

II. ULUSLARARASI

ZAZA TARİHİ VE KÜLTÜRÜ

SEMPOZYUMU 04-06 MAYIS
2012

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

**II. ULUSLARARASI ZAZA TARİHİ
VE KÜLTÜRÜ SEMPOZYUMU
(4-6 MAYIS 2012)**

**II. ULUSLARARASI ZAZA TARİHİ
VE KÜLTÜRÜ SEMPOZYUMU
(4-6 MAYIS 2012)**

**BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI
AĞUSTOS 2012**

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI: 2

II. ULUSLARARASI
ZAZA TARİHİ VE KÜLTÜRÜ SEMPOZYUMU
(4-6 MAYIS 2012)

Editör

Murat VAROL/Öğretim Görevlisi

Kapak ve Sayfa Tasarımı

Davut ÖZALP

Baskı

Berdan Matbaası/Sadık Daşdöğen
Davutpaşa Cd. Güven San. Sit.
C Blok No: 239 Topkapı/İSTANBUL
Tel: 0212 613 12 11

İletişim

Bingöl Üniversitesi Rektörlüğü 12000 BİNGÖL
Tel: 0426 216 00 12-13-14-15
web: www.bingol.edu.tr

NOT: Eserde yer alan makalelerin sorumluluğu yazarlarına aittir.

II. ULUSLARARASI ZAZA TARİHİ VE KÜLTÜRÜ SEMPOZYUMU

Sempozyum Onursal Başkanı
Prof. Dr. Gıyasettin BAYDAŞ

Sempozyum Bilim Kurulu
Prof. Dr. Abdulaziz BEKİ
Yrd. Doç. Dr. Nusrettin BOLELLİ
Yrd. Doç. Dr. Mustafa KIRKIZ
Yrd. Doç. Dr. Ahmet KAYINTU

Sempozyum Düzenleme Kurulu
Prof. Dr. Abdulaziz BEKİ
Prof. Dr. Burhanettin BAYDAŞ
Doç. Dr. Alaaddin YÜKSEL
Yrd. Doç. Dr. Nusrettin BOLELLİ
Yrd. Doç. Dr. Abdulnasır SÜT
Öğr. Gör. Murat VAROL
İsmail SÖYLEMEZ (Uluslararası Koordinatör)
Mesut KESKİN (Uluslararası Koordinatör)

Editör
Murat VAROL/Öğretim Görevlisi

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	11
PROTOKOL KONUŞMALARI.....	13

I. OTURUM

CONSIDERATIONS ABOUT THE RELIGIONS OF THE ZAZA PEOPLE / DR. EBERHARD WERNER.....	17
ZAZALARIN DİNLERİ ÜZERİNE DÜŞÜNCELER (TÜRKÇE ÇEVİRİ) / DR. EBERHARD WERNER.....	38
دکتر علی دهقان / سکونتگاه اصلی و خاستگاه اولیه زازاها	56
ZAZALARIN İLK YERLEŞİM YERLERİ VE KÖKENLERİ (TÜRKÇE ÇEVİRİ) / DR. ALİ DİHKAN.....	69
مقایسه تطبیقی گویشهای وفسی. تالش. آشتیانی و زازای / ELAHEH TAGHVAEİ.....	78
VAFSİ, AŞTİYANİ, TALİŞİ VE ZAZACA’NIN UYGULAMALI MUKAYESESİ (TÜRKÇE ÇEVİRİ) / ELAHEH TAGHVAEİ.....	82
TARİHTE ZAZALAR VE ZAZACA / ALİ KAYA.....	86
XIX. YÜZYILDA ZAZALARIN NÜFUSU VE DEMOGRAFİK YAPISI / ABDULLAH DEMİR.....	105
TARIXÊ ZAZAA DE ŞİİRE / KEMAL AKAY.....	146
DÉSİMU DE DEYRÎ-LAWUKÎ-ŞUARÎ-HEWAÎ / MEHMET TÜZÜN.....	161

II. OTURUM

FİLOLOJİK AÇIDAN ZAZACA’NIN YAPISI / PROF. DR. ABDULAZİZ BEKİ.....	195
ÜST KÜLTÜR-ALT KÜLTÜR ETKİLEŞİMİ BAĞLAMINDA ZAZACA’NIN DİLSEL YETERLİLİK SORUNSALI (TÜRKİYE-İRAN KARŞILAŞTIRMALI BİR ÖRNEKLEM DENEMESİ) İSMAİL SÖYLEMEZ.....	204

ZAZAKİYE ÖZGÜNLÜK KAZANDIRAN ERİL-DİŞİL ALGISI / FAHRİ PAMUKÇU	217
ORTA VE ESKİ İRANİ DİLLERİN ZAZACAYA TUTTUĞU IŞIK / MESUT KESKİN	232
BAZI ZAZA ATASÖZLERİNİN KISA İZAHİ VE DİĞER MİLLETLERİN ATASÖZLERİYLE KARŞILAŞTIRMASI / BURHANETTİN DAĞ	253
ZAZACA'NIN TEMEL KELİME HAZİNESİNDEN BAZI KELİMELERİN DİĞER HİNT-AVRUPA DİLLERİ İLE KARŞILAŞTIRILMASI / YAŞAR ARATEMÜR.....	270
ZAZA TARİHİNİN KAYNAKLARI [ARAP VE OSMANLI KAYNAKLARI] / ERCAN ÇAĞLAYAN	286
FEKÎ ÇEWLİĞİ DE ANTİŞÎ KARAN (FÎİLAN) / HASAN KALCIK.....	302
MOLLA MEHMET DEMİRTAŞ'IN ZAZACA DİVANI / YRD. DOÇ. DR. AHMET KAYINTU	329
DÜNYADA ANA DİLDE EĞİTİM DENEYİMLERİ VE ZAZA DİLİNDE ANA DİLDE EĞİTİM TALEPLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME / M. FATİH ÇİÇEK.....	346
TARÎXÊ XONAMEKERDIŞÊ KIRDAN / BÎLAL ZÎLAN	366
ZAZA KÜLTÜRÜNÜN KÖKENLERİ / DR. EBRU ELPE	398
ALEVİLİĞE ETNİK YAKLAŞIMLAR: ZAZALAR - ALEVİLİK İLİŞKİSİ / YRD. DOÇ. DR. MEHMET YAZICI	408
ZAZA SANATI – BİNGÖL ÖRNEĞİ / NEBİ BUTASIM.....	426
SÖZLÜ OLARAK YAŞAM BULAN ZAZACA'NIN KÜLTÜR VE YAŞAMLA İLİŞKİSİ / SADULLAH KOÇ	438

III. OTURUM

ZAZALARDA ZAMAN MEFHÛMU VE ZAZA KÜLTÜRÜNDEKİ YERİ / ABDULMELİK VERGİ.....	444
19. YÜZYILDA BİR ZAZA KADIN ŞAİR: HEYRAN XANIM DÜNBÛLÎ / BEDRETTİN BASUĞUY	465
GENEL DİLBİLİM KAPSAMINDA İLK DÖNEM ARAP DİLBİLİM ÇALIŞMALARI ÖRNEĞİNDE ZAZA DİLBİLİM ÇALIŞMALARINDA METODOLOJİK BİR YAKLAŞIM / RAMAZAN KORKUT-ABDULLAH BEDEVA.....	478

ZAZACA KONUŞAN ALEVİLERİN ETNİK KİMLİĞİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME / FEVZİ RENÇBER.....	490
ZAZACA KİTAPLARIN TANITIMI / YRD. DOÇ. DR. NUSRETTİN BOLELLİ	500
TEKNOLOJİYE YENİK DÜŞEN KELİMELER / YRD. DOÇ. DR. OSMAN ÖZER	517
EĞİTİM KÜLTÜR İLİŞKİSİ: ZAZA ATASÖZLERİNDE EĞİTİM / YRD. DOÇ. DR. SÜLEYMAN KARACELİL	525
ZAZACA’NIN KÜRTÇE’Yİ ANLAMA YETERLİLİĞİ / YRD. DOÇ. DR. ABDULMUTTALİP ARPA.....	541
ZAZALARDA AŞİRET GELENEĞİ: GÖKDERE VE KASIMAN AŞİRETLERİ ÖRNEĞİ / YRD. DOÇ. DR. MEHMET KAYA	555
ZAZAKÎ MASAL, HİKÂYE VE ROMAN KİTAPLARININ HAZIRLANMASI / YRD. DOÇ. DR. VEHBİ TÜREL.....	565
‘MEFTÛN’ MAHLASIYLA ÜNLÜ BİR DÜNBÜLÎ EDİBİ: ABDURREZZAK BEG / YRD. DOÇ. DR. MUSTAFA KIRKIZ	573
DİLİN TERBİYE EDİLMESİ: MAKİNE, FABRİKASYON VE YALNIZLIK / HASİP BİNGÖL.....	584

IV. OTURUM

BİNGÖL YÖRESİNDE YAŞAYAN ZAZALARDA YAYLACILIK GELENEĞİ / DOÇ. DR. ALAADDİN YÜKSEL- YRD. DOÇ. DR. ABDULVAHAB BAYDAŞ-ALİ RIZA KURTARAN	603
DERSİM’İN SOSYAL YAŞAMINDA “QOL, SALESOR, CIRM ve KELEPUR” KAVRAMLARI / HIDIR EREN.....	612
ZAZALARDA MEVLİD VE SİYER GELENEĞİ / MURAT VAROL.....	625
XOYBÛN DE CAYÊ KIRDAN / AHMET KASIMOĞLU	654
ZAZACA MEVLİDLER VE MÜZİKAL OLARAK İCRA EDİLİŞ TARZLARI / MEHMET TIRAŞCI	677
KÜRT GAZETECİLİĞİ VE ZAZACA / NEVZAT ANUK	689
SİVEREK VE ÇEVRESİNDE YAŞAYAN ZAZALARDA DOĞUM GELENEĞİ / ZELAL ÖZAĞAÇHANLI.....	713

MERKEZ ŞİVESİNİN BATI SINIRLARINDAKİ GOVDERE AĞZININ SESBİLİMSEL YÖNDEN İNCELENMESİ / MEHMET ALİ DEMİRDAĞ	730
ZAZACA'DA PARTİKELLER / İLYAS ARSLAN	751
MEWLÎDÊ ZAZAKÎ Û MEWLÎDÊ MELA KAMÎLÊ PUEXÎ; HETE EDEBÎYATE QLASÎKÎ RA QRÎTÎKÊK / AHMET KIRKAN	772
AD ALINIR MI VERİLİR Mİ? BİNGÖL'DEKİ SOYADLARI BAĞLAMINDA BİR ÇALIŞMA / FARİZ YILDIRIM-BİLGÜTAY DURSUNOĞLU	793
İSLAM DİNİ TEMELİNDE DİLBİLİM AÇISINDAN ARAPÇANIN, KELİME VARLIĞI ALANINDA ZAZACA'YA ETKİSİ / RAMAZAN KORKUT	813
TÜRKİYEDE ZAZACA NERELERDE KONUŞULUYOR / RIDVAN DOLGUN	853
A MENDA MAR MUSLUMANTİRA/İBRAHİM DAĞILMA.....	861

ÖNSÖZ

Gün geçtikçe bilim dünyasında kendisine daha fazla yer açan Zazaca, sadece bu dilin konuşmacıları tarafından konuşulan bir konuşma sistemi değil; aynı zamanda bilim dünyasında da kendisine has bir literatür oluşturma noktasında hızla ilerlemektedir.

Zazaca konusunda oluşturulan bu literatür çalışmaları için Bingöl Üniversitesi iki yıldır çok ciddi adımlar atmaktadır. Geçen yıl yapılan I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu'nun ardından, bu yıl yapılan II. Uluslararası Zaza Tarihi ve Kültürü Sempozyumu ile oluşmakta olan Zazaca literatürüne önemli katkılar yapıldı.

Nitekim bu yıl hazırlanan birçok makalede, geçen yıl yapılan I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu'nun bildiri kitabına ait atıfların ve alıntılarının yapıldığını görmek, yapılan çalışmaların ne kadar değerli olduğunu ve nasıl bir ihtiyaca cevap verdiğini göstermektedir. II. Uluslararası Zaza Tarihi ve Kültürü Sempozyumu'nun bildiri kitabında yer alan makaleler ve çalışmalar ile bunlar daha da çok artacaktır.

Bu vesileyle II. Uluslararası Zaza Tarihi ve Kültürü Sempozyumu'na katkı sunan araştırmacı ve akademisyenlere, sempozyum süresince çaba harcayan yetkililere ve bu alanda yapılan çalışmaların takipçisi olan vatandaşlarımıza teşekkür eder; Zazaca alanındaki çalışmaların her geçen gün daha da ileri bir noktaya taşınmasını temenni ederim.

Prof. Dr. Gıyasettin BAYDAŞ
Bingöl Üniversitesi Rektörü

PROTOKOL KONUŞMALARI

Üniversitemiz Rektörü Prof. Dr. Gıyasettin BAYDAŞ'ın “II. Uluslararası Zaza Tarihi ve Kültürü Sempozyumu'nun açılıőında yaptığı protokol konuşması

Sayın Valim, Sayın Belediye Başkanım, değerli katılımcılar; Üniversitemizin düzenlemiş olduğu II. Uluslararası Zaza Tarihi ve Kültürü Sempozyumu'na hoş geldiniz.

Değerli Konuklar;

Din, dil, ırk, renk gibi farklılıklar tarih boyunca genelde düşmanlık kaynağı olarak karşımıza çıkmıştır. Ancak bu topraklarda Malazgirt'ten bu yana farklı dinler, diller, etnik grup ve kültüre sahip insanlar birlikte yaşama başarısını göstermişlerdir. Bu farklılıklar ise ülkemizin zenginlikleri olarak algılanmış ve bu da insanlarımızın engin hoş görüsünün bir başarısı olarak tarihe geçmiştir.

Maalesef Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde ve Cumhuriyet Dönemi'nde devletin uyguladığı bazı yanlış politikalar ve dış güçlerin kışkırtmaları sonucu zenginlik olarak kabul ettiğimiz farklılıklarımız, istenmeyen özellikler haline getirilmeye çalışıldı. Bu nevi yanlışlıklar devlet ile toplumu birbirine rakip olma yolunda yanlış bir algıya götürmeye başladı.

İrk, dil, din, mezhep ve benzeri farklılıkların bir zenginlik olarak görülebilmesi ve barış sürecine katkı sağlayabilmesi; bu farklılıkların mahiyet ve konumunun sağlıklı ve gerçekçi olmasına bağlıdır. Özetle, menkıbeler ve şoven duygulardan uzak, gerçekçi bir tarih, sosyoloji ve felsefe müfredatı benimsenmelidir. Bu gerçek tarihte herkes veya her kesim kendisini bulmalı, bu sosyolojik ve felsefi değerler de kendisine uygun bir tanımlama görmelidir.

Devletin zaman zaman topluma dayatmaya çalıştığı yanlışlıkların, uygun ortam oluştuğunda yine toplum tarafından derhal ortadan kaldırılması, devletin tek tip insan oluşturma projesinin millet tarafından kabul görmediğini ispatlamaktadır. Ezanın Türkçe okutulması buna en iyi örnek teşkil etmektedir.

Tarihi iyi bilenler Anadolu kadar zengin bir yapıyı barındıran başka bir bölge olmadığını takdir etmektedirler.

Anadolu'ya Orta Asya'dan gelenlerin sayısı Türk kaynaklarına göre en fazla bir milyon kişidir. Oysa o dönemde Anadolu'da yaşayan Hıristiyan nüfusunun en az beş milyon olduğu kaydedilmektedir. Bu veriler Hıristiyan kaynaklarında daha farklı gösterilmiştir. Bir soykırım yaşanmadı ve bu insanlar başka ülkelere göç etmedi. Yani Anadolu bir etnik alaşım, bir harman haline geldi ve bunu benimsedi. Zaten Horasan Erenlerinin Müslüman yaptıkları insanlar da bunlardı.

Bu kadar farklılıkları bir arada yaşayan ve yaşatan ülkemizde insanların kendilerini ifade etmelerinin önüne engel koymanın hiçbir yararı olmamıştır, bundan sonra da olmayacaktır. Öyleyse, üniversiteler olarak bizler, tarihi süreçte birçok toplulukta düşmanlık sebebi; ancak bizim tarihimizde zenginlik olarak kabul edilen farklılıklarımızı akademik ortamda bilimsel olarak analiz etmeli ve bundan asla korkmamalıyız. Bu konuda da kendimize güvenmeli ve dinamiklerimizi olumlu olarak kullanmakla bunu başaracağımıza inanmalıyız.

Bingöl Üniversitesi olarak, ilimizdeki Alevi toplumunun değerlerini halkımızla paylaşmak için bu yıl üçüncü Alevi panelini yine o toplumun kanaat önderleriyle yaptık. Alevi toplumunu asla öteki olarak görmedik ve onları kendilerini tarif ettikleri şekliyle de kabul ediyoruz. Bu nedenle Üniversitemizin organizasyonlarıyla Aleviliğin gelişim sürecini ve inanç değerlerini Alevi kanaat önderleri vasıtasıyla Bingöl halkına ulaştırmaya çalışıyoruz.

Yine bu ülkenin asli unsurlarından olan Zazaların dil, tarih ve kültürlerini araştırmak ve akademik ortamda tartışmaya açmak için ikinci sempozyumumuzu düzenliyoruz. Zazaca'nın yok olma tehlikesinde olduğu idrakiyle, Zaza Dili ve Kültürü Uygulama ve Araştırma Merkezi'ni kurduk. Yaşayan Diller Enstitüsü kurarak, Zaza Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı'nda yüksek lisansa başladık, bu dönem on öğrenci aldık. Zazaca alanında çok yönlü araştırmalar başlattık. Yazılı ve sözlü Zaza edebiyatı konusunda ciddi araştırmalar yapıyoruz. Tüm bu çalışmalarla, ülkemizde üçüncü en büyük dil olan Zazaca'nın yaşatılmasına katkı sağlamak ve bu dili konuşanların tarih ve kültürlerini araştırıp gün yüzüne çıkartmayı hedefliyoruz.

Buna ilave olarak Doğu ve Güneydoğu'da geleneksel olarak İslam dini eğitimi veren medreseler hakkında gerçekçi bilgi edinmek için 30 Haziran-1 Temmuz tarihleri arasında "Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslami İlimler Uluslararası Sempozyumu"nu düzenleyeceğiz. Böylece bölgemizde önemli bir ağırlığı olan

ancak son dönemlerde ciddi sıkıntılarla boğulan medreselerin eğitim üstünlükleri, yetersizlikleri, eksikleri, sorunları ve bölgesel alanda etkili olmalarının nedenleri tartışmaya açılacaktır.

Sayın Misafirler;

Ülkemizin son yıllarda kalkınması ve gelişmesi önündeki en büyük engellerinden biri olan terör sorununun çözüme kavuşması önündeki en büyük handikabın Kürt meselesinin yeterli analiz edilememesinden kaynaklandığına inanıyoruz. Bu konunun akademik çevrelerde yeterli düzeyde cesaretle üzerine gidilmemesi ve tartışılmaması bir eksikliklerdir.

Bu amaçla, Bingöl Üniversitesi olarak 6-8 Eylül 2012 tarihleri arasında “Kimlik, Kültür ve Değişim Sürecinde Osmanlıdan Günümüze Kürtler Uluslararası Sempozyumu’nu düzenleyeceğiz. Malum olduğu üzere bu hassas konunun siyaseten tartışılmasında hep tarafı davranılmıştır. Ancak akademik olarak sansürlü bir şekilde konunun gündeme getirilip tartışılmasını sağlayarak, çözüm önerilerini geliştirme yönünde önemli adımların atılmasına ev sahipliği yapmayı planlamaktayız.

Ülkemizde konuşulması veya tartışılması kimi çevrelerde mahzurlu görünen yukarıdaki konularda tamamen bilimsel tartışma platformları oluşturarak analizler yapmak ve çözüm önerilerini geliştirme sürecinde, Bingöl Üniversitesi’nin ev sahipliği yapması bizleri mutlu etmektedir.

Bugünkü sempozyumumuzda da sizlerin özenle hazırladığı bildirilerin; Zaza tarihi, kültürü ve dili hakkında önemli katkılar sağlayacağı kuşkusuzdur. Bu nedenle sempozyumun başarılı geçmesini diler, hepinize saygılar sunarım.

Prof. Dr. Gıyasettin BAYDAŞ
Bingöl Üniversitesi Rektörü

CONSIDERATIONS ABOUT THE RELIGIONS OF THE ZAZA PEOPLE

Author: Dr. Eberhard WERNER
Institution: SIL Int'l (Summer Institute of Linguistics International)
Event: International Symposium of the Zaza Language,
04th - 06th May 2012, Bingöl University

- Abstract:

Religion is one of the main expressions of a people's worldview. The question of identity as well as the inclination towards other ethnicities is mirrored in the practices, beliefs and myths of religion. The term "religions" (plural) indicates the variety of different attitudes. The heterogeneous Zaza people are split by a religious and a linguistic gap. The depth of such a split is closely related to the differentiation of an Alevism-practicing Northern Dialect Group, a Sunnism-following Southern Dialect Group and a partly the Shafi'i rite-following Eastern Group. Reminders Zoroastrianism (Parsiism in East Asia) practices and beliefs tend toward the assumption that the religions of West Persia performed a heterogeneous common religious ground before the Islamic invasions, which also influenced Christianity as a widespread religion. Many theories about the origin of the Zaza people are dependent on assumptions. If they settled long ago in their recent homeland area the influence of Judaism (since the 8th and increasingly the 3rd century BC in the Diaspora) and Christianity (Byzantine, Syriac and Armenian Churches) would be much stronger than thought before. Following the Daylam-Thesis that states that they came from the southern shores of the Caspian Sea in the 11th century the Persian religions would be more influential. On the other hand the recent supposed Judaist and Christian practices are few and not distinct which supports the latter thesis.

- Key Words:

Religion, Zoroastrianism, Alevism, Sunnism, Islam, Christianity, Judaism, worldview, anthropology, Zazaki, Islamization.

1. ANTHROPOLOGY, LINGUISTICS AND RELIGION

This study is based on Applied Linguistics and Cognitive Anthropology. The perspective is taken from a “Cultural Anthropology” point of view although many assumptions are picked up from “Social Anthropology”.

It is one hypothesis that *religion* plays an important role in understanding a people group’s worldview and another postulation that the *conscience* is the organ which best reflects their area of cognition and thought. *Ethnography* is the application of the descriptive branch of Anthropology. Within this discipline the collected data are presented to the researcher’s culture for comparative studies. It follows the rules of:

- *transparency* about their own perspective (introduction to their worldview) and the *methods* taken for the research (research design),
- an account of their *credibility* (ethics of ethnography/anthropology).

Linguistics is the study of language. It includes language as systems of communication in a wider sense (communicative function; general linguistics), as well as one specific language (e.g. *Zazaki*; *-ki* functions in the *Zaza* language as a suffix of language classification, ~ *Almanki*; specific linguistics). Within applied linguistics the layout of a language concerning phonetics, phonology, morphology, syntax and text discourse is investigated. Other branches are addressing neurolinguistics (storage and memorization processes of language), psycholinguistics (socio-neural processes during conversation and language acquisition), sociolinguistics (language in relation to society) etc.

Religion has never been highly valued in Social or Cultural Anthropology; it has been understood as simply one feature of humanity. However, since the 1970s more focus has been given to religion. The rise of anthropological issues within theology and in Christian community development has been part of the reason for that rise in interest. The British and American Societies of Anthropology have always discussed the importance of religion to evaluate a people group’s worldview and their core value and norm system (Geertz 1966). Religion is understood as a system of symbols which acts to

establish powerful, pervasive, and long-lasting moods and motivations in men by formulating conceptions of a general order of existence and clothing these conceptions with such an aura of factuality that the moods and motivations seem uniquely realistic (:4).

The *Zaza* people express this in *Alevism* for the Northern Group and *Sunnism* in the Southern and Eastern/Central Group.

In this article we will only look at the area of religion in the *Zaza* ethnicity.

1.1. Anthropological Considerations

Worldview and religion go hand in hand, because religion forms the basic or deep core value system of people. A worldview offers a summary of all the core values and norms of a people group and thus is the best means to address a people group. The so called Location of Emotions, the Intellect and the Character (LEIC; German: *Sitz der Emotionen, des Intellekts und des Charakters*, SEIC; Käser 2004:177-192; Badenberg 2007; Werner 2012) proves to be a reflection of the individual's conscience. Another expression from psychology for this location is given by the term super-ego. The Zaza people refer to their LEIC as the *zerri that* is the inner and central parts of the body (centered worldview). Influences in and from the western Diaspora have led to a shift to the head to refer to this area.

The Zaza ethnicity performs an oral-aural culture with a small scale tribal societal structure. They pass tradition on by orality, and news and information is received by auralization (acoustics). Concerning the Zaza people, research about their origin, the origin of their religion, and their state of life in the past, is build on assumptions and any future perspective will take this into account and always deal with the incalculable.

In contrast to the Kurmanji speaking ethnos the Zaza people do not reveal any nomadic history. Their whole traditions and behavior is based on peasantry. As peasants they follow a long history of settlement in their recent homeland. They refer to many theories of origin. The most popular one is the Daylam-thesis which suggests that the Zaza people, together with other people groups, migrated from the southern shores of the Caspian Sea to East Anatolia. This migration movement would also include the Hewrami / Gorani people. Around the 11th century, ahead of or as a reaction to the first Mongol Storms (11th to 13th century AD / 5th to 7th century AH), such a move is recorded for people groups of today's area of Iran.

As peasants the Zaza people developed a strong hierarchy based on a tribal system. Protection, self-government, religious administration and trade are all provided by the upper feudal class. The three class system is basic to all three Zaza groups, but the terminology and to some extent the function of leadership is different. In the Southern and Eastern group there is correspondence of function and terminology but the Alevi Northern Group differs (see below).

1.1.1 Conscience - Orientation

The conscience is considered to be an immaterial organ which sometimes in some ethnicities is reflected in a physical organ such as the intestines (e.g. Holy

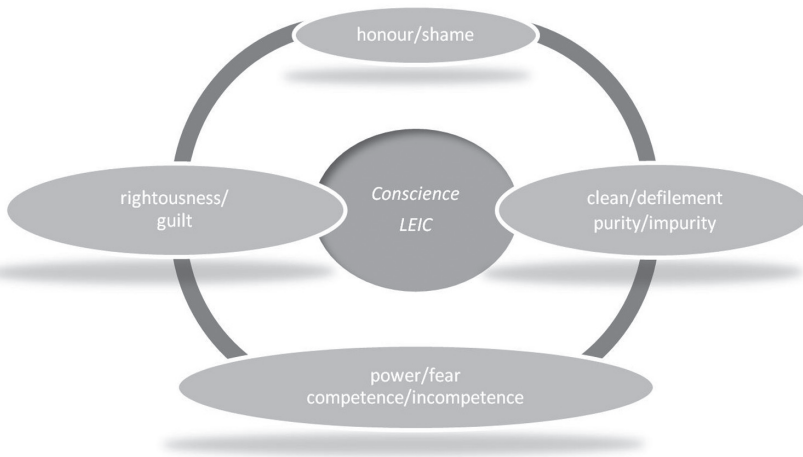
New Testament, Marcus 6:34; Holy Qur'an Sura 2:180, 248 and Hadith) or other body parts (see also Käser 2004:178-179; Badenberg 2007:30). The Zaza people place their LEIC in the area of the centre of the body above the stomach, the area called *mide* or *zerri*.

Up till now conscience in religious science has been divided into either a shame or a guilt orientation (Müller 2009). The former balances two poles of honor and shame, likewise the latter operates between guilt and righteousness. Others add the clean/defilement and the power/fear paradigm to it (Muller 2001). I have addressed the clean/defilement paradigm as purity/impurity and the power/fear paradigm as competence/incompetence management (see Diagram 1).

A group's conscience reflects core values and norms which are discussed below. It is within these core values that the Zaza people and the Kurmanji speaking societies are closely related and emphasize the areas which overlap.

DIAGRAM 1 POLES OF ORIENTATION IN CONSCIENCE/LEIC

1.1.2 Purity / Impurity Manipulation - Taboo and Mana

In shame oriented and collective cultures, as well as societies which are religiously split and aligned to Islam, the so called purity/impurity manipulation plays an important role. The sphere of purity signals the area that a society expects the individual to remain in. Thus the sphere of impurity is claimed to be sanctioned by a social ban. From a religious point of view, since the individual constantly struggles to stay clean by addressing rituals of purification (e.g. washings, prayer,

and lamentation) it would be fair to say that to some degree the individual is always in a slight state of impurity. To handle the purity/impurity manipulation the worst transgressions are banned with a *taboo*. The *mana* is the driving power behind a *taboo*. To relate the concepts of *mana* and *taboo* to the purity/impurity manipulation we can conclude that the “normal” status of a member of a society is to be aware and to keep the sphere of taboo at a distance. One accomplishes this by abiding by the regulations given by the concept of *mana*.

This is well illustrated by the whole *Zaza* ethnicity valuing sacred places like springs. It is said that a snake is the guardian of such a place. The snake can take on the form of a person and harms people who misuse or misbehave at the spring. Supernatural powers are given to the snake-man. Out of this belief it is forbidden to observe the intercourse of snakes. If one runs into such intercourse one needs to cover the snakes with cloths. In connection with Islamic beliefs the snake functions here as a representative of divine power and holds a *mana*. This is observed in many peasant societies (Käser 2004). *Mana* represents the metaphysical power behind the social-cultural limitations of the *Zaza* people. The taboo is represented in the visual involvement with any activity by the snake. The sphere of *impurity* would be entered when observing the intercourse of snakes with an attitude to destroy the *mana*, thus breaking a taboo. If the individual’s conscience is not applied to avert the trespass then the sanctions of the community become effective. A person that sees the intercourse is considered as being under a mystical curse and called impure. People avoid contact with the cursed. The sanctions can go as far as asking the member to leave the village (Hayıg 2007). In a shame oriented collectivistic society such social isolation and expulsion meant death in the past, whereas nowadays the concept of losing face would prevail.

Another area of an *impurity taboo* relates to the concept of *çewrese*, the forty days of uncleanness after childbirth or the death of a close relative. Women also face the sanction of impurity during their menstruation. In all these cases the women are not allowed to participate in public gatherings, to visit the mosque or religious meetings or to come close to men. Often this leads, mainly in the rural areas, to a restriction within the domestic sphere. The *çewrese* is a concept which goes through all spiritual areas of life. Even the Mewlid of Hacı *Osman Efendi* (1853-1929 AD / 1269-1347 AH) refers to it as forty years of proper life and forty days of prayer for forgiveness.

Women are affected the most in their daily life by the impurity / purity manipulation. Men as the protectors of household, extended family and small scale society are guarding the framework of the whole concept. For them it is mainly the ritual washings before prayer and the purity regulations of Islam they need to hold, although they are not less significant. But in addition, women are asked

for cleansing rituals during menstruation, after childbirth and if in contact with impure people (e.g. infidels, non-Islamic, outcasts etc.). Men can interact with them by adhering to the ritual cleansing regulations.

Due to the cultural shift from a feudal society into an industrial one, the area of religion and with it the system of *mana* and *taboo*, as well as the purity/impurity manipulation, continue to move into smaller scale social sanctions. The sanctioning institution becomes the extended family which practices blood feud or honor killing in cases of sexual delinquency, murder or serious offences (e.g. homicide, brutal rape etc.). But even those sanctions are decreasing due to prohibition by official laws and executive powers. A replacement by national forces leads to the delimiting of sanctions only for smaller transgressions or the sexual sphere by a non-violent punishment such as condemnation. In reality the increasing mobilization and social welfare undermines and annuls social penalty carried out by the Zaza community.

2. LINGUISTIC CONSIDERATIONS

Why a linguistic paragraph in an article about religions? Thought is expressed by language, both are manifestations of worldview. Religion is one of the driving forces of worldview, so language issues play an important role in the study of an ethnicity's religion, because herein the worldview is expressed and reflected in condensed form.

In terms of the genetic classification of languages, Zazaki can be traced back to the New Iranian language family and furthermore, to the Northwestern Iranian language branch. Elements of Zazaki grammar are: a complex *descriptive, genitive, subordinated ezafe / izafe* system, a *split ergative absolute* system, a complex verb system with few roots and a past, present, future and subjunctive tense structure. The language can be divided into the three main dialects, namely the *Northern Group* (centering in the area of Dersim, Ovaçık, Pülümür, Tunceli, Erzingan and Varto), the *Southern Group* (centering in Çermik / Siverek, Gerger, Çüngüş, Elazığ, Adiyaman) and the *Eastern / Central Group* (centering in Palu / Bingöl, Hani, Muş; Kulp, Eğil).

The linguistic differences can be traced to the areas of:

- phonemes (e.g. Northern Zazaki represents unaspirated affricates),
- grammatical features (e.g. Southern Zazaki represents a 2nd fem. marker *-a* for verbs and a future particle *do*) and
- vocabulary (e.g. child in Northern Zazaki *doman*, in Southern Zazaki *qeçek*).

But most obviously the different religious concepts of Alevism and Sunnism lead to the religious - not social - segregation of the dialect groups in their perception of the world. Language and thought work closely together in the area of worldviews as they are expressed through linguistic systems. It seems appropriate to call the linguistic structure of a people group a mirror of their worldview. Many of these details can be found through their use of language in the community (see below).

Academic tradition since 1870 has argued that Kurmanji and Zazaki belong to the branch of Northwestern Iranian Languages. Zazaki joins up with Gorani/Hewrami. Looking at the historico-genetical background of Kurmanji (Northern Kurdish), which pairs together with two other branches, including Sorani (Central Kurdish and Behdeni), and Southern Kurdish dialects (e.g. Kermanshah). A group of what I would call Eastern dialects or closely related languages in western Iran or northeastern Iraq belongs to "Kurdish" in a wider sense (Kurdish language belt; Germ. Sprachbund). It is *Middle Persian* that is foundational to Kurmanji, whereas *Parthian* and other languages from northwestern Iran (e.g. Avesta, Median, etc.) have influenced Zazaki the most. Zazaki has developed differently from Kurmanji, though both languages draw nearer in the last centuries. The common linguistic root of Kurmanji and Zazaki extends back 3,000 years to *Old Persian* as part of the Western Iranian Language group. Zazaki forms, together with Gorani / Hewrami and other Southern Caspian languages (e.g. Talyshi, Tati, Semnani etc.), a closer language belt.

Due to historical factors, geographical proximity and reciprocal trade (in that order), Zazaki borrowed from Persian, Turkish, Kurmanji, Armenian and Arabic. In the same way it had an influence on those neighboring languages. Music, religious habits and economic factors, such as trade, handicrafts, irrigation, and the keeping and breeding of livestock, functioned as channels of influence. The area of loanwords and lexical borrowing is well researched for Zazaki (Bläsing 1995; see also Hübschmann 1962). The ethnic groups of the languages mentioned above had an influence on the cultural setting of the Zaza people. The religions of the Zaza communities reflect the processes of religious vocabulary by the neighboring ethnicities. The Christian system of church leadership by elders (*pir*), deacons (*rehber*), and a common priesthood by all is well reflected in the *cem / cemaat* constitutions. This does not say that the Christian system was influential for this structure, but that it somehow relates well to the Alevism priesthood system. In the Southern and Eastern Sunnism system the Judaist priesthood is mirrored by a ruling religious teacher like the rabbis (*mullah*) and a priest cast (*seik*). The influence of Judaism and Christianity on Islam is well reflected hereby.

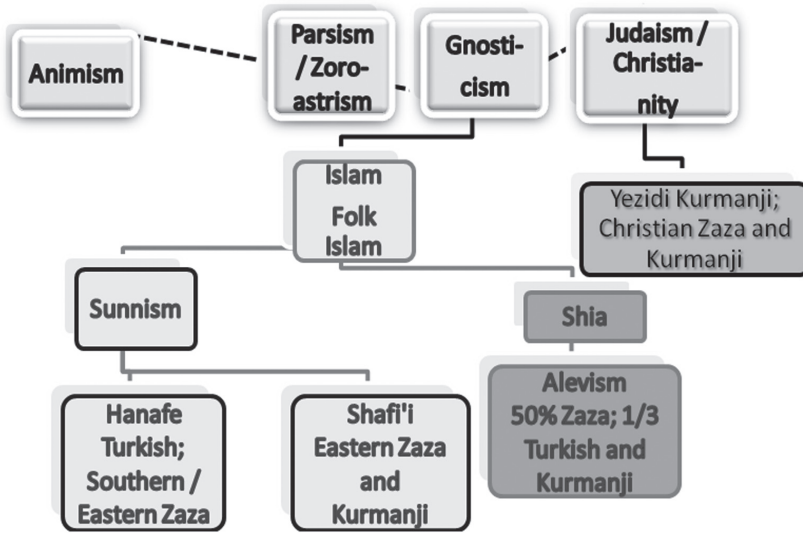

3. RELIGIONS OF THE ZAZA PEOPLE GROUP

The Zaza ethnicity is divided into three main dialect groups. The Northern Group follows *Alevism* caused by a religious split within the language dialect groups, whereas most of the Southern and Eastern group follow *Sunni Islam*, according to the oldest, largest and (considered by many) the more liberal school of Hanafi. This practice is named after its founder *Hanifa* (8th century AD). In contrast to these, a few Zaza and the bulk of the Kurmanji speakers follow the Shafi'i rite named by its founder *Shafi'i* (beginning of 9th century AD). Besides the Qur'an, this school also makes use of the *Sunnah* of the Islamic prophet Muhammad, *ijmā'* (Arabic: *consensus*), and *qiyas* (Arabic: *analogy*).

As a marginal note, the linguistically related Hewrami/Gorani people group is also divided into a *Sunni* group and the *Ahle Haqq/Ahl e Haqq*. The *Ahl-e Haqq* or *Yârsân* (Kurdish: یارسان, *Yâresân*, Persian: اهل حق, *Ahl-e Haqq* "People of Truth") are also religiously related to the Safavid dynasty of Iran (Qızılbaş) and the esoteric Sūfī sect practicing Hurufism. The divide of the religion of the Zaza and the Hewrami people are parallel to each other since the *Ahl e Haqq* and the *Alevi*s are considered to be Islamic sects from the mystical rite of *Shi'ite* background. Such a split is not uncommon in the East Anatolian setting (e.g. Qalkhani, Bajalani and Sanjabi). It shows the heterogeneous built up of the societies, which went through a lot of conversions and diverse religious influences in the past. The foundational Zoroastrianism (called Parsiism in the East Asia area) which developed into *Alevism* is a mix of Animism, Dualism, Shamanism and local Cults. Beside Gnosticism, Manichaeism, and other philosophies of rationale it influenced all monotheistic religions in that area be they Judaism, Christianity or Islam. However the Gorani people, who formed an influential kingdom in the area of East Northern Iraq and West Iran, split under the influence of their environment into two religious groups. A similar process happened to the Zaza people.

DIAGRAM 2 RELIGIONS - TURKISH - ZAZAKİ - KURMANJİ SPEAKERS

The Christian influence on the Zaza and Kurmanji speaking people groups as a whole has been enormous, lasting more than 19 centuries. For the Zaza people this is expressed in some Christian rituals that are part of their culture (see below) and the existence of Christian Zaza villages and tribes in the area of *Gerger* (Alduş). History reveals epochs of both peace and dreadful rivalries in their history. Since the 15th century conversions back and forth, persuasion activities from both religions and an ongoing oppression of non-Islamic religions in the realm of the Ottoman Empire have been documented (e.g. Ye’or 2009; Griffith 2010). The second class citizenship under Islamic protection guaranteed the Jewish and Christian groups, so called *millet*s, freedom to practice their religion while special taxes had to be paid and business restrictions and discriminations had to be endured. Nonetheless the linguistic and cultural influence of those groups is obvious and has found its ways into the worldview of the Zaza people (see above).

Before we take a look at the different religious groups we will investigate the background to the religious variety of the Zaza ethnicity.

3.1 Islamization Movements and Societal Tensions

When and how Islam became part of the Zaza identity is only recently reconstructable by the evaluation of two Islamic movements, due to lack of written and also oral-aural tradition in the past. Islam entered the geographical home-

land area of the Zaza people by crescent campaigns led by Arabic Bedouins in the 7th century. How far those first *jihad* campaigns / movements influenced the Zaza is not well known, as it is not certain whether the Zaza people had settled in their recent homeland during the spread of Islam. However, the *jihad* campaign run by the Seljuk Turks of the 12th century AD / 7th century AH that swept over the area of modern day Albania, Bulgaria, Turkey and the Middle East has been much better documented. Nonetheless we do not know much of the effects on the people groups of Eastern Anatolia, beside the conflicts with the settled Christian ethnicities (Armenian, Syrian or Orthodox Churches). Such lack of information could either mean that Islamic troops displaced or annihilated the original population which practiced religions considered from an Islamic point of view to be paganism. If those non-Jewish, non-Christian and non-Islamic people groups would not convert, the usual habit was to annihilate them (Qur'an Sura 2:192).

The Mongol Storms swept Islam into the Eastern parts of Europe. Not all of the Mongol leaders were forcing people to convert to Islam and sometimes were even following Shamanism, Buddhism or other Eastern religions. Ousted by the intrusion of the Mongols, the Islamic people groups spread out. With them came either oppression by submission or displacement of the non-Islamic people (as the Arabic Bedouins did). If the Zaza ethnicity came from the Caspian Sea (Daylam-Thesis) already as an Islamic group, it is presumable that they followed this paradigm too. However during the centuries they developed a labor-sharing neighborhood with their surrounding neighbors, including the Kurmanji speaking, the Armenian, the Jewish and small Arabian societies.

During the times of the Ottoman Empire the autonomy of the East Anatolian ethnicities reached a climax. The central government in Istanbul requested tax contribution through travelling tax collectors and loyalty against the Russian or Slavic thread from the North-East. The Kurmanji people developed small *princedom*s representing the *Mir-principle* which were mainly oriented towards or functioned as a buffer to the remaining small Persian kingdoms. The Zaza society instead followed a *sheikhdom* or *mullaharchy* structure. During these times links and connections to the Arabic madrasa of Bagdad, Egypt (Cairo) and Damascus were frequent. In the 19th century AD / 14th century AH religious instruction by these centers of theological education was normal and welcomed (Lecture 1997:150-151). These centers proactively invited people and after education send them out to form so called *Khalwatiyya* branches all over the area of East Anatolia. *Sheikh Kâlid* (Khâlid), a Kurd, developed a strong dependence on what he called a centralistic *Khâlidi-Naqshabandiya* organization.

In consequence, because of different locations of education, the Zaza people did not develop a common Islamic theology. It seems that even the *Khalwatiyya* movement was not successful. Theological teaching was the concern of a very few trained individuals. Such a heterogeneous theological formation is best observable in the many Islamic orders and their lack of support. These orders were namely the *Nurcu*, the *Suleymanlı*, the *Bektaşî*, the *Maḡlaḡ-iyya* / *Mevlevî* Order of *Jalal ad-Din Muhammad Balkhi-Rumi* (13th century AD/ 7th century AH) and the *Naqşebendi* / *Naqşebendi*. Not until the 19th century / 14th century AH when e.g. the *Naqşebendi* order became influential and with it Islamic theology more focused. The influence of the *Naqşebendi* order increased with the *tanzimat*-reforms introduced by Sultan Mahmud II (1785-1839 AD / 1199-1254 A.H.) and performed by Sultan *Abdulhamid II*. (1842-1919 AD / 1257-1337 A.H.). The ideologies of Pan-Turcanism and Pan-Islamism offered the platform for the Sunnism following Islamic order to mix politics with religion. Some allege the *Naqşebendi* have a close international relation to Freemasonry, which would make sense considering its famous Turkish public members. Also relations to the Muslim Brotherhood are obvious. *Sheikh Said* used his influence as a *Naqşebendi* leader in 1925 AD / 1343 AH to raise a religious rebellion with the aim of bringing back the former or starting a new Caliphate. But as Bruinessen states, in Eastern Anatolia the institution of the Sheikh or Sheikdom overtops the influence of the order (1992:273-274; e.g. Sheikh Said addressed the order once as a “band of bandits”). Having said this, a religious leader who goes political has to address the Islamic orders to gain influence.

Another, though less effective, (Re-) Islamic movement in the 18th century AD / 12th century AH reached primarily Bulgaria and the Eastern parts of Turkey. It was carried out by followers of *Wahhabism* (developed by an 18th century Muslim theologian *Muhammad ibn Abd al-Wahhab*; 1703–1792) and initiated by royal Saudi Arabian families. Their strict doctrine of *taḡwid* claimed the uniqueness and unity of God. Often Salafism and Wahhabism are taken as the same, and this is a controversial debate. This second movement led to ongoing tensions between the Christian and Alevi groups in the Zaza homeland area. It also gave a reason for the broadening of the linguistic gap within the whole Zaza society, mainly the Alevi and Sunni group. Ottoman Emperors followed the Sunni school of Hanafi. As a consequence the Southern and Eastern Zaza people as well as the majority of the Kurmanji speaking people groups (although Shafi’i) were part of the Islamic brotherhood. A religious gap exists between the Sunni Hanafi Turkish and Southern/Eastern Zaza and the Shafi’i Kurmanji/partially Eastern Zaza group. Another much bigger gap splits the Sunni Zaza, Turkish and Kurmanji group from the Alevi Zaza, Turkish and Kurmanji group. The Yezidi Kurmanji group is considered to stand outside the Islamic religion.

3.2 Alevism - Northern Group

Alevism has recently undergone a revival. The tendency is either to rediscover the origins or to transfer to a mystical and nature oriented ideology. The origin of Alevism is inherently controversial. Influences by Zoroastrianism (Parsiism), Gnosticism, and Eastern Christianity have led to the assumption of a pre-Islamic religion that transferred to Shi'i theology. The concept of *Allah* is represented in the energies of his mediators the prophets *Muhammad* and *Ali* (his cousin). Divine creative energy is embodied in the latent breath (or Allah), the prototypical human which is made up of active and passive principles (or Muhammad and the divine light/Ali). Thus, a Trinitarian similarity to Christian doctrines can be noticed. Alevism spread to Turkish, Kurmanji, Azeri and Zaza speaking members of the Ottoman Empire. Some argue that Zaza Alevism was foundational and led to Turkish and Kurmanji branches. Some even declare the latter branches were originally Zaza which assimilated into Turkish or Kurmanji speaking societies.

Recent estimates speak of 20 million Alevis in Turkey. At least half of the Zaza population follows Alevism (1-1 ½ million). In the Turkish and Kurmanji speaking people groups Alevism takes close to 1/3 of the total population (6 million Kurmanji; 13 million Turkish). Throughout history the Alevis have not been considered to be part of Islam or have been characterized as a very unpopular group within Islam named *Qızılbaş / Kızılbaş*. Originally this term describes a wide variety of Shi'i Islamic militant groups that flourished in Anatolia and Kurdistan from the late 13th century onwards, some of whom contributed to the foundation of the Safavid dynasty of Iran. The latter term was often used as an exonym of denigration by the Turks to address minority groups. Tensions between the dominant Sunni brotherhood and the Alevis have been reported since the 15th century AD / 10th century AH. With the foundation of the Republic of Turkey the Alevis – sometimes under force – started to adopt the majority religion while keeping a low profile for their unique religious practices. Contrary to expectations, national acceptance grew and Alevism grew to be considered part of Islam. Nonetheless restrictions to their worship can still be observed today. Today Alevism is accepted with the caveat that the community not ask for official recognition. This is even true for minor practices such as the public proclamation of sacred places (e.g. springs *çim*, mountains *ko* etc.).

3.3 Sunnism - Hanafi Southern and Eastern Group

The small scale societies of the Southern and Eastern Zaza practice Sunnism and are well known for their prejudice. In the 19th century AD / 13th century AH

visitors to the Zaza homeland reported their strong Islamic beliefs and practices although they were not educated in Islam. They followed their own theological interpretation like the brotherhood of Egypt or Yemen (Karl Pfander in Schirrmacher 1992:37; see above). Besides the reasons that were given above, it can be argued that the societal structure of the Sunni Zaza people as well as the close relationship and former travel to the madrassa of Egypt (Cairo) and Bagdad are relevant. The returning theologians developed their own education system and sometimes were sent to form branches of the distant theological education schools. Often the theological teachers were considered as *mullah* (Arab. Mullah). They rallied a group of devotees around themselves and slowly a *mullaharchy* started to develop.

Throughout history the society has been split into three classes consisting of an upper, middle and lower class. The upper class includes rulers and their families such as the *şeyk* (sheikh) or *ağal/aga* (agha), the former holding a mainly religious but also political role, the latter being a political role as landlord. A landlord *ağal/aga* (agha) is responsible for representing his small division of society or tribe to the outside, e.g. visitors, travelers, the Turkish officials. He also observes the division of the limited goods (see below). The *sheikh* functions as a mediator to the transcendental world. He holds a mystical position and is claimed to have direct contact with divine powers, primarily Allah. Both positions are inherited and thus belong to the same family for generations. The position of a *sheikh* can be achieved by very extraordinary deeds, like miracles, abundant merits, etc. Since a transfer from one class into another is not possible in a class society like the Zaza people, to become a *sheikh* is rarely observed but passed on in oral traditions as an ideal to ethics and morality (see *How a Cermug Shepherd became a Sheik*, in Hayığ 2007:54-58; 172-175). The third group within the upper class consists of the *mullah*. The *mulla(h) / mullah* as religious teacher provides some overlap in religious responsibility with the sheikh with regard to the religious education. The *mullah* institution often works out of a madrassa or tries to form a branch of a theological education centre. However the sheikh is the only social position which allows for the establishment of a confederation of Zaza smaller societies for political and/or religious reasons. This happened in the 1921 (*Koçgiri*), 1925 (*Sheikh Said*) and 1937/38 (*Seyit Rıza; Tertelê Dersimi*) rebellions. The first and the last were initiated by the Northern Group, the other being carried out by the Southern Group.

3.4 Differences in Worldview

The different perceptions of the world through Alevi or Sunni eyes are reflected in their diverse worldviews. The Alevi worldview emphasizes humanism

and virtues as opposed to the worldview of the Hanafi which align their worldview to Islamic theology by highlighting and defending pure *subjugation*, thereby giving meaning to the term “Islam.” Both groups nowadays do not strictly adhere to the five pillars of Islamic teaching but do relate to them by virtue.

So, for instance in Alevism, an outcome of the awareness of man being a part of nature is reflected in the sacredness of specific physical objects in nature (e.g. tree, spring, rock formation). The human perspective on nature demands as much caution with its resources as possible. Death is understood as a transition from the “here” to the “there”. Both worlds correspond with each other and sometimes it is argued that death with reincarnation or metempsychosis is part of both worlds.

In the Sunni Group the afterlife is perceived as a crossing from the physical into the metaphysical or transcendental sphere. Rites and traditions of mourning, burial and blessing the dead are closely related to general Islamic practices. The dimensions of the graves dug for men are close to 1.80 m. In the past the body was prepared with ointment and then wrapped with white cloth. The cloth hindered any movement by the dead, since it was presumed that the soul leaves the body after the mourning party leaves the grave. The dead may try to join the departing group but would hit their head on the wooden cover of the grave. Another tradition states that the soul departs directly after a person closes their eyes and stops breathing. The mourning lasts for forty days and close relatives are expected to support the afflicted family financially, practically and with their presence. A young widow is expected to stay alone for at least six months until it becomes clear that she is not pregnant. After nine months she is free to marry again although ideally she would move in with one of her children as a respected elder and grandmother.

3.5 Practices influenced by non-Islamic religions

In both groups Animistic, Jewish, Christian and Folk Islamic remnants continue to exist. For instance, after childbirth an iron hook called *da'bri* is laid under the mother's pillow for forty days (*çewrese*), for her and the child's protection. This practice has found its way all over the Maghreb and the Middle East among Folk Islamic beliefs. A similar practice with a talisman or amulet under a pillow is also observed in animistic societies. Another Christian or Judaist ritual practiced in the Northern Group is represented by the immersion of a baby in a water tub three times during the naming ritual. The phrase “I name you ...” accompanies the symbolic procedure (Jacobson 2009 *Anthropological Insights* personal communication; Jacobson cit. in Bailey 2004:110; this is validated but also questioned in Asatrian and Gevorgian 1988). Marking the head with the

sign of a cross against evil is also a practice in the Southern Group (RH 2009 personal communication).

3.6 Prediction on Socialization of the Religious Movement

A revival of Alevism in Europe reveals that globalization, urbanization, and migration movements pay their tribute to the *Zaza* religions. Families are spread out all over the country both in the Diaspora and in the homeland. Regular social gatherings are not possible any more. Social structures are dissolving. A new religious structure is being evolved thanks to intellectuals, musicians, poets and authors, taking the responsibility to conserve traditions, linguistic features, vocabulary, dialectical variations etc.

How is Islam regarded today? Dominating Sunni Islam sets the norms for religious daily life. It is expected (though not practiced), and thereby idealized, that citizens adhere to the five pillars of Islam, gender segregation and distribution of duties. The predominance of Islam is used by the leading companies to control public life and any non-Islamic activities. Non-Muslims as well as minority language speakers experience discrimination, with the non-Muslims especially holding a second class position. The *Zaza* people have more or less adapted to this attitude. Inhabitants of rural areas have been much more resistant than urban dwellers. Nonetheless, the *Zaza* identity has shifted from a collectivistic-feudalistic and authoritarian tribal triple-class structure to a double/triple split-class individualistic organization. The core values have moved from a religious focus to a capitalistic one. Collectivism based on tribal solidarity turns to smaller units of extended families that follow social collective standards. The roles of *sheikh* and *agha* are replaced by well-heeled business managers and their boards.

4. SOCIAL-RELIGIOUS CONSIDERATIONS

The middle class of the peasant *Zaza* people includes peasants, a few craftsmen, as well as their extended families. As middle class they own property and thereby support themselves with daily needs. They contribute to the community through the landlord *agha*. The family based agricultural system does not allow selling many products. The lower class consists of widows, the handicapped or foreigners without family. Sometimes Kurmanji speaking musicians *aşık* or shepherds *gawan* are part of the lower class. Nonetheless the community takes care of all its members in either class through social collectivism. The responsibility of guaranteeing some wealth and daily bread to every member and outsiders in the *Zaza* realm is given to the *agha*. Moving from history to the present some things changed.

4.1 Sanctioning Societal Institutions

In the Alevi Zaza community of the Northern Group the *cem* or *cemat* as a social gathering, with a religious and political orientation, has functioned in the past as a sanctioning instrument. A *pir* or *rehber*, a religious leader and travelling bard, would come several times a year. He would visit all extended families and smaller divisions of his clan. He was responsible for:

- judging interpersonal conflicts, representing the clan to the outside (e.g. Ottoman officials),
- practicing initiation rites like godparenthood, circumcision, etc.
- educating and training the members through oral traditions in their history, religion and best practices in those areas,
- keeping intertribal communication flowing.

The role of a *pir* or *rayver* (Kurmanji: *rehber*) was passed on from generation to generation by descent. The gatherings expressed the unity of all community members, with a focus on Alevism and its impact on society and the decisions that needed to be made. Children, women and men sat together. Gender equality was practiced although daily life displayed a clear gender distinction in work and daily duties. In the Southern and Eastern Group the *şeyk* (*Sheikh*) became the important figure to fulfill the above mentioned obligations during the *cem*. Those societies also practiced the *cem*, but the emphasis was on Sunni Islam following the rite of Hanafi.

4.2 Culture Change and Language Shift

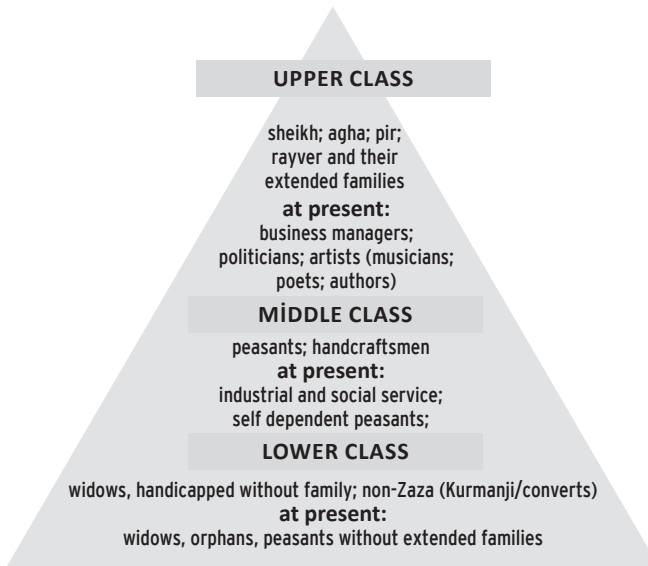
The culture of the Zaza people has changed dramatically due to: forced migration to the West and Europe, denial of mother tongue education (in their non-Turkish languages) and the dire economic situation. Interestingly the Northern Group and the Southern/Eastern Group have experienced different levels of assimilation. The Northern Group has assimilated more towards the Turkish system because of ongoing oppression and massive discrimination perpetrated on them related to their practice of Alevism *and* their practice of a non-Turkish sub-culture. UNESCO has even categorized it as a danger of language extinction for the Alevi population. The seriousness of the situation becomes apparent in the fact that children are not taught their mother tongue at home anymore and neither is the need for Zazaki to be spoken at home and in public recognized. The Southern/Eastern Group, on the other hand, still continues to use the mother tongue in public and at home. However there is also no literacy education in Zazaki (neither reading nor writing), the interest in mother tongue publications

is low, and the benefit of Zazaki for education is not recognized within the people group.

A prediction is only vaguely possible. Even if there was a revival of the historical linguistic and cultural identification factors of the Zaza people it would not succeed and there is no need to revitalize the small scale based feudalistic structures. Collectivism based on smaller units, such as the extended families, is flexible enough to effectively adapt to changes in economy and politics. Intellectuals and further education on new forms of modern adaptations of the Zaza religions could replace the current lack of leadership. This development parallels the move from the Ottoman Empire to the Republic or the move from Western European feudalism and aristocratic structures into democratic ones. Growing education will bring a new class of authorities. This class will include politicians, academics and business managers (see Table 2).

DIAGRAM 3 CLASS CHANGES - SHIFT FROM HISTORY INTO PRESENT

4.3 Change of the Class System

The other momentum is caused by the economy (Table 2). Central stakeholders of the past used their social and financial influence to invest in businesses such as the mining and trade of marble, construction, and the cotton or the carpet industry. Another area of interest for these people groups is in politics and the

banking sector. The peasant rural and urban population has moved into industrialization. The new upper class includes politicians, and business and banking managers as part of a capitalist economy. The higher middle class depends on industry or monocultural farming on large swathes of land (e.g. apricots, olives, and wheat). It is not clear yet to what level the independent but self-sufficient peasants belong, because they are mainly poor but on the other hand they run their own businesses. I would tend to classify them as lower middle class with some features of the lower class. A factor that changes all predicted norms comes from the financial support of the Diaspora. In the past this was the vital wherewithal, with enormous amounts of money flowing to the homeland from the areas of migration. Recently, due to a growing economy in-country *and* also in the Diaspora, a new caste of prosperity has arisen. Property is being sold back and forth and the outcome of rental and owned estate lead to the constant shift of structures of authority and influence.

4.4 Transition Phases of Life

Birth, initiation (e.g. by circumcision), marriage and death are the four main areas of life in which a person experiences social and metaphysic involvement. As in many societies these transition phases are linked to religious concepts, because they are unique to an individual's life experience. Every event marks the start of another stage of life (e.g. initiation into adulthood) or the transition into different spheres (e.g. birth, death). The Zaza people in general give their children a lot of freedom to acculturate. The process is without a direct education system based on penalty and / or a person taking the duty of children care (housemaster). Instead the collective educates children how they are to observe and follow the ethics exemplified in daily live in the city or village. The concept behind this is a collective responsibility of handing down the cultural heritage from one generation to the other. Thus not the individual but the society as a whole in the form of the *cem* or *cemat* and the authoritarian institutions like the *sheikh* or *agha* take over the responsibility of education for the children. In return the individual is responsible for the organization of such training (i.e. finances, personnel, etc).

5. Summary

Religion plays an important role in society. Even a shift in the value of a people group's religion leads to new or other forms of religious activity. These shifts are accompanied by linguistic and cultural ones. Due to globalization, increasing mobility, economy and modernization the phases of cultural shift become

shorter and humankind is asked to adapt with a higher level of flexibility. In the Zaza society the shift from a feudal triple-class societal structure to an industrial triple/quadruple-class hierarchy is underway. The upper class has changed its religious and political bias from intra-societal and outwardly balancing protectors of the small scale core values and norms (hospitality, generosity, brotherhood by unity and community) to economic and political influences. Simultaneously the strict hierarchical system of *şeyk* (sheikh) and *ağa* (agha) has dissolved, the collectivist tribal organization has moved to smaller collectives on the extended family level, and the system of penalty and sanctioning has lost its function. Thus the conscience of the whole group and the individual has adapted to the national system of protection by assimilation.

In the Zaza people group the old structures of religious and political small scale societal leaders through tribal descent have vanished. Their role and function has been replaced by economically oriented and political active leaders. Nonetheless, the rulers of today are also from the former influential small scale societies by descent, due to the fact that they use their former prosperity and influence in the new positions they hold. A growing economy and enduring support from the Diaspora for thirty years has led to a wealthier middle class replacing peasantry with industrialization.

Feudalistic structure is dissolving and has been replaced by institutions based on economy and politics. The new capitalist framework is controlled by a close system of socialist and Islamic attitudes. Politics and businesses prevent any influence from outside by strict controls. NGOs, small businesses and private initiatives experience these prohibitions when it comes to non-Islamic or non-Turkish issues. On the other hand, although unemployment is close to 12% (estimations in 2010), the huge service sector offers plenty of low-profile and low-paying jobs so that most young people find temporary work (e.g. tourism, catering industry). Also the options to enter higher education and start a business are not very restrictive, so they are taken by a growing number of Zaza people. This development leads to more assimilation, but also to an intellectual class which provides a potential means of reviving Zazaki and the traditions of the Zaza people.

BIBLIOGRAPHY

- Asatrian, Garnik 2009. Prolegomena to the Study of the Kurds. *Iran and the Caucasus* 13, 1-58. Leiden: Brill.
- Asatrian, Garnik Serobi & Gevorgian, N. KH. 1988. Zaza Miscellany: Notes on some religious customs and Institutions. *Acta Iranica, Encyclopédie Permanente des Études Iranien-nes*. Publiée par le Centre International d'Études Indo-Iraniennes. Hommages et Opera

- Minora. Volume XII. A Green Leaf. Papers in Honour of Professor Jes P. Asmussen. Extrait. Diffusion, 500-508. Leiden: Brill. Also Online: URL: <http://zazapress.tripod.com/english/English.html#asatrian> [accessed 2012-03-23].
- Badenberg, Robert 2007. Das Menschenbild in fremden Kulturen: Ein Leitfaden für eigene Erkundungen. Handbuch zu Lothar Käser's Lehrbuch Animismus. Nürnberg: VTR. [Engl.: The Image of Humanity in foreign Cultures: A Manual to own Investigation. Handbook to Lothar Käser's Textbook Animism].
- Berz, Koyo 1993. *Siyamed û Xeca*. Stockholm-Spanga: Apec. [Engl.: Siyamed und Xeca].
- Bläsing, Uwe 1995. Kurdische und Zaza-Elemente im türkeitürkischen Dialektlexicon. Ethymologische Betrachtungen ausgehend vom Nordwestiranischen. *Near Eastern Languages and Literatures* (NELL) 1/2, 173–218. Leiden. Also Online: URL: <http://home.arcor.de/fidemes/Blaesing-1995-Kurdisch-Zaza.pdf> [PDF-File]. [Engl.: Kurdish and Zaza-Elements in the Lexicon of Turkish from Turkey: Etymological Observations made from the Northwestiranian Language Branch.].
- Bruinessen, Martin M. van [1989] 1992. *Agha, Scheich und Staat - Politik und Gesellschaft Kurdistans*. 2nd revised ed. Berlin: Edition Parabolis. [English Revised Edition: Bruinessen, Martin M. van 1992. Agha, Sheikh and State - On the Social and Political Structures of Kurdistan. London: Zed].
- Cengiz, Daimi 2001. *Dersim Fablları-I*. Ankara: Kalan Yayınları. [Engl.: Stories from Dersim.].
- Foster, George M. 1965. Peasant Society and the Image of the Limited Good. *American Anthropologist* 67, 293-315.
- Geertz, Clifford 1966. Religion as a Cultural System, in Banton, Michael (ed.): *Anthropological Approaches to the Study of Religion*, 1-46. London: Tavistock.
- Geertz, Clifford [1973] 1993. *The Interpretation of Cultures*. London: Fontana.
- Griffith, Sidney H. 2010. *The Church in the Shadow of the Mosque: Christians and Muslims in the World of Islam*. Oxford: Princeton University Press.
- Hadank, Karl 1932. *Mundarten der Zaza, hauptsächlich aus Siwerek und Kor*. Berlin: Verlag der preußischen Akademie der Wissenschaften in Kommission bei Walter de Gruyter & Co. (Reihe: Kurdisch-Persische Forschungen, Abt. III, Band IV, hg. durch Mann, Oskar). [Engl.: Vernaculars of the Zaza, mainly from Siwerek and Kor.].
- Hayig, Rosan 2007. *Mahmeşa: Vizêr ra Ewro Istanikê Zazayan – Mahmescha: Zaza Volksmärchen von Damals und Heute – Mahmescha: Zaza Folktales: Then and Now*. İstanbul: Vêjîyaisê Tiji/Tij Yayınları.
- Hendry, Joy 1999. *An Introduction to Social Anthropology: Other People's Worlds*. New York: Palgrave.
- Mergariji, Heqie 1997. *Torne Sey Rıza'î Qeseikeno - Seyid Rıza'nin Toruni anlatıyor*. Duisburg: Vilakerdena Pir'î. [Engl.: The Sayings of the Grandchild of Sheikh Rıza.].
- Hesselgrave, David J. [1984] 2002. *Counseling Cross-Culturally: An Introduction to Theory & Practice for Christians*. 2nd ed. Eugene: Wipf and Stock.
- Hübschmann, Heinrich 1962. *Armenische Grammatik - Armenische Etymologie*. Hildesheim: Georg Olms. [Engl.: Armenian Grammar – Armenian Etymology].
- Käser, Lothar 2004. *Animismus - eine Einführung in die begrifflichen Grundlagen des Welt- und Menschenbildes traditionaler (ethnischer) Gesellschaften für Entwicklungshelfer und kirchliche Mitarbeiter in Übersee*. Bad Liebenzell: Liebenzeller Mission. [Engl.: Animism – an Introduction into the conceptual Foundations of the World Views and Images of Humanity of traditional (ethnic) Societies for Developmental Aid Workers and Church Personnel in Oversea].

- Levtzion, Nehemia 1997. Eighteenth century Sufi Brotherhoods: Structural, Organisational and Ritual Changes, in Riddell, Peter G. & Street, Tony (eds.): *Islam: Essays on Scripture, Thought and Society. A Festschrift in Honour of Anthony H. Johns*, 147-160. New York: Brill.
- Lingenfelter, Sherwood G. 1996. *Agents of Transformation: A Guide for Effective Cross-Cultural Ministry*. Grand Rapids: Baker.
- MacKenzie, David N. [1989] 2002. The Role of the Kurdish Language in Ethnicity, in Andrews, Peter Alford & Benninghaus, Rüdiger (Hgg.): *Ethnic Groups in the Republic of Turkey*. Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients Nr. 60.2 [Additional Files to the Tübinger Atlas of the Levant], 541-542. Wiesbaden: Ludwig Reichert.
- Muller, Roland 2001. *Honor and Shame: Unlocking the Door*. Philadelphia: Xlibris Corporation.
- Müller, Klaus W. 2009. *Das Gewissen in Kultur und Religion: Scham- und Schuldorientierung als empirische Phänomen des Über-Ich/Ich-Ideal*. Lehrbuch Elenktik. Nürnberg: Verlag Theologie Religion. [Engl.: Conscience in Culture and Religion: Shame- and Guilt Orientation as empirical Phenomenon of the Super-Ego/Ego-Ideal. Textbook Elenctics].
- Paul, Ludwig 1998. *Zazaki: Grammatik und Versuch einer Dialektologie*. Wiesbaden: Ludwig Reichert. [Engl.: Zazaki: Grammar and Attempt towards a Dialectology].
- Schirmmacher, Christine 1992. *Mit den Waffen des Gegners: Christlich-muslimische Kontroversen im 19. und 20. Jahrhundert dargestellt am Beispiel der Auseinandersetzung um Karl Gottlieb Pfanders Mizan al-haqq' und Rahmatullah ibn Halil al-Kairanawis Izhar al-haqq' und die Diskussion um das Barnabasevangelium*. Islamkundliche Untersuchungen, Bd. 162. Berlin: Klaus Schwarz. [Engl.: With the Enemies Weapons: Christian-Muslim Controverses in the 19th and 20th century exemplified by the Dispute about Karl Gottlieb Pfanders Mizan alhaq' and Rahmatullah ibn Halil al Kairanawis Izhar al haqq' and the discussion about the Gospel of Barnabas.].
- Selcan, Zülfü 1998. *Grammatik der Zaza-Sprache – Nord-Dialekt (Dersim-Dialekt)*. Berlin: Wissenschaft & Technik. [Engl.: Grammar of the Zaza Language – Northern Dialect (Cersim-Dialect).].
- Sweetnam, Denise L. [1994] 2004. *Kurdish Culture – A Cross-Cultural Guide*. 2nd ed. Bonn: Verlag für Kultur und Wissenschaft [Publishing House on Culture and Science]. [includes an article from Jacobson, C. M. about *Alevi religion and the Zaza*, 225-232].
- Taş, Cemal 2007. *Külden Evler*. İstanbul: Tij Yayıncılık.
- Werner, Eberhard [2012]. *Bibelübersetzung und Ethnologie*. Nuremberg / Bonn: Verlag für Kultur und Wissenschaft. [Engl.: Bible Translation and Social / Cultural Anthropology]. [announced].
- Wolff, Hans Walter 1984. *Anthropologie des Alten Testaments*. 4th ed. München: Kaiser. [Engl.: Anthropology of the Old Testament].
- Ye'or, Bat [1996] 2009. *The Decline of Eastern Christianity under Islam: From Jihad to Dhimmitude. Seventh-Twentieth Century*. Seventh printing. Madison: Fairleigh Dickinson University Press. (Transl. by Kochan, Miriam and Littman, David).

ZAZALARIN DİNLERİ ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

Author: **Dr. Eberhard WERNER**

Institution: **SIL Int'l (Summer Institute of Linguistics International)**

Çeviri: **(Bu makale Bingöl Üniversitesi Okutmanı Soner Kaya tarafından İngilizce'den Türkçe'ye çevrilmiştir.)**

- **Özet:**

Din, belirli bir insan topluluğunun dünya görüşünü yansıtan temel ifadelerden biridir. Diğer etnik gruplara yönelik eğilime ek olarak kimlik meselesi de, din uygulamaları, dini inançlar ve efsaneler aracılığıyla gösterilmektedir. Çoğul olarak "Dinler" ifadesi, bu alandaki farklı yaklaşımların çeşitliliğinin bir göstergesidir. Heterojen bir yapısı olan Zaza toplumu, dini ve dilsel bir farklılıkla ayrılmaktadır. Zaza toplumuyla alakalı olarak görülen bu tür bir bölünmenin derinliği, Aleviliği uygulayan kuzey lehçesi grubu ve kısmen Şafilik mezhebine mensup doğu lehçesi grubuyla birlikte Sünniliğe mensup güney lehçesi grubu şeklinde karşımıza çıkan ayrımla yakından ilişkilidir. Geriye kalan Zerdüştlük uygulamaları ve inançları, yaygın bir din olarak Hıristiyanlığı da etkileyen İslami akınlardan önce, Batı İran dinlerinin yaygın ve heterojen bir din gerçekleştirdikleri şeklindeki varsayıma yönelmektedir. Zaza toplumunun kökeniyle ilgili teorilerin bir çoğu varsayımlara ve tahminlere dayanmaktadır. Eğer mevcut topraklarına çok uzun zaman önce yerleşmiş olsalardı, Yahudilik (M.Ö.8. ve artan şekilde 3. yüzyılda Musevi yayılmaları) ve Hıristiyanlığın (Bizans, Süryani ve Ermeni kiliseleri) etkisi daha önce düşünüldüğünden daha güçlü olurdu. Zazaların 11. yüzyılda Hazar Denizi'nin güney kıyılarından geldiğini öne süren Daylam tezine göre ise İran dinlerinin etkisi daha büyük olurdu. Öte yandan, varsayılan Musevilik ve Hıristiyanlık uygulamaları Zazalar arasında çok az olup belirgin bir şekilde görülemekte ve bu durum Daylam tezini daha güçlü kılmaktadır.

- **Anahtar Sözcükler:**

Din, Zerdüştlük, Alevilik, Sünnilik, İslam, Hıristiyanlık, Musevilik, Dünya görüşü, Antropoloji, Zazaca, İslamlaşma

ANTROPOLOJİ, DİLBİLİM VE DİN

Bu çalışma, uygulamalı dilbilim ve bilişsel Antropolojiye dayalı olarak hazırlanmıştır. Her ne kadar varsayımların çoğu “sosyal Antropolojiden” elde edilse de, genel bakış açısı, “Kültürel Antropoloji” açısından elde edilmektedir.

Dinin belirli bir insan grubunun dünya görüşünü anlamada önemli bir rol oynadığını şeklinde bir hipotez ve *bilincin* bu tür bir insan grubunun biliş ve düşüncelerini gösteren en iyi organ olduğu şeklinde bir sayım vardır. Etnografya, Antropolojinin tanımlayıcı alanının uygulamasıdır. Bu bilim dalı çerçevesinde, toplanan veriler karşılaştırmalı çalışmalar için araştırmacının kültürüne sunmakta ve aşağıdaki kurallar uygulanmaktadır:

- Kendi bakış açılarıyla ilgili şeffaflık (dünya görüşlerine giriş) ve araştırma için dikkate alınan metotlar (araştırma tasarımı),
- Bunların inandırıcılık hesabı (etnografya/antropoloji ahlakı).

Dilbilim, dil üzerine yapılan çalışmadır. Bu çalışma, daha geniş anlamda dili, özel bir dil olarak (örneğin Zazaki; -ki dil sınıflamasının son eki olarak işlev görmektedir, - Almanki; özel diller) kabul etmenin yanında aynı zamanda iletişim sistemleri olarak da (iletişim fonksiyonu; genel dilbilim) almaktadır. Uygulamalı dilbilim kapsamında, dilin ses bilgisi, ses bilim, yapı bilgisi, söz dizimi ve metin söylemiyle ilgili düzeni incelenmektedir. Diğer alanlar ise nörolingüistik olarak bilinen beyin dilbilimini (dil işlemlerinin ezberlenmesi ve depolanması), psikodilbilimi (konuşma ve dil edinimi esnasında sosyo-nöral işlemler) ve sosyal dilbilimi (toplumla ilişkili dil) vb. irdelemektedir.

Din, sosyal veya kültürel Antropolojide hiçbir zaman fazla değer görmemiş ve insanlığın sadece bir özelliği olarak anlaşılmıştır. Ancak 1970’lerden beri dine daha fazla ilgi gösterilmektedir. Tanrı biliminde ve Hıristiyan topluluğunun gelişiminde Antropolojik konuların boy göstermesi, dine yönelik ortaya çıkan bu ilginin nedenlerinin bir parçasıdır. Britanya ve Amerika Antropoloji toplulukları, belirli bir insan grubunun dünya görüşünü, temel değerlerini ve normlarını değerlendirmede dinin önemini daima belirtmişlerdir (Geertz 1966).

Din, varoluşun genel bir sıralamasının kavramlarını belirterek insanlarda güçlü, yaygın ve uzun süren ruhsal durumlar ve dürtüler oluşturan ve bu kavramları, ruh hallerinin ve dürtülerin olağanüstü gerçekçi görünecek şekilde bir gerçeklikle örten bir semboller sistemi olarak anlaşılmaktadır.

Zaza toplumu bu durumu Kuzey bölgesindeki gruplar için Alevilikte, Güney ve Doğu /iç bölgesindeki gruplar için Sünnilikte göstermektedir.

Bu makalede yalnızca Zaza etnik yapısında dinin yerini inceleyeceğiz.

1. ANTROPOLOJİK DÜŞÜNCELER

Dünya görüşü ve din çok yakın ilişki içerisinde olup birbirlerinden ayrılmazlar, çünkü din insanların temel ve derinlerdeki değer sistemini oluşturur. Bir dünya görüşü bir grubun temel değerlerinin ve normlarının genel bir görünüşünü sunmaktadır. Böylece, dünya görüşü belirli bir grubu ele almak için en iyi araçtır. Sözde vicdan yerleri, zihin ve karakter (LEIC; German: *Sitz der Emotionen, des Intellekts und des Charakters*, SEIC; Käser 2004:177-192; Badenber 2007; Werner 2012) bireylerin bilincinin bir yansıması olduğunu kanıtlamaktadır. Psikolojide bu bölge için başka bir ifade süper-ego terimi tarafından sağlanmaktadır. Zazalar bu bölgeyi vücudun iç ve orta bölgesi olan Zerri olarak adlandırmaktadırlar (Merkezleşmiş dünya görüşü). Batı yayımlarındaki ve bu yayımlardan kaynaklanan etkiler bu alanı adlandırmak için bir yönelimin ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Zaza toplumu küçük kabile toplum yapısıyla duyuşsal-sözel bir kültürü icra etmektedir. Gelenekler sonraki nesillere sözlü olarak geçmekte, bunun yanında haberler ve bilgiler sesli yolla elde edilmektedir. Zazalarla ilgili bilgiler, kökenleriyle, dini kökenleriyle ve geçmişteki yaşam durumlarıyla ilgili araştırmalar var sayımlara dayanmakta ve gelecekteki herhangi bir bakış açısı bu durumu göz önüne alacaktır ve daima değerlendirilmeyen kısımları ele alacaktır.

Kurmanci konuşan toplulukların aksine Zazaların tarihinde göçebe yaşama rastlanmadığı gibi, Zazaların bütün gelenekleri ve tutumları köylülüğe dayanmaktadır. Zazalar köylü olarak mevcut anavatanlarında çok uzun bir geçmişe sahiptirler. Zazaların kökeninin dayandığı birçok teori bulunmakta olup, bunların en önemlisi diğer topluluklarla birlikte Zazaların Hazar denizinin güney kıyılarından Doğu Anadolu'ya göç ettiklerini öne süren Daylam tezidir. Bu göç hareketi Hewrani ve Gorani topluluklarını da kapsamaktadır. Yaklaşık olarak XI. yüzyılda, Moğol saldırılarından (MS. 11. yüzyıldan 13. Yüzyıla/HS 5. yüzyıldan 7. yüzyıla) önce veya bu saldırılara tepki olarak, İran'da bulunan gruplar için kayıtlarda bu türden bir göç hareketi bulunmaktadır.

Köylü bir toplum olarak Zazalar, kabile sistemine dayalı olarak güçlü bir hiyerarşi oluşturmuştur. Koruma, özerklik, dini yönetim ve ticaret üstün feodal sınıf tarafından yürütülmektedir. Üç sınıf sistemi, üç Zaza topluluğu için de temel niteliğindedir ancak terminoloji ve bir noktaya kadar liderlik farklıdır. Güney ve doğu bölgesinde bulunan Zaza topluluklarında işlev ile terminoloji arasında uyum varken, Kuzey bölgesindeki Alevi grubunda bu konuda farklılık vardır.

1.1.1 Vicdan-Yönelim

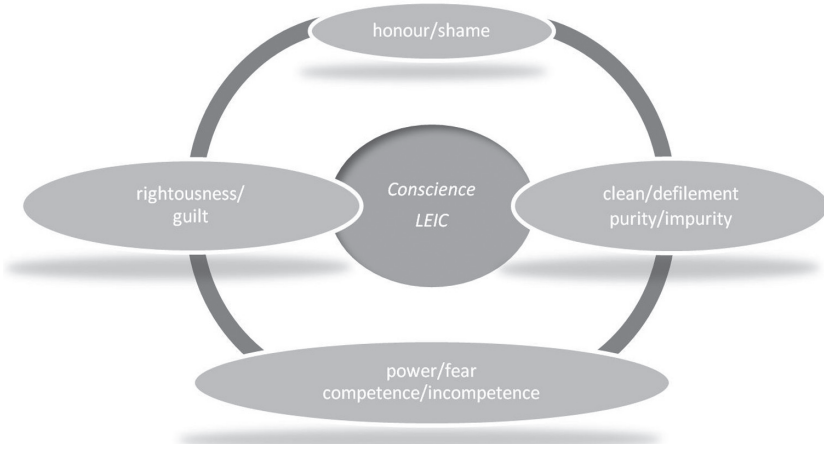
Vicdanın, bir takım etnik kökenlerde bazen bağırsaklar gibi bir iç organ veya diğer organlar aracılığıyla (Kutsal İncil, Markus 6:34; Kutsal Kuran-ı Kerim süre

2:180, 248 ve Hadis) yansıtılan manevi bir organ olarak görülmektedir (bkz. Kaser 2004: 178-179; Badenberg 2007:30). Zazalar vicdan yerleri olan mantık ve karakteri (LEIC) karnın üst bölgesi olana ve mide veya zerri olarak adlandırılan bölgeye yerleştirmektedir.

Din biliminde günümüze kadar, vicdan ya bir utanç ya da suçluluk yönelimi olarak bölünmüştür (Müller 2009). Utanç, onur ve utancı dengelerken, suçluluk ise suç ve dürüstlük arasında işlev görmektedir. Diğerleri ise buna paklık/kirlilik ve güç/korku paradigmalarını katmaktadır. (Muller 2001). Bu makalede, temizlik/kirlilik paradigmasını saflık/pislik ve güç korku paradigmasını yeterlilik/yetersizlik olarak açıklamaktayım.

Belirli bir grubun vicdanı, aşağıda ele alınan temel değerleri ve normları göstermektedir. Zazalar ile Kurmançların ilişki içerisinde olmasını sağlayan ve bunlar arasında hangi alanların kesiştiğini açığa çıkaran da bu temel değerlerdir.

DIAGRAM 1 POLES OF ORIENTATION IN CONSCIENCE/LEIC

1.1.2 Saflık/Safsızlık Uygulaması- Yasak ve anlam

Dini olarak ayrılan ve İslamiyet'e bağlı toplumların yanında, günaha yönelimli ve toplu kültürlerde de bahse konu saflık/safsızlık uygulaması önemli bir rol oynar. Saflık dairesi, bir toplumun belirli kurallarla belirlediği ve bireyin dışına çıkmamasını beklediği alanı belirtmektedir. Böylece safsızlık (kirlilik) dairesinin soysal bir yasaklamayla sağlandığı öne sürülmektedir. Dini açıdan bakıldığında, birey sürekli arınma ritüellerini (örneğin manevi yıkanmalar, ibadet ve yalvarma) vurgulayarak pak kalma gayretinde olduğundan, bireyin bir nebze de olsa safsızlık durumunun içinde olduğunu söylemek de yanlış olmaz. Saflık/safsızlık

uygulamasını yerine getirmek için, en kötü günahlar bir yasakla yasaklanmaktadır. Yasak ve anlam kavramlarını saflık/safsızlık uygulamasıyla ilişkilendirmek gerekirse, bir toplumun bir bireyinin normal statüsünün yasak dairesinin farkında olmak ve bu daireyi belirli bir mesafede tutmak olduğu sonucuna varabiliriz. Birey yasak kavramıyla sunulan kurallara uyarak bunu başarabilir.

Kutsal yerlere değer veren bütün Zaza etnik kökeni bu duruma iyi bir örnek teşkil etmektedir. Bu tür bir yerin koruyucusunun bir yılan olduğu söylenmektedir. Yılan bir insan kılığına girebilir ve pınarda kurallara aykırı davrananlara zarar verir. Bu yılan adama doğaüstü güçler bahşedilmiştir. Bu inanış dışında, yılanların cinsel münasebetini izlemek de yasaklanmıştır. İslami düşüncelerle bağlantılı olarak, yılan burada ilahi gücün temsilcisi olarak işlev görmekte ve bir anlam taşımaktadır. Bu durum köylü topluluklarının çoğunda görülmektedir (Kaser 2004). Mana (anlam), Zaza toplumunun sosyo-kültürel kısıtlamalarını ardında yatan metafizik güçtür. Yasaklama, yılanın karıştığı bir görsel aktivite aracılığıyla gösterilmektedir. Anlamı bozan bir hareketle yılanların cinsel münasebetini izlerken safsızlık alanına girilir ve böylece bir yasak çiğnenir. Eğer bu kirlenme alanına girişi engellemek için bireyin vicdanına başvurulmazsa, o zaman toplumsal yaptırımlar bu konuda etkili olur. Yılanların cinsel münasebetini gören kişinin mistik bir lanet altında olduğu düşünülür ve bu birey kirlenmiş olarak adlandırılır. İnsanlar lanetlenmişlerle iletişim kurmaktan kaçınırlar. Yaptırımlar bu bireye yaşadığı yeri terk etmesini söyletecek kadar ileri gidebilir (Hayıg, 2007). Günaha yönelimli, ortak yaşayan toplumlarda bu tür bir sosyal tecrit ve sürülme geçmişte ölüm demekti ancak günümüzde saygınlığın kaybedilmesi daha yaygındır.

Başka bir safsızlık yasak alanı, çocuğun doğumundan sonraki kırk gün olan lohusalık veya yakın bir akrabanın ölümünden sonraki kırk gün anlamına gelen Çewrese kavramıyla ilişkilidir. Kadınlar da çoğu kez regl dönemlerinde kirlilik yaptırımıyla yüz yüze kalmaktadır. Bu tür durumların hepsinde, kadının halk toplantılarına katılmasına, camileri ziyaret etmelerine, dini sohbetlere katılmalarına ve erkeklere yaklaşmalarına izin verilmez. Bu uygulamalar, özellikle de kırsal kesimde evde kısıtlamaya yol açar. Çewrese hayatın birçok manevi alanında karşımıza çıkan bir kavramdır. Hatta Hacı Osman Efendinin (1853-1929 MS/1269-1347 HS) mevlidinde de bu kavramdan kırk yıllık düzgün hayat ve affedilmek için kırk günlük ibadet şeklinde bahsedilmiştir.

Günlük hayatta saflık/safsızlık (kirlenme) uygulamasından en çok kadınlar etkilenmektedir. Evin, geniş ailelerin ve küçük ölçekli toplumların koruyucusu olarak erkekler bütün kavramın sistemini korumaktadırlar. Bu erkekler göre, sürdürmeleri gereken şeyler her ne kadar daha aynı derecede önemli olsa da, ibadetten önceki rutin temizlenmeler ve İslam'ın saflık düzenlemeleridir. Ayrıca kadınlar regl esnasında, doğumdan sonra ve eğer kirlenmiş olan bir erkekle

(imansız, Müslüman olmayan, toplumdan kovulmuş) iletişim kurarsa temizlenme törenlerine yönlendirilirler. Erkekler rutin temizleme düzenlemelerine uyarak onlarla iletişim kurabilirler.

Feodal bir toplumdan endüstriyel bir topluma geçiş şeklindeki kültürel bir değişim yüzünden, saflık/safsızlık (kirlilik) uygulamasının yanında anlam ve yasaklama sistemiyle beraber din alanı, daha küçük ölçekli sosyal yaptırımlara doğru hareket etmeye devam etmektedir. Cinsel suçlarda, cinayet ve ciddi suçlarda (cinayet, tecavüz vb.) yaptırımcı makam, kan davası ve töre cinayetleri uygulamalarında bulunan sülaledir. Bu uygulamalar da resmi kanunlardan ve yürütme yetkilerinden dolayı azalmaktadır. Milli güçlerin bu yaptırımların yerini almaları sadece daha küçük suçlara yönelik yaptırımları veya kınama gibi şiddet içermeyen cezalarda sınırlamaya yol açmaktadır. Artan hareketlilik ve sosyal refah, Zaza toplumu tarafından uygulanan toplumsal cezaları azaltmakta ve ortadan kaldırmaktadır.

2.DİLBİLİMSEL DÜŞÜNCELER

Din üzerine yazılan bir makalede neden dilbilimsel bir bölüm bulunur? Düşünceler dil aracılığıyla ifade edilmekte ve hem bu düşünceler hem de dil dünya görüşünün göstergeleridir. Din, dünya görüşünün itici güçlerinden biridir, bu yüzden dil konuları bir etnik yapının dinini araştırmada önemli rol oynar çünkü bu noktada dünya görüşü kısaltılmış bir tarzda ifade edilmekte ve gösterilmektedir.

Dillerin genetik sınıflaması açısından bakıldığında, Zazaca'nın yeni İran dil ailesiyle hatta Kuzeybatı İran dil alanıyla bağlantısı görülebilir. Zazaca'nın dilbilgisi öğeleri şu şekildedir:karmaşık bir tanımlayıcı, tamlayan durumundaki, niteleyen ekleme sistemi, yarı kılıcı yalın bir sistem, birkaç kökü olan karmaşık bir fiil sistemi, ve geçmiş, şimdiki, gelecek ve dilek kipi zaman yapısı. Zaza dili üç lehçeye bölünmekte ve bunlar kuzey lehçesi grubu (Dersim merkez olmak üzere, Ovacık, Pülümür, Tunceli, Erzincan ve Varto), güney lehçesi grubu (Çermik merkez olmak üzere Siverek, Gerger, Çüngüş, Elazığ, Adıyaman) ve Doğu/Orta lehçe grubu (Palu merkez olmak üzere Bingöl, Hani, Muş; Kulp, Eğil) şeklindedir.

Dilsel farklılıklar aşağıdaki alanlarla ilişkilendirilebilir:

- Ses birimleri (örneğin Kuzey grubu Zazaca lehçesi üflemez yarı kapantılı ünsüzleri göstermektedir),
- Gramer özellikleri (örneğin güney grubu Zazaca lehçesi fiiller için ikinci tekil dişiyi belirten -a ve bir do gelecek zaman edatını göstermektedir,
- Kelime (örneğin Kuzey lehçesinde çocuğa doman denirken güney lehçesinde çocuğa çeçek denmektedir).

Açıkcası, Alevilik ve Sünniliğin farklı dini kavramları, dünyayı algılamaları konusunda lehçe grupları arasında sosyal ayırmadan ziyade dini bir ayrıma yol açmaktadır. Dilsel sistemler aracılığıyla ifade edildiklerinden Dil ve düşünce dünya görüşleri alanında yakın çalışmalar içerisinde bulunurlar. Bütün bunlara bakıldığında, bir insan grubunun dilsel yapısı bu grubun dünya görüşünün aynası olarak adlandırılması gayet uygun olur. Bu detayların çoğu, bu insanların topluluk içerisindeki dil kullanımları aracılığıyla ortaya çıkarılabilir (bkz. aşağıdakiler).

1870'den beri akademik gelenek, Kurmanci ve Zazaca'nın kuzeybatı İran dilleri grubuna ait olduğunu ileri sürmektedir. Zazaca, Goranice/Hewrami dillerine katılır. Kurmancanın (Kuzey Kürtçesi) tarihi genetik yapısına bakıldığında, Sorani (orta bölgedeki Kürtçe ve behdeni) ve güney bölgesi Kürtçe lehçeleri (örneğin Kirmanşah) dahil olmak üzere diğer iki alanla eşleştiği görülmektedir. Daha geniş anlamada, doğu lehçeleri olarak adlandırdığımız lehçe grubu veya bunlarla ilişkili olan batı İran ya da kuzey Iraktaki diller Kürtçeye aittir (Kürtçe dili bölgesi: Almanca karma olarak adlandırılmakta). Kurmanci lehçesinin kökeni üzerinde orta bölgedeki Farsça etki ederken, Partça ve kuzeybatı İran'ın diğer dilleri (örneğin Avesta, Medyan) daha çok Zazaca'yı etkilemiştir. Her ne kadar son yüzyılda yakınlaşmış olsalar da, Zazaca Kurmanca'dan farklı olarak gelişmiştir. Kurmanca ve Zazaca'nın kökeni 3000 yıl öncesine, Batı İran dil grubunun bir parçası olarak Eski Farsçaya dayanmaktadır. Zazaca, Gorani/Hewrami ve Güney Hazar bölgesinin diğer dilleriyle (örneğin Talshi, Tati ve Semnai) birlikte daha yakın bir dil kuşağı oluşturmaktadır.

Tarihi faktörler, coğrafi yakınlık, karşılıklı ticaretten (bu sıra ile) dolayı Zazaca dili, Farsça, Kurmanca, Türkçe, Ermenice ve Arapça'dan alıntılar yapmıştır. Bunun yanında Zazaca, aynı zamanda bu komşu diller üzerinde etki de bırakmıştır. Müzik, din, kültürel uygulamalar ve ticaret, el sanatları, sulama, arıcılık ve hayvan yetiştiriciliği gibi ekonomik faaliyetler bu dilsel etkinin unsurları olarak öne çıkmaktadır. Zazaca açısından bakıldığında, diğer dillerden alınan sözcükler ve sözcüksel alıntı alanı iyice araştırılmaktadır (Blaising 1995; ve bkz. Hübschmann 1962). Yukarıda belirtilen dillerin etnik grupları, Zazaların kültürel değerleri üzerinde etki bırakmıştır. Zaza topluluklarının dinleri, komşu etnik grupların dini kelime süreçlerini yansıtmaktadır. Baş papaz, yardımcı papaz oluşan Hıristiyan kilisesi liderlik sistemi ve Papazlık sistemi, cemaat kurumlarında da görülmektedir. Bu durum Hıristiyanlığın bu yapı üzerinde etkili olduğunu göstermez ama yine de, Aleviliğin pirlilik sistemiyle bir şekilde ilişkilidir. Doğu ve güney bölgesindeki Sünnilerde, Musevilerin rahiplik sistemine benzer olarak, dini eğitici olan mollalar ve ayrıca bir şeyhlik sistemi görülmektedir. Museviliğin ve Hıristiyanlığın İslam üzerindeki etkisi bu noktada çok iyi bir şekilde gösterilmektedir.

3. ZAZALARIN DİNLERİ

Zaza etnik grubu üç lehçe grubuna bölünmektedir. Kuzey lehçe grubu, lehçe grupları arasındaki dini ayırmadan kaynaklanan Aleviliğe uyarırken, doğu ve orta bölgedeki Zazalar, en eski, en geniş ve daha liberal olan Hanefi grubuna göre, Sünniliğe uymaktadırlar. Bu uygulama adını, imam-ı Hanefi'den (MS. 8. Yy) almaktadır. Bunların tersine, belli bir sayıdaki bir Zaza grubu ve Kurmanca konuşan toplulukların büyük çoğunluğu ismini imam-ı şafiden (MS. 9. Yüzyılın başları) aldığı Şafii mezhebine uymaktadırlar. Bu grup Kuran-ı Kerimin yanında Hz. Muhammed'in sünnetlerini, icma (Arapça'da fikir birliği anlamına gelen) ve kıyası (Arapçada karşılaştırma anlamına gelen) takip etmektedirler.

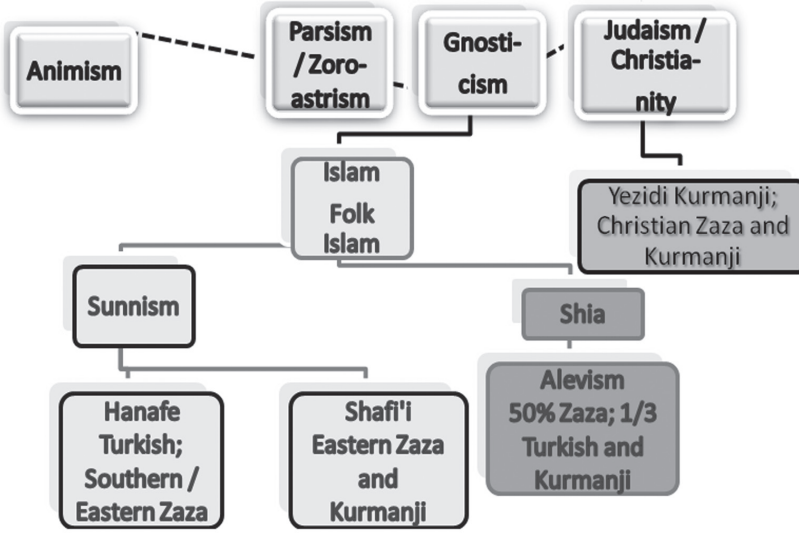
Dilbilimsel olarak Zazalarla ilişkili Hewrami/Gorani topluluklarının da Sünni ve Ehl-i Hak olmak üzere iki gruba ayrıldıklarını da belirtmek gerekir. Ehl-i Hak veya Yaresani (Kürtçe Yaresan, Farsça Ehl-i Hak "Doğruluk insanları") izleyenler dini olarak İran Safevi devleti (Kızılbaş) ve Hurufiliği uygulayan ezoterik Sufilik tarikatıyla ilişkilidir. Zaza ve Hewrami topluluklarının dinlerinin bölünmesi birbirine paralel olarak gelişmektedir çünkü Süilik tabanından bakıldığı zaman Ehl-i Hak ve Aleviliğin dini tarikatlar olduğu düşünülmektedir. Bu türden bir ayırım Doğu Anadolu'da şaşılacak bir durum değildir (örneğin Qalkhani, Bajalani and Sanjabi). Bu durum geçmişte din değişimleri yaşamış ve birçok farklı dini etkinin altında kalmış heterojen bir toplum yapısını göstermektedir. Aleviliğin ortaya çıkmasına sebep olan kaynak niteliğindeki Zerdüştlük (Doğu Asya bölgesinde Parsizm olarak adlandırılmakta), animizm, düalizm (ikilik), Şamanizm ve yerel inançların bir karışımı niteliğindedir. İrfaniye (Gnostisizm), Mani dini ve diğer mantık felsefelerinin yanında, Zerdüştlük aynı zamanda Musevilik, Hıristiyanlık ve İslamiyet olmak üzere Tek tanrılı dinleri de etkilemiştir. Ancak Kuzey Irak ve Batı İran'da sözün geçen bir krallık kuran Goraniler, buldukları çevrenin etkisiyle dini olarak iki gruba ayrılmaktadır. Zazalarda da benzer bir durum vuku bulmuştur.

Hıristiyanlığın Zazaca ve Kurmanca konuşan topluluklar üzerindeki etkisi oldukça büyük olup, 19 yüzyıldır devam etmektedir. Zazalar için bu durum onların kültürlerinin bir parçası olan Hıristiyan ayinlerinde ve Gerger bölgesinde Hıristiyan Zaza köyleri ve kabilelerinin varlığı aracılığıyla görülmektedir. Tarih, Zazaların geçmişinde hem barış dolu hem de korkunç mücadelelerin olduğu dönemler yaşandığını belirtmektedir. 15. Yüzyıldan günümüze, ileri geri din değiştirmeleri, her iki dinin ikna faaliyetleri ve Osmanlı bölgelerindeki İslam dışındaki dinlerin süregelen bastırılma faaliyeti belgelenmiştir (örneğin Ye'or 2009; Griffith 2010). İslami koruma altında ikinci sınıf vatandaşlık, milletler olarak adlandırılan Yahudi ve Hıristiyanlara dinleri uygulamayı garanti etmekteydi, an-

cak öte yandan bunlar özel vergilere tabi tutulmakta olup, ticari kısıtlamalara ve ayrımlara katlanmak zorundaydılar. Bütün bunlara rağmen, bu milletlerin dilsel ve kültürel etkileri açıkça görülmekte ve bunun yanında bu milletler Zazaların dünya görüşünü etkilemenin bir yolunu bulmuşlardır (bkz. Yukarıdakiler).

Farklı dini grupları ele almadan önce, Zaza etnik grubunun dini çeşitliliğinin temelini inceleyeceğiz.

DIAGRAM 2 RELIGIONS - TURKISH - ZAZAKİ - KURMANJİ SPEAKERS

3.1 Müslümanlaşma Hareketleri ve Toplumsal Gerginlikler

Geçmişteki yazılı ve sözlü-duyumsal geleneğin yokluğundan dolayı, İslamiyet'in ne zaman ve nasıl Zaza etnik grubunun bir parçası olduğu konusu ancak son dönemlerdeki iki İslami hareketin değerlendirmesiyle yeniden ele alınabilmektedir. İslamiyet, Arap Bedevilerin 7. Yüzyılda yürüttüğü yardım kampanyalarıyla Zazaların yaşadığı coğrafik alanlara yayılmıştır. İlk cihat hareketlerinin ne kadar süre önce Zazaları etkiledikleri çok iyi bilinmemekte, çünkü Zazaların mevcut topraklarına İslamiyet'in yayılması sırasında yerleşip yerleşmedikleri kesin değildir. Ancak M.S. 12. Yy/ H.S. 7. Yüzyıl'da Selçuk Türkleri tarafından yürütülen ve günümüzdeki Arnavutluk, Bulgaristan, Türkiye ve Orta doğusunu alt üst eden Cihat hareketleri daha iyi bir şekilde belgelenmiştir. Ancak yine de bu hareketlerin, yerleşmiş Hristiyan etnik gruplarıyla (Ermeni, Süryani ve Ortodoks kilisesi) yapılan mücadelelere oranla Doğu Anadolu toplulukları

üzerindeki etkilerinin çoğu bilinmemektedir. Bu bilgi eksikliği, İslami grupların, İslami bakış açısına göre dinsizlik olarak görülen uygulamalarda bulunan asıl toplulukları ya topraklarından çıkardıkları ya da bunları yok ettikleri anlamına gelmektedir. Eğer Müslüman, Yahudi ve Hıristiyan olmayan insan grupları inancını değiştirmeseydi olağan tutum onları helak etmek şeklinde olurdu(Kuran-ı Kerim süre 2:192).

Moğol saldırıları İslamiyet'in Avrupa'nın doğu bölgelerine yayılmasına sebep olmuştur. Bütün Moğol liderleri insanları İslamiyet'e geçme konusunda zorlamıyordu ve hatta bazı Moğol liderleri Şamanizm, Budizm ve diğer doğu dinlerine inanmaktaydılar. Moğol işgallerinden dolayı yerlerinden edilen Müslüman topluluklar yayılmıştır. Bu toplulukların gelişi Müslüman olmayan topluluklar arasında sıkıntılara veya bu toplulukların yerlerinden olmalarına neden olmuştur (Arap Bedevilerin yaptığı gibi). Eğer Zazalar Hazar Denizi bölgesinden zaten Müslüman olarak geldilerse (Daylam tezi), bu durumda onların da bu paradigmayı izledikleri muhtemeldir. Bununla birlikte, bu yüzyıllarda Zazalar Kurmanca konuşan topluluklar, Ermeniler, Yahudiler ve küçük Arap toplumları olmak üzere etrafındaki komşularıyla ticari anlamda bir iş çevresi paylaşmıştır.

Osmanlı Devleti zamanında, Doğu Anadolu etnik gruplarının bağımsızlıkları doruk noktaya erişmiştir. İstanbul'daki merkezi hükümet, gezici vergi tahsildarları aracılığıyla ve Rus ya da Kuzey doğudaki Slavların aleyhine olan sadakatsizliği fırsat bilerek vergi toplanmasını istemiştir. Kurmançlar, geriye kalan küçük fars krallıklarına yönelen veya onların koruyucusu olarak işlev gören Mir-ilkesini yansıtan prenslikler kurmuştur. Zazalar ise şeyhlik veya molalık yapısını benimsemiştir. Bu dönemlerde, Bağdat, Mısır (Kahire) ve Şam'daki Arap medreseleriyle ilişkiler çok sıkıydı. M.S. 19. /H.S. 14. Yüzyılda, bu ilahiyat eğitimi merkezlerinin dini eğitimleri çok uygun olup, bu merkezler el üstünde tutulmaktaydı (Lecture 1997:150-151). Bu merkezler ileriye yönelik olarak insanları davet ediyorlardı, ve bu insanlar eğitimden sonra doğu Anadolu'nun her yerinde Halvetiye tarikatları yaymak için gönderiliyorlardı. Bir Kürt olan Şeyh Halid, Halidilik-Nakşibendi olarak adlandırdığı tarikata yönelik bir bağlılık oluşturmuştu.

Sonuç olarak, farklı eğitim yerlerinden dolayı, Zazalar ortak bir İslami bir Teoloji oluşturamamış olup, Halvetiye hareketinin bile başarısız olduğu görülmektedir. İlahiyat eğitimi, çok az sayıdaki eğitimli bireylerin ilgisini çekmekteydi. Bu türden bir heterojen ilahiyat sistemi, bir çok İslami tarikatta ve bunların destek eksikliklerinde en iyi şekilde gözlenebilir. Bu Tarikatlar, Nurcu, Süleymanlı, Bektaşî, Mevlevî/ Mevlana Celaleddin Muhammed Rumi Baki Tarikatı (M.S. 13. Yüzyıl/H.S. 7. Yüzyıl) ve Nakşibendi tarikatıdır. Nakşibendi tarikatı ancak M.S. 19. /H.S. 14. Yüzyılda etkili olmaya baladı bununla birlikte İslami teoloji

çalışmalarına daha fazla önem verilmeye başlandı. Nakşibendi tarikatının etkisi, Sultan II. Mahmut (M.S. 1785-1839/H.S. 1199-1254) tarafından çıkarılan ve Sultan II. Abdülhamit (M.S. 1842-1919/H.S. 1257-1337) uygulanan Tanzimat fermanıyla birlikte daha da artmıştır. Panturanizm ve Panislamizm ideolojileri, Sünnilerin Tarikatlara göre hareket ederek dini siyasetle karıştırmalarına zemin hazırlamıştır. Bazıları tarafından Nakşibendi'nin masonlukla uluslar arası yakın bir bağı olduğunu iddia etmektedirler ve masonluğun ünlü Türk vatandaşı üyeleri düşünülürken bu iddia mantıklı gelmektedir. Bunun yanında Müslüman Kardeşlerle olan ilişkiler belirgindir. Nakşibendi lideri olarak Şeyh Said etkisini kullanarak M.S. 1925/H.S. 1343 yılında eski halifelığı geri getirmek ya da yeni bir halifelik sistemi kurmak için dini bir isyan başlatmıştır. Ancak Bruinessen'in belirttiği gibi Doğu Anadolu'da Şeyh veya Şeyhlik tarikatın etkisinden daha üstündür (1992:273-274; bir keresinde Şeyh Sait Tarikattan Şakilerin toplaması şeklinde bahsetmiştir). Bunu söyleyen ve politikaya giren bir dini liderin İslami tarikatların etkili olmasını vurgulaması gerekir.

Her ne kadar etkisi daha küçük olsa da, M.S. 18./H.S. 12. Yüzyılda başka bir İslami hareket öncelikle Bulgaristan ve Türkiye'nin doğu kısımlarına ulaşmıştır. Bu İslami hareket, soylu Suudi Arabistan aileleri tarafından başlatılmış ve Vahhabiliğin (18. Yüzyıl ilahiyatçılarından Muhammed bin Abdülvahhab'dan gelmektedir; 1703-1792) müritleri tarafından uygulanmıştır. Bunların temel ilkesi olan Tevhid Allah'ın eşi ve benzeri olmayan ve tek olduğu anlamına gelmekteydi. Vahhabilik ile Selefilik aynıymış gibi görülür ve bu konu karmaşık bir tartışma konusudur. Vahhabiliğin müritleri tarafından yapılan bu ikinci İslami hareket, Zaza topraklarında Hristiyan grupları ile Alevi grupları arasında süregelen gerilimlere yol açmıştır. Bu durum aynı zamanda, özellikle Sünni ve Alevi grupları olmak üzere Zaza toplumundaki dilsel farklılıklar için iyi bir neden ortaya sunmuştur. Osmanlı hükümdarları, Sünni olup, Hanefi mezhebine tabiydiler. Sonuç olarak, Kurmanca konuşan topluluklarının (Şafii olmalarına rağmen) çoğunun yanında, Güney ve doğu bölgesindeki Zazalar da, Müslüman Kardeşlerin bir parçasıydı. Sünni Hanefi Türkler ve Doğu/Güney bölgesi Zazaları ile Şafii kurmançlar/kısmi olarak Doğu bölgesi Zazaları arasında dini bir farklılık bulunmaktadır. Daha büyük olan bir fark, Sünni olan Zaza, Türk ve Kurmançları Alevi olan Zaza, Türk ve Kurmançlardan ayırmaktadır. Yezidi Kurmançların İslam dininin dışında oldukları düşünülmektedir.

3.2 Alevilik-Kuzey Grubu

Alevilik son zamanlarda yeniden canlanma sürecine girmiştir. Buna bağlı olarak, eğilim ya kökenleri keşfetmeye ya da mistik ve doğa odaklı bir ideoloji geçiş yönünde olmaktadır. Aleviliğin kökeni tabiatı gereği çok karışıktır. Alevi-

liğin Zerdüştlük (parsizm) ve doğu'daki Hıristiyanlıktan etkilenmesi, Şii Teolojisine geçen İslam öncesi bir din sanılmasına yol açmıştır. Allah kavramı, Hz. Muhammed ve Hz. Ali'nin kudretiyle gösterilmektedir. İlahi yaratıcı güç, gizil güç (veya Allah) ile aktif ve pasif ilkelerden yaratılan prototip insanlarla (veya Hz. Muhammed ve İlahi ışık/Hz. Ali) gösterilmektedir. Bu durumda, bu noktada Hıristiyan kuramlarında bulunan Teslis inancına bir benzerlik göze çarpmaktadır. Alevilik, Osmanlı İmparatorluğunun Türkçe, Kurmanca, Azerice ve Zazaca konuşan toplulukları arasında yayılmıştır. Ayrıca Zaza Aleviliğinin, Türk ve Kurmanc Aleviliğinin kaynağı olduğu da öne sürmektedirler. Hatta bazı kişiler Türk ve Kurmançların önceden Zaza olduklarını ancak sonradan asimile olup Türkçe ve Kurmanca konuşan topluluklara dönüştüklerini iddia etmektedir.

Son belirmeler, Türkiye'de yirmi milyon Alevi'den bahsetmektedir. Zaza nüfusunun en yarısı Aleviliğe mensuptur. Türk ve Kurmanç topluluklarında Alevilerin sayısı toplam nüfus içerisindeki oranı 1/3'e yaklaşmaktadır (6 milyon Kurmanç/ 13 milyon Türk). Tarih boyunca Aleviler İslamiyet'in bir parçası olarak düşünülmemişlerdir ve Kızılbaş adı altında yadırganan bir grup olmuştur. Aslında bu terim, bir kısmı İran Safevi Devletinin kuruluşuna da katkıda bulunan, 13. Yüzyıldan sonra Anadolu ve Kürdistan bölgesinde ortaya çıkan Şii İslami militan grupların çeşitliliğini tanımlamaktadır. Ayrıca bu terim, çoğu kez Türkler tarafından azınlıkları göstermede aşağılayıcı bir söz olarak da kullanılmıştır. M.S. 15./H.S. 10. Yüzyıldan beri, baskın olan Sünni kardeşliği ile Aleviler arasında sürekli gerilimler yaşanmıştır. Türkiye Cumhuriyetinin kurulmasıyla, zaman zaman baskı altında olsalar da, benzersiz olan dini uygulamalarından dolayı dikkat çekmemeye çalışırken, çoğunluğun benimsediği dini benimsemişlerdir. Beklentilerin aksine, Aleviler ulusal olarak kabul edilmeye ve İslamiyet'in bir parçası olarak görülmeye başlandı. Ancak yine de, günümüzde halen Alevilerin İbadet tarzlarına yönelik kısıtlamalar görülebilmektedir. Günümüzde Alevizm resmi tanınma istememe şartıyla kabul edilmektedir. Hatta bu durum kutsal yerleri insanlara duyurma gibi küçük uygulamalar için bile geçerlidir (Örneğin kaynaklar *çim*, dağlar *ko* vb.).

3.3 Sünnilik- Güney ve Doğu Hanefi Grubu

Güney ve Doğu bölgesi Zaza topluluklarının küçük bir kısmı Sünniliği uygulamakta olup, bu Zazalar önyargılı olmalarıyla meşhurdurlar. M.S. 19./H.S. 13. Yüzyılda Zaza toprakları Ziyaret edenler Zazaların her ne kadar İslami olarak eğitilmemiş olmalarına rağmen güçlü İslami inançlara sahip olduklarını belirtmişlerdir. Zazalar Mısır ve Yemen kardeşliği gibi, kendi teolojik yorumlarını izlemişlerdir (Karl Pfander in Schirmacher 1992:37; bkz. yukarıdakiler). Yuka-

rıda sıralanan sebeplere ek olarak, Mısır (Kahire) ve Bağdat medreseleriyle olan yakın ilişkiler ve bu medreseye yapılan ziyaretler ile Sünni Zazaların toplumsal yapısının da konuyla ilgilidir. Bu yerleri ziyaret edip dönen ilahiyatçılar kendi eğitim sistemlerini geliştirdiler ve bu ilahiyatçılar zaman zaman teolojik eğitim okulları kurmaları için uzaklara gönderilmekteydi. Teoloji hocaları çoğu kez molla (Arapça mollah) olarak düşünölmekteydi. Bu mollalar etraflarında müritler topladılar ve bu şekilde Mollalık sistemi gelişmeye başlamıştır.

Tarih boyunca Zaza toplumu, yüksek, orta ve alt sınıftan oluşan bir sınıf sistemine göre kendi aralarında bölünmüşlerdir. Üst sınıf yöneticilerden ve temel olarak dini ancak politik role de sahip olan Şeyh ve mülk sahibi olarak politik role sahip olan ağalardan oluşmaktaydı. Ağa, dışarıya karşı (örneğin ziyaretçiler, yolcular, Türk resmi makamları) kendi toplumunu veya kabilesini temsil etmekle görevlidir. Ağa aynı zamanda belirlenmiş mallar bölümünü de korumaktadır(bkz. Aşağıdakiler). Şeyh ise kutsal çevrede aracı rolündedir. Şeyh önemli bir konumda olup, Şeyhin başta Allah olmak üzere ilahi güçlerle iletişim halinde olduğu iddia edilmektedir. Hem şeyhlik hem de Ağalık miras olarak babadan oğla kalmakta ve böylece her iki mevki de kuşaklar boyu aynı aileye aittir. Şeyhlik mertebesine, mucizeler, bir çok meziyet şeklindeki olağanüstü eylemlerle ulaşılabilir. Zaza toplumu gibi sınıf yapısına dayalı bir toplumda bir sınıftan diğerine geçiş imkansız olduğundan, şeyhlik mertebesine erişme çok nadiren görölebilmekte, bunun yerine bu merteye etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sözlü gelenekler aracılığıyla nesilden nesile aktarılmaktadır. (Çermik'te bir çobanın nasıl şeyh olduğuna bakınız, Hayıg 2007:54-58; 172-175). Üst sınıfta bulunan üçüncü grup mollalardan oluşmaktadır. Dini eğitim açısından bakıldığında, din öğreticisi olarak molla dini sorumluluk hususunda belli ölçüde şeyh ile örtüşmektedir. Molla çoğunlukla medrese dışında çalışır ya da bir teolojik eğitim merkezi bölümü oluşturmaya çalışır. Ancak, şeyh daha küçük Zaza toplumlarının politik ve dini nedenlerden dolayı bir konfederasyon oluşturmasına izin veren tek yetkilidir. Bu durum 1921 (Koçgiri), 1925 (Şeyh Said) ve 1937/38 Seyit Rıza; Tertele Dersim) isyanlarında görölmüştür. Bu isyanların ilki ve sonuncusu Kuzey grubu tarafından başlatılmıştır, diğeri ise Güney grubu tarafından çıkarılmıştır.

3.4 Dünya Görüşünde Farklılıklar

Alevi Sünnilerin gözünden dünyayı algılamaları, onlara ait farklı farklı dünya görüşleri aracılığıyla yansıtılmaktadır. Alevi dünya görüşü, tamamen buyruk altına almayı vurgulayarak ve savunarak dünya görüşlerini İslami teolojiyle paralel hale getiren ve böylece "İslam" terimine anlam veren Hanefilerin tersine hümanizm ve erdem kavramlarına vurgu yapmaktadır. Ancak son zamanlarda

her iki grup da İslam'ın beş şartına sıkı sıkıya bağlanmamakta ancak gerektiği için her iki grubun bu şartlarla ilgisi bulunmamaktadır.

Bu sebeple, örneğin Alevilikte insanın doğanın bir parçası olduğu bilincinin sonucu, doğadaki belirli fiziksel nesnelere (mesela ağaç, kaynak, kaya oluşumu) kutsallığıyla gösterilmektedir. İnsanın doğayla ilgili bakış açısı, doğanın kaynaklarıyla ilgili mümkün olduğunca dikkat gerektirmektedir. Ölüm bu dünyadan ötekine geçiş olarak görülmektedir. Bu iki dünya iletişim içerisinde ve zaman zaman başka bedende dirilme veya ruh göçü şeklindeki ölümün her iki dünyanın bir parçası olduğu iddia edilmektedir.

Sünnilerde ölümden sonraki yaşam fiziksel dünyadan metafiziksel veya soyut dünyaya geçiş olarak algılanmaktadır. Yas tutma, ölüyü gömme ve dua etme gelenekleri ve törenleri, genel İslami uygulamalarıyla yakından ilişkilidir. Erkekler için kazılan mezarların boyutu yaklaşık olarak 1.80 m civarındadır. Geçmişte ölü bedeni merhem sürülerek hazırlanmaktaydı, ardından beyaz bir bezle sarılmaktaydı. Bu beyaz bez ölünün bedenini hareketini engellemekteydi çünkü yas tutan grubun mezardan ayrılmasından sonra ruhun bedeni terk ettiği sanılıyordu. Ölü mezardan ayrılan gruba katılmaya çalışabilirdi ancak kafasını mezarın tahtadan olan tavanına çarpardı. Başka bir geleneğe göre ise kişi gözlerini kapattığında ve kişinin nefes alıp vermesi durduğunda ruh hemen bedeni terk eder. Yas kırk gün sürer ve yakın akrabaların acılı aileye maddi olarak, ve yanlarında bulunarak tam anlamıyla destek olmaları gerekmektedir. Genç bir dul bayan hamile olmadığının anlaşılmasına kadar en az altı ay evlenmemesi gerekir. Dul bayanlar dokuz aydan sonra evlenebilirlerdi ancak yine de çoğu saygın bir büyük ya da büyük anne olarak çocuklarından birinin yanına yerleşmekteydi.

3.5 İslam Dışındaki Dinlerden Etkilenen Uygulamalar

Her iki grupta da, Yahudi, Hıristiyan ve Halk İslam kalıntıları halen mevcuttur. Örneğin, çocuğun doğumundan sonra, anne ve çocuğunun korunması için kırk gün için (çewrese) annenin yastığının altına da'hri olarak adlandırılan demir bir iğne koyulmaktadır. Bu uygulama, Mağrip ve Orta Doğu boyunca Halk İslam'ı inançları arasında yerini almıştır. Yastığın altındaki tılsım veya muskayla yapılan benzer bir uygulama aynı zamanda animistik toplumlarda da görülmektedir. Kuzey grubunda uygulanan başa bir Yahudi ya da Hıristiyan geleneği, bebeğe isim verme esnasında bebeğin üç kez su leğeniye batırılıp çıkarılmasıdır. "Sana ..... ismini veriyorum" ifadesi bahsi geçen uygulama esnasında söylenmektedir (Jacobson 2009 Antropolojik Sezgiler kişisel iletişim; Bailey 2004:110) Jacobson cit.; bu Asatrian ve Gevorgian tarafından sorgulanmış ve doğrulanmıştır. Kötülüklerle karşı alını haçla işaretlemek de güney grubunda görülen bir uygulamadır. (RH 2009 kişisel iletişim).

3.6 Dini Hareketin Sosyalleşmesi Üzerine Tahminler

Avrupa'da Aleviliğin yeniden dirilişi, globalleşme, kentleşme ve göç hareketlerinin Zaza dinlerine saygı duyduğunu göstermektedir. Aileler hem buldukları yerde yayılmakta hem de ülke çapına yayılmaktadır. Düzenli olarak yapılan sosyal toplantıların yapılması artık mümkün olmamaktadır. Sosyal yapılar git-tikçe zayıflamaktadır. Gelenekleri, dilsel özellikleri, sözcükleri, diyalektik de-ğişimleri vb. koruma sorumluluğunu alan, entelektüeller, müzisyenler, sairler ve yazarlar sayesinde yeni bir dini yapı gelişmektedir.

Günümüzde İslam nasıl görülmektedir? Baskın olan Sünni Müslümanlar dini günlük yaşamın kurallarını koymaktadır. Gerekli olduğundan (uygulanma-masına rağmen) ve böylece ideal hale geldiğinden dolayı İnsanlar İslam'ın beş şartına, cinsiyet ayırımına ve görev dağılımına uymaktadır. İslamiyet'in hakimi-yeti öncü gruplar tarafından insanları ve herhangi bir İslam dışı faaliyeti kontrol altında tutmak için kullanılmaktadır. Azınlık dil gruplarıyla birlikte Müslüman olmayanlar özellikle de bunların ikinci sınıf konumunda olanları ayrımcılığa maruz kalmaktadır. Zazalar bu duruma az çok alışmıştır. Kırsal kesimde yaşıyanlar, şehirde yaşayanlara oranla bu duruma daha dayanıklı olmuştur. An-cak, Zaza toplumu kolektivist-feodal ve otoriter kabile üçlü sınıf yapısından, ikili/üçlü ayrı-sınıf bireyci bir düzene dönmüştür. Dini hassasiyet üzerine kurulu temel değerler kapitalist bir yapıya yönelmiştir. Kabile birlikteliğine dayanan kolektivizm, sosyal toplum standartlarını izleyen daha küçük ölçekli geniş aile birimlerine dönüşmüştür. Şeyh ve Ağa'nın rolleri zengin yöneticiler ve kurulları tarafından alınmıştır.

4. SOSYAL-DİNİ DÜŞÜNCELER

Köylü zazaların orta sınıfı köylülerden, belirli sayıda esnaftan ve bunların ai-lelerini kapsamaktadır. Orta sınıf olarak bunların toprakları vardır ve günlük ih-tiyaçlarını karşılamaktadırlar ve bunun yanında mülk sahibi olan ağa aracılığıyla topluma da katkı bulunmaktadır. Tarım sistemine dayanan aile bir çok ürünün satılmasına müsaade etmez. Alt sınıf, dullardan, engellilerden ve ailesi olmayan yabancılardan oluşmaktadır. Aşık olarak adlandırılan Kurmanc müzisyenler ve Gawan olarak adlandırılan çobanlar da zaman zaman alt sınıfın bir parçasını oluşturmaktadır. Ancak toplum bütün sınıflarda yer alan vatandaşlarını sosyal kolektivizm aracılığıyla korumaktadır. Malk mülk varlığını, bunun yanında Zaza bölgesinde yaşayan bütün bireylerin günlük beslenmesini garanti altına alma gö-revi Ağa'ya verilmektedir. Ancak bakıldığı zaman tarihten günümüze bazı şeyler de-ğişime uğramıştır.

4.1 Yaptırımcı Sosyal Kurumlar

Alevi Zaza olan Kuzey grubunda dini ve politik yönelimiyle sosyal meclis olarak işlev gören *cem* veya *cemaat*, geçmişte bir yaptırım aracı olarak faaliyet göstermiştir. Dini bir lider ve gezici bir ozan olarak *pir* veya *rehber* yılda birkaç gelirdi. Geldiği zaman bütün geniş aileleri ve kendi toplumunun daha küçük gruplarını ziyaret ederdi. Aşağıdaki konular onun sorumluluğundaydı:

- Kişiler arası ilişkileri değerlendirmek ve toplumunu dışarıya karşı temsil etme, (örneğin Osmanlı görevlileri),
- Vaftiz ebeveynlik, sünnet vb. törenlere öncülük etme,
- Tarih, din ve bu alanlardaki önemli uygulamalar konusunda bireyleri eğitme,
- Topluluklar arası ilişkileri sürdürme.

Pir veya *ravyerin* (kurmanca *rehber*) görevi miras yoluyla nesilden nesile aktarılmıştır. Meclisler (toplantılar), Aleviliğe yönelimi, toplum üzerindeki etkisi ve alınması gereken kararlarla birlikte bütün toplum bireyelerinin birlikteliğini yansıtmaktadır. Çocuklar, kadınlar ve erkekler birlikte otururlar. Her ne kadar günlük yaşam çalışma konusunda ve günlük işlerin yerine getirilmesinde cinsiyet ayrımı olduğunu gösterse de bu meclislerde cinsiyet eşitliği sağlanmaktadır. Doğu ve Kuzey grubunda cem esnasında yukarıda bahsi geçen durumları yerine getirme konusunda Şeyh öne çıkmıştır. Bu topluluklar aynı zamanda cem de yapmıştır ancak yine de asıl önemi Hanefi mezhebine uyan Sünni İslam'a vermişlerdir.

4.2 Kültürel ve Dilsel Değişim

Zaza kültürü, Batıya ve Avrupa'ya yapılan zorunlu göçlerden, anadilde (Türkçe dışındaki diller) eğitimin kabul edilmemesinden ve kötü ekonomik koşullardan dolayı önemli derecede değişime uğramıştır. İlginç olan şu ki, Kuzey grubu ile Güney/Doğu grupları aynı ölçüde asimile olmamıştır. Aleviliği uygulamalarından ve Türk kültüründen farklı bir alt kültürü uyguladıklarından dolayı sürekli baskılara ve acımasız ayrımcılıklara maruz kalan Kuzey grubu Türk sistemi yönünde asimilasyona uğramıştır. Hatta UNESCO aleviler için dillerinin yok olma tehlikesi olduğunu belirtmiştir. Durumun ciddiyeti, çocuklara artık evde ana dillerinin öğretilmemesi, bunun yanında evde ve dışarıda artık Zazacanın konuşulmasına ihtiyaç duyulmamasıyla daha belirginleşmektedir. Bunun aksine, Güney/Doğu grubu evde ve dışarıda ana dilini kullanmaya devam etmektedir. Ancak yine de Zazaca okuma yazma öğretimi yoktur, ana dildeki yayınlara ilgi oldukça düşüktür ve bunun yanında insan grupları arasında Zazacanın ayrıcalığı ve faydası yok olarak görülmektedir.

Şu şekilde bir tahmin yürütmek zar zor mümkündür: Zazaların tarihi dil ve kültürel kimlik faktörlerine yönelik bir dirilişi olsaydı bile bu başarısız olurdu, ve zaten küçük ölçekli feodal yapıları yeniden oluşturmaya gerek de yoktur. Geniş aileler gibi daha küçük ölçüde topluluklara dayalı kolektivizm, ekonomi ve politika alanındaki değişimlere etkili bir şekilde uyum sağlamak için yeterince esneklerdir. Entelektüeller ve Zaza dinlerinin modern uyumlarının yeni durumları üzerine daha ileri bir eğitim mevcut liderlik eksikliğini kapatabilir. Bu gelişme, Osmanlı İmparatorluğundan cumhuriyete ya da Batı Avrupa Feodalizmi ve aristokratik yapılarından demokrasiye geçiş hareketleriyle aynı doğrultudadır. Gelişen eğitim yeni bir yetkililer sınıfı ortaya çıkarmaktadır. Bu sınıfta politikacılar, akademisyenler ve işletme yöneticileri bulunmaktadır. (bkz. Tablo 2)

ŞEKİL 3. SINIF DEĞİŞİMLERİ – GEÇMİŞTE GÜNÜMÜZE DEĞİŞİMLER

4.3 Sınıf Sisteminin Değişimi

Diğer alanlardaki değişime ek olarak bir değişim hareketi daha ekonomiden kaynaklanmaktadır (Tablo 2). Geçmişteki büyük hissedarları sosyal finansal güçlerini madencilik ve mermer ticareti, inşaat, pamuk ve halı endüstrisi gibi iş alanlarına yatırım yapmak amacıyla kullanmıştır. Bunlar için başka bir ilgi alanı da politika ve bankacılık sektörüdür. Kırsal köylü ve şehir nüfusu endüstrileşmeye doğru yol almıştır. Yeni üst sınıf kapitalist ekonominin bir parçası olarak politikacılardan, iş adamlarından ve banka yöneticilerinden oluşmaktadır.

Yüksek orta sınıfın ekonomisi endüstri ya da geniş alanda tek bir ürünün (örn. kayısı, zeytin, buğday) yetiştirilmesine dayanmaktadır. Ancak köylülerin ne derece bağımsız oldukları ancak kendi kendilerine yettikleri net değildir, çünkü bu köylüler çoğunlukla fakirdir ancak öte yandan kendi işlerini yürütmektedirler. Şahsi olarak bu grubu üst sınıfın özelliklerini taşıyan alt sınıf olarak nitelerdim. Öngörülen bütün değerleri değiştiren faktörlerden biri yayılmanın finansal desteğinden kaynaklanmaktadır. Geçmişte bu destek önemli parasal bir kaynağı çünkü göç edilen bölgelerden anavatana para akıyordu. Son zamanlarda, ülkede ve göç edilen yerlerde yükselen ekonomiden dolayı, yeni bir zenginler sınıfı ortaya çıkmıştır. Topraklar karşılıklı olarak alınıp satılmakta, bunun yanında kira ve sahip olunan gayrimenkul geliri otorite yapısının ve nüfusun sürekli değişmesine yol açmaktadır.

4.4. Yaşamın Geçiş Evreleri

Doğum, kabul görme (örneğin sünnet yoluyla), evlilik ve ölüm kişinin sosyal ve metafizik etkileşimlerde bulunduğu dört önemli yaşam alanıdır. Bir çok toplumda bu geçiş evreleri dini kavramlara bağlanmaktadır, çünkü belirli bir bireyin yaşamı açısından bakıldığında bu geçiş evreleri o bireye özgü olup benzersizdir. Her olay yaşamın başka bir yaşam evresinin (örn. Yetişkinliğe geçiş) başladığını ya da hayatın başka bir alanına geçişi (doğum, ölüm) belirtmektedir. Genelde Zazalar çocuklarını kültürel anlamda asimile olmaları konusunda çok serbest bırakmaktadır. Süreç cezaya dayalı direkt bir eğitim sistemi ve/veya çocukların bakım görevini üstlenen bir şahıs olmadan işlemektedir. Bunu yerine yaşadıkları bölgede uygulanan ahlaki değerleri nasıl gözlemleyecekleri ve uygulayacakları konusunda çocukları topluluk eğitir. Bunun arkasında yatan şey kültürel mirası bir nesilden ötekine aktarmaya yönelik ortak bir sorumluluk duygusudur. Böylece açıkça görülüyor ki, bireyden ziyade çocukların eğitim sorumluluğuna alan cem veya cemaat şeklindeki toplum ve şeyh veya ağa gibi otoriter mercilerdir. Bunun yanında bireyler bu tür eğitimlerin organizasyonundan sorumludur.

سکونتگاه اصلی و خاستگاه اولیه زازاها

دکتر علی دهقان

استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی
(دانشگاه آزاد اسلامی واحد تبریز)

جواد صدیقی ليقوان*

کارشناس ارشد ادبیات فارسی
(دانشگاه آزاد اسلامی واحد تبریز)

آدرس: تبریز، خ گلگشت، خ کوی دانشگاه، فلکه تجلاتی، پلاک

۵۹ کدپستی: ۵۱۶۵۹۴۹۷۹۷

تلفن: ۰۴۱۱ - ۵۴۴۸۱۳۱

۰۹۱۴۴۰۷۶۷۷۱

javad.sadigi@gmail.com

سکونتگاه اصلی و خاستگاه اولیه زازاها

زازاکی (یا دیملی، Kirmanjki) یکی از زبان‌های ایرانی شاخه شمال غربی است که در شرق آناتولی (ترکیه) صحبت می‌شود. شمار زازا-زبانان را تا حدود ۴ میلیون نفر حدس می‌زنند. زازاکی همانندی‌های نزدیکی با گویش‌های اورامانی و باجلانی دارد و به این خاطر

زبان‌شناسان این سه گویش را درون خانواده‌ای به نام زازا-گورانی قرار می‌دهند و زازا-گورانی را یکی از گویش‌های کردی به‌شمار آورده‌اند.

کردهای ترکیه و اکثریت زازاها و برخی از زبان‌شناسان براین باورند که زازاها کرد هستند. ولی برخی از زبان‌شناسان براین باورند که زازاها شاخه‌ای مستقل از اقوام ایرانی هستند و نام اصلی زازاها یعنی دیلمی را گونه‌ی دگرگون شده‌ی واژه‌ی دیلمی می‌دانند و خاستگاه این مردم را منطقه دیلمستان در غرب رشته‌کوه البرز و جنوب گیلان حدس می‌زنند. ولی زازاکی زبانی دیلمی است.

محدوده سکونت زازاها، که اصطلاحاً زازاستان نام گرفته است بین مناطق غربی کردستان ترکیه و قسمت ترک نشین این کشور شامل درسیم، الازیغ، ارزنجان و دیاربکر می‌باشد که البته در بسیاری مناطق با کرمانج‌ها در مناطق مشترکی زندگی می‌کنند از جمله در دیاربکر. اکثر زازاها قادر تکلم به کرمانجی نیز می‌باشند.

در این مقاله بر آنیم تا خاستگاه اولیه و سکونتگاه قدیمی این قوم را بررسی کرده و به چالش بکشیم.

کلیدواژگان: ایران، دیلمستان، زازایی، زبان زازایی.

سکونتگاه اصلی و خاستگاه اولیه زازاها

مقدمه:

در جنوب شرق از سنندج به کرمانشاه بیشتر کردها به گویشی سخن می‌گویند که به پارسی جدید نزدیکتر از سورانی است. دو زبان دیگر عبارت‌اند از گورانی و زازا: گورانی زبان برخی از مناطق کردستان جنوب است، و زازا زبان علویهای کردستان شمالغرب اعم از ترک و کرد است:: زازا و گورانی خویشاوندند و به گروه زبانهای ایرانی شمال غرب تعلق دارند در حالی که کرمانجی و سورانی متعلق به گروه جنوب غربی‌اند.

این امر حکایت از این دارد که مردمی که به این دو زبان، زازا و گورانی سخن می‌گویند ممکن است از تباری مشترک باشند، و از دیلم یا گیلان واقع بر حاشیه جنوب غرب دریای خزر نشأت کرده باشند و تا همین سده کنونی عده‌ای از رعایای کشاورز منطقه سلیمانیه

گوران خوانده میشوند و در محل، آنها را از تباری جدا از تبار کردهای قبیله ای میدانستند. مینورسکی نیز در کتاب کرد بیان میکند کردهایی که در جنوب شرقی ساکنند، (کرمانشاهان و ایلام) در زبان و آیین با جماعت هم‌نژاد خود، فرقی دارند و خود را جدا از آنها میدانند.

و یاسمی نیز می‌گوید در قرن بیستم تحقیق محققان به اینجا رسیده است که در میان اکراد یک طبقه ایرانی دیگر هم هست به اسم گوران زازا که غیر از کرده‌ستند.

نویسنده جامعه شناسی مردم کرد هم در این راستا اضافه میکند نخستین زبانشناسی که بر این نکته تأکید می‌ورزید و می‌گفت که این گویشها {گورانی، زازایی} متعلق به زبانی به جز کردی هستند اسکارمان بود.

همین نویسنده می‌افزاید ساکنان هورامان که هنوز به یکی از گویشهای گورانی سخن می‌گویند

و در آغاز سده کنونی هنوز خود را قومی جدا از مردم کرد میدانستند روایتی در میانشان جاری بود که میگفت از مناطق جنوب غربی دریای خزر به این منطقه آمده‌اند... اکنون کم کم خود را کرد میدانند اما این جریان هنوز کامل نیست.

مؤلف جامعه شناسی کرد تأکید دارد که شواهد زبانشناسی و نیز منابع مکتوب به دور از هر شک و گمانی ثابت می‌کنند زبان گورانی توسط مردمی به اینجا آمده که در اصل در جنوب دریای خزر زیستند و با دیلمه پیوند داشتند و یا خود یکی از گروههای جزوشان بودند.

وی همچنین می‌افزاید گویشهای زازای کردستان شمالی و ترکیه نیز ظاهراً بر پیوند با دیلمیان دلالت می‌کنند.

بیشتر زازا زبانان خود را ”دیلمی” می‌خوانند، و کارشناسان همه متفق‌الرأی اند بر این که دیلمی تحریف دیلمی است. دیلمیها ایرانیانی هستند که در جنوب دریای خزر زندگی میکنند، ظاهراً به سوی غرب پیش آمده‌اند.

نیکیتین هم درباره اورامیها همین نظریه را تأیید می‌کند او می‌نویسد: اهالی اورامان ادعا می‌کردند که اعقاب رستم پهلوان ملی ایران هستند. در آنجا به زبان مخصوصی صحبت

می کنند. و خود را به جای “کرد” اورامی گویند. در واقع هم، از روی ویژگی های دیگرشان چنین به نظر می رسد که کرد خالص نباشند. بلکه ممکن است مانند گورانها(زازها) به بازماندگان قوم ایرانی دیگری تعلق داشته باشند ... بنا به افسانه های که در میان خودشان جاری است داریوش شاه جد ایشان را که اورام نام داشته از وطن خود واقع در اطراف دماوند و در قسمت شمالی ایران بیرون رانده، و اورام و برادرش کندول به سرزمین ماد گریخته، در این کوهپایه پناهگاهی برای خود یافته، در آنجا مستقر شده و عشیرت اورامی را به وجود آورده است.

در کتاب کردان گوران هم در این باره می خوانیم گورانها، همراه با همه مردم کردستان، براستی، دارای ویژگیهای زبانی بسیار و دیگر ویژگی هایی هستند که میان آنان و مردم کرد کرمانجی نا یکسانی پدید می آورد و تاریخ نویسان کرد هم این را می پذیرند.

چنانچه، امین زکی، با یادآوری ویژگی های گورانها، زازها (زازاییان) و دیگر کردان غیرکرمانجی، از آنان همچون ”عنصر ایرانی غیرایرانی کردی“ سخن می گوید که به رغم پندار دیگران، هنوز در پرگاه کردی حل نشده و این یا آن ویژگی خویش را همچنان نگه داشته اند.

دیلمک ها یا زازها

بر بلندای جنوب باختری کوه های ارمنستان در خاور ترکیه و در سرزمین های نه چندان دور از کرانه های باختری دریاچه وان شهرها و روستاهایی هستند که همسایگان تُرك و کُرد باشندگان آن ها را زازا Zaza و ارمنی ها Delmik دلمیک می نامند. دلمک ها یا زازاها در استان های آدیامان، اکسارای، باتمان، دیاربکر، بینگول، الازیگ، ارزروم، اریزکان، گوموشانه، کارس، بیلتیس، مالاتیا، موش، بایورت، شانلیورفا، آدانا و سیواس و تونجلی در ناحیۀ آناتولی خاوری زندگی می کنند.

نشیمنگاه دلمک ها یا زازاها در دایره ای میان زیستگاه های ترك ها و ارمنی ها و کردهاست ولی آنان نه ترکند و نه کرد و نه ارمنی. آنان به زبان دلمکی یا زازاکی که از زبان های گروه زبان های شمال باختری ایرانی و هم خانواده با زبان های جنوبی و جنوب باختری دریای کاسپین مانند گیلکی و مازندرانی و هرزنی و تالشی و آذری است، سخن می گویند.

دیرین ترین یاد از دلمک ها در نوشتۀ آریستاکس لاستیورستی Aristakes Lastiversti تاریخ نگار ارمنی سده یازدهم میلادی آمده است و بی گمان این نشان بر آن دارد که در سده یازدهم میلادی برابر با سده چهارم هجری دلمک ها در سرزمین امروزشان می زیسته اند.

این که دیلمک ها یا زازاها چه کسانی بوده اند و در چه زمانی و از کجا به سرزمین امروزشان کوچ کرده اند نوشته ای در دست نیست ولی می توان چنین پنداشت که آنان از سرزمین دیلم که بلندایی سربلند در سوی خاوری سپیدرود در جنوب دریای کاسپین است پا به راه کوچ نموده و سرزمین هایی را پشت سر گذاشته و به پهنه امروزی رفته اند. اما چرا؟

دیلم Dilam که برخی آن را به نادرستی دیلم Deylam می خوانند سرزمینی کوهستانی است و نامش برآمده از واژه دیل Dil به معنی نگهدارندگاه دام و پسوند مکانی «ام» یا «م» am به معنی بلند است و این نام بر سرزمینی نموده شده که بلند است و نگهدارندگاه دام. دیلم در تاریخ سده های هفتم تا یازدهم میلادی/ یکم تا پنجم هجری نامی پرآوازه دارد چه آن که پس از تازش تازیان مسلمان به ایران و چیرگیشان بر پهنه های گوناگون ایران پس از فروافتی فرمانروایی ساسانیان، بسیاری از وابستگان به دربار ساسانی در جستجوی پناهگاهی برای در امان ماندن از تیغ تازیان و پاس داشتن باورهای آیینی خود به پناهگاه همیشه تاریخ ایران

دیلم پناه آوردند و کوشیدند تا بهره گیری از توان جنگاورانه دلیران دیلمی، دیلم را پاس دارند و چشم به فردا و کاسته شدن از توان پیشروی تازیان بدوزند. آمیزه شکوه مند آشنایان به ستیزه های بزرگ و توان پر اندازه جنگاوری دیلمی ها و سخت گذر بودن کوه های دیلم به تندی دیلم را دژ ایستادگی ایرانیان نمود.

ایستادگی دیلمی ها و تازش پیاپی تازیان و دست زدن آنان به ترفندهای گوناگون برای درون خیزی به دیلم و چیرگی بر این دیار و سرزمین گیلان که در پس دیواره پرتوان دیلم نهان بود، جنگ ها و ماجراهای فراوانی در سده های یکم و دوم هجری پدید آورد.

برآیند آن همه جنگ و آن همه ماجرا سایش توان ایستادگی و پدیدآیی رویکردهای نوینی در رفتار سیاسی و نظامی مردم دیلم بود. برخی از باشندگان دیلم برآن شدند تا از زمانه و سست گشتن توان فرمانروایی تازیان سود برده و پا بر پهنه توان جوئی نهند و دگرباره توان ایرانیان را به رخ تازیان کشند که بر آن پایه پا نهادن سرداران نام آور دیلمی چون اسوار و ماکان و مردآویج را بر پهنه تاریخ ایران می بینیم و در پایان به تماشای توان یابی فرزندان بویه و نشستشان بر تخت شاهی در دهه های نخستین سده چهارم هجری/ نیمه های سده دهم

میلادی می نشینیم و برخی خسته از رویدادهای پر خون برآن شدند تا به جستجوی دیاری نو برای زیست ن برآیند، مانند بلوچ ها که راهی جنوب شدند و دیلمک ها که برآن شدند تا رو به باختر نهند.

پژوهش های تاریخی گواه برآنند که در نیمه سده سوم علویان چیره بر تبرستان فروافتاده از توان چندگاهانه شان در فرمانروایی بر تبرستان به دیلم گریخته و چندگاهی را در این دیار

زیستند و در سال بودنشان در دیلم هم بر باورهای آیینی خود را گستراندند و هم از جنگاوران

دیلمی برای یاری بهره جستند و به راستی که زمینۀ پا نهادن آنان به پهنۀ تاریخ را پدید آوردند.

با آگاهی از آن که دیلمک ها به زبانی هم خانواده با دیلمی ها سخن می گویند و شمار فراوانی

از آنان پیرو آیین علویند، بی گمان آغاز زمان کوچشان رو به باختر باید پس از باورپذیری

دیلمی ها باشد و شاید آنان در سده سوم هجری/ دهه های نخستین سده یازدهم میلادی رو به

باختر نهاده باشند. هرچند ارمنی ها آنان را دلیک می نامند ولی باید نام آنان دیلمک

Dilmak

باشد. دیلمک شاید برآمده از نامواژه دیل Dil و پسوند نسبت «ک» ak باشد. بدان گونه که گیل های باشنده پاره های جلگه ای گیلان را نیز گیلک Gilak می نامند، یا در نام هایی چون روشک و بابک پسوند «ک»

معنی آن ها را روشنایی و پدري نموده است.

دیلمک ها در دهه های نخستین سده یازدهم میلادی به زمین هایی میان سرزمین های شمالی زیر فرمان دربار عباسی بغداد و سرزمین های مرزی امپراتوری بیزانس و پهنه های

جنوبی ارمنستان رسیدند و بار انداختند و از آن روست که نخستین یاد از آنان در نوشته‌آ.

لاستیورستی در سده یازدهم می لادی آمده است. او دیلمک ها را همان گونه که آنان از خود نام می بردند دلیک Delmik یا دلمک Delmek یا دیلمیک Dilmik نامید.

در آغاز سده یازدهم میلادی سرزمین های که در فراسوی البرز باختری و کوه های تالش و کرانه های باختری دریای کاسپین تا دریاچه اورمیه در باخر بودند زیر فرمان کنگریان برخاسته از دیلم بود. آنان بر شمیران و تارم و آذربایجان و اران و ارمنستان و زنجان و اهر و سهروردفرمان می راندند و پهنه های شمال باختری ایران امروز میدان ستیزه میان آنان و ساجیان از یک سو و دیسم کرد از سوی دیگر بود.

فرمانروایی کنگریان دیلمی بر پهنه های شمال باختری ایران گذر آرام دیلمک ها را به سوی باخر آسان نمود و آن ها توانستند از لابلاي میدان های ستیزه گذشته و از شمال دریاچه اورمیه بگذرند و اندک اندک از باریکه زیستگاه ارمنی های سر به فرمان کنگریان و همدانیان چیره بر موصل ره به سوی باخر دریاچه وان بگشایند

و به گمان در دهه های پسین سده دهم میلادی/ نیمه های سده چهارم هجری به باشندگاه امروزشان برسند.

دیلمک ها زمانی به باخر دریاچه وان رسیدند که خاندان بویه بر بغداد پایتخت خلافت عباسی چیره بودند و کم کم سر و کله نیروهای جنگاور تُرك در پهنه سیاسی و نظامی ایران پیدا شده بود. سرگرم بودن دربار خلافت بغداد به یافتن راهی برای رهایی از چیرگی بویهیان دیلمی و رهیدن نیروهای جنگی کرد در جنوب و آسوده گشتن امپراتوری بیزانس از تازش های پیایی مسلمانان و برآن گشتن آنان به توانمند ساختن مرزهای خاوری خود، نه راهی برای پیشروی بیش تر دیلمک ها به سوی باخر نهاد و نه آنان را در فشار نظامی دستگاه نظامی بغداد گذاشت. از آن رو دیلمک ها در باخر دریاچه وان بار انداختند و باشندگان همواره این سرزمین شدند.

در دهه های پسین سده یازدهم میلادی نه از توان تازیان نشان ماند و نه از چیرگی دیلمیان. کنگریان و زیاریان و بویهیان فروافتادند و دربار بغداد جولانگاه توانجویان تُرک شد و آواز تازش تُرک های غزنوی در باختر ایران پیچید. در سده ای پس تر تُرکان سلجوقی از راه رسیدند و بر ایران چیره شدند و دربار بغداد سرِ سر به فرمانی در برابرشان فرود آورد. سلجوقیان بر آن شدند تا امپراتوری بیزانس را فرو اندازند.

بر آن شدن تُرکان سلجوقی برای چیرگی بر بیزانس سرزمین های میان دریاچه وان و مرزهای خاوری امپراتوری بیزانس در میانه خاک ترکیه امروز را میدان تاخت و تاز تُرکان سلجوقی نمود و دیلمک ها فرمان پذیر تُرکان سلجوقی شدند و شماری از آنان آیین علوی خود را رها نموده و به تسنن گرویدند.

چیرگی تُرکان سلجوقی دیلمک ها را به ارمنی ها نزدیک نمود، چه آن که آن دو هر یک پیرو آیینی جدا از آیین دربار سلجوقی بودند. دوران سلجوقی را باید دوران تأثیر پذیری کم رنگ فرهنگی دیلمک ها از کردها و ارمنی ها دانست و به گمان بسیاری از واژه های آن دو زبان در آن زمان به زبان مردم دیلمک وارد شده اند. در آن دوره هر گونه پیوند فرهنگی میان مردم دیلم و دیلمک ها بریده شد.

دوران چیرگی سلجوقیان دوران گسترش زبان تُرکی در شمال باختری ایران است و چه بسیار بودند تیره های

تُرک جنگجو که برای برهم ریزی آرامش مرزهای امپراتوری بیزانس به شمال باختری ایران کوچانده شدند.

از میان کوچ داده شدگان یکی توانست در سده چهاردهم میلادی فرمانروایی کوچکی در کرانه های مرزهای خاوری امپراتوری بیزانس پدید آورد. این فرمانروایی کوچک پس از سده ای توانست قسطنطنیه پایتخت بیزانس را به چنگ آورد و دولتی بزرگ به عثمانی برپا دارد. در میانه سده های هفتم تا پانزدهم میلادی دیلمک ها با چنگ و دندان فرهنگ خود را از چیرگی فرهنگ رو به گسترش تُرک پاس داشتند و در این راستا به ارمنی ها در شمال و کردها در جنوب که چون آنان در برابر تازش فرهنگ تُرکی ایستادگی می کردند نزدیک تر

شدند تا آن جا که بسیاری آنان را کُرد پنداشتند.

با برپا خاستن آوای تیره های تُرک شیعه برای به هم پیوستن و پدید آوردن بخشی از بدنه ارتش قزلباش در سده پانزدهم میلادی، دیلمک ها که شیعه بودند از آن رو که پیرو آیین شیعه دوازده امامی نبودند و می کوشیدند تا همراه تُرکان نباشند، به قزلباش نپیوستند. آن گاه که در آغاز سده شانزدهم میلادی صفویان در ایران بر سر کار آمدند، دیلمک های علوی نزدیک شدن صفویان شیعه بر ایران را از نزدیک شدن به عثمانی های سنی و تُرک مناسب تر دیدند و سرزمینشان بارها در سده های شانزدهم و هفدهم و هیجدهم میلادی میان صفویان و عثمانی ها دست به دست گشت. رویدادهای آن سه سده دیلمک ها را بیش تر به ارمنی ها نزدیک کرد ولی آوازه کُرد بودن آن ها بیش تر پیچید.

پیمان ارزروم در میانه سده نوزدهم میلادی باشندگاه دیلمک ها را به عثمانی واگذار و این گروه کوچنده ایرانی برای همیشه باشندگان سرزمین دیگری شناخته شدند. از آن پس تلاش دو سویه تُرک ها و کُردها برای چیرگی بر فرهنگ دیلمک ها افزایش یافت، ولی آنان توانستند با هزاران رنج پاره های ارج مندی از فرهنگ خود را پاس دارند و هنوز مردمی باشند که نه تُرکند و نه کُرد و همه می دانند که ایرانیند و دیلمی.

ما در کنار آن چه من نوشتم برخی از پژوهشگران نگاهی دیگر به خاستگاه دیلمک ها یا زازاها

دارند. گروهی با تن دادن به سنگ نبشته داریوش بزرگ هخامنشی در بیستون که در آن آمده است:

«... شهری است به نام زازانا در مسیر فرات...» نام اینان را برگرفته از نام آن شهر دانسته اند که این نگاه از سوی بسیاری از پژوهندگان کنار نهاده شده است. برخی نیز برپایه نوشتۀ بُندهشن آنان را از باشندگان جایی به نام دیلمان Dilaman در بلندی های سرچشمه فرات دانسته اند و نام دیمِلا Dimila

باشندگاه دیلمک ها را برگرفته از نام این دیلمان میدانند. در کنار اینان گروه پَرشماري نیز دیلمان برخاستنگاه آنان در بندھشن را همین دیلم در جنوب دریای کاسپین دانسته اند.

بسیاری کوشیده اند دیلمک ها یا زازاها را تیره ای از کردها بدانند. ارمنی ها زازاها را زازا دلیک delmik zaza یا زازا کردر kerder zaza می نامند. باید دانست که پاره واژه kerder این نام نشان بر برگرد بودن آن ها ندارد و نمایشگر شیوه زندگی آن هاست و بیش تر جداسازنده آنان از کردهاست.

هنوز دیلمک ها یا زازاهای باشنده پاره های شمالی پیرو آیین شیعه علویند و باشندگان جنوبیشان پیرو مذهب سنی شده اند. پیروی شمالی ها از تشیع علوی جلوی هر پیوندی میان زازاها و همسایگان مسیحی و سنی آن ها را گرفته است و سبب شده که آگاهی بسیار کمی در درازای زمان از آنان فراچنگ دیگران آید و نگاشته گردد و امروز بتوان بر پایه آن نوشته ها از روزگاران گذشته آنان آگاه شد و تنها زازاهای جنوبی سنی با کردها رفت و آمد اندکی داشته اند و همان سبب وجود آگاهی های کمی از آنان در نوشته های نویسندگان کم شمار کرد گشته است.

برای آشنایی با زبان زازاکی یا دهلی و پی بردن به همسانی هایش با زبان گیلگی پرسه ای در آن زبان می زنیم.

گیلگی کردی فارسی زازاکی

va ba bad va
varan baran baran varan
valg belg berg velg
vang deng bang veng
var ber bar ver
vare berx barre verek
varf berf barf vewr
vashna birsi gorosneh veyshan
vash giya giah vash
varg gurg gorg verg
zoma zava damad zama
zian zun zen zin
jor jor zabar jor
jir jer zir jir

arzon erzan arzan erzan
xo xwe xod ho
jawon jiwawon jawon jiwawon

این واژه‌ها نمونه‌ای بود از صدها واژه همسان میان گیلکی و زازاکی و بی‌گمان واژه‌هایی همسانند که به‌گاه زیستن آنان با هم به‌کار برده می‌شدند. زبان زازاکی یکی از زبان‌های شمال‌باختری ایران است. زبان‌های شمال‌باختری ایران به سه گروه زازا، گورانی و کاسپین و کردی تقسیم می‌گردد و زبان زازاکی در گروه زازا، گورانی قرار دارد. زبان زازاکی در بردارنده واژگانی از زبان‌های هندواروپایی و هندوایرانی و ایرانی باستان است و پس از اسلام واژگانی از همسایگان تازه خود دریافت نموده است. اسم در زبان زازاکی به دو گروه مذکر و مؤنث تقسیم می‌گردد و این ویژگی ناهمسان با ساختار دیگر زبان‌های ایرانی شمال‌باختری است.

در زبان زازاکی امروز واژگان بسیاری از زبان‌های عربی و ارمنی و ترکی وجود دارد.

منابع:

آساطریان، گارنیک. زازاها قومی ناشناخته. مجله تحقیقات تاریخی. تهران. موسسه مطالعات

و تحقیقات فرهنگی. ۱۳۷۲

- جویس بلاد، بررسی تاریخ زبان و هویت نژاد در کردستان، نورالدین یوسفی، فصلنامه مطالعات راهبردی، شماره ۱۰: ۱۳۷۹، ص ۱۵۷

دیوید مک‌داول، تاریخ معاصر کرد، ابراهیم یونسی، انتشارات پانیز: ۱۳۸۰، ص ۵۲

مینورسکی، کرد، حبیب‌الله تابانی، نشر تابان ۱۳۷۹: ص ۲۲

یاسمی، رشید، کرد و پیوستگی نژادی او: ص ۹۸

مارتین وان بروین سن، جامعه‌شناسی مردم کرد، یونسی، انتشارات پانیز: ۱۳۷۸، ص ۵

نیکیتین، کرد و کردستان، قاضی: ص ۳۴۶

آکوپوف، کردان گوران و ...، ایزدی: صص ۴۱-۴۲

وهمن، فریدون، «حضور ایران در اسلام»، مجله ایران‌شناسی، سال نهم، ص ۹۷-

.۱۱۶

- 1 -Blau .Gurani and Zaza.Wiesbaden).1989 ,About Daylamite origin of Zaza-Guranis)
- 2-Bozdag ,Cem and Ungor,Ugur .Zazas and Zazaki)Religion and the recent of Zazas People)
- 3-Encarta Encyclopedia.Zaza and Zazaki
- 4-Extra ,Guus and Gorter Durk .The Other Languages of Europe).About Demography of ZazasPeople Situation.)
- 5-Gippert ,Jost .Historical Development of Zazaki
- 6 -Iremet ,Faruk .The Different Between Zazaki ,Kurdish and Turkish.
- 7-Larson ,Richard and Yamakido ,Hiroko .Zazaki as Double Case -Marking
- 8-Lynn Todd ,Terry .A Grammer of Dimili.
- 9-Raymond Gordon ,Jr ,.Editor .Ethnologue :Languages of the World. Fifteenth Edition).Classificationof Zazaki Language)
- 10-Werner ,Brigitte .Features of Bilinaza Community
- 11 -Wikipedi Encyclopedia .Zaza__

ZAZALARIN İLK YERLEŞİM YERLERİ VE KÖKENLERİ

Dr. Ali DİHKAN

Yrd. Doç.Dr. Fars Dili ve Edebiyatı, Tebriz İslami Azat Üniversitesi

Cevad SADIKİ

Fars Dili ve Edebiyatı Doktora Öğrencisi, Tebriz İslami Azat Üniversitesi Araştırma
Görevlisi

● **Özet:**

Zazaca (ya da Dimili, Kirmancki) İranî dillerin kuzeybatı dâline ait olan ve Anadolu, Türkiye'nin doğusunda konuşulan bir dildir. Zazaca konuşan insanların sayısı yaklaşık olarak 4 milyon olduğu varsayılıyor. Zazaca, Avramani ve Bâcalânî lehçeleriyle benzerlik göstermektedir.

Türkiye Kürtleri ve ekseriyetle Zazalar ve bazı dilbilimciler Zazaların Kürt olduğuna inanmaktadır. Ancak bazı dilbilimciler, Zazaların İran kavimlerinden olduğunu belirtmekle beraber Zazaların müstakil bir kol oluşturduğuna ve Zazaların asıl ismi olan Deylemi sözcüğünün değişime uğrayarak Dimili şeklini aldığına inanıyor. Bu insanların kökeni Elbörz sıra dağlarının batısı ve Güney Gilan (Deylemistan) bölgesi olarak varsayılıyor. Ancak Zazaca, Deylemi dilidir.

Zazaların yerleşim sınırları ağırlıklı olarak Türklerin yaşadığı Türkiye'dir ve Türkiye'nin Doğu bölgesinde Dersim, Elazığ, Erzincan ve Diyarbakır'a şamil olan alandır. Birçok bölgede ve özellikle de Diyarbakır'da Kirmanclarla beraber yaşamaktadırlar. Zazaların çoğu Kirmanci de konuşabilmektedir.

Bu makalede amacımız bu kavmin kökenini ve ilk yerleşim yerlerini araştırıp ortaya koymaktır.

● **Anahtar Sözcükler:**

İran, Deylemistan, Zazaca, Zaza Dili.

ZAZALARIN KÖKENİ VE ASLI YERLEŞİM YERLERİ

Güneydoğuda, Senendaj'dan Kirmanşah'a kadar olan bölgede Kürtlerin konuştuğu lehçe, Soranice'den çok Yeni Parsça'ya yakındır ve Zazaca ve Goranice'den ibarettir. Soranî, Güney Kürdistan'ın bazı bölgelerinin dili, Zazaca Kuzeybatı Kürdistan Alevilerinin, genellikle Türk ve Kürtlerin dilidir. Zazaca ve Goranice akraba dillerdir ve kuzeybatı İran dil grubuna bağlıdır. Kırmanci ve Soranice güneybatı grubuna bağlıdır.

Bu yüzden Zazaca ve Goranice konuşan insanların aynı kabileden gelmeleri mümkündür ve Deylem'den ya da Gilan'dan, hakikatte Hazar Denizi'nin güneybatı yakasından ortaya çıkmışlardır. Ve yüzyılımıza kadar Süleymaniye bölgesinde çiftçilikle uğraşan bazı köylüler Goran diye isimlendirilmişler ve bölgede Kürt kabilelerinden farklı bir kabile olarak biliniyorlar.

Minorsky de "Kürt" adlı kitabında güneydoğuda yaşayan Kürtlerin (Kirmanşahan ve İlâm) dil ve ayinlerinde farklı olduklarını ve kendilerini ayrı bir etnik grup olarak gördüklerini belirtiyor.

Yasmi de 20. yüzyılda araştırmacıların ulaştığı son bilgilere göre Kürtlerin arasında Kürt olmayan Goran-Zaza denilen ayrı bir İranî etnik grubun varlığına değiniyor.

Kürt sosyologlar da bu doğrultuda görüş belirtiyorlar. Buna değinen ilk dil bilimci olan İskarmen bu lehçelerin (Goranice ve Zazaca) Kürtçe'den farklı bir dille ilgili olduğunu belirtmiştir. İskarmen devamında Horemam sakinlerinin günümüzde Gorani lehçesiyle konuştuğunu, yüzyılımıza kadar kendilerini Kürtlerden ayrı bir millet olarak gördüklerini ve aralarında cari olan bir rivayete göre Hazar Denizi'nin güneybatısından bu bölgeye geldiklerine inandıklarını belirtiyor. Onların şimdi kendilerini Kürt bilmeye başladığını fakat bu fikrin henüz olgunlaşmadığına değiniyor.

Kürt sosyolog, dilbilim şahitleri ve mektubun kaynağının her türlü şüphe ve zandan uzak olduğuna ve Goranice'nin bir insan vasıtasıyla buraya geldiğine ve onların aslında Hazar Denizi'nin güneyinde yaşadığına ve Deylemle bağlantılı olduklarına ya da onlardan farklı bir grup olduklarına inanmaktadır.

Ona göre, Türkiye ve Kuzey Kürdistan'daki Zaza lehçesi Deylemlilerle bağlantıyı ortaya koymaktadır. Zazaca konuşan pek çok kişi kendisini "Dimili" olarak isimlendirirken Dimili sözcüğünün "Deylemi" sözcüğünün değişmiş hali olduğuna inanmaktadır. Deylemliler İranlı'dır ve Hazar Denizi'nin güneyinde yaşıyorlar. Görünüşe göre batıya doğru gitmişler.

Nikitin, Avramiler hakkında böyle bir düşünceyi doğrulamakta ve şöyle demektedir: Avraman ahalisi İran'ın milli kahramanı Rüstem'in soyundan geldiğini iddia etmektedir. Orada özel bir dille konuşuyorlar ve kendilerine Kürt

yerine Avrami diyorlar. Gerçekten de diğer özelliklerine dikkat edildiğinde özü itibariyle Kürt değiller. Goranlar (Zazalar)'ın diğer İran kavimleriyle bağlantılı olmaları mümkündür. Aralarında cari olan bir efsaneye göre Daryuş Şah, onların atası olan Avram'ı vatanından sürgüne göndermiş. Avram ve kardeşi Kendul kendilerine güvenli bir liman olarak bu dağları görmüş, buralara yerleşmiş ve Avram aşiretini meydana getirmişler. Kitapta Goran Kürtleri de bu bağlamda ele alınmış, bütün Kürt halkıyla beraber gerçekte, var olan birçok dil özellikleriyle beraber diğer özelliklerine bakıldığında onlarla ile Kürt halkı arasında Kırmancı ile aynı olmayan bir yapının ortaya çıktığı belirtiliyor. Kürt tarihçileri de bunu kabul ediyorlar. Ancak Emin Zeki, diğerlerinin aksine, Goranlar, Zazalar ve Kırmancı konuşmayan diğer Kürtlerden "İran'ın Kürt olmayan unsurları" diye bahsediyor ve konunun Kürtler arasında henüz çözümlenemediğini ve farklı özellikler göz önüne alınarak farklı görüşler ortaya konduğunu belirtiyor.

Dilmekler ya da Zazalar

Ermenistan dağlarının güneybatı yükseklikleri, Türkiye'nin ortası, Van Gölü'nün batı kıyısından uzak olmayan yerlerde köyler ve şehirler var ki Türk ve Kürt komşular onlara Zaza ve Ermeniler onlara Delmik diyorlar. Dilmekler ya da Zazalar; Adıyaman, Aksaray, Batman, Diyarbakır, Bingöl, Elazığ, Erzurum, Erzincan, Gümüşhane, Kars, Bitlis, Malatya, Muş, Bayburt, Şanlıurfa, Adana, Sivas, Tunceli şehirlerinde ve Orta Anadolu'nun nahiyelerinde yaşamaktadırlar.

Dilmek ya da Zazaların oturdukları yerler Türkler, Ermeniler ve Kürtlerin yaşadıkları yerlerin tam arasında bir yer olmakla beraber onlar ne Türk ne Kürt ne de Ermeni'dir. Onlar İran'ın güneybatı dil grubu dilleri olan Gilâkî, Mazenderani, Herzeni, Taleşi ve Azeri ile aynı dil ailesinden olan Dilmeki ya da Zazaki diliyle konuşmaktadır.

Dilmeklerle ilgili bilgi Miladi 12. yüzyıldaki Ermeni tarihçi Aristakes Lastiversti'nin yazılarında geçmektedir. Şüphesiz bu durum şuna işaret etmektedir ki miladi 12. yüzyıl ile 14. yüzyılda Dilmekler bugün yaşadıkları yerlerde yaşıyorlardı.

Dilmeklerin ya da Zazaların kim olduğu ve bugünkü yerleşim yerlerine ne zaman ve nereden göç ettiklerine dair yazılı bir belge yoktur. Ancak onların Deylem'in halihazırda yüksek kesimleri olan Hazar Denizi'nin güneyinde Beyaz Irmak'ın orta kesimlerinden göç ederek bugünkü yerleşim yerlerine geldiklerini söyleyebiliriz. Ama neden?

Bazıları bir dağ adı olan ve korunak, dam anlamındaki Dilam sözcüğünü yanlışlıkla Deylam şeklinde okuyorlar. Bir dağ adı olan ve korunak, dam anlamındaki dil sözcüğüne yüksek ve girilen yerin korunaklı olduğu anlamını veren -am, -m ekinin gelmesiyle oluşmuştur.

Dilam, miladi 7. yüzyıl ile 11. yüzyıla/ hicri 1. yüzyıldan 5. yüzyıla kadar ünlü bir isme sahipti. Sasani İmparatorluğu'nun düşmesiyle İran ve Çirgisan'ın muhtelif bölgelerine yapılan Müslüman Arap akınlarından sonra Sasani İmparatorluğu'nun pek çok unsuru Arapların baskısından kurtulmak ve dini ayinlerini yapmak için korunaklı bir yer aramaya başladılar. Bütün İran tarihi boyunca Dilam'a sığındılar, çabaladılar. Dilamî cesurlarının cengaverane güçlerinden yararlandılar. Dilam'ı onurlandırarak Arapların ilerlemesini durdurdular. Büyük çatışmalar Dilam cengaverlerinin gücü ve Dilam dağlarının

zor geçit vermesinden oluşan şanlı mozaik, Dilam'ı hızla İranlıların bir direniş kalesi haline getirdi.

Dilamilerin direnişi ve Arapların art arda gelen baskıları güçlü Dilamlılar ve Çirgiler için Gilan topraklarında yükseliş ipuçları veriyordu. Hicri 1. ve 2. yüzyılda birçok savaş ve macera meydana geldi. Bütün bu savaşlar ve maceralarla elde edilen güç Dilam halkının siyasi ve askeri davranışlarında yeni yaklaşımların ortaya çıkmasını sağladı. Bazı Dilam sakinleri geçen yüzyılda Arap hükümdarının gücünden yararlanmış ve güç arama alanına böylece adım atmışlardı ve bir kez daha İranlıların gücünü Araplara gösterdiler. Böylece Dilam'ın Esvar, Mekan ve Merdavik gibi şöhretli serdarlarını İran'ın tarih sahnesine adım attıklarını görüyoruz. Bu güç aramanın sonunda Büveyyelerin hicri 4. yüzyılın başında ve miladi 10. yüzyılın ortalarında hükümdarlığı ele geçirmesi sonucu meydana gelen kanlı olaylarla beraber bazı aşiretler yeni yaşam alanları aramaya koyuldular. Örneğin Beluclar güneye gittiler ve Dilmekler de batıya göç ettiler.

Tarih araştırmacıları Alevilerin üçüncü yüzyılın ortalarında Taberistan'a baskın düzenlediğine ve bunun sonucunda Taberistan hükümdarının Deylem'e kaçtığına ve bir süre burada yaşadığına ve yıllarca Deylem'de kendi dini ayinlerini yaydığına ve Deylemlilerin cengaverlerinden yararlandığına ve böylece Deylemlilerin tarih sahnesine çıktığına inanmaktadır.

Dilmekler Deylemi dil ailesine ait bir dille konuşuyorlar ve çoğu Alevidir. Şüphesiz Koçisan zamanının başlarında batıya yöneldiler. Onların hicri üçüncü yüzyılda ve miladi ikinci yüzyılın başında batıya yöneldikleri zannediliyor. Her ne kadar Ermeniler onları Delmik olarak isimlendirseler de ancak onların ismi Dilmek'dir. Dilmek sözcüğü "dil" sözcüğüne -ek ekinin eklenmesiyle oluşmuştur. Bu yüzden Gilan'ın düz yerlerinde yaşayan Gillere de Gilak denmiştir. Tıpkı ruşenek (aydınlık) babek (babalık) sözcüklerinde olduğu gibi -k ekini almıştır ve aydınlık ve babalık göstermek anlamındadırlar..

Dilmekler miladi 12. yüzyılın başlarında Güney Ermenistan'ın güney bölgelerine Bizans İmparatorluğu'nun sınırlarına ve Bağdat merkezli Abbasi hilafetinin sınırlarına dayandılar. Bu yüzden ki onlarla ilgili ilk bilgiler Â yazıtında görülmektedir. Lastiversti, miladi 11.yüzyılda yaşamış ve Dilmekleri onların kendilerini isimlendirdiği gibi Delmik ya da Delmek veya Dilmik olarak isimlendirmiştir. Miladi 11.yüzyılın başlarında batı Elbörz, Taliş Dağları ve Hazar Denizinin batı sahilleri tarafından Urumiye Gölüne kadar batıdaydılar. Zira Kengeriyan hükümdarı Dilam'ı istiyordu. Semiran, Tarom, Azerbaycan, Aran, Ermenistan, Zencan, Abher, ve Sühreverd'de hüküm sürdüler. İran'ın bugünkü kuzeybatı bölgeleri onlar ile Saciyan, Eziksu, Deysem Kürt ve diğerleri arasında bir mücadele alanıydı. Deylemi Kengeriyan hükümdarı İran'ın kuzeybatısından

Dilmekleri yavaş yavaş geçirerek batıya yöneltti. Onlar böylece çatışma alanlarının arasından ve Urumiye gölünün kuzeyinden geçerek ve yavaş yavaş Ermenilerin yaşadığı alanlardan ve Kengeriler ve Hemedanilerin hükmettiği yerlerden Musul'a vasil olup Van Gölü'nün batısına doğru bir yol bulup miladi 10. yüzyılın sonlarında ve hicri 4. yüzyılın ortalarında bugünkü yerleşim yerlerine geldiler.

Dilmekler Van Gölünün batısına ulaştıklarında Büveyye Hanedanı Bağdat'ı, Abbasi hilafetinin başkentini işgal etmişlerdi ve yavaş yavaş Türk cengaverler İran'ın siyasi ve askeri sahasında boy göstermeye başlamışlardı. Deylemler, Büveyyeler, Araplar ve Bizanslar arasındaki mücadeleden dolayı ne daha fazla ilerleyebildiler ve ne de onlarla başa çıkabildiler. Bu yüzden Dilmekler Van Gölünün batısına yerleştiler ve daima bu bölgenin sakinleri oldular. Miladi 12. yüzyılın sonlarında ne Arapların baskınlarından ne de Deylemlilerin istilasından bir iz kalmadı. Kengeriler, Zayeriler ve Büveyyeler yıkıldılar ve Bağdat sarayı Türklerin iktidar arama alanı oldu ve Gaznelilerin ortaya çıkış sesi İran'ın batısında yayıldı. Selçuklu Türklerinin son yüzyılında İran'ı istila ettiler. Bağdat da onlarla beraber baştan başa düştü. Selçuklular Bizans İmparatorluğu'nu yıkmak amacındaydılar. Selçuklu Türkleri Bizans'ı istila için Van Gölü ile Bizans'ın orta kısımları arasındaki Türkiye'nin bugünkü topraklarında ortaya çıktılar ve Dilmekler Selçuklu Türklerinin egemenliği altına girdiler. Onlardan bir kısmı Alevilikten Sünniliğe geçti. Selçuklu Türklerinin istilası Dilmekleri Ermenilere yakınlaştırdı. Böylece her iki grup da Selçuklu hükümetinin dini ayininden farklı bir ayinin takipçisi oldu. Selçuklu devrinin Dilmeklerin zayıf ve az renkli kültür yapısına çok tesirleri oldu. Kürtçeden ve Ermeniceden çok sayıda kelime Dilmeklerin diline girdi. O zaman Deylem ve Dilmekler arasındaki bütün kültürel bağlar koptu. Selçuklular devri Türkçenin Kuzeybatı İran'da yayılma devri oldu ve savaşçı birçok gurup Bizans İmparatorluğu'nun sınırlarındaki huzuru bozarak İran'ın kuzeybatısına göç ettiler. Göç edenlerden bir topluluk miladi 14. yüzyılda Bizans İmparatorluğu'nun doğu sınırlarında küçük bir hükümdarlık ortaya çıkardı. Bu hükümdarlık yaklaşık bir asır Bizans İmparatorluğu'yla savaştı ve büyük Osmanlı İmparatorluğu'nu kurdu. Miladi 7. yüzyıl ile 15. yüzyıl arasındaki süre zarfında Dilmekler dillerini Türklere karşı korudular ve bu arada kuzeyde Ermenilerle ve güneyde Araplarla beraber Türklere karşı direnerek kültürlerini korumaya çalışan Kürtlerle yakınlaştılar ve bu yüzden birçok kişi onları Kürt zannetti.

Türk topluluklarının yükselişi ile Şiiiler birleşerek dış görünüş itibarıyla Kızılbaş diye tabir edilen askeri birlikler meydana getirdiler ve on iki imam inancına sahip olmayan Şii Dilmeklerin Türklerle beraber hareket etmemesi için çabaladılar. Fakat onlar Kızılbaşlarla birleşemediler.

Miladi 16. yüzyılın başında Safeviler İran'da başa geçtiklerinde Alevi Dil-

mekler Şii Safevilerdense Sünni Osmanlı Türklerine kendilerini daha yakın gördüler. Miladi on altıncı on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda Dilmeklerin yaşadığı topraklar Safevilerle Osmanlılar arasında sürekli el değiştirdi. Üç yüzyıl boyunca meydana gelen olaylar Dilmekleri Ermeniler'e yakınlaştırdı. Fakat Kürtler daha çok yayıldı. Erzurum Antlaşmasıyla 19. yüzyılın ortalarında Dilmekliler Osmanlılara bırakıldı ve İranlı göçmen olan bu grup sürekli başka bir toprakta tanındı. Bundan sonra Kürtçenin ve Türkçenin etkisi eşit şekilde Dilmeklerin dilinde arttı. Fakat birçok sıkıntıya rağmen kültürlerinin birçok yönünü korudular ve şimdi herkes biliyor ki onlar ne Türk'tür ne de Kürt. Fakat onlar Deylemi ve İranidirlir.

Daha önce de belirttiğim gibi araştırmacılar, Dilmek ya da Zazaların ilk yerleşim yerleri hakkında farklı görüşlere sahiptirler. Bazı araştırmacılar Büyük Daryuş taş anıtındaki "Fırat yakınlarında Zazana adında bir şehir vardır." cümlesine dayanarak Zazaların adının bu şehirden geldiğine inanırlar. Ancak bu görüş birçok araştırmacı tarafından kabul edilmemektedir. Bazıları da günümüze kadar ayakta kalan Bundeşşan yazıtında onlara Fırat'ın kaynağının yüksek kesimlerinde Dilaman adındaki yerin sakinlerinden biliyorlar ve Dimila isminin Dilmeklerin ilk yerleşim yerlerinden geldiğini bu Dilaman isminden anlıyorlar. Bunların yanı sıra birçok kişi de Bundeşşan'da geçen Dilaman adındaki ilk yerleşim yerinin Hazar Denizi'nin güneyi olduğu kanısındadır. Birçoğu da Zazaların ya da Dilmeklerin Kürt olduğunu ispatlamaya çalışmaktadır.

Ermeniler Zazaları, Zaza Delmik ya da Zaza Kerder olarak isimlendiriyorlar. Kerder sözcüğü Kürtlerle beraber olmak anlamına gelmekte ve onların hayat tarzını göstermektedir ve onların Kürtlerden farklı olduğuna bir vurgudur.

Dilmekler ya da Zazaların kuzeyde oturanları Şii ayinlerinin takipçisidir ve güneyde oturanlar ise Sünni mezhebinin takipçisidir. Kuzeydekilerin Alevi olması Hristiyan ve Sünnilerle bağlantılarının zayıf olması onlardan uzun zaman çok az bilginin diğerlerine ulaşmasına ve yazılmasına sebep olmuş. Bu yazılardan onlar hakkında bilgi elde edebilmekteyiz. Güneydeki Sünni Zazalardan Kürtlerle gidip gelenler az da olsa vardı. Bu yüzden onlarla ilgili yazılar az sayıdaki Kürt yazarlarda vardır.

Deylemi ya da Zazaki diliyle aşına olmak için onunla akraba dil olan Gilki-Parsi diline başvuruyoruz.

Zazaca	Farsça	Kürtçe	Gilki
varan	baran	baran	varan
velg	berg	belg	valg
veng	bang	deng	vang
ver	bar	ber	var

verek	barre	berx	vare
vewr	barf	berf	varf
veyshan	gorosneh	birsi	vashna
vash	giah	giya	vash
verg	gorg	gurg	varg
zama	damad	zava	zoma
zin	zen	zun	zian
jor	zabar	jor	jor
jir	zir	jer	jir
erzan	arzan	erzan	arzon
ho	xod	xwe	xo
jiwan	jawan	jiwan	jawon

Bu kelimeler Zazaki ve Gilki dilleri arasında akraba olan örnek kelimelerdir. Bu akraba kelimelerin yaşaması onların kullanılmasıyla mümkündür. Zazaki dili kuzeybatı İran dillerinden biridir. Kuzeybatı İran dilleri Zaza, Gorani, Hazar ve Kürtçe olmak üzere üçe ayrılır. Zaza dili Zaza-Gorani grubuna aittir. Zaza dili Hint-Avrupa ve İrani-Bastan dil ailelerinin kelimeleri ile doludur. İslamdan sonra yeni komşularından birçok kelime almıştır. Zazaca'da isimler müennes ve müzekker olmak üzere ikiye ayrılır. Bu özellik diğer kuzeybatı İrani dillerinde yoktur. Bugün Zaza dilinde Arapça Ermenice ve Kürtçeden birçok kelime vardır.

KAYNAKÇA

- Asatriyan, Garnik, Tanınmamış Bir Kavim Zazalar, Tarihi Tahkikat Dergisi, Tahran, mütalaat Kurumu ve Kültürel Tahkikat, 1372 (Hicri Şemsi).
- Joyce Belad, Kürdistan'da Etnik Kimlik ve Dil Tarihi İncelemesi, Nureddin Yusufi, Stratejik Araştırmalar Dergisi, Sayı 10, sayfa 157, 1379.
- David Mac Dawley, Çağdaş Kürt Tarihi, İbrahim Yunusi, Paniz Yayınları, sayfa 52, 1380.
- Minorski, Kürt, Habibullah Tabani, Taban Yayın, sayfa 22, 1379.
- Yasmi, Reşid, Kürt ve Kimliğine Bağlılığı, sayfa 98.
- Martin Van Broviyn San, Kürt Halkının Sosyolojisi, Yunusi, Paniz Yayınları, Sayfa 5, 1378.
- Nikitin, Kürt ve Kürdistan, Kazi, sayfa 346.
- Akopof, Goran Kürtleri ve ..., İzdi, s.41-42.
- Vehmen, Feridun, "İslamda İran'ın Varlığı", İranoloji Dergisi, yıl 9, s.97-112.

GURANİS

- 2- Bozdag, Cem and Ungor, Ugur. Zazas and Zazaki (Religion and the recent of Zazas People)
- 3- Encarta Encyclopedia. Zaza and Zazaki
- 4- Extra, Guus and Gorter Durk. The Other Languages of Europe. (Abo Demography of Zazas People Situation)
- 5- Gippert, Jost. Historical Development of Zazaki
- 6- Iremet, Faruk. The Different Between Zazaki, Kurdish and Turkish.
- 7- Larson, Richard and Yamakido, Hiroko. Zazaki as Double Case- Marking
- 8- Lynn Todd, Terry. A Grammer of Dimili.
- 9- Raymond Gordon, Jr., Editor. Ethnologue: Languages of the World. Fifteenth Edition. (Classification of Zazaki Language)
- 10- Werner, Brigitte. Features of Bilinaza Community
- 11- Wikipedi Encyclopedia. Zaza__

مقایسه تطبیقی گویشهای وفسی . تالشی . آشتیانی و زازای

Elaheh TAGHVAEI

مقدمه

گویشهای مرکزی در استان مرکزی به طور کلی به سه دسته است
گویشهایی حوزه اراک: شامل گویشهای وفس، آشتیان و تفرش است.
که البته در این مقاله من وفس و آشتیانی را مورد بررسی قرار دادم.
توضیح مختصری درباره تقسیم بندی زبان کردی می دهم اینجا.

زبانی که کردی خوانده می شود شامل گویش های متعددی است که هنوز با همه مطالعاتی
که انجام گرفته درباره ساختمان و روابط آنها با یکدیگر تحقیق دقیق و قطعی به عمل نیامده
است. بر حسب عادت این گویش ها را به دو گروه اصلی تقسیم می کنند: یکی کورمانجی که
خود به دو شعبه تقسیم می شود: شعبه شرقی یا مگری در سلیمانیه و سنه؛ و شعبه غربی
در دیار بکر و رضائیه و ایروان و ارزروم و شمال سوریه و شمال خراسان. گروه اصلی دیگر
یا گروه جنوبی در

منطقه کرمانشاه و بختیاری. از قرن های پنجم و ششم هجری آثار ادبیات شفاهی و کتبی
کردی در مآخذ تاریخی دیده می شود. از آن جمله قصیده ای ملمع از انوشیروان بغدادی
معروف به شیطان العراق که در معجم البلدان آمده است.

نام کردی عادهً به زبان مردمی اطلاق می شود که در سرزمین کوهستانی واقع در مغرب
فلات ایران زندگی می کنند. قسمتی از این ناحیه اکنون جزء کشور ایران است و قسمتی
در کشور ترکیه و قسمتی دیگر از جمله کشور عراق شمرده می شود. در خارج از این منطقه

نیز اقلیت‌های کرد وجود دارند که از آن جمله گروهی در شمال خراسان و گروه‌هایی در جمهوری‌های ارمنستان، گرجستان و آذربایجان و عده کمی نیز در ترکمنستان به این گویش‌ها سخن می‌گویند. در سوریه نیز یک

اقلیت کرد زبان از چند قرن پیش به وجود آمده است. زبان یا گویش کردی همه این نواحی یکسان نیست

لهجه‌های بعضی از قبایل کردی با لهجه‌های مزبور انچنان متفاوتند که محققان آنها را زبانهای مستقلی می‌دانند. مثلاً از آن جمله است لهجه گورانی که افراد قبیله گوران بدان متکلمند و لهجه زازا که دیلمی می‌خوانند مه در میان کردان بعضی از نواحی ترکیه متداول می‌باشد. قبایلی که به لهجه زازا و گورانی تکلم می‌کنند در عین حال به لهجه‌های کردی هم آشنا می‌باشند. و نکته بسیار مهم این است که برخی از خصوصیاتهای لهجه‌های زازا و گورانی حاکی از رابطه آنها با لهجه‌های مرکزی ایران سمنانی و سرزمین فارس سیوندی و همچنین کرانه خزر می‌باشد. (۱)

تالشی

در جلگه لنکران و سرزمین آذربایجان شوروی یک زبان ایرانی دیگر متداول است که تالشی خوانده می‌شود و در قسمت جنوب غربی دریای خزر و در مرز ایران و شوروی نیز گروهی به این زبان تکلم می‌کنند. عده گویندگان این زبان را تا ۱۵۰ هزار نفر تخمین کرده‌اند که از آنجمله نزدیک ۱۰۰ هزار نفر در جمهوریهای شوروی به سر می‌برند. زبان تالشی از جمله زبانهای ایرانی شمال غربی است که در زمانهای قبل (تا حدود قرن دهم هجری) در سرزمین آذربایجان رایج بوده و از آن پس جای خود را به یکی از گویش‌های ترکی داده است. آثاری از این زبان بصورت دو بیتی‌هایی منسوب به ناحیه اردبیل و متعلق به قرن هشتم هجری در دست است. ۳

تالشی نام یکی از زبان‌های ایرانی شمال غربی است و همچنین به فردی که گویشور آن زبان باشد می‌گویند. زبان تالشی از ریشه پهلوی اشکانی و هم‌ریشه با زبان‌های کرانه خزر همچون گیلکی، دیلمی و مازندرانی است ولی با آنها تفاوتی آشکار دارد. تات‌ها و تالشی‌ها و مازندرانی‌ها به لهجه‌هایی سخن

می‌گویند که در بسیاری موارد با زبان فارسی تفاوت داشته و با مادی و پارتی و اوستایی مشابهت دارد.

زبان تالشی مشابهت با زبان‌های اوستایی و کردی دارد. همچنین این زبان به زبان آذری باستان نزدیک است تالشی در بخش شمالی استان گیلان و بخشی از شهرستان نمین در استان

اردبیل، ایران و استان لنکران-آستارا در جنوب جمهوری آذربایجان صحبت می‌کنند (۲)

وفسی

لهجه وفس یکی از قدیمیترین و فقیرترین گویشها از جهت تعداد سخنگویان به آن، گویش وفسی می‌باشد. این گویش در منتهی الیه حدود مرزی استان مرکزی با استان همدان، در شمال شهرستان اراک استفاده می‌شود؛ در روستای وفس و سه روستای همجوار، یعنی چهرقان در غرب و فرک و گورچان در شرق. این مناطق تقریباً در یک خط فرضی واقعند که احتمالاً حدود ۲۵۰۰۰ نفر از مهاجرین و ساکنین این روستاها به این لهجه سخن می‌گویند؛ البته در گویش این روستاها به طور جزئی تفاوتهایی مشاهده می‌شود ولی اصل و مبنای آنها یکی است.

لهجه وفسی که به «وُوسی» موسوم است بنا به آنچه پژوهشگران گفته‌اند، لهجه‌ای از تاتی است. ابراهیم دهگان در کتاب فقه اللغه در ضمن معرفی وفس و واقعه کشتار جمعی آن، گویش وفس را «یکی از لهجه‌های قلم پارس باستان و شاخه‌ای از تاتی» می‌نامند.

دکتر معین در جلد چهارم فرهنگ خود تحت عنوان «وفسی» (Vafsi) منسوب به وفس، لهجه اهالی وفس نام می‌برد آقای افتخار زاده در کتاب گزیده‌ای بر دیوان همافر عراقی وفسی از قول نامبرده می‌نویسد: «نامبرده زبان خویش را تاتی خوانده است.»

و همچنین در مجله

«ایران کوده» م. مگدم که درباره گویش دلپجان، آشتیان و وفس بحث کرده‌ها تاتی خوانده

است. (۳)

مقایسه تطبیقی گویشهای وفسی. تالشی. آشتیانی و زازای

در این مقاله و در این قسمت به تحولات آوایی و ریشه‌ای این سه گویش می‌پردازم.

در مورد کلمه (خانه) ما تحول ریشه‌ای داریم. در مورد کلمه (در) ما تحول آوایی داریم.

کلمه (تنور) باز هم تحول آوایی مشاهده می‌شود. کلمات (سیب) بالش. انگور) همچنین تحولات آوایی مشاهده می‌شود. در مورد کلمه (سگ) تحول آوایی دیده می‌شود

کلمه (خر) تحول ریشه‌ای است.

کلمه ((گرپه)) تحول ریشه‌ای داریم. که در وفسی و آشتیانی از یک گروه هستند. و در

تالشی و زازا از یک گروه دیگر. و در فارسی کلمه پیشیک در گفتار کودکان بکار برده میشود. کلمه ((جارو)) ما تحول ریشه ای داریم. که در گویش تالشی این کلمه منحصر به فرد است. و در کلمه ((نردبان)) که هم ریشه فارسی میباشد ما تحول ریشه ای داریم. و در کلمه تشک همچنین تحول ریشه ای داریم. در کلمه عدس هم تحول ریشه ای مشاهده میشود.

کلمه ((لحاف)) تحول ریشه ای و آوایی مشاهده میشود. که تبدیل ((ل)) به ((ر)) را مشاهده میکنیم کلمه ((روباه)) هم تحول آوایی و هم تحول ریشه ای داریم. و هم چنین

در گویش تالشی تبدیل ((س)) به ((ه)) دیده میشود. در انتهای کلمه روباه در آشتیانی داریم ((آ)) ولی در تالشی ما ((ریوس)) داریم.

زازا	زازا	فارسی	وفسی	آشتیان	تالشی
keye	keye	خانه	ke	kiya	ka
ber (keyber)	ber (keyber)	در	bar	bar	ba
tendure	tendure	تنور	tanda	tore	tanu
sae	sae	سیب	siva	sia	sof
bališna, berzin	bališna, berzin	بالش	bāles`ma	bāles`m	bāles`ne
engûre	engûre	انگور	angur	engur	angi
espe, kutik	espe, kutik	سگ	asba	esba	sibe
her	her	خر	xa	xa	ha
pisinge	pisinge	گربه	kuka	kue	pis`ik
gezi	gezi	جارو	sizda	=	geyzi
nerdiwan	nerdiwan	نردبان	serda	nardeon	pellekân
doşeg	doşeg	تشک	nāli	tos`ak	nofli
lilike	lilike	عدس	=	nes`k	mez`u
orġan	orġan	لحاف	j`ovanxa	lāhāf	lāf
lūwe, lūye	lūwe, lūye	روباه	lūvās	rub	rivos

۱- ارانسکی، م.، مقدمه فقه اللغة ایرانی، کریم کشاورز، تهران، پیام، : ۱۳۵۸ ص

۳۰۵

۲- قبلی ص ۳۱۷

۳- «ایران کوده» م. مغدم که درباره گویش دلیجان، آشتیان و وفس

۴- آشتیان تحقیقات میدانی اینجانب میباشد

VAFSİ, AŞTIYANI, TALİŞİ VE ZAZACA'NIN UYGULAMALI MUKAYESESİ

Elaheh TAGHVAEI

GİRİŞ

Merkezî¹ Bölgesi'nde konuşulan Merkezî lehçeleri genel olarak üç kısma ayrılır. Erak Havzası'nın lehçeleri Vafs, Aştiyan ve Tefreş lehçelerini kapsar. Bu makalede Vafsi, Aştiyani ve Tefreş lehçelerini inceleyeceğiz. Yine Kürt Dili'nin taksimatı hakkında kısa bir açıklama yapacağız.

Kürtçe olarak adlandırılan dil birçok lehçeyi barındırır. Ne var ki şimdiye kadar yapılan araştırmalar bu lehçelerin yapısı ve birbiriyle olan ilişkileri hakkında kesin sonuçlar üretememiştir. Bu lehçeler genel olarak iki temel gruba ayrılır. Biri Kurmanci'dir ki kendi içine iki kola ayrılır: Süleymaniye ve Sene'de² konuşulan Doğu ya da Mokri kolu ile Diyarbakır, Rızaiye, Erivan, Erzurum, Kuzey Suriye ve Kuzey Horasan'da konuşulan Batı kolu. Diğer temel grup veya Güney grubu Kirmanşah ve Bahtiyari bölgelerinde konuşulmaktadır.

Hicri beşinci ve altıncı asırlardan itibaren Kürtçe yazılı ve sözlü edebiyat örnekleri tarihî kaynaklarda görülmektedir. Şeytanu'l-İrak olarak bilinen Enuşirvan Bağdadî'nin mülemmi 'bir kasidesi *Mu'cemü'l-Büldan*'da zikredilmektedir.

1 Merkezî bölgesi İran'ın önemli endüstriyel bölgelerinden biri olup Kuzey'de Tahran, Alburz, Kazvin; Batı'da Hemedan,; Güney'de Loristan ve İsfahan; Doğu'da Kum şehirleriyle komşudur. (Çeviren)

2 Kürtçe Sene olarak telaffuz edilen şehrin diğer ismi Senenedec'tir. Senenedec İran'ın Batısı'ndaki Kürdistan Bölgesi'nin ikinci; İran'ın yirmi üçüncü büyük şehridir. (Çev.)

KÜRTÇE

Genel olarak İran topraklarındaki dağlık alanlarda yaşayan insanların konuştuğu dil için kullanılan bir terimdir. Şu anda bu bölgenin bir kısmı İran'ın bir parçası olup bir kısmı Türkiye'de, diğer bir kısmı da Irak'ın bir parçası olarak sayılmaktadır. Bu bölgenin dışında da Kürt azınlıklar mevcuttur ki bunların bir bölümü Kuzey Horasan'da, bir kısmı Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan Cumhuriyetlerinde, az bir kısmı da Türkmenistan'da bu lehçelerle konuşmaktadır. Suriye'de de birkaç asırdan beri Kürtçe'yi konuşan bir azınlık ortaya çıkmıştır.

Kürt dili veya lehçesi bütün bu bölgelerde aynı değildir. Bazı Kürt kabilelerinin konuştuğu lehçeler yukarda zikredilen lehçelerden o kadar farklıdır ki araştırmacılar bunları müstakil birer dil olarak görmekte-dirler. Goran kabilesinin konuştuğu Gorani lehçesi ile Türkiye'nin bazı bölgelerinde yaşayan ve Deylemi olarak adlandırılan Zazaların konuştuğu Zaza lehçesi bu cümledendir. Gorani ve Zaza lehçeleriyle konuşan kabileler aynı zamanda Kürtçe lehçelere de aşina-dırlar. Çok önemli bir nokta da şudur ki Gorani ve Zaza lehçelerinin bir takım özellikleriyle İran Merkezi'nde konuşulan Simnanî, Fars topraklarında konuşulan Sivandi ve Hazar kıyılarında konuşulan lehçeler arasında ortak özellikler vardır³.

TALIŞİ

Lenkeran⁴ düzlüklerinde ve Azerbaycan topraklarında konuşulan diğer bir İranî dil Talişi olarak adlandırılır. Ayrıca Hazar Denizi'nin Güney Batısındaki bir bölümde ve İran sınırında da bazı gruplar bu dili konuşmaktadırlar. Bu dili konuşan insanların sayısı yaklaşık yüz elli bin olarak tahmin edilmektedir ki bunların takriben yüz bini SSCB topraklarında yaşamaktadırlar. Talişi dili Kuzey Batı İran dillerinden biri olup eski dönemlerde (hicri onuncu yüzyıla kadar) Azerbaycan'da revaçta idi. Bu dil daha sonra yerini Türkçe lehçelerden birine bırakmıştır. Bu dilde hicri sekizinci yüzyılda "du beyti" tarzında yazılan ve Erdebil bölgesine atfedilen bir eser mevcuttur.

Talişi ismi Kuzey Batı İran dillerinden birinin adı olduğu gibi bu dili konuşan kişiler için de kullanılmaktadır. Talişice, Pehlevice kökenli bir dil olup aynı zamanda Hazar kıyılarında konuşulan Gilekî, Deylemî ve Mazenderanî dilleriyle de ortak kökene sahiptir. Fakat bu dillerle bariz farklılıklar da barındırmaktadır. Tât'larını Talişî'le ve Mazenderanîlerin konuştuğu lehçeler birçok alanda

3 M. Aranski, *Mukaddime-i Fikhu'l-Luğa-i İranî*, Kerim Keşawerz, Tahran, 1358, s. 305.

4 Lenkeran Azerbaycan'ın Güneybatısında yer alan geniş bir bölge olup Lenkeran şehriyle karıştırılmamalıdır.(Çev.)

Farsçayla farklılık, Avesta ve Kürt dilleriyle benzerlik arz eder. Aynı şekilde bu dil eski Azeri diline de yakındır. Talişice, Gilan Bölgesi'nin Kuzeyinin bir bölümünde, Erdebil bölgesindeki Nemin şehrinde, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin güneyindeki Lenkeran-Astara bölgesinde konuşulmaktadır.

VAFSİ

Vafs lehçesi, bu lehçeyi konuşanların sayısı bakımından en yoksul ve en eski dillerden biridir. Bu lehçe Hemedan Bölgesi ile Merkezî Bölgesi arasındaki sınır boylarında, Irak şehrinin kuzeyinde Vafs köyü ile üç komşu köyde; Batı'da Çe-harqan, Doğu'da Ferk ve Gürcan köylerinde konuşulmaktadır. Bu bölgeler farazi bir hat üzerinde kurulmuş olup yaklaşık 25000 muhacir ve yerli halk bu köylerde Vafs Lehçesi ile konuşmaktadır. Bu köylerde konuşulan diyalektlerde ufak çapta farklılıklar gözlemlense de bunlar köken ve kaynak itibariyle birdirler.

“Vûsî” olarak da adlandırılan Vafsî lehçesi araştırmacıların söylediğine göre Tâtî dilinin bir lehçesidir. İbrahim Dehgân *Fıkhü'l-Lüğâ* adlı eserinde Vafs dili ve toplumu hakkında bilgi verirken Vafsîceyi kadim Persçe'nin bir lehçesi ve Tâtçâ'nın bir kolu olarak adlandırmaktadır. Doktor Mu'in sözlüğünün dördüncü cildinde Vafsi başlığı altında ele aldığı Vafsîceyi, Vafs ahalisinin lehçesi olarak adlandırmaktadır. İftiharzâde Bey, *Homafer Iraki'nin Divanından Seçmeler* adlı eserinde Vafsîlerin dillerini Tâtî olarak adlandırdıklarını söylemektedir. Yine 'İran Kûde' dergisinde Delicân, Aştîyân ve Vafs lehçelerinden bahs eden M. Müğdam Vafsîceyi, Tâtîce olarak adlandırmaktadır⁵.

VAFSİ AŞTIYANI TALİŞİ VE

ZAZACA'NIN UYGULAMALI MUKAYESESİ

Makalenin bu bölümünde bu üç lehçedeki ses ve kök bilgisi bağlamında değerlendireceğiz.

خانه-Hâne (kelimesinde kök/gövde dönüşümü olduğunu görmekteyiz.)

در-Der (kelimesinde fonetik değişim vardır.)

تنور-Tenûr (sözcüğünde de ses değişiminin müşahade etmekteyiz. سيب).
بالش، انگور:-Baliş ,Engûr,Sîb sözcüklerinde de fonetik değişiklik olduğu gözlemlenmektedir.

خر-Her (kelimesinde kök/gövde değişimi vardır).

گوربه-Gorbe (sözcüğünde kök dönüşümü bulunmaktadır ki Vafsî ve Aştîyani diyalektlerinde bir grupta , Talişî ve Zazaca'da başka bir gruptadırlar. Farsça'da-پیشیک- Pişik (kelimesi çocukların konuşmasında kullanılmaktadır).

5 M. Moğdem, “İran Kode” Delicân, Aştîyân ve Vafs lehçeleri hakkında.

جـارو-Cârû (kelimesinde kök değişimi vardır ki Talişi diyalektiğinde bu kelime benzersizdir).

نردبان-Nerdeban (kelimesinde- ki farsça kökenlidir -kök değişimi vardır.

تشك-Doşeg (kelimesinde de benzer şekilde kök dönüşümü vardır).

عدس-Ades (kelimesinde de kök dönüşümü gözlemlenmektedir).

لخاف-Lehaf (kelimesinde kök değişim ve ses değişimi birlikte gözlemlenmektedir .Bu kelimedeli” l “harfi” r “harfiyle değişmiştir).

روباہ-Rubah (kelimesinde hem ses hem kök dönüşümü vardır).

Gözlemlediğimiz kadarıyla Talişi lehçesinde, rubah sözcüğündeki” s “ve” h“ sesleri arasında bir dönüşüm meydana gelmiştir .Rubah kelimesinin sonunda Aştiyanî lehçesinde” â “sesi bulunurken ,Tâlîşî lehçesinde” s “bulunmaktadır.

Talişi	Aştiyani	Vafsî	Farisî	Zaza	Zaza
ka	kiya	ke	خانه	keye	keye
ba	bar	bar	در	ber (keyber)	ber (keyber)
tanu	tore	tanda	تنور	tendure	tendure
sof	sia	siva	سيب	sae	sae
bâles`ne	bâles`m	bâles`ma	بالش	balişna, berzin	balişna, berzin
angi	engur	angur	انگور	engûre	engûre
sibe	esba	asba	سبگ	espe, kutık	espe, kutık
ha	xa	xa	خر	her	her
pis`ik	kue	kuka	گريه	pışinge	pışinge
geyzi	=	sizda	جارو	gezi	gezi
pellekân	nardeon	serda	نردبان	nerdiwan	nerdiwan
nofli	tos`ak	nâli	تشك	doşeg	doşeg
mez`u	nes`k	=	عدس	lilike	lilike
lâf	lâhâf	j`ovanxa	لخاف	oręan	oręan
rivos	rub	luvâs	روباہ	lûwe, lûye	lûwe, lûye

TARİHTE ZAZALAR VE ZAZACA

Ali KAYA

Tarihçi-Yazar

● Özet:

Bugünkü Dersim bölgesi Zazalarının kökeni, İran'ın kuzeyindeki Taberistan, Cibal, Gilan ve Hazar Denizi arasında kalan bölgede M.Ö 2. yüzyıldan beri yaşayan Deylemlilere dayanmaktadır. Zazaca'da, "Deylemce" anlamındaki Dımili dilinin en gelişmiş koludur. İrani halklar ve Mezopotamya kavimleri tarihçisi Minorsky'e göre, Dersim Zazaları, Kuzey İran'daki Gilan'da bulunan Deylem bölgesinden göç edip Dersim'e yerleşen halktır. Bu göçün tarihi M.S 550'lerden çok daha önceye dayanmaktadır. Gilan'dan güneye ve güneybatıya Daylamit boylarının göçü Mezopotamya ve Anadolu'ya gerçekleşmiştir. Halife Ömer devrinde (M.S. 634-644) İran'ın İslam egemenliğine girmesinden sonra, M.S. 870'lerde de Deylemliler Alevilik kolu üzerinden İslamiyet'i kabul ettiler. Deylemlilerin İslamiyet öncesindeki dini inançları, bölgedeki çoğu kavim gibi Zerdüştlük idi. 825'ten 1058'e kadar Deyleman bölgesi Alevi önder Castaniyan tarafından yönetildi. 912 yılında ise Hasan bin Ali, Alevi aşiretlerini Hazar Denizi kıyısına yerleştirdi. Hz. Ali'nin kardeşi Cafer soyundan Yahya bin Abdullah, Kerbelâ'daki katliamdan kurtulduktan sonra Deyleman'a kaçtı. Horasan ve Teberistan'da yaklaşık 1000 kişilik bir kuvvet toplayan Yahya bin Abdullah, Deylemistan'a girince Deylem hükümdarı Castaniyan kendisine kucak açtı (825-1058). Bölgeyi siyasi ve dini çalışmalarının merkezi durumuna getiren Yahya bin Abdullah, ünlü din bilginlerinin de desteğini alarak Abbasilere başkaldırdı. Öldürülünce

yerine El Hasan bin Zeyd geçti. Bölgedeki Hz. Ali taraftarları Hasan Bin Zeyd'i davet ederek Hasan bin Ali'nin önderliğinde Abbasi baskısına karşı ayaklandılar. Ayaklanma başarı ile sonuçlandı ve Hasan bin Zeyd Deylemistan'da 20 yıl padişahlık yaptı. Ölümünden sonra Seyd Mehmet bin Zeyd başa geçti ve 16 yıl Deylem Gilan'da padişahlık görevini yürüttü, inanç hizmetlisi olarak bölgede Aleviliği yaymaya çalıştı. Bu dönemde Deylemlilerin çoğu Caferi Sadık mezhebini kabul etti (917-920). X. yüzyılın ilk yarısında Deylaman'dan batıya göç eden Deylemliler, yüzyılın ikinci yarısında Abbasileri devirip Deylem, Azerbaycan, Dicle ve Fırat kıyılarında ve bu bölgeleri Hazar Denizi'ne bağlayan yörelerde kimi devletler kurdular. Bugün Horasan coğrafyasında yaşayan Deylemliler'le Dersimlilerin ortak paydaları bulunduğu ve örtüşüğünü, 2000 yılında Deyleman'a yaptığım alan çalışmasında gözlemledim.

1.TARİHTE ZAZALAR

1.1. Zazaların ve Zazaca Sözcüğünün Kökeni, Zazaca'nın Kök Anlamı

Zaza sözcüğüne ilk olarak medeniyetin beşiği olan Mezopotamya'daki Sümer yazıtlarında rastlanmıştır. Yazıtlarda, Nini Zaza Tapınağı'ndan bahsedilmektedir. Fenikeliler ve Kenaniler de bu tapınaklarda ibadet ederlerdi.

Tevrat'ta Zaza sözcüğüne rastlanır. Yaranmel'in iki oğlundan birinin adının Zaza olduğu yazılıdır.

Asur Kralı Şemsi Adad'ın ölümünden sonra, Hurriler, Şaşura'yı, Türkiler'in dayatmasıyla terk etmek zorunda kaldılar. Türkiler'in kumandanlarından birinin adı Zazaya idi. Bu da Hurrice'dir. Zagros Dağları'nın bayırlarında oturan ve Hammurabi ile çatışan Türkiler'in Hurri sülalesinden olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Arkaik kaynaklarına bakıldığında Zaza adının günümüzde önceki kaynaklarda zikredildiği görülmektedir. Akaçça, Armanice, Hititçe, İbranice, Peklice, Urartuca, vb. dillere ait çivi yazılı tabletlerde And-Antik (Tevrat) betimlerinde Zaza adının günümüzde kullanımıyla veya yaklaşık imla ile geçtiği görülmektedir. Ortaçağ kaynaklarında da bu ismin 'Zavzan, Zuzan, Zazan' vb. şeklinde geçtiği görülmektedir.

Zaza kelimesi ile arkaik metinlerde ilk defa Bisütün yazıtlarında karşılaşmaktayız. M.Ö. 552 yılında Pers Kralı Dariyus tarafından İran'ın Hemedan Eyaleti bölgesinde Bisutun kaynaklarında yazdırılmıştır. Taş yazıtının 20. Şiiri'nin hemen başında Zazana diye bir yerin adı geçmektedir. Bu eski Farsça yazıtta Zazana yukarı Fırat Havzası bölgesi olarak tanımlamak için kullanılmaktadır. Bu bölge günümüzde Zazalar'ın yaşadığı yerleşke alanlarıdır.

Zaza adının geçtiği kaynaklardan biri de 1329/30 tarihli Kureyş Şeceresi'dir. Zaza aşiretine mensup olarak kaydedilmiştir. (Talib Molla Mulla Benim Gabile Zaza) kabilesinden ben geçmektedir.

Zazaca konuşanlar, yöreden yöreye biraz değişse de, genellikle dağınık bir yaşam içinde olmuşlardır Bu yüzden kendileriyle ilgili, yörelere göre değişen adlandırmalar yapılmıştır. Örneğin Kırmanç, Dımılı, Zaza gibi adlandırılmaların yanı sıra Kırmançi, Dımılı, Dımılki, Sobe veya Zazaki şeklinde çeşitli adlandırmalar da yapılmıştır. K. Hadank, Dımili sözcüğünün, Dailemi/Dailomi'den geldiğini belirtmektedir.

Minorsky, MÖ X. yüzyılda, Hazar denizinin dağlık bölgelerine inen son İran kabilelerinin batıya doğru yöneldiğini belirtir. Ancak bu kabileler karşılarında Kürtleri bulurlar. Bunların kullandıkları kelimeler her durumda Deylemliler'in kullandıkları kelimelerden farklıdır. Belki de Deylemliler, Kürtlerin arasına karışıp Kuzey Mezopotamya bölgesine yerleşen Zazalar'ın atalarıdır.

Terry Lynn Todd, Dımilice'den hareketle, Zazalar'ın ayrı bir halk olduğunu belirtmektedir.

İngvar Savnberg de araştırmalarından sonra, Zazalar'ın ayrı bir halk olduğunu soncuna varmıştır.¹ İrani dillerin en eski örneği Med dili ve Avesta Kutsal Kitabı'nın dilidir.

David. N. Mackenzie, Zazalar'ın İran Hazar'ından gelerek, Kürtlerin yerleşik olduğu bölgenin batısına, yani şimdi yerleşik oldukları bölgeye risksiz geçmiş olmaları olasılığının zayıf olduğuna işaret ederek, başka bir varsayımı ele almak gerektiğini vurgulamaktadır. Onun varsayımı, Zazaların bugün Kürt bölgelerinin kalbi olarak kabul edilen yerde, yani Van gölünün güney ve batısındaki topraklarda yaşadıkları ve kendilerinin ilerleyen Kürtlerce batıya gitmeye zorlandıkları varsayımdır. Aslında Zazaların, Kürt öncesi bir İran nüfusundan gelmiş olması olasılık olmaktan da ötedir. Zazaların kökeni, M.Ö. 2350-2150 dönemlerinde Anadolu'ya yerleşen ve bir Kafkas halkı olan Hurrilere dayanmaktadır. Zazalar, Kürtlerden çok önce bu topraklara yerleştikleri için, bugün Kürtlerin yaşadıkları bölgeler tarihsel olarak ana yurtlarıdır. Hurriler M.Ö. 2350-2150 döneminde günümüz Zaza yerleşim bölgesine yerleşerek Hattilere komşu olurlar.

Bu konuda dünyanın önde gelen bilim adamlarından olan; Robert Gordon Latham (1860), Wilhelm Strecker (1862), Alman İranolog Freinolog Friedrich-von Spiegel, (1871), Alman İranolog C. Bartholomoe (1923), Alman W. Lentz (1926), Norveçli İranolog G. Morgenstierne (1927), Ermeni dilbilimci A. Abeeghian (1934), İngiliz İranolog H. W. Bailey (1936-50), A. Christensen. K

1 Invandrara Fran Türiekiet etniskoch Sociokulture Variation, Upsala, 1985.

(1939), Fransız dilbilimcilerden J. Vendryese E. Benveniste (1952), Alman İrolog W. B. Hennig (1954), İranolog İ. Gerschvitsch (955), Rus İranolog İ. M. Oranski (1960), B. Henning (1954), D.N. MacKenzie (1961–95), Alman Türkolog ve Altayolog Gerhard Dörfer (1967), İsviçreli İranolog G. Redar (1970), İngiliz dilbilimci T.M. Johnstone (1970), G. L. Windfuhr (1972), Alman İrolog J. Meyerlingwersen (1976), C. F. Voegelin (1977), Alman dilbilimcilerden G.F. Meier (1979), İranolog R.E. Emmerick (1976), Sovyet İranolog R. L. Cabolov (1981), Slovak dilbilimci J. Genzor (1983), Alman dilbilimci G. Bossong (1985), T. L. Todd (1985; G.S. Asatrian / F. Vahman (1987–95), İngiliz İranolog J. R. Payne (1987), Amerikalı dilbilimci M. Ruhlen (1987), F.L. Vahmen (1987-95), Hollandalı İranolog P. G. Kreyenbroek (1992-93) (1926), Norveçli İrolog G. Morgenstierne (1927), Ermeni dilbilimci Joyce Blau (1989), P. Lecoq (1989), Amerikalı dilbilimci C. M. Jacobson (1993–97), Jost Gippert (1993–96), M. Sandonato (1994) ve Ludwig Paul (1994–9), M. Sanndonato (1994), P. Wurzel (1997) gibi bilim adamları başta olmak üzere, Münih Üniversitesi genel bilimcilerin ele aldıkları çalışmalar sonucunda Zazaca'nın kendi başına ayrı bir dil olarak belirlemiştir.

Dersimlilerin Kırmançlar dediği, ama uluslararası alanda Zaza olarak bilinen halkın dilinin ayrı bir dil olduğunu ve Kürtçe'nin lehçesi olmadığını ispat ettiler. D. N. Mackenzie, Zazaca'nın Kürtçeye ilişkisinin olmadığını kanıtlamıştır. 1900 yılında Dersim adlı kitabını yayınlayan Antranig'e ve ondan sonra bu konuda çalışmalar yapan İranolog Oskar Mann ve tarihçi V. Minorsky'e göre, Zazalar'da kabul gören "Dımili" terimi, Dersimlilerin, Kuzey İran'daki Gilan'da bulunan Deylem bölgesinden göç edip Dersim'e yerleştiklerini belirtmektedir.

Karl Hadank ve Artur Christensen, Dimililerle, Goranların aslen Kürt olmadıklarını, bunların Hazar Denizi'nin güney batısından gelen Deylemliler olduklarını ileri sürmüşlerdir. Christensen, "Dimili" sözcüğünün, harflerin yer değiştirmesi suretiyle "Deylem" sözcüğünden türediğini ileri sürmektedir. Bugün kendilerini Kırmanç ya da Zaza olarak tanımlayan Dimili konuşan toplulukların Anadolu'daki tarihinin M.S. 550'lerden çok daha gerilere dayandığı bilinmektedir.

V.Minorsky, Deylemliler adlı makalesinde bu konuda şu tezi ileri sürmektedir: "Çağlar boyunca Daylamit boylarının yerleştiği alanlar, oldukça geniş bir alanı kapsar. Bu nedenle, kronolojik güçlükleri göz önünde bulundurarak referansları tek bir başlık altında toplamak daha uygun olacaktır. Bir Babil adı olan Dilmun adası (Bahreyn), bugün bile güncel bir adken, Fars'ın güney kıyısındaki Bender-i Daylam adı gerilere, Buyid dönemine kadar dayanan bir ad görüntüsü vermektedir. Aşağı Kafkasya bölgesinde, Sasaniler devrinden kalma askeri yer isimleri Lahican'la bağlantılı gibi görünen (şimdiki Lahican) Layzân ya da

Lâizan adlarını çağrıştırıyor. Şirvan adı, muhtemelen Talakan ve Alamut nehirlerinin birleştiği yerde bulunan Şir (Arapça, Şirriz) ile benzerlik gösteriyor”²

Yine V. Minorsky, “Deylemlilerin, Urmiye gölünün kuzeybatısı, yani Salmas’ın merkezi, çok yakın zamanlara kadar Dilmakan diye adlandırılmaktaydı” diyor. F. Andreaşa atfen, Urmiye gölünün güney batısında önemli bir Zagros geçidi üzerinde Lahican diye bir bölge olduğunu (bkz. Sawdi-bulak, el’) ve Zazaların, Daylamit kavminin devamı olduklarını belirtmektedir.³

Deyleman-Gilan coğrafyası ile Dersimlerin/Zazaların yaşadığı bölgeler arasında yer ve köy adları yanında aşiretler arasında da isim çok sayıda benzerliklerinin olması bu tezi doğrulamaktadır.

1. 1. 1. Yer, Köy, Aşiret İsim Benzerliklerinden Örnekler:

Deyleman/Gilan’da: Tarum (Tarut), Aşkale (Aşkale), Verami (Veramin), Kuhpir (Kuhpir), Deşt (Deşt), Şakak (Şakak), Hasan beg (Hasanbeg), Pulur, Abgerm, Oasmanlı, Lahican (Lahçinan) gibi benzer yerleşim adları.

Deyleman-Gilan Horasan’da; Şawanlı, Şadlı, Zafranlı, Meşkanlı, Hizollu, Zeydanlı, Alanlı, Elikanlı, Şhamlu-Semkanlı, Çemişkezekli gibi aşiretler, Zazaların bugün yaşadıkları bölgelerdeki aşiretlerle aynı adları taşımaktadırlar.

Bu bölgelerde, Zazana, Zuza, Sason, Zavzan gibi içinde Zaza sözcüğü geçen birçok yer adı bulunmaktadır. M.Ö. 542 yılında Pars Kralı Dara (Darius)’un Behistun yazıtında da yukarı Fırat ve Dicle Havzası “Zazana” olarak adlandırılmaktadır.

Bu benzerlik ve ortaklıklar, Kırmanç olarak bilinen Zazaların anayurtlarının Deylem-Gilan-Horasan olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır. Zazalar Deylemlidir. Deylem-Gilan-Horasan Zazaların asıl yurdudur.

Bu tarihsel gerçekler Dersimlilerin (Zazaların/Kırmançların) Deylem’le ve Deylemliler’le olan ilişkileri konusundaki Dimili-Deylem kuramını doğrulamaktadır. Dimli ya da Dimili teriminin Deylem adından doğduğu ve “Deylemliler” (Deylemi) demek olduğu, F. C. Andreas tarafından belirtilmektedir. Andreas’ın bu görüşü A. Christensen tarafından da desteklenmektedir.⁴

Minorski, K.Hadank, Mac Kenzie gibi kendi alanlarında otorite kabul edilen tarihçi ve dilbilimciler F. C. Andreas’la aynı görüşü desteklemektedirler. Dimli-

2 Bkz. Hudud bl II ve Cuveyni, III, 425 (Kazwini’nin notu’ndan)

3 V. Minorsky, *Daylam-La Domination des Dailamites*, Paris, 1932, p.17; V.[Bkz: “.on peut toujours esperer que les recherches reveleront un jour des ilot dailamites tant leur ancienne metropole que dans ses colonies. Il suffit de mentionner ici l’ingenieuse thèorie de F.C. Andrea’s sur l’originine dailamites des Zaza (Dimla)”]

4 Bkz. A. Christensen, *Les Dialects D’avroman Et De Pewa*, 1921, Kopenhag.

Deylem bağlantısına ilk işaret eden kişi, Ermeni yazarlardan Antranik olmuştur. Antranik bu tezini, 1901'de yayımlanan incelemesinde ileri sürer.⁵

Tüm bu araştırma, inceleme ve bilimsel çalışmalar, Zazaların, IX-X-XII. yüzyıllarda Hazar Denizi'nin güney kıyılarında bulunan dağlık Gilân-Deylaman-Horasan bölgesinden, Dersim bölgesine gelip yerleştiklerini göstermektedir. Bu olgu, Zaza dilinin adı geçen İran diyalektlerine yakınlığı ile de doğrulanmaktadır. Bu halkın kendisine verdiği "Dimli" adı da "Delmik"ten doğmuştur. İran'ın Delâm (Daylam) ilinin sakinlerine verilen "Daylamit" (Daylamli) adının aynıdır.⁶

Osmanlı belgelerinde hangi lehçeyi konuşursa konuşsun, Türk olmayanlar ekrad olarak adlandırılırdı. 16. yüzyıla ait tahrir defterlerinde. "Ekradı Dımlı" ve "Ekradı Disimlü" adları geçmektedir. "Ekradı Dimili", günümüz Türkçesiyle Dimili ve "Ekradı Disimlü" ise Dersimliler demektir.

1.2. Coğrafi Olarak Deylem, Daylam (Deylam-İ Haşşa)

Deylem, İran'ın kuzeyinde Taberistan, Cibal, Gilan ve Hazar Denizi arasında kalan bölgedir. Ancak, bilim adamları Daylam memleketi ile ilgili olarak çeşitli görüşler ileri sürmektedirler. Bunların başında Batlamyus gelmektedir. Batlamyus, Delimais adlı bir memleketten söz etmektedir. Ayrıca Bizans tarihçilerinden Procope Deylemliler'in İran'da oturduklarını söylerken; Agathias ise, Deylemliler'in memleketini Dicle ile İran arasında gösterir.⁷

İştahri'ye göre ise Deylem memleketinin güneyinde Kazvin Vilayeti, Azerbaycan ve Rey arazisinin bir bölümü; doğusunda Rey arazisinin diğer bir bölümü ile Taberistan; kuzeyinde Hazar Denizi, batısında Azerbaycan ve Arran bulunur

5 Bkz: *Dersim*, 1901, Tiflis; Aktaran, *Desmala Sure*, Sayı:6, 8, 9.

6 Bkz. G.S. Asatiyan, op. cit. p, 160.

7 Pauly-Wissowa, *Real: Eneye*, Lopidie, IV. Sütun, 2432.

Harita:1

Belgelerin tümünde Deylem'in (Daylam el Mahz) düzlükler ve dağlıklardan ibaret bir coğrafyaya sahip olduğu belirtilmektedir.⁸

İbni Havkal ise İştahri'dan yaptığı, Deylemlilerin en güçlü döneminde, bizat bölgede bulunmuş olan Mukaddasi'nin tanıklığına dayanan alıntısında⁹ Kumış, Curan'ı, Taberistan'ı ve hatta Hazar Denizini de bu ülkenin içinde gösterir. Ona göre Deylem'in merkezi Barfan; diğer yerleşim yerleri ise Şamiran, Haşm, Tarom ve Tulikan idi.¹⁰

Taberistan, Cibal, Gilan, Curcan v.b. yerleşim alanları Deylem arazisine karıştırılır; asıl Deylem (Deylem-i Haşşa) topraklarının Deylem, Taberistan, Cibal, Gilan ve Hazar Denizi arasında bulunduğu söylenir. Eserde, önemli kasabalar ise, Kalar ve Chalus (Şalus) olarak sayılır.

Tüm bu açıklamalardan anlaşıldığına göre, Deylem, Hazar Denizi'ne dö-

8 *Kitap al Masalik val mamalik*, BGA II, 267-276.

9 *Kitap Ahsan Al Takasim Fi Marifat Al Akalim*, BGA III. 353.

10 *Hudud Al Alam'dan naklen V. Minorski, The Reginos of the World*, GMNS, XI, 137-384-391.

külen Safid-Rüd ve Şalüs ırmakları ile İran yaylası ve deniz kıyısında bulunan ovalar arasında, Elbruz Dağlarının Hazar Denizi'ne bakan yamaçları arasındaki sarp arazidir. En önemli tepeleri Dalfak ve Turar'dır. İklim bakımından, deniz sahilinden Gilan'a kadar nemli, İran Yaylası'na kadar kurak, kışın soğuk, yazın sıcaktır. Halk; arpa, buğday, darı tarımı ve çobanlıkla geçinirdi. Denize bakan kıyı kesimlerde ise pirinç ve çay üretimi yapılmaktaydı. Ayrıca ilkel bir dokumacılık vardı. Kadife ve yünlü ürünler dokunurdu.

Kıscası, Deylem (Dileman), İran'ın kuzeyinde Taberistan, Cıbal, Gilan ve Hazar Denizi arasında kalan bölgedir. Kalar, Chalus, Ramsar, Kaleçhay, Rasht, Lahican Rudsar, Lanprut, Cihijan, Shalman, Darya Sar, Bozkırgan, Siyah Kal, Astaneh, Luluman (Lolan), Khoman, Bandar Azali, Hasan Rud, Astara; Men Derezenezi, Taleb Abant, Gounrab Sar Lahle Dest, Rodesar, Lahledest, Mac-had, Jihini, Rudsar, Lahican (Lahcinan), Çabukser, Vajağah Rahim abad, Siyah Kal, Espili-Dileman yerleşim yerlerini kapsayan yörenin tümü Deylemistan olarak kabul edilmektedir.¹¹

1.3. Deylemliler'in Kökeni

M.Ö. 2. yüzyıldan beri bu bölgede yaşamış olan Deylemlilerin geçmişi hakkında kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Daylamitlerin-Deylemlilerin daha uzun geçmişe dayanan kökenleri konusunda yeterli bilgi yoktur. Bir eski İran halkı olmaları olasılığı vardır. Ancak, M.Ö. 2. yüzyılda yaşamış olan Polybe, Delimaioi adında bir kavimden söz etmektedir. Batlamyus'un da M.Ö. 2. yüzyılda bu memleketi tanıdığı anlaşılmaktadır. VI. yüzyılda yaşamış olan Bizanslı tarihçi Procope ise, Deylemlilerin, İranlılar arasında yaşadıkları halde hiçbir zaman İran hükümdarlarının yönetimine girmemiş bir kavim olduklarını söyler.

Fahr Gurgani'nin Vays-u ramın mesnevisinde, "O ülke henüz bakire kalmış" demesi de bunu gösterir. Ancak bazı Arap eserlerinde İbn Urayd'a dayanılarak, Deylemlilerin Zabba B. Udd kabilesinden olduklarına dair bir rivayet vardır. Bu rivayete göre Zabba'nın Su Ayd ve Basil adlı oğullarından, Basil İran'a gitmiş ve oralı bir kadınla evlenerek Daylam adlı bir oğlu olmuştur ki Deylemliler işte bunun çocuklarıdır. Onun evlatlarının, Tabari zamanında, soylarına ait eyer ve eşyaya hala sahip oldukları da bu rivayetler arasındadır.¹²

Abbas Al Azzav'nin bulduğu ve Şerafettin Yaltkaya tarafından bastırılmış olan İbn Hassül'ün [6] Amid Al mülk Kunduri aracılığıyla Tuğrul Beye armağan ettiği Faza İl Al-Atrak Alasair Al Acnad'a¹³ (s. 254) göre, Deylemlilerin en

11 Ali Kaya, *Deylem'den Dersim'e, İran'a Seyahat*, sf. 15

12 Mesudi, *Muriç Al Zahab*.

13 *Atrak Alasair Al Acnad'a* (s. 254)

büyük devletini kurmuş olan Büveyhoğulları muhtemelen Araplar ve özellikle Kureyşliler ile akraba olmak için bu şecereyi kabul etmişlerdir.¹⁴

Polbius, cilt 44'te, Medya'nın M.Ö. II. yüzyıldaki kuzey komşularından söz etmektedir: "Arî olmayanlar". Ptolemy VI, 2'de, [Deylemlilerin] M.S. II. yüzyılda Chromithrene'nin kuzeyine (Khuxru Waramin'i, Ray'ın güney doğusuna) ve Tapurinin (Tabaristan) batısına yerleştirilmiş olmalarından söz edilmektedir.

İbni Durayd tarafından ortaya atıldığı söylendiği halde, yazarın ünlü Kitap Al-İştikakı'nda bulunmayan bu iddia, hiçbir ciddi esasa dayanmamaktadır. Konu ile ilgili İbn Bucayır adlı bir şairi böyle iddialardan dolayı Araplar ayıplamıştır.¹⁵

Diğer taraftan Bizans tarihi yazarı Theophylactos Simocatt'ın eserinde, VII. yüzyılın ilk yarısı görülen Zoanab ve Sarames gibi Deylem adları İrani kelimelere benzemekle beraber, bunlara dayanarak bir şey söylemek doğru olmadığı belirtilmektedir. Yunan yazarları onları genellikle Sabar, Türk ve Kürtler ile bir arada göstermektedirler. Minorsky'ye göre ise, Deylemliler'in Hazar Denizinin güneyinde yerleştikleri bilinmektedir ve İrani olmayan kavimlerle akraba veya onlardan çıkma bir kavim olması kuvvetle muhtemeldir.

Sasaniler döneminde, Sasani Ardaşir'in Ardavanlı Arsasid'e karşı kazandığı kesin zafer öncesi Arsasid'in "Rey, Demewend, Daylamân ve Patihkwargar askerlerini harekete geçirdiği" söylenmektedir.¹⁶

Bu olay, Elbruz dağlarının güney yüzünde yaşayan halk üzerinde Arsasid nüfuzunun yerleşmiş olduğunu göstermektedir. Önceleri Sasaniler, Daylamitlere karşı ihtiyatlı davrandılar.¹⁷ Ancak, giderek Daylamitler hem askerlik hem de hukuk alanında ön plana çıkmaya başladılar. Kawadh İberyaya (Gürcistan'a) karşı, adı Boes (Boya) ve ünvanı "Wahriz" olan bir "İranlı"nın komutasında sefer düzenledi. Bu ad ve ünvan, onun Daylamit olduğunu gösteriyor.¹⁸

Lazica'daki Archeopolis'in (şimdiki Tsikhe Godji) Husrev Anuşirevan komutasında kuşatılması sırasında (M.S. 552) Türk sabirler ileri hücumları yönetirken, usta dağcı olarak Daylamit bağlantısına değinilmektedir.¹⁹ Birkaç yıl sonra Daylamitler, Bizanslılar tarafından korunan diğer bir Sabir birliğine başarısız bir gece baskını düzenlediler.²⁰

Procopios'a göre; Daylamitler, erişilmez dağlarda yaşıyorlardı; hiçbir zaman İran hükümdarlarına boyun eğmemiş, yalnızca paralı asker olarak hizmet et-

14 İbni Drayd, Kitap Al-İştikakı

15 Bkz. İbn Abd Rabbih al İkd Al Farid, III 150.291.358

16 Kârnâmak'i Artakşir, çeviri Nöldeke, 47.

17 Marquart, *İranşar*, 126.

18 Procopius, *De bello persico*, I.

19 Procopius, *De bello gothico*, IV, 14. basım, Dindorff, s. 529-30

20 Agathias, III, 17

mişlerdir. Yaya savaşıyorlardı. Her adam, bir kılıç ve kalkan kuşanıyor ve üç tane mızrak (acontia) taşıyordu. Bu bilgiler, daha sonraki İslamî kaynaklarla benzerlik göstermektedir.

Hüsrev I'in ünlü Yemen seferinde (M.S. 570), ordusu içinde Daylam ve çevresinden 800 mahkûm vardı ve bu mahkûmlara gene mahkûm olan Vahriz namında biri komuta ediyordu. Kâwâdh ve Hüsrev hâkimiyeti altında Kafkasya geçitleri tahkim edilip yakınlarında askeri koloniler kurulunca Hüsrev'in hâkimiyetinde, kökeni Daylam ve çevresine ait isimler ortaya çıktı.²¹ Hüsrev'in ardılı Hurmizd IV.'e karşı yapılan ve onun tahttan indirilmesiyle sonuçlanan suikast M.S. 590 yılında "Dilimitik" halkının lideri Zoanap tarafından yönetilmiştir.²²

1. 4. İslami Fetihler Döneminde Deylem

Halife Ömer devrinde Ahnaf komutasındaki Arap ordusu Horasan (Khorasan) yöresini aldı. Sasani Şahı III. Yazdigirt'i yenilgiye uğratmasıyla Sasani varlığı sona erdi ve İran Devleti ortadan kaldırıldı.

VII. yüzyılda Horasan, Harizm ve Semerkant bölgelerinde bir dizi direniş oldu. Kuteybe bin Müslim Al Bahil, Haccac bin Yusuf, Yazid bin Muhallab gibi komutanlar yörede kimi fetihler gerçekleştirdi.

Rüstem Behrem'in amcası, Deyleman ve Horasan bölgelerini egemenliği altına aldı. Kadiriye çevresinde (642) 4000 kişilik Deyleman halkı İslamiyet'i kabul etmek zorunda kaldı. Daha sonra Deylemanlılar Celula bölgesinde Araplarla beraber Küfe askerlerine karşı savaştılar. 873 yılında çoğu Zerdüşti olan Deyleman halkı, Hasan bin Zeyd'in yardımıyla İslamiyet'i kabullendiler.

Buna rağmen Alevi önderleri her zaman Deylem'e yardımcı oldular ve koruyuculuğunu üstlendiler. 825'ten 1058'e kadar Deyleman bölgesi Alevi önder Castaniyan tarafından yönetildi. 912 yılında ise Hasan bin Ali, Alevi aşiretlerini Hazar Denizi kıyısına yerleştirdi. Taberistan ve Deylemistan halkının çoğu İslam dinine girdi.

Kangariler ile akraba olan Salariler 942 yılından başlayarak Selçuklular zamanına kadar Azerbaycan'da hüküm sürdü. Ancak Deylemlilerin kurduğu devletlerin en önemlisi, Bağdat'ı fetheden ve 12 gün sonra Halife Ali Mustakfi'yi tahttan indiren Büveyhoğullarının kurmuş olduğu devletti (932-1056).

Ayrıca Deylem'de Hicret'in başlangıcından IV. hicriye kadar Alevi boylarından Albuye (931-1065), Ziyarhandaniler (931-1078), Veshvetan, Almakan, Benkak gibi soylar Deylemistan'ı yarı bağımsız yönettiler (865-1005).

21 Bkz, aşağıda "Toponomy".

22 The ophylactus Simocatta, 1V, 3, 1

Gilan, Iran

Hz. Ali'nin kardeşi Cafer soyundan Yahya bin Abdullah, Kerbelâ'daki katliamdan kurtulduktan sonra Deyleman'a kaçtı. Horasan ve Teberistan'da yaklaşık 1000 kişilik bir kuvvet toplayan Yahya bin Abdullah, Deylemistan'a girince Deylem hükümdarı Castaniyan kendisine kucak açtı (825-1058). Bölgeyi siyasi ve dini çalışmalarının merkezi durumuna getiren Yahya bin Abdullah, ünlü din bilginlerinin de desteğini alarak Abbasilere başkaldırdı. Öldürülünce yerine El Hasan bin Zeyd geçti. Zeyd, Rey şehrini terk etti ve Taberistan'a yerleşti. Bölgedeki Hz. Ali taraftarları Hasan Bin Zeyd'i davet ederek Hasan bin Ali'nin önderliğinde Abbasi baskısına karşı ayaklandılar. Ayaklanma başarı ile sonuçlandı ve Hasan bin Zeyd Deylemistan'da 20 yıl padişahlık yaptı. Ölümünden sonra Seyd Mehmet bin Zeyd başa geçti ve 16 yıl Deylem Gilan'da padişahlık görevini yürüttü, inanç hizmetlisi olarak bölgede Aleviliği yaymaya çalıştı. Bu dönemde Deylemlilerin çoğu Caferi Sadık mezhebini kabul etti (917-920). X. yüzyılın ilk yarısında Deylaman'dan batıya göç eden Deylemliler, yüzyılın ikinci yarısında Abbasilere devirip Deylem, Azerbaycan, Dicle ve Fırat kıyılarında ve bu bölgeleri Hazar Denizi'ne bağlayan yörelerde kimi devletler kurdular.

Abbasi halifesini temsilen Mehmet bin Saluk Amor'a gelerek Taberistan'da padişahlığını ilan etti. Mehmet bin Saluk'un ölümünden sonra Alevi önderleri Gilan-Deylaman topraklarını genişletmek için başta Horasan olmak üzere çevredeki ülkeleri kendilerine bağlayarak bağımsız devletler kurdular. Moğol hükümdarı Cengiz Han İran'ı ele geçirdikten sonra Gilan üzerine sefer düzenledi. Bölge dağlık olduğundan egemenlik kuramadı. Ancak Moğol saldırıları

sürekli olarak gösterince bölge güçleri zayıfladı. Moğol güçlerinin karşısında daha fazla direnemeyeceğini anlayan Deyleman-Gilan halkının bir bölümü önce Kuzey Horasan'a çekildi. Sonra Dersim-Sivas yöresine gelip yerleşti (1223-1258). Deyleman halkının bir kısmı da, Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey'in Büveyhoğulları devletini ortadan kaldırması üzerine (1055), yavaş yavaş yerli halkla karıştı ve önemli bir kısmı da batıya göç ederek Dersim-Fırat ve Dicle yörelerine göç ederek yerleşti. 1256 yılında Deylemlilerin son kalesi Alamut'un Moğol hükümdarı Hülagü han tarafından alınması bu halkın güçlerini büsbütün zayıflattı. İzleyen dönemde Deylemistan küçük beyliklere ayrıldı. Ardından Gilan, Karlayalılar'ın eline geçti. Geri kalan Deylemliler Giller'e karıştı ve Deylem adı ortadan kalktı. Yerine Gilan adı egemen oldu.

Sonuç olarak bölgede yaşayan Kürtler'den ayrı tarihi, kültürü, dili inançları, örfü, âdet ve alışkanlıkları olan bugün Horasan coğrafyasında yaşayan Deylemliler'le Dersimlilerin ortak paydaları bulunduğu ve örtüştüğüne, 2000 yılında Deyleman'a yaptığım alan çalışmasında da tanık oldum. Bugün Dersim halkı deyince, 126 aşiretten ve boydan oluşan, köklü geleneksel kültürlerinin ortak paydasında buluşan Deylem-Gilan'da yaklaşık 2.5 milyon, Türkiye'de ise 4.5 milyon Deylem-Gilan kökenli halkın anlaşılması gerekir. Sözünü ettiğim tarih gezisinde, Dersimlilerin 700-1258 yılları arasında çeşitli nedenlerle Deyleman'dan göç ederek Dersim, Bingöl, Sivas, Malatya, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Diyarbakır, Siverek, Muş, Varto ve Adıyaman bölgelerine yerleştiklerini ve atalarının Deylemliler olduğu gerçeğini bir kez daha gözledim.

Bugün Türkleşmiş olan ve 19. yüzyıl başlarından beri Hoy bölgesinde aktif olarak yerleşik bulunan Dümbüliler de Dımlı ile bağlantılı gibi görünmektedir. Agathias III, 17'de Lasica'da savaşan Dilimnitai askerlerinden bahsederken, onların yurtlarının Orta Dicle havzasında Fars topraklarına komşu topraklarda olduğunu söylemektedir. Bu bölge muhtemelen Zazaların bugün yaşadıkları bölgedir.

Gezgin Abu Dulaf, Şahrazur'un yedi fersah doğusunda Daylamistan diye bir yerden bahsetmektedir.²³ Bu yer, "Eski Pers kralları döneminde Daylamitlerin oradan Mezopotamya ovalarına akınlar düzenledikleri yer"dir. Lahican'ın batısındaki Daylaman kazası, Daylamand merkezinin Ostân'dan Lahican bölgesine aktarılmış olduğunun kanıtı olabilir. Urmiye gölünün kuzeybatısı, yani Salmas'ın merkezi, çok yakın zamanlara kadar Dilmakan diye adlandırılmaktaydı. Başka bir kaynakta ise, Urmiye gölünün güney batısında önemli bir Zagros geçidi üzerinde Lahican diye bir bölge var olduğunu belirtilmemekle birlikte, gene Lahican adını taşıyan birkaç köy daha var olduğu, bunların Urmiye gölü havzasında ve

23 Minorsky, 28. Basım, Kahire 1955, s.25.

Savalan dağının kuzeyinde bulunduğu yazılmaktadır.²⁴ Diyarbakır'ın kuzeyinden Palu ve Dersim'e kadar uzanan bölgede yaşayan ve bugün hala İran kökenli bir dil konuşan "Zaza"lar kendilerine Dımlı demektedirler". F. C. Andreas, bu durumu, Daylam benzerliğine yorumlamaktadır.

1. 5. Zazalarda Dini İnanç

Genelde Kırmanç olarak adlandırılan Zazalar Alevidir. Kırmanç olmayan Zazalar ise Şafii Sunidirler. Zaza/Kırmançlar arasındaki bölünmenin temel sebebi, inanç ayrılığının yanı sıra, çeşitli dönemlerde yapılan göç dalgalarıyla da ilişkilidir. Günümüzde kendilerini farklı tanımlamalarına rağmen, Zaza/Kırmanclar ortak bir orijinden gelmektedirler. Alevi, Şafii mezhep farklılığı Zazalar'da kültür ve yaşam tarzlarında farklılıklara yol açmıştır.

Geçmişte Emevi ve Abbasi Dönemlerine kadar uzanan bu ayrılıklar 11. yüzyılda Selçuklu Türkleri, Moğollar (İlhanlılar), Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Osmanlılar döneminde de devam etti. 16. yüzyılda Osmanlı Hükümdarı Yavuz Sultan Selim, Çaldıran Savaşına gitmeden önce Anadolu'daki yediden, yetmiş kadar Alevi nüfusunun sayımını yaptırdı. Kırk binin üzerinde Alevi olarak adlandırılan Şah İsmail taraftarını öldürdükten sonra, Safevi Hükümdarı Şah İsmail üzerine sefere çıktı. Safevi Devleti hükümdarı Şah İsmail ile Osmanlı Hükümdarı Yavuz Sultan Selim arsında yapılan Çaldıran Savaşı, Safevi Devletin yenilgisi ile sonuçlandı (1514). Çaldıran savaşından sonra kökleşen Alevi-Sünni ayrımı Alevi, Şafii mezhep farklılığı, Zazaların yaşam ve kültür tarzlarında farklılıklara yol açtı. Zamanla Türk/Türkmen, Kürt/Kırdaş ve Zaza/Kırmanç şeklinde ayrılıklar belirgin hale geldi. Yavuz Sultan Selim döneminden sonra Kırmanç/Zaza halkın bir kısmı kendisini Kırmanç olarak tanımlarken, diğer bir kısmı ise kendisini Zaza olarak adlandırdı. Zaza/Kırmanç adlarının ayrışmasının temel nedeni bu döneme rastlamaktadır.

1. 6. Zaza/Kırmanç ve Zazalar Ayrışmasının Tarihi Kökleri

Rus Kürdolog V. Minorsky, İslâm Ansiklopedisi'nin İngilizce baskısının "Kürtler" bölümünde, 20. yüzyılda Kürtler arasında kesinlikle Kürt olmayan bir unsurun (Zazalar) tespit edildiğini (sf. 113) yazmaktadır ve bu grubun Kürtçe'den çok farklı kuzey-batı lehçesi konuştuğunu (sf. 1152) belirtmektedir. İslâm Ansiklopedisi'ndeki yazısında, Zaza sözcüğünün geçtiği her yerde "gerçek Kürt olmayan" kaydını düşmüştür Minorsky (sf. 1151). Kürdolojinin babası sayılan Minorsky, Goran ve Zazaların kesinlikle Kürt olmadıklarını (İslam Ansiklopedisi, s. 1091) belirtmektedir.

24 Bkz. Sawdi-Bulak, El' V.Minorsk,Daylam.La Domination des Dailamites,Paris,1932,P:V

Konunun uzmanlarından O. Mann, David Mckenzie, Haddank ve Prof. Kojima da Zazaca ve Gorani'nin, Kürtçe'nin bir lehçesi olmadığını ve bağımsız bir dil olduğunu belirtmektedirler. Dimililer (Dımililer) ile Zaza/Kırmanç olarak adlandırılan halk aynı etnik kökene dayanmaktadır.

Avrupa'da kendi dalında ciddi bir otorite olan Leipzig Max-Blanc Enstitüsü, Norveç Bilim ve Teknoloji Üniversitesi ile Londra HGI DNA Reference Laboratory, National Blood Service (HGI DNA Araştırma Laboratuvarı Ulusal Kan Merkezi tarafından, farklı Kürt gruplarının genetik açıdan durumlarını saptamak üzere ortaklaşa yapılan bir araştırmanın sonucunda, Kırmanca (Zazaca) konuşan Kürtlerin etnik kökeni ile ilgili bilimsel veriler ortaya konmuştur. Genetik alanda uluslararası üne sahip bilimsel bir yayın organı olan Annals of Human Genetics dergisinde yayınlanan araştırma; Ivan Nasidze, Dominique Quinque, Murat Öztürk, Nina Bendukidze ve Mark Stoneking tarafından hazırlanan "mtDNA and Y-chromosome Variation in Kurdish Groups (Kürt Gruplarında mtDNA Kromozomu Değişikliği)" başlıklı bilimsel makalenin girişinde "Mevcut veriler, öteki Kürt grupları, Avrupalılar, Kafkasya, Batı ve Orta Asya gruplarına ait verilerle karşılaştırıldığında, hem mtDNA hem de Y-cromosomu bakımından, Kürt gruplarının etnik olarak en yakın oldukları gruplar Batı Asyalılar, en uzak oldukları gruplar ise Orta Asyalılardır" denilmektedir. Kırmanç (Zaza) ve Kürtlerin etnik olarak yakın oldukları grupların batı Asyalılar olduğu dolayısıyla ön Asya halkları olan İranlılar, Ermeniler veya Aryan ırkına daha yakın oldukları açığa çıkmıştır.

Etimolojik ve bilimsel analizlerde bu gerçeği doğrulamaktadır. Kırmanca/Zaza veya Kırmanç/Dimili adları aynı halkı ifade etmektedir. Dersimliler'in-Dimililerin Kürt ya da Türk oldukları yönündeki tezler temelsizdir.

2. ZAZALAR'IN YAŞADIĞI BÖLGELER

Günümüzde Kırmanç/Zazalar, kendilerini Dimili olarak tanımlamaktadırlar. Zaza/ Kırmanç dili baskı ve yasaklar yüzünden yazılı hale gelmemesinden dolayı, özelliklede genç kuşaklar, ana dillerini konuşamaz ve kullanamaz duruma getirilmiştir. Bu nedenlerden dolayı Dersimliler'in bir kısmı Kürtleşmiş veya Türkleşmişlerdir. Önemli bir kesimi de siyasi kimliklerini muhafaza etmektedirler. Bizans tarihçilerinden Agathias (M.S 553-579/582), Histories adlı yapıtında "Lazica"daki Roma-Pers savaşlarını anlatırken, bu savaşlarda Perslerle birlikte savaşan Dilimnitler-Deylemliler'den de söz eder. Agathias, Dilimnite'lerin ülkelerini, İran'la sınırdaş olan Dicle kıyısındaki olarak belirtmektedir. Dimililer

(Kırmanclar ve Zazalar) M.S. 6'ıncı yüzyılın ortalarında (M.S. 551–52) bugün yaşadıkları topraklarda bağımsız olarak bir yaşam sürüyorlardı.²⁵

Dersimliler'in M.S. 9. ile 11. yy. arası Deyleman'dan bugünkü yurtlarına göç ettiği tezi kabul görmektedir. Zazalar, "Deylem/Daylam"lılar olarak anılan, Hazar Denizi'nin güneybatısı ile Tahran'ın kuzeyine düşen bölgede yaşayan bir toplum olarak bilinmektedir. Çeşitli nedenlerle, göç eden veya ettirilen bu halkın büyük çoğunluğunun Güneybatı İran'a gidip orada "Büveyhoğulları Devleti"ni kuranlar oldukları görüşü yaygındır. Öte yandan Goranlılar'ın da yine Deylemliler olduğu anlaşılmaktadır. Deylemliler, bölgedeki işgal ve gelişmelerden sonra bu bölgeyi de terk ederek Fırat, Murat nehirleri ve Dersim bölgesine gelip (933-1055 yıllarında) yerleşirler. Bölgenin yerli halkıyla kaynaşarak bugünkü Dersimliler /Zaza halkını oluştururlar.

Türkiye genelinde Zazaların nüfusu tahminen 6–7 milyondur. Zaza dilini konuşan halk günümüzde genellikle Dersim, Fırat'ın iki kolu, kuzeyde Erzincan ili, güneyde Murat suyu, Doğu-Anadolu'nun Fırat ve Dicle su havzasını kapsayan coğrafi bölge üzerindeki alanda yaşamaktadırlar. Coğrafi konum olarak 37-42° enlem ve 37- 40° boylamlar arasında yer alan bu bölge; il olarak Anadolu'nun doğusunda, Sivas'tan Varto'ya, Gümüşhane'den Siverek'e kadar uzanan alan içindeki illeri kapsamaktadır.

Ağırlıklı olarak Dersim (Tunceli), Erzıngan (Erzincan), Erzırom (Erzurum), Qers (Kars), Muş, Xarpêt (Elazığ), Diyarbakır, Ruha (Urfa), Semsûr (Adıyaman), Bedlis (Bitlis) ve Sêrt (Siirt), Bingöl, Kangal, Zara, Ulaş ve İmranlı (Sivas), Kelkit,

25 Bkz. "The Dilimnites are among the largest of the nations on the far side of the Tigris whose territory borders on Persia."

Şiran ve Gümüşhane, Hınıs, Çat, Aşkale (Erzurum), Pötürge ve Arapkir (Malatya), Mutki (Bitlis), Sason (Batman), Aksaray gibi il ve ilçelerde yaşamaktadırlar.

Dersim aşiretlerinden oluşan Alevi Zazalar'ın bir kısmı da Koçgiri, Divriği, Varto-Hınıs, kısmen Kayseri'nin Sarız ilçesinde yaşamlarını sürdürmektedirler. Şafii inancını benimseyen Zazalar ise; Elazığ, Bingöl, Diyarbakır, Siverek, Adıyaman, Aksaray, Mudki, Sason bölgelerinde yaşamaktadırlar. Bunun dışında İstanbul, Ankara, İzmir, Antalya, Aydın, Bursa, Eskişehir, Konya, Edirne, İzmit, Balıkesir, Muğla gibi birçok il ve ilçelerine göç etmişlerdir. Ayrıca Fransa, İsveç, Danimarka, Almanya, Avusturya, İsviçre, Hollanda, Belçika gibi Avrupa ülkelerinde de hatırı sayılır Kıрманç/ Zaza nüfus bulunmaktadır (tahminen 400.000). Horasan-Deylaman/Gilanda ise, yaklaşık 3-4 milyon Deylemlî-Gileki yaşamaktadır.

3. ZAZACA DİLİ

3. 1. Dersimce-Zazaca/Kırmançca'nın Dilsel Özellikleri

Zazaca, Hint-Avrupa dil ailesinin İranî diller gurubun Kuzey-Batı koluna dâhildir. Zazaca-Dımlî, Hind-Ari, İranî veya Hind-Avrupa dillerindedir. Beluçca, Sistanice, Sivend (Kelendi), Umurice (Umuri), Perç (Paraçi) Gorani, Astiyani ve Sengseri dilleri Kuzey-Batı kolunun Hyrkani (Gurgan) alt gurubunu teşkil etmektedir. Kuzey-İran (Deylaman-Gilan)'da konuşulan Gilekçe/Goranca dili ile Dersimce/Zazaca, köken olarak birbirine Kürtçe dilinden daha fazla yakındır

Zazaca'nın diğer akraba olduğu diller arasında en çok benzerlik Gilan-Deylaman'da konuşulan Gilekçe dilidir. Gilekçe'nin; Galişi, Biyapes, Sefidru, Biyapiş, Tenkaboni, Rahimabadi, İşkuri, Şehsavari ve Siyahkeli gibi lehçeleri vardır. Mazenderance (Taberice), Semnanice, Guranca, Talişçe (Gilekçe'ye yakın olan Talişçe İran dillerinin kuzey batı koluna dâhildir), Tatice (bazı araştırmacılar Tati dilini Med dilinin devamı saymışlardır), Herzendi, Talişçe ve Taticenin Zazaca ile bağlantıları vardır. Bazı araştırmacılar Zazaca'nın Deylem bölgesinden köken aldığını belirtmektedirler.

Gramer ve kimi önemli sözcükler açısından Zazaca'ya yakın olan Kuzey-İran'daki Farsça, Lorca, Devanice, Kumzari, Eşkuşmi, Veheni gibi İrani diller, Orta ve Batı Asya'nın büyük bir kısmında konuşulmaktadır. Zazaca gibi, Batı İrani dillerinin kuzey koluna ait olan Guranca'nın lehçeleri vardır. Bunlardan Kendule, Pave, Avramani, Gorecan, Golayi, Bivenci, Bacalan ve Telehedeşk lehçelerini saymak gerekir. Avraman lehçesinden Pehlevic'e'nin Avesta'ya yaşayan en yakın İrani dili olduğu da bilinmektedir. Bu diller daha çok İran, Pakistan, Irak, Hindistan, Türkiye, Çin, Rusya, Gürcistan, Afganistan'da konuşulmaktadır..²⁶

26 *Gilekce-Rusca Sözlük*, Kerimov,1980,Moskova.

Zazaca, Zazalarla birlikte veya Zazalardan sonra Dicle ve Fırat nehirleri (eski Mezopotamya) arasına yerleşen halklardan kelimeler ödünç almış veya bu dillerden etkilenmiştir. Zazaca; Hurice, Hititçe, Sümerce Farsça, Ermenice, Türkçe ve diğer halkların dillerinden bir etkileşim söz konusudur. Bu halklardan ödünç alınmıştır. Bu sözcükler, deyimler günümüzde de kullanılmaktadır. Zaza yerleşim yerlerinin, göçlerin yollarının üzerinde bulunması Zaza dilinin üstünde bir değişim yaratmıştır. Zazaca dili, Farsça ve Gilekçe'ye birçok dilden daha yakındır. Hint-Avrupa dilbilimcileri eserleri ile Zazaca'nın en eski dillerden bir dil olduğu kanıtlamışlardır.

3. 2. Dersimce-Zazaca/Kırmanç Dilinin Dil Akrabalıkları ve Kürtçe'den Farkı

Oskar Mann, Karl Hadank, Cl.J.Rich, A.V.Le Coq, Peter Lerch gibi araştırmacılar Zazaca'nın kendi başına bir dil olduğu doğrulamaktadırlar. Anadolu'da konuşulan Kurmanca-Kürtçesiyle ile Zazaca/Kırmanca'sı yüzyıllarca ortak coğrafyayı paylaştıkları için diğer diller gibi, Kürtçe ile Zaza dilleri arasında da benzerlik oluşmuştur.

Zazaca'nın başlı başına bir dil olduğunu ilk olarak, yaptığı derleme, araştırma ve incelemeleriyle kanıtlayan ilk dilbilimci Oskar Mann'dır. Oskar Mann'ın 1903'ten 1907'ye kadar yaptığı araştırmalarını ilerletip kitap haline getiren Karl Hadank, *Die Mundarten der Zaza* adlı bilimsel eseri 1932 yılında kitaplaştırmıştır. Böylece Zazaca'nın, bugüne kadar dilbilimciler arasında İranoloji dilbilimi içinde incelenmesi gereken başlı başına bir dil olarak kabul edilmesi konusunda fikir birliği oluşmuş bulunmaktadır.

Oskar Mann'dan önce Peter Lerch (1856), Friedrich Müller (1864), Albert van Le Coq (1901) gibi araştırmacı ve dilbilimciler de eserlerinde Zazaca hakkında folklorik yazın derleyip kısmen analizler de yapmışlardır.²⁷

Zazaca'nın, Kürtçe'den tamamen farklı olduğu V. Minorsky, Prof. Haddank, Prof. David Mac Kenzie, Ingmar Sauberg, Terry L. Todd, W.B. Lockwood, T.M. Jhonstone, Prof. Dr. Gouchie Kojima ve Jost Gippert gibi dilbilim adamları tarafından kesin bir dille ifade edilmiştir. Etnologue bilimi, Zazaca'yı, Hint-Avrupa dil ailesinin kuzey batı İran dilleri bölümünün, Zaza-Gorani kolu içinde sınıflandırmaktadır.

Oskar Mann, Zazaca'yı Hazar dillerine ve Goranca'ya yakın bir dil olarak kabul eder. Ayrıca Ludwig Paul, Zülfü Selcan (*Zazaca-Sprache*) ve Joyce Blau gibi bilim adamları da aynı görüşü paylaşmaktadırlar. Kuzeybatı İran dilleri, diğer İran dillerinden Güneybatı gurubunda olduğu kadar belirli farklılık göstermez.²⁸

27 Bkz.W.Zilfi Selcan (1987-98); *Grammatik der Zaza-Sprache, Nord-Dialekt (Dersim)*.

28 Bkz: I.M. Oranski, *Tarih Işığında İran Dilleri*, s. 166.

Son yapılan araştırmalara göre Zazaca ile bir Ortaçağ İnan'ı dili olan Partça ve günümüz Kuzey-İnan- Hazar Deniz kıyısında konuşulan diller arasında yakın benzerlikler görülür. Güneybatı ve kuzeybatı İnan dillerini birbirinden ayıran bazı tarihsel-fonetik özellikleri göz önüne alındığında, kuzeybatı ile doğu İnan dilleri arasında bazı ortak benzerlikler görülür. Kuzeybatı İnan diyalektlerinden biri olan Zaza dili özelikle Goranice ile Hazar kıyılarında konuşulan Harzance, Gilekçe, Talişçe, Darice, Beluca ve Mazandaran dillerine yakınlık göstermektedir.²⁹

Hazar denizinin kıyılarında yer alan ve ağdaş kuzeybatı dilleri ve diyalektlerinden Lekce, Umuri, Sıvena, Peri, Devani, Kumzari, Derice, Tati, Peştunca, Muncani, Tack, Raci, Sengseri, Aştiyan, Talis, Tatice, Lek, Gilan, Mazandere, Semnani, Berki, Lor, Lar, Sistani ve bunlara yakın halkların dilleri gelişmiştir. Ayrıca Zazaca ve Goranice de, orta İnan diyalektlerinin eski ve orta Farsçanın bazı ana kolları olarak gelişmiştir.

Türkiye'de, Zazaca zerine bir kısım siyasi evreciler, Zazaca'nın bir Kürt lehçesi olduğunu savunmaktadırlar. İrani dillerin dilbilim dalı olan İnanoloji'ye göre ise, Zazaca'nın bir Kürt lehçesi veya dili olmadığı, aksine başlı başına bir dil olduğu ispat edilmektedir. Kürtler, siyasi ve sayısal olarak Zazalar'a göre daha üstün oldukları için, ayrıcalıklı konuma gelmişlerdir. Bu durum Zazaca'nın, Kürt lehçesi olduğu yönündeki görüşlere zemin teşkil etmesine neden olmuştur. Yine aynı nedenle güncel siyasette çeşitli toplum katmanlarında yaygın olan "Kürt lehçesi" olduğu görüşü, son yıllarda açığa çıkan araştırmalarla birlikte nemimi yitirmiş ve Zazaca/Kırmanca'nın bağımsız bir dil olduğu görüşü giderek ağırlık kazanmıştır.

6. SONUÇ

Türkiye tarihi içinde, Zazaların tarih öncesi ve [yazılı] tarih döneminin olaylarına, gelişmelerine ve bunların tarihsel dönemlerine ilişkin çalışmalar nicelik olarak az da olsa kayda değerdir.

Zazalar'ın geçirdiği tarihsel evrim, toplumsal değişim konusunda günümüze ışık tutacak, bilimsel-gerçekçi veriler sunacak yeterlilikte eserlere ve kaynaklara sahip değiliz. Bu konudaki bilimsel çalışmaların artması dileği ile...

29 Bkz. G.S. Asatiryan, *Zaza Dili ve Ermenice*, s.160; G.S. Asatiryan, N.Kh. Gevorgian. Zaza Miscellany, "Notes on some Religious Customs and Institutions. in: A Green Loaf", *Acta Iranica*, No.8, Leiden 1988, p. 499-508.

KAYNAKÇA

- 1- Invandrara Fran Türkiet etniskoch Sociokulture Variaion, Upsala, 198
- 2- A. Christensen, Les Dialects D'avroman Et De Pewa, 1921, Kopenhag
- 3-V. Minorsky, Daylam-La Domination des Dailamites, Paris, 1932, p,17; V.Bkz: "...on peut toujours esperer que les recherches reveleront un jour des ilot dailamites tant leur ancienne metropole que dans ses colonies. Il suffit de mentionner ici l'ingenieuse thèorie de F.C. Andrea's sur l'orginine dailamites des Zaza (Dimla)"]
- 4-Gilekce–Rusca Sözlük, Kerimov,1980,Moskova. 5-Bkz: Dersim, 1901, Tiflis; Aktaran, Desmala Sure, Sayı:6, 8, 9.
- 6-Kitap Ahsan Al Takasım Fi Marifat Al Akalim, BGA III. 353. Hudut Al Alam'dan naklen V. Minorski, The Reginos of the World, GMNS, XI, 137-384-391.
- 7-Ali Kaya, Deylem'den Dersim'e, İnan'a Seyahat. sf. 15
Minorsky, 28. Basım, Kahire 1955, s.25.
- 8- Sawdi-Bulak, El' V.Minorsk,Daylam. La Domination des Dailamites,Paris,1932,P:V
- 9- W.Zilfi Selcan (1987–98); Grammatik der Zaza-Sprache, Nord-Dialekt (Dersim)
- 10- I.M. Oranski, Tarih Işığında İran Dilleri, s. 166.
- 11 G.S. Asatiryan, Zaza Dili ve Ermenice, s.160; G.S. Asatiryan, N.Kh. Gevorgian. Zaza Miscellany, "Notes on some Religious Customs and Institutions. in: A Green Loaf", Acta Iranica, No.8, Leiden 1988, p. 499-508.
- 12- V Minorski La Dominotion Des Dailemites publ. De La Societe Das Etüdes İnan'ı ennes nr. 3 Paris, 1932, s. 3 nşr. V. Minorski, The Reginos of the World, GMNS, XI, 137-384-391
- 13- Başlangıcından Günümüze Dersim Tarihi 4.Baskı. Demos Yayınları, İstanbul. 2010.
- 14- G.S. Asatiryan, Zaza Dili ve Ermenice, s.160; G.S. Asatiryan, N.Kh. Gevorgian. Zaza Miscellany, "Notes on some Religious Customs and Institutions. in: A Green Loaf", Acta Iranica, No.8, Leiden 1988, p. 499-508.

XIX. YÜZYILDA ZAZALARIN NÜFUSU VE DEMOGRAFİK YAPISI

Abdullah DEMİR

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Araştırmacı yazar

- **Özet:**

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yaşayan Zazalar diğer adıyla Dımililer bölgenin aslı ve en kadim unsurlarından biridir. Yedi asırdan fazla bölgede hüküm süren Süveydi, Mirdasi ve Hoy Dımilileri adına birçok emirlik kurmuşlardır. Aynı zamanda Ulkayı (Ülke) Çemişgezek adıyla geniş katılımlı şehir merkezini inşa ve ihya etmişlerdir. XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti'ne iltihak ettikten sonra Dımili Emirleri beyliklerine devam ettirmişlerdir. 1831 yılında yapılan nüfus sayımında Murat, Dicle ve Fırat havzasına yerleşen Dımililerin demografik yapısı, menşei, genel nüfusu ve yerleşkeleri cetveller halinde verilmiştir.

- **Anahtar Kelimeler:**

Zaza, Dımili, Ekrad, Çapakçur, Genç, Gerger, Mutki, Palu, Siverek, Çemişgezek, Dersim, Süveydi, Mirdasi, Hoy

1. GİRİŞ

Zazaların nüfusu ve demografik yapısı hakkında en önemli kaynaklardan biri tapu tahrir ve nüfus defterleridir. Çapakçur, Dersim, Palu, Eğil, Maden ve Siverek bölgelerinde 1831 yılında başlatılan ve 1834 yılında sona eren nüfus sayımları büyük önem teşkil etmektedir. Bu çalışmada Zazaların menşei ve

demografik yapısına kısaca değindikten sonra asıl konumuz olan nüfus ve iskân hareketleri hakkında bazı bilgileri aktarmaya gayret edeceğiz.

Zaza veya Dımılı isimleri bir soyağacının iki dalı gibidir her iki kavram aynı unsur temsil etmektedir. Nasıl bir ağacın kendine has birçok dal ve budakları varsa Zaza veya Dımılı adıyla bilinen kavmin de kendine özgü birçok kabile aşiret ve boyu vardır. Zaza veya Dımılı bir üst kimlik olup iç içe girmiş birçok aşiret ve kabileyi içine alan konfederatif bir yapıdır.

Tarihi kaynaklarda Dımılı¹ ve Zaza² kelimeleri değişik şekillerde geçmektedir. Kurmanclar, Dımılı (دیمیلی), Farslar Donbulî (دنبلی) ve Araplar Dunbul'un çoğulu olan Denabile (دنباله) kelimeleriyle telaffuz etmiştir. Osmanlı vesikalarında Dımılı (دیمیلی), Dünbülü (دنبلی) ve Dunbeli (دونبیل) olmak üzere üç şekilde kayıtlara geçmiştir.³ Dımılılere, Araplar Zerza'nın çoğulu Zerazi de derlerdi.⁴ Halk arasında da Dımılı ve Zaza (زاز) kelimeleri daha fazla kullanılmaktadır. Zaza kelimesi, arşiv belgelerinde değişik şekillerde kayda geçmiştir. Divriği Temettuat

1 Dımılı; Tahrir Defterlerinde cemaat oymak ve aşiret olarak geçmektedir. Dımılı aynı zamanda bir aşiret federasyonudur. Çemişgezek Tahrir Defterinde "Karye-i Ekrad-ı Dünbülü" olarak geçmektedir. Burada Dımilileri diğer Kurmanç gurubundan ayırmak için Osmanlı Devleti Ekrad kelimesiyle birlikte "Ekrad-ı Zaza" veyahut "Ekrad-ı Dımılı" kullanmıştır. Kurmanç aşiretleri için öyle bir sıfat kullanılmamıştır. Ayrıca Kurmanç kavramı Osmanlı Arşivi kayıtlarında yer almamaktadır. Kurmanç aşiretleri, ismen zikredildikten sonra Ekrad veyahut Kürd lakabıyla tavsif edilirler,. Ayrıntılı bilgi için bakınız Çemişgezek Tapu Tahrir Defteri: [BOA. T.T. d No: 213, s. 68-69, 70-71,80-81.

Dımılı, Kırdki anlamı güçlü kuvvetli geniş omuzlu pehlivan anlamına gelmektedir. Zazalar yapı itibarıyla uzun boylu aynı zamanda doğanın zor şartlarına dayanıklı cesur ve savaşçı bir millettir.

2 Zaza; Dicle, Fırat ve Murat kıyılarını mesken tutan geniş bir alana yayılan bir kabile ve aşiretin adı olarak tarihi kayıtlara geçmiştir. Şemseddin Sami Kamus-ı Türki'de (t) "Za" kelimesinin farsça lisanında "doğuran" çoğalan anlamını vermiştir. Lisan-ı Kırdki de "Zaza" doğdu anlamını taşımaktadır. [Bkz: Şemseddin Sami Kamus-ı Türki, Dersaadet, 1317, s. 679] Tabiin-i sahabeden birinin ismi; Zazan Ebu Amro el-Kindi'dir. Bundan İslam'ın ilk döneminde Zaza kelimesinin isim olarak ta kullanıldığını anlıyoruz.[Bkz İbn-i Kesir, El-Bidaye ve'n-Nihaye Mektebetü'l-Maarif Beyrut, 1978, C. 7. S. 47.]

3 1518 yılında Osmanlı Devleti döneminde Diyarbakır ve mülhakatında yapılan ilk Mufassal Tapu Tahrir Defteri'nde Çemişgezek ve çevresinde Dımılı nüfusunun yoğun olduğunu görmekteyiz. Tahrir defterinde "Karye-i Ekrad-ı Dımılı" olarak yazıldığı, 1536 tarihli Halep Tahrir Defteri'nde de "Karye-i Başânî tabî'i (mezbur) an ta'ife-i Ekrad-ı Dunbilî" olarak yer almaktadır. Bkz. *Halep Livası Mufassal Tahrir Defteri*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2010, No: 397, c.1, s. 228.

4 Abdurrezak Necefkuli Ravdetü'l-Cenne (Tarih-i Donboli) adlı eserinde ve Şerefhan Şerefname'de Dımili soyunu Bermek'e dayandırmaktadır. İbn-i Hallekan "Vefayâtü'l-'ayan" adlı eserinde Bermek ailesinin Zerazi Arışeti soyuna mensub olduğunu ifade etmektedir. Zerazi Arapçada Zerza'nın çoğuludur. Ayrıntılı bilgi için [Bkz: Ebi Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr b. Hallekan, *Vefayâtü'l-'ayan ve Ebnau'z-Zaman*, Daru's-Sadr Beyrut, c. 6, s. 219-229: Abdurrezak bin Necefkuli-i, (Mahtutat) *Ravdetü'l-Cenne Tarih-i Donboli Kütüphane-i Merkezi No: 3210/824 Tahran, s. 95-96; Şerefhan, Şerefname*, (Çev. M. Emin Bozarslan) Deng Yayınları, İstanbul. 2006, s. 234].

Defteri'nde kalın -zâ- (ظا)⁵, bazı belgelerde peltek -zâ- (ظا), bir kısmında da keskin -ze- harfiyle “Zâzâ” (ظظ) olarak yazılmıştır.⁶ Zaza kelimesinin aslının Zerza⁷ (زرزا) olduğu zamanla bu kelimenin tahrife uğrayarak (ز) harfinin düşmesi sonucu Zaza'ya dönüştüğü muhtemeldir. Çünkü Oşnî bölgesinde uzun süre beyliklerini sürdüren Dımılı beylerine Zerza'da denilmiştir.⁸ Akkoyunlu döneminde Hakkâri'de hâkimiyet kuran Zazalar, Bay Kalesi'ni inşa etmiş ve Zerzan Nahiyesi⁹ onların ismiyle tarihe geçmiştir.¹⁰

Zaza veya Dımılı soyuna mensup birçok kabile ve aşiret bulunmaktadır. Bunlar değişik coğrafyalara dağılmış her biri kendine has isimleriyle iştihar bulmuşlardır. Pir Mansur¹¹ ve Mirdasi; Palu, Eğil ve Çermik bölgesinde, Süveydilerle; Hançuk, Genç, Çapakçur ve Hınıs'da, Pir Hüseyin oğulları;¹² Çemişgezek, Dersim, Mecıngırd ve Pertek bölgesinde hâkimiyetlerini sürdürmüşler.¹³ Siverek bölgesi Çubıkdan¹⁴ ve Bucak¹⁵ aşiretiyle, Sivas'ın Divriği ve çevresi de Koçgiri Zaza aşireti adıyla tanınmaktadır.

2. DIMİLİ/ZAZALARIN KÖKENİ

Zazaların ilk yerleşim yerinin Musul ve Botan bölgesi olduğuna dair, Abdurrezak Dımılı'nın “Tarih-i Donboli”, Baba Merduhi Ruhani'nin “Tarih-i

- 5 Sivasın Divriği kazasında sakin Zaza Aşireti ahalisinin isim ve gelir kaynakları birer birer yazılmıştır. Ayrıca sayım işleri bittikten sonra Temettuat Defteri'ne Aşiret İmamı Zaza Ali, Birinci Muhtar Zaza Süleyman, İkinci Muhtar Zaza Hasan tarafından da tasdik edilip mühürlenmiştir. Temettuat Defteri'nde Zaza kelimesi iki farklı şekilde yazılmıştır. Kazıtılan mühürlerde peltek “Za” ile yazılmıştır. Kâtip ise kalın Zı ile tahrir defterine kaydetmiştir. Bkz. BOA ML VRD TMT No: 13359, s. 1-23.
- 6 BOA. MVL, No: 599/65
- 7 Bir rivayete göre Zazalar yaşadıkları yerde altın madeni rezervinin bol olması ve kendileri de altın madeni işletmeciliğiyle uğraştıkları için bu kelime lakap olarak kendilerine verildiği söylenmektedir. Zerza “Altın menbar” anlamına gelmektedir.
- 8 BOA. BEO 3916/293633.
- 9 Zerzan, Hakkâri bölgesinde bir nahiye olup orada Zerzan Beyleri hüküm sürmekteydi. Bkz; (BOA. BEO 3916/293633).
- 10 BOA, İrade Dâhiliye 1198/93785
- 11 BOA, TTD No: 200/92
- 12 1515 yılında Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesi Osmanlı Devleti'ne iltihak edilmeden önce Palu'da Mirdasiler, Çemişgezek'te Pir Hüseyin ve oğulları, Hançuk'ta Süveydi Emirlerinden İsfahan ve Sultan Ahmet'in buralarda hâkimiyet kurdukları Yavuz Sultan Selim Çaldıran Seferinde muvaffak olduktan sonra İstimalet yoluyla yani gönül rızasıyla Zaza beyleri de diğer Kürd beyleri gibi Osmanlı Devletine iltihak etmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için İdris-i Bitlisi'nin Yavuz Sultan Selim'e Farsça olarak yazmış olduğu mektuba bkz. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi No: E. 8333 I, II., III.
- 13 Şerefhan, *Şerefname*, c. I, s. 128
- 14 Mahalli Zaza dilinde Çukan ismiyle meşhurdurlar. Bu aşiret Siverek'in en kadim aşiretlerinden biridir. 1530 yılında yazılan Diyarbakır Tahrir defterinde de yer almaktadır.
- 15 Bucak Nahiyesi Siverek'e bağlı bir yerleşim merkezidir. İsmi de o bölgeye yerleşen Bucak aşiretinden almaktadır. Ayrıntılı bilgi için Bkz: BOA. NFS d, No: 2703, s. 71-155

Meşahir-i Kurd” ve Şerefhan’ın “Şerefname” adlı eserlerinde detaylı olarak bilgiler verilmektedir.¹⁶ Zazalar Musul ve Botan bölgesinden yayılarak Mezopotamya bölgesi olarak bilinen Murat, Dicle ve Fırat kıyılarına dağılmış ve buralarda birçok kale ve şehir merkezleri kurmuştur. Berhi, Dımililerin nesebinin Belh kökenli Bermek ailesine dayandığını Emir İsa Bermek’in ahfadından olduklarını beyan etmektedir. Ebu’l-Muzaffer Şemsu’l-Müluk Cafer, Emir İsa’nın çocuklarından¹⁷ Emir İsa’da, Kürd Emir Yahya bin Emir Süleyman... bin Yahya Bermek soyuna dayanmaktadır. Diğer bir deyişle Sultan Selahaddin İsa’nın asıl ismi Ebubekir’dir, Ebubekir ise Kürd Melik Yahya Bermek’in oğludur.¹⁸

Abu Hanife ed-Dinaveri Ensabu’l-Ekrad adlı eserinde İsa Beglu taifesine Donboli-i İsa deniliyor. Emir İsa kabilesine de Şemsikiler diyorlar. Şemsu’l-Müluk’un soyu da Cafer’e dayanıyor. Bu soydan gelenlere de Dımili-i Yahya diyorlar. Cafer, Emir Yahya’nın oğludur. Emir Yahya’da Kubad Bermek’in oğludur. Kubad Bermek’in nesebi de şöyledir: Kubad ibn-i Hevran, ibn-i Erdevan Şah ibn-i Hürmüz ibn-i Nuşirevan ibn-i Kubad ibn-i Firoz ibn-i Belaş ibn-i Yezdegird ibn-i Şapur ibn-i Behvam ibn-i Yezdegird ibn-i Behram-ı Gor, ibn-i Yezdegird ibn-i Kav ibn-i Behram ibn-i Şapur ibn-i Hürmüz ibn-i Nüsî ibn-i Behram ibn-i Hürmüz ibn-i Şapur ibn-i Erdeşir Babekan, Erdeşir’de Sasan ibn-i Behmen’in soyundandır.¹⁹ Abdurrezak bin Necefkulî, Ensabu’l-Ekrad kitabından naklen Dımili soyunun Bermeklilerden geldiği ve Bermek soyunun da Sasani Devleti’ni kuran Sasan bin Behmen’den geldiğini ifade etmektedir.²⁰ Dımililerin ilk yerleşim yeri olan Musul ve Botan bölgesi, Hz. Ömer b. El-Hattab’ın halifeliği zamanında İyad bin Ganem tarafından Hicri 19-20 (Miladi 640) yılında barış yoluyla fethedilmiştir.²¹ Bölgenin fethiyle burada yaşayan halkın birçoğu İslam’a girmiş Dımililerde bu dönemde İslam’a girmişlerdir. Bölgenin İslam topraklarına dâhil edilmesiyle halkın canları ve malları teminat altına alınmış ve kendilerine ahidname verilmiştir.²²

Dımililerin, İslamiyeti kabul etmelerinden sonra Abbasi, Selçuklu ve Eyyubiler

16 Abdurrezak bin Necefkulî-i, (Mahtutat) *Tarih-i Donboli* Kütüphane-i Merkezi No: 3210/824 Tahrân, s. 95-96; Şerefhan, Şerefname, (Çev. M. Emin Bozarıslan) Deng Yayınları, İtanbul, 2006, s. 234

17 Muhammed Macid Merduhi Ruhani, “*Tarih-i Meşahir-i Kurd, Ümera ve Hanedenha*” Tahrân, 1382, c. III, s. 87.

18 Sadık Hücetî. (Yayınlanmamış Doktora Tezi 1288-89) Tarih-i Siyasi ve İctimai İl-i Donboli (Ta-Şoreş-i 1214), Tahrân (İran) Üniversitesi,

19 Abdurrezak bin Necefkulî-i, (Mahtutat) *Tarih-i Donboli*, Kütüphane-i Merkezi No: 3210/824 Tahrân, s. 95-96

20 Age. Abdurrezak Necefkul Donboli. Tarih-i Donboli s. 96-97

21 El-Belâzurî, *Fütuhu’l-Büldân*, Çeviren: Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 251.

22 Age. El-Belazuri, s. 250

döneminde askeri ve mülki alanlarda birçok hizmetleri görülmüştür. Ebul-Fida Tarihi, Eyyubi Devleti döneminde Dımililerin, Sultan Selahaddin-i Eyyubi'nin süvari mızraklı askerleri olduğunu ifade etmektedir.²³ Sultan Selahaddin-i Eyyubi, Kudüs'ü fethettikten sonra Mescid-i Aksa'nın muhafızlığını Zazalara tevcih etmiştir. Bu geleneğin Osmanlı döneminde de devam ettiğini görmek mümkündür. Nitekim Diyarbakır'dan Yüzbaşı Zaza Hüseyin'in komutasında süvari birliği oluşturularak Kudüs'ün muhafazasına memur edilmişler ve ayrıca Kudüs'te görev alan Zazaların isimleri ve aldıkları maaşları da kayıt altına alınmıştır.²⁴ Dımililer, Selçuklu, Eyyubi, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevi ve Osmanlı dönemine kadar da Süveydi, Mirdasi, Dımili ve Dersiman aşireti adıyla varlıklarını sürdürmüşlerdir.

3. ZAZALARIN NÜFUSU VE COĞRAFİ DAĞILIMLARI

Zazalar çoğunlukla Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinin Murat, Dicle ve Fırat kıyılarına yerleşmişlerdir. Zaza nüfusunun yoğun olduğu şehirler: Bingöl, Elazığ, Dersim, Adıyaman'ın Gerger ilçesi Malatya'nın Pötürge Sivas'ın Divriği, Zara, Suşehri²⁵ Diyarbakır'ın Lice, Kulp, Hani, Hazro kazaları ve Çıkska nahiyesi, Bitlis'in Mutki kazası, Urfa'nın Siverek ilçesi, Baykan'ın Ziyaret beldesi ve çevre köyleri ile Mardin'in Mazıdağı bölgesindeki bazı köylerde yerleşik Zaza nüfusu bulunmaktadır.²⁶ Ayrıca Hoy,²⁷ Revan ve Oşni bölgelerinde de Dımili nüfusunun yoğunlukta olduğu ve burada uzun süre hüküm sürdükleri ve hükümdarları adına para bastırdıkları bilinmektedir.²⁸

Osmanlı Arşivi kayıtlarında, Dımili veya Zaza kelimesi Kürtlerin bir boyu olarak kullanıldığı gibi aşiret adı olarak da kullanılmıştır.²⁹ Divriği Temettuat Defteri kaydında "Zaza" aşiret olarak geçmektedir.³⁰ Aşiret, Arapça bir kelime olup, aynı soydan gelen, birlikte yaşayan ve beraber konup göçen kabile, oymak

23 Sadık Hücceti, age. S. 26; Nakl-i ez Nadir Mirza 1373, s. 211

24 Ayrıntılı bilgi için bkz: BOA. ML MSF Defter No: 15510.

25 BOA. DH. EUM. 6. Şb. 25/1

26 Zaza nüfusunun yoğun olduğu yerler şunlardır: Çapakçur (Bingöl), Genç, Meneşkut, Göynük'ün bazı köyleri Elazığ merkez, Palu, Ergani Madeni, Çermuk, İç Dersim (Tunceli) Doğu Erzincan, Kuzican, Sivas'ın doğusunda bulunan Koçgiri, Karabel, Kangal, Zara, Ulaş, İmranlı, Divriği, Muş'un Varto kazası, Erzurum'un Hınıs ve Tekman kazaları, Adıyaman'ın Gerger kazası, Urfa'nın Siverek merkezi ve köyleri, Malatya'nın Pötürge ve Arabgir kazaları ile Siirt'in Baykan kazasının Ziyaret beldesi ve bazı köyleri Bitlis'in Mutki kazası ve Mardin'in de yaklaşık 25 köyünde Zaza nüfusunun mevcut olduğu bilinmektedir.

27 Ayrıntılı Bilgi için Bkz: Sadık Hücceti; Tarih-i Siyasi İctimai İle Donboli (Ta Şoreş-i 1214 Kaçarıyan) 1288-1289, Tahran s. 1-131. (Tahran Üniversitesi'nde Dımililer üzerine yapılan Tarihi Doktora tezidir henüz yayınlanmamıştır.)

28 BOA. Tapu Tahrir Defteri No: 895, s. 9;

29 Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Ercan Çağlayan, "Osmanlı Belgelerinde Zazalar ve Zazaca Üzerine Notlar", I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu [13-14 Mayıs 2011], *Bingöl Üniversitesi Yayınları*, Ankara 2011, ss: 271-290.

30 BOA, ML VRDE TMT NO: 1234, S. 1

ve topluluk anlamındadır.³¹ Wadie Jwaideh Kürt aşiretlerin sosyal dokusunu şöyle tarif eder: Kürtler kaba bir tasnifle, aşiret mensubu ve aşiret dışı olmak üzere iki guruba ayrılırlar. Genellikle göçebe veya yarı göçebe bir yaşam tarzı sürdüren ve hayvancılıkla geçinenler; diğer grup ise yerleşik nüfusun büyük bir kısmını teşkil eden ziraat ile iştigal eden köylülerdir.³² Zazalar yerleşik hayata bağlı tarım ve çiftçilikle uğraşan ikinci sınıfa dâhil olan gurubu temsil etmektedir. Yazın kendilerine en yakın olan yaylaklara çıkar kışın sakin oldukları yerlerine geri dönerler. Mühim bir kısmı da yerlerinde kalarak ticaret ve ziraat işleriyle meşgul olurlar. Diğer göçebe Kürt aşiretleri gibi uzak yerlere göç ederek yaylalara çıkmazlar.

Aşiret yapılanması Zazalarda geniş kapsamlı değil, çekirdek mahiyetinde akrabalık temelinde birbirlerine bağlı bir örgütlenme şeklindedir. Diğer bir ifadeyle aşiretten ziyade kabile, boy, halinde bir arada yaşarlar. Kabilenin en yaşlısı lider olarak kabul edilir ve diğerleri onun emrine bağlı hareket ederler. Aşiret içerisinde bazen iki üç reis bulunur bu reisler aynı yetki ve salahiyyete sahiptirler. Her birisi değişik yerlerde oturur ve maiyetindeki halk onun emrine uyar. Dışarıdan aşirete herhangi bir saldırı geldiği takdirde ayrı yerlerde oturan reisler birlikte hareket eder ve birbirlerine destek verirler.

4. OSMANLI DÖNEMİNDE ZAZA BEYLİKLERİ VE İDARİ YAPISI

1515 yılında bölgenin Osmanlı'ya iltihakından sonra Zaza emirleri beyliklerini korumakla birlikte diğer Kürd beyliklerine tanınmayan birçok imtiyazlar Zaza emirlerine tanınmıştır. Diyarbakır Eyaleti'ne bağlı Zazaların meskûn oldukları sancaklar “yurtluk”, “ocaklık” ve “hükümet” tarzında idare edilirdi. H.955/M.1548 yılında Kanuni Sultan Süleyman döneminde Diyarbakır Eyaleti teşkilat-ı mülkiye itibarıyla iki kısma ayrılmıştır. Birinci kısım; “Elviye-i Mîr-i Miran-ı Vilayet-i Diyarbakır” başlığı altında on yedi paşa sancağı dediğimiz merkezden idare edilmek üzere teşkil olunan sancaklardır.³³ İkinci kısım ise on altı sancağın bağlandığı ve “yurtluk”, “ocaklık” veyahut “hükümet” tarzında idare edilen “Vilayat-ı Kürdistan” başlığı altında toplanan sancaklardır.³⁴

III. Murad döneminde, 982/1574 yılında yapılan idari değişiklikle “Diyarbakır Eyaleti'ne” bağlı otuz üç olan sancak sayılarının değiştiği ve bu sayının yirmi üçe düşürüldüğünü görmekteyiz. “Diyarbakır Eyaleti” on dokuz sancak ve beş hükümetten oluşmaktadır ve bu sancaklardan on biri³⁵ paşa sancağı diye

31 Şemsetin Sami, Kamus-ı Türkî, Dersaadet 1317, s. 938

32 Wadia Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 63

33 BOA. Bab-ı Asafi Ruus Kalemi (ARSK) d. No: 1452, s. 237.

34 BOA. ARSK d. No: 1452, s. 277.

35 Osmanlı döneminde merkezden tayin edilen sancaklar: Harput, Ergani, Siverek, Nusaybin,

tabir olunan ve merkezi idare tarafından sancak beyleri tayin edilmek suretiyle yönetilen sancaklardır. Diğer sekiz sancak ise Kürd beylerinin hizmet ve itaatlarına karşılık yurtluk ve ocaklık şeklinde idare edilen Sağman, Kulp, Mihrani, Tercil, Atak, Pertek, Çapakçur, ve Çermik sancaklarıdır. Bu sancaklar yurtluk ve ocaklık olarak idare edilen sancaklar olup azil ve nasb kabul edilmemektedir. Herhangi bir Kürd beyi öldüğünde eyalet valisinin arzıyla sancakları oğullarına tevcih edilirdi. Dışarıdan herhangi birisi tayin edilmezdi. Yurtluk ve ocaklık itibariyle idare edilen sancaklarda zeamet ve tımar da bulunmaktaydı.

Hükümet tarzında idare edilen sancaklar teşkilat-ı mülkiye itibariyle diğer sancaklardan farklı bir yapıya sahiptir. Bu sancak beyleri, “*Abidnameleri gereğince azil ve nasb kabul etmezler. Mutî ve münkaddırlar, mutî-i ferman hazret-i sultandır ve sair ümera-i Osmaniye gibi hangi eyalete tabiler ise beylebeyleriyle maan sefer eşerler, başka kavim ve kabile ve askerlere sahiblerdir. Ve ol hükümetler bunlardır.* Hükümet-i Eğil, Hükümet-i Genç, Hükümet-i Palu, Hükümet-i Osin (Oşni), Hükümet-i Hazo (Kozluk) ve Hükümet-i Cezire’dir.³⁶ Arazileri de tımar sistemine dâhil değildir. İçişlerinde tamamen müstakildirler. Hariçte, yani askeri ve siyasi alanda bağlı oldukları eyalete tabidirler. Savaş halinde belli bir sayıda askerleriyle birlikte savaşa iştirak ederler.³⁷ Hükümet tarzında idare edilen sancaklarda tımar ve zeamet bulunmamaktadır. Sancağın bütün gelirleri kendilerine ait olup herhangi bir savaş durumunda bağlı buldukları eyalet valisiyle birlikte savaşa iştirak ederler.³⁸

Zaza nüfusunun yoğun yaşadığı yerlerin birçoğu “yurtluk”, “ocaklık” ve “hükümet” tarzında idare edilen sancaklardır. Zaza nüfusunun yoğun olmadığı Çemişgezek ve Siverek sancakları ise, bazen merkezden tayinler yapılarak idare olunmuş bazen de yurtluk ve ocaklık şeklinde yerel beylere terkedilmiştir. Çapakçur, Pertek, Kulp, Atak ve Çermik sancakları yurtluk ve ocaklık olarak Kürd emirlerinin idaresine bırakılmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu’nda en büyük imtiyaza sahip olan sancaklar hükümet tarzında idare edilen sancaklardır. Bu sancaklar mefruzü’l-kalem ve maktu’ül-kıdemdirler. Diğer bir deyişle herhangi bir devlet ricali tayin edilemez ve gelirleri devlet hazinesi adına irad olarak zapt edilemezdi. Sancak beyleriyle yapılan yazışmada bunlara “Han” lakabıyla hitap edilirdi.³⁹ Hükümet tarzında

Hasankeyf, Si’ird, Çemişgezek, Meyyafarikin, Habur ve Sincar sancaklarıdır.

36 Ahmet Akgündüz, Osmanlı Kanunnameleri 1. Bsk c. 3, s. 214; Tımar ve Taşra Teşkilatı Kanunnâme-i Hümayûnu, Süleymaniye Kütüphanesi Antalya Tekelioğlu Bölümü, No: 806, Vrk. 42-a ve 61-a.

37 Evliya Çelebi, c.3, s. 226.

38 Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi, Hazırlayan Midhat Sertoğlu, Marmara Üniversitesi Yayınları 992. S32-33;

39 Ahmet Akgündüz, Kamu Hukuku, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 2011, C. I. S. 301

idare edilen Zaza sancaklar şunlardır: Eğil Hükümeti, Genç Hükümeti, Palu Hükümeti ve Oşnî Hükümeti'dir. Her dört sancakta yaklaşık nüfusun yüzde doksanını sünni Zazalar teşkil etmektedir.

Zaza emirlikleri dört kısma ayrılırlar. Bunlar Süveydi emirleri, Mirdasi emirleri, Çemişgezek⁴⁰ emirleri ve Hoy Dımili emirleridir. Dımililer, Hakkâri'de Bay kalesinde uzun süre hâkimiyet kurmuşlardır. Süveydi Zaza emirleri Hınıs, Hançuk, Genç, Çapakçur kalelerini, Mirdasi Zaza emirleri; Eğil, Palu, Çermik kalelerini, Pir Hüseyin ahfadı, Çemişgezek, Hozat, Mazgird ve Pertek kale ve sancaklarını idaresine almış ve uzun süre buralarda hâkimiyetlerini devam ettirmişlerdir.

Katib Çelebi "Cihannüma" adlı eserinde, Osmanlı döneminden önce Çemişgezek'in "Kürdistan'a" merkezlik yaptığını otuz iki kale ve on beş nahiyeden müteşekkil olduğunu ve geniş bir coğrafyayı kapsadığını yazmaktadır. Çemişgezek Zaza beylerinin 1515'te Osmanlı hâkimiyetine girmeden önce bu merkezde olduklarını ve geniş bir bölgeyi nüfuzu altına alarak hâkimiyet sürdüklerini ifade etmektedir.⁴¹ XVI. yüzyılda Kanuni Sultan Süleyman zamanında Çemişgezek sınırları daraltılmış üç emarete bölünmüştür. Diğer bir deyişle Çemişgezek, Mecıngırd, Sağman ve Pertek olmak üzere üç idari taksimata bölünmüştür.⁴² Çemişgezek hass-ı hümayuna dahil edilerek merkezden yönetilmeye başlanmıştır.

5. ZAZA AŞİRETLERİNİN NÜFUSU VE İSKÂN YERLERİ

5.1. Çapakçur'da Meskûn Zaza Aşiretlerinin Nüfusu ve İskân Yerleri.

1550 yılında yapılan nüfus sayımlarında Çapakçur livası teşkilat-ı mülkiye itibarıyla yedi nahiyeye bölünmüştür. Çapakçur'da yer alan bazı nahiyeler, sakin olduğu aşiretin ismini almıştır. Tahrir defterinde yer alan Sekarun, Zikde, Şeftalu, Pueğ, Govderı, Yahkik isimleri aşiret ismi olduğu gibi aynı zamanda nahiyeye ismi olarak kayıtlara geçmiştir.⁴³

Çapakçur'da birçok aşiret ve kabile mevcuttur. Bunlar içerisinde en kadim aşiretlerden olan Hançuk ve çevresini mesken edinen Süveydi ile Dügerni Aşiretlerini bazı belgeler ışığında izah etmeye çalışacağız.

40 Çemişgezek ve çevresi ile Sivas'ın Divriği ve diğer bazı kazalarında çoğunlukla Alevi Zaza nüfusu yaşadığı yerlerdir.

41 Katib Çelebi, Cihannüma, Süleymaniye Kütüphanesi, Pertevniyal Kısmı No: 454, s. 339.

42 Katib Çelebi age s. 439.

43 Ayrıntılı bilgi için Tablo üçte yer alan nahiyeye ve köylerin dağılımlarına bkz: [M. Mahfuz Söylemez, Abdullah Demir, *Çapakçur Livası Nüfus ve İskân* Bingöl Belediyesi Kültür yayınları 2010, s. 27-34.]

5.1.1. Süveydi Aşiretinin Göç ve İskân Yerleri

1515 yılında İdrisi Bitlisi'nin Yavuz Sultan Selim'e gönderdiği mektupta, Süveydi beylerinin yerleşim yeri Hançuk olarak belirtilmiş, İsfahan ve Kardeşi Sultan Ahmed'in Safevilere karşı verdiği mücadele ve savaşın ayrıntıları verilmiştir. Süveydi Zaza beyleri, Hançuk, Genç, Meneşkut, Çapakçur ve Göynük'te uzun süre hâkimiyet sağlamış ve 1895 yılına kadar hâkimiyetlerini devam ettirmişlerdir. Zaman zaman idarecilikleri inkıza uğramışsa da tekrar hâkimiyetlerini sağlayarak emirliklerine devam etmişlerdir.⁴⁴

Süveydiler Çapakçur bölgesinin en kadim yerleşik aşiretlerinden olup uzun süre bölgede hâkimiyetlerini sürdürmüşlerdir. Çapakçur Livası 1515 yılında Osmanlı Devleti'ne iltihak edilmeden önce burada varlıklarını sürdürmüşlerdir. Süveydi Emirliği Süleyman Bey'in ölümüyle sona ermiştir. Süleyman Bey Çapakçur ve mülhakatında otuz yıl sancak beyliği yapmış ve bölgenin güvenliğini ve istikrarını sağlamıştır.⁴⁵ Süveydi Aşireti mensupları değişik asırlarda siyasi ve idari mülahazalar sonucu zaman zaman değişik yerlere sürülerek zorunlu ikamete tabi tutulmuşlardır. Mesela, 25 Şubat 1676 (10 Z. 1086) tarihinde Süveydi Aşireti mensuplarının bir bölümü Hınıs ve çevresindeki boş ve halî olan köylere yerleştirilmiştir. Zeamet ve tımar olarak verilen araziler yurtluk ve ocaklık olarak kendilerine tahsis edilmiştir. Avarız vergisini ödemek şartıyla bu bölgedeki arazilerin tamamı malikâne suretiyle tasarruflarına verilmiştir.⁴⁶ Süveydi Aşireti'nin bir kısmı da göç ederek Kiğı ilçesine yerleşmiş ve iskân oldukları yere Süveydi köyü adını vermişlerdir.⁴⁷ 29 Ra 1232 [16 Şubat 1818] tarihinde tekrar bir göç yaşanmış ve Süveydi Aşireti'nin bir kısmı Biretülfirat denilen yani Urfa'nın Birecik bölgesine yerleştirilmiştir.⁴⁸ Süveydi Aşireti bölgenin en ileri gelen aşiretlerinden olup tarımcılık ve hayvancılıkla birlikte ticaretle de uğraşmaktaydı. Murat suyu üzerinde kelek ve sal ile taşımacılık hizmetini vermekteydi. Aşiret aynı zamanda güherçile maden işletmeciliği yapmakta ve çıkardıkları madeni Baruthane-i Âmire'ye satarak ticari faaliyetlerini sürdürmekteydi.⁴⁹

28 N 1261 tarihinde Tanzimat'ın ilanından sonra yapılan yeni idari düzenleme sonucu bazı aşiret beyleri söz konusu ıslahat hareketine karşı çıkarak isyan hareketini

44 Süveydi Hanedanlığı ve inkırazı için Bkz: Abdullah Demir, **18 ve 19. Yüzyıllarda Çapakçur Sancağı ve İdari Yapısı**, Arşiv Vesikalarına göre Bingöl Kolokyumu, Bingöl Belediyesi Yayınları, 2011, ss. 27-37.

45 Süleyman Bey'le ilgi detaylı bilgi için bkz: Abdullah Demir, Makale, **"18 ve 19. Yüzyıllarda Çapakçur Sancağı ve İdari Yapısı"**, Arşiv Vesikalarına Göre Bingöl Kolokyumu, Bingöl Belediyesi Yayınları, 2011, s. 27-42.

46 BOA. İE. DH 2/148.

47 BOA. MVL 678/93.

48 BOA. C. TZ 30/1452.

49 BOA. C. AS 346/14329.

başlatmıştır. Cizre’de Bedirhan’ın isyanı sonucu dalga dalga bölgeye yayılan harekâta Lice beyleri de dâhil olmuştur. Dolayısıyla bu harekât neticesi Lice’ye yakın olan Genç, Meneşkut, Yahkik ve Çapakçur’da büyük bir göçün yaşandığı ve toplam kırk köyün boşaltılarak değişik merkezlere göç edildiği nüfus kayıtlarından tesbit edilebilmektedir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da yaşayan birçok aşiretin ıslahat hareketlerine karşı çıkması nedeniyle tehcire tâbi tutuldukları belgelerden anlaşılmaktadır. Bir kısmı Akrasay, Girid ve Edirne taraflarına sürülerek mecburi iskana tabi tutulmuş ve hâliyle Süveydi Aşireti de bu tehcir harekâtından nasibini almış, büyük bir kısmı Haymana ve Aksaray bölgesine tehcir ettirilerek mecburi iskânâ tabi tutulmuşlardır.⁵⁰ Halen o bölgede Süveydi bakiyesinden kalan Zazaların varlığından da bahsedilmektedir. Çapakçur, Genç, Meneşkut ve Yahkik bölgesinde boşaltılan köylerin isimleri tablo halinde detaylı olarak verilmiştir. Boşalan köyler: Çapakçur’da bir, Genç’te yirmi, Meneşkut’ta dokuz Yahkik’te on ve toplam boşalan köy sayısı kırk olarak nüfus kayıtlarına geçmiştir. 1845 yılında tutulan nüfus icmal defteri kaydına göre Çapakçur ve çevresinde halkın bir kısmı tehcir edilmiş bir kısmı da zorlaşan vergi mükellefiyeti karşısında vergilerini ödeyemediğinden yurtlarını terk ederek başka yerlere göç etmişlerdir.⁵¹

5.1.2. Dügerni Aşireti’nin Göç ve İskân yerleri

924/1518 yılında yazılan Diyarbakır Tapu Tahrir Defteri’ndeki kayda göre Dügerni Zaza Aşireti’nin Amed Livası’na bağlı Siverek’in Çıbıkdan nahiyesine yerleştikleri diğer bir kısmının da Urfa’nın Birecik ve Çapakçur’a iskân ettiklerini görmekteyiz.⁵² Diyarbakır Tapu Tahrir defteri No: 64’de Dügerni Aşireti’nin 212 haneden müteşekkil büyük bir nüfusa sahip olduğunu öğrenmekteyiz. Diğer bir ifadeyle zikredilen tarihte Dügerni Aşireti nüfusunun yaklaşık 1484 nefere ulaştığı ve bölgenin en kalabalık aşiretlerinden biri olduğu kayıtlardan anlaşılmaktadır.⁵³ 1530 yılında Siverek Sancağı’na yerleşmiş olan Dügerni Aşireti iki boya ayrılmıştır. Bu iki boy Hızır Bey ve Mahmud Bey’in riyasetleri altında ayrı avrı federatif bir yapı oluşturmuşlardır. Aynı aşiret “Tımar-ı Ümera-i Aşair başlığı altında Cemaat-ı Ekrad-ı Dügerni tabii Maksud Bey” olarak kayıt altına alınmıştır. Adı geçen aşiretin, Maksud Bey adına Urfa’nın Birecik kazasında tımara mutasarrıf oldukları ve toplam hane sayısının 391 ve mücerredin yani bekârların sayısının ise 60 olduğu tahrir kaydında yer almaktadır. Hane sayısını yedi ile çarptığımızda yaklaşık nüfusun 2736’yı bulduğunu bekârların nüfusunu

50 BOA. C. ZB 71/3138.

51 BOA, b NFS d 3637.

52 Tapu Kadastro Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi No: 188, Vrk. 4-a

53 M. Mehdi İlhan, Amid (Diyarbakır) 1518 Tarihli Defter-i Müfassal, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000. S. 395-399

da eklemiş olursak toplam nüfusunun 2797 olarak tespit edildiğini görmekteyiz.⁵⁴ 1550 yılında Çapakçur bölgesinde yapılan tahrirde, Düğerni Aşireti'nin burada da iskân ettiği ve bu aşiretin kabile halinde Oba-yı Abbas ve Oba-yı Şeyh Emir olmak üzere iki boya ayrıldığı tahrir kaydından anlaşılmaktadır. Bunlardan bir kısmının Çapakçur'a diğer bir bölümünün Genç Sancağı'na yerleştikleri görülmektedir. Düğerni Aşireti, Genç'in Çırçırık mevkiinde çeltik ekerek ve Murat suyu üzerinde sallarla taşımacılık yaparak geçimlerini temin etmekteydi. Pirinç ve taşımacılık işletmeciliğinden elde ettikleri hâsıladan toplam elli üç bin beş akçe vergilerini bağlı buldukları beylerine vermekteydiler.⁵⁵

5.1.3.Mirdasi Aşireti

Mısır Memlûkluları döneminde, Mirdasi Dımîlileri Halep ve Botan bölgesinde yaşamaktadırlar. Memlûklular'ın birbiriyle çekişmesi sonucu büyük bir zulme uğrayan Mirdasiler yaşadıkları yerleri terk ederek Hakkâri'ye yerleşmişlerdir. Mirdasiler; Hakkâri'de bir süre kaldıktan sonra beyliklerini ilân ederek Bay Kalesi'ni inşa eder ve buraya yerleşirler. Mirdasi beylerinden olan Pir Mansur daha sonra burayı da terk ederek Eğil Kalesi yakınlarındaki Piran Köyü'ne yerleşmiştir. Piran köyünde bir mescid inşa ederek zikir ibadetle ile meşgul olur.⁵⁶ Bir taraftan medrese açarak talabe okutur, diğer taraftan bölgede yaşayan halkı irşad ederek halkın tevaccühünü kazanır ve etrafında büyük bir topluluk oluşturur.⁵⁷ Diyarbakır tahrir kaydında Pir Mansur'un çok eskiden beri burayı vatan edindiğini ve burada adına bir vakıf kurduğunu yazmaktadır. Şeyh Mansur ahfadından es'Seyyid Mustafa Bey ibn-i Abdülmümin'in Eğil Emiri Edirne sahrasında Orduyu Hümayun tarafından akdedilen Meclis-i Şer'i hatirde -şer'i mahkemede- dava açması sonucu Şeyh Mansur Vakfı'na ait bazı köy ve mezraların ellerinden alınarak hazineye devredildiğini ifade etmektedir. Pir Mansur Vakfı bir evladiyet vakfı olduğundan 733/M.1332 senesinde beri adı geçen köyler bu vakfa ait olup gelirleri tamamen vakıf adına alınırdı. Eğil beylerinden Abdülmümin'in oğlu es-Seyyid Mustafa⁵⁸ Edirne Şer'iyye Mahkemesi'nde açtığı davâda şu ifadelere yer verilmiştir: Geçmiş sultanlardan Sultan Keykubad ibn-i Sultan Keykavus hazretleri Allah kabirlerini nurlandırın Hicri 733/M.1332 senesinde Eğil sancağı köylerinden Tiran, Bazben,

54 BOA. Muhasebe-i Vilayet-i Diyâr-ı Bekr ve Arab ve Zü'l-Kadriyye Defteri, Dizin ve Tıpkı Basım, Defter-i Hakani Dizisi: IV. Ankara 1998: BOA. T. T. D.No: 134. S. 200, 216.

55 Ayrıntılı bilgi için Bkz: M. Mahfuz Söylemez – Abdullah Demir, *Çapakçur Livası Nüfus ve İskân*, Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları, 2010, s. 87, 201.

56 Pir Mansur tarafından inşa edilen Mescit ve Vakıf hâlen varlıklarını sürdürmektedirler. Bkz: BOA. Tapu Tahrir Defteri No. 1120, s 95.

57 Şerephan, Şerefname, Farsçadan Tercüme eden Şem'î Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi . s, 35-36

58 Kamil Kepeci Defteri'nde:H. 1051/M. 1641 yılında Hükümet-i Eğil tabii Ekrad Mümin Bey'e ber vechi ocaklık verilmiştir. Bkz: BOA Kamil Kepeci No 266-51, s 76

Şeyh Nadan ve Mezraa-i Taluç adlı köylerini mülkünden çıkararak ceddini Pir Mansur'a mülk olarak vermiştir. İş bu elimizde vakfiye ve temessük-i şer'iyeye de bunu teyid etmektedir.⁵⁹

Tapu tahrir defterinde yer alan hüccet-i şer'iyede; Mirdasilerin uzun süre bu bölgede adına vakıf kurdukları ve İslâm şiarı ve medeniyetini yaydıkları, topluma faydalı işler yaptıklarını görmekteyiz. Kitab-ı Diyarbekriye'de Mirdasilerin Akkoyunlar döneminde de varlıklarını devam ettirdiğini Uzun Hasan'ın egemenliğini kabul etmedikleri için uzun süre savaştıklarını görmekteyiz. Uzun Hasan büyük bir kuvvetle Mirdasiler üzerine yürüyerek mağlup etmiştir.⁶⁰ Şah İsmail-i Safevi'nin Akkoyunlu hâkimiyetine son vermesi sonucu Mirdasiler daha önce hâkim oldukları yerleri tekrar geri almışlardır. 1515 yılında Doğu ve Güneydoğu Anadolu Osmanlı Devleti'ne iltihak edildikten sonra Mirdasiler Palu, Eğil ve Çermik'te uzun süre hâkimiyetlerini sürdürmüşlerdir.⁶¹ Mirdasi Aşireti'nin tarihi süreç içerisinde değişik yerlerde meskûn oldukları ve başta meskûn yerlerinin ise Palu, Eğil, Çermik, Gerger, Mamuretü'l-aziz, Dersim ve Pütürge bölgeleri olduğu arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır.

5.1.4. Dersim ve Şeyh Hasan Aşiretleri

Dersim ve Şeyh Hasan Aşiretleri Kiğı ve Çemişgezek bölgesinin en kadim aşiretlerinden biridir. Her iki aşiret de kendi içinde birçok kabile ve boylara ayrılmıştır. Arşiv kayıtlarına göre Dersim Aşireti'nin, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinin değişik yerlerine dağıldığı, bir kısmının Diyarbekir Eyaleti'ne bağlı Siverek sancağı ile Hısn-ı Mansur'un (Adıyaman) Gerger bölgesi, diğer büyük kısmının da Çemişgezek, Sağman, Mecingird,⁶² Pertek Hozat, Eğin, Erzincan, Kuzican ve Kemah sancaklarıyla Malatya'nın Çarsacak bölgelerine yerleştikleri tesbit edilebilmektedir.⁶³

Osmanlı Devleti tahrir kayıtlarında ve belgelerde Zaza aşiretlerini diğer Kurmanc aşiretlerinden ayırmak için ayrı bir mahlas kullanılmamıştır. Genelde Zazaları da Kürd gurupları içerisinde kabul ederek o şekilde tahrirleri tutulmuştur. Çapakçur'da yapılan tahrirde Zaza aşiretleri isimleriyle yazılmış herhangi bir Kürd sıfatı ilave edilmemiştir. Nüfusun çoğunluğunun Zaza olduğu bölgelerde böyle bir ayırımı gidilmediği tahrir kayıtlarından anlaşılmaktadır. Fakat Zaza

59 BOA. Tapu Tahrir Defteri No. 1120, s. 98.

60 Abu Bakr-i Tihri'nî, *Kitâb-ı Diyarbakriyya*, tıpkı basıma haz. Necati Lugal-Faruk Sümer, Ankara 1993, s. 239-240

61 Ö. L. Barkan, "H. 933 – 934 (M. 1327-1528) Mali Yılına Ait Bir Bütçe Örneği", *İktisat Fakültesi Mecmuası*, XV (İstanbul, 1953- 1954), s. 251-329.

62 Mecingird, Mecinkurd ve Mıctegird olarak yazılmıştır.

63 BOA T.T d. 938- .s 234 Cevdet Turkey, Oymak Aşiret ve Cemaatler, İşaret Yayınları, İstanbul. 2009, s. 283

nüfusunun karışık olduğu bölgelerde ise Dünbüli-i Ekrad veya Zaza-i Ekrad kavramını kullanarak diğer Kurmanc aşiretlerden ayırmıştır. Dersim ve Şeyh Hasan Aşiretlerinin konuştuıkları dil Zaza'ca olmasına rağmen Dersim ve Şeyh Hasan Ekradı olarak kayıtlara geçmiştir. Fakat Sivas'ın Divriği kazasında yaşayan Dımililerin de Aşiret-i Zaza ismiyle temettuat defterinde kayıtları tutulmuştur.

1515 yılında Çemişgezek bölgesi Osmanlı Devleti'ne iltihak olduktan sonra Dersim Aşireti'nin burada yerleşik bir hayat sürdürdükleri tahrir kayıtlarından anlaşılmaktadır. 1518 yılında yapılan ilk tahrirde Dersim Aşireti'nin Kiğı ve Çemişgezek bölgesinde yerleşik bir hayat sürdürdükleri ve adı geçen aşiretin bu tarihten önce buralara yerleştikleri anlaşılmaktadır. Dersim Aşiret kadim bir aşiret olup birçok kabile ve boylara ayrılmıştır. Hormek Aşireti olarak bilinen kabile Dersim Aşireti'nden ayrılma bir kabiledir. Adını da Kiğı'nın Hormek köyünden almıştır.⁶⁴ Dersim ve Şeyh Hasanlu Aşiretleri Dımili Aşireti'ne mensub oldukları halde kendilerine Dımili veyahud Zaza denilmemiştir. Onları da Kürt aşiretleri arasında saymışlar ve "Cemaat-ı Ekrad-ı Dısimli (Dersimli) veyahud Cemaat-ı Ekrad-ı Şeyh Hasanlu" adıyla kayıt altına alınmışlardır. Halbuki her iki aşiretin konuştuğu dil Zazacadır ve kendilerini Dımili olarak sayarlar. Diyarbakır Eyaleti'ne bağlı Çemişgezek bölgesinde yapılan ilk tahrirde yani 1518'de "*Cemaat-ı Ekrad-ı Dumili an nahiye-i Balan tabii Çemişgezek*" başlığı altında Dımili Aşireti'nin nüfus sayısı ve hane adedi bildirilmektedir.⁶⁵ 1530 yılında yapılan tahrirde, Dersim Aşireti'nin Kiğı livasının Göçek nahiyesine bağlı Hormek, Keşkvâre, Kımsor, Handık, Hizan, Arsek ve sair köylere yerleştikleri ve toplam dokuz köy ve bir mezraada meskun oldukları belirtilmiş ve hane sayıları 164 mücerred sayıları ise 98 olarak tesbit olunmuştur.⁶⁶ Diğer bir deyişle Dersim Aşireti'nden Kiğı livasına bağlı Göçek nahiyesi köylerinde yerleşen nüfus yaklaşık 1242 olarak tespit edilmiştir.

Maliyeden Müdevver Defter'de, Şeyh Hasanlu Aşireti'nin Gerger'den Çemişgezek bölgesine göç ettikleri ve orada yaşayan halka zarar verdiklerinden dolayı geldiklere yere geri gönderilmesi için Sultan III. Ahmed, Erzurum ve Sivas valileri ile Palu, Kiğı, Kuzican ve Çemişgezek beylerine birer hüküm göndermiştir. 19. Ş. 1117 tarihinde Şeyh Hasanlılar ilk yerleşim yeri olan Gerger'i terk ederek Çemişgezek Sağman bölgesine yerleşmişler ve aynı zamanda orada olan Dersim Aşireti'yle birleşerek bölgede daha önce meskûn olan aşiretleri göçe zorlayarak kendileri aynı yerlere yerleşmişlerdir. Buraya yerleşen Dersim ve Şeyh Hasan Aşiretleri aynı zamanda vergi ve rüsumlarını vermemeğe tedi. "Gönderilen emirnameye imtisâlen derhal üzerlerine gidilmesi ve daha önce

64 Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Muhasebe-i Vilayet-i Diyar-i Bekr ve Arapgir ve Zü'l-kadriyye defteri*, ANKARA, 1998 No: 998, s 44; BOA Tapu Tahri Defteri No: 134, s. 157

65 BOA. T.T.Defteri No: 64, s. 772

66 BOA. T.T.d No: 998, s. 157-158

meskûn oldukları yerlerine geri iade edilmeleri veyahud Rakka'ya iskân edilmek üzere sürgüne tâbi' tutulmaları" için hüküm gönderilmiştir.⁶⁷ Dönemin Şeyhü'l-İslamı, Şeyh Hasan ve Dersimlilerin katline cevaz verip mallarının ganimet olarak müsadere edilmesi hususunda fetva yayınlamıştır.⁶⁸

6. OSMANLIDA NÜFUS SAYIMLARI VE ZAZALAR

II. Mahmud döneminde 1830 yılında bütün devleti kapsayacak bir nüfus sayımı yapılması kararlaştırılmıştı. Gereken talimatnameler çıkarılıp, sayım hazırlıklarına başlanırken, sayım verilerinin değerlendirilmesi için *Ceride Nezareti* kurulur. Sancak merkezlerinde ise bu nezarete bağlı olarak çalışacak olan *Defter Nazırlıkları* oluşturulur. Defter Nazırlıklarının görevleri liva veya sancaklarda doğan, ölen göç eden veya sancağa gelip yerleşenlerin kayıtlarını tutmaktır. Bunlardan başka mürûr tezkeresi verme görevi de defter nazırına aittir.⁶⁹ 1831 yılı nüfus sayımında sadece erkekler sayılmıştır. Kemal Karpat "Modern anlamda "ilk" Osmanlı sayımı, imparatorluğun bütün kazalarındaki nüfus sayılmamış olmakla birlikte 1828/29 yılının başında hem Avrupa'da hem de Anadolu'da yapılmış olan sayımdır." diye belirtir.⁷⁰ Tarih-i Lütüfî'de 1826 yılında yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra yeni düzenleme ve nüfus sayımı çalışmalarının bu dönemde başladığı belirtilir. 1828-1829 yıllarında Rusya ile yapılan savaş Osmanlı Devleti'nin genelinde nüfus sayımlarının yapılmasına engel oldu.⁷¹ Nüfus sayımları 1830 yılında karara bağlanmış 1831 yılında da uygulamaya konulmuştur. Nüfus sayımları bölgeden bölgeye farklılık arz etmektedir. Doğu Anadolu'nun birçok vilayetinde de sayımların değişik tarihlerde yapıldığını görmek mümkündür. Palu ve Çemişgezek'te nüfus sayımları 1256/1840 yılında bitmiş ve Çapakçur, Genç ve mülhakatı nüfus sayımları da aynı tarihte gerçekleşmiştir.⁷²

6.1. 1845 Tarihli Nüfus İcmal Defterine Göre Çapakçur Nüfusu

XIX yüzyılda Osmanlı Devleti'nin değişik bölgelerinde başlatılan nüfus sayımları Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde de devam etmiştir. Çapakçur'da ilk nüfus sayım kayıtlarına ulaşamadığımız için Mufassal

67 BOA MAD 8458, s. 249

68 BOA. C. DH 331/16543

69 Ahmet Aşkın ve Erdal Karakaş, *Nüfus İcmal Defterine Göre 19. Yüzyılda Arabgir*, s. 98; Musa Çadırcı, 1830 Genel Sayımına göre Ankara Şehir Merkezi Nüfusu Üzerine bir Araştırma "*Osmanlı Araştırmaları Dergisi*", Sayı 1, Ankara 1980, s. 110-111

70 Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, (Çev. Bahar Tırnakçı), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s. 56

71 Lütüfî Tarih-i Lütüfî III. S. 142

72 BOA. NFS No: 2688, s. 1.

Defter'den istinsah edilen icmal defterini⁷³ esas alarak merkez ve köy nüfus istatistikleri hakkında bazı verileri sunmaya çalışacağız. H.1262/M.1845 tarihli nüfus icmal defteri kayıtlarına göre Çapakçur'a bağlı 62 köy ve 7 mezraa bulunmaktadır. Bunlardan 50'si sadece Müslüman yerleşim yerleridir. Geriye kalan 11 köyde Müslim ve reayanın (Gayr-i Müslim) birlikte oturdukları köylerdir. Göç ederek boşalan köy sayısı da bir tanedir.⁷⁴ Nüfus defterinde, Müslim nüfusu yaşlarına göre üç sınıfa ayırmışlar: Tuvana (genç), sabi (çocuk) ve müsin (yaşlı) olarak sayımlar yapılmıştır. Gayr-i Müslim nüfusu ise cizye gelirlerine göre a'la (yüksek), evsat (orta), edna (düşük) ve sabi (çocuk) olarak kayıt altına alınmıştır.

Müslim Nüfusu: Çapakçur merkez nüfusu ve köylerde yaşayan Müslüman erkek nüfusu toplamı 1831 olarak nüfus defterinde belirtilmiştir. Çapakçur'da yaş durumuna göre nüfus dağılımları: 413 çocuk, 1003 genç, 31 yaşlı, 31 asker, 3 tezkere bırakan ve 8 başka yere göç eden, olarak belirtilmiştir.

Gayr-i Müslim Nüfus: Çapakçur'da yaşayan reayanın orta halli ve düşük gelire sahip bir topluluk olduğu anlaşılmaktadır. Gayr-i Müslim 172 erkek nüfusu ile 68 hane bulunmaktadır. Gelir durumlarına göre 73 evsat (orta gelirli), 37'de edna (düşük gelirli), 58 çocuk ve 3 neferde iş yapamaz durumda olan nüfus diye deftere işlenmiştir.⁷⁵

6.2. 1845 Tarihli Nüfus İcmal Defterine Göre Yahkik Nüfusu

Yahkik, 1550 tarihli Tapu Tahrir Defteri'nde Çapakçur'un Zıkte nahiyesine bağlı bir köy olarak kaydedilmiştir. Tanzimat'tan sonra idari yapıda yapılan değişikliklerle kazaya dönüştürülmüştür.⁷⁶ 1845 yılında yapılan nüfus sayımında⁷⁷ Yahkik Çapakçur'dan ayrılarak müstakil kazaya dönüştürülmüş ve yirmi beş köy Çapakçur'dan alınarak Yahkik kazasına bağlanmıştır. Adı geçen yirmi beş köyden 22 köyün Müslüman köyleri olduğu bunlardan on tane köyün boş ve hali olduğu üç köyde de Müslim ve reayanın birlikte oturdukları nüfus kayıtlarında yer almıştır. Yahkik'te oturan Müslimlerin yaş gurubuna göre nüfus dağılımları şöyledir: Çocuk 39, genç 152, yaşlı 36, askerde olan 1, başka yere göç eden hane sayısı 1, erkek nüfusu 229, hane sayısı 123 olarak nüfus icmal defterine yazılmıştır.

73 BOA. NFS. Def No: 3732. S. 13-15.

74 BOA: NFS. 3236, s. 26.

75 BOA. NFS. Def No: 3732. S.15.

76 Bkz. *Çapakçur Livası Nüfus ve İskân*, s. 87.

77 BOA. NFS. Def No: 3732. S. 13-15.

Gayr-i Müslim nüfusu Yahkik köylerinde oturan reayanın gelir durumlarına göre şöyle sıralayabiliriz. Orta halli olan 7, düşük gelirli 5, hane sayısı 8 ve toplam erkek nüfusu sayısı da 16 olarak nüfus icmal defterine kayıt edilmiştir.

Tablo 1. 1845 Tarihli Nüfus İcmal Defterine Göre Çapakçur, Yahkik, Göynük, Zikte, Meneşkut ve Sair Kazalarda Oturan Müslim Nüfusu Dağılımları.

	Vilayet ve Kazaya göre nüfus dağılımları.	Hane	Köy	Mahalle	Mezra	Boşalan köyler	Göç eden Hane	Erkek nüfusu	Genel Nüfus
1	Kaza-i Çapakçur Merkez ve köyler	956	50		7	1	8	1831	
2	Kaza-i Yahkik	123	25		---	10	1	229	
3	Kaza-i Göynük	168	19		---	---		319	
4	Kazâ-i Meneşkut	304	28		---	5		571	
5	Kazâ-i Zikte	253	40		---	20		588	
6	Kazâ-i Hani	916	61	4	---	23		1832	
7	Kazâ-i Lice	2409	74	12	9		147	5449	
8	Kazâ-i Hazro	1113	71		---	19	14	3168	
9	Siverek	3070			---	---		6362/5624	
10	Kazâ-i Gerger				---	---		2928/ 2789	
11	Çemişgezek				---	---		7996/5420	
13	Kazâ-i Kuzican				---	---		3384/2716	
14	Kazâ-i Eğin				---	---		7996/4744	
	Gırcanus'taki Koçgiri Zaza Aşireti nüfusu.	96	16					1245	
<p>On dört kazadaki toplam Müslüman erkek nüfusu kırk bin üç yüz yetmiş yedi (40377) olarak tespit edilmiştir. Bazı tarihçiler toplam nüfusu bulmak için erkek nüfusunun iki katını alarak genel nüfusu tespit etmeye çalışıyorlar. Bu durumda toplam nüfusun yaklaşık seksen bin yedi yüz elli dört (80754) olarak tespit etmekteyiz.</p>									

Tablo 2. 1845 Tarihli Nüfus İcmal Defterine Göre Müslim ve Reaya Nüfusu.

Müslim ve Reaya Karışık	Hane	Köy	Mezra	Boşalan köyler	Erkek nüfusu	Genel Nüfus
Çapakçur Kazası	68	11	---	---	172	
Yahkik Kazası Karışık	8	3	---	---	16	
Göynük kazası	10	3	---	---	22	
Meneşkut	47	11	---	---	103	
Zikte	17	6	---	---	31	
Hani	36	7	---	---	125	
Lice			---	---	1765	
Siverek			---	---	738	
Gerger			---	---	129	
Gircanus			---	---	697	
Kuziçay			---	---	668	
Eğın			---	---	3252	
Çemişgezek			---	---	1458	

Palu ve çevresinde nüfus sayımının H. 1256/M.1834 yılında sona erdiği nüfus defterleri kaydından anlaşılmaktadır.⁷⁸

6.3. 1834 yılında Çermik Kazası'nda Müslim ve Gayr-i Müslim Nüfus.

18 Ağustos 1834 tarihli Nüfus defterine göre Çermik, üç mahalle ve elli dört köyden müteşekkil Diyarbakır livasına bağlı bir kaza merkezidir. Çermik mahalleleri itibariyle erkek nüfusunun dağılımları: Mahalle-i Çukur, genç nüfus 164, çocuk 108 yaşlı 78 toplam nüfus sayısı ise 350 olarak yazılmıştır. Mahalle-i Kale, genç 212, çocuk 150 yaşlı 86 yekûn nüfus 448 olarak belirtilmiştir. Mahalle-i Depe, genç 314, çocuk 183, yaşlı 108 cem'an nüfusu 604 olarak kayıtlara geçmiştir. Her üç mahalle nüfusunu topladığımızda Çermik merkez nüfusunun 1402 olduğu sonucuna ulaşabilmekteyiz. Çermik merkezinde oturan Gayr-i Müslim yani Ermeni, Yahudi ve diğerlerinin toplam nüfusu 609 olarak kayıtlara geçmiştir. Çermik'te üç ayrı gurup halinde (genç, çocuk ve yaşlı) olmak üzere toplam 54 köy nüfus tahririne tabi tutulmuştur. Çermik'te, köylerde yaşayan erkek genç 4383, çocuk 2904, yaşlı 1402 toplam 8689 nüfus tespit edilmiştir.

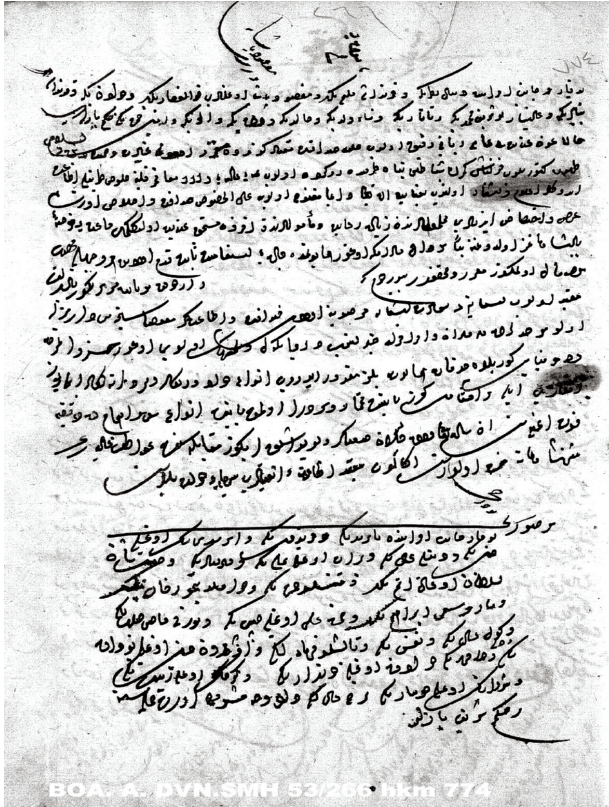
78 BOA. NFS. Def No: 2688. S. 1.

Tablo 3. 1834 yılında Çermik Kazası'nda Müslim ve Gayr-i Müslim Nüfus Dağılımı.

	Tuvana	Sabi	Musin	Mahalle 3	Kura 54	Toplam	
Müslim Nüfus	4383	2904	1402			8689	8689
Gayr-i Müslim Nüfus							
Ermeni Nüfus	----	----	----	189	171	360	609
Yahudi Nüfus				90	92	182	
Kıpti ve diğerleri				54	13	67	
Müslim ve Gayr-i Müslim Genel Toplam Nüfusu							9298

BELGELER

BELGE 1: 7 Ra 993 [9 Mart 1585] tarihinde III. Murad'ın, Dımili Beylerinden Nazar⁷⁹ Bey ve kardeşi Kılıç ve Maksud bey ile sair beylere gönderilen hükümdür.

79 Dımili beylerinden Nazar Bey Van Eyaleti'ne bağlı Adılcevaz sancağının Mirilivası'dır. Dımlililer Hınıs Tekman ve Adılcevaz bögesinde uzun süre hâkimiyetlerini devam ettirmişlerdir.

Transkripsiyonu:

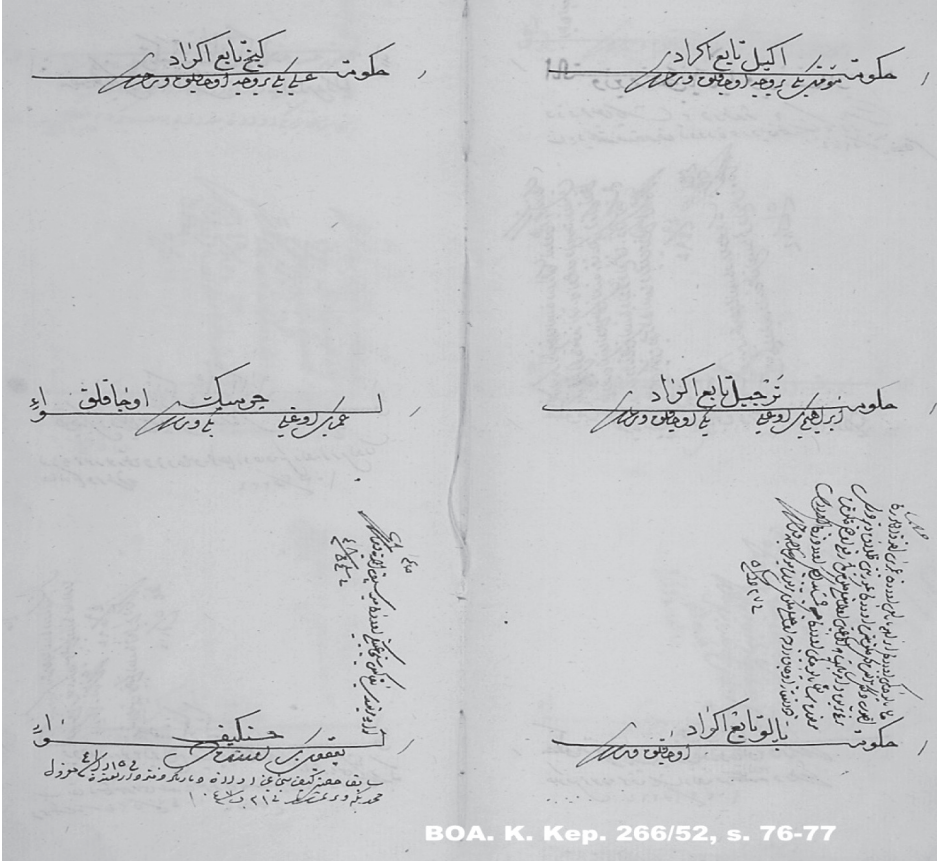
Yukarı cânib ümerâsından Dünbülü Nazar Bey'e ve karındaşı Kılıç Bey'e ve Maksud ve paşa oğulları Zülfikar Bey'e ve Devadan Bey'e ve karındaşı Bünyad Bey'e ve Alişarlu Şerif Muhammed Bey'e ve Tatar Bey'e ve Şahveled Bey'e ve Halid Bey'e ve Dede Bey'e ve Elo Bey'e ve ibn-i Hamza Bey'e hüküm yazıla ki:

Halen avn u inâyet-i be-gâyet-i Rabbani refik olub uluvv-ı sadakat mutâdınuzdan mukarrer olan gayret u hamiyet-i Din ve İslamı zuhura getûrilub Kızılbaş-ı gümrâh-ı şeyâtin penâh tarafından rûgerde olub Atabe-i Aliye-i Vâlâ maalimiz kalbine hulûs-ı tarikle itaat itdükleri i'lâm ve iş'ar olunub bi-inayetillahi taala daima meftuh olub ale'l-husus sadakat ve ihlas üzre arz u ihtisas edenleri memluklerinden ziyade riayet ve me'mullerinden efun-ı mustahak-i inayet olı gelmek ka'ide-i havza-i padişahânemiz olduğuna binaen sen dahi madam ki uğur-ı hümayunumda cadde-i istikametde sabit kadem olasın her vech ile .... olmanuz mukarrer ve muhakkadır. Buyurdum ki:

Vardukda bu babda her biriniz bizzat mukayyed olub asitâne-i saadet aşiyân marsadına olan sadakat ve itaatınız muktezasınca serdarımızla ulu serhadlerde mir-i miran ve ümeramızla haberleşub daima yek dil u yek cihet olub uğur-ı hüsvanımızda vechi münasib görülen hidemât-ı hümayunda bezl-i makdur idüb enva-ı devad? Ulkeler ve mürdelerine beyler ile yüz akların ile ve emsaliniz yanında mümtaz ve serdar olmak babında enva-ı sa'y u ihtimamda dakika fevt etmeyesun in-şa-Allahu taala ... gelen.maiyetiniz ve yoldaşlıklarınız mukabelesinde avatıf-ı aliye-i şahanemize olursun ana göre mukayyed itaat u inkiyadı sermaye-i devlet bilesin.

Bu dahi bir sureti Omar canib-i ümerasında Bayezid Bey'e ve Feridun Bey'e ve Esridi Bey oğlu Hasan Bey'e ve Dünbülü Ali Bey'e ve Berat oğlu Ali Bey'e ve Kubadiler Bey'e Hüseyin Şah Sultan oğlu Etem Bey'e ve Menteşlu Hamza Bey'e ve Devadlu Timurhan Bey'e ve Baruslu İbrahim Bey'e ve Hamza Ali oğlu Hüseyin Bey'e ve Borlu Kadı Sohrab Bey'e ve Gül Ali Bey'e ve Nefes Bey'e ve Talişlu Ferhad Bey'e ve Uzun Hasan oğlu Budak Bey'e ve Sarafklar Bey'i Devadan oğlu Dündar Bey'e ve Küçük oğlu Zeynel Bey'e ve Şirvan'ın oğlu Dündar Bey'e Burc Ali Bey'e dahi vech-i meşruh üzere cümlesine bir hükm-i şerif yazıla.

BELGE 2. 27 Za 51[27 Şubat 1642] tarihinde Zazaların İskân ettiği ve Hükümet tarzında idare edilen sancakların beyanıdır.

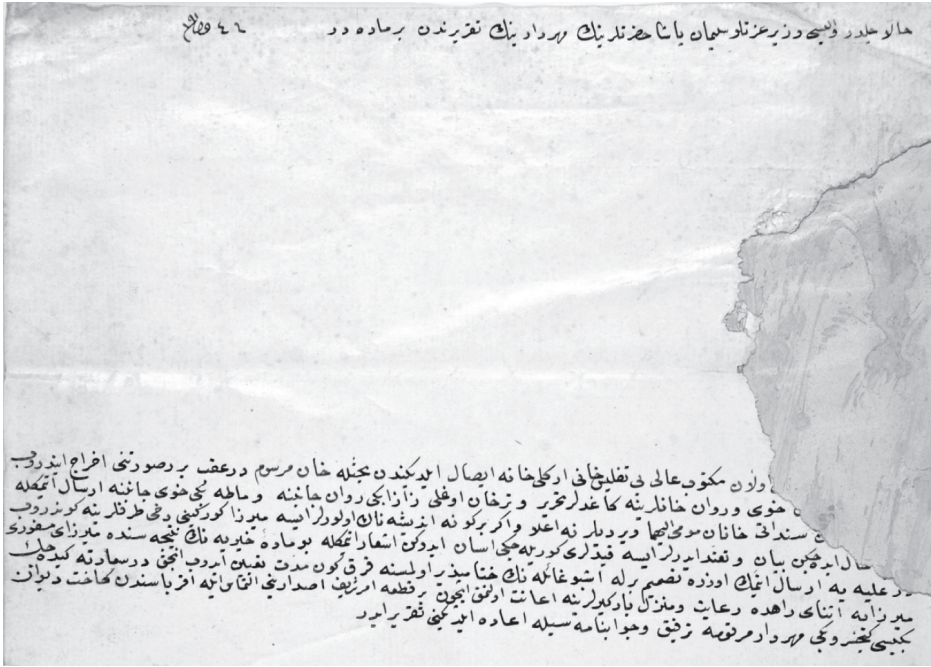
BOA. K. Kep. 266/52, s. 76-77

Transkripsiyonu:

Hükümet-i Eğinl tabii Ekrad Mümin ⁸⁰ Bey'e ber-vechi ocaklık verilmiştir.	Hükümet-i Genç tabii Ekrad Ali Bey'e ber-vechi ocaklık verilmiştir
Hükümet-i Tercil (Hazro) tabii Ekrad İbrahim Bey oğlu Bey'e ocaklık olarak verilmiştir.	Liva-i Çermik Ocaklık Ömer Bey oğlu Bey'e verilmiştir.
Hükümet-i Palu tabii Ekrad Cemşid Bey'in oğlu Zülfikar'a Ocaklık olarak verilmiştir.	

80 Diyarbakır Tapu Tahrir kaydı Abdulmü'min olarak geçmektedir. Bkz: BOA. T.D, No: 1120, s. 96

BELGE 3. Çıldır Valisi Vezir İzzetlu Süleyman Paşa Hazretleri'nin mühürdârının takririnden bir maddedir. [4 Za 1191].

Transkripsiyonu:

Kodu: Cevdet Hariciye (C. HR 81/4011)

Tarihi: 4 Za 1191[4 Aralık 1777]

Halen Çıldır Valisi Vezir İzzetlu Süleyman Paşa Hazretleri'nin mühürdârının takririnden bir maddedir. Fi 4 Za 1191

⁸¹... olan mektub-ı âliyi Tiflis Hanı Ereğli Han'a isâl eylediğinden bahisle hâ'in-i mersûm der'akeb bir suretini ihrâc etdürüb ... Hoy ve Revan hanlarına kâğıdlar tahrîr ve Terhan oğlu Zaza Bey'i Revan canibine ve Matta Bey'i Hoy canibine irsal etmekle ... senedatı hanan-ı muma ileyhima verdiler ne a'la ve eğer bir gûna endişe-nâk olurlar ise Mirza Gürgînî dahi taraflarına gönderüb ... edeceğin beyan ve ta'annud ederler ise kayıdları görüleceği asân edigün iş'ar etmekle bu madde-i hayriyenin neticesinde mirzayı mesfûrû Deraliye'ye irsâl etmek üzere tasâmim birle işbu gâilenin hitam-pezîr olmasına kırk gün müddet tayin idüb ancak Dersaadet'e gidecek Mirza'ya esnayı rahda ri'ayet ve menzîl bargirlerine i'ânet olunmak için bir kıt'a emr-i şerîf ısdarını iltimas ile akrabasından Kaht Divan Begisi Keyhusrev beği, mühürdâr-ı merkuma terfîk ve cevabnâmesiyle i'ade eylediğini takrir eder.

81 Belgenin baş uç kısmı kopmuş olduğundan noktalı olan yerler okunamamıştır.

SÖZLÜKÇE

MÜSLÜMAN NÜFUS İÇİN DEFTER'DE KULLANILAN TERİMLER

Amel mande: Vergi verme mükellefiyetinden düşmüş çalışmayan piri fani yani ihtiyarlar için kullanılan bir tabirdir.

istibdal: Askerlik hizmetini bitirip terhis olanlar hakkında kullanılır. Bazen “istibdal neferatı” da denilirdi. Arapçada değiştirilmek demek olan itibdal askerlik istilahı olarak muvazzaflık müddetlerini bitirip memleketlerine gönderilmeleri lâzım gelen neferlerin askerlik silkinden çıkarılıp yerlerine yeni neferat konulmasına denir.⁸²

Mahall-i ahere revane: Başka yerlere göç eden veyahut geçici olarak diğer mahale gitmiş olan şahıslar için kullanılan bir tabirdir.

Müsinn: Yaşlı, yaşı kemale ermiş ihtiyar manasındadır.⁸³

Nizamiye: Askerlik çağında olup askerlik vazifesini ifa edenler için kullanılan bir tabirdir. Sultan Abdülaziz devrinde kurulan askeri teşkilatta dört yıl muvazzaflık ve iki yıl ihtiyat hizmetini ifa etmekte olan kara askerlerine nizamiye adı verilirdi.⁸⁴

Sıbyan: Henüz memeden kesilmemiş erkek çocuk veya ergenliğe ermemiş olanlardır.

Tuvana: Güçlü kuvvetli demek olup, askerlik çağına gelmiş yani 20 yaşını bitirmiş erkekler için kullanılan bir tabirdir.⁸⁵

GAYR-İ MÜSLİM NÜFUS İÇİN DEFTERDE KULLANILAN TERİMLER

A'la: En yüksek cizye oranı üzerinden vergi veren kişilerdir.

Edna: En düşük cizye oranı üzerinden vergi veren kişilerdir.

Evsat: Orta gelir seviyesi üzerinden vergi veren kişilerdir.

Mahall-i Aher: Aynı şekilde başka mahallerde bulunan gayr-i Müslimler kastedilmektedir.⁸⁶

Mande: Cizye verme yükümlülüğünden düşmüş, yaşlı gayr-i Müslimler için kullanılan bir terimdir.

Reaya: Hükümete itaat eden ve vergi veren halk manasına gelen raiyetin çoğuludur. Daha önceleri, İslam olsun olmasın bütün Osmanlı tebaasına reaya denilmekteydi. Daha sonraları, yalnız gayri Müslimler için kullanılmıştır.⁸⁷

82 Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul, 2004, C. II, S.96

83 Şemsettin Sami; *Kamus-ı Türki*, s.817, Dersaadet, 1317

84 Midhat Sertoğlu. Osmanlı Tarih Lugatı. Enderun Kitapevi, İstanbul 1988, s. 238

85 Ferit Devellioğlu; Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lugat, s. 1085, İst. 1988.

86 Midhat Sertoğlu. Osmanlı Tarih Lugatı. Enderun Kitapevi, İstanbul 1988, s. 283.

87 Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul, 2004, C. III, S.

1831 yılında yapılan nüfus sayımlarında gayri Müslimler; “Reaya” başlığı altında toplanmıştır. Reayanın Müslümanlardan farklı olarak verdikleri vergi cizye vergisi idi. Cizye vergisi gelir durumlarına göre belirlenir ve “â’la, evsat, edna,” yani zengin orta ve fakir olmak üzere üç çeşit idi. Cizye daha sonra “bedel-i askeri” adını almış ve 1908 Temmuz inkılâbı üzerine yeni düzenlemeler yapılmış ve böylelikle gayri Müslimlerden alınan cizyede ortadan kaldırılmıştır.⁸⁸

Sıbyan: Cizye vermede durumunda olmayan gayri Müslim çocukların anlamındadır. Ayrıca, erkek çocuklarının kastedildiği terim olarak kullanılmaktadır.

TABLolar

NÜFUS İCMAL DEFTERİNE GÖRE 19. YÜZYILDA ÇAPAKÇUR KAZASI⁸⁹

Tablo 1: Kaza-i Çapakçur ve Yahkik Ber-müceb-i tahrir sene 1262. Defter 2

Köy isimleri	Müslim ve Gayri Müslim	Tuvana	Sıbyan	Müsin	Mande Nizamiye ve istibdal	Toplanan Nüfus	Hâne sayısı	Tahmini Nüfus ⁹⁰
Çevlik	Müslim Neferen	74	35	24	-	133	78	546
	Reaya Neferen	Avsat 36	Edna 14	Sıbyan 26	1	77	26	182
Sınî (Sını)	Müslim Neferen	15	6	5	1	27	13	91
	Reaya Neferen	Evsat 5	Edna 3	Sıbyan 3	Mande 1	12	5	35
Tekvîran mezarası tabii Sınî	Müslim	1					1	7
Velan mezarası tabii Sınî	Müslim	7	3	1	1	12	5	35
Zeyneb	Müslim	5	1	1		7	5	35
Mezra	Müslim	5	1	1	1	8	5	35
Dodan	Müslim	9	6	2	1	18	11	77
Kalancuk	Müslim	8	1	4	1	14	9	63
Mirre-i kebir?	Müslim	4	2	4	2	12	5	35

88 Age.Mehmet Zeki Bakalın. C. III. S. 15

89 BOA. NFS d. No: 3732, s. 13.

90 Birçok tarihçinin yaklaşık nüfusu bula bilmek hane sayısının 5 veyahut 7 ile çarparak gerçeğe yakın nüfusu tespit etmeğe çalışırlar. Bu tabloda hane sayısını yedi ile çarparak yaklaşık nüfusu bulmaya çalıştık.

Goran	Müslim	8	6		1	15	8	56
Madrak	Müslim	36	24	19	5	84	40	280
	Reaya	Evsat 13	Edna 7	Sıbyan 9		29	12	84
Çolyek	Müslim	19	6	11	Niz. 1 İstd 1	39	22	154
Musyan	Müslim	38	21	18	Niz. 2	79	34	238
Şinek	Müslim	11	6	4	Niz. 1	22	12	84
Lotan	Müslim	17	2	2	Niz. 1	22	18	126
Muşek	Müslim	16	12	9	--	37	19	133
Tayerek	Müslim	41	17	13	Niz. 2	73	29	203
Garib	Müslim	13	11	7		31	18	126
	Reaya	Evsat 3		Sıbyan 2		5	2	14
Takviran (Takoran)	Müslim	22	6	11	Mahal-i ahare revane 1	40	22	154
Kurudere	Müslim	15	3	1	--	19	12	84
Madrak	Müslim	44	13	12	--	69	36	252
Simsor	Müslim	49	10	7	--	66	32	224
	Reaya	Evsat 10	Edna 6	Sıbyan 7		23	11	77
Şanık (Şênık)	Müslim	11	4	1	--	16	9	63
Canîmerg (Çunmerg) Deresi	Müslim	11	2	2	--	15	9	63
Tarvala (Talvare)	Müslim	22	1	4	--	27	14	98
Mezra	Müslim	15	4	7	--	23	13	91
Tarbasan	Müslim	20	5	2	--	27	18	126
	Reaya	Evsat 3	Edna 1	Sıbyan 2	--	6	3	21
Aşağı Perhangük	Müslim	26	8	9	--	43	22 ⁹¹	154
Mezraa-i Kayık tabi-i Perhangük-ı süfla	Müslim	3	1	2	--	6	3	21
Yukarı Perhankuk	Müslim	21	15	14	--	51	23	161

91 BOA. NFS d. No: 3732, s. 14.

Elmalı	Müslim	42	14	6	Mahal-i ahare revane 1	63	27	189
Mezraa-i Sığî (Sêğî)	Müslim	10					5	35
Arçuk	Müslim	19	6	4	Niz. 1	30	14	98
Fahran	Müslim	27	14	13		54	25	175
	Reaya		Edna 3	Sibyan 3	Mande 1	7	3	21
Bellizer (Belzer)	Müslim	4	1	---	---	5	3	21
Mezraa-i Köse	Müslim	10	1	8	---	19	10	70
Töyerek	Müslim	14	12	4	Mahal-i ahare revan 1	31	13	91
	Reaya	Evsat 2		Sibyan 4	---	6	2	14
Çan	Müslim	19	14	Müsin	Mahal-i ahare revan 1	47	28	196
	Reaya	Evsat 1	---	Sibyan 1	---	2	1	7
Alîkrak	Müslim	9	3	10	---	22	13	91
Şînok (Şênîk)	Müslim	15	13	8	Niz. 1 Mahal-i ahare revane 3	40	21	147
İskenderân	Müslim	22	17	5	---	44	20	140
Kurne-	Müslim	6	2	3	---	11	6	42
Dere-i Ğâzân	Müslim	6	1	2	---	9	6	42
Geylan	Müslim	11	3	3	Niz. 2	19	9	171
Gilbe	Müslim	9	4	3	---	16	8	56
Alibiri (Albêr)	Müslim	4	2	1	---	7	3	21
Karaveliyan	Müslim	7	1	1	---	9	6	42
Sîrîn	Müslim	8	7	6	---	21	10	70
Goşîs (Göriz)	Müslim	25	14	9	Niz. 1	49	20	140
Ermutak (Emtağ)	Müslim	16	10	12	Niz. 1	39	20	140
Yusufbegân	Müslim	5	---	2	---	7	5	35
Karadar (Kıldar)	Müslim	5	1	2	Niz. 1	9	5	35
Kûrr	Müslim	12	2	8	---	22	12	84

Korman (Kuwermun)	Müslim	6	3	3	---	12	8	56
Şa'ban (Şabun)	Müslim	17	5	14	---	36	26	182
Çiriz	Müslim	4	2	2	---	8	3	21
Orta köy (Pueğa munin)	Müslim	8	1	3	Niz. 1	13	6	42
Aşağı köy (Pueğa Cerin)	Müslim	23	8	2	Niz. 2	41	23 ⁹²	161
Dügernan	Müslim	4	5	3	---	12	5	35
Az	Müslim	10	2	5	---	17	10	70
Mirzan	Müslim	3	2	2	---	7	5	35
Yukarı Akpınar	Müslim	3	2	1	---	6	3	21
Aşağı Akpınar	Müslim	4	1	1	İstibdal-1	7	4	28
Kavşan	Müslim	1	---	1	2	2	1	7
	Reaya	---	Edna 3	Sibyan 1	---	4	3	21
Yekmal	Müslim	4	2	3	---	9	7	49
Gayt	Müslim	3	---	4	---	7	6	42
Rebek	Müslim	13	7	3	---	23	9	63
Simani Kavşan karyeli ziraat eder Hâli								
Çapakçur kazası kuralarında bulunan Kıptiyan-ı Müslim	Müslim	9	2	1		12	7	49
Çapakçur merkez ve köylerin yaklaşık toplam nüfusu ve hane sayısı.						1991	1028	7196

Tablo 2: Çapakçur'a bağlı köylerde sakin Müslüman, Reaya, Müslim Kıpti'yanın köy sayısı.

	Köy	Mezra
Sakin Müslim	50	7
Sakin Müslim ve Reaya Kıptiyi Müslim karışık	11	---
Hâli ani'l-nüfus (Boş olan köy sayısı)	1	---
Çapakçur Kazası'na tabi toplam köy ve mezra sayısı	62	7

91 BOA. NFS d. No: 3732, s. 15.

Tablo 3: *Çapakçur Kazası'na bağlı köylerin toplam Müslim hâne ve nüfus sayısı.*

Tuvana (Genç)	Sıbyan (Çocuk)	Müsin (Yaşlı)	Nizamiye (Asker)	İstibdal	Mahal-i ahare revan	Neferen yekun	Hâneha (Ev sayısı)
1003	413	373	31	3	8	1831	956

Tablo 4: *Çapakçur Kazası'nda Reaya Mevcudu (Gayri Müslim hâne ve toplam nüfusu):*

Evsat	Edna	Sıbyan	Mande	Yekun Nüfus	Hâneha
73	37	58	3	172	68

KAZÂ-İ YAHKİK NÜFUS İCMAL DEFTERİ

Tablo 5: *Kaza-i Yahkîk bermüceb-i tahrir sene 1262 Çapakçur ve Yahkîk kazaları defteri bir idigü*

Köy isimleri	Müslim ve Gayri Müslim	Tuvana	Sıbyan	Müsin	Mande	Toplanan Nüfus	Hâne sayısı	Tahmini hâne sayısı
Buveg	Müslim	41	11	12	İstibdal 1	65	32	224
	Reaya	Evsat 4	Edna 4	Sıbyan 3	---	11	5	35
Amman	Müslim	11	5	2	---	18	12	84
Tâl	Müslim	4	4	---	---	5	4	28
	Reaya	Evsat 1	---	---	---	---	1	7
Dîlistan	Müslim	12	2	1	---	15	7	49
Hilbeh	Müslim	7	---	1	---	8	3	21
Rotçan	Müslim	23	5	7	Mahal-i ahara reft 1	36	21	147
Pîrun	Müslim	5	---	2	---	7	5	35
Harbeçay	Müslim	3	---	2	---	5	2	14
Da'lık	Müslim	3		2	---	5	2	14
Mezra	Müslim	15	4	2		16	8	56
Ulya	Müslim	7	1	---	---	8	5	35
	Müslim	Evsat 2	Edna 1	Sıbyan 1	---	4	2	14
Bekâr-ağaç	Müslim	8	8	2	---	18	8	56
Kobar	Müslim	4	1	1	---	6	4	28
Homar	Müslim	5	1	3	---	9	4	28
Boldaşan	Müslim	6			---		4	28

Tablo 6: *Yahkik Müslüman Nüfusu*

Tuvana	Sıbyan	Müsin	Nizamiye	Mahal-i ahare reft	Yekun Nüfus	Hâne sayısı
152	39	36	1	1	229	129
Yahkik'in toplam tahmini nüfus sayısı						903

Tablo 7: *Yahkik Reaya mevcudu*

Evsat	Edna	Sıbyan	Toplam nüfus	Hâneha
7	5	4	16	8

Tablo 8: *Yahkik'te sakin Müslim ve Reaya köy sayısı*

Sakin Müslim	Köy sayısı	12
Sakin Müslim ve Reaya	Köy sayısı	3
Hâlî ani'n-nüfus	Köy sayısı	10
Yakkik toplam köy sayısı		25

Tablo 9: *Yahkik nahiyesinde bulunan harabe köyler.*

Hâlî Vartak karyesi	Hâlî Zellik karyesi	Hâlî Pınar Çeşmesi karyesi ⁹²	Hâlî Pırnik karyesi	Hâlî Robaş karyesi
Hâlî Salınî deresi karyesi	Hâlî Abbas deresi karyesi	Hâlî Pungan karyesi	Hâlî Eskiköy karyesi	Mezraa-i suflla ve Mezraa-i Ulya karyeleri ziraat eder.

NÜFUS İCMAL DEFTERİNE GÖRE 19. YÜZYILDA GÖYNÜK KAZASI⁹³

Tablo 10: *Kaza-i Göynük ber-muceb-i tahrir sene 1262*

(*Reayası, Göynük ve Genç ve Zikde kazaları defterleri bir yerde yazılmıştır.*)

Köy isimleri	Müslim ve Gayri Müslim	Tuvana	Sıbyan	Müsin	Nizamiye istibdal Mande	Topmlan Nüfus	Hâne sayısı	Tahmini hâne sayısı
Hacıyan	Müslim Neferen	60	22	16	Niz. 2	100	45	315
	Reaya Millet-i ermeni	A'la 1			Niz, 1	1	1	7
Halifan	Müslim Neferen	21	7	3	---	31	15	105

92 Pınar çeşmesi üzerinde "Boykiyem, Pirun kuraları ahalisi ziraat eder." yazısı bulunmaktadır.

93 BOA. NFS d. No: 3732, s. 23.

Oğnod	Müslim Neferen	17	2	5	---	24	13	91
Azizan	Müslim	16	4	3	---	23	12	84
Kur'abazarı	Müslim	8	4	4	---	16	10	70
Sakaviran	Müslim	2	1	1	---	4	2	14
Kanıbeş (Kanireş)	Müslim	2	---	---	---		1	7
Alibiran	Müslim	3	1	3	---	7	3	21
	Reayayı millet-i Ermen	Evsat 8	Edna 6	Sıbyan 5	---	19	7	49
Kalıncık (Kalencuk)	Müslim	6	1	1	---	8	6	42
Kırmuçek	Müslim	5	1	2	---	8	4	28
Yukarı-Sevik	Müslim	5	1	2	---	8	3	21
Aşağı Sevik	Müslim	1	1	---	---	2	1	7
Toklan	Müslim	11	4	2	---	17	8	56
Karabalçık	Müslim	12	1	1	---	14	10	70
Bağçe	Müslim	5	1	1	---	7	5	35
Gabeşan (Gameşan)	Müslim	4	1	4	---	9	6	42
Sağniz (Sağnis)	Müslim	12	1	6	---	19	11	77
Çatak	Müslim	4	1	---	NZ 1	6	4	28
Horık (Harık)	Müslim	3	1	1	---	5	3	21
Yekmal	Müslim	3	1	1	---	5	3	21
Kızılağaç	Müslim	4	---	---	---	---	3	21
Kelâ Ağan-ı millet-i ermen	Ermeni	Evbak 1	Edna 1	Sıbyan 1	---	---	2	14
Göynük'ün toplam tahmini nüfus sayısı								1246

Tablo 11: **Nüfus icmal defterine göre Göynük kazasının toplam nüfus ve hane sayısı**⁹⁴

Müslim	Tuvana	Sıbyan	Müsin	Nizamiye	Yekün Nüfus	Haneha	Köyler
		204	55	57	3	319	168
Gayri Müslim	A'la	Evsat	Edna	Sıbyan	Yekün nüfus	Haneha	Köyler
		204	9	8	6	23	10
Toplam					342	178	22

94 BOA. NFS d. No: 3732, s. 23.

NÜFUS İÇMAL DEFTERİNE GÖRE 19. YÜZYILDA MENEŞKUT KAZASI⁹⁵

Tablo 12: Meneşküt kazası ber muceb-i tahrir-i cedid sene 1262⁹⁶

Köy isimleri	Müslim	Tuvana	Sıbyan	Müsin	Mande Nizamiye ve İstibdal ve Mahal-i ahare revan	Topmlan Nüfus	Hâne sayısı	Tahmini hâne sayısı
Şevaşi	Müslim	43	15	12	Niz. 2 Mahal-i ahare revane 2	74	27	189
Zizni	Müslim	7	3	2	Niz. 1 Mahal-i ahare revan	14	6	42
Koyti	Müslim	6	6	3	NZ 2 Mahal-i ahare revan 1	18	6	42
Botkan	Müslim	5	7	4	NZ 1 Mahal-i ahare revan T-1S-1 M-1 Top-4	21	7	49
Salat	Müslim	6	3	4	Mahal-i ahare revan	14	5	35
Halila	Müslim	17	15	6	Nizamiye 1 İstibdal 2 Mahal-i ahare revan 5	46	18	126
Reşan	Müslim	9	8	4	----	21	10	70
	Ermeni	Evsat -1	--	Sıbyan 2		3	1	7
Kelek	Müslim	11	9	8	Nizamiye 1 Mahal-i ahare revan 2	31	13	91
Dirrin	Müslim	6	4	2	Nizamiye 2 İstibdal 1	15	8	56
Basik	Müslim	5	4	2	---	11	3	21
Kefıryan	Müslim	11	8	4	Nizamiye – 2 Mahal-i ahare revan 2	27	10	70
Tepezni Reften Behramki	Müslim	48	38	17	Nizamiye - 5	108	32	224
Kareye-i Heriru: altı seneden beri ahalisi perişan olarak haliyen arazisi hali olduğu								

95 Defterin baş kısmında “işbu Kıpti Deştgur ve Savur ve Derik ve Behramki kazaları Kıpti’siyle beraber yazılmıştır. Bir defteri vardır. Nefs-i kasaba Neferen kebir 3 Sağır 2 Hane 1” diye bir not yazılmıştır.

96 BOA. NFS d. No: 3732, s. 25.

Cild-i sani								
Bogılan	Müslim	32	16	10	Mahalline dönmüş 1	59	24	168
Gîrvaz	Müslim	8	---	3		11	7	49
Beruş	Müslim	3	---	---	----		2	14
Canemîrek (Çunmerg)	Müslim	27	9	5		41	19	133
Hezarşah	Müslim	22	1	4		27	13	91
Melekan	Müslim	16	---	2		18	8	56

Tablo 13: Meneşkut kazasında bulunan kıptiyan-ı Müslim

Kıptiyan	Müslim	3	2	1	Mahal-ı ahâr		6	4	28
Kıptiyan	Müslim				Kebir	3			1561
					Sağır	2			
					Toplam	5			

Tablo 14: Meneşkut Müslim ve Gayri Müslim köylerin toplam sayısı:

Nefsi kaza: 1	
Kuraha: Müslüman köy sayısı:	16
Müslim ve Reaya karışık:	2
Hali anı'n-nüfus: Baş olan köylerin sayısı:	10
Toplam köy sayısı:	28

Tablo 15: Meneşkut'da Müslüman, Kıpti Müslüman ve Reaya'nın toplam nüfusu:

	Tuvana	Sıbyan	Müsin	Nizaniye	Redif	Yekün Nüfus	Haneha
Müslim	282	146	92	17	3	559	218
Kıptiyan-ı Müslim	3	2	1	---	---	6	4
Reaya	Evsat	Edna	Sıbyan	---	---	Yekün Nüfus	Haneha
	4	4	1			9	6
Toplam hane sayısı							228
Meneşkut'un toplam tahmini nüfus sayısı							1596

Tablo 16: Meneşkut kazasında bulunan harabe kuranın miktarı (Meneşkut'da harabe köylerin isim ve sayısı)

Hâlî (Boş) Karye-i Şavun	Hâlî Karye-i Ortaköy	Hâlî Karye-i Kasıman	Hâlî Karye-i Çırmergun	Hâlî Karye-i Taşköy
Karye-i İshavan Bogılan karyeli ziraat eder.	Karye-i Cıksa Canimerg (Çunmerg) karyeli ziraat eder. ⁹⁷	Hâlî Karye-i Derbaz (Dere-Bazun)	Hâlî Karye-i Hirbe Bazın	

97 BOA. NFS d. No: 3732, s. 26.

NÜFUS İCMAL DEFTERİNE GÖRE 19. YÜZYILDA GENÇ KAZASI⁹⁸

Tablo 17: *Kaza-i Genç ber-muceb-i tahrir sene 1262, Meneşkut Genç ve Zikte defteri bir yerde yazılmıştır.*

Köy isimleri	Müslim	Tuvana	Sıbyan	Müsin	Topmlan Nüfus	Hâne sayısı	Tahrini hâne sayısı
Genç	Müslim	76	23	10	109	61	427
Cengunur?	Müslim	25	5	5	35	19	133
Kameran	Müslim	34	2	8	44	20	140
	Reaya	Evsat1	Edna1	Sıbyan1		1	7
Kedzo (Kezro)	Müslim	7	---	2	9	6	42
	Reaya	Evsat 2	Edna 3	Sıbyan 1	6	2	14
Harsevik	Müslim	9	1	1	11	3	21
Berho (Perh)	Müslim	12	2	1	15	7	49
	Reaya	Evsat 3	Edna 7	Sıbyan 1	11	5	35
Vers	Müslim	2	---			1	7
	Reaya	Evsat 1	Edna 2	---	3	1	7
Kırnık	Müslim	8	3	2	13	7	49
Mezra	Müslim	21	3	4	28	14	98
Bohek	Müslim	33	8	4	45	22	154
	Reaya	Evsat 7	Edna 7	Sıbyan 9	23	9	63
Horçur	Müslim	12	3	4	19	11	77
	Reaya	Evsat 3	Edna 3	Sıbyan 1	7	3	21
Kendus	Müslim	23	4	2	29	16	112
Nuriyek	Müslim	22	3	8	33	20	140
Zergoz	Müslim	8				5	35
Usi-merg	Müslim	25	7	5	37	15	105
Çekkan	Müslim	7				5	35
Dorne	Müslim	14	4	2	20	12	84
Keğmur	Müslim	14	2	1	17	12	84
	Reaya	Evsat 4	Edna 4	Sıbyan 2	10	7	49

98 BOA. NFS d. No: 3732, s. 26.

Erzin	Müslim	11	1	4	16	10	70
	Reaya	Evsat 8	Edna 4	Sıbyan 5	17	9	63
Ömeran	Müslim	27	1	2	31	20	140
Savkân?	Müslim	10	2	3	15	8	56
Erduşin	Müslim	22	5	1	28	13	91
	Reaya	Evsat 4	Edna 11	Sıbyan 1	16	6	42
Çeşnihur?	Reaya	Evsat 2	Edna 1		3	2	14

Tablo 18: **Genç kazası köyleri:**

Müslüman köylerin toplam sayısı:	12
Müslim ve Reaya karışık:	11
Hali anı'n-nüfus yani boşalan köy sayısı:	5
Genç kazasına bağlı toplam köylerin sayısı:	28

Tablo 19: **Genç kazası nüfusu:**

Müslim Nüfusu	Tuvana	Sıbyan	Müsin	Nizamiye	Yekun Nüfus	Haneha
	422	79	69	1	571	305
Reaya Nüfusu	Evsat	Edna	Sıbyan	---	Yekun Nüfus	Haneha
	36	44	23	---	103	47
Toplam					674	352
Genç'in toplam tahmini nüfus sayısı						2464

Tablo 20: **Kaza mezburda bulunan Harabe kuraların beyanı (Genç Kazası'nda boşalan köylerine sayısı)**

Karye-i Dere Hayder Hali	Karye-i Gual (Gök) Erduşin karyeli ziraat eder	Karye-i Sınpertak Tavus karyeli ziraat eder	Karye-i Edrik? Tavus karyeli ziraat eder	Karye-i Şerzi-Dodeş Solahan aşireti ziraat eder. ⁹⁹
--------------------------	--	---	--	--

99 BOA. NFS d. No: 3732, s. 26.

NÜFUS İCMAL DEFTERİNE GÖRE 19. YÜZYILDA ZİKTE KAZASI¹⁰⁰

Tablo 21: *Kaza-i Zikte bermceb-i tahrir sene 1262, Meneşkut ve Genç ve Zikte kazaları defteri bir yerde yazılmıştır.*

Köy isimleri	Müslim	Tuvana	Sıbyan	Müsin		Toplanan Nüfus	Hâne sayısı	Tahmini hâne sayısı
	Müslim	41	23	9		73	21	147
	Reaya	Evsat 1	Edna 5	Sıbyan 2		8	4	28
Ergil	Müslim	6	---	1		7	4	28
	Reaya	---	Edna 2				1	7
Püsirek	Müslim	11	2	2	Nizamiye - 1	16	5	35
Modan	Müslim	10	1	1		12	6	42
Buvek	Müslim	17	5	---		22	10	70
	Reaya	Evsat 1	Edna 3	Sıbyan 6		6	4	28
Tırbaçul	Müslim	8	4	1		13	6	42
Hacan	Müslim	12	1	2		15	5	35
Şîn	Müslim	12	10	1		23	9	63
Eşkasur	Müslim	9	3	3		15	7	49
Vezenan	Müslim	23	9	10		42	19	133
Cansor	Müslim	17	6	5		28	10	70
Şanbegan	Müslim	7	---	1		8	4	28
Döşmalan	Müslim	11	5	4		20	10	70
Çırrık	Müslim	8	3	4		15	7	49
Şehsan	Müslim	14	4	3	Nizamiye 1	22	10	70
Kurdan	Müslim	7	2	1		10	5	35
Suvatek	Müslim	3	1			4	2	14
Mezra	Müslim	7	1	1		9	7	49
Gırnık	Müslim	13	9	2		24	10	70
Solağan	Müslim	25	13	7		45	20	140
Armişen	Müslim	13	2	1		16	8	56
Girnos	Müslim	27	4	5		36	18	126
	Reaya	Evsat 1	Edna 4	Sıbyan 2		7	4	28
Bogılan	Müslim	1	3	1		5	1	7
Kelêgor	Müslim	5	2	2		9	5	35
Muradan	Müslim	14	9	3		26	10	70
Hutt	Müslim	9	4	2		15	8	56

100 BOA. NFS d. No: 3732, s. 27.

Hoşşık	Müslim	3	8	1		12	4	28
Şinmıl	Müslim	5	6	2		13	5	35
Barente	Müslim	6	6	---		12	6	42
Dere-i Pusırk	Müslim	1	9	2		21	10	70

Tablo 22: *Zikte kazası Nüfusu*

Müslim Sayısı	Tuvana	Sibyan	Müsin	Nizamiye	Yekün Nüfus	Haneha (Toplam Hane)
	354	155	77	2	588	253
Reaya Sayısı	Evsat	Edna	Sibyan	---	Nüfus	Haneha
	7	17	7	--	31	12
Toplam					619	265
Zıkte'nin toplam tahmini nüfus sayısı						1855

Tablo 23: *Zikte kazasında bulunan harabe kuralar beyanı (Zikte kazasında nüfusu boşalan köylerin isimleri).*

Karye-i Layvez Boro keryeli ziraat eder.	Karye-i Alicayan Ergil keryeli ziraat eder	Hali Karye-i Ziyare	Hali Karye-i Şâkûlî	Hali Karye-i Sultan
Hali Karye-i Yahkinik	Hali Karye-i Gülişîn	Hali Karye-i Güzelgöz	Hali Karye-i Kom-i-Hasan	Hali Borağan
Hali Karye-i Osmanan	Cansur keryeli ziraat eder. Karye-i Kalın	Hali Karye-i Mahvan	Hali Karye-i Şeyhsinan	Hali Karye-i Meyalan
Hali Karye-i Karuk	Hali Kile	Hali Keşkvare	Hali Mezra	Hali Kermeşin

Tablo 24: *Zikte kazasında sakin olan Müslim ve Reaya'nın köy sayısı.*

Sakin Müslim	24
Sakin Müslim ve Reaya (Karışık)	6
Hâlî ani'n-nüfus	20
Yakkik toplam köy sayısı	40

NÜFUS İCMAL DEFTERİNE GÖRE 19. YÜZYILDA HANİ KAZASI¹⁰¹

Tablo 25: 3734 Nolu Nüfus İcmal Defteri'ne göre Hani Kaza'sında sakin Müslim ve Reaya nüfusu

Sakin Müsim	Mahalle	Köyler	Cemaat	Hane sayısı
		4	31	---
Sakin Müslim ve Reaya	---	7	---	36
Hali anı'n-nüfus	---	23	---	---
Sakin Cemaat	---	---	---	125
Hani kazasının toplam hane sayısı				1044

Tablo 26: *Hani Kazası Müslim Yerli nüfusu*

Tuvana Neferen	Sıbyan Neferen	Nizamiye Neferen	Redif-i cedid Neferen
933	818	78	3

Tablo 27: Yerliden olup ticaretle mahal-i aharde bulunan Hani kazası sakinlerinden ticaret maksadıyla başka şehir merkezine gidenlerin nüfus sayısı:

Tuvana (Genç) Neferen	Sıbyan Neferen (Çocuk)	Müsin (Yaşlı)
32	1	7

NÜFUS İCMAL DEFTERİNE GÖRE 19. YÜZYILDA LİCE KAZASI¹⁰²

Tablo 28: Kaza-i Lice der Liva-i Diyarbekr Bermuceb-i tahrir-i cedid 126, Mahalle ve Kuraha

Sakin Müslim	Mahalle	Köyler	Kale	Mezraa	Göçebe	Hane sayısı
		12	44	2	9	4
Sakin Müslim ve Reaya	---	30	---	3	---	67
Sakin Göçebe						76
Lice Kazası'nın toplan hane sayısı:						2910
Lice Kazası'nın toplan tahmini nüfus:						20370

101BOA. NFS d. No: 3734, s. 1-a.

102BOA. NFS d. No: 3734, s. 3-7.

Tablo 29: *Lice Kazası nüfus dağılımları*

Müslim	Tuvana Neferen 1973	Sibyan Neferen 1813	Müsin Neferen 931	Nizamiye Neferen 205	Redif Neferen 2
Müslim Göçebe	69	47	30	---	2

Tablo 30: *Lice Kazasında yerleşik ve göçebe aşiretlerin nüfusları*

Meman Aşireti Müslim Neferen	Tuvana 35	Sabi 21	Müsin 9	İstibdal 1	Hane 26	Toplam 66
Hamedan Aşireti Göçebe Tabi Kaza-i Lice	19	13	9	---	19	41
Zikte Göçebe tabii kaza-i Lice	10	12	11	---	19	33
Cozran Göçebe tabii kaza-i Lice	5	1	1	İstibdal 1	4	8

Tablo 31: *Lice kazası yerlilerinden olup ticaret maksadıyla mahal-i aharde bulunanlar*

Müslim	Tuvana neferen 307	Sibyan Neferen 16	Müsin neferen 54

Tablo 32: *Lice kazası Reaya'yı millet-i mühtelifesi*

Reaya	A'la neferen 1	Evsat neferen 525	Edna neferen 526	Sibyan neferen 682	Amelmande Neferen 31

Tablo 33: *Yerli Reaya'dan ticaretle mahal-ı aharde bulunan¹⁰³*

Bila varak Neferen	Sibyan neferen
13	1

Tablo 34: *Lice kazası toplam nüfus*

Müslim yerli	Kebir Neferen	Sağir Neferen	
	3472	1829	
Müslim Göçebe	101	47	
Reaya ber-mahal-i mühtelifesi	1096	683	
Toplam	4669	2559	

103BOA. NFS d. No: 3734, s. 1-b.

Tablo 35: Nüfus İcmal Defterine Göre 19. Yüzyılda Hazro Kazası¹⁰⁴

	Nefs-i Kasaba	Mehallat	Kuraha
Sakin Müslim	---	3	33
Sakin Müslim ve Reaya ve Yahudi ve Kıpti	---	1	18
Aşair			1
Hali ani'n-nüfus			19
Hali ani'n-nüfus	1	4	71

Tablo 36: Hazro Kazası Yerli Müslim Nüfusu

Sakin Müslim	Tuvana Neferen	Sıbyan Neferen	Müsin Neferen	Nizamiye Neferen	Cedid Neferen
	1448	989	433	102	6
Aşiretlerin Nüfusu	82	65	19	4	2
Yekun Yerli Nüfusu	1535	1044	452	106	6
Mahal-ı ahar	14	----	2	---	
Toplam	14	---	2		
Hazro kazasının yerli nüfus ve hane sayısı.				Yekun Nüfus	Haneha
				2994	1113
Aşiretlerin nüfus ve hana sayısı.				160	69
Kıptiyan-ı Müslim	Kebir Neferen 18		Sağır Neferen 9		Haneha 13

Tablo 37: Hazro kazası yerli Reaya nüfusu

A'la	Evsat	Edna	Sıbyan	Mande	Merdik	Veletli
1	389	181	406	19	3	1
---	---	1	1	---	---	--
Toplam: 1	389	182	407	19	3	1
Reayadan mahal-ı ahara						Edna 1

Tablo 38: Hazro kazası yerli Reayanın toplam nüfusu ve hane sayısı

Reaya	Yekun Nüfus	Yekun Haneha
	1001	200
Yahudi	2	1
Toplam Nüfus ve hane	2003	201 ¹⁰⁵

104 BOA. NFS d. No: 3732, s. 17.

105 BOA. NFS d. No: 3732, s. 17-18.

MUFASSAL NÜFUS DEFTERİNE GÖRE 19. YÜZYILDA ÇERMUK KAZASI

1259 Memalik-i şâhânedede meriyül-icra dutulduğı misillü Maadin-i Hümayun'ı hâvi olduğı kazalardan Çermuk kazasında sakin ve mütemekkin bi'l-cümle ehl-i İslam'ın tabirleri emr u ferman buyurulmuş olduğına binaen ber-muceb-i emr u irade kazayı mezburun mahallat ve kura ve çiftlikatında yerlu olarak asıl mevcut olan kebir sağır bi'l-cümle neferi zukurunun sin ve eşkalleri taribiyle tabir defteridir. Ber-vechi ati zikr u beyan olunur deyu...¹⁰⁶

Çermuk kazasında kâin mahallât ve kuraların ehl-i İslam hâne ve nüfusları marifet-i şer'i-şerif ve Maadin-i Hümayun'un havi olduğı kazaların Nüfus Nazırı atufetlu Muhammed Tursun Efendi ma'rifetiyle tahrir olunub nüfus-ı ehl-i İslam ber muceb bâlâ iki bin altı yüz otuz iki hane ve altı bin yirmi neferata balığ olduğı ve ehl-i zimmet taifesi dahi balada terkim olunduğı üzere iki yüz yetmiş altı hane ve altı yüz altmış nefer olduğı ber-muceb-i ceride işbu mahalle kayd ve imza olunmuşdur. 29 Z 1259

Çermuk Naibi Muhammed Dursun

Tablo 39: *Çermuk Mufassal Defterine Göre Müslim ve Reaya Genel Nüfusu*

Müslim Nüfusu	Toplam Hane	Toplam Nüfus
	2632	6020
Reaya Nüfus	276	660
Müslim ve Reaya toplam hane ve nüfus	2908	6680 ¹⁰⁷

MUFASSAL NÜFUS DEFTERİNE GÖRE 19. YÜZYILDA ÇERMUK KAZASI

Siverek kazasında kâin mehelât ve kuraların sakin ve mütemekkin hâne ve nüfusları marifet-i şer'i-şerif ve Maadin-i Hümayun'un havi olduğı kazaların Nüfus Nazırı Atufetlu Muhammed Tursun Efendi ma'rifetiyle tahrir olunub ehl-i İslamı ber vechi bâlâ iki bin yedi yüz yetmiş sekiz hane ve beş bin altıyüz yirmi yedi neferata balığ olduğı ve balada terkim olunduğı üzere reayası yalnız iki yüz yedi nefere balığ olduğı ve balada terkim olduğı üzere reayası yalnız iki yüz doksan iki hane ve yedi yüz otuz dört numaraya balığ olmağıla ber-muceb-i ceride işbu mahalle kayd ve imla olundu. Es'Seyyid Osman en'naib be-kaza-i Siverek¹⁰⁸

106 BOA. NFS d. No: 2660, s. 2.

107 BOA. NFS d. No: 2660, s. 396.

108 BOA. NFS d. No: 2703, s. 161.

Tablo 40: *Siverek Mufassal Defterine Göre Müslim ve Reaya Genel Nüfusu*

Müslim Nüfusu	Toplam Hane	Toplam Nüfus
		2778
Reaya Nüfus	292	734
Siverek kazası Müslim ve Reaya yekun hane ve nüfusu	3070	6361 ¹⁰⁹

Kaza-i Ergani tabii Liva-i Diyarbakır¹¹⁰

Ergani kazasına bağlı nahiye, kasaba ve köylerin nüfusu

Mahalle	Nahiye	köyler	Mezralar	Aşiret	Göçebe
9	4	139	3	1	1

Maden-i Ergani kazasının yaş sırasına göre nüfus dağılımları

Maden Kazası	Tuvana (Genç)	Sibyan (Çocuklar)	Musin (Yaşlı)	Yekun (Toplam)	Kıptıyan Kebir	Kıptıyan Sağır
Ergani Madeni	842	827	355	2024	7	6
Nefs-i Ergani	307	296	244	847	---	---
Nahiye-i Dımılıyan	1371	1129	568	3068	11	8
Nahiye-i Kılış	1229	1038	465	2732	9	5
Nahiye-i Hasran	941	766	332	2039	9	3
Nahiye-i Kurdan	409	232	92	733	---	---
Toplam Nüfus	5099	4288	2056	11443	36	22

İCMAL NÜFUS DEFTERİNE GÖRE 19. YÜZYILDA MOTKI KAZASI

1264 yılında daha önce Bitlis'e bağlı olan Mutki kazasının Muş Livası'na bağlandığını görmekteyiz. 1831 yılında başlatılan nüfus sayımları zamanla Bitlis ve çevresinde nüfus sayımlarının yapıldığını Nüfus defterleri kayıtlarından anlıyoruz. Mutki kazasında daha önce Mufassal nüfus kayıtlarının yapıldığını fakat henüz bu defterlere ulaşamadığımız için elde ettiğimiz icmal defteri kaydını esas alarak Mutki Nüfus kayıtlarını veriyoruz. 1264 Tarihli Nüfus icmal defteri kaydına göre Mutki kaza merkezi ve köylerin nüfusu şöyledir: Zikredilen tarihte Mutki kazası'na bağlı 42 köy olduğunu ve toplam hane sayısı da 857 olarak verilmiştir. Yerli erkek sayısı da 2497 olarak yazılmış ve aşiret sayısında 139 olara belirtilmiştir. Askerde olanların sayısı 1 terhis olup dönen sayısı da 1 olarak verilmiştir.

109 BOA. NFS d. No: 2660, s. 396.

110 BOA. NFS d. No: 2709, Vrk 9-13

Tablo 41: *Der liva-i Muş Kaza-i Mutki be-marifet-i muma ileyh tahrir şode el-vâki' der sene 1264 ber-muceb-i 1 kıta defter-i cedid-i vâride*

Muş Livasına Bağlı Mutki Kazası	Müslim	Köy sayısı	Aşiret	Nizami Nefer	Redif Nefer	Topmlan Nüfus	Hâne sayısı	Toplam Nüfus
Kaza-i Mutki	Müslim Neferen	42	139	1	1	2647	857	2638 ¹¹¹

İCMAL NÜFUS DEFTERİNE GÖRE 19. YÜZYILDA KUZİCAN KAZASI

Tahrir-i nüfus-ı zukur İslam kabail-i mezkurin der Liva-i Dersim ki be-marifet-i ümerayı askeriye ve meclis-i mücerreda tahrir ve defteraş takdim şode ber-muceb-i 1 kıta defter ber-muceb-i tahrir-i cedid sene 1261.

Tablo 42: *Aşair-i Kaza-i Kuruçay (Kuzican)Der-Liva-i Dersim*

Koçgiri Aşireti'nin mevcudu.			Ticaretle mahal-i aharda bulunan	
Tuvana	Sıbyan	Müsin	Tuvana	Müsin
623	459	157	4	2
Yekûn neferen: 1239			Yekun neferen: 6	
(Koçgiri Aşireti'nin toplam erkek nüfusu) Yekûn neferen: 1245				

Tablo 3: *Gircanus hane köy ve mezra sayısı*

Sakin Müslim	Kuraha (Köyler)	Mezraa	Heneha (Haneler)
	48	5	459

Tablo 44: *Gircanus'un toplam Müslüman nüfus*

Müslim nüfusu mevcudu			Ticaretle mahal-ı aharda bulunanlar	
Tuvana	Sıbyan	Müsin	Tuvana	Müsin
768	593	183	4	2 T.Nüf. 1579

111 BOA. NFS d. No: 2801, s. 125.

TARIXÊ ZAZAA DE ŞIIRE

Şair Kemal AKAY Xamîrpêt¹

1. QESÊ VERI

Şiire, eke çelê zımıstani de, pukeleka Xızırı de dest - paê to cemediyê, bêçikê nınganê to cemed gureto, xo şanena soba, koliya ver kena germın. Ma, eke zeria to bıcemediyoy? Şiire ki çiyê de nianêna. Şiire goranê her kesi çiyê vana, her beni isani ra şiiire çiyê vejena, isani xo rê çiyê vejenê, nêvejenê; ê zanenê. Şiire gorê mı, isan çiyoy ke xo tede vêneno, can u ro tede vêneno. Zê ju lawıka ke vajina, vano, ez awa. Şiire a be xuya. Şiir u şiwaranê Dêrsımı de, weşıya xo biyaene çinêbiyaene sero dewam kerda. Edebiyatê xo vatene de u goş be goşa ra arda hatani roja ewroy. Qalê Silêmanê Qıci ken. Şairê ma Silêmano Qıç şair u hostaê nê kario. Ez no tebliğê xo de, tarixê mao ke sed serra niamo nüstene, huner u şiiiranê şairê mao ke raa ma kena roşti, ina şıma rê ana re zon.

2. TARIXÊ ZAZAA² DE ŞIIRE

Tarix ebe serra, ebe sed serra, ebe hazar serra isan şikino sero vındero. Arêkerdoğêni bıkeroy. Tarixê isantêni çı hêf ke şer, ceng, goni koletêni, dışmentêni, koçberêni, surgın, xaintêni u ebe zulım u zordarêni amo vıraştene. Tarixê isantêni

1 Hatani nıka qezeta u dergiya de, ebe namê Kemal Xamîrpêti mıqale u nüstê xo nüsênê. K_Xamirpet@yahoo.de 1976 ra nat Almanya / Hannover de nişeno ro, zon u kulturê ma sero gurino. Hatani nıka pêserokê zonê ma Ware, Tija Sodiri redaksiyon de guriya, ju kitabê şiiira vejiya Xamîrpêt'in Sevdası. Romanê Maxim Gorki çarna zonê ma, namê nê romani "Karkerê Noni" Zazaki qursê zoni dano. Nezdide kitabê xuyo Şiir ra vejino...

1 http://tr.wikipedia.org/wiki/Zazalar#cite_note-6

phonc qırna de, phonc sistema de anê re zon tenê tarıxwani u tenê ilmdari. Qomo komunal, koletêni, feodal, kapitalist u ebe qomê soyalistêni tarif kenê. Nê ilm-dara, isana ebe hazar serra qoma weşıya xo se viyarna ra, kemera sero, miğara u cao ke weşıya xo dewam kerda, ebe kamci çiya pê kar u gure kerdo, arêkerdoği vanê; no ê filan waxtio, isana ebe nê aleti şiyu neçir. Ebe nê alêti pê kar kerdo. Kemer u zınara sero resm u şıklê ke vıraştê u.ç.b. Hama eke nûste vejıya, endê verê coy isana ebe çınay se weşıya xo viyarna ra, dina ra ma rê çı mendo? Kamci alet, kamci qılafet nê, saiya nûsti de, endê qomi isani çı fıkrinê, çı wazenê, saiya nûsti de / nûsnaış de ma nina ki zaneme / museme. Endê qoma ki kulturânê dina ki rüyê hardi de çı esto, çı çino, isani nina ki musay. Se ke imparatoriya dewleta Osmaniya şeşse u hiris serre hukmê xo se dewam kerdo. Ma uja de nia dame u zaneme ke, zor u zulmo ke, qoma sero kerdo, Zazaa, Kurda, Elewiya, Hermeniya u qomanê bina sero. Mêraso ke cumurêtê Tırka tarix ra gureto, o zulm, neheqêni talan surgın u kindarêni hatani roja ewroy dewam kena. Hiris serra peyêne de qom u kulturê zerê sindoranê Tırkiya de, nina seba kamiya/kimlik u kulturê xo biarê zon, owo ke niamê sarê nê qom u miletı, nêmend. Çewres hazar isan ame kiştene, zon ame menkerdene, namê isana, namê dewa, koa, namê deysta u namê isana menkerdi . Hirêhazar dewi terefê dewlete ra amay vêşnaene, hirê milyon isan ebe zor surgın kerd. Ma zaneme ke qomê Zazaa ki nina pêrine ra nesibê xo guret. Ez ebe hirêşê ya ki çarsê sere, imkananê ewroy de tarixê Zazaa sero nêşkin arêkerdoğêni bıkeri. Çıqa ke van, tarixê Zazaa, Ez tarixwan niya. “Tarixwan, çiyê ke biyê, raştıya dina sero vındeno; şair; gere se bıbo, mecburiyeta weşıye nina nûsneno”³ fikrê xo vajo. Ez nê tebliğê xo de sed serre sero vınden. Şahadê ma Şair Sılêmano Qıco, serrê xo newa u newê.

3. ŞİİRE ÇİKA

Şiira Zazaa nûsnayış, tarix de zaf khan niya. Eke esta ki, ma hona nêzaneme. Çımke arşiv u wedardene u dezgê xoyê khani çinê. Weşıya xo vatene de dewam kerda ebe qese, itha qesê biyo, o qese feka ra biyo vıla. Goş be goşa ra biya vıla. Caê de bin de amo vatene, sero amo qesêkerdene, a qesa u a muculaiye uja nêmend, feka ra biya vıla, wertê miletê ma de caê xo gureto. Çı hêf ke niamo nûsnaene, kitab, pêseroke (dergi, mecmua) de neşr nêbiyo. Goş be goşa ra biyo vıla. Pira, raybera, isanê ke qese u sêncê xo qomê xo sero esto. Ebe o şıkl dewam kerdo. Tarixo nûste ma dest de çino. Ma şikime sed serra peyêne sero vınderime. Zazaa çınay sero şiire nûsna. Şiira Zazaa çınay ra tesir gureto, şairê xo kamê, ebe kamci zon nûsno. Kami sero nûsno, Nêmo zafêri çınay sero şiirê xo nûsnê? Tesirê

3 *Aristoteles, Bütün yapıtları–2 Poetika Şiir Sanatı Üzerine Çeviren, Furkan Akderin, say yayınları 1. baskı 2011 s.30 www.sayyayincilik.com*

kamci şairi Zazaa sero, şiiira Zazaa sero ca gureto? Şiire se ke biya, ama naskerde-
ne, دنیا ra biya vıla, her qomi gorê xo name no pıra. Hatani roja ewroy, şair ra
hunerbenda, ilm u zanıtene her kesi ju name no pıra. Zazaa de, zon, zagon, tarix,
weşiye, huner u hunerbend. Şair u hozan kamo? Ez wazen tarix de filozof u tarix-
wana, şiire se tarîf kerda. Şiire se ke her kes zaneno henêna ya ki dügel u qomanê
bina se veta werte. Tenê ina qal keme, hona bêrime şiiira ma ser.

Dınya de en zêde Aristoteles (384 – 322) şiiir u şair sero vindeto, sare dajno.
Xêlê çiy vatê, nê filozofê Yunana “Şair huner u hunerbend, muzik her çî teğlit ra
kuno kar, teğlitê jubini kenê.” Hatani roja ewroy ki, no fikir hona sero êno mişew-
re kerdene u qesêkerdene. Aritoteles nê çiya defêna keno hira u vano ke: „Epos
(destan) tragedya (trajik), komediya (komedi) Flut u gitare (muzik); nê huneri nêmo
zafêri teğlidê. Feqet nê hirê çî jubini ra hirê tenê raya de benê ciya. Nina ebe çiy ke pê
teğlit kerdo, ebe çınay teğliti vıraştê, ebe senê şikil teğlit kerdo.”⁴

Nêtê mı çino, şıma rê felsefê Yunana sero filozofanê Yunana sero qal kerî.
Labelê gorê mı şair u şiire emeg u kulturê ê waxtio. Gorê mı, ma ewro şiiir u
şair de nia dame, kıtabanê dina waneme, tiyatro wendiş u huneranê dina de nia
dame, o waxt Aristotelesi zaf çiyê de xırab u şaş nêvato. Çımke Aritotelesi verê
hazar u şeşê u vist u heyşt seri ravê no fikrê xo ardo re zon. Ewro ki zaf zaf çiy
nêvuriyê. O waxt Aristotelesi şairi kerdê dı nivşi; “Ju: Tenê (taê) şair şa padişa
u saltanatê dina sero, ê goynê ebe çımanê dina nüsno. Dide: Tenê şair ki, isananê
feqira, belangaza u desttenga sero şiirê xo nüsne. Tenê şair ki, şiira xo hatani nika
se biyo, nae ra tepiya se beno, her çî heni nê? ,Gere nia bo, zê mı bo’ vano. Ya ki şairê
ke qom de biyê meşur, ênê naskerdene, milet cı ra hes keno, teğlidê dina keno.”⁵ Şair u
hunerbendi nia tarîf kerdê verê hazar u şeşê sere. Helbet no ju sistemo, ju kulturo,
ju weşiya, ju qurdişano. No sistemo nianên ki gırêdaê weşiyo, qomio, dewleto.
Ê mektebio, domantêni, piltênio, itıqat din u şexsiyetio. Nê çiyê ferzi ke amay
têlewe, benê kamiye, benê şexs, zat, exlaq-moral. Cao hop-hazır de exlaq-moral
nêbeno. Şair u huneri ki niaro, o ki zerê ê qomi dero. Şair u şiire eke nê çiyê ke
ma cor kerdî derg, ya nina qebul keno inam beno, ya ki, heni nê gere no çî, na
raye, no sistem bivuriyo. Goranê dae emeg u kar keno. Ebe şiire, ebe huner, ebe
roştberêni ebe muzik u.ç.b.

3.1 Edebiyat de çand qeydê şiire esta

Ma cor tenê qalê şiire kerd. Şiire çika, kami nüsna, kami sero, çınay sero
nüsna. Çı waxt nüsna. Şiire se êna nüstış, kam wayirê na şiire veciyo, kamirê biya

4 Aristoteles, bütün yapıtları – 2 Poetika-şiiir Sanatı üzerine 1 Baskı SayıYayınları 2011.1447 a
sayfa 35 k.n.v. S..40

5 k.n.v. S..40

mal. Qom de caê xo çîqa esto? Faydê xo qom rê çîko? Tesirê xo kam sero biyo? Qomê Zazaa de çî waxt kami şîire nûsna?

Şîire her qom, her dewlete, her dögel de, hukm u caê xo ju niyo. Qom, sistemo ke tede weşîya xo rameno, edet u zagonê xo senêno, şîire ki gore nê edet u zoni şîya. Hona ke isana rüyê hardi de, imparatori, dewleti, qomi jubini nas nêkerdi bi, şîire zerê ê sindora de hepîs bi bi, mend bi. Eke imparatori, dewleti rijiyai, sindorê werte dögela vuriyay, o waxt şîire teyna nê zon, zagon, edet u torey ki jubini sero hukmê xo vejîyay u bi vîla. Îsani dewleti, qomi jubini ra zaf çîya musay. Weşîya xo heni ramite. Karê huneri ki nia bi. Muzik, din, siyaset, moral u exlaq goranê kami raşt bi. Kam qerar bîdo cî? Kamci rîndo, kamci xırabîno, zordar, zulmkar, wayirê saltanati kamo? No qey niaro, goranê hondae edeta kamci rayşto? Îsana endê zaf çîya ra xebera xo biyê, şanîtêne têver u sero mucîlaiye kerdêne. Ebe no qeyde her çî her cara bi vîla. Huner hunerbendêni, şair şîire u teknik, her çî endê rew biyêne vîla. Qomi bînê tesirê jubini de mendêne her hetê ra. Gere endê şîire ki ju name, qalîb, nıvş, sistem bıguretêne. Şîire hatani nıka ebe senê qalîba ra nas bena. Nê qalîbê kılasiiki sindorê xo hatani kotirê?

3.2 Pême u qalîbê şîire kamciyê, dögela de senêna?⁶

- **Epik**, şîira epike; zonê Yunana de êna manê ‚destanê, ‚epos‘ ra êna, hona ke nûste nûsnaiş çînêbiyo, o waxt ama vatene. Rolê de gırs wertê dögela u ejnebiya de gureto. No qalîb u şıklê qehremanêni egîtêni, şer ceng u welat heskerdoğêni cêna zerê xo.
- **Lirik**, şîira lirike; şair fıkr u geyalanê zerê xo, ebe zonê de kêf u heyecan ano re zon, dina ra vajîna. „Liyır“ enstrumentê muzikio, Yunana verênde waxto ke şîire wende ya ki vajîyê, ebe nê enstrumenti cınîtêne (dênê pıro), coka no qalîb ebe namê nê enstrumanti êno zanitene.
- **Dramatik**, şîira dramatike; weşîya isana de çî vêrdo ra, heskerdene, waştene, ters, xofê xo çîko, ebe raştîye sero vîndena, payjo ana ra zon. Zulm u weşîye de çî vêrdo ra, ina zê şanîke, şair ano re zon. Tenê fıkrî vanê, şîira dramatike şîira epike ra pêda biya, zerê dae ra veciya.
- **Didaktik**, şîira didaktike; huner, felsefe, exlaq u nê çîya musnenê qomê xo. Hozan u şairê ke na şîire nûsna, (tarix de) qomê xo de zanitene, tecrube u zê mordemê ke roştî kenê vîla, zane u roştber say biyêne.
- **Pastoral**, şîira pasturale; rüyê hardi de rîndekbuna tabiati, reng u rengê

6 Qalîb u namê nê şîira zonê Latinde ki niyanênê, coka mı nêvurnayi.K.A.

çoli - deysta, koa, çhema, ebe zonê de şirin u weş êna nûsnaene, heskerdene tabiati kena zerê isana.⁷

3.3 Şairê Zazaa giraniye ebe kamci qalib, kamci pême nûsnê?

Şairê Zazaa u şîirê Zaza welat de, caê de hira u mîqerem cênê. Zafêri hetê Dêrsimi de Şairanê ma wertê qomê ma de nam do. Eke ma qalê Dêrsimi keme, sindor u cao ke mîletê ma verênde tede weşiya xo ramita u uja de hukm kerdo, uja êno isani viri. „Hetê de xo şaneno Erzurım, hetê de xo şaneno Sêvaz, hetê de Gumışxane u Erzıngan, heto bin de xo resneno, Gerger u Semsur“. Eke qalê lawıkanê Dêrsimi bikeme nê sindori cême vera çımanê xo. Hatani cumurête Tırka awan nêbi bi, zerê nê sindori de hukmê mîletê ma bi. Helbet nê tebliği de nêşkin çıqa şîira Zazaa esta, sero vınderi. Şair u hozanê namdari u êyê ke namê xo qomê ma de caê xo gureto, dina ra jukeki sero vınden: No Şair u hozanê mao namdar, Silêmano Qızo (Silo Qız). Serrê xo 99ê. Mı dest de tarixê Zazaanê sed serre nûsnaiş çino. Hama Silêmano Qız kuno sed serre. Şahadê ê waxtio. Ma verênde goş bıdime şairê ma.

3.4. Şairê Welati Silêmano Qıc

“Sar vano, Silo Qızo

Halbuke, aqıl ra dengızo

Taê vanê, Mılızo

Thamare ra xaso, Khurêsızo

Zerrno İngilizos⁸

“Ez Mılo de amo dina. 1913 de, feqet nufıs de ‚Süleyman Doğan (1937)‘. Ğelet nûsno. Ez 1937 de defa didine zeweciyo. Ez o waxt des u phonc serre biyo. Wayirê domonu biyo... Waxto ke piyê mı merd, ez des u hirê serre biya... Namê piyê mı ki Silêman biyo, Suleman lacê Heseni biyo. Namê maa mı Saxanıma, çêna Uşênê İbraimia, İbrahim lacê Uşênê Ana İsmo biyo. Cısnê Khurêsunê, wayirê kıremete biye.. İno tıyê xerrepiyai bile kerdê wes. Tü çıkê, yanê... Mordemo ke khul tey veciyo, mordemo ke alancuğê veciya, tede kerdê wes. Kemane ver dero, khalıkê mı cınto, piyê mı cıntêne, ez ki inu ra mıso. Dêka dêka ma pına, usar ke ame, asma Marte 21ine de ke dar u ber sızdê hardi bi, sona, çita ho erzena dare ser, cı ra mırod wazena, vana: Mırodê mı uwo ke, az u uzê mı sair bo. Mırodê ho yeno hurendi, piyê mı, apê mı i tede benê sair. Piyê mı, lazê apê mı şıwari vatêne, dina wêsnêne. Ez hona domon biyo, piyê

7 http://www.ebilge.com/34600/Didaktik,_epik,_pastoral,_lirik,_satirik,_dramatik_siir_nedir.html

8 Reportajê Hüseyn Ayrılmaz u Cemal Taş de, Silêman'ê Qız'ı xo sero vata.. Şairi, ti ke perskerê vajê ti kama; gege cewabo niya hazir danê. K.A.

mı ez berdune veyvu ro fetelnêne. Hona phonc-ses serri de biyo, mı dest fit cı, giran giran cınıt. Piyê mı rew merd, ez hona des serri de nêbiyo, ez berdu veyvu, mı veyvu de cınıt. A taw dawule-mawule çinê biye, veyvê ma eve kemane cınitêne, ebe lawıku vatêne, citi viyarnêne ra. Ez berdêne veyvu, miletı zof hewes kerdêne, gos nêne ra mı ser, mı ki cınitêne, vatêne. Têw.. verwa miletı şiyêne.. Çıko, to heni vana... Vengê mını verên biyêne, sımá bıdıyêne, kokımıne xırawınıya piyê mı. Mı ke “Gulıye” vatêne, milet veciyêne hermunê zubını ser. Mı neqesnêne, vatêne, têwıwıwı...

Şairê ma Silêmano Q1c tertelê Dêrsımı 38 de ez des u phonc serre biya. Her çi zê ana sate êno mı viri. Dewlete u eskera zulmo ke ard ma ser de, kesi niard ma ser de. Aşiri verday pê, wertê isananê ma de, xaintêni vete. Aşiri guretı lewê xo perê dina ra kerdı vıla. Aşiri kerdı dışmenê jubını. Qeweta miletetê ma kerde lete-lete. Pê miletê ma xapıt. Nia dê, şairê ma ê roja se ano xo viri;

“Hew. Ma çae nêro mı viri.. Mulet qurr kerd. 38 ame, ordı ame.. Mı hermeta huya rametiye a taw remnê. Mı leçegi eştı sare ke pırd ro bıvışni bover, esker zofo, nıa vêreno têver ra. A feqıra mı ki nıa tersu ra tıkena, endı sewe biya lete. Jü eskerı mı ra pers kerd, va ke: ‘Na kama, to nae itıha ro bena kotı?’ Sukrı onbaşı bı, ey ez nas kerdêne. Mı i eskerı ra va: ‘To so, veng de Sukrı onbaşı, bêro!’ O cenderme şı, Sukrı onbaşı veciya, ame. Cığara pişte têra, dê ve mı, mı horê sımte. Ez şıyo lewê Qoçoğlı , Qoçoğlı ifadê mı guret. Uza jüyo de Zaza bı, Qoçoğlı veng da i Zazay, Zaza ame. O Zaza Palo ra bı, namê ho Mursa bı, eskerı ho de ardı bı. Tenzbaneci (tercuman) bı, ma zon nêzanêne, i Mursay ma rê tenzbanecêni kerdêne. Qoçoğlı ma ra pers kerd, ma ra ifade guret, bado Qoçoğlı Mursaê Zazay ra vat: ‘Na hermete bere, çê sımá de hewın fıye, sodır ra sıpêde ra hata bonanê çê Alı Babay tey so, ravıyarne, horê şêrê.” Ma a sewe çê Mursay de mendıme. Bı sodır, Mursay ine ma viyarnayme ra, ma şıyme çê. Rocê eskero ez fıştı ra ho ver, berdo Mamekiye. Dewıcunê ma qumandarı ra vato ke, ‘Dewa Mılo dewrê verêni de yê ma Mılu bıye, Alu zor kerdo, ma ra gureta. Nıka ki dewrê hokmatıo, ma dewa ho peyser wazeme.’ Alu ra ki jüyê ma rê gerre kerdo ke, nı mordemeki eskerı qurr kenê. Ez berdo qereqol, eskeru kerd ke mı bıkısê. Ovacıge ra Sukrı Çarwus bı, jüyo de zımêlexıştı beznebarı.. To hewesê cı mendêne. Ey ez nas kerdo, nêverda. Cendermu ez berdo, gırê do dare ra ke mı bıkısê, o Sukrı ame, vat: ‘Ney raverdê, Qocoğlı kamo, Qocoğlı se nı mordemi dano kıstene, no mordemê mını! No saıro, kemane cıneno.’ Roca Haqı mı kemane guretêne cınitêne, inu ki reqeşı kerdêne, çêfê ho dêne ardene, endı tersunê qumandarı ra keşı mı ra thowa nêvatêne. Ez berdêne Ejız Avdel, berdêne Jêle, ca ve ca, elaiye ve elaiye fetelnêne. Mı Tırkı, Kırmanckı (Zazakı) lawıki vatêne, kerdêne tıra, kemane cınitêne, eskerı kotêne reqes.. En jêde inanê ke Kırđaskı zanıtêne, na hetê Meletıye ra, zu ki Zazaunê Paloy mı ra has kerdêne, mı sero merdêne.” Şairê ma Silêmano Q1c saıya kemarı de we-şıya xo xelesna ra. “Ez saa kemarı ra xeleşıyo ra, eke heni nêbiyêne, eskeru ez kıstêne.

Rocê cendermê mî rê heqaret kerd, vat 'non to ra, to geber ken', ez urzno ra ke mî ro do. Yüzbaşı ame, perrna ser, vat 'no mordemê elay qumandariyo, nîka ke pêbeşiyoy, n... moa to!' Yaaa! A non u sola pi u khalikê sîma bo.. Ez sayiya kemani ra xeleşiyoy ra.. Heni nêbiyêne, ez ki kistêne...⁹

Weşîya Silêmanê Q1ci mî tenê derg gurete, taêna nas bone. Wertê qomê Zazaa de, Silo Q1z, Silo Q1c êno vatene. Ma ebe name dê vajime, Silêmano Q1c. Ma qalê huner u hozanênia dê bikeme.

Silêmanê Q1ci şîirê xo, lawikê xo, şîwarê xo zafê. Reportajê xo de vano "hirêsey lawiki sarê mî derê." Helbet pêro niamê nûsnaene. Waxtê Tertelê Dêrsîmi de des u phonc serre biyo. No tertele ra tepia şîwarê xo zafêri, şer (qewğa) kiştene, vêşnaena, qetkerdena Dêrsîmija sero vatê. Hemî ki ebe kemanê xo cînitê.

Ju Şîware; Welatheskerdogêni sero, şîira Îmam Heseni:

İMAM HESEN¹⁰

Ax Setero, Setero¹¹

Îmam Hesênê mî cade yeno ko ra

Mae qedaê lazê jê to bijêro, bîko

Goni ken be semtêni u sefkanênîa to ra

Qomo, hala reyê bêrê,

Şîne ke des u dî mordemu lajê mî merredno ra

Kardî na ro vîle, sare bîrrno tîji vera

Dest u bojiyê Îmam Hesênê mî cîra kerdê

Ebe weşênî kerdê be cendegi vera

Wel u kemerê dinalhîgi do arê

Kerdo cendegê şêrê mî sera

Meytê lazê mî letê binê wele dero

Letê verdo tîjîa amnonî ver, wîiy.

Şairi itha de zaf kuno re xo ver. Mordemê zê Îmam Heseni ebe bêbextêni, eskeri vera çîmanê isana ebe zor berê bîdê kiştene, qe mecela xo çîna. ,Şîma nê zulmi se qebul kenê?’, veng keno re qomê xo (“*Qomo, qomo; hala reyê bêrê!*”), şîma nae se qebul kenê?!’ Sero na şîire şaneno pê, miqam vîrazenê u keno şîware. Xêlê

9 Reportajê Hüseynî Ayrılmaz u Cemal Taşı Silo Q1z 10.05.2009

<http://dersimzazaplatformu.de.tl/PLATFORUM--k1-%26%23351%3Bifreli-k2--/thema-1-Say%FDR%EA-Say%FDru-.-SILEMANO-Q1Z.htm>

10 Vatoğ: Silêmano Q1z, Arêker: Hawar Tornêcengi. Tayê Lawikê Dêrsîmi. Berhem Yayınları 6, baskı Aydınlar matbaacılık Kızılay-Ankara. Birinci baskı 1992 sayfa / 141/142.

11 Seter; Dewê de Dêrsîmia, nîka girêdaiya qeza Bingolî Xorxolîa.

şaira de hisiyatê nianêni estê. Coka ez van, Silêmano Q1c verênde welatheskerdoğo. Goşê xo, khezeba xo welat u isananê xo serowa.

MİRE MİRE, BÊBEXTO MİRO¹²

*Mire Mire, bêbexto Miro
Bêbextêni meke, dıŝmenê to Xızıro
Kam ke be kıneno, xain gıneno pıro
Ala urzê, Memê İlaŝi çheki guretê
Kıstena Xelil Begê mı rê fit cêrino
Bego, dik veng dano
Mirê mı nao sodıro*

*Miri xapıto
Xelil Begê mı qan kerdo
Berdo Bağıre, tey sond werdo
Way Mire, way Mire, Heq to rê nêverdo
To Xelil Begê mı do kıstene
Çêveri, odi u qonağê Fême de zerze kerdo.*

Na lawıke ki Silêmani Q1ci wertê aşıra de, fasadêni, çimesurêni, bêbextêni sero xêlê aşıranê Dêrsımı jubini telef kerdo. Şair u hozanê dina ki bêveng nêmaneno. Wertê aşıra de a dıŝmentêni herç ke şona, bena xori. Şairi ki ebe o qeyde fikr u vatena xo vano. Na lawıka dê werte de cigerê ke vêŝenê, çêyê ke bêwayir manenê, isanê ke vejınê koa, hunerê xo de ano re zon. Mesaj dano qomê xo, nê çı buglatê şıma vejenê. Eke tı bêbextêni bıkerê, Xızır neyarê tüyo. Çımê xo qom isananê xo seroê. U vatena xo ki ebe no qeyde resneno qomê xo. Heto bin ra ki neheqêni qebul nêkeno, zawtê Xızırı dano pıro. Şair u hozanê ma vera dewlete, vera Celal Bayari vata.

ÇUXURE¹³

*Wayi wayi wayi, Sülü¹⁴ Ağaê mı, wayi
De wayi wayi wayi, Hesên Ağaê mı, wayi
Hequ tala bıvêŝno çê Celal Pasayi
Hequtala bırıznno, bero çê zahım Celal Pasayi
Ağlerê Çuxure xanım u ağay pêro girê dayi*

12 k.n.v S 266 / 267

13 Çuxure, Dewê de Dêrsımia k.n.v pelge 93.

14 Sülü, Memed u Hesên ağa, hirêmêna ki bıraê.

*Fist re rae, rusnay ap u ded, beg u birazayi
 Berdi verê kertê Mazgerdi de
 Hata son tijia amnani vera
 Xanim u aĝay vındarnay¹⁵
 Celal Bayari emur do
 Aĝır makiney ardê, girê dê
 Zalimi ver ra nay be ma ra.*

Şiware, şiire lawike bena derg, şona. Eke şair u hozanê ma namê Celal Bayari medêne, namê dewlete medêne, çand kesa zanitêne, rolê C.Bayari? Tarixê Zazaa o waxt kami nûsno? Hırıs u heyşt de kami isanê ma bîrnê, namê ju be ju zanê. Silêmano Q1c ki şahadê ê waxtio. Arşiva rojê ma rê ra nêkena dewlete. Nae ma rınd zaneme. Şairê ma 99 serriyo, waxtê tertelê 38i de des u phonc serre biyo. Her çi zano. Ebe çımanê xo diyo. Na şiwara hozanê ma her ca de êna vatene. Ez vist u şeş serre biyane, mı Estamol de kasetê Hüseyn Doğanay guret, o waxt mı na şiwara Çuxure heşnê, mı nêzanitêne, şiwara Silêmanê Q1cia. Tabi Hüseyn Doğanay u tenê lawikwananê bina ki, ferqli varyanta de vata.

Hüseyn Doğanay, nia vatêne kasetê xo de:

ÇUXURE¹⁶

*“de wayi wayi wayi
 de wayi wayi wayi
 de, Mısto, lo gavano
 de, tı eşmo se kena,
 Celal Bayar amo
 eşmo ma rê meymano,
 Non sola ma nêweno
 Ma de xain nia dano,
 Tam zerrê mı terseno
 Eşmo Dêrsım qır keno
 de, wayi wayi wayi,
 de, wayi wayi wayi
 va ke, zalım, rew ma ra ne
 domanê ma vêşayi.”*

15 k.n.v pelge 93.

16 Kasetê Hüseyn Doğanay 1975

Waxto ke mî goş nêne na şiware ser, zerê mî ez werdêne. Celal Bayar endê mî rê dîşmenê de pil bi. Mî no kaset ard, ma u piyê mî ki çê de goş na re ser, mî piyê xo de nia dêne, to vatê, sêl amo ser de, ju qesa fekê dê ra nêwejiyêne. Maa mî va ke, rayberê ma Nazmiya ra her serre ênê wertê talibanê xo, ina ki ma rê eyini na şiwara Çuxure vatêne. Piyê mî bêveng mendêne. Nêwaştêne na dawa sero qesê kero (Teğmin ken, piyê mî malim bi, coka nêwaştêne C. Bayari reisê cumuri sero qesê kero!)

Şair u hozanê ma lawikê eşqi ki sero xêlê nûsnê. Lawika heskerdene Guliye, lawikê de derga, ez şima rê dî çekuyanê Guliye sero vînderi.

GULIYE¹⁷

Namê to Gûliye

*Sağa peyêne, xetama qesê vace, tesela ma bîfiye
Gîlanga ho mî de, berji ho vîle, şêri verê asma newiye
To dîma di-rê serri fetelino, hondê ho mîrdiye
Dama şiaê mî de nêmena, munita, biya sıpiye
Hirê seferi kerdo sileci, no ro textikonê gemiye
Ondêr bîmano, dîna bosa bêfaydiye
Heqo, bojiyê fîzîlo bîcê, berze peyniya Qaf Dağiye
Heq mîrodê ma bîkero, to biyaro, Hesênqajiye
Kunime tê vîrandî zê zama u veyvîka newiye
To mekuma, raa ho hukmatu ra fiye
Hukmatu dest de neler bego girê de, era ho ver mekuye
Di-rê roci xorti dewa ma de biyê kemi, dewe biya xan u xîrabiye
To ke bêrê dewa ma, esq u çêfkuno cî, bena veyviye*

*Cêni estê, aqîl u famê to girano
Cerez koun ra zofo, sermîyanê ho fidano
Çheki jêvegu de estê, sûsliyê ho Alemano
Çism u burîyê to rîndekê, yajiyê serê qezentu - kitabano
Xoce u hekim bîbo, na derse roniso, bîwano
Can polat bîbo ke, vera lîngunê to pay bîmano
Xojî ve mordemê hewlî bo, girê dano, feqîr baxa-bax nîa dano
Lewê nan lîska to ra, sisîko zê thomê gostê qîrbanono
Bezna to cûanîke rîndeka, zê Martin u Alamano
Raştî vace, kamo, jê sairê to nî qeydo imîs keno, vano
Qedaê Silê ho bîcêri, çiçegê cematano*

17 Arêker: Cemal Taş, <http://dersimzazaplatformu.de.tl/PLATFORUM--k1-%26%23351%3Bifreli-k2--/thema-1-Say%FDr%EA-Say%FDru-.-.-SILEMANO-QIZ.htm>

Gorê vatenanê Şairê ma hirisê lawîk u şîirê xo estê, pêro viri derê. Pêro ê de mebê ki, hirêsê lawîke zano. Helbet ê şairanê bina zano, ina tey hesab keno. Bê dae ki, hona kes tam rind nêzano, çand lawîk, şîir u şîwarê Silêmanê Q1ci estê. Qey nêzanê? Çimke zafêri niamê nûsnaene, kitab u dergi mecmua de niamê nustiş. Se ke ma va, fek be goş be goşa ra biyê vila. Cem cemat, mıslet de amê qesêkerdene vatene. Heni weş mendê.

Şiwari, lawîki, şîiri, heway, çekuy, mîlqi, şanîki, beyti, deyişi, qesê verêna, qesê khalîku u pîrîka, itîqat u.ç.b. nina sero Dêrsım zê gèzna kulturê mao. Hirê ornagê ke mı cor dê, şairê ma Silêmanê Q1ci de:

Ju: Welatheskerdoğêni sero

Dıde : Qomê Dêrsımı sero çı zulm esto, ebe hunerê xo vera cı veciyo

Hirê : Wertê qomê xo de ihtilafê ke estê, zonê de weş vera cı vejiyo

Çar: Kêf u eşqê mîletê xo nêeyştı peyê çımanê xo, cı rê thamur cınito, vato.

Phonc: İtîqat u raya mîletê xo çıka, a rae cı rê kerda zalal, bêomıd nêvirdê

Şeş: Mıslet cem - cematânê qomê xo de amo diyaene, cı ra duri nêkewto.

Hawt: Wenden u nûsnaena xo çına, qomê xo bêşîwar, bêlawîka u bêşîire nêvirdê.

Heyşt: Bêomıd u bêqudım nêkweto, hatani şan nêberbo

New: Şair u hunerbendanê bina ra ki qewete gureta, teyna nêmendo.

Des: Tertelê hiris u heyşt de welat ra nêvejiyo, nınga xo welatê xo ra nêbirna.

Goranê qırnê ê waxti, nêzıbo, omıdê xo nêbirno, çetıniye rê teslim nêbiyo...

3.5 Şiiranê Silêman'ı Q1c'i de kamci qalib u pême estê

Cor ornagê şîira de mı Awropa de u tenê dügelanê bina de, zafêri ebe ê qalibanê cori nûsnenê. Feqet nê qalibi ki zerê xo de onci birinê ra, nıvş be nıvşe nûsnenê. Ornag: Eke ebe ju şairi qalibê epike nûsno, zerê nae de ki onci çand şıklê bini ki kerdê hira. Çand şağê bini ki estê. Eke ebe qalibê pasturale nûsni, Awropa de teyna girêdaê nê qalibi nêmende, tenêna, şağê bini ki kerdê ra. Her kulturi zerê xo de goranê edebiyatê xo ravê benê, kenê hira u ju sistem nanê ro.

Şair u hozanê ma Silêmanê Q1ci de ornagê ke mı cor dê, şiwara İmam Heseni, ‚Mire Mire Bêbexto Miro‘, çıqa ke serbest wezn nûsna, onci ki qafiya tede esta, ju qalib tede esto. Ju şiwara şîire niya, payjo kerda lawîke. Qey, tenê şairi sarê xo de fikirinê, ‚ez ju lawîke nûsnen‘ ya ki vanê, her çı sarê xo de qedenenê, anê, nûsnenê ya ki vanê. Feqet eke şîire biye hazır, amê qom, caê de bin ki cêna. Çimke her kes nae ra çı fam keno, gorê xo tarif keno. Ju keno şîire, ju keno lawîke, ju keno hurındia şîire. Yanê, şair şîira ke nûsnenı, ‚ez nae ken lawîke‘ ki, sarê xo de qedeneno, hona nûsnenı. Silêmanê Q1ci nêmo zafêri şîwar u destani nûsnê. Gorê lawîka nûsnê. Çimke ke mane dest dero vano. No ki ju orjinê hozan u şairanê Dêrsımio. Veri ra nia amo. Şair u hunerbendi tesirê xo her tim jubini sero esto. Silêmano Q1c ki raa khalik u piyê xo

ra şono. Piyê xo u apê xo ki şair biyê. Hozanê ma gorê ê waxti, tenê kesi şikinê vajê, şiiirê. Beno, ez vera cı nêvejin. Şairanê maê bina ki nia ebe o qeyde vato. Helbet wertê zafine de ferqe esta. Dêrsım de verê hiris u heyşti ki sarê xo rehet nêbi. ‘Dewleta Emewi, Abasi, Selçuki, Osmani pêroê xo Suni biyê, pêsirê Dêrsımı u Elewiya rehet ra nêvirdo, hatani roja ewroy. Thamara şair u şıwar u lawıka, Dêrsım de qe nêbıriya. Kesê ke ewro hunerê nê hozanê ma teğlit kenê helbet estê. Şair u hozanê ma şıwar u lawıkanê xo de verênde ebe wezno serbest dest kerdo cı, qafiya kerda cı, payjo çarna, onci wezno serbest. Silêmano Qıc şairê ma ez şikin kamci nıvşe de name kerı. Şairê ma gorê şıir, şıwar, lawıku de şairê şıira, ‘epik u dramatiqe’ de caê xo cêno.

3.6 Hukmê zoni şıire sero çiko?

Zon çıqa dewleti bo, şıire ki hondae dewletiya. No onci helbet girêdaê şairio. Şair ebe zonê xo şikino şıire ki dewleti kero, ravê bero. Çımke her çiyê şairi verênde zono. Se ano re qeyde, se jubini ra girê dano, helbet ferzo. Goranê şairi kulturo ke gureto, dınya de se nia dano, çiyê de muhimo. Şair koa, deysta, çema, gola, kerra, zırananê welatê xo gere zê kafa destê xo nas kero. Kamci zon u qesa de qom u mileto cı ra hes keno, gere ina ki bızano. Heskerdene, kesrete, tengasiya ina ju be ju bızano. Zono huşk u hol teyna çiyê niano. Mıleti ke xo na şıire de nêdi, cı rê mal nêbena. Hes kena şair xo raqılaşno. Şıire ebe zero hira kêfweş, u cesaretın bo. En çiyê de qışkek de berbiş, fıkranê xo de qerarlı u zalal bo. Şıire şairê xo dest de zê kemeranê çengiya, eke şaş ya ki ğelet nê ro, o dês rijino. Şıire ki zoni ki henêno. Şıire gere merde mebo. Her tim nınga sero bo. Tik bo, metewiyo. Şairo tersenok nêbeno şairê welatê xo. Ebe berbiş u zıbaış teyna nêbeno, waxt ke ame, gere huyaiş ki bızano. Şair u hozanê Dêrsımı, de, ha verê hiris u heyşti, ha hiris u heyşt ra dıma şıwari u lawık u şıirê xo, zafêri, dışmenanê Dêrsım serowo. Rojê de rehet u serbestiye nêdiya, nê harda de. Şair u hozanê ma Silêmano Qıc zonê xo rındeke zano, qomê xo de şın u şıwar de tımi lewê dina de biyo. Merdene de lewê dina de biyo. Derd u khulê qomê xo, ina vato, ,ana dırbetia (bırına) ma sero vaje’, ê ki vato, ,bê veyve, ma rê, ana hewa vaje, tenê zerê ma rehet ke.’ Ebe zeria xo şıyo. Kam waşti cı rê lawıke, kamci waştı, cı rê şıware eyšta ser. Qewete qudıu u taqate da isananê xo. Helbet no karê hozan u hunerbendano, seba qomê xo emeg u moral bıdê cı. Hem fino berbiş, hem fino huyaiş, kamci mıxenetêni bıkerı, şaneno rüyê dê, sero lawıke vejeno. Ebe kılmêni, şairê ma biyo her çiyê mıletê xo.

3.7 Şairê Zazaa estê, zonê Zazaa kotiro?

Helbet ma qalê şair u hozananê bina ki gere itha de biarime zon. *Sey Qaji, Welıyê, Uşênê İmami, Qemero Areyiz, Baba Dewrêş¹⁸, Zulfi, Serdar, Mamud, Şervan*

18 *Gımgım (Varto) rao, nêmo zafêri şıwar u lawıkê Dêrsımı vatêne.*

Barihas, Hüseyin Doğanaz, Memed Çapan, Zeynelê Qeremani, Alaverdi u namê bini. Ma çîqa qalê Zazaa, edebiyat, tore, huner u kulturî keme, verênde zon êno re ma viri. Sebebo ke Zazaki de radon, televizyon kıtabxane, mektebi u akademi çinê? Zazaa de hunerbend, ilmdar, muzikwan, şairî estê, ma ê dezgê xo qey çinê? Nia dê, Mesut Keskin¹⁹ vano çî Zazaa sero: “Zazaki verênde defa juyine terefê Zazaa ra teğmini nüstîş 1798 u 1831 de nüstê Sultan Efendiyo ke Elewiya sero nüsno, hona ma dest de çino. (Dehqan 2010:2) Serra 1857/58 de İranolog Peter İ. Lerchi herbê Urzî u Osmaniya Qırım de, hepîs de ju Zazaê Bingolî de, dê sero qeydê ke (notê ke) guretê, dê viraştene ebe alfabê latini nüsne... Nê tenê kari terefê ejnebiya ra hatani ser ra 1932 Almanya Leipzig de benê kitab, vejîne.” Uja ra tepia, yanê serra 1932 ra tepia hatani 1963, hetê zonê Zazaki ra pelê dara bilê nilewinê. 1963 se biyo: “Estamol de Roja Newe de ju qezeta vejîya. Zazaki, Tırki u Kurmanci, a ki teyna ju more vejîya, ae ra tepia, menkerda”²⁰ Zazay, welato ke tederê, roja ke cumurêtilan ilan biyo, ae ra tepia dewlete zone Zazaa kerdo men ‘yasaq’. Çê xo de, şênatiye de, veyva de, dewe de, merga de, hêgaa de zonê xo qesê kerdo. Eke dewa xo ra vejîyay, şî şehera, şî mekteb, bi wayirê meslege, bi memur u.ç.b., zonê xo endê kerd xo vira. Ma, wendoğ, ilmdar, malım, tıxtor, roştberê Zazaa çinê bi? Biyê, se çinê biyê! Şeşê serre binê bandıra İmparatorê Osmaniya de qe çiyê nênsno, Erebkî musê, Tırkiyê Osmani musê, Qurane wenda, qe Erebkî ki nênsno. Eke nüsne ki, ma dest de çinê. Qewete da Tırka, cumuret no ro, dewletê de newiye na ro, ebe xo koti mendê? Tırkiyo newe musay, zonê xo de nênsna, ebe Tırki bi şair, muzikwan, hunerbend, nüstog, roştber hama Zazaki de qey nêbi? Zazaa siyaset, çepçeni, lewê çepê Tırka de ca guret, Tırki musay, zonê xo qesê nêkerd. Hereketê Kurda de, siyasetê dina de ca guret, Khurmanci qesê kerd, zonê xo qesê nêkerd, xorê kulturê xo de çiyê nêkerd, nêwaşt. Ewro vist u hirê televizyonê Kurda estê, hona ê miletê Zazay ju radon çino ke des u phonc deqê zonê xo de goş re ser nê. Çımke Tırka va, ‘Zazay Tırkê’ u bısılmanê. Kurda ki va, ‘Zazay Kurdê u bısılmanê, Zazaki ki lehçê Kurdiyo’ Zazay ki ewro kewti no hal (zor hukım, kiştene, talan kerdena dewlete helbet qe rojê are nêda cı, ma nae zanenime. Şêx Said, Sey Rıza tebe havalanê dina eyşti dare. Miletê ma hetê dina kerd, Tırka rê cumurêtilan na ro, ju dewletê nê ro! Xelata cumurêtilanê ki dewlete ebe êğdam u surgina, cıwab da miletê ma). Latinki alfabe musay, onci zonê xo nênsna. Dewlete Qoçgiriye, Dêrsım de isyani veti, kok u ajê Zazaa bırna. Hetê siyaseti ra eke ma cıwab vajime, beka ke kemi êno. Ez heni teğmin ken, siyaset teyna çiyê niyo. Zazay qey dezgê xo ronêne, qey zon u kulturê xo nêkerdo nüstîş? Ma na qesa roştber - hunerbend u siyasetmedaranê Zazaa sero vırdame, wa ê cıwabê na qesa bîdê?

19 <http://www.zazaki.de/turkce/makaleler/Keskin-Zazacadakialfabesorunu.pdf>

20 Mesut Keskin <http://www.zazaki.de/turkce/makaleler/Keskin-Zazacadakialfabesorunu.pdf>

3.8 Şiir u şîwarê şairanê ma se reşti ma?

Zonê ma sero 1932 hatani 1963 Zonê Ma se ke kardi erzena re lak, birnena, heni biriyo, hiris serre kes wayir nêvejiyo, ne roştberê xo, ne siyasetmedarê xo, ne ki êyê ke şehera de wanenê, wendoğê xo. Tırki – Khurmanci zonê de weşo, heni şîyo. Hama ma gere xo vira mekeme, şair u hozananê ma o waxt ki vato, nêvînetê. Çı hêf ke wenden u nûsnaena dina çînê biyo. ‘Heq cı rê ame çimê rame’, se amo? 1960 ra tepia, kesê ke şiyê ğeribiye, şiyê welatanê Awropa, ina ki wenden u nûsnaene zafêri nêzanitêne. Se kerdêne? O waxt Almanki (Cassettenrekorder, Tonband) teyp, teypi isananê ma gureti, ğeribiye de nê banda de qesê kerdê, payjo ruşnenê welat. Nafa ki çê dina goş nêne ser. Jukek itha xo rê guretê nê karkera, ju teypi ki guretê, berdê welat. Hem ina bandi de qesê kerdê, cı rê rusnêne, hemı ki karkero ke ğeribiye de, nafa ki ê cıwab dêne. Hurendia mektuba de nê teypa guret bi. Payco nê teypi karê de bin rê ki bi. Veng cênê. Ê cirana, ê veyva, ê şênatiye u her çi, resım çino, hama vengê her çi cênê. O waxt isanê maê ke zon u kulturê xo ra hes kenê, nê teypi eyşti vilê xo, cêray, vengê kami weşo, kam kılam u lawıka weş vano, şı lewê dina. Teklif kerd, ard çê xo de kerd meyman, cemat de her kes qesê keno, xo dano naskerdene, o ra tepia nafa ki hozan u şairanê ma vatêne. Tarixi sero qesê kerdêne, şaniki, şiwari, şiiri, beyti u.ç.b. ma deyndarê nê isananime ke ê lawık u tarixê mao ke biyêne vindi, kesi nênisno, ma rê ardo hatani roja ewroy. Silêmano Qıç ki nina ra juyo. Hama telukê de bin vejıya, No kar terefê ju kesi ya ki dı kesa ra nêbi, teypê kami bi, her kesi çıyo nianên kerd. O waxt her çi kewt têwerte. Karê ma taêna bi çetin. Çımke waxto ke şair u hozananê ma, nê bandi kerdi pırr; ju, raa ticareti ki kewt kar; dıde, waxto ke nê şıira u lawıka arêkerdoğ kağıte sero bınüsne, problemê dewa u feka vejıya, nina se çarnena, ebe kamci alfabe nûsnenê, ebe fekê kamci dewe nûsnenê, tam kewt têwerte. Ewro nê pêserok kitab, muzik, film u arêkerdoğêni de nê çetini estê. Zono ke şairi u hozani vato, qesê kerdo, lawıki vatê, hama hama her fekanê zonê ma de, muzikwan u hunerbendi vanê. Ju lawıke tı nia dana, kerda çiyê de bin. Karê de nianên ewro ki eke ebe ju dest, ebe qeyde u sistemê de merkezi mêro vıraştene. Safi kerdene beno çetin. Çımke Silêmano Qıç mı ki ebe çımanê xo nêdiyo, hama emeg u karê dê nika masa mı sero, bê dê ken. Emegê şair u hunerbendanê mao ke nê isananê arêkerdoğa hatani verê destanê ma ardo, itha de dolmêna dina ra van: weş u war u bexudar bêne!

Ez wazen tebliğê xo Goethey seba şıira vato çı, ebe qesa dê qedenen...

“Şiire sero nûsnaiş qe rojê kemi nêmaneno, çımke dınya hondaê ke gırsa, hondaê dewleti, weşıye heni reng be reng ke, qe çıyo ke rayşt niyo, çino ke, şair ê se ke êno re cı, heni raştiye ser biaro meydan, o waxt ra dime bê šiire bımano”²¹ (Goethe).

21 <http://www.toplumdusmani.net/modules/wfsection/article.php?articleid=948>

Kılmkerdena nota

(u.ç.b): u çiyê bini

(Kırmancki, dımulki): Ez no nüstê xo de van Zazaki

k.n.v: kıtabo ke name vêreno

KANKANE / Çımey:

http://tr.wikipedia.org/wiki/Zazalar#cite_note-6

Aristoteles, bütün yapıtları – 2 Poetika-şiir Sanatı üzerine 1 Baskı SayıYayımları 2011.1447 a sayfa 35
Qalıb u namê nê şiiira zonê Latinde ki niyanênê, coka mı nêvurnayi.K.A.

Epik, Lirik, Dramatik, Didaktik u Pastroal, zonê Alman u Awurpade ki, eyni nê qalıb ebe no name nasbenê.

Zonê almana de: <http://de.wikipedia.org/wiki/Satire>

Reportajê Hüseyin Ayrılmaz u Cemal Taş de, Silêman'ê Qız'i xo sero vata.. Şairi, tı ke perskerê vajê tı kama; gege cewabo niya hazır danê. K.A.

Reportajê Hüseyin Ayrılmaz u Cemal Taş'ı Silo Qız 10.05.2009

<http://dersimzazaplatformu.de.tl/PLATFORUM--k1-%26%23351%3Bifreli-k2--/thema-1-Say%FDr%EA-Say%FDru-.~-.SILEMANO-QIZ.htm>

Kasetê Hüsêyin Doğanay 1975

<http://dersimzazaplatformu.de.tl/PLATFORUM--k1-%26%23351%3Bifreli-k2--/thema-1-Say%FDr%EA-Say%FDru-.~-.SILEMANO-QIZ.htm>

Mesut Keskin: "Zazacadaki alfabe sorununa bir bakış ve çözüm önerisi". Zaza Dili Sempozyumu 2011, Bingöl Üniversitesi yayımları. İnternette: <http://www.zazaki.de/turkce/makaleler/Keskin-Zazacadakialfabetesorunu.pdf>

<http://www.toplumdusmani.net/modules/wfsection/article.php?articleid=948>

DÉSIMU DE DEYRÎ-LAWUKÎ-ŞUARÎ-HEWAI

Mehmet TÛZÛN

1- SIFTE

Cuanik u Cuamordé Qedirgirani, Serdar u Serveré Universita Ma,
Dersdaoği, Wendoği (Tolivi) u Meymané Pései!

- o Dina sero qimeto tewr berz weşia...
- o Riyé na hardi sero weşia heme çiya...
- o Weşia heme çiya ke zuvinira beştiya...
- o Weşie manena, eke qimet zoniya

Hama çiyô ke insanie ardo ve werte, tede qimeto tewr berz zono/zonié.

Sırr dard ro qesun u vatenu...

Vatenu, mesajı, reng u thomé ke zon ra amé ve meydan; qimeté tewr berzi
é...

İnsonie can do ve zonu. Ro(rü), iyé zerré xo kerdo zoni werte(meyan)

Ama inson, eve zon, bive inson. Yani cendeé (canlının biri) eve zon bi ve
inson...

2- ÇIRA LAWUKÎ U ŞUARÉ DÉSIMU

Heme zonu de caé lawuk u şuaru zof berzo... Hama iyé taine de caé lawuk
u şuaru tayna berzo....

- Eke tarixé ine nénusni o,
- Eke ilim u irfan nénusni o,
- Qe belka sanıki, meseli u romané xo nénusni é...
- Cokura qımeté lawuku, şuaruné iyé yi zoni zof berz o...

Lawuki, şuari i zonu de zof çi é... Zof çi tede ro... Zazaki zi nia ro...

Coka “Lawuk U Şuaré Désimu”

“Lawuk u Şuaré Désimu” mı va...

Çıke no guré mı lawuk u şuaruné Désimi sero bi...

Iyé zazaki péroyi niyo... Parçé de eyi o...

3- LAWUKİ U ŞUARÉ DÉSIMU

Caé lawuk u şuaru; weşia Désimu de zof gırano, zof berzo... Yané weşia Désimu de zof ca céné. Hezkerdena ho, sowda ho, dostenia ho, dısmenénia ho; tede (lawuku de) biye...

- Lawuki; Désimu ré elaqa viye, zonaene viye, tarix vi, coğrafya viye...
- Lawuku de zonaene biye, ilim u irfan bi. Her ilim ra çiyé tede bi...
- Lawuku de düri bi, lawuku de néjdi bi...
- Mordemé pili bi, xorti, ozevi, domani bi...

Bara ho ré, mı ke é lawuki u şuari gosdéne, şiyéne dina a de bine, feteliyéne, améne...

Her geyim ho kerdéne huréndia juyé de bini. Sanıku de ki héni vi... Ho uza de diyéne.

Désimu de Céni- cuamord kam biviyéne lawuki, şuari wendéne. Sanıki, meseli qesey kerdéne.

Çıqa ke héni bızonio ki, désımız bestı u gırédaé zerré boné xo névi. Şiyéne diaré der u cirani. Şiyéne dewuné dormi... Léзіmu rew rew zuvini diyéne.

Désımız şiyéne qurvete ki... Serva kar u gureyi, serva rotene u herinaene ra (axsata ré)

Gege ki tedavi u doxtoru ré, jiar u diyaru ré ki düri şiyéne....

4- DÉSIM U QOMUNÉ BİNU RA

- ❖ Désım raa kewranu u raa goçberıye sero vi...
- ❖ Weşie ramıtene ré cao de hewl vi...

Cokura o ke:

- o Çımé sari hardé Zaza u Désımu de vi...

- Qomé bini Désım ra vérdéne ra...
- Dewletu; destı, duji Désımu dest ra gureténe...
- Dugeluné dormi saré ho ardéne Désım de cakerdéne...
- Saré binu itıqaté Désımu ré dısmenie ramiténe...
- Désım xo çım de xırav zonéne... Serva Désımu xırave vaténe...
- Désım tari u peyser mendae vénéne... Héni osnéne... Peyser say kerdéne...

o Di Xususi Gune Rind Béré era Zon:

- Lawuki u şuaré Désımu ke rınd bızoniyéne, vindi nébiyéne...
ma ewro sevevé “meseluné Désımi u Tarixé Désımi” rınd u rast zonéne...
- Ewro Zazaki tenge de nébiyéne...
Ma Zazaki rındek u rast zonéne...

Désımu de çéi senık senık juvini ra néjdi vi... Dewé héni jéde gırşı çiné vi Désım de...

Çéyé ke téhet de mordemé juvini vi... Péro musaé juvini vi. Kam sanık u meselu zonaço, kam vatoço, kam dewrésó, sayiro... zoniéne.

5- DEWRÉS U SAYİRÉ DÉSIMİ

Vatoço u wayiré şuarun u lawukuné Désımu jéde dewrésı yé...

Zazaki de šiire ré deyre vame...

Dewrés, keso ke wayiré deyruno, deyrı wes vano, zerre ra vano...

Lawuku, şuaru vano, gulvang dano...

Dewrésı, sayiri; wayiré sowda é.

A sowda wa ke Désımu de jiargie viye, jiargia.

5. 1- Sayir u Dewrésuné Désımu Nasbikeme

- ✓ Dewrésı her aşire u her qomi ra véjıyé...
- ✓ Camordu ki, céniı ki lawuki, şuari vaté...

- Dewrésu; çı zono, çı amo ve aqıl qomi ré qesey kerdo...
- Dewrés budelao. Budelaé wayiré huyo...

- Wayiré xo qilawuzo... Sırr dero.
- Qe derdé weşıya ho négureto dewrésu... Zéde qimet nédo ve weşıya ho ...
- Ters nézono. Qesé xo rastarast vaté...
- Qesa xo peyser né gureta.
- Vatena xo vata. ..
- Tımutım wayiré sowda biyé...Sawda ho jiargiya...

Thomiré dewrésu tey viyo, cınito, vato...

Dewrésı thomiré xo ra nébirriyé ra. Taine ki kemane cıniténe.

- -38 ra ravér Désımu de kemane ki zof cınıyo.
- Silé Suri, İvisé Sey Khali ki kemane wes cınito. Lawuki vaté...
- Xormeçku ra Uşéné Khalmemi, Brarzaé dey Memé Qoli kemane zof rındek cınito, lawuki vaté...
- Tewr namdaré Sayiruné Désımuné ke weşı é, Silo Qız'ò.
Se serre ra jéde ro kemané ho ra ranébirrino.

Pharié nun u sapiké ho ra feteliyéne...

Her kesi ciré hurmet kerdéne... Qesé dewrésu ré itibar bi...

Dewrésı sayiri vi, cıniténe u vaténe...

Wayiré deyru taine sayirénia ho biye, dewréséni çine viye.

5.2 - Cematu De, Mısetu De Sayir U Dewrésı

Cemati, mısleti bé sayir u bé dewrésu nébiyéne...

Dewrés u sayiru qese wes vi.

Hem rae ra olvazuné ho ré qesey kerdéne. Hem lawuki u şuari vaténe.

Cemat u mısletu ra ravér lawuki, şuari vajiyéne ke, hewaé mavéni(werti) tené nerm vo.

Cemat u mıslet de dawa ke hal biye, uncia meseli qesey kerdéne, saniki vajiyéne, lawuki, şuari vajiyéne ke; qeraré ke cériyé ronışé, haştie béro...

Haştie de tım ca u qéreté dewrésu biyo...

Çı bi ke; şuar u hewaé ke vajiyéne gegane ki biyéne sevevé qewxu...

Roza cematu u mısletu çıqa ke lawuk u şuari é ke zoniéne, bıvaténe ki; taé ki a roze newe vajiyé...

Dewrés u sayir caé ke pıra feteliyé, çı diyo, çı amo ve virénie; eve rengu u thomé vatena ho, uza qesey kerdéne...

6-VATOĞÉ LAWUK U ŞUARU

Désimu de cuamrdu ra ki, céniu ra ki sayiri véjiyé.

6.1- Désım De Céni É Sayiri

Maa Sadiqé Hemedi (Moskıza) eve lawuku mesaji rusné zerré zindani.
(Sadiq eve ho ki sayir viyo-250 serre ra ravér)

Ela Usıve Mewali (Ela Şıxmamedize) Sayira Hewaé Kalaxi... Tey (ek) : 13

Alu ra Çéna Usıve Guli-**Goyine (Goe) Céniya** Mille Uşen(1855/ 1928)

Maa Silé Suri ki sayire viya... Hewaé Silé Suri ae vato...

Çéna Torna **Ela Usıve Mewali Wakıle...**

Fata Hesé Usıvi

Çéna Sey Qaji Xıme , Bıraçéna Sey Qaji **Emina, Gewe...**

Selvi **Xanıma** Hesénqajie ...

Hewaé Désimi leto jéde, meyıtu ve mezelu sero céniu het ra bingé girédiyé...

Hona néçe néçe cuaniké sayiré Désımu esté...

6.2. Çhor Destané Désimié Ke Zof Zoniné, Sayiré Xo Céniyé

6.2. 1. Hewaé Zegerrie... Tey (ek) : 11.04-

Cuanıka ke eve Şuare Dısmen Çarn ra

Qesei u qeyde : Zera Alé Hesé Khuru -

(**Zera Khurésıze: Waa Uşéné Mursaê Dewrésı**)

Sey Qaji Zera Alé Hesé Khurru verde vilé xo no ro...

6.2.2- Hewaé Xelil Begi (Ax de Miro Miro) ... Tey (ek) : 05

Qese u Melodi: **Xezer Xanıme (Waa Xelil Begi)**

Het: Pilemoriye/Çareku

6.2.3- Hawaé Deré Laçi - Tey (Ek) : - 16

İvisé Sey Khali u Demenuné Deré Laçi sero, Maa İvisé Sey Khali Beser Xanıme vato.

Çıqa ke;

- taé ki vané “ Weliyê Wuşênê Yımami Hewaé Derê Laçi vato”

- Taé ki vané “Silé Qızı Hewaé Derê Laçi vato”

6.2.4- Hawaé Çuxure

Fata Hesé Usivi HEWAÉ ÇUXURE - Tey (Ek) : 08 - Vato.

7. DÉSİM DE WEŞİE U LAWUKİ

Désımu her ca hewai, lawuki u şuari vaténe. Kar u guri ver de ki, eke oraşiyéne ra ki vaténe.

Her Sopa Désımu de Lawuk u Şuari Bi

- ❖ Désımu kar u guré xo rast şiyéne ki vaténe, rast meşiyéne ki vaténe...
- ❖ Biyaena domanu ré vaténe, merdené ré ki vaténe...
- ❖ Weşia ho sero ki vaténé, néweşia ho sero ki vaténe...
- ❖ “Xeveré guretene, xeveré daene de ki lawuki wendéne” ke vaji, ğeletie çina, tede...
- ❖ Hela ke ju caé gino ve zindan ro, ya ki erjiyo zerre eve lawuku ciré mesaji rusnéne.

Lawuké ke vajiyéne, péro viri de némendéne.

İyé ke ezber nébiyé, biyéne vindi, şiyéne.

Dewrés u şairu mordemi tey fetelnéne...

İ mordemu lawuké neweyi ezber kerdéne. Gureténe aqıl. Xudé ho ra best-néne.

Dewrêşî heté ra ki malımı vi. Dormé xo de mordemi biyéne. Domani musnéne lawuku, golvangu, vatenu...

Zımıstan dewuné Désımu de, gomuné désımu de zaf derg vi. Sewi néqé-diyéne...

Çéu de guli(mulxuti) sıxlet vi.

Sondırane améne téhet; sanıki vaténe, lawuki vaténe, şuari vaténe.

Derd u meseluné ho ser qesey kerdéne.

Axinuné ho ser vaténe.

8. LAWUKÉ MA - ŞUARÉ MA

8.1- Jé her qomi, qomé ma ki; derd u dawaé ho çıqa firsend diyo, ardé ra zon...

- Sari ra sené heqereti diyé...
- Kami ra zulm véno//diyo...
- Çınayi sero zulm u zor diyo...

8.2- Sowda u eşqé xo eve her firsend ardéne ra zon...

- Yare rınd, ya xıraw viya...
- Rındeki e u pakiya yare sero...
- Dısmené sowda u fésatu sero...
- Resté juvini, ya ki néresté juvini...
- Mae u piyé yare rınd/ xıraw viyé...

8.3- Şabiyaene, şad biyaene u berxudariya ho ardéne ra zon.

- Kar u guré ho rast şıyo...
- Lazé ho biyo...
- Zewec u veyveyi biyéne...

8.4- Néweşi u Filaketi ardéne ra zon...

- Filaketi amé ve viréniye... Laşéri, çığı, torge...
- Ra u kewranu de xırawe ama viréniye...
- Néwesé ho ke béderman mendé...

8.5- Jiar u jiargu ra zerretengia ho arda ra zon...

- Tenga ho ré çare wasto...
- Dawa ho da ve jiar u diyaru...
- Cıré berxudariya ho arda ra zon...
- Xojivé ho pé ardo ve we...

8.6- Çıke 'Heq'i ré mal kerdo/Çınay ré ke 'Heq' wayir say kerdo, ardo ra zon...

- “Kerdené Heqi “ goyné...
- Cıra “mınete” kerda...
- Cıra “herediyé”...
- Cıré sıkré ho ardo ve we...

8.7- Niza u qewxé werté ho ardé ra zon...

- Qewxeyé zerré çéyi ardé ra zon...
- Qewxé werté ciranu ardé ra zon...
- Qewxé werté péru ardé ra zon...
- Qewxé werté aşıru ardé ra zon...
- Qewxé werté qomu ardé ra zon...

8.8-Bext u šiye arda ra zo...

- Eve bext viyé... Bexté ho ré wayir véjiiyé...
- Bébext viyé... Bexté ho ré wayir néviyé

9. ERA ZON ARDENE - QESEİ U VAZİ

9.1- Era zon ardene;

- gegane eve ka u leqi biya...
- gegane ki eve nalın u şuaru biya...

9.2- Eve kayi u yaranie (leqi) ra zon ardene;

- ge biyé lawuki, waniyé az ve az...
- ge biyé hewaé govende, pé reqeşiyé...
- gegane ki nalini, şuari amé ra zon, deşti kerdé xo verra, kesreti ardé we...

9.3- Rae u itiqaté Désımu de ki deyri esté...

- Dua u gulvengé Désımu ki deyriyé/ şiiiriyé...
- Cem de deyişi vajiné, thomır cınino.

9.4- Meyman ya ki, juyo de pése, eke améne caé çéé, der u ciran biyéne kom...

Qesey kerdéne u qesei gos déne... Hewai, lawuki u şuari vaténe...

- Şuari u lawuki koti vajiyéne, uza biyéne zé mekteb...
- Meselê qesey biyéne. Meselu sero qesé xo vajiyéne...
- Tarix u meseluné khanu / virénu sero qesey kerdéne.
- Caé ke diyé, véniyé déne nas kerdéne. Rındekia cau ser qesey kerdéne.

10. ŞUARI KE CÉBIRRIYAYİ

Désım De Kultur Dewr Kerdene Cébiriye

10.1- Désımu Dı Thorwé Girani Di.

o Thorva Viréne 1915- 1921-

Heté ra amaena Huriji u Herbé Cihanio Virén, heté ra ki herb ra dime ra véसानie u xızanie...

Dadımera ki qetliamé Qoçkiri...

Domani sey mendi, bé ma u bé pi mendi. Warei bi ve xıravei

o Thorva Dıdine 1936- 43

➤ No dewré béanur verdaeno. Çheki kerdi kom, deşti kerdi verra, kılac sané sare.

➤ Mordemé dewlete eve vatena xo çéi kerdéne sae. Mordemi kuyéne. Heté ra ki héga u mergi kerdéne xırave...

➤ Cuamordi eve zor berdéne déne gurénaene...

➤ Ne ramítene, ne çinítene.. hata 1939.. Taé cau de hata ve 1943'ine ...

➤ Dora dima ki néweşi (hewalei, nirkutiki, sureki) amei.

Endi ne qesekerdene de, wendene u vatena lawuku de xér mendi vi.

Cébirriyayi zewq u çéfé viréni...

1936- ra hata ve 1942 mai merdi, pi merdi, khalıki merdi, pirıki merdi.

Domani bé pirik u bé khalık ; bé ma u bé pi mendi.

Lawuki cébirriyai, şuari cébirriyai, sanıki, meseli cébirriyai.

İyé ke wayiré ma u pi, wayiré khalıku, pirıku vi; halé xo rınd vi. Talié xo rınd vi.

Yinu çé ho de lawuki u şuari zof gos déne...

Halbıke domanénia mı de qırrné/neslé werte ra ya bivi vindi, ya ki bivi néme mordem... Néme mordem vanu, maqa Zazaki néwasténe qesey bıkeré, Tırki rınd nézonéne.

Heté ra mordem u memuruné dewlete wasténe ke; çı ke iyé ma o, virénuné ma rao; ma cıra düri fiyé...

Ma cıra fiştime düri...

2.2- Virén U Khan Xıravın U Qefçıl Vi.

Heté ra ki tesiré na politika ra, tédine domané ho bé Zazaki verdai. Qomé ma xapiténe vaténe “Téynia Tırki bızoné. Tırki ke rınd bızoné bené wayiré ca u gure u kurşi. Weşia de rindeke ramené domani”

Domani zon ra, kultur ra, ra u itıqaté ho ra fişti düri.

Peynie de herkes ho ra, her çiyé ho ra, virén u verdeé ho ra, vijéré ho ra rema, düri vınet...

Dewlete gore; virén u verde tari vi. Virén u verde şia vi... Qomi ré ki héni osnéne...

2.3- Newe u Teze Rınd u Rındeک Vi.

Rozo newe véjiyayi vi. Tijia de newie esti vi . Her ca kerdi vi roşti. Her çı bivi roşti. Çı ke neweo, roşti vi, newe rınd vi, newe rındeک vi...

Çı ke tever ra amo qimetino. Sarri sero o, rınd o, rındek o...

Veré çımu héni neqesnai vi ke, tever neqşén u rengın vi... İyé ho, iyé çéyi, çı ke khalıku ra mendo xıravın vi, qefçıl vi... Bıerjiyéne, vindi kerdéne, measéne...
Qa ribelek(cüzzamlı) vi...

Taine ki çé ho de çı bi, qe pıro sér nékerdéne; déne çherçiu... Nylon de vurnéne.

11. PEYNIYE DE

A qafike ra hewa u lawuk u şuaruné ma ki (türkü ve ağıtlarımız) bara ho gurete...

Ayv beno vaténe. Ne ser wendéne, ne rısmé ke pıra, pıro sérkerdéne.

Hela é qesé rındeki, vatené weşi yé ke mordem cıra mırd nébiyéne; bive vindi şı.

Melodi u mıqamé hewau, lawuku ve şuaruné ma; zonuné binu ré bive cılı u balisnéi.

Rınd u rındekia zoného ra, rengun u thomuné zoné ra morım mendime...

Newe mıqami, hewai, lawuki vajiyéne... Ma ne fam kerdéne, ne ki thom cıra gurténe.

Vavo... Qımet hukım de vi.

Kam ke wayiré texti vi, wayiré zor u zexti vi, o rınd vi. O rındek vi. O qedır-gıran vi.

Boyna sari dımera voştıme...

O ra dima bime çepbazi(solcu) bime ve ravurnéri(dervrimci)

Çıra, çınay ré bime ravurnéri, qe pers mekeré. Qesey zafiyé. Hama qe huréndia ho néresené...

Serré şéşti, howtai ki héni vérdi ra...

Serré héştai u newai tépia vésanıe, maciréni viye.

Kıştene u qırkerdene... Adır u kile voré dewuné ma ro, ca u waré ma ro...

Ma; zoné ho, ca u waré xo, rae u itıqaté ho -çı ke mendı vi- péro caverdai...

Nıka na serruné peyénu kewtime ra heme çiyé ho dıma. Seke domani koné ra pékayu(oyuncaklar) dima...

Mı qe nézonéne ke Zazaki nia rındeko!

Hama ewro, eve na serruné ho, eve na kokımia ho eve zoné ho ra kunu ra.

Eve zoné ho urzenu ra...

Béguman ke; zonuné binu ra ki zof çı biyo ve vindi. Ez konu ra a rındekie ver. Konu ra é reng u thomu ver. Héfé mordemi pé yéno... Zerre u pısaka mordemi vésené....

Tercume yané çarnaene bena, zoni musiné.

Hama é renguné, é thomuné vindi biyau, qe kes bese nékeno peyser biarone...

Ç1 ané ra mordemi viri. Ç1 ané ve aql. Ç1 germie u honikie kené zerré mordemi...

Zoné ho ré wayir véjime. Zonu ré wayir bivéjime.

O tawğ ma péro pia beme ve insan, her çiyé ho ra, eve zerre u aqlé ho ra, eve hez u sowda ho ra...

Zoni reng u thom u sowda qomié, insanié... Qe iyé keşi téynia niyé...

Ewro; belka iyé mao, uncia peyser céreno ra ma. Wayir bivéjime.

Juvini nas bikerime, juvini fam keme...

DEYRU / LAWUKUNÉ DÉSİMİ NASKERDENE:

- Tarix u ca u coğrafya Désimi naskerdena...
- Ra u itiqaté Désimi naskerdena...
- Weşiya Désimiji naskerdena...
- Ca u waré Désimu naskerdena...
- Vıréniye u peyniya Désimi naskerdena, dewro khan ra na het...
- Zazaki rınd zonaena...

12.ÇIMEİ:

1.1-Arşivé Hawar TORNÊCENGİ (İmdat YILDIZ)

1.2-Daimi CENGİZ- Dersim Şairi Sey Qaji Kitabı

1.3-Arşivé Mesut Asmên KESKİN i

1.4-Arşivé Alişan İLGÜNİ (Lazé Şair Dursiné Zéne)

1.5-Arşivé Mehmet YILDIRIM i

1.6-Arşivé İbrahim DOĞAN i- Muskara

1.7-Arşivé Memed TORNÊ THUJİ (Mehmet TÜZÜN)

1.8-Seyidé Khali (Sait Bakşı) – video –

1.9-Çıqa ke desté ma resto cı, lawuku, şuaru, hewau ser kami namé Désim ve namé Zazau ra çı ke nusno, ma serva na nustena xo cıra bara xo gurete... Wayiri péro wes u war vé... Merdei ki caé xo caé rınd vo. Rame ra morim mevé.

Naé ke namé xo nénusniyo, ma ré qusır mevéné..

2. TEYİ - (EKLER):

13. 1- Tey (ek) - 01

ROÉ DEWRÉSU

Qa iyé dewrésu, roé yé kouno
Qesé dinu ki, teveriké jiaruno
Her qom ho ré wayiré sayiruno
Désim tímútım caé dewrésuno
Désım de xızır ki, dewrés zonino
Jéde qılıxé dewrésu de vénino
Çü dest dero, béşımşér fetelino
Qesa dewréşu ra, kes nékişino

Dewrés ve fam u feraseté huyo
Béro u bézerre dewrés nébiyo
Désım de qe keşi hona nédiyo
Dewrés, roé Désım ra duri şiyo

Dewrés poşti nékeno baré sari
Çıqa ke isoniye ré unceno qari
Dewréşi qomé ho ré tím duadari
Zoné pi u khaliki ré xızmetkari

Dısmené ho sevevé filaketuno
Désımız ki hawuré hekmetuno
Dewres tím wayiré kırametuno
Roé jiaruné ho ra duri nékuno
Torné Thuji wayiré lawukuno
Qom u zoné ho ra duri nékuno
Eve ho ravané raa dewrésuno
Wayir qılawuzé jiar u diyaruno

Arşivé Memed TORNÉ THUJİ (Mehmet TÜZÜN)

2.2- Tey (ek): 02

LAWUKÉ MA (1)

Ané ra ve zon derduné ma
Yé vésnené ra cigeruné ma
Berbené khul u kergané ma
Qa lawuké ma ro u cané ma
Hem aqıl ané sarré mordemi
Hardi serro vengé dina ollemi
Lawuku ke menusné qeleme
Qe néné ra zon wext u demi
Lawuki bené sowda sore ra
Yé adır u kile nané cigere ra
Pé, derdi véjiné de zerre ra
Neqşiné dare u kemere ra
Nalina pırık u ma u waa ma
Lawuké ma vengé dewa ma
É gurrayışé telquné ağwa ma
Qa eve dine ramina dawa ma
Maqa hewe ra manené sılamı
Çine vé, şuari, lawuki u kılami
Tholl u tırrs manené, kelami
Néné ra zon derd u merami
Qe lawukuné ho ra névéreme
Ma kewtime ra rae nécéreme
Zerré ho ra vame, néqireme
Lawuki ke bi, coru némeleme

Dewrés lawuku vano, waneno
Bé lawuku qe coru névındeno
Lawuku ve weşie ra zu vénenno
Ju ke hem waneno, hem cıneno

Arşivé Memed TORNÉ THUJİ (Mehmet TÜZÜN)

2.3- Ek (Tey) - 03

LAWUKÉ MA (2)

Sowda wa, nésona ma sorre ra
Hesreta, névéjina ma zerre ra
Nébiriné juvini ra, nébené céra
Lauké ma ve weşıya ma tésera

Ge sowda perneme, ge vervoz dame
Ge sondi ro ho weme, ge soz dame
Ma “Bé to va na dina çiné vo” vame
Ge tévırare de, ge piya gosdame

Qe ho ra duri néfime ma ine
Niştıme ro here, ya mayine
Gege yare ma ré bena xaine
Rakewte vame ma, horé taine
Taine gos dame eve bervis
Haşt nébeme ve werd u werdis
Lauku de séné yare beno şis
É gul u vilık u sosın u nergis
Gos dame taine ré huyeme
Eve huyayış ma ho ra véreme
Derd u keder ma ho vira keme
Beno, mırodo ke ho ré wazeme
Na dina ollemi lauké ho esté
Tayé yé vizéri, ta yé mesté
Yé mayema juvini ra besté
Sunık u sanıke ve lauku resté

Lawuki tim bené ve viréné ma
Ané ma vir, howtay piréné ma
Weşıa ma de tırs u şiréné ma
Meste u birro zé vijérené ma

Arşivé Memed TORNÉ THUJİ (Mehmet TÜZÜN)

2.4- Tey (ek) - 04

HEWAÉ ZEGERIYE -

Zegeriye, Zegeriye

Mursa u Mistefa Ağaé mı hiri

Domoné mı ke kewtené çismé qewxa

Coru olimé heqi néardené xo viri

De wayi wayi wayi

Mursa u Mistefa Ağaé mı wayi

Qersuna polate qerez ra

Cénc u ağaé naver u boverri

Qırr kerdi qedenayi

Mı bojiyé Hesén Ağaé xo da ra

Xızıré Seré Deyrayi

Zegeriye Zegeriye

Mursa u Mistefa Ağaé mı vae

Elçi biaré birusné Xılozo véşae

Olli kené Fidana Wae

‘Koré’ vazé, ‘mevınde bé, bıraé to kışiyo,

‘Veyva to payizo bara xo gureta bena caé

‘Bé çıturi bara bıraé xo dana cı Olli kena

‘Ala tı bıraé xo çı çesit fina ra rae

‘Felek biyo eskera serre de reé

‘Saneno ma tüya kore sare diké çitika şae’

Ala bé kamo nara tépiya héfé Demenu

Aşiru ra céno Olli kené, zerro véşae

Çıla momıne bijérime bifetelime

Céncénıya Mursa u Mistefa Ağaé mı

Névéneme qe caé...

Zegeriye Zegeriye

Mursa u Mistefa Ağaé mı merx u çekemi

Giné pıro qewğa Al u Demi

Daaré kerda mavéné çhemi

Naverra amu kıstene İsmail’o lazé Sılé Hemi

Boverra amo kıstene Torné Heséné Seyid’i, lazée Heséné Gemi

De wayi wayi wayi

Bınalı derduné Mursa u Mistefa’yi

Qersuna polata qerez ra
Ağaé maé naver u boveri eve serra biko
Berdi qedenayi
Mı bojiyé Hesén Ağaé xo da ra
Xızıré seré deryayi

Zegeriye, Zegeriye
Mursa u Mıstefa Ağaé mı şüye
Ma céni gureti, kewtime çéuné Alu
Mıneta ma qewul nébiye
Cigeruné xo sero na faé ez pérodi
Kenu fénda Gaxmud u Kırjiye
Tesela mına kore ke peyniyede kewte
Çheku sanenu domoné çewreşi miye
Kıstena Mursa u Mıstefa Ağaé mı beno sa
Malo Neciv Ağaé Oxiye
Cénc u cayiluné mı ré beno sa
Malo Neciv Ağaé Oxiye
Seré dinaliga sewtimale de
Dırveté Mıstefa Ağayi seqet gıreday vi
Mursa Ağaé mı kerdé neweyi
Ser u seveve xort u ağauné naveri u boveri biko
Bıza lenga kora dızdiye

Qesei u qeyde : Zera Alé Hesé Khuru
(Zera Khurésıze: Waa Uşéné Mursaé Dewrésı)'
(Cuanıka ke eve Şuare Dısmen Çharno ra...
Sey Qaji Zera Alé Hesé Khurru verde vilé xo noro)
Arşivé: Mehmet YILDIRIM

2.5- Ek (Tey) - 05

HEWA XELİL BEGÉ FÉME (MIRO)

Ax, de Mire Mire
bébexto Miro
Bébexteni meke
dısmené to xızıro
Xelil Begé mı kistene mede
dısmené to xızıro
Kam ke mezela mısayivi bıkıno

xayin ve ho gınenno pıro
Hala urze, memé ilaşı çheki gureté,
Kistena Xelil begé miré firr cérimo
Begé mı, diki veng dané
Éndi nao sodıro
Ax de Mire Mire
xayino, bébexto Miro
Ax de Fême Fême
Xelil begé mı verde héniyo
Astoré biraé mı nao dota yeno
şüariyé seré ho pıro niyo
Mı va; „astor şüariyé seré to kuyo
Vake; „Begé mı çé Miri de meser cérimo“
Mı nézana ke biraé mı şıyo
Sola Koreke de kişıyo
De Mire Mire, adır era çé to kuyo
Qemisé Xelil Begé mı meve
biraé mı mısayıvé tüyo
Axiri werté simade iqraré Olliyo
Çezné çé Sawşén Begi zafiyé
Haq zalimi vira şıyo
Ax de Mire Mire
Zalimo, bébexto Miro

Ax de Fême Fême
Xelil begé mı, peyra sona weke
Miri xevere rusna mamuré Sola Koreke
Vano “Xelil Begi uza idare ke
ewro sonde egle ke”
Memur çévésae xayinénı meke,
Biraé mı mebe
çé xode meyman meke
Memé İlyası mordemi rusné,
biraé mı sero kerda hesrete
kardi u çheke
desté biraé mı ke bıkweténe ra çheke
Hala péro déne
kam biyéne vosno qer
kam biyéne voreke

Ax de Miro Miro,
zalımo bébexto Mire.
Ax de derdo derdo
Xelil begé mı, derdo
Xelil begé mı şıyo Mama Xatune
uza riyé xo terdo
Miri berdo xapıto
Xelil Begé mı qan kerdo
Bağıra sıpiye sero
hurdımına pia sonđi werdo
“Miro, to bıraé mı xapıto
Heq qesasé mı toré néverdo”
Vano; “Xelil Begi kistene dine
Aşire mı ré caverdo”
Bıraé mı ke amo kiştene - kiştene néamo,
Çéveré qonağú Fême de mı sero zerze kerdo”
Ax de Miro Miro, zalımo bébext Mire.

Ax de Fême Fême
Xelil begé mı, pey ra tırr u kaşı
Xete nusna, bıraé mı ré rusna
ewro Baké Paşı
Vano; „Xelil Beg hawuré xo vınde
Mire dısmené Xızırıo,
Hunde ke sonđi ma ré werđi, aqlé saré ma şı”
Zalımé Miri mordemo jé Xelil Begi kisto
kerdo qolındé Memé Élaşı
Heq adıré merdena bıraıye wedaro,
ez kerdune wayıré merax u taşı
Taé mara day kistene
xorté mérxas u bornebaşı
Ax de Miro Miro, zalımo bébext Mire.
Ax de Fême Fême
Xelil begé mı, vera cado
Astoré Xelil begé mı b'oncé tever
reyé cıniso, rado
Reyna bezna xuya derga rınđeke
astoré kimeti sero tado
Mire, haq roza ke dave to
cıra helmé mado

Xelil begé mı kistene mede
cıra ne domano, ne ewlado
To biraé mı do kistene
çéveré qonağu Fême de ma sero cado
Ax de Mire Mire zalımo bébext Mire.
Ax de Fême Fême
Xelil begé mı peyra kemero rıso
Astoré biraé mı biyaré, gem u jén keré
meraxlıyo, helmé cıniso
Jéné astoré biraé mı persené
zerrno zelalo, şém u gumiso
Xelil Begé mı pers kené,
-Heq bo!- eve xo zerrno xaliso
Meyité Xelil Begé mı ardo tever
roz u sewi ma ré biyé jé hepısu
Kıla na Comerdi, waré zalımé miri ra niso
Mordem çıtur kiseno
mordemé jé Xelil Begé kom u meclisu
Ax de Miro Miro, zalım bébext Mire.

Qese: Xezer Xanım (Waa Xelil Begi)

Sey Qaji cınito, vato...

Het: Pilemoriye/Çarek

Aréker: Hawar Tornécengi (İmdat YILDIZ I)

2.6- Ek (Tey) - 06

ALİO SAP- MELE

Toraq mewe bena téwrane
Ron bure xağu rane
Bé hala di're tıfongu berjime
Kam rasneno huréndia dake ..
Hala kam rasneno huréndia dake
Mazra Chıvi a eve sincıki
Mazra Chıvi a dar u buki
Mele ron esto posté guki
Dım dardo we, zé dimé kutiki
Mazra Chıvi a eve sıvıske
Mazra Chıvi a ve sıvıske

Mele ron esto posté tuske
Kermu tede kerdo fiske fiske
Mela mın a kare pake
Toraq mewe bena nake
Ronışe di're çheku berjime
Kam rasneno huréndia dake..
Hala kam rasneno huréndia dake
Qeremano kulo sıfriyo
Torné Khaliyé Mısté Chındiyo
Salvar u qezekiyo, kulo sıfriyo
Werté Aşıra Ali'de bélüyo
(Bu kısım Fahri Doğan'dan alınmıştır)

“Mela mına derde ğeme
Khavıru bije şime geme
Géme honıka çırayneme
Perrozo, khavırru ame çé
Beme, suke de roseme
Pé kıncune rındeke céme
Qereman u kule sıfri(sivri)vi
Ez ke névi, qerro boyı vi
Xéré na dest u pawune mı vi

Söz ve Melodi : Dewa Gove ra Ali Aydın/Ali-u Sap(merd: 1995)
Kurtlanmış Bir Çökelik'in Fakir Bir Kadına Mal Edilmesi
Üzerine söylenmiş bir hiciv şiir
Arşiv: Mehmet YILDIRIM

2.7- Ek (Tey) - 07

TAÉ VATENÉ SEY QAJI

A -

Xıdıré mı Xıdé Govo
Aşiréne wele ve merdénıya sıma ro vo
İson çıturi dısmené çısné ho vo
Na tore hata keyi xıtamo, hata keyi tovo (tove o)

B -

Zoné ma zoné Xızırıo
Thoné ma thoné Xızırıo

Çıqa ke; seré kou, werté bırıyo
Caé ma; ware u xané Xızırıyo

C -

Was koka ho sero roweno
Thoyr eve zoné ho waneno
Kam ke eslé ho yinkar keno
Toz erzeno réçha ho sono

D -

Vazo thomuré mı vazo
O mı ré ewlado, lazo
Thomır cınıtene saredezo
Ez cınenu, kam se vano, va vazo

E -

Thomuré mı thomuré chemé heqiye
Çhopol dano xıravınéni u neqiye
Dest kenu tıra jıveno, naleno
Hata ke sewa heqi ma sero sıçıye

F -

Hemeg araqé çhariyo
Aqıl ğezna sarriyo
U roştıya tariyo
Araq helal phariyo

H -

Qeymeqamé dewlete
Çımu ra korr , gosu ra kherr vo
Dest u pau ra leng u kud vo
Verde çeke bıraé mı dest ra gurete

I -

Zerre vésaena qom u welaté ho
Vera dısmeni qarr u yınaté ho
Sare bídé, medé sırr u bınaté ho
De çıp bıkuýé per u qeynaté ho

Qese u vatene : Sey Qajı

Daimi CENGİZ – Kıtábé SEY QAJÍ – 2010

2.8- Ek (Tey) - 08

HEWAÉ ÇUXURE

Undéra Çuxur a, ağaé mı gavan o
Fidan Xatune vana, Memed Ağa
Quliğ bivéne, Pasa to ré meyman o
Sono, zolim amo, nun néweno
Ez vaji no xayin mara heredano

Suli Ağa vano, zerré terseno
Na zolim nafaé koké ma ano
Fidan Xanime vana, Dedo mı ra se vana
No déné Çé Qırriyo, mordem déné xo dano

De wayi wayi mire u begé mı wayi
Ewro amo ma serde eskeré pasayi
Ewru péro piya kerde top
Hiris u dı nıfisé çé Hesên Ağayi

Ma kerdime top ded u derezayi
Fiştime ra rae, ostoni ma ra gureti, ma kerdime peyayi
Berdime Mazgêrdé vésayi
Sanay ve ma ver, esker u zaptiyayi

Juvini ra gıréda ime bira u bırazzayi
Her heti ro ma bırnayi
Ardi sanaivepé undéré makinayi
Hesên Ağa vano, zalım verde mara ne
Domoné ma pé vışıyayi

Undéra Çuxure ver ra sona kare
Fidan Xanime vana, Memed Ağa
Usaro, urze şime, Meneskut ware
Derd mı weno, Derdê İvrayimi u Xaskare

Ax Çuxure Begé mı dust de dare
Fidan Xanıme vana, Dedo şime diyaré Çuxure
Dewuz u morevau zuvini ra kerda bare
Vaé Sıpédéde yéno, ano vengé şini u şuare

Qese u Melodi: Fata Hesé Usıvı
Vatoğ : Hesé Fate
Arşiv é Mehmet Yıldırım i

2.9- Ek (Tey) - 09

WELAT

Halé welaté ma bızano halé mı
Şari çé ma véşné, koké ma ardo
Desté ho zanau ra céné qelemu
Şari çé ma véşné, koké ma ardo

Wexté weçinan de heté ma ser de yéné- //wexté seçima vato//
Bené vekil, gonia insanan léné
Tomete kené sazé ozanan céné -
Şari çé ma véşné, koké ma ardo

Şoné dulgeran de zuran çarnené
Zoné xo nuvsneme, kıtav qedeneme
Tomete kené ma ré ceza birnené-
Şari çé ma véşné, koké ma ardo

Xıdır nuvsneno zoné welati
Véşné kerdé xırave boné welati
Ma ré kerdo heram nuné welati
Şari çé ma véşné, koké ma ardo

Vatene : Xıdır Bas - Xızıra Muska - Varto Gımgım
Tawğé (demé) Veçini_Zor u zorpé sere zono hiciv kerdo...
Arşiv: İbrahim DOĞANI

2.10- Ek (Tey) - 10

CANÉ CANÉ –

(Eve vatene u cınıtena Sılé Qız i)

Cané cané
Tı melema na cani
Feké to qutiya
Dıdoné to mırcani
çımé şaé gılori
Sero buriye qeytani
Pırnıka to bariya
Qelema Muşiré Erzıngani
Poré to nermo
İpegé Suka Vani
Vané sukude sermiyano
Roné Koyé Mırcani
Ez ve to ra piya beme
Çıçegé Koyé Mırcani
To çıra ez kerdu
Wayire derdé gırani

(Eve vatena Memedé Pıtali)

Rında rında, rında rınduna
ceync, cayıl, veyviki zofiyé
Sermiana ceniyuna
waa howt bırauna
zeyiya howt péruna

sekeré çarşuna, hemgéna barsuna,
desu dı sami, gérmıya imamuna,
comerd u bari tealayi derde mı ré
fiştara riye dina

hardé pasa u kayzeru sero jé zerriya xo fetelina
bervenu, nébervenu ke, guna mı ver nékuna
çé çénéna gununé to ke bıpémé
çıturi bıne na gunu ra véjına

Wiy wiy derdo
amo ma gos, sari qalé ma kerdo
amo ma gos ke, fizilu qalé ma kerdo
esq u déndaré goyili ve
mırod ma çimde néverdo
mınetkara goyili ve
mırod ma çimde néverdo
kkéla de osnéna, qeyreto ke to kerdo
esto kutiki. Kutiki néwerdo
comerd u baritaalayi wes amo
omre ma iyé kami kami ra jédero péserra bare kerdo
desu dı zewncé ğeriv asıqi mendé riye dina de
Comerdi mırodé ses zewncu kerdo, seşine nékerdo
mınetkara goyili ve, mırod ma çım de néverdo

vaze vaze qesa heqe vaze
xatıré haqi de, na xuya ho terk ke
xuya mı ki to ré çetın yéna
hurdi ke sova ke
adır de na cénciya mı ver ke
ez ke merdu, mı weda
xo dest ra çengé wele ra mı ser ke.

Ğerivénia na welati
sayirena mı Saycan'ı
sıroté to vésené
soé deré Gımısxani
biyune pheapug, gınu rau ro
bervu, amu Xane Jivani
hire se u seşti u ses kılami
mı to sero vati, kerdı tamami,
hire çekui cıra kémi mendi
to kenu hurendiya imami
é kılami peyniye de mın u to ré
bene nam u nisani
veré xo bıçarne, lewé pırani
névo bımrı, axuzar bımani

... ..

Sayiré Eşq u Sowda: Sa Heyder (.. / 1917) 26 ya ki 27 serre şéhid biyo.
Destané Sowda, yé Désımı o tewr namdar o/ zonino - Çarno ra zofe zonu...
Mehmet Yıldırım'ın Arşivi'nden

2.11- Ek (Tey) - 11

HEWAÉ MISTEFAYİ

Daé berbiyo, de yené siléciyé payizi
De qomo yené siléciyé payizi
Qomo soné véşayé memleketi
Vazé ğerivé Estemoli doaré berdo
Berdé Çenaqala vıréniya İngiliji
Daé top u mitrolji qarşiyé made qurmıs kerdé
Meyité ma berdo esto esto werté Aqdeniji
Daé hukmé topu mezal ma nádano
Ma sero ko u desti kerdé duman u mızı
Né daé Estomolo, qesa nia béro bolo, néro golo
Kağite rusna véşayé memleketi
Lazé mı véşayé Estemoli ra doaré berdo Çenaqala
Estemol de békar u tholo
De wayi wayi wayi wayigi lo
Héfé mı yéno cécénia to Mistefayi
Mistefayé mı to de qonaği vırası
Heq keré niade caverdayi
Kafiru néverda, çéveri pa nénayi
Vaé merdiyo lemı bıko yeno céro
Lazé mı qonağ vırası, şıyo qurvete
Kağite cıré bırusne béro
Daé teselia mı sımara kewta
Dedé mı Sileman Ağa wes niyo
Telqıraf bıdo xevera merden u weşıya mı bijéro
Payizo yeno sono qelfé silécu yéné
Payizo yé herkeşi siléciyé xo yené
Lazé mı qurvetiye ra néamo
Daé teselia to mı ra bıkuyo
Ax de çetino hervé dugelano
Kam ke amo hervé Çenaqala
Teskera néğureta, sıla ser néamo
Usaro şéwtimal nao yéno
Phepug béro roso, cécénia mı sero sıma ré de bıwano

Hewaé Mistefayi - Sey Qaji Vato (Hewaé Çeneqala- Çanakkale Ağıdı)
Dursiné Zéne(Dursun İLGÜN)'ün sesinden kayıt..
Arşiv: Alişan İLGÜN ve Hawar TORNÉCENGI(İmdat YILDIZ

2.12- Ek (Tey) - 12

SÉVDINO SÉVDINO

(HEWAÉ SA HEYDER`i)

Sévdino Sevdino, Saé mı Sevdino
Vengé top u mitrolzu sera névinino
Sodiro tij zerreq do, tufong erjino
Héni ke pey ra yéno, seke sakil daru ra rışino
Daé qırr keme - qırr nékeme, zafo néqedino

Séwtimalo Sévdini ver ra sona hiri
Kıncuné mı pak bıřuyé, sonu virénia gawuri
Çond rojiyo dame péro, hudut ra nékuno duri
Dursın vano, lao péro dé, ma pérodime
Namus u řerefé Désımi biyaré ra ho viri

Sévdino, bira qedaé to cénu Sévdino
Dursın vano, bira lerze ro céncénia ho meke
Eskeré Hurişi zofo, qersuna to ra néqédino
Vané, dewlete ra milisi ré aylış véjino
Vano bira, aylıřé dewlete fincané ağuyo, ne werino, ne sımino

....

Miri durda gureta, pusula ra niadano
Vano: Khalo Sipe ke bojiyé Sale Qeri bijéro
Sale Qer koka eskeré Uriři ano
Saé mı ke wes bımano, Pilémoriye Uriři nédano
Daé kafiri qırr keme - qırr nékeme, zafo néqedino.

Sevdino Sevdino, Saé mı dale
Dursın kişiyo, Saé mı dırvetino, ardo Herdif de şiya viyale
Mae vana; bıko aşiri to sero resté pé
Qedaé to cénu, ho diyağke, tené senik bınale
Vano, daé ez zonu, kes ve olimé heqi sanébeno
No kafır ke ranécéro, dina keno tışp u thale
Sey Qaji vano: Heyrané zamayé xo vine
Dızmuné vili, asırmuné seré sale
Qersuna Sa Heyderé mı verde gına cı, peyde ama lifé sale
Dırvetiya Saé mı çetına

Golimi ser de gureto
De Heqo ama sere sale

.....

Qese u vatene : Sey Qaji

Birinci Dünya Savaşı Sévdiñ Cephesi Destan

Derleyen: 01-Hawar TORNÉCENGİ (İmdat YILDIZ) Arşivi

02- Daimi CENGİZ in Kitabı (s:304-310): SEY QAJI – 2010

2.13- Ek (Tey) -13

HEWAÉ KALAXİ

Dere Dere Dere re
Ewro eskeri dano are
Bıra, Samali'yo
Ewro Kalax'ra vozdanó
Qıre Mewali'yo
Usıvo peyra veng dane
Vane “Alune, şile gono waro
Şile kamiyo?”
Alu natra veng dane vane;
“Şile Qere Dewres Weliyo”
Çé wayire şili bivésó
Téde eve gulıku rışıyo

De meso meso meso
Bıra Heso meso
Bırae to kışıyo
Çé sima méreso
Murte Moe vano;
“Usıvune! Şimşeru Uş'ro mede
De lawo Hes weso

** ** *

De Thoto Thoto
Kéko bıra thoto
Qırrée Mewali vero vozdanó
Kalax'ra qılo qoto
Qırré Mewali vero

Kalax'ra vozdano, de bira Qirro, qoto
Vano; "Samali naza persona, no kamci welato?"
Usivo peyra veng dane
Vane; "Ağlerene voz mede
Ma Mihemmed téde vato"

** ** *

De sono sono sono , khéko bira sono
Alu ve Usivu'na Kalax'ra dane péro
Venge tıfongu yeno
Laze Mıste İlaşı domono
Hale qewğa nézono
Hese Usivi persene, berfeké Mir u Pasuno..

Şair : Ela Usive Mewali (Usivé Mewali Kızı Elif) (Ela Şıxmamedize)
Qewxa Alu ve Usivu ser vajiya.
Arşivié Mehmet YILDIRIM'I ra ...

2.14- Ek (Tey) - 14

HEWAÉ HERBÉ HURİŞİ

Way de ğerivé mı ğerivé mı
Payızo çévésae amo
Seré kou gureto
Kou sero mız u dumano
Comerd adiré ho berzo çe pasayi
Seferberliĝie veta
No ve ro hervé cihani
Rez u xorté Désımı dayi aré
Péro berdi, qırrkerdi, qedenayi

Vané, Heqo de béve na bétere
Bao ma qırr kerdime
Serdé Koé Palantokani
Undér serdé Kouné Erzurumi
Xurum Duziye de ğınayme waro
Vengé mao nésono juvini

Vengé xort u rezuné Désîmi
Ewro naza gîno waro
Bîné meyitu de naleno
Vengé ho xori ra yéno
Usîvé Lazé Hemedé Berani
Wayi wayi merdene, ğériviye

Way de ğérivé mî, ğérivé mî
Usaro Çévésae amo
Way de feteliné
Ttéjir u celevkaré ga u phéşi
Sîléman Çawus naleno
Bao qersuné gîna ro hermé mî
Béçhîké mî qerremié, besenékenu
Mektuve bînusni, memleket ré bîrusni
Xeveruné memleketi sîma ra bîperşi

Yé vano, bao rosé
Her kes çé xo de bîvervo
Héşîria ma u na Kouné Erzurumi
Xurum Duziye biaré ho viri
Bao! Aşîru ra vazé
Kes meperso zerre u xatîré keşi
Şîné na hervé Hurîşi qe kes thol néverdo
Ramîto çéveré her keşi
De wayi wayi merdene, ğériviye

Way de ğérivé mî, de ğérivé mî
Ma dayme ve aré howt tavuri
Kerdime undéré Erzurumi
Heq na bétere keşi serde néaro
Qırrkerdime, Serdé Koé Palantokani
Zerre ma de kerdé khul pısık u cigeri

Ma sero mîzo, thaf u dumano
Dısmen verva ma yéno Xırîstano
Peyé ma de kafîr Tırko qomutano
Rısvet gureto, Heqi ra xoviri néano

Werte ra veté, bené rezuné Désimi
Vore sero ginéwarro, serdo
Vaé pakay zor kerdo Leminé
Dirvetuné rezuné mı ra goni cemedna, nalené
Vengé ho sono ve roé juvini

Seyidé İslamiye giné waro
Werte de selexanei wené
Meyité xıristanu dané we béné
Mezelxane de nişté ro kemer bırrnené
Neqıs nané ro cı zalimé Xurumi
De Wayi wayi merdene, ğeriviye

Way de ğerivé mı, de ğerivé mı
Dina olem ke vazo
Ser u sevevé na merevi
Undéro Çhol Reveto Çhol Reveto
Eskeré Xıristani zor kerdo amo
Seré Kağıtxani gureto
Eskeré islami gino warro
Dormé serayia pasayi dolame gureto
Pasa éndi to ré ters çino
Yé ma na rae sero vineto
Heq vo ke virénia ma mewrano
Bédino, béyimano
Serdé Kouné Erzurumi zor kerdo
Ma sero mız u dumano
Ma de hal néverdo
Teqet u firre éndi ma ra veté
Céreme ve qumandari vero
Nédano ma çhor sati mudeto
Vano, lao mezal ve cı medé
Hona ma ré vistu çhor sati muhleto
Wusiv vano, pérodé lao ma pérodime
Diné ma diné İslamiye
Qenteré ma iyé Mihemmedé hometo
Daé mewrano çévésae kewto ve cı
Herméni kewto ra ver, fetelneo
Vengé rezuné Désimkhanie cıra veto

Né Heqo tı eve žezevé girani néré
Eskeré İslamiye seré meterişi de kewto
Eskeré Xıristané mewrani
Cıré sondır qeydé dolamie veto
De wayi wayi merdene, ğeriviyé

Hervé Cihanni o Vıréni de Şehidé Désımı iyé Koé Palantokani/ Erzurum (I. Dünya Savaşı
- Palandöken Dağları'nda Ölen Désım Şehitleri Ağıtı –Sarıkamış Savaşları)

Söz ve Melodi : Sey QAJİ

Daimi CENGİZ'in Kitabı (s:314-320): SEY QAJİ – 2010

2.15- Ek (Tey) - 15

DÉSİMUNÉ ÇIRA

Xéylé serriyo fetelinu werté aşirun u dewu ra
Qereçhor u Çarsançaq Tırku ré caverdo
Sıma amé, nişté gilé na kou ra
Kelepur dané pıro, bırrnené ra ané, wené
Gula neçharun u gula séwu ra

Sar qonağu urznenno ra, dewu keno şén
Eve odet u toru ra (toreu ra)
Sıma ki zeleqiyé qulpé meskuné dou ra
Eve goğıkuné chewu ra

Söz: Sey QAJİ

Daimi CENGİZ in Kitabı: SEY QAJİ – 2010 (s: 211)

2.16- Tey (Ek) - 16

HEWAÉ DERÉ LAÇI

Halo halo, halé ma çı yamano
Halo halo, halé ma yamano
Ordi unto ma ser, dormé ma qapano
Şéré Diaré Laçi, tede şın u şivano
Şéré Diaré Laçi, tede dané péro
Gaé mıné Şıay, mız u dumano
Haq adıré aşıru wedaro, kés ma ré xelese névano
Bexté Aşıru bırıjio, kés ma ré xéra Heqi névano
Yivis Ağaé mı vano, péro dé, ma damé péro

Merdene karé cuarmérduno
 Ax ordiyé çévésai zafo, qırrkeme, qırrnékeme
 ondér qe néqedino
 Ala béré Qemeré Heseni veré miğera de gino waro
 Şéro mino berano
 Hemedé Cıvraili Khéji dano péro
 So 've so beşliyu 've hermu ano
 Hesené Khalé Gonci persené
 Gaé mino şia dormé ordi de çiv dano
 Aliyo Qız, Lazé Hemé Mirzé Sili
 Haq zono vergé Qatarano
 Yivis Ağaé mı ho sano diaré Pulé Pilxatune
 Hem dano péro, hem Qeydu van
 Ax ondéra Géma Anabare
 Bébéxt pusıla ra niadano
 Gosdé, vengé Yivis Ağay yeno
 Şéré mı cuavé elayu çitur dano
 Yivis vano, to hiré ordi unté ma ser
 Névana, axırı diné ho İslamo
 Haq ke dest ma ré u dano
 Na faé Ordiyé to ra
 Tek neferi ranéverdano
 Laçi de damé péro, asmeni ra roz vıneto
 Aşiru ra vazé
 Nika teseliya ho ke, ma Demenu ra gureté
 Mesté béro goçé sima, jé goçé Hermenaniyo
 Laçi verdé Yivis Ağaé mı çeto
 Laçi verdé Cailé mı çeto
 Şéré Diaré Laçi, asmena roz vıneto
 Kam ke ma ra Deré Laçi de bımıro
 Rozé des u dı Yimamuno
 Axrete de caé ho Ceneto
 Bexté cüamerdu de qolae mevazé
 Ma do-péro, héfé huyé hot bedeli gureto
 Qırr keme qırr nékeme
 Néqedino ordiyé dewleto
 Ax Laçi verde, Yivis Ağaé mı şüya şirene
 Yivis Ağaé mı, dest u boji semerné we
 Koto werté ordi u tawure

Lerze meke, Yivis Ağaé mı
Ravér meso, rew memire
Ordıyê hukmati zafo
Dina ma sero kerda sojia sure
Mae vana, Haqi ra mineta mı na viye
Kıstena Yivis Ağaé mı, na faé bena zuye
Ordi zor kerdo, Ax Yivis Ağaé mı
Ho biçarne peé meterisé a kemere
Ewro hucum keno
Ordi çirtané heté Pétere
Bére mıno na bétere
Qersuna polate giné ro Yivis Ağaé mı, ordi kewt dere
Kamo ma u piyé to ré biaro, ax bıko a xevere
Kamo ma u piye to ré biaro
Ax Yivis Ağaé mı, ax lemı a xevere
Qırr-kerdena ma Demenu
Ajiya Aşıru 've pé ma kerda rısvet u pere
Ajiya Aşıru 've ma Demenu
Qırrkerdena ma Demenu kerda rısvet u pere
Qese u Melodi : Maa İvisé Sey Khali Beser Xanıme
Arşivé Ali Rıza Aksoy ra...

FİLOLOJİK AÇIDAN ZAZACA'NIN YAPISI

Prof. Dr. Abdulaziz BEKİ

Bingöl Üniversitesi Rektör Yardımcısı ve İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

I-GİRİŞ

Bir dilin öğrenim ve öğretimi o dilin sözlük, filolojik (sarf-nahiv= dilbilgisi) ve edebi (belagati) inceliklerinin bilinmesine bağlıdır. Bu dilbilimi dallarından en önemlisi ve öğrenmesi en zor olanı o dilin sözlük kısmıdır. Bu nedenle başta ilgili dilin sözlük (lügat) alemine hakim olmak gerekir. Çünkü her dilin en büyük kesiti, o dilin kelime potansiyel bilgisini oluşturan sözlük dünyasıdır. Bunun yanı sıra o dilin kelime yapısını inceleyen “Sarf-morfoloji” bilim dalı ve cümle yapısını ve cümleyi oluşturan kelimelerin cümle içindeki görevlerini ve görev simgelerini inceleyen “Nahiv-sentaks” bilim dalıdır. O dilin edebi ve estetik sözel ve anlamsal sanat inceliklerini inceleyen “Edebiyat-Belagat” bilim dalı da o dilin diğer temel direklerini ve önemli kesitlerini oluşturmaktadır.

Böylece, bir dilin bilimsel olarak kullanılabilmesi için anılan dört bilim dalının öğrenimine bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan birinci dal olan sözlük alanına hakim olan kesim, genellikle doğuştan o dili kullanan halk kitesidir.

Ancak, halk kitleleri konuştuğu dili, kelime seçimini, cümlenin öğelerini, öğelerin görevleri gibi bilimsel hususların teknik isim ve görevlerini bilinçli bir şekilde kullanmamaktadır.

Bu araştırmanın konusu Zazaca'nın filolojisi'dir ki buna Kırdki/Dimili de denilmektedir. Bir dilin filolojisi ise o dilin fiziki iskeletini, projesini, dizimini ve teknik kavramlarını ortaya koyan bir bilim dalıdır.

Bu çalışmamızda asırlarca iptidai kişiliğiyle, istibdat perdesi altında saklanan doğal kural ve kaideleriyle ses aleminde sözlü yaşamını sürdüren Zazaki/Kırdki/Dimilki/ dilinin filolojik yapısını incelemeye çalışacağız.

Bilindiği gibi, bazı fanatik seküler mantığın egemen olduğu coğrafyalarda yerel dil ve lehçelerin özgürce yaşama imkânı bulunmadığı ve “tabiatı koruma” kanunu gereğince dahi koruma altına alınmadığı ve asırlarca ölüme terk edildikleri için bu doğal ve fitri ayetlerin gelişme, araştırma ve bilimsel olarak inceleme, geliştirme ve bir disiplin haline getirme şansları olmamıştır. Dolayısıyla, biz bu çalışmamızda evrensel bir dil konumunda olan Arapça dilbilgisi ile Arapça dilbilimcilerinin teknik terimlerini, kurallarını ve inceliklerini temel model olarak alıp Zazaki filolojisine uygulayacağız. Bunun yanı sıra bazı özel konu ve özel teknik adlandırmalarda zaman zaman Türkçe, Farsça ve hatta İngilizce gramerinden de yararlanmaya çalışacağız.

BİR DİLİN MANEVİ YAPISI

Anadil, ezeli kudretin bir ayeti ve bir tuğrasıdır. Şekilleri kulun dimağına, anlamları kalbine ve tuşları da ağızına basılmış özel bir celali mührüdür. Kişinin ilahi kişilik markasını belirleyen bir hatemdir. Anadili, renk gibi, cinsiyet gibi, boy-pos gibi Yüce Allah’ın kullarına bağışladığı, yaratılışına dercettiği çok önemli bir lahûti nimettir. Bireyin iradesi dışında tasarlanan esrarengiz bir senaryonun tezahürüdür. Nitekim asrımızın büyük müceddidi Üstad Bediüzzaman Hazretleri de Asar-ı Bediyye adlı eserinde şu tespiti ortaya koymaktadır: “İnsanda kaderin sikkesi lisandır.” Onu ihmal etmemek ve muhafaza etmek gerekir.

Kula düşen görev, Allah’ın kendisine emanet ettiği bu dil ayetini doğru okuyarak kabul etmek, öğrenmek, geliştirmek, hak ve hakikatte kullanmaktır. Onu yaratıcısına karşı namazda, niyazda, diğer ebna-i cinsine karşı sosyal ilişkilerde bir sevgi ve saygı iletişim aracı olarak devreye sokmaktır. Her dilin yaratılışı, onu kullanma vizesidir. Çünkü göz bakmak, kulak işitmek, dinlemek, ayak yürümek, el meşru işlerde çalışmak, beyin/akıl düşünmek ve anlamak için yaratılıp verildiği gibi dil de konuşmak, anlatmak ve öğretmek için yaratılmıştır. Bu organların doğal fonksiyonlarını icra etmekte ve meşru dairede kullanmakta yaratıcının var olan icazetine karşı gelmek makul değildir.

Bu lahuti sorumluluk karşısında, bu dilin ayetini de doğru okuyup öğretmek, yapısındaki ilahi kudret izlerini, incilerini, desenlerini, kural ve kaidelerindeki güzelliklerini ortaya çıkarmak amacıyla bu konuyu bilimsel arkeolojik kazı ile derinleştirerek madensel filizlerini keşfetmek ve değerli mensuplarına takdim etmek istedik.

Tarih boyunca mazlum ve sahipsiz olarak hayatını sürdürmeye çalışan bu ilahi ayeti ebna-i cinsime önemli bir yadigar olarak tanıtmak onlara karşı vefa borcumuzu ödemek niteliğindedir.

BİR DİLİN FİZİKİ YAPISI

Bir dilin öğrenim ve öğretimi, o dilin sözlük, filolojik (sarf-nahiv=dilbilgisi) ve edebi (belagati) inceliklerinin bilinmesine bağlıdır. Bu dilbilimi dallarından en önemlisi ve öğrenmesi en çok zor olanı o dilin sözlük kısmıdır. Bu nedenle başta ilgili dilin sözlük (lûgat-kelime hazinesi) alemine egemen olmak gerekir. Çünkü, her dilin en büyük kesiti, o dilin kelime potansiyel bilgisini oluşturan sözlük dünyasıdır.

Buna paralel olarak dilin kelime yapısını inceleyen “Sarf-morfoloji” bilim dalı ve cümle yapısını ve cümleyi oluşturan kelimelerin cümle içindeki görevlerini ve görev simgelerini inceleyen “Nahiv-sentaks” bilim dalı ile o dilin edebi ve estetik sözel ve anlamsal sanat inceliklerini inceleyen “Edebiyatı-Belagati” bilim dalı da o dilin diğer temel direklerini ve önemli kesitlerini oluşturmaktadır. Bu unsurlar diğer bütün dillerde bulunduğu gibi (Arapça, Farsça, Türkçe ve İngilizce gibi) Zazaca’da da bulunmaktadır. Nitekim bunu bizzat yaptığımız araştırmalarla ispatlamış bulunmaktayız. Bugün konuşulan Zazaca’dan birçok edebi şiirler ortaya koymuşuzdur. Örneğin;

یو ولات رند

زری وادی کهکشوند زى آصطرى فیر دیست گولد	می یو بازار شرین دی فیر فلکون دشتی چولگد
شفا کین فلا دردمندر برّی پیر زى عصی موسی	کویى زى طور سینای هوی بی زى نفیس عیسی
وارى بی زى وارون اربیل حیات دون زى جڑى دابی	فیل بی زى فون بثریبی گل بی زى گلون حرایی
بوی بی زى بوی مسک عنبیرا شونن را سیر دشت و کونو	زى یو گلی گلستونو سراسر گل و ریحونو
پی لی گونینگ و لی مراد دشتی آفتور بنا شینی	پاشتی خو دون هیبت کوی آزی فیر خوشونن کوی شمیدینی
زى بنی زمزم دوناه شفا یا قی هر دردری	اوی زوزون جباچجوری موننا اوی مرگمیری
بازار نوی طاپو کنا بنومی دینی اسلامی	أصفهان وادی کنا روشن جومی خضر زى خاتمی
جومی حجون زى بوچلا فیشنا سیر عرد بنگولی	جوما پیل بو طاپی کو پیل دونا دیست هرّی بنگولی
دوزا عاجد مسک شوننا سیر دستون قلی بوستونی	جومی صلاح الدین ابوبی زى گلی گلستونی
یو نسلای نو یها ینا مژدون بدین پویت شینیوه	یو وندشگاهها پیل بیاسربین بیرا علم دونوه
چاغا موننرا گن یو چق فینن تا بن زى یو صاحب	هر یو دوید یو آصطر برقن زى نجم ثاقب
تکی شیخی تکی مرشید خو بستین تبه پی یو کوفی	تکی مالی تکی سیدی تکی فقی تکی صوفی
تو شیرازو تو آوازی قی خورتون شار ان ولاتی	تو بغداد و سمرقندی تو قنس و شام و بیروتی
دوماری بید شو-روژ گیرین زى گیر ایون روزمون عزمون	یا بستى ان ولات شرین شش-هوت آصطاری فلکون

داری بنی فلکی خود , قضی بوگلون فلکی خود
 هیبره قضی بین گیغیرا کوت سیر تاریخ سرحدیرا
 یو تاریخ رنگین این ونین سیر صحیفی صرون عصرون
 ان آصطری ولات مایی ولات شیرین زی گل پری
 کانا رش یو دشتا فورین قضی گیغی زری کی خود
 هوت اؤک دونوه واری درید مون گول و فیلی واریرا
 سراسر رحمت هو قارن سیر فلکون این باژارون
 هرلتی بی ایرجن دنیا هر عزیز بی زی کوی شیری (۱۸)

II- ZAZACA'NIN FİLOLOJİK YAPISI

A- Masdar Yapısı

1-Orijinal Mastar = kök +dış, tış, yış ..dene, ..tene, Munzur ağzında)

2-Ca'li (yapay mastar)= sıfat+ti, waliti, ağati, malati,

B- Fiillerin Yapım Kökleri

Haber ve talep açısından iki gurup olan fiillerin yapılarını ve diğer bazı türevlerini kolayca belirlemek için yapılan araştırmalarla üç çeşit kök tespit edilmiştir. Bu her iki çeşit fiil gurubundan bir kısmı bir kökten inşa edilecektir. Önce bu köklerin tespiti sonra da hangi kökten hangi fiilin veya hangi türevin türetileceği anlatılacaktır:

1.Geçmiş zaman kökü

Geçmiş zaman kökü, dış, tış mastar eklerinden “ış”, yış ekinin de tümü atıldıktan sonra kalan kısım “Geçmiş zaman kökü”dür. Bu kök aynı zamanda dili **geçmiş zaman kipidir**. Geçmiş zaman kökünden şu fiil kipleri ile türevleri yapılır:

1.1.Dili Geçmiş Fiil Kipi

Ör: wendış-wend, werdış-werd, nuştış-nuşt, pıştış-pışt, musayış-musa, musnayış-musna....

1.2.Dili Geçmişin Hikaye Kipi

Dili Geçmişin Hikayesinin Formülü: Dili geçmiş + ıv/v -ıb/b..

Ör: wend-wendiv, werd-werdiv, nuşt-nuştiv, pışt-pıştiv, musa-musav, musna-musnav....

1.3.Şimdiki Zamanın Hikayesi

Şimdiki Zamanın Hikayesinin Formülü: Dili geçmiş+ên

Ör: wend-wendên, werd-werdên, nuşt-nuştên, pışt-pıştên, musa-musên, musna-musnên....

1.4.İstek fiil kipi

İstek fiil kipinin geçmiş zaman kipi bu kökten yapılıdır. Formülü: werıka+b1+dili geçmiş +ên..

Veya formülü: werıka+b1+şimdiki zamanın hikayesi...

Ör: werıka tu bıwendên, werıka mı bınuştên, werıka wu bımusên ....

1.5.Gereklilik kipinin hikayesi

Gereklilik fiil kipinin geçmiş zamanı bu kökten yapılıdır. Formülü: gon/gerek+b1+dili geçmiş +ên..

Veya formülü: gon/gerek +b1+şimdiki zamanın hikayesi....

Ör: gon/gerek tu bıwendên, gon şıma bıomên, gon ma bımusên....

1.6.Yeterlilik kipinin hikayesi

Yeterlilik fiil kipinin hikayesi de bu kökten yapılıdır. Formülü: eşkên+b1+dili geçmiş +ên...

Veya formülü: eşkên+b1+ şimdiki zamanın hikayesi...

Ör: tu eşkên bıwendên, şıma eşkên bımusên...

1.7.Şart kipinin hikayesi

Şart kipinin hikayesi de bu kökten yapılıdır. Formülü: eg/eger (şart edatı)+b1+dili geçmiş+ên

Veya formülü: eg/eger+ b1+ şimdiki zamanın hikayesi (veya fiilin sonunda.. se eki)...

Ör: eg tu bıwendên tı bin yo mallawu pil.....

1.8.Etken ortaç (ism-i fail)

Etken ortacın formülü : dili geçmiş +ox/oex

Ör: wendoex, nuştıx/nuştıoex, werdoex, xewatoex, setoex, rotoex, ardoex, berdoex....

1.9.Edilgen ortaç (ism-i meful)

Edilgen ortacın formülü: dili geçmiş+ ı (y1-nakııda)

Ör : wendı, nuştı, werdı, setı, rıtı, ardı, berdı, musnayı, gırnayı, vêşnayı, de-cenayı....

1.10.Pasif ortaç (geçişsiz fiilin ismi faili)

Pasif ortacın formülü: geçişsiz fiilin dili geçmiş+ +ı/yı...

Ör: reo-nıştı, wurıştı, şıayı, omayı, vêşayı, girayı.....

Not: Pasif ortaç ile edilgen ortaç arasında yapı açıdan bir fark yok ise de anlam bakımından önemli bir fark vardır. Edilgen ortaç, başka birisinin fiilinden etkilenen kişidir. Dolayısıyla geçişli fiilden ancak türetilir. Pasif ortaç ise kendi fiilinin faili olup geçişsiz fiilden üretilir.

2) Geniş Zaman Kökü

Geniş zaman kökü, mastar eki atıldıktan sonra kalan kısımda da bir takım değişmeler yapılarak kök elde edilir. Bu kökten de aşağıdaki zaman ve emir kipleri kolayca yapılır:

a) Geniş zaman kipi

Geniş zaman kipi geniş zaman köküne “..en” takısı eklenerek yapılır. Formülü: geniş zaman kipi+en..

Ör: wendış-wen/wun+en

b) Şimdiki zaman kipi

Şimdiki zaman kipi, geniş zaman kipinin başına “h” harfi getirilir. Formülü: “h”+ geniş zaman kipi..

Ör: ho wunenu, ha wunena, hey wuneyni...

c) Olumlu Emir kipi

Olumlu emir kipi, geniş zaman kökünden elde edilir. Ancak, baş harfi “b” ve “v” harfi olan kökler dışında geniş zaman kökünün başına “bı” harfi getirilir, şayet ilk harfi “b” veya “v” ise bunun başına “b” gelmez. Emir kipi, 2. tekil ve 2. çoğul olmak üzere iki çekimden ibarettir.

Tekilin sonu ünsüz, çoğulun sonu da “i/eyn” ekini alır.

Formülü: “bı”+geniş zaman kökü....

Ör: wendış- bıwun, bıwuneyn, vıraştış-vıraz, vırazieyn, berdiş-ber, bêrên, bestiş-best, bestên, waştış-bıwaz, bıwazên, rıştış-bires, biresên....

Kural :1) Geniş zaman kökünün elde edilmesinde düşen harfler, emir kipinin yapılışında geri gelir. Ör: “dış”lı mastarların tümünde “R” harfi vardır ve geniş zaman kökü elde edilirken düşer. Örneğin, ardış, berdiş, werdiş, merdiş gibi fiillerin geniş zaman kökleri, a, be, k, w, mır..olup geniş zaman yapılıırken, “..en” eki eklenerek şöyle oluşur:

anu/onu, benu, wenu, kenu, mırenu...gibi..Ancak, emir kipi yapılıırken geniş zaman kökünden düşen “R” harfi geri gelir. Ör: bıyar, ber, bıwer, bıdır, bıdır...

d) Olumsuz emir (nehy)

Olumsuz emir kipi de, geniş zaman kökünden elde edilir. Olumlu emir kipinin başında bulunan “b” harfi –varsa- yerine “me” olumsuz edatı getirilerek yapılır.

Formülü: “me”+geniş zaman kökü...

Ör: meyar, meber, mewır, mekır, memır...gibi....

3) Emir tipi kök

Emir tipi kök, emir kipi gibi elde edilir ve emir kipinin ta kendisidir. Ancak, emir tipi kipin başına, “dilek”fiilin “eşkayış, werıka, gon/ gerek, eg/eger-se” gibi geniş/gelecek zamanda kullanılan yardımcı fiil ve şart edatı getirilirken sonu da şahıs eklerinden “o/u, i” birini alır.

Bu kökten de aşağıdaki kipler yapılır.

a) İstek fiil kipinin gelecek zaman kipi

İstek fiil kipinin gelecek zaman kipi , “..qayıl” yardımcı fiille emir tipi kökten yapılır. İstek fiil kipinin gelecek zaman kipini oluşturan “qayıl” yardımcı fiil, her üç şahıs ekini aldığı gibi emir tipi asıl fiil de iki şahıs ekini almaktadır.

Formülü: özne+ “qayıl” yardımcı fiil+ emir tipi fiil+şahıs ekleri....

Ör: ez qayıla tı bıwuni, wu qayılı ya bıwunu, ya qayıla ma bıwuni....

Not: İstek fiil kipinin ikinci bir gelecek zaman kipi daha vardır. Bu da emir tipi kökten yapılır. Bu kip ses tonuyla oluşturulan soru biçiminde veya “von” yardımcı fiil ile kullanılan emir tipi fiildir. 1.Formülü: özne+ emir tipi fiil+ şahıs ekleri....

Ör: ez bıwuni ? ez, bıyêr ? ez bıwuni?,

2. Formülü : özne+”von” yardımcı fiil+özne+ emir tipi fiil+şahıs ekleri

Ör: tı von tı biêri, tı von ya bıwunu,

b) Yeterlilik kipinin gelecek kipi

Yeterlilik kipinin gelecek kipi, “eşka” yardımcı fiil ile emir tipi kökten yapılır. Yeterlilik fiilin yardımcı fiili, şahıs eklerinin tümünü alır...

Formülü: “eşka” yardımcı fiili+ emir tipi kök + şahıs eki....

Ör : wu eşkenu bıwunu, ya eşkena bıwunu, tı eşkeyni bıwuni, ma, şıma eşkeni bıwuni...

c) Gereklilik kipinin gelecek kipi

Gereklilik kipinin gelecek kipi de emir tipi kökten yapılıdır. Gereklilik kipinin yardımcı fiili olan “gon/gerek” ne zaman ne de şahıs ekini alır. Ancak asıl fiil olan emir tipi kök şahıs eklerinden yalnız “ u-i “ekini alır.

Formülü: “gon”+emir tipi kök+ şahıs eki : u-i....

Ör : wu, ya gon bıwunu, ez, tı, yi, ma, şıma, gerek bıwuni,

c) Şart kipinin gelecek kipi

Şart kipinin gelecek kipi de emir tipi kökten yapılıdır. Şart cümlesi emir tipi kökten olursa cevap cümlesi de geniş zaman kipi olur. Şayet şart cümlesi geçmiş zamanın hikayesi olursa cevap cümlesi de geçmiş zamanın hikayesi olur.

Ör: eg tı bıwuni tı bêni yo mallo hol, eg tu bıwendên tı bin yo zonayu pil..

C-Cümle ve Tamlamalar

1-Cümle Kuruluşu

a-İsim cümlesi =-Özne+Yüklem:

Ör: Ahmed zonayo, Summeye zonayıya, şıma zonayê...

b-Geçişsiz Fiil Cümlesi = Özne+tümleçler+yüklem/tümleç

Ör: Ali mon cey xud kot ra, Ali vızêr aspar şı Koertew

c- Geçişli Fiil Cümlesi = Özne+zarf tümleç+nesne+ tümleçler+yüklem

Ör: Mêm vızêr Zin remnawa..Ferhat pahar şı umre..

c-Soru (istifham) Cümlesi = Özne+ nesne +soru edati + yüklem+2.nesne

Ör: tu yi key musneyn Quran.. wu key yenu, tı çıta nuseyn

2-Sıfat Tamlaması = mevsuf (nitelenen isim) + sıfat (niteleyen)

Sıfat tamlaması, bir varlığı tanıtan iki sözcükten ibaret olan bir tamlamadır.

Ör: Qeema sur, merdım zonayı, dara derg, mêşna gırd, vara qıj...

Not: Sıfat tamlamasında cinsiyet ekini genel olarak mevsuf (nitelenen) alır. Ancak niteleyen de yüklem olursa o zaman cinsiyet eki hem nitelenin hem de niteleyenin sonuna takılır.

Ör: qelesa sur, nunu wışk, go boer, monga gor, astaro roeşni, mahina boez, ina qelesa sura, ın go nêru, ina nehala sura,

3-İsim Tamlaması = isim (tamlanan- muzaf) +isim (tamlayan-muzaf ileyh). isim tamlaması, iki varlığı tanıtan iki ayrı sözcükten ibaret olan bir tamlamadır.

Ör: Deftêr Ali, şar dewon, tuti bacaron, meftê bêr...

Önerilerim:

1-Zazzaca dilbilgisi, alfabesi, ortak imla kurallarının tespiti, sözlük çalışması, lehçe ve ağızlar arasındaki farkların tespiti için bir Zazaca araştırma merkezinin kurulması, merkez bünyesinde de şu kurulların kurulması gerekir diye düşünüyorum: Zira bireysel ürünler toplum tarafından kabul görmedikçe piyasaya sürülmez. Kolektif aklın ürünü kabule şayandır.

a- Zazaca dilbilgisi kurulu,

b- Zazaca alfabesi kurulu,

c- İmla kurulu

d-Farklı dillerden eserleri Zazaca'ya tercüme kurulu

(Bunun için saha taramasını aktif hale getirmek, eski ve yeni klasik hoca ve öğretmenlere Zazaca eser yazdırma veya tercüme etme görevlerini - gerekirse telif ücretleri karşılığında - vermek gibi aktiviteler için bir bütçe ayırmak)

e-Sözlük kurulu

2- Tarih ve antropolojik ve etnolojik kurul

3- Ağız ve lehçeleri tespit kurulu

SONUÇ

Sonuç olarak diyebiliriz ki lâhutî bir ayet olan Zazaca bütün sahipsizliğine rağmen diğer dillerin sahip oldukları manevi, fizikî ve bilimsel özelliklere sahiptir. Aynı zamanda gelişmeye müsait bir potansiyel barındırmaktadır. Mevcut olan siyasi ve demokratik atmosfer sayesinde ufuktan yeni görünmeye başlayan Zazaca'nın gelişmesini yeni nesle havale ederek millî ve manevi bir emanet olarak sahip çıkmalarını tavsiye ediyoruz. Bu münasebetle dilimiz ve ilimiz için bu önemli hizmeti deruhte eden başta Sayın Rektörümüz olmak üzere emeği geçen tüm kardeşlerimize şükran ve saygılarımı arz ederim.

ÜST KÜLTÜR-ALT KÜLTÜR ETKİLEŞİMİ BAĞLAMINDA ZAZACA'NIN DİSEL YETERLİLİK SORUNSALI (TÜRKİYE-İRAN KARŞILAŞTIRMALI BİR ÖRNEKLEM DENEMESİ)

İsmail SÖYLEMEZ

Çevirmen, Dışişleri Bakanlığı, (MFA) Consulate General of Turkey, Ouroumieh, Iran

● Özet:

“Egemen Kültür-Alt Kültür Etkileşimi Bağlamında Zazaca'nın Dilsel Yeterlilik Sorunsalı (Türkiye-İran Karşılaştırmalı Bir Örneklem Denemesi)” başlıklı bu çalışmamızda, modern zamanlarda Zazaca'nın mevcut yazılı eser azlığından hareketle dilin üretme kabiliyetinden yoksun olduğu iddiasına muhatap kalan Zazaca'nın muhtelif alanlarda ürün verme potansiyeline sahip olduğu tezi işlenmeye ve sözkonusu iddia algının ise üst kültür-alt kültür etkileşiminin doğal bir sonucu olarak pratik durum kaynaklı bir yanulsama olduğu tezi işlenmeye çalışılacaktır.

Çalışmamızda, Zazaca'nın günlük kullanım evreninde yetersiz kaldığı iddia edilen/varsayılan alanlardan birkaçı tesbit edilmeye çalışılarak örneklendirilmiş ve Zazaca'nın dilsel yetersizliğine hükmeden mevcut algının oluşum nedenleri irdelenmiştir.

Mevcut algının Zazacaya yüklediği “dilsel yetersizlik” yargısının günümüz koşullarında benzer pratik durumları yaşayan birçok alt kültürün de karşılaştığı temel sorunlardan biri olduğu iki ülke örnekleminde seçilen örneklerle açıklanmaya çalışılmıştır.

Çalışmamızda İrandan ve Türkiye'den, egemen kültürün yanı sıra, çok sayıda alt kültür olduğu görülmekle beraber ikişer adet alt kültür örneği seçilmiştir. Türkiye'den egemen kültür olarak Türkçe ve alt kültür örneği olarak da Zazaca örnekleri seçilirken, İrandan ise egemen kültür olarak Farsça ve alt kültür örnekleri olarak da Türkçe (Azerice) örnekleri seçilmiştir.

Örnekler, alt kültür dillerinde günlük dil kullanımından hareketle oluşturulmuş diyaloglar aracılığıyla verilmeye çalışılmıştır.

Örneklem üzerinden mevcut durum saptaması yapıldıktan sonra Zazaca'nın dilsel yeterlilik sorunsalı değerlendirilmeye tabi tutularak, verilen örnekler üzerinden aslında Zazaca'nın dilsel yeterliliği haiz bir dil/alt kültür dili olduğu üzerinde durulmuştur.

1. KÜLTÜR

Kültür kavramı ansiklopedik sözlük Larousse'da şu şekilde tanımlanmaktadır: "Kültür, bir toplumda geçerli olan ve gelenek halinde devam eden, her türlü duygu, düşünce, dil, sanat, yaşayış unsurlarının tümü, belli bir konuda edinilmiş, geniş ve sistemli bilgidir." Larousse'un yaptığı kültür tanımı, kavramın unsurları arasında yer alan; gelenek, duygu, düşünce, bilgi ve dil, onun soyut yönünü, sanat somut yönünü, yaşayış biçimi ise somut ve soyut yönünü ifade etmektedir.¹ Kültür, en geniş anlamıyla insanoğlunun doğada değişim yaratarak ortaya çıkardığı, her türlü fiziksel ve düşünsel, maddi ve manevi birikimi içerir. Bu yönüyle insanın gündelik deneyiminde ortaya koyduğu her tür somut ve soyut tecrübesi, kültür kavramı içinde değerlendirilebilir.

Kültür tanımlarını incelediğimiz zaman, üç ortak yönün varlığına tanık olmaktayız: Kültür üst kuşaklardan miras olarak devralınır, miras yaşanır ve sonraki kuşaklara yine bir miras olarak devredilir. Din, dil, gelenekler ve görenekler bu kuşaklar arası aktarımda dikkat çeken başat unsurlardır. Alt kültür dili anadili miras yoluyla sonraki kuşaklara aktarılır. Dil aynı zamanda kültürün de iletim kanalıdır, bünyesinde saklı kodlarla kültürü de yeni kuşaklara taşır.

2. 1. ÜST KÜLTÜR - ALT KÜLTÜR

2. 1. 1. Üst Kültür

Bir toplum, sadece bir tek ulusal kültürden oluşabildiği gibi, ulusal kültüre öзде yabancı olan ancak tarihsel süreç içerisinde kader birliği yapmış farklı kültürlerin biraraya gelmesinden de oluşabilmektedir. Kültür, herhangi kişi ya da kişilerin oluşturduğu herhangi bir grupta değil ilgili toplumu meydana getiren daha geniş bir tabakada (kamusal karakterde) aranmalıdır. Bir kişinin kültürü, bir sınıf veya grubun kültüründen; bir sınıf veya grubun kültürü de, tüm toplumun kültüründen bağımsız düşünülemez. Zira birliktelik, etkileşimi, etkilenmeyi, baskılamayı da beraberinde getirmektedir.

Haliyle üst kültür, bir toplumda geçerli olan genel kültür özellikleridir. Toplumun her kesimince bilinir, yer yer benimsenir ve pratize edilir. Türkiye'de ulus devlet kurgusu çerçevesinde üst kültür olarak Türk kültürü kabul edilmiş bütün alt kültürler ise ya baskılanmış ya da kaderlerine terk edilmiştir. Bu bağlamda en

1 Meydan Larousse / Büyük Ansiklopedik Sözlük -Meydan Yayınevi, 1971 ·

çok etkilenen kültürel unsurun da dil olduğu dikkat çekmektedir. İran'da da tıpkı Türkiye'deki gibi üst kültür olarak Fars kültürü kabul edilmiş, tüm alt kültürler de ya baskılanmış ya da kaderlerine terk edilmiştir. Kültürel kuşatmışlık ve egemenlik eğitim, güvenlik, sağlık, hukuk, haberleşme gibi alanlarda bizzat devletin organlarıyla gerçekleşmiştir. Çalışmamızda üst kültür dili olarak Türkiye için Türkçe, İran için ise Farsçayı konu edindik.

2. 1. 2. Alt Kültür

Üst kültür karşısındaki din, dil, töre ve etnik köken bakımından kendine özgü özelliklere sahip alt toplulukların/etnik ve dinsel azınlıkların kültürüdür. Çalışmamızda alt kültür dili olarak Türkiye için Zazaca, İran için ise Türkçe'yi örnek olarak inceledikten sonra alt kültür olarak Türkiye'de Zazaca'nın durumu konu edinilmiştir.

Alt kültür toplum içerisinde amacı, beklentisi, duygusu, düşüncesi, ilkesi, ayrı olan ve bu nedenle de başkalarından farklı davranan, eylem yapan, bir grup insanın veya bir toplum kesiminin benimsediği kültürdür. Sınıf farklılıklarını veya etnik gibi mahiyet farklılıklarının yoğun olarak bulunduğu ve farkların bilimsel olarak tespit edilebildiği ülkelerde alt kültürler görülebilir.² Bu yaklaşım bir alt kültürün belirlenmesinde son derece önemli bir yaklaşımdır. Böyle bir yaklaşımda özellikle bilimsel aidiyet farklılıkları belirleyicidir. Bir toplum içerisinde bir alt kültürün yaşayabilmesi tüm toplumun üst kültürünün sağlıklı yaşayabilmesine bağlıdır. Bu da o toplumun farklılıklarının politik olarak alt-üst tanımlamalarının sağlıklı bir şekilde yapılabilmesini, ötekileştirici olmamasını gerektirmektedir.

Alt-üst kültür tanımlaması bir toplum kurgusu içerisinde ulaşılması hedeflenmeyen, aksine toplumun tarihsel oluşum süreci içerisinde var olmuş bir gerçektir. Toplumsal dönüşümler ve buna bağlı olarak ortaya çıkan çoğul kimlikler ve ulus ötesi kurumların artan rolü sonucu her geçen gün daha da artan farkındalık bilincine sahip kimlikler, yaşadığımız dünyanın birer gerçeği haline gelmekte ve kültürel çeşitlilik modern sonrası ortamın sağladığı kolaylıklarla tüm dünyada tartışılan ve göz önüne çıkan bir olgu konumuna yükselmektedir. Bu, özellikle Kanada, Avustralya gibi devletlerin ülkelerine kabul etmiş oldukları göçmenleri asimile etmek yerine, farklı etnisitelerden müteşekkil yapı içerisinde farklılıklarını tanıyan bir politik girişim olan çok kültürlülüğü 70'li yıllardan sonra bir devlet politikası haline getirmeleriyle dünya gündemine oturmıştır.³ Uygulanan bu politikalar Batı kaynaklı çokkültürlülük kavramı-

2 ERKAL, Mustafa, (2000), Sosyoloji (Toplum Bilimi), Der Yay., 9. Bsk., İstanbul, s. 144.

3 ŞAN, Mustafa Kemal, (2006), "Küreselleşme Çağında Farklılık ve Çokkültürlülük Siyaseti" Avrupa Günlüğü Yıl., 5, S., 8. s.299

nın farklı alt kültürler için uygulanabileceğini varsaymakta ve görsel medyanın etkisi ön plana çıkararak üretim, dağıtım ve kültür tüketiminin küreselleşmesinin mahalli kimliği de etkilediği dile getirilmektedir. Nitekim müzik ve sanat gibi kültürel formlar uluslar arası tüketim marketlerinde yer edinmekte, TV aracılığı ile tüm dünyaya yayılmaktadır. Böylece küresel kültürel ekonomi oluşmakta bu durum tarihi süreç içerisinde marjinal kalmış grupları cesaretlendirerek alt kültürü, koruma, geliştirme, ifadesi ve sunumunu teşvik etmekte ve iktisadi ve siyasi sembollerine oy verme hakkı verilmemiş kentin marjinal bölgelerinde yaşayan sosyal gruplar eninde sonunda kültürün küresel pazarında kendilerine bir yer bulmaktadırlar.⁴ Başta televizyon olmak üzere çeşitli iletişim kanallarının halka yönelik reklam ve programlarının iyi bir sosyalizasyon imkânı sunması neticesinde bu kültürler söz konusu pazara uygun bir tanımlama ile alt kültür-üst kültür biçiminde politik olarak da yerlerini almaktadır.

3. KÜLTÜR-DİL İLİŞKİSİ

Dille kültür arasında sıkı bir bağ vardır. Dil, yaşayan bir olgu olarak maddi ve manevi kültürün taşıyıcısıdır. Dil kişiliğini kendisini çevreleyen kültürel yapıdan devşiren, kültürün şekillenmesine de katkı sunar. Daraltılan dil, aynı zaman da bir kültür daralmasına da yol açar. Dil, kültürü hem kurar hem geliştirir. Bunun yanı sıra dil, kültürün bir ögesidir, ama önemi bakımından hiçbir kültür ögesiyle karşılaştırılmaz. Dil, kültür kilimininin dokunduğu ipliktir; tohumun içindeki sudur, dil kültürün yansıdığı bir aynadır. Dil kültürün nesilden nesile aktarımına yardımcı olur. Bir evrede yapılanlar bir sonraki evreye dilin yardımıyla ulaştırılabilir, tekrar tekrar aynı şeylerin bulunması için çaba harcanmaz. Dilin bu özelliği kültürün genişleyip zenginleşmesini sağlar. Belirtildiği üzere dil, kültürün kuşaktan kuşağa iletim ve aktarım kanalıdır. Dil iletiminin kesintiye uğraması kültürün de yeni nesillere aktarılamaması sonucunu doğurur. Dil bünyesindeki kültürel dokular ile kuşaklar arası iletişimi sağlar.

Uluslararasıdaki ilişkilerin başlıcalarından olan siyasî ve ticarî ilişkiler zamanla kültür alanında, özellikle de dil alanında etkileşime yol açarlar. Türkçe, Anadolu'ya gelene kadar ve buraya yerleştikten sonra uzak yakın komşularıyla girmiş olduğu değişik ilişkiler sonucu, bu kültürlerle dil konusunda da etkileşime girmiştir. Orta Asya'dan Anadolu'ya gelerek yerleşik hayata geçen Türklerin dilindeki "yerleşik hayat" terminolojisinin, geçiş güzergahı üzerindeki Fars kültür havzasından ve Farsça'dan alınmış olduğu "duvar, pencere, merdiven, sütun, zemin" gibi örneklerden de görülmektedir. Bu örnekler etkilenmenin hem boyutunu hem de şeklini göstermesi açısından önemlidir.

4 TATAR, Taner, (2006), "Küreselleşme ve Kültür", Aydınlar Ocağı Yay., Küreselleşme Özel Sayısı, Yedi renk Yayın ve Matbaacılık, Malatya, 41, 42.

Türkçe'deki Farsça etkisinin yerleşik hayata geçme ile başladığı, Arapça etkisinin din değişimi ve İslamiyetin kabulü ile başladığı, Batı dillerinin etkisinin ise ekonomik ve siyasi ilişkilerin yoğunluğu ile birlikte başladığı dikkat çekicidir.

Üst kültür değişirken alt kültürü de beraberinde değiştirmektedir. Dışarıdan alınan kelimeler üst kültür ile aynı dönemde değişime uğramaktadır. Örneğin, Türkçe'de tabip doktor olurken, Dar-ul Fünun üniversite olurken, Zazaca'da da bu değişim yaşanmaktadır.

İran için ise durumun bundan hiç de farklı olmadığı görülmektedir. İran ve Türkiye modernleşmesinin atbaşı yürüdüğü, tarihsel sürecinin birebir paralellik arzettiği dikkate alındığında modernleşme sürecinde geliştirilen ilişki hattının öbür ucunda yer alan dil de açılan bu kanal üzerinden hedef dili etkilemeye yer yer de etkilenmeye başladığı görülmektedir.

Dilde değişim ve etkilenme nedenlerinin modernleşme kaynaklı olduğu ve pratik maddi değer birimleri ile ölçümlendirildiği dikkat çekmektedir. Pratik hayatta maddi bir değer alanı bulamayan kelimeler, yerini yeni kelimelere bırakmaktadır. Bu yeni kelimeler de çoğunlukla üst kültürden sızan kelimeler olmaktadır. Bu bağlamda özellikle teknolojik yenilenmeyle birlikte günlük hayat içerisinde yer alan ürünlerin isimlendirmeleri en hızlı değişenlerdir. Teknolojiden sonra ise halkın günlük yaşantı içerisinde zorunlu olarak muhatab olduğu kurumlar ve kurumsal işleyişe dair kelime ve kavramların egemen kültür dilinden alt kültür diline sızdığı görülmektedir. Bu sızmalara örnek olarak; “iletişim terminolojisi ve ürünleri”, “günlük kullanım alanındaki araç gereçler”, “resmi kurum isim ve işleyişlerine dair kavramlar”, “resmi dilden geçerlilik kazanan adres bilgileri/tanımları” ve bunların yansımaları verilebilir.

4. ÜST KÜLTÜRÜN ALT KÜLTÜRÜ ETKİLEME BİÇİMLERİ

Örneklelimizi oluşturan iki ülkede de alt kültürlerin “kültürel asimilasyon” ve “kültürel yozlaşma” gerçekliğiyle karşı karşıya kaldığı gözlemlenebilmektedir. Kültürel yozlaşma ve kültürel asimilasyon aracılığıyla güçsüz bırakılan alt kültür dilinin kırılma noktalarından, üst kültür diline ait kelimeler sızmakta ve giderek kullanım alanını, anlamsal çerçevesini geliştirmekle beraber kendi çevresinde yeni kelimelere de yer açmaktadır.

4.1. Kültürel Asimilasyon

Bir kültürün, kendi içindeki azınlık kültürü/alt kültürü eritmesi ve kendine benzetmesidir. Asimilasyon normal bir süreçle olabildiği gibi devlet eliyle zorla da olabilir. Örnek: Bulgar Türklerinin Zamanla Slavlar içinde erimesi, Anadolu'daki Türklerden önceki eski halkların Türk Kültürü içinde erimesi, Az-

teklerin Meksika kültürü içinde erimesi. Türkiye’de Türk kültürünün ulus devlet yapılanmasıyla beraber üst kültür olarak belirlenmesiyle birlikte, başta Zaza ve Kürt kültürü olmak üzere tüm alt kültürlerle yönelik ciddi bir asimilasyon ve yozlaşma durumuyla karşı karşıya kalınmıştır.

4. 2. Kültürel Yozlaşma

Yabancı kültürlerin olumsuz etkisi ve toplumun kendi öz değerlerine yeterince sahip çıkılmaması sonucu meydana gelen kültürel bozulmadır. Örnek olarak gençlerin batı kültürüne özenmesi, yardımlaşmanın yerini çıkarıcılığın ve duyarsızlığın alması, anadilin yabancı kelimelerle yozlaşması, dini bayramların özünden uzaklaşıp tatile dönüşmesi, işyeri isimlerinin yabancı kelimelerden seçilmesi gibi.

5. ÜST KÜLTÜR DİLİNİN ALT KÜLTÜRÜNÜ ETKİLEME NOKTALARI

5. 1. İletişim Terminolojisi ve Ürünleri

Türkiye’de günlük iletişim sırasında Kürtçe veya Zazaca olarak süren bir diyalog esnasında, taraflar kullandıkları bütün kelimeleri alt kültür tanımlamasında yer alan ana dillerinden alırken, aşağıya alınacak diyalogda örneklendirilen noktalara geldiğinde hemen devreye üst kültür dili olan Türkçe girmektedir. İran’da da benzer bir diyalogun tarafları alt kültür dilleri olan ana dillerini kullanırken benzer noktalarda üst kültür dili olan Farsça’nın devreye girdiği dikkat çekmektedir.

Türkiye’de egemen kültür dili olan Türkçe’nin alt kültür dili olan Zazaca’nın diyaloguna sızmasına örnek;

- Ero tı sênin, tı ça bên, ro ra nat tı nêsên? Tı zaf koti ma vir.

-Ero de war verd, tı komi xapênên. La tı mı nidiwa, **“telefon numarası”** mı tıdır estu, derrê tıga ruejêk o **“cêb telefoni”** xuy ra bigêr mı.

-Yaw dezêm tı rašta voni la mı **“telefon numarası”** tı kerdu vin.

-Ê la de tıga mı ri **“bilgisayar ra ju mailêk”** bınusi.

-De xêr xuy ri **“telefon numarası”** xuy bıd mı ez qêd bikêr.

-Belê, keremik: **“beş yüz otuz yedi iki yüz on ki on iki on iki”**

-.....

Görüldüğü üzere yukarıdaki diyalogda Türkçe kullanımlar olan **“telefon numarası”, “cêb telefoni”, “bilgisayar”, “mailêk”, “be şyüz otuz yedi iki yüz on iki”** gibi kullanımların hepsinin Zazacaları da mevcuttur. (“telefon numarası: numrê telafoni”, “telafoni ciyêb”, **“phonsêwu hırıs u hot dısêwu duyey duyey”**) Ancak günlük hayatın akışkanlığında daha pratik konumda olan egemen kültür dili devreye girmektedir. Öyle ki bu giderek zamansal darlıktan/pratikten öte

bir alışkanlığa dönüşmektedir. Oluşan alışkanlık ise pratik durumda düşünmeyi gereksizleştirerek, mevcut kelimelerin tercümelerine mahal vermeden kullanıma sunulmasını sağlamaktadır.

Egemen kültür dili olan Farsçanın alt kültür dili olan Türkçenin diyaloguna sızmasına örnek;

-Ağa xardasan, eslen tapılmırsan. Bileni çox **yadaveri** eyledıx.

-Düz demirsən de bea, meni tapamadın **şumareme zeng** vuraydın. Axey **şumarem** vardı bilende, **hemrahından/guşinden zeng** ur be da.

-Ağa düz danışırsən, hele o **şumare-i hemrahını** lütfeyle, **yaddaş** eyliyeyim/**seyv** eyliyeyim.

-**Çeşm**, buyurasın: **nohsedu çarde, şişsedu hifde çarde devazde**

-...

Görüldüğü üzere yukarıdaki Türkçe diyalogdaki Farsça kullanımlar olan “**şumare-i hemrah**”, “**hemrah/guşı**”, “**zeng**”, “**yaddaş/seyv**”, “**çeşm**” “**nohsedu çarde, şişsedu hifde çarde devazde**” gibi kullanımların hepsinin Türkçeleri de mevcuttur. (“**telefon numarası**”, “**cep telefonu**”, “**dokuz yüz on dört altı yüz on yedi on dört on dört**”) Türkiye örneğinde olduğu gibi burada da günlük hayatın akışkanlığında daha pratik konumda olan egemen kültür dili devreye girmektedir. Öyle ki bu giderek zamansal darlıktan/pratikten öte bir alışkanlığa dönüşmektedir. Oluşan alışkanlık ise pratik durumda düşünmeyi gereksizleştirerek, mevcut kelimelerin tercümelerine mahal vermeden kullanıma sunulmasını sağlamaktadır.

Burada yeri gelmişken, dilsel değişimlerin bir boyutunun da “egemen kültür/alt kültürü” de aştığını, “kültürel emperyalizm” şeklinde tanımlanabilecek uluslararası dillerin ve teknoloji ürünlerin yerel ulusal diller üzerindeki dönüştürücü etkisi olduğunu vurgulamakta da fayda görmekteyiz. Yukarıya aldığımız diyalogda Türkçe-Zaza etkileşiminin de ötesinde bir durumlama ile açıklanabilecek “telefon ve mail” örnekleri bu konuyu özetler örneklerdir kanaatimizce. Teknolojiyi üreten isimlendirerek kendi dilinin kelime hazinesine de katkı sunmuş oluyor. Kapital gücünü kullanarak diğer dilleri dönüşüme zorlamaktadır. Ancak alt kültürün alımladığı kelimeleri tekrar kendi egemen kültür dili üzerinden aldığını da görmekteyiz. Buna örnek olarak “Bilgisayar” sözcüğünü verebiliriz.

5. 2. Günlük Kullanım Alanındaki Araç Gereçler

“Mı êru xui ri ju “**bilgisayar**”, ju “**telafon**”, guret. Mı çarşu ra pê “**el erabasi**” bêrd ki. Êru “**aladırıg**” şı “**çamaşır makinesi**”yê ma, “**buzdolabi**”yê ma, “**elektrikli süpürgê**” ma o “**bulaşix makinesi**”yê ma xerripyê. Mı vênda “**elektrikli**” o “**temirci**” omê vıraşti. Ez şıya “**belediya**”, “**belediye başqanı**” het, mı gerrı kerd.

Qjon mı ra qê “mekteb” “silgi”, “açacax”, “resim defteri”, “dolma qelem”, “dükenmez qelem” waştib ez şiya “qırtasiye” ra mı guirêt.

Bacıyon zi ez şiya mı bınêk “mutfax melzemesi” guiret, mı ju taximêkê “yaxtax odasi”, ju zi taximêkê “oturma odasi” guiret.”

Yukarıda da ifade edildiği üzere günlük konuşma dili değişimden en yoğun etkilenen dilsel birimlerdenidir. Günlük hayatın hızlı akışkanlığı içerisinde insanlar düşünme gereği duymaksızın en fazla işitilen, kullanımda göze çarpan kelimeleri daha kolay bir şekilde tercih edebilmektedir.

Türkiye’de, Zazaca için verilen örnek diyalogda yer alan kelime örneklerinin İran’da Türkçe için de birebir geçerliliği olduğu gözlemlenmiştir.

Men, böğün “campiter”, “guşi” aldım bıleme. Bazardan “ajans” ile eve apardım. Baxtım” berq” gedip, bizim “libaşşuyi”, “zerfşuyi”, “yexçal”, “caru berqi”, “xerab” olub. “Simkeş” ilen “temirkara” “zeng” urdum gelıb, temir eylediler. Şehrdariye getdim, ağay-i şehrdara şaki oldum.

Örnekte de görüldüğü üzere, alt kültür dili olan Türkçe’de bu kelimelerin karşılıkları mevcut olmasına rağmen günlük kullanım alışkanlığı gereği üst kültür dili olan Farsça kelimeler kullanılmaktadır.

5. 3. Pazar ve Ticaret Terminolojisi

Türkiye örneklemindeki Zazaca bir diyalog ve hemen akabinde İran örnekleminde Azerice bir diyalog örneğine dikkat edelim.

Türkiye-Zazaca: Non biwu **bir milyon**. Fiston biwu **yirmi milyon**. Hemı çı biwu vay.

İran-Azerice: Çörek **hezar tumen** olup. Herzad bahalaşıp.

Burada da alt kültür dili olan Zazaca’nın (“ju”, **vist**) ve Azerice’nin (“**min**” kendi kelimeleri mevcut iken kullanıcı tercihini üst kültür dili Türkçe’den ve Farsça’dan yana kullanmaktadır.

5. 4. Resmi Kurum İsim ve İşleyişlerine Dair Kavramlar

Üst kültür dili üzerinden alımlanan terminolojiye dair kelimeler de yaygın olarak alt kültür dillerince kullanılmaktadır. Türkiye örneklemindeki Zazaca bir diyalog ve hemen akabinde İran örnekleminde Azerice bir diyalog örneğine dikkat edelim.

Türkiye-Zazaca: -Mirza, **Milli Eğitim Müdürlüğü** dı xebityenu.

İran-Azerice: -Ağa Mirza, **İdare-i kullê amuziş perveriş**’de işlr.

Türkiye-Zazaca: W₁, **Devlet Hastanesi** dı doxtoru.

İran-Azerice: **Bimaristanda pêzişkdir**

Türkiye-Zazaca: **Ziraat Bankası Merkez Şubesi**, kıştê **Orman İşletme Müdürlüğü** do.

İran-Azerice: **Şube-i merkezi-i bank-i keşaverzi idare-i cengelin beğelin** dedir.

Türkiye-Zazaca: **Hükümet Qonağı** dı **muracaati qriz masasi** biker

İran-Azerice: **Ostandaride sitad-i buhrana müracee** eyle.

Türkiye-Zazaca: **Sağlık Ocağı**, pê **Bingöl Lisesi** da.

İran-Azerice: **Dermangah, Debiristan**'ın dalındadır.

İran-Kürtçe: **Dermangah** lı pıştê **debiristanê** ye

Türkiye-Zazaca: Êru **açılışı walilix/hukumat qonağı** bı, **Baqon, Vali, qay-mıqom** o **milletvekili** omê bi.

İran-Azerice: Bögün **ostandarının merasim-i bazşguşayi** var idi, **ağa vezir, ostandar, bexşdar** ve **numayende** gelipdi.

Türkiye-Zazaca: Ez şiya **üniversite** mı **ders qeydi** xui vıraşt, mı **dilekça** nuşt.

İran-Azerice: **Danişgaha** getdım, **sebtê nam** eyledım, **dexast** yazdım.

İran-Kürtçe: Ez çum **danişgah** mın **sebtê nam** kır, mın **dexast** nivisand.

Türkiye-Zazaca: Laji mı, **ilkokul** qêdina şınu **lise**

İran-Azerice: Oğlum, **debıstanı** qurtardı, **debiristana** gidir

İran-Kürtçe: Lawık, **debıstan** xılas kır, diçe **debiristane**

Yukarıya alınan örnekler incelendiğinde, alt kültür dillerinin bu kelimeler karşılık herhangi bir direnişte bulunmadığı, muhatap olduğu an itibarıyla olduğu gibi alıp kullanmaya başladığı dikkat çekmektedir. Oysaki örneğimizde yer alan alt kültür dilleri kendi imkânlarıyla bu kelimelerin tümüne karşılık kelime verme/üretme yeteneğine sahiptir.

5. 5. Resmi Dilden Geçerlilik Kazanan Adres Bilgileri/Tanımları

Türkiye-Zazaca: Ki ma bınatê **“Kültür Parqi Qawşığı”** o **“Heci Xıdır Camisi”** do.

İran-Azerice: Evimiz **“Mescidê Fatımiye”** ilen **“feleke-i park-i ferhengin”** arasındadır.

Türkiye-Zazaca: Adrêş ma, **“Genç Caddesi”**, **“ondördüncü sokak”**, **“birinci qat”**, **“numara oniki”** wu.

İran-Azerice: Adresımız, **“Xiyaban-i Danişkede”**, **“kuçe-i çardehom”**, **“tebeqe-i evvel”**, **“plak-i devazde”** ydi.

Türkiye-Zazaca: “**Yado Çeşmesi**” ra nat “**demiryolu**” ser “**trafiq qezası**” biya.

İran-Azerice: “**Deryaçe-i urmiye**”den buyani “**rah ahen**”de “**tesaduf**” olup.

Buradaki örneklerde de görüldüğü üzere, alt kültür dilinin resmi kullanım alanı bulamamış olmasından kaynaklanan geri durma durumu söz konusudur. Alt kültür dili kendi kelimelerinden hareketle isimlendirmeler oluşturabilecek, tanımlama yapabilecekken pratik durumdan hareketle üst kültür diline ait tanımlamaları kullanmaktadır.

5. 6. Sıralama Tanımlamaları

Türkiye-Zazaca: Ez **yarışma** dı biya **birinci**, tı bi **ikinci**, wı zi bı **üçüncü**.

İran-Azerice: Men **musabeqede evvel** oldum, sen **dovvom** oldun, o da **sev-vom** oldu.

Buradaki örnekler incelendiğinde, alt kültür dillerinin bu kelimeler karşılık herhangi bir direnişte bulunmadığı, muhatap olduğu an itibarıyla olduğu gibi alıp kullanmaya başladığı dikkat çekmektedir. Alt kültür mensupları kendi anadillerinin egemenlik alanında herhangi bir yarışmaya dâhil olmadıkları için oradan üst kültür havzasına herhangi bir tanımlamayı da getirmemektedirler. İlk defa üst kültür havzasında karşılaştığı yarışma terminolojisini de üst kültür dilinden almaktadır. Oysaki örneklerimizde yer alan alt kültür dilleri kendi imkânlarıyla bu kelimelerin tümüne karşılık kelime verme/üretme yeteneğine sahiptir. Örnekteki kelimelerin Zazaca karşılıkları; “**hemberi**”, “**ê juyın**”, “**ê dıyın**”, “**ê hırın**” şeklindedir. Azerice karşılıkları ise; “**yarışma**”, “**birinci**”, “**ikinci**”, “**üçüncü**” şeklindedir.

Burada yaygın bir algı ile Zazaca'nın yetersizliğine örnek olarak gösterilen “**sıfır**” sayısına da değinmekte fayda vardır. Üst kültür dilleri olan Türkçe ve Farsça benzer şekilde Arapça'dan aldığı “**sıfır**” kelimesini kullanmaktadır. Diğer sayılar için kendi orjinal kelimelerini kullanan bu dillerin sadece “**sıfır**” kelimesini kullanmaları dikkat çekici ve tek başına bir çalışma konusu olabilecek derinliği haizdir. Haliyle, her iki kültürde yer alan alt kültür dilleri olan Zazaca, Azerice ve Kürtçe ve diğer alt kültür dilleri de “**sıfır**” kelimelerini kullanmaktadır. Sıfırı kavram olaran üreten Arap kültürü kendi dili üzerinden isimlendirmeyi yapmış ve kültürel etkileşim yoluyla iletişimde bulunduğu çevre dillere sunmuştur.

5. 7. Özel Gün Tanımlamaları

Her iki örneklem ülkede de özel gün tanımlamaları, bu tanımlamaları üreten üst kültür diliyle ifadelendirilmiştir ve alt kültür dilleri tarafından da aynı şekilde kullanılmaktadır.

Êru **yıldönümü depremi** Çolig o.

Bögün Urmiye **zililesinin salgerdi** günüydi.

Êru **yirmiüç nisanu/ondokuz mayısu/yirmidokuz ekimu** mekteb tetil biya.

Bögün, **bistu doyi behmen/yeki ferferverdin/punzdeyi hordaddi**, medrese tetil olup.

Türkiye - Zazaca: **Doğum günü** tı çıwextu. Zazacası “ruejbiyayış” olarak kullanılabilir.

İran - Azerice: **Tevelludun** ne vaktidi. Azericesi olarak “anadan olma günü” olarak kullanılabilirken, gene üst kültür dili kullanımının kullanıldığı dikkat çekmektedir.

Örneklere dikkat edildiğinde, üst kültür dili kelimeleri olan “**yıldönümü**” için “**serruej/serrger**”, “**deprem**” için “**erdlerzi**”, “**zilzile**” için “**deprem**”, “**salgerdi**” için “**yılgünü**” kullanılabilir.

Yine, “**yirmiüç nisan**” için “**vist u hiri nisoni**”, “**ondokuz mayıs**” için “**nêwiyês guloni**”, “**yirmidokuz ekim**” için “**vist u nêwi tışrin vêrin**” kullanılabilir. “**Bistu doyi behmen**” için “**Behmenin yirmiükisi**”, “**yeki ferferverdin**” için “**ferferverdinin biri**”, “**punzdeyi hordad**” için “**hordadın onbeşi**” kullanılabilir iken bu tanımlamaların üreticisi olan üst kültür dilinin kendi kelimeleri kullanılmaktadır.

Des tên qê **sêçım milletvekiyon** bi aday. Adayon ra 2 tên **seçilmiş** bi.

On nefer **kandid-i intixabat-i numayende** olupdur. **Kandid**lerden iki nefer **intixab** olundu.

Örneğin incelenmesinden görüleceği üzere Zazaca ve Azerice aynı kelimeleri üst kültür dilinden almaktadır.

5. 9. Akraba terimleri

Türkiye’de son dönemde, Zazalar ve Kürtler özellikle köyden kente göçle birlikte günlük dilde ana dillerinde olan kelimeler yerine üst kültür dili olan Türkçe’nin kelimelerini kullanmaya başladıkları gözlemlenmektedir. Zazacada, “**anne**” için “**dadi**”, “**baba**” için “**bawu**”, “**dede** ve **nene**” için “**pirık**” kelimeleri yerine son dönemde çocuklar “**anne, baba, dede, nene**” kavramlarını kullanmaktadırlar.

İran’da benzer şekilde, Azerilerin ve kürtlerin son dönemde, özellikle köyden kente göçle birlikte günlük dilde ana dillerinde kelimeler yerine üst kültür dili olan Farsça’nın kelimelerini kullanmaya başladıkları gözlemlenmektedir. İran’da son dönem çocuklarının Farsça kullanımlar olan “**maman, baba, bababozorg, maderbozorg**” gibi kelimeleri kullandığı dikkat çekmektedir.

Bawo /Dayê/Pirikê/Piriko mı ri çik biger.

Baba/Anne/Nene/Dede mı ri çik biger.

Dede/Ana/Ata/Nene bana bizad al.

Baba/Maman/Bababozorg/Maderbozorg, bana bizad al.

Azericede mevcut “**Emice**” yerine de “**emu**” kullanılmaktadır. Zazacada ise mevcut “**apo/dedo**” yerine “**amca**” kullanılmaktadır. Zazacada mevcut “**em/omık**” kelimesi yerine “**hala**” kullanılmaktadır. Azericede “**yegen**” yerine “**beraderzade / xaherzade**” kullanılmakta, Zazaca’da ise “**warza/bırarza**” yerine “**ye-gen**” kullanılmaktadır.

SONUÇ

Dil ve dilsel yeterlilik kendi kültür havzasından bağımsız olarak değerlendirilemez. Dildeki kelime hazinesinin zenginliği veya yoksulluğu dilin yaşadığı doğal ortam gerekleriyle doğru orantılıdır. Çalışmamızda da dikkat çekildiği üzere kimi durumlarda alt kültür dili doğrudan üst kültür dilinden kelime alırken bazen de üst kültür dili birlikte evrensel kültür dilinden kelime alabilmektedir.

Eskimoların on altı ayrı buz çeşidi için on altı ayrı kelime kullandığı, Hintlilerin ise buz ve kar için aynı kelimeyi kullandığı, Arapların deve için, yılan için yüz civarında kelime kullandığı söylenir. Yaygın kanaatin dediği gibi bunlar eş anlamlı kelimeler değildir, bunları eş anlamlı olarak algılamamız kullandığımız dildeki karşılıklarının teklığıdır. Zazaca’daki koyun ve keçi türlerinin her yaş grubu için ayrı bir kelime kullanılması da dilin kelime hazinesi ve yaşam ortamı arasındaki paralelliğin göstergesidir. Türkçe’deki kuzen ve yeğen kelimelerine karşılık ise Zazaca’da ikişer üçer kelime kullanılması da dilin dâhil olduğu kültür kodlarıyla ilişkilidir. Bunu dilin zenginliği veya yoksulluğu ile açıklamak durum gerçekliğinden uzaklaşmaktır.

Toplumun iletişim ihtiyacını karşılayan/karşılamaş olan bir dilin yetersiz olduğu söylenemez. Klasik dil tanımlarında da ifade edildiği üzere, değişen, dönüşen bir fenomen olan dilin güncelliğe uyumu gerekliliğinden hareketle günlük kullanım alanına giren her varlığın dilin kendi kodlarıyla karşılanması, dilin kendi imkânlarıyla mevcut durumu karşılayacak, belirtecek kelimelerin üretilmesi ve durum güncellemesi ile birlikte kullanıma sunulması gerekiyor.

Netice itibariyle, söz konusu örneklerden de hareketle, alt kültür dillerinin bahse konu durumlarda yetersizliği iddia edilemez. Ancak bir kullanıcı tembelliginden ve alışkanlık durumundan söz edilebilir. Alt kültür dilleri kendi başlarına kendi potansiyel imkânları ile kendi kültür havzaları iletişimi için yeterlidirler.

KAYNAKÇA

- BOZKURT, Güvenç (1997), Türk Kimliği, Kültür Tarihinin Kaynakları, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- ERKAL, Mustafa, (2000), Sosyoloji (Toplum Bilimi), Der Yay., 9. Baskı, İstanbul.
- Meydan Larousse / Büyük Ansiklopedik Sözlük -Meydan Yayınevi, 1971 ·
- ŞAN, Mustafa Kemal, (2006), “Küreselleşme Çağında Farklılık ve Çokkültürlülük Siyaseti” Avrupa Günlüğü Yıl.5, S.8.
- TATAR, Taner, (2006), “Küreselleşme ve Kültür”, Aydınlar Ocağı Yay., Küreselleşme Özel Sayısı, Yedi renk Yayın ve Matbaacılık, Malatya.
- SUNEL, A. Hamit, Dilde Etkileşim ve Ulusal Dil, Bilkent Üniversitesi, <http://www.edebiyatogretmeni.net/dildeetkilesim.htm>, 20.03.2012.
- Atalar Sözü, Neşr-i Akhtar, Tebriz, Urumiye.
- Araz-i Azerbaycan Gazetesi (Günlük), 6. Yıl, Yeni Dönem, S. 2, 3, 4, 5, 10, 11, 15, 16, 17, 20, 24, 27, 42, 44, 45, 46, 64, 65, 66, 70, 102, 103, 108, Urumiye, İran.
- Yaşayış Gazetesi (Haftalık), 5. Yıl, S.160, 161, 170, 171, 172, 175, 176, 182 Urumiye, İran
- Nevid-i Azerbaycan Gazetesi (Haftalık), 13. Yıl, S.49, 491, 492, 493, 495, 496, 498.
- El Sözü Bernamesi, (Günlük) Urmiye Radyosu, 01.02.2012-01.04.2012, Urumiye, İran
- Yol Bernamesi, (Haftalık) Batı Azerbaycan Eyalet Televizyonu, 01.02.2102-01.04.2012, Urumiye, İran.

ZAZAKIYE ÖZGÜNLÜK KAZANDIRAN ERİL-DİŞİL ALGISI

Fahri PAMUKÇU

Emekli İngilizce Öğretmeni, fexriroyi@gmail.com

Zazaca'da bütün isimlerde, dolayısıyla zamirlerde cins algısı vardır. Sıfatlar ve fiiller de ilişkili oldukları isimlerin cinsiyetiyle uyumludurlar.

1.İSİMLERDE ERİL-DİŞİL ALGISI

İnsanlar temsil ettikleri cinse göre farklı adlar alırlar.

Hayvanlarda cins ayırdı, genellikle, '*nêri*'(eril), '*maki*'/ya da (kuşlarda, ayrıca) '*mari*' (dişil) sıfatlarıyla belirlenir. Zazacada hayvan isminin sonuna /-e/ takısı getirilerek de dişillik belirlemesi yapılır; '*lu-lue, heş-heşe*', gibi.¹

Ev hayvanları karşılaştırılan beş dilde eril ve dişil olarak genellikle farklı adlandırılırlar:

	Eril	Dişil	Eril	Dişil	Eril	Dişil
Zazaca	dik	kerğ	ga	manga	kutuk	del
Kürtçe	dik	mırışk	ga	çêlek	kuçık	dehl
Fransızca	coq	poulet	boeuf	vache	chien	chenne
İngilizce	rooster	hen	ox	cow	dog	bitch
Türkçe	horoz	tavuk	öküz	inek	köpek	----

1 Genellikle Kuzey (Dêsım) ağızlarında vardır.

Yaban hayvanları ilk algıda genellikle eril ya da dişildirler: Örneğin, ‘*beş*’ (ayı), ‘*lu*’ (tilki), ‘*ceylan*’ (ceylan), ‘*kospes*’ (geyik) gibi hayvanlar için ilk algı dişilken; *kutuk* (köpek) ve onunla benzerlik taşıyan *çeqel* (çakal), *verg* (kurt) gibi yaban hayvanlarında ilk algı erildir.

‘*Verg*’ (kurt), ‘*çeqel*’ (çakal), ‘*şér*’ (aslan), ‘*pılung*’ (kaplan), ‘*lu*’ (tilki) gibi yırtıcıların dişil cinsleri köpekte olduğu gibi ‘*del*’ olarak adlandırılırlar.

Diğer isimler (soyut ve somut) tekil durumda eril ya da dişil olarak algılanırlar². İsmi eril veya dişil olduğu, onun yerine geçen işaret zamirinden, onu belirleyen işaret sıfatından ya da fiilin aldığı cins uyum ekinde anlaşılır.³ Örneğin, ‘*vewr*’ dişil, ‘*torg*’ erildir. Buna göre:

“*Vewra varena*” (Kar yağıyor) cümlesinde, ‘*Vewr*’ (kar) /-a/, dişil isim takısıdır. ‘*Varen*’ (yağmak’ fiilinin geniş zamanlı kökü) /-a/ dişil cins çekim eki olarak uyum sağlar.

“*Torgo vareno*” (Dolu yağıyor) cümlesinde, *Torg* (dolu) /-o/ eril isim takısıdır. ‘*Varen*’ yağmak fiilinin geniş zamanlı kökü /-o/ eril cins çekim eki olarak uyum sağlar.

Zazaca	Kürtçe	Fransızca	İngilizce	Türkçe
(E) piyaz	pivaz	(E) oignon	onion	soğan
(E) sir	sir	(E) ail	garlic	sarımsak
(D) zebeş	zebeş	(D) pastéque	watermelon	karpuz
(D) beşila	gındor/petêx	(E) melon	melon	kavun
(D) şamık	bacana sor	(D) tomates	tomato	domates
(D) bancan	bacana reş	(D) aubergine	egg-plant	patlıcan
(E) xeyar	xiyar	(E) concombres	cucumber	salatalık
(D) kuw	kulind	(E) citrouille	squash	kabak

1.ZAMİR

1.1.Tekil 1. Kişi Zamiri (Özne Zamir): ‘Ez’

Tekil 1. kişi zamirinin eril ya da dişil olduğu, geniş veya geçmiş zamanlı bir durumun ya da eylemin öznesi olduğunda zamirin alacağı cins çekim ekinde anlaşılır; **eril** cins çekim eki, ‘-o’, **dişil** cins çekim eki ‘-a’dır. Bu durum karşılaştırılan diğer dört dilde yoktur.

2 İsimlerde cins ayırımı, karşılaştırılan beş dilden Zazacada ve Fransızcadadır ancak bu algı bire bir örtüşmez; bir dilde eril olan diğerinde dişil, dişil olan eril olabilmektedir.

3 Bakınız, ‘İşaret Sıfatları’ ve ‘İşaret Zamirleri’ tabloları.

	Geniş zamanlı durum			Şimdiki zamanlı eylem		
	Eril	Dişil	Belirsiz	Eril	Dişil	Belirsiz
Zazaca	Ezo.	Eza.		Ezo şına.	Eza şına.	
Kürtçe			Ezım.			Ez dıçım.
Fransızca			C'est moi.			Je vais.
İngilizce			It's me.			I'm going.
Türkçe			Benim.			Ben gidiyorum.

1.2. Tekil 2. Kişi Zamiri (Özne Zamir): 'Tı'

	Zazaca	Kürtçe	Türkçe	İngilizce	Fransızca
eril	Tı	Tu	Sen	You	Tu
dişil	Tı	Tu	Sen	You	Tu

Tablo 5: Tekil 2. kişi zamirleri

	Geniş zamanlı durum			Geçmiş zamanlı durum		
	Eril	Dişil	Belirsiz	Eril	Dişil	Belirsiz
Zazaca	T ₁ yê.	T ₁ ya.		T ₁ biyê.	T ₁ biya.	
Kürtçe			Tu yî.			Tu bû yî.
Fransızca			C'est toi.			C'était toi.
İngilizce			It is you.			It was you.
Türkçe			Sensin.			Sendin.

	Geniş zamanlı eylem			Geçmiş zamanlı eylem		
	Eril	Dişil	Belirsiz	Eril	Dişil	Belirsiz
Zazaca	T ₁ şinê.	T ₁ şına.		T ₁ şiyê.	T ₁ şıya.	
Kürtçe			Tu diçe.			Tu çû yî.
Fransızca			Tu vas.	Tu es allé.	Tu es allée.	
İngilizce			You go.			You went.
Türkçe			Sen gidersin.			Sen gittin.

Füiller geniş, şimdiki ve geçmiş zamanda çekilirken tekil 2. kişinin cinsiyle uyumlu çekim ekleri alırlar. '**Tı**' özne zamiri niteleyen sıfatlarda onun eril ya da dişil olmasıyla uyumlu çekim ekleri alırlar.

Geniş zaman

	Eril özne	Dişil özne	Belirsiz
Zazaca	T ₁ qelawê.	T ₁ qelawa.	
Kürtçe			Tu qelewî.
Fransızca	Tu es gros.	Tu es grosse.	
İngilizce			You are fat.
Türkçe			Sen şişmansın.

1.3. Tekil 3. Kişi Zamirleri

1.3.1. Zamir Öznedir

	Geçişsiz fiilin öznesidir			Geçişli fiilin öznesidir		
	Eril	Dişil	Belirsiz	Eril	Dişil	Belirsiz
Zazaca	o	a		ey	ay	
Kürtçe			ew			ew
Fransızca	il	elle		il	elle	
İngilizce	he	she		he	she	
Türkçe			o			o

Tablo 3: Tekil 3. kişi özne zamirleri

1.3.2. Zamir Nesnedir

	Doğrudan nesnedir			Dolaylı nesnedir		
	Eril	Dişil	Belirsiz	Eril	Dişil	Belirsiz
Zazaca	o	a		ey	ay	
Kürtçe			ew	wî	wê	
Fransızca	le	la				lui
İngilizce	him	her		him	her	
Türkçe			onu			ona

Tablo 4: Tekil 3. kişi nesne zamirleri

Özne zamir, Zazacada geçişli ve geçişsiz fiile göre farklılık gösterir.

Nesne zamir, Zazacada doğrudan ve dolaylı nesne eril ve dişil olarak farklı algılanır. Fransızcada bu farklılık sadece doğrudan nesne; Kürtçede sadece dolaylı nesne vardır.

2.SIFAT

2.1. İşaret sıfatlarında Cins Uyumu

		Zazaca	Kürtçe	Fransızca	İngilizce	Türkçe
		Yakın	eril	no	ev	Ce/ (Cet)
	dişil	na		Cette		
Uzak	eril	o	ew	Ce/ Cet	that	şu / o
	dişil	a		Cette		

Tablo 5: İşaret sıfatları

		Zazaca	Kürtçe	Fransızca	İngilizce	Türkçe
Yakın	Eril	No laz	Ev mêr	Cet homme	This boy	Bu adam
	Dişil	Na cını	Ev jin	Cette femme	This girl	Bu kadın
Uzak	Eril	O laz	Ew mêr		That boy	Şu/ o adam
	Dişil	A cını	Ew jin		That girl	Şu/ o kadın

Tablo 6: İşaret sıfatlarının kullanılış şekli

Karşılaştırılan beş dilden sadece Zazaca'da ve Fransızcada işaret sıfatları niteledikleri kişinin cinsiyetine göre eril ya da dişil çekim ekleri alırlar⁴.

2.2. Niteleme sıfatlarının eril ve dişil uyumu

Zazaca'da ve Fransızcada niteleme sıfatları niteledikleri kişinin cinsiyel uyumludurlar. Zazaca'da sıfat nitelediği isme göre /-o/ (eril), /-a/ (dişil) takıları alır.

Geniş zaman	Eril özne	Dişil özne	Belirsiz
Zazaca	O şirino.	A şirina.	
Kürtçe			Ew şîrîne.
Fransızca	Il est doux.	Elle est douce.	
İngilizce			(He/She) is sweet.
Türkçe			O tatlıdır.
Geçmiş zaman	Eril özne	Dişil özne	Belirsiz
Zazaca	O şirin bi .	A şirin bi .	
Kürtçe			Ew şîrîn bû .
Fransızca	Il etait doux.	Elle etait douce.	
İngilizce			(He/She) was sweet.
Türkçe			O tatlıydı.

Karşılaştırılan beş dilden **Zazaca'da** ve **Fransızcada** işaret sıfatları cinsle uyumludurlar.

Zazaca'da sıfat nitelediği isme göre /-o/ (eril), /-a/ (dişil) takıları alırken, Fransızcada bir sıfat dişil bir ismi nitelediğinde, bazı durumlarda /-e/ (dişil) takısı alır.⁵

4 Fransızcada yakın ve uzak için aynı işaret sıfatları kullanılır

5 Niteleme sıfatlarında cins uyumu Zazacada kurallı bir özellik iken, Fransızcada sıfatlar, her durumda isimlerle cins uyumu sağlamazlar.

3. FİİL Fillerde Cins Uyumu

Karşılaştırılan beş dilden sadece Zazaca'da fiiller tüm zamanlarda öznenin ya da nesnenin cinsine göre çekim ekleri alırlar.

3.1. Zamir/isim öznedir

3.1.1. Fiil geçişsizdir

	(Geniş zamanda)		
	Eril	Dişil	Belirsiz
Zazaca	O remeno.	A remena.	
Kürtçe			Ew dıreve.
Fransızca	İl s'échappe.	Elle s'échappe.	
İngilizce	He escapes.	She escapes.	
Türkçe			O kaçır.

	(Şimdiki zamanda) ⁶		
	Eril	Dişil	Belirsiz
Zazaca	O yo remeno.	A ya remena.	
Kürtçe			Ew dıreve.
Fransızca	İl s'échappe.	Elle s'échappe.	
İngilizce	He is running away.	She is running away.	
Türkçe			O kaçıyor.

	(Basit Geçmiş Zaman-Görülen)		
	Eril	Dişil	Belirsiz
Zazaca	O rema. A remê.		
Kürtçe			Ew revî.
Fransızca	Il s'est échappé.	Elle s'est échappée.	
İngilizce	He escaped.	She escaped.	
Türkçe			O kaçtı.

	(Basit Geçmiş Zaman-Duyulan)		
	Eril	Dişil	Belirsiz
Zazaca	O remayo.	A remaya.	
Kürtçe			Ew revîye.
Fransızca	Il s'était échappé.	Elle s'était échappée.	
İngilizce	He had gone away.	She had gone away.	
Türkçe			O kaçmış.

6 Kürtçede ve Fransızcada fiillerin ayrıca şimdiki zamanlı çekimi yoktur. Bu eylemler zaman zarflarıyla geniş zaman içinde ifade edilirler.

Karşılaştırılan beş dilden **sadece Zazaca'da** geçişsiz fiiller tüm zamanlarda ismin (ya da (zamirin) cinsiyle uyumlu çekim ekleri alırlar; **eril** ‘-o’, ‘-yo’; **dişil**, ‘-a’, ‘ya’.

3.1.2. Fiil geçişlidir

	(Geniş Zaman)		
	Eril	Dişil	Belirsiz
Zazaca	O weno.	A wena.	
Kürtçe			Ew dixwe ⁷
Fransızca	Il mange.	Elle mange.	
İngilizce	He eats.	She eats.	
Türkçe			O yer.
	(Şimdiki Zaman)		
	O yo weno.	A ya wena.	
Zazaca			
Kürtçe			Ew dixwe.
Fransızca	Il mange.	Elle mange.	
İngilizce	He is eating.	She is eating.	
Türkçe			O yiyor.

Geçişli fiiller **sadece geniş ve şimdiki zamanlarda özneyle uyumlu** çekim eki alırlar. Görülen geçmiş zamanda fiil-isim cins uyumu yoktur; sadece duyulan geçmiş zamanda, **özne ile değil nesne ile cins uyumu** olur⁸.

Özne erildir		Özne dişildir	
Nesne erildir	Nesne dişildir	Nesne erildir	Nesne dişildir

(Geniş ve şimdiki zamanlarda)

O nan weno.	O sa weno.	A nan wena.	A sa wena.
O yo nan weno.	O yo sa weno.	A ya nan wena.	A ya sa wena.

Fiilin cins uyumu nesne ile değil özne ile olmaktadır.

(Görülen ve duyulan geçmiş zamanlarda)

Ey nan werd.	Ey sa werd.	Ay nan werd.	Ay sa werd.
Ey nan werdo.	Ey sa werda.	Ay nan werdo.	Ay sa werda.

Sadece duyulan geçmiş zamanda fiil özne ile değil nesne ile cins uyumu sağlamaktadır.

7 Türkçede ve Kürtçede tekil 3.kişi zamirinde eril-dişil ayrımı yoktur.

8 Ayrıntı için, bakınız ‘Zamir/İsim nesnedir’ konusu.

3.2. Zamir/İsim nesnedir

3.2.1. Zamir/İsim doğrudan nesnedir

	(Geniş zaman)		
	Eril	Dişil	Belirsiz
Zazaca	Ez ey silasnena.	Ez ay silasnena.	
Kürtçe	Ez wî nasdikım.	Ez wê nasdikım.	
Fransızca	Je le connais.	Je la connais.	
İngilizce	I know him.	I know her.	
Türkçe			Ben onu tanırım.

(Şimdiki Zaman)

Zazaca	Ezo ey pawena.	Ezo ay pawena.	
Kürtçe	Ez wî dîpêm.	Ez wê dîpêm.	
Fransızca	Je l'attends.	Je l'attends.	
İngilizce	I am waiting for him.	I am waiting for her.	
Türkçe			Ben onu bekliyorum

(Basit Geçmiş Zaman-Görülen)

	Eril	Dişil	Belirsiz
Zazaca	Mı o di.	Mı a di.	
Kürtçe			Mın ew dît.
Fransızca	Je l'ai vu.	Je l'ai vue ⁹	
İngilizce	I saw him.	I saw her.	
Türkçe			Ben onu gördüm.

(Basit Geçmiş Zaman-Duyulan)

Zazaca	Mı o diyo.	Mı a diya.	
Kürtçe			Mın ew dîtiye.
Fransızca	Je l'avais vu.	Je l'avais vue.	
İngilizce	I had seen him.	I had seen her.	
Türkçe			Ben onu görmüştüm.

Üstteki fiil çekimlerinde görüldüğü gibi Zazacada geçişli fiil **sadece duyulan geçmiş zamanda** çekildiğinde doğrudan nesnenin eril ya da dişil olmasıyla uyumlu çekim eki alır; doğrudan nesnenin cinsine göre **eril takı, '-o', 'yo'**; **dişil takı, '-a', 'ya'dır.**

9 Fransızcada tekil 3. kişi nesne zamirinin eril ya da dişil olduğu konuşma dilinde anlaşılmaz

3.2.2. Zamir/ isim dolaylı nesnedir.

(Geniş Zaman)

	Nesne erildir	Nesne dışıldır	Nesne belirsizdir
Zazaca	Ez nan dana ey.	Ez nan dana ey.	
Kürtçe	Ez nan dıdım wî.	Ez nan dıdım wê.	
Fransızca	Je lui donne du pain.	Je lui donne du pain.	
İngilizce	I give him bread.	I give her bread.	
Türkçe			Ben ona ekmek veririm.

(Geniş Zaman)

	Nesne erildir	Nesne dışıldır	Nesne belirsizdir
Zazaca	Ezo nan dana ey.	Ezo sa dana ey	
Kürtçe	Ez nan dıdım wî.	Ez nan dıdım wê	
Fransızca			Je lui donne du pain.
İngilizce	I'm giving him bread.	I'm giving her bread.	
Türkçe			Ben ona ekmek veriyorum.

Geçmiş zamanda (görülen)

	Nesne erildir	Nesne dışıldır	Nesne belirsizdir
Zazaca	Mı nan da ey.	Mı sa dê ay	
Kürtçe	Mın nan da wî.	Mın na da wê	
Fransızca			Je lui ai donné du pain.
İngilizce	I gave him bread	I gave her bread	
Türkçe			Ona ekmek verdim.

Geçmiş zamanda (duyulan)

	Nesne erildir	Nesne dışıldır	Nesne belirsizdir
Zazaca	Mı nan dayo ey.	Mı sa daya ay	
Kürtçe	Mın nan daye wî.	Mın na daye wê	
Fransızca			Je lui avait donné du pain.
İngilizce	I had given him bread	I had given her bread	
Türkçe			Ona ekmek vermişim

Dolaylı nesnenin eril ya da dişil olması **Zazaca'da** ve diğer dört dilde tüm zamanlarda fiil çekimini etkilemez. Zazaca'da fiil, **sadece duyulan geçmiş zamanda** doğrudan nesne ile cins uyumludur.

4. TAMLAMALARDA

Zazaca'da tamlayan isim ve sıfat ilgili oldukları cinsin takılarıyla tamlanan isme bağlanırlar.

4.1.İsim Tamlamalarında

	Tamlayan erildir	Tamlayan dişildir	Tamlayan Belirsizdir
Zazaca	Kutuk ê keyi.	Locin a keyi.	
Kürtçe	Kuçık ê malê.	Rocin a malê.	
Fransızca	Le chien de la maison.	La cheminé de la maison.	
İngilizce			The dog of the house. The chimney of the house.
Türkçe			Evin köpeği / Evin bacası.

4.2. Sıfat Tamlamalarında¹⁰

	Tamlanan erildir	Tamlanan dişildir	Tamlanan Belirsizdir
Zazaca	Kutuk o siya.	Estor a siya.	
Kürtçe	Kuçık ê reş.	Hesp a reş.	
Fransızca	Le chien noir.	La vache noire.	
İngilizce			Black dog. / Black horse.
Türkçe			Siyah köpek. / Siyah at.

4.3.Zincirleme Tamlamalarda

	Tamlayan erildir	Tamlayan dişildir	Tamlayan Belirsizdir
Zazaca	Kutuk ê Zêrin o siya.	Estor a Zelal a siya.	
Kürtçe			Kuçık ê reş a Zêrin ê. Hesp a reş a Zelal ê.
Fransızca	Le chien noir de Zêrin.	La vache noire de Zelal.	
İngilizce			Zêrin's black dog. Zelal's black horse.
Türkçe			Zelal'in siyah köpeği. Zêrin'in siyah atı.

¹⁰ Zazacada, Kürtçede ve Fransızcada niteleme sıfatları tamladıkları isimden sonra gelirler.

Sıfat-fiil cins uyumu¹¹

Zazaca'da sıfatlar tek başına kullanıldıklarında, bazı durumlarda ilk algı eril olsa da, genel olarak niteledikleri ismin cinsine göre eril ya da dişil olarak algılanırlar.

Germ zerzewati veşneno. (*Sıcak sebze yi yakar.*)

Serd nêweşi ano (soğuk hastalık getirir.)

Yukarıdaki cümlelerde 'germ' ve 'serd' sıfatlarında yaz ve kış mevsimlerine gizli bir referans olduğu için eril olarak algılanmaktadır.

ZAZACAYA ÖZGÜ CİNS TANIMA ÖZELLİĞİ

Fiil çekiminden kişinin cinsiyetini tanıma özelliği sadece Zazaca'da vardır.

	(Geniş zamanlı durum)		
	Eril	Dişil	Belirsiz
Zazaca	Ezo	Eza	
Kürtçe			Ezım.
Fransızca			C'est moi.
İngilizce			Me / It's me.
Türkçe			Benim.
	(Şimdiki zamanlı eylem) ¹²		
	Eril	Dişil	Belirsiz
Zazaca	Ez o şına /şino ¹³	Ez a şına.	
Kürtçe			Ez diçim.
Fransızca			Je vais.
İngilizce			I am going.
Türkçe			Ben gidiyorum.

Geniş zamanlı durumlarda görmediğimiz, sadece sesini duyduğumuz kişinin, "Kim o?" sorusuna vereceği cevaptan, onun erkek ya da kadın olduğu karşılaştırılan beş dilden sadece Zazaca'da anlaşılabilir. Sesini duyduğumuz kişi erkekse, durum çekim eki /-o/, kadınsa, /-a/ olacaktır. Bu durum sadece Zazaca'da mümkündür.

11 Sıfat-Fiil uyumu Zazacaya özgü bir durumdur

12 Fransızca ve İngilizcede cins belirlemesi ifat-Fiil uyumu Zazacaya özgü bir durumdur

13 Güney dışındaki Zaza ağızlarında fiil eril cins takısı /-o/ olarak kullanılır; Zazaca dil kuralına uygun olan da budur.

(Geniş ve geçmiş zamanlı eylem)

Geniş zamanda

Eril	Eril	Dışıl	Belirsiz
Zazaca	Bermeno	Bermena	
Kürtçe			Digirî
Fransızca			(Îl / Elle) crie
İngilizce			(He /She) cries
Türkçe			Ağlar

/-o/ takısı, ağlayan kişinin erkek, /-a/ takısı kadın olduğunu belirtir.

(Geçmiş zamanlı eylem) -Fiil kökünün son harfi /-a/ ise;

Eril	Eril	Dışıl	Belirsiz
Zazaca	Berma	Bermê	
Kürtçe			Grî
Fransızca			Îl / Elle a crié
İngilizce			He /She cried
Türkçe			Ağladı

'-a' takısı, ağlayan kişinin erkek; ', -ê' takısı kadın olduğunu belirler

-Fiil kökünün son harfi /-ı/ ya da /-i/ ise;

Eril	Eril	Dışıl	Belirsiz
Zazaca	Şı	Şi	
Kürtçe			Çû
Fransızca	(Îl est) allé		(Elle est) allée
İngilizce			(He /She) went
Türkçe			Gitti

/-ı/ takısı, kurtulan kişinin erkek, /-i/ takısı kadın olduğunu belirler.

Durum: Biri telefonda görüşüyor. Telefonun diğer ucundaki kişiye soracağı bir sorudan, konuştuğu kişinin erkek veya kadın olduğu sadece Zazaca'da anlaşılabilir.

Zazaca	Sekena weş ^a 14	(telefonun diğer ucundaki kadındır.)
	Sekenê weşê?	(telefonun diğer ucundaki erkektir.)
Kürtçe	Çawayi başi?	(belirsiz kişi)
Fransızca	Tu va bien?	(belirsiz kişi)
İngilizce	How are you?	(belirsiz kişi)
Türkçe	Nasılsın, iyi misin?	(belirsiz kişi)

14 Bu fark Kuzey ağzlarında (özellikle Dêrsimde) zaman içinde ortadan kalkmıştır. "Sekena, weş^a?" sorusu her iki cins için aynıdır.

Durum:

Klinikte yapılan, “*Doktor on dakika sonra geliyor!*” anonsundan, gelecek doktorun erkek ya da kadın olduğu sadece Zazaca’da anlaşılabilir.

Zazaca	Tıxtora yena.	(gelen doktor kadındır)
	Tıxtoro yeno.	(gelen doktor erkektir)
Kürtçe	Tıxtor tê.	
Fransızca	Le docteur vient. / La doctoresse vient	
İngilizce	The doctor is coming.	
Türkçe	Doktor geliyor.	

Durum:

Kazayı anlatan yolcu, sürücünün kazadan sonra otobüsü terk ettiğini söylüyor.

Zazaki	Şıfêr remê tever.	(kaçan şoför kadındır)
	Şıfêr rema tever.	(kaçan şoför erkektir)
Kürtçe	Şıfêr revî devre.	
Fransızca	La conductrice. (elle) est sortie / Le conducteur (il) est sorti. ¹⁵	
Türkçe	Şöför dışarı kaçtı.	
İngilizce	The driver ran out.	

Aynı durum hayvanlar için de geçerlidir.**Geniş zaman**

Zazaki	Zereza weş wanena. (öten keklik dişildir; dişil takı /-a/.)
	Zerezo weş waneno. (öten keklik erildir; eril takı/-o/.)
Kürtçe	Kew baş duxure.
Fransızca	Le perdrix chante tres beau.
İngilizce	A partridge is singing beautifully.
Türkçe	Keklik güzel ötüyor.

Geçmiş zaman**Duyulan**

Zazaki	Golîk remayo. (gelen kişi, hayvan ya da eşya dişildir; dişil takı /-ê/.)
	Golîk remaya. (gelen kişi, hayvan ya da eşya erildir; eril takı/-a/.)
Kürtçe	Golîk revîye.

15 Fransızcada kişinin eril ya da dişil olduğu anlaşılabilir ama işleyiş Zazacada olandan farklıdır. İlk isimlerin önünde “le”(eril), “la”(dişil) takıları vardır.

Fransızca	Le veau s'est échappé. / La vache s'est échappée.
İngilizce	The calf has escaped.
Türkçe	Buzağı kaçmış.

Bazı hayvanlar ilk algıda eril ya da dişil oldukları için temsil ettikleri cinslere göre cins takıları alırlar. Örneğin 'legleg' (Leylek), 'muriçik' (serçe) gibi hayvanlar, ilk algıda genel olarak dişil; 'qerkus' (kartal), ilk algıda eril; ara cins olmasına rağmen 'qatır' (katır), il algıda dişil olarak algılandığı için temsil ettikleri cinsle uyumlu cins takıları alırlar.

Leglega perrena. (Leylek uçuyor.)

Qerkus leş weno. (Kartal leş yer.)

Qatıra mı zey ıstoz vazdena. (Benim katırım at gibi koşar)

AÇIKLAMALAR		Za	Kü	Fr	İN	Tü
1	Cins isimlerde cins ayırdı vardır	x		x		
2	İşaret sıfatlarında cins ayırdı vardır	x		x		
3	İşaret zamirlerinde cins ayırdı vardır	x		x		
4	Özne zamir geçişli ve geçişsiz fiil için farklıdır	x				
5	Zamir doğrudan nesneyse eril ve dişil için farklıdır	x		x	x	
6	Zamir dolaylı nesneyse eril ve dişil için farklıdır	x	x		x	
Sıfat nitelediği cinsle benzeşir¹						
7	Geniş Zaman	x				
8	Geçmiş zamanlar	x				
Fiil yüklemi olduğu cinsle benzeşir²						
Fiil-özne uyumu						
9	Geniş zaman	x				
10	Şimdiki zaman	x				
11	Geçmiş zamanlar	x				
Fiil-nesne uyumu³						
12	Duyulan geçmiş zamanlarda	x				
Sadece fiil çekimiyle cins tanımı						
13	Geniş ve şimdiki zaman	x				
14	Geçmiş zaman	x				
Sadece sıfat çekimiyle cins tanımı						
15	Geniş zaman	x				
16	Geçmiş zaman	x				
17	Gizli özne özelliği	x	x			x
18	Sıfat ile fiil arasında cins uyumu	x				

Özne veya nesne bir mesleğe fiilin alacağı çekim ekinden cinsi anlaşılır						
19	Geniş zaman	x				
20	Geçmiş zaman	x				
Tamlamalarda						
21	İsim tamlanan isme ilgili cins ekiyle bağlanır	x	x			
22	Sıfat tamlanan isme ilgili cins ekiyle bağlanır	x	x			

Grafik 1: Cins uyumu bağlamında karşılaştırılan beş dilde (Zazaca, Kürtçe, Fransızca, İngilizce, Türkçe) cins uyumu dökümü.

- 1 Fransızcada sıfatlar niteledikleri ismin cinsiyle her zaman uyumlu değildirler.
- 2 Fransızcada fiillerin isimlerle cins uyumu sadece aşağıda belirtilen durumlarda vardır:
  - “ÉTRE’ fiilinin kullanıldığı yerlerde
  - Doğrudan nesnenin ‘AVOIR’den önce gelmesi durumunda
  - “La voiture que je l’ai vue” de olduğu gibi, ismin ‘que’ bağlacıyla tanımlanması durumunda
- 3 Doğrudan nesne ile fiil cins uyumu Zazacada sadece duyulan geçmiş zamanlarda vardır.

ORTA VE ESKİ İRANİ DİLLERİN ZAZACAYA TUTTUĞU IŞIK

Mesut KESKİN (M. A.)¹

Karşılaştırmalı Hint-Avrupa Dilbilimi Mezunu, Frankfurt Üniversitesi Doktora Öğrencisi

0. Giriş

0.1 Bütünce

1. Sesbilim

1.1. Zazacada Ünlü ve Ünsüzlerdeki Tarihsel Evrim

1.1.1 Ünlüler

1.1.2 Ünsüzler

2. Biçimbilim

2.1 İsimde Cinsiyet

2.2 Çoğul

2.3 Zamirler

2.4 Fiil

2.4.1 Şimdiki Zaman Bildirme Kipi

2.4.2 Hikâye Bileşik Zaman ve Geçmiş Zaman Dilek Kipi

1 Önceleri Teknik Yüksek Okul'da Makine Mühendisliğine başlamış olup 2005 yılında ön lisansla Frankfurt Goethe Üniversitesi'nin Karşılaştırmalı Hint-Avrupa Dilbilimi bölümüne ana bölüm olarak yatay geçiş yapıp 2009 yılında bu eğitimini yüksek lisans (Magister Artium) derecesinde sonuçlandırdı (bitirme tezinin konusu: Zazacanın şivesel yapısı üzerine). Yan bölümleri Şarkiyat ve Türkolji'ydi. Aynı bölümde bir dönem araştırma görevlisi olarak çalıştı. Hala aynı üniversitede Zazaca dil öğrenim dersi vermektedir. 2009'da dünya klasığı olan Küçük Prens kitabının Zazaca çevirisi "Şazadeo Qırcek" Almanya'da yayınlandı. 2009'da başladığı Zazacanın şiveler üstü bir ortak yazı dili konusunu işleyen doktora çalışmasına devam etmektedir. Bu makaleye önerileri için dilbilimci arkadaşım D. Nuhbalaoğlu'na teşekkür borçluyum.

- 2.4.3 Edilgen
- 2.4.4 Ettirgen fiilde kök sözcüğün ünlü uzatımı
- 2.4.5 Şahıs Sonekleri
- 2.4.6 Fiil Takıları
- 2.4.7 Dilek Kipi
- 3. Sözcükbilim
- 4. Sözdizim (sentaks)
- 5. Sonuç olarak
- 6. Kaynakça

Kısaltma ve semboller:

- <: 'dan gelme
- >: 'dan o şekilde dönüşme
- < >: Yazımsal
- [ ]: IPA (uluslararası sesbilimsel alfabe)
- //: transkripsiyon
- ~: ağız varyantı
- krş.: karşılaştırın

Diller:²

- Av.: Avestçe
- Bel.: Beluçi (Balōči)
- EFar.: Eski Farsça
- Erm.: Ermenice
- Far.: Yeni Farsça
- HArv.: Proto-Hint-Avrupaca
- Hit.: Hititçe
- Krt.: Kürtçe
- Lat.: Latince
- Lit.: Litvanyaca
- Os.: Osetçe
- Phlv.: Pehlevice, Orta Farsça
- Prt.: Partça
- Pşt.: Peştuca
- Sğd.: Sogdca
- Skr.: Sanskrit
- Tal.: Talişçe
- Ved.: Vedce (en eski belgelenmiş Hintçe)
- Yun.: Yunanca, Eyun: Eski Yunanca
- Zaz.: Zazaca

---

2 Dillerin Latin harfleriyle olan transkripsiyonu için dilbilimde kullanılan alfabeler tercih edilmiştir (örn. transkripsiyon alfabeleri için Wikipedia'ya da bakılabilir). Zazacanın yazımı için de Ware/Jacobson veya geçen yıl sempozyumda sunduğum alfabe kullanılmıştır.

0. GİRİŞ

Dünyada konuşulan dillerin birçoğunun yazıya geçirilmemiş olması bir yana, pek azı tarihsel olarak belgelenmiştir. Hint-Avrupa dil ailesinin bir grubu olarak göz önüne alındığında, belirli İrani diller ilk belgeleli olarak ortaya çıktığı 2500 yıl öncesinden bu yana, bu gruba dahil olan Zazacanın tarihsel evrimine ve dilsel yapısına birçok açıdan ışık tutmaktadır. Zazaca ilk defa yaklaşık 160 yıl önce yazıya geçirilmiş olsa da, söz konusu akraba diller sayesinde tarihsel evrimi açısından bazı sonuçlara varılabilmektedir. Belgelenmiş eski İrani, Hint-Arı dilleriyle eski Hint-Avrupa dillerinin zengin bütüncesi kimi yerde yakın, kimi yerde uzak akrabalık bağları nedeniyle, tarihi, sesbilimsel, biçimbilimsel, kelime hazinesi gibi durumlarda Zaza dilinin yapısı konusunda önemli veriler sunuyor. Bu makalede birkaç örnekle belgelenmiş Eski ve Orta İrani dillerin, Zazacanın tarihsel evriminin araştırılmasında taşıdığı önem gösterilmeye çalışılacaktır.

Dilin tarihsel evriminin araştırılmasında en önemli kategori sözcük ve biçimlerin kökeni ve tarihi süreçte sesbilimsel yönden geçirdiği evre ve değişimlerdir. Etimolojide dilin bugünkü yapısından yola çıkarak köken araştırması yapmanın ne denli yanlış sonuçlara vardırabileceğini, belgelenmiş dillerdeki kelimelerin geçirdiği sesbilimsel ve şekilsel evrimlere bakarak anlayabiliriz. Dil de tarihi bir değişke olduğundan kelime ve biçimlerin şekilsel olarak uğradığı değişimin önemli bir kısmının belirli sesbilimsel kurallara bağlı olduğu hesaba katılmalıdır. Belirlenebilecek ses kanunlarında ünsüzlerin ses evrimi baz alınır.

0.1 BÜTÜNCE

Hint-Avrupa dil ailesinin Hint-İrani koluna ait Eski ve Orta İrani ve de Eski Hint dillerinden günümüze yazılı olarak aktarılan epey geniş bütünce (*corpus*) mevcut. Hint-İrani dil grubu genel bir terim olarak İrani, Hint-Arı ve Nuristani dil gruplarını içerir. Oldukça geniş bütünce sahibi olanlar arasında, Brahmi alfabesinden türetilen *Devanagari*³ alfabesiyle yazılmış Eski Hintçe altında adlandırılan *Vedce* (*Veda*) ve bu dilin sonraki dönemine ait, gramer ve sözcük dağarcığında fazla farklılık göstermeyen *Sanskrit* ve de Eski İrani dil olan ve Pehlevi alfabesinden türetilmiş ayrıntılı bir alfabeyle sahip *Avesta* dili gelir. *Eski Farsça*, yazıtlarda geniş çapta yazılı da olsa, diğer iki dil kadar geniş bir bütünceye sahip değildir. Eski İrani diller Eski Hintçeye gramer açısından %90'dan fazla, sözcük dağarcığında da daha az benzeşme ile birbirine epey yakın dillerdi. Eski Farsçada *Medizm* diye adlandırılan birkaç alıntı sözcük dışında Med dilinden ve ayrıca birkaç özel isim dışında İskit dilinden dolaysız aktarılmış bir kaynak bulunmamaktadır.

3 Hindistan'ın birinci resmi dili olan Hindi de hala Devanagari alfabesini kullanmakta.

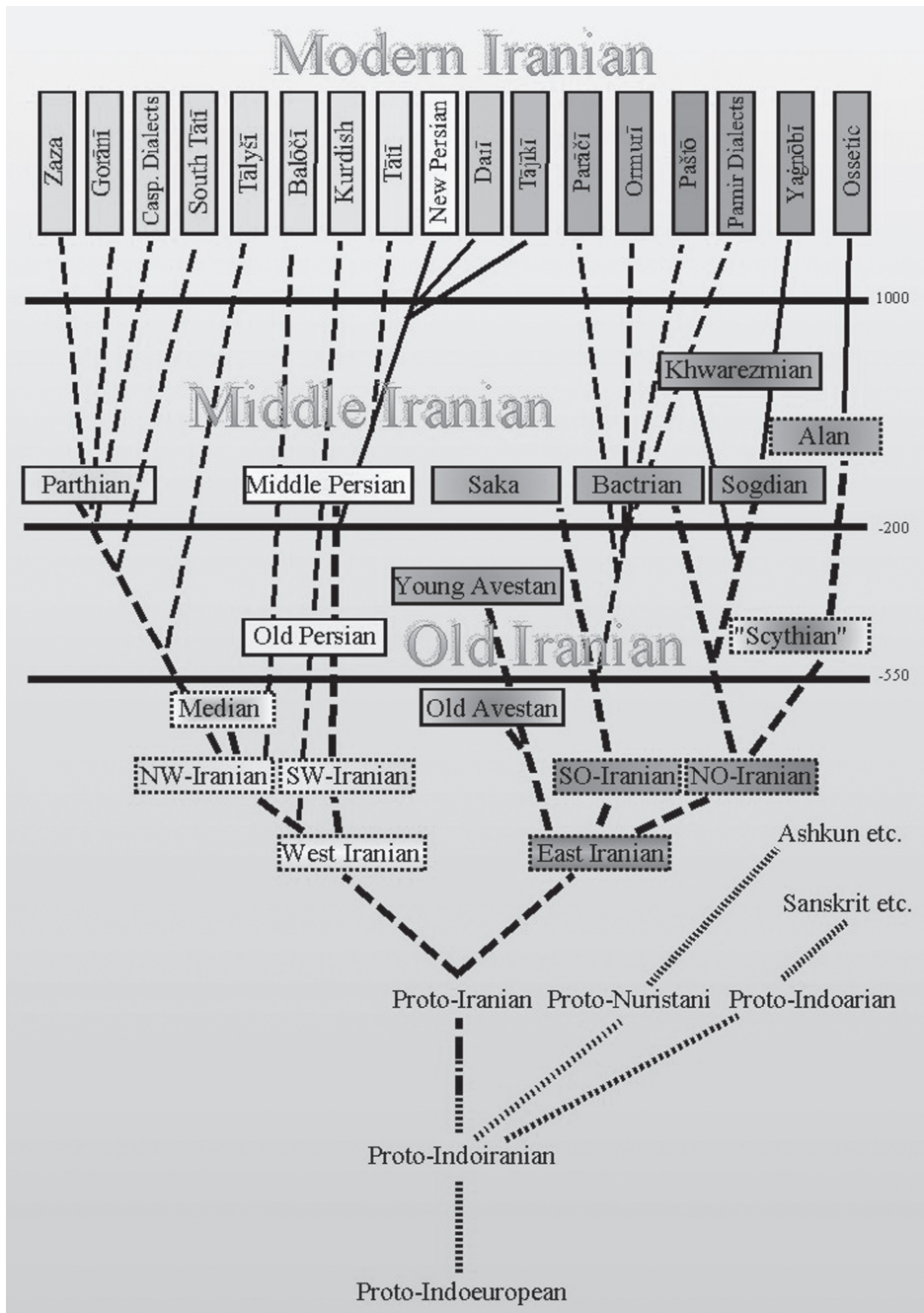
Orta İrani döneme (3. yy. MÖ – 9/10 yy. MS.) ait dillerde Zazacaya tarihsel olarak en yakın ve bir Kuzeybatı İrani dil olan *Partça*, Part İmparatorluğu döneminde bazı yazıtlarda ve Mani yazınında kullanılmıştır. Bu dille ilgili 2720 sözcük bilinmekte. Part Dili, 1950'lere kadar ona akraba ve en yakın belgelenmiş dil olan *Orta Farsça (Pehlevi)* dilinin bir lehçesi olarak biliniyordu, ta ki (Güneybatı İrani dili olan) Pehleviceden, kuzeybatı özellikler taşıyan Partçanın iki yakın ama farklı dil olduğu kanıtlanana kadar (Henning 1958). Ayrıca Part Dili Ermeniceyi⁴ de büyük oranda etkilemiştir. Öyle ki, Ermenicedeki Partça ve Pehlevi sözcüklerin çokluğundan ötürü (örneğin bugün Türkçede ve Farsçada bulunan Arapça sözcüklerin varlığı gibi) Ermenice de 1877 yılına kadar İrani bir dil olarak sınıflandırılıyordu, dilbilimci Hübschmann bu dilin başlı başına bir Hint-Avrupa dili olduğunu kanıtlayana kadar. Gürcü dilindeki İrani sözcüklerin çoğu Partçadan ziyade Pehleviye aittir. Orta Farsça, Pehlevi Kitabı, Mani Orta Farsçası ve Pazendi olarak farklı alfabelerle yazılmıştır.

Doğu-Orta İrani dilleri olarak başta *Soğdca* olmak üzere, *Baktrice*, *Saka* (Hoten (*Khotanese*)) ve *Tumşuk* ve *Harzem* dilleri de yazılı olarak mevcut.

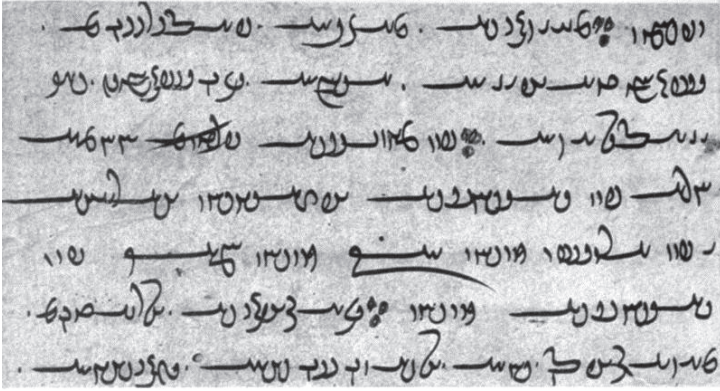
Partça, Orta Farsça, Soğdca alfabeleri Arami alfabesinden, Baktriceninki Yunan alfabesinden, Hoten ve Tumşuk-Saka dilinin Brahmi, Harzemce ise Arap alfabesinden türetilmiş ayrı ayrı alfabelere sahiptir. Soğd dilinin Budist yazınında kullanılan Soğd alfabesi olarak Süryanicenin de yazıldığı, İsevi yazında İncil çevirileri için kullanılan Estrangelo ve de Mani alfabesiyle de Soğdca dili yazıya geçirilmiştir. Az da olsa, Harzem dili de kendine has bir Arameo-Harzem alfabesiyle yazılmıştır.

Eski ve Orta İrani dillerden birçok başka dile de sözcükler geçmiştir. Örneğin, Cermen ve Roman dillerinde “cennet” anlamında kullanılan *paradise* sözcüğü Avestçe (*pa'ri daēza* “bahçe”) veya Farsça üzerinden diğer dillere geçen *şahr* “şehir, imparatorluk”, *vard* “çiçek, gül” Partça veyahut Türkçedeki *kent*, *bey* ve *akşam* gibi sözcükler Soğdcadır.

4 5. yy.dan beri yazı dili olan Ermenice ve Gürcüce, ünlüleri de yazılan bir alfabeyle sahip olduğundan dolayı İranolojide önemli yan kaynak diller sayılmaktadır.

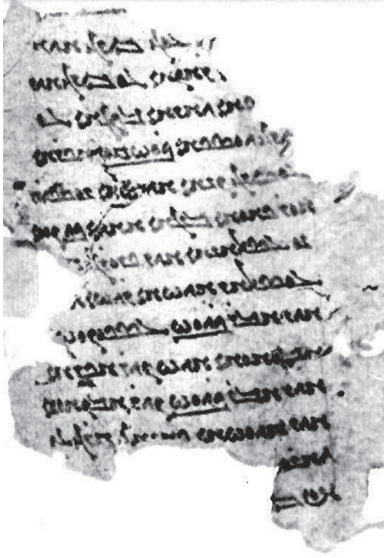
Tablo: Eski, Orta ve Yeni İrani dillerin soyağacı (Pof. D.r Jost Gippert, Frankfurt Üniv.)

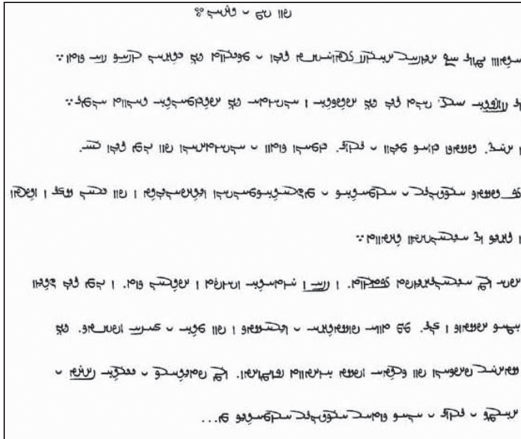
Şekil 1: Avesta Dili (Bodleian J2 fol 175 Y 28 1)

Şekil 2: Eski Farsça Çivi Yazısı (Behistun DB1 1-15)

Şekil 3: Mani Alfabesiyle yazılmış Partça metin⁵

Şekil 4: Ardaviraf'tan Pehlevice yazısından bir örnek⁶

1. SESBİLİM

Dilbilimin ilk altbölümü olan sesbilim, insanın konuşurken ürettiği seslerin yeri ve şekli üzerinde durur. Tarihsel dilbilim ve dialektoloji (ağız bilimi) de ilk kriter olarak sesbilimsel özellikleri gözönünde bulundurur. Örneğin İranioloji, Hint-Avrupa dilbilimi veya Türkolojide de akraba olan dilleri kıyaslamada ilk

5 Kaynak: <http://titus.uni-frankfurt.de/didact/idg/iran/parth/m781irv.htm> (Nisan 2011)

6 Diğer Orta İrani Dillerden örnekler için bkz.: Soğdca: <http://titus.uni-frankfurt.de/didact/idg/iran/sogd/sogdmss.htm>

Hoten-Sakaca: <http://www.bbaw.de/forschung/turfanforschung/dta/ks/imagesks01sidea total.jpg>

Baktrice: http://www.museo-on.com/go/museoon/en/home/db/archaeology/_page_id_907/_page_id_186/_page_id_767.xhtml

Ayrıca Vedce: http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/02/Rigveda_MS2097.jpg

kriter fonolojidir. Karşılaştırılan kelimeler ise, miras sözcük diyebileceğimiz, alıntı değil, dilin köken olarak kendisine ait olan seçkin ve belirleyici sözcüklerdeki ünsüzlerdir (*isoglosses*). Bu yöntemle bir dil grubunda veya ailesinde olan diller sınıflandırılır.

1.1. Zazacada Ünlü ve Ünsüzlerdeki Tarihsel Evrim

İranolojideki sınıflandırmaya göre⁷, Zazaca Batı-İrani diller arasında gayet net, kuzeybatı özelliklerine sahip olan bir dil olarak görülmekte⁸. Beluç dili kadar muhafazakar olmasa da, tarihsel evrimi açısından ünsüzlerde beklenen gelişmeyi göstermektedir.

1.1.1 Ünlüler

Ünlüler, dilbilimde ünsüzler kadar önem arzetmese de Zazacada ve Kürtçe de ilginç bir gelişme göstermektedir. Ünlülerde, örneğin Farsça ile kıyaslayacak olursak, birkaç İrani dillerle birlikte Zazaca da Orta İrani'deki ünlülerde şekil korunurken, Yeni Farsçada bazı ünlüler eşleşmiştir:

Eski İranca	Orta İranca	Zazaca	Farsça	
aj: Av. <i>maēše-</i> , Skr. <i>meṣá-</i> मेष	ē: Phlv. <i>mēš</i>	ê: <i>mêšna</i> d	ī: <i>mīš</i> میش	“koyun”
ī: Av. <i>vīsa'ti-</i> , Skr. <i>viṣṣati</i> ⁹ वशिति	ī: Phlv. <i>vīst</i>	i: <i>vīst</i>	ī: <i>bīst</i> بیست	“yirmi”
au: Av. <i>raōč-</i> “ışımak” > <i>raōčah</i> “ışık, aydınlık”, EFrS. <i>rauč-</i> “ışımak” > <i>raučah</i> “ışık, (özellikle) gökyüzü ışığı; gün”, Skr. <i>roc-</i> रोच् “ışımak, parlamak” > <i>rocas</i> रोचस् “ışık, parlak” ¹⁰ ,	ō: Phlv. <i>rōz</i> , Prt. <i>rōž</i> a.a.,	o: <i>roc</i>	ū: <i>rūz</i> روز	“gün(eş)”
ū: Av. <i>dūra-</i> , Ved. <i>dūrā</i> ¹¹ - दूर	ū: Phlv. <i>dūr</i>	û (ü): <i>dûri</i> , <i>dûri</i>	ū: <i>dūr</i> دور	“uzak”

Zazacada (ve keza Kürtçe, Beluçça gibi diğer İrani dillerde de) Orta İrani dillerdeki *ē* ve *ō* ünlüleri korunmuşken, Yeni Farsçada *ē* ile *ī*, *ī* ünlüsünde, *ō* ile *ū* da *ū* ünlüsünde eşleşmiştir.⁹

7 Batı (kuzeybatı, güneybatı) ve Doğu (kuzeydoğu, güneydoğu).

8 Gippert (2007/08: 77).

9 HAvr. *(h1)u(h)1kṃ ti, Lat. *vīginti*, Dor Yun. *wīkati fīkati*.

10 HAvr. *leuḱ “ışımak” > *leuḱes “gündüz, ışık, aydınlık”, Rus. *luč* луч “ışık”, Lat. *lūcēre* “ışımak”, *lūx* “ışık”, EYun. *leukós* λευκός “aydınlık, beyaz”, İng. *light* “ışık”, Alm. *leuchten* “ışımak”.

11 HAvr. *duh2 ró < dṷeh2 “uzaklaşmak (mekansal ve zamansal)”, Lat. *dūrāre* “durağan olmak”, Yun. *dārós* δᾱρός, *dērós* δηρός “uzun, uzun zaman”, Hit. *tūma* “uzak” (*duh2 jo).

Öte yandan, Zazacada (Güney Zazacadaki *û* dışında) artık *uzun* : *kısa* zıtlığı olmadığı için, eski ve orta İrancadaki uzun ve kısa ünlüler, Zazacaya bu şekilde yansımıştır:

Eski İnanca	Orta İnanca	Zazaca	Farsça
ā	ā	a	ā
a	a	e	a
aĭ	ē	ê	ī
i	i	ı	e (< i)
ī	ī	i	ī
au	ō	o	ū
u	u	u	o (< u)
ū	ū	û, ü	ū

1.1.2 Ünsüzler

Ünlülerden daha az değişim gösterdiğinden dolayı, dillerin tarihsel evrimi ve dil gruplarındaki sınıflandırmanın esas temelini oluşturan ünsüzlerdir. İrani dillerin içinde Batı-İrani dilleri de *kuzeybatı-güneybatı* olarak ayırt edilebilmesi için miras sözcüklerden oluşan belirli kıstas sözcükler (*eşdillilik sınırı, isoglosses*) esas alınmaktadır.

Örneğin Zazacadaki *va* “rüzgar” sözcüğünü ele alırsak, Orta ve kadim Hint-İrani ve diğer Hint-Avrupa dillerinde şu şekilde belgelenmiş olarak karşımıza çıkar: Avesta ve Sanskrit *vāta-* वात, Partça *vād*. *Vā-* “esmek” fiilinin geçmiş zaman edilgen ortacı (*past participle perfect*), Proto Hint-Avrupaca **h₂ueh₁nt-o-* “esinti” < **h₂ueh₁-* “esmek”. Hint-İrani grubundan olmayan dillerde: Lat. *ventus*, Alm. *Wind* “rüzgar“, *wehen* “esmek”, Hititçe *hu-u-wa-an-t°*. Bu önses ünsüzü yeni İrani dillerde *v* > *b* veya *v* > *gw* değişimine uğramışken, Zazacada *v* şeklini korumuştur. Krş.: Frs. *bād* باد, Krt. *ba*, Bel. *gwāt*.

Diğer önemli kıstas sözcüklerden örnekler aşağıdaki tabelada Zazaca, Kürtçe ve Farsça karşılıklarıyla verilmiştir¹²:

Proto Hint-Avr.	Prt.	Gor.	Zaz.	Tal.	Simn.	Hazar Den.	Merkez Lehç.	Bel.	Krd.	Fars.	Örnek Zaz.	Krd.	Far.	
*k/ġ	s/z	s/z	s/z	s/z	s/z	s/z	s/z	s/z	s/z	h/d	zan-	zan-	dān-	„bil-“
*k ^h e	-ž-	-ž-	-j-	-ž-	-j, ž-	-j-	j, ž, z	j, č	-ž-	-z-	vac. ¹³	bêj-	(ā)vāz	„söyle-“
*g ^h e	ž	ž	j	ž	j, ž	j(z)	j, ž, z	j	ž	z	cenıye	jin	zan	„kadın“
*tr/tl	hr	(ya)r	(hi)r	h(*r)	(h)r	r	r	s	s	s	hirê	sê	se	„3“

12 Paul (1998b), Korn (2003).

*d(h)u	b	b	b	b	b	b	b	d(?)	d	d	ber	der	dar	„kapı“
İr. *rd *rz	r(ð) rz	t,r rz	ř rz	r rz	l l(rz)	l l	l l(rz)	l l(?)	t t	l l	serre berz	sal bilind	sāl buland	„yıl“ „yüksek“
*sü	wx	w	w	h	x(u)	x(u)	x(u), f	v	x(w)	x(u)	wer-	xw-	x ^u ur-	„ye-“
*tw	f	u	w	h	h	h	h(u)	h	h	h	çewres	çil	çihil	„40“
*u-	w-	w-	v-	v-	v-	?	?	g(w)-	b-	b-	va	ba	bā	„rüzgar“

2. BİÇİMBİLİM

Biçim (*morpheme*), dilbilimde anlam taşıyan en küçük birimdir. Burada da Zazacayı tarihsel evrimi açısından karşılaştırmak gerekirse, bazı özelliklerinden örnek olarak dilbilgisel cinsiyet, zamirler, edilgen ve ettirgen çatı, hikâye bileşik zaman (*imperfect*), şimdiki zaman bildirme kipi, fiil takıları (*preverbs*) ve dilek kipi kategorilerine bakılabilir.

2.1 İsimde Cinsiyet

Eski İrani dillerde, Hint ve diğer bazı Hint-Avrupa dillerinde olduğu gibi, isimde 3 cinsiyet mevcuttu: *eril, dişil, nötr (orta cins)*. Orta İrani dillerde nötr sadece Soğd dilinde kalıntı olarak varken, diğer Orta İrani dillerde iki cinsiyet kalmış veya Orta Farsça ve Partçada olduğu gibi tamamıyla kaybolmuşken, Zazaca iki cinsiyeti olan eril ve dişili biçimbilimsel açıdan net bir şekilde korumuş, fiil çekim sisteminde yenilemede de bulunmuştur. Kurmanci (Kuzey Kürtçesi), Sengseri, Simnani, Gorani, Herzendi ve Peştü (“Afganca”) dillerinde de hala iki cinsiyet vardır.

En çok da Kuzey Zazacasında belirgin olarak korunan dişil gövde çıktısı (*femininer Stammausgang*) dişil sözcüklerde üç şekilde yer almaktadır. Kuzey Zazacasındaki dişil sözcükler mutlaka üç ünlüden biriyle biter: *-e, -a, -i*; örn. *cênike* “kadın”, *manga* “inek”, *zerri* “yürek, gönül”. Merkez ve Güney Zazacasında da aslen bu ses kuralı geçerliyken, son 100 yıl içinde çoğu ağızlardaki vurgusuz *-e* sesi ya daha zayıf şekilde *-ı* (örn. *keynekı* “kız”) olarak telaffuz edilmekte veya tamamıyla düşmüş durumda (örn. *keynek*). Dişil sözcüklerin çoğu vurgusuz *-e* ile biter ve bu son ses büyük ihtimalle Eski İrancadaki dişil sözcüklerin bittiği *-ā* uzun ünlüsüne dayanır¹⁴. Bu da zamanla, vurgusuzlaştığından ötürü kısa *a*, Zazacada bugünkü şekliyle *-e* ünlüsüne dönüşmüştür.

13 Zazacanın birçok şivesinde ara sesteki j veya z varyantları (örn. vaj ~ vaz) yeni ve ikincil gelişimlerdir.

14 Gippert (2008/09: 94)

2.2 Çoğul

İkinci halde kullanılan isimdeki çoğul eki *-an*, tüm Hint-İrani ve bazı Hint-Avrupa dillerinde de belgelenmiştir. Zazacanın belirli ağızlarındaki *-on*, *-un*, *-a*, *-o*, *-u* sadece *-an*'ın ağız varyantıdır:

-an (örn. *o merduman vēneno* “adamları görüyor”, *deṣwanē Zazayan de* “Zazaların köylerinde”) eğik hal çoğul soneki. Av., Skr. genitif (-in hali) çoğul *-ānām*, *-ām* (*-ānām*, tematik *-a* kökenli isimlerin sonekidir, *-ān* eklemi ikincildir fakat *-ām* hecenin düşmesiyle arta kalmıştır), Phlv., Prt. *-ān*, HAvr. **-ōm* < **-o-om* genitif (-in hali) çoğul, Yun. *-ōn* *-ων* (örn. *dontiōn* *δοντιών* “dişlerin”), Lat. *-um* (örn. *frātrum* “kardeşlerin”) < *-om*.

2.3 Zamirler

Orta İrani dillerin birçoğunda Eski Hint-İrani dillerde de ismin 8 hali (durum, *cases*) 2 hale indirgenmiş, Farsça gibi birçok yeni İrani dil bir tane belirgin hale sahipken, Zazaca ismin iki halini (yalın (*casus rectus*) ve eğik hal (*casus obliquus*)) korumuş, bir de çağrı halinde (*vocative*) değişme olmuştur. İki hal, şahıs zamirlerinde de (kişi adları, 1. ve 2. çoğul hariç) belirmektedir. İlginç olan, 1. tekil *ez* “ben”, Eski İrani ve Hint-Avrupa dillerindeki şekli, Kurmanci, Hazar Dilleri, Peştü gibi dillerde koruması:

Av. *azēm*, Ved. *ahám* अहम्, EFr. *adam*, Prt. *az*, Tal. *az*, Os. *iz*, Pşt. *zə*, HAvr. **eğh₂óm* < **h₁eğh₂óm*. Hint-İrani dışı dillerde: Erm. *es* էս, Bulg. *az* аз, Lat. *egō*, EYun. *egō* εγώ. Krş. Far., Bel. *man* من.

Soru zamirlerinden örnek verilecek olursa, “kim” anlamında kullanılan *kam*, Eski İranca, *katama*-“hangi” şekline dayandığı görülür:

Av. *katama*-“hangi” Gor., Krt. Sor. *kam*, Frs. *kudām* کدام.¹⁵

2.4 Fiil

Eski ve Orta İrani fiil çekim sistemine göre Zazacada da hemen tüm diğer Yeni İrani diller gibi çekimler yenilenmiş, fakat bazı Eski ve Orta İrani özellikler korunmuştur.

2.4.1 Şimdiki Zaman Bildirme Kipi

Temel zaman ve kip olarak kullanılan şimdiki zaman bildirme kipi (*indicative*), Yeni İrani dillerde farklılaşmaya başlamıştır. Eski ve Orta İrani dillerde fiilin köküne bildirme kipinin şahıs soneki eklenirdi. Örn. Av. *bar-a'ti*, Phl. *bar-at*

15 Krş. EYun. *poios* ποῖος “hangi?” > Yeni Yun. *poios* ποιος “kim?, hangi?”.

“götürüyor“. Yeni İrani çağda ise dillere göre çeşitli ve yeni çekim kuralları belirmiştir. Farsça *mī-*¹⁶ می، Kürtçe *di-/e-* veya Goranide *mā-* sürekliliği ifade eden bir önek kullanılırken, Zazacada ise fiil köküne *-en-* soneki eklenir, sonra şahıs soneki¹⁷. Sözkonusu *-en-* eki, Zazacaya bilindiği gibi yakınlık arzeden Hazar Dilleri de kullanır¹⁸:

	Zaz. (Güney)	Herzendi	Tāliši	Simn.	Gileki
„gidiyor-“	şı-n-	še-nd-	še-d-	še-nn-	şū-n-
„geliyor-“	ye-n-	āmā-nd-	ome-d-	ā-nn-	ā-n-
„söylüyor-“	va-n-	öt-n-	vot-ed-	vā-nn-	gū-n-
„görüyor-“	vin-en-	vīn-n-	vīn-d-	(?)	ī-n-
„ediyor-“	ke-n-	kö-nd-	kerd-ed-	ke-nn-	kū-n-

Söz konusu ek köken olarak eski İranci *-ant-* ekine dayanır. Bu demektir ki, şimdiki zamanda Zazacada keza geçmiş zaman gibi aslında *ortaç + koşaç* ile kurulur¹⁹. Ondan dolayıdır ki, 3. tekil şahısta da *eril-dişil* ayrımı çekimde belirir: *o vano, a vana* “o (erkek/bayan) söylüyor” ve bu şahıs soneklerin zamirden (*o, a*) alındığı ortada (aynısı 3. çoğul için de geçerli: *ê vanê*). Zira Eski İranci ve HAvr. dillerinde fiil çekiminde şahıs sonekinde *eril-dişil* ayrımı yoktur. 3. tekil soneki HAvr. **-eti*, Eski Hint-İrancada *-ati* idi (Far. *-ad*, Krt. *-e*, Erm. *ê* ı).

2.4.2 Hikâye Bileşik Zaman ve Geçmiş Zaman Dilek Kipi

Geçmiş zamanda sürekli vuku bulan olayı anlatan zaman şekli, bugünkü Zazacada *-êne ~ -ên ~ -ê ~-ini* varyantlarıyla bulunur. Hikâye bileşik zamanda (*imperfect*) tüm şahıslar için kullanılan sonек *-êne* (~ *-ên*, *-ê*), örn. *şiyêne, diyêne* “giderdi-, görürdü-” de Partçada bulunan istek kipi (*past optative*) *ahēndē(h)* ile alakalı olması muhtemel, örn. *būd ahēndē(h)* “olurdu”.²⁰ Bu sonekin özelliği, tüm kişiler için aynı şekilde çekilmesidir, örn. *mı/to/ey/ae vatêne* “ben/sen/o derdi”. Partçada varolan istek kipi sonekine dayandırılan bu sonек, Partaçda da keza tüm kişiler için aynı şekilde çekilirdi.

16 Yeni Farsçanın şekillendiği eski dönem kaynaklarında veya klasik edebiyatta *mī-* yerine daha eski şekli *hamē* همی “süreklili” de kullanılırdı.

17 Fiil kökü *-er* ile biten fiillerde ise bildirme kipinde *r* düşer: *ben-, ken-, wen-, vınden-* vs.

18 Tabela: Paul (1998b: 173).

19 Ortaç şekline dayanan şimdiki veya geçmiş zamanın kuralları örn. Slav Dilleri, Ermenice, Urdu dillerinde geçerli.

20 Gippert (2007/2008: 94).

2.4.3 Edilgen

Eski ve Orta İrani dönemden kalma diğer bir özellik de, fiilin edilgen çatısının (*diathesis, voice*) çekimli şekilde (*synthetic*), yani yardımcı fiil olmaksızın sınırlı fiillerle kurulması. Eski Hint-İrani edilgen soneki *-ya-*, Pehlevicede bulunan *-ih-* şekline yansımaları Zazacada *-i-* ile mevcut: *Nan weriyeno* (*werino*) “ekmek yeniliyor”²¹. Batı Orta İrani dillerde sadece Pehlevicede çekimli edilgen mevcut, örn.:

paimōzihēm “giyindiriliyorum” (*paimōz-ih-ēm*)
paimōzihistēm “giyindirildim”²² (*paimōz-ihist-ēm*)

Ved. *jñā-* “bilmek”, *jñā-yá-te* “biliniyor”, *kṛ-* “yapmak”, *kri-yá-te* “yapılıyor”, Av. *kar-* “yapmak”, *kiriia-*, EFar. *kariya-* “yapılmak”, Av. *varz-* “işlemek”, *vəṛziia-* “işlenmek” (krş. Zaz. *virāštene/virāzen-* “yapmak, inşa etmek”, *viraziyaene* “inşa edilmek”).

2.4.4 Ettirgen fiilde kök sözcüğün ünlü uzatımı

Ettirgen, fiil çatısı olarak Hint-İrani dillerinde çekimli şekilde kurulduğunda, *-aya-* soneki fiil köküne eklenir, fiilin kökündeki kök ünlüsüye uzatılır (*root vowel stressing*). Örn. Ved. *pat-* “düşmek, uçmak”, *pātati* “düşüyor, uçuyor”, *pātáyati* “düşürüyor, uçurtuyor”.

Zazacada çekimli ettirgen genelde *-n-* sonekiyle kurulurken bazı fiillerde kökteki *-e-* ünlüsünün *-a-*ya dönüşmesi, Eski Hint-İrani ettirgen çekiminden kalmaz; örn. *decaene* “ağrımak”: *dacnaene* “ağrıtmak, acıtmak”. Eski Hintçe ve İrancada “gezme, otlama, dönme” anlamında kullanılan *čar-* fiilinin Zazacada iki farklı ettirgen şekli var: *čerdene* (*čer-en-*) “otlamak”: *čarnaene* (*čar-n-en-*) “döndürmek, çevirmek”: *čiraynaene* (*čir-ayn-en-*) “otlatmak”²³.

Merkez (Bingöl, Elazığ, Hani, Lice vs.) Zazacasında “göndermek” fiili iki ayrı varyant olarak mevcut: *eršawitiš* (*eršawen-*) ve *šawitiš* (*šawen-*). Bu fiile dair şu bilgilere ulaşabilmekteyiz: Fiil, eski İrancadan kalma *fra-* fiil takısı ile “gitmek” fiilinden oluşmaktadır. Gileki *šūnam* “gidiyorum”, Zaz. *šiyene*, Farsça *šudan* شدن, Kürtçe *çûn* “gitmek”. Part. *frašāw-* “göndermek” (şimdiki zaman kökü), *frašūd* (geçmiş zaman gövdesi) < **fra-šāw-* (eski ettirgen şeklin tetiklediği ünlü uzaması) > **brašāw-* > *eršaw-*. *šaw-*, “gitmek” fiilinin dayandığı kök sözcük iken,

21 Keskin (2010)

22 Sundermann, Werner: Westmittliranische Sprachen. CLI (1989: 109, 3.1.0.3)

23 Daha üretken varyant olarak çözümlenmeli (*analytic*) edilgen ve ettirgen mevcut. Edilgen yardımcı fiil *amaene* “gelmek” + mastar ile kurulurken, ettirgen de yardımcı fiil *daene* “vermek” + mastar ile kurulur (“vermek” yardımcı fiiliyle ettirgen Kurmancide (*dan*) tüm ve Ermenicenin (*tal unu*) belirli fiileriyle kurulur).

er < bra < fra < pra Eski Hint-İrani bir fiil takısıdır (*preverb*). Basit (eksiz) fiil *şawitiş* ise, *şiyene* (*şiyayış*)²⁴ fiilin ettirgen şeklidir ve şöyle bir etimolojiye sahip: Av. *š(y)auu-* (*šāw-*, *šu-*), EFar. *š(i)yav-*, Skr. *çyav-* च्यव्, Phlv. *šūtan* [*šaw-*], Part. *šw-*, Proto Hint-İranice **çyaw-* “hareket etmek, gitmek”; HAvr. **k^(w)ieu-* “harekete geçirmek”. Diğer dil gruplarından örnekler: Lat. *ciere* “haraket etmek, kıpırdamak”, Eski Yunanca *kineîn kiveîv* “haraket etmek”. Yani, *erşawitiş* ile *şawitiş*, ilki fiil takısı *fra* takısından oluşurken, diğeri basit fiil “gitmek”ten türeyen ettirgen şeklidir ve bu iki varyant Zazacanın aynı ağızlarında hala mevcuttur. Kuzey Zazacasındaki *ruştene*, *ruşnaene* ile Güney Zazacasındaki *riştene* ise ayrı bir fiile aittir, (*er*)*şawitiş* fiilin bir ağız varyantı değildir. *Riştene* (~ *ruşnaene*) fiilin etimolojisi ise Phlv. *fīristādan*, Frs. *fīristādan* فرستادن < Eski İranci **fra-* “ön, ileri” + *stā-* “durmak, ayakta kalmak” fiiline dayanır²⁵.

2.4.5 Şahıs Sonekləri

Fiillere eklenen şahıs soneklerin hepsinin de tarihi dayanağı vardır:

Birinci tekil bildirme kipi ve koşaç soneki *-an*, örn. *ez rınd-an* “iyiyim”, varyantları *-ane*, *-a*, *-on*, *-o*, *-une*, *-un*, *-u*, *-ine*. Etimoloji:

-ān, Av., Ved. dilek kipi *-āni* (örn. Ved. *b^harāni* भराणा “götüreyim”), Eski Av. *-ā* (*pərəsā* “soruyorum”), Phlv., Prt. dilek kipi *-ān* (örn. Phlv. *an karān* “(ben) edeyim”). Tematik (*thematic*) fiiler için kullanılan sonek, HAvr. **-o-H*, Yun. *-ō -ω* (Hit. *-hi* çekimindeki *h*’den ötürü gırtlak ünsüzü **H*’nin **h₂* yani **-o-h₂* olması da muhtemel). Atematik (*athematic*) fiillerin soneki diğer İrani dillerde kullanılanıdır: HAvr. **-mi*, Yun., Av., Ved. *-mi* (Phlv. *-ēm*) Yeni Avesta ve Sanskritte atematik sonek genelleştirilmiştir. İrani dillerin çoğunda atematik sonek *-m* kullanılırken, Zazaca, Osetçe, Beluçi gibi dillerde, Eski İrancanın ve Orta İrancanın dilek kipine dayanan *-ān* soneki tercih edilmiştir.

İkinci tekil kişi bildirme kipi ve koşaç soneki (eril) ve ikinci tekil kişi dilek kipi soneki (eril ve dişil) *-ê*, Merkez ve Güney Zazacada kullanılırken (örn. *tı yen-ê* “geliyorsun (erkeğe hitaben)”, Kuzey Zazacasında sadece dilek kipinde (örn. *tı ke bér-ê* “gelirsen”) ve kalıntı olarak *tı vanê* “sanki, dersin ki” zarfında var. Kökeni Eski İrancanın *-abi* sonekine dayandırmak mümkün:

-ê (~ *-i*) (örn. *tı rındê* “iyisin”, *tı vanê* “diyorsun”, *tı vacê* “diyesin”, *tı mendê* “kalmışsın”); Phlv. *-ēh*, Av. *-abi*, Skr. *-asi*, Frs. *-ī* ى-, Krt. *-î*, HAvr. **esi*, Yun. *-eis* -εις, Lat. *-s*.

24 [şimdiki zaman gövdesi *şon-*, *şın-*; dilek kipi *şor-*, *şır*, *şêr-*, emir kipi *şo*]

25 Erm. *hreštak* հրէշտակ “melek” < Prt. *frēštāg* ~ *hrēštāg*, Av. *fraēšta-* “gönderilen, gönderilmiş”, Far. *ferešte* فرشته “melek”.

İkinci tekil dişil kişi koşaç ve bildirme kipi soneki *-ay* (örn. *tı vanay* “söylüyorsun [bayana hitaben]), Zazacanın çoğu şivelerinde *-a* olarak telaffuz edilirken özgün şeklini (*-ay*) Dersim-Hozat ve Tokat-Almus, Sivas-Hafik yöresinde korumuştur. Oskar Mann’ın 1900’larda Siverek yöresinde aldığı notlarındaki Zazaca ağızlarında da hala bulunmakta. Birinci tekilde olduğu gibi, bu sonekin izlerini yine Orta İrancanın dilek kipinde görüyoruz:

-ay (~ *-a*) Phlv. *-āy* (2. tekil kişi dilek kipi soneki).

Üçüncü tekil eril (*-o*) ve dişil (*-a*) ve çoğul (*-é*) şahıs soneklere, bildirme kipi, koşaç ve miş’li geçmiş zamanda kullanılır. Yukarıda da belirtildiği gibi, Zazacanın 3. kişi soneklere aslen şahıs zamirleridir:

o (~ *u*, *wı*) (örn. *o rındo* “o iyidir (erkek)”, *o vano* “diyor”, *o/a vaco* “o desin”, *o mendo* “o kalmış”). Phlv., Prt. *ō* < **(h)aw*, Av. *awa-*, *huuō /hau/*, EFr. *av*, *hav*, Sğd. *xw /xō/*, *xw*, Skr. (?) *so* सो.

a (~ *aya*, *ya*) (?) < Yeni Av. *hā*, Ved. *sā* सा “o (dişil)” işaret zamiri, Sğd. *x’ /xā/*, HA. **sēh₂-*, Yun. *hē ŋ*, DYun. *ha á*, Got. *so*, Toharca B *sā*. Zazacada önesteki *h*’nin düşüşüne birçok miras sözcükte rastlanmaktadır, örn. **hembaz* > *embaz* “arkadaş”, **hamin* > *amin* ~ *amnan* “yaz”.

é (~ *i*) (örn. *é rındé* “iyiler”, *é vané* “diyorlar”, *é mendé* “kalmışlar”). < (?) Av. *aē-*, Ved. *e-* (< **a₁-*), şahıs zamirlerin şu hallerinde: Dat./Abl. (-e/-den hali çoğul): Av. *aē^hbiiō*, Ved. *eb^hyah* एभ्यः “onlara, onlardan”, Instr. çoğul (-ile hali): Av. *aēibis*, Ved. *eb^hiḥ* एभिः “onlarla”, Lok. çoğul (-da hali): Av. *aēšu*, Ved. *eṣu* एषु “onlarda”.

2.4.6 Fiil Takıları

Fiil takıları (*preverbs*) diyebileceğimiz biçim, basit fiile yeni anlam veren, genelde zarf işlevini taşıyan fiil ekleridir. Hint-İrani dillerde ve genelde Hint-Avrupa dillerinde fiil takıları yön belirtici zarflardan fiile yaklaşarak fiil ile bütünleşmiş, sonraki evrelerde kimi takılar basit fiil ile bütünleşmiştir.

Zazacada da iki farklı fiil takısı mevcut. Biri, bugünkü dilde artık takı veya ek olarak algılanmayan basit fiille bütünleşmiş olanlar:

Örn. “inmek” anlamını taşıyan *nıştene* (*nış-en-*) fiilini ele alırsak, fiil kökü *nış-* (~ *nış-*) olarak bilinir. Ancak etimolojisine baktığımız zaman *nış-* kökünü n bileşenlerini kavramak mümkün olur: *nıştene* Av. *ni-* “aşağı” + *vhad-* “oturmak”, Skr. *ni-* न् + *sad-* सद्, Phlv., Frs. *nišastan* نشستن [*nišim-* نشین] “oturmak”, Prt. *nišad-*, HA. **nei-* “aşağı” + **sed-* “oturmak”, Erm. *nstel* նստել “oturmak”, İng. *neither* “aşağı”, *sit* “oturmak”, Lat. *sīdō* a.a., EYun. *neióthen* νειόθεν “aşağıdan”, Alm. *Nest* “yuva” < *nēst* < Grm. **nistaz* < **ni-* “aşağı” + *staz* “oturma”.

Yani, *nış-* fiilin kökü de aslında ancak Eski İranca ve Eski Hintçede bilinen *ni-* “aşağıya doğru” zarfı ile *had-* “oturmak” fiilinden oluşmaktadır. Burada farklı sesbilimsel kanunlar ve evrimler de meydana gelmiştir. Hint-İrani ve Slav dillerinde de geçerli olan *RUKĪ-Kanunu* dediğimiz sesbilimsel fenomenen ötürü *r*, *u*, *k* *i* seslerinden sonra gelen *s* ünsüzleri *š* sesine dönüşür. İrani dillerde (ayrıca Yunanca ve Ermenicede de) ünsüz kümesi olmadıkça Proto Hint-Avrupacadaki *s* bu dillerde *h* ünsüzüne dönüşür, Hint-Arı dillerinde ise özgün *s* şekliyle kalır. *RUKĪ-Kanunu*, Hint-Arı ve İrani dillerin ayrılışından önce (4000 yıldan önce gibi) işlemiş olmalı ki, *s* ünsüzü *h*'ye dönüşmesinden önce *š* ünsüzü *RUKĪ* ses kanunundan ötürü oluşmuş olmalı.

Diğer fiil takıları, Zazacanın tekrar yeniden kendince türettiği otuzun üzerinde fiil takıları, *a-*, *ra-*, *ra-*, *ro-*, *de-*, *pıra-*, *pıro-*, *pêra-*, *pêro-*, *we-*, *cê-* vs. gibi.²⁶ *Nıştene* fiilinin anlam değişikliğine uğrayarak “inmek” diye algılandığından ötürü olabilir ki, sonradan *ro-* takısını ekleyerek *ronıştene* (*nışen- ro*) “oturmak” anlamını yüklemiştir.

Bazı diğer fiillerde de, örn. *amaene* “gelmek”, *ardene* “getirmek”, *vêrdene* “geçmek, sönmek” Eski İrani fiil takıları basit fiille (*simplex verb*) bütünleşmiştir. *Ardene* fiili, bir yöne veya kendine doğru yönü belirten zarf ve sonra fiil takısı olan *ā* ile *berdene* “götürmek” fiilinden oluşmaktadır:

ardene [*an-*, *biar-*]; Phlv. *āwurtan* [*āwar-*], Frs. *āvordan* [آوردن *āvār-* آو], Gor. *awirdey* [*ar-*], Eski Hint-İr. *ā-* “bu yöne” + *bar-* “götürmek”.²⁷

2.4.7 Dilek Kipi

Farsça ve Kürtçeye göre Zazacada farklı çekime tabi tutulan dilek kipi var ki (Örn. *ez beri* “götüreyim”), bu kip aslen Eski ve Orta İrani dillerdeki fiil köküne dayanır. Örn. Av. *barāmi*, Ved. *b^hārāmi* “taşıyorum, götürüyorum”. Prt. *az karām* “yapıyorum”, Phl. (*an*) *barēm* “götürüyorum, taşıyorum”.

Şimdiki zaman bildirme kipinde Zazacada *-r-* kökenli fiillerde *r* düşer, fakat dilek kipinde belirir:

kerdene: *ker-* “yapmak”, *berdene*: *ber-* “götürmek”.²⁸

İkincil bir oluşum da var ki, tüm ağızlarda mevcut olan *şêr-* “gide-“, *bêr-* “gele-“ fiilerinde bulunan *r* eki, *-r* kökenli olan fiillerden devralınmıştır, çünkü *şiyene* ve *amaene* fiillerin kökünde hiçbir zaman *r* bulunmamıştır.²⁹

26 Bkz. <http://zazaki.de/deutsch/praeverbienzazaki.htm> (Nisan 2011)

27 Kurmanci anın büyük ihtimalle Skr. *ānī* आनी “getirmek” < ā + nī- “gütmek” ile alakalı, ā ber- ile değil.

28 *berdene* [*ben-*, *ber-*] “götürmek”. Av. *bar-*, Skr. *b^hr-* ऋ “götürmek, taşımak”, Phlv. *burten* [*ber-*], HAvr. **b^her-*, EYun. *phérō* φέρω, Lat. *ferre*, İng. *bear* “taşımak”, Alm. *ge]bären* “doğurmak”.

29 *amaene* (~ *amiyaene*, *omiyaış*, *umiyaış*) [*yen*, *bêr*] gelmek. Av. *āgam* “gelmek”, Skr. (*ā*)

Batı-Dersim dediğimiz örneğin Dersim-Ovacık ağzında *-(e/i)r-* ünsüzü, keza kökünde *r* bulunmayan fiillerin dilek kipine bu eki ilave etmiştir: *vacer-* “söyliye-, söyle-“, *ronır-* “indire-“, *bider-* “vere-“, örn. *ez vaceri* “söyliyeyim”.

3. SÖZCÜKBİLİM

Sözcükbilim (leksikoloji) de bazı sözcüklerin geçirdiği anlam değişikliği açısından önem taşır. Birkaçının kökeni konusunda bazı örnekler:

derwe (~ *derw*) “köy”. Frs. *deh* 𐭌𐭅, Krt. Krm. *dī* “köy”, Phlv. *dēh*, Av. *dax̌yu-* “insanların yerleşik olduğu toprak, en yüksek yönetim birimi”, EFrs. *dahyu-* “toprak, yerleşim yeri”, Skr. *dasyu-* दस्यु “dinsiz biri, barbar”.

şar “halk, el âlem”. Prt. *şabr* “vilayet, memleket, kent” > Phlv., Frs. *şahr* شهر, Av. *xšaθra-* “krallık, devlet, ülke”, EFrs. *xšaça-* a.a., Skr. *kṣatrá* क्षत्र “egemenlik, güç, iktidar” < *xšā-/kṣī-* क्षी “yönetmek, sahip olmak”, Krt. *şar* “şehir, kent”. Partçadan Farsçaya ve diğer dillere geçmiştir.

eşkarwītene [*eşkarwen-*, *beşkarw-*] “sökme”. Frs. *şikāftan* “yarmak” < Phlv. *şkaftan*, HAvr. **(s)kēp-/ (s)kōp-* “kazmak, kazımak”, EYun. *skáptō* σκάπτω “kazmak”, Lat. *scabere* “kazımak”, Got. *skaban*, Alm. *schaben* “kazımak, rendelemek”, schaffen “başarmak, yaratmak”, İng. *shave* “traş olmak”, *shape* “şekil vermek”, Lit. *skōbti* “içini soymak”, Rus. *skóbel* скобель “yontma bıçağı”.

Eşkeft “mağara” < Frs. *işkeft* اشكفت, Krt. Krm. *şikeft*, Krt. Sor. *eşkewt*.

Zazacada iki kelime de önem taşır. *Bermaene* “ağlamak” fiili de Kuzeybatı İrani dillerinde varlık gösteren bir kriter sözcüğüdür. Diğer de Merkez Zazacadaki *bümlerz* “deprem” kelimesindeki ilk bileşen *büm* sözcüğün de Eski Hint-İrani dillerde “yer” anlamına geldiği görülmektedir:

bermaene [*bermen-*, *biberm-*] “ağlamak”. Prt. *barmādan*, Gil., Maz. *barm-*, HAvr. **b̌rem-*, Lat. *fremere* “yas tutmak”, (?) EYun. *brēmō* βρέμω “gürlemek, bağırarak, öfkelenmek”.

bümlerz “yer sarsıntısı, deprem”. < *büm* “yer, toprak” + *lerzaene* “titremek”. EFrs. *būmi-* “toprak”, Av. *būmi*, Phlv., Frs. *būm*, Sğd. *βwm̐b* “yer, dünya”, Harzemce *βwm* “yer”, Ved. *b̌ūmi-* भूमि a.a.

---

gam (𑀅) गम् “gelmek”, Phlv. *āmatan* [āy] > Frs. *āmadan* آمدن [āy ای], Prt. *āgetan* [āg], Krt. *hatin* [ê] < *atin. Önek ā “bu yöne” + *gem* “gitmek”, HAvr. **gūem* /gūom /gṃ “gitmek, gelmek”, İng. *come*, EYun. *baínō* βαίνω “gitmek”, Lat. *venīre*, Lit. *gemu* “dünyaya gelmek”.

4. SÖZDİZİM (SENTAKS)

Sözdiziminde Zazaca bir *SOV* (özne-nesne-yüklem) dili olarak, bazı İrani ve Hint-Dillerin sahip olduğu *bölünmüş özgeçişlilik* sahiptir. Eski İrani dönemin sonuna doğru ve orta İrani dönemin başlangıcında gerçekleşen geçmiş zamanın kuruluş şekliyle çoğu orta İrani dilde, geçmiş zaman edilgen ortaç (*participle perfect passive*) soneki *-ta-* ile oluşturulan fiil çekimin sayesinde meydana gelen biçim-sözcük dizimsel (*morphosyntactic*) bir fenomen olan bölünmüş ergatifiklik (*özgeçişlilik, split ergativity*) bugün de Zazacada varlığını sürdürmektedir³⁰. Yani tüm geçmiş zaman şekillerinde geçişli fiillerde öznenin eğik halde belirtilmesi, nesnenin yalın halde olması, İrani dillerde ayrıca fiilin ergatif alanda da nesneye göre çekimlenmesi, örn.

Ez ey anan, o mī ano. “ben onu (eril) getiriyorum, o beni getiriyor”,
geçmiş zamanda ise:
mī o ard, ey ez ardan “ben onu getirdim, o beni getirdi”
şeklinde çekilir.

Orta ve Eski İrani dillerden örneklere bakılırsa, Zazacadaki sistemin o dillerde de varolduğu belirmekte.

Partça:

(*az*) *hawīn abgund-ām* “(ben) onları ifşa ediyorum”
man abgust (a)h-ēnd “ben onları ifşa ettim”

Orta Farsça:

an tō xwān-ēm “ben seni çağırıyorum”
man tō xwand-ay “ben seni çağırdım”

Eski Farsça (*manā krtam-construction*):

<i>/ima</i>	<i>taya</i>	<i>manā</i>	<i>krtam-/</i>
DEMP.N/A SG n.	RELPRON.N/A SG n.	PERSPRON. 1. SG G/D	yapmış.PPP N/A SG n.

“yaptığım şey” (DB 1.27)

Eski Farsçada ilk izleri beliren özgeçişlilik, bir edilgen çatısı veya şekli değilse de, dilbilgisel yönden anlaşılması için şu şekilde çevrilebilir: “benden taraf yapıp-

30 Ergatifiklik (ergativity), Eski Farsçada belirmeye başlamasıyla, Partça, Pehleviçe, Baktrice gibi Orta İrani dillerde, Kurmanci (Sorani'de kalıntı olarak var), Simnani, Beluçça, Yağnobi gibi Yeni İrani dillerde, Urdu, Sindhi gibi Hint-Arı dillerinde, Gürcüce, Lazca gibi Güney Kafkas, Çerkezce gibi Batı Kafkas, Avarca, Lezgice gibi Kuzey Kafkas dillerinde, ayrıca Baskça, Dyirbal gibi dillerde, dünyada konuşulan dillerin pek çoğunda ağırlıklı olarak kendi başına bir hal olarak veya kuruluş şeklinde yer almaktadır. (Keskin 2010)

mış (şu) şey”. Yani, cümlede kılıcı (özne, *agent*) eğik haldeyken, etkilenen (nesne, *patient*) yalın halde olup yüklem (fiil) de yalın halde olan nesneye göre sonek alır. Orta ve bazı Yeni İrani dillerde de bu kural hala –şayet çevre dillerin etkisiyle çekim paradigmasında sarsılma olmadıysa- geçerlidir. Özgeçişliliğin Hint ve İrani dillerde sadece geçmiş zamanda işlemesi, yukarıda da belirtildiği gibi, Eski İrani fiil çekim sisteminden ortaç (-*ta-*) + koşaç şekli çekime geçmesinden ve bu sistemde cümledeki eyleyenlerin (faillerin) hallerinde ve fiil çekiminde değişiklik olmasından kaynaklanmaktadır

5. SONUÇ OLARAK

Dilbilgisi ve dilbilimin bazı kategorilerinden örneklerle, İrani bir dil olan Zazacanın tarihsel evrimine bakabilme imkânı sunulmaya çalışılmıştır. Dilin birçok alanında olduğu gibi, etimoloji ve dilbilgisinde de ait olduğu dil grubu ve dil ailesindeki tarihi dillerin sayesinde araştırılacak ve keşfedilebilecek birçok özelliğin var olduğu ve yapılması gereken dilbilimsel araştırmalarda uzun bir yolun kat edileceği malumdur.

Neticede, elimizde diğer yeni İrani diller dışında Orta (Pehlevi, Partça), Eski İrani (Avesta, Eski Farsça) dilleri ve Eski Hintçe, Latince, Eski Yunanca, Hititçe gibi diller günümüze belgelenmiş olarak ulaştırılamasaydı, Zazacanın tarihsel gelişimi hakkında bilgilerin birçoğuna varma şansına sahip olamayacaktık. Zazacanın akrabası olduğu kırka yakın diğer İrani diller için de elbette aynısı geçerlidir.

Son bir not olarak şunun da söylenmesi gerek ki, Eski ve Orta İrani dillerin dışında kimi Yeni İrani diller Zazacanın araştırılmasında yardımcı işlevi görmektedir. Örneğin *murd* (~ *murd*) “tok” sözcüğünün köktaşını Güneydoğu İrani dili Peştuda da bulabiliriz: *mor* مور (eril), *marê* مره (dişil) “tok”. Veya Zazacadaki yakınlık belirten işaret zamiri ve bazı zarflarda kullanılan *n-* ve *e-* öneki, örn. *a : na : ena* (~ *ana*) “o, bu, şu (dişil)”³¹, *enika* (~ *anika*) “aha şimdi”, *wina* ~ *heni : ewina* ~ *ania* “böyle : işte böyle” gibi sistemi, Kuzeydoğu İrani bir dil olan Yağnobi dilinde de görmekteyiz, örn. *iş : nihêš : anihêš* “o : bu : şu”.³²

31 İşaret zamirlerinde aslen 3 boyutlu yakınlık derecesi belirtile de (Örn. *o, n-o, e-n-o*; Türkçede de olduğu gibi *o, bu, şu*), genelde kullanılan 2 derece bulunmaktadır. Uzak derece için olanlar 3. şahıs zamirleri *o, a, ê*'ye denk düşerken, yakın derece için Kuzey ve Güney-Zazacasında *n-* önekiyle *no, na, nê* (yalın hal); *ney, nae, ninan* (bükünlü hal); bükünlü halde niteleyici (*attributive*) işlevinde (*nê, (n)a, (n)ê*, örn. *vengê nê heri / heran* “bu eşeğin / eşeklerin sesi” iken, Merkez Zazacasında yakın derece için genelde *en- ~ in-* kullanılır. Kuzeyde *a-*, Güneyde *e-* eki çok yakın derece için genelde niteleyici şekilde kullanılır, örn. *eno ~ ano lacek* “şu oğlan” (Keskin 2010: 10).

32 Dilbilimsel özellikler dışında dildeki bazı sözcüklerin anlam değişmesi, kalıbı veya ifade şekillerinde de eski inanca ve kültüre dair kalıntılar bulmak mümkündür. Örneğin güneş battığında Kuzey Zazacada gün batımında kullanılan *roc şî ko ro* „güneş dağın arkasına gitti“ cümlesinin yanında yaşlı kesimin kullandığı *roc şî wertê hurdiyanê xo* „güneş çocuklarının arasına gitti/döndü“ veya, “*Roc kî şî ko ra, peyê koo dî edjarê esto, boynî ano kî virniya roci bîbirno (...)* *roc sîro kî niseno*

6. KAYNAKÇA

- Asatrian, Garnik S. / Gevorgian, N. Kh. 1988: "Zāzā Miscellany: Notes on some religious customs and institutions." In: *Hommage et Opera Minora (Acta Iranica)*. Volume XII. Leiden.
- Asatrian, Garnik 1995: "Dimlī". In: *Encyclopedia Iranica*. Online: <http://www.iranicaonline.org/articles/dimli> (September 2011)
- Asatrian, Garnik S. / Vahman, F. 1990: "Gleanings from Zāzā Vocabulary". In: *Acta Iranica*. Volume XVI, S. 267-275. Leiden.
- Arslan, İlyas 2007: Partikeln im Zazaki. Yayınlanmamış mastır tezi. Köln. İnternette: http://www.kirmancki.de/Partikeln_im_Zazaki.pdf (Mart 2011)
- Aslan, Cengiz 2011: *Morber*. Roman. İstanbul.
- Bläsing, Uwe 1995: "Kurdische und Zaza-Elemente im türkeitürkischen Dialektlexikon". Etymologische Betrachtungen ausgehend vom Nordwestiranischen. *Dutch Studies (Published by Nell)*. Vol 1 Nr. 2. s. 173-218. Near Eastern languages and literatures. Leiden.
- Bläsing, Uwe 1997: "Irano-Turcia: Westiranisches Lehngut im türkeitürkischen Dialektmaterial". *Studia Etymologica Craconviensia*. Vol. 2. s. 77-150. Kraków.
- Bläsing, Uwe 1997b: "Asme, Asmen, Astore". *Iran & Caucasus*. Vol. 1, s. 171-178. Leiden.
- Blau, Joyce 1989: "Gurânî et zâzâ". *Compendium Linguarum Iranicarum*. Rüdiger Schmitt (Hrsg.), s. 336-340. Wiesbaden.
- Gippert, Jost 1996: "Die historische Entwicklung der Zaza-Sprache". *Dergi: Ware*. Pêseroka Zon u Kulturê Ma: Dimli-Kirmanc-Zaza, 10. sayı, s. 148-154. Türkçesi: "Zazacanın tarihsel gelişimi". *Ware*. Pêseroka Zon u Kulturê Ma – Zaza Dili ve Kültürü Dergisi, 13. sayı, s. 106-113.
- Gippert, Jost 2007/2008: "Zur dialektalen Stellung des Zazaki": *Die Sprache. Zeitschrift für Sprachwissenschaft*. Wiesbaden.
- Hoffmann, Karl / Forssmann, Bernhard 1996: *Avestische Laut- und Flexionslehre*. Innsbruck.
- Horn, Paul 1988: *Grundriß der neupersischen Etymologie*. Hildesheim (Nachdruck der Ausgabe Straßburg 1893).
- Hübschmann, Heinrich 1895: *Armenische Grammatik*.
- Hübschmann, Heinrich 1895: *Persische Studien*.

---

zerg, awki mesimê, xıрабо, gunao! Lêla roc kî erceno, düao bikerê!" (Aslan 2011:216) „Güneş battığında, dağların arkasında bir ejderha var ki boyna güneşin önünü kesmeye çalışır. (...) güneş ufuğa yerleştiğinde su içmeyin, günahtr! Sabahleyin güneş doğduğundan dualar edin!". Eski Hint inancında ve dualarında da böyle kalıpları bulmak mümkün.

Yine Zazacada „cenaze kaldırmak“ için kullanılan fiil *wedardene* „yukarı kaldırmak“ anlamına gelir ve diğer anlamda böyle de kullanılır. Ölünün toprağa gömülmesine rağmen hala bu fiilin kullanılması, Zerdüş inancında cenazelerin yüksek yerlere ve kulelere kaldırılmasından kalma bir kalıp olmalı.

Veya Zazacada kullanılan *asmên* „gök“ sözcüğünün etimolojisine bakılırsa: *asmên*, Av. *asman* „gökyüzü“, Zerdüş inancında gök tanrısı < *asmānam* akuzatif (-i hali), Phlv. *asmān* „gökyüzü, cennet“ fakat Skr. *asman* अश्मन् „taş“, „taştan gök“ imgesinden kalma (krş. *asmará* अश्मर „taştan“, HAvr. **h₂ék-* „keskin“ > *h₂ékmon „taş“, *h₂ékmoros „taştan“, EYun. *ákmōn* ἄκμων, Hit. *aku*, Rus. *kamenî*, İng. *hammer* „çekiç“ < Eİng. *hamor*).

Sanskrit ve diğer Hint-Avrupa dillerinde „taş“ anlamında kullanılırken, Sanskrit „taştan gök“ (göğün taşa benzetilmesinden) anlamında kullanılması da İrani dillerindeki „gök“ anlamını açıklığa kavuşturur.

- Jacobson, C.M. 1993: *Rastnustena Zonê Ma. Handbuch für die Rechtschreibung der Zaza-Sprache*. Bonn.
- Jacobson, C.M. 1997: *ZAZACA Okuma-Yazma El Kitabı*. Bonn.
- Jacobson, C.M. 2001: *Rastnustena Zonê Ma. Zazaca Yazım Kılavuzu*. Istanbul.
- Jahani, Carina / Korn, Agnes (eds.) 2003: "Balochi and the Concept of North-Western Iranian". *The Baloch and Their Neighbours. Ethnic and Linguistic Contact in Balochistan in Historical and Modern Times*. Wiesbaden. S. 49-60
- Kausen, Ernst 2006: Zaza. <http://zazaki.de/deutsch/aufsaezte/kausen-Zaza.pdf> (Mart 2010).
- Keskin, Mesut 2007: *Einige gemeinsame Lehnwörter im Türkkeitürkischen aus der Region Trabzon und im Zazaki aus der Region Pülümür-Erzincan*. <http://zazaki.de/deutsch/aufsaezte/trabzon-pulumur-lehnwoerter.pdf> (Ocak 2010).
- Keskin, Mesut 2008: *Zur dialektalen Gliederung des Zazaki*. <http://publikationen.ub.uni-frankfurt.de/volltexte/2009/6284/> (Ocak 2010).
- Keskin, Mesut 2010: Zazaca üzerine notlar: *Herkesin bildiği sır: Dersim* (Derleyen: Şükrü Aslan). İletişim Yayınları. İstanbul. İnternette: <http://zazaki.de/turkce/makaleler/zazacazerinenotlar.pdf>
- Majidi, Mohammed-Reza 1980: *Strukturelle Beschreibung des iranischen Dialekts der Stadt Semnan*. Hamburg.
- Mann, Oskar / Hadank, Karl 1932: *Die Mundarten der Zâzâ, hauptsächlich aus Siverek und Kor*. Leipzig.
- Mayrhofer, Manfred 1986-2001: *Etymologisches Wörterbuch des Altindoarischen* (EWAia), Heidelberg.
- Paul, Ludwig 1998a: *Zazaki. Grammatik und Versuch einer Dialektologie*. Wiesbaden.
- Paul, Ludwig 1998b: "The Position of Zazaki among West Iranian Languages." *Old and Middle Iranian Studies* Part I, ed. Sims Williams. S. 163-176. *Proceedings of the 3rd European Conference of Iranian Studies (held in Cambridge, 11th to 15th September 1995)*. Wiesbaden.
- Schmitt, Rüdiger (Hrsg.) 1989: *Compendium Linguarum Iranicarum [CLI]*. Wiesbaden.
- Schmitt, Rüdiger 2000: *Die Iranischen Sprachen in Geschichte und Gegenwart*. Wiesbaden.
- Schwartz, Martin 2009: "Iranian *L, and Some Persian and Zaza Etymologies". *Iran and the Caucasus* 12, s. 281-287.
- Selcan, Zülfü 2001: *Zaza Dilinin Gelişimi* <http://zazaki.de/zazakide/ZazaDilininGelisimi.pdf> (Ocak 2010)
- Selcan, Zülfü 1998a: *Grammatik der Zaza-Sprache. Nord-Dialekt (Dersim-Dialekt)*. Berlin.
- Selcan, Zülfü 1998b: "Die Entwicklung der Zaza-Sprache". *Ware. Pêseroka Zon u Kulturê Ma: Dimli-Kırmanc-Zaza*. 12. sayı, S. 152-163. Bayersbronn.
- Spuler, Bertold (Hrsg.) 1958: *Handbuch der Orientalistik*. Erste Abteilung, Vierter Band, Iranistik. Erster Abschnitt Linguistik. Leiden-Köln.
- Tahta, Selahattin 2002: *Ursprung und Entwicklung der Zaza-Nationalbewegung im Lichte ihrer politischen und literarischen Veröffentlichungen*. Yayınlanmamış mastr tezi. Berlin.
- Temizbaş, Suvar 1999: *Einflüsse des Deutschen auf die Dimli-Sprache*. Yayınlanmamış mastr tezi. Halle, Almanya.
- Todd, Terry L. 1985: *A Grammar of Dimli (also known as Zaza)*. Ann Arbor, Michigan.
- Windfuhr, Gernot (Ed.) 2009: *The Iranian Languages*. Michigan.

BAZI ZAZA ATASÖZLERİNİN KISA İZAHI VE DİĞER MİLLETLERİN ATASÖZLERİYLE KARŞILAŞTIRMASI

Burhanettin DAĞ

M.A. Filolog ve Teolog. Almanya Merkez İslam Konseyi Yönetim Kurul Üyesi,
burhan_dag@yahoo.de

Konuşmama başlamadan, bu toplantıya uzaktan yakından iştirak etmiş olan tüm konuklara, muhterem Bingöl halkına ve sunumlarıyla II. Uluslararası Zaza Tarihi ve Kültürü Sempozyumu'na zenginlik kazandıran yerli ve yabancı dil uzmanları ile akademisyenleri yürekten selamlar ve katkılarından dolayı takdir ve teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca Bingöl Üniversitesi Rektörü Sayın Prof. Dr. Gıyasettin Baydaş'a, yardımcılarına ve bu sempozyumun tertiplenmesinde emeği geçmiş olan üniversitenin diğer öğretim ve araştırma görevlileri ve personeline de şükranlarımı sunar tüm ilmi, akademik ve kültürel çalışmalarında başarılar dilerim. Konukseverliğiyle meşhur olan Bingöl halkının, bizim dil ve kültürümüzün tanıtılmasında emeği geçen ve bir anlamda kültür elçileri olan başta yabancı konuklarımız olmak üzere, buraya teşrif getirmiş olan misafirlerimize göstermiş olduğu konukseverliğinden dolayı da takdir ve teşekkürlerimi sunarım.

Muhterem konuklar ve değerli akademisyenler; bu sunumumda herhangi bir kaynaktan veya kitaptan alıntı yapmış değilim. Alıntım ve kaynağım yaşadığım bölgedeki halktır. Zaza kültürü, adet ve geleneğidir. Normalinde akademik sunumlarda kaynakların sunulması lazım, buna vakıfım. Ancak ben Zaza halkının

ve kültürünün bir parçası olarak kaynaklık edebileceğimi sanıyorum. Başkaları da gelip benim halkım, törem, dilim ve kültürüm hakkında araştırmalarda bulunup bir şeyler yazıyorlar. Ben ise bunun içerisinde ve bir parçası olarak kaynaklık yapmaya daha evlayım. Benden maksat şahsım değil Zaza halkının şahsı manevisidir. Şairin ifadesiyle

“Ab der kuzewo ma teşne leban”

“Su çömlekte ve bizlerse susamış dudaklarla.”

Çömleğimiz yöremiz ve halkımız, suyumuz ise dilimiz. Kültürümüz adet ve geleneklerimiz. Yani su buradadır, önce onu burada aramak gerek. Geçen seneki sempozyumumuzda sunumcular Zaza dilinin tarihi, Zazaların geçmişi, akraba olduğu halklar ve Zazaca'nın bir diyalekt mi bir dil mi ve azda olsa Zazaca grameri hakkında konuşmalar yapıp güzel sunumlar takdim ettiler. Bendeniz bu sene bu konulara değinmeyeceğim ve Zaza'nın kim ve ne olduğunu ve kendisini nasıl tanımladığını halkın kendisine bırakalım ve bu konuda ilmi çalışmalara gölge düşürecek olan siyasi polemiklerden de kaçınalım. Bundan böyle Zazaca'nın var olan şekliyle genç nesillere nasıl ve ne şekilde aktararak korumanın ve geliştirmenin yollarına bakmalıyız. Kimin elinden ne geliyorsa bunu esirgememeli ve ihmalkâr davranmamalı.

Dilimizin diğer gelişmiş ve standardize olmuş dillerle karşılaştırmasını böyle bir benzetmeyle daha iyi yapabiliriz. Kiremit veya tuğla bloklarından örülen duvarlar vardır. Bu duvarları yapmak kolaydır. Çünkü bloklar ve tuğlalar kalıp halinde biçilmiş ve harç da ona göre ayarlanmış. Bu tür duvarları yapmak fazla zor değildir. Zazaca ise harcı olmayan taş duvar aşamasında bulunmaktadır. Bir dilin taşları o dilin kelimeleri, ara sütunları ise atasözleri ve kavramları, harcı ise grameridir. Elimizde taş hükmünde olan büyük ölçüde kelime var. Ancak yontulup kalıp verilmesi lazım. Çünkü farklı lehçeler ve ağızlar vardır. Harcımız olan gramer ise tedvin edilmiş şekliyle yok denecek kadar azdır. Bunun tedvin edilmesi lazım. Ara sütun veya demirler hükmünde olan atasözleri ve deyimler ise yeterince vardır. Ancak bunların da derlenip toplanıp yeni nesile aktarılması lazım. Bendeniz bu sene ve önümüzdeki sene Zazaca atasözleri ve deyimleri hakkında konuşacağım. Zazaca atasözlerinde İslam kültürü, ahlakı ve yaşam felsefesi çok güzel bir şekilde işlenmiş hatta İslami öğretiler bizim atasözlerimizle yoğrulmuş durumdadır. Atasözleri ve deyimler konusunda sair kültürlerle mukayese yapıldığında hayli ileri olduğumuz söylenebilir. Ancak bunların da derlenip toplanması lazımdır. Sunumun başında ve sonunda getirmiş olduğum atasözleri dilimizin halinin hikâyesini en güzel bir şekilde anlattığı kanaatindeyim. Dikkatlerinizi esirgemeyin.

Muhterem hemşerilerim atasözleri hakkında kısaca bir izahatta bulunursak şöyle dememiz gerek. Atasözleri bünyesinde bir ders, bir hikmet, tecrübe ve tavsiye barındıran ve yüzlerce sene dillerde dolaşa dolaşa ta günümüze dek gelmiş olan ve söyleyeni belli olmayan anlamlı sözlerdir. Atasözlerinde bazen kinaye ve bazen de mecaz ve istiare sanatları kullanılmaktadır. Söyleyeni belli olan ve atasözleri gibi anlamlı olan sözlere ise vecize denir. Atasözleri her milletin yaşam biçimini, hayat felsefesini, çevreyle ve diğer canlılarla ilişkilerini ve genel anlamıyla kültürünü en güzel ve veciz bir şekilde anlatan, kısacası bir milletin yaşamını yansıtan ayna misalidir. Tüm milletler ve halklar arasında müşterek olan bir takım atasözleri olduğu gibi her milletin kendine has olan atasözleri de mevcut bulunmaktadır. Çünkü hayatın büyük bir kısmında insanlar müşterektirler. Terbiye, tabiat, dostluk, düşmanlık ve hayvanların hayatı ile dağlar, nehirler ve sular hakkında söylenen atasözleri arasında küçük bir takım anlatım farklılıklarını bir yana bırakırsak ortak olduğunu görüyoruz. Ayrıca her milletin hayatında daha fazla ön plana çıkan bir takım öğeler ve bunlar hakkında söylenen sözler de mevcut bulunmaktadır. Araplarda deve, çöl, at düşman ve bedevi, Avrupalılarda domuz, kış, kedi yağmur v.s. Zazalarda ise ayı, tilki, tavşan, kaynana-gelin ve eşek ile çingeneler hakkında hikmetli ve terbiyevi içerikli atasözleri ön plana çıkmaktadır. Milletler arasında müşterek olan atasözlerine örnek olarak bahar hakkında söylenenleri verebiliriz. Zazalar olarak diyoruz ki " **Pê yo vıla wusar nıben/niyenu.** Türkler de diyorlar: *Bir gülle bahar gelmez.* Farslar da diyorlar: *Bâ yek gül behâr nemîâyed.*

Hayvanlar hakkında farklı milletler tarafından söylenen atasözleri de hemen hemen müşterek denecek kadar anlam itibarıyla birbirlerine yakın bulunmaktalar. Örneğin Zazalar köpek hakkında şöyle diyorlar: **Kutığı g'lawenu nierzyen ki.** *Havlayan köpek ısırılmaz.* Veya köpekle ilgili bir başka atasözünde ise şöyle denilmektedir. **Kutıkı g' gaz biyor kellabun xue ranımuecnen.** *Isıran köpek dişini göstermez.* Almanlarda köpek hakkında aynı ifadeyi kullanmaktalar: **Hunde die viel bellen, beissen nicht.** *Çok havlayan köpekler ısırılmaz.* Türkler de "Havlayan köpek ısırılmaz" derler. Farslarda şöyle derler: *Segi ki wa' wa' koned gâz nemîgired.* İngilizlerde şöyle derler: *Barking dogs seldom bite.* Havlayan köpek nadiren ısırır.

Köpekler hakkında bizim atasözlerimiz çok olduğu gibi Avrupalıların belki de köpeğin insanlarla olan yakın ilişkilerinden dolayı tüm milletlerde çokça atasözü mevcuttur. Akraba veya tanışı kayırma ve haksız da olsa onun lehine söz söyleme ve adilane davranmama durumlarında Zazalar şöyle der: **"Kutık gueşti kutık nıwen."** *Köpek köpeğin etini yemez.* Aynısını İngilizler de söylüyorlar. **"Dogs not eat dog"** Araplarda **Leyse zi'bu yequlu lahme zi'bin.** *"Cınawır guêşti cınawiri niwenu."* Kuzey Avrupa da ayı çok olduğu için onlarda bu meseli ayı üzerinde söylemekteler.: **"Bears do not bite one another."** "Ayılar birbirini ısırılmaz.."

Tilki hakkında bütün milletlerde ve kültürlerde birçok atasözü ve anlatım vardır. Tüm kültürlerde ve dillerde tilki hile, açığözlülük ve entrikayı sembolize etmektedir. Örneğin biz Zazalar tilki hakkında şöyle diyoruz: **Lûy eger yo dere xali vin, vuna: waliy ityay eza.** "Tilki eğer bir dereyi boş görürse, buranın valisi benim der." Araplarda da aynı atasözü vardır. "**Lew tera sa'labu wadiyen xaliye seyequl ene huna walıya.**" Yer yüzünde atasözünden yoksun olan hiçbir dil ve kültür yoktur. Ayrıca atasözleri bir milletin farklı zaman dilimlerinde yaşayan tüm nesilleri arasında çok önemli geleneksel ve kültürel bir bağ hükmündedir. Bir milletin gençleri eğer geçmişinden on veya yirmi söz bilmiyorsa, bu o gencin geçmişiyile bir irtibatının kalmamış olduğu anlamına gelir. **Her vaş kwek xue ser-a ben zergun.** "Her ot kendi kökü üzerine yeşerir" Bir halkın evlatları kök ve asaletlerini kaybettiklerine o halk zevale ve diğer halklar içerisinde kaybolmaya mahkumdur. Allah böylesi bir zeval ve kayboluştan Zazaları muhafaza etsin.

Değerli konuklar ve muhterem hemşerilerim. Bu bir parçada uzun olan girişten sonra Zaza dilinin perişan halini ve sunumun sonunda ise bu perişaniyete son verme hususunda Zazalara düşen görev ve sorumluluk hakkında bir atasözle başlamak ve diğeriyile son vermek istiyorum. Bir Zaza atasözünde şöyle deniliyor:

"**Ga kot/qeldiya kard beni zaf**" *Öküz düştüğünde bıçaklar çoğalır*" Meselde tartışma olmaz. Bizim dilimiz bu gün düşmüş ve bıçakların üzerinde sallandığı öküz misalidir. Bu fırsatı ganimet bilen herkes sağa sola çekmeye çalışmaktadır. Herkes bu düşmüş öküz misali olan dilden kendine bir parça çıkarmaya çalışmaktadır. Ancak bizler, bunu ayağa kaldıracağız inşallah. Herkes bir tarafta çekmek isterken şunu söylemek ve bu güvencyi vermek istiyorum, bundan böyle ne Zaza biter ve ne de Zazaca kaybolur. Çünkü her şeyin kayda geçmiş olduğu bir döneme kadar gelmiş olan bir dil, bundan böyle yok olup kaybolmayacaktır.

Şimdi bazı atasözlerimizi diğer dillerdeki benzerleriyle karşılaştırmasını yaparak bu konuda diğerlerinden geri olmadığımız gibi hayatın bazı alanları ve gerekleriyle ilgili diğerlerinden çok daha güzel sözlerimizin olduğunu karşılaştırmalı olarak yansıtmaya çalışacağım.

Newe cucu, kuhun kış kış: Bir çok dil ve kültürde bu ifadenin benzeri vardır. Örneğin Farslar şöyle der: "**Çu now âyed be bâzâr, kohne şewed dilâzâr.**" *"Yenisi pazara geldiği zaman, eskisi gönül azarlayıcı olur"* Azerbaycanlılar da şu ifadeyi kullanıyorlar: "**Teze geldi bazardan köhne düştü nazardan**" Araplarda şöyle der: "**Kullu cedidun leziz.**" *"Her yeni olan lezzetlidir"*. Nasreddin hoca da ikinci hanım alırken bir gün ikisiyle beraber pikniğe çıkmış sudan geçerken, kadınların ikisi de suya düşünce hoca hemen yenisini kurtarmaya koşmuş. Birisi hoca eskisinin sana hizmeti daha fazla niye hemen yenisini kurtarmaya koşun

deyince. Hoca eskisi yüzme bilir, demiş. Yani yeni varken, eskisi boğulsa da fazla önemli değil.

Xue şire heta piri: “Çocukluktaki huy (alışkanlık) yaşlılığa kadar devam eder” Başka bir ifade tarzı daha var şöyle: “**Bwecê şiri heya piri**” “İlk emzirmenin tesiri yaşlılığa kadar devam eder.” Bu iki atasözü bizlere neyi anlatmak istiyor, her ikisi de pedagojik ve terbiyevi bir içeriğe haiz bulunmaktadır. Yani kişi küçüklüğünde nasıl bir terbiye ve edep görmüş ise bunun izi ve etkisi ömrünün sonuna kadar devam edecektir. Bir Arap atasözü vardır. Bunun hadis olduğunu söyleyenler de vardır. Ancak şahsi kanaatim Arap atasözü olma yönündedir. Söz şudur: “**Atta’lim fi siğer kanaşsi a’lal hacar. Atta’lim fil kiber kanaşsi a’larremel.**” “Küçüklükte verilen talim ve terbiye taş üzerine yazılan yazı gibidir, büyüklükte verilen terbiye ise kum üzerine yazılan yazı gibidir” Küçüklükte verilen eğitim sürekli ve kalıcıdır ve insan küçüklükte öğrendiklerini kolay kolay unutmaz. Ancak büyüdüğünde insanın öğrendikleri, bir dalga nasıl kumun üzerindeki yazıyı silip götürüyorsa, aynı o şekilde bir efkâr veya ruhi dalgayla kolayca silinip yok olabilir. İkinci ifade ise helal lokmanın önemi ve pak olan sütün çocuğun şahsiyet ve kişiliğinin şekillenmesinde ne denli etkili olduğunu ifade etmektedir. Hem sütün verilme adabı ve süt veren annenin kişiliği ve yapmaları gereken hususlar ve hem de helal lokmanın insanın kişiliğinin şekillenmesindeki olumlu etkisi ve haram lokmanın yıkıcı tahribatı hakkında sevgili İslam Peygamberinin bir çok buyruğu ve beyanı mevcut bulunmaktadır. Tabi ki konumuz eğitim ve terbiye olmadığı için bu hususta sözü fazla uzatmamak gerek.

Bediüzzaman Said Nursi hazretlerinin hayatından bu konuya ışık tutan bir noktaya değinmek istiyorum. Annesi ona hiç bir zaman abdestsiz süt vermemiştir ve kardeşine bir kaç defa abdestsiz süt verdiği için aradaki farkı görüyoruz. Aynı şekilde babası da tarladan eve dönünce hayvanları başkalarının buğday veya arpasından bir şey yemesinler diye ağızlarına bir şey geçiriyordu. İşte küçük yaştaki bu temiz süt ve helal lokma, İslam’ın ve Müslümanların medarı iftihar olan bir insanın yetişmesine vesile oluyor. Farslar da diyorlar “**İlk kerpici yanlış koydun mu Süreyya’ya kadar eğik gider**”

Vengi defi dūr ra weş yenu: “Davulun sesi uzaktan hoş gelir” Bu söz doğu halkları arasında müşterektir. Şu anlama gelmektedir. Uzaktan her şey güzel görünür. Oyun olsun, çalışma olsun veya kavga ve savaş olsun. Ancak insan işine girdiğinde veya bulaştığında hakikatini anlar. Çünkü bilgisi hakk’ul yakın derecesine ulaşmıştır. Bu atasözünü açıklayıcı mahiyette bir diğer atasözü daha vardır o da şudur: “**Merdım kot guevend gera xu tēşun.**” “oyuna (halaya) girdin mi sallanmalısın” Türkçede de aynısı mevcuttur “Davulun sesi uzaktan hoş gelir”. Farslarda aynısını söylüyorlar: “*Sedaye debul ez dur xoşest.*”

Xebat seqê merdim a: “Çalışmak çelikleşmektir.” Muhterem hemşerilerim kızgın demire su vererek onu sertleştirmek veya çelikleştirmek anlamına gelen seqa kelimesinin bu anlama geldiğin bir çok gencimiz bilmez. Demirciler iş aletleri yaparken bunları sertleştirmek için ateşe atar ve tam sıcak olup kızardığında, ona su vererek çelikleştiriyorlar. Sürekli çalışan ve hareket eden bir kimse de çelikleşir. Almanlarda bu konuda aynı anlama mefhumu muhalifi şeklinde delalet eden bir ifade kullanmaktalar: “**Wer rastet rostet**”. “Sürekli istirahat eden pas tutar” Son dönemlerde hastalıkların daha da çoğalmış olmasının başlıca nedenlerinden birisi çok yemek ve az hareket etmektir. Körfez ülkelerinde insanların nerdeyse yüzde kırkı hareketsizlik ve çok yemenin neticesi olan hastalıklara maruz durumdalar. Türkçede de bu anlam çok güzel bir atasözüyle ifade edilmiştir: “**İşleyen demir pas tutmaz**”

Kaynana ve gelin kavgası bütün milletlerde vardır. Ayrıca kaynana ve gelin ilişkilerini konu alan sözler de çoktur. Ailevi yaşamda önemli bir rol ifa eden bu iki unsur arasındaki ilişki biçim hakkında söylenenler, hayatın keyfiyeti ve niteliği hakkında da bir çok ip uçları vermektedir: Örneğin “**Vêw zun çınyu vistûri din imun çınyo:** “Gelinin dili yok, kaynananın da dini imanı yok” Bu söz kendisini ifade edemeyen veya utanç ve hayasından hakkını talep etmeyen emir altındaki bir kişiyle insafsız olan amiri veya işvereninin veya karı ise kocasının durumu mevzubahis olduğu benzeri durumlarda söylenir. “**Neden gelinin dili yoktur.**” Eskiden gelinler çocuk sahibi olmayınca kadar kayın anne ve kayın babanın yanında konuşmazlar. Bazı yerlerde henüz de bu terbiye vardır. Bilhassa kaynataların huzurunda gelinler konuşmazlar. Kızlarımızın ve gelinlerimizin bir parçada olsa bu adete riayet edip edep kuralları çerçevesinde büyüklerin huzurunda ve bilhassa kayın anne ve baba huzurunda az konuşmaları ve seslerini yükseltmemeleri hoş bir töre ve gelenektir. Bu davranış haya ve utanma perdesinin yırtılmayıp berdevam kalmasını sağlar.

Kênê mı ez tû ri vuna vêwê tı beşnaw!. Kişi dolaylı olarak başkalarına bir mesaj vermek istediğinde ve muhatabın asıl maksat olmadığı durumlarda bu sözü kullanır. Türkçede de aynısı mevcut bulunmaktadır: “*Kızım sana diyorum gelinim sen işit.*”

Pısingag mast bıwer, çımun ye ra bellu ben: “Yoğurt yiyen kedi gözünden bellidir.” Bu ifade suçluluk psikolojisini konu edinmekte. Bir insan bir hata yapıp onu gizlemeye kalkışırsa, belli bir oranda belki başara bilir. Ancak uzman olan kimse onun gözlerinden ve yüz hatlarından rahatlıkla bunu çıkarabilir. Çünkü suçlu olan kendi iç aleminde ciddi bir sıkıntı yaşar ve bu sıkıntı ve perişan haleti ruhiyesi yüzünden okunabilir. Türkçede de aynı şekliyle kullanılmaktadır.

Vazd pısing heya mereko: “Kedinin kaçışı samanlığa kadardır” Bir insan bir hata yaptığında veya bir suç işleyip saklanmaya veya ortalıktan kaybolmaya

çalıştığında ve kaçacak daha fazla imkan kalmayıp çıkmaz sokağa girdiğinde, bu durumu özlü bir şekilde ifade etmek için bu atasözü kullanılır. Bu mefhumu pekiştiren bir atasözü daha mevcut bulunmaktadır şöyle: **“Tı şiyeri ça, sate dar ra yen war.”** *“Nereye gidersen gi,t sonunda ağacın kütüğünden aşağı ineceksin”* şekillenmiştir. Adamın biri düşmanını kovalamış düşman kurtulmak için ağaca tırmanmış, kovalayan ise ağacın altında beklemiş, ağaca tırmanan ise o daldan bu dala geçiyor. Aşağıya, yukarıya sağa sola tırmanıyor. Aşağıdaki adam istifini bozmadan ona hitaben nereye gidersen git sonunda ağacın kütüğünden aşağıya ineceksin. Ben de burada bekliyorum demiş. Boşuna çabalama çabuk aşağı in ya kavga et ya da teslim ol.

Aşık ba'd çorasa def-zurna nımusen: *“Kırkından sonra Çingene davul zurna öğrenemez”* Yani her şeyin bir zamanı vardır. Öğrenmek veya meslek edinmek için belli bir yaşta insan çabalamalı. Zamanında insan bir işe koyuldu mu başarı oranı çok daha yüksek olur Farslarda, benzer bir ifade var: *“Haseni okula gitmiyordu, gittiğinde ise cuma günü gidiyordu”* Cuma günü tatil günüdür okullar kapalı. Kırk adedi ise sembolik bir adettir, İslam kültüründe ise çok önemli bir yeri vardır. Kırk yaşı olgunluk yaşı olarak tanımlanmakta. Kırk günlük nefis tezkiyesi ve manevi süluk veya bazı mezheplerde kırk kişiyle ancak Cuma namazı kılınır. Ve ayrıca kırk hadis şerhleri oldukça yaygındır. Kırkına kadar insan nasıl bir seyir izlemişse kırkından sonra büyük ölçüde o seyir devam eder.

Run aşık bı zafse sawon bueçê hêr xu ra: *“Çingenenin yağı çoğaldığında ise eşeğinin kuyruğuna sürer.”* Bu atasözü parasını ve malını kullanmasını bilmeyen deneyimsiz müsrifler veya yokluktan birde varlığa kavuşan ve emek harcamadan bir zenginlik elde eden kimseler için kullanılır. Çabalamadan bir mirasa konan zengin ailelerin çocukları genel de böyledirler. Kendi şehrimizde bu şekilde davranan ve perişan olan bir çok zengin ailelerin çocukları vardır. Her yer de durum bundan ibarettir. Arapların da benzer ifadesi vardır: **“Lew zade hennaul bedwı yede' a'la zenbi himarîh’.** *“Bedevinin kınası artığında eşeğinin kuyruğuna sürer”*

“Aşık kélîbya def dırya:’. *“Çingene kudurdu davul yırtıldı”* Yani insan kudurduğunda veya kızdığında bir zarara, ziyana veya fitneye sebep olur. Bunun için kişi haddini ve sınırını aşmamalı. Böylesi azgınlık ve kızgınlığın beraberinde getirdiği zararları ve tahribatı veciz bir şekilde ifade etmek için bu atasözü kullanılır. Türkçede de biraz daha farklı bir şekilde başka bir atasözü vardır. **“Öfke ile kalkan zarar ile oturur”.** Almanlar da şöyle diyorlar: **“In der Wut niemand tut gut”** *“Öfke anında hiç kimse iyi iş yapmaz”*

Qût weri mawo hakkerê şara: *“Yemi bizde yer, yumurtayı başka yerde bırakır”* Bu atasözü beslendiği ve desteklendiği yere fayda dokundurmayan ve kendisi-

ne zorluk anında veya sıkıntıda sahip çıkmayan kimselere fayda dokunduran ve emektarına faydası olmayan kimse için kullanılır. Bu Atasözünün benzerini aşina olduğum dillerde işitmiş değilim. Tipik “**Qut**” Arapça’dan Zazaca’ya geçmiş olan bir kelimedir. Arapçada azık anlamında kullanılır Zazaca’da ise tavuklara verilen yem veya tane anlamında kullanılır.

Heş bı pir lir pê kay ken: “*Ayı yaşlandığında yavrular onunla oynar*” Daha öncede belirtmiş olduğum üzere Zazaca’da hayvanlar üzerine var olan literatür fena değildir ve atasözleri ise oldukça çoktur. Ayı üzerinde de bir çok atasözümüz mevcut bulunmaktadır. Ben bir kaçına değineceğim. Bir insan yaşlandığında çocuklarından, çevresinden ve etraftan yeterince saygı görmediğinde ve hatta alay edildiği zaman bu söz kullanılır. Büyüklere saygı bütün kültürlerde ve dinlerde vurgulanmıştır. İslam kültüründe kitabımız Kur’anı kerimde ve sevgili Peygamberimizin hadislerinde konu oldukça vurgulanmıştır. Bir hadislerinde sevgili Peygamberimiz şöyle buyurmaktadır: “**Men lem ya’rif haqa kabirena welem yerhem sağırena feleyse minna.**” Büyüklerimize hürmet etmeyen ve küçüklerimize merhametli davranmayan bizden değildir.

“Heş ho wertad qê gêrên’ reçe yı:” “*Ayı ortada niye izini arıyorlar*” Bir iş veya olayın faileri ortada olup herkesçe bilindiği halde, failin kim olduğunun tespitine çalışılmak istendiğinde bu ifade kullanılır. Senelerce memleketimizde sözde, faili meçhul olan cinayetlerin faillerinin aranması gibi. Sağır sultan da failerin kimler olduğunu biliyor. Bu atasözü, hukuki ve siyasal nitelik taşımaktadır. Yani bu tür durumlarda delil ve kanıtı ihtiyaç yok, her şey ortada, ayının ortalıkta dolaşması gibi.

Rasne xu vist pê gatar, hın ma nışinasnen (nıpersen): “*İpini çatala düğümledi, daha bizi tanımıyor (sormuyor).*” “**Rasne pê gatar eştiş.**” “*İpi çatala bağlamak*” ifadesi kinayeli bir anlam taşımakta ve bir işi bitirmiş olmak demektir... Eski den daha fazla at ve merkeplerle yük taşınırken, ip çatala düğümlemeyinceye kadar başkalarının yardımına ihtiyaç olurdu. Ancak ipin düğümlemesi, yükün yüklenmesinin tamamlanmış olduğu ve kinayeli anlamda işin bittiği ve kimseye hacet kalmadığı demektir. Yani kişi ihtiyaç duyduğu sürece seni soruyor ve tanıyorsa ve ihtiyacı kalmadığında ise ne selam ve ne de kelam olmadığında bu söz kullanılır.

“Ciniyê solderzi tım warwaya, solun tıratun kenna pay” “*Ayakkabıcının hanımını sürekli yırtık ayakkabı giyer.* Genelde meslek sahibi olan ve başkalarının işini gören insanlar, kendilerini veya ailelerini ihmal ederler. Öğretmenler veya hocaların çoğu zaman başkalarının çocuklarını eğitip yetiştirirken, kendi çocuklarını ihmal ettiklerini görüyoruz. Araplar bu durumu şu sözle ifade ederler: “**Kel ibreti teksu geyreha we hiye u’ryan**” “*İğne gibi başkalarını diker ancak kendisi*

çıplak". Diğer mesleklerde de durum bundan ibarettir. Farslar da bu durumu şu atasözleriyle ifade ederler: "**Kuzeger ez kuzeye şikeste âb mîx'ored**". "*Çömlekçi sürekli kırık çömlekten su içer.*"

Her tayr ref xuwa perena". "*Her kuş kendi grubuyla (taifesiyle) uçar*" herkesi dengiyle ve uyum sağlayabildiği kimseyle arkadaşlık yapar. İslam dininde de bu konu bilhassa evlilikte önemle vurgulanmış ve *Unkufiyet* üzerinde durulmuştur. "Unkuf" denk olma demektir. Dört hususta kadın ve erkeğin birbirinin dengi olmaları tavsiye edilmiştir. Birincisi eğitim seviyesi. İkincisi hasweb ve üçüncüsü neseb durumu. Dördüncüsü yaş durumu. Bu dört durumda asgari bir denkleğin ve yakınlığın olması başarılı bir evliliğin ön şartı olarak görülmüştür. Aksi takdirde yaşam *Zazaca* ifadesiyle eşek ile öküzün çift sürmesine benzeyecektir. "**Cîtê hêr u gay**" Ağa kızıyla, oğluyla fakir ve biçare bir köylü kızının ortak yaşamı sıkıntılı olur. Sarayda büyümüş bir aristokratla normal bir vatandaşın yaşamı da aynıdır. Lady Diana ile Prens Charlie de buna örnek verebiliriz. Tabi ki her umumi kaidenin bir istisnası da mevcut bulunmaktadır. Türkçe'de diyorlar: "*Davul dengi dengine döver*". Dengi dengine vurmazsa ahenk bozulur. İngilizler de bu hususu şu atasözleriyle ifade ederler: "**Father flock toget, "Birds of a her."**" "*Aynı tüyden olan kuşlar beraber uçarlar*" Farslar da şöyle derler: "**Kebuter ba kebuter baz ba baz, hemcins ba hemcins koned pervaz.**" "*Güvercin güvercinle, kartal kartalla her kes hemcinsiyle uçar*" Yani insanın oturup kalktığı veya hayatını beraberinde idame ettirdiği kimseyle ortak bir takım yönlerinin olması lazım.

Yunan filozofu Eflatun bir gün talebelerine ders verirken şöyle diyor: "Eğer iki insan veya hayvan beraber hareket edip veya oturup kalkıyorlarsa biliniz ki ortak yönleri vardır" Talebelerinden biri bir gün bir karga ile güvercinin beraber uçuşup konduklarını görünce, hocasına geri dönerek: Hocam teziniz bozulmuştur, çünkü bu gün benzer yönü olmayan bir karga ve güvercinin beraber uçtuğunu gördüm deyince, Eflatun siz iyi araştırın muhakkak ortak yönleri mevcut bulunmaktadır der. Daha dikkatlice gözetlenince her iki kuşun da bir ayağından sakat olduğu görülmüştür ve Eflatunun tezi bir kez daha teyit edilmiş olur. Araplar da İngilizlere benzer bir ifade kullanıyorlar: "**Ettayr zewata reyşil mu-teşabih ye'lefu baduha Ba'da**" "*Benzer tüyleri olan kuşlar, birbirlerine daha rahat kaynaşırlar*"

Cınawır rueco mijin pawenu: "*Kurt sisli günü bekler*" Şu bir genel kuraldır; bir işi yapmak isteyen ve imkanlarından yoksun olan kişi gününü bekler. İmkan ve fırsat ele geçtiğinde ise kurdun yaptığı gibi ihmal yapılmaz. Kurmanci'de biraz farklı olarak konuya ışık tutan şu ifade kullanılmaktadır: "**Furset liku diminit, muhlet lınık herame**" "*Fırsat ele geçtikten sonra muhlet vermek (ihmalkar davranmak) haramdır*" Türkçe konuya ışık tutan atasözü hem kalıp ve hem de içerik

olarak aynı Zazaca'da olduğu gibidir: “**Kurt dumanlı günü bekler.**” Almanlar ve İngilizler de benzer atasözlerini kullanmaktalar: “**Gelegenheit macht Diebe**”. “**Oppurtunity makes the thief**” “*Fırsat hırsız oluşturur*” Yani hırsız da fırsatını kollar.

Feqrê a'yb niya. “**Faqrê yo kınca hol niya**”. “*Fakirlik ayıp değildir.*” “*Fakirlik iyi bir elbise değildir*” Çok güzel ahlaki bir ifade. Gerçek anlamda hepimiz fakiriz. Zengin görünen aç gözlüler fakir olanlardan daha fakirdirler. Tabi ki fakirliğin algılanma biçimi farklıdır. Peygamber Efendimiz “**El faqru faxri**”. “*Fakirlik iftiharımdır*” Bu fakirlikten maksat Kur'anın ifadesiyle mutlak zengin olan Hak Teala karşısında insanın kendisini fakir ve muhtaç hissetmesidir. Kur'anı Kerimde Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: “**We entumul fuqerau ilallah wallahu huwel Ğaniyyul Hamid**. Allaha karşı hepiniz fakir ve muhtaç durumdasınız. Gönül zenginliği ve göz tokluğu önemlidir. Gönlü fakir ve gözü aç olandan daha fakir kim olabilir. Ancak maddi anlamda fakirlik de hoş değildir.

Nitekim yine sevgili peygamberimiz buyuruyor ki: “Ma kadel faqru en yekune kufra” “Fakirlik nerdeyse küfre götürecekti” veya bir başka beyanında “Allahumme inni euzu bike min faqrin mekib”, “Rabbim ezici olan fakirlikten sana sığınırım diyor. Her halükarda fakirlik iyi bir elbise değildir. İngilizler de şöyle diyorlar: “**Poverty is no sin.**”, “*Fakirlik günah değildir*” Araplar da aynı ifadeyi kullanıyorlar: “**Elfaqru leyse isma**” “*Fakirlik günah değildir*” Almanlar da şöyle diyorlar: “**Armut ist kein Schande**” “*fakirlik ayıp değildir.*” Bu atasözü mülahaza ettiğiniz üzere uluslararası bir atasözüdür ve bu da insanoğlunun hayatla ilgili bir çok konuda ortak bir yaklaşım ve felsefeye sahip olduğunu göstermektedir.

Nê miyun mezeland rakur nê z' hunun xırabınun vin!: “*Ne mezarlıkta uyu ne de kötü rüya gör*” Bu atasözünde ifade edilen anlam bir başka atasözünde az bir farkla şu şekilde ifade edilmiştir: “**Nê şeytun vin ne Qulhuwallah bıwun**”, “*Ne şeytani gör ne Kulhuwallah oku*” Yani tehlikenin olduğu veya sana zararın geleceği yerde tedbirini almadan bulunma veya oradan geçme. Bir başka ifadeyle sağlam olan kafaya mendil bağlama ve muska yapma.

Muş kenon, kenon qeldon xue ser: “*Köstebek toprağı kazar kendi üzerine döker*” Bu atasözü sürekli olarak başkalarına zarar vermek için çalışan ve türlü hile ve entrikaya başvuran ve sonunda ise herkesten ziyade zarar gören kimse için kullanılır. Çünkü sünnetullah gereği yaptığımız iyilikler ve kötülükler sonunda bize döner. Farslar bu hususu şu atasözleriyle ifade ediyorlar. “**Çah ken hemişe ziré çah est**”, “*Kuyu kazın sürekli kuyunun dibindedir*”. Almanlar da bu hususta şöyle diyorlar: “**Wer anderen eine Grube gräbt, fällt selbst hinein**”, “*Başkasına çukur kazın kendisi düşer*” İngilizler konuyu belki daha güzel bir şekilde şöyle ifade ediyorlar: “**Harm set, harm get**” “*kötülük yapan kötülük görür*”. “Bir başka Alman

atasözünde de şöyle deniliyor: “**Wie man in den Wald hinein ruft, so schallt er heraus**” Yani “Ormanda nasıl çağırırsan aynı yankıyı duyarsın,” “Tı min darid miyun gemid çı qede vënd tı ayi eşnawên. Arap atasözünde ise bu husus şu şekilde ifade edilmektedir: “**Men deqqe duqqe**”, “Kapıyı çalanın kapısı çalınır” *İyilik de yapan kötülük de yapan ya bu alemde veya diğer alemde karşılığını bulacaktır*. *Mevlana Celaleddini Rumi'nin söylediği üzere*

În Cihân kuh est o f'ile mâ nedâ.

Suye mâ âyed zı nedâhâ sedâ.

“Bu dünya dağ, amellerimiz ise çağrıdır.

Çağrılardan sesler bize doğru gelmektedir”

Adır kot kunca uca veşnen: “*Ateş düştüğü yeri yakar*” Hastalık veya musibet isabet ettiği kimseyi yakar. Tok olan açın halinden anlamaz. Bir azizini elden veren, azizin kaybının ne denli ağır olduğunu anlar. Nasreddin Hoca damdan düştüğünde etrafında toplananlardan her biri hoca neren ağrıyor diye sorduklarında, hoca aranızda damdan düşen biri var mı? O neremin ağrıdığını bilir. Türkçede de aynı atasözü kullanılmaktadır: “**Cıniya xırab reşta bedelena. Mışag xıra-biz vaşturi bedelnen:** *“beceriksiz kadın çıkırık, beceriksiz çiftçi de orak değiştirir”* Bu atasözü uluslararasıdır. Yani beceriksiz ve tembel olan bir kimse beceriksizliğini örtbas etmek için bir bahane arar. Almanlar ve İsveçler de şöyle diyorlar: “*Tembel domuz için yer devamlı buzludur*” Afrikalılar da şöyle derler: “*Tezek toplamak isteyen tembel, hayvanın uğramadığı yerde onu arar.* İngilizler de şöyle diyorlar: “**A bad workman blames his tool.**”, “*Beceriksiz işçi araçlarında kusur arar.*” Araplar da şöyle diyorlar: “**Essanı'ul muhml tuşacı edevatıh**”, “*İhmalkar işçi araçlarıyla kavga eder*”

Kum berz bıper, nızm kuwen: “**Yüksek uçan alçak düşer**” Kişi mütevazi olmalı. Ne kadar malı, mülkü makam ve mevkisi olursa olsun, şımarıp haddini aşmamalı. İnsan hayatı iki günden ibarettir, biri lehine biri de aleyhine. Çark lehine döndüğünde azgınlık ve taşkınlık yapmamalı, aleyhine döndüğünde de yeise kapılmamalı ve zillete katlanmamalıdır. Ne tepeden insanlara bak ve ne de tepeden bakanları kabul et. Almanlarda bu manayı şu atasözüyle dillendirmektedirler: “**Hochmut kommt vor dem Fall**”. “*Düşmeden önce gurur gelir*” Aynı ifadeyi İngilizler de kullanmaktalar: “**Pride comes before the fall.**” Yani mütekebbir olup müstekbirce davranırsan ve insanlara tepeden bakıp hakaret ve ihanette bulunursan kendi sonunu getirirsin. Bu konuda mukaddes kitabımızda birçok ayeti kerime vardır. Yeryüzünde fesat yapanların çoğu büyüklenenlere ve yükseklerden uçanlardır. Allahın kulları ise yeryüzünde mütevazi hareket edenlerdir. Allah büyüklük taslayanların burnunu yere sürteceğini vaat etmiştir ve tarihi alem ve adem bir çok örnekle doludur.

“Çı rumıt awı yen:”, *“Ne ekersen onu biçersin”* Bu atasözü hem terbiyevi ve hem ahlaki ve hukuki bir mahiyete haiz bir sözdür. Bir çocuk güzel bir eğitim ve terbiye gördüğünde gelecekte büyük bir adam olur. Tabi ki istisnalar kaideyi bozmaz ancak kaideyi külliyeye budur. İyi bir iş yaparsan netice ve semeresini alırsın. Nitekim Necm suresinin iki ayeti celilesinde bu hakikat çok veciz ve mükemmel bir şekilde beyan edilmiştir, şöyle ki: **“We en leyse lilinsani illa ma se’a. We enne sa’yahu sewfe yura”** “İnsana karşılık olarak çalıştığından başkası yoktur ve çalışmasının karşılığını muhakkak görecektir. Türkçe’de de Zazaca’da kullanılan atasözünün aynısı kullanılmaktadır: *“Ne ekersen onu biçersin”*. Almanlar da bu konuda şöyle diyorlar: **“Wer Wind seat, wird Sturm ernten.”**, *“Rüzgar eken fırtına biçer”* Yani başkalarına zarar verdirmek ve kötülük dokundurmak istersen, bil ki daha büyüğü senin başına gelecektir. Dini ve siyasi literatürde de benzeri ifadeler vardır. **“Şiddetle gelen şiddetle gider”**, Araplar da diyorlar: **“Man daqqa duqqa”** *“Başkasının kapısını çalma senin kapın da çalınır”* İngilizler de bu mefhumu almanlar gibi ifade ediyorlar: *“They sow the wind and reap the whirlwind.”* Bu hususta bir İngiliz atasözü daha mevcut bulunmaktadır: **“As the question, so the answer.”** *“Soru nasıl olursa cevabı da ona uygun olur”*. Veya bir başka sözlerinde az bir farkla şöyle derler: **“One good turn deserves another.”** *“İyilik iyilik getirir”*

“Oka vınertê ra biters:”, *“Durgun sudan kork”* Yani iş ve eylem ehli olan kimse az konuşur çok düşünür, işte yaparken dostluk ve düşmanlıkta da bulunurken ses ve gürültü koparmadan bozuk para gibi hışırtı yapmadan işini görür. Amel ehli olmayan kişiye çok konuşur ve bağırıp çağırır ondan öteye de gitmez

Bir Fars atasözüne bu husus şu şekilde dile getirilmiştir: **“Neters ez anki hayo huy koned. Biters ez anki ser be zir koned”**, *“Fazla bağırıp çağırandan değil başını önüne eğip düşünenenden kork”* Yani bağırıp çağırarak yıkarım kırarım diyen insandan korkma. Onun bağırmaları ve kırıp geçmesi o anlaktır. Başını önüne eğip ne yapması ve nasıl hareket etmesi gerektiğini planlayan kişiden kork, böyle birisi durgun su misalidir, nerede ve ne zaman yutacağı belli olmaz. Alman ve İngilizler de şöyle diyorlar: **“Still wasser sind tief. Still waters run deep.”** *“Durgun sular derin olur”* Düşün mü kurtulmak biraz zor olur.

Yo destra veng nıvecen: *“Bir elden ses çıkmaz”* Yani bir kimse yalnız başına bir şey yapmaz. Birlikten kuvvet doğar. Allah’ın yardımı cemaat ile dir. *“Yedullah me’el Cema’è.”* Almanlar da bu hususta şöyle bir atasözüne sahip bulunmaktalar. **“Eine Hand wäscht die andere.”** *“Bir el diğerini yıkar”*. Farmlar da aynı Zazalar gibi bir söz kullanıyorlar: **“Yek dest seda nedared.”**, *“Bir elden ses çıkmaz”* Türkçede de benzer atasözü şudur: **“Bir ellin nesi var iki elin sesi var veya El eli yıkar iki el de yüzü yıkar.”**

Kum şıtra fek yı bivêş, due pıf keno wen: “Sütten ağzı yanan ayrıanı üfleyerek içer” Yani bir insan bir defa bir hata yaptı mı ve yanlış bir işten dolayı zarar ve ziyana katlandı mı, ikinci defasında çok dikkatli ve temkinli hareket eder ve tekrar acı tecrübeyi tekrarlamamaya gayret gösterir. Bu husus bir Arap atasözünde şu şekilde ifade edilmiştir: **“Men cerrebel mucerreb hellet bihi nedame.”**, “Denenmiş denemek pişmanlığı beraberinde getirir.” Almanlar da şöyle diyorlar: **“Ein gebrantes Kind scheut das Feuer”** “Yanmış çocuk ateşten korkar” İngilizler de şöyle diyorlar: **“Once bitten twice shy.”**, “Bir defa dövülen (ısırlan) iki defa çekinir.”

“Ser heme qal yo qala”, “Tüm sözlerin özü bir söz” Bazen oluyor ki bir kısa öz ve açık söz ve net olmayan yüzlerce sözden daha fazla anlamı muhataba iletir. Bir insan sözünü habire uzatıp demagoji yaptığında ve dolaylı konuşmaya devam ettiğinde ve bir türlü asıl maksadını beyan etmediğinde, Zazaca’da: **“Vatey tu çune vac. Ser heme qal yo qal.”** “Sözün nedir söyle sözün özü birdir” denilir. İmam Ali (a.s) da bu konuda şöyle diyor: **“Xayrul kelam ma qelle wema delle.”**, “Sözün güzel kısı kısacık olup manaya en güzel bir şekilde delalet edendir” Buna edebiyatta icaz sanatı denilir. Almanlar da benzer şu atasözünü kullanmaktalar: **“In der Kurze liegt die Würze.”** “Sözün cevheri özünde”, İngilizler de şöyle derler: **“Brevity is the soul of wit.”** “Bir anlatımın ruhu özlü oluşudur.”

“Astwarun o Qatrun da pyor, hêri bin lungund şin”, “Atlarla katırlar dövüş-tüğünde eşekler ayaklar altında ezilirler” Ağaların kavgalarında en fazla ezilen riayetlidir. Büyük devletlerin kavgalarında çoğu zamanlar küçük devletler zarar görür. Büyük devletlerin soğuk savaşları onların yörüngesinde olan küçük devletler arasındaki sıcak savaşları beraberinde getirir. Amerika ve Sovyetler birliği yetmiş sene birbirleriyle soğuk savaş yürütürken birbirlerine direkt olarak bir roket atmadılar ancak peykleri olan devletler birbirlerinden milyonlarca adam öldürdüler. Kore ve Vietnam savaşında olduğu gibi. Bu günde başka bir minval üzerine büyüklerin savaşları devam ediyor ve arada küçükler eziliyor. Küçükler genelde büyükler adına birbirleriyle savaşmışlardır. Eskiden köylerde ağalar birbirleriyle savaşırken riayeti çarpıştırıyorlardı. Bu atasözümüz sosyopolitik bir atasözüdür.

Pey ra şiyor pay dun ki r’. Vernid şiyer gaz ben ki r’: “Arkadan gidersen çifte atar, önde gidersen ısırır.” Bu atasözü her yönüyle zarar olan ve insanlara şerri dokunan kimseler için kullanılır. Ne yaparsan yap bir türlü zararından kurtulmadığımız bir insan için bu atasözü kullanılır. Bu tür kendilerinden şer yağın insanlar Peygamber Efendimizin dilinden de çok kötü bir şekilde yerilmişlerdir. **“En kötü insan, insanların şerrinden güvencede olmadıkları insandır”**

Xwez pê salawatuna imon nin: “Domuz salavatla imana gelmez” İnat, anlayışsız ve laftan anlamayan bir insana ne kadar söylerseniz ve anlatsanız kar etmez. “Bilene bir bilmeyene havil” Sözden ve nasihatten anlamayan serkeş ve

azgın olan insanların hali bu atasözleriyle en güzel bir şekilde ifade edilmektedir. Araplar da bu konuda şöyle diyorlar: **“El insanu yette’izu bilqawl wal heyvanu yette’izu biddarb.”**, *“İnsan laftan hayvan darptan anlar”* Bazı hadis kitaplarında da bu söz hadis olarak geçmektedir ancak kanaatim bunun bir Arap atasözü olması yönündedir. İranlılar da şöyle diyor: **“Xer ez sālāvāt çe mifehmed.”**, *“Eşek salavattan ne anlar.”* Nitekim laftan anlamayanın hakkı kötektir.

“Battali ra çullagé, çullagé hola sê battalé”, *“Boş boş gezmektense ip sarmak daha iyidir”* eskiden uzun kışlarda insanlar evde boş durmamak için yünden iplik sarar ve *kırbas* denilen çok basit bir kumaş yaparlardı, bu işe *Zazaca*’da çullagé denilirdi. Boş durmaktansa çullaglık (tekstil-dokumacılık) yapmak daha iyidir. İranlılar da bu durumu başka bir ifadeyle dile getirmekteler, şöyle ki: **“Kāçı bıhter ez hiç çı”**, *“Un çorbası hiçten daha iyidir”*, *Almanlar da bu konuda şöyle diyorlar: “Besser eine schiefe Nase als gar keine”*, *“Hiç yoktansa eğri bir burun daha iyi”* Tembellik ve atalet Peygamber Efendimizin diliyle de çok ağır bir şekilde yerilmiştir ve tembel kişi Allah’ın düşmanı olarak tanımlanmıştır. Kendi hayat yükünü herhangi meşru bir gerekçe olmadan başkalarına omuzlatan veya başkalarının sırtından parazit yaşamayı alışkanlık haline getirmiş olan kimselerde lanetlenmişlerdir.

“Del bueç nıkr kutık dıma nıgeren”, *“Dişi köpek kuyruk sallamadıkça, köpekler arkasına düşmezler”* erkek olsun veya kadın hayasızlık ve kötülük için sinyaller vermedikçe, kolay kolay karşı cins bir günah veya yanlışlığa cüret edemez. İslam öğretileri de başta kadınlar olmak üzere insanları, toplumda fesat ve ahlaksızlığa sebebiyet vermemek için her türlü şaibeli ve yanlış yorumlanacak hareket ve davranışlardan ciddi bir şekilde alıkoymaktadır. Yanlış hareketler olmadıkça nahoş sözler de söylenmez. Farslar da bu anlamı şu atasözleriyle dillendirmekteler: **“Kermi dırext ez xudeş est.”**, *“Ayağın kurdu kendisindedir”* Yani bir ağacın kurdu kendisinden olmadıkça o ağaç kolay kolay çürümez.

“Béğeyret la ummet”, *“Gayreti olmayan ümmetten değildir”*. Bu söz belki Peygamber Efendimizin, **“Gayreti olmayanın dini olmaz”**, *“Men la geyrete lebu la dine lebe”* hadisi şerifinden alınmıştır. Kişi kendi inancına, namusuna, dini ve dili başta olmak üzere tüm maddi ve manevi değerlerine karşı tutucu ve gayretkar davranmalı. **“Allah gayretlidir ve gayretkar olan insanları sever.”**, *“İnnellabe gıyyurun yuhibbul gayra.* Yine *Zazaca*’da konuyla ilgili bir söz daha bulunmaktadır. **“İnnellabe gıyyurun yuhibbul gayra.** **“Adam gayretli olsun bir gün yaşasın.”** Tabi ki *Zazaca*’da gayret kelimesi çalışma çabalama ve namusuna sahip çıkma anlamında da kullanılmaktadır. İnsanın eşi ve kızları da gayret olarak nitelenmektedir.

“Merre desa nişin, gezi z’ best xue bueça”, *“Fare duvara tırmanamıyordu, kuyruğuna süpürge de bağladı”* Kişi bir işi başaramayıp veya beceremeyip başka bir

işe el attığında bu atasözü kullanılır. Farslar da şöyle diyorlar: “**Mûş be surax nemireft, cāru be dumeş mibest.**” *“Fare deliğe girmiyordu, kuyruğuna süpürge bağladı”*

Bilbil kerd(o) qefesa zerin yê hunc vat: “**ax waten wax watan**”, “*Bülbülü altın kafese koymuşlar o yine ah vatan vah vatan demiş*”. Vatan sevgisi ve vatan karşı vefakar davranmak konusunda tüm milletler ve kültürlerde benzer atasözleri mevcut bulunmaktadır. Sevgili Peygamberimiz aleyhi salatu ve selam da vatan sevgisi konusunda şöyle diyor: “**Hubbul watan minel iman**”. “*Vatan sevgisi imandandır*” Çünkü her insanın mayası, eti ve kemiği vatanının suyu ve toprağından şekillenir. Bunun için kişinin beslendiğı su, hava ve toprağına karşı nankör ve lakayt davranması çok büyük bir ayıp ve eksikliklerdir. İnsanı imandan uzaklaştırır. Şair şöyle diyor:

“Xakê veten ez textê Suleyman bihter.

Xarê veten ez gule reyhan bihter.

“Vatan toprağı Süleymanın tahtından daha hoştur.

Vatanın dikenini ise reyhan gülünden daha hoştur”

Peniyê zûrun nina. Zurkêr vat bun mı veşa, çoy bawer nikerd “Yalan ve yalancılar hakkında tüm dillerde ve kültürlerde ve bilhassa dinlerde çokça söz mevcut bulunmaktadır: “**Elkazibu aduwullah**”, “*Yalancı Allah'ın düşmanıdır*”. Farslar da bu konuda şöyle diyor: “**Duruğgu feramuşkâr est.**”, “*Yalancı unutkanlıktır*”. Almanlar da bu konuda şöyle diyorlar: “**Die Lügen haben kurze Beine**” “*Yalanın ayakları kısadır*” Başka bir sözlerinde ise şöyle diyorlar: “**Ehrlich währt am langsten**” “*Dürüstlük en kalıcı ve payidar olandır*”

“Her memleket yo adet yı est” Bu sözde hemen hemen bütün milletlerde mevcut bulunmaktadır. İngilizler şöyle diyorlar: “*When in Rome do as the Romans do.*” “*Romada bulunduğun zaman Romalılar gibi hareket et*” Almanlar da şöyle diyorlar: “**Andere Länder andere Sitten**”, “*Başka memleketler, başka adetler,*” Farslar da şöyle diyorlar: “**Ger nexâhi roswâ şevi, hem renga cemaet şow**”, “*Rusva olmak istemiyorsan cemaate ayak uydur*”

“Haydan gelen huya gider” Bu atasözü Türkçede olduğu gibi, Zazaca'da da mevcut bulunmaktadır. Böylesi müşterek atasözleri başka dillerde de vardır. Örneğin Arapça olan “Men deqqe duqqe” gibi. Hayy da Allah'tır. Hu da Allah. Hayy Allah'ın sıfatıdır. Mutlak hayat olan ve herkese ve her şeye hayat bahşeden demektir. Hu da O demektir. Yani Hayydan (Allah'tan) hayatını alan, yine Ona geri dönecektir. Bu atasözü aslında Kur'anı Kerimin şu ayetinin tercümesidir. “**Inna lillah we inna ileyhi raciun**”. Farsçada da şu atasözü vardır: “**Bâd averde râ bâd mibered**”, “*Rüzgarın getirdiğini rüzgar götürür*”. Almanlar da şöyle diyorlar: “**Wie gewonnen so zerronnen**”, “*Nasıl kazanılmışsa o şekilde kaybedi-*

lir” İngilizler de şöyle diyorlar: **“Easy come easy go”**, *“Kolay gelen, kolay gider”* Atasözleri çoktur ancak ben konumuza başka bir açıdan ışık tutan bir atasözüyle noktılıyor ve bazı atasözlerini de yorumsuz bırakıyor ve yorumunu işin ehli olan dil ve kültür bilimcilerine bırakıyorum. Muhterem hemşehrilerim ve değerli Zaza halkı: Kimin elinden ne geliyorsa Zazaca ve Zaza kültürünün muhafazası ve geliştirilmesi için yapsın. Son olarak zikredeceğim Atasözü bu yöndeki sorumluluğumuzu hatırlatan bir niteliğe haiz bulunmaktadır.

“Her kot çumır wahar ra daha quwwetin çokes çinyu”, *“Eşek çamura saplandığı zaman sahibinden daha güçlü kimse yoktur.”* Dilimiz bu gün yok olma bataklığına saplanmış bir durumdadır. Kurtarmak veya ölüme terk etmek bizim elimizdedir. Sahip çıkarsak bu sekarat durumundan tekrar ihya edip geleceğini teminat altına alabiliriz. Bizden başkası bu önemli hususu başaramaz. Büyükle-
rimiz en az sahip oldukları Zazaca’yı, konuşmaktan tutun, atasözleri deyim, kavram ve anlatımlarıyla çocuklara ve yeni nesle öğretmeli ve konuya gereken önemi atfetmelidirler. Malumu olduğu vechiyle dilimiz bu güne dek ağızdan ağza ve sineden sineye yazılı metin olmada hayatını idame ettiren ender dillerden biridir. Var olanı yazıya dökerek zaptu rapt altına alırsak, en azından kaybolma tehlikesini defetmiş ve muhtemel ölü diller listesinden çıkarmış oluruz. Dışardan gelenler bize dilimizi korumak ve geliştirmek için gerekli olan ilmi ve akademik çalışmalar konusunda bir takım düşünceler, deneyimler ve metotlar sunabilirler. Ancak bunları uygulamak ve sonuçlandırmak Zaza halkın sorumluluğudur.

Çend vatey verinuni bin:

Say sayera bi herkes kerrê xue kuwen pa. (Elma ağaçta oldu mu herkes taşını atar)

Her vun: Nê ling’ mı ling’ guevendê, nê lêw mı lêw zurnayê. Demeg semed bara venden mîd.

(Eşek diyor: Ne ayaklarım halay ayağı ve ne de dudaklarım zurna dudağıdır. Öyleyse beni yük için çağırmaktalar)

Heş heya leş bueyin nıkir nıwen (Ayı leşi kokutmadan yemez)

Da her sarer se astuer ra zaf vazdon (Eşeğin kafasına dank etti mi attan daha hızlı koşar)

Loqme şar nêqedyeno pize ki nıdıren (Elin lokması bitmez, kişinin karnı yırtılmaz)

Her hot asnawun zun, ume, kot miyun ok pyorınun xue vira ken (Eşek yedi yüzme bilir, suyun ortasına geldi mi hepsini unuttur)

Viştiraw becıs erzyen daykê xue. (Cinsi bozuk boğa anasına sarkar.)

Birê lueqma tım yersbiyayo. (Lokma kardeşi devamlı küskündür.)

Allah kue sinen vor dun cı. (Allah dağı layık görür ve ona göre kar verir.)

Her unyon wahar xue zuron. (Eşek sahibine bakıp anırır.)

Qıj pê bermı ben pil. (Çocuklar ağlayarak büyür.)

Pili na cinun desta aşmê kunınıd bızun qesnêni. (Yetki kadınlara verilirse kış ortasında koyun kırparlar.)

Cinë mı esta, ha key babi xuda. (Karım var babasının evinde)

Eger umê hê meker, şı dıma mekur. (Geldiyse tepme gittiyse peşine düşme)

Barê feqir rucê rueşun di z' çinya. (Fakirin payı bayram gününde bile yoktur.)

Meşna tım varun mayınun nıuna. (Koyun her zaman dişi doğurmaz)

Dêza va: ez zerina kundêz va le ez ha ça. (Çömlek ben altındanım dedi kepçe ben nerdeyim dedi)

Awıg dêzun vurazon zun çemeluni z' pan. (Çömleği yapan kulp takmayı da bilir)

Ez şıya dızdê mi r' aşm vecyê. (Hırsızlığa gittim ay çıktı)

Bun bê mirdaq nıben. (Ev direksiz olmaz)

Pe qıj-qıjê qela varun nıvaron. (Kargaların ötmesiyle yağmur yağmaz)

Pixeriya çot çırêy dún raşt niuncena. (Yamuk şömine hiçbir zaman dumanı düz çekmez)

Miyun zivilid gul o vıl nıwarzêni. (Çöplük içinde gül ve çiçek bitmez)

Kesa şı bezre heta ume ğelle bı firazi. (Kaplumbağa tohum getirmeye gitti gelinceye kadar buğday yeşerdi)

Aqılı ra yo sere xeber vac, nêzuni ri şun sıba vac. (Akıllıya bir söz söyle cahile sabah akşam söyle)

Ço due xu r' nıvun tırş. (Kimse ayranım ekşi demez.)

Ki kerra erzen kutık ama wahar kutık ra şarmayen. (İnsan köpeği taşlamaz sahibine bakar utanır.)

KAYNAKÇA

Bingöl, Gökdere ve Palu yöresindeki Zaza halkı ve kültürü.

DAĞ, Burhanettin: "Zazaca'nın Farsça ve Deylemi Dilleriyle Olan İrtibatı ve Akrabalığı", 1. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu, Bingöl, Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2011, 207-225.

Hadis

Kur'an-ı Kerim

ZAZACA'NIN TEMEL KELİME HAZİNESİNDEN BAZI KELİMELERİN DİĞER HİNT-AVRUPA DİLLERİ İLE KARŞILAŞTIRILMASI

Yaşar ARATEMÜR

Şimdiye kadar, İnanoloji, Genel ve Hint-Avrupa dilbilimi, Türkoloji/Osmanoloji, Araboloji, İslambilim gibi bölümleri okudu. Halen İnanoloji, Genel dilbilim ve Hint-Avrupa dilbilimi dallarında eğitimine devam etmektedir.
yasar.aratemuer@lmu.de

1. Zazaca'nın Hint-Avrupa dili ailesi içinde konumu:

Zazaca veya Zaza dili, Doğu Anadolu'da konuşulan bir kuzey-batı İrani dildir. Zazaca, diğer İrani diller (bkz. 4. Bölüm) ve yakın akraba olduğu diğer İrani diller ile birlikte Hint-Avrupa dil ailesinin Ari/Aryani veya Hint-İrani dil ailesine/koluna dahildir. Zazaca'nın bir Kuzeybatı İrani dil olduğu yüz yıldan beridir Alman İnanolog Oskar Mann tarafından kanıtlanmış ve İnanologlar, Hint-Avrupa dil bilimcileri ve diğer dilbilimciler tarafından da uluslararası kabul görmüştür.¹

2. Hint-Avrupa dil ailesi:

Hint-Avrupa dil ailesinin kökleri M.Ö. 3000- 4000 yıl geriye gider, hatta daha da öncesine kadar dayanır. M.Ö. 3.000'lü yıllarda Hint-Avrupa kavimleri dünyanın değişik coğrafyalarına yayılmaya başlamıştır. Bu yeniden inşa edilen dili

---

1 Hadank/Mann 1932, 18; Paul 1998, 12; Schmitt 2000, 78

1816 yılında, Alman dilbilimcisi ve Hint-Avrupa dilbilim dalının kurucusu olan Franz Bopp “Indogermanisch” yani Hint-germenice / Hint-Avrupa dili olarak adlandırmıştır.² 1816 “Conjugationsystem der Sanskritsprache” (Sanskritçe’nin Eylem Çekim Dizgesi) adlı eserinde Sanskritçe’yi Germence, Yunanca, Latince vb. dillere bağlayan ilişkileri inceledi. Sanskritçe’nin Avrupa ve Asya dilleriyle akraba olduğunu ilk ortaya koyan Bopp değil; ondan önce bu alanda çalışma yapanlar da vardı; ama akraba diller arasındaki bağıntıların bağımsız bir bilim konusuna olabileceğini ilk anlayan Bopp’tur ve aynı yıllarda “Indogermanistik” yani Indogermenice / Hint-Avrupa dilbilim dalını kurdu.

Büyük Hint-Avrupa dil ailesi’nin kolları/dalları veya dil aileri şunlardır: Arice (İranca ve Hintçe), Germence, Keltçe, Yunanca, Baltça, İslavca, Anadolu/ Anadolu dilleri (Hititçe, Luvice v.d.), İtalca / Latin veya Roman dilleri, Arnavutça, Ermenice ve Toharca. Bu dil grupları veya küçük dil aileleri akraba olmak zorundadırlar, çünkü mevcut benzerlikler tesadüf olamaz, ancak bir köke dayanmak zorundadırlar.³

3. Arice/Aryanice veya Hint-İranca:

Arice/Aryanice veya Hint-İranca olarak da adlandırılan dil ailesi, Hint-Avrupa dil ailesinin bir koludur.⁴ Ari dil ailesinin ortak öncüsü Proto-Arice’dir. Proto-Arice, Proto-Hint-germenice veya Proto-Hint-Avrupa dilinden gelen, Hint-Avrupa dillerinin ortak öncüsüdür. Proto-Hint Avrupa dili (M.Ö. 3000 - 2000) arasında Proto-Arice’ye kadar uzun bir karanlık dönem vardır.⁵

4. İrani diller:

“İrani diller” adı 1840 yılından beri kullanılmakta, ilk olarak August Friedrich Pott ve Christian Lassen tarafından kullanılmıştır. O zamandan beri İrani diller böyle adlandırılıyor. “İran” adı veya kavramı yir. *iran*, of. *ēran*, ef. *ariya-*, av. *airiyya-*, < ir. *arya’dan gelir ve tüm Antik İran ve eski Hindistan’ın Ari/Hint-İrani kabilelerinin eskiden beri kendini tanımlamasıdır. (eh. *ārya-*). Bu halklar kendini M.Ö. 2000’li yıllardan veya daha önceden beri kendilerini böyle tanımlamışlardır/adlandırmışlardır. Bu Avesta, Sanskritçe ve Behistun yazıtında da belgelenmiştir. Bu isim sadece İran’da ki dilleri tanımlamaz –“İran” devlet adı ilk kez 1934 yılında verildi - daha ziyade genetik akraba olan bir dil grubunu / dil ailesini gösterir. İrani diller bugün Afganistan, Pakistan, Tacikistan, İran, Türkiye, Azerbaycan, Özbekistan ve diğer Orta Asya ülkelerinde ve de Arap

2 Meier-Brügger 2010, 133

3 König 2007, 39

4 König 2007, 39

5 Hoffman 2004, 30-38

yarımadasında ki Uman'da da konuşulmaktadır. Eski zamanlarda İrani halklar daha geniş bir alanda yaşamaktaydılar. Batıya doğru göç eden Türk halklarından önce daha geniş bir alana yerleşik idiler.⁶ Bugün ki Azerbaycan, Türkmenistan ve Özbekistan'da eski zamanlarda İrani halklar yaşamaktaydılar. Hatta M.Ö. 1000'li yıllara kadar bugünkü Doğu Türkistan ve Moğalistan'ın kuzeyinden Çin'in sınırlarına kadar İrani halkların yaşadığı (Soğdlar) kanıtlanmıştır.⁷ İrani diller üç döneme ayrılırlar, yani M.Ö. 7. yy. ile M.Ö. 3. yy. arası 'Eski İrani diller' dönemi, M.Ö. 3.yy. ile M.S. 8.yy arası 'Orta İrani diller' dönemi ve 8./9. yy.'dan beri 'Yeni İrani' diller dönemidir.

4.1. Eski İrani diller:

Eski İrani dönemden şu diller biliniyor: Medce, Avesta (Zend dili), Eski Farsça, İskitçe, Doğu ve Batı Saka dili, Arahoçe ve (eski Partça). Eski Farsça Ahameniş krallarının kitabelerinin ve yazıtlarının dili idi. Eski İrani dillerden günümüze aktarılan sadece eski Farsça ve Avesta dili'dir. Farsça şimdiye kadar en eski veya yazılı olarak aktarılan eski İrani dildir. Diğer aktarılan eski İrani dil de Avesta'dır. Avesta dilinde yazılı metinler ve Zerdüş dininin kutsal kitabının yazıldığı dildir. (M.Ö. 1000) Eski Avesta ve Genç/Yeni Avesta (M.Ö. 7./6.) olarak iki döneme ayrılır. Avesta'nın ne zaman yok olduğu /öldüğü hakkında kesin bir bilgi mevcut değildir ama Sasaniler döneminde de tekrar yazıldığı biliniyor. Diğer eski İrani dillerdense önemsenecek kadar yazılı metin veya belge kalmamıştır. Zazaca ile Avesta arasında çok enteresan benzerlikler mevcuttur.⁸

4.2. Orta İrani diller:

Orta İrani diller döneminden Orta Farsça ve (Orta) Partça günümüze aktarılmıştır. Partça'ya, Orta İrani dönemine ait olduğunu tanımlamak için, bazen "Orta Partça" denir, ancak ne eski İrani zamandan ne bir ön kademesi ne de modern bir kademesi vardır. Ama M.Ö. eski dönemlerde Partlar var idi, ancak eski dönemlerden belge veya yazıt bulunmamaktadır. Pers Kralı Daryus'un Behistun (M.Ö. 521) yazıtında Partların var olduğu görünüyor, yani eski İrani diller dönemi diye bilinen dönemde bu dil yani eski Partca yaşamaktaydı ama belgelenmemiştir. Partça bir kuzeybatı İrani dil ve Eşkanilerin (M.Ö. 247 – M.S. 224) devlet diliydi ve o dönemde baskın dildi. Hatta Eşkanilerden sonra Sasaniler döneminde ilk 50 yıl resmi dil olarak kullanıldı. Bugünkü yeni irani dillerden Zazaca ve Zazaca'ya yakınlık gösteren bazı yeni İrani dillere en yakın dil olarak

6 Schmitt 1989, 1; Schmitt 2000, 1-7

7 Schmitt 1989, 2; Schmitt 2000, 1-7

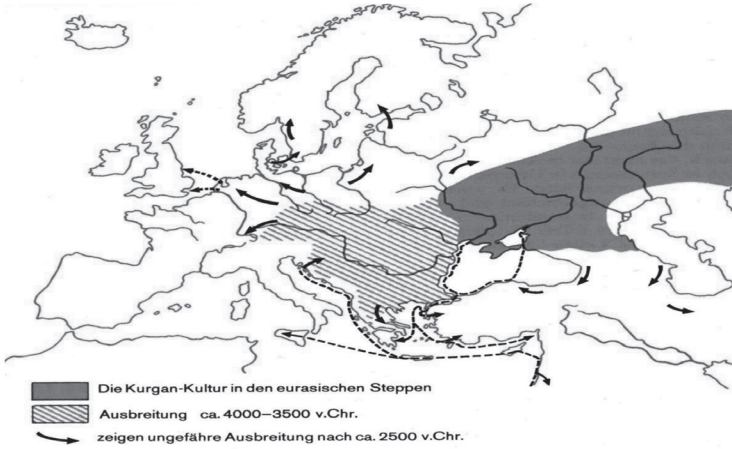
8 Schmitt 1989, 25- 30; Schmitt 2000, 21-41

Partça biliniyor. Diğer Orta İrani diller şunlardır: Soğdca, Harizmce, Hotan-Saka dili, Tomşuk-Saka dili, Baktrice ve Sarmatça-Alanca dilidir.⁹

4.3. Yeni İrani diller:

Araplar tarafından Sasani İmparatorluğu'nun fethinden sonra Yeni İrani diller dönemi başlar. Bu zamandan itibaren yani M.S. 8./9. yy'dan itibaren İrani diller, Arap Alfabetini kullanmaya başlamışlardır. Yeni İrani halkların dağılımı İran, Afganistan, Tacikistan, Pakistan, Türkiye, Azerbaycan ve diğer Orta Asya ve Doğu ülkeleridir.¹⁰

Yeni İrani diller şunlardır: Yeni/Modern Farsça, Peştunca, Zazaca, Beluçça, Kürtçe (Kırmancı/Kurmanci, Sorani ve Kelhuri), Goranice, Tatça, Talişçe, Osetçe, Simnanca, Sivendce, Gezce, Vafşça, Mazenderanca, Gilakice, Aştiyanca, Lakça, Vahça, Paratça, Yağnobca, Yidğa, Munci, Yazğulamca, Sanglıçı-İşkaşmi, Sengiserce, Roşani, Lari, Hunsari, Laristani, Kumzari, Ormuri, Şuğni, Bahtiyari, Lurca, Başkartça, Herzendce ve diğerleri.¹¹

Şekil 1. İndogermenlerin Anayurtları ve dağılımı (M.Ö. 4000-3500)

Kaynak: Werner König, dtv-Atlas Deutsche Sprache, München 2007, S. 40

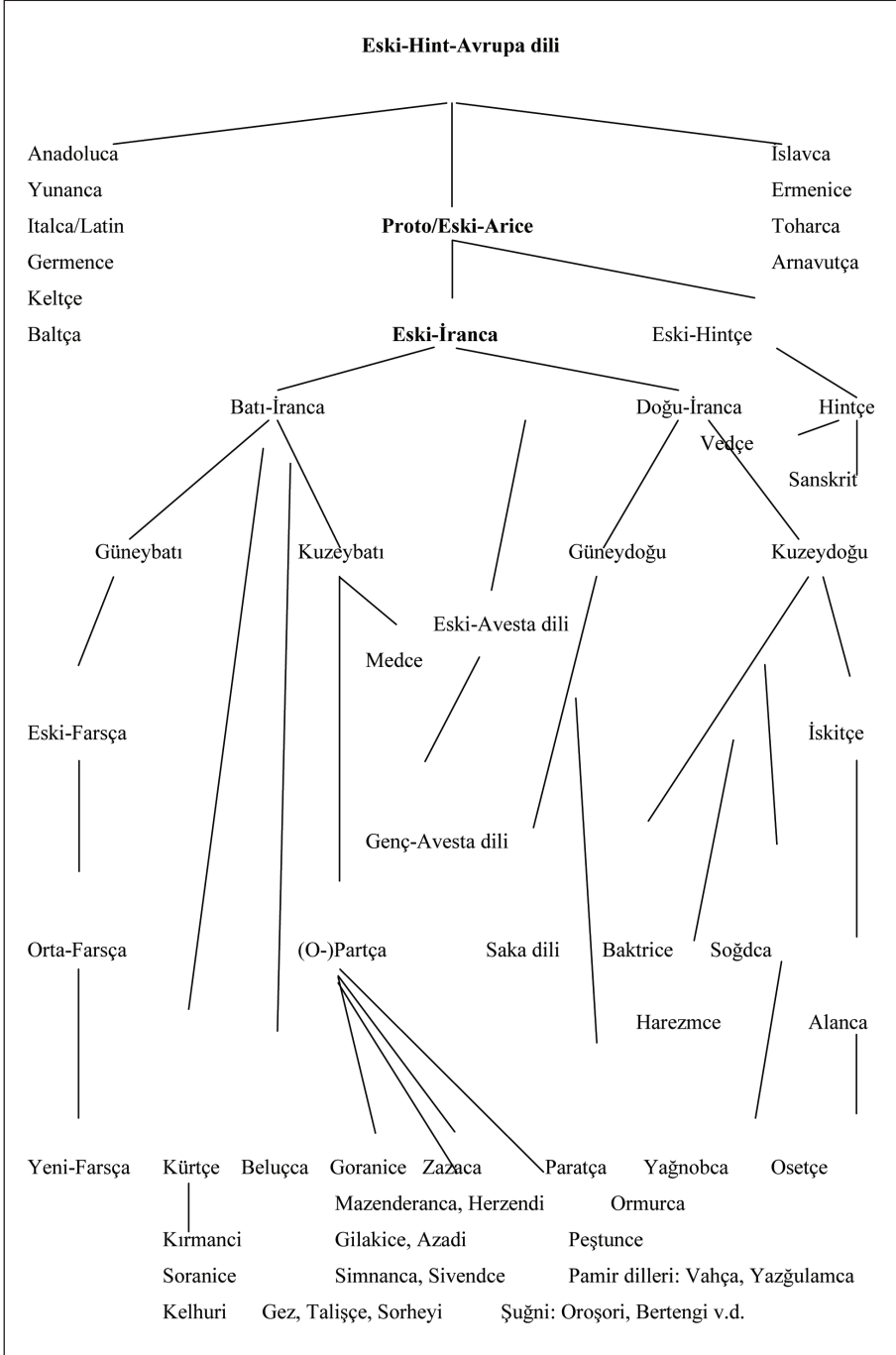
Hint-Avrupa dil ailesi ile İrani diller:

Aşağıdaki soyağacı, İrani dillerin de dahil olduğu Hint-Avrupa dilleri arasındaki akrabalık ilişkilerini gösterir.

9 Schmitt 1989, 95-103 ; Sundermann 1989, 114-137; Schmitt 2000, 66-87

10 Schmitt 2000, 66

11 Schmitt 2000, 66-87

5. Temel kelime hazinesinden bazı örnekler:

Zazaca'nın temel kelime hazinesinden akrabalık ilişkilerini birkaç örnekle göstermek istiyorum.

Ele alınacak ilk kelime –baba- kelimesidir.

zaz. *pī* ‘baba’

Aynı kökten olan Hint-İrani dillerde şu sözcükler yer alıyor:

eav. *ptā*, gav. *pitā*, ehi.skr. *pitā-*, ef. *pitā*, part. *piḍ*, of. *piḍ/pyd*, yf. *pedar*, bel. *pis*, pešt. *plār*, tal. *pə*, sim. *pia*, az.(GTat.). *pia*, oset. *fid / fyd*, şuğn. *pīd*, van. *Pyār*

Diğer Hint-Avrupa dillerinden şu sözcükler karşılaştırılabilir:

yun. *πάτηρ (patēr)*, lat. *pater*, got. *fadar*, irl. *athir*, lit. *tėvas*, erm. *hayr*, toh. A *pācar*, toh. B

pacer, fr. *père*, vik. *faðir*, isv. *fader*, dan. *far*, ealm. *fater*, oalm. *vater*, eing. *fæder*, ing. *father*, alm. *Vater*, germ. **fader* ile birlikte Hint-Avrupadaki **ph₂tér-* köküne dayanır.

Anne kelimesi için

zaz. *māi* ‘dişil, anne’, *mār-(d)* ‘anne’, *māri* ‘dişil’, (*mādak/g* ‘dişi manda’):

Aynı kökten olan Hint-İrani dillerde şu sözcükler yer alıyor:

av. *mātar-*, ehi. skr. *mātār-*, part. *mād*, of. *mād*, yf. *mader*, bel. *mās*, maz. *mād*, gez. *māu*, tal. *mā*, oset. *mād*, vah. *mād*, pešt. *mor*, hun. *manī*,

Diğer Hint-Avrupa dillerinden şu sözcükler karşılaştırılabilir:

toh. (B). *mācer*, yun. *μᾶτηρ, μήτηρ (matēr, mētēr)*, lat. *māter*, as. *mōdar*, irl. *māthir*, lit.

motina, eslav. *mati*, erm. *mayr*, arn. *motēr*, vik. *mōðir*, fr. *mère*, dan. *mor*, isv. *mor*,

nor. *mor*, hol. *moeder*, ealm. *muoter*, eing. *mōdor*, ing. *mother*, alm. *Mutter* ile birlikte Hint-Avrupadaki **meH₂tér-* köküne dayanır.

Erkek kardeş kelimesi için

zaz. *b^rrā(r)* ‘erkek kardeş’:

Aynı kökten olan Hint-İrani dillerde şu sözcükler yer alıyor:

eir. **brātar*, ehi. *bhrātā-*, skr. *bhrātar-*, av. *brātar*, ef. *brāta-*, part. *brād*, soğd. *βrāt*, har. *βrād*, hot. *brāte*, tumş. *brāde*, of. *brād*, yf. *berāder*, ytat. *birār*, tal. *bāro-ar*, bel. *brāt/s*, sim. *bāre*, gil. *bārār*, vafs. *berā*, gez. *berā*, hun. *berā*, kurm. *bira*, sor. *bira*, pešt. *wror*, munc. *vroy*,

şuğn. *vīrō(d)*, sarık. *v(i)rud*, yazğ. *v(ə)red*, vah. *vrit*, par. *byā*, oset. *ærvad*, yağn. *virót*

Diğer Hint-Avrupa dillerinden şu sözcükler karşılaştırılabilir:

yun. *φρήτωρ* (*phrétōr*), lat. *frāter*, got. *broþar*, irl. *brāth(a)ir*, lit. *brōlis*, eislav. *bratr̥*, erm.

elbayr, toh. A *pracar*, B *procer*, vik. *bróðir*, ealm. *bruoder*, eing. *brōþor*, ing. *brother*, alm.

Bruder, hol. *broeder*, izl. f. *bróðir*, dan. *brother*, isv. *bror*, *broder*, nor. *bror*, hırv. *brat*, fr. *frere*, it. *fratello* ile birlikte Hint-Avrupadaki *bhréh₂ter- köküne dayanır.

Ayak kelimesi için

zaz. *pāi* ‘ayak’:

Aynı kökten olan Hint-İrani dillerde şu sözcükler yer alıyor:

av. *pada-*, ehi. ved. *pādá-*, ef. *pāda-*, part. *þd / pād*, of. *pāi*, *p’y / pāy*, yf. *pā(y)*, siv. *pā*, baht. *pā*, oset. *fæd*, gor. *pā*, peşt. *pša*

Diğer Hint-Avrupa dillerinden şu sözcükler karşılaştırılabilir:

yun. *ποδ*-<*pod*->, lat. *ped-*, luv. *pāta-*, lit. *pėdà*, alm. *Fuß*, slov. *pòd*, toh. B *pe*, arn. *pēr-posh* ‘unter’, vik. *fōtr*, got. *fōtus*, fr. *pied*, let. *pėda*, ealm. *fuoz*, oalm. *vuoz*, es. *fōt*, odalm. *vōt*, hol. *voet*, eing. *fōt*, ing. *foot*, dan. *foot*, isv. *fof*, nor. *foot*, germ. **fōt-*, **fōtu-* ile birlikte Hint-Avrupa’da ki / Indogermence’de ki **ped-* / *pod-* köküne dayanır.

Kol kelimesi için

zaz. *ermə* ‘kol’:

Aynı kökten olan Hint-İrani dillerde şu sözcükler yer alıyor:

ehi. *īrmáhḥ*, oset. *arm*, *ar*, hot. *ārra-*,

Diğer Hint-Avrupa dillerinden şu sözcükler karşılaştırılabilir:

ealm. oalm. as. odalm. ohol. hol. *arm* (ohol. *aerm*, *arem*), eing. *arm* (*earm*), vik. *armr*, ing.

isv. *arm*, got. *arms* (cerm. **arma-*), eslav. *ramo*, rus.(eski) *rámo* (*pamo*) ‘omuz’, lat.

armus ‘üstkol, kürek kemiği’, dan. *arm*, isv. *arm*, nor. *arm* ile birlikte Indogermence’de ki **ar(ə)-* köküne dayanır.

Diş kelimesi için

zaz. *dindun*, *dindān* ‘diş’:

Aynı kökten olan Hint-İrani dillerde şu sözcükler yer alıyor:

av. *dant-*, *dantan-*, skr. *dan*, Soğd. *dnt’k*, hot. *dandaa-*, *dandāka-*, vafs. *dindān*, yf. *didan*,

kurm. *diran*, oset. *dændag*, yağn. *dindāk*, siv. *dindā*,

Diğer Hint-Avrupa dillerinden şu sözcükler karşılaştırılabilir:

yun. *odón*, lat. *dēns*, got. *tunþus*, lit. *dantīs*, erm. *atamn*, eing. *tōþ*, irl. *dēt*, nor. *tooth*, isv.

tand, dan. *tooth*, ing. *tooth*, alm. *Zahn* ile birlikte Indogermence’de ki **H₁dónt-*, **H₁dñt-* köküne dayanır.

Dudak kelimesi için

zaz. *lew/lo* ‘dudak’:

Aynı kökten olan Hint-İrani dillerde şu sözcükler yer alıyor:

vafs. *lo*, yf. *læb*, kurm. *lev*, gor. *low / lo*, gez. *lōi*, *lō*, siv. *leč*,

Diğer Hint-Avrupa dillerinden şu sözcükler karşılaştırılabilir:

lat. *labium*, oalm. ohol. *lippe*, eisv. *lippa*, let. *lūppa*, nor. *lepe*, isv. *lip*, dan. *lip*, eing.

lippa, alm. *Lippe*, hol. ing. *Lip* ile birlikte Indogermence’de ki **lēb-*, **lōb-* köküne dayanır.

Kurt kelimesi için

zaz. *verg* ‘kurt’:

Aynı kökten olan Hint-İrani dillerde şu sözcükler yer alıyor:

gav. *vəhrka-*, ehi. *vřka-*, skr. *vřkaḥ*, gil. *verg*, tal. *værg*, harz, *vorg*, simn. *verg*, vafs. *værg*, tat. *værg*, seng. *varg*, maz. *verk*, gor. *wārg*, ofar. *gwr̥g / gurg*, yf. *gorg*, kurm. *gur*, sor. *gurg*, bel. *gwark*, yağn. *urk*, şuğn. *wūrj*, par. *γurγ*, yid. *wurg*, < eir. **vřka-*,

Diğer Hint-Avrupa dillerinden şu sözcükler karşılaştırılabilir:

hit. *walkuwa-* ‚canavar‘, got. *wulfs*, lit. *vilkas*, eslav. *vliku*, yun. *lúkos*, lat. *lupus*, ealm.

wulf, eing. *wolf*, ing. *wolf*, lit. *vlíkū*, erm. *ujk*, isv. *varg* ile birlikte Indogermence’de ki **włkʷos* köküne dayanır.

Fare kelimesi için

zaz. *merre* ‚fare‘; *mūš* ‚köstebek‘:

Aynı kökten olan Hint-İrani dillerde şu sözcükler yer alıyor:

ehi. skr. *mūṣ*, gav. *mūš-*, yf. *mūš*, vafs. *mūš*, gor. *mīla*, az. *mūrā*, hun. *mīš*, kurm. *mūš*,

Diğer Hint-Avrupa dillerinden şu sözcükler karşılaştırılabilir:

yun. *mūs* (μῦς), lat. *mūs*, eslav. *myšbǐ*, erm. *mowkn*, arn. *mī*, ealm. *mūs*, alm. *Maus*, ing. *mous*, dan. *mus*, nor. *mus*, isv. *mus* ile birlikte Indogermence’de ki **mūs-* köküne dayanır.

Küçük baş hayvan için

zaz. *pes* ‚küçük baş hayvan: koyun, keçi ves.‘:

Aynı kökten olan Hint-İrani dillerde şu sözcükler yer alıyor:

av. *pasuš*, ehi. *páśu-*, tat. *pas*, gor. *pesī* ‚koyun‘, pešt. *psə* ‚koyun‘, oset. *fəs*, kurm. *pez*

Diğer Hint-Avrupa dillerinden şu sözcükler karşılaştırılabilir:

lat. *pecus*, got. *faihu*, lit. *pēkus*, as. *fēhu*, eing. *feoh*, ealm. *fihu*, alm. *Vieh* ile birlikte Hintavrupa’da ki / Indogermence’de ki **péku-* köküne dayanır.

Öküz kelimesi için

zaz. *gā* ‚öküz‘:

Aynı kökten olan Hint-İrani dillerde şu sözcükler yer alıyor:

hir. **gāuš* ‚inek‘ > av. *gāu-*, skr. *gāuḥ*, yf. *gāv* ‚sığır, inek‘, siv. *ga* ‚inek‘, hun. *ga*, gez. *ga*, kurm. *ga*, orm. *gōy* ‚inek‘, par. *gū* ‚inek‘, pešt. *γwa*, baht. *gā*, siv. *gā* ‚sığır‘, ir. **gau-*

Diğer Hint-Avrupa dillerinden şu sözcükler karşılaştırılabilir:

lik. *wawa-*, yun. *boûs*, lat. *bōs*, toh.(B) *keu*, ealm. *kuo*, eing. *cu*, ing. *cow*, alm. *Kuh*, Let. *gùovs*, erm. *kov* ile birlikte Indogermence’de ki **gwóys* köküne dayanır.

İnce kelimesi için

zaz. *tenik* ‘ince’:

Aynı kökten olan Hint-İrani dillerde şu sözcükler yer alıyor:

ehi. *tanúh-*, kurm. *tenik*,

Diğer Hint-Avrupa dillerinden şu sözcükler karşılaştırılabilir:

yun. *tanaós* (*ταναός*), lat. *tenuis*, ealm. *dunni*, eislav. *tñĩkĩ*, rus. *tónkij*, eir. *tanae*,

ealm. *thunni*, oalm. *dünne*, as. *thunni*, odalm. *dünne*, ohol. *dunne*, hol. *dun*, eing. *þynne*, ing. *thin*, vik. *Punnr*, isv. *tunn*, dan. *tynd*, nor. *tynn*, hırv. *tanak*, germ. **þunnja* ile birlikte Indogermence’de ki **ten-* köküne dayanır.

Ad kelimesi için

zaz. *nāme* / *numə/nome* ‘ad’:

Aynı kökten olan Hint-İrani dillerde şu sözcükler yer alıyor:

eir. **nāman-*, eav. *nāman-*, ehi. *nāma-*, part. *nāma*, of. *nāma*, yf. *nām*, simn. *nom*, gil.

nōm, maz. *nūm*, peşt. *num*, şuğn. *nām*, siv. *nām*, seng. *noum*, hun. *nūm*, gez. *nūm*, gor. *nām*,

par. *nām*, yid. *nām*, oset. *nom*, kurm. *nav*, sor. *naw*,

Diğer Hint-Avrupa dillerinden şu sözcükler karşılaştırılabilir:

yun. *ónoma*, lat. *nōmen-*, eslav. *ime*, got. *namō*, vik. *nafn* (**namn-den*), isv. *namn*,

nor. *navn*, dan. *navn*, ealm. *namo*, oalm. *nam(e)*, as. *namo*, odalm. ohol. hol. *naam*, eing. *nama*, ing. *name*, isv. *namn*, germ. **nāman-* ile birlikte Hintavrupa’da ki / Indogermence’de ki **nomen-* köküne dayanır.

Yeni kelimesi için

zaz. *newe* / *newə* ‘yeni’:

Aynı kökten olan Ari/Aryani dillerde şu sözcükler yer alıyor:
av. *nauua-*, ved. *návyah*, yf. *nou*, peşt. *náway*, hun. *nēi*, kurm. *nū*

Diğer Hint-Avrupa dillerinden şu sözcükler karşılaştırılabilir:

lat. *novus*, eir. *nūē*, yun. *νεος* (*néos*), lit. *naūjas*, eslav. *novъ*, rus. *нóвыj*, vik. *nȳr*, ealm. *niuwi*,

oalm. *niuwe*, *niwe*, *niu*, as. *niuwi*, *nīgi*, odalm. *nīe*, *nige*, *nigge*, alm. *neu*, ing. *new*, ohol. *nieuwe*, *nūwe*, *nīe*, hol. *nieuw*, eing. *nīwe*, *nīowe*, *nēowe*, fr. *no-uveau*, it. *nuovo*, isv. *ny*, dan. *nye*, nor. *nye*, slov. *novo*, hırv. *novi*, got. *niu-jis*, germ.**newja-* ile birlikte Hintavrupa'da ki / Indogermence'de ki **neuijos-neuos-* köküne dayanır.

Yıldız kelimesi için

Zaz. *āstārə* ‘yıldız’:

Aynı kökten olan Ari/Aryani dillerde şu sözcükler yer alıyor:

av. *star-*, *astarag* (geçmiş zaman), ehi. *stár-*, yf. *star*, kurm. *stēr*, peşt. *sto-ray*, siv. *issāre*, *esārā*, *sitāre*, gor. *esārī*,

Diğer Hint-Avrupa dillerinden şu sözcükler karşılaştırılabilir:

hit. *hašter-*, yun. *ἀστῆρ* (*astēr*), lat. *stēlla*, got. *stairno*, eir. *sir*, toh. B *šcirye*, as. *sterro*, oalm. odalm. *sterre*, ohol. *sterre*, *starre*, hol. *ster*, eing. *steorra*, ing. *star*, ealm. *sterno*, oalm. *stern(e)*, yalm. *Stern*, dan. *stjerne*, nor. *stjerne*, isv. *star* ile birlikte Hintavrupa'da ki / Indogermence'de ki **h₂stēr-* köküne dayanır.

Kapı kelimesi için

zaz. *ber* ‘kapı’:

Aynı kökten olan Ari/Aryani dillerde şu sözcükler yer alıyor:

eir. **dvara-*, ef. *dvara-*, av. *duuar-*, ehi. *dvār*, of. *dær*, yf. *dær*, part. *bar*, vafs. *bær*, gil. *bær*, par. *bōr*, orm. *bar*, gez. *ber*, hun. *ber*, siv. *bārtā*, kurm. *deri*, sor. *der*, peşt. *war*,

Diğer Hint-Avrupa dillerinden şu sözcükler karşılaştırılabilir:

yun. *θύρα*, lat. *foris*, lit. *durys*, eslav. *dvъrъ*, rus. *dver*, ealm. *turi*, oalm. *tūr(e)*, odalm. *dōre*, alm. *Türe*, dan. *dør*, nor. *dør*, isv. *dörren* ile birlikte Hintavrupa'da ki / Indogermence'de ki **dh_ué̄r-* köküne dayanır.

Sıcak kelimesi için

zaz. *germ* ‘sıcak’:

Aynı kökten olan Hint-İrani dillerde şu sözcükler yer alıyor:

phir. *gharma-, Av. garma-, skr. gharma-, ehi. gharmá-, yf. gærm, vafs. gærm, kürt. germ, tal. germ, siv. germ, gyärm, gez. germ, oset. γarm, baht. gyer, gor. germ, seng. gærm,

Diğer Hint-Avrupa dillerinden şu sözcükler karşılaştırılabilir:

yun. θερμός (thermós), lat. formus, ealm. warm, epr. gorme, oalm.odalm. es.ohol. hol. warm, eing. wearm, ing. warm, vik. varmr, isv. varm, nor. varm, dan. varm, germ.*warma ile birlikte Hintavrupa'da ki / Indogermence'de ki *g^hhr-mo- köküne dayanır.

Tuz kelimesi için

zaz. **suql** /**sōl** 'Tuz':

Aynı kökten olan Ari/Aryani dillerde şu sözcükler yer alıyor:

skt. sal-ilá- "tuzlu"

Diğer Hint-Avrupa dillerinden şu sözcükler karşılaştırılabilir:

yun. hals (ἄλς), lat. (tam.tek.) sal-is, got. salt, eir. salann, lit. saldūs, eslav. solbī, rus. sol', toh. A sale, oalm. salz, es. salt, odalm. solt, ohol. sout, hol. zout, ei. s(e)alt, ing. vik. isv. salt,

Hintavrupa'da ki / Indogermence'de ki *sal- köküne dayanır.

Ölmek fiili için

zaz. **mer-** 'ölmek':

Aynı kökten olan Ari/Aryani dillerde şu sözcükler yer alıyor:

av. merə-, skr. marati 'ölmek', mṛtá- 'ölmüş', yf. mor-, mordan 'ölmek', gez. mēr-, mert, kurm. mir- mirin, siv. mer-,

Diğer Hint-Avrupa dillerinden şu sözcükler karşılaştırılabilir:

hit. mert-, yun. émorten (aor.) 'öldü', ámbrotos 'ölümsüz', lat. morior, got. maúrþr

'cinayet', eing. morþor, ing. murder, alm. Mord, eir. marb 'ölmüş', eir. marw 'ölmüş', lit. mīrštu, eslav. mīrǫ, erm. meṛanim 'ölmek', meṛaç 'ölmüş' ile birlikte Hintavrupa'da ki / Indogermence'de ki *mer- köküne dayanır.

Götürmek fiili için

zaz. **ber-** ‘götürmek’:

Aynı kökten olan Ari/Aryani dillerde şu sözcükler yer alıyor:

eav. *baraitī*, ef. *bar-*, ehi. *bhārati*, ved. *bhārāmi*, part. *br-*, of. *bwltn*, *bl-*, *bwrđ-*, *br-*, gez. *ber-*, hun. *ber-*, siv. *ber-*, yf. *bordan* (*bar-*), kurm. *bir-*,

Diğer Hint-Avrupa dillerinden şu sözcükler karşılaştırılabilir:

yun. *phérō* (*φέρω*), got. *bairan*, eirl. *-beir*, lit. *berti*, eslav. *birati*, lat. *ferre* ile birlikte Hintavrupa’da ki / Indogermence’de ki **bher-* köküne dayanır.

İstemek fiili için

zaz. **wāšt- wāz-** ‘istemek’:

Aynı kökten olan Aryani/Hint-İrani dillerde şu sözcükler yer alıyor:

phir. **uācti* > hiir. **uāšti* > ved. *vāšti*, eav. *vašti*, ef. **huādaia-*, part. *wx’z*, of. *xw’h /xwāh/* (<**xwad-*), yf. *x’āstan* (*x’āh-*), kurm. *xwaz-*, *xwest-* ile birlikte Hintavrupa’da ki / İndogermence’de ki **uékti* köküne dayanır.

Vurmak fiili için

zaz. **jen-** ‘vurmak’:

Aynı kökten olan Ari/Aryani dillerde şu sözcükler yer alıyor:

hir. **ghanti*, vuruyor’ > pir. **janti* > gav. *jaiñti*, ef. *jantiy* ‘vuruyor, öldürüyor’, ved. *hán-ti*, part. *jdn*, *jn-*, of. *ztn /zadan* ‘vurmak, ateş etmek, öldürmek’, yf. *zadan* (*zan-*) ‘vurmak’,

kürt. *žan*

Diğer Hint-Avrupa dillerinden şu sözcükler karşılaştırılabilir:

hit. *kuen-zi*, Hintavrupa’da ki / Indogermence’de ki **g^{zw}ben-* köküne dayanır.

Ben bazı örnekler ile Zazaca’nın Kuzeybatı İrani bir dil ve diğer İrani diller ve de Hintçe ile de akraba olduğunu gösterdim. Daha fazla örnek te gösterebilirdim. Paralel olarak Avrupa dilleri ile de yapılan karşılaştırmalar, Zazaca’nın kendi başına bağımsız bir İndogermen yani bir Hint-Avrupa dili olduğunu kanıtıyor. Bu diller ile olan ortak yanlar/benzerlikler Zazacanın bağımsız bir Hint-Avrupa dili olduğunun dışında başka bir sonuç ortaya çıkarmıyor. Zazaların Türk veya Zazaca’nın Türkçenin bir lehçesi iddiası tamamiyen ciddi olmayan çalışmalardır

ve de bilimsel değillerdir. Türkiye’de Zazaca üzerine yapılan çalışmaların tamamı siyasedir. Ciddi çalışan bir bilim adamı böyle bir şeye şüphe bile edemez.

İranoloji, Hint-Avrupa dil bilimi veya benzeri dallarda eğitim görmemiş biri ve bu alanda uzun yıllar çalışma yapmamış biri Zazaca üzerine bilimsel çalışamaz. Her hangi bir bölümü okumuş kişi ancak o bölümde çalışma yapabilir. Zazaca üzerine yapılan bu gibi çalışmalar bilimsel olmayan “toplamalar”dırlar. Bu kişilerin çalışmalarına bakıldığında görülecektir.

KISALTMALAR

*	Bu, bir öncü olarak geliştirilen anlamına gelir. (Yeniden inşa)	gil.	Gilakice
<	-den kaynaklanır	gor.	Goranice
>	olur	got.	Gotça
'...'	anlam	gtat.	Güney Tatice
alm.	Almanca	har.	Harezmece
ar.	Arice / Aryanice	havr.	Proto-Hint-Avrupaca
av.	Avesta(Zend dili)	hin.	Hintçe
az.	Azari / Azadi	hir.	Hint-İranca
baht.	Bahtiyari	hit.	Hititce
bel.	Belucce	hol.	Holandaca
dan.	Danimarkaca	hot.	Hoten-Sakacasi
eav.	Eski Avesta	hırv.	Hırvatca
ef.	Eski Farsça	hun.	Hunsarca
eh.	Eski Hintçe	ing.	İngilizce
ei(ng.)	Eski İngilizce	ir.	İranca
eir.	Eski İranca	irl.	İrlandaca
erm.	Ermenice	isv.	İsvetçe
es.	Eski Saksonca	it.	İtalyanca
eislav.	Eski İslavca	izl.	İzlandaca
ealm.	Eski Yüksek Almanca	kurm.	Kurmanci-Kürtçesi
eisv.	Eski İsveççe	kürt.	Kürtçe
epr.	Eski Prusya dili	lat.	Latince
far.	Farsça	let.	Letonce
faro.	Faroece	lik.	Likya dili
fr.	Fransızca	lit.	Litvanca
gav.	Genç Avesta	luv.	Luvice
germ.	Germence	maz.	Mazenderanca
gez.	Gezce	mun.	Munci
		nor.	Norveççe

odalm.	Orta düşük Almanca	seng.	Sengiserice
oalm.	Orta yüksek Almanca	sor.	Sorani-Kürtçesi
of.	Orta Farsca	şuğ.	Şuğni
ohol.	Orta Hollandaca	tal.	Talişçe
orm.	Ormurca	tat.	Tatça
oset.	Osetce	toh.	Toharca (A ve B)
oyalm.	Orta yüksek Almanca	tumş.	Tumşuk-Sakaca
par.	Paraçice	vafs.	Vafşca
peşt.	Peştunce	vah.	Vahça
pari.	Proto-Arice	van.	Vanetsice
phir.	Proto Hint-İranca	ved.	Vedce
pir.	Proto-İranca	vik.	Vikingce
part.	Partca	yalm.	Yeni Yüksek Almanca
rus.	Rusca	yağn.	Yağnobca
sar.	Sarikulca	yazğ.	Yazğulamca
soğd.	Soğdca	yid.	Yidga
sim.	Simnanca	yir.	Yeni İranca
siv.	Sivendce	ytat.	Yeni Tatça
skr.	Sanskritce	yun.	Yunanca
slov.	Slovenca	zaz.	Zazaca

KAYNAKÇA

- Aratemür, Yaşar: "Arkaik Kaynaklardan Modern kaynaklara Zazalar ve Zazaca", 1. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu, Bingöl, Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2011, 227-246.
- Bartholomae, Christian: Altiranisches Wörterbuch, 1904
- Bielmeier, Roland: "Sarmatisch, Alanisch, Jassisch und Altosetisch", in: Compendium Linguarum Iranicarum. hrsg. Rüdiger Schmitt, Wiesbaden. Reichert. 1989, 236-245.
- Bielmeier, Roland: "Yagnobi", in: Compendium Linguarum Iranicarum. hrsg. Rüdiger Schmitt, Wiesbaden: Reichert. 1989, 480-488.
- Brandenstein, M. /M. Mayrhofer: Handbuch des Altpersischen, Wiesbaden 1964.
- Cheung, Johnny: Studies in the Historical Development of the Ossetic Vocalism. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag. 2002
- Eilers, Wilhelm: Westiranische Mundarten aus der Sammlung Wilhelm Eilers. Bd. 1., Die Mundart von Chunsar. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag 1976
- Eilers, Wilhelm: Westiranische Mundarten aus der Sammlung Wilhelm Eilers. Bd. II: 2 Bände. Die Mundart von Gäz. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag 1979
- Eilers, Wilhelm: Westiranische Mundarten aus der Sammlung Wilhelm Eilers. Bd. III. Die Mundart von Sivänd Wiesbaden: Franz Steiner Verlag 1988
- Henning, Walter B.: "Mitteliranisch", in: Handbuch der Orientalistik, Leiden 1958.
- Hoffmann, Karl: "Altiranisch", in: Handbuch der Orientalistik, Leiden 1958.
- Hoffmann, Karl / Bernhard Forssman. Avestische Laut- und Flexionslehre. Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck. (Innsbrucker Beiträge zur Sprachwissenschaft; 84). 2004, 3. Aufl. [1. Auflage 1996]
- Horn, Paul: Grundriß der neupersischen Etymologie, Strassburg 1893.
- König, Werner: dtv-Atlas Deutsche Sprache, München: DTV, 2007, 16. Auflage [1. Auflage 1978]

- Lorenz, Manfred: Lehrbuch des Pashto, Leipzig 2010, 3. Auflage
- Mann, Oskar; K. Hadank: Mundarten der Gurân, Besonders das kändulai, Auramani und Badschalani, Berlin Verlag der Preussischen Akademie der Wissenschaften 1930.
- Mann, Oskar; K. Hadank: Mundarten der Zâzâ, Berlin Verlag der Preussischen Akademie der Wissenschaften 1932
- Mayrhofer, Manfred: "Vorgeschichte der Iranische Sprachen; Uriranisch" in: Compendium Linguarum Iranicarum. hrsg. Rüdiger Schmitt. Wiesbaden. Reichert 1989, 4-24.
- Meier-Brügger, Michael: Indogermanische Sprachwissenschaft, Berlin /New York 2010, 9. Auflage
- Morgenstierne, Georg: Neu-iranische Sprachen, in: Handbuch der Orientalistik, Leiden 1958, 155-178.
- Paul, Ludwig: Zazaki: Versuch eine Dialektologie. Wiesbaden: Reichert. 1998
- Pfeiffer, Wolfgang: Etymologisches Wörterbuch des Deutschen. München Deutscher Taschenbuch Verlag. 2005 8. Auflage [1. Auflage 1995]
- Schmitt, Rüdiger: Compendium Linguarum Iranicarum, Wiesbaden: Reichert 1989.
- Schmitt, Rüdiger: "Iranische Sprachen: Begriff und Name" in: Compendium Linguarum Iranicarum. hrsg. Rüdiger Schmitt. Wiesbaden. Reichert 1989, 1-3
- Schmitt, Rüdiger: "Die altiranischen Sprachen im Überblick". in: Compendium Linguarum Iranicarum. hrsg. Rüdiger Schmitt. Wiesbaden. Reichert 1989, 25-31
- Schmitt, Rüdiger: Die iranischen Sprachen in Geschichte und Gegenwart. Wiesbaden. Dr. Ludwig Reichert Verlag 2000.
- Selcan, Zülfü: Grammatik der Zaza-Sprache, Berlin 1998.
- Sundermann, Werner: "Westmittliranische Sprachen", in: Compendium Linguarum Iranicarum. 1989 106-113.
- Sundermann, Werner: "Parthisch", in: Compendium Linguarum Iranicarum. 1989 114-137.
- Sundermann, Werner: "Mittelpersisch", in: Compendium Linguarum Iranicarum. 1989, 138-164.

ZAZA TARİHİNİN KAYNAKLARI

[ARAP VE OSMANLI KAYNAKLARI]

Ercan ÇAĞLAYAN

Arş. Gör., Muş Alparslan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
caglayanercan@gmail.com

1. GİRİŞ

Geçmiş hakkında sağlıklı ve muteber bilgilere ulaşılması, günümüzde tartışma konusu olan konuların daha iyi bir şekilde izah edilebilmesi ve dolayısıyla pek çok siyasi, toplumsal ve iktisadi mevzunun açıklığa kavuşması, ancak tarihin kaynaklarına inmekle mümkün olabilmektedir. Coolingwood'un işaret ettiği üzere, tarihi bilginin mahiyeti, bu bilgiye yönelen herkesin bilginin temel kaynaklarıyla yüzleştirilmesini gerekli kılmaktadır.¹ Tarihte kaynak denilince, geçmişe dair izler barındıran materyal anlaşılmalıdır. Bu nedenle kaynağın en önemli niteliği, geçmiş olaylara dair *doğrudan* veri ya da malumat içermesidir.² Bu cümleden de anlaşılacağı üzere, tarihi bilgi veren ve devrinde vücuda getirilmiş olan her türlü malzemeye *kaynak* denir. Olayın geçtiği devirde vücuda getirilmiş olanlara *ana kaynak*, olayın geçtiği devire yakın bir zamanda ve devrinin kaynaklarından istifade edilerek meydana getirilenlere *birinci elden kaynak* adı verilmektedir. Bu tasnifin dışında kaynaklar, olayın vukua geldiği dönemlere göre *yazılı*, *sözlü* ve

- 1 Konu hakkında geniş bir değerlendirme için bkz. R. G. Coolingwood, Tarihin İlkeleri ve Tarih Felsefesi Üstüne Başka Yazılar, [Çev. Ahmet Hamdi Aydoğan], YKY, İstanbul 2005.
- 2 Fatma Acun, "Tarihin Kaynakları", *Tarih Nasıl Yazılır? Tarihyazımı İçin Çağdaş Bir Metodoloji*, [Ed. Ahmet Şimşek], Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2011, s. 119.

görsel olmak üzere üç grupta toplanabilir.³ Yapılan herhangi bir tarih araştırmasında kaynaklardan ne ölçüde istifade edilmiş ise çalışmanın kıymeti ve itibarı o oranda artmış demektir. Kaynaklara dayalı yapılan çalışmalar, aynı zamanda konunun total ve disiplinlerarası bir yaklaşımla ele alınmasını sağlayacaktır. Bu nedenle herhangi bir yerin, dönemin veya toplumun tarihi yazıldığında coğrafya, arkeoloji, sanat tarihi, iktisat, hukuk, siyaset, diplomasi, edebiyat, sosyoloji, psikoloji ve filoloji gibi çok sayıda sosyal bilimden istifade etmek çalışmanın kıymeti ve güvenilirliği açısından zorunludur. Kaynaklara dayalı ve disiplinlerarası bir yaklaşımla ele alınmayan çalışmalar, ciddi yanlışlık ve noksanlık ihtiva etmenin yanı sıra tarihi olay ve olguların anlaşılmasında da manipüle görevi icra eder. Bununla birlikte, bir araştırmacının konuyla ilgili tüm kaynaklara ulaşması ve söz konusu kaynakları değerlendirmesi pek mümkün olmadığından farklı kaynak grupları veya türleri üzerine yapılan diğer çalışma sonuçlarından istifade etmek yoluyla, bu sorunu gidermesi mümkündür.⁴ Bizim, burada yaptığımız tam da budur. Osmanlı kaynakları bölümü tamamen söz konusu dönemin kaynaklarından istifade edilerek vücuda getirilirken, Arap kaynakları adlı bölüm, ortaçağ Arap ve İslam kaynakları üzerine daha önce yapılmış literatür çalışmaları esas alınarak oluşturulmuştur.

Bu çalışma, Zazaların meskûn olduğu Anadolu, İran ve Mezopotamya coğrafyasında İslam'ın yayılışından Osmanlı'nın yıkılışına kadar olan süreçte *Zaza/Dımilli/Dumbeliler* hakkında bilgi veren *yazılı kaynakların* bir listesini ve değerlendirmesini kapsamaktadır. Çalışma, Arap ve Osmanlı kaynakları olmak üzere iki bölüm şeklinde ele alınmıştır.⁵ Çalışmada başvuru kaynakların künyesi ile birlikte kısa bir değerlendirilmesi yapılacak ve Zazalar hakkında [coğrafya, tarih, nüfus, iktisadi uğraşlar vs.] verilen bilgiler özetle ortaya konacaktır. Zazalar hakkında bilgi ihtiva eden kaynakların ekserisi Arapça kaleme alınmıştır. Bilhassa, Zazaların meskun olduğu bölgelerde İslam'ın yayılışına paralel olarak Arap fetihlerini konu edinen geniş bir literatür oluşmuştur. Arap kaynaklarının tamamı Zazaları Kürt grupları içerisinde değerlendirdiğinden söz konusu kaynaklarda Zazalar hakkındaki bilgilere doğal olarak Kürtlerle ilgili bölümlerde tesadüf edilmiştir.

3 Kaynaklar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usul*, Elif Kitabevi, [8. Baskı], İstanbul 2007, s. 17-36.

4 Acun, *Aqm*, s. 149.

5 Esasında, bu çalışma Arap, Fars, Selçuklu ve Osmanlı kaynaklarını ihtiva edecek şekilde planlanmıştı. Ancak, bildiriye kaleme aldığımızda söz konusu kaynakların fazlalığı, bir bildiri olarak hazırlanan bu çalışmanın sınırlarını epey aştı. Bu nedenden ötürü çalışmayı Arap ve Osmanlı kaynaklarıyla sınırladık. Bu çalışmanın bir devamı olarak, Zazalarla ilgili Fars ve Selçuklu kaynakları, Cumhuriyet dönemi kaynakları ve Batılı kaynaklar olmak üzere tarafımızdan üç ayrı çalışma planlanmış ve çalışmalara başlanmıştır.

Zazalar hakkında doğrudan veya dolaylı olarak bilgi veren kaynakları ele alan bu çalışma, ilk olması hasebiyle birtakım eksiklikler barındıracaktır, kuşkusuz. Bu nedenle çalışma, bütün kaynakları ihtiva ettiği/edeceği anlamına gelmemelidir. Ancak ve ancak bu çalışma, Zazalar hakkında daha geniş ve ayrıntılı çalışmalar yapmak isteyen araştırmacılar için bir kılavuz niteliği taşımış olacaktır. Zaten herhangi bir konu hakkında tüm kaynaklara ulaşmanın ve bunları ortaya koymanın güçlüğü konunun uzmanları tarafından malumdur. Bununla birlikte bu çalışmanın, bütün eksikliklerine rağmen Zazalar hakkında mühim bir boşluğu dolduracağı ve Zazalar üzerine çalışma yapmak isteyenler için önemli bir referans olacağı kuşkusuzdur.

Özetle, İslami dönemden itibaren Zazalar hakkında malumat veren çok sayıda Arap kaynakları mevcuttur. Arap kaynaklarında Zazaların yaşadığı bölgelerin İslam ordularınca fethi geniş bir biçimde ele alınırken, aynı zamanda fethedilen bölgelerin halkları hakkında mühim bilgiler verilmektedir. Bunun yanı sıra, Zazalar hakkında mühim kaynaklarda biri de Osmanlı kaynaklarıdır. Osmanlı arşivlerinde tahrir, mühime, kadı, temettuat ve nüfus defterleri ile seyahatnameler, vakayinameler, nüfus istatistikleri, salnameler ve mebzul miktardaki resmi yazışmalar Zazalar hakkında çok kıymetli bilgiler ihtiva etmektedir.

2. ARAP KAYNAKLARI

İslami dönemde Zazalarla ilgili ilk kaynaklar, Arap-İslâm akınları ve fetihleri sırasında kaleme alınan eserlerdir. Bilhassa, İslam'ın Arap coğrafyasının dışına yayılmasıyla birlikte Araplar, diğer Müslüman olan toplumlar hakkında detaylı bilgiler veren çalışmalar yapmıştır. Çalışmada, günümüz Türkçesine tercüme edilmiş Arap kaynaklarından da istifade edilmiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Zazalar hakkında bilgi veren Arap kaynakları şunlardır:

Ensabul Ekrad: Müellifi Ebu Hanife el-Dinaveri Ahmed bin Davud'tur. IX. yüzyılın büyük dilci, tarihçi, astronom ve botanikçilerinden olan Dinaveri'nin 20 civarında eseri mevcuttur. İslami dönemde Kürtler hakkında bilgi veren ilk kaynak Dinaveri'nin Ensabul Ekrad [Kürtlerin Nesebi] adlı çalışması olup bu çalışmada yazar, Dunbulilerden Kürt olarak bahsetmekte ve Dunbulilerin Bermeki soyundan geldiklerini ileri sürmektedir. Dinaveri'nin söz konusu kitabının basımı yapılmamıştır. Ensabul Ekrad adlı kitaptan bilim dünyası, Abdurrezzak Beg Dunbuli tarafından kaleme alınan Tarih-i Denabile adlı kitap sayesinde haberdar olmuştur.⁶

Mürüçü'z-zeheb: Me'sudi tarafından kaleme alınmıştır. X. asır İslam tarihçilerinden olan müellifin asıl adı Mesudi Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali'dir.

6 Bkz. Muhammed Emin Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan*, Nubihar Yayınları, İstanbul 2011, s. 712.

Eserin orijinal adı ise *Mürüccü'z-zeheb ve meâdinü'l-cevber*'dir. İki kısımdan oluşan eserin birinci kısmında müellif, İslam öncesinde çeşitli milletler ve coğrafyadan bahseder. Eserin ikinci kısmında ise miladi 912 yılına kadar olan İslam tarihi ele alınmıştır. Eserin ikinci bölümünde müellif Dünbülilerden Denabile adıyla bahsetmekte ve Dünbülilerin Musul ile Cudi arasında meskûn olduklarını belirtmektedir.⁷

Fütuhu'l-Buldan: IX. asrın önemli tarihçilerinden biri olan Belazuri'nin eseri Hayber'in fethiyle başlar, Emeviler döneminde 715 yılındaki fetihlerle nihayete erer. Bu bağlamda müellif, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinin fethi, bilhassa Ruha [Urfa] ve Amid [Diyarbakır]'ın fethi ile ilgili bölümlerde bölge hakkında mühim bilgiler vermektedir.⁸

Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr: Eser, Ebu'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Yahya İbn Fazlullah el-Ömeri tarafından kaleme alınmıştır. XIV. asırda yaşayan müellif eserinde, Dünbülü aşiretinden Kürt aşiretlerinden biri olarak bahsetmekte ve Dünbülilerin yaşadığı bölge olan Musul hakkında detaylı bilgi vermektedir. Eser, ayrıca XIV. yüzyılın başlarında Kuzeydoğu Anadolu'nun siyasi tarihi hakkında kaymetli bilgiler ihtiva etmektedir.⁹

Tarih el-Mavsıl: Eserin müellifi Ebu Zekeriya el-Ezdi Yezid b. Muhammed'tir. El-Ezdi'nin kitabı bir İslam tarihi olmakla birlikte, Zazaların kadim yerleşim birimlerinden biri olan Musul hakkında detaylı bilgi ihtiva etmektedir. Eser, VIII. asrın başları ile IX. asrın ortaları arasındaki olayları anlatır. Eser, Musul şehrinin yanı sıra el-Cezire, Irak ve Dımaşk [Şam] tarihi bakımından önemli bir kaynaktır.¹⁰

Kitabü'l Memalik ve'l-Mesalik: Müellifin asıl adı İbn Hurdazbih Ebu'l-Kasım Ubeydullah b. Abdullah olup, IX. ve X. asırlarda yaşamıştır. Mühim bir coğrafya kitabı olan eser, çeşitli ülkeler ve coğrafyaya dair bilgiler ihtiva etmenin yanı sıra, İslam dünyasındaki ticaret yollarının haritaları ile geniş izahı yer almaktadır. Eserde Zazaların meskûn olduğu coğrafya hakkında da mühim bilgiler mevcuttur.¹¹

Kitâb'ul-Buldân: Kitabın müellifi IX. asır İslam coğrafyacılardan Ahmad

7 Bkz. Mes'udi, *Altın Bozkırlar: Muruc Ez-Zeheb*, [Çeviren ve notlayan D. Ahsen Batur], Selenge Yayınları, İstanbul 2004.

8 Bkz. El-Belazuri, *Fütuhu'l-Buldan [Ülkelerin Fetihleri]*, [Çev. Mustafa Fayda], Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002.

9 İbn Fazlullah el-Ömeri, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr*, Tıpkı Basım, [Fuat Sezgin], c. I-XXVII, Frankfurt 1988. Eserin Anadolu kısmı ile ilgili kısmı için bkz. Yaşar Yücel, "Mesalikü'l Ebsâr'a Göre Anadolu Beylikleri", *Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar I*, Ankara 1991, ss. 183-203.

10 Ebu Zekeriya el-Ezdi, Yezid b. Muhammed, *Tarih el-Mavsıl*, [thk. Ali Habibe], Kahire 1387/1967.

11 İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı* [Çev. Murat Ağarı], Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.

bin İshak bin Vazih el-Yakubî tarafından kaleme alınmıştır. Bir coğrafya kitabı olan eser, *Kitâb'ul-Buldân* adıyla neşredilmiştir. İslam coğrafyası hakkında önemli bilgilerin bulunduğu kitapta İran ve Irak bölümleri konumuz açısından önem taşımaktadır.¹²

Târih'ül-Ümem vel-Mülûk: Eser, X. asır İslam dünyasının ünlü müfessirlerinden Muhammad bin Carir al-Taberi tarafından telif edilmiştir. Taberi, çalışmasında Zazaların ataları olduğu söylenen Bermekilerin siyasi tarihi ve bilhassa Abbasi devletindeki rolleri hakkında detaylı bilgi vermektedir.¹³

Mu'cemu's-Sefer: Eser, XI ve XII. asırlarda yaşayan hadis ve tarih bilgini Hafız Ebû Tahir es-Silefi tarafından kaleme alınmıştır. Silefi, bu eserinde başta hadis olmak üzere fıkıh, kıraat ve edebiyat alanında çok sayıda âlim ile devlet adamı ve şair hakkında bilgi vermektedir. Çalışmasında müellif, hadis hocası Rıdvan bin İbrahim bin Memlan'dan söz ederken onun Kürtlerin Dunbuli kabilesine mensup olduğunu belirtir.¹⁴

El-Kamus'ül-Muhit: Eser, XIV ve XV. asırlarda yaşayan Firuzabadi Ebu Tahir Muhammet b. Yakub b. İbrahim Mecdüddin tarafından kaleme alınmıştır. Eser, Osmanlıcaya tercüme edilmiştir. Dunbuliler hakkında bilgi veren müellif Dunbulilerin Yezidi olduğunu ifade etmektedir.¹⁵

Vefâyâtü'l ayân ve enbâu ebnaî'z-zaman: İbn-i Hallikan tarafından kaleme alınan eserde Bermekilerin Zerazi kabilesinden olduğu ve Musul'da meskûn oldukları ifade edilmektedir. Müellife göre Bermekiler, Abbasi Halifesi Harun Reşid döneminde Musul'dan göç ederek Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerine yerleşmişlerdir.¹⁶

Mucemu'l-Buldân: Eser, XII ve XIII. asırlarda yaşayan Yakut el- Hamevi Şihabuddin Yakut b. Abdullah tarafından kaleme alınmıştır. Tarih, coğrafya ve edebiyat alanında kıymetli eserler veren müellifin en önemli eseri *Mucemu'l-Buldân*'dır. Bir coğrafya sözlüğü olan eser, Zazaların yaşadığı çeşitli belde ve bölgeler hakkında kıymetli ansiklopedik bilgi ihtiva etmektedir. Müellif, Ermeniyeye ve Diyarbekir bölgelerini anlatırken Cebelicur ve Diyarbekir bölgeleri hakkında

12 **Yakubi**, *Ülkeler Kitabı*, [Çev. Murat Ağarı], Ayışığı Kitapları, İstanbul 2002.

13 **Taberi**, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, [Çev. Zâkir Kadiri Ugan-Ahmet Temir], 5 cilt, MEB Yayınları, İstanbul 1992.

14 Ebû Tahir es-Silefi, *Mu'cemu's-Sefer*, [tahk. Abdullah Ömer el-Barudi], Beyrut 1993.

15 Firûzâbâdî, Ebû Tahir Muhammet b. Yakub b. İbrahim Mecdüddin, *El-Kamus ü'l-Muhit*, Okyanus ül-basit. fi tercemet'il-kamus'ül-muhit. [Çev. Mütercim Asım], c. I-III, Matbaat ül-Osmaniye, İstanbul 1305/1889.

16 İbn Hallikan, *Vefâyâtü'l ayân ve enbâu ebnaî'z-zaman*, [thk. İhsan Abbas], c. I-VIII, Beyrut 1978.

mühim bilgiler aktarır. Mesela, günümüzde Zazaların yoğun olarak yaşadığı Cebelicur hakkında müellif şöyle der: “Okunuşu *Cebelu Cur* olan bu isim; *Diyarbakir’e komşu, Ermeniyye yakınlarında, abalisi Hristiyan Ermenilerden oluşan ve kendisine bağlı çok sayıda kale ve köy bulunan büyük bir kasabanın adıdır.*”¹⁷

Tarih-i Meyafarikin ve Amid: XII. asır büyük İslam tarihçilerinden biri olan İbnu’l Ezrak el-Fariki’nin eseri, Mervani, Artuklu ve Zengiler dönemi için önemli bir başvuru kaynağıdır. Aslen Silvanlı olan müellif, eserinde Diyarbakir, Silvan ve Cebelicur hakkında detaylı bilgi vermektedir.¹⁸ Mervaniler bölümünde Abdurrahman bin ebi Verd ed-Dunbuli isimli bir Mervani komutanından bahsetmektedir. Eser, Zazaların yaşadığı coğrafyanın tarihi açısından büyük kıymet arz etmektedir.¹⁹

Tekmiletu İkmali’l-İkmal: XII ve XIII. asırlarda yaşayan İbn Nokta el-Bağdadi tarafından kaleme alınan eserde Dunbulilerden Kürtlerin bir kabilesi olarak söz edilir. Müellif, bir tabakat [biyografi] çalışması olan eserinde Musul’da meskûn Dunbuliler içerisinde çıkmış bazı âlimler hakkında bilgi vermektedir.²⁰

Tarîhu Futûhi’l-Cezire ve’l-Hâbûr ve Diyarbakir ve’l- Irak: Müellifi, VIII ve IX. asırlarda yaşayan Vakidi Muhammed bin Ömer’dir. Eserde Cezire, Diyarbakir ve Irak’ın Müslümanlarca fethi detaylı olarak ele alınmıştır. Bu bağlamda eser, günümüzde büyük ölçüde Zazaların meskûn olduğu Diyarbakir, Palu, Hani, Hetah [Lice], Meyyafarikin, Eğil ve Cebelicur’un İslam ordularınca fethi hakkında kıymetli bilgiler ihtiva etmektedir.²¹

el-Kamil fi’l-Tarih: XIII. yüzyıl Ortaçağ İslam tarihçilerinden Cizreli müellif İbnu’l Esir el-Cezeri tarafından kaleme alınmıştır. Eser, başlangıçtan 1231 yılına kadar gelen olayları ihtiva etmektedir. Artuklular, Eyyubiler, Zengiler ve Anadolu Selçukluları dönemi Doğu ve Güneydoğu Anadolu şehirleri hakkında zengin ve detaylı bilgi vermektedir. Eyyubiler dönemi hakkında önemli bir kaynak olan eserde bilhassa, Eyyubi sultanı Melik Eşref ve kardeşi Melik Muzafferiddin Şi-

17 Yusuf Baluken, “Eyyubiler Devrinde Bingöl”, Bingöl Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi, Yıl: 1, Sayı: 1, [Eylül 2007], s. 42. [Yakut el-Hamevi, Mu’cemu’l-Buldan, [thk: Ferdinand Wüstenfeld], Leibzig 1867, II, s. 20’den naklen].

18 Artukluların Cebelicur’daki hakimiyetleri hakkında geniş bilgi için bkz. Yusuf Baluken, “Artuklular Devrinde Bingöl”, I. Bingöl Sempozyumu [10-11 Haziran 2006], Bingöl Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi Yayınları, Bingöl 2007, ss. 43-52.

19 İbnu’l-Ezrak el-Fariki, *Meyyafarikin ve Amid Tarihi [Artuklular Kısmı]*, [Çev. Ahmet Savran], Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 1992.

20 Ebu Bekr Muhammed b. Abdülgani el-Bağdadi İbnü’n-Nokta, *Tekmiletu İkmali’l-İkmal*, [tahk. Abdülkayyum Ubeyd Rabi’ Nebi], c. I- VII, Mekke 1987.

21 Vakidi, Muhammed bin Ömer, *Tarîhu Futûhi’l-Cezire ve’l-Hâbûr ve Diyarbakir ve’l- Irâk*, [nşr. Abdulaziz Fayyad Harfuş], Dimaşk 1996.

habeddin Gazi'nin Ruha, Suruç, Ahlât, Meyyafarikin, Kulp, Zülkarneyn, Hani ve Cebelicir'daki hâkimiyetleri konusunda çok detaylı bilgi mevcuttur.²²

el-Bidaye ve'n-Nihaye: XIV. asırda yaşayan İbn Kesir tarafından kaleme alınmıştır. Müellif ilk bölümde, kâinatın yaratılışından başlayarak Hz. Muhammed'e kadar bütün peygamberlerin hayat hikâyeleri ile Asr-ı Saadet, Hulefa-i Raşidin, Emevi, Abbasi, Endülüs Emevileri, Fatimi, Eyyubi, Memluk ve Selçuklu dönemlerinin siyasi, kültürel ve iktisadi hayatları hakkında bilgi vermektedir. Eserde, Zazaların yaşadığı bölgelerin İslam ordularınca fethi hakkında malumat mevcuttur.²³

Kenz el-Muvahhidun fi Sireti Salahaddin: İbn Ebi Tayy Yahya b. Hamid tarafından kaleme alınan eser, Eyyubi, Halep ve Şia tarihi açısından kıymetli bilgiler ihtiva eder. Bu eser Selahaddin Eyyubi'nin hayatını ayrıntılı olarak ele alan bir çalışma olması hasebiyle önemlidir. Söz konusu eserde müellif, Selahaddin Eyyubi'nin babası Necmuddin Eyyub'un Çapakçur'da dünyaya geldiğini ileri sürer.²⁴

3. OSMANLI KAYNAKLARI

Günümüzde Zazalar ve Zazaca üzerine yapılan çalışmaların neredeyse tamamında arşiv malzemesi kullanılmamakta ve hatta arşiv hiç bilinmemektedir. Oysa altı yüzyılı aşkın bir süre hüküm süren Osmanlı'nın tebaasından biri de Zazalardır. Zazalarla ilgili araştırmalarda arşiv kullanılmadığından sadece filoloji üzerinden gidilmekte, bu da konunun tarihi, coğrafi, etnolojik, antropolojik, sosyolojik ve politik cihetinin göz ardı edilmesine ve dolayısıyla yapılan çalışmaların daha baştan tartışılır hale gelmesine neden olmaktadır. Bunun farkında olarak, bu çalışmayla bir nebze de olsa Osmanlı kaynaklarının önemine dikkat çekmeye gayret edeceğiz.²⁵

Osmanlı döneminde Zazalara ait kaynakların büyük bir kısmı Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'ne bağlı olan ve Çağaloğlu'nda hizmet veren Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı'nda bulunmaktadır. XVI ve XVII. asırlar için vazgeçilmez kaynaklar olan Tahrir defterleri ise Ankara'da bulunan Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü'ne bağlı Kuyud-u Kadime Arşivi'nde yer almaktadır. Zazalarla ilgili bilgi ve belgenin bulunduğu bir diğer arşiv ise Ankara'da bulunan Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'dir. Bu arşivde Zazaların

22 İbnü'l Esir el-Cezeri,, *İslam Tarihi, el-Kamil fi't-Tarih Tercümesi I-X*, [Çev. Ahmet Ağırakça vd.], Hikmet Neşriyat, İstanbul 2008.

23 İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye, Büyük İslam Tarihi I-XIV*, [Çev. Mehmet Keskin], Çağrı Yayınları, İstanbul 1994/1995.

24 Ramazan Şeşen, *Selahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti: [Hicri 569-589/Miladi 1174-1193]*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1983, s. 411.

25 Osmanlı döneminde Zazalar hakkında bkz. Ercan Çağlayan, "Osmanlı Belgelerinde Zazalar ve Zazaca Üzerine Notlar", Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu [13-14 Mayıs 2011], Bingöl Üniversitesi Yayınları, Ankara 2011, ss: 271-290.

yaşadığı coğrafyada bulunan cami, medrese, tekke, zaviye, çeşme ve diğer dini ve hayır müesseseleri hakkında önemli kayıtlar söz konusudur. Osmanlı kaynakları Zazalar hakkında çalışma yapanlar için vazgeçilmez imkânlar sunmaktadır.²⁶ Söz konusu dönemde kaleme alınan kitaplar, seyahatnameler ile tahrir, mühime, temettuat, kadı ve nüfus defterleri, salnameler, gazete ve mecmualar ile arşiv belgeleri çok otantik ve ayrıntılı bilgiler barındırmaktadır.²⁷

3.1. Kitaplar

3.1.1. Şerefname:

Bir Kürt beylikleri tarihi olan eser Şerefhan tarafından kaleme alınmıştır. Müellif eserinde Zazalardan Dumbeli/Dombeli olarak bahsetmektedir. Şerefhan, Zazaların meskûn olduğu Çapakçur, Eğil, Genc, Çemizgezek, Palu, Pertek, Siverek, Çermik vb. gibi bölgelerdeki beylikleri Kürt beylikleri olarak adlandırmakta ve söz konusu beylikler hakkında detaylı bilgi vermektedir.²⁸

3.1.2. Tacü't-Tevârih:

Müellifi Hoca Sadeddin Efendi olan eser, Osmanlı'nın kuruluşundan Yavuz Selim'in ölümüne dek olan olayları ihtiva eder. Bilhassa 1514 Çaldıran seferi ve bu sefer esnasında Kürt beylerinin tavrı ve Osmanlı'ya iltihakı hakkında ilk elden ve mühim bilgiler içerir. Bu bağlamda eserde Safevilere karşı girilen Diyarbakir kuşatmasında Çapakçur ve Kiğı'daki Zaza Kürtlerinin Osmanlı ordusuna yardımları hakkında detaylı bilgiler yer almaktadır.²⁹

3.1.3. Kitâb-ı Cihannüma:

Kâtip Çelebi tarafından kaleme alınan eser dünya coğrafyası hakkındaki bilgilerin yanı sıra İslam ülkeleri ve şehirleri hakkında da bilgi vermektedir. Kitapta, IV. Murat'ın 1635 yılında gerçekleştirdiği Revan seferi bahsinde Dunbeli aşiretinden bahsedilmektedir. Kâtip Çelebi, IV. Murat'ın Revan'ı alıp Tebriz'e vardığında Aras nehri kenarında konakladığını ve bu esnada Dunbeli aşiretinden 500 kadar hanenin sultana müracaat ederek yurt talep ettiklerini kaydeder. Dunbeli aşireti-

26 Osmanlı arşivlerinin tarih araştırmalarındaki yeri ve önemi için bkz. Halil İnalcık, "Osmanlı Arşivlerinin Türk ve Dünya Tarihi Açısından Önemi", Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu, Bildiriler, [Mayıs 1985], Türk-Arap İncelemeleri Vakfı, İstanbul [t.y.], ss. 39-45.

27 Osmanlı tarihi araştırmaları hakkında ufuk açıcı bir çalışma için bkz. Suraiya Faroghi, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?*, [Çev. Zeynep Altok], Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2009.

28 Şerafeddin Han, *Şerefname* c. 1-5 [Çev. Rıza Katı-Vedii İlmen vd.], Yaba Yayınları, İstanbul 2009/2010.

29 Hoca Sadeddin, *Tacu't- Tevarih*, [Haz. İsmet Parmaksızoğlu], Kültür Bakanlığı Yayınları, c. IV, Ankara 1992.

nin bu talebi üzerine IV. Murat, Dunbelilerin Erzincan ve Tercan kazalarına yerleştirilmesi için emir verir ve böylece Dunbeliler söz konusu bölgeye yerleştirilir.³⁰

3.1.4. Evliya Çelebi Seyahatnamesi:

XVII. yüzyılın ortalarında Zazaların yaşadığı Malatya, Harput, Palu, Urfa, Diyarbakır, Genç, Çapakçur, Bitlis, Van ve İran [Hoy, Salmas, Urmiye] bölgesine seyahatte bulunan meşhur seyyah, eserinde Zazalar hakkında çok teferruatlı bilgilere yer vermektedir. Çelebi, Anadolu'da yaşayan Zazalardan, Ekrad-ı Zaza olarak bahsederken, İran coğrafyasında yaşayanlardan Dümbüli olarak bahsetmektedir.³¹ Zazaları Kürt olarak tanımlayan Çelebi, Zazaların dili, kültürü, coğrafyası, iktisadi uğraşları ve toplumsal yapıları hakkında çok mühim detaylar vermektedir.³²

3.1.5. Kamus'ul Alam:

Şemseddin Sami tarafından kaleme alınmıştır. Çapakçur [Bingöl], Genç, Kiğı, Bitlis, Dersim, Diyarbakır, Erzurum, Mamuretül Aziz, Sivas, Maden, Sive-rek, Hısn-ı Mansur [Adıyaman] maddelerinde söz konusu yerlerin coğrafi, idari, iktisadi, dini, etnik, demografik ve eğitim yapısı ile madenler, ormanlar ve sular hakkında malumat ihtiva etmektedir.³³ Mesela eserde Zıkte nahiyesinin nüfusu ile ilgili olarak nahiyenin 45 köyden oluştuğu, nüfusunun Kürt ve Ermenilerden müteşekkil olduğu kaydı yer almaktadır.³⁴

3.1.6. Memalik-i Osmaniye'nin Tarih Coğrafya Lügati:

Bu eserde Osmanlı coğrafyasında bulunan yer adları hakkında kısa bilgiler verilmektedir. Eser, bilhassa Osmanlı'nın son dönemindeki idari sınırlar hakkında mühim ve ilk elden bilgiler içermektedir. Dolayısıyla Zazaların meskûn olduğu yerleşim birimlerinin yer adları ve idari yapıları hakkında bilgi elde etmek için mezkûr eserden istifade edilebilir.³⁵

30 Katib Çelebi, *Kitâb-ı Cihannüma*, Süleymaniye Kütüphanesi Pertevniyal No: 754, s. 418-419.

31 *Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemed Zillî Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, IV. Kitap [İki cilt], Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 305 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu-Dizini, [Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı], YKY, İstanbul 1999/2000.

32 Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Zazalarla ilgili detaylı bilgi için bkz. Çağlayan, agb., ss: 273-275.

33 Bkz. Şemseddin Sami, *Kamus'ul- Alam*, Kaşgar Neşriyat [Tıpkı Basım], Ankara 1996.

34 Bkz. Sami, *Age.*, c. IV, s. 2416.

35 Ali Cevad, *Memalik-i Osmaniye'nin Tarih Coğrafya Lügati*, Kasbar Matbası, İstanbul 1314.

3.2. Defterler

3.2.1. Tahrir Defterleri

Tahrir, “yazma, yazılma ve kaydetme” anlamına gelmekte olup, Osmanlı’da nüfus ve vergi potansiyelini belirlemek için belirli zamanlarda tutulan istatistik bilgilerin yer aldığı defterlere Tahrir veya Tapu Tahrir defterleri denir. Yöreye ilgili ayrıntılı olarak tutulan ve hükümet merkezine gönderilen deftere mufassal [ayrıntılı] defter denirdi. Mufassal deftere dayalı olarak hazırlanan ve yöredeki teşkilat, köy adları ve yıllık gelirin toplu olarak kaydedildiği defterlere ise icmal veya mücmel defter [öz-özet] denirdi.³⁶ Osmanlı klasik döneminde Diyarbakir eyaletine bağlı Genc, Palu, Eğil, Cizre, Hazzo ve Tercil gibi hükümet sancaklarında tahrir tutulmazdı. Ancak, Çapakçur’un da aralarında bulunduğu ve Zazaların meskûn olduğu birçok yerleşim biriminde tahrir defterleri tutulmuştur. Zazaların meskûn olduğu yerleşim birimlerinde tutulan Tahrir defterlerinin bir kısmının Başbakanlık Devletler Arşivi tarafından tıpkıbasımı, diğer bir kısmının ise dizin ve transkripsiyonu yapılarak yayınlanmıştır.³⁷ Mesela, 378 Numaralı *İcmâl-i Livâ-i Ekrâd ve Kilis Defteri*’nde Dünbeli aşireti Taife-i Ekrad-ı Dünbeli olarak geçmekte, Dünbelilerin Menbic, Birecik, Suruç ve Halep’te yaşadıkları kaydı yer almaktadır.³⁸ Yine bazı Tahrir defterlerinde Dünbelilerin Halep’te³⁹ ve Musul’da⁴⁰ meskûn olan bir Kürt aşireti olduğu kaydedilmektedir. Tahrir defterleri, Ankara’da bulunan Kuyud-u Kadime Arşivi’nde yer almaktadır.

3.2.2. Mühimme Defterleri

Mühimme defterleri, Osmanlı’da Divan-ı Hümayun’da görüşülen sosyal, siyasi, askeri ve ekonomik konularla ilgili çıkan hükümlerin kaydedildiği ve reisül küttabın mühim telakki ettiği ferman ve hükümleri içeren defterlerdir. Mühimme defterleri, merkez ve taşra teşkilatındaki idarî ve askerî yapı, devletin ve halkın gayrimüslim tebaa ile münasebetleri, azınlıklar hukuku, ibadet ve ayin serbestiyeti ve Müslim-gayrimüslim halkın mabed inşası gibi konularda bilgiler içermektedir. Mühimme defterleri ayrıca Osmanlı’nın imar ve iskân siyaseti,

36 Tahrir defterleri hakkında bkz. M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1983, c. 3, Tahrir maddesi, s. 376.

37 Birkaç örnek için bkz. 294 Numaralı *Hınıs Livası Mufassal Tahrir Defteri [936/1556]*, [Haz. Abdullah Sivridağ vd.], Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2000; 397 Numaralı *Haleb Livası Mufassal Tahrir Defteri I [943/1536]*, [Dizin ve Transkripsiyon], Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2010; 397 Numaralı *Haleb Livası Mufassal Tahrir Defteri II [943/1536]*, [Tıpkı Basım], Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2010.

38 Mustafa Öztürk, *16. Yüzyılda Kilis, Urfa, Adıyaman ve Çevresinde Cemaatler-Oymaklar*, Elazığ 2004, s. 71.

39 397 Numaralı *Haleb Livası Mufassal Tahrir Defteri-I [943/1536]*, s. 42-45.

40 Tahrir Defteri, No: 998, s. 74.

belediye hizmetleri, sağlık ve eğitim işleri ve vakıflar hakkında zengin malzeme ihtiva eder.⁴¹ Mühimme defterlerinde Zazalar Donboli olarak geçmekte ve farklı bölgelere iskân edildikleri görülmektedir. Kanuni Sultan Süleyman döneminde yazılan Mühimme defterinde Dümbeli Aşireti'nin Hoy ve Katur bölgelerine yerleştirilmesi, bunların iskanlarına özen gösterilmesi ve çok dikkatli olunması bilgisi dikkat çekmektedir. Söz konusu defterlerde Dümbeli adlı Kürt taifesinin Hoy'da yaşadığı ve Diyarbakır, Kilis ve Halep'te iskân edildiği bilgisi yer almaktadır.⁴²

3.2.3. Şer'îye Sicilleri

Osmanlı dönemi ile ilgili araştırmalarda şer'îye sicilleri mühim bir yer tutmaktadır. Kadı defterleri olarak da bilinen şer'îye sicilleri, kadınların devlet merkezi ile yaptıkları resmi yazışmaları, halkın çeşitli konulardaki dilekçelerini, mahalli idarelere ait hukuki düzenlemeleri, daha da önemlisi ait olduğu bölgenin sosyal, kültürel ve iktisadi hayatını yansıtan mahkeme kararlarını ihtiva eder. Genellikle defterlerin bir tarafı evlenme-boşanma, alım-satım, nafaka, vakıf, hibe, cürüm-cinayet vb. gibi mahalli olayları kapsarken diğer tarafı ise, merkezden gelen ferman, mektup, emir gibi belgelere tahsis edilmiştir. Bunların yanı sıra şer'îye sicillerinde kişi, aile ve kamu hukuku ile ilgili kayıtlar da yer almaktadır. İktisat araştırmalarında da mühim bir kaynak olan şer'îye sicilleri, ahalinin iktisadi uğraşları, yörede mevcut olan esnaf grupları, meslek dalları ve halktan alınan vergiler hakkında mühim ve detaylı bilgiler vermektedir.⁴³ Kısacası, hukuk, ekonomi ve tarih, bilhassa yerel ve sosyal tarih araştırmalarında şer'îye sicilleri, vazgeçilmez ana kaynaklar arasında yer almaktadır. Bu bakımdan Bitlis, Diyarbakır, Harput, Sivas gibi vilayetlere ait şer'îye sicilleri Zaza tarihi açısından istifade edilmeyi bekleyen kaynaklar arasındadır.

3.2.4. Temettuat Defterleri

Osmanlı'da Tanzimat'ın ilanından sonra tutulmaya başlanan, tüccar ve esnafın, kazançlarına göre devlete yıllık olarak verdiği vergilerin kaydedildiği defterlerdir. XIX. yüzyılın ikinci yarısı için mühim bir kaynak olan Temettuat defterleri, Osmanlı şehirlerinin sosyal, iktisadi ve demografik yapısı hakkında çok orijinal bilgiler ihtiva etmektedir. Bu defterlerde şehir, kaza, nahiye, köy ve

41 Mühimme Defterleri için bkz. Mübahat Kütükoğlu, "Mühimme Defteri", *DİA*, c: 31, ss. 520-521.

42 BOA, Mühimme Defteri, No:3, s. 409, Hüküm: 1221.

43 Şer'îye sicilleri hakkında ayrıntılı bir çalışma için bkz. Ahmet Akgündüz vd, *Şer'îye Sicilleri I-II*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1988.

mezra gibi yerleşim birimlerinde yaşayan nüfusun mal-mülk, hayvan ve arazileri ile yörede yetiştirilen tarımsal ürünlerin kaydı tutulmaktaydı. Sosyal tarih, bilhassa nüfus araştırmalarında mühim kaynaklardan biri olan Temettuat defterlerinde, vergi mükelleflerinin adı, lâkapları, unvanları, mesleği ve aşireti hakkında malumat mevcut olması, dönemin ve bölgenin tarihine ışık tutması açısından önem arz etmektedir. Kısacası, Temettuat defterlerindeki bilgiler sayesinde bir bölgenin dini, etnik, sosyal ve iktisadi durumu hakkında malumat elde etmek mümkündür.⁴⁴ Zazaların yaşadığı bölgelerin tamamında Temettuat defterleri tutulmamışsa da bazı yörelerde söz konusu defterlerin tutulduğu görülmektedir. Mesela 17 Rebiulahir 1261 [25 Nisan 1845] tarihli Divriği kazasına bağlı Yağlıbasan köyüne ait Temettuat defterinde Zaza Aşireti başlığı altında, adı geçen köyde 51 hane reisinin isimleri ve gelir kaynakları ayrıntılı bir şekilde kaydedilmiştir. Aynı defterin son sayfasında Zaza aşireti imamı Ali, Zaza aşireti muhtar-ı evveli Süleyman ve Zaza aşireti muhtar-ı Sani Hasan adlı şahısların mühürleri bulunmaktadır.⁴⁵

3.2.5. Nüfus Defterleri

Nüfus sayımları, herhangi bir coğrafyada yaşayan toplumu veya toplumları meydana getiren insanların miktar, cinsiyet, yaş, maluliyet, meslek, dil, din ve öğrenim durumlarını ortaya koymaktadır. Bu sebepten ötürü nüfus sayımları, toplumların demografik, tarihi, iktisadi, sosyolojik ve idari yapıları hakkında bilgi elde etmek için vazgeçilmezdir. Osmanlı'da modern anlamda nüfus sayımları XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren yapılmıştır. Osmanlı Devleti'nde 1831, 1844, 1881 ve 1906 yıllarında olmak üzere dört ayrı nüfus sayımı yapılmıştır. İlk iki sayımda sadece erkekler sayılırken, 1881 sayımından itibaren kadınlar da sayılmıştır. Sayımlarda tüm vilayet/sancak, kaza ve köylerde yaşayan halk Müslim ve gayrimüslim olarak iki gruba ayrılmış ve defterlere kaydedilmiştir. 1844 yılında yapılan ikinci sayımdan itibaren etnik [Türk, Kürt, Arap, Ermeni, Rum, vs] ve dini [Müslüman, Hıristiyan, Yahudi, Ortodoks, vs.] tasnif yapıldığı görülmektedir. Nüfus defterlerinde yöredeki idari sınırlar [sancak, kaza ve köyler], şahıs ve yer isimleri, aile ve aşiret isimleri, meskûn ve gayrimeskûn aşiretler, yöredeki görevliler [muhtarlar, imamlar, kâhyalar, kocabaşlar vs], meslekler, yörede yaşayan dini gruplar, nüfus hareketleri, doğum ve ölüm istatistikleri gibi çeşitli konulara dair bilgi mevcuttur.⁴⁶ Zazalar hakkında bu ve buna benzer bilgiler

44 Temettuat Defterleri hakkında bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı Sosyal ve İktisadi Kaynaklarından Temettuat Defterleri", **12. Türk Tarih Kongresi**, [Ankara 1994], ss: 295-413.

45 BOA, ML.VRD.TMT.d./ 13359.

46 Osmanlı nüfus sayımları ve nüfus defterleri hakkında detaylı çalışma için bkz. Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu [1830-1914] Demografik ve Sosyal Özellikleri*, [Çev. Bahar Tırnakçı],

elde etmek için Zazaların yoğun olarak yaşadıkları Bitlis, Diyarbekir, Erzurum, Harput/Mamuret'ül-aziz, Sivas ve Van vilayetlerine ait nüfus defterleri mühim kaynaklardır.

3.3. Salnameler

Osmanlı Devleti'nde 1847 yılından itibaren salname adı verilen yıllıklar hazırlanmıştır. İlk olarak, *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye* adında devlet salnameleri, *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye* adıyla Maarif salnameleri, *Salname-i Nezaret-i Hariciye* adıyla Dışişleri Bakanlığı salnameleri, *Sıbhıye Nezareti Salnamesi* adıyla da Sağlık Bakanlığı salnameleri çıkarılmıştır. 1867 yılında ise ilk vilayet salnamesi çıkarılmıştır.⁴⁷

3.3.1. Devlet Salnameleri

1847 yılından itibaren yayınlanan *Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye* adındaki devlet yıllıklarında her vilayeti kısaca tanıtan ansiklopedik bilgi bulunmaktadır. Bu bakımdan Zazaların yoğunlukta olduğu Osmanlı şark vilayetleri ile ilgili bilgiler konumuz açısından istifade edilmelidir.

3.3.2. Vilayet Salnameleri

Osmanlı'nın son dönemlerinde, 1867 yılından itibaren *Vilayet Salnameleri* adıyla vilayetlere ait yıllıklar çıkarılmaya başlanmıştır. Vilayet salnamelerinde vilayetlerin idari, coğrafi, topografik, tarihi ve demografik yapıları ile yöredeki eğitim kurumları, medreseler, camiler, kilise/manastırlar, mesleki kuruluşlar ve yöredeki idareciler ile diğer görevliler hakkında bilgiler yer almaktadır. Osmanlı'nın son dönemlerinde Zazaların ekseriyetle yaşadığı Bitlis, Diyarbekir, Erzurum, Mamuretü'l Aziz ve Sivas vilayet salnameleri söz konusu yerleşim birimleri hakkında kıymetli veriler barındırmaktadır.

3.3.3. Maarif Salnameleri

XIX. yüzyılın sonlarına doğru *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye* adıyla yayınlanmaya başlanan bu yıllıklarda, Osmanlı coğrafyasındaki vilayet ve kaza-

---

Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003; Tevfik Çavdar, "Osmanlı Döneminde Nüfus Bilgileri", *Osmanlı Ansiklopedisi*, c. 4, s. 551-557.

47 Salnameler hakkında ayrıntılı olarak bkz. Hasan Duman, *Osmanlı Salnameleri ve Nevsalleri Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu*, Ankara 2000; Ahmet Zeki İzgöer, "Osmanlı Salnamelerinin Şehir Tarihi Bakımından Önemi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt:3, Sayı:6, İstanbul 2005, s. 539-552.

larda bulunan mektep, medrese ve diğer eğitim kurumları [yabancı okullar, özel okullar, gayrimüslim okulları] hakkında bilgi yer almaktadır. Maarif salnamelelerinde ayrıca, söz konusu kurumların açılış tarihleri, buralarda çalışan personel, öğrenci mevcutları ve bütçeleri hakkında malumat bulunmaktadır. Bu salnamelelerdeki bilgiler, Zazaların yaşadığı vilayet ve kazaların eğitim durumunu ortaya koymak açısından önem taşımaktadır.

3.4. Gazete ve Mecmualar

Geç Osmanlı dönemiyle ilgili mühim kaynaklardan biri de gazete ve dergilerdir. Bu bakımdan Osmanlı'da çıkarılan ilk gazeteler olan Takvim-i Vekayi, Ceride-i Havadis ve Tercüman-ı Ahval gibi gazetelerde Zazaların yaşadığı vilayet ve kazalarla ilgili idari değişiklikler, atamalar ve diğer resmi işlerle ilgili bilgiler elde etmek mümkündür. Yine, Zazaların yoğun olarak yaşadığı Diyarbakir vilayetinde 1869 yılından itibaren yayınlanan Diyarbakir gazetesi ile Erzurum vilayetinde aynı tarihte yayınlanan Envar-ı Şarkiye gazetesi, bölge tarihi açısından önemli ve başka yerde bulunmayacak bilgiler ihtiva etmektedir. Ayrıca XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başında Kürt aydınları tarafından yayınlanan birçok gazete ve dergi, bölge tarihi açısından önemlidir. Birçoğu kardeşlik, eşitlik, adalet ve özgürlük rüzgârlarının estiği II. Meşrutiyet döneminde yayınlanan gazete ve dergiler, konu açısından büyük bir önem taşımaktadır. Bu dergi ve gazetelerde yazı yazarlardan Liceli Kürdizade Ahmed Ramiz ve Mutkili Halil Hayali, dönemin önemli Zazaları arasında yer almaktadır.

3.5. Arşiv Belgeleri

Osmanlı döneminde Zazalar hakkında en zengin malumat arşiv malzemelerinde bulunmaktadır. Dolayısıyla, Zazalar hakkında herhangi bir çalışma yapılırken arşiv malzemelerinden geniş ölçüde istifade etmek mümkündür. Arşiv malzemesi, bilinmeyen birçok tarihi ayrıntının öğrenilip değerlendirilmesine imkân sağlar. Zazalarla ilgili herhangi bir çalışma yapılırken Osmanlı arşivlerini görmeden bir araştırma yapmak çok eksik olacaktır. Arşivdeki bilgilerin başka yerde bulunması son derece güçtür. Mesela İngiltere'de "İsan-ı Zaza Kürdi" ile basılan ve İran'daki Zazalara gönderilen Zazaca İncil hakkında ilk elden bilgiler Osmanlı arşivinde yer almaktadır.⁴⁸ Kısacası bölgemizdeki bir topluluğun dili, kültürü ve en nihayetinde tarihi hakkında araştırma yapılırken Osmanlı vesikalarından bahsetmek zaruridir. Bu da, ancak arşivden yararlanmakla mümkün olabilmektedir. Oysa Zazalar ve Zazaca hakkındaki hiçbir etütte böyle bir yol izlenmediği gibi, buna lüzum da hissedilmediği görülmektedir. Ancak, arşivler

48 Bkz. Çağlayan, *agh.*, s. 281-282.

ve bilhassa Osmanlı arşivlerinin son derece kıymetli vesikalarla Zaza tarihinin önemli kaynakları arasında yer aldığını belirtmek gerekir.

4. SONUÇ

Kaynaklar, sosyalbilim ve bilhassa tarih araştırmalarında önemli bir yer tutar ve araştırmacılar için vazgeçilmez bir öneme sahiptir. Ana kaynak veya birinci elden kaynaklar, günümüzdeki birçok olay ve olgunun anlaşılmasında anahtar vazifesi görür. Haliyle, kaynaklara dayalı olarak yapılan çalışmaların güvenilirlik ve doğruluğu oldukça yüksektir. Kaynaklara başvurmadan veya kaynakları göz ardı ederek sosyal bilim alanlarında yapılan çalışmalar, birer anlatıdan ve hikâyeden öteye geçmez. Bu nedenle bir dönem, bir toplum veya bir bölge ile ilgili yapılan çalışmalarda ilk sırada kaynaklara başvurmak çalışmanın güvenilirliği açısından zorunludur. Bu durum, kaynak ve belge fetişizmi yapmak anlamına gelmemeli, yapılan çalışmalarda ana kaynakların önemine dikkat çekmek olarak anlaşılmalıdır.

Şüphesiz, yazılı kaynaklar arasında, Zaza tarihine ışık tutan kaynaklar arasında Arap kaynakları ilk sırada yer almaktadır. Bilhassa, İslam'ın Arabistan dışına yayılmasıyla birlikte Arap vakanüvis ve coğrafyacilar, fethedilen bölgelerle ilgili çok kıymetli eserler telif etti. İslam'ın erken bir dönemde yayıldığı ve Zazaların meskûn olduğu Kuzey Mezopotamya, İran ve Anadolu hakkında Arap müverrih ve coğrafyaciları kıymetli malumat vermektedir. Bu eserlerde bölgenin otokton halklarından olan Kürtlerden ve dolayısıyla Kürt gruplarından olan Dunbelilerden/Zazalardan sıklıkla bahsedilmektedir. İslami dönemde Zazalar hakkında çalışma yapanlar mutlak surette Arap kaynaklarından istifade etmelidir.

Dünyanın en zengin arşivlerinden birine sahip olan Osmanlı arşivleri, günümüzde birçok ülke ve millet için çok otantik ve kıymetli vesikalar muhafaza etmektedir. 1515 yılında Kürt Beylerinin Osmanlı'ya iltihak etmesiyle birlikte, doğal olarak Zazaların yaşadığı coğrafya Osmanlı hâkimiyetine girdi. Beş asırdan fazla bir süre Osmanlı egemenliğinde kalan Zazaların coğrafya, tarih, nüfus, eğitim, din ve iktisadi yapıları hakkında arşivlerde çok özgün ve vazgeçilmez kayıtlar mevcuttur. Yurtluk-ocaklık ve hükümet sancaklar olarak idare edilen beylikler arasında Zaza beylikleri de mevcuttu. Çapakçur, Çemizgezek, Çermik, Eğil, Genc, Palu, Pertek ve Siverek beylikleri bu beyliklerden en mühim olanlarıydı. Osmanlı arşivlerinde, Osmanlı klasik dönemi olarak ifade edilen dönemde bu beyliklerle ilgili çok kıymetli belge ve bilgi mevcuttur. Osmanlı kaynaklarında Zazalar, Zaza isminin yanı sıra Dunbeli veya Donboli şeklinde kayıtlara geçmiştir. Daha da önemlisi, bir Kürt grubu olan Zazalar, Osmanlı kayıtlarında mesela klasik dönemde Zaza beylerinin hâkim olduğu sancaklar, Ekrad Sancakları ola-

rak adlandırılmaktaydı. XIX. yüzyıldan itibaren yapılan nüfus sayımlarında ise Zazalar Kürt olarak kaydedilmiştir. Bu nedenle yapılan araştırmalarda sadece Zaza adı üzerinden bir araştırma yapmak yetersiz ve eksik olacaktır. Söz konusu detayların farkında olarak yapılan araştırmalar konuyu daha geniş bir perspektiften ele almaya ve daha doğru sonuçlara ulaşmaya imkân tanımaktadır. Bu çalışma, Zazalar hakkında yapılacak araştırmalarda Arap ve Osmanlı kaynaklarına dikkat çekmeyi amaçlamıştır.

FEKÎ ÇEWLÎGI DE ANTIŞÎ KARAN (FÎÎLAN)

Hasan KALÇIK

Araştırmacı gazeteci ve yazar, Almanya' nın Duisburg şehir radyosunun Kurmanci -
Zazaca programının baş editörü.
E-mail: filit@gmx.de ve Seyidxan12@googlemail.com

1. NAMEKERDİŞÎ LEHÇEYÊ MA

Verî peşkeşkerdişi karî xo, ez wazena taye çıyanî peroyî ser o agahdarî bîdi goştaran?

Seke yeno zûnayış miyanî şarî ma de çend nameyî no lehçeyê kurdî estî. Ez kirdkî sey yew lehçeyê kurdî qebûl kena. No vînayê min o, no rid ra ez no nuşte de zi îna nûsena. Şarî ma yê Çolîg, Depi, Palî û Pîran no lehçe ra vûnî “kirdkî”. Şarî Dêrsim vûno “ kirmanckî”, Şarî Sêwregî û dormeyî zî vûno “dimilî”. Şarî Gimgim zî vûno “Zonê ma”, la zonê ma xo ser yew name nîyo. Çimkî herkes zıwanî xo ra vûno “Zone ma” yanî bi trikî “Bizim dilimiz”. Şaro bîn zi no lehçeyê ma ra vûno “Zazakî”. Nê seranî pêyanan bi taybetî xortî, yew qisim kirdî zi vûnî “zazakî”. Ewropa de zi hêna zaf nameyî “zaza” yeno karardiş.

2.CAYÊ KE TEDE KIRDKÎ YENA QISÊKERDIŞ

Kidkî sey cografya hema hema têna Bakurî Kurdîstan de yena qisêkerdiş. Tayê lehçeyê kurdanî “Şebek” zi kirdkî hesibnênî, la alaqaşî lehçeyê Şebekan û kirdkî çin o. Lehçeyê Şebekan hêna zaf hewremî ra nezdi ya.

Bakûrî Kurdistan de hema hema bajar ke homojen têna te de kirdkî yeno qisêkerdiş çin o. Bajarî ke hêna zaf sey bajarî kirdkî qisêkerdoxan yenî zûnayış Çewlîg û Kalan (Tunceli) yî. Dêrsim yew mintiqaya hîra ya, no rid ra mi îta de Kalan nuşt. Goreyî cigêrayîşi ma cayi ke tede kirdkî yena qisêkerdiş nê yî: merkezi Çewlîgî û piyerê qezayan de. Zerrê bajarî û piyerê qezayanî Kalan de. Zerrê bajarî Xarpêt û qezayanî Xarpêt ra Pali, Depi, Maden, Kovanciyan, Qerebegûn û Sivrîce de. Zerrê Amêd û qezayanî Amed ra Licê, Pîran, Çermûg, Şenguş, Hazro, Hêni, Gel, Pasûr û Erxenî de. Qezayanî Sewas ra Zara, Îmranli, Ulaş, Kangal, Hafîk, Divriği û Gürün de. Qezayanî Erzirom ra Hinis, Aşqele, Tatos û Çat de. Zerrê Erzingan û qezayanî Cimîno, Kemax, Manse (Mose, Çayirli) û Têrcan de. Gimgim, Sêwregî, Aldûş, Aksaray, Sason, Motkî de û tayê dewanî Poturge, Argûwan, Gumuşxane – Kelkît û Şîran, Sariz û Ardahan û Qers de yeno qisêkerdiş.

3.KIRDKÎ DE FEKÎ

Kirdkî de çend feki estî. Ferqî beyntarê fekanî kirdkî zaf gird niyo. Esas merdim nêşkeno fekan sed ra sed cêmîyan ra vejo, yanî kategorîze bikero. Çike feki zaf koti têmeyan. Ge –ge taye çîyan de di mintiqayî seypîye yî, la eynî di mintiqayî yewna çî de cîya yî. Na ray her mintiqaya yewna yew mintiqaya de seycê yî.

Lakîn hancî zî ma eşkenî taye hususîyetanî feki Çewlîg ra behs bikeri. Wext ke ma vûnî feki Çewlîg qestî mi mekezî bajarî Çewlîg niyo. Ma heme dewanî Çewlîg, Bongîlan û Dara Hêni, Pali, Depi, Kovancilar û Qerebegûn zî mîyanî nê feki de hesabnenî. Ez roja verên ra ha mîyanî xebatê Grûba Xebate ya Vateyî de ya. Grûba Xebate ya Vateyî hama karan ser tam yew xebat nikerda, la taye çiyî tespît kerdî. No rid ra ez îta de taye çîyan bi xebatê na grûb de miqayese kena.

4.FÎL (KAR)

Qalî ke yew kar, yew gure, yew biyayîş, yew hereket û yew hal ifade kenî, înan ra fiil vacîyeno.

4.1.Mesderî Karan (Fîlan)

Her fiil yew halî xo yo infinitif yanî bi mastar esto. Kirdkî suffiksî mesderî karan mintiqaya ra mintiqaya cîya cîya yî. Çewlîg de sey suffiksî mesderanî karan “yîş” û “iyayîş” yenî şoxilnayîş.

Nimûneyî:

Ruenayîş, kişîyayîş, nusîyayîş, vajîyayîş, nuştîş,

“Yiş” eslê xo de “iş”o. La wext ke kokî karî bi herfa vengin biqedîyo, o wext “y” sey herfa pêragirêdayen kuena beyntarê di herfanî vengin a û “iş” beno “yîş”.

Nimûneyî:

Dayiş, gêrayiş,

La kokî karî bi herfa bêveng (sessiz harf) biqedo, o wext no “iş” nibêdilîyeno.

Nimûneyî:

Berdîş, kerdiş, wendiş, werdiş, girotiş

Taye mintiqayan de sey suffiksî mesderî karan “ene/”yene” yeno şoxilnayiş.

Nimûneyî:

Fekî Çewlîgi	Taye mintiqayî bînî	Grûba Vate
wendiş (okumak)	wendin, wendêne, wendeni, wenden	wendene
werdiş (yemek)	werdin, werdine, werdêne, werdeni, werden	werdene
şîyayîş (gitmek)	şîyayene, şîyayeni, şîyayen, şîyayêne	şîyene
bîyayîş (olmak)	bîyayêne, bîyayine, bîyayene	bîyene
zanayîş (bilmek)	zanayêne, zanayin	zanayene

4.2. Karî ra Name viraştîş

Kirdkî de hem “ene” / “-yene” hem zi “-iş / “-yîş” suffiksî mesderî yî. Zafê mintiqayan de sufiksî “ene” / “-yene” sey mesderî, suffiksî “-iş / “-yîş” sey nameyî vajîyênî. Labele Çewlîg de sufiksî “-iş / “-yîş” hem sey suffiksî mesderî hem zi sey nameyî vajîyênî. Grûba Vate sufiksî “ene” / “-yene” sey mesderî, suffiksî “-iş / “-yîş” sey nameyî şuxilnena.

Nimûneyî:

Fekî Çewlîgi	Taye mintiqayî bînî	Grûba Vate
wendiş (okuma, okumak)	wendene (okumak)	wendiş (okuma)
werdiş (yeme, yemek)	werdene (yemek)	werdiş (yeme)
şîyayîş (gitme, gitmek)	şîyene (gitmek)	şîyeyîş (gitme)
kerdiş (yapma, yapmak)	kerdene (yapmak)	kerdiş (yapma)

4.3.Karo Nêmcet (Kopula, koçaş, olmak, to be)

Sey zafê ziwanan kirdkî de zi yew karo nêmcet esto. No kar tena demo ni-kayin (present) de ancîyeno. No kar nameyan, sifatan yan zî zamîran dima yeno û maneyo newe dano înan. İngilizi de no kar ra “to be” û tirkî de zi “olmak” vajiyo.

No kar cîya nusîyeno.

Nimûneyî:

Fekî Çewlîgi

ez a (benim)

ti yî (sensin-eril)

ti ya (sensin-dişil)

wi yo (odur-eril)

ya ya (odur-dişil)

ma yî (biziz)

şima yî (sizsiniz)

yi yî (onlardır)

Taye mintiqayî binî

ez ûne, ez o, ez û

ti yê

ti ya

o wo

a wa

ma yîmê

sima yê

ê yê

Grûba Vate

ez a

ti yî

ti ya

o yo

a ya

ma yê

şima yê

ê yê

Nimûneyî:

ez a (benim) Ez Çoligij a. (Ben Bingöllüyüm.) Ez qic a. (Ben küçüğüm.)

ti yî (sensin) Ti Çoligij î. (Sen Bingöllüsün.) Ti gird î. (Seb büyüksün.)

Negatîfi no karî:

Ez nîya. (Ben değilim.), Ti nîyî. (Sen değilsin.), Wi nîyo. (O değil.), Ya nîya. (O değil.), Ma nîyî. (Biz değiliz.), Şima nîyî. (Siz değilsiniz.), Yi nîyî. (Onlar değil.)

4.4. Karî “Bîyayîş” î

Nimûneyî:

Fekî Çewlîgi

ez bena, ez beno (ben olurum)

ti benî (sen olursun)

wi beno (olur-eril)

ya bena (o olur-dişil)

ma benî (biz oluruz)

şima benî (siz olursunuz)

yi benî (onlar olurlar)

Taye mintiqayî binî

ez benû, ez ben

ti bena

o beno

a bena

ma, benê, ma beme

sima benê, şima benê

ê benê, î benê

Grûba Vate

ez bena, ez beno

ti benî

o beno

a bena

ma benê

şima benê

ê benê

5.5. Karo pîyabeste (Bileşik Fiil)

Karo pîyabeste çend çeşît o. Ma îta de panc çeşîtan ser vindenî û înan bi mintiqayanî bînan de miqayese kenî.

5.5.1. Preverbo (ön fîil) Yewheceyin + Kar

Preverbî zaf ziwanan de estî. Kirdkî de zi preverbî estî. Preverbî yenî vernîyê karan. Wext ke preverbî ameyî vernîye karan, yewna yew mana danî verban. Yew preverb û yew kar yenî pêhet û pîya yew karo newe virazenî. Preverbî yewheceyin estî û preverbî zaf heceyin estî. Yanî preverb+kar: karo pîyabeste.

Çend preverbî yew heceyinî (ön fiil): a, de, ra, ro, we, pa, pê, po, tê, to

Ne karan ra nimûneyî: akerdiş, dekerdiş, pakerdîş, wedartiş, radayiş, pêşanayiş, wekerdiş

Antişî nê karan goreyî şîweyan di çeşîd î. Grûba Vate her di qede antişî zî şuxilnena.

Nimûneyî:

Fekî Çewlîgî	Taye mintiqayî bînî	Grûba Vate
kerd a (açtı)	akerd	akerd, kerd a
kerd de (doldurdu)	dekerd	dekerd, kerd de
kerd pa (taktı)	pakerd	kerd pa, pakerd
kerd we (söktü)	wekerd	kerd we, wekerd
na rue (koydu)	rona	na ro, rona

5.5.2. Preverbo Zafheceyin + Kar

Preverbî zafheceyin zî estî. Nê preverbî zafheceyin û kar yew karo newe virazenî. Preverbo zafheceyin û kar cîya nusîyênî.

Çend preverbî zaf heceyinî (ön fiil): pira, pede, tede, tira, bere, piye, pîyera

Nimûneyî:

Fekî Çewlîgî	Taye mintiqayî bînî	Grûba Vate
da pîrye/pire/peru (vurdu)	pêro da	da pêro, pêro da
na pîyera (sardı/derledi/kurdu)	pêra na	na pêro, pêra na
kerd pede (doğradı)	pede kerd	kerd pede, pede kerd

4.5.3. Name + Fîl

Ge-ge yew name û yew kar yenî têhet, newe yew karo newe virazenî. Nê çeşît karo pêrabesteyan de name û kar cîya nusîyêni.

Nimûneyî: awk dayiş, bawer kerdiş, pers kerdiş, cûn dayiş, dawet kerdiş.

4.4.4. Sifet + Kar

Ge-ge yew sifet û yew kar yenî têhet, yew karo newe virazenî. Nê çeşît karo pêrabesteyan de sifet û kar cîya nusîyêni.

Nimûneyî: berz kerdiş, derg biyayiş, qelew biyayiş, pak kerdiş, weş biyayiş, weş kerdiş.

4.5.5. Kar + Kar

Ge-ge yew kar pa yewna kar (karo ardimkerdox) yeno têhet, yew karo newe virazenî. Nê çeşît karo pêrabesteyan de nê her di karî yewbinî ra cîya nusîyêni.

Nimûneyî: dayiş kiştîş: öldürtmek, dayiş vatiş: söyletmek, dayiş girotiş: aldirtmak, dayiş wendiş: okutmak.

4.5. Fîlî transîtîf û fîlî întansîtîf

Fîlî ke nesne genî înan ra fîlî transîtîf, fîlî ke nesne nigênî înan ra fîlî întansîtîf vacîyeno. Perro bîn ra fîlî întansîtîf yew hal, yew rewş nîşan danî.

Nimûneyî:

Fîlî transîtîfî

ardiş

wendiş

nuştîş

kiştîş

Fîlî întansîtîfî

ûmeyiş

şîyayiş

rakotiş

merdiş

4.7. Karan de Negatîfîye (Fiiler de olumsuzluk)

Kirdkî de karî bi “nê”, “ne”, “ni” û “me” benî negatîf.

Kar û “nê”, “ni” û “me” pîya nusîyêni.

Fekî Cewlîg de hale negatîfî (olumsuz) ye karan goreye deme

karî bedilîyeno. Ca-ca bi prefiksî “ni-“, ca-ca bi “niye (ne)-“ ca-ca zi bi

“me-“ yeno şoxilnayiş. Hancî fekî Çewlîg de ca-ca antişî karan (fiil çeki-mi), goreye maki û neri ye kesanî yewhumaran (eril ve dişil tekil şahıslara gore) bedilîyêni.

Maki: m

Neri: n

Nimûneyî: nişkena, niwena, niwunena, nişimena, ninusena, nikenâ, nidûna, nivûna, meke, mevac, mewir, medi, mekuir, mewirz. Halê emir de “me” yeno şoxilnayiş.

5. Partîkelî demo nikayinî û demo ameyoxî yê karî (Fiilin şimdiki zaman ve gelecek zaman partikeli)

Kirdkî de demo nikayinê karî û demo ameyoxê karî bi partîkel zi virazîyênî.

5.1. Partîkelî demo nikayinî yê karî (Fiilin şimdiki zaman partikeli)

Partîkelî demo nikayinî yê karî semedê pêro şîweyan: hawo, haw, hew, haya, hay, hey, hê, ha, ho, wo, wa, ya, yê, yo. Fekî Çewlîg de Partîkelî demo nikayinî yê karî, “ha”, “ho” û “hê” yî.

Nimûneyî:

Ez ha wûnena. (Ben okuyorum.)

Ti (eril) hê wunenî. (Sen okuyorsun.)

Ti (dişil) ha wunena. (Sen okuyorsun.)

Wi (eril) ho wuneno / wunenu. (O okuyor.)

Ya (dişil) ha wunena. (O okuyor.)

Ma hê yenî. (Biz geliyoruz.)

Şima hê wunenî. (Siz okuyorsunuz.)

Yi hê wunenî. (Onlar okuyorlar.)

5.2. Partîkelî demo ameyoxî yê karî (Fiilin gelecek zaman partikeli)

Partîkelî demo ameyoxî yê karî semedê pêro şîweyan: dê, do, ko, ka, go, ro, yo.

Fekî Çewlîg de Partîkelî demo nikayinî yê karî, “go” ve “ko” yî.

Nimûneyî:

Ez go biwunî. (Ben okuyacağım.)

Ti go biwunî. (Sen okuyacaksın.)

Wi go biwuno / biwunu. (O okuyacak.)

Ya go biwuno /biwunu. (O okuyacak.)

Ma go biwunî. (Biz okuyacağız.)

Şima go biwunî. (Siz okuyacaksınız.)
Yi go biwunî. (Onlar okuyacaklar.)

Fekî Çewlîg de herfî “o” kuweno, tena “g” maneno.

Nimûne: Ti g’ biyeri. (Sen geleceksin.)

6. GOREYÎ DEMÎ ANTIŞÎ KARAN

6.1 - Demo Nikayin (Şimdiki Zaman)

Fekî çewlîgi de pratîk de di formî demo nikayin estî. Înan ra yew demo nikayin o (şimdiki zaman). Ê diyin sey demo hîra (geniş zaman) yo, la pratîk de no formî diyin zî sey demo nikayin yeno şoxilnayış.

6.1.1 - Formo yewin yê demo nikayin:

a) Karo transîtîf (geçişli fiil)

Fiil: Werdiş / Werdene (Yemek)

Pozîtîf

Ez ha/ho weno (n). (Ben yiyiyorum).
Ez ha wena (m). (Ben yiyiyorum).
Ti hê wenî (n). (Sen yiyiyorsun).
Ti ha wena (m). (Sen yiyiyorsun).
O (wi) ho weno (n). (O yiyiyor).
A (ya) ha wena (m) (O yiyiyor).
Ma hê wenî. (Biz yiyiyoruz).
Şima hê wenî. (Siz yiyiyorsunuz).
Ê (yi) hê wenî. (Onlar yiyiyorlar).

Negatîf

Ez ha /ho niweno (n). (Ben yemiyorum).
Ez ha niweno (m). (Ben yemiyorum).
Ti he(ê) niwenî (n). (Sen yemiyorsun).
Ti ha niwena (m). (Sen yemiyorsun).
O (wi) ho niweno (n). (O yemiyor).
A (ya) ha niwena (m) / yemiyor.
Ma he niwenî. (Biz yemiyoruz).
Şima he niwenî (Siz yemiyorsunuz).
Ê (yi) he niwenî. (Onlar yemiyorlar).

Zamîrî zereyî parantezî fekî Çewlîg de yenî şoxilnayış.

Çekuyê (cumle) nimûnê:

Ez ha saye wena (Ben elma yiyiyorum)
A (ya) ha xîyar newena. (O salatalik yemiyor)

b) Karo întansîtîf (geçişsiz fiil)

Fiil: Ameyiş/Ameyene (Gelmek). (Ca ca de „imeyiş“ yan zî „umeyiş“ zi vacîyeno).

Pozitif

Ez ha / ho yeno (n).
(Ben geliyorum).

Ez ha yena (m).
(Ben geliyorum).

Ti hê yenî (n).
(Sen geliyorsun).

Ti ha yena (m).
(Sen geliyorsun).

O (wi) ho yeno (n).
(O geliyor).

A (ya) ha yena (m).
(O geliyor).

Ma he yenî.
(Biz geliyoruz).

Şima he yenî.
(Siz geliyorsunuz).

Ê (yi) he yenî.
(Onlar geliyorlar).

Zamîrî zereyî parantezî fekî

Negatif

Ez ha niyeno / neno / nîno (n).
(Ben gelmiyorum).

Ez ha niyena / nena / nîna (m).
Ben gelmiyorum)

Ti hê niyenî / nenî / nînî (n).
(Sen gelmiyorsun).

Ti ha niyena / nena / nîna (m).
(Sen gelmiyorsun).

O (wi) ho niyeno / neno / nîno (n). (O
gelmiyor).

A (ya) ha niyena / nena / nîna (m).
(O gelmiyor).

Ma hê niyenî / nenî / nînî.
(Biz gelmiyoruz).

Şima hê niyenî / nenî / nînî.
(Siz gelmiyorsunuz).

Ê (yi) hê yenî / nenî / nînî.
(Onlar gelmiyorlar).

Çewlîg de yenî şoxilnayiş.

Çekuyê(cumle) nimûnê:

Ez ha dew ra yena (Ben köyden geliyorum)

Ti hê ça ra yenî?. (Sen nereden geliyorsun?)

6.1.2 - Form diyin yê demo nikayin:

No formî demo hîra yo, la pratik de sey demo nikayin zî yeno şoxilnayiş.

6.2 - Demo Hîra (Geniş zaman)**a) Karo transîtîf (geçişli fiil)**

Fîil: Wendiş / Wendene (Okumak)

Pozitif

Ez waneno (n). (Ben okurum).

Ez wanena (m). (Ben okurum).

Negatif

Ez niwaneno (n). (Ben okumam).

Ez niwanena (m). (Ben okumam).

Ti wanênî (n). (Sen okursun).	Ti niwanênî (n). (Sen okumazsin).
Ti wanena (m). (Sen okursun).	Ti niwanena (m). (Sen okumazsin).
O (wi) waneno. (O okur).	O (wi) niwaneno. (O okumaz).
A (ya) wanena. (O okur).	A (ya) niwanena. (O okumaz).
Ma wanênî. (Biz okuruz).	Ma niwanênî. (Biz okumayız).
Şima wanênî. (Siz okursunuz).	Şima niwanênî. (Siz okumazsınız).
Ê (yi) wanênî. (Onlar okurlar).	Ê (yi) niwanênî. (Onlar okumazlar).
Zamîrî zereyî parantezî fekî Çewlîg de yenî şoxilnayış.	

Çekuyê (cumle) nimûnê:

Ez her şand lacî xo rê kitabî “Rindo” waneno (Ben her akşam oğluma Rindo`nun kitabını okurum.)

Alan(o) her roj kitabî “Soro” waneno. (Alan her gün Soro`nun kitabını okur.)

b) Karo întansîtîf (geçişsiz fiil)

Fiil: Amêyiş/Ameyene (Gelmek). (Ca ca de “imeyiş” yan zi “umeyiş” zi vacîyeno).

Pozîtîf

Ez yeno (n). (Ben gelırım).
 Ez yena (m). (Ben gelırım).
 Ti yenî (n). (Sen gelırsın).
 Ti yena (m). (Sen gelırsın).
 O (wi) yeno (n). (O gelır).
 A (ya) yena (m). (O gelır).
 Ma yenî. (Biz gelırız).
 Şima yenî. (Siz gelırsınız).
 Ê (yi) yenî. (Onlar gelırler).
 Zamîrî zereyî parantezî fekî

Negatîf

Ez niyeno /nêno / nîno (n). (Ben gelmem).
 Ez ha niyena / nena / nîna (m). (Ben gelmem)
 Ti niyenî / nenî / nînî (n). (Sen gelmezsin).
 Ti niyena / nena nîna (m). (Sen gelmezsin).
 O (wi) niyeno / nêno / nîno) (n). (O gelmez).
 A (ya) niyena / nena nîna (m). (O gelmez).
 Ma niyenî / nenî / nînî. (Biz gelmeyiz).
 Şima niyenî / nenî / nînî. (Siz gelmezsiniz).
 Ê (yi) niyenî / nenî / nînî. (Onlar gelmezler).
 Çewlîg de yenî şoxilnayış.

Çekuyê(cumle) nimûnê:

Ê (yi) her roj yêni keyeyî ma (Onlar hergün bize gelirler)

O (wi) her roj bi minubus yeno Çewlig (O hergün Minibus ile Bingöl'e gelir)

A (ya) qet nîna keyeyî ma (O hiç bize gelmez)

6.3 - Demo Ameyox (Gelecek Zaman)

Hetî çewlig de di formî no demî êstî.

6.3.1 - Formo yewin yê demo ameyoxî (Gelecek zaman):

No formî demo amayeyî û formo diyin yê demo nikayin û formî demo hîra yew î.

La pratîk de formo yewin yê demo ameyeyî hêna zaf bi zarfanî wexta (zaman zarfî) pîya yeno şoxilnayiş.

Nimûne: Ez siba nê kitabî wanena. (Yarin bu kitabi okuyacağım.)

Ez siba şina Çewlîg. (Yarin Bingöle gideceğim)

a) Karo transîtîf (geçişli fiil)

Fîil: Wendiş / Wendene (Okumak)

Pozîtîf

Ez waneno (n). (Ben okuyacağım).

Ez wanena (m). (Ben okuyacağım).

Ti wanênî (n). (Sen okuyacaksın).

Ti wanena (m). (Sen okuyacaksın).

O (wi) waneno. (O okuyacak).

A (ya) wanena. (O okuyacak).

Ma wanenî. (Biz okuyacağız).

Şima wanenî. (Siz okuyacaksınız).

Ê (yi) wanenî. (Onlar okuyacaklar).

Negatîf

Ez niwaneno (n). (Ben okumayacağım).

Ez niwanena (m). (Ben okumayacağım).

Ti niwanênî (n). (Sen okumayacaksın).

Ti niwanena (m). (Sen okumayacaksın).

O (wi) niwaneno. (O okumayacak).

A (ya) niwanena. (O okumayacak).

Ma niwanenî. (Biz okumayacağız).

Şima niwanenî. (Siz okumayacaksınız).

Ê (yi) niwanenî. (Onlar okumayacaklar).

Zamîrî zereyî parantezî fekî Çewlîg de yenî şoxilnayiş.

Çekuyê(cumle) nimûnê:

Ez (n) no kitabî siba waneno. (Ben bu kitabi yarın okuyacağım)

A rojnameyî “Dema Nû” siba wanena (O yarın “Dema Nû“ gazetesini okuyacak)

Ez (m) no nuşte rojna wanena. (Ben bu makaleyi başka bir gün okuyacağım)

b) Karo intransitif (geçişsiz fiil)

Fiil: Ameyiş/Ameyene (Gelmek). (Ca ca de "imeyiş" yan zî „umeyiş“ zi vaciyeno).

Pozitif

Ez yeno (n). (Ben geleceğim).

Ez yena (m). (Ben geleceğim).

Ti yenî (n). (Sen geleceksin).

Ti yena (m). (Sen geleceksin).

O (wi) yeno (n). (O gelecek).

A (ya) yena (m). (O gelecek).

Ma yenî. (Biz geleceğiz).

Şima yenî. (Siz geleceğiz).

Ê (yi) yenî. (Onlar gelecekler).

Negatif

Ez niyeno /nêno / nîno (n). (Ben gelmeyeceğim).

Ez niyena / nena / nîna (m). (Ben gelmeyeceğim)

Ti niyenî / nenî / nînî (n). (Sen gelmeyeceksin).

Ti niyena / nena nîna (m). (Sen gelmeyeceksin).

O (wi) niyeno / neon / nîno) (n). (O gelmeyecek).

A (ya) niyena / nena nîna (m). (O gelmeyecek).

Ma niyenî / nenî / nînî. (Biz gelmeyeceğiz).

Şima niyenî / nenî / nînî. (Siz gelmeyeceksiniz).

Ê (yi) niyenî / nenî / nînî. (Onlar gelmeyecekler).

Zamîrî zereyî parantezî feki Çewlîg de yenî şoxilnayış.

Çekuyê(cumle) nimûnê:

Ti (n) siba yenî îta?. (Sen yarın buraya gelecek misin?)

Ez (m) siba yena (Ben yarın geleceğim)

6.3.2 - Form diyin yê demo ameyox:

a) Karo transitif (geçişli fiil)

Fiil: Wendiş / Wendene (Okumak)

Pozitif

Ez go biwanî (n) (Ben okuyacağım)

Ez go biwanî (m) (Ben okuyacağım)

Ti go biwanî (n). (Sen okuyacaksın)

Ti go biwanî (m). (Sen okuyacaksın)

O (wi) go biwano (n). (O okuyacak).

A (ya) go biwano (m). (O okuyacak).

Ma go biwani. (Biz okuyacağız).

Şima go biwanî. (Siz okuyacaksınız).

Ê (yi) go biwanî. (Onlar okuyacaklar).

Negatif

Ez go niwanî (n). (Ben okumayacağım).

Ez go niwanî (m). (Ben okumayacağım).

Ti go niwanî (n). (Sen okumayacaksın).

Ti go niwanî (m). (Sen okumayacaksın).

O (wi) go niwano (n). (O okumayacak).

A (ya) go niwano (m) (O okumayacak).

Ma go niwani. (Biz okumayacağız).

Şima go niwanî. (Siz okumayacaksınız).

Ê (yi) go niwanî (Onlar okumayacaklar)

Zamîrî zereyî parantezî fekî Çewlîg de yenî şoxilnayış.

Qalkerdiş de herfe “o” kuwena. Nimune: ti g’ biyerî, ya g’ niyero, ma g’ biyerî.

Ca ca de herindê “go” de “ko” yeno şoxilnayış.

Nimune: ti ko biyerî, a ko niyero.

b) Karo intransitif (gecişsiz fiil)

Fiil: Amêyiş/Ameyene (Gelmek). (Ca ca de “imeyiş” yan zî “umeyiş” zi vacîyeno).

Pozîtif

Ez go biyêrî (n). (Ben geleceğim).

Ez go biyêrî (m). (Ben geleceğim).

Ti go biyêrî (n). (Sen geleceksin).

Ti go biyêrî (m). (Sen geleceksin).

O (wi) go biyero (n). (O gelecek).

A (ya) go biyero (m). (O gelecek).

Ma go biyerî. (Biz geleceğiz).

Şima go biyerî. (Siz geleceğiz).

Ê (yi) go biyerî. (Onlar gelecekler).

Negatif

Ez go niyerî (n). (Ben gelmeyeceğim).

Ez go niyerî (m). (Ben gelmeyeceğim).

Ti go niyerî (n). (Sen gelmeyeceksin).

Ti go niyerî (m). (Sen gelmeyeceksin).

O (wi) go niyero (n). (O gelmeyecek).

A (ya) go niyero (m). (O gelmeyecek).

Ma go niyerî. (Biz gelmeyeceğiz).

Şima go niyerî. (Siz gelmeyeceksiniz).

Ê (yi) go niyerî. (Onlar gelmeyecekler).

Zamîrî zereyî parantezî fekî Çewlîg de yenî şoxilnayış.

6. 4 - Demo Vîerteyo Dîyar (Dili Geçmiş Zaman)

a) Karo transitif (gecişli fiil)

Fiil: Wendiş / Wendene (Okumak)

Objê yewhumar bo/Objeyo Yewhumar (Nesne tekil olunca)

Pozîtif

Mi wend (n). (Ben okudum).

Mi wend (m). (Ben okudum).

To (tu) wend (n). (Sen okudun).

To (tu) wend (m). (Sen okudun).

Ey (yi) wend (n). (O okudu).

Negatif

Mi niwend (n). (Ben okumadım).

Mi niwend (m).(Ben okumadım).

To (tu) niwend (n). (Sen okumadın).

To (tu) niwend (m). (Sen okumadın).

Ey (yi) niwend (n). (O okumadı).

Aye (yay) wend (O okudu)	Aye (yay) niwend (m). (O okumadı).
Ma wend. (Biz okuduk).	Ma niwend. (Biz okumadık).
Şima wend. (Siz okudunuz).	Şima niwend. (Siz okumadınız).
Înan (yin) wend (Onlar okudular)	Înan (yin) niwend. (Onlar okumadılar).

Zamîrî zereyî parantezî fekî Çewlîg de yenî şoxilnayış.

Çekuyê(cumle) nimûnê:

Mi di ray destanê Memê Alan wend. (Ben iki defa Memê Alan destanını okudum)

To vizêr kamyew Kitab wend? (Sen dün hangi kitabı okudun?)

Objeyo zafumar (Nesne çoğul olunca)

Pozitif	Negatif
Mi wênd/wendî (n). (Ben okudum).	Mi niwênd/niwendî (n). (Ben okumadım).
Mi wênd (m). (Ben okudum).	Mi niwênd (m). (Ben okumadım).
To (tu) wênd (n). (Sen okudun).	To (tu) niwênd (n). (Sen okumadın).
To (tu) wênd (m). (Sen okudun).	To (tu) niwênd (m). (Sen okumadın).
Ey (yi) wênd (n). (O okudu).	Ey (yi) niwênd (n). (O okumadı).
Aye (yay) wênd. (O okudu).	Aye (yay) niwênd (m). (O okumadı).
Ma wênd. (Biz okuduk).	Ma niwênd. (Biz okumadık).
Şima wênd. (Siz okudunuz).	Şima niwênd. (Siz okumadınız).
Înan (yin) wênd. (Onlar okudular).	Înan (yin) niwênd. (Onlar okumadılar).

Zamîrî zereyî parantezî fekî Çewlîg de yenî şoxilnayış.

Çekuyê(cumle) nimûnê:

Mi hefteyo verên di kitabî Malmîsanij (wênd/wendî). (Ben geçen hafta Malmisanij`ın iki tane kitabını okudum)

Aye vizêr Ronîya rê di sonikî wêndî (O dün Roniya`ya iki masal okudu)

b) Karo intransitif (gecişsiz fiil)

Fiil: Amêyiş/Ameyene (Gelmek). (Ca ca de „imeyiş“ yan zî „umeyiş“ zî vacîyeno).

Pozitif	Negatif
Ez ameya (n). (Ben geldim).	Ez niameya (n). (Ben gelmedim).
Ez ameya (m). (Ben geldim).	Ez niameya (m). (Ben gelmedim).

Ti amê (n). (Sen geldin).	Ti niamê (n). (Sen gelmedin).
Ti ameya (m). (Sen geldin).	Ti niameya (m). (Sen gelmedin).
O (wi) ame (n). (O geldi).	O (wi) niame (n). (O gelmedi).
A (ya) amê. (O geldi).	A (ya) niamê (m). (O gelmedi).
Ma amê. (Biz geldik).	Ma niamê. (Biz gelmedik).
Şima amê. (Siz geldiniz).	Şima niamê. (Siz gelmediniz).
Ê (yi) amê. (Onlar geldiler).	ÖÊ (yi) niamê. (Onlar gelmediler).

Zamîrî zereyî parantezî fekî Çewlîg de yenî şoxilnayiş.

Çekuyê(cumle) nimûnê:

O vizêr ame keyeyî ma. (O dün bize geldi)
 Ez gure ra saet heşt de ameya. (Ben saat sekiz de işten geldim)
 Ez amo, Ez amêyo zi vacîyeno

6. 5 - Demo Vîyerteyo Nedîyar (Miş`li geçmiş zaman)

a) Karo transitif (gecişli fiil)

Fîil: Wendîş / Wendene (Okumak)

Objeyanê nêran de (eril nesnelerde)

Pozîtif

Mi wendo (n). (Ben okumuşum).
 Mi wendo (m). (Ben okumuşum).
 To (tu) wendo (n). (Sen okumuşsun).
 To (tu) wend (m). (Sen okumuşsun).
 Ey (yi) wendo (n). (O okumuş).
 Aye (yay) wendo. (O okumuş)
 Ma wendo. (Biz okumuşuz).
 Şima wendo. (Siz okudunuz).
 Înan (yin) wendo. (Onlar okumuşlar)

Negatif

Mi niwendo (n). (Ben okumamışım).
 Mi niwendo (m).(Ben okumamışım).
 To (tu) niwendo (n). (Sen okumamışsın).
 To (tu) niwendo (m). (Sen okumamışsın).
 Ey (yi) niwendo (n). (O okumamış).
 Aye (yay) niwendo (m). (O okumamış).
 Ma niwendo. (Biz okumamışız).
 Şima niwendo. (Siz okumamışsınız).
 Înan (yin) niwendo. (Onlar okumamışlar).

Zamîrî zereyî parantezî fekî Çewlîg de yenî şoxilnayiş.

Çekuyê(cumle) nimûnê:

Mi Kitabî Zinar Silopî “Doza Kurdistan” wendo. (Ben Zinar Silopî nin “Doza Kurdistan” kitabını okumuşum)

Objeyanî maykan de (dışıl nesnelerde)

Pozitif

Mi wenda (n). (Ben okumuşum).

Mi wenda (m). (Ben okumuşum).

To (tu) wenda (n). (Sen okumuşsun).

To (tu) wenda (m). (Sen okumuşsun).

Ey (yi) wenda (n). (O okumuş).

Aye (yay) wenda. (O okumuş).

Ma wenda. (Biz okumuşuz).

Şima wenda. (Siz okumuşsunuz).

Înan (yin) wenda. (Onlar okumuşlar).

Negatif

Mi niwenda (n). (Ben okumamışım).

Mi niwenda (m).(Ben okumamışım).

To (tu) niwenda (n). (Sen okumamışsın).

To (tu) niwenda (m). (Sen okumamışsın).

Ey (yi) niwenda (n). (O okumamış).

Aye (yay) niwenda (m). (O okumamış).

Ma niwenda. (Biz okumamışız).

Şima niwenda. (Siz okumamışsınız).

Înan (yin) niwenda. (Onlar okumamışlar).

Zamîrî zereyî parantezî fekî Çewlîg de yenî şoxilnayış.

Çekuyê(cumle) nimûnê:

Mi sonikê Pîr û Lûy wenda. (Ben Pîr û Lûy masalini okumuşum)

Objeyo Zafhumar (Nesne çoğul olunca)

Pozitif

Mi wêndî (n). (Ben okumuşum).

Mi wêndî (m). (Ben okumuşum).

To (tu) wêndî (n). (Sen okumuşsun).

To (tu) wêndî (m). (Sen okumuşsun).

Ey (yi) wêndî (n). (O okumuş).

Aye (yay) wêndî (O okumuş)

Ma wêndî. (Biz okumuşuz).

Şima wêndî. (Siz okumuşsunuz).

Înan (yin) wêndî. (Onlar okumuşlar).

Negatif

Mi niwêndî (n). (Ben okumamışım).

Mi niwêndî (m).(Ben okumamışım).

To (tu) niwêndî (n). (Sen okumamışsın).

To (tu) niwêndî (m). (Sen okumamışsın).

Ey (yi) niwêndî (n). (O okumamış).

Aye(yay) niwêndî (m). (O okumamış).

Ma niwêndî. (Biz okumamışız).

Şima niwêndî. (Siz okumamışsınız).

Înan (yin) niwêndî. (Onlar okumamışlar).

Zamîrî zereyî parantezî fekî Çewlîg de yenî şoxilnayîş.

Çekuyê(cumle) nimûnê:

Mi zaf kitabî M.Emîn Bozarslan wêndî (Ben M. Emin Bozarslan`nın çok kitabını okumuşum.)

b) Karo intransitif (gecişsiz fiil)

Fiil: Amêyiş/Ameyene (Gelmek). (Ca ca de „imeyiş“ yan zî “umeyiş“ zî vacîyeno).

Pozîtîf

Ez ameyo (n). (Ben gelmişim).
Ez ameya (m). (Ben gelmişim).
Ti ameyî (n). (Sen gelmişsin).
Ti ameya (m). (Sen gelmişsin).
O (wi) ameyo (n). (O gelmiş).
A (ya) ameya. (O gelmiş).
Ma amêyî. (Biz gelmişiz).
Şima amêyî. (Siz gelmişsiniz).
Ê (yi) amêyî. (Onlar gelmişler).

Negatîf

Ez niameyo (n). (Ben gelmemişim).
Ez niameya (m). (Ben gelmemişim).
Ti niameyî (n). (Sen gelmemişsin).
Ti niameya (m). (Sen gelmemişsin).
O (wi) niameyo (n). (O gelmemiş).
A (ya) niameya (m). (O gelmedi).
Ma niamêyî. (Biz gelmemişiz).
Şima niamêyî. (Siz gelmemişsiniz).
Ê (yi) niamêyî. (Onlar gelmemişler).

Zamîrî zereyî parantezî fekî Çewlîg de yenî şoxilnayîş.

6. 6 - Demo Vîyerteyo Nikayin (Şimdiki Zamanın Hikayesi)

a) Karo transitif (gecişli fiil)

Fiil: Wendiş / Wendene (Okumak)

Pozîtîf

Mi wendînî(n) (Ben okuyordum/okurdum).
Mi wendînî (m). (Ben okuyordum).
To (tu) wendînî (n). (Sen okuyordun).
To (tu) wendînî (m). (Sen okuyordun).
Ey (yi) wendînî (n). (O okuyordu).
Aye (yay) wendînî. (O okuyordu)

Negatîf

Mi niwendîn (n). (Ben okumuyordum).
Mi niwendînî (m).(Ben okumuyordum).
To (tu) niwendînî (n). (Sen okumuyordun).
To (tu) niwendînî (m). (Sen okumuyordun).
Ey (yi) niwendînî (n). (O okumuyordu).
Aye (yay) niwendînî (m).(O okumuyordu).

Ma wendîni (Biz okuyorduk).

Şima wendîni (Siz okuyordunuz).

Înan (yin) wendîni (Onlar okumuyordular)

Ma niwendîni . (Biz okumuyorduk).

Şima niwendîni. (Siz okumuyordunuz).

Înan (yin) niwendîni (Onlar okumuyordular).

Îta de herîndê wendîni de (wendên/wendêni /wendiyeni) zî yeno şoxilnayış.

Zamîrî zereyî parantezî fekî Çewlîg de yenî şoxilnayış.

Çekuyê(cumle) nimûnê:

Wext ke o ame zerre mi kitab wendiyeni. (O içeri geldiğinde ben kitap okuyordum).

b) Karo intransitif (gecişsiz fiil)

Fiil: Amêyiş/Ameyene (Gelmek). (Ca ca de “imeyiş” yan zî “umeyiş” zî vacîyeno).

Pozîtîf

Ez ameynî (n). (Ben gelirdim).

Ez ameynî (m). (Ben gelirdim).

Ti ameynî (n). (Sen gelirdin).

Ti ameynî (m). (Sen gelirdin).

O (wi) ameynî (n). (O gelirdi).

A (ya) ameynî. (O gelirdi).

Ma ameynî. (Biz gelirdik).

Şima ameynî. (Siz gelirdiniz).

Ê (yi) ameynî. (Onlar gelirlerdi).

Negatîf

Ez niameynî (n).(Ben gelmezdim).

Ez niameynî (m). (Ben gelmezdim).

Ti niameynî (n). (Sen gelmezdin).

Ti niameynî (m). (Sen gelmezdin).

O (wi) niameynî (n). (O gelmezdi).

A (ya) niameynî (m). (O gelmezdi).

Ma niameynî. (Biz gelmezdik).

Şima niameynî. (Siz gelmezdik).

Ê (yi) niameynî. (Onlar gelmezlerdi).

Zamîrî zereyî parantezî fekî Çewlîg de yenî şoxilnayış.

Çekuyê(cumle) nimûnê:

Ez gure ra ameyni keye ke rayîr ser de raştî to ameya. (Ben işten eve geliyordum ki yolda sana rastladım).

6. 7- Demo Vîyerteyo Nedîyar o Veren (Mişli Geçmiş Zamanin Hikayesi)

a) Karo transitif (gecişli fiil)

Fiil: Wendış / Wendene (Okumak)

Objeyanî nêran de (eril nesnelerde)

Pozitif

Mi wendibi (n). (Ben okumuştum).

Mi wendibi (m). (Ben okumuştum).

To (tu) wendibi (n). (Sen okumuştun).

To (tu) wendibi (m). (Sen okumuştun).

Ey (yi) wendibi (n). (O okumuştı).

Aye (yay) wendibi. (O okumuştı)

Ma wendibi. (Biz okumuştuk).

Şima wendibi. (Siz okumuşdunuz).

Înan (yin) wendibi. (Onlar okumuşlardı)

Negatif

Mi niwendibi (n). (Ben okumamıştım).

Mi niwendibi (m).(Ben okumamıştım).

To (tu) niwendibi (n). (Sen okumamıştın).

To (tu) niwendibi (m). (Sen okumamıştın).

Ey (yi) niwendibi (n). (O okumamıştı).

Aye (yay) niwendibi (m). (O okumamıştı).

Ma niwendibi. (Biz okumamıştık).

Şima niwendibi. (Siz okumamıştınız).

Înan (yin) niwendibi. (Onlar okumamışlardı).

Zamîrî zereyî parantezî fekî Çewlîg de yenî şoxilnayış.

Çekuyê(cumle) nimûnê:

Mi kitabî Nuri Dersimî cuwa ver wendibi. (Ben Nuri Dersimî`nin kitabini daha önce okumuştum)

Objeyanî maykan de (dışil nesnelerde)

Pozitif

Mi wendibî (n). (Ben okumuştum).

Mi wendibî (m). (Ben okumuştum).

To (tu) wendibî (n). (Sen okumuştun).

To (tu) wendibî (m). (Sen okumuştun).

Ey (yi) wendibî (n). (O okumuştı).

Aye (yay) wendibî. (O okumuştı).

Ma wendibî. (Biz okumuştuk).

Şima wendibî. (Siz okumuştunuz).

Înan (yin) wendibî. (Onlar okumuştular).

Negatif

Mi niwendibî (n). (Ben okumamıştım).

Mi niwendibî (m).(Ben okumamıştım).

To (tu) niwendibî (n). (Sen okumamıştın).

To (tu) niwendibî (m). (Sen okumamıştın).

Ey (yi) niwendibî (n). (O okumamıştı).

Aye (yay) niwendibî (m). (O okumamıştı).

Ma niwendibî. (Biz okumamıştınız).

Şima niwendibî. (Siz okumamıştınız).

Înan (yin) niwendibî. (Onlar okumamıştılar).

Zamîrî zereyî parantezî fekî Çewlîg de yenî şoxilnayîş.

Çekuyê (cumle) nimûnê:

Mi sonikê Pîr û Lûy verî wendibî (Ben Pîr û Lûy masalını daha once okumuştum)

Obje yo Zafhumar (Nesne çoğul olunca)

Pozîtif

Mi wêndibî (n). (Ben okumuştum).
Mi wêndibî (m). (Ben okumuştum).
To (tu) wêndibî (n). (Sen okumuştun).
To (tu) wêndibî (m). (Sen okumuştun).
Ey (yi) wêndibî (n). (O okumuştun).
Aye (yay) wêndibî. (O okumuştun).
Ma wêndibî. (Biz okumuştuk).
Şima wêndibî. (Siz okumuştunuz).
Înan (yin) wêndibî. (Onlar okumuştular).

Negatif

Mi niwêndibî (n). (Ben okumamıştım).
Mi niwêndibî (m). (Ben okumamıştım).
To (tu) niwêndibî (n). (Sen okumamıştın).
To (tu) niwêndibî (m). (Sen okumamıştın).
Ey (yi) niwêndibî (n). (O okumamıştı).
Aye (yay) niwêndibî (m). (O okumamıştı).
Ma niwêndibî. (Biz okumamıştınız).
Şima niwêndibî. (Siz okumamıştınız).
Înan (yin) niwêndibî. (Onlar okumamıştılar).

Zamîrî zereyî parantezî fekî Çewlîg de yenî şoxilnayîş.

Çekuyê(cumle) nimûnê:

Mi cuwa ver tarixî Kurdistan ser zaf kitabî wêndibî, la kitabî Martin von Bruniessen mi re zaf enteresan ame. (Ben dah önce Kurdistan tarihi ile ilgili çok kitab okumuştum, fakat Bruniessen`in kitabı bana çok ilginç geldi.

b) Karo intransitif (gecişsiz fiil)

Fiil: Amêyîş/Ameyene (Gelmek). (Ca ca de "imeyîş" yan zî "umeyîş" zi vacîyeno).

Pozîtif

Ez ameybîyo (n). (Ben gelmiştim).
Ez ameybîya (m). (Ben geliştım).
Ti ameybî (n). (Sen gelmiştin).
Ti ameybîya (m). (Sen gelmiştin).
O (wi) ameybi (n). (O gelmişti).
A (ya) amêybî. (O gelmişti).
Ma amêybî. (Biz gelmiştik).
Şima amêybî. (Siz gelmiştiniz).
Ê (yi) amêybî. (Onlar gelmiştiler).

Negatif

Ez niameybîyo (n). (Ben gelmemiştim).
Ez niameybîya (m). (Ben gelmemiştim).
Ti niameybî (n). (Sen gelmemiştin).
Ti niameybîya (m). (Sen gelmemiştin).
O (wi) niameybi (n). (O gelmemişti).
A (ya) niamêybî (m). (O gelmemişti).
Ma niamêybî. (Biz gelmemiştik).
Şima niamêybî. (Siz gelmemiştiniz).
Ê (yi) niamêybî. (Onlar gelmemiştiler).

Zamîrî zereyî parantezî fekî Çewlîg de yenî şoxilnayîş.

Çekuyê(cumle) nimûnê:

Ez cuwa ver nîamêybîyo no Bajar. (Ben daha önce bu şehire gelmemiştim).

6. 8 - Demo Vîyerteyo Nikayin (Gelecek Zaman Hikayesi)

a) Karo transitif (gecişli fiil)

Fiil: Wendiş / Wendene (Okumak)

Pozîtif

Mi go biwendeni/ (n).(Ben okuyacaktım).

Mi go biwendeni (m). (Ben okuyacaktım).

To (tu) go biwendeni (n). (Sen okuyacaktın).

To (tu) go biwendeni (m). (Sen okuyacaktın).

Ey (yi) go biwendeni (n). (O okuyacaktı).

Aye (yay) go biwendeni. (O okuyacaktı)

Ma go biwendeni. (Biz okuyacaktık).

Şima go biwendeni. (Siz okuyacaktınız).

Înan (yin) go biwendeni. (Onlar okumayacaktılar).

Îta de herîndê biwendeni de (biwendiyeni/biwendêni /biwendîn) zî yeno şoxilnayîş.

Zamîrî zereyî parantezî fekî Çewlîg de yenî şoxilnayîş.

Negatif

Mi go niwendeni (n). (Ben okumayacaktım).

Mi go niwendeni (m).(Ben okumayacaktım).

To (tu) go niwendeni (n).(Sen okumayacaktın).

To (tu) go niwendeni (m).(Sen okumayacaktın).

Ey (yi) go niwendeni (n). (O okumayacaktı).

Aye (yay) go niwendeni (m). (O okumayacaktı).

Ma go niwendeni (Biz okumayacaktık).

Şima go niwendeni (Siz okumayacaktınız).

Înan (yin) go niwendeni. (Onlar okumayacaktılar).

Çekuyê(cumle) nimûnê:

Mi ko/govizêr kovarê Deng biwêndiyeni, la waxt mi çin bi (Ben dün Deng dergisini okuyacaktım, fakat zamanım olmadı).

b) Karo intransitif (gecişsiz fiil)

Fiil: Ameyîş/Ameyene (Gelmek). (Ca ca de “imeyîş” yan zî “umeyîş” zî vacîyeno).

Pozîtif

Ez biameyni (n). (Ben gelecektim).

Ez biameyni (m). (Ben gelecektim).

Ti biameyni (n). (Sen gelecektin).

Negatif

Ez niameyni (n). (Ben gelmeyecektim).

Ez niameyni (m). (Ben gelmeyecektim).

Ti niameyni (n). (Sen gelmeyecektin).

Ti biameyni (m). (Sen gelecektin).

O (wi) biameyni (n). (O gelecekti).

A (ya) biameyni. (O gelecekti).

Ma biameyni. (Biz gelecektik).

Şima biameyni. (Siz gelecektiniz).

Ê (yi) biameyni. (Onlar gelecektiler).

Ti niameyni (m). (Sen gelmeyecektin).

O (wi) niameyni (n). (O gelmeyecekti).

A (ya) niameyni (m). (O gelmeyecekti).

Ma niameyni. (Biz gelmeyecektik).

Şima niameyni. (Siz gelmeyecektiniz).

Ê (yi) niameyni. (Onlar gelmeyecektiler).

Zamîrî zereyî parantezî fekî Çewlîg de yenî şoxilnayış.

Çekuyê (cumle) nimûnê:

Ez vizêr biameyni kê şima, la ez bacê şiya sinema. (Ben dün size gelecektim, fakat sonra sinemaya gittim.)

6. 9 - Demo Viyerteyo Nikayin (Sanal Gecmiş Zaman, Gelecek Zamanın Hikayesi)

a) Karo transitif (gecişli fiil)

Fiil: Wendiş / Wendene (Okumak)

Pozitif

Mi go biwendenî (n). (Ben okuyacaktım).

Mi go biwendenî (m). (Ben okuyacaktım).

To (tu) go biwendenî (n). (Sen okuyacaktın).

To (tu) go biwendenî (m). (Sen okuyacaktın).

Ey (yi) go biwendenî (n). (O okuyacaktı).

Aye (yay) go biwendenî. (O okuyacaktı).

Ma go biwendiyeni. (Biz okuyacaktık).

Şima go biwendenî. (Siz okuyacaktınız).

Înan(yin)go biwendenî. (Onlar okumayacaktılar).

Negatif

Mi go niwendenî (n). (Ben okumayacaktım).

Mi go niwendenî (m). (Ben okumayacaktım).

To (tu) go niwendenî (n). (Sen okumayacaktın).

To (tu) go niwendenî (m). (Sen okumayacaktın).

Ey (yi) go niwendenî (n). (O okumayacaktı).

Aye (yay) go niwendenî (m). (O okumayacaktı).

Ma go niwendiyeni. (Biz okumayacaktık).

Şima go niwendenî. (Siz okumayacaktınız).

Înan (yin) go niwendenî. (Onlar okumayacaktılar).

Îta de herîndê biwendenî de (biwendiyeni/biwendêne/biwendin) zî yeno şoxilnayış.

Îta de herîndê “go” de “ko” zî yeno şoxilnayış. Qalkerdiş de herfe “o” kuwena. Nimune: mi g’ biwendeni, tu g’ biwendeni, ey g’ biwendeni.

Zamîrî zereyî parantezî fekî Çewlîg de yenî şoxilnayış.

Çekuyê(cumle) nimûnê:

Mi go vizêr kovarê Deng biwëndiyeni, la waxt mi çin bi. (Ben dün Deng dergisini okuyacaktım, fakat zamanım olmadı).

b) Karo intransitif (gecişsiz fiil)

Fiil: Amêyiş/Ameyene (Gelmek). (Ca ca de “imeyiş” yan zi “umeyiş” zi vaciyeno).

Pozitif

Ez go biameyni (n). (Ben gelecektim).

Ez go biameyni (m). (Ben gelecektim).

Ti go biameyni (n). (Sen gelecektin).

Ti go biameyni (m). (Sen gelecektin).

O (wi) go biameyni (n). (O gelecekti).

A (ya) go biameyni. (O gelecekti).

Ma go biameyni. (Biz gelecektik).

Şima go biameyni. (Siz gelecektiniz).

Ê (yi) go biameyni. (Onlar gelecektiler).

Zamîrî zereyî parantezî fekî Çewlîg de yenî şoxilnayiş.

Qalkerdîş de herfe “o” kuwena. Nimune: Ez g’ biameni, ti g’ biameni, wi g’ biu-
meni.

Negatif

Ez go niameyni (n). (Ben gelmeyecektim).

Ez go niameyni (m). (Ben gelmeyecektim).

Ti go niameyni (n). (Sen gelmeyecektin).

Ti go niameyni (m). (Sen gelmeyecektin).

O (wi) go niameyni (n). (O gelmeyecekti).

A (ya) go niameyni (m). (O gelmeyecekti).

Ma go niameyni. (Biz gelmeyecektik).

Şima go niameyni. (Siz gelmeyecektiniz).

Ê (yi) go niameyni. (Onlar gelmeyecektiler).

Çekuyê (cumle) nimûnê:

Ez go vizêr biamêni kê şima, la ez bacê şîya sinema. (Ben dün size gelecektim, fakat sonra sinemaya gittim.)

7. RAWEYÎ (KÎPLER)

7. 1 - Raweyî Waştîş (İstek Kipi)

a) Karo transitif (gecişli fiil)

Fiil: Wendiş / Wendene (Okumak)

Pozitif

Ez biwanî. (Ben okuyayım).

Ti biwanî. (Sen okuyasın).

O (wi) biwano (n) (O okuya).

Negatif

Ez niwanî (Ben okumayayım).

Ti niwanî. (Sen okumayasın).

O (wi) niwano (n). (O okumaya).

A (ya) biwuno (m). (O okuya).
Ma biwani (Biz okuyalım).
Şima biwanî (Siz okuyasınız).
Ê (yi) biwanî. (Onlar okuyalar).

A (ya) niwano (m). (O okumaya).
Ma niwani (Biz okumayalım).
Şima niwanî. (Siz okumayasınız).
Ê (yi) niwanî (Onlar okumayalar).

Zamîrî zereyî parantezî fekî Çewlîg de yenî şoxilnayış.

Cumle yo (çeku) nûmune:

Ti wazenî, ez to re kitabî Ema biwanî. (İstersen sana Ema`nın kitabını okuyayım).
Ez tu rê sonikê Apo Faris biwanî?. (Sana Apo Faris masalını okuyayımı?)

b) Karo intransitif (gecişiz fiil)

Fiil: Amêyiş/Ameyene (Gelmek). (Ca ca de "imeyiş" yan zî "umeyiş" zî vacîyeno).

Pozitif

Ez biyerî. (Ben geleyim).
Ti biyerî. (Sen gelesin).
O (wi) biyero (n). (O gele).
A (ya) biyero (m). (O gele).
Ma biyeri. (Biz gelem).
Şima biyerî. (Siz gelesiniz).
Ê (yi) biyerî (Onlar gelesin).

Negatif

Ez niyerî. (Ben gelmeyeyim).
Ti niyerî. (Sen gelmeyesin).
O (wi) niyero (n). (O gelmeye).
A (ya) niyero (m). (O gelmeye).
Ma niyeri. (Biz gelmeyelim).
Şima niyerî. (Siz gelmeyesiniz).
Ê (yi) niyerî (Onlar gelmeyeler).

Zamîrî zereyî parantezî fekî Çewlîg de yenî şoxilnayış.

Cmle o (çeku) nimûne:

Ti tîna zani şîyerî keye? Yan ez tu ya biyerî. (Yalnız eve gidebilirmisin? Yoksa ben senin ile geleyim).

7. 2. Raweyî Fermanî (Emir Kipi)

a) Karo transitif (gecişli fiil)

Fiil: Wendîş / Wendene (Okumak)

Pozitif

Ti biwan! (Sen oku!).
Wa o (wi) biwan! (n). (O okusun!).

Negatif

Ti mewan! (Sen okuma!).
Wa o (wi) niwan! (n) (O okumasın!).

Wa a (ya) biwan! (m). (O okusun!). Wa a (ya) niwan!(m). (O okumasın!).
Şima biwanîn! (Siz okuyun!). Şima mewunîn! (Siz okumayın!).
Wa ê (yi) biwunî!/. (Onlar okusunlar!). Wa ê (yi) niwanî! (Onlar okumasınlar!).

Zamîrî zereyî parantezî fekî Çewlîg de yenî şoxilnayiş.

b) Karo intransitif (gecişsiz fiil)

Fîil: Amêyiş/Ameyene (Gelmek). (Ca ca de “imeyiş” yan zî “umeyiş” zî vacîyeno).

Pozitif

Ti biye! (Sen gel!).
Wa o (wi) biyero! (O gelsin).
Wa a (ya) biyero! (O gelsin!).
Şima biyerin! (Siz gelin!).
Wa ê (yi) biyeri! (Onlar gelsinler!)

Negatif

Ti mîye/mey! (Sen gelme!).
Wa o (wi) niyero! (O gelmesin!).
Wa a (ya) niyero! (O gelmesin!).
Şima meyrin! (Siz gelmeyin!).
Wa ê (yi) niyerî! (Onlar gelmesinler!).

Zamîrî zereyî parantezî fekî Çewlîg de yenî şoxilnayiş.

7. 3. Raweyî Ganîyîye (Gereklilik Kipi, Meli , Mali)

a) Karo transitif (gecişli fiil)

Fîil: Wendîş / Wendene (Okumak)

Pozitif

Ez ganî biwanî. (Ben okumalıyım).
Ti ganî biwanî. (Sen okumalısın).
O (wi) ganî biwano (n). (O okumalı).
A (ya) ganî biwano (m). (O okumalı).
Ma ganî biwani. (Biz okumalıyız).
Şima ganî biwanî. (Siz okumalısınız).
Ê (yi) ganî biwanî. (Onlar okumalılar).

Negatif

Ez ganî niwanî. (Ben okumamalıyım).
Ti ganî niwanî. (Sen okumamalısın).
O (wi) ganî niwano (n). (O okumamalı).
A (ya) ganî biwano (m). (O okumamalı).
Ma ganî niwani. (Biz okumamalıyız).
Şima ganî niwanî. (Siz okumamalısınız).
Ê (yi) ganî niwanî. (Onlar okumalılar).

Zamîrî zereyî parantezî fekî Çewlîg de yenî şoxilnayiş.

Çewlig de herindê “gani” de “gun” yan zî “gereka” vacîyeno.

Cumleyo (çeku) nimûne:

Ti ganî her şan lajî xo re yew sonika kirdkî biwanî. (Her akşam oğluna zazaca bir masal okumalısın).

b) Karo întansîtîf (geçişsiz fiil)

Fîil: Amêyiş/Ameyene (Gelmek). (Ca ca de “imeyiş” yan zî “umeyiş” zi vacîyeno).

Pozitif

Ez ganî biyerî. (Ben gelmeliyim).

Ti ganî bîyerî. (Sen gelmelisin).

O (wi) ganî bîyero (n). (O gelmeli).

A (ya) ganî bîyero (m). (O gelmeli).

Ma ganî bîyeri. (Biz gelmeliyiz).

Şima ganî biyerî. (Siz gelmelisiniz).

Ê (yi) ganî bîyerî. (Onlar gelmeliler).

Negatif

Ez ganî niyerî. (Ben gelmemeliyim).

Ti ganî nîyerî. (Sen gelmemelisin).

O (wi) ganî nîyero (n). (O gelmemeli).

A (ya) ganî nîyero (n). (O gelmemeli).

Ma ganî niyeri. (Biz gelmemeliyiz).

Şima ganî niyerî. (Siz gelmemelisiniz).

Ê (yi) ganî nîyerî. (Onlar gelmemeliler).

Zamîrî zereyî parantezî fekî Çewlig de yenî şoxilnayış.

Cuml yo (çeku) nimûne:

O ganî siba bîyero gure. (O yarın işe gelmeli).

7.4. Raweyî Şertî (Dilek-Şart Kipinin Hikayesi)

a) Karo transitif (geçişli fiil)

Fîil: Wendiş / Wendene (Okumak)

Pozitif

Mi biwendeni. (Ben okusaydım).

Tu biwendeni. (Sen okusaydın).

Ey (yi) biwendeni (n). (o okusaydı).

Aye (yay) biwendeni (m). (O okusaydı).

Negatif

Mi niwendeni. (Ben okumasaydım).

Tu niwendeni. (Sen okumasaydın).

Ey (yi) niwendeni (n). (O okumasaydı).

Aye (yay) niwendeni (m). (O okumasaydı).

Ma biwendeni. (Biz okusaydık).

Ma niwendeni. (Biz okumasaydık).

Şima biwendeni. (Siz okusaydınız).

Şima niwendeni. (Siz okumasaydınız).

Înan (yin) biwendeni. (Onlar okusaydılar). Înan (yin) niwendeni (Onlar okumasaydılar).

Îta de herîndê biwendeni de (biwendîyeni/biwendêne /biwendîn) zî yeno şoxilnayiş.

Zamîrî zereyî parantezî fekî Çewlîg de yenî şoxilnayiş.

Cuml yo (çeku) nimûne:

To dersê xo biwendeni. (Sen dersini okusaydın).

b) Karo întansîtîf (geçişsiz fiil)

Fiil: Amêyiş/Ameyene (Gelmek). (Ca ca de “imeyiş” yan zî “umeyiş” zî vaciyeno).

Pozitif

Ez biameyni. (Ben gelseydım).

Ti biameyni. (Sengelseydin).

O (wi) biameyni (n). (O gelseydi).

A (ya) biameni (m). (O gelseydi).

Ma biameyni. (Biz gelseydik).

Şima biameyni. (Siz gelseydiniz).

Ê (yi) biameyni. (Onlar gelseydiler).

Negatif

Ez niameyni. (Ben gelmeseydim).

Ti niameyni. (Sen gelmeseydin).

O (wi) niameyni (n). (O gelmeseydi).

A (ya) niameyni (m). (O gelmeseydi).

Ma niameyni. (Biz gelmeseydik).

Şima niameyni. (Siz gelmeseydiniz).

Ê (yi) niameyni. (Onlar gelmeseydiler).

Zamîrî zereyî parantezî fekî Çewlîg de yenî şoxilnayiş.

Ti biameyni keye ma. (Sen bizim eve gelmeliydin).

MOLLA MEHMET DEMİRTAŞ'IN ZAZACA DİVANI

Çeviri ve Kavramsal Tahlil: Yrd. Doç. Dr. Ahmet KAYINTU
Bingöl Üniversitesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü

GİRİŞ

Bu çalışma, Molla Mehmet Demirtaş tarafından yazılmış *Zazaki Divan*'ı konu edinmektedir. Divanın yazarı Molla Mehmet Demirtaş, 1936 yılında Diyarbakır'ın Hani ilçesine bağlı Kuyular beldesinde dünyaya geldi. Doğduğu köyde başladığı eğitimine Diyarbakır ve yöresinde devam etti ve dönemin önde gelen medrese hocalarından tefsir, fıkıh, hadis, siyer gibi dersler aldı. Eğitimini tamamlamasının ardından, 1960 yılında doğduğu köye İmam hatip olarak geri döndü. Bu tarihten itibaren aralıksız kırk yedi yıl sürdürdüğü görevinden, 2007 yılında emekliye ayrıldı. Beş kız, iki erkek evlat sahibi olan Molla Mehmet Demirtaş, halen aynı köyde hayatını sürdürmektedir. Çalışmamıza konu olan ve toplam altmış altı (66) kaside ve üç yüz yedi (307) sayfadan meydana gelen ve dini ağırlıklı olmak üzere, sosyal, kültürel, tarihi ve güncel konuları içeren *Zazaca Divan*, iki kısımdan oluşmaktadır. Yazarın, büyük Divan adını verdiği kısım elli altı kaside ve iki yüz kırk dört (244) sayfadan oluşmakta olup, 1975-1977 yılları arasında kaleme alınmıştır. Daha kısa olan ve 2006'dan sonra kaleme alınan ikinci kısım ise, yirmi (20) kaside ve elli yedi (57) sayfadan ibarettir. *Divan*, *Zaza* dilinde yazılmış olan ve günümüze kadar bilinen en hacimli ve zengin içerikli telif bir eser olarak, ilk kez bilim dünyasının ilgisine sunulmak üzere bu çalışmamıza konu olmaktadır.

Bir bütün olarak değerlendirildiğinde *Divan*'ın İslami edebiyat ürünü bir eser niteliğinde olduğu görülür. Bir esere İslamilik niteliğini kazandıran şey, sadece Kur'an ve Sünnet kaynaklı olması değildir; aynı zamanda o esere üslup ve karakter kazandıran kültürel değerler, tarihi miras ve formların da olması gerekir. Dünya görüşü, hayat ve varlık anlayışı, sanata yüklediği anlam edebi eserden beklentiler gibi temel konular da bir eserin karakterini belirleyen niteliklerdir.¹ Bu açıdan İslam kültürünün hâkim olduğu bir bölgede dünyaya gelen Mehmet Demirtaş'ın yetiştiği devrede, İslami ve Zaza-Kürt kültürünün birçok şair ve ilim ehli üzerindeki tesiri barizdir. Fakat bu tesir, bazılarında sathi, bazılarında derin izlerle kendini gösterir. Mehmet Demirtaş ikinci tür sanatkârlardandır. Yaşadığı her an ve her yerde, şairimizin milletini ve dinini hemen daima hatırladığı, bu meyanda da eskiyi ve yeniyi his ve ifadesiyle mezcettiği görülmektedir. Aynı zamanda onun şiirinin, hakikat ve hayalin karıştığı gidiş yolu içinde milli ve dini duygu da birleşmektedir. İslami konuları bu hususta sahip olduğu kültür sayesinde, gereğince sıralayıp işleyebilen Mehmet Demirtaş, vatanın her parçasına ve milletinin fertlerine karşın duyduğu içten sevginin ve Zaza kültürüne vukufunun sayesinde de, Zaza toplumunu ve onların yaşadığın yöreleri vatanını layıkı ile tanıtabilmiş, vatan ve vatandaşı kendi öz benliğiyle kaynaştırmıştır. Milletine güvenme ve en zor anlarda bile ümit onda daima mevcuttur.

M. MEHMET DEMİRTAŞ'IN TARİKATI

Tasavvufta tarikatın gereğine inanan Zaza ve Kürt alim ve mutasavvıfların büyük çoğunluğu "Nakşibendilik" tarikatına mensupturlar. Onların bu tarikatı benimsemelerinde etkili olan bazı faktörler vardır. İlim ve medreseye önem vermesi, diğer tarikatlara göre bidat ve hurafelere kapalı olması, radikalizme kaçmayan ılımlı bir vahdet-i vücud anlayışını benimsemesi bu faktörlerin başında gelmektedir.

M. Mehmet Demirtaş, bir çok bölge alimi gibi fikhi mezhep olarak Şafii, itikadi mezhep olarak Sünni/Eş'ari, tarikat olarak Nakşibendi olduğu ifadelerinden anlaşılmaktadır:

Kelebi Şahi Nakşubendu ez beta ha guniyu
Ez feqiyru verberi tu şah cewa du sexiyyu
Ez suluk u rari heqdu tenbel u zaf bestu
Hamili hemli gununu asiy u şermendeyu

Ölünceye kadar Şahi Nakşibendi'nin köpeğiyim
Kapının önünde bekleyen zavallı bir müridim

1 Bilal Kemikli, "Türk İslam edebiyatının Tanımı ve Mahiyetine Dair Bazı Mülâhazalar", Yağmur 59, Nisan 2012, s. 21.

Hak yoluna girdim tembел acizim
Günahlara gebeyim mahcubum asiyim

*Şeyxi ma tasawwufi wari hukm u huneri
İcazeti tasawwuf dest bi yini umo veri
Ya rabbi tı wari lutfi wari afwi rehmeti
Ma bı di qey xatırı ehli tariq u sunneti*

Tasavvufta Şeyhimiz hüküm ve hüner sahibidir
Tasavvufun icazeti onların eliyle bize gelmiştir
Ya Rabbi sen lütuf af ve merhamet sahibisin
Bizi ehli tarikat ve sünnetin hatırına bizi affeyle

Demirtaş yoğun bir şekilde kendisinden önceki dönemlerde yaşayan Ahmed-i Hani ve Melaye Ceziri'nin etkisinde kalmıştır. Ahmed-i Hani'nin etkisi: Martin Van Bruinessen "Ağa, Şeyh, Devlet" adlı eserinde "Kürt milli bilincinin tarihi" başlığı altında, Ahmed-i Hani'nin Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde çok okunduğunu ve hala okunmakta olduğunu belirterek, öğrencilerin Kur'an surelerinin, Hafız ve Sadi gibi şairlerin dizelerinin yanı sıra, Hani'nin Mem u Zin adlı eserinden parçalar da ezberlediklerini dile getirir.²

Ahmed-i Hani'nin eserini Kürtçe yazmasının nedenini (kitabın manzum olarak bu dille yazılmasının sebebi) başlığını taşıyan 6. bölümde şöyle dile getirilir:

*Saf şarabı bir yana bırakarak tortuyu içti
İnci gibi dizmek için Kürt dilini tercih etti*

*Bu dili düzene koyup ona çekidüzen verdi
Umum halkı için bu yolda ezizyetler çekti*

*Bunun yaptı ki eloğlu demesin "zaten Kürtler
Köken ve yapıları itibariyle kültürsüzdürler*

*Türlü türlü milletler kitap sahibi olmuşlar
Yalnız Kürtler bu konuda paysız kalmışlar*

*Hem kendileri irfan sahibi olmuş kişiler
Demesinler Kürtler aşkı amaç edinmemişler*

2 Martin Van Bruinessen, Ağa, Şeyh, Devlet, çeviren: Banu Yalkut, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s.390-391

*Onlar tamamıyla ne aşık ne de maşukturlar
Birbirlerine karşı ne seven ne de sevilen olurlar*

*Aşkı istemekten yana Kürtlerin payı yoktur
“Kalpler hakiki ve mecazi aşktan da boştur”³*

Hani'nin bu beyitlerinden onun zamanında bazı keskin veya kimselerin Kürtleri kendi dilleriyle kitap yazamayacak kadar kültürsüz olmakla, dilleri yazıya elverişli olamayacak kadar niteliksiz olmakla ve Kürt halkını kalp yumuşaklığının bir neticesi olan aşktan anlamamakla, dolayısıyla katı kalpli olmakla itham ettikleri ve Hani'nin bu ithamlar karşısında “işte size kitap, işte size aşk” dercesine bu kimselere cevap verdiği sonucunu çıkarabiliriz.⁴ Mehmet Demirtaş da eserini Zazaca yazmasının nedenini benzer gerekçelerle açıklar:

*Ma Zazaki vuni beytun u qali
Wa nivaci Zaza nêzun u lali
Şeyx u alim u piyli ma ey hali
Dunya dewriya yena şuna ma seki*

Zazaca söyleriz beyitler sözler
Demesinler Zazalar anlamaz, bilmezler
Şeyhlerimiz, alimlerimiz hal ehlidirler
Dünya gelip geçicidir neyleyeyim

*Ez Zazaw Zazaki vuna Allah hemu zun ra zunu
De gueşteri ez se vunu erey u ruej şey avun
Ma beyti Zazaki vati Allah efsehi luxati
Zazu Kırdi welati karker u ehli xebati*

Ben Zaza'yım Zazaca söylerim, Allah her dili bilir
Dinleyin ben ne söylerim gün batmak üzeredir,
Biz Zazaca beyitler söyledik, Allah bütün kelimeleri bilendir
Zaza Kürtler çalışkan millettir.

3 Ehmede Hani, Mem u Zin, Çeviri ve Kavramsal Tahlil: Kadri Yıldırım, İstanbul, Avesta Yayınları, 2010, s. 50-51

4 Ehmede Xani, s. 51

Toplum ve tarih

Mehmet Demirtaş'ın divanında Zazaların toplumsal, kültürel ve siyasi sorunlar önemli yer tutar. Onun bu bağlamda kullandığı anahtar terimlerden bazıları ve kapsamları şunlardır:

*Tarixi ma zafti verini Kırđi tım aşıqi dini
Te ra alimi vecini zalimu ma kerdi vini*

Tarihimiz çok eskidir Kürtler her zaman dine aşiktır
İçlerinden alimler çıkmıştır zalimler biz sildiler

*Bunu tarix tarixi se vatu Kurd verinu asl u zatu
Cesur u ehlu xebatu miletun ra tım din vatu*

Tarih okuyun tarih ne diyor Kürtler aslen neslen kadimdir
Cesur ve çalışkandırılar milletlere daima dini öğretmişlerdir

*Kultur ey Kurduna veri İslumuy ri ma rehberi
Gueş medini qewmi heri vuni Kurđi bi lengeri*

Kültür eskiden beri Kürtlerindir İslamlara rehberiz biz
Kulak asmayın Kürtler sürüngendir diyen eşek kavimlere

*Milet u qewmi zamuni inka veri beta şuni
Piyru tedır hema zuni Kurd asil u xuneduni*

Eskiden şimdiye kadar tüm milletler ve kavimler
Hepsi Kürtlerin asil ve hünerli olduğunu bilirler

*Kurđi ma cabilu mendi bi hasud u bi dubendi
Şariy ra tım va efendi cu ra ma tım tapa mendi*

Bizim Kürtler cahil kaldılar bir diğerini çekemediler
Halklara hep efendi dediler bu yüzden geri kaldılar

VATAN

Mehmet Demirtaş'ın dünyasında vatan sevgisini kaynağını dinden alan ve imanın bir parçası olan bir değer olarak önemli bir yer tutar.

Hunermendi ma di zaf u jibati
Derd u kuli ma islum u welati

Hüner sahibi ve çalışkanlarımız çoktur
Bütün derdimiz İslam ve vatandır

Bermenu ez ab u nali caduru ez ğeribu
Qewmi ra mendu duri ez bext u iqbalu siya

Ağlarım garip garip ahu figan ederek
Halkımdan uzak kaldım bahtı kara

Ez xeribu ha mi viridi hali qewm u watanu
Ez se ku derdi watani şirinu ez duriya

Garibim halkım ve vatanımın hali hep aklımda
Neyleyim vatan derdi şirindir bense uzakta

Mehmet Demirtaş ve Ahmed-i Hani: İslam akidesi ve ibadetler

Resmi medreselerinde hem dini hem de milli eğitimlerini kendi anadilleri ile yapan Osmanlı ve İran devletlerinin yararlandıkları bu nimetten Kürtlerin mahrum olduklarını gören Xani buna el atmanın kendisi için bir sorumluluk olduğunu hissederek bir proje hazırlamaya başlamıştır. Bu bağlamda 1683 yılında kendi ifadesiyle “ji bo biçuked Kurmancan” (Kürt çocukları için) yaklaşık bin kelimelik Kürtçe Arapça manzum bir sözlük olan “Nubehara Biçukan” (Küçüklerin İlkhanı)nı hazırlayarak kendi medresesinde ders kitabı olarak okutup ezberletmiş, böylece medreseye yeni başlayan bir Kürt çocuğunun daha ilk adımda bilimsel bir şekilde kendi anadiliyle eğitim görmesini verdiği özgürlük ve özgüveni kazanmasını amaçlamıştır. Xani günümüze kadar Kürt medreselerinde ders kitabı olarak okutulup ezberletilen “Nubehara Biçukan” ile birlikte yazdığı “Eqideya İmane” (İnanç Risalesi) ile de bu dili din dili yapmayı başarmıştır. Kürtlerin en az yüzde doksının mensup oldukları Sünni/Eş’ari ekolüne göre manzum olarak hazırladığı bu akaid kitabıyla Kürt çocuklarının din ve inanç prensiplerini de kendi anadillerinde öğretmeyi amaçlamıştır. Onun bu eseri de kendi zamanından başlayarak günümüze kadar Kürt medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuş ve ezberletilmiştir.⁵

5 Ehmede Xani, Mem u Zin, Çeviri ve Kavramsal Tahlil: Kadri Yıldırım, İstanbul, Avesta Yayınları, 2010, s. 13

Mehmet Demirtaş da Ahmed-i Hani gibi ilmihal bilgileri, imanın ve İslam'ın şartlarını Zazacada manzum ve oldukça sade bir tarzda kaleme almıştır. Bu bölüm iman ve İslam'ın şartları ile ibadetler hakkında ilmihal tarzında özlü bilgilerden meydana gelmektedir. Sözlü geleneğin ağır bastığı ve ezbere dayalı bir eğitim sisteminin hakim olduğu bu yörelerde, ezberi kolaylaştırmak amacıyla ve *Divan*'ın genel çerçevesiyle uyumlu bir şekilde manzum olarak olarak hazırlanmıştır. İlmihal kitaplarındaki sıralamaya uygun olarak sulardan başlanmış, iman ve ibadet esasları anlatılmıştır. Demirtaş, yakından tanıdığı, içinde doğup büyüdüğü ve uzun yıllar din görevlisi olarak görev yaptığı toplumun temel dini ihtiyaçlarını tespit ederek, özellikle günlük hayatta en fazla karşılaşma ihtimali olan konulara ve dini pratiklere yer vermiş, bunun dışında kalan ayrıntı olarak nitelenebilen, uzmanlık gerektiren ve bir kasidenin sınırlarını aşan geniş ve tartışmalı konulardan uzak durmayı yeğlemiştir. *Divan*'ın genelinde de görüldüğü üzere Demirtaş, diğer konularda da sanatsal kaygılarla hareket etmek yerine halkın ve toplumun gerçek sorunlarıyla ve gündemiyle meşgul olmuş, nazari bilgiler yerine 'ameli' ve günlük hayatlarında kolayca uygulanabilen bilgiler vererek bilinçlendirmeye gayret eder.

*Ma bi Bismillabi dest pey keni her çi ra veri
Hemd u sena qey Allah ri ma bi abd u rehberi*

Bismillah ile başlarız her şeyden evvela
Hamd u sena olsun bizi abd ve rehber yaratan Allah'ımıza

*Ina dunya piru xalk biya qey hebibi serveri
Vaci Allah u Muhammed ko xem u derdi ma beri*

Bu dünyanın hepsi Sevgili Serveri için yaratıldı
Allah Muhammed (sav) deyin ki dağılsın derdimiz kederimiz

*Esselatu vesselamu ya Resül u ya Habib
Ti şefaati biki ma ri ma feqiyri dil kebibi*

Salat ve selam olsun ya Resülü ya Habib
Sen şefaati et bize zira gönülden yaralınız biz

*Bahs keni ma arwi punki şifaya ma aweni
Nimetu punku delali çi zelalu ma edeni*

Temiz sulardan söze başlarız içtiğimiz şifa niyetine
Temiz güzel yerden çıkan pek berrak bir nimetine

*Ewili ma ku binusni kitabi tehareti
Kavlu fi'lu ma ha vuni piru neqli ayeti*

Yazmaya başlayalım önce kitabı taharetten
Söylediğimiz sözlerle fiilerin hepsi nakildir ayetten

*Awe ki caizi ma riy ma xu pey tahir biki
Hot hebi awi Allah dey lazimu ma hemdi biki*

Temizlenmek için bize verilen
Yedi su vardır Allah'a hamd etmemiz gereken

*Awa dij new vewri awa torgi bi hiri hebi
Bahr u biyri awa eyni ey cemuni hot hebi*

Baraj suyu ile kar ve yağmur suları üç
Deniz kuyu pınar ve dere suyu dört oldu

Tasavvufta aşk

Birçok dine ve efsaneye göre yaratılış aşkla başlar. Tasavvufi aşkın özünü “Ben gizli bir hazine idi. Bilinmeyi istedim ve mahlukatı yarattım” kudsî hadisi oluşturur. (Ben gizli bir hazine idim. (Mahlukatı yarattım, ta ki bilineyim”). Bu hadisin muhtevasında aşk vardır. “Vahdet-i vücud “ felsefesi de Allah’ı bilmeyi ve tanımayı aşk yoluyla gerçekleştirir. İnsanı-ı kamilin visal-i hak için ilk yapacağı şey, masivadan geçmek ve alaik kaydından sıyrılmaktır. Bu da nefse hakim olmayı ve eneyi (egoyu) öldürmeyi gerektirir. Sufî ancak o zaman fena-illaha erer ve sevdiğine kavuşur. Çünkü aşk Allah’ın zatına ait bir özelliktir. Allah’ın sırrı ve tecellinin remzi bu aşkta gizlidir. Muhyiddi-i Arabî dışındaki mutasavvıflar aşkı ikiye ayırır: Mecazi aşk, hakiki aşk. İbn-i Arabî’ye göre aşk üç çeşittir: Tabii, ruhani ve ilahi aşk.

Aşk, insan yaratılışındaki güzellik ve varlığın temelini oluşturur. Bir başka ifadeyle, Allah insanı kendisine; ve ilahi isimlerine ve sıfatlarına tecelli ayna olsun diye yaratmıştır. İnsan “Ahse-i takvim” dir, Allah ise “Hüsn-ü mutlak”tır. O halde, aşkların temelinde güzellik vardır. Güzelliğin kaynağı ise Allah’ın üstün güzelliğidir. Bu durumda Allah’tan başkası sevilmez, tıpkı Allah’tan başkasına ibadet edilmeyeceği gibi. Sufînin bu düşüncesini kuvvetlendiren bir de hadis

vardır. “Allah’ı ve resulunu her şeyden çok sevmeyenin ibadeti sahih değildir.” Allah sevgisi insanda yaratılıştan itibaren vardır. Güzele karşı ilgi duymanın nedeni de budur. Bu ilgi aşkın doğmasına vesile olur. Allah’a karşı duyulan aşk maddeden manaya, cisimden ruha doğru yönelir. Bu yönelişte heyecan, coşku, vecd ve ızdırap ikizleşir.

*Allah Allah tı Ehedî Ehed u Ferdi Samedi
Lem yelid welem yuledi vaci Allah bila bilye*

Allah Allah Sen Ehad’sin Ehad u Samedsin
Doğrulmamış ve doğurmamışsın Sen Allah deyin canı gönülden

*Vaci Allah ma venduni ruc u şew u sibho şuni
Ma afuki tı rehmani vendi Allah bila bilye*

Allah diyerek ona dua edelim sabah akşam gündüz ve geceden
Rahmansın sen affeyle bizi diyerek yalvarın Allah’a canı gönülden

*Pey zemin u kainati erd u asmin mexluqatu
Kum bi hiyle zikir kenu çımuni qelbu akenu*

Zeminiyle yer ve göğüyle kâinat mahlukatıyla
Kim zikrederse Allah’ı canı gönülden açılır gözüyle gönlü

*Qelbu siya cila kenu zıkır biki bila biyle
Tı vendeni heta keyyu vaci heyyu Allah heyyu*

Siyahlaşmış kalbi cilalar zikredin canı gönülden
Ne zaman kadar çağıracaksın de ki Hayyu Allah Hayyu

*Vendi Allah ma bi heqi zun u çene ma bi leqi
Qelbi safiyu mutteqi vendi Allah bila bilye*

Allah’a yalvaralım hakkımız yok dilimiz ve çenemiz düştü
Takvalı safi bir kalple yalvaralım Allah’a canı gönülden

*Vaci Rebbi Rebbi Rebbi ruc u sari ma ku debi
Peyna peyni ma xu sebi vendi Allah bila bilye*

Rabbi Rabbi Rabbi deyin günler senelerce
Ne olacak sonumuz bu halimiz yalvaralım Allah'a canı gönülden

*Şew u şonu seherundi ma ha rehmu Allah mundi
Vendi Allah subhew şundi vendi Allah bila hilye*

Gece gündüz seherde Allah'ın rahmetiyle kuşanmışız
Allah'a yalvarın sabah akşam canı gönülden

Edebiyatta gül ve bülbül

Bülbülün güle olan aşkı, ona kanını ve canını veriş, dünyanın her yerinde ortak motiftir. Bu ortak motife dayalı efsaneler farklı varyantlarla anlatılır:

Efsaneye göre gül, ilk yaratıldığında soluk renkli bir çiçektir. Ona çılgınca âşık olan bülbül, açılışını görebilmek için dikenlerine aldırış etmeden geceler boyunca dallarına konup yalvarır. Gül bu yalvarmalara aldırış etmez. Ne zaman ki bülbül mecalsiz kalıp kendinden geçer, gül dikenlerini batırıp bağrını kanatır. Böylece canından olan bülbülün kanı, gülün dikenlerine sızıp goncaya renk katar. İşte güle kırmızı rengini veren de bülbülün aşk için akıttığı kandır.

Bütün kültürlerin ve edebiyatların önemli unsurlarından olan gül, özellikle sevgi ve güzellik duygumuz ile güzellik algımızı yansıtmada az bulunur aynalardan birisidir. İnsanlar onu renginin göz alıcılığı, kokusunun güzelliği, biyolojik varlığının saflığı, tazeliği ve ve narinliği ile çiçeklerin şahı (şah-ı ezhar) seviyesine yükseltmiştir. Bunun içindir ki , özelliklem isimlerimizde olmak üzere, günlük hayatımızın far5ıklım alanlarında (halı, kitap, kumaş, vb.) veya edebiyat, musıkı, mimari, minyatür, hat, çini, ebru vb. sanatlarımızda sık sık gül ile karşılaşırız. Bu çerçevede edebiyatımıza baktığımızda, başta divan edebiyatı olmak üzere edebiyatın hemen her dönemi, her eğilimi ve her tarzında gül unsuruyla karşılaşmak mümkündür. Bunun ötesinde gül, edebiyatımızda ve çoğu zaman gerçek ve sembolik anlamı/anlamalarıyla başlı başına edebi eserlerin konusu oluştur. Divan edebiyatı geleneği içinde Gül ü Bülbül, Gül ü Nevruz, Gül ü Saba, Gül ü Mül, Gül ü Hüsrev, Gülşenname, Gülşen-abad, Gülşen-i Envar mesnevileri yanında pek çok şairin gül redifli gazel ve kasideleri bunun açık delilidir.

Kültür, sanat ve edebiyatımızın yaygın bir unsuru ve konularından biri olmanın tabii sonucu olarak gül, yüzyıllar içinde bilinen gerçek anlamın dışında yan anlamlar veya yeni anlamlar kazanarak kendisi dışındaki varlıkları anlatma hususunda sembolleşmiştir. Basit bir teşbih olmasının çok ötesinde söz konusu sembolleşme, bir yönüyle milletin güle olan alakasının derecesini yansıtırken, diğer yönüyle varlıklara bakış ve algılayışının; zihin ve muhayyile dünyasının ipuçlarını verir.

Edebiyatımızda güle yüklenen anlamların başında ‘güzellik’ ve onun beşeri sembolü olan ‘sevgili’ gelir. Sevgilinin bedensel güzelliğinin yanında, aşık/masuk arasındaki kalbialaka, gül –bülbül ikilisinde somutlaşarak edebiyatımızın vazgeçilmez mazmunları arasına girmiştir. Yine ilahi aşkın ve Hz. Peygamberin sembolü olarak tasavvuf edebiyatının mazmunlarından biridir. Edebiyatımızda çeşitli vasıfları ondan dolayı ‘can’, ‘canan’, ‘yar’, ‘sevgili’, ‘Leyla’, ‘Sultan’, ‘padişah’, ‘şah’, ‘melik’, ‘taç’, ‘mürşit’, ‘muallim’, ‘rehber’, ‘güneş’, ‘ay’, ‘yağmur’, ‘inci’, ‘tabip’, ‘derman’, ‘Hızır’, ‘ab-ı hayat’, ‘kardelen’, gibi pek çok edebi sembolle karşılanan Hz. Peygamber, bunlardan daha çok gül sembolüyle karşılanır.

Ümmi Sinan tarafından yazılan ve gül motifinin işlendiği şiir bu türün en önemlileri arasında yer alır:

*Seyrümde bir şehre vardım
Gördüm sarayı güldür gül*

*Sultanın tacı tahtı
Bağı duvarı güldür gül*

*Orada gül alırlar, gül satarlar
Gülden terazi tutarlar*

*Gülü gül ile tartarlar
Çarşı Pazar güldür gül*

Ümmi Sinan

Bülbül

Mecazi manası ile “sesi çok güzel kimse” karşılığında kullanılan bülbül, karatavukgillerden sesinin güzelliğiyle tanınan ötücü kuş olup Latince ismi, *Luscinia megarhynchos*’tur.¹⁰ Dünyanın en beğenilen ve güzel sesleriyle ünlü olan karatavukgillerin, sesleriyle ün yapmış pek çok üyesi vardır. Hatta Batı’da “şarkıcı” sözü yerine “karatavuk” ifadesinin kullanılması söz konusudur. Güzel sesli ardıç, münzevi, orman karatavuğu gibi türlerin dışında bülbül de bu familyanın güzel sesli kuşlarından biridir.⁶ Yere yakın yuva yapan bir kuş olan bülbülün ötüşü çok berrak ve ahenklidir. Gece ve gündüz “dem çekme” olarak ifade edilen uzun süre ötebilme özelliğiyle dikkati çeker. Kuzey Afrika ve Batı Avrupa’dan Türkistan’a kadar her yerde rastlanır. Özellikle Asya’da pek çok türü vardır. Dilimizde bülbül kelimesiyle oluşturulmuş pek çok birleşik kelime ve fiil vardır.¹⁶ Ayrıca “bülbül

6 Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük, TDK Yay., Ankara, 1998, c. I, s. 366.

gibi altın kafeste besledim”; “bülbül gibi söyler/akıyor”; “bülbül ile karıncanın yoldalığı, softa ile dervişin arkadaşlığı”; “bülbül sustu soldu gl, Şimdiden sonra ister ağla, ister gl”; “bülbüle altın kafes zindandır”; “bülbülü altın kafese koymuŗlar ah vatanım demiŗ”; “bülbülün ŗektiđi dili belasıdır”; “bülbülün yerini karga tutmuŗ” gibi pek çok atasözü ve deyim de vardır.

Bülbül, bilhassa Fars ve Türk edebiyatları olmak üzere, doğu edebiyatlarında önemli bir yere sahiptir. Anadolu sahasında ilk defa, XIV. asırda Yunus’un ŗiirlerinde görülür. İleriki yüzyıllarda, pek çok halk ŗairi, ŗiirlerinde bülbül motifine yer vermiŗlerdir. Klsik Türk edebiyatında ise, bu motif, hemen her ŗair tarafından, sıklıkla ve bir mazmun olarak kullanılmıŗtır. Söz konusu edebiyatın anlayıŗına göre bülbül, kendisine naz ve cefa eden gln (sevgili) aŗıđıdır; sürekli ona olan aŗkını terennüm eder. Mutasavvıf ya da tasavvufa meyilli ŗairlerin dilinde ise, dünya veya ten kafesi içinde, uzak kaldığı ezeli gl bahçesinin özlemiyle feryat eden ve ilah aŗkla yanan can veya ruhun simgesidir. O hlde Klsik Türk edebiyatında/ŗiirinde bülbül, tabiata ait bir varlık, ŗairin timsali ya da tasavvufi bir alegori durumundadır. Bu edebiyatta “bülbül” kelimesinin yanında, “andelb, hezr, hezr-destn (bin türlü hikye söyleyen), hoŗ-vz, hoŗ-beyn, hoŗ-hn (güzel okuyan), hoŗ-nağme, hoŗ-zebn, zend-hn (güzel sesli kuŗ), zendbf/zendvf/zendlf (bülbül), ter-nağme, ŗirn-gftr, medh-hn, ny-ı hazn, mrg-i emen, mrg-i hoŗ-hn, mrg-i seher” vb. sözcük ve terkipler de kullanılmıŗtır.

Mehmet Demirtaŗ’ta da bülbül gln aŗıđı, umudun ve aynı zamanda umutsuzluğun ve tevekkülün, vatan sevgisinin, sabrın ve kahrın simgesi olarak sembolize edilir. Bülbülün bu özelliklerinin yanı sıra tasavvufi bir anlam da yüklenen bülbülün bir diğer özelliği Allah’ın varlığını, isim ve sıfatlarını terennüm eden zakir (zikir eden) bir kulu ve mahluku, olarak yansıtılması ve son tahlilde, Allah’a ulaŗma isteği ve telkini, tasavvuftaki Vahdet-i vücud anlayıŗını ađrıŗtırmaktadır.

Bülbül (Bülbül)

*Bülbül qey derdi tu estu
T uneni benu mestu
Gule tu ha ŗari destu
De mebermi bülbül bülbül*

Bülbül derdin mi var
tersin mest olursun
Gln el alemin elinde
Ağlama bülbül bülbül

*Bilbul aşqi tu yo gula
Asli guli tım yo vıla
Pılusuya ha malula
De mebermi bilbul bilbul*

Bülbül aşkın bir güldür
Gülün aslı daima bir çiçektir
Solmuşsun olmuşsun melul
Ağlama bülbül bülbül

*Bilbul derde tı ğıdaru
Xu da şıkeftu zınaru
Derdi tu ri guli daru
Vendi Allah bilbul bilbul*

Bülbül derdin ağırdır
Dağlara vurmuşsun kendini
Derdin gül ile ağaçtır
Allah'a yalvar bülbül

*Bilbul gule tı abiya
Debi şu tu ri hewiya
Peyni yo dara teluya
De mebermi bilbul bilbul*

Bülbül gülün açılmış
hadi git ağlan artık
Akıbetin bir ağaç ve dikendir
ağlama bülbül bülbül

*Bilbul gul abenu weşu
Dara guli pındu puşu
Tı bi aşıq dewar dışu
De mebermi bilbul bilbul*

Bülbül gül açılır güzelleşir
Gül ağacı dal budaktır
Aşkınsın kalk yola koyul
Ağlama bülbül bülbül

*Bilbul sebiy tı witeni
Ruc u şew tı bari keni
Tı bermeni gazi keni
De mebermi bilbul bilbul*

Ne oldu sana hep ötersin
Gece gündüz bağırip çağırırısın
Ağlayıp feryat edersin
Ağlama bülbül bülbül

*Şeyda bilbul qey sebiyu
La qey taluni tu şiyu
Tı sey yetim u siwiyu
De meberbi bilbul bilbul*

Ne oldu ey Şeyda bülbül
Evin ocağın mı gitti
Garip yetim gibisin
Ağlama bülbül bülbül

*Bilbul meşu kuya serdu
Şaru taluni tu berdu
Baxçe guli tu wekerdu
Vendi Allah bilbul bilbul*

Bülbül gitme dağlar ıssızdır
El alem yuvanı dağıtmıştır
Gül bahçen çoktan sürülmüştür
Allah'a yalvar bülbül

*Bilbul se bi tı bareni
Ti fixan u zari keni
Aşqi dünya pe sekeni
Tı mireni bilbul bilbul*

Bülbül niçin bağırip çağırırısın
Feryat figan eylersin
Dünya aşkını neylersin
Öleceksin bülbül bülbül

Peygamber Efendimiz (S.A.S.)

İslam dininin peygamberi olan Hz. Muhammed [sallallahu aleyhi ve sellem] yalnız inanç dünyamızın değil, asırlar boyu bütün hayatımızın vazgeçilmezlerinin başında yer alır. Sadece ilk İslami eserlerden günümüze kadar tarih içinde kaleme alınmış bulunan”Na’t, Esmâ-i Nebi, Mucizat-ı Nebi, Gazavat-ı Nebi, Ahlak’un Nebi, Hicret’un Nebi, Vefat’un Nebi, Hilye-i Şerif, Şemail-i Şerif, Sire/Siyer, Mevlis, Miracname, Şefaatiname, Bi’setname, Kırk Hadis, Yüz Hadis, Bin Hadis” veya başka isimler altındaki edebi veya gayri edebi; manzum ve mensur binlerce eser, Hz. Peygamber’in yeri ve önemi hakkında fikir edinmemiz için yeterlidir.

Gülün Türk kültürü ve edebiyatındaki bir başka yaygın sembolik karşılığı, hiç şüphesiz, Hz. Peygamber Efendimizdir. Edebiyatımızda çeşitli vasıfları ondan dolayı ‘can’, ‘canan’, ‘yar’, ‘sevgili’, ‘Leyla’, ‘Sultan’, ‘padişah’, ‘şah’, ‘melik’, ‘taç’, ‘mürşit’, ‘muallim’, ‘rehber’, ‘güneş’, ‘ay’, ‘yağmur’, ‘inci’, ‘tabip’, ‘derman’, ‘Hızır’, ‘ab-ı hayat’, ‘kardelen’, gibi pek çok edebi sembolle karşılanan Hz. Peygamber, bunlardan daha çok gül sembolüyle karşılanır.

İnsu ğafil u serssem u bikesu

Hesud u bexi lu gewş u teresu

İnsan gafil serssem kimsesizdir

Kıskanç, çekemeyen, korkak tembeldir.

Menfeat u şehwet nivunu besu

Heta bımru şeyru qiyumi resu

Menfaat ve şehvetten doymaz

Ölüp kıyamete varıncaya kadar

Zerew qefesi mi bi axi debi

Qusuri mi zafi hewar kusebi

Ruhum bedenim ahlarla doldu

Çoktur kusurlarım ne olacak halim

Bı henzar tewekulu rehme rebbi

Dexilu şefaatin Muhammed (sav) nebi

Binler tevekkül Rabbimin rahmetine
Bize şefaata eyle Muhammed Nebi

*Bi derd u birinu bi ax u figan
Bi şiş u kebabu bi cergi dulan*

Ağır bir dert oldu ahu figan
Şiş kebab oldu yürek dağladı

*Bi isyan u zenbu azabi giran
Meded ya Muhammed şefi gunan*

İsyan ve günahlarla büyük bir azab oldu
Meded ya Muhammed (sav) günahların şefaataçisi

*Ricaew dexili xudayi samed
Gunekaru piru rebbi el meded
Bi hurmeti kulhuwellahu ehad*

Ey Samed olan Rabbim rica ediyorum
Bütün günahlarımdan sana sığınıyorum
Kul huwellahu Ehad hürmetine

SONUÇ

M. Mehmet Demirtaş'ın Divanı, geleneksel Doğu edebiyatında sıkça rastlanılan imge ve motiflerle örülmesi ve bu edebiyatın nazım şekillerinin kullanıldığı şiirlerden oluşması, biçim açısından açısından bir yenilik olarak nitelendirilemez de, yazılı kaynakları son derece sınırlı olan ve sözlü geleneği de tehdit altında olan Zazaca dilinde yazılmış olması, onu önemli kılan en temel özelliğidir. Yazarın derinden vakıf olduğu İslam kültürü ve tasavvufu perspektifinden hareketle toplumsal, kültürel, siyasi ve tarihi ve daha pek çok dini konuları kapsamlı bir şekilde irdelemeye çalışmıştır. Divan'ın bunca kapsamlı ve çeşitli konulara yer veren zengin içeriği ve yapısıyla, Zazaca konusunda yapılacak çalışmalara kaynaklık etmesi bakımından büyük bir boşluğu dolduracağı değerlendirilmektedir.

KAYNAKLAR

Bilal KEMİKLİ, “Türk İslam edebiyatının Tanımı ve Mahiyetine Dair Bazı Mülâhazalar”,
Yağmur 59, Nisan 2012, s. 21.

Ehmede Hani, Mem u Zin, Çeviri ve Kavramsal Tahlil: Kadri Yıldırım, İstanbul, Avesta Yayınları,
2010

Martin Van BRUINESSEN, *Ağa, Şeyh, Devlet*, Çeviren: Banu Yalkut, İletişim Yayınları, İstanbul
2003, s.390-391

M. Mehmet DEMİRTAŞ, *Divan*, elyazması, tarihsiz.

Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük, TDK Yay., Ankara, 1998, c. I, s. 366.

DÜNYADA ANA DİLDE EĞİTİM DENEYİMLERİ VE ZAZA DİLİNDE ANA DİLDE EĞİTİM TALEPLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

M. Fatih ÇİÇEK

Atılım Üniversitesi Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Yüksek Lisans Öğrencisi

● **Özet:**

Zazaca ile ilgili en büyük korku, Zazaca'nın ölmesi ve Zazaca'nın konuşma olanağının kaybolmasıdır. Bir dilin varlığını sürdürmesinin temel kaidesi, o dilin toplumsal alanın her zemininde talep edilmesi ve kendini ifade etmesinden geçmektedir. Her şeyin yazılı hali ile yaşam bulduğu günümüzde, hiç şüphesiz ki, Zazaca'nın da yaşam bulmasının ve yaşamını sürdürmesinin tek yolu, Zazaca'nın "Eğitim Dili" olmasından geçmektedir. Aksi bir durumunda, Zaza Dili'nin gelecekte kendi varlığını sürdürmesi imkânsızdır. Ülkemizde de ana dilde eğitim talebinin çok yoğun bir şekilde talep edildiği bilinmektedir. "Ana Dilde Eğitim" yapılması için talep edilen dillerden bir tanesi de Zazaca'dır.

Bu çalışmanın amacı, ülkemizdeki ana dilde eğitim taleplerine ve bu taleplerin çözümüne ışık tutacak şekilde, çok kültürlü bir toplumsal yapıdan yola çıkarak, dünyada bu sorunla karşılaşmış ülkelerin çağdaş çözümlerini referans almamız gerektiğini ortaya koymaktır.

Bu bağlamda, farklı kültürlerden "çok kültürlü" yaşam deneyimlerine sahip ülkelere Ana Dilde Eğitim modellerini özet halinde sunacağım.

Bu örneklemeden yola çıkarak, Zaza Dili'nde "Ana Dilde Eğitim" taleplerine dair kısa bir değerlendirme yapılacaktır.

1-GİRİŞ

Kapitalizmin tarihsel gelişiminin bir sonucu olan ulus devletinin, merkezileşmesi ve bütünlüğünü sağlaması için gerekli olan kültürü üretmek için “okul”, kurum olarak ortaya çıkmıştır. Bu haliyle okul, iktidarın ve piyasanın istediğini üretmek için çalışmakta; ancak, genelde eğitim ve özelde okul ile özgürlük arasında olumlu bir ilişki kurulamamaktadır. Acaba okulu iktidarın istediği gibi değil de, halkın ihtiyaç ve talepleri temelinde yeniden yapılandırarak, eğitim ile özgürleşme arasında olumlu bir ilişki kurulabilir mi?¹

Eğitimin toplumsallaştırılması ile özgürleştirilmesi arasında yaşanan bu tartışma ve çekişme, tarihsel gelişim süzgecinden geçerken özgürlükten yana eğilimden ziyade, toplumsal ihtiyaçlar doğrultusunda şekillendiği bir gerçektir.

Toplumsal ihtiyaçları belirleyen ise; hiç şüphesiz, liberal sistem olmuştur. Liberal sistem, kendisinin sigortası olarak donanımlı işgücünü ve bu işgücünü daha donanımlı hale getirecek zorunlu eğitimi görmektedir. Belki de tartışmanın can alıcı noktası burada başlamış olmaktadır. Zorunlu bir hale gelmesi kabul gören eğitimin, ne şekilde ve kimler için verileceği konusu çok kritiktir. Endüstri Devrimi ile gelişim gösteren liberal sistem ve buna paralel gelişen ulus-devlet anlayışı, eğitimin zorunlu olması ve toplumun çoğunluğuna ait kültürel değerlerin temel alınması ile hareketle acıları halen devam etmekte olan kültürlerin yok olması ihtimalinin yolunu açmıştır.

Küresel bir toplumsal mühendislik projesi olan bu yaklaşım, toplumsal dinamiklerinin aksine yapılan bütün projeler gibi, sonuçları ağır olsa da, gerçekliğini yitirmiştir. Ancak, bu gerçeklik, arkasında sayısız kültürleri tüketerek kendi varlığını sürdürmüştür.

Farklılıklarla örülmüş dünya medeniyetinde gelinen bu sonuç ve ortaya çıkardığı sorun, birlikte yaşam ve herkesin kendi kültürel bütünlüklerini koruduğu, birlikte yaşam projesini gündeme getirmiştir.

Bütün bu tartışma ve arayış ışığında ortaya çıkan “çok kültürlülük” olgusu, bir çıkış yolu görülmüş ve bu sihirli kavram, küreselleşmenin etkisi ile hızla bu sorunu yaşayan toplumlara bir çözüm olarak karşılığını bulmuştur. Toplamların ortaya koydukları çözüm yollarının çoğu, söz konusu toplamların sahip oldukları farklılıklarından ve beslendikleri kültürel iklimden dolayı çeşitlilik gösterebilir, mevcut durumdan daha iyiye doğru atılan önemli adımlardır.

Günümüzde çok kültürlü yapıya sahip olan toplamların, özellikle anadil eğitimiyle, azınlıkların yaşamlarının sürdürmelerini eş anlamlı olarak kabul etmeleri, bu olumlu sürecin hızla gelişmesinde temel etken olmuştur.

1 N. Beltekin, Eğitim ve Özgürlük:Yurttaş, 80.251.40.59/ education.ankara.edu.tr/aksoy/reform/.../beltekin.doc (23.03.2012)

2-ÇOKKÜLTÜRLÜLÜK VE EĞİTİM

A- Çok kültürlülük

“Çok kültürlü” ve “çok kültürlülük” terimleri yeni ortaya çıkmıştır. Sıfat ilk kez 1941 yılında İngilizcede, eski milliyetçilerin bir anlam ifade etmediği, önyargısız ve bağısız bireylerden oluşan kozmopolit bir toplumu nitelemek için kullanılmıştır. (Doytcheva, 2009 15)

Yenidünyamızda “çok kültürlülük”, küreselleşmenin hızlanması ile modern dünyanın adeta birlikte yaşamın önemini vurgulamak için kullandığı sihirli bir sözcüğe dönüşmüştür.

Modern anlamdan Kanada'nın kurulması ile ortaya çıkan bu kavram, ötekiyle birlikte yaşamın formülasyonu için anahtar bir kavram halini almaya başlamıştır. 1930 yılında sömürgecilikten kurtulan Kanada'nın önünde birlikte yaşamın formüle edilmesi vardı. 1946 yılında siyah ve Asyalı azınlıklara, 1950 yılında Eskimolara, 1950 yılında Amerikalı yerlilere vatandaşlık verildi. Aynı yıl Kanada Haklar ve Özgürlükler Beyannamesi ilan edildi. 1969'da iki dilli devlet ilanı, 1967'de ırk temelindeki kısıtlamalara son verildi. Quebec eyaletinden gelen taleplere cevap vermek için 1971'de çok kültürlü politika uygulamasına geçildi.

Başbakan Trudeau şöyle diyordu: “Kanadalı kimliğin özü kültürel çoğulculuktur. Her etnik grup, Kanada bağlamında kendi değerlerini ve kültürünü koruma ve geliştirme hakkına sahiptir. İki resmi dilimiz var diye iki resmi kültürümüz yok ve hiçbir kültür diğerinden daha resmi değil.”²

Kanadalı, İngiliz ve Fransız gibi iki kurucu halk tanımlaması ile yola çıkan Kanada, kendi içindeki gerçekliği fark edip, evrensel bir bütünlüğü sağlayarak iyi bir örnek teşkil etmiştir.

Modern toplumlar, kimliklerinin tanınmasını ve kültürel farklılıklarına saygı gösterilmesini talep eden azınlık gruplarını karşılarında bulmaktadırlar.

Bu talepler “çok kültürlülüğün” meydan okuyuşu olarak dile getiriliyor. Ancak “çok kültürlü” terimi, her biri kendi meydan okuyuşunu ortaya koyan, birbirinden farklı kültürel çoğulculuk biçimlerini kapsıyor.³

Çok kültürlülük kavramı daha net ve anlaşılır bir şekilde ifade etmek için çokuluslu veya çok etniklik kavramı da kullanılabilir. Çok kültürlülük, bazen sömürü yolu ile bir toprak parçası üzerinde birçok ulusun zorunlu-istekli birliktelik ile birlikte yaşamaları şeklinde olabilmektedir. Bazen de tarihsel birliktelikle bir arada yaşama istekleri veya birlikte yaşama mecburiyeti ile olabilmektedir. Bu, bize çokuluslu birlikteliği beraberinde getiriyor. Bir toprak parçası üzerin-

2 Milena Doytcheva, *Çokkültürlülük*, İstanbul: İletişim yayınları: 2009, s. 38.

3 Will Kymlicka, *Çokkültürlü Yurttaşlık Azınlık Haklarının Liberal Teorisi*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları: 1998, s. 37

den farklı dil ve kültürleri paylaşan birçok ulusun bir devlet adı altında yaşam bulmasıdır.

Batı demokrasisi çokuluslu bir yapıdan meydana gelmektedir. Buna batıdan örnekler verebiliriz. Örneğin, A.B.D. kendi yapısı içinde birçok ulusu barındırmaktadır. Yerli dilin, mahkemelerde, okullarda ve diğer bütün resmi kurumlarda İngilizce ile eşit statüye sahip Guam (Chamoro) ve Hawai (Hawaiiice) gibi birçok ulusla bir birliktelik sergilemektedir. Diğer tarafta tarihsel süreçle gelen gönüüllü birliktelik sergileyen, Belçika ve İsviçre gibi çokuluslu devletler bizim için önemli yaşam biçimlerini ifade etmektedir. Belki çok kültürlü yapıların varması gereken nokta bu yaşam birliktelikleri olmalıdır.

Bu ülkelerin “çokuluslu” devletler olduklarını söylemek yurttaşlarının kendilerini belli bir amaçları olan tek bir halk olarak görmedikleri anlamına gelmez. Örneğin, İsviçreliğin kültürel ve dilsel farklılıklarına rağmen güçlü bir ortaklık duygusu vardır.⁴

İsviçre halkları, devletin kendi ulusal varlıklarını tanıdığı ve benliklerini ifade etmelerine izin verdiği için vatandaşlık bağı çok daha güçlüdür. Bu yoğun vatandaşlık bağı milliyetçi duygular ile değil, karşılıklı saygının bir sonucudur. Bu nedenle, İsviçre çokuluslu devlete iyi bir örnek olarak anlaşılır ve yarattığı ortak bağlılık duygusu ortak bir ulusal kimliği değil, karşılıklı saygı ile şekillenene bir vatandaşlık örneğini yansıtır.⁵

B- Eğitim

Eğitim, “bir zorunluluk mudur yoksa bir gereklilik midir” tartışması yüzyıllardır yapılmaktadır. İnsanoğlunun yaşam bulmasıyla ortaya çıkan eğitim, aydınlanma ile birlikte bireysel ve siyasal bir hak olarak, eğitim hakkı halini almıştır. Eğitimin bir hak olarak vurgulanması ise, aydınlanma dönemi ile birlikte gelişen liberalizm ile belirginleşen bir taleptir. Gelişen sanayi ile ortaya çıkan işgücünün karşılanması gereksinimi ise, eğitim talebini ve sonrasında eğitimin okullaşmasını hızlandırmıştır.

Aslında liberalizm, aydınlanma dönemi ve sonrasında gelişen bireysel hakların talebi ve bu hakların korunması üzerine kurulan sistemin kendisidir. Eğitim, bir nevi liberal sistemin kendisini koruma refleksi ve sistemini devam ettirmesi için ortaya konmuş talepler halkasının omurgasını oluşturmaktadır. “Zorunlu Eğitim” kavramına da, liberal sistemin eğitimi ve donanımlı işgücüne olan gereksinimi perspektifinden bakmamız ve değerlendirmemiz gerekmektedir.

4 Kymlicka, *Çokkültürlü Yurttaşlık Azınlık Haklarının Liberal Teorisi*, s. 42.

5 Kymlicka, s. 42.

İnsanlık tarihinin her döneminde eğitim var olduğu halde; ancak, Fransız Devrimi'nden sonra temel bir hak olarak kabul görmüştür.⁶ Öncesinde daha çok seçkin zümrelerin faydalandığı eğitim, Fransız Devrimi'nden sonra herkes için eğitim sloganı haline dönüşmüştür. En azından temel eğitimin bütün toplum tarafından alınması ve hatta bunun zorunlu hale gelmesi, bugün uygulanan temel politikalar halini almıştır.

Fransız Devrimi'nden sonra bir hak olarak kabul edilen “eğitim hakkı”, devlet tarafından gerekleri yerine getirilmediği için, toplumda büyük huzursuzluklara neden olmuştur. Kapitalist sistemin boy gösterdiği bu dönemde, İngiltere’de örgütlü yapının giderek güçlenmesi, hak ve özgürlük taleplerinin güçlü bir şekilde ifade edilmesi ile ilköğretim toplumsal bir talep olarak ortaya çıkmıştır.

Eğitim politikasına dair tartışmaların daha belirgin ve yoğun olarak çok kültürlü toplumlarda yaşanmaktadır. Bu tartışmalar söz konusu toplumların yola nasıl devam edeceklerinin sonucunu ortaya koymaktadır. Bu tartışmaların sonunda aslında nasıl çok kültürlü bir yaşam talep ettiğimiz de ortaya çıkmaktadır. Bu tartışmalarda en çok göze çarpan konu, eğitimin temel işlevinin nasıl olacağıdır.

Eğitimin, “birey için mi yoksa toplum için mi olmalı” veya “toplumun ihtiyaçları için mi yoksa bireylerin temel haklarının anlaşılması ve geliştirilmesi için mi olmalı” konusu hala günceliğini korumaktadır. Bütün bu tartışmalar haliyle beraberinde eğitimin zorunlu olmasını kabul ettirmiştir. Çocukların geleceği için iyi olarak kabul edilen bu zorunluluk, beraberinde eğitimin hangi dilde yapılacağı konusunu gündeme getirmiştir.

Bir taraftan toplumun yönetimini elinde bulunduran çoğunluk ve diğer tarafta, bu çoğunlukla eşit yaşam hakkına sahip olduğunu iddia eden azınlıklar bulunmaktadır. İnsan Hakları Evrensel Bildirisi 26. maddesi ile “her insanın eğitim hakkı olduğu” açık hükmü bile çoğu toplumlarda karşılık bulmamıştır.

Ülkemizde halen başat dil olan Türkçe dışında anadilde eğitim verilmemesi de bu karşılık bulamamanın en bariz örneğini teşkil etmektedir. Anayasa'nın 42/1. maddesi “kimse eğitim ve öğretim hakkından yoksun bırakılamaz” şeklinde devam eden madde “Türkçe’den başka hiçbir dil, eğitim ve öğretim kurumlarında Türk vatandaşlarına anadilleri olarak okutulamaz ve öğretilemez...” şeklinde sona ermektedir.

Uluslaşma modeli, ulus içinde var olan ötekilerin eritilmesi ile birlikte ötekileşmeye olan direnç ile bu direncin, anadilin etrafında bütünleşmeyi ve var olmayı beraberinde getirmektedir.

6 4. Demokratik Eğitim Kurultayı “Eğitim Hakkı” 1. Cilt, Ankara: Eğitim Sen yayınları, 2005, s. 27.

C-Çok kültürlülük ve Anadilde Eğitim

Anadilde eğitim bağlamındaki tartışmaların güncelliğini korumasının kaynağında, anadilinin kişiler açısından olduğu kadar topluluklar açısından da yamsal bir önem taşıması gerçeği yatmaktadır. Kişinin düşünsel, ruhsal gelişiminde ve eğitim hayatında olduğu kadar, sosyal ve ekonomik hayata katılarak, toplumsal refahtan ve maddi/manevi olanaklardan eşit şekilde yararlanabilmesinde de anadil çok büyük önem taşımaktadır. Bir toplumun kültürü, değerleri, becerileri ve bütün bilgisi, bireylere dil yoluyla aktarılır. İnsanlar ait oldukları toplulukların diliyle kültürel bir varlık olurlar. Dil, bir ulusun kültürünün oluşması ve gelişmesi için temel öğelerin başında gelir.

Dil, gerek birey, gerek toplum açısından temel referans noktalarından biri, hatta belki en önemlisidir. Zira dil, hem bireyin kimliğinin biçimlenmesinde önemli rollerden birine sahiptir, hem de toplumsal bütünleşmenin –olumlu ya da olumsuz yönde– şekillenmesinde önemli işlevler üstlenir. İnsanlık tarihinde dilin siyasî amaçlarla kullanılmasına ancak modern zamanlarda rastlanmaktadır.⁷

Dilin hem bir sembol hem de bir araç olması nedeniyle her ulus-devlet, toplumsal dönüşümün arzulan tekçi-standart doğrultuda seyretmesini sağlamak için dile karışır. Dil yönetilir, yönlendirilir ve hatta yeniden yaratılır. Herkesin bu ulusal dili konuşması için çeşitli mekanizmalara başvurulur. Böylece tüm devlet faaliyetlerinin tek dilden yürütülmesine başlanır ve ülke içinde farklı dili konuşanlara seçilmiş olan dil dayatılır.⁸

Yukarıdaki tanımlardan da anlaşılacağı gibi, dil yalnızca birkaç sözcükten veya bir edebi metnin harflerinden ibaret değildir. Aynı zamanda kişisel bir yaşam biçimini ifade etmektedir. Bu aynı zamanda bu dili kullanan bireyin yaşadığı toplumun yaşam biçimini belirleyen ve bunu devam ettiren, bu kültürü gelecek kuşaklara aktaran en önemli araçtır. Dilin bu önemi, sahip olduğu kültürün yalın hali ile aktarılması ve bunun sürekli kılınması için ana dilde eğitimin olması gerçeğini ortaya koymaktadır.

Tam da bu noktada birey, var olmak için ve varlığını sürdürmek için anadilde eğitimi talep ederken; Devlet ise toplumun bekası iddiasıyla bunu reddetmekte veya ertelemektedir. İnsanlık tarihinin her döneminde yönetenler, yönetilenleri baskı altında tutmayı bir hak olarak görmüşlerdir. Devletler özellikle farklılıkları sindirme ve asimile etmeyi adeta bir gereklilik, daha da ötesi bunu kendileri için bir görev telaki etmişlerdir. Bu süreçten en çok etkilenen hiç şüphesiz kültürel değerler olmuştur. Bu kültürel değerlerin başatı ise hiç kuşkusuz, dildir.

7 Vahap Coşkun, M. Şerif Derince ve Nesrin Uçarlar, *Dil Yarası: Türkiye’de Eğitimde Anadilinin Kullanılmaması Sorunu ve Kürt Öğrencilerinin Deneyimleri*, Diyarbakır: Disa yayınları, 2010, s. 13.

8 Vahap Coşkun, M. Şerif Derince ve Nesrin Uçarlar, *Dil Yarası: Türkiye’de Eğitimde Anadilinin Kullanılmaması Sorunu ve Kürt Öğrencilerinin Deneyimleri*, s. 15.

Dil kendi başına bir değer olmasının yanında, söz konusu toplumun var olmasını sağlayan ve o toplumun sahip olduğu değerleri ifa eden en önemli araçtır. Bütün bu olgular ve toplumların sahip oldukları değerler ile yaşamlarını sürdürmeleri, kullandıkları dilin ömrü ile eş değerdir.

Tam da bu noktadan yola çıktığımızda, günümüz azınlık toplumlarının dile getirmiş oldukları anadil eğitiminin önemi ve hayatiyeti ortaya çıkmaktadır. Anadil eğitimi veya anadilde eğitim talepleri, geçmişten günümüze güçlenerek devam eden temel haklardan biri haline gelmiştir.

Bu mücadele hakkı, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, yani ulus-devlet anlayışının inşa sürecinin başlaması ile hem meşru bir hal almış hem de hız kazanmıştır. Çünkü ulus-devlet anlayışı ötekilerini kendi içinde eritmeye çalıştıkça, ötekiler de var olmaya devam ediyor, adeta bu tepkilerde yeniden hayat buluyordu. Ulus-devlet anlayışının benimsemiş olduğu “zorla sindirme politikaları” sonucunda kimi zaman başarılı sonuçlar alınmış olsa da anadil talepleri çoğunlukla toplumsal hareketlerin sembolü ve kendilerini ifade etmenin temel ilkesi haline alarak, bu süreçten güçlenerek çıkmıştır. Bu toplumsal olgu neticesinde anadil eğitimi günümüzde birçok toplumda temel politika haline gelmiştir.

Bu toplumsal talebin güçlülüğü, Kürtçe örneğinde olduğu gibi, bazen eğitimin dili olmadan, edebiyat ve siyaset dili olma başarısını da getirmiştir.⁹

Anadil eğitimi azınlıkta kalan toplumların kendini ifade etmeleri ve devamlılıklarını sağlaması için temel koşul haline almıştır. Azınlıkların kültürel değerlerini koruma, bu kültürel değerlerin devamını sağlama noktasında ise eğitimi hakkı ve anadilde eğitim haklarının hukuksal bir güvenceye alınması güçlenerek devam etmektedir.

Bu bağlamda, insan esaslı bütün uluslararası antlaşmalarda eğitim hakkı önceliği belirtilmiş, taraf ülkelerde bunların uygulanması ve ilişkilerin devamı için temel bir koşul haline getirilmiştir.

Bu antlaşma ve sözleşmelere birkaç örnek vermek gerekirse;

- İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi (1948), “Her insanın eğitim görme hakkı vardır.” (mad.26)¹⁰
- Eğitimde Ayrımcılığa Karşı UNESCO Sözleşmesi (1960)¹¹
- Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi,¹²

9 M. Fatih Çiçek, “Siyaset Dili Olarak Zazaca,” *Uluslar arası Zaza Dili Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Bingöl, 2011

10 http://www.unicankara.org.tr/doc_pdf/h_rigths_turkce.pdf, 17.03.2012)

11 <http://insanhaklarimerkezi.bilgi.edu.tr/Books/khuku/>

- [egitim_hakki/egitim_hakki_egitimde_ayrimciliga_karsi_sozlesme.pdf](#), 17.03.2012)

12 (http://www.echr.coe.int/NR/rdonlyres/3BAA147F-29C9-48CE-AF64-FB85A86B2433/0/CONVENTION_TUR_WEB.pdf, 17.03.2012)

- Avrupa Konseyi Ulusal Azınlıkların Korunmasına İlişkin Çerçeve Sözleşme (1995)¹³

- Ulusal Azınlıkların Dil Haklarına İlişkin Oslo Tavsiyeleri (1998)¹⁴

Yukarıda belirtilen belgeler, konunun önemini açıkça ortaya koymaktadır. İşin garip tarafı, önceki yüzyıllarda azınlık kültürünün yok olması için politikalar üreten ve uygulayan Avrupa'nın bugün tam tersi bir şekilde bunları nasıl yaşatabiliriz hesabını yapıyor olmasıdır.

Türkiye ise Türkçe dışındaki diğer dillerin eğitimde kullanılmasını kesin bir ifade ile yasaklamıştır.

Çok kültürlü bir yapıya sahip Türkiye'nin, buna zıt politikalar ile yola çıkması çok da anlaşılır değildir. 2000'li yıllarda değişen bir perspektif izliyor olsa bile bunu somut olarak temel anayasal yapılanmasına yansıtabilmiş değildir.

Günümüz dünyasında eğitimin bir hak olduğu ve herkes tarafından kabul edilen ortak bir değer olduğu söylene bile anadil eğitimi konusunda bunu ifade etmek oldukça güçtür. Ulus-devlet anlayışı, çoğunluğun refahı için azınlık olan ötekilerin zoraki de olsa toplum potası içinde eritilmesinin meşrulaştırılmasını bize miras bırakmıştır. Meşrulaşan bu anlayış, Almanya, Kamboçya, Polonya'da, Türkiye ve ABD'deki örneklerle tarih sayfalarında yerini acı hatıralar ile almış bulunmaktadır.

Devam eden bu tartışmalar neticesinde, ülkemizde de sürekli olarak gündemdeki canlılığını koruyan anadilde eğitim talebinin, siyasal bir talebin ötesinde insani bir talep olduğu gerçeğini ortaya çıkarmıştır. Diyarbakır Siyasal ve Sosyal Araştırmalar Enstitüsü (DİSA) tarafından yayınlanan Vahap Coşkun, M. Şerif Derince, Nesrin Uçanlar tarafından hazırlanan Dil Yarası adlı çalışmada; "Türkiye'de Eğitimde Anadilinin Kullanılmaması Sorunu ve Kürt Öğrencilerin Deneyimleri" adlı toplumsal araştırma, bu sorunu açıkça ortaya koymuştur.

Anadilde eğitimin bir hak olmanın ötesinde insanın fitratı gereği sahip olduğu bütüncül bir parça olduğunu ortaya koyan bu araştırma, bu tespitlerden en çarpıcı olanı, "hayata 1-0 yenik başlama duygusu" ve bu duygunun hayatın bütününde etkisini hiç kaybetmeyecek olması gerçeğidir.

Çok önemli gördüğüm bu çalışmanın konumuzla ilişkili kısmını biraz uzun olmasına rağmen aşağıya özetini aktarma ihtiyacı duyuyorum.

13 (http://www.avrupakonseyi.org.tr/antlasma/aas_157.htm, 17.03.2012)

14 (http://www.rightsagenda.org/index.php?option=com_content&view=article&id=99:takma-avrupada-ulusal-aznliklarn-ve-boelgesel-veya-aznlik-dillerinin-korunmas&catid=42:takmaaznlik-haklari&Itemid=70, 17.03.2012)

Tespit Edilen Sorunlar¹⁵

1. İletişimsizlik

İletişim kopukluğunun ve okuduğunu anlayamamanın öğrenciler üzerinde nasıl etkileri olduğu konusunda birçok öğretmenin hemfikir olduğu nokta, öğrencilerin bu yüzden çok geride kaldıkları ve kapasitelerini kullanamadıkları tespitiydi. Birçok öğretmen, öğrencilerin aslında öğrenmeye istekli olduklarını ve öğrenmek için çabaladıklarını belirtirken, yeterince Türkçe bilemedikleri için belki de “geleceğin bilim adamı” olma fırsatını kaçırdıklarını ifade etti. Ayrıca, sıklıkla gözlemlenen noktalardan biri de, çocukların kendilerini Türkçe ifade edememesinden dolayı öğretmenler tarafından “zekâ eksikliği olan”, “kafası çalışmayan” veya “algılayamayan” öğrenciler olarak değerlendirilmesidir. Özellikle Kürtçe bilmeyen öğretmenler, öğrencilerle iletişim kuramamanın kendileri için de çok zorluklar çıkardığını ve kendilerini yıprattığını dile getirdi

2. 1-0 Yenik Başlama

Görüşmelerde ortaya çıkan çarpıcı sonuçlardan birisi de, yine her gruptan hemen hemen herkesin değindiği noktalardan biri olan “1-0 yenik başlama”, “geç kalma” ve “geriden başlama” tespitleriydi. Görüşülen tüm öğrenciler, eğitimlerinde anadilleri kullanılan öğrencilere kıyasla kendilerini çok dezavantajlı gördüklerini, çünkü okula ve hayata “1-0 yenik başladıklarını”, “geç kaldıklarını” ve “geriden başladıklarını” belirttiler.

Yine her iki gruptan birçok öğretmen, hiç Türkçe bilmeyen veya çok az Türkçe bilen öğrencilerinin anadilleri Türkçe olan çocuklara oranla okula başladıklarında çok dezavantajlı olduklarını benzer ifadelerle dile getirdiler. Çocukların okuma-yazma becerileri kazanması ile ilgili yapılan tüm çalışmaların işaret ettiği gibi, hiç bildikleri veya daha az bildikleri bir dilde okuma-yazma öğrenmeye zorlanan çocuklar bu becerileri edinmek için gerekli sözlü becerilere sahip olmadığı için okuma-yazmaya başarılı bir şekilde başlayamamaktadır.

3. Sınıfta Kalma ve Okulu Terk Etme

Araştırmanın bulguları okul dili olan Türkçeyi çok az bilen veya hiç bilmeyen çocukların okuma yazmaya oldukça geç başlayabildiklerini ve ilk yıl geride kaldığında henüz harfleri yeni yeni tanıyabildiklerini, böylece okuma-yazma becerileri geliştiremediklerini ve dolayısıyla da genelde sınıf tekrarı yapmak zorunda kaldıklarını göstermektedir. Sınıf tekrarı yapan öğrencilerin çoğu sınıfta kalmalarının sebebi olarak öğretmeni ve derste kendilerine öğretilmeye çalışılanları anlayamamalarını gösterdiler.

15 Vahap Coşkun, M. Şerif Derince ve Nesrin Uçarlar, *Dil Yarası: Türkiye’de Eğitimde Anadilinin Kullanılmaması Sorunu ve Kürt Öğrencilerinin Deneyimleri*, s. 76-86.

4. Damgalamalar / Stigmalar

Özellikle öğrenci görüşmelerinden ortaya çıkan önemli hususlardan biri de, Kürtçe konuşan çocukların okul içinde veya dışında bazı damgalamalarla / stigmalarla karşılaşabildiklerini gösteriyor. Özellikle lise yıllarında, Kürtçe konuşan öğrencilerin dilsel farklılıkların ayırtına vardıkları ve Kürtçe konuşmakta ısrar ettikleri dönemde arkadaşları tarafından “peşmerge” ve “terörist” gibi isimlerle çağrıldıklarını öğreniyoruz.

Birçok öğrencinin bahsettiği özgüven eksikliğinin muhtemel sebeplerinden birinin Kürtçe bilmenin, konuşmanın sıklıkla öğretmenler ve diğer öğrenciler tarafından veya ana akım medya yolu ile damgalanmasından / stigmatlanmasından kaynaklandığı söylenebilir

5. Şiddet

Kürtçe'nin anadili Kürtçe olan çocukların eğitim sürecine dâhil edilmemesinin doğurduğu eğitsel, toplumsal, dilsel, psikolojik ve ekonomik tahribatlar dolaylı şiddetin her iki türüne de örnek olarak verilebilir. Benzer şekilde, Kürt öğrencilerin sınıf içinde, okul bahçesinde arkadaşlarıyla, hatta evde ebeveynleriyle Kürtçe konuşmalarının yasaklanması bastırıcı şiddetin açık örnekleridir. Son olarak, Kürt çocuklarının bilmedikleri bir dilde eğitim almak zorunda bırakılması, kimliklerinin eğitim isteminde, sınıf içi pratiklerde veya ders kitaplarında olumsuzlanması, kendi anadillerinden ve kültürlerinden utanmalarına yol açılması yabancılaştırıcı şiddet türüne girmektedir. Benzer bir şekilde, her iki gruptan öğretmenlerin ve velilerin de özellikle kimi durumlarda yabancılaştırıcı, kimi durumlarda da bastırıcı şiddete maruz kaldığı düşünülebilir.

6. Susmak ve Zili Beklemek

Öğrencilerle yapılan görüşmelerde, birçok kişi tarafından dile getirilen bir nokta da birçok kişinin okulun ilk yıllarında Türkçe bilmedikleri için “susmak” zorunda kalması. Birçok kişi Kürtçe konuşmaları yasak olduğu için ve Türkçe bilmedikleri için birbirleriyle konuşamadıklarını ve bu yüzden de derslerde susmaktan sıkıldıklarını belirtirken, konuşabilmek için teneffüs zilinin çalmasını ve daha sonra da okulun son zilinin çalmasıyla evlerine gitmeyi beklediklerini söylüyorlar.

7. Muhbircilik

Görüülen anadili Kürtçe olan öğretmenlerden birçoğu, anadili Kürtçe olan öğrencilerin okulun ilk yıllarında Kürtçe konuşmama konusunda bazı öğretmenler tarafından uyarıldıklarını, başka öğrenciler kullanılarak Kürtçe konuşan öğrencilerin muhbircilik, ispiyonculuk, ajanlık yoluyla tespit ettirildiklerini ve çeşitli cezalara tâbi tutulduklarını ifade etti.

8. Köy / Varoş, Bölge ve Şehir Merkezi Ayrımı

Her iki gruptan birçok öğretmenin değindiği noktalardan birisi de, özellikle köy-lerden, ilçelerden ve şehir merkezlerindeki varoş semtlerinden gelen çocuklar arasında Türkçe bilme oranının çok daha az olduğunun tespit edilmesi. Buna karşın, öğretmenler şehir merkezlerindeki bölgelerde çocukların okula gelmeden önce eskisine oranla daha fazla Türkçe bildiklerini ve bunun sebebinin özellikle televizyon, telefon ve bilgisayar gibi teknolojik aletlerin buralarda yaygınca kullanılması olduğunu belirtmekte.

9. Kürtçe Bilen Öğretmen Olmak ya da Olmamak

Görüşme notlarından çıkan önemli sonuçlardan biri de, iki öğretmen grubu arasında önemli farklılıkların olmasıdır. Her şeyden önce, öğretmenin Kürt olması, Kürtçe bilmesi ve öğrencilerle zaman zaman da olsa Kürtçe konuşabilmesi öğrencileri rahatlatmakta ve meydana gelebilecek birtakım olumsuz sonuçları engelleyebilmektedir. Örneğin, birçok öğrenci Kürtçe bilmeyen öğretmenlerle iletişim kurmakta çok zorlandıklarını ve böylelikle aralarında bir mesafenin olduğunu, oysa Kürtçe bilen öğretmenlerle daha rahat iletişim kurduklarını belirttiler. Öğrencilerin bu tespitini destekler şekilde, Kürtçe bilmeyen öğretmenler Kürtçe bilmemelerinin hem kendileri hem de öğrenciler için zorluklar çıkardığını ve çocukların eğitim-öğretim tecrübesinin de bundan olumsuz etkilendiğini ifade etti.

10. Ebeveynlerin Rolü

Çalışmanın önemli bulgularından bir tanesi de, her dört gruptan görüşülen kişilerin de benzer şekilde teslim ettiği gibi, çocukların ilk okuma-yazma tecrübelerinde ebeveynlerin çoğunlukla çocuklarına yardımcı olamadıklarıdır. Bu tespit yapılırken gerek öğrenciler ve ebeveynler, gerekse de her iki gruptan öğretmenler bu durumdan şikâyet ettiler. Öğrenciler, artık iyi Kürtçe konuşamadıkları için anne veya babaları ile iyi iletişim kuramadıklarını, düşüncelerini onlarla paylaşamadıklarını aktarıırken, velilerin bir kısmı Türkçe bilmedikleri için çocukları ile olan ilişkilerinin gittikçe azaldığını ifade etti. Yine aynı nedenle birçok veli çocuklarının derslerinde ve ödevlerinde onlara yardımcı olamadıklarını belirtirken, özellikle Türk öğretmenler velilerin çocuklarının okul durumlarıyla ve dersleriyle ilgilenmediklerinden şikâyet etti.

11. Dillerin Yer Değiştirmesi

Özellikle öğrenci ve veli mülakatlarında ortaya çıkan sonuçlardan biri de, yeni nesiller arasında Kürtçenin gittikçe yerini Türkçeye bırakmasıdır. Görüşülen öğrencilerin çok büyük çoğunluğu, anne-babaları ile hâlâ Kürtçe konuşsalar da, özellikle kendi yaşlılarıyla daha çok Türkçe konuştuklarını ifade ettiler. Çoğu kişi yaygın iletişim dillerinin özellikle lise dönemi ile birlikte Türkçeye döndüğünü söylerken, bir

öğrencinin “aktif hayatta, üniversitede, çalışma hayatında, sokakta Türkçe egemen” sözleri oldukça açıklayıcı. Bu bulgular, daha önce yapılan başka çalışmalarla da paralellik göstermektedir.

Maalouf, 'un “insanın dilsiz yaşayabileceğini ama dilsiz asla yaşayamayacağını” ifadesi bu durumu tarif eden en güzel ifadelerden bir tanesidir.¹⁶

Çok kültürlü bir yaşam biçimindeki eğitim konusunda yaşanan tartışmalar ve bu sürecin ardından, sorunları en aza indirgeyen toplumlarda uygulanan deneyimlerden yararlanmak için dünyanın farklı ülkedeki uygulamalarını özet haliyle aşağıda belirtilmektedir.

3-ÇEŞİTLİ ÜLKELERDE ANADİLDE EĞİTİM UYGULAMALARI¹⁷

1-Belçika

Yaklaşık olarak 10 milyon üzerinde bir nüfusa sahip olan Belçika, üç resmi dil ile çok kültürlü bir yaşamın en iyi örneğini temsil etmektedir. % 58'i Flamanca, % 41'i Fransızca, % 1,5'i Almanca konuşmaktadır. 1830 yılında tek resmi dil ile kurulan Belçika, 1883 yılında eğitimde, 1889 yılında yargıda kullanılmaya başlanan Flamanca, 1932 yılında Flaman bölgesinin resmi dili haline gelirken, Valonlar'ın resmi dili Fransız olarak kalmıştır. 1962 yılında ülkenin Flaman ve Valonları arasında dil sınırı çizilmiştir. Brüksel ise iki dilli başkent olarak kalmıştır.

1970-71 Anayasa reformları ve 1980 reformu ile Belçika bölgelere ayrılmış ve üç toplumlu bir devlet yapısı haline gelmiştir. 6 Şubat 1993'te Brüksel'de, meclis tarihi bir karar alarak, anayasanın birinci maddesini değiştirmiş, merkezi devlet yapısına son vermiştir.

Bu anayasanın birinci maddesinde; “Belçika, topluluklar ve bölgelerden oluşan federal bir devlettir” ibaresi aynen yer almıştır. Uzun yıllardan beri kuzeyde oturan Flamanlar, (Felemenkler) ile güneydeki, Valonlar arasındaki tartışma, yeniden yapılanmayla sonuçlanmış ve merkezi devlet, üç ayrı federe devlet biçiminde örgütlenmiştir.

Ülkemizde yaşanan bölünme korkuların yersizliğini ortaya koyan Belçika, kuzeyde Flamanca (Felendrie), güneyde Valonya (Valanie) ve Flamanca'nın ortasındaki başkent Brüksel olmak üzere üç bölgeye ayrılmıştır.

kişinin yaşadığı Brüksel'de nüfusun % 70'i Fransızca, % 10'u Flamanca, geri kalanlar diğer dilleri konuşmaktadır. İki dillilik merkezi idare dahil, tüm kent kurumlarında sokak işaretlerinde titizlikle uygulanmaktadır.

16 Amin Maalouf, “Ölümcül Kimlikler” İstanbul Yapı Kredi Yayınları, 2000, s.108.

17 4.Demokratik Eğitim Kurultayı “Çok Dilli, Çok Kültürlü Toplumlarda Eğitim,” Ankara: Eğitim-Sen Yayınları, 2005, s. 40-42.

Türkiye'deki yer isimlerinin bile bölünme korkusundan dolayı Türkçeleştirilmesi bizim kat edeceğimiz mesafenin işaretini teşkil etmektedir. Veliler çocuklarını kent içinde oturdukları komünün dil statüsüne göre, ya Fransız ya da Flaman okuluna göndermektedir. Tüm Brüksel okullarında Fransızca konuşanlar Flamanca, Flamanca konuşanlar ise Fransızca öğrenmek zorundadırlar. Belçika modelinde dil gruplarına gerçek özerklik verilmiştir. Bunlar kendi alanlarındaki kararları kendileri almaktadırlar; özellikle eğitim ve kültür konularında tam anlamıyla egemendirler.

2-Kanada

Bugün hızla çokuluslu toplumların kullanmış oldukları çok kültürlülük kavramının ortaya çıktığı ve ortak yaşam biçiminin meşru kabul edildiği ilk ülkelerden olan Kanada, 10 eyalet, 2 bölge ve merkezi yönetimden oluşan bir federasyondur. 25,5 milyon olan ülke nüfusunun % 63'ü İngilizce ve % 25,3'ü Fransızca konuşmaktadır.

Kanada'nın zorunlu bir resmi dili yoktur. Her iki topluluğun dilleri, kendi bölgelerinde resmi dil sayılmaktadır. Zorunlu bir devlet dilinin olmayışı ve ulusal toplulukların çoğunlukta oldukları bölgelerde kendi dillerini resmi dil olarak kullanmaları nedeniyle Kanada kültürel bir federasyondur.

Eğitim, eyalet yönetimlerine bırakılmıştır. Quebec Eyaleti'nde eğitim Fransızca, diğer eyaletlerde İngilizce'dir. Ayrıca velilerin talebi durumunda bütün eyaletlerde İngilizce veya Fransızca dil dersleri verilmektedir.

Kanada hak ve özgürlükler yasasına göre; bir öğrencinin eğitim görebilmesi için,

- Ana-babadan biri Kanada vatandaşı olacaktır;
- Ebeveyninden birinin dili Fransızca ya da İngilizce olacak ve bu dili ilkokuldan itibaren öğrenmiş bulunacaktır;
- Oturduğu eyalette ve ortaöğretimde eğitilecek çocukları olanlar bunların ebeveyni olacaklardır.

Ancak; Anayasa'nın azınlık dillerine tanıdığı hak, yeterli öğrenci ya da azınlık sayısının bulunmasına bağlıdır.

3-İsrail

4.4 milyon nüfusa sahip İsrail'de nüfusun % 82'si Musevi, % 18'i Arap'tır. Resmi dili İbranice'dir. Arapça'ya özel bir statü tanınmıştır.

1988 yılında kabul edilen 9 Sayılı Temel Yasa, "Devletin dili İbranice'dir. Dev-

let dairelerinde, kamu kurumlarında, eğitim ve kültür sorunlarında Arapça'nın özel bir statüsü bulunacaktır." kuralını içermektedir.

Eğitim dili İbranice olmasının yanında Arap azınlığı ilkokuldan lise son sınıfa kadar anadillerinde eğitim görme hakkına sahiptir. Arapların ikinci dil olarak İbranice'yi bilme zorunluluğuna karşı Museviler bu zorunluluğa tabi değiller. Arapça eğitim veren üniversitenin olmayışı bir tezat oluşturmaktadır.

Bununla birlikte diğer dillerin yaşaması içinde devlet gerekli desteği vermektedir. Bu örneklerden en çağrıcı olan, Türkiye ortamında dilini koruyamayan 5 milyon Çerkez, buna karşın İsrail'de devlet desteği alan yaşayan 5 bin Çerkez dilini koruyor, çocuklar bile Çerkezce konuşuyor.¹⁸

4-İsveç

Yaklaşık olarak 10 milyon nüfusa sahip İsveç'te resmi dil İsveççe'dir. Ülkenin kuzeyinde yaşayan Samiler için eğitim dili Samice'dir, diğer bütün bölgeler için İsveççe'dir. Ayrıca Sami çocukları için İsveççe dil dersleri verilmektedir.

İsveç'te göçmen çocuklarının İsveç toplumuna daha iyi uyum sağlaması ve ülkelerine geri döndüklerinde dilsel sorunlarla karşılaşmamaları için 133 dilde dil eğitimi yapılıyor. Her etnik grup kendi ana dilinde belli kurallara göre kendi dilini okullarda kullanabiliyor. Söz konusu kurallar daha çok anadil grubunu oluşturmayla bağlantılıdır.

Burada anadilde eğitim hakkı ve bunun gerekçeleri her şeyden önce demokratik ve pedagojik esaslara dayanır. (Şerefhan Cıziri, 19., İskandinav Modeli, 19..).

5-İspanya

İspanya'nın nüfusu yaklaşık 40 milyondur. Ülkenin resmi dili İspanyolca ya da Kastilyan'dır. Halkın % 73'ü bu dili kullanır. Ülkede beş azınlık dili de konuşulmaktadır.

Bunlar Katalanca (8.5 milyon kişi), Galiçya dili (3 milyon kişi), Bask dili (650.000 kişi), Asturya dili (800.000 kişi) Aragon dilidir (30.000 kişi). 1978 tarihli İspanya Anayasası'nın 3. maddesine göre, "Devletin resmi İspanyol dili Kastilyanca'dır. Bu dili bilmek bütün İspanyolların görevi, kullanmak da haklarıdır." "Diğer İspanyol dilleri de statülerine uygun olarak çeşitli özerk topluluklarda resmi dil sayılırlar."

18 <http://www.kafkasdiasporasi.com/yazar.asp?yazilD=4557>, (30.03.2012)

a) Bask Ülkesi:

Bask ülkesi, dördü İspanya'da üçü de Fransa'da olmak üzere yedi ilden oluşmuştur. Bask dili Öskara'dır. Yürürlükteki özerklik statüsüne göre Öskara, Bask Bölgesi'nde, İspanyolca ile aynı konuma sahiptir.

Bask hükümeti eğitim alanında dillerin kullanımı konusunu düzenlemek yetkisini haizdir. "Her öğrenci Öskara ya da Kastilyan dilinde eğitim görme hakkına sahiptir." Ortaöğrenim sonunda her öğrenci hem Baskça hem de Kastilyan dilinde kendini anlatabilme yeteneğine sahip olmak zorundadır. Özel okullar hariç sadece Bask dilinde eğitim veren okul yoktur. İlkokulda öğrenciler haftada 16 saat Baskça eğitim görürler. Ortaöğrenimde bu süre haftada 25 saate kadar çıkabilmektedir. Bask bölgesindeki üniversitelerde felsefe, coğrafya, tarih, dilbilimi, eğitim alanlarında Bask dilinde öğrenim vermektedir.

b) Katalonya:

1978 İspanyol Anayasa'sına göre, "Kastilyan, devletin resmi İspanyolca dilidir" fakat "İspanya'nın diğer dilleri de kendi özerk topluluklarında kanunlarına göre resmi olacaktır." Buna uygun bir şekilde, 1979 Katalonya Özerklik Kanunu, İspanya Devleti'nin resmi dili olan Kastilyan'ın yanında Katalanca'yı Katalonya'nın resmi dili olarak ilan eder.

1983'te Katalan Parlamentosu tarafından kabul edilen Katalonya'da Dilin Standardizasyonu Kanunu bu kanuni hükümlerin uygulanması için çıkarılmış ve sonuçta, Katalanca'nın özellikle gençler arasında kullanımını ve anlaşılmasını önemli ölçüde arttırmıştır. 1983 Kanunu'ndan dolayı nüfusun büyük bir bölümünün Katalanca'yı iyi düzeyde konuşabilmesi sayesinde bu kanun daha sonra 1998 Dil Politikaları Yasası ile değiştirilmiş, ve bu yasa ile Katalanca'nın özellikle kamusal eğitim, medya ve yönetim alanlarında kullanımını daha derin ve ayrıntılı bir biçimde düzenlenmiştir.

1998 Yasasına göre, eğitim alanında "Katalanca her düzeyde ve çeşit okulun eğitim dilidir." Üniversite düzeyinde olmayan eğitimde, Katalanca normalde öğretim ve öğrenim dili olmalıdır, fakat çocuklar ilk eğitimlerini kendi anadillerinde, yani Kastilyan veya Katalanca'da alma hakkına sahiptirler. Fakat Kastilyan ve Katalanca dillerinin her ikisinin de öğrenimi ders programlarında garanti edilmiştir, böylelikle anadilleri ne olursa olsun, öğrenciler her iki dilde de yeterli düzeyde bilgiye sahiptirler. Üniversite eğitimi sırasında ise, öğrenciler ve öğretim üyeleri yazılı ve sözlü iletişimde istedikleri resmi dili kullanma hakkına sahiptirler. Fakat üniversiteler, öğretim ve araştırma alanlarında Katalanca'nın kullanımının sağlanması ve teşvik edilmesi için gerekli önlemleri almalıdırlar.

Medya alanında ise, Katalonya Özerk Hükümeti'nin kamusal televizyon ya-

yını genellikle Katalanca yapılmaktadır. Bölgesel yayınlar sırasında Katalanca İspanyol kamu televizyonunun da yayın dili olarak kullanılmaktadır. Yalnızca Kastilyan dilinde yayın yapan bazı özel kanallar da bulunmaktadır. Kamusal radyo yayınları ise yalnızca Katalanca dilindedir. Bu durum birçok özel radyo kanalı için de geçerlidir, fakat bazıları çok az da olsa Kastilyan'ı da kullanmaktadır. Yazılı basın alanında ise, otonom hükümet tamamı veya büyük kısmı Katalanca olan yazılı basın ve süreli yayınları desteklemekte ve mali yardımda bulunmaktadır.

1998 Dil Politikaları Yasası'nın 9'uncu maddesine göre, yerel otoriteler kendi iç işlemlerinde ve birbirleriyle ilişkileri sırasında Katalanca kullanmak zorundadırlar. Otoriteler ayrıca, Katalan dil bölgesinde ikamet eden kişiler ve şirketlerle yazışma ve iletişimlerinde normalde Katalanca kullanırlar, fakat bu Kastilyan dilini kullanmak isteyen vatandaşların bu haklarına zarar vermez. Resmi belgeler her iki dilde de yayımlanır. Katalonya yerel otoritelerinde çalışanların da, işleriyle ilgili görevleri layıkıyla yerine getirebilmeleri için, yazılı ve sözlü iletişimde her iki dilde de yeterli bilgisi olmalıdır. Yargı süreçlerinde ise her iki dilin kullanımı da geçerlidir.

c) Galiçya:

Galiçya, İspanyolca'dan bağımsız bir dili olan ulusal bir topluluğun yaşadığı coğrafi bir bölgedir. Bölgenin nüfusu 3 milyondur. Eğitimde kullanılan yerel dil, Portekizce ile benzerliği olan Gallego'dır. Galiçyalılar Gallego ile birlikte İspanyolca'yı da konuşmaktadırlar (Ekinci, 19.)

Irak (Yerinde Gözlem ve İnceleme Yapılan Örnek Uygulama)¹⁹

Ülke: Irak

Bölge: Kürdistan Bölgesi

Yer: Hewler (Erbil) kenti

Birim: Irak Kürdistan Bölge Hükümeti Eğitim Bakanlığı

Tarih: 24-29 Ağustos 2004

Bilgi ve belge sahipleri:

Abdulaziz Talib: Eğitim Bakanı

Ahmed Qeranî: Eğitim-Öğretim Genel Müdürlüğü Eğitim-Dil Uzmanı

Süha Enwer Weli: Türkmen Okulları Genel Müdürü

Affan Naqşibendi: Irak Kürdistan Öğretmenler Birliği Genel Başkanı

Mehmet Emin: Irak Kürdistan Öğretmenler Birliği Duhok Şube Başkanı

19 4. Demokratik Eğitim Kurultayı "Çok Dilli, Çok Kültürlü Toplumlarda Eğitim," Ankara: Eğitim Sen yayınları, 2005, s. 47.

Belgeler:

- İlk ve ortaöğretimdeki bütün sınıflarda okutulan ders kitapları
- 'Asuy Perwerde' Eğitim Bakanlığı Yayın Bülteni

Uygulamalar

Irak Kürdistan bölgesinde resmi dil, Kürtçe'dir. Eğitim dilleri ise Kürtçe, Arapça, Türkmençe, Asurice ve İngilizce'dir.

1- Kürt okullarında eğitim Kürtçe verilmekte, Arapça ve İngilizce dil dersleri okutulmaktadır.

1. Türkmen okullarında eğitim Türkçe verilmekte, Kürtçe, Arapça ve İngilizce dil dersleri verilmektedir.

2. Asuri okullarında eğitim Asurî-Süryanice verilmekte, Kürtçe, Arapça ve İngilizce dil dersi verilmektedir.

Bütün okullarda okutulan ders kitapları, Irak Kürdistan Bölge Hükümeti Eğitim Bakanlığı tarafından hazırlanmakta, okullardaki farklı eğitim dillerine çevrilerek parasız bütün öğrencilere dağıtılmaktadır. Ayrıca bölgede açılan bazı özel okullarda eğitim İngilizce yapılmakta Türkçe, Kürtçe ve Arapça dil dersleri verilmektedir.

4-ZAZACA İÇİN BİR İMKÂN OLARAK ÇOK KÜLTÜRLÜ EĞİTİM

"Anadil'de Eğitim, bir hakkın ötesinde, insanın meşru varlığının temel bir koşuludur" Çok kültürlülük olgusu ile ortaya konan örnekler gösteriyor ki; farklılıkların yaşatılmasına dair geliştirilen politikalar bölünme değil tam tersine güçlü bir birlikte yaşama arzusu ve barışçıl bir toplumsal yaşamı getiriyor. Türkiye Cumhuriyeti'nin korkularının altında yatan gerçek, Osmanlı'dan sonra bölünmeler ve toprak kayıplarıdır. Bu korkulardan beslenen ve bunu bir politik gerçek olarak algılayan devlet, varlığının devamını ötekilerden arındırılmış ya da ötekilerini de kendi potasında eritmeye (kendileştirilmesine) bağlamıştır.

Bu *arındırma-tek tipleştirme* anlayışı, Türkçe dışındaki dilleri yok saymış ve bunların yaşatılması kendi yaşamına adeta bir tehdit olarak algılamıştır. Elbette ki, bu anlayışın hakim ve gerçekçi olarak algılanmasında, dünyada hızlı bir gelişim sergileyen ulus-devlet olgusundan kaynaklanmıştır. Bu süreçte Osmanlı İmparatorluğu'nda kendine yaşam alanı bulmuş olan dillerin ve buna bağlı olarak kültürlerin giderek yok olmasına yol açmış, hatta birçoğu tamamen ortadan kalkmıştır.

"Son 3 nesilde yaklaşık 2 yüz dilin öldüğü bilinmektedir. Geçtiğimiz yıl Alaka'da konuşulan Eyak dilinin de bu dili konuşan Marie Smith Jones'un

hayatını kaybetmesiyle, kadim bir dilin ölüm haberinin kayıtlara geçtiği acıyla okumaktaydık.”²⁰

Bu yok olma sürecine hızla giren dillerden bir tanesi de *Zazaca*'dır. *Zazaca* ile ilgili en büyük korku, *Zazaca*'nın ölmesi veya *Zazaca*'nın konuşulma olanağının hızla kaybolmasıdır. Bir dilin varlığının sürdürmesinin temel kaidesi, o dilin toplumsal alanın her zemininde talep edilmesi ve kendini ifade etmesinden geçmektedir. Her şeyin yazılı haliyle yaşam bulduğu günümüzde, hiç şüphesiz ki *Zazaca*'nın da yaşam bulmasının ve yaşamanı sürdürmesinin tek yolu, *Zazaca*'nın “Eğitim Dili” olmasından geçmektedir. Değerlendirmemiz sonucunda, bir dilin yaşama şansını bulması ve devam etmesinin koşulsuz yolu “Eğitim Dili” olarak kullanılmasından geçmektedir.

Genel olarak herhangi bir dilin yaşaması için gerekli şartlar, *Zazaca* için de geçerlidir. Eğer gerçekten *Zazaca* ve diğer dillerin yaşamasının gerekliliğini kabul ediyorsak, bunun tek koşulu söz konusu dillerin eğitim sistemi içerisinde zorunlu olarak yer alması gerekmektedir. Dolayısıyla “Çok Dilli Eğitim” modeline geçmemiz gerekmektedir. Ancak bu şekilde köklü bir çözüm ortaya konulmuş olur. Diğer bütün seçenekler, gerçeklikten ve bilimsellikten uzak çözümler olur. Bunun için ayrışma ve bölünme odaklı düşünce dünyamızdan sıyrılıp insan odaklı projeler üretmemiz gerekmektedir.

Türkiye gibi çok kültürlü bir toplum yapısına sahip bir ülkenin bunun dışında bir yol seçmesi toplumsal mühendislikten başka bir şey değildir. Gelineen noktada görüyoruz ki; toplumsal mühendislik politikalarının iflas ettiği ve toplumsal yaşamın doğasına aykırı olduğu bir gerçektir.

Bütün sorunlar gibi anadilde eğitim taleplerine de bu perspektifte bakmıyoruz, toplumda mevcut dilleri ve kültürleri eşit ve kutsal kabul eden politikalar ile yola devam etmemiz gerekmektedir.

Niceliksel yaklaşımlar sergilemeden, bölgesel demografik yapıyı temel alarak anadil eğitimi, eğitim sistemimizin temeli haline getirmeliyiz. “Devleti yaşat ki; millet yaşasın” anlayışı veya “toplumsal mutluluk için bireysel mutsuzluk” politikasının insancıl bir yaklaşım olmadığını artık anlaşılması gerekir. Bu anlayış yerine, “Milleti yaşat ki, devlet yaşasın” veya “bireysel mutluluktan toplumsal mutluluğa doğru” bir politik anlayışının temel alınması gerekiyor.

Çok kültürlü toplumlarda ulus-devlet anlayışı ile toplumsal birlikteliği sağlama olanağının olmadığı, ulus-devlet anlayışının iflas etmesi ile ortaya çıkmıştır. Toplumsal birlikteliğin anahtarı hiç şüphesiz; toplumda var olan bütün farklılıkları eşit kabul eden yaklaşımlardır. Bu bağlamda *Zazaca* ve diğer dillerin yaşa-

20 www.iyibilgi.com, “Yok Olan Diller” http://www.iyibilgi.com/haber.php?haber_id=110489- (30.03.2012)

ması için demografik yapılar perspektifinde Anadilde Eğitim'in zorunlu olarak eğitim sistemi içerisinde yer alması gerekmektedir.

Konumuz ile ilgili iki güzel örneği sunmakta yarar görüyorum.

Anadilde Eğitimin Başarı Örnekleri

KOPENHAG(CİHAN)-

İsveç ilköğretim kurumu Skolverket'in yaptığı araştırmaya göre, anadili eğitimi alan yabancı kökenli öğrenciler, İsveçli sınıf arkadaşlarından daha yüksek not alıyorlar. İsveç'teki eğitim sınavına katılan ve anadili eğitimi alan çocuklar sınavlarda 220 puan alırken, İsveçli öğrenciler 200, ana dili eğitimi almayan yabancı kökenli öğrenciler ise sadece 180 puan aldı. Bu sonuç anadili eğitiminin özellikle yabancı çocukların eğitim, öğrenim ve zekasını dehada geliştirdiğini açıkça ortaya koydu. Üstelik araştırmacılar anadili eğitimi alan çocukların derslere motivasyonunda diğerlerine göre daha yüksek olduğunu gözlemlediklerini söyleyip, anadilinin iki dilli çocukların diğer derslerinde de başarılı olmasını sağladığını savunuyorlar²¹.

İlkokulda Anadilde Eğitim Başarısını Arttırıyor

Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Kurumu UNESCO'nun başkanı Irina Bokova, ilkokulda anadilde eğitim gören çocukların daha başarılı olduklarını ve bu yüzden de UNESCO'nun dünyada, ilköğretimin anadilde yapılmasını cesaretlendirdiğini söyledi.

Paris'teki UNESCO ofisinde Malezyalı gazetecilere konuşan Irina Bokova, sahada yapılan araştırmalara göre ilkokulda anadilinde eğitim gören çocukların okul hayatları boyunca "çok daha başarılı" olduğunu ifade etti.

Meksika ve Peru gibi dünyanın pek çok farklı yerinde bunun test edildiğini belirten Bokova, UNESCO'nun bu yüzden, ilkokulda anadilde eğitimi, eğitimin kalitesine katkısı bulunduğu için cesaretlendirdiğini kaydetti.

Bernama haber ajansına göre Malezya hükümeti 2009 yılında matematik ve bilim derslerinin İngilizce yerine Malay dilinde öğretilmesi kararı almış ve bu değişikliğin, yeni ders kitapları hazırlanması başta olmak üzere yarattığı zorluklar tartışmalara yol açmıştı.²²

21 <http://www.tumgazeteler.com/?a=4438723> (21.07.2011)

22 <http://www.aksam.com.tr/ilkokulda-anadilde-egitim-basariyi-arttiriyor--39825h.html> (21.07.2011)

KAYNAKÇA

- BELTEKİN, Nurettin, Eğitim ve Özgürlük: Yurttaş, 80.251.40.59/education.ankara.edu.tr/aksoy/reform/.../beltekinn.doc
- COŞKUN, Vahap, DERİNCE, M. Şerif, UÇARLAR, Nesrin, *Dil Yarası: Türkiye’de Eğitimde Anadilinin Kullanılmaması Sorunu ve Kürt Öğrencilerinin Deneyimleri*, Diyarbakır: Disa yayınları, 2010.
- ÇİÇEK, M. Fatih, “Siyaset Dili Olarak Zazaca,” *Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu, Bingöl Üniversitesi Yayınları*, Bingöl: 2011.
- DYTHEVA, Milena, *Çokkültürlülük*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009
- GİDENS, Anthony, “Sosyoloji”, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2008
- KYMLİCKA, Will, *Çokkültürlü Yurttaşlık Azınlık Haklarının Liberal Teorisi*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1998
- MAALOOF, Amin, *Ölümcül Kimlikler*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2012
- ÖZKIRIMLI, Umut, Milliyetçilik Kuramları, Eleştirel Bir Bakış, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2009.
- 4.Demokratik Eğitim Kurultayı “Eğitim Hakkı” 1. Cilt, Eğitim Sen yayınları, Ankara, 2005
- 4.Demokratik Eğitim Kurultayı “Çok Dilli, Çok Kültürlü Toplumlarda Eğitim,” Eğitim Sen Yayınları Ankara, 2005
- Uluslararası Anadil Sempozyumu 1-2, Eğitimsen Yayınları, Ankara:2010
- <http://tr.wikipedia.org>.
- <http://www.iyibilgi.com>.
- <http://www.unicankara.org.tr>
- <http://insanhaklarimerkezi.bilgi.edu.tr>
- <http://www.echr.coe.int/>
- <http://www.avrupakonseyi.org.tr/>
- <http://www.rightsagenda.org>
- <http://www.tumgazeteler.com>
- <http://www.aksam.com.tr>
- <http://www.kafkasdiasporasi.com>
- <http://tr.wikipedia.org>.
- <http://www.iyibilgi.com>

TARÎXÊ XONAMEKERDIŞÊ KIRDAN

Bîlal ZÎLAN

Nuştox, bilalzilan@gmail.com

Xulasa: Grûba komelkî ya kurdan ke tarîx de bi nameyanê “Dimilî/Dunbulî” û “Ekrad-ı Zaza” (Kurdê Zazayî) behsê înan bîyo, ca ra ca xo bi nameyanê Kird, Kirmanc, Dimilî û Zaza, ziwanê xo zî bi nameyanê Kirdkî, Kirmanckî, Dimilkî û Zazakî, mintiqaya xo zî bi nameyanê Kirmancîye û Kirdane name kerdo. Têkiliyêka nêzdîye miyanê nê nameyanê cîya-cîyayan û tarîxê na grûba komelkî ya kurdan de esta. Na meqale de nameyê Kird û Kirmanc ke nameyê etnîkî yî û nameyê Dimilî û Zaza ke nameyê komelkî yî, hetê kokê xo yê tarîxî ra do bêrê analîzkerdiş.

1. DESTPÊK

Kurdî sey miletêk cîya-cîya grûbanê komelkîyan ra yenî meydan û bi lehçeyanê cîya-cîyayan qîsey kenî. Grûbê komelkî yê kurdan zî xo bi nameyanê cîya-cîyayan name kenî yan zî teber ra cîya-cîya name benî. Kurdê ke nê serranê peyînan hîna zaf bi nameyê “zaza” yenî şinasnayîş, ca bi ca xo ra “kird”, “kirmanc”, “dimilî” û “zaza” vanî. Herçiqaş nê nameyan ra ewro çekuya “zaza” bineyna meşhur bîya zî, nê heme nameyî prosesê tarîxî de ameyî gurênayîş û ewro zî vajîyenî.

Faktorê xonamekerdişî prosesê tarîxî ra girêdaye yî. Şarî ge-ge bi nameyê etnîkî, bi nameyê komelkî, bi nameyê eşîrkî û bi sewbîna tewir cîya-cîya xo name kerdo. Bi rastî nê tewir namekerdişê cîya-cîyayî hem kurdanê bînan miyan de,

hem zî mîyanê sewbîna miletan de estî. Mesela eslê xo de *Soran* Kurdîstanê Başûrî de nameyê mintiqayêk o, la nika bîyo nameyê grûbêka kurdan û sey *soranki* bîyo nameyê lehçeya înan û ê ke na lehçe qîsey kenî teşmîlê hemîne bîyo. La ê xo sey *kurd* yan *kirmanç* name kenî. Reyna almanî her çiqas semedê xo *deutsch* vajî zî teber ra semedê înan hîna zaf *alman* yan zî *german* vajîyeno.

Nê teblîxî de nameyê “kird” û “kirmanc” ke nameyê etnîkî yî û nameyê “dimilî” û “zaza” ke nameyê komelkî yî, hetê kokê xo yê tarîxî ra do bêrê analîzkerdiş. Sewbîna tewir namekerdişî zî estî ke yan sey “şarê ma” namekerdişê etnîkî û komelkî ra teber nameyê tebhî yî, yan zî sey “ginî, çarek, lol” tena teber ra û mintiqayêka tenge de vajîyenî yan zî sey “kirdas” û “kur” ke hetê kirdan ra semedê kurdanê bînan vajîyenî, ma bi kilmekî ca da înan zî.¹

2. XONAMEKERDIŞÊ KIRDAN

2.1. Kird

Kurdê zazayî ke vakurê Dîyarbekirî, Çewlîg û Xarpêt ra cayê ke sînorê nê her di bajaran ra nîzdî yî de ciwîyenî, zafane xo sey “kird” name kenî. Kirdê ke nê cayan de ronîşenî, zîwanê xo ra “kirdkî” yan zî “kirdî”vanî, mintiqaya xo zî sey “Kirdane” name kenî. Cîrananê xo kurmancan ra “kurmanc” yan zî “kirdas/kirdasi” vanî. Zîwanê kurmancan ra zî “kurmancî” yan zî “kirdasi/kirdaskî” vanî.

Herçiqas çekuya “kird” manaya kurdê ke bi lehçeya zazakî qîsey kenî de bêro şuxulnayîş zî, ge-ge bi hawayêko umumî manaya “kurd” de zî yena şuxulnayîş.² Xora çekuyê “kird” û “kurd” eynî kok ra yenî. Ma na xebata xo de telafuzo bîn, yanî çekuya “kird”î analîz kenî.

2.1.1. Derheqê Kokê Çekuya “Kird”î de

Cografyaya kurdan demeyêko derg binê hukmê Hurrî (ÎV.2300 – ÎV.1000) û Mîtannîyan (ÎV.1500 – ÎV.1300) de bî. Binê îdareyê nê dewletan de zaf sîte-dewletî zî ronîyaybî.³ Mintiqaya kurdan de nameyê zaf cayan nê wextan ra mendî û hetanî ewro xo pawitî. Badê ke Mîtanî hetê Asurîyan ra rijîyayî gelek dewletê qijkekî vejîyayî meydan. Mesela, nê dewletê Mîtannîyan ra Nîrbû (1280-650), ewro vakurê Hênîyî de mintiqaya Nêribey de bi nameyê hewt dewan⁴ û

1 Ma na meqale de tewr zaf xebata M. Malmîsanîjî ra îstîfade kerd. Reyna, xebata ma de Roşan Lezgîn, Wisif Zozanî û Newzat Anukî hetkarîya ma kerd. Ma hemîne rê sipas kenî.

2 “Bongilan de hema-hema her kes zaza-kurd o. Ê manaya kurdkî de zîwanê xo ra vanî kirdkî ke teber ra nê zîwanî ra zazakî yan dimilî vajîyeno” Mehmed S. Kaya, *The Zaza Kurds of Turkey: A Middle Eastern Minority in a Globalised Society*, Tauris Academic Studies, London 2011, r. 4 û destpêkê tercumeyê kitabî ra (No tercume hema nêweşanîyayo.)

3 Mehrdad R. Izady, *Kürtler Bir El kitabı*, Doz Yayınları, İstanbul 2004, r. 71-76

4 Nameyê dewanê Nêribî nê yî: Nêribê Axan (Kuyular), Nêribê Cimsaqî (Eşkin), Nêribê Çulagan

Kîrxû/Korxû zî bi nameyê dewa Licê Korxa resayî hetanî wextê ma.⁵ Nameyê ronayoxê dewleta Mitannîyan qral *Kirta* yo; bi texmînî Îsayî ra ver (ÎV) serra 1500 de dewleta Mîtannîyan ronaya û qralo yewin bîyo.⁶ Ma naye vajîme ke şarê dewleta Mitanî hetê etnikî ra Aryan bi, zîwanê înan zî Hînd-Ewropî bi, hetta zîwanê Hurriyan û zîwanê Hîndî ra Sanskritî mîyan de gelek çekuyê muşterekî tespît bîy. Coka, pêmanayîşê nameyê *Kirta* û *Kird* no het ra manîdar o. Zîwanê sanskritî de “कीर्त्ति” (kIrti) yeno manaya “nam, namdar”.⁷

ÎV (Îsayî ra ver) 1400 ra mende yew tabletê Akkadiyan de beyntarê Mezopotamyaya corêne û behrê Wanî de bi nameyê *Qurtie* yan zî *Kurtie* yew dewleta koyî ra behs beno ke no ca hetê Kassîtiyan ra fetih bîyo. ÎV destpêkê seserra 6. ra mende yewna tabletê Babilîyan de zî behsê mintiqaya *Kardaka* beno. Bi ihtîmalêko pîl nê nameyî seke çimeyanê Yunan û Romayijan de vîyareno sey *Corduene*, *Gorduene*, *Gordylene*, *Korduene* bedelîyayî. Goreyê M. Izadyî nê nameyî dima vurîyayî û biyî qebileya *Girdî* ya kurdan.⁸ Seke cor de zî behs bi, kirdî cografyaya xo sey *Kirdane* (Kirdone) name kenî. No name û namekerdişê mintiqaya *Korduene* zaf pê ra nêzdî yî. Çekuya “gird” zî kirdkî de yena manaya “xişn, pîl”. Alimê tarîxê kurdan Cemal Reşid Ehmed zî *Kordone* sey “welatê kurdan” mana keno.⁹

Tarîxnasî wexto ke kokê tarîxî yê kurdan analiz kenî, çekuyanê “kardu/karduxî”, “kurtie/qurtie”, “cyrtii” ser o vîndenî.¹⁰ Semedo ke cografyaya kurdan û cografyaya ke nê şarî tede ciwîyayî eynî ya û hetê etimolojî ra zî çekuya “kurd/kird” û nê çekuyê ke ma hûmaritî pêmanenî, zafê tarîxnasan bala xo daya nê nameyan ser. Tarîxnaso romayij Strabo (ÎV 64–ÎP 24) wexto ke cografyaya Medya dano şînasnayîş, bi nameyê “Κύρτιοι” (wendîşê ci: Kîrtî) yew şarê koçerî ra behs keno.¹¹ Goreyê nê malumatan “kîrtî” o çax dormaleyê koyanê Zagrosî de ciwîyayênî. Kurdolog Viladimir Minorsky wexto ke tarîxê kurdan ra behs keno, bale anceno *Cyrtii* ser. Goreyo ke Minorsky neql keno, tarîxnaso yunanij Polybe (ÎV 208–ÎV 126) û

(Abacılar), Nêribê Topalan (Topçular), Nêribê Şeynan/Nêribê Wisifan (Çukur), Nêribê Elîyan (Atıcı), Nêribê Melîkan (Bozok)

5 Halis Ataksoy, *Diyarbakır Tarihinde Komuk Eli*, Hazırlayan: Yılmaz Ataksor, Çeltüt Matbaacılık, İstanbul 1988, r. 27 üdc.

6 Nazim Kok, *Rehên Kurdan Protokurd û Mîtannî*, Ronahî, Dîyarbekir 2012, r. 153

7 Sanskrit Dictionary, <http://spokensanskrit.de/>

8 Mehrdad R. Izady, *Kürtler Bir El kitabı*, Doz Yayınları, İstanbul 2004, r. 75

9 Cemal Reşid Ahmed, *Ataların Karşılaşması / Derbend ve Şervan Ülkesinde Kürtler ve Alanlar*, Erebkî ra tercume: Sıraç Direk, Avesta Yayınları, İstanbul 1998, r. 172

10 V. Minorsky, “Kurds, Kurdistan”, *The Encyclopedia of Islam - V*, Brill, Netherlands 1986, r. 447-449

11 Strabo, *Geography*, XI, r. 13, 3 û XV, r. 3, 1

- *The Geography of Strabo V*, Tercume: Horace Leonard Jones, William Heinemann 1961, r. 304-305

- *The Geography of Strabo VII*, Tercume: Horace Leonard Jones, William Heinemann 1930, r. 157-158

tarixnaso romayij Livy (ÎV 59–ÎP 17) zî behsê *Cyrtii*, *Cirtei/Cirti* kerdo.¹² Goreyê nê malumatan, ÎV 220–171 de tayê şerî ke miyanê Roma, Selecuid û Bergama de ameyî meydan, *kirtan* ra zî tayênan nê herban de sey lejyoneran ca girewto. Nê çekuyî heme sey “kirtî” wanîyenî û zafhumarê çekuya “kirt”î yî. Seke aseno nê çekuyî hetê etîmîlojîkî ra çekuya “kird” û zafhûmarê ci “kirdî” manenî.¹³

Nuştoxê ke etîmîlojîya çekuya “kurd”î ser o vîndenê, bale ancenî çekuya “gord”î ser ke fariskîya verêne de yena manaya “qehreman”î.¹⁴ Yusûf Zîyaeddîn Paşa zî ferhengê xo de (1894) di manayanê çekuya “kurd”î qeyd kenê: “1. Nameyê kurdan, 2. Egîd, cesûr, wayîrê xîretî”.¹⁵ Seke yeno zanayîş, çekuya “gird” kirdkî de zî manaya “xişn, pîl” de şuxulnîyena û çekuya “kird” manena. Labelê gereka ma nê çimeyanê arkaîkan û tarîxîyan bes nêvînî, bi ihtîyat biewnî û cigêrayîşê xo bineyna bizêdnî.

Goreyê nê çimeyanê tarîxîyan merdim eşkeno vajo ke orîjînalê çekuye yan “kird” bixoye, yan zî çekuya “kurd” telafuzê kirdan de bedelîyaya biya “kurd”. Mesela tayê çekuyê ke ziwananê xerîban de yan zî kirdkî de sey “u/ü” telafuz benî, kirdkî de tadîyayî biyî “î”. Mavajî “musluman, şukur, türk, wişk” kirdkî de sey “misliman, şikir, tirk” vajîyeno. Reyna kirdkî de telafuzê tayê çekuyan ca bi ca sey “u” yan “î” bedelîyeno. Mevajî “wişk-wuşk”, “ziwa-zuwa”, “nizdî-nuzdî”, “t-tu”... Xora kirdkî de vengê “u” û vengê “î” hetê telafuzî ra zaf pêra nizdî yî. Labelê merdim bi asanî nêşkeno vajo ke çekuyanê “kurd” û “kird”î ra kamcîn çekuye hîna orîjînal a.

2.1.2. Çimeyanê Nuşteki û Fekkîyan de “Kird”

Nameyê “kird” tarîxê nêzdî yê kirdan de tewr verî kitabê Peter Lerchî de vîyareno. Ziwanas Peter Lerch 1856 de sey yew wazîfedarê Akademîya Zanistî yê Qraliyetê Rûsya, kurdê ke şerê Qirimî de miyanê artêşa Osmanîyan de sey esîr kewtî destê artêşa Rûsya û Roslow de yew kampe de mendî, înan miyan de gêrayo û fekê înan ra tayê metnê kirdkî û kirdaskî arê dayî.¹⁶ Dima nê metnî verî bi rûskî, dima zî bi almanî çap biyî. Binê metnanê kurdî de manaya înan a almanîkî zî dîyaya. No kitab hetê tarîxê nuşteki yê kirdan ra zî zaf muhîm o. Çimkî kirdkî, reya verêne nê kitabî de ca girewta. Kitabê P. Lerchî de metnêk

12 V. Minorsky, “Kurds, Kurdistan”, *The Encyclopedia of Islam* ra neql: Th. Bois, D. N. Mac Kenzie, V. Minorsky, *Kürtler ve Kürdistan*, Doz, İstanbul 2004, r. 45

13 Malmîsanij, *Kird, Kırmanc, Dimilî veya Zaza Kürtleri*, Deng Yayınları, İstanbul 1996, r. 4

14 V. Minorsky, “Kurds, Kurdistan”, *The Encyclopedia of Islam* ra neql Th. Bois, D. N. Mac Kenzie, V. Minorsky, *Kürtler ve Kürdistan*, Doz, İstanbul 2004, r. 48

15 Yusuf Ziyaeddin Paşa, *Kürtçe-Türkçe Sözlük (El-Hediyye El-Hamidiyye fi’l-Lûgat El-Kurdiyye)*, Tadayox: M. Emin Bozarslan, Çıra Yayınları, İstanbul, 1978, r. 218

16 Seyîdxan Kurij, “Zazalar ve Zazaca Yazını”, http://www.zazaki.net/file/zazalar_v...pdf

de qewxeyê Nêrib û Hênî ra behs beno. Weyra de axayê Nêribî Xelef Axa, merdîmanê xo anceno pêser û eskeranê xo teşwîqê şerî keno. Qiseykerdişê Xelef Axayî wina vîyareno: “... Xelef Axa va ke eskerî xo ra: ‘Bewnî axalê! Ma şonî qewxe, metersî, eskerê Daqma Begî zav û, hema pêrû Tirk î, nêşênî ma de qewxe bikî, ma pêrû canmirdê **Kirdan** î, mêrdeî eşîran î, metersî, ma ha şonî.....”¹⁷

Seke aseno ewta de Xelef Axa, xo û şarê xo heme sey “kird” name keno. Arêdayoxê nê metnî ziwanzan P. Lerch, hem binê metnê orjînalî de wexto ke manaya almankî dano hem zî cildê diyin de qismê “ferhengekê zazakî” de çekuya “kird” sey “Kurde” (kurd) tercume kerdo.¹⁸

Ehmedê Xasî peynîya kitabê xo *Mewlidê Kirdî* de çekuya “kird” şuxulneno. Kitab 1899 de Dîyarbekir de çap bîyo. No kitabo tewr verên o ke hetê yew kirdî ra safî bi kirdkî weşanîyayo. Coka destpêkê edebîyatê kirdkî yê nuşteki hesebîyeno.¹⁹ Ehmedê Xasî temambîyayîşê mewlidî ra wina behs keno: “Temam bi viraştişê *Mewlidê Kirdî* bi yardimê Xalîqî û feyz û bereketê peyxemberê ma, sellelahu eleyhî we ela alihî we sellem, bi destê Ehmedê Xasî Hezanicî di henzar û hîrê sey û şîyyes serrî de bi tarîxê erebî.”²⁰ Seke aseno nuşttoxê kirdan yo yewin Ehmedê Xasî, zîwanê xo ra “kirdî” vano.

Derheqê xonamekerdişê kurdan de sosyolog Zîya Gokalp wina vano: “Mi wextêk kurdî bi tetkîkê eseranê înan yê edebî panc grûban de tesnîf kerdîbî. Nê panc grûbî nê yî: Kurmanc, Zaza, Soran, Gûran (Goran), Lur.”²¹

“Nê qewmê kurdî hem xo hem zî yewbînan cîya-cîya name kenî. Mesela, kurmancî xo sey ‘kurd’ name nêkenî, vanî ma ‘kurmanc î’. Nê zazayan ra ‘dunbulî’ vanî. Kurdê Başûrî ke hetê tirkan ra sey ‘kurdê Babanî’ name benî, [kurmancî] înan ra ‘soran’ vanî. Ziwanê ke pê qisey kenî, ci ra ‘kurmancî’ vanî.

Eke ma bêrî zazayan ser: Nê bi kesreyê kafê Erebi xo ra **kird** vanî, kurmancan ra zî *kirdas* vanî. Labelê tirkan nameyê *kurdî* texsisê kurmancan kerdo. Wexto ke ‘felan merdim kurd o, yan zî zaza yo’ vajîyo, *kurd* ra meqsed *kurmanc* o. Reyna nînan ke nameyê *zazayî* dayo *dunbulîyan* tirkî bi xo yî. Ne *zazayî* ne zî kurmancî nameyê *zazayî* nêşuxulnenî.”²²

Goreyê Kemal Badilî, kirdî seba ke xo kurdê esil vînenî coka xo sey *kird*, kurmancan zî sey *kirdasî* name kenî: “Tirkîya de *zazayî* xo sey kurdê esilî hesebnenî û xo ra **kird**, xo ra teber kurdanê bînan ra, bi îfadeyêko hîna rast kurmancan ra

17 Peter J. A. Lerch, “Qewxê Nêrib û Hênî”, *Forschungen über die Kurden und die Iranischen Nordchaldaer* - Band I, St. Petersburg 1857, r. 78

18 Peter J. A. Lerch, *Forschungen über die Kurden und die Iranischen Nordchaldaer* - Band II, St. Petersburg 1858, r. 197

19 Roşan Lezgîn, “Mewlidê Kirdî”, <http://www.zazaki.net/haber/mewlid-kird-57.htm>

20 Ehmedê Xasî, *Mewlidê Nebî*, Litoğrafya Matbaası, Dîyarbekir Vilayeti, 1899, r. 28

21 Zîya Gokalp, *Kürt Aşiretleri Üzerine Sosyolojik Tetkikler*, Sosyal Yayınlar, İstanbul 1992, r. 24

22 Zîya Gokalp, *Kürt Aşiretleri Üzerine Sosyolojik Tetkikler*, Sosyal Yayınlar, İstanbul 1992, r. 27

zî *kirdasî* (Kürdümsü, Kürtçük) vanî. Kurmancî, zazayan ra nadîren *zaza*, la hîna zaf *dimilî* (Dimilî: Dımıllı/Dımılce) vanî.”²³

Qaso ke Malmîsanij neql keno, Gwevdereyic, yew meqaleya xo de wexto ke derheqê Çewlîgî (Çolig) de malumat dano, uca de behsê çekuya “Kird”î zî keno: “Zony Çolig **Kird** û. Tikye merdimy **Kird**, [zonî] ma rî vony Zazakî, tikye vony Dimilî. Lakîn ma vony **Kird**.”²⁴

Yew beyta ke hetê murîdanê Şêx Selahedîn Efendî ra vajîyena, uca de zî çekuya “kird” vîyarena. Na beyte sey “Gelê **Kirdo**, rind bizonî” dest pêkena.²⁵

Yew şîra Şêx Mehdî de zî çend cayan de çekuya “kird” vîyarena:

“(…) Ey şêxê mino rilişte / Ti ma r’ kenî qûm û nuşte / Tue **kird** xwi r’ key yew helquşte / Ti şew û ruc he y ser ruenişte. | Ey şêxê min feksuelaqi / Çi ben însû pey exlaqi / **Kirdî** r’ nîheyon nûn tueraqi / Ti wen leşê bueraqi. | Benû umnû qîjen mele / **Kird** şîn bajar ben ‘emele / Dewûn d’ xelû, cewû kenû cele / Şêx, melay ma ben qimil, mele. (...) Ti ser a şîn? Ti ser a şîn? / Ti cezme kuwên, hewa ra şîn / Ti sey fuzû, teyara şîn / Tue **kird** kew pird, ti ser ra şîn”²⁶

Deyîra “Şarik û Şivon” ke mîyanê kirdan de vajîyena, tede çekuya “kird” vîyarena: “Koyê Sipî berz’ koyon o / Ser’ yê zî Şarik Şivon o / Şo ser bown’ welat’ **kirdûno** / Ez tîya ra şîya wo”²⁷

Yew vateyê verênan de zî çekuya “kird” manaya heme kurdan de ameya şuxulnayîş: “Kird bi mird; ya cinî remnen ya zî merdîm kişen.”²⁸

Yewna deyîra meşhure ya kirdan, “Deyîra Ehmedê Musayê Axon” de bi tefuzo umûmî çekuya “kurd” vîyarena: “Gidî leyro, mi va Delî Fikrî ne dîn o ne îmon o, leyro leyro / We bîyo qesabê ma **kurdon** o, **Kurdiston** o, leyro leyro, leyro Ehmedê mi leyro”²⁹ Na deyîra anonîme de, badê herbê Şêx Seidî zulmê qumandanê tirkan Elî Heyder û Delî Fikrî ra behs beno. Seke aseno şarî, xo sey “kurd”, welatê xo zî sey *Kurdistan* name kerdo.³⁰

23 Kemal Badıllı, *Türkçe İzahlı Kürtçe Grameri (Kürmançça Lehçesi)*, 1965, Ankara, s. 6

24 Gwevdereyic, “Çolig”, *Demokrat (kovara sıyasi û çandi)*, no: 7 (Adar 1990), r. 20 ra neql: Malmîsanij, *Kird, Kırmanc, Dimilî veya Zaza Kürtleri*, Deng Yayınları, İstanbul 1996, r. 2

25 Harûn, “Yew Beyta Miridanê Şêx Selaheddinê Şêx Se’îdi”, *Armanc*, Stockholm, no:128, r. 10 ra neql: Malmîsanij, ecv. r. 2

26 Mehdî Özsoy, “Şêx û Mela”, Çira, kovara kulturî, Hejmar 3, îlon 1995, Stockholm, r. 81-82

- cezme: cezbe, cûyî: cuwen, feksuelaqi: fekgilêjgin, helquşte: Tirkî de “tahtarevalli”, rilişte: kesoy ke riyê yê amewo liştîş

27 Na deyîre nê qesetî ra gêrîyaya: Sait Kılıç, “Şarik Şivon”, Album: Ez Mireno, 2007 (CD-Album)

28 No vateyê verênan dewa Çewlîgî Mîyalanî (bi tirkî: Gökdere) ra hetê Îsmail Guvenî ra neqlê ma bi.

29 Hin Gewêlij (Dengbêj), “Deyîra Ehmedê Musayê Axon”, *Newepel*, Hûmare: 14, 01-15 oktobra 2011, r. 8

30 Ozano Çewlîgij Rençber Ezîz zî çekuya “kird” ra heme kurdan qest keno: “Ma firset zaf da

Kirdî mintiqaya xo ra *Kirdane* vanî. Kirdane, manaya xo ya ferhengî de yeno manaya “Kirdey, çîyo ke bi terzê kirdan o, kirdkî yo”. Labelê Kirdane miyanê şarî de yeno manaya “çayo ke kirdî tede ciwîyenî”. Kurdanê bînan de zî çekuya *Kurdane* esta. Mesela nameyê albumê Sediq Terîfî *Kurdane* (کردانه) yo.³¹ Reyna, nameyê yew radyoya kurdan ke hîna zaf bi lehçeya lekî weşane kena zî *Kurdane* yo.³²

Kurdanê bînan de çekuya *Kurdewarî* esta ke a zî manaya *kurdane/kirdane* dana. Kurdanê Başûr û Rojhelatî miyan de çekuya “kurdewarî” ca bi ca manaya Kurdîstanî zî dana. Goreyo ke Malmîsnajî neql keno, şair Hêmin wexto ke “Kurdewarî, ey wulatî cwanekem” (Kurdewarî, ey welatê min o rindek) vano, na mana qest keno. Reyna ferhengê şair Hejar û ferhengî Mehabadî de zî “kurdewarî” manaya welatî de nusîyaya.³³ Ferhengê Îzolî de na çekuye sey “munasibê urfê kurdan” izex bîya.³⁴

Manaya xo ya eslî ra vêşer tayê cayanê Kirdaneyî de çekuya “kird” wayîrê manayêka sosyolojîk a zî. Yanî nê cayan de “kird” teberê keyê şêxan, axayan û mîreyan de yena şuxulnayîş. Mesela Pîran de bêxeyca Key Axan û Key Şêxan, reyna Gêl de zî bêxeyca Key Mîran semedê şarî “kird” vajîyeno.³⁵ Eynî manaya sosyolojîke seba çekuya “kirmanc/kurmanc” zî esta. Hetta dewrê Osmanîyan de çekuya “tirk” zî bêqîymet bî û yew cîyabîyayîşê komelkî nawitêne. Bi rastî her dewr de merdimê ke wayîrê situatuya îdarî bî, waşto ke şarê bêsitatu ra xo cîya bikî. Ferhengê Fariskî de, manaya xo ya eslî het de “kurd” yeno manaya “şiwane (şane)” û “koçer” zî.³⁶

2.2. Kirmanc

Kirdê ke mintiqaya Dêrsim û Erzinganî de ciwîyenî zafane xo ra “kirmanc”, zîwanê xo ra zî “kirmanckî” vanî. Welatê xo zî sey *Kirmanckîye* name kenî. Nê, cîrananê xo kurmancan ra “kirdas/kirdaş”, zîwanê înan ra zî “kirdaskî/kirdaşkî” vanî. Çîyo balkêş kirdê ke hetê Motkî/Modanî de ciwîyenî xo ra “kurmanc”, zîwanê xo ra zî “dimilî” vanî.³⁷

Çekuyê “kirmanc” û “kurmanc” eynî kok ra yenî, kurdanê bînan de zî ca bi ca “kirmanc” vajîyeno. *Kirmanc*, Dêrsim de herçiqas manaya kurdê ke bi lehçe-

---

tirkûno / Tirkûn guret cey kirdûno” (Çira) Doğan Karasu, *Dinya d’ Yo Darê Ma Rençber Ezîz*, Vate Yay., İstanbul 2012, r. 119

31 Sedîgh Tarîf & Kamkar Ensemble – Kordaneh, <http://delzendeha.blogfa.com/post-260.aspx>

32 Radyo Kurdane, <http://kurdane.com/>

33 Malmîsanîj, *Kird, Kirmanc, Dimilî veya Zaza Kürtleri*, Deng Yayınları, İstanbul 1996, r. 4

34 D. İzolî, *Ferheng: Kurdi-Tirki, Türkçe-Kürtçe*, Deng Yayınları, İstanbul, 1992, r. 246

35 Malmîsanîj, *Kird, Kirmanc, Dimilî veya Zaza Kürtleri*, Deng Yayınları, İstanbul 1996, r. 3

36 Cemşîd Salehpûr, *Farsça-Türkçe Genel Sözlüğü*, Jangal Yayınevi, 1964 (?), r. 964

37 Malmîsanîj, “Derheqê Kirmancanê Modanî (Motkanî) de”, *Vate: Kovara Kulturî*, Hûmare 32, r. 74

ya zazakî qisey kenî de bêro şuxulnayîş zî, ge-ge bi hawayêko umumî manaya “kurd” de zî yena şuxulnayîş.

2.2.1. Derheqê Kokê Çekuya “Kirmanc”î de

Derheqê kokê çekuya *kurmanc/kirmanc* de çend fikrê cîyayî estî. Goreyê V. Minorsky, çekuya *kurmanc*, *kurd* û *mand* ra ameya pê û yena manaya “kurdê Medî”. M. Izady vano beno ke na çekuye *kurd* û *Manna* ra ameya pê û yena manaya “kurdê Mannayî”.³⁸ Celadet Bedirxan bi xo tayê nuşteyanê xo de sey “kurdmanc/kurdmançî” şuxulnaya.³⁹ E. B. Soane neql keno ke Kurdistan de telafuzê çekuya *kurmançî*, sey *kurmanjî*, *kurdmanjî*, *kurmançî* telafuz bena û eslê çekuya *kurdmahî* ya. Reyna Soane neql keno ke goreyê tayê nuştexan *mah* manaya “Med”î de ya.⁴⁰ D. N. MacKenzie zî ihtîmalê *kurd* û *Mada* (Median) ra behs keno.⁴¹ Seke yeno zanayene kokê kurdan hetanî Medan (ÎV seserra 7.) reseno.

Goreyê yewna teorî, *kirmanc* şaristanê kurdan Kirmanşan ra eleqedar o. Goreyê tayênan zî şaristanê *Kirmanî* ra eleqedar o. Goreyê nînan na çekuye yena manaya “kirmanij”, yanî keso ke şaristanê Kirmanî ra yan zî bajarê Kirmanşanî ra yo. Seke yeno zanayîş kirdkî de suffîksê “-ij” aîdîyetê cayî mojneno, sey “çewlîgij, pîranij, dewij”.

Goreyê tayê çimeyanê armenîyan “*Kirmançî* zîwanê armenkî de yena manaya ‘lajê kurdî’ yanî ‘kurdîzade’. Demê verî de wexto ke armenî yewbînan ra bicigrîyayênî vatêne ke ‘kurd mançî’ (lajê kurdî). Dima no telafuz bedelîyayo bîyo *kirmançî*.”⁴² M. Tayfun zî nê ihtîmalî ra behs keno ke “çekuya *kurmanc* çekuyêka pêrabeste ya û çekuyanê *kurd* û *manc* ra ameya pê. ‘Manç’ zî armenkî de yeno manaya ‘lajî’.”⁴³

2.2.2. Çimeyanê Nuşteki û Fekkîyan de “Kirmanc”

Kilaman û deyîranê Dêrsimî de çekuyê *kirmanc* û *kirmançîye* zaf vîyarenê. Ma nînan ra tayê nimûneyan bidî:

38 Mehrdad R. Izady, *Kürtler Bir El kitabı*, Doz Yayınları, İstanbul 2004, r. 299

39 Celadet Bedirxan & Roger Lescot, *Grammaire Kurde (Dialecte Kurmandji)*, Librairie d’Amérique Et d’Orient, Paris, 1970

40 E. B. Soane, *Grammar of the Kurmanjî or Kurdish Language*, London 1913, r. 11

41 D. N. MacKenzie, “Kurds, Kurdistan”, *The Encyclopedia of Islam*, Cîld: V, Brill, Netherlands 1986, r. 479-480

42 V. Bardizaktsi, B. Natanyan, K. Srvantsyants, *Dersim Gizemi, Palu-Harput 1878*, 2.Cilt, Derlem Yay., İstanbul 2010, r.144

43 İhsan Nurî, *Kürtlerin Kökeni*, Tercume: M. Tayfun, Doz Yay. İkinci Baskı, İstanbul, 1991, r. 111 (cênot)

“De bîye bîye, wela begê mi bîye / Hêfê mi yêno be Sey Uşênî / Haq zane-
no reyisê **Kirmanciye** / Ewro axlerê Dersimî dê arê / Berdê verê daraxaciye...”⁴⁴
(Sey Uşen û Sey Riza)

“Derê Laçi bivêso / Yivisê mi gavan o / Bira pêro dê, na qewxa aşîre nîya /
Merevê **kirmancî** û zalimanê tirkan o / Destê xo ra xo mecêrê / Sar ma rê qolaye
vano / Pepug bêro binîso / Cêncûnê ma rê biwano...”⁴⁵ (Derê Laçi)

Na kilama cêrêne lajê Seyîd Rizayî Bava Îbrahîmî ser o bi fekê Seyîd Rizayî
vajîyaya:

“Vacî vacî Bavayê ho ser o vacî / Bavayê mi şîyo Xozat / Cêno padîşayena
Kirmancî / Dêrdê aşîronê Kowê Dersimî lacê mi bî / Ewro Şîna vesayiye de
pêro ho ra kerdê rajî / Cinaza lazê mi wedarê / Ez o ser o komet û turbûn
virajî...”⁴⁶ (Bava)

Varyanto bîn wina yo: “Pîr Bavayê mi / Tekito şîyo Xozato vêsaye / Cêno
Begligêna **Kirmancî**”⁴⁷

Bava, wexto ke 1933 de hetê tayê merdimanê eşîra Qîrxanî ra kişîya; ey
dima, mîyanê dêrsimijan de şer virazîyabi û tayê dewî tal bibî. Na rewşe kilaman
de wina vajîyaya:

“Heqo ti carû naye qebul mekerê, / **Kirmanc** çitur **kirmancî** ver dewû tal
kero”.⁴⁸

Na kilame reîsê eşîra Balîyan ra Munzur Axayê Qeremanî ser o vajîyaya ke
hetê Dîyab Axayî ra 1930 de dîyayo kişîş: “Mircanî ser o tef û duman o / Vanê,
‘sona dîyarê dewanê tirkan / Bayremê tirkan o’ / Vanê ‘no wo kişîyo begê **Kir-
mancan o**’.”⁴⁹

Na kilame/lawike serdarê eşîra Bextîyaran Şahan Axayî ser o vajîyaya:

“Şahan Axayê mi merdo nêmerdo / Şikîyo tilsimê **Kirmanciye**...” (Şahan
Axa)⁵⁰

Na lawike de bi fekê Xidê Alê Îsme qirrkerdişê Dêrsimî yê 1937-38 yeno
îfadekerdiş:

“Bira, Xidir vano: / No kelepurrê ma / wertê **Kirmanciye** de / Çira hende
bîyo ucuzî”⁵¹ (Lawika Xidir Axayî)

44 Zîlfi, “Folklorê Kurdî ebe Zarava Dimilki”, Hêvî, Hejmar 1, Parîs, Îlon 1983, r. 93

45 Zîlfi, “Folklorê Kurdî ebe Zarava Dimilki-II”, Hêvî, Hejmar 2, Parîs, Gulan 1984, r. 114-115

46 Fîrat, “Folklorê Dersimî ra-II”, Hêvî, Hejmar 5, Parîs, Gulan 1986, r. 106

47 Munzur Çem, *Dersim Merkezli Kürt Aleviliği*, Vate Yayınları, İstanbul 2009, r. 628

48 Munzur Çem, *Dersim Merkezli Kürt Aleviliği*, Vate Yayınları, İstanbul 2009, r. 630

49 Munzur Çem, *Dersim Merkezli Kürt Aleviliği*, Vate Yayınları, İstanbul 2009, r. 627

50 Munzur Çem, *Hawara Dêrsimî*, Weşanên Deng, İstanbul 2003, r. 197

51 Munzur Çem, *Hawara Dêrsimî*, Weşanên Deng, İstanbul 2003, r. 264 û *Dersim Merkezli Kürt Aleviliği*, Vate, 2009, r. 629

Pilê eşîra Kurêşan ra Pîr Usênê Seyîdî, 1937 de Xarpêt de Seyîd Rizayî reyde amebi dardekerdiş. Na kilame ey ser o vajîyaya:

“Hêfê mi yeno ve Sey Usenî rê / Heqê dina cor vêneno ke reisê **Kirmancî** yo”⁵²

Qemero Areyiz yew kilama xo de wina vano:

“[Mi] hatirê xo wast bînû tever, / Verê çêverî de guret mi ra, / Tirkonê Anadolîye, / Des hot mordemî danê zû mordem ro, / Tey çîn o şeref û camêrdîye. / Mi va: ‘Heqo, nika bivîyêne / Naza çor xortê **Kirmanciye**, / Ma ve sima ra pêro dênê, / Sarî bidîyene kerden û camêrdîye.’ (...) Mi va / ‘Najnî, mi ra çi wazena? / To de çîn o gonî-qeyretê **Kirmanciye**’...”⁵³

Şaîra dêrsimije Wakile (1900-1980) wina vana:

“Dêsim welatê **Kirmancî** yo / Tenga sey Riza û seda Sêy Qajî yo”⁵⁴

Nuştoxê dêrsimij Zilfî nuşteyê xo “Ferhengekê Dimilkî-Kurmancî-Tirkî” de manaya çekuya “kirmanc”î wina dano: “Kirmanc (n): Kurmanc: Kurmanc veya Kürt”; “Kirmanciye (m): Kurmancîti: Kürtlük”⁵⁵

Goreyo ke Malmîsanij neql keno, nuştoxê dêrsimij Mustafa Duzgun derheqê na babate de wina vano: “Şarê Dêrsimî hetê nesebî ra xo ra kirmanc vano, sewbîna nameyan nêgurênenê. Mavajî, merdimêko xerîb yan zî merdimêko dêrsimij nîyo, bêhemd ey ra ‘zaza’ vajo, dêrsimij ey ra cigîrîyeno, vano ‘ney, ez zaza nîyo, kirmanc o.’ Rastî wina ya ke kirmancê dêrsimijî xo ra qet ‘zaza’ nêvanî. (...) Reyna şarê Dêrsimî herra/erdê kalikanê xo, welatê kirmancan bi ‘Kirmanciye’ name keno. La bi tirkî yan zî bi sewbîna ziwanî wexto ke welatê xo ra behs bikî ‘Kurdistan’ vanî. Mesela, şaîr, zanaye û qehramanê Dêrsimî Elîşêr ‘Dersim Türküsü’ de çekuya ‘Kürdistan’ şuxulneno.⁵⁶ Reyna kirmancê dêrsimijî semedê azadîya Kurdîstanî, telegraf û dilekçeyê ke Ewrûpa û Tirkîya rê şîrawitî hemîne de welatê xo bi “Kurdistan” name kerdo. Dêrsim de çekuyê ‘Kirmanciye’ û ‘Kurdistan’î mîyan de tu ferqêk çîn o. Reyna Dêrsim de nameyê welatî yan çekuya ‘Kirmanciye’ yan “Kur-

52 Munzur Çem, *Dersim Merkezli Kürt Aleviliği*, Vate Yayınları, İstanbul 2009, r. 629

53 Hawar, “Çend Lawikê Qemê Arêyizi”, *Berhem (kovara lêkolînê civaki û çandî)*, Stockholm, No: 3 (Îlon 1988), r. 59 ra neql: Malmîsanij, *Kird, Kirmanc, Dimilî veya Zaza Kürtleri*, Deng Yayınları, İstanbul 1996, r. 5-6

-Reyna biewnî: “Konferansê Zanistî yê Zonê Kurdkî ser o Lerzan Jandîlî de roportaj”-I, DêrsimInfo, <http://dersiminfo.com/konferanse-zanisti-ye-zone-kurdki-ser-o-lerzan-jandili-de-roportaj/>

54 Daimi Cengiz, *Dizeleriyle Tarihe Tanık Dersim Şairi Sey Qajî*, Horasan Yayınları, İstanbul 2010, r. 190

55 Zilfî, “*Ferhengok: Dimilki-Kurmanci-Tirki*”, Hêvî, Hejmar 1, Paris, Îlon 1983, r. 113

56 “Kahramanı çoktur kılınc takınır / Bütün Kürdistan’a yardım dokunur / Havariçler yedi devlet sakınır / Allah’tandır kavi beli Dersim’in” (Daimi Cengiz, *Dizeleriyle Tarihe Tanık Dersim Şairi Sey Qajî*, Horasan Yayınları, İstanbul 2010, r. 183)

distan' tena semedê Dêrsimî ney, wazeno wa 'Kirmanc bo, wazeno wa 'zaza' bo, wazeno wa 'kur' yan 'kurd' bo, semedê welatê heme kurdan yeno xebetnayîş.⁵⁷

Munzur Çem, yew roportajê xo de vano ke "Rojhelatê Dêrsimî de merdim hertim eşkeno vatişanê sey 'kirmancê Erzurumî', 'kirmancê Muşî', 'kirmancê Dîyarbekirî' bieşnawo.⁵⁸

Pîr Riza Yagmûr zî roportajê xo de çekuya *kirmanc* manaya heme kurdan de gurênenno:

"Kirmanco 29 reyî sere dardo we, Çiqa ke sere dardo we kirmanco, alewîyê xo cîya findetê, safiyê xo cîya findetê. Hama na peyên de se kerdo? Alewîyî, safiyî, hatta tirkî werte de yê."⁵⁹ Reyna, sewbîna cayan de tebîrê "elewîyonê kirmancû" zî şuxulneno û merdim roportajê ey ra bi eşkera fam keno ke hem sunî hem zî elewî kirmancî estî.⁶⁰

Tayê cayanê elewîyan de çekuyê "kirmanc" û "elewî" hetê mana ra biyî yew. Munzur Çem, derheqê manaya çekuya "kirmanc"î de nê tespitan wina sererast keno: "Zafê cayanê Dêrsimî de 'kirmanc' tena ê ke lehçeya kirmancî (zazakî) qisey kenî înan temsîl nêkeno. Rojhelatê Dêrsimî de elewî bo, sunnî bo kurdê ke bi kurmanckî qisey kenî, ê zî wina name benî. Bi no hewa no name, seba qiseykerdoxanê her di lehçeyan nameyêko muşterek beno. Labelê îstîsnaya naye, rojawanê Dêrsimî, Sêwas û Qeyserî yê. Uca de kurdê elewî xo ra 'kirmanc' vanî, labelê tirk yan zî kurd ferq nêkeno sunnîyan ra 'tirk' vanî. Bi vatişo bîn, zıwanê înan de elewîyîye kurdîye de, sunnîyîye zî tirkîye de bîya yew. Kirmancîye zî kurdîye û Kurdîstanî ifade kena."⁶¹

Mebusê tirkan û serekê TBMM Abdulxaliq Renda, serra 1925î de bajaranê kurdan ra gêreno û raporêk amade keno. O rapor de təkiliya "kurdîye" û "elewîyîye" wina îzeh keno: "Tesîrê muhîti hende zaf o ke Elezîz û Çemişgezêkî miyan de dormaleyê Gumrukhanê Ezatî de panc-şes dewî estî ke bêxeyca tirkî tu zıwanêk nêzanî; labelê semedo ke elewî yî, vanî ke ma kurd î"⁶²

Yewna manaya sosoyolojîke zî na ya ke tayê cayan de *kirmanc/kurmanç*, şêx, pîr, beg, axa ra teber semedê şarê dewijî, yanî tebeqeya bêstatuye rê zî yeno va-

57 M. Dûzgûn, "Torêy ve Adetê Dersimi", Berhem (kovara lêkolînên civakî û çandî), Stockholm, No: 1 (Şubat 1988), r. 37 ra neqlkerdox: Malmîsanij, *Kird, Kirmanc, Dîmlî veya Zaza Kürtleri*, Deng Yayınları, İstanbul 1996, r. 4

58 Zazaki.org, "Munzur Çem ile Röportaj", <http://www.zazaki.org/modules.php?name=News&file=article&sid=17>

59 "Pîr Riza Yagmurî de îtiqad ser o (Qisimo 1.)" <http://dersiminfo.com/pir-riza-yagmuri-de-itiqad-ser-o-qisimo-1/>

60 "Pîr Riza Yagmurî de îtiqad ser o (Qisimo 3.)" <http://dersiminfo.com/roportaj-pir-riza-yagmuri-de-itiqad-ser-o-qisimo-3/>

61 Munzur Çem, *Dersim Merkezli Kürt Aleviliği*, Vate Yayınları, İstanbul 2009, r. 552

62 Mehmet Bayrak, *Kürtler ve Ulsual Demokratik Mücadeleleri*, Öz-Ge Yayınları, r. 453 ra neqlkerdox: Munzur Çem, *Dersim Merkezli Kürt Aleviliği*, Vate Yayınları, İstanbul 2009, r. 312

tiş. Derheqê naye de sosyolog Îsmâil Beşikçi vano ke “Kirmanç, kurd o. Labelê feodalê şerqî xo kirmanç qebûl nêkenî.” Goreyê Beşikçi, senî ke wextê Osmanîyan de tirkmen bêqîymet bi, labelê dewrê neteweperwerîye de qîymet girewt, eke kurdî newtewebîyayîşê xo tamam bikî do kirmanc zî qîymet bigîro.⁶³

Telafuzê “kurmanc” zî tayê cayan de eynî mana de vajîyeno. Mesela, Salmas û Urmîye de mîyanê kurdan de kesê ke mensûbê eşîrêk nêbî û karê zîreat û cite bikî, înan ra “kurmanc” vajîyeno.⁶⁴ Îhsan Nûrî zî ney tesdîq keno: “Kurdîstan de hetê Rizaîye û Şahpûr de kesê ke mensûbê eşîre bî, xo ra kurd vanî; kesê ke citêrî bî, înan ra zî ‘kurmanc’ vanî. Nê kurmancî zî xo ra kurd vanî. Nê eşîrî xo miletê kurdî ra beşa kurmancan ra hesebnenî, la hetê ziwan, kultur û edetî ra beyntarê înan û ê bînan de ferq çin o.”⁶⁵

Ehmedê Xanî kitabê xo *Mem û Zîn* de qîsmê sebebê telîfî (sebebê nuştîşî) de “kurd” û “kurmanc” pêdîma eynî mana de şuxulneno.

“Da xelq nebêjîtin ku: **Ekrad**⁶⁶ / Bê ma’rifet in, bê esl û binyad / Enwaê mîlel xwedan kitêb in / **Kurmanc** tenê di bêhesêb in”⁶⁷ (Wa şar nêvajo ke: Kurdî / bê merîfet, bê esl û bê binge yî / Zaf miletî wayîrê kitabî yî / Tena kurmancî bêhesab î – BZ)

Tayê nusxeyanê *Mem û Zîn* de na çekuye sey “kirmanc” nusîyaya.⁶⁸

Çekuya “kirmanc”, kurmancanê Tirkîya mîyan de hîna zaf sey “kurmanc” la mintiqaya Behdînan de hawayê dêrsimijan sey “kirmanc” telafuz bena.⁶⁹ Reyna tayê kurdê Başûrî zî semedê xo “kirmanc/kirmanç” lehçeya xo ra zî “kirmancî xwerû”, kurmancîya Vakûrî ra zî “kirmancî serû” vanî. Akademîya Kurdî ya Bexdadî zî lehçeyanê Kurdîstanê Îran û Îraqî ra “kirmanciya xwarû” û lehçeya kurdanê Tirkîya ra zî “kirmanciya serû” vana.⁷⁰ Sorankî de telafuzê çekuye sey “kirmanc/kirmancî” yo. Mesela, yew rojnameyo ke 1926-1930 de bi sorankî weşanîyayo, nameyê ci “Zarî Kirmancî” yo.⁷¹ Ferhengê Îzolî de zî çekuya “kir-

63 İsmail Beşikçi, *Doğu Anadolu'nun Düzeni, Sosyo-Ekonomik ve Etnik Temeller*, 3. Basım, C. I, Yurt Kitap -Yayın, Ankara, 1992, r. 191 ra neqlkerdox: Malmîsanij, *Kird, Kirmanc, Dimili veya Zaza Kürtleri*, Deng Yay., İstanbul 1996, r. 9

64 Perwîz Cîhanî, “Kurmanc Kî ne?”, *Sırwe (gowari edebi-ferhengi)*, Urmîye, No: 16 (Xezelwer 1366), r. 64 ra neql: Malmîsanij, *Kird, Kirmanc, Dimili veya Zaza Kürtleri*, Deng Yayınları, İstanbul 1996, r. 9

65 Îhsan Nûrî, *Kürtlerin Kökeni*, Tercume: M. Tayfun, Doz Yay. İkinci Baskı, İstanbul, 1991, r. 115

66 “Ekrad” erebkî de zafhûmarîya çekuya “kurd” a.

67 Ehmedê Xanî, *Mem û Zîn*, Amadekar: M. Emîn Bozarlan, Gün Yayınları, 1968, r. 61

68 Ehmedê Xanî, *Memozîn*, Transkrîpsiyon: Arîf Zêrevan, Nefel, Stockholm, 2004, r. 45

69 Malmîsanij, *Kird, Kirmanc, Dimili veya Zaza Kürtleri*, Deng Yayınları, İstanbul, 1996, r. 8

70 “*Pîrsên alfabe ya kurdî*”, Hêvî, kovara çandîya giştî, No: 1, Parîs, Ilon 1983, r. 9

71 Amir Hassanpour, *Kürdistan'da Milliyetçilik ve Dil (1918-1985)*, Tadayoxî: İbrahim Bingöl & Cemil Gündoğan, Avesta Yayınları, İstanbul 2005, r. 78 û r. 347-350

manc” û “kurmanc” telafuzê yewbînan î.⁷² Goreyo ke Malmîsanij Ferhengê Xalî ra neql keno, şîweya Erdelanî de “kirmanc” sey “kirmac” vajiyeno.⁷³

Papazê armenîyan ra Bogos Natanyan zî raporane xo de (1878) semedê kurmancan çekuya “kirmaç” şuxulneno. Goreyê Natanyanî “şarê Palî, armenî, tirk û kurdan ra mutesekkîl o. Kurdî zî di qisim î: zaza û kirmançî.”⁷⁴

Seke ma destpêk de behs kerd bi şarê Modanî (Motkî) xo ra “kirmanc” ney “kurmanc” vano, la zıwanê xo ra “dimilî” vanî. Roportajê Îshaq Tepeyî na babete de balkêş o:

“- Şima bi xo, xo çi hesabnenî?
- Ma xwi ra vanê kurmanc.
- Şima vanî kurmanc? Şima nêvanî ‘dimilî’?
- Wextê ku vacê ‘Zan’ tu çiba [çi] wo?’, ma vanê ‘dimlî’. Wextê ku vacê ‘Pekî millet olereq ti çiba yî?’, ma vanê ‘kurmanc’. Ma nêvanê ‘Ez dimlî ya’, yen [yan] zî ‘Ez zaza ya’; ma vanê ‘Ez kurmanc a’. Lê ma nêvanê ‘Ez kurmancî mijûliyena’, ma vanê ‘Ez dimlî mijûliyena’. Ma hete qet kes nêvano ‘zaza’ yen zî ‘Zazakî’.”⁷⁵

2.3. Dimilî

Kirdê ke Çermûge, Şankûş, Sêwregî, Gerger û Şiro de ciwîyenî xo ra “dimilî”, zıwanê xo ra zî “dimilî” yan zî “dimilkî” vanî. Zafane, nê cayan de “dimilî” hem nameyê şarî hem zî nameyê zıwanî îfade keno.⁷⁶ Dimilî cırananê xo kurmancan ra *kirdas*, zıwanê înan ra zî *kirdasî* yan *kirdaskî* vanî. Nameyê “dimilî” hetê kurmancan ra zî semedê heme kurdanê zazayan yeno şuxulnayış.

2.3.1. Derheqê Kokê Çekuya “Dimilî” de

Derheqê kokê nê nameyî de çend teoriyê cıyayî estî. Goreyê yew teoriye çekuya *Dimilî* eslê xo de *Deylem* ra yena. *Deylem*, vakûrê Îranî de miyanê behrê Hezarî û Qezvînî de nameyê mintiqayêka koyî yo.⁷⁷ Şaro ke na mintıqa de ciwîyayo înan ra *Deylemî* vajiyayo. La wextê Buweyhîyan de (seserra 10.) sînorê *Deylemî* binê behrê Hezarî heme girewtbi xo miyan.⁷⁸ Goreyê na teoriye, eslê dimilîyan *Deylem* ra yeno û zıwanê înan zî zıwananê *Deylemî* ra yeno. Dima

72 D. İzolî, *Ferheng: Kurdi-Tirki, Türkçe-Kürtçe*, Deng Yayınları, İstanbul, 1992, r. 237

73 Mihemedî Xal, *Ferhengî Xal*, C. III, Çapxaney Kamerani, Silêmanî (Süleymaniye), 1976, r. 83 ra neql: Malmîsanij, *Kird, Kirmanc, Dimilî veya Zaza Kürtleri*, Deng Yayınları, İstanbul 1996, r. 8

74 V. Bardizaktsi, B. Natanyan, K. Srvantsyants, *Dersim Gizemi, Palu-Harput 1878, 2. Cilt*, Derlem Yay., İstanbul, 2010, r. 144

75 Malmîsanij, “*Derheqê Kirmancanê Modanî (Motkanî) de*”, Vate: Kovara Kulturî, Numre 32, r. 74

76 Fahri Pamukçu, *Gramerê Zazakî*, Vejîyaîşê Tîjî, İstanbul 2011, r. 31

77 *Deylem* nika Îran de eyaletê Gilanî miyan de yo.

78 Tahsîn Yazıcı, “*Deylem*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 9, TDV, İstanbul 1994, r. 263-264

vengê *I û m* ca vurnayo, name meqlûb biyo û sey *Dimili* ameyo vatiş. Goreyo ke G. Asatrian behs keno, armenîyan mîyan de dimilîyan ra sey “*dlmik*” zî vajiyeno. Goreyê Asatriani “*dlmik*” têkilîya *Deylemî* îşaret kena.⁷⁹ F. C. Andreas, O. Mann, K. Hadank û V. Mînosrky na teorîya “*Deylem*”î mudafaa kerda.⁸⁰ Tayê nuştoxê bînî ke dima amey, înan zî nuşteyanê xo de ca dayo na teorîye.⁸¹

Mehrdad R. Izady têkilîya dimilîyan û *Deylemî* bi ewnîyayîşêko cîya wina îzeh keno:

“Derheqê kokê etnîsîteyê *deylemîyan* û bitaybetî demanê bînan de derheqê vurîyayîşê etnîsîteyê înan de zelalîyêk çin a. *Deylemî* (dîlamî) wextê îslamî de cêrê behrê Hezarî de koyanê Elbrûzî de vejîyaybî meydan. Labelê wexto ke rêça înan hetanî verê dewrê îslamîyetî teqîb bibo, kokê înan reseno vakurê çemê Dicle ke nika tede tornê înan yê modernî kurdê dimilî (*zazayî*) ciwîyenî. Kitabê zerduştîyan ra *Bundabîşn*, dîlamani hetê behrê Hezarî de ney, hetê vakurê Dicle de nawneno. Qeydê Kilîseyê Arbelayî (Hewlêr) zî vakurê Sincarî de (cayo ke çimeyê Dicle yo) *Beth Dailomaye* ra yanî welatê *deyleman* ra behs keno. Strabon (Cografya, XVI.i.1) û Tacîtus (Serebûtê Tarîxî, VI.xliv) zî şar û welatê Dolo-mene/Delymaie Kurdistan de, cayo ke awa Dicle vejîyena uca de nawnenî. (...) Tarîxnas Ebûl Fîda, wexto ke kokê etnîsîteyê *deylemîyan* de çend teorîyan munaqeşe keno, têkilîya înan û kurdan hîna maqûl vînen. (...) Nika zî dormaleyê koyanê Elbrûzî de tayê kurdî estî ke hetê bawerî ra yaresanî yî, labelê nê kurdî demanê peyînan de ameyî ewta, la reyna zî no nawneno ke ewta tarîx ra nat maruzê koçê kurdan biyo.”⁸²

Goreyê fikrê Izady eslê *deyleman* kurd o, û înan ra qîsmêk Mezopotamyaya corêne ra koç kerdo şîyê cêrê behrê Hezarî, la dima hetê etnîkî ra xilt biyî û vurîyayî, derheqê nê vurîyayîşê etnîkî de çimeyî zelalî çin î. M. Emîn Zekî Beg zî Hamzatul Îsfahanî û Îskender Munşî ra qala “*Deylemî* yew eşîra kurdan a” neql keno, labelê bi ihtiyat ewnîyeno.⁸³

Teorîya *Deylemî* bingeyê xo hîna zaf bedelnayîşê vengana ra gêna. La hema hetê tarîxî ra derheqê têkilîya çekuya “*dimilî*” û “*Deylemî*” de delîlêko zelal nêvejîyayo meydan.

Hetê kokê çekuye ra sewbîna fikrê cîyayî zî estî. Goreyê tayê nuştoxan

79 Garnik S. Asatrian & N. Kh. Gevorgian, “Zaza Miscelanny, Notes on some religious customs and institutions.”, *Acta Iranica*, Volume XII, Belgium 1988, r. 500

80 Karl Hadank, *Mundarten der Zâzâ, hauptsächlich aus Siverek und Kor*, Berlin 1932, r. 4-6

81 Garnik Asatrian, “Dimlî”, *Encyclopedia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/dimlî>

82 Mehrdad R. Izady, *Kürtler Bir El kitabı*, Doz Yayınları, İstanbul 2004, r. 103-105

83 Îskender Beg Munşî, *Alemara-yi Abbasi*, Cilt:3, r. 712 ra neql: M. Emîn Zekî Beg, *Meşahîr-î Kurd û Kurdistan (Kürd ve Kürdistan Ünlüleri)*, Çev. M. Baban, M. Yağmur, S. Kutlay, Stockholm 1998, r. 11

kokê kurdan eslê xo de reseno di eşîranê girdan. Nê eşîrî *Zil û Mil* î. *Dimilî* zî çekuyanê *dum* û *mel* ra yena pê; manaya xo “dimê Mil”î yo; yanî eslê xo *Mil* ra yenî.⁸⁴ Goreyê tayênan na eşîre seba ke demeyêk tabîe eşîra Milî bîya coka înan ra “Du-Milî” vajîyayo, yanî “dimê eşîra Milî.”⁸⁵

Goreyê teorîya bîne zî kelîmeya “dimilî”, eşîra *Dinbilî* ra yena. Qaso ke *Şerefname* de behs beno, “dimbilî” yew eşîra kurdan a ke eslê înan Botan ra yo. Demeyêk Xoy, Sekmenabad, Şemdînan, Hekarî, Kotur, Bargîrî û Çaldîran de hukim kerdo.⁸⁶

Telafuzê na çekuye tarîx de sey “dunbulî, dumbulî, dinbilî, dimbilî, dumilî û dimilî” cîya-cîya vîyareno. Nê telafuzê cîya-cîyayî wendişê herfanê erebkî “دنبلی” (d-n-b-l-y) ra yenî. Wina aseno ke kokê çekuye “dunbulî/“dinbilî” yo û vengê na çekuye sey “nb > nm > m” bedelîyayo bîyo “dimilî”. No tewir bedelîyayîşê vengan kirdkî de esto. Nimûne:

“şenbe > sembe > şeme”, “sinbore > simbore > simore”, “tenbel > tembel > temel”⁸⁷

Bedelîyayîşê nê vengan sewbîna ziwanan de zî esto. Mavajî, erebkî de goreyê qaydeyê wendişî, eke herfê *nb* têdîma bîyê sey *mb* wanîyenî. Sey “leyunbezenne > leyumbezenne.”⁸⁸

Goreyo ke Malmîsanîj neql keno dormeleyê Motkî û Sasonî de semedê zazayan “dimbilan” vajîyeno (-an îzafeyê zafhûmarîye yo).⁸⁹ Sewbîna çimeyî zî eşkera kenî ke “dunbulî/dinbilî” û “dumilî/dimilî” eynî yî. Ma do cêr de çimeyanê tarîxîyan ra nê nimûneyan rêz bikî.

2.3.1. Çimeyanê Nuşteki û Fekkîyan de “Dimilî”

Goreyo ke tarîxnas Wisif Zozanî neql keno, “reya verêne Ebû Henîfe Dînawerî (820-895) behsê “dunbulîyan” kerdo. Ebû Henîfe kitabê xo *Ensab’ul Ekrad* (Nesebê Kurdan) de behsê dunbilîyan keno û eslê dunbulîyan resneno Emîr Îsayî. Şerefxan zî *Şerefname* de eynî malumatî dano. Dînawerî, wexto ke *Kitabu’n-Nebat* de nebatatê Kurdîstanî ra behs keno bi nameyê *Gendala* yew dare ra behs keno û vano ke na dare hîna zaf Bîlad’ud Dunbul (Dîyarê Dunbulîyan) de esta. Dima vano ke, dunbulî bi na dare çermeyanê xo debax kenî, qalikê dare

84 Süleyman Sabri, *Van Tarihi*, r. 43 ra neql: Dr. Mahmut Rışvanoğlu, *Doğu Aşiretleri ve Emperyalizm*, 3. Baskı, Türk Kültür Yay., İstanbul, 1978, r. 94 ra neql: Malmîsanîj, *ecv*, r. 11

85 Kemal Badıllı, *Türkçe İzhahlı Kürtçe Grameri (Kürmançça Lehçesi)*, Ankara, 1965, r. 6

86 Şeref Xan, *Şerefname*, Tadayox: M. Emin Bozarıslan, Hasat Yayınları, İstanbul 1990, r. 345-353

87 Malmîsanîj, *Kird, Kırmanc, Dimilî veya Zaza Kürtleri*, Deng Yayınları, İstanbul 1996, r. 14

- Biewnî: Grûba Xebate ya Vateyî, *Ferhengê Kırmancî (Zazakî)-Tirkî*, Wesanxaneyê Vateyî, İstanbul 2009, r. 624

88 No qaydeyê tecwîdî ra “îqlab” vajîyeno, sey “mîn badî > mim badî.”

89 Malmîsanîj, *Kird, Kırmanc, Dimilî veya Zaza Kürtleri*, Deng Yayınları, İstanbul 1996, r. 11

zî wişk kenî, tehnenî û dima birînê ke fekê heywanan de vejîyenê, semedê înan sey darû şuxulnenî. Çîyo balkêş na dare hema zî mintiqaya zazayan de sey “gendar” yena zanayîş û heta nê demanê peyînan zî semedê debaxkerdişê meşkan û birînê dewaran ameyênî şuxulnayîş.⁹⁰

Dima, tarîxnas Mesûdî (896-956) *ed-Denabile* (zafhûmara çekuya *dunbilî*) ra behs keno ke na qebile Sûriye de ciwiyena.⁹¹

Muhaddîs Ebû Tahîr es-Silefî (1080-1180) kitabê xo *Mu'cemû's Sefer* de derisa hedise de nameyê seydayê xo *Ridwan bîn Îbrâhim bîn Memlân ed-Dunbulî el-Kurdî* dano. Seke aseno ewta de “dunbulî” qebileyêka kurdan a.⁹² Selefî, eynî kitabê xo de behsê yewna alimî zî keno ke kunyeya ey “Deylemî” ya. Ma ewta ra zî fam kenî ke “dunbulî” û “Deylem” di çekuyê cîya yî, yanî kokê çekuya “dunbulî” “Deylem” ra nêna.

Goreyo ke tarîxnas Wisif Zozanî neql keno, “Tarîxnasê seserra 12. ra Îbnul Ezraq el-Fariqî, kitabê xo *Tarîxê Meyafarqîn û Amîd* de qismê Merwanîyan de bi nameyê Ebdûrrehman bîn ebî'l-Werd ed-Dunbulî behsê yew serdarî keno.”⁹³ No zî nawneno ke Dunbulî na seserre ra pey tay bî zî ameyî mintiqaya xo ya nikayîne.

Alimê nesebî Îbn Nûqta el Hanbelî (1183-1231) kitabê xo *Tekmîletu'l-Îkmal* de dunbilîyan ra behs keno. Na qebîla ra nameyê di aliman vano ke nesebê nê aliman reseno Musul. No zî nawneno ke Musul seba dunbulîyan welatêko qedîmî bîyo.⁹⁴

Tarîxnaso namdar Zehebî (1274-1348) *Muştebihu'n Nisbe* (Nesebê Pêmanayeyî) de vano ke “Dunbulî yew eşîra kurdan a û hetê Musulî de ciwiyena.”⁹⁵

Fadlullah Îbnul-Umerî Şehabuddîn Ehmed (1301-1349), kitabê xo *Mesaliku'l-Ebsar* de na çekuye sey “dunbulî” nuseno û cayê înan vakûrê rojhelatê Musulî de koyê Meqlûbî nawneno.⁹⁶

90 Wisif Zozanî, *Dünbülfler, Zazalar yahud Kirdler* (meqaleya nêweşanîyaye)

91 Arşak Poladyan, *VII.-X. Yüzyıllarda Kürtler*, Çeviren: Mehmet Demir, Özgür Gelecek Yayınları, Ankara, 1991, r. 92 ra neql: Malmîsanij, *Kird, Kirmanc, Dimili veya Zaza Kürtleri*, Deng Yayınları, İstanbul 1996, r. 12

92 Wisif Zozanî, “Dünbülfler, Zazalar yahud Kirdler” (meqaleya nêweşanîyaye)

93 Wisif Zozanî, “Dünbülfler, Zazalar yahud Kirdler” (meqaleya nêweşanîyaye)

94 Roşan Lezgîn, “Dimili/Zazaki ve Zazalar Üzerine”, <http://www.zazaki.net/haber/dimilizazaki-ve-zazalar-uzerine-979.htm>

95 Zeki Alimoğlu, “Zazaca Kürtçenin Bir Lehçesidir”, <http://www.zazaki.net/haber/zazaca-kurtcenin-bir-lehcesidir-721.htm>

96 M. Emin Zeki, *Xulasetu Tarixu'l-Kurd we Kurdistan Min Eqdemi'l-'Usûri'l-Tarixiyye Hettel'l-An*, Arapçaya Çeviren: Muhammed 'Elî 'Ewnî, C. I, İkinci basım, 1961, r. 368 ra neql: Malmîsanij, *ecv.*, r. 12

Fîrûzabadî (1329-1414) zî ferhengê xo yo namdar *El-Qamusu'l-Mûhît* de rastnuştîşê çekuye sey “dunbul” nawneno û vano ke “*Dunbul* nameyê yew eşîra kurdan o ke verê cû hetê Musulî de ciwîyayêne. Faqîyê Şafî Ehmed b. Nasr û muheddis Elî b. Ebû Bekr b. Suleyman Dunbulîyan ra yî.”⁹⁷ Tarîxnasê Memlukîyan ra Maqrîzî (1364-1442) zî dunbulîyan sey qebîleyêka kurde qeyd keno.⁹⁸

Seke aseno nê çimeyanê rewênan de welatê dunbulîyan der û dorê Musulî de aseno. La dima wina aseno ke dunbulîyan ra qismêk koç kerdo şîyî vaktûr û hetanî Azerbeycan vila bîyê.

Şerefxan (1543-1603) *Şerefname* de vano ke “*Dinbilî* yew eşîra kurdan a. Eslê înan Botan ra yo û înan ra “Dunbulî Boxt” vajîyayo. Demeyêk Xoy, Sekmenabad, Şemdînan, Hekarî, Kotur, Bargîrî û Çaldiran de hukim kerdo. Dinbilî verê cû êzîdî bî, dima bîy musulman.” *Şerefname* de derheqê beganê dinbilîyan de gelek malumat esto.⁹⁹ Goreyê çimeyan wextê Safewîyan de bi serektîya Suleyman Xanî qismêkê dunbilîyan meylê şîitiye kerdo. Sewbîna çimeyan de zî behs beno ke demê Emîr Behlulî de bîatê Şêx Heyderê Safewî kerdo û bîyî şîî.¹⁰⁰

Dunbulîyê ke nika Îran de ciwîyenî hetê ziwani ra asîmîle bîyê û azerkî qisey kenî.¹⁰¹ Begê dinbilîyan bi xo tarîxê xo nuştö. Mesela, Ebdurrezaq Xan Dunbulî 1850 de *Tarîxê Denabîle* (Tarîxê Dunbulîyan) de kokê dunbulîyan resneno bermekîyan.¹⁰² *Asarii Şiiye El-Îmamîye* de zî behs beno ke bermekî eşîra dunbulî ra yî.¹⁰³ Dunbulîyê Îranî nika keyepelê *donboli.info* ser o derheqê tarîxî xo de malumat danî û eslê xo kurd vînenî.

Ewlîya Çelebî (1611-1682) zî *Seyehatname* de hukimdarîya dunbulîyan ra behs keno û vano ke rojawanê gola Urmîye de Qela Dunbulîyan esta. Wextê Osmanîyan de Defteranê Tehrîrî de dunbulî zî qeyd bîyê. 1577 de yew emîrnameyê Osmanîyan de dinbilîyan ra sey taîfeyêkê kurdan behs beno.¹⁰⁴

Yew şîira Ehmedê Xanî (1651-1707) de zî semedê “dunbul”î “dumil” vajîyeno. Beno ke neqlkerdoxî çekuya “dunbil” sey “dumil” nušta. Labelê her halûkar de

97 Mecdeddîn Yakûb Fîrûzabadî, *El-Qamusu'l-Mûhît*, C. 3, Misir 1979, r. 366

98 Wisif Zozanî, “Dünbülfler, Zazalar yahud Kirdler”, (meqaleya nêweşaniyaye)

99 Şeref Xan, *Şerefname*, Tadayox: M. Emin Bozarşlan, Hasat Yayınları, İstanbûl 1990, r. 345-353

100 Murat Alanoğlu-Muhammet Yücel, “Dimli-Zaza adı ve Tarihsel Gelişimi”, *1. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu (13-14 Mayıs 2011)*, Bingöl üniversitesi Yayınları, Ankara 2011, r. 315

101 Donbolî, <http://www.iranicaonline.org/articles/donboli-1>

102 M. Emîn Zekî Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, Terc. V. İnce, M. Dağ, R. Adak, Ş. Aslan, Nûbihar, İstanbul 2011, r. 712

103 M. Emîn Zekî Beg, *Meşahîr-i Kurd û Kurdistan*, Terc. M. Baban, M. Yağmur, S. Kutlay, Stockholm 1998, r.11

104 Murat Alanoğlu-Muhammet Yücel, “Dimli-Zaza adı ve Tarihsel Gelişimi”, *1. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu (13-14 Mayıs 2011)*, Bingöl üniversitesi Yayınları, Ankara 2011, r. 323

no nawnenno ke çekuyê “dimilî” û “dunbulî” telafuzê yewbînan î. Qismê na şîre wina yo:

“Mizgîn me hatî xweş xeber, Xan Murteza bûye serwer / Şah û serdarê Kurdistan, ji dil derxistin ew keder / (...) Çi Osmanlî çi Sefewî, her du gohdarê pendêd wî / Emn û parizîya merzê wî, karî dikir hemî li ber / Dadvan bû ew hemî deman, **Dumil**, Mehmûd û Sipîkan / Xanî, Mehend hemî Kurdan, peymangir bûn ji bo serwer”¹⁰⁵

Na şîre semedê Murteza Qulî Xan Dunbulî nusîyaya. Murtaza Xan, dewrê Şah Ebbasê diyînî (1642-1666) û Şah Suleymanê yewin (1666-1694) de begê dunbilîyan bîyo.¹⁰⁶

Elî Ekber Dehxuda (1879-1956) *Lugatname* de vano ke “*Dunbul*, mintiqaya Diyarbekirî de nameyê yew koyî yo. Dunbuliyê Azerbayacanî eslê xo de na min-tîqa ra yî. Kurdistan de sey dummel/zaza meşhûr î”.¹⁰⁷

Osman Sebrî mîyanê eşîranê êzîdîyan de eşîra “domilî” zî hûmareno.¹⁰⁸ Go-reyo ke Ehmedê Dirihî ma rê behs kerd, Koyê Şengalî de mîyanê êzîdîyan de di eşîrê bîyê: *Zaza* û *Dimilî*. *Zazayan* uca ra bar kerdo, şîyî la dimilî hema zî estî. Înan ra Xidirê Dimilî Duhok de rojnamegerî keno.

Tayê çimeyî bînî zî estî ke têkilîyê dunbulî û zazayan nawnenî. Mesela, Peter Lerch, serranê 1850an de corê Palî de eşîra Dumbelî ra behs keno û nuseno ke na eşîre zazakî qisey kena.¹⁰⁹ Ziya Gokalp, neql keno ke “[Kurmancî] zazayan ra ‘dunbulî’vanî.”¹¹⁰ M. Şerîf Firat, kitabê xo *Doğu illeri ve Varto Tarihi* (Tarihê Wilayetane Şerqî û Vartoyî) de zaf cayan de çekuyanê *zaza* û *dumbelî* sey terkîbê *zaza-dumbelî* eynî mana de şuxulneno.¹¹¹ Tayê cayan de zî sey “*Dumbelî Zazalar*” (zazayê dumbelî) gurênenno.¹¹² Seke ma cor de Malmîsanîjî ra neql kerdbi dormeleyê Motkî û Sasonî de semedê zazayan “dimbilan” vajîyeno (-an îzafeyê zafhûmarî yo). Reyna qaso ke Roşan Lezgîn neql keno, Licê de “rêzîla koyê peyê (vakur) Licê ra wet, hetê Çewligî ser, hetanî ça şîno nêno zaneyîş, kirdî vanê,

105Ebdullah M. Varlî, *Dîwan û Gobîdeyê Ehemdê Xanî yêd Mayîn*, Îstanbul 2004, r. 109

106Ebdullah M. Varlî, *Dîwan û Gobîdeyê Ehemdê Xanî yêd Mayîn*, Îstanbul 2004, r. 109
- Cemîl Rojbeyani, Fermandarîya Dumbulîyan li der û dora Tebrîzê, <http://aso-zagrosi.over-blog.com/article-30477740.html>

- “Emîr Murteza Qulî Xan Dunbulî”, <http://www.donboli.info/morteza-goi-khan.htm>

107M. Cemil Rojbeyani, “Fermanrewayîy Dunbuliyekan Le Tewrêz û Dewrûberî da”, *Karwan*, No: 32 (Mayîsî 1985), r. 18 ra neql: Malmîsanîj, ecv, r. 13

108Osman Sebrî, “Êzdî û Ola Wan-3”, *Ronahî (Supplemen illustré de la revue Hawar)*, Hejmar 21, Şam, 1.12.1943, r. 15

109Malmîsanîj, *Kird, Kırmanc, Dimilî veya Zaza Kürtleri*, Deng Yayınları, İstanbul 1996, r. 12

110Ziya Gokalp, *Kürt Aşiretleri Üzerine Sosyolojik Tetkikler*, Sosyal Yayınlar, İstanbul, 1992, r. 27

111M. Şerîf Firat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, MEB, İkinci baskı, Ankara 1961, r. 10, 11, 24, 27, 55, 66, 125

112M. Şerîf Firat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, MEB, İkinci baskı, Ankara 1961, r. 67, 69

“Kirdane” la kurmancî vanê, “Dimilya” yan zî “Dimbilya”.¹¹³ Nê malumatî eynî wext nawnenî ke *dimili* û *dimbili/dunbuli* telafuzê yewbinan î.

Mehemed Elî Ewnî wexto ke *Şerefname* açarneno erebkî, peynîya kitabî de şecereyê xo bi ziwanê erebkî nuşto. Kirdkiya nê nuşteyî wina ya: “Temam bi çarnayîşo bêkêmasî, tewr zeîfê qulanî Homayî, Mehemed Elî Ewnî lajê Ebdulqadir Ewnî Efendî û tornê Mehemed Elî Axayo Babij dest ra biyo. Şarê Sêwregi ra, eşîrê **Dunbulî** yanî **Zaza** ra û miletê **Kurd** ra yo (عشيرة وجنسا والكردي شعبا) (والدنبلي لظاظنايا). Homa Teala eyi damê fesadan ra bipawo. Qahîre de ronîşte yo. No nuşteyê xo 15 Êlule serrê 1948 de nuşto”¹¹⁴

Heto bin ra kitabê *Meşahirul-Kurd û Kurdistan* de sey cêrnotî derheqê dunbulîyan de vano ke, “Bi raştî no name qey yew şaxê kurdanê pîlî rê vajîyeno. Welatê Kurdistanî de vila bî. Şarî xerîbî înan ra vanî *zaza*.”¹¹⁵

Goreyê tayê çimeyan zî *donboli* eslê xo de kurdê kurmanc î. Lajê Huseyn Xan Donbolî, Teymûr Paşa *Tarix-e Keşaf* de eslê donbolîyan sey *kurmanc* nîşan dano. Nusxayê nê kitabî serra 1849î nawnena.¹¹⁶

Şerefxan, Dunbilyan ra sey “eşîrê Dinbilyan” bi îfadeyê zafhûmarî behs keno. Tayê çimeyan de dunbilyan ra sey “ebr” yanî sey “eşîrêka konfederatîfe” behs beno.¹¹⁷ Wina aseno ke dunbili eşîrêka girde biya û zaf eşîr û barixan ra ameya pê. Ewro herçiqas nameyê “dimilî” teşmilê zafê kirdan biyo zî sey nameyê eşîre zî esta û qismêkê înan kird/zaza û qismêkê înan zî kirdas/kurmanc o. Merdim şêno vajo ke, yan rewna ra mîyanê dunbulîyan de nê her di lehçeyî qisey biyêne. Yan zî zemanî reyde goreyê cografya lehçeyê înan vurîyayo.

2.4. Zaza

Kirdê ke derûdorê Xarpêt, Pali û Maden de ciwîyenî qismêkê înan xo ra vanî “zaza”. Reyna, hetê Qoçgîrî û Aksaray de zî tayê kirdî xo sey “zaza” name kenî. Nê, ziwanê xo ra “zazakî” vanî. Cîrananê xo kurmancan ra *kurmanc/kurmonc* yan

113 Roşan Lezgîn, “Nameyê Dew û Mezrayanê Licê”, <http://www.zazaki.net/haber/namey-dew-mezrayan-lic-80.htm>

114 Şerefxan Bidlisî, *Şerefname*, trc. Mehemed Elî Ewnî, Dimeşq 2006, C. 2, r. 215 ra neql: Wisif Zozanî, “Asmênê Kirdan ra Estareyêko Nimite: Mehemed Elî Ewnî”, *Nûbihar*, Hûmare 118, C. 15, İstanbul 2012, r. 9

115 Wisif Zozanî, “Asmênê Kirdan ra Estareyêko Nimite: Mehemed Elî Ewnî”, *Nûbihar*, Hûmare: 118, İstanbul 2012, r. 10

116 M. Reza Hamzeh’ee, *Yaresan (Ehl-i Hak) Bir Kürt Cemaati Üzerine Sosyolojik Tarihsel ve Dini-Tarihsel Bir İnceleme*, İngilizceden Çeviren: Engin Öpengin, Avesta, İstanbul 2009, r. 62

117 İbrahim Bozkurt, “Dümbülliler veya Bermekiler”, *Aşiretler Tarihi*, İstanbul 2009 ra neql: <http://www.asiretler.com/Yazilar.asp?goster=dos&id=169>

zî *kirdas/kirdasi* vanî. Ma naye vaji ke ewro no name teşmilê zafê kirdan biyo û goreyê serranê verênan mintiqaya Kirdane de nika vêşî vila biyo.

2.4.1. Derheqê Kokê Çekuya “Zaza” de

Derheqê kokê çekuya “zaza” de nuştox û cigêrayoxan miyan de yew pêameyişêk çin bo zî wina aseno ke rêça na çekuye hetanî dewrê verê Îsayî şina.

Îsayî ra ver nîzdê serra 3000–2500 de bajarê Sumeriyan Marî de nameyê yew mabedî *Ninni-Zaza* bi. Nê mabedî ra tayê çiyê ke mendî Sûriye/Şam de Muzeya Milî de yî.¹¹⁸ Marî, nika sinorê Sûriye de, rojawanê Fîratî de bi nameyê Tell Herîr yew bajarêko antîk o. Eslê xo de *Ninni-Zaza* yan *İnnana-Zaza* yew homaya Sumeriyan a.¹¹⁹

Zaza, Tewrat de zî sey nameyê şexsî vîyareno. Goreyê tewratî *Zaza* neslê Yehûdayî ra lajê Yonatanî yo.¹²⁰

Goreyo ke Xalis Ataksoy neql keno, Kirxî verê Îsayî 880 de seba Asur-Nazirpalî şonî *Zaza-Buba*. No ca beno ke hetê koyê Mîhrabî yan zî koyê Çîmenî de bo. No ca nîzdiyê welatê Kirxî/Korxî yo.¹²¹ Koyê Mîhrabî hetê Madenî de yo ke uca de nika zazayî ciwîyenî.

Wextê qralê Persan Darîusê yewinî (522-486 ÎV) de bi nameyê *Zazana* cayêk ra behs beno. No name kitabeyê Bîstunî¹²² de estûna yewin, paragrafo 19. û rêza 92. de vîyareno. Qral Darîus behs keno ke *Zazana* serê rayîrê Babilî de, kinarê Fîratî de şaristanêk o.¹²³

Dewrê Îslamîyetî de zî no hewa nameyê cografîkî sey “روزان” *Zozan*, *Zûzan*, *Zewazan*, *Zûzan el-Ekrad* (Zûzanê Kurdan) tayê nameyî çîmeyan de vîyarenî. Yaqût El-Hemawî (1179-1229), na çekuye sey “Zewazan” nuseno û vano ke “na mintîqa miyanê koyanê Armeniye, Azerbaycan, Diyarbekir û Musulî de manena. Şarê ci armenî û kurd î.” Dima Balazûrî (wefat: 893) ra neql keno ke “Îyad b. Ganem fethê Cizîre ra dima serra 19. ya hîcrî de bi rayîrê *Zewezan* şino Qarda û Bazabda.” El-Hemawî, dima Îbnul-Êsirî ra tayê malumatan neql keno. Qaso

118 Temple of Ninni-zaza, http://www.homsonline.com/EN/Citeis/slides/Mari_WorshipperStatuette.htm

- Antiquities Oriental: Mari Model, <http://www.lessing-photo.com/dispimg.asp?i=080208+4-+&cr=20&cl=1>

119 Malmîsanij, *Kird, Kirmanc, Dimilî veya Zaza Kürtleri*, Deng Yayınları, İstanbul 1996, r. 22

120 Old Testament (Tanakh), *Chronicles-I*, 2:33, r.234

121 Halis Ataksoy, *Diyarbakır Tarihinde Komuk Eli*, Haz. Yılmaz Ataksor, Çeltüt Matbaacılık, İstanbul 1988, r. 30

122 Bîstun, yew bajarê eyaletê Kîrmanşanî yo ke şarê ci kurd o.

123 The Behistun inscription, Column 1, lines 91-96, <http://www.livius.org/be-bm/behistun/behistun-t11.html>

ke Îbnul-Esîr (1160-1234) vano, “Zûzan yew mintiqa ya ke rojhelatê Dicle ra resena hetanî Cizîre. Reyna mesafeyê di rojan Musul ra cor dest pêkena resena hetanî sînore Axlât û hetanî sînore Salmasî şina û Azerbeycan de qediyena. Na mintiqa de qelayê kurdanê Boxt û Beşnewîyan estî û nê qelayî zaf saxlem û rindek î.”¹²⁴ Îbnul-Esîr eyînî wext nê cayî ra bi nameyê *Zûzan el-Ekrad* (Zûzanê Kurdan) behs keno.¹²⁵

Nefisî behs keno ke “Zazeyn” yeno manaya “di Zaz”î; û di dewê ke pêrabesteyî semedê înan vajiyeno.¹²⁶ Kitabê Hamzeh’ee de zî behs beno ke, Zazeyn di mintiqayanê pêrabesteyan ra ameyo meydan û hergû yewe sey “Zaz” tabîr bena. No ca bi ihtîmalêko pîl koyê Loristanî de yo.¹²⁷

Nê çimeyanê tarîxîyan ra fam beno ke çekuya “zaza” verê cû sey nameyêkê cografîkî ameya şuxulnayîş. Bi rastî nê nameyan û zazayanê nikayînan mîyan de têkilîyêka rasteraste îspat nêbîya, la tayê cayan de “zaza” sey nameyê cayî yeno şuxulnayîş. Goreyo ke Malmîsanîj neql keno, Erzîngan û Erzîrom-Çad de dewa *Zazalar*, Mîdyat de *Zaza*, Kurdistanê Başûrî de *Zazan*, Kurdistanê rojhelatî de mintiqaya Hewramîyan de *Zaza Ra* (Rayîrê *Zaza*) û *Qulê Zazî* yeno şuxulnayîş.¹²⁸ Sêwas-Zara de zî bi nameyê “Zazalar” yew dewe esta. Tarîxçeyê na dewe de vajiyeno ke dewe ra *Dimilie Nabalee* (*Dimilîyê Nahalê?*) zî vajiyeno. Nameyê dewijan mîyan de *Eli Dimilî* û *Kalê Dimilî* zî vajiyeno ke têkilîya *Dimilî* û *Zaza* nawnenî.¹²⁹

Tayê çimeyanê kirdaskî de zî *zaza* sey *zazan* nusîyayo. Mavajî Ferhengê Musa Anterî de “*zazan*: yew eşîra kurdan” nusîyayo.¹³⁰ Ferhengê Qanatê Kurdoyi de zî *zaza* û *zazan* eyînî mana de ameyî gurênayîş ke ferheng de “*zaza*: biewnî *zazan*” nusîyayo.¹³¹ Cegerxwîn zî yew şîra xo de wexto ke grûbanê kurdan hûmareno çekuya *Zazan* şuxulneno: “Lazim e em hewl bidin bo ittîfaqî Kurdê me / Buxtî û Zazanî min hem Sorî û Babanî tu.”¹³² Nê zî têkilîya *zaza zazan/zozan/zewazan* anî virê ma.

Ma naye vajî ke sewbîna şaran mîyan de zî sey nameyê cayî, yan sey nameyê

124 Yakut El-Hamawî, *Mucemu’l-Buldan*, C. 3, Daru’s-Sadr, Beyrut 1977, r. 415

125 Boris James, *Selahaddin ve Kürtler*, Çev: Nazlı Bilgiç, Avesta Yay., İstanbul 2011,

126 Said Nefisi, Babek, Azerî Türkçesine çeviren E. Azerî, Türkiye Türkçesine aktaran Mahmut Ayaz, Berfîn Yayınları, İstanbul, Haziran 1998, r. 37 ra neql: Roşan Lezgîn, “Khormek Sözcüğünün Kökeni Hakkında”, <http://www.zazaki.net/haber/khormek-sozcugunun-kokeni-hakkinda-440.htm>

127 M. Reza Hamzeh’ee, Yaresan (Ehl-i Hak) Bir Kürt Cemaati Üzerine Sosyolojik Tarihsel ve Dini-Tarihsel Bir İnceleme, İngilizceden Çeviren: Engin Öpengin, Avesta, İstanbul 2009, r. 98, 76 nolu dipnot

128 Malmîsanîj, *Kird, Kırmanc, Dimilî veya Zaza Kürtleri*, Deng Yayınları, İstanbul 1996, r. 25

129 Zazalarkoyu.com, “Tarihçemiz”, <http://www.zazalarkoyu.com/tr/tarihcemiz>

130 Musa Anter, *Ferhenga Khurdî-Tirkî*, Yeni Matbaa, İstanbul 1967, r. 158

131 Q. Kurdo, *Ferhenga Kurdî-Rusî*, Neşîrxana Dewletê ya Ferhengêd Zimanê Miletêd Dereve û ye Sovêtîstanê, Moskova 1960, r. 80

132 Cegerxwînê Kurdî, “Berdêlk”, *Hawar: Kovara Kurdî*, hûmare: 10, 23 Octobre 1932, r. 3

qebileyî, yan zî sey nameyê şexsî çekuya “zaza” ameya şuxulnayîş. Mesela pabesteyê Trabzon-Arsînî bi nameyê *Zazana* yew dewe esta ke nameyê na dewe nika bedelîyayo bîyo “Güneyce”.¹³³ Labelê têkilîya nê nameyan û zazayan tespît nêbiya. La wina aseno ke prosesê tarîxî de sey nameyêko cografik ameyo şuxulnayîş. Beno ke nameyêko topografik bîyo, coka hende çîya çîya cayan de esto.¹³⁴

Goreyê tayê aliman kokê çekuya “zaza” bi herfa **z** ra eleqedar a. MacKenzie û Celadet Bedirxan nê ihtîmalî ra behs kenî. Goreyê nê fikrî, zîwanê kirdan de seba ke herfa **z** zaf vîyarena coka wina vajîyayo. C. J. Rich, zî çekuya “zaza” sey “merdimo peltek, kekeme, merdimo ke qala ey fam nêbena” îzeh keno. Wina aseno ke Rich, çekuyê fransizkî *zézayer* û *zozoter* ra wina yew texmîn kerdo.¹³⁵

Goreyê tayênan zî, kokê çekuya “zaza” vengê **za** ra yeno. **Za** zayîş ra eleqedar o û tayê cayan de manaya *lañ* dano. Kurmancîya cêrêne de **za** yeno manaya *gedeyî* û *zaza* zî yeno manaya *torinî*. Kirdkîya Motkan û Hewêlî (Baykan) de, **za**, **ze**, **zak** manaya *lañ* de yeno gurênayîş. Reyna îdyomê sey “za û zêç” yan “zar û zêç” de **za** û **zar** manaya *gedeyî* de şuxulniyayê. Reyna tayê îfadeyê heqaretî sey “kutik zayê kutikî” de zî **za** manaya *lañ* de ya. Reyna çekuyanê sey *xalza*, *birarza*, *dayza/datiza*, *wariza* de zî ma na rewşe vînenî. Reyna kirdaskî de *zar*, *zak*, *zarok* zî manaya *gede* û *lañ* danî.¹³⁶ Reyna kirdkî de îfadeyê “zay zayonê ma yo” de zî **za** manaya *neseb* û *nesiñ* dano, eqrebatîya dûrî û nesla abiryaya îfade keno. Ferhengê Îzoli de zî **zaz** yeno manaya *torinî*.¹³⁷

Nê teorîyan ra teber çîyo eşkera no yo: “Zaza” wextê Osmanîyan de yew nameyê eşîra kurdan bîyo û dima manaya xoya ewroyîne ra nîzdî semedê zafê kirdan ameyo şuxulnayîş.

2.4.2. Çimeyanê Nuşteki û Fekkîyan de “Zaza”

Tarîxo nîzdî de “zaza” hîna zaf sey nameyê eşîrêka kurdan vîyareno. Şecereyê Qureyşan ke hetê Seyîd Kekilî ra weşanîyayo bi texmînî seserra 13. ra menda, nê şecereyî de talibî (muridî) û nameyê eşîra înan qeyd bîyo. Nameyê new hebî eşîranê kurdan no şecere de rêz bîyî û înan ra yew zî eşîra “Zaza” ya. Şecere de bi erebkî “Talib Molla Nebî mîn qabilet **Zaza**” yanî “Eşîra **Zaza** ra talib Molla Nebî” nusîyayo.¹³⁸

133Tapu Kadastro Erzurum 8.Bölge Müdürlüğü, <http://www.e-tkbm.gov.tr/publisher/tkdur-umilce.asp?ilceid=856>

134Gurcuyan û fransizan mîyan de sey nameyê şexsî “Zaza” esto. Peştûnan (efxanan) mîyan de zî nameyê yew eşîre “Zazî” yo: <http://www.zazai.de/zazien.html>

135Malmîsanij, *Kird, Kirmanc, Dimilî veya Zaza Kürtleri*, Deng Yayınları, İstanbul 1996, r. 22

136Malmîsanij, *Kird, Kirmanc, Dimilî veya Zaza Kürtleri*, Deng Yayınları, İstanbul 1996, r. 21

137D. İzoli, *Ferheng: Kurdi-Tırki, Türkçe-Kürtçe*, Deng Yayınları, İstanbul, 1992, r. 462

138Kureşanlı Seyyid Kekil, *Peygamberler İle Seyyidlerin Şecereleleri ve Aşiretlerin Tarihi*, Hans und Sigrid Verlag, Köln, r. 215 ra neql: Munzur Çem, <http://www.zazaki.net/file/kur%C3%AAsan-asireti-ve-gandi-kemalin-turkmenlesmesi.pdf>

Yew şîira ke nîsbetê şair Kaygusuz Abdalî (1341-1444) bena, uca de zî nameyê “zaza” vîyareno: “Eğer bu sene çıkar isem yaza / Toplayım bir parça Gür-cü, Abaza / Elime geçerse on kadar Zaza / Yolar sakalını kavlak satarım”¹³⁹

Ewliya Çelebî (1611-1682), *Seyehatname* de mîyanê eşîranê kurdan de behsê eşîra Zaza zî kenô: “... eşîra Haltî û eşîreta Çekvanî û eşîra Yezîdî eşîra Zaza û Zebârî û Lolo û eşîra Îzoli û Şîkakî û Kîkî ke vejîyenî wareyê Çewlîgî heme di henzar kurdî kenî. Des henzar heywanê înan estî û goreyê naye merdimê begê Çabaxçurî înan ra uşîr gênî.”¹⁴⁰ Çelebî, wexto ke behsê ahaliyê Çewlîgî kenô çend cayan de zazayan ra sey “Ekrad-ı Zaza” (Kurdê Zazayî) behs kenô.¹⁴¹ Çelebî yewna ca de vano ke “Duwês hebî zîwanê kurdan estê” û mîyanê înan de “zazakî” zî hûmareno. Reyna, zaf cayan de tabîrê “lisan-î Zaza-î Ekrad” şuxulneno.

Tayê wesîqeyanê arşîvê Osmanîyan de zî behsê eşîra Zaza beno. 1845 de defterê temettu yê Dîvrîgi-Yagıbasan de binê nameyê eşîra Zaza de 51 reisê xaneyî qeyd bîyî. Reyna 1886 de nuşteyo ke Mamuretu-l Ezîzî rê şawîyayo uca de behsa eşîranê Zaza û Balican beno, cayê nê eşîran Dîvrîgî û Qocgîrî aseno.

Salnameyê Wilayetê Osmanîyan de (1867 ra dima) ca bi ca behsê zazayan bîyo. Hetê nufusî ra zazayî mîyanê kurdan de hesebîyayê. Hetê zîwanî ra zî zafane “Kurdî” mîyan de hesebîyay, la wexto ke bitaybetî behs beno, zafane “lisan-î Zaza-î Ekrad”, ge-ge zî sey “Kürdçeden muharref Zazaca”, “Farsçadan Muharref Zazaca”, “Zaza lisani” tabîrê cîya-cîya estî. No het ra Mewlidê Ehmedê Xasî nimûneyêko balkêş o. Seke ma cor de behs kerd, Ehmedê Xasî seba mewlidê xo “Mewlidê Kirdî” vano. Labelê destpêkê mewlidî de nuşteyê îznê resmî de bi Tirkî “Zaza lisani” vajîyeno. Nuşteyo ke semedê musadeyê çapkerdîşê mewlidî hetê wilayetê Dîyarbekîrî ra Nezaretê Maariîfî rê şawîyayo, uca de tabîrê “Zaza lisani” vîyareno, la cewabo ke Îstanbûl ra, yanî Nezaretê Maarîfî ra yeno, uca de “Zaza lisani üzere muharrer Kürdçe Mevlid-î Şerîf” nuseno.¹⁴² Reyna, wextê Osmanîyan de behsê yew Încîlî beno ke bi Zazakî nusîyayo. No Încîl 1900 de London de çap bîyo û 1902 de erşawîyayo Îran, la seba ke hukmatê Osmanî ra musade nêgêrîyayo Bexdad de tepîşîyayo, nê nuşteyan de zî nê Încîlî ra sey “lisan-ı Zaza Kurdi” behs beno.¹⁴³

139Cahit Öztelli, *Bektaşî Gülleri*, İstanbul, 1985, r. 334 ra neql: Malmîsanij, *ecv*, r. 22 (Tayê varyantan de no qîsim çin o.)

140Ewliya Çelebi, *Seyahatname*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat Kitaplığı, 305 n.yazma, 3. Kitap, vrk. 85-b ra neql: Ercan Çağlayan, “Osmanlı Belgelerinde Zazalar ve Zazaca Üzerine Notlar”, *1.Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu (13-14 Mayıs 2011)*, Bingöl üniversitesi Yayınları, Ankara 2011, r. 273-274

141Ewliya Çelebi, *ecv*, 3. Kitap, vrk. 88-b ra neql: Ercan Çağlayan, *ecv.*, r. 274

142Neqlkerdox: Wisif Zozanî, Derheqê Tarîx û Zûnî Kirdûn di Panel, Çewlîg, 02.04.2011 (vîdeo)

143Ercan Çağlayan, “Osmanlı Belgelerinde Zazalar ve Zazaca Üzerine Notlar”, *1.Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu (13-14 Mayıs 2011)*, Bingöl üniversitesi Yayınları, Ankara 2011, r.281

Mustafa Kemal 21.08.1919 de yew telegrafê xo de wexto ke behsê Sêvas û Erzinganî keno, tabîratê “Zaza denilen Kürtler” şuxulneno.¹⁴⁴ Dr. Nurî Dêrsimî zî, *Zazayan* mîyanê eşîranê Qoçgirî de hûmareno.¹⁴⁵

Ziwanzan Le Coqî tayê metnê kurmançî û kirdkî arê dayî. Metnê kirdkî fekê Omar Îbn Elî Kosa (Umer lajê Elî Kosayî) ra arîdiyayî. Umerê Elî Kosa ke bi nameyê “Xalo” yeno şînasnayîş, xo sey “Xalo eşîret Zaza” ifade keno. Xalo xo bi kurmanckî dano şînasnayîş ke “welatê ey Çermûg o, la dima semedê karî ameyo Şam û nika Şam de mehleya Salihîye de ronîşeno, emrê ci hewtay û heştî yo.” Û dima tayê metnanê *zazakî* neqlê nuştoxî keno. Yew metn bixozazakî yo, ê bînî kurmanckî û tirkî ra tadîyayî *zazakî* ser.¹⁴⁶

Kitabê *Tarîxê Kurd û Kürdistanî* de M. Emîn Zekî Beg, “Zaza”yan mîyanê eşîranê kurdan de hûmareno. Goreyê naye eşîra *Zaza* rojhelatê Xarpêtî de ciwîyena û henzar xane ra yena pê.¹⁴⁷ Yewna ca de zî behs keno ke hetê Sêwregî de zî eşîra *Zaza* esta, labelê na tena yew eşîre nîya.¹⁴⁸

Kurdê ke Urdun de ciwîyenî mîyanê înan de zî eşîra *Zaza* esta. Înan ra Xateme *Zaza el-Kurdî* nê malumatî dayî ma: “Zaza Urdun de yew aîleya/eşîra kurdan a. Sewbîna bi nameyê ‘Şêxo, Barava, Axa...’ barixê kurdan estê. Wextê Osmanîyan de hetê Dîyarbekirî ra ameyê Urdun.”¹⁴⁹ Kitabê *Kurdê Urdunî* de zî “zaza” ra sey eşîrêka kurdan behs beno. Goreyo ke kitab de behs beno, kurdê Urdunî nê eşîran ra ameyî meydan: Eyûbî, Aşîtî, Baravî, Berazî, Daqurî, Dêrikî, Reşwanî, Şêxanî, Metînî, Millî, **Zaza**, Kikî, Wanî û Omerî. Binê eşîra *Zaza* de zî nê barix û keyeyî hûmarîyenî: Ziriklî, Zikrî, Molla, Urfalî, Siwêrekî, Îbîşî, Dîyarbekirî, Qereşolî û Alûsî.¹⁵⁰ No kitab hetê Muhammed Elî es-Siwêrekî el-Kurdî ra nusîyayo. Seke kunyeya nuştoxî ra aseno, o bi xo zî kurdanê *zazayan* ra yo. Malumatê nuştoxî û malumatê ke Ewliya Çelebî û M. Emîn Zekî Beg dano pê gênî. Heto bîn ra *Seyhatnameyê* Ewliya Çelebî de zî kitabê Elî Siwêrekî de zî nameyê “Zaza” û “Kikî” pîya vajîyenî. Beno ke nê her di eşîran pîya koç kerdo şiyî Urdun.

Goreyê nê malumatî ma şênî vajî ke prosesê tarîxî mîyan de *zaza* sey nameyê eşîrêka kurdan ameyo şuxulnayîş û dima teşmîlê kirdanê bînan zî bîyo. Xora,

144Mustafa Kemal, *Nutuk*, Cilt: 1 (1919-1920), Devlet Matbaası, İstanbul, 1934, s. 71-72

145M. Nurî Dêrsimî, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, Ani Matbaası, Halep 1952, r. 61

146Albert Von Le Coq, *Kürdische Texte*, Cild: 2, Reichsdruckerei, Berlin 1903, r. 63

147M. Emîn Zekî Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, Terc. V. İnce, M. Dağ, R. Adak, Ş. Aslan, Nûbihar, İstanbul 2011, r. 358

148M. Emîn Zekî Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, Terc. V. İnce, M. Dağ, R. Adak, Ş. Aslan, Nûbihar, İstanbul 2011, r. 363

149Bîlal Zîlan, “Urdun de Kurdê Zazayî”, *Newepel: Rojnameyo kulturî yo pancêroje*, Hûmare: 22 (01-15 Sibate 2012), r. 6

150Muhammed Alî es-Siwêrekî el-Kurdî, *Ürdün Kürtleri*, terc. Qedrî Yildirim, Avesta, İstanbul, 2006, r. 94

kirdê ke semedê xo nê nameyan şuxulnenî hetê etnikî û milî ra xo kurd vînenî.¹⁵¹
La wexto ke bitaybetî/bixusûsî xo ra behs bikî, nê nameyan şuxulnenî.

3. NAMEYÊ BÎNÎ

3.1. Şarê Ma

Kirdan ra qismêk ke hetê Gimgim (Varto) û Xinisî de ciwîyenî semedê xo nameyêko taybetî/xusûsî ra vêşêr, hîna zaf tabîrê *şarê ma* şuxulnenî. Semedê ziwanê xo zî *zonê ma* (ziwanê ma) yan *so-be* (şo-bê) vanî. Eslê xo de nê nameyê taybetî û etnikî ney, nameyê tebîî yî. Çimkî ma zanî, ê ke nameyanê bînan şuxulnenî zî qiseykerdişê xo de semedê xo “şarê ma” yan zî “zonê ma” vanî. Reyna tabîrê *so-be* zî fiilanê *şiyayîş* û *ameyîş* ra virazîyayo ke halê emirî de nê fiilî sey “şo”, “bê” vajîyenî. Nê, bi eynî mantiq *kirdaskî* ra zî *here-were* vanî. Nê tewir namekerdişê tebîî miyanê heme miletan de estî.

3.2. Ginî, Çarek, Lol

Ginî (eşîra Ginîyan), Çarek (eşîra Çarekan) û Lol (eşîra Lolan) nameyê eşîrê kurdan ê. Ginîyî, hetê Zara-Bekpar (Beypinar) û koyê Qerabelî (Sîwas) de ciwîyenî.¹⁵² Çarekî zafane hetê Zara, Dîvrîgî, Erzîngan û Erzîromî de estî. Eşîra Lolan zî Dêrsim, Erzîngan, Xinis û Gimgim de ciwîyena.¹⁵³ Cayê ke nê eşîrî tede ciwîyenî, uca de kurmancî înan ra hîna zaf bi nameyê nê eşîran xitab kenî; înan sey Ginî, Çarekî, Lolî name kenî. Mesela Xinis (Erzirom) de semedê elewîyan “Çarek” vanî, la seke ma va, nê heme nameye eşîran î; ê cayan de bi hewayêk teşmîl biyî.

3.3. Kur

Tayê cayanê Dêrsimî de semedê kurdanê sunîyan *kur* vajîyeno. Mesela, yew kilama Sey Qajî de seba ke kirdasê Qereyazî¹⁵⁴ sunî yî, înan ra sey “kur” behs beno:

“(…) Cêr saade ma hardo dewres o / Mîrê mi, cor asmêno kew o / Carû **Kirmancîye** de kês nêkoto / (Mîrê mi) binê dest û pawû (...) Mîrê zalimî do kistene / Xelîl Begê minê Yelaldî ye / Eve destê **Kurrûnê** Qereyazîye. / Mîre to wonceno soxir / kenê duskunê Cem û Cematê **Kirmancîye**”¹⁵⁵

151Serdar Yildirim, “The Use of the Name ‘Zaza’ and the Understanding of ‘Kurdishness’ among Zaza Villages of Lice and Hani”, *International Conference The Zaza People: History, Language, Culture, Identity*, Yerevan, Armenia, 28 October 2011

152M. Nurî Dersimî, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, Ani Matbaası, Halep 1952, r. 62

153M. Nurî Dersimî, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, Ani Matbaası, Halep 1952, r. 53, 55, 69

154Qereyazî yan zî Gogsî (bi tirkî: Karayazî) nika qezaya Erzîromî ya.

155Daimi Cengiz, *Dizeleriyle Tarihe Tanık Dersim Şairi Sey Qajî*, Horasan yayınları, İstanbul 2010, r.438

Goreyê ke Malmîsanij neql keno no name tena hetê kirdan ra semedê kurmancan nêvajîyeno. Tayê cayanê Dêrsim û Meraşî de elewîyê kurmancî zî semedê kurmancanê sunîyan şuxulnenî.¹⁵⁶

Tayê cayan de semedê zazayanê sunîyan zî *kur* vajîyeno. Mavajî cayê ke elewîyê dêrsimijî û zazayê sunî cîran bî, elewî ge-ge înan zî sey “kur” name kenî.¹⁵⁷ Na rewşe kitabê Heyder Işîkî de zî vîyarena. Uca de Memik Axawo Dêrsimij wina vano:

“Saadettin Efendî, Bertal Axa serekê ‘eşîrda Xormek o. Ti zî rind pê zanê. Ena ‘eşîri heyânî inkay mêldê dewleti di vejîyay. Serehewanayîşê Şêx Saîdî di derbi daya **kuruyano**.”¹⁵⁸

Qaso ke nê malumatana ra fam beno *kur* ra qest ha kird ha kirdas sunî yî. Seke tirkî de semedê kurdan manaya heqaretî de “kîro/kuro” vajîyeno, wina aseno ke *kur* zî hetê elewîyanê kurdan ra semedê sunîyanê kurdan manaya şenik dîyayîşî de yeno şuxulnayîş. La hetê etîmolojî ra *kur*, çekuya *kurd* yan *kurmanc* de ele-qedar asena ke merdim eşkeno vajo ke kilmbîyayîşê nê çekuyan o. Labelê ê ke sunîyê kurdan sey kur name kenî, zîwanê înan ra sey “kurkî” çîyêk nêvanî. Ma ewta ra zî zanî ke no eslê xo de namekerdişêko etnîkî nîyo.

Mîyanê êzîdîyan de zî wina yew halê sosyo-reaksiyonî esto. Êzîdîyan ra qismêk seba ke zafanayê kurdan musulman î, coka nêwazenî ke xo sey kurd name biki. Çimkî goreyê înan kurd manaya musulmanî de yo. Coka yan xo tena sey êzîdî, yan zî sey kurmanc name kenî.¹⁵⁹ Ma nê nimûneyan ra fam kenî ke cîyabîyayîşê bawerî ca bi ca tesîrê xo nasnameyê miletî ser o zî keno. Çekuya *kur* zî bîngewê xo wina yew cîyabîyayîşê bawerî ra girewto.

3.4. Kirdas/Kirdasî

Mîyanê kirdan de semedê kurmancan *kirdas/kirdaş/kirdasî* vajîyeno. Ê ke xo *kurmanc* û *dimilî* name kenî hema-hema temamê înan semedê kurmancan *kirdas/kirdaş*¹⁶⁰ vanî, Ê ke xo *kird* û *zaza* name kenî, înan ra zî qismêko muhîm kurmancan ra *kirdas/kirdasî* vanî. Nê eynî wext lehçeya kurmancî ra zî *kirdasî/kirdaşî* yan *kirdaskî/kirdaşkî* vanî. Mesela na kilama Sey Welî de kurmanckî ra sey *kirdaşî* behs beno: “Na Bamasurê ma ke ortê Sadiz û Hîzolî ra şî / Kilama Haqîye vurnê, çarnê lo loê **kirdaşî**”¹⁶¹

156 Malmîsanij, *Kird, Kırmanc, Dimilî veya Zaza Kürtleri*, Deng Yayınları, İstanbul 1996, r. 10

157 Ma nê malumatî yew elewîyê koçgîrijî ra girewtî.

158 Haydar Işık, *Memik Axa wo Dêrsimij*, Tirkî ra tadayox: Mihem Himbêlij, Apec, Stockholm, 1994, r.78

159 Bîlal Zîlan, “Derheqê Konferansê Erîwanî de”, *Newepel: Rojnameyo kulturî*, Hûmare: 17, 16-30 teşrîne 2011, r. 4

160 Fekê Dêrsimî de “s-s” bedelîyeno.

161 Daimi Cengiz, *Dizeleriyle Tarihe Tanık Dersim Şairi Sey Qajî*, Horasan yayınları, İstanbul 2010, r.173

Seke ma cor de zî behs kerdbi goreyê Kemal Badilî, kurdê zazayî seba ke xo kurdê esil vînenî coka xo sey *kird*, kurmancan zî sey *kirdasî* name kenî. Badilî, çekuya *kirdasî* bi tirkî “Kürdümsü, Kürtçük” (sey kurdî, seke kurd, kurdo wîtelek/hurdek) mana keno. Seke aseno *kirdas/kirdasî* çekuya *kird* û sufiksê *-as/-asî* ra ameya meydan (*kird-asî*). Kirdaskî de sufiksê *-asî* esto ke manaya *şenik, qij, tay, kemî* dano. Goreyê tayê ziwannasan eslê nê sufiksî çekuyêka kirdaskî *kasî* (şenik, qij, kemî) ra yeno û sey çekuyanê *tengasî, kurtasî, kêmasî* manaya negatîfe de yeno şuxulnayîş.¹⁶² Reyna hem kurdkî hem zî fariskî de îlaweyê *-asa* esto ke terkîban û çekuyanê pêrabesteyan de manaya *sey, seke* dano.¹⁶³ Kirdkî de zî çekuya *winasî* de ma rêça nê sufiksî vînenî.

Herçiqaş zafê cayan de semedê kurmancan *kirdas/kirdasî* vajîyo zî qezaya Licê de sey îstîsnayêk semedê kirdan/zazayan zî yeno şuxulnayîş. Licê de neke kurmancan ra, ê ke dima daxilê mîyanê eşîrê kirdan bîyî, înan ra kirdasî vanî. Yanî Licê de *kirdasî* ê ke eslê xo ra *kird/kurd* nîyî, semedê înan vajîyeno. Na babete de Roşan Lezgîn, Hemê Mede (muxtarê *Barwerde*) ra tayê malumatane balkêşan neql keno: “*Gavnor, Qencer, Qerac*, qismêkê her di *Xodîgan* û *Sêqas* kirdê koçer ê, *zîkteyîj* ê. Merkezê nê koçeranê *zîktey*, *Gavnor* o. Merkezê *zîkteyijan* zî *Zîktê* yo. Meselaya **kirdasî** bîyayîşî zî na ya ke, bi eslê xo tam kird yan zî mavajin kurd nêbîyayîş o. Nika hende kewtê têmîyan, êdî heme bîyê kird. Ê dewê cêrinî ke ma xo mîyan de înan ra vanê “**kirdasî**” la seba ke merdimê ma yê û ma reyde zaf wext koçerîye de bîyê loma kirdê bînî, ma hemîne ra vanê “**kirdasî**”. Feqet esas, ma heme **kirdasî** nîyê. *Zîkteyîjî* kirdê esil ê. Kirdasî dima amey resayê bi koçeranê ma. Ê zî di babî yê: Memanî û Ele Rûtî. Mem zî Elo Rût zî, bi eslê xo metrebî yê. Mem sêwî bîyo, dewa *Cimarre* de resayo bi koçê ma. Babîyê ey ameyo kîştîş, babîyanê ma ra yewî dadîya ey marre kerda. Babîyê ma Mem kerdo weye û dima eşîra ma ra yew kêna daya ey. Ma reyde koçerîye kerda. Elo Rût zî, merdimê Memî yo, dima ameyo resayo ma, o zî bi no qayde, bîyo kirdasî. Nika kirdan û kurmancan reyde zî kêney dayê yewbînan, bîyê kird la seba ke babî ra kirdê xasî nîyê, loma ma înan ra vanê, ‘kirdasî’. Yanî, ê ke bi eslê xo tam kird nîyê, dima bîyê kird yan zî gwnî kewta têmîyan, ma înan ra vanê, ‘kirdasî’. Ma kurmancan ra nêvanî kirdasî. Ê zî sey ma kurd ê. La zîwanê înan bineyke ferq esto. Mesela ma vanê “**kird**”, ê vanê “**kurd**”. Her di kelîmeyî yew ê. Kokê ma yew o.”¹⁶⁴

162 Beghyani Shadi Sharin, “Bêzhenasiya Zmanê Kurdî Ya Gishtî-40”, <http://www.amidakurd.net/pel/Bejenasi40>

163 Cemşîd Salehpûr, *Farsça-Türkçe Genel Sözlüğü*, Jangal Yayınevi, 1964 (?), r. 76

- Zana Farqînî, *Ferhengê Kurdî-Tirkî*, Ensîtuya Kurdî ya Stenbolê, Çapa dîyine, Zend Yayınları, İstanbul 2005, r. 55

164 Roşan Lezgîn, “Nameyê Dew û Mezrayanê Licê”, <http://www.zazaki.net/haber/namey-dew-mezrayan-lic-80.htm>

4. NETÎCE

Prosesê tarîxî mîyan de kirdan semedê xo nameyê cîya-cîyayî şuxulnayî. *Kird*, *kirmanc*, *dimilî*, *zaza* heme nameyê yew grûbe yî. Nê heme nameyî tarîx de semedê kurdan ameyî şuxulnayîş û raste-rast tarîxê kurdan ra eleqedar î.

Nê nameyan ra *kird* û *kirmanc* nameyê etnîkî û milî yî. Kirdan bi xo nê nameyî şuxulanayî û no hem bi çimeyanê nuşteki hem bi çimeyanê fekkî tespît bîyo. Seba ke nê nameyî telafuzê çekuyanê *kurd* û *kurmanc* î û kurdê bînî zî semedê xo nê nameyan şuxulnenî, çimeyanê teberî de hîna zaf sey umumî *kurd* vîyarto. Coka, merdim bi asanî nêşkeno çimeyan de rêça kurdanê *zazayan* û kurdanê bînan nê hetî ra cîya biko. Nê nameyî, hetê kirdan ra tewr verî semedê xo, dima zî bi hewayêko umumî manaya heme kurdan de ameyî gurênayîş. Nê nameyî hetê famê kurdayetî ra nawnenî ke kurdanê *zazayan* mîyan de nasnameyê kurdayetî rewên û esil o, çîyêko arizî û teberî nîyo.

Dimilî û *zaza* semedo ke hetê kokî ra nameyê eşîrkî/komelkî yî, wexto ke bitaybetî grûbanê kurdan ra behs beno, ca diyayo nameyê nê eşîran zî. Coka ma tarîxê kurdan mîyan de rêça nê çekuyan bineyna eşkenî kurdanê bînan ra cîya bikî. Nameyê *dimilî* dokumananê tarîxî de goreyê nameyê *zaza* hîna vêşî vîyareno û eslê xo de *dunbul/dumbul* ra yeno. *Zaza* zî prosesê tarîxî de sey eşîrêka kurdan vîyareno û hîna zaf çimeyanê Osmanîyan de ci ra behs beno. Nê nameyê komelkî dima ra teşmîlê kurdanê bînan zî bîyî. Bitaybetî kurmancan semedê kirdan hîna zaf *dimilî*, tirkan zî hîna zaf *zaza* şuxulnayo. Cigêrayoxê rojawanîjî zî wexto ke kurdî tesnîf kerdê, hîna zaf nê nameyî şuxulnayî. Çimkî cigêrayoxî, bi nê nameyan grûb û lehçeyê kurdan hîna rehet eşkenî yewbînan ra cîya bikî û tesnîf bikî. Coka, nê nameyan lîteraturê rojawanî de vêşî ca girewto. Kirdê ke nê nameyan semedê xo şuxulnenî hetê etnîkî û milî ra xo kurd vînenî. La wexto ke bitaybetî/bixususî xo ra behs bikî, nê nameyan şuxulnenî. Prosesê tarîxî de nê nameyî sey nameyanê alternatîfê kurdayetî yan zî sey mîletêkê teberê kurdan de yanî sey mîletêkê kurdan ra cîya nêameyî gurênayîş. Eksê ci, nê nameyî hertim semedê yew grûba cematkî ya kurdan ameyî xebitnayîş.

Nameyanê bînan ra *Gini*, *Çarek*, *Lol* nameyê eşîran î. Nê nameyî tayê mintiqayanê tengan de manaya komelkî de teber ra semedê înan vajîyenî. Vatişê “şarê ma” zî merdim nêşkeno nameyêko etnîkî yan komelkî bihesbno, no eslê xo de namekerdişêko tebîî yo. Çekuya *kur* hetê elewîyan ra semedê kurdanê sunîyan manaya qij-vînayîşî de vajîyeno, hetê bawerî ra yew cîyabîyayîşêk îfade kenno. *Kirdas* yew îstîsnayî ra teber, semedê kurmancan vajîyeno. Namekerdişê *kirdas* zî mojnenno ke kirdan hetê famê kurdayetî ra xo hîna esil dîyo û coka xo ra *kird* kurmancan ra *kirdas* vato.

Nê nameyî, hem mîyanê tarîxî de rêça kirdan bineyna roşn kenî, hem zî hetê nasnameyê etnikî û milî ra cayê kirdan eşkera kenî. Coka, wexto ke tarîxê kirdan bêro analizkerdiş, gereka nê heme nameyî pîya kirîtik bibî.

ÇIMEYÎ

- Albert Von Le Coq, *Kurdische Texte*, Cîld:2, Reichsdruckerei, Berlin 1903
- Amir Hassanpour, *Kürdistan'da Millyetçilik ve Dil*, Tercüme: İ. Bingöl & C. Gündoğan, Avesta, İstanbul 2005
- Beghyani Shadi Sharin, "Bêzhenasiya Zmanê Kurdî Ya Gishtî-40", <http://www.amidakurd.net/pel/Bejenasi40>
- Bîlal Zîlan, "Derheqê Konferansê Erîwanî de", *Newepel: Rojnameyo kulturî yo pancêsroje*, Hûmare: 17, 16-30 teşrîne 2011
- Bîlal Zîlan, "Urdun de Kurdê Zazayî", *Newepel: Rojnameyo kulturî yo pancêsroje*, Hûmare: 22, 01-15 Sibate 2012
- Borîs James, *Selahaddin ve Kürtler*, Çev: Nazlı Bilgiç, Avesta Yayınları, İstanbul 2011
- Cegerxwînê Kurdî, "Berdêlk", *Hawar: Kovara Kurdî*, hûmare: 10, 23 Octobre 1932
- Celadet Bedirxan & Roger Lescot, *Grammaire Kurde (Dialecte Kurmandji)*, Librairie d'Amérique Et d'Orient, Paris 1970
- Cemal Reşid Ahmed, *Ataların Karşılaşması / Derbend ve Şervan Ülkesinde Kürtler ve Alanlar*, Erebkî ra tercume: Sıraç Direk, Avesta Yayınları, İstanbul 1998
- Cemîl Rojbeyani, "Fermandarîya Dumbulîyan li der û dora Tebrîzê", <http://aso-zagrosi.over-blog.com/article-30477740.html>
- Cemşîd Salehpûr, *Farsça-Türkçe Genel Sözlüğü*, Jangal Yayınevi, 1964
- D. İzoli, *Ferheng: Kurdî-Tırki, Türkçe-Kürtçe*, Deng Yayınları, İstanbul 1992
- D. N. MacKenzie, "Kurds, Kurdistan", *The Encyclopedia of Islam - V*, Brill, Netherlands 1986
- Daimi Cengiz, *Dizeleriyle Tarihe Tanık Dersim Şairi Sey Qajî*, Horasan Yayınları, İstanbul 2010
- DêrsimInfo, "Konferansê Zanistî yê Zonê Kurdî ser o Lerzan Jandîlî de roportaj - I", <http://dersiminfo.com/konferanse-zanisti-ye-zone-kurdki-ser-o-lerzan-jandili-de-roportaj/>
- Doğan Karasu, *Dinya d' Yo Darê Ma Rençber Ezîz*, Vate Yay., İstanbul 2012
- Donboli.info, "Emîr Murteza Qulî Xan Dunbulî", <http://www.donboli.info/morteza-goi-khan.htm>
- E. B. Soane, *Grammar of the Kurmanjî or Kurdish Language*, London 1913
- Ebdullah M. Varîf, *Dîwan û Gobîdeyê Ehemdê Xanî yêd Mayîn*, İstanbul 2004
- Ehmedê Xanî, *Mem û Zîn*, Amadekar: M. Emîn Bozarslan, Gün Yayınları, İstanbul 1968
- Ehmedê Xanî, *Memozîn*, Transkrîpsiyon: Arîf Zêrevan, Nefel, Stockholm 2004
- Ehmedê Xasî, *Mewlidê Nebî*, Litoğrafya Matbaası, Dîyarbekir Vilayeti, 1899
- Ercan Çağlayan, "Osmanlı Belgelerinde Zazalar ve Zazaca Üzerine Notlar", *1.Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu (13-14 Mayıs 2011)*, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Bingöl 2011
- Fahri Pamukçu, *Gramerê Zazakî*, Vejîyaîşê Tîjî, İstanbul 2011
- Firat, "Folklorê Dersimî ra-II", *Hêvî: Kovara çandîya gîştî*, No: 5, Parîs, Gulan 1986

- Garnik Asatrian, "Dimli", *Encyclopedia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/dimli>
- Garnik S. Asatrian & N. Kh. Gevorgian, "Zaza Miscelanny, Notes on some religious customs and institutions.", *Acta Iranica, Volume XII*, Belgium 1998
- Grûba Xebate ya Vateyî, *Ferhengê Kirmanckî (Zazakî)-Tirkî, Wesanxaneyê Vateyî*, İstanbul 2009
- Halis Ataksoy, *Diyarbakır Tarihinde Komuk Eli*, Haz. Yılmaz Ataksor, Çeltüt Matbaacılık, İstanbul 1988
- Haydar Işık, *Memik Axa wo Dêrsimij*, Tirkî ra tadayox: Mihem Himbêlij, Apec, Stockholm 1994
- Hin Gewêlij, "Deyîra Ehmedê Musayê Axon", *Newepel: Rojnameyo kulturî*, Hûmare: 14, 01-15 oktobre 2011
- Iranica Online, "Donboli", <http://www.iranicaonline.org/articles/donboli-1>
- İbrahim Bozkurt, "Dümbülliler veya Bermekiler", *Aşiretler Tarihi*, İstanbul 2009
- Îhsan Nurfî, *Kürtlerin Kökeni*, Tercüme: M. Tayfun, Doz Yay. İkinci Baskı, İstanbul 1991
- Karl Hadank, *Mundarten der Zâzâ, hauptsächlich aus Siverek und Kor*, Berlin 1932
- Kemal Badıllı, *Türkçe İzahlı Kürtçe Grameri (Kürmançça Lehçesi)*, Ankara 1965
- M. Emîn Zekî Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, Tercüme: V. İnce, M. Dağ, R. Adak, Ş. Aslan, Nûbihar, İstanbul 2011
- M. Emîn Zekî Beg, *Meşahir-î Kurd û Kurdistan*, Tercüme: M. Baban, M. Yağmur, S. Kutlay, Stockholm 1998
- M. Nurfî Dersimî, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, Ani Matbaası, Halep 1952
- M. Reza Hamzeh'ee, *Yaresan (Ehl-i Hak)*, Tercüme: Engin Öpengin, Avesta, İstanbul 2009
- M. Şerif Fırat, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, MEB, İkinci baskı, Ankara 1961
- Malmîsanij, "Derheqê Kirmancanê Modanî (Motkanî) de", *Vate: Kovara Kulturî*, Numre 32, Zimistan 2009
- Malmîsanij, *Kird, Kirmanc, Dimili veya Zaza Kürtleri*, Deng Yayınları, İstanbul 1996
- Mecdeddîn Yakûb Fîrûzabadî, *El-Qamusu'l-Mûhît*, C. 3, Misir 1979
- Mehdî Özsoy, "Şêx û Mela", *Çira, kovara kulturî*, Hejmar 3, îlon 1995, Stockholm
- Mehmed S. Kaya, *The Zaza Kurds of Turkey: A Middle Eastern Minority in a Globalised Society*, Tauris, London 2011
- Mehrdad R. Izady, *Kürtler Bir El Kitabı*, Doz Yayınları, İstanbul 2004
- Muhammed Alî es-Siwêrekî el-Kurdî, *Ürdün Kürtleri*, Tercüme: Qedrî Yıldırım, Avesta, İstanbul 2006
- Munzur Çem, "Kurêşan Aşireti ve 'Gandî' Kemal'in 'Türkmenleşmesi'" <http://www.zazaki.net/file/kur%C3%AAsan-asireti-ve-gandi-kemalin-turkmenlesmesi.pdf>
- Munzur Çem, *Dersim Merkezli Kürt Aleviliği*, Vate Yayınları, İstanbul 2009
- Munzur Çem, *Hawara Dêrsimî*, Weşanên Deng, İstanbul 2003
- Murat Alanoğlu-Muhammet Yücel, "Dimli-Zaza Adı ve Tarihsel Gelişimi", *1.Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu (13-14 Mayıs 2011)*, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Bingöl 2011
- Musa Anter, *Ferhenga Khurdî-Tirkî*, Yeni Matbaa, İstanbul 1967
- Mustafa Kemal, *Nutuk*, Cilt: I (1919-1920), Devlet Matbaası, İstanbul 1934
- Nazim Kok, *Rehên Kurdan Protokurd û Mîtannî*, Weşanxaneyê Ronahî, Dîyarbakir 2012
- Old Testament (Tanakh), *Chronicles-I*
- Osman Sebrî, "Êzdî û Ola Wan-3", *Ronahî (Supplemen illustré de la revue Hawar)*, Hejmar 21, Şam, Aralık 1943
- Peter J. A. Lerch, *Forschungen über die Kurden und die Iranischen Nordchaldaer - Band I*, St. Petersburg 1857
- Peter J. A. Lerch, *Forschungen über die Kurden und die Iranischen Nordchaldaer - Band II*, St. Petersburg 1858

- Pîr Rıza Yagmurî de îtiqad ser o (Qisimo 1.), <http://dersiminfo.com/pir-riza-yagmuri-de-itiqad-ser-o-qisimo-1>
- Pîr Rıza Yagmurî de îtiqad ser o (Qisimo 3.), <http://dersiminfo.com/roportaj-pir-riza-yagmuri-de-itiqad-ser-o-qisimo-3>
- Q. Kurdo, *Ferhenga Kurdî-Rusî*, Neşirxana Dewletê ya Ferhengêd Zimanê Miletêd Dereve û yê Sovêtîstanê, Moskowa 1960
- Radjo Kurdane, <http://kurdane.com/>
- Roşan Lezgîn, “Dimili/Zazaki ve Zazalar Üzerine”, <http://www.zazaki.net/haber/dimilizazaki-ve-zazalar-uzerine-979.htm>
- Roşan Lezgîn, “Khormek Sözcüğünün Kökeni Hakkında”, <http://www.zazaki.net/haber/khormek-sozcugunun-kokeni-hakkinda-440.htm>
- Roşan Lezgîn, “Mewlidê Kirdî”, <http://www.zazaki.net/haber/mewlid-kird-57.htm>
- Roşan Lezgîn, “Nameyê Dew û Mezrayanê Licê”, <http://www.zazaki.net/haber/namey-dew-mezrayan-lic-80.htm>
- Sait Kılıç, “Şarik Şiwon”, *Ez Mireno*, 2007 (CD-Album)
- Sanskrit Dictionary, <http://spokensanskrit.de/>
- Serdar Yildirim, “The Use of the Name ‘Zaza’ and the Understanding of ‘Kurdishness’ among Zaza Villages of Lice and Hani”, *International Conference The Zaza People: History, Language, Culture, Identity*, Yerevan, Armenia, 28 October 2011
- Seyîdxan Kurij, “Zazalar ve Zazaca Yazını”, http://www.zazaki.net/file/zazalar_v...pdf
- Strabo, *The Geography of Strabo V*, terc. Horace Leonard Jones, William Heinemann 1961
- Strabo, *The Geography of Strabo VII*, terc. Horace Leonard Jones, William Heinemann 1930
- Şeref Xan, *Şerefname*, Tercüme: M. Emin Bozarslan, Hasat Yayınları, İstanbul 1990
- Tahsîn Yazıcı, “Deylem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 9, TDV, İstanbul 1994
- Tapu Kadastro Erzurum 8.Bölge Müdürlüğü, <http://www.e-tkbm.gov.tr/publisher/tkdurumilce.asp?ilceid=856>
- Temple of Ninni-zaza, http://www.homsonline.com/EN/Citeis/slides/Mari_WorshipperStatuette.htm
- Th. Bois, D. N. Mac Kenzie, V. Minorsky, *Kürtler ve Kürdistan*, Doz Yayınları, İstanbul 2004
- The Behistun inscription, Column 1, lines 91-96, <http://www.livius.org/be-bm/behistun/behistun-t11.html>
- V. Bardizaktsi, B. Natanyan, K. Srvantsyants, *Dersim Gizemi, Palu-Harput 1878, 2.Cilt*, Derlem Yay., İstanbul 2010
- V. Minorsky, “Kurds, Kurdistan”, *The Encyclopedia of Islam - V*, Brill, Netherlands 1986
- Wisif Zozanî, “Asmênê Kirdan ra Estareyêko Nimite: Mehemed Elî Ewnî”, *Nûbihar*, Hûmare 118, İstanbul 2012
- Wisif Zozanî, “Dünbülîler, Zazalar yahud Kirdler” (meqaleya nêweşaniyaye)
- Wisif Zozanî, “Derheqê Tarîx û Zünî Kirdûn di Panel”, Çewlîg, 02.04.2011 (vîdeo)
- Yakut El-Hamawî, *Mucemu’l-Buldan*, C. 3, Daru’s-Sadr, Beyrut 1977
- Yusuf Ziyaeddin Paşa, *El-Hediyye El-Hamidiyye fi’l-Lûgat El-Kurdiyye*, Tercüme: M. E. Bozarslan, Çıra, İstanbul 1978
- Zana Farqînî, *Ferhenga Kurdî-Tirkî*, Ensîtuya Kurdî ya Stenbolê, Çapa dîyine, Zend Yayınları, İstanbul 2005
- Zazai.de, “Zazî”, <http://www.zazai.de/zazien.html>
- Zazaki.org, “Munzur Çem ile Röportaj”, <http://www.zazaki.org/modules.php?name=News&file=article&sid=17>
- Zazalarkoyu.com, “Tarihçemiz”, <http://www.zazalarkoyu.com/tr/tarihcemiz>

Zeki Alimoğlu, “Zazaca Kürtçenin Bir Lehçesidir”, <http://www.zazaki.net/haber/zazaca-kurtcenin-bir-lehcesidir-721.htm>

Zılfi, “Ferhengok: Dımılki-Kurmanci-Tırki”, *Hêvî: kovara çandiya giştî*, Hejmar 1, Parîs, İlon 1983

Zılfi, “Folklorê Kurdi ebe Zarava Dımılki-II”, *Hêvî: kovara çandiya giştî*, Hejmar 2, Parîs, Gulan 1984

Ziya Gökalp, *Kürt Aşiretleri Üzerine Sosoyolojik Tetkikler*, Sosyal Yayınlar, İstanbul 1992

ZAZA KÜLTÜRÜNÜN KÖKENLERİ

Dr. Ebru ELPE

GİRİŞ

Zaza kültürünün oluşumunda Sümer, Hun, Göktürk, İskit (Saka) gibi devletlerin inanç sistemlerinin etkisi görülmektedir. Zazalar folklorik olarak, adı geçen devletlerin çok tanrılı inançlarından ve özellikle şamanizmden beslenir ve özellikle bu inanç ve ibadet ritüelleri Alevi Zazalarda kendini daha belirgin gösterir.

Eski Türklerde, mahiyeti tam olarak kavranamayan, göze büyük görünen varlıklarda gizli güçlerin olduğuna dair inanç yaygındı. Eski Türklerin inançlarında yer alan, güneş, atalar kültü, ay, yıldız gibi gökyüzünde bulunan varlıkların kültü, yer, dağ, ağaç, ateş, ocak kültleri Zazaların inançlarında ve ibadet ritüellerinde etkili olmuştur.

1. ZAZA KÜLTÜRÜNÜ ETKİLEYEN KÜLTLER

1.1.Güneş Kültü:

Hun, Göktürk, İskit ve Yakut Türklerinde güneş kutsal sayılan varlıklardan biridir. Tanrı tarafından bu varlıklara üstün güçler verildiğine inanılırdı. İskitlerde göğün bütün cisimleri ile Gök Tanrı arasında bir ilişki olduğu ve bu ilişkinin sonucu olarak yıldırım, şimşek gibi gök olaylarının meydana geldiğine dair inanç eski Türklerdeki Gök Tanrı inancı ile benzer özellik gösterir.¹ Zazalar kültürü içinde de bu inanca benzer inanç öğeleri bulunmaktadır.

1 İlhami Durmuş, İskitler (Sakalar), Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Yayınevi, Ankara, 2008, s. 23

Türk inanç sisteminde güneşin koruyucu vasfı olduğuna inanılır ve bu vasfı itibariyle “iye” olarak değerlendirilmektedir.² Zazalarda güneş, ışınlarının Tanrının yeryüzüne inen nuru olduğuna inanılır. Bu inanç Hunlardan beri görülmektedir. Güneşin kutsal sayılması ve ona saygı gösterilmesi, tüm Türk devlet ve topluluklarında görülür. Tunceli'deki Zazalar, güneşin ilk ışıklarının değdiği taş ve kayaları öper ve onlara saygı duyarlar. Bu Hunlar ve diğer Türk topluluklarının inançlarının devamıdır.³ Ayrıca Sümerlerin inanç sisteminde görülen birçok özellik Zazaların inanç sisteminde de görülmektedir. Güneşe olan saygı ve ona kutsallık atfedilmesi Sümerlerde de var idi. Tüm Türk devlet ve topluluklarının inançlarında görülen bu ortak unsur Zazaların inançlarında da bulunmaktadır.

Eski Türklerin, yılbaşı olarak kabul ettikleri ve baharın gelişini simgeleyen nevrüz, güneşin koç burcun girdiği gündür miladi olarak 22 Mart'a denk gelir.⁴

Eski Türk topluluklarının inançlarında güneş tutulması hakkında yaygın olan bir inanışa göre güneş tutulmasının sebebi kara iyelerin güneşin önünü kapatarak ışınların yeryüzüne inmesini önlemektedir. Kötü ruhlar güneşe kötülük yapmıştır. Göge ok atmak, davul veya teneke çalmak, gürültü çıkarılması suretiyle kara iyeleri korkutup kaçırarak dolayısıyla güneşi tutulmadan kurtulacaklarına dair inanç tüm Türk topluluklarında görülmektedir.⁵ Zazalarda da bu inancın izleri günümüzde görülmektedir.

1.2.Ay, Yıldız ve Diğer Gök Cisimleri ile İlgili Kültler

Tıpkı güneşe olduğu gibi diğer gök cisimlerine ve gökyüzünde meydana gelen, fırtına şimşek, gök gürlemesi gibi hava olayları Hun, Göktürk gibi Türk devletlerinin ve diğer Türk topluluklarının inançlarının en önemli ögesini oluşturan “Gök Tanrı” ile ilişkilendirilmiştir. Gök Tanrı ve diğer tanrıların gazabı sonucunda bu gök olaylarının meydana geldiğine inanılır ve o tanrıları memnun etmek için belirli zamanlarda tanrılara kurban sunulurdu. Bu kurban genelde kanlı kurban şeklinde olmakla beraber kansız kurban uygulaması da yapıldı.

Ayın hareketlerine ve durumuna bakılarak tahminde bulunma eski Türk topluluklarında görülen bir uygulamadır. Dolunay, batı kültürlerinin inanç sisteminde de görüldüğü üzere, felaketlerin habercisi olarak algılanmıştır. Ancak bari

2 Yaşar Kalafat, Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1990, s.29

3 Mahmut Rişvanoğlu, Saklanan Gerçek (Kurmançlar ve Zazaların Kimliği), C.1, Tanmak, Ankara, 1994, s. 261

4 Abdulhaluk Çay, *Türk Ergenekon Bayramı Nevruz*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Seri IV, Sayı A28, (İlaveli 3.Baskı), Ankara, 1989, s. 17

5 Saklanan Gerçek, s. 261, Eski Türk İnançlarının İzleri, s. 31

kültürlerinde görülen “kurt adam” kültü eski Türk topluluklarının ve Zazaların inanç sisteminde görülmemektedir.

Zazaların ay ile ilgili inançlarında Sümerlerin etkisi belirgin olarak hissedilmektedir. Sümerlerde ay tanrısının adı Sin idi ve Sümerler bu tanrı adına tapınaklar inşa etmişlerdi. Tunceli’de İn ve Sin adlı köyler var, ayrıca Diyarbakır’da Sin adlı bir cami bulunmaktadır.⁶

Güneş tutulmasında olduğu gibi ay tutulmasının da kötü ruhlar tarafından meydana geldiğine dair inanç, tüm eski Türk devlet ve topluluklarında görülmüş olup Zazaların inanç sistemine de geçmiştir. Ayı tutulmadan kurtarmak için,⁷ güneş tutulmasında yapıldığı gibi, teneke, davul çalınıp gürültü çıkarmak, göğe ok atılarak ayın önünü kapatan kötü ruhlar kovulmaya çalışılırdı. Bu inanç ve uygulama Zazalarda da görülmektedir.

Bazı eski Türk topluluklarında ay ile güneşin kardeş olduğuna dair inanmalar vardır ve bu inanç, Tunceli civarındaki Zazalarda da görülmektedir.⁸

Tunceli, Adıyaman ve Kars çevrelerindeki Zazalarda, güneşe ve aya karşı kirliliği su, çöp dökülmez, işenmez, tükürülmez.⁹ Bu uygulamaların kökeninde, Eski Türk topluluklarında ve Sümerlerde görülen güneşe ve aya saygının ve onlara atfedilen kutsallığın etkisi görülmektedir

Yıldızlara bakarak mevsimlerin değişimi ile ilgili tahminlerde bulunulması da eski Türk topluluklarında görülen bir uygulama idi. Ayrıca, herkesin bir yıldızının olduğuna ve bir yıldız kaydığında birinin öldüğüne inanılırdı. Eski Türklerin inanç sistemlerinde görülen bu düşünceler Zazaların kültürlerinin içinde de, yer bulmuştur.¹⁰

Ay ve yıldızların ruhlarını memnun etmek ve onların yardımını temin etmek amacıyla kurban kesilmesi geleneği Hunlardan beri görülmektedir. Bu kurban merasimi ise tabiatın canlı olduğu 5. ayda yapılırdı.¹¹

1.3. Su Kültü

Eski Türk devlet ve topluluklarında su, kutsal olarak kabul edilirdi, su hayat kaynağı olarak değerlendirilir ve yaşama gücünün sudan alındığına ve her suyun bir ruhunun olduğuna inanılırdı ve kurumuş su kaynaklarını yeniden canlandırmak ve suyun ruhundan bir şey dilendiğinde o dileğin yerine gelmesini sağlamak için suyun ruhunu memnun etmek amacını güderek o suya, İslamiyet’in

6 Hayrı Başbuğ, *İki Türk Boyu Zaza ve Kurmançlar*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1984, s.22

7 Eski Türk İnançlarının İzleri, s. 29

8 “Tunceli”, *Yurt Ansiklopedisi*, Cilt 10, s. 7335

9 Eski Türk İnançlarının İzleri, s. 31

10 Saklanan Gerçek, s.254

11 Saklanan Gerçek, s. 254

kabulünden önce “suci” adı verilen bir içecek kurumuş su kaynağına dökülür ve bu suretle suyun yeniden canlanacağına inanılırdı, İslamiyet’in kabulü ile birlikte “suci”nin yerini kurban kanı almıştır.¹² İslamiyet’in kabulünden önce Türkler, suyun ruhunu memnun etmek için kansız kurban uygulamasına gitmiş iken İslamiyet’in kabulü ile birlikte kurban sunumunda değişiklik olmuş, yeni dinin etkisi ile kanlı kurban sunulmaya başlanmıştır.

Zazalar için de su kutsal bir varlıktır, her su kaynağına saygı gösterilir. Suyun kirletilmesi hoş karşılanmaz¹³ Kutsal dağlardan doğan tüm sular kutsal kabul edilir bu inancın kökünde ise eski Türk devlet ve topluluklarının inanç sistemi içerisinde buluna su ile ilgili inanmalar yatmaktadır. Tunceli’deki Zazalar için Munzur Dağı ve o dağdan çıkan Munzur suyu kutsal kabul edilmektedir ve o suya saygı gösterilmektedir.¹⁴ Ayrıca diğer su kaynakları dere, ırmak ve göller de kutsal kabul edilir ve buraları kirletilmez.

Bingöl ve Tunceli civarında gelin eve getirilirken, ırmak veya dere üzerindeki köprüden geçirilir ve böyle yapıldığında gelinin eve bereket getireceğine inanılır.¹⁵

1.4.Dağ Kültü

Eski Türk devlet ve topluluklarında kutsiyet atfedilen nesnelere biri de dağdır. Dağlar, heybetli görünüşleri ve yükseklikleri nedeniyle ulaşılamaz olarak görülmüş ayrıca Tanrılara yakın olan yerler olarak algılanmıştır dolayısıyla dağlara saygı gösterilmiştir. Hunlar ve diğer Türk devlet ve topluluklarında dağların tepelerinde Tanrılara kurban ayrıca dağların tepelerinde sunulurdu. Ayrıca, yatır olduğu düşünülen dağlara ve tepelerin ziyaret edilip oradaki yatır olduğu inanılan mezara ya da başka bir nesneye kurban sunma geleneği günümüzde de devam etmektedir.¹⁶ Zazaların inançlarında da dağlar ve dağların tepeleri kutsal kabul edilir. Munzur Dağı kutsal kabul edilen dağlardan biridir. Tunceli’deki Tacik Baba tepesindeki sembolik mezar da kutsal sayılan bir yerdir. Burada Cemaleddin Harezşahın gömülü olduğuna inanılır ve burası ziyaret edilir.¹⁷ Buradaki mezara adaklar adanır, muharrem ayında kurban kesilir.¹⁸

Tunceli’de çocuğu olmayan ya da erkek çocuk isteyenler genelde dağ başındaki ziyaretlere gider, kurban keserler.¹⁹

12 Saklanan Gerçek, s. 273

13 İki Türk Boyu, s. 20

14 Saklanan Gerçek, s. 274

15 Eski Türk İnançlarının İzleri, s. 44

16 Eski Türk İnançlarının İzleri, s. 36

17 Nazmi Sevgen, *Doğu ve Güneydoğu’da Türk Beylikleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1982, s. 3

18 İki Türk Boyu, s.64

19 Ali Rıza Özdemir, “Zazalarda Geçiş Dönemleri”, abdalın.forum.biz.

1.5. Ağaç, Orman Kültü

Ağaç kültü, eski Türk topluluklarında bulunmakta idi. Ağaç yeşilliği, yapraklarını döküp yeniden yapraklanması gibi özellikleriyle çeşitli anlamlar yüklenerek kutsallık kazanmıştır. Ağaçlarda ilahların, ruhların olduğu düşüncesi, ağaçlar ile insanlar arasında bir bağ olduğu inancını ortaya çıkarmıştır. Ayrıca bu düşünce, mezarlıklara ağaç dikme geleneğine sebep olmuştur. Bazı ağaçlar kutsal kabul edilir onlarda ruhların yaşadığına inanılır ve ağaçlara kanlı ya da kansız kurban sunulurdu. İslamiyet'i kabul eden Türkler, ağaçla ilgili inançlarını terk etmemişler, İslami kurallar ile bu inanç motiflerini kaynaştırıp yeni bir sentez oluşturmuşlardır. Kutsal sayılan ağaçlara kurban sunma geleneği Eski Türk topluluklarının inançlarının devamıdır. Ağaçlara çeşitli dileklerin olması nedeniyle ip, bez vs bağlanması da eski Türklerin ağaç ile ilgili inanmalarının devamıdır.²⁰

Türk topluluklarının inanç sisteminde önemli bir yere sahip olan ağaç, evren olarak düşünülmüştür. Evrenin ritmik olarak yenilenen bir canlı organizma olarak düşünülmesi ile birlikte ağaç evren ile ilişkilendirilmiştir. Ayrıca ağacın gök ile yer altını birleştiren bir araç olduğu düşüncesi de Türk topluluklarının inanç sisteminde yer bulmuştur.²¹ Ağaç Hun Göktürk, Uygur, Tabgaç, Yakut gibi Türk topluluklarında önemli kabul edilen, saygı gösterilen bir varlıktır.

İslamiyet'i kabulünden önceki dönemlerde Türk topluluklarında ağacın tanrısallık, koruyuculuk, sağaltım gibi özelliklerinin olduğuna inanılıyordu. Ayrıca bu dönemlere ait yazılı kaynaklarda ağaç dünya eksenini ve doğurganlık sıfatıyla dişi olması gibi özelliklerinden bahsedilmiştir.²²

1.6. Hayvan Kültü

Eski Türk devlet ve topluluklarının tabiat ile iç içe yaşamaları, göçebe hayat sürmeleri hayvanları yakından tanımalarına ve hayvan kültürünün ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Türklerde kurt, at, kartal kutsal kabul edilen hayvanlardandır.

Türk devlet ve topluluklarında uğurlu ve kutsal sayılan kurt, Zazalarda da önemlidir. Göktürkler kurttan türediklerine inanmış ve kurdu uğurlu ve kutsal hayvan olarak kabul etmişlerdir.²³ Kutsal sayılan hayvanların tüy, boynuz ya da başka bir parçasının nazar ya da diğer kötülöklere karşı koruyucu özelliğinin olduğuna inanılır ve bu nesnelere yanlarında nazarlık olarak taşırlar ya da evlerinin bir köşesinde bulundururlar idi. Zazalarda kurt tüyünün nazarlık olarak taşınması bu düşüncenin devamı niteliğindedir.

20 Ebru Elpe, *Türk Mitoloji ve Sanatında Ağaç*, M.S.Ü, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2003, s. III

21 Mircea Eliade, *Kutsal ve Dindışı*, Gece Yayınları, Ankara, 1991, s. 126

22 Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, Cilt,II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995, s. 477

23 Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, Cilt I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, ss. 18-21

Tunceli civarındaki Zazalarda kurt aşığının nazardan koruyucu özelliği olduğuna inanılır ve bu sebeple,²⁴ çocuğa nazar değmesini önlemek için diğer nazar boncuklarının yanına kurt aşığı, yeşil boncuk ile beraber asılır. Bu uygulamada kutsal kabul edilen bir hayvan olan kurdun bir parçasının koruyucu özelliğinden istifade etme düşüncesi önemlidir.

At da kurt gibi kutsal ve uğurlu sayılan hayvanlardandır. Türk devlet ve topluluklarının destanlarında at motifine sık rastlanır. Eski Türk devlet ve topluluklarında atların kutsal göllerde doğduğuna dair inanç motifi Zazalarda da görülmektedir. Zazalar böyle atlara “Göl Aygırı” adını verirler.²⁵

Koç ve koyun da uğurlu ve kutsal sayılan hayvanlardandır. Koç ve koyun motifleri eski Türk devlet ve topluluklarının eşyalarında sevilerek kullanılan motiflerdendir. Zazaların gündelik eşyalarında da koç ve koyun motiflerine rastlanmaktadır.²⁶

Altay bölgesinde ve Anadolu’da örneklerine rastlanılan koç ve koyun başlı mezar taşları bu hayvanlara verilen önemi göstermesi bakımından önemlidir. Tunceli Zazalarına ait mezar taşlarında koyun ve koç motiflerinin bulunması Zazalarda da bu hayvanlara önem verildiğini göstermektedir.²⁷

1.7.Ateş, Ocak Kültü

Eski Türk devlet ve topluluklarında ateş önem verilen, kutsal sayılan ve saygı gösterilen bir varlık idi. Ateşin koruyucu, yardım edici, tedavi edici, arındırıcı, temizleyici, insanlar ile ilahi varlıklar arasında aracı olma gibi özelliklerinin olduğuna ayrıca eğer gerekli saygı gösterilmediği takdirde cezalandırma özelliğinin bulunduğu inanılırdı.²⁸ Ateş ve ona bağlı olarak ocak kültü, tüm Türk topluluklarında önemlidir. Türklerin inanç sistemine göre ateş ve ocağın koruyucu vasıflarının olması ocak ve ateş iyeleri ile ilişkilendirilmiştir. Türkler, ateşe gösterdiği saygı sonucunda ateşi söndürmez, ateşe su dökmezdi. Ateşe su dökülmemesinin kökeninde ateş ve su ruhlarını karşı karşıya getirmeme düşüncesinin de etkisi vardır. Kutsal sayılan varlıkların ruhlarının birbiri ile mücadele etmesinin uğursuzluk getireceği düşüncesi Türk topluluklarının inanç sistemlerinde yer almış olabilir. Tunceli civarında ocağa karşı and içilmesi, kurban kesilmesi²⁹ ocak ruhuna verilen önemi göstermesi açısından önemlidir.

24 Saklanan Gerçek, s. 288

25 Saklanan Gerçek, s.258

26 Saklanan Gerçek, s. 258

27 Saklanan Gerçek, s. 270

28 İbrahim Dilek,“Sibirya Türklerinde Ateşle İlgili İnançlar, Törenler ve Bazı Efsaneler”,*Bilig*, Güz/2007, Sayı 43,s.34

29 Eski Türk İnançlarının İzleri, s. 52

1.8.Ev ve Eşik Kültü

Eski Türk devlet ve topluluklarında yaygın olarak görülen bir inanişaya göre, kapı eşiğine basmak ve eşik üzerine oturmak uğursuzluk sayılırdı.³⁰ Eşiğe basmanın uğursuzluk sayılmasında eşiğin ruhunun incitileceğine, ona gereken saygının gösterilmemesi halinde eşik ruhu tarafından cezalandırılacağına dair inaniş etkilidir. Aynı şekilde evi koruyan bir ruhun varlığı ve ev ruhunu memnun etmek gerektiği eğer o ruha saygısızlık yapıldığı takdirde eşik ruhunda olduğu gibi ev ruhunun da cezalandırıcı özelliğinin bulunduğu inanılır. Bu inanişlar hem Zazalarda hem de ülkemizdeki diğer Türk topluluklarında güncelliğini korumaktadır. Anadolu da özellikle kırsal kesimde yaşayan insanların gündelik hayatlarında geçen konuşmalarında eşiğe basmama ya da eşiğe oturmama ile ilgili sözler geçer. Eşiğe oturanların iftiraya uğrayacaklarına dair düşünce de güncelliğini korumaktadır. Tüm bunların kaynağı olarak eşik ruhunu memnun etmek çabası aksi durumun olması halinde ise eşik ruhu tarafından cezalandırılacağına dair olan inaniş yatmaktadır.

1.9. Ölü Gömme, Yas ve Yuğ Törenleri ve Ölü Kültü

Hunlar ve Göktürklerde, ölünün ardından yüz çizme uygulaması vardır. Bu çiziklerden çıkan kan ile gözyaşının karışması, “kanlı gözyaşı dökmek” deyiminin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Ayrıca Kazak Türklerinde ölü gömüldüğünde ölen kişinin eşi ve kızının saçlarının kesmesi adeti vardır. Kesilen saçlar, ölü ile beraber gömülür.³¹ Ayrıca, ölen kişinin atının kuyruğunun kesilmesi ve yas süresinde siyah giyilmesi de eski Türk devlet ve topluluklarında görülen adetlerdendir. Bu adetlere ilaveten Zazalarda ağıt yakmak, yüksek sesle bağırarak ağlamak günümüzde de sürdürülmektedir. Ayrıca, eskiden Tunceli civarındaki Zazalarda, ölen kişinin mezarına, ölenin cinsiyetine bağlı olarak koç ya da koyun heykeli dikildiği bilinmektedir.³²

Ölenin ardından ölü yemeği verme adeti eski Türk topluluklarında var idi bu adet İslamiyet’in kabulünden sonraki dönemde de devam etmiştir. Günümüzde de Zazalar ve ülkemizdeki diğer Türk topluluklarında da devam etmektedir. Ölü yemeği verilmesinde amaç, geride kalanlara hayatın devam ettiğini ölenle ölünmemesi gerektiğini vurgulamaktır.

1.10.Al Karısı Kültü ve Al Basması İnancı

Türk topluluklarında ortak olan bir inanca göre, lohusa döneminde olan kadınlara ve yeni doğmuş çocuklara ve atlara musallat olan al karısı motifinin kay-

30 Abdulkadir İnan, “Eşik Hakkında Bazı İnançlar”, *Türk Folklor Araştırmaları*, Yıl 13, Cilt 7, Sayı 150, Ocak 1962, İstanbul, 1962, s. 2619

31 Saklanan Gerçek, s.277

32 Saklanan Gerçek, ss. 279,281

nağı Şamanizm'e kadar uzanır. İnanışa göre, lohusaların ve yeni doğmuş çocukların ciğerlerini yiyerek beslenen bu ruh, çirkin görünümlü, uzun saçlı ve kuvvetli bir kadın olarak tasvir edilmiştir.³³ Lohusa dönemindeki kadını ve yeni doğmuş çocuğu al karısından korumak için bazı uygulamalar yapılır. Al karısının kırmızı renkten, demirden, korktuğuna inanılır, lohusa kadına kırmızı renk elbise giydirilmek odada demir bulundurarak, alkarısını uzaklaştırmaya çalışılmıştır.³⁴ Günümüzde Zazalarda dahil olmak üzere ülkemizde ve diğer yerlerdeki Türk topluluklarında lohusa dönemindeki kadınlara kırmızı gecelik giydirmek ya da saçlarına kırmızı kurdele bağlamak suretiyle lohusanın al basmasından kurtulacağına dair inanış devam etmektedir. Al karısının sevmediği bir başka nesnede iğnedir. Lohusanın yastığına ya da üzerindeki elbiseye iğne batırılması da al karısına karşı alınan tedbirlerden biridir.

SONUÇ

Bir Türk topluluğu olan Zazaların kültüründe ve inançlarının meydana gelmesinde eski Türk devlet ve topluluklarının inançlarının etkisinin görülmesi doğaldır. Zazaların kültüründe Göktürk, Hun, İskit gibi devletlerin ve Kazak, Kırgız, Yakutlar gibi Türk topluluklarını ve Sümerlerin inanç sistemindeki bazı inanç unsurlarının etkileri vardır.

Türk devlet ve topluluklarında görülen Gök Tanrı inancı ve Gök cisimleri ile Gök Tanrı arasındaki ilişki, gökte meydana gele olayların gök cisimleri ile Gök Tanrı arasındaki ilişki sonucunda meydana geldiğine dair düşünce Zazalarda da vardır. Ayrıca Eski Türk topluluklarında, çocukları ve hayvan yavrularını koruyan Umay adı verilen iyi ruhun varlığına inanılırdı. Zazalarda "tanrı" anlamına gelen "Umay/Humay" adının kullanılması bu eski inancın günümüzde de devam ettiğini göstermektedir³⁵

İskitlerin inanç sisteminde görülen, kutsal kabul edilen varlıkların ruhunun olduğuna dair inanç, Türk topluluklarının İslamiyet'i kabul etmeden önceki inançlarında var idi. İslamiyet'in kabulü ile birlikte ise bu inanç, yeni dinin etkisi sonucu evliya ruhu şekline bürünmüş olarak varlığını devam ettirmiştir. Bu inanç unsuru, Zaza kültüründe, kutsal kabul edilen suya adak adayıp dilek dileme ve dağ tepelerinde bulunan mezarlara kurban sunma biçiminde görülmektedir.

Eski Türk devlet ve topluluklarında görülen dağ, ağaç orman gibi nesnelere ilgili inançlarda ata kültürünün etkilidir. Tüm Türk topluluklarında, Zazalarda dahil, atalara saygı duyulmaktadır. Ata ruhlarını temsil eden varlıkların parmakla

33 "al karısı" wikipedia.org

34 Saklanan Gerçek, s. 287

35 Saklanan Gerçek, s. 244

gösterilmesi saygısızlık sayılır.³⁶ Ata ruhlarına kanlı ya da kansız kurban sunma ve onlardan dilek dileme adak adama, eski Türk devlet ve topluluklarında sık görülen uygulamalardandır. Zazalarda da ata ruhlarına saygı ve ata ruhlarına adak adama ve kurban kesme uygulamaları yapılmaktadır.

Sümerler ile Zazalar arasında bazı inanç motifleri açısından benzerlik bulunmaktadır. Sümerler, tanrıların yüksek da başlarında bulduklarına inanırdı ve düz bir bölge olan Mezopotamya da yaşayan Sümerler, yüksek tapınaklar (Zigurat) inşa etmişler, tanrıların bu tapınaklara geleceklerine inanmışlardır ve ilk güneş ışığının çarptığı bu tapınaklar onlar için oldukça kutsal ve önemli idi. Tunceli çevresindeki Zazalarda da ilahların yüksek kayalar ya da tepeler üzerinde olacağına ve ilk güneş ışınlarının bu yüksek tepe veya kayalara vurduğuna inanılır ve buralar kutsal kabul edilir.³⁷ Bu düşünce de Sümerler ve Eski Türk devlet ve topluluklarındaki güneşle ilgili inançlarının izleri görülmektedir.

Zazaların büyük kısmı alevi, mezhebine mensuptur. Sünni Zazalar ise daha azdır. Eski Türk topluluklarının inanç sisteminde hakim olan tabiat kültürü, İslamiyet'in kabul edilmesinden sonraki dönemlerde özellikle alevi Zazaların kültüründe, inançlarında kaybolmamış İslamiyet'in etkisiyle biçim değiştirmiş olsa bile yaşamaya devam etmektedir. Alevi Zazaların yaşam biçimleri sözlü kültürleri gündelik yaşantıları incelendiğinde, Eski Türk devlet ve topluluklarının İslamiyet öncesi dönemlerindeki inanışların ve bazı ibadet ritüellerinin, İslamiyet'in etkisiyle değişerek ama özünü muhafaza etmiş olarak, yaşandığı görülmektedir.

Alevi Zazaların inançlarında, eski Türk devlet ve topluluklarının tabiat kültürü ile ilgili inanç sisteminden bir çok unsurunun günümüzde de muhafaza edildiğini belirtmiştik. Ayrıca Sümerlerin çok tanrılı dinlerinde mevcut olan bazı inanmalar da özellikle Alevi Zazalarda, İslamiyet'in etkisi ile biçim değiştirmiş halde, görülmektedir. Sümerlerin inancında yer alan Ana Tanrı "Anu " ile ışık, kandil biçiminde tanımlanan Hz. Fatma arasında benzerlik bulunur.³⁸

Diğer Türk topluluklarında olduğu gibi, Zazaların kültürleri üzerinde Eski Türk devlet ve topluluklarının tabiat kültürüne ve Gök Tanrı inancına bağlı olarak gelişen kültürler etkili olmuştur. Türklerin İslamiyet'i kabul etmesiyle birlikte bu inanç ve kültürlerde yeni benimsenen dinin etkisiyle değişiklikler olsa da, özde bunlar devam etmiştir.

36 Eski Türk İnancının İzleri, s. 59

37 İki Türk Boyu, s. 22

38 Saklanan Gerçek, s. 249

KAYNAKÇA

- Başbuğ, Hayri, *İki Türk Boyu Zaza ve Kurmançlar*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1984
- Çay, Abdulhaluk, *Türk Ergenekon Bayramı, Nevruz*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Seri IV, Sayı A-28, (İlaveli 3.Baskı), Ankara, 1989
- Dilek, İbrahim, "Sibirya Türklerinde Ateşle İlgili İnançlar, Törenler ve Bazı Efsaneler", *Bilig*, Güz/2007, Sayı 43, ss. 33-54,
- Durmuş, İlhami, *İskitler (Sakalar)*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Yayınevi, Ankara, 2008
- Eliade, Mircea, *Kutsal ve Dindışı*, Gece Yayınları, Ankara , 1991
- Elpe, Ebru, *Türk Mitoloji ve Sanatında Ağaç*, M.S.Ü , Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2003
- İnan, Abdulkadir, "Eşik Hakkındaki Bazı İnançlar", *Türk Folklor Araştırmaları*, Yıl 13, Cilt 7, Sayı 150, Ocak 1962, İstanbul 1962 ,s.2619
- Kalafat, Yaşar, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1990
- Öğel, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, Cilt 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993
- Öğel, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, Cilt 2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1995
- Özdemir, Ali Rıza, "Zazaların Geçiş Dönemleri", abdalan.forum.biz
- Riştanoğlu, Mahmut, *Saklanan Gerçek (Kurmançlar ve Zazaların Kimliği)*, Cilt 1, Tanmak, Ankara, 1994
- Sevgen, Nazmi, *Doğu ve Güneydoğu'da Türk Beylikleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1982,

ALEVİLİĞE ETNİK YAKLAŞIMLAR: ZAZALAR - ALEVİLİK İLİŞKİSİ

Yrd. Doç. Dr. Mehmet YAZICI
Bingöl Üniversitesi Öğretim Üyesi.

Bingöl Üniversitesi, geçen yıl “I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu” düzenleyerek bir ilke imza attı. Bu yıl da, “II. Uluslararası Zaza Tarihi ve Kültürü Sempozyumu” başlığıyla, ikincisini gerçekleştirmektedir. Zaza tarihinin ve kültürünün ele alınacağı bu yılki sempozyumda, bazı Zazaların Alevi, bazı Alevilerin de Zaza olduğu gerçeğinden hareketle, Zazalar-Alevilik ilişkisiyle ilgili olarak ileri sürülen görüşlerin ele alınmamasının bir eksik olacağını düşündüm. Bunun üzerine Zazalar-Alevilik ilişkisini, “Etnik grupların Aleviliğe yaklaşımları” bağlamında anlamaya çalıştığım bu bildiriyle sempozyumda yer almaya karar verdim.

GİRİŞ

Alevilik, Anadolu’da, zamanla bir toplumsal yapıya dönüşmüş ve varlığını günümüze kadar sürdürebilmiş bir inanç sistemidir. Aleviliğin kaynağını, oluşumunu ve yaşadığı değişimi Anadolu’nun coğrafi ve kültürel şartları başta olmak üzere, ulusal ve uluslar arası faktörlerin etkileşimlerini göz önünde bulundurmadan anlamak mümkün değildir. Bu tespitten hareketle Aleviliğin yaşadığı değişim üç ana dönemde ele alınabilir. Bunlar: geleneksel, modern ve postmodern dönemlerdir.

Aleviliğin oluşum sürecini de kapsayan geleneksel dönemde belirleyici olan Anadolu merkezli şartlardır. Geçen yüzyılın ortalarına kadar devam eden bu şartların etkisi, Avrupa'da ortaya çıkan ve dünyayı tek bir faaliyet alanı haline getiren¹ modernleşmeyle birlikte zayıflamaya başladı. Farklı yönleri olan modernizm; "Epistemolojik açıdan bilimle; ekonomik açıdan kapitalizmle; siyasal açıdan seküler meşruiyet kaynağı arayışlarıyla karakterize edilen ve ilerleme vurgusuyla belirginleşen bir 'yeni' dönemi işaretlemektedir."²

Avrupa'da, 16. yüzyılda başlayan bu yeni dönem, 19. Yüzyılda Avrupa'nın dünya üzerinde her alanda üstünlüğünü kabul ettiren ve birinin diğerini gerektirdiği liberalizm, milliyetçilik, endüstri devrimi, emperyalizm ve globalleşme akımlarıyla desteklenmektedir.

Modernizm gelenekten bir kopuş; geleneği reddetmektir. Gelenek odaklı bakışla, "Modernite bir sapmadır. Asıl olandan uzaklaşmadır. Biz asıl olana gelenek dersek, belki bir anlamda onu kategorize etmiş oluyoruz."³

Yirmi birinci yüzyılın sonlarında; bilimin ve teknolojinin baş döndürücü bir hızla gelişmesinden de güç alarak, yeni bir zihniyet ve hayat biçimi sunan, yeni bir toplumsal yaşam ve örgütlenme biçimi olan modernizmin de ötesini/sonrasını işaret eden göstergeler ortaya çıktı. Bazı düşünürlere göre modern dönemin bitmesi, bazılarına göre ise değişmesi olan bu yeni dönem; geleneğin, bireyin, kimliklerin, demokrasinin, yeni estetik anlayışların ön plana çıktığı; zihinsel, siyasal ve toplumsal alanda meydana gelen değişmelere dayanmaktadır. Postmodernizm olarak isimlendirilen⁴ bu dönemin en belirgin özelliği ise bilgi merkezli olmasıdır.⁵

Anadolu merkezli geleneksel bir yapı olan Alevilik, dünyadaki tüm geleneksel yapıları, farklı boyutlarda da olsa etkileyen batı merkezli modern ve postmodern anlayışlardan etkilenen geleneksel yapılardan biridir.

Aleviliğin geleneksel, modern ve postmodern dönemlerdeki yapısı ve özellikleri bir tabloda kısaca şöyle maddelendirilerek gösterilebilir:

- 1 Oral Sander, *Siyasi Tarih İlkçağdan 1918'e*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2011, s. 208.
- 2 İdris Demirel, "Dünyanın Kapitalist-Dünyalaşması ve Avrupa Merkezci Sosyal Bilimler", *Hiyerarşi Bilim Kültürel ve Sanat Dergisi*, yıl, 01/2012, s. 22
- 3 Ebubekir Sifil, "İslam'ı Moderniteye Uydurmak Yanlış", *Röportaj*, Merve Sena Kılıç, Yeni Şafak Gazetesi, Pazar Eki, 22.01.2012.
- 4 Postmodernizm veya postmodernlik dönemi literatürde bilgi toplumu, tüketim toplumu, endüstri sonrası toplum, kapitalizm sonrası toplum, geç modernizm terimleriyle de isimlendirilmektedir.
- 5 Modernizm ve postmodernizm konularında yararlanılan kaynaklar şunlardır: Anthony Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, çev. Ersin Kuşdil, Ayrıntı Yay., İstanbul, 2004; Hasan Bülent Kahraman, *Postmodernite ile Modernite Arasında Türkiye*, Agorakitaplığı Yay., İstanbul, 2007; Nermin Abadan-Unat, "Sosyal Bilimlerde Yeni Gelişmeler: Modernizm-Postmodernizm", *Toplum ve Bilim Dergisi*, Sayı, 48/49, Kış-Bahar 1990.

Geleneksel Dönemin Özellikleri	Modern Dönemin Özellikleri	Postmodern Dönemin Özellikleri
<p>- Aleviliğin kaynağı ve oluşum sürecini kapsayan ilk dönemidir. Bu dönemle ilgili kesin yargılarda bulunulmasını sağlayacak veriler mevcut değildir.</p> <p>- Yaşamak için merkezden uzak dağ köylerinin seçilmesi,</p> <p>- En etkili ve işlevsel otoritenin seyyidler olması,</p> <p>- Etkili ve sonuç alıcı bir toplumsal kontrolün olması,</p> <p>- Güçlü dış tehdite karşı içe kapanma,</p> <p>- Homojen yapı, takkiye ve geleneksel değerlerin belirleyici olması ve</p> <p>- Aleviliğin içinde şekillendiği sosyal ve doğal koşulları yansıtan, birbiriyle fonksiyonel bağıntı içindeki seyyidlik (mürşitlik/dedelik/babalık), düşkünlük ve musahiplik kurumlarının; değerlerinin, inançlarının, ibadet biçimlerinin, toplumsal kurallarının geliştirmesi ve yapılaşması,</p> <p>- Mitolojik açıklamaları ustalıklı işleyen ozanların sazları ve sözleri (deyişleri-nefesleri)yle beslediği sözlü kültür,</p> <p>- Üyeleri arasındaki güçlü biz duygusunun kuşaktan kuşağa aktarılan sözlü kültürle sürdürülmesidir.</p>	<p>- 1950'lerden itibaren daha genç üyelerin çalışmak ve okumak için şehirlere göç etmesi,</p> <p>- Daha çok topluluğun genç üyelerinin çalışmak veya okumak için göç ve kentleşme sürecine katılmaları,</p> <p>- Bu süreçte, kentlerde evrensel sol düşüncenin "üst anlatıları" ile tanışmaları,</p> <p>- Ve Geleneksel Aleviliğin değerlerine katılmayı reddettikleri gibi yer yer uygulamalarına da engel olmaları,</p> <p>- Bu süreçte, Aleviliğin ilk kez "iç tehdit" ile karşılaşması,</p> <p>- Aleviliğin sözlü geleneğe dayanan uygulamaların büyük oranda unutulması,</p> <p>- Geleneksel yapının çözülmesi, kurumların ve değerlerin işlevlerini yitirmesi; seyyidlerin ototritelerini kaybetmeleri,</p> <p>- Eğitimli alevilerin modern değerleri benimsediği bu dönemde Aleviliğin yok olmakla yüz yüze gelmesidir.</p>	<p>- 1985'lerden sonra modern dönemde Geleneksel Aleviliği reddeden eğitimli alevilerin, sol söylemi besleyen "üst anlatıların" sona ermesiyle birlikte geleneğe geri dönmeleri,</p> <p>- Modern eğitimli alevilerin sözcü konumunda olmaları,</p> <p>- Bu sözcülerin, sözlü geleneği yazıya aktarmaları ve medya üzerinden açık tartışmalar yürütmeleri,</p> <p>- Alevilerin, heterojen nüfusa sahip kentlerde yaşamaları ve birbirleriyle semboller ve simgeler üzerinden bağ kurmaları,</p> <p>- "Biz" yerine bireyselliğin ön plana çıkması,</p> <p>- Geleneksel düşünme biçimi ve kavramları yerine modern dönemin ürünü olan kavramların kullanılması,</p> <p>- Alevilerin göç ve kentleşmeden dolayı, önce hem anlam-değer dünyalarını hem de dünya tasavvurlarını inşa eden geleneksel metafizik paradigmasının içinde şekillendiği ve kutsallarla bir arada yaşamalarına imkan tanıyan ortamı, sonra da inancın sağladığı sükuneti kaybetmiş olmaları; eski ile yenin çelişmesi,</p> <p>- Geleneksel Alevilikten bir çok noktadan ayrılmış ve modern kentlerde yönünü bulmaya çalışan modern bir Alevilik anlayışının ortaya çıkması.</p> <p>- Aleviliğin ne olduğu ve Alevilerin kim olduğu sorularına birbiriyle bağdaştırılması mümkün olmayan cevapların verilmesi.</p> <p>- Alevilik konusunda tanım çeşitliliğinin, kavram kargaşasının ve kafa karışıklığının yaşanmasıdır.</p>

Bu tablo, Alevilikteki değişimin ve dönüşümün, Aleviliğin kendi doğal mecrasında ortaya çıkan iç dinamikleriyle değil, dış faktörlerin etkisiyle gerçekleştiğini ortaya koymaktadır.

1. ETNİK YAKLAŞIMLARIN ALEVİLİĞİ ANLAMA BİÇİMİ: MİLLİYETÇİ BAKIŞ

Alevilik ve Aleviler, geleneksel dönem boyunca, Osmanlı yönetimi ve Sünni çoğunluk tarafından asırlarca “yok” ya da “yasak” sayılmış. Alevilerle ilk kez sistematik bir şekilde temas kuranlar 18. Yüzyılın son çeyreğinde Anadolu’da bulunan Protestan Misyonerlerdir. Bu misyonerlerin Alevilikle ilgili söylem, değerlendirme ve raporları, Aleviliğe yönelik milliyetçi söylemlerin ilk versiyonudur.⁶ “Anadolu coğrafyasında faaliyet yürüten bütün milliyetçi yaklaşımların, Aleviliğin tarihi köklerini araştırmaya, onu kendi tezlerine yakın olan yerlere bağlamaya özel gayret sarf ettikleri görülmektedir. Bilindiği gibi bunun tek sebebi Aleviliğin kendi milliyetçi niyetleri doğrultusunda kullanmaktır. Bu milliyetçiliklerin yanında Ermeni-Yunan, Türk, Kürt ve Zaza milliyetçilikleri gelmektedir.”⁷

Her etnik (ulusalçı/milliyetçi) grup, “Bir dayanışma duygusuna sahip coğrafi bir gruptur. Bu dayanışma duygusu, ortak bir dilden, ortak geçmişten, ortak kültürden ya da ortak çıkar ve tehlikeden doğmuş olabilir.”⁸ Ancak, burada ön plana çıkan dayanışma duygusudur.

Aleviler arasında çok güçlü bir dayanışma duygusu vardır. Fakat bu dayanışma duygusu batı merkezli milliyetçi/ulusalçı söylemin ileri sürdüğü gibi etnik merkezli değildir. Aksine, aynı inanca -“Alevi birey/topluluk olmak”- ortak zemininde gerçekleşmektedir. Farklı etnik gruba mensup olan Aleviler, aynı etnik yapıdan geldikleri birey veya topluluklarla değil, aynı inançtan olan, yani alevi olanlarla dayanışma içinde olmayı tercih etmektedirler. Toplumsal yapıda doğrudan gözlenmesi mümkün olan bu açık gerçeğe rağmen, “Genelde etnik zemin üzerinde yükselen ve dine muhalif bir alanın ideolojisi olan milliyetçilik, inanç kökenli Alevi kimliğini tek başına yeterli görmediği için onu, yeni yarattığı düzene uydurma/uyarlama ve ‘tamamlama’ gereğini hisseder. Kısaca, kan bağına ve büyük ölçüde sözlü aktarım geleneğine dayalı ve bu yüzden de dogmalaşmaya pek elverişli olmayıp yeni yorumlara açık bir karakter arz eden Alevilik inancı, milliyetçi ideolojinin gerekli gördüğü şekilde ve tarzda yeniden kurgulanıp üretilmeye başlanır.”⁹

Rekabet içinde olan ve Alevileri yanlarına alarak üstünlük elde etmeye çalışan Ermeni, Yunan, Türk, Kürt ve Zaza milliyetçi akımlarının her biri Alevilerin

6 İbrahim Bahadır, “Aleviliğe Milliyetçi Yaklaşımlar ve Aleviler Üzerindeki Etkileri”, haz. İ. Bahadır, Bilgi Toplumunda Alevilik, Bielefeld AKM Yay., Ankara, 2003, s. 194.

7 İbrahim Bahadır, agm., sh.193-194.

8 Oral Sander, Siyasi Tarih İlkçağdan 1918’e, İmge Kitabevi Yay., Ankara, 2011, s. 189.

9 Hüseyin Ağuışenoğlu, “Alevilik Örneğinde İnanç-Etnik Kimlik İlişkisi Üzerine Yapılan Tartışmalara Kısa Bir Bakış”, Derleyen Şükrü Aslan, Herkesin Bildiği Sır: Dersim, İletişim Yay., İstanbul, 2010, s. 119.

kendi etnik yapılarına mensup; Aleviliğin de İslam'dan önceki dinlerinin devamı olduğunu savunmaktadırlar. Birinin diğerine tepki olarak ortaya çıktığı bu yaklaşımların amacı Aleviliği anlamaktan ve yaşatmaktan çok "Alevileri diğerlerine yar etmemek"tir. Bu da, bu yöndeki tezlerin ideolojik ve siyasi nedenlerle masa başında üretildiğini ortaya koymaktadır.

İlk olarak Ortodoks misyonerlerin çalışmalarında karşılaşılan milliyetçi yaklaşımlar, daha sonra, Doğu'da Ermeni milliyetçilerin Alevilerle Ermenileri; Alevilikle Hıristiyanlığı¹⁰; Yunan milliyetçilerinin de Batı'da Alevilerle (Tah-tacılarla) Yunanlıları ve Alevilikle Hıristiyanlığı ilişkilendiren söylemleriyle, Alevilik üzerinden etnik rekabet başlar. Bunlara tepki olarak, Türk milliyetçileri, Aleviler Türk'tür, Alevilik Türklerin İslam'dan önceki dini Şamanizm'in¹¹ ve eski Türk inançlarının devamıdır; Hatta, Alevilik bir Türkleşme olgusudur tezini geliştirirler.¹² Bu yaklaşım, Kürtçe ve Zazaca konuşan Alevilerin varlığını ise şöyle izah etmektedir: Kürtlerle beraber yaşayan Türkmen aşiretleri tedricen Kürtleşmişlerdir.¹³ Kürtçe ve Zazaca konuşan Aleviler de Kürtleşmiş Türklerdir.¹⁴

Kürt Milliyetçilerinin Alevilik ile ilgili tezleri ise, Türk Milliyetçilerinin Alevilik yaklaşımına tepki olarak ortaya çıkmıştır. "Türk milliyetçiliği, son za-

10 Marcel Leart'ın "Zazalar Müslüman olmuş Ermeni'lerdir." (M. Leart, La Question Armenienne lu Lumière des Dokuments", Paris, 1913'den aktaran Hasan Reşit Tankut, Zazalar Üzerine Sosyolojik Tetkikler, Kalan Yayınları, Ankara, 2000, s. 76) şeklindeki tezleri ve buna paralel görüşleri savunan Ermeni milliyetçilerin iddiaları ve bu iddialara bir Türk milliyetçisinin itirazları için bkz. Hasan Reşit Tankut, Zazalar Üzerine Sosyolojik Tetkikler, Kalan Yay., Ankara, 2000, sh. 77 – 79.

11 Kafesoğlu, Şamanizm'in Türklerin eski dini olduğu görüşünü reddeder. Ona göre, Şamanlık daha geç zamanlarda Türkler arasında yayılmaya başlamıştır. (Kafesoğlu İ., Eski Türk Dini, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1980, s.58) Ayrıca, "dinden ziyade bir sihir karakteri ortaya koyan ve esasen bir bozkır-Türk inanç sistemi olmayan Şamalığin tarihi Türk topluluklarındaki Tanrı "yer-su" inançları ile bir ilgisi yoktur. Bu ilginin var olabileceği intibainı uyandıran, Türkçe din adamı manasındaki "kam" ile "şaman" kelimesinin aynı olduğu yolundaki eski bir iddia da, "şaman" tabirinin Hint-İran dilinde keşfedilmesi ile geçerliliğini kaybetmiş bulunmaktadır." (İ. Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1984, (3. baskı) sh. 288-289); Şamanizm inancıyla ilgili geniş bir literatür mevcuttur. Şamanizm'i bir bütün olarak ele alan bir çalışma için bkz. M. Eliade, Şamanizm, çev. Birkan İ., İmge Yay., İstanbul, 1999.

12 Orhan Türkdoğan, Alevi-Bektaşî Kimliği, Timaş Yay., İstanbul, 1995, s. 41; Mehmet Eröz, Türkiye'de Alevilik ve Bektaşîlik, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1990; Baha Said Bey, Türkiye'de Alevi-Bektaşî, Ahi ve Nusayri Zümreler, haz. İ. Görkem, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2000, s. 120.

13 M. Eröz, Yörükler, İstanbul Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul, 1991, sh.24-25; D. Avcıoğlu, Türklerin Tarihi, Beşinci Kitap, Tekin Yay., İstanbul, 1984, s. 249

14 R. Zelyut, Türk Müslümanlığı Anadolu Aleviliğinin Kültürel Kökenleri, Kripto Yay., Ankara, 2009, s. 426; C. Şener, Aleviler'in Etnik Kimliği Aleviler Kürt mü? Türk mü?, Etik Yay., İstanbul, 2002, sh. 9-29, 181-181-195; A. T. Önder, Türkiye'nin Etnik Yapısı: Halkımızın Kökenleri ve Gerçekler, Kripto Yay., Ankara 2008, sh.119-120.

manlardaki söylemlerinde sık sık Aleviliği vurguladığı için, asimilasyonu kabul etmeyen Kürt kökenli Aleviler de Türk milliyetçilerinin söyledikleriyle taban tabana zıt bir konumu ifade ederek tepkilerini göstermişlerdir. Bu Kürt kökenli Alevilere göre, Aleviliğin kökeni Kürt kültürüne dayanmaktadır.”¹⁵ “...Alevi kültürünün temel ilkeleri ile değerlerinin kökeninde Mazda dini inancı ve Zerdüş öğretisi”nin yer aldığını savunmaktadırlar.¹⁶

Alevilik ve Aleviler üzerinde sürdürülen milliyetçi rekabete en son katılan Zaza Milliyetçiliği, Kürt Milliyetçiliğine tepki olarak ortaya çıkmış, fakat henüz tam olarak sistemleşmemiş yeni bir akımdır. Zaza milliyetçilere göre, Zazalar başlı başına bir ulustur; Kürt değildir. Kökenleri ise, İran’da bulunan Deylem bölgesidir.¹⁷

Zaza milliyetçileri de, diğer milliyetçi yaklaşımlara benzer bir şekilde, “Zazalık bir anlamda Alevi Kızılbaş terimiyle aynı içeriğe sahiptir” tezi ileri sürmektedirler. Dolayısıyla Aleviliği Zazalığa indirgeyerek, “Zazalık olgusu Alevilik Kızılbaşlık olgusudur” sonucuna varmaktadır.¹⁸

Milliyetçi yaklaşımların Alevilik ve Alevilerle ilgili olarak ortaya koydukları “Bu çabaların standart savı ise Alevilikte misyonerlik olmadığı için Alevilik doğduğu etnik grubun sınırlarının dışına çıkmamıştır. Bu etnik grup da tabii ki her milliyetçi için kendi grubudur. Kendi etnik grubuna ait olmayıp da Alevi olanlar ise etnik asimilasyona uğramışlardır.”¹⁹

---

15 K. Vorhoff, “Türkiye’de Alevilik ve Bektaşilikle İlgili Akademik ve Gazetecilik Nitelikli Yayınlar”, T. Olsson v.d., Alevi Kimliği, çev: Kurt ve Torun, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1999, s. 53; Yazar bu tespitleriyle ilgili 69 nolu dip notta ise şu bilgileri vermektedir: “C. Bender (1991), bu grubun sözcülerinden birisidir. Ayrıca bkz. E. Xemgin, 1995; Kocadağ, 1992. Tünceli doğumlu bir dede olan Ali Haydar Celasun’la yapılmış görüşmeler için, bkz. Yörükoğlu, 1992. Başka bir Tüncelili Alevi’nin öne sürdüğü zıt bir bakış açısı için, bkz. Yıldırım 1996. Bu yazar, İslam’ın beş şartının yerine getirilmesini savunduğu için, bazı Alevi sözcülerinin gözünde “Sünnileşmiş bir Alevi” sayılmaktadır. Pamukçu, Zazaca konuşan Alevilerin Kürtlerden özerkliğini savunmaktadır (1992). Yazarın, Alevilerin adetleri gereği lanetledikleri ilk üç halifeden birinin adını taşıması, Sünni kökenli olduğunu akla getirmektedir. Bu konunun Türk milliyetçisi bir yaklaşımla sunumu için, bkz. Başbuğ, 1984.”

16 E. Xemgin, Aleviliğin Kökenindeki, Mazda İnancı ve Zerdüş Öğretisi, Berfin Yay., (2. bask), İstanbul, 1998, s. 8; Aynı yöndeki görüşleri için yazarın diğer bir eserine bkz. E. Xemgin, İslamiyet ve Alevilik, Doz Yay., İstanbul, 2005, sh. 164 vd; C. Bender, Kürt Uygarlığında Alevilik, Kaynak Yay., İstanbul, 1993, s. 33; C. Bender, 12 İmam ve Alevilik, Berfin Yay., İstanbul, 1993.

17 S. Cengiz, Dersim’in Etnik Kökeni Dımlı-Deylem Kuramı (2), http://www.dersim.dk/new_page_2.htm; Uludağ da Aleviliğin İran’da XV. yüzyılda doğduğunu ve oradan Anadolu’ya yayıldığını savunmaktadır. (S. Uludağ, “Müzakereler”, Tarih ve Kültürel Boyutlarıyla Türkiye’de Aleviler Bektaşiler ve Nuseyriler, Ensar Neşriyat, İstanbul 1999, s.157); Deylem bölgesi vurgusu için ayrıca bkz. A. Baytekin, Öteki Aleviler Şare Ma, Ekokitaplığı Yay., İstanbul, 2004, sh.20-21.

18 B. Qeraman, Toplumsal Kaynak, Ocak-Şubat 97’den aktaran İ. Bahadır, agm, s. 228.

19 Hüseyin Ağuçıenoğlu, agm, s. 122.

Farklı milliyetçi akımların, Alevilik ve Alevilerin kaynağı konusunda birbirinin kopyası olan görüşler üretmelerinin nedeni olan savlarını, Zazalar–Alevilik ilişkisi örneğinde doğrulamanın mümkün olup olmadığını test etmeye çalışacağız. Bu amaçla, önce Zaza ve Alevi kavramlarıyla kast edilen yapıları tahlil edeceğiz, daha sonra da elde ettiğimiz tahlil sonuçlarımızı da göz önünde bulundurarak Mantık ilmindeki “Aklın ilkeleri” ve “Kavramlar esaslı ilişkiler” üzerinden Zazalar ve Alevilik kavramlarının ilişkisini sınayacağız.

Bu amaçla doğruluğu sınanacak iddialar şunlardır:

a. Zazalar Aleviliğe veya Alevilik Zazalığa indirgenebilir mi?

b. Alevilik, Zazalar arasında doğmuştur ve grubun dışına çıkmamıştır; Zaza olmayan Aleviler de etnik asimilasyona uğramıştır.

c. Zaza milliyetçilerinin farklı bir etnik yapı olarak tanımladıkları Alevi ve Sünni Zazalar arasında dayanışma duygusu mevcut mudur?

2. ZAZALAR

Türkiye’de etnik aidiyeti açıkça belirten bir nüfus sayımı yapılmadığı için; Zaza milliyetçilerinin farklı bir etnik grup olarak tanımladıkları Zazaların nüfusu hakkında farklı rakamlar verilmektedir. Bu durum bir internet sitesinde şöyle dile getirilmektedir. “Zazaların nüfusu hakkında kesin bir bilgi mevcut değil, fakat tahminlere göre 3 milyon, bazı tahminlere göre ise 4 ile 6 milyon arasındadır.”²⁰

Zazaların yaşadıkları yerler hakkında ise bir ihtilaf yoktur. Zazaların yaşadıkları yerler hakkında literatürde şu bilgiler yer almaktadır: Zazalar, Türkiye’nin Doğu Anadolu Bölgesi’nde, en sık olarak Fırat ve Murat nehirleri arasında yaşarlar. Sükun ettikleri yer enlem 37,8°- 42° ve boylam 37,8°- 40° arası arasında yer alır.²¹ “Toprağın tabiatına göre bölündüğü zaman Zazalar üç büyük bölüm gösterirler:

1. Munzur dağlarıyla Murat suyu arasında yaşayan Dersim Zazaları.

2. Murat suyu boyunca yükselen dağların kuytularında yaşayan Zazalardır ki bunlar Genç, Cabakçur, Palu, Lice Zazalarıdır.

3. Biraz daha alçak ovalarda yarı göçebe hayatı süren Zazalar. Bunlara daha fazla Dimili (Dümbili) denir. Bunlar Diyarbakır civarıyla Karacadağ ve Dirik arasında yaşarlar.

Bu üç büyük yığından başka Hınıs, Mutki, Çemişkezek, Pitürge mıntıklarında küçük Zaza gruplarına tesadüf edilirse de bunların başlı başına bir vasfı yoktur.

20 <http://www.zazaki.de/>

21 <http://www.zazaki.de/>

Siverek Zazalığı ayrı bir alemdir. Bununla da kısmen meşgul olacağız.

Zaza ve Koçgiri Zazalığını da Dersim’le beraber tetkik ve mutalâa edeceğiz.”²²

İnanç bağlamında ele alındığında ise, “Zazaların hemen yarısı Alevi, yarısı da Sünni Müslüman kesimden oluşmaktadır. Sünni kesimde ayrıca Şafii ve Hanefi Zazalar mevcut. Dersim aşiretlerinden oluşan Alevi Zazalar, Koçgiri (Zara, Kangal, Ulaş, Divriği)’den Varto-Hınıs, kısmen Bingöl yöresinde, ayrıca Kayseri’nin Sarız ilçesinde mesken iken, Sünni Zazalar da Elazığ, Bingöl, Diyarbakır, Siverek, Adıyaman, Aksaray, Mudki, Sason bölgelerinde yaşamaktalar. Özellikle Alevi-Sünni ve de Şafii-Hanefi farklılığı Zazalarda dildeki şive ve kültürde, yaşam tarzında belirmiştir.”²³

Zazalar inançlarına göre dört farklı grupta değerlendirilebilir. Bunlar:

a) Alevi Zazalar: “Alevi Zazalar Bingöl’den başlayarak Fırat’ın sağ sahilini takiben Malatya toprağına kadar genişler ve Sivas ilçelerine kadar dayanırlar.”²⁴

b) Sünni Zazalar: “Şafi Zazalar Murat suyu boyunca yurt tutmuşlardır. Muş ovasından Elazığ ovasına kadar ve cenupta Dicle boyunca Diyarbakır’a kadar uzanırlar. Bir yanı Karacadağ üzerinden çöle iner.”²⁵

c) Sevgen, Zazaları, Safi’i, Alevi ve ne oldukları bilinmeyen Zazalar olarak sınıflandırmaktadır. Ne olduğu bilinmeyen Zazaların Mutki, Şagon, Şırnak dağlarının kayalıklarına sığındıklarını belirtiyor.²⁶ Tankurt da, bu Zaza toplulukları hakkında, “Onları Mutki’de Sason ve Şırnak’ın medeni insanlara kapalı ve vahşi kısır kayalıklarda buluruz. Ne olduklarını neye inandıklarını kendileri de bilmezler.”²⁷ yargısında bulunmaktadır.

d) Müslüman olmayan Zazalar: “Çok az da olsa Hıristiyan Zaza mevcuttur ve genelde Siverek (Şanlıurfa), Gerger (Adıyaman)’da ve Avrupa’nın çeşitli bölgelerinde yaşarlar. Hristiyan Zazalar genelde, -yanlış olarak- Zazaca konuşan Ermeniler ve Zazaca konuşan Süryaniler olarak adlandırılmışlardır.”²⁸

İlk iki grup hakkında, yetersiz ve sübjektif de olsa, geçen yüz yılın başından itibaren bazı tetkikler yapılmıştır. Üçüncü grup hakkında herhangi bir çalışma yapıldığından haberdar değiliz. Bu iki eserde de bu grup hakkında belirtilen “Ne

22 Nazmi Sevgen, Zazalar ve Kızılbaşlar, Kalan Yayınları, Ankara, 1999, s. 85.

23 <http://www.zazaki.de/>

24 Hasan Reşit Tankut, age., s. 13; **Alevi kökenli zazalar** daha çok Tunceli, Sivas (Zara, İmranlı), Erzincan, (Merkez, Kemah, Çayırlı, Üzümlü, Tercan), Varto, Bingöl (Yayladere, Kiğı, Yedisu), Hınıs, Elazığ (Karakoçan, kısmen Gümüşhane, Şiran, Kayseri, (Sarız, Develi ve Merkez) ikâmet etmektedir.

25 Hasan Reşit Tankut, age., s. 13; **Sünni Zazalar**, daha çok Elazığ, Arıcak, Sivrice, Maden, Palu, Bingöl, Siverek, Gerger, Diyarbakır, Mutki, Aksaray gibi il ve ilçelere yayılmış durumdalar.

26 Nazmi Sevgen, age., s. 86.

27 Hasan Reşit Tankut, age., s. 13

28 <http://www.zazaki.de/>

oldukları bilinmeyen”, “Ne olduklarını, neye inandıklarını kendileri de bilmezler” yargılarına katılmak mümkün değildir. Çünkü, Tankut incelediği toplulukları da, “Bugünkü Zazalar; tamamıyla dağ insanı, ekseriyetle çobandırlar. Çetin ve kısır dağ başlarında dağınık bir halde yaşadıklarından iptidaiiliğin hemen bütün hususiyetlerini muhafaza ederler.”²⁹ şeklinde tanımlamaktadır. Oysa, üçüncü grubun ilk iki gruptan daha iptidai olduğunu söylenemez. Üçüncü grup da, bu yargılarla tetkik alanının dışında bırakılmasaydı ve başka araştırmacıların da ilgi alanlarının dışında kalmasına neden olunmasaydı (etkilenme alanından uzakta oldukları savından hareketle), muhtemelen, Zazaların ilk inançları hakkında daha güvenilir bazı ipuçlarına ulaşılabilirdi. Bugün için artık bunun mümkün olmadığı söylenebilir.

Tankut’un tespitine göre, “Mezhap, Zazalığı gerçekten parçalamış ve karanlık bir kin vicdanının kölesi kılmıştır.”³⁰ İnançtaki bu farklılık, dün olduğu gibi bu günde, bütün Zazaların ortak bir dayanışma duygusu ortaya koymalarını engellemektedir.

İnanç alanındaki farklılaşmanın aksine, dil birliği Zazaların en önemli ortak paydasıdır. İnançları farklı da olsa kendisini Zaza olarak nitelendiren insanlar Zazaca Dili’ni konuşmaktadırlar. Fakat, “Alevi - Sünni, Şafii - Hanefi - Hıristiyan (Süryani ya da Ermeni kilisesi mensubu Zazalar) arasındaki inanç farklılıkları, Zazaca’daki şive farklarına ve yaşam tarzlarına, gelenek ve göreneklere de yansımaktadır.”³¹

Belli bir coğrafyada yaşayan, dil birliklerini koruyan, fakat bugün artık bağdaştırılması mümkün olmayacak şekilde aralarında bir inanç farklılığı olan Zazaların İslam’dan önce hangi inanca mensup oldukları ayrıca merak konusudur. Bu konuda sağlıklı değerlendirmeler yapmamıza imkan tanıyacak veriler mevcut olmamakla beraber, Tankut’un bu konudaki şu tespitleri bir fikir edinmemizi sağlayacak niteliktedir:

1. Farklı inançlara mensup (Alevi ve Sünni) Zazalar arasında inanç önderlerine bağlılık dikkat çekicidir. Bunu yaşadıkları coğrafi koşullara dayandıran Tankut, Alevi ve Nakşi Zazaların “Her ikisi de binnetice adama tapar. Yalnız, biri ‘patriarchal’dır diğeri ise nesep ve sülale güder.” tespitinde sonra “Zaten mazide Zazaların hemen hepsi toptan insana tapardı” yargısında bulunuyor.³²

2. “Din her şeye şâmil ve hakim olmuştu.”³³

29 Hasan Reşit Tankut, age., s. 14.

30 Hasan Reşit Tankut, age., s. 13.

31 <http://www.zazaki.de/>

32 Hasan Reşit Tankut, age., s. 18.

33 Hasan Reşit Tankut, age., s. 27

3. Zazaların Tanrı'ya seslenişleri ortaktır; "Homa", "Sünni, Alevi bütün Zazaların bugünkü ilâhıdır."³⁴

4. Zazalar, Sümerlerin devamıdır.³⁵

Zazaların en belirgin özellikleri: Zazaların aynı coğrafyada yaşamaları, aynı dili konuşmaları, farklı inançlara mensup olsalar da inanca bağlılıklarının kuvvetli olması; işlerinde ve ilişkilerinde inancın belirleyici olmasıdır.

3.ALEVİLİK

Birçok kültür ve medeniyete beşiklik etmiş olan Anadolu, insanlık mirasının önemli bir merkezidir.³⁶ "İlk çağlardan bu yana devam eden çeşitli uygarlıklar, Anadolu toprakları üzerinde maddi ve manevi kültür izleri bırakmışlardır. Bunlar, bazı bilim adamları tarafından 'Dibe çöken büyük kültür tortusu' olarak adlandırılmaktadır."³⁷ Anadolu'nun bu kültür tortusu yanında başka birçok faktörden de etkilenecek şekilde şekillendiği anlaşılan, inanç, itikat, ibadet ve örf esasları başta olmak üzere birçok açıdan farklı olan; farklı tarihlerde çeşitli biçimlerde isimlendirilen topluluklar yaşamıştır.³⁸ Günümüzde ise, çoğunlukla ya sadece Aleviler veya Aleviler-Bektaşiler olarak adlandırılan bu toplulukların "toplumsal yapı modeli", başta sosyoloji olmak üzere, çeşitli yönleriyle başka uzmanlık alanlarının da ilgisini çeken özelliklere sahiptir.³⁹

Alevilik; törenleri, kültürel değerleri, normları, sosyal ilişki biçimleri ve bir bütün olarak yaratıcıyı, doğayı ve insanı algılama biçimleri özgün olduğu için merak edilen; başta sosyolojik, siyasi, ekonomik olmak üzere çeşitli boyutları olan; farklı platformlarda sıkça tartışılan, hakkında araştırmalar yapılan konulardan biridir.⁴⁰

Aleviliğin bir inanç sistemi ve toplumsal yapı olarak ortaya çıkmasında ve varlığını günümüze kadar sürdürmesinde birbirini tamamlayan birçok faktörün etkisinin olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar:

a) İslam'ın hızlı, etkili ve önlenemez bir şekilde kısa bir sürede yayılması,⁴¹

34 Hasan Reşit Tankut, age., s. 30

35 Hasan Reşit Tankut, age., sh.30, 76 vd.

36 Mehmet Yazıcı, Alevilik Alevi Değişlerinin ve Gülbanglarının Sosyolojik Analizi, Çıra Yay., İstanbul, 2011, s. 533.

37 G. Ay, Folklorla Giriş, İTÜ TMDKMD Yay., İstanbul, 1990, s. 11.

38 Köprülü'ye göre bu toplulukların en önemlileri Babailik, Abdallık, Bektaşilik, Hurufilik, Kızılbaşlık, Kalenderilik, Haydarilik'dir. F. Köprülü, Türk edebiyatında ilk Mutasavvıflar, 2. basım, DİB Yay., Ankara, 1966, s. 289.

39 Mehmet Yazıcı, age.. s. 49

40 Mehmet Yazıcı, age., s. 49 - 50

41 M. Weber'e göre, "İlk dönemde İslamiyet, dünya fatihi savaşçıların dini ve disiplinli mücahitlerin şövalye örgütüydü"dür. (M. Weber, Sosyoloji Yazıları, çev. T. Parla, Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul, 1986, s. 229.)

b) İlk Müslümanlar arasındaki çatışmalar (Emevi – Ehl-i Beyt ayrışması) ve bu çatışmalarla ilgili anlatımlar,

c) Emevilerin, Arap olmayan Müslüman toplumlarla ilgili mevali (köle) yaklaşımı,

d) Arap olmayan Müslüman toplulukların, Emevilerle mücadelelerinde Ehl-i Beyt'in ve bu soydan gelenlerin yanında yer almaları,

e) Anadolu'da ve Anadolu'nun dışında İslam'dan önce var olan Hıristiyanlık, Yahudilik, Zerdüştlük, Maniheizm, Mazdeizm, Şamanizm ve Budizm dinleri,

f) Savaşlar başta olmak üzere, döneme ait siyasi ve sosyal gelişmeler ile

g) Anadolu'nun coğrafi koşullarıdır.

Bu faktörleri, yaşatılabilir bir teoloji ve sosyal bütünlük meydana getirebilecek şekilde bir araya getiren, sistemleşmiş bir yapıya dönüşmesini sağlayan ana dinamik etken ise, Anadolu üzerinde hakimiyet kurmak için kıyasıyla mücadele eden Safevi Devleti ile Osmanlı İmparatorluğu'nun, bu siyasi rekabeti inanç ekseninde (İslam'ın iki farklı yorumunu temsil eden orduların savaşı olarak) yürütmeleridir.⁴²

Sözlü gelenekle varlığını sürdüren Aleviliğin menkıbe ve söylencelerde, farklı dinlere ait olduğu tespit edilmiş birçok inanç motifi mevcuttur. Bu inanç motiflerini aidiyetine göre gruplayan Ahmet Yaşar Ocak'a göre, "Tabiat kültürleri ile alakalı sadece on dört motife karşılık otuz dört Şamanizm, kırk sekiz uzak doğu ve İran dinleri ile ilgili motif mevcuttur." Kutab-ı Mukaddes kaynaklı motifler ise kırk altı tanedir. Toplam miktarın yüz kırk beş olduğuna bakılırsa Alevilik, %10'u tabiat kültürleri, %25'i Şamanizm, %33 'ü Uzakdoğu ve İran dilleri (Budizm, Zerdüştlük, Maniheizm, Mazdeizm), %32'si Kitab-ı Mukaddes menşeli motifler olmak üzere farklı dinlere ait çok sayıdaki (145 motif) motifin etkileşimi sonucu ortaya çıkmıştır.⁴³

Ergun, bir manevi kültürün en önemli bileşeni olan inanç sisteminin, başka bir inanç sistemiyle etkileşimiyle ilgili olarak şu tespitlerde bulunmaktadır: "Her sosyal grup, eski inanç sisteminden yeni inanç dünyasına geçerken yüzyıllardır toplumsal hiyerarşisini sağlayan, kendisini bir arada tutan ve kendisi olarak algılanmasına, nitelenmesine sebep olan eski inancını, tamamen kültüründen, hafızasından silip atamaz. Eski inancını bir sistem olarak değil; fakat ondan bazı unsurları, özellikle de yeni inancının kalıplarına çok fazla ters düşmeyen unsurlarını yaşatmaya devam eder. Bu unsurlar, milletin kültür kodlarında var olmaya

42 Mehmet Yazıcı, age., sh. 533-534; Bu faktörlerin her birinin Aleviliğin oluşum sürecindeki işlevleriyle ilgili geniş bir değerlendirme için bkz. Mehmet Yazıcı, age., sh. 133-143.

43 A. Y. Ocak, Bektaşî Menâkıbnâmelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1983, s. 220.

devam ederler ve yeni inanç kalıplarıyla karışmış bir vaziyette halkın kültüründe ve hayatında belirleyicilik rolünü oynarlar.”⁴⁴

Bir antropoloğun bu konudaki tespiti ve buna gösterdiği örnek ise şöyledir: “Sürekli taraftar toplayan İslam gibi dinlerin yayılması ve görünür başarısı belirli bir yerle sınırlı inanç sistemlerinin yerine daha girişken dünya dinlerinin geçmekte olduğu izlenimi bırakabilir. Bugün Santiago Nuyoo Mixteclerinin büyük bölümü kendilerini Hıristiyan olarak nitelendirmekte ve ruhsal konularda rehberlik için bölge kilisesine başvurmakta. Ancak, yüzlerce yıldır Katolik Kilisesi personeli tarafından Hıristiyanlığa çekilmeye çalışılmalarına karşın, Mixtecler şaşkıncı derecede gelenekselden uzak bir Katoliklik anlayışı sergilemektedirler. Örneğin, Katolik rahiplerin “dünyanın ışığı” biçimindeki betimlemeleri İsa, Mixtecler ve diğer Meksika ve Orta Amerika halkları tarafından Güneş’le özdeşleştirilmektedir. Güneş bu bölgede, ışık ve ısının tüm dünyaya yayılabilmesi için kendisini feda etmiş bir antik tanrıdır; Güneş sabah yeniden doğmak üzere gece batarken her gün tekrarladığı ölümüne gitmektedir. Mixtecler de, sonuçta İsa’nın Ölümü’nü kendi fikirlerine oturtmuşlar, her iki olaya da daha büyük bir anlam kazandırmışlardır. Bu nedenle, İsa’nın doğduğu yer olan Beytlehem’i doğuya, İsa’nın öldüğü yer olan Kudüs’ü de Güneş’in battığı yer olan batıya yerleştirmektedirler. Bir inancı bu şekilde bir başka inanç açısından yeniden değerlendirmek apayrı inanç sistemlerinin ortaya çıkacağı düzeyde gelişebilir. Bu tür inançlar bir zamanlar antropologlar tarafından ‘bağdaştırımcı’ olarak nitelendirilirdi.”⁴⁵

Alevilerin Türkiye’de Yaşadıkları Yerler ve Nüfusu

Kendilerini Alevi kimliğiyle tanımlayan toplulukların Türkiye’de yaygın olarak yaşadığı yerler ve nüfuslarıyla ilgili olarak literatürde farklı görüşler bulunmaktadır.

İlk dönem araştırmacılarından Gölpinarlı’nın 1970’lerin başındaki tespitine göre Kızıl-başlar (Aleviler) Türkiye’de yoğun olarak “Edirne ve Kırklareli kırsallarında (daha ziyade Simavna kadısı oğlu Badr al-Din sufileri), Dobruca ve Deliorman’da, Eskişehir ovasında, İzmir’de Narlı-Dere havzasında, Sivas, Çorum, Mecid-Özü, Sungurlu, İskilip, Divriği, Tunceli, Malatya, Erzincan, Erzurum havalisinde, Balıkesir ovasında, Antalya ve Hatay taraflarında bulunurlar.”⁴⁶

44 P. Ergun, Türk Kültüründe Ağaç Kültü, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara, 2004, s. 391.

45 John Monaghan ve Peter Just, Sosyal ve Kültürel Antropoloji, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2000, s. 169-172.

46 A. Gölpinarlı, “Kızıl-baş”, İA, cilt 6, MEB Yay., İstanbul, 1967, s. 795; Ayrıca, Alevi yazar Cemal Şener’in bu konudaki görüşleri için bkz. Cemal Şener www.karacaahmet.com/yazar/248-cemal-sener-sorularla-alevilerin-guncel-sorunlari.html, 31 Mart 2010.

Gökçe ise, “Türkiye nüfusunun yaklaşık beşte birinin Alevi olduğu tahmin edilmektedir.”⁴⁷ tespitinde bulunuyor ve Alevilerin 9-13 milyonun Türk Alevi,⁴⁸ 2-3 milyonun da Kürt Alevi⁴⁹ olduğunu belirtiyor.

Kaynaklara göre, Türkiye’de en az 8 milyon, en fazla 20 milyon⁵⁰ Alevi vardır. Görüldüğü gibi, rakamlar arasındaki büyük fark, Türkiye’deki Alevilerin nüfusuyla ilgili kesin bilgilere ancak resmi bir nüfus sayımı ile ulaşılabileceğini ve sayım yapılanaya kadar bu konudaki spekülasyonların devam edeceğini göstermektedir.

Zazaların aksine Aleviler arasında dil birliği olmadığı gibi etnik farklılıklar da vardır. Etnik yapılarına göre Aleviler dört gruba ayrılır. Bunlar: Türk, Kürt, Arap ve Zaza Alevilerdir. Ünal’ın tespitine göre, “Anadolu Alevilerinin konuştukları dilden hareket edildiğinde ise, Alevilerin dört farklı gruptan oluştuğu görülmektedir.

1. Azerbaycan Türkçesi konuşanlar: Bunların inancı İran’daki Şiilere çok yakındır. Ekseriyeti Kars ve Iğdır’da yaşarlar.

2. Arapça konuşan Aleviler: Arap olarak sözü edilen bu grup Suriye’deki Alevi (Nusayri) cemaatinin unsurudur. Bunların bir kısmı Anadolu’da Mersin, Adana, Antalya civarında yaşamaktadır.

3. Türkçe konuşan Aleviler: Anadolu’da etkili bir gruptur. Etnik ve dilsel bakımdan Türk (Türkmen) olmakla birlikte, Alevilik bilincini bu grup taşır.

4. Kürtçe’nin Dımili ve Kurmanci lehçelerini konuşan Kürt Alevileri: Bunların sayıları oldukça yüksektir. Türkiye’deki Kürtlerin % 25’den fazlası Alevi Kürtleri teşkil eder.”⁵¹

Ünal, bir çok yazarın yaptığı gibi, Zazaları Kürtlerle birlikte ele almakta ve Zazaların konuştuğu dili Dımili ve Dimiliyi de Kürtçenin bir lehçesi olarak göstermektedir.

47 B. Gökçe, Türkiye’nin Toplumsal Yapısı ve Toplumsal Kurumları, Savaş Yay., (2. baskı) Ankara 2004, s. 270.

48 B. Gökçe, age, s. 266.

49 B. Gökçe, age, s. 267

50 Alevilerin Türkiye’deki nüfusun 20 milyon olduğu sık sık dile getirilmektedir. Bu rakam ilk kez, farklı kesimlerden aydınların katkısıyla hazırlanan ve yazar, akademisyen, sanatçı, gazeteci, avukat, sivil toplum örgütü temsilcisi 19 kişinin imzasıyla yayınlanan Alevilik Bildirisi’nde yer aldı. Bu bildiri de Alevilerin Türkiye’deki nüfusunun 20 milyon olduğu altı kez vurgulanmaktadır. Daha sonraki yıllarda çeşitli vesilelerle kullanılan “Alevilerin nüfusu 20 milyondur” söyleminin kaynağı bu bildiridir. Bildirinin tam metni için bkz. (R. Rıza, Öz Kaynaklarına Göre Alevilik, Anadolu Kültürü Yay., İstanbul, 1990, sh. 295-301)

51 Hasan Ünal, Geçmişten Günümüze Değişik Din ve Mezheplere İnanan Kürtler ve Yaşadıkları Yönetim Düzenleri, Kalan Yayınları, Ankara, 2006, s. 71.

5. Zazalar - Alevilik:

Yukarıda, bazı özellikleri verilen Zazalarla Aleviliğin ilişkisi, Mantık ilmindeki “kavramlar arası ilişkiler” ve “aklın/mantığın ilkeleri”ne göre değerlendirilmiştir. Zazalar – Alevilik ilişkisiyle ilgili bu nitelikteki bir değerlendirme ile varılan sonuçlar, Alevilikle ilgili diğer milliyetçi yaklaşımlar için de genellenabilir.

Zazaların bir kısmı Alevi, Alevilerin de bazıları Zaza olduğu için, Zazalar – Alevilik ilişkisi, “kavramlar arası ilişkiler”e göre, “İki kavramdan her biri diğerinin bazı fertlerini içine alırsa aralarında *eksik - girişimlik* vardır” ilişkisine örnek olacak niteliktedir.

Zazalar ile Alevilik arasındaki bu eksik girişimlilik ilişkisi

Bazı Aleviler Zazadır

Bazı Zazalar Alevidir

şeklinde gösterilebilir.

Bu da, Zazalar ile Alevilik kavramlarından birinin diğerine indirgenemeyeceğini gösteriyor. Şayet, Zazalar – Alevilik kavramları birbirlerine indirgenebilseydi aralarındaki ilişki, “iki kavramın her biri diğerinin bütün fertlerini karşılarsa aralarında *eşitlik* (müsavat) vardır.” şeklinde olması gerekiyordu. O zaman da bu ilişki

Her Zaza Alevilidir

Her Alevi Zazadır şeklinde gösterilebilirdi.

Kavramlar arası ilişkilere göre aralarında, “eşitlik” değil, “eksik girişimlilik” olduğu saptanan Zazalar -Alevilik değişkenlerinin ilişkisi Mantık İlkelerine göre ele alındığında ise, bu iki değişken arasındaki ilişkinin, “*kendi olan ve kendinden başka herhangi bir şey olmayan*” (“A, A’dır”) Özdeşlik (Aynılık) ilkesine uygun olmadığı görülüyor. Çünkü, mantığın bu ilkesinde, iki kavramdan “Biri için söylenebilecek her şey diğeri için de söylenebilirse, o iki şey özdeş olur.”⁵² Örneğin $a = b$. “Şu açık ki, “a” ve “b” özdeş olursa, her önermede “a” sembolünün yerine “b” sembolünü geçirerek, önermenin doğruluk değerini koruyabiliriz.”⁵³ Buna göre, Alevilik ile Zazalığın birbirine indirgenebilmeleri için, Alevilik = Zazalık önermesinin, $a=b$ denklemini her durumda doğrulanması gerekmektedir. Fakat bunu; konuşulan dil, inanç, yaşanan coğrafya ve en önemlisi de ortak dayanışma duygusu olup olmadığı değişkenleriyle doğrulamak mümkün değildir.

Bu sonuç, Zazalar - Alevilik ilişkisinde “eşitlik” değil, “eksik girişimlilik” olduğunu göstermektedir.

52 Dan Cryan, Sharron Shatil, Bill Mayblin, çev. Nurettin Elhüseyini, Mantık - Düşünmenin Sanatını Anlamak İçin Çizgibilim, NTV Yayınları, İstanbul, 2010, s. 10.

53 Dan Cryan, Sharron Shatil, Bill Mayblin, age., s. 11.

Zazalar – Alevilik ilişkisi, Mantık ilminin kavramlar arası ilişkiler ve mantık ilkeleri ile tahlil edildiğinde aralarında “eksik girişimlilik” olduğu, buna karşılık “eşitlik” ve “özdeşlik” ilişkisinin olmadığı sonuçları ortaya çıktı. Bu da, Zazalar – Alevi değişkenlerinden birinin diğerine indirgenemeyeceği sonucunu ortaya koymaktadır.

Zazalar ile Alevilik değişkenleri arasındaki başlıca farklılıklar ise bir tabloda şöyle gösterilebilir:

Alevilik	Zazalar
<ul style="list-style-type: none"> - Alevilik bir inanç sistemidir. - Dar bir coğrafi alanla sınırlı değildir. - Dil birliği yok; farklı Alevi gruplar farklı diller konuşmaktadırlar. - İnanç birliği var. - Ortak tehlike algılaması var. - Alevilik inancı merkezli kuvvetli bir ortak dayanışma duygusu var.	<ul style="list-style-type: none"> - Zazalar, Türkiye'nin doğusunda yaşayan ve aynı dili (Zazaca) konuşan bir topluluktur. - Dar bir coğrafi alanla sınırlıdır. - Dil birliği mevcuttur; Zazaca ortak dildir. - İnanç birliği yoktur. - Ortak tehlike algısı yok. - Ortak bir dayanışma duygusu yok.

Aleviliğin Zazalığa indirgenemediği anlaşıldığı gibi, Aleviliğin Zazalar arasında doğduğu savı da doğrulanmamaktadır. Etnik yapıların zorunlu şartı kabul edilen veya ön planda olan dayanışma duygusu da Alevi ve Sünni Zazalar arasında mevcut değildir. Buna karşılık, Alevilik ortak paydası zemininde Alevi Zazalar ile Türk veya Kürt Aleviler arasında ortak bir dayanışma duygusu vardır. Bu da, Alevilik örneğinin de görüldüğü gibi, Anadolu'da ortak dayanışma duygusunun, batı kaynaklı milliyetçi yaklaşımların öncülerinin ileri sürdüğü gibi etnik değil, inanç temelli olduğunu göstermektedir.

SONUÇ

Zazalar ve Alevilik değişkenleri arasındaki ilişki etnik grup ile inanç sistemi ilişkisidir. Çünkü, Zaza sözcüğüyle bir etnik grup, Alevilikle de bir inanç sistemi dile getirilmektedir. Bu etnik ve inanç grubu arasındaki ilişki şöyle formüle edilebilir: ne Zazaların tamamı Alevidir, ne de Alevilerin tamamı Zaza'dır. Buna karşılık, Zazaların bir kısmı Aleviyken, diğer kısmı Alevi olmadığı gibi Zaza olmayan aleviler (Türk, Kürt, Arap) de vardır. Bu da, Aleviliğin, farklı etnik grupların bir bölümünün ortak inancı olduğunu ortaya koymaktadır.

Alevilik bir inanç sistemidir ve bu inanç sistemi, farklı dinlerin ve bu dinlere ait çeşitli kültürlerin katkısıyla yapılaşmış bir bütün olarak meydana gelmiştir.

Geleneksel Alevilik, diğer geleneksel öğretiler gibi, insanın (muhatabının) akıldan çok kalbine hitap eden bir inanç sistemidir. Bundan dolayı, Alevilik geniş bir coğrafyada farklı etnik gruplar tarafından kabul edilmiştir. Modern dönemin ürünü olan milliyetçi yaklaşımlar ise, Alevilik üzerindeki rekabetlerini, kendi etnik gruplarına mensup Alevileri ve onların Alevilik inancı içindeki İslam öncesi inançlarına ait öğeleri ön plana çıkararak savlarını doğrulamaya çalışmaktadırlar. Bu yaklaşımlar, bir inanç sistemi olarak Aleviliğin yapılaşmış bütünü anlamada yeterli olmadığı gibi Alevilik konusunda kavram kargaşası, tanım çeşitliliği ve kafa karışıklığının yaşanmasına neden olmaktadır. Çünkü, Alevilikle ilgili milliyetçi yaklaşımlar, geleneksel bir olgu olan Aleviliği geleneksel bağlamı içinde ele almak yerine, modern döneme ait olan milliyetçi bir bakışla ele almaktadırlar.

Önemli olan bir diğer nokta ise, Alevilik inancının içinde şekillendiği Anadolu'da, modern döneme kadar, tarih boyunca siyasi mücadeleler dahil, sosyal ilişkiler inanç ekseninde yürütülmüştür. Tarih, Anadolu'ya egemen olmak ve dolayısıyla Ortadoğu siyasetini de kontrol etmek isteyen devletlerin birbirleriyle yaptıkları sayısız savaşları nakletmektedir. Buna Kadeş Antlaşması ile sonuçlanan Hitit ve Mısır savaşları; Bizans – İran, Yunan – İran savaşları birer örnek olarak verilebilir.⁵⁴

Aleviliğin Milliyetçi yaklaşımlarla anlaşılamayacağını ve bir etnik yapıya indirgenemeyeceğini gösteren diğer argümanlar ise şöyle sıralanabilir: Birincisi Aleviliğin belli bir etnik grupla sınırlandırılmayacağını savunan görüşlere⁵⁵, ikincisi, Alevilerin farklı etnik kökenlere sahip olduğunu gösteren saha araştırmaları⁵⁶, üçüncüsü, Alevi deyişlerinde/nefeslerinde ve gülbanglarında inanç merkezli bir hiyerarşinin olması⁵⁷, dördüncüsü, Alevilerin çocuklarına isim seçme ve ad koyma tercihlerinde, herhangi bir etnik grupla özdeşleşmiş isimler yerine, inançla ilgili isimleri tercih ettiklerinin tespit edilmiş olması.⁵⁸

54 Hüseyin Hatemi, "Alevi – Sunni Çatışması Dini Değil Siyasi", Dünya Dergisi, Sayı. 5, s. 34.

55 İbrahim Bahadır, agm., sh.193-194; Hüseyin Ağuçıenoğlu, "Alevilik Örneğinde İnanç-Etnik Kimlik İlişkisi Üzerine Yapılan Tartışmalara Kısa Bir Bakış", Derleyen, Şükrü Aslan, Herkesin Bildiği Sır, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, sh. 119 - 137; P. A. Andrews, age., (1992), 72-73; İ. Engin, Akçaeniş Tahtacılarında Dinin ve Dini Örgütlenmenin Günlük Yaşama Etkisi, H. Ü., Sos. Bil. Ens., Antropoloji Bölümü yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1993, s.15.

56 Yalnızca Türkiye'deki Alevilerin etnik ve inanç açısından dağılımları için bkz. A. Aktaş, "Kent Ortamında Alevilerin Kendilerini Tanımlama Biçimleri ve İnanç Ritüellerini Uygulama Sıklıklarının Sosyolojik Açından Değerlendirilmesi", Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Sempozyumu, (22-24 Ekim 1998), I. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Sempozyumu Bildirileri, G.Ü.Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 1999, sh 460-461, sh 460-461.

57 Mehmet Yazıcı, Alevilik Alevi Deyişlerinin ve Gülbanglarının Sosyolojik Analizi, Çıra Yayınları, İstanbul, 2011.

58 Mehmet Yazıcı, "Kacalcık Köyü Örneğinde Alevilerde İsim Seç ve Ad Koyma Geleneği", Akademik Araştırmalar Dergisi, Kasım 2011 – Ocak 2012, Yıl: 13, Sayı: 51, sh. 157 – 175.

Milliyetçi yaklaşımların Alevilikle ilgili iddiaları olgunun gerçekliğiyle çeliştiği için ilkeleriyle de doğrulanamamaktadır.

Zaza – Alevilik ilişkisi üzerine yapılan bu değerlendirmeler ve varılan sonuçlar, modern batı kaynaklı milliyetçilik bakışıyla Alevilikle ilgili söylem geliştiren ve bu konuda bir rekabet içinde oldukları belirtilen Türk ve Kürt milliyetçilerin söylemleri için de genellenebilir niteliktedir.

KAYNAKÇA

- A. Tayyar Önder, *Türkiye'nin Etnik Yapısı: Halkımızın Kökenleri ve Gerçekler*, Kripto Yay., Ankara 2008
- A. Yaşar Ocak, *Bektaşî Menâkıbnâmelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1983
- Abdülbaki Gölpınarlı, "Kızıl-baş", İA, cilt 6, MEB Yay., İstanbul, 1967
- Ali Aktaş, "Kent Ortamında Alevilerin Kendilerini Tanımlama Biçimleri ve İnanç Ritüellerini Uygulama Sıklıklarının Sosyolojik Açısından Değerlendirilmesi", Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Sempozyumu, (22-24 Ekim 1998), I. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Sempozyumu Bildirileri, G.Ü.Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 1999.
- Alican Baytekin, *Öteki Aleviler Şare Ma*, Ekokitaplığı Yay., İstanbul, 2004
- Anthony Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, çev. Ersin Kuşdil, Ayrıntı Yay., İstanbul, 2004;
- Baha Said Bey, *Türkiye'de Alevi –Bektaşî, Ahi ve Nusayri Zümreler*, haz. İ. Görkem, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2000.
- Birsen Gökçe, *Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Toplumsal Kurumları*, Savaş Yay., (2. baskı) Ankara 2004.
- Cemal Şener www.karacaahmet.com/yazar/248-cemal-sener-sorularla-alevilerin-guncel-sorunlari.html, 31 Mart 2010.
- Cemal Şener, *Aleviler'in Etnik Kimliği Aleviler Kürt mü? Türk mü?*, Etik Yay., İstanbul, 2002
- Cemşid Bender, *12 İmam ve Alevilik*, Berfin Yay., İstanbul, 1993.
- Cemşid Bender, *Kürt Uygarlığında Alevilik*, Kaynak Yay., İstanbul, 1993
- Dan Cryan, Sharron Shatil, Bill Mayblin, *Mantık - Düşünmenin Sanatını Anlamak İçin Çizgibilim* çev. Nurettin Elhüseyni, , NTV Yayınları, İstanbul, 2010
- Doğan Avcıoğlu, *Türklerin Tarihi*, Beşinci Kitap, Tekin Yay., İstanbul, 1984.
- Ebubekir Sifil, "İslam'ı Moderniteye Uydurmak Yanlış", Röportaj, Merve Sena Kılıç, Yeni Şafak Gazetesi, Pazar Eki, 22.01.2012.
- Etem Xemgin, *Aleviliğin Kökenindeki*, Mazda İnanıcı ve Zerdüş Öğretisi, Berfin Yay., (2. baskı), İstanbul, 1998
- Etem Xemgin, *İslamiyet ve Alevilik*, Doz Yay., İstanbul, 2005
- Fuad Köprülü, *Türk edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, 2. basım, DİB Yay., Ankara, 1966
- Göktañ Ay, *Folkloru Giriş*, İTÜ TMDKMD Yay., İstanbul, 1990
- Hasan Bülent Kahraman, *Postmodernite ile Modernite Arasında Türkiye*, Agorakitaplığı Yay., İstanbul, 2007.

- Hasan Reşit Tankut, *Zazalar Üzerine Sosyolojik Tetkikler*, Kalan Yayınları, Ankara, 2000.
- Hasan Ünal, *Geçmişten Günümüze Değişik Din ve Mezheplere İnanan Kürtler ve Yaşadıkları Yönetim Düzenleri*, Kalan Yayınları, Ankara, 2006.
- <http://www.zazaki.de/>
- Hüseyin Ağuiçenoğlu, *"Alevilik Örneğinde İnanç-Etnik Kimlik İlişkisi Üzerine Yapılan Tartışmalara Kısa Bir Bakış"*, Derleyen Şükrü Aslan, Herkesin Bildiği Sır: Dersim, İletişim Yay., İstanbul, 2010.
- Hüseyin Hatemi, *"Alevi – Sunni Çatışması Dini Değil Siyasi"*, Dünya Dergisi, Sayı 5.
- İbrahim Bahadır, *"Aleviliğe Milliyetçi Yaklaşımlar ve Aleviler Üzerindeki Etkileri"*, haz. İ. Bahadır, Bilgi Toplumunda Alevilik, Bielefeld AKM Yay., Ankara, 2003.
- İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1984.
- İdris Demirel, *"Dünyanın Kapitalist-Dünyalaşması ve Avrupa Merkezci Sosyal Bilimler"*, Hiyerarşi Bilim Kültürel ve Sanat Dergisi, yıl, 01/2012.
- İsmail Engin, *Akçaeniş Tahtacılarında Dinin ve Dini Örgütlenmenin Günlük Yaşama Etkisi*, H. Ü., Sos. Bil. Ens., Antropoloji Bölümü yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1993.
- John Monaghan ve Peter Just, *Sosyal ve Kültürel Antropoloji*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2000.
- İbrahim Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1980.
- Karın Vorhoff, *"Türkiye’de Alevilik ve Bektaşilikle İlgili Akademik ve Gazetecilik Nitelikli Yayınlar"*, T. Olsson v.d., Alevi Kimliği, çev: Kurt ve Torun, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1999.
- Max Weber, *Sosyoloji Yazıları*, çev. T. Parla, Hürriyet Vakfı Yay., İstanbul, 1986
- Mehmet Eröz, *Türkiye’de Alevilik ve Bektaşilik*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 1990.
- Mehmet Eröz, *Yörükler*, İstanbul Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul, 1991.
- Mehmet Yazıcı, *"Kacalcık Köyü Örneğinde Alevilerde İsim Seç ve Ad Koyma Geleneği"*, Akademik Araştırmalar Dergisi, Kasım 2011 – Ocak 2012, Yıl: 13, Sayı: 51.
- Mehmet Yazıcı, *Alevilik/Alevi Deyişlerinin ve Gülbanglarının Sosyolojik Analizi*, Çıra Yay., İstanbul, 2011.
- Mircea Eliade, *Şamanizm*, çev. Birkan İ., İmge Yay., İstanbul, 1999.
- Nazmi Sevgen, *Zazalar ve Kızılbaşlar*, Kalan Yayınları, Ankara, 1999.
- Nermin Abadan-Unat, *"Sosyal Bilimlerde Yeni Gelişmeler: Modernizm-Postmodernizm"*, Toplum ve Bilim Dergisi, Sayı, 48/49, Kış-Bahar 1990.
- Oral Sander, *Siyasi Tarih İlkçağdan 1918’e*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2011.
- Orhan Türkddoğan, *Alevi-Bektaş Kimliği*, Timaş Yay., İstanbul, 1995
- Pervin Ergun, *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara, 2004
- Rıza Rıza, *Öz Kaynaklarına Göre Alevilik*, Anadolu Kültürü Yay., İstanbul, 1990
- Rıza Zelyut, *Türk Müslümanlığı Anadolu Aleviliğinin Kültürel Kökenleri*, Kripto Yay., Ankara, 2009
- Seyfi Cengiz, *Dersim’in Etnik Kökeni Dımlı - Deylem Kuramı (2)*, http://www.dersim.dk/new_page_2.htm;
- Süleyman Uludağ, *"Müzakereler"*, Tarih ve Kültürel Boyutlarıyla Türkiye’de Aleviler Bektaşiler ve Nuseyriiler, Ensar Neşriyat, İstanbul 1999.

ZAZA SANATI-BİNGÖL ÖRNEĞİ

Nebi BUTASIM

Sanat Tarihi Uzmanı, Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, butasimnebi@gmail.com

- Özet:

Sanat tarihi açısından bir toplumun sanatı belirli karakteristik özellikler taşıması gerekir. Ancak çalışma alanı henüz yeni olduğundan Zaza sanatı için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Bugün dünya üzerindeki yok olmuş veya yok olmaya yüz tutmuş küçük kabilelerin dahi mimari bir sanat üsluplarının olduğu reddedilemez bir gerçekliktir. Hindistan'dan Amerika'ya kadar tüm küçük kabilelerin belirli bir sanat üslubu ve mimari tarzı bulunmaktadır. Bunu Zaza halkı için de söylemek mümkün müdür?

Diğer tüm kabileler, milletler ve medeniyetler için bir mimari üslup ve sanat anlayışı nasıl var ise, aynı şey Zaza halkı için de geçerlidir. Sorun sadece İslam Sanatları ve Mimarisi içinde Zazaların kendine özgü bir sanat anlayışlarının var olduğu halde, bu sanatın bilim dünyasına tanıtılmaması ve diğer kardeş milletler içinde, İslâm sanatları içinde sayılmasıdır.

Biz burada İslam sanatları tarihi özelde ise Anadolu Tarihi içine var olan Süveydi Beyliğine ait mimari eserleri ele alacağız. Süveydi Beyliği, tarihçiler tarafından Zaza Emirliği olarak bilinen en meşhur emirliklerden biridir. Bunun yanında birçok beylik olmasına rağmen özellikle bu beyliğe ait eserleri incelememizin nedeni, bu beyliğin Anadolu'ya gelişi ve devamı ve bugüne kadar olan tüm süreçlerin tamamen Zaza halkının kontrolünde olmasından kaynaklanmaktadır.

- Anahtar Kelimeler:

Süveydi, Cami, Zaza, Bingöl, Sanat

- ABSTRACT:

In terms of Art History, the art of a community should have certain characteristic features. However, it is not possible to say the same for Zaza Art as it has a new study area. Today, the fact that even the small tribes which disappeared or are on the verge of

extinction have an architectural art style is an irrefutable fact. All the small tribes, from India to America, have a certain art style and architectural design. Is it possible to say this for Zaza People?

The problem is that although Zaza people have their own distinctive sense of art in domain of İslamic Arts and Architect, their art is not introduced to the science world and being included in İslamic Arts by the other brother peoples. In this assey, we will study the history of İslamic Arts, especially the architectural Works belonging to Süveydi Beyliği which is included in Anatolian History. Süveydi Beyliği, known as Zaza Emirate, is one of the most famous emirates. Besides these, though there are many beylics, the reason of studying especially on this beylic is because of all the processes, from their coming to Anatolia and so on, being held under the control of Zaza people.

● Keyword:

Süveydi, Mosque, Zaza, Bingöl, Art

GİRİŞ

Tarihte Zazaların kurduğu birçok devlet ve beylik bulunmaktadır. Bu beylikler Asya kıtasının birçok bölgesinde hüküm sürmüş küçük devletçikler ve beylikler ile emirlikler hükmündedir.

Bu beyliklerden bahseden tarihi kaynaklardan en önemlisi bilim dünyasının yakından tanıdığı Şerefhan Bidlisi'nin Şerefname adlı Farsça eseridir. Bu eserde Zazaların kurduğu ve halkı tamamen Zazalardan oluşan birçok beyliğin ismi zikredilmektedir. Ancak bunların içinde üzerinde en çok durulan Beylik-Emirlik Süveydi Beyliğidir.¹ Bunun yanı sıra tarihi kaynaklarda Zazaların kurduğu en önemli emirliklerden birinin Yine Süveydi beylerinin atası olan Yahya el-Bermek'in torunlarından Şam hükümdarı Tahir b. El-Emir İsa b. El-Emir Musa'nın kurduğu Denabile Beyliğidir.² Bu emirlikle ilgili geniş bilgiyi Abdurrezzak bin Necefkuhi ed-Dunbili "Cennetin Bahçeleri" isimli kitabında bulabilmekteyiz. Bu kitap, Şah döneminde, Tahran'daki Şahlık kütüphanesinde bulunduğu bilinmekle birlikte, şu anda akıbeti bilinmemektedir. Bu emirliğin sanat eserleri sayılamayacak kadar çoktur ve birçoğu günümüzde İran, Suriye civarlarında bulunmaktadır. Bu emirliğin emirlerinden biri olan Mir Yehya bin, iki yüzden fazla tekke inşa ettirdiği bilinmektedir.³

Bu bilgiler ışığından Zazalara ait tarihi eserlerin var olduğu bir gerçekliktir. Bizim yaptığımız araştırmalar neticesinde, İran, Irak, Suriye, Pakistan, Afganistan, Azerbaycan ve Türkiye sınırları içinde tıpkı yakın yaşadıkları diğer toplumlarda olduğu gibi Zaza halkının da tarihi ve mimari eserleri mevcuttur.

1 Şerefhan Bidlisi, Şerefname, Çev: M. Emin Bozarıslan, sayfa.. 198.

2 Muhammed Emin Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, Çev: Editör: Süleyman Çevik, Nubihar Yay, 2010, s. 711.

3 M. Emin Zeki Beg, age, s. 713.

Şunu açıkça belirtmek gerekir ki İslam'da ırka dayalı bir sistem olmadığı için ve Zazaların da neredeyse tamamı İslam dinine mensubiyetlerinden dolayı tarihi eserleri İslam sanatı içinde değerlendirilmiştir. Hassaten İslam dinini benimseyen tüm milletlerde temelde ırka dayalı bir sanat üslubu veya bunu hissettiren bir bilgi yer almamaktadır. İslam öncesi dönemlerde her ne kadar bir halka veya bir topluma ait bir sanattan söz edilse dahi İslam dönemi sonrasında İslam dinini benimseyen toplumların ortak bir kültür ortaya çıkardıkları tartışılmaz bir gerçekliktir. Kaldı ki Oleg Grabar gibi İslâm sanatları üzerinde çalışmalar yapan bilim adamları Musevi-İslâm veya İslâm-Hıristiyan sanatından bahsetmekte ve İslâm sanatlarının sadece bir kavme ait bir unsur olmadığını belirtmektedir.⁴ Bu nedenle tek bir kavme ait spesifik bir sanattan bahsetmek oldukça güçtür. Buna örnek olarak Türkiye coğrafyasını ele alırsak, Selçuklular, Beylikler ve Osmanlı gibi devletler bir önceki devletin veya milletin mirasını devralarak daha ileri seviyeye taşımışlardır. Ancak hiçbir eserin üzerinde ırka-millete atıf görülmez.

Aşağıdaki alıntı bunu en iyi şekilde izah etmeye muktedirdir. “İndus Nehri’nden Atlantik Denizi’ne kadar uzanan uçsuz bucaksız ülkeler üzerinde yayılmış olan İslam sanat eserleri, hangi bölgede ve hangi devirde yetişmiş, hangi millete mensup sanatkarlar tarafından vücuda getirilmiş olursa olsun, aynı ailenin fertleri, aynı dilin lehçeleri gibi birbirine benzerler. Zaman ve mekan değişikliğine rağmen bu esere birliğini veren, her şeyden önce İslâm dininin vazettiği kaideler olmuştur. İslâm sanatı esasında dini bir sanattır.”⁵

Bu durum Hıristiyan sanatında farklılık arz eder. Bilindiği üzere, İslâm dininde var olan ırka yönelik hassasiyet diğer dinlerde bu denli keskin değildir.

Örneğin Bingöl ilinde bir Ermeni Kilisesi üzerinde Ermeni milletinin⁶ adını rahatlıkla görebilmekteyiz. Ancak İslam dinini benimsemiş hiçbir millette cami ve ibadethanelerde bu tür bir bilgiyi asla göremeyiz.

Sanatın iç dünyamızın ses, renk, çizgi ve şekil ahengi içinde madde planına aksettirilmesi olarak⁷ tanımlarsak, Zaza halkının da iç dünyasının maddesel bir zemine oturması gerektiği gerçekliği sonucuna varırız. Nitekim İslâm sanatlarının en narin ve asil sanat dallarından kabul edilen ebru'nun tarihteki ilk örneğini Malik ed-deylemi'nin üzerinde Arapça 1554 tarihi bulunan ve Gürcistan'da ya-

4 Oleg Grabar; *İslâm Sanatının Oluşumu*, Çev: Nuran Yavuz, İst. 1998, s. 22-23.

5 Suut Kemal Yetkin, *İslam Sanatı Tarihi*, Ank. Ün. İlahiyat Fak. Türk İslam Sanatları Tarihi Enst. Yayınları 2, Güven Basımevi, Ankara 1954, s. 5.

6 Bingöl ili Kiğı ilçesi Surp Nişan kilisesi kitabesinde “... Ermeni milletinin soylu ecdadı anısına yaptırılmıştır.” ibaresi bulunmaktadır. Kitabe bugün itibarıyla sağlam ve kilisenin iç kısmındadır.

7 Mustafa Bektaşoğlu, *Anadolu'da Türk İslâm Sanatı*, Ankara, 2009, s. 10.

pılmış ebrusu olarak görmekteyiz. Deylemi tabiri tarihçiler tarafından Zazalar için kullanılan coğrafi bağlılığı ifade eden bir kelimedir. Deylemli anlamında kullanılan bu kelime Dımilli-Dunboli-Dumilli gibi farklı türleri de bulunmaktadır.

Zaza halkının sanat eserleri yaşadıkları her bölgeye yayılmıştır. Bugün itibarıyla Pakistan'ın doğusundan Tebriz ve Hoy kentlerine ve Türkiye'nin doğusuna kadar çok geniş bir alanda ve kesintili olarak görebilmekteyiz.

Ancak konunun henüz yeni araştırılmaya başlanması nedeniyle bu denli büyük bir alanı ele almak fazlaca iddialı bir durumdur.

Tarihi kaynaklarda var olan Mahmudi Beyliği'nin kurucusunun Zaza olması⁸, Dünya sanat tarihi açısından önem arz eden ve eldeki ilk ebru örneğinin bir Zaza tarafından yazılmış olması, Tebriz ve Hoy'daki tüm mimari eserlerin Zazalar tarafından yaptırılmış olması⁹ gibi bilgiler çok uzun ve derinlemesine çalışmalar sonucu doğruluğu veya reddi kabul edilebilecek teorilerdir.

Zaza mimari sanatı içinde irdeleyeceğimiz bölge Bingöl bölgesidir. Bunun nedeni tarihte buraya yerleşen Zazaların günümüzde dahi aynı bölgede yerleşimlerinin devam etmesi ve bahse konu mimari eserlerin bir kısmının hala Zazalar tarafından kullanılıyor olmasıdır.

Süveydi Beyliğine ait mimari eserler çok fazla değildir. Bunun nedeni bölgenin coğrafi koşullarının zorluğu ve deprem kaynaklı yıkımlardır. Bu nedenle biz sadece incelenebilecek yani günümüzde en azından mimari planı çıkartılabilecek eserleri inceleyeceğiz.

Bu eserler; Solhan ilçesi Künc beldesi, yeni adıyla Kale Köyü'nde bulunan mimari eserler ile Bingöl ili merkezine bağlı olan İsfahan Bey Camii ile Solhan merkezde bulunan Meneşkurd Camii ve Genç ilçesinde bulunan kümbetlerdir.

1. İsfahan Bey Camii:

Süveydi Beyliği'nin mimari eserlerinden en eski camii, İsfahan Bey Camii'dir. Cami Bingöl il merkezi Aşağı Çarşı mahallesinde bulunmaktadır. Caminin inşaa tarihini verecek kitabesi bulunmamaktadır. Ancak Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinde bulunan bir belgede bu caminin 1548 tarihinde yaptırıldığı görülmektedir.¹⁰ Caminin 2003 depremine kadar giriş kapısında bir tamir kitabesi yer almaktaydı.

8 M. Emin Zeki Bey, age., s. 713.

9 Age, s. 712-713

10 Abdullah Demir, "Belgelerle İsfahan Bey Camii ve Zaviyesi Vakfı", *Bingöl Tarih ve Kültür Araştırmaları Vakfı Dergisi*, Sayı 2, s. 39-45, İstanbul 2008.

*Bu Kitabede;
Bu caminin tamiridir İbn Han
Tarihi bin iki yüz altmış ikidedir cihan
İkinci tamiri yetmiş birinde idi zeman
Bu iki tamir himmet-i mir-i Süleyman
Üçüncü tamiri iki yüz doksan ikide heman
Mir Yusuf ve Derviş İbn İsfahan Sene 1292*

Kitabenin iki yanında koçbaşlarının olması Akkoyunlu etkisini göstermektedir. Ancak Akkoyunlulardan çok daha önce yakın çevrede bulunan koçbaşı mezar taşları, koçbaşı heykelleri, bu etkinin daha farklı bir kültürel mirastan kaynaklandığı kanısını uyandırmaktadır. Örneğin Tunceli-Pülümür, Bingöl Yayladere ve Kiğı kırsal alanlarında yoğun olarak koç veya koyun başı kabartma ve heykellerini görmek mümkündür.

Yapı kare planlıdır. 1 Mayıs 2003 Bingöl depreminde büyük oranda hasar görmüş ve asli planına sadık kalınarak yeniden inşa edilmiştir. Yapı, Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nden aldığımız en eski planına göre orijinal planını muhafaza ettiği söylenebilir. Cami kare planlı üst örtüsü beden duvarlarına oturan basit bir plana sahiptir. Yapının minaresi eski fotoğraflarından anlaşılacağı üzere çift şerefelidir. Ve oldukça zarif yapılmıştır. 1971 Bingöl depreminden sonra alttaki şerefeden itibaren ahşap bir çatı konulmuştur. Minare kesme taş malzemedен yapılmıştır. Kare kaide üzerine oturan minaresi kaval silmelerle hareketlendirilmiştir.

2. Süleyman Bey Camii

Yapı Bingöl Solhan ilçesinde Kale Köyü'nde bulunmaktadır. Yapının üzerindeki iki satırlık kitabeye göre Hicri 978/ Miladi 1570 tarihlerinde Süleyman Bey tarafından yaptırılmıştır.

Yapı doğu-batı doğrultuda dikdörtgen planlıdır. Yapıya giriş kuzeyden yapılmış düz lentolu bir kapıyla sağlanır. Yapının üst örtüsü beşik tonozludur. Yapının iç mekânını yukarıda yuvarlak kemerle birbirini tutan iki payende adeta ikiye bölmüştür. Caminin hemen yanında bulunan beşik tonozlu bir birim ve bitişik mekânlar aslında yapının orijinal yapısını koruyamadığını ve şu anda cami olarak kullanılan bölümün daha farklı bir mekân olduğunu göstermektedir. Yapının plan şeması Diyarbakır Hacı Büzruk Mescidi'ne benzemektedir.¹¹

11 Orhan Cezmi Tuncer, "Diyarbakır Camileri", *Diyarbakır Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları*, Ankara,1996, s. 102-103.

3. Meneşkur Camii

Bingöl Solhan İlçesi Harabe Mahalle'dedir. Yapının kesin tarihini verecek tek kaynak Şerefnâme'dir. Şerefname'de -1597 olayları anlatılırken – "Bu nedenle geniş ve her tarafa açılan Meneşkur ovasında büyük bir şehir kurmaya girişti ve orada yüksek sütunlu bir cami yaptırmaya başladı; bu caminin yapılması, Süleyman Bey'in büyük çabalar harcamasına rağmen hala tamamlanamamıştır."¹²

Bu bilgiler ışığında yapının Süveydi beylerinden Süleyman Bey tarafından 1597 tarihlerinde yaptırıldığı anlaşılır. Yapı günümüzde yıkılmış vaziyettedir. 15x15 metre ölçülerinde olan yapının duvarlarında iki renkli taş kullanılmıştır.

Giriş kapısı anıtsal tarzda ve geometrik taşlarla süslü yapılmıştır. Giriş kapısına ait bezemeli taşlar yakında bulunan yeni caminin bahçesinde muhafaza edilmektedir.

Yapının en dikkat çekici yönlerinden biri iki renkli taş işçiliğidir. Bu tür taş işçiliği Diyarbakır'daki Akkoyunlu eserlerinde ve Erken Dönem Osmanlı Mimarisi'nde sık olarak kullanılmıştır.

4. Genç Sürekli Köyü Kümbeti

Yapı Bingöl Genç ilçesi Sürekli Köyü mezarlığındadır. Kümbet yıkılmıştır ve yıkıntılar arasında yapının inşa kitabesi tespit edilmiştir. Okunduğu kadarıyla hicri 900/ miladi 1497 tarihinde Muhammed Bey tarafından yaptırılmıştır. Muhammed Bey'in kim olduğu hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Yapı Anadolu'da kullanılan plan şemasını aksettirmektedir. Bu plan ve mimari tarzı Anadolu Selçuklularında, Osmanlılarda ve Beyliklerde rahatlıkla görebilmekteyiz.

Yapı düzgün sekizgen planlıdır. Tamamen yıkık olan üst örtüsü hakkında pek bilgi sahibi olmasak bile yıkıntılar içindeki kalıntılardan üst örtünün içten kubbe dıştan piramidal külah olduğu anlaşılmaktadır. Yapı düzgün kesme taş malzemenin inşa edilmiş, iç ve dıştan bu kesme taş malzemenin içine moloz taş malzeme doldurulmuştur. Yapının girişi mukarnas kavsaralıdır. Kümbetin beden duvarlarının üst kısmı kaval silmelerle hareketlendirilmiştir.

5. Genç Kümbeti

Bingöl Genç ilçesi çıkışında Sürekli Kümbetinin bulunduğu mezarlığın aşagısında yer almaktadır. Yapının kesin tarihini verecek bir bilgi bulunmamaktadır. Plan itibarıyla Akkoyunlu devri mimarisine benzemektedir. Yapının günümüzde cenazelik bölümü kalmıştır. Bu bölüm içten aynalı tonozludur. Düzgün kesme taş malzemenin inşa edilen yapının giriş kapısının tam aksında mazgal pencere yer alır. İçten köşeler yumuşatılmıştır.

12 Şerefname, age, s. 208

Bunun dışında Solhan ilçesi Kale Köyü'nde Süleyman Bey caminin yanında bir bölümü beşik tonozla örtülü bölmeler bulunmaktadır. Yaptığımız yüzey araştırmaları neticesinde buranın bir konak olduğu tezi güçlenmiştir. Birinci Dünya Savaşı yıllarında bu bölümler askerlerimizin istirahatgahı ve kubbeli bölümler ise at ahırları olarak kullanılmıştır.

Ayrıca aynı köyde batı yamaçta dikdörtgen planlı ve üzeri beşik tonozla örtülü bir zindan bulunmaktadır. Ancak buranın depo veya askeri amaçla kullanılan başka bir yapıt olduğu da varsayılabilir. Tüm bu varsayımlar detaylı yüzey ve kazı çalışmaları neticesinde ortaya çıkabilecek tezlerdir.

SONUÇ

Bingöl ilinde bulunan ve *Zaza* halkına ait olan mimari eserler daha çok Akkoyunlu mimarisinden etkilenmiştir. Bunu mimari eserlerin genel karakteristik özelliklerinden ve İsfahan Bey Camii tamir kitabesi üzerinde bulunan koçbaşlarından rahatlıkla anlayabilmekteyiz. Bu tür bir hayvan boynuzunun bir ibadet mekânının giriş kısmını süslemesi çok nadir görülen bir özelliktir. Aynı tarz düşüncüyü Bingöl ili merkezine bağlı bir köyün camisinin giriş kapısı üzerinde görebiliriz. Burada vurulan bir Dağ keçisinin (*Zazaca* *Pesqûvi*) boynuzları giriş kapısına asılmıştır.

Sadece Süveydi Beyliği'nin kısıtlı olarak günümüze ulaşan eserleri incelendiğinde Süveydilerin mimari üslup olarak burada mimari unsur olarak pek bir şey katmadıkları görülmektedir. Çünkü gelişim aşaması olan Süveydi Beyliğinin, Süleyman Bey dönemi aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin en güçlü olduğu döneme geldiği için bu bölgeler, gölgede kalmış ve mimari devinimini tamamlamadan bir bakıma olduğu gibi kalmıştır.

Her ne kadar bu gelişme düzeyini tamamlayamamış olsa bile yapılacak detaylı çalışmalar neticesinde en azından *Zaza* halkının sanat unsurları, bunların kökenleri, mimari ve sanat unsurlarının biçimleri, mimari sanatlara katkıları veya bölgeden ne kadar etkilendikleri gibi konular gün ışığına çıkacaktır.

Yapılacak tüm çalışmaların *Zaza* tarihi, coğrafyası ve arkeolojisi ile birlikte paralel bir şekilde yapılması gerekir. Tarihin arka sayfalarında kalmış bir topluluk olan *Zazalar*, maalesef günümüze değin yeteri kadar irdelenememiştir.

Tüm olumsuzluklara rağmen, özellikle *Zazaların* yerleşke olarak kullandığı Türkiye'de Doğu Anadolu-Güneydoğu Anadolu bölgeleri, İran'ın Tebriz-Hoy kentleri, Afganistan ve Pakistan'da bulunan *Zaza* aşiret ve toplumları ile arkaik kaynaklarda geçen Babil'in güneydoğusunda bulunan bölgeler çok geniş ve derinlemesine çalışmalar ile *Zaza* Sanatı ve kültürü bağlamında birçok bulguların ortaya çıkmasına neden olacaktır.

Daha önceki çalışmalarımızda M.Ö. 650'lerde ismine rastladığımız ve dil olarak çok fazla benzerlikler gösteren Behistun Anıtı üzerindeki yazıtların yanı sıra, Bugün İngiltere'de Ashmoleon Müzesi'nde bulunan ve İ.Ö. 2000'li yıllara tarihlendirilen bir kil tablet üzerinde bir yerin adı olarak "Zaza" ismine rastlamak mümkündür. Bu yazıtta bahsedilen yerin Darius'un anıtında geçen "Zazana" ile aynı yer olma olasılığı çok yüksektir. Çünkü her iki yazıtta da yaklaşık aynı yerlerden bahsedilmektedir.¹³ Yine tarihin birçok evresinde Deylemlerin- Zazaların kurdukları emirlik ve devletler bulunmaktadır.¹⁴ Tüm bunlar göz önüne alınacak olunursa, tarihin her evresinde görülen bu topluluğun ortaya koyduğu tarihi eserlerin bilim dünyasına kazandırılması için çok daha geniş çaplı araştırmaların yapılması gerekliliği ortaya çıkacaktır. En azından bu tür çalışmaların şu anda Zaza halkının yaşadığı coğrafya içinde tüm önyargılardan uzak bilimsel temeller çerçevesinde çalışılması ve bilim dünyasına sunulması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

BEKTAŞOĞLU, Mustafa, *Anadolu'da Türk İslâm Sanatı*, Ankara 2009.

DEMİR, Abdullah, "Belgelerle İsfahan Bey Camii ve Zaviyesi Vakfı", *Bingöl Tarih ve Kültür Araştırmaları Vakfı Dergisi*, Sayı 2, , İstanbul 2008.

GRABAR, Oleg ; *İslâm Sanatının Oluşumu*, Çev: Nuran Yavuz, İst. 1998.

JONES. Tom B., *By The Rivers Of Babylon Sat We Down*, *Agricultural History Society*, Vol: 25 No: 1, jan. 1951.

KARAMAĞRALI, B., "*Koç Koyun ve At Şeklindeki Mezartaşları*", Ankara, 1992.

Muhammed Emin Zeki Beg, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, Çev: Editör: Süleyman Çevik, Nubihar Yay, 2010

TUNCER, Orhan Cezmi, "Diyarbakır Camileri", *Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları*, Ankara 1996.

YETKİN, Suut Kemal, *İslam Sanatı Tarihi*, Ankara Üniversitesi. İlahiyat Fakültesi Türk ve İslam Sanatları Tarihi Enstitüsü Yayınları:2, Güven Basımevi, Ankara 1954.

13 Tom B. Jones, *By The Rivers Of Babylon Sat We Down*, *Agricultural History Society*, Vol: 25 No: 1, jan. 1951, p. 2-3.

14 M. Emin Zeki Beg, *age.*, s. 711-713.

RESİM

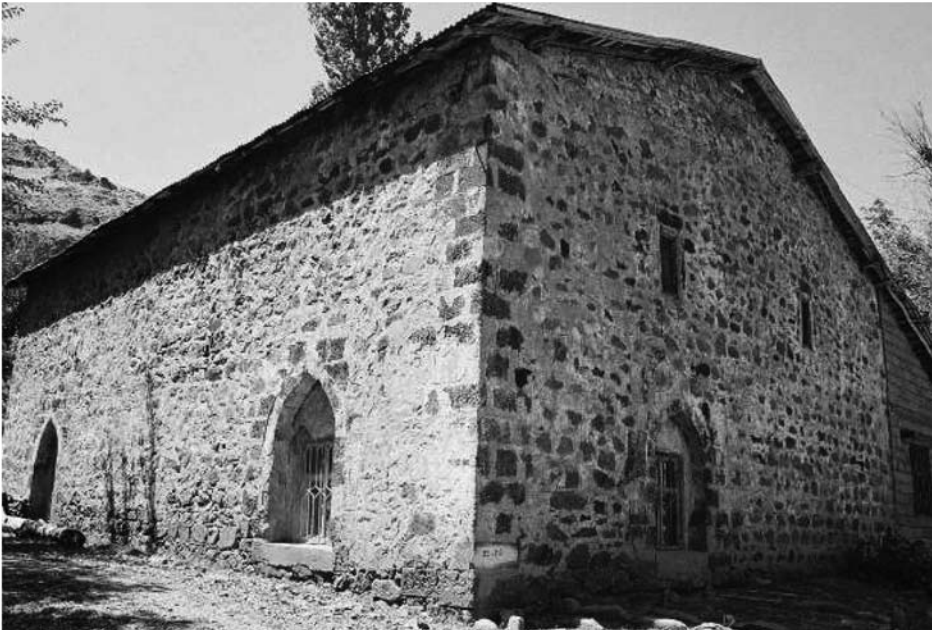
Resim 1: Malik Ed-deylemi'ye ait Hafif Ebru" alışması

Resim 2: Isfahan Bey Camii tamir kitabesi ve iki yanda bulunan ko başlar.

Resim 3: Bingöl merkez Şaban Köyü Cami Giriş Kapısındaki Dağ Keçisi Boynuzu

Resim 4: Solhan Kale Köyü Süleyman Bey Cami

Resim 5: Solhan Meneşkurd Cami

Resim 6: Genç Sürekli Köyü Kümbeti

Resim 7: Genç Kümbeti

Resim 8: Solhan Kale Köyü Süveydi Beylerine Ait Saray Kalıntısının Tonozlu Bölümü

SÖZLÜ OLARAK YAŞAM BULAN ZAZACA'NIN KÜLTÜR VE YAŞAMLA İLİŞKİSİ

Sadullah KOÇ

Bingöl Fen Lisesi İngilizce Öğretmeni

İnsanların farklı renklerde ve dillerde var olması insanı düşündüren en büyük olay olmuştur. Eğer öyle olmasaydı belki de bu kadar düşünme gereği duymazdık. Nasıl olsa herkes aynıdır niye düşünecektik ki... Ama bakıyoruz ki belki ilk yaratılışta küçücük olan, çekirdek durumunda olan bu farklılıklar zamanı gelince büyümüş, karmaşıklaşmış, değişmiş ve akli selim insanların merak, ilgi, ders alma konusu olmuştur. Bu değişimler dünyada değişik coğrafik bölgelere yayılarak yankısını bulmuştur. Her konuda şüphesiz bu olay böyledir. Buda hikmet denilen olaydır.

İnsanoğlunun en büyük merak konusu yine kendisidir ve kendi yaratanıdır. Evet insanoğlu düşünebilme yeteneğinden dolayı sorular sorar, merak eder ve cevaplar arar. Bulduğu cevaplar neticesinde olguları bilmeyi gerçekleştirir ve olaylar karşısında nasıl davranacağını öğrenir ve ona göre davranır. Böylece yaşama sanatını geliştirir.

Tabi tüm bu bilmeler ve bilim dalları süreç neticesinde gelişmiş ve gelişiyor. Tüm bilimler insanı tanıdıktan sonra kendi dallarında gelişiyor. Bilimlerin insanlığa ne kadar faydalı olduğunu herkes takdir eder. İşte bu kadar güzel meyvesi olan bilim dalları lisanlar, diller olmasaydı olmazdı. Çünkü bir şey kendisini ifade edemiyorsa yok hükmündedir. Bilimlerde ancak ve ancak kendini bir lisanla ifade edeceğine göre; diyebiliriz ki lisan olmazsa bilimde olmaz. Bundan dolayı-

dır ki dillerin kıymeti çok büyüktür. Her kelime altın değerindedir. Bir dili yok etmek insanlık hazinelerinden bir hazineyi yok etmektir diyebiliriz. Bu kadar bize uysalca hizmet eden, her demek istediğimizi ifade etmemizi sağlayan ve bir başkasının ifadesini bize sahibine sadık bir elçi gibi ulaştıran yine dildir. Dilleri emrimize veren Allah'a şükürler olsun. Bizlere düşen bu dilleri layığıyla kullanmak, korumak ve yaşatmaktır.

Tabi emrimize verilen dillerde bizim kim olduğumuzu belirler ve kimliğimizin en büyük parçasını oluşturmuşlardır. Ayrıca bu diller insanlığın var olmasından sonra bir gelişim süreci geçirmeye başlamışlardır. Yani her şeyin bir tarihi olduğu gibi dillerinde bir tarihi vardır. Tüm dillerin ortak gelişim süreçleri olduğu gibi; farklı kendilerine has özel gelişim süreçleri de vardır. Ortak gelişim süreçleri olarak genel olarak yazılı ve sözlü, halk edebiyatı dönemleridir. Ama özel olarak her biri farklı farklı şekilde gelişmişlerdir.

Ama şunu da unutmamak lazım bu gelişim süreçleri yaşanırken bazı diller yok olmuş veya başka dillerin içinde erimişlerdir. Bunlardan örnek vermek istersek Sümerce, Asurice, Hititçe, Kızıldililerin dili, Kıptice vs.. Düşünsenize ilk yazının kullanıldığı dil bugün konuşulmuyor. Ne yazılı olarak nede sözlü olarak. Bu incelenmeye, araştırılmaya değer bir konudur. Demek ki dilleri koruma konusunda daha hassa olmalıyız. Bir toplum O dili konuşmaya değer bulmalı.

Dünyadan bir kaç dilin gelişim sürecini anlatarak *Zazaca'nın* tarihi gelişim sürecini anlatacağız. Arapça'dan başlarsak şunu söyleyebiliriz. Arapça Sami dil ailesine mensup bir dildir. Ana vatanı Arap yarımadasıdır. Sözlü edebiyatı binlerde yıl öncesine kadar gider. Zengin bir kelime hazinesi vardır. Tabi ünlü şair ve yazarları vardır. En önemlisi kutsal kitabımız Kuran-ı Kerim bu dilde nazil olmuştur. Bu olay bu dilin farklı farklı milletler tarafından öğrenilmesini hızlandırmıştır. Birçok imparatorluk ve devletin resmi dili olarak kullanılmıştır. Bu durum hem sözlü, hem yazılı edebiyatı geliştirmiştir hem de kültürü geliştirmiştir. Buradan şunu çıkarıyoruz kültür sözlü edebiyata ,sözlü edebiyat yazılı edebiyata, yazılı edebiyat da tekrar kültür ve sözlü edebiyata kaynaklık eder ve besler. Bu böyle nesilden nesile sürüp gider. Günümüzde de tarihinden aldığı birikimle beslenerek modern tarih içerisinde yerini almıştır. İngilizce, Fransızca, Rusça, Çince, Japonca, Türkçe için aynı şeyler geçerlidir. Farklı serüvenleri olsa da güçlü konumlarını sözlü edebiyatla başlayan kültür ve yaşamları yazı ile sağlama ararak nesiller boyu beslenerek günümüze kadar gelmiş ve modern yaşamda yerlerini almışlardır. Aslında sözlü edebiyat olmazsa yazılı edebiyat da olmaz. Sözlü edebiyatın güçlü sesleri olmuştur her zaman.

Aslında şöyle düşünersek *Zazaca'nın* durumunu daha iyi anlamış olacağız. Arapça hiç yazılmasaydı Kuran-ı Kerim sözlü olarak bize ne kadar sağlıklı ulaş-

çaktı. Akabinde bir çok şaheser bize nasıl ulaşacaktı. Birçok bilim adamı hiç yazmasaydı nasıl o bilgileri biriktirecektik ki? Ahmedê Xani, Mem u Zini yazmasaydı böyle bir şaheser olur muydu? Türkçe hiç yazılmıyordu ve okullarda öğretilmeseydi bu kadar gelişir miydi? Elbette ne Osmanlı tarihini ne de bunca yazarın eserlerini bilecektik. Ne de geçmişten bu kadar sağlıklı haber alacaktık. Dostoyevski Rusçada yazmasaydı; Victor Hugo Fransızcada, William Shakespeare İngilizcede, Goethe Almancada yazmasaydılar o diller bu kadar gelişmezdi ve bu kadar teknoloji ortaya çıkmazdı. Zazaca'da bu eksik ama sözlü gücünü koruyor. Bizde de Ahmedê Xasi'nin Mewlidini her halükarda anmak lazım. Bu dilde güzel bir şeyin yazılabileceğinin güvenini vermiştir. Andığımız diller Zazaca'nın yerinde olsaydılar bu kadar gelişir miydi? Hayır gelişmezdi. İnsan dostu Konfiçyus'a sormuşlar;

“Eğer bir ülkede yönetici olsaydınız ilk olarak ne yapmak isterdiniz?”

Konfiçyus :

“Şüphesiz önce dili düzeltirdim.”

“Peki neden?”

“Çünkü dilde bozukluk varsa söylenen şey tam olarak anlatılamaz; eğer söylenen, gerçek anlamı yansıtmazsa asıl eylem gerçekleşmez. Eylem gerçekleşmez ise sanat ve ahlak çöker, sanat ve ahlak çöküntüye uğrarsa adalet yoldan çıkar, eğer adalet yoldan çıkarsa çaresiz kalan halk bunalıma sürüklenir. Sonuçta doğru karar verme olanağı ortadan kalkar.” İşte bu durumları önlemek için dil, tüm öğretilerin üzerinde önem taşır... “Sözcüklerin gücünü anlamadan insanların gücünü anlayamazsın.”

Konfiçyus çağlar öncesinden bir devletin, toplumun gelişiminin temelinde sağlıklı dil dünyasının olduğunu belirtmiştir.

Şimdi sözlü ve yazılı gelişim süreci içinde Zazaca'nın tarihi serüvenini inceleyelim. Evrensel değerlerden yerel değerlere kadar irdelememiz gerekiyor.

Dünya tarihi adlı eserin yazarı William H. Mc. Neill M.Ö 4000'lerde Sümerler tarafından yazının bulunduğunu ve akabinde 1300'lerde Fenikeliler tarafından alfabenin geliştirildiğini söyler. Tabi o süreçten önce sözlü olarak diller en iyi şekilde kullanılıyordu. Daha sonra M.Neil'in değindiği gibi yazı dili gelişmeye başladı. Zamanla bir çok dil yazı dilinde yer almaya başladı. Var olan olgulara baktığımızda yazı diline girmeyen çok nadir dil vardır. O zamanlarda yazı dünyasında yer alan ama zamanla yazı dilinde yerini kaybeden Zazaca'nın tüm yaşam alanlarına cevap vererek günümüze kadar varlığını nasıl sürdürdüğünü inceleyelim. Bu konuyla ilgili oryantalist (şarkiyatçı-doğu bilimci) ve Kurdolog olan Bazil Nikitin'in(1885-1960 Rusya) Kürtlerle ilgili kitabında dil bağlamın-

daki incelemesinde şöyle demektedir: "Sözlü edebiyat unutturulmak, yok edilmek istenen tarih ve geçmiş ile bağ kurmanın önemli aracıdır. Sözlü edebiyat Kürt (Soran, Goran, Kurmanc, Zaza) toplumunun karakterini, yapısını koruyan, kollayan bir kale oldu." Evet gerçekten o dağlarda tüm dünyadan kendi kendini tecrit ederek, edilerek kendi kültür dünyasını ve onu taşıyan dili korumuştur. Bu da bazen bize öldü zan edilen Ashab-ı keyfi hatırlatmaktadır. Biliyorsunuz onlar yani yedi uyuyanlar üç yüz dokuz sene uyuduktan sonra tekrar uyanıyorlar ve insanların içine giriyorlar. Tabii uyum sorunu yaşadıkları için tekrar Allah tarafından geri alınıyorlar. Sonsuzluğa göç ediyorlar. Şimdi Zazaca da adeta bin yıllar sonra kendi dünyasından çıkıp dünyaya açılıyor. Bugüne kadar aldığı bilgi, kültürün hepsini sözlü olarak almıştır. Yani tüm bilgi alışverişi sözlü olarak yapılmıştır. Bu aşamadan tüm dillerin yaptığı gibi dünya kültürlerini ve zeka düzeyini kendi dili içinde eritecek. Daha güçlü çıkacağı muhakkaktır. Kendi sözlü birikimlerini yazacak, başka dillerden çeviriler yapacak. Böylece dünyada hak ettiği yeri alacaktır.

İnsanoğlu kör, sağır, dilsiz yaşamayacağına göre Zazalar da öyle yaşamamıştır. Günlük her işini yüzyıllarca bu dille görmüştür. Tercümanlarla sözlü olarak diğer dillerden gelenleri almış ve kendi dilinde olanları onlara yine sözlü olarak aktarmıştır. Örneğin İslamiyeti bu şekilde almış ve 840 yılında Müslüman olmuştur. Mela, Seyda gibi alimleri Arapçayı öğrenmiş ve onlara sözlü olarak bu dinin inanç kaidelerini süreç içerisinde öğretmiştir. Daha çok geçmişte bu dilde her şeyin yeterli olduğunu görüyoruz. Ama zamanla devletlerin baskısı ve yazıya yaygın olarak geçilememesi yüzünden birçok kelime bilgisi dağılmıştır. Tüm kelimeler var fakat değişik şehirlerde, köylerde bir araya toplanmayı bekliyor. Yani Mehmet Uzun'un da sözlü kaynaklar ve şahıslar konusunu anlatırken belirttiği gibi: "İnsanoğlu kendi tarihinin öznesi olduğu için yazılı bir belge / belgit olmadan kendi beynindeki yazıya döken başvuracağı temel kaynağı insandır." Bizimde elimizde günümüze ulaşan sözlü bilgileri yazıya dökmemiz gerektiği açıktır. Çünkü Zazaca kültürünü kendi sözlü dil geleneğinde bulabiliriz. Böylece geleceğe daha güzel miras bırakmış olacağız. Bu duyarlılıkta olanlar vardır ve gün geçtikçe artmaktadır. Aslında zaten bizzat Zazaca yazı yazmış Peter Lerch'in hiç Zazaca bilmediği halde nasıl bir yöntem izleyerek Zazaca yazdığını biliyoruz. Yüz altmış yıl sonra o belge bizim için çok değerli olmaktadır. Hatta Zazaca için önemli bir referans kaynaktır. Yani iki Genç ilçesi Sivanlı esirden (1853 Osmanlı Rus savaşında Ruslara esir düşmüş) dinlediği masalları ve yöreye ait olayları yazmıştır. Hemde harfi harfine. Demek ki yazı yoksa ilk başvuracağımız yer insandır. O'nun beynidir. Peter Lerch' te öyle yapmıştır. Aslında bize çalışma yöntemini de göstermiştir.

Ayrıca Vilademir F. Minorsky (1877-1966 Rusya) Kürtler adlı eserinde Zazaları da Kürtler adı altında incelemekte ve kendine özgün zengin bir dilinin, kültürünün ve yaşamının olduğundan bahseder. Detaylı coğrafik yer isimlerini kendi dillerinde söylediğini belirtir. Harita yok, kitap yok ama sözlü o isimler nesilden nesile aktarılıyor

Zazaca'nın kendi kendine yeten bir dil olduğunu görüyoruz. Atalarımız bu dille yatıp kalkmıştır. Zazalar kendi dillerinde kültür birikimini nasıl sağlamış. Bunu yaşama nasıl uyarlamış ve sözlü olarak diğer nesillere nasıl aktarmış.

Evet şunu biliyoruz bir asır öncesine kadar radyo, televizyon, internet vs.. gibi kitle iletişim araçları yoktu. Gazete ise bir buçuk asır öncesine ait bir neşriyat. Bazı diller bir buçuk asır öncesinde sadece kitaplarda ve resmi devlet dili ise resmi yazışmalarda nesir ve nazım gibi yazım türlerinde kullanılıyordu. Zazaca o yazım türlerinden de o zamanda mahrumdu. Sadece sözlü gelenek. Zazalar dünya ile maiyetinde yaşadığı devletin dili aracılığıyla irtibat kuruyordu.

Müzik, folklor, sanat, din, örf adetlerini bu dil aracılığıyla bu güne kadar nasıl getirdiklerinden bahsedeceğim. İslamiyet'i sadece Arapça'yı öğrenen alimlerden sözlü Zazaca'ya çevirerek öğrenmişler ve bununla ibadetlerini yapmışlardır. Demek ki kendi kendi kendine yeten bir dil. Zazalar ve Kurmanclar köylerinde, evlerinde kendi dillerini atalarından aldıkları gibi kullanıyorlardı. Kendi dillerinde okullar yoktu. Kurmanca'da yine kısmen vardı. Düşünün bu kadar zorluk ve yalnız kalmış bir dil ve onu konuşan bir halk.

Bu arada 1986 'da kurulan Cambridge Üniversitesi Dünya Sözlü Edebiyat Projesi çalışmasını yaparken şunu söylemektedir. Bu aynı zamanda onun kuruluş felsefesini de açıklamaktadır: "Sözlü edebiyatın kendisini en iyi ifade ettiği alan kültürel pratiktir. Sözlü olarak yaşam bulmuş diller kendilerini en iyi hayatın içinde yaşayarak var ederler. Tabi çağımızda çok şiddetli bir üst diller baskısı yaşanmaktadır. Asimilasyon yazıya dökülmeyen dilleri çok zorlamaktadır. O yüzden, o dili konuşan, yaşayan büyüklerden aldığımız bilgileri yazıya dökmeliyiz. Gelişen sosyo -ekonomik ilişkiler karmaşık ilişkilere neden olmuş ve sadece sözelde kalmış dilleri çok zorlamaktadır. Dili kültürü dönüşüme transformasyona zorlamaktadır. Bu yüzden o dili konuşan yaşlıları bulup onlardan alacağımız bilgileri kağıda dökmeliyiz. Çünkü o dili ve kültürü en iyi yaşlıları bilmektedir."

Bir bakıma bizim konumuzu da ilgilendiren sözel olarak yaşam bulmuş Zazaca gibi dillerin yaşaması için var olan bilgileri dokümanlara dökmemiz için evrensel bir tarif yapmaktadır.

Bu tanım ışığında elbette Zazaca için söylenecek çok şey vardır. Ama konumuzla alakalı olan sözlü olarak yaşam bulmuş olan Zazaca'nın kültür ve yaşamla ilişkisine değineceğiz. Şunu başta belirterek işe başlarsak daha iyi olur. Sözlü

edebiyatın alanları destan, atasözü, türkü, masal, halk hikayeleri ise de Zazaca'da bu biraz daha fazlasıdır. Yani siyaseti, bilimi, sporu, tarihi vs.. hepsini eklememiz lazım. Çünkü yazı yok. Zazaca'da okuma yok; yazma yok. Tarım toplumu dil dünyası neyse Zazaca'da öyledir. Sanayi ve bilgi teknoloji çağı terminolojisi çok fazla Zazaca'da gelişmemiştir. Zazalar başka dillerde eğitim gördüğü için o dillerle bu devirleri öğrenmişlerdir. Avusturalya yerlileri Aburcinler gibi yok olmamışsa bu onun zengin kültür ve sözlü dil geleneğidir.

Bu sözlü geleneğin en iyi taşıyıcıları topyekûn bu halktır. İçlerinde bunu daha iyi kullananları, her toplulukta olduğu gibi bu toplulukta da vardır. Örneğin müzisyen Rençber Aziz bunun iyi bir örneğidir. Halk içinde sözlü olarak konuşan bilgilerimizde vardır. Kimi Zazaca esprileri ile ünlü insanlarımızda vardır. Dügünlerde söylenen güzel türküler, ölümlerde yakılan Zazaca ağıtlar da herkesin malumudur. Daha erkenden yazıya geçilseydi muhtemelen daha derin bir kültür mirasıyla karşı karşıya olduğumuzu görecektik.

Umarız bu Linguacidayı (dil kırım) aşar ve Neoloji'nin yardımıyla Zazaca'nın yaşadığı bu açmazı ortadan kaldırırız. Dünya medeniyetine bir renk bir güzellik daha katmış olacağız. Tüm farklı dilleri ve renkleri olan biz insanlık alemi; farklı kalarak birleşmeyi esas almalıyız.

KAYNAKÇA

William H. Mc.NEILL, Dünya Tarihi

Minorsky, Kürtler

Basil NIKITIN, Kürtler

Mehmet UZUN, Kürt Edebiyatına Giriş

Cambridge University Site

ZAZALARDA ZAMAN MEFHÛMU VE ZAZA KÛLTÛRÜNDEKİ YERİ

Abdumelik VERGİ

Eğitimci, A.Ü., Doktora öğrencisi, melikvergi@gmail.com

GİRİŞ

Zaman kavramı, lügatlerde “*olmuş ve olacak hadiselerin birbiri ardınca cereyan edişinin düşüncemizde meydana getirdiği başı ve sonu belli olmayan soyut kavram, bu kavramın belli sınırlar içinde kalan bir parçası, bir önce veya bir sonraya göre belli bir ân, içinde yaşanılan devir, yaşanmakta olan vakit*”¹ gibi manalara gelmektedir. Zaman mefhumu, insan hayatı için çok anlamlı olup haddizatında insan hayatında da önemli bir yer işgal etmektedir. Zamanı kullanma konusunda herkes aynı bilinç düzeyine sahip olmasa bile zamanın ehemmiyeti konusunda herkes hemfikirdir. Başka meselelerde pek çok ihtilaf mevcut olmasına rağmen, insanlık, bu noktada -âdetâ- ittifak edencesine bir “kültürel konsensüs” sağlamıştır. Bu sebeptendir ki, zaman kavramı etrafında çok zengin ‘sözel’ bir kültür oluşmuştur. Küre-i arzda yaşayan her millet kendi terakkiyatına, milli şuuruna ve zamana atfettiği önemin derecesine göre söz konusu kültürünü şekillendirmeye çalışmıştır. Bu itibarla zamana verilen ehemmiyeti ifade eden vecîz sözler ve darb-ı mesellerden tutun da zamanın ‘taksimât’ına kadar engin ve zengin bir kültürel miras teşekkül etmiştir.

1 İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük (Kubbealtı Lügatı)*, Kubbealtı Neş., İstanbul, 2006, 2. Baskı, c. III, s. 3472.

Zaman mutlaktır. Zaman için herhangi bir sınırlama yoktur. Zamanı sınırlayan biz insanlarız. Onu bölen, parçalayan da yine biziz. ‘Mutlak’ olan zamanı kendimiz için elverişli hale getirip daha iyi ve verimli kullanabilmek maksadıyla yaparız, bütün bunları. İşte bu gayeye matuf olmak üzere her dil, kendi ‘kültürel ve dilsel kodlarına binaen, söz konusu taksimâta tekabül eden kelime/ler vaz’ ederek kelime grupları ve kelime örgülerini inşa eder. Dilin kendi iç dinamiği ‘fabrika’sında imal edilen bu mamûlat, hem o dilin kendi mirasının oluşmasına ve zenginleşmesine katkı sağlar hem de zaman içerisinde değişik münasebetler yoluyla farklı kültürel ortamlara ‘hicret’ ederek istimal edilir.

İşte dilin ‘zaman’ içerisindeki bu ‘zamansal serencam’ı tebliğimizin altyapısını teşkil etmekle beraber bahusus *Zazaca*’nın söz konusu bu süreçteki durumu, konumu ve zaman kavramının ifadesi için kullanılan kelime/ler, kelime grupları ve örgüleri ile bunların karşılıkları, yine yılın belirli günlerinin tarihleri ile isimleri ve zamanla bu kültürün oluşmasına katkı sağlayan efsanevî hikâye/cikler gibi mevzular ise üstyapısını oluşturmaktadır. Tüm bunların hedefi, *Zazaca*’nın bu ‘zamansal’ mirasını *sözlü* kültürden *yazılı* kültüre geçirmek suretiyle kayıt altına alarak kaybolmaktan kurtarmak ve bu mirasın “niceliğini” ve “niteliğini” görmek ve göstermektir.

Arapça² bir kelime olan zaman (زمان); vakit, süre, periyot, müddet gibi kök anlamlara sahiptir. Zamane (devir, çağ), müzmin (kronik, süregelen), zamanî (geçici; laik, seküler), zamanen (zaman bakımından) gibi kelimeler ise bu kökten müştaktır. Zaman bilimi (kronoloji), zamandaş/lık (senkron/ize), zaman tüneli, zaman aşımı (murûr-ı zaman), zaman-ı saadet (asr-ı saadet), âhir zaman, ölü zaman; zaman almak, zaman geçirmek, zaman kollamak, zamana ayak uydurmak, zaman azmak, zaman ile yarışmak, zamanı dolmak gibi daha pek çok deyim ve birleşik sözcükler de içinde ‘zaman’ın geçtiği kelime gruplarıdır. Vakıt (وقت), dehr (دهر), lahza (لحظة), devir (دور), dem (دم), fasıl (فصل), mevsim (موسم), çağ, dönem gibi kelimeler ise zamanı ve zamanın kısımlarını ifade etmek için kullanılan sözcüklerdir.

İmdi, bu girizgâhtan sonra *Zazalarda* ‘zaman’la ilgili meseleye geçelim. *Zazalar* ‘zaman’la ilgili hangi kelime/leri kullanmış ve kullanıyorlar? Zamanı nasıl taksim etmişler? Zaman içerisinde, bu ‘zaman’la ilgili nasıl bir kültür teşekkül etmiştir? Bu vb. soruların cevapları, tebliğimizin temelini oluşturmaktadır. Yazılı kültürün henüz yeni yerleştiği ve geliştiği *Zazalarda*, ‘zaman’ etrafında oluşan bu kültürü kayıt altına almak ve zaten kaybolma tehlikesiyle karşı karşıya olan *Zazaca*’nın bu yönünü de koruma altına alma gayesi esas hedefimizdir. Bunu

2 Bu kelimenin aynı formdaki kullanımının başka dillerde ve de daha eskiye dayandığı bilgisi de mevcuttur. Bkz. Sevan Nişanyan, *Sözlerin Soy Ağacı (Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü)*, Everest Yay. İstanbul, 2010.

yaparken de sözlü kaynaklardan şifahen elde ettiklerimizi kayıt altına almaya ve -mümkün merteye- takvimlerde yazılı olanlarla mukayese etmeye çalıştık. Herhangi bir şekilde yazıya geçirilmiş bir bilgiyi bu kapsamda değerlendirmedik. Çünkü zaten o bilgi kayıt altına alınmıştır. Bu itibarla daha önce yazılanlarla bazı yönlerden bir benzerliğin bulunması tamamen tesadüfi olarak kabul edilmelidir. Ayrıca bizim bu tebliğimiz, Zazalarda zaman etrafında şekillenen bu kültürü tamamen yansıttığı iddiasında değildir. Tam aksine yapılacak daha başka derlemelerle ikmal edilebilecek bir çalışmadır.

Zazaca'da zamanla ilgili genel kavramları aşağıda verdikten sonra diğer hususları da tercih ettiğimiz -daha geniş bir zaman diliminden daha dar bir zaman dilimine doğru şeklindeki- bu tasnifle, ilgili başlıklar altında serpiştirerek vereceğiz. Bu genel kavramlar şunlardır:

Wext (vakit), *her/hemi wext* (her zaman, daima), *wext ra wext* (bir zaman diliminden ertesi günkü aynı zaman dilimine kadar geçen süre, bir gün, yirmi dört saatlik zaman dilimi), *zamon* (zaman), *çagh* (vakit), *rêw* (erken, eski), *rêwîn* (kadım, eskiye ait, erken dönem), *rêw ra nat...* (bir süredir, eskiden beri...), *eka/inkê/nika* (şimdi), *ekayîn* (şimdiye ait), *ini hêl* (şu an), *ini heyom* (elan), *vêr* (önce), *hê vêr/heyvêr* (ilk önce), *vêrîn* (önceki, az önceki), *hêla vêrîn* (az önce), *vêrciyo* (daha önce, önceleri, ilkin, evvela, ilk önce), *rêka vêr* (en önce), *rêka vêrîn* (en eski), *'ewil* (ilkin, başta), *ewil ra nat* (baştan/başından beri), *erê/berey* (geç, geç vakit), *rêka erê* (en geç, geç dönem), *bad/ba'd* (sonra), *baciyo* (daha sonra, bilahare), *peyên* (son, sondaki, sonuncu, sonunda), *rêka peyên* (en son), *peynî* (son), *dima* (sonra), *azê/zey* (vakta ki, o zaman ki, ...dığı vakit, iken), *ta omiyayış/nêomiyayış* (vakit bulmak/bulamamak), *'amir/umir derg/kilm* (ömür/uzun/kısa ömür), *mewsîm* (mevsim), *dewir* (devir, dönem), *sêr yenu miyo* (yavrulama dönemi), *mudi* (süre, dönem, mühlet), *mudi ra mudi* (dönemden döneme), *mudêko derg/kilm* (uzun/kısa bir süre), *tim-tim/timûtîm* (her zaman), *dor-dor* (bazen, ara sıra), *ravrê* (bazen, gah), *saet* (saat), *deqa* (dakika), *saniya* (saniye), *salisa* (salise).

1. MİLENYUM (HEZAR SERRE)

Bin yıllık bir zaman dilimini ifade etmek için kullanılan bir tamlamadır. Bununla ilgili olarak Zazaca'da bazı deyimler kullanılmaktadır:

Destê tu hezar serrê biyê: Genellikle “Eline sağlık” anlamında kullanılır. Bazen birinin yardımı dokunduğunda bazen de “Ellerin dert görmesin” anlamında söylenir.

Hezar rueşonon bivîn: Bayramlara has olan bu deyim, çocuklar ile gençlere büyükleri tarafından söylenen ve uzun seneler yaşaması temennisini belirten bir dilek ve dua ifadesidir.

Allah tu hezar serre keru: Allah sana uzun ömürler versin anlamında bir dilek ve dua cümlesidir.

Hezar serre şu...: “Bin yıl geçse de...” anlamına gelen bu deyim, bir şeyin yapılamayacağını veya yapılmak istenmediğini ifade etmek için kullanılır. Mesela, “Hezar serre şu, ez tudirî nêxetîyeno.” Bin yıl geçse de seninle çalışmayacağım.

Hezar serre uja veneru...: “Bin yıl orda kalsa da...” anlamındaki bu deyim de bir öncekine benzer bir manaya gelmektedir. Mesela, “Hezar serre uja vineru, ez inî cilonê tu werâ nêdano.” Bin yıl orda kalsa da elbiselerini kaldırmam.

Hezar serre tîyara ver/tîyara pey...: “Bundan bin yıl önce ... sonra...” manasına gelen bu deyim, yıllar öncesinin nasıl olduğunu ve yıllar sonrasının da nasıl olabileceğini ifade etmede kullanılır. Mesela, “Hezar serre tîyara ver kalikê ma xu rê zimistonon d’ senî cuyeni?” Bin yıl öncesinde dedelerimiz kış aylarında nasıl yaşarlardı?

Hezar dor/duenim/gering... vatîş: “Bin kere söylemek...” anlamındaki bu deyim, defalarca kez söylenmesine rağmen bir şeylerin yine yapılmadığını ifade etmede kullanılır. Mesela, “Mi hezar dor tu ra va, wextê rakotîş d’ punconê xu vej.” Sana bin defa söyledim, yatarken çoraplarını çıkar diye.

Hezar heb... bibu...: “Binlercesi olsa...” Kesretten kinâye olan bu deyim, güvensizlik durumunu ifade etmek için kullanılır. Mesela, “Hezar heb kerga mi bibu, ez yo z’ baweyê tu nêkeno.” Bin tane tavuğum olsa sana bir tanesini bile teslim etmem.

2. ASIR/YÜZYIL (SE-SERRE)

Yüzyıllık bir zaman dilimini ifade etmek için kullanılan bu tamlama ile ilgili olarak da Zazaca’da, “*Se serre ‘amir berdu.*” (Yüz yıl yaşadı.), “*Se sere tîya bimonu...*” (Yüz yıl burada kalsa da...) gibi örnekler verilebilir.

3. YIL/SENE (SERRE)

Zazalar yıl kelimesi için “*serre*” sözcüğünü kullanırlar. Her toplumda olduğu gibi Zazalarda da takvim yıllarıyla tarih tutmanın henüz yeterince gelişmediği dönemlerde, toplumu derinden etkileyen belli başlı mühim hadiseler, tarih (yıl) olarak kabul edilirdi. İnsanlar bu tip olaylarla geçen zamanın hesabını tutarlar, yaşlarını ve bazı olayların tarihini böyle tespit ederlerdi. Mesela, “*Serre’g bon veşêy...*” (Evlerin yakıldığı sene...), “*Serre’g şêx xeneqney...*” (Şeyh Said ve diğer şeyhlerin idam edildiği yıl...), “*Serra zelzeleyê Çolîg û Varto...*” (Bingöl ve Varto depreminin olduğu yıl...), “*Serra gbelê...*” (Kıtlık yılı...), “*Serre’g tîje (ruaj) gèrya...*” (Güneş tutulmasının olduğu yıl...), “*Serra herbê Wuris...*” (Ruslarla savaşın yapıldığı yıl...), “*Serra filonkes kot binê horês...*” (Filan kişinin çığ altında kaldığı yıl...) gibi örnekler bu meyanda serdedilebilir.

Müslüman toplumlar asırlarca Hicrî/kamerî takvimi kullandılar. Çünkü üç aylar, Ramazan orucu, hac, aşure ve bayramlar gibi belirli ibadet günleri bu takvime göre yapılır. Bu bakımdan çok önemlidir. Bunun yanında Osmanlılarda son dönemde Rumî/Şemsî takvim (Jülyen) de kullanılmaya başlandı (1840). Zazaların da kullandığı bu takvim, bugünkü Miladi/Şemsî takvimden (Gregoryen) 584 yıl 13 gün eksiktir. Zazaların gün ve ay hesabını yaparken “*Guereyé hesabê ma/Hesabê ma gueri...*” (Bizim hesaba göre...) dedikleri işte Rumî/Şemsî takvim olan bu takvimdir. Kesin olarak ifade etmek mümkün olmasa da Osmanlıların resmi olarak kullanmaya başladığı bu takvimi, Zazaların da bu tarihten itibaren kullandığını söyleyebiliriz. 26 Aralık 1925 yılında kabul edilen kanuna göre uluslararası takvim ve saat kullanımı Cumhuriyet tarafından benimsenmiş ve 1 Ocak 1926 tarihinden itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Miladi/Şemsî takvim resmi olarak kabul edilip kullanılsa bile toplumdaki bazı hassasiyetlerden dolayı yapılan takvimlerde hem Hicrî hem de Rumî takvim hesapları kullanılmaya devam etmiştir.

Zazaca'daki “*serre*” (yıl/sene) ile ilgili kavramlar ise şu şekildedir:

Serra newî (Yeni yıl/yılbaşı): 1 Mart

Emserr (Bu sene)

Serrnê (Gelecek sene), *Setirnê* (Bir dahaki sene), *Bitir setirnê* (Bir dahaki seneden sonraki sene/sonraki üçüncü sene)

Par (geçen yıl), *Pêrar* (geçen yıldan önceki yıl), *Bitir pêrar* (önceki/geçen üçüncü yıl)³

Her serre (her yıl/sene)

Serra verên... (İlk yıl...)

Çend serr têyara ver... (Bundan birkaç yıl evvel...)

Badê çend serron... (Birkaç yıl sonra...)

Serre duyey aşmî... (Yılın on iki ayı...)

Serre ra serr... (Yıldan yıla...)

Serrêk mend... (Bir yıl kaldı...)

Ti çend serrê yê/ya? (Kaç yaşındasın?)

Ti komyo serre biyê/biya? (Hangi yıl doğdun?)

Çend serr dewam kerd? (Kaç yıl sürdü?)

4. AY (AŞME/MENGE)

Yılın bölümlerinden biri olan ay, Zazaca'da “*aşme/menge*” kelimeleriyle karşılanmaktadır. Bu kelime, hem dünyanın uydusu olan “ay”a hem de takvimin bölümlerinden birine karşılık olarak kullanılmaktadır. Zazaca'da içinde “*aşme*” kelimesinin geçtiği deyimler/kalıplaşmış sözler ve tamlamalar şunlardır:

3 Bu ve bundan hemen önceki satırda geçen benzeri ifadeler, tesbit edebildiğimiz kadarıyla, başka dillerde olmayıp sadece Zazaki'ye ait hususiyetlerdir.

Tîja aşme: Ay ışığı
Ruaşnê/ruaşnayê aşme: Ayın aydınlığı/parlaklığı
Binê tîja aşme d': Ay ışığı altında
Zey tîja aşme berqiyenu/a: Ay ışığı gibi parlıyor
Aşma çarês ruêjî: On dört günlük ay. *Mec.* güzellik
Aşma binê horî: Bulutların arkasındaki ay. *Mec.* Uzun süreden beri ortalıkta görünmeyen

Aşma nêwî: Yeni ay/hilal⁴
Aşm/aşma nêwî vejîya: Ay doğdu/hilal göründü
Aşma dekêrdî: Dolunay
Aşma verên/peyên: İlk/son ay
Sarê/sareyê aşme: Ay(ın) başı
Peyniya aşme: Ay(ın) sonu
Poncesê aşme: Ayın on beşi
Aşmêk/di aşmî/... têyara ver: Bundan bir/iki/... ay önce
Aşmêk/di aşmî/... têyara pey: Bundan bir/iki/... ay sonra
Badê di/hîrî/... aşmon: İki/üç/... ay sonra
Her aşme: Her ay
Aşme ra aşme...: Aydan aya...
Di/hîrî/... aşmon ra yo: İki/üç/... ayda bir
Zerêyê di/hîrî/... aşmon d': İki/üç/... ay içinde

Zazalarda kullanılan takvimin Rumî/Şemsî takvim olduğunu yukarıda belirtmiştik. Bu takvimde yılbaşı 1 Mart itibariyledir. Bu bakımdan aşağıda ay isimlerini verirken de buna göre hareket edeceğiz. Günümüzde, miladi yeni yıl kutlamaları küresel çapta bir yaygınlık kazanmıştır. Global kültürün, etkisini henüz hissettirmedığı dönemlerde, Zazalarda, yeni yıl kutlamalarıyla ilgili folklorik bazı etkinlikler mevcuttu. Mesela, yılbaşı gecesi -özellikle- erkekler kılıktan kılığa girer (kalê serra nêwî) ve kapı kapı dolaşırlar, hem -eğlenmek maksadıyla- insanları korkutmaya çalışırlar hem de ceviz, pestil, kuru dut, kavurma, tereyağı vb. şeyler toplarlardı. Bunun yanında skeç tarzı çeşitli oyunlar oynanır, bilmece yarışmaları düzenlenir, maniler (deyîr) ve türküler (klam/deyîr/lawik) söylenir, halay, delîlo, wuşkê/dîk gibi oyunlar oynanır, masallar anlatılır ve çeşitli konularda sohbetler yapılarak geçirilirdi. Ancak global kültürün hegemonyası, bu geleniğin kaybolmasına sebebiyet verdi. Nitekim böylesi etkinliklerin söz konusu tarihlerde artık yapılmıyor oluşu ve hatta bu tarihin hatırlanmaması bile bunun apaçık bir kanıtıdır.

4 Halk arasında yeni ayı oturarak gören/karşılaman bir kişinin o ayı iyi geçireceğine; ayakta gören/karşılaman kişinin de o ayı hep koşuşturmaca ve sıkıntılarla geçireceğine inanılır.

Bilindiği gibi takvimlerdeki ay sayısı on ikidir⁵. Zazaların kullandığı Rumî/Şemsî takvimde yılbaşı 1 Mart olduğu için ayların sıralanışını da -miladîden farklı olarak- mart ayından başlanmaktadır. Buna göre ayların sıralanışını, Zazaca'daki isimleri ve mevsimlere göre dağılımını şu şekildedir:

Wesar (İlkbahar) [12 Mart ⁶ -12 Haziran]	1-'Adar (Mart) 2-Nîson (Nisan) 3-Gulon (Mayıs)
Omnon (Yaz) [12 Haziran-12 Eylül]	4-Hêzîron (Haziran) 5-Temuz (Temmuz) 6-Tevax (Ağustos)
Payîz (Sonbahar) [12 Eylül-12 Aralık]	7-Keşkêlon (Eylül) 8-Diştirin Verên (Ekim) 9-Diştirin Peyên (Kasım)
Zimiston (Kış) [12 Aralık-12 Mart]	10-Konun Verên (Aralık) 11-Konun Peyên (Ocak) 12-Sibat (Şubat)

Yeri gelmişken aylarla ilgili olarak halk arasında söylenen bir tekerlemeye de yer vermek istiyoruz. Bu tekerlemede bahsedilenler daha ziyade hayvanların yem, saman, yaprak ve hayvansal mamuller bakımından bu aylardaki durumunu ifade etmektedir. Şu şekildedir:

Konuno cem qonun o
Sibato silawat o
'Adaro dû dar o
Nîsono totur kêysono
Gulono kelê/xemlê kuwon o
Hezîrono heznê teyron o
Temuzo kalo kuz o
Tevaxo axo wax o
Keşkêlono keşko run o
Diştirino pele rişîno

Buna göre, ilk dizede, daha önce bir hazırlık yapıldığı için kış aylarında (Konun Verên û Peyên) hayvanların yem ve samanı tam ayarındadır. Her öğünü tam bir şekilde almaktadırlar. **Şubata** (Sibat) doğru yemler azalmaya başladığı için çeneler artık boşa gidip gelmektedir. **Mart** ('Adar) ayında yayıklar ağaca

5 Bu husus Kur'an'da da geçer. "Allah katında ayların sayısı on ikidir..." (Tevbe Sûresi 36. âyet)

6 Mevsimlerin başlangıç günleri olan bu tarihler, Zazaca'da "**ruajagêr**" (gündönümü) olarak isimlendirilmektedir. Bu tarihlerden 12 Haziran kışa dönüş olarak kabul edilmektedir. Ayrıca bu, gündüzlerin kısalmaya başladığı bir tarihtir. 12 Aralık ise yaza dönüşü ifade etmektedir. Yine bu tarih, gündüzlerin uzamaya başladığını da işaret etmektedir.

asılmış yoğurtlar ayran için çalkalanıyor. **Nisanda** ise ayranlar kaynatılıp çökelek yapılmış ve torbalara konularak kuruması için asılmıştır. **Mayıs** (Gulon) ayında yağın yağmurla dağ bayır, çayır çimenle süslenmiştir. **Haziranda** dişi kuşlar yuvalarında kuluçka döneminde iken eşlerinden ayrı kalmanın hüznünü yaşıyorlar. **Temmuz**, kırsal kesimin iş yoğunluğunun en fazla olduğu aydır. Bu sebeple bel ağrılarından hemen herkes yaşlılar gibi iki büklüm olmuştur. **Ağustos** (Tevax) ise artık her tarafın yavaş yavaş sarardığı, sıcaktan dolayı nebatatın kuruyup boyun büktüğü bir aydır. **Eylül** ayı (Keşkêlon) keşk ve tereyağının kaynatılıp depolandığı aydır. **Ekim** ve **Kasım** (Dişrîn Verên û Peyên) ayları ise ağaçların yapraklarını döktüğü aydır.

Şimdi de sırasıyla her ayın günlerinde neler var, hangi efsaneler anlatılıyor, ne tür kültürel unsurlar mevcut, ona bakalım:

4.1. MART ('ADAR)

Rumî takvime göre yılın ilk ayı olup ilkbahar (wesar) mevsiminin de ilk ayıdır. Bu kelime, Yunancada *Mártios*, Latince de *Martius* şeklinde olup Roma savaş tanrısının adı (Mars) olarak kayıtlarda geçmektedir⁷. Zazaca'da ve Kurmancî'deki 'Adar kelimesinin Farsçadaki *Âzer*⁸ kelimesiyle olan benzerliği dikkat çekici olsa da bunun isabetli olmadığı kanaatindeyiz. Zira Zazakî ve Kurmancî'de bu kelime mart ayı için; Farsîlerde ise 22 Kasım–21 Aralık tarihlerine denk gelen sonbaharın son ayı için kullanılmaktadırlar. Buradaki sadece bir isim benzerliğidir. Zaten Farsça'da bunun dışında isim benzerliği olan başka bir ay ismi bulunmamaktadır. Şunu hemen belirtelim ki, bu kelimeyle ilgili etimolojik bir bilgiye henüz ulaşmış değiliz. Ancak şunu söyleyebiliriz ki, mart ayı, kış için yapılan hazırlıkların artık tükendiği bir zaman dilimidir. Bu bakımdan hem her şeyin '**ateş pahası**' olduğu bir zamanda bu ihtiyaçları gidermek büyük bir külfettir. Hem de havanın kararsızlığından dolayı yakacak konusunda sıkıntılar yaşanmaktadır. Bu bakımdan 'Adar kelimesinin, Zazaca'daki "**adir**" (ateş) kelimesiyle - sesteş olmaları itibarıyla- bir bağlantısının olabileceğini düşünüyoruz. Mamafih bu sadece bir tahmindir, bilimsel bir iddia değildir. Bu ayla ilgili olarak Zaza kültüründe şu hususlar kaydedilebilir:

1 Mart: Serra nêwî (Yılbaşı)⁹

5 Mart – Dêlubêşu: Delice fırtınalı olan beş gün demektir. Tecrübelere göre bu beş gün çok şiddetli (gît)¹⁰ geçmektedir. İnanca göre, eğer bu tarihten önce yağış

7 Nişanyan, a.g.e.

8 Bu kelime Arapça lügatlerde "**âzâr**" (آزر) şeklinde geçmekte ve Rumî takvimin altıncı ayı olarak kaydedilmektedir. Bkz. ez-Zebîdî, *Tâcu'l-Arûs*, Matbaatu Hukûmeti'l-Kuweyt, Kuveyt, 1965, c. 10, s. 40.

9 Yılbaşındaki folklorik etkinlikler için "**Ay/Aşme**" başlığına bkz.

10 Zazaca'da "**gît**" kavramı daha çok belirli günlerde yaşanan yağışlı, fırtınalı hava durumlarını

olursa söz konusu bu günler iyi geçecek. Aksi olursa yani bu tarihler içinde yağış olursa çok çetin geçecek demektir. Bu tarihlerde hayvanlara verilecek yem vb. şeyler artık tükenme noktasına gelmiştir. Fırtınalı geçen bu günler sebebiyle hayvanlara verilecek başka yiyecek de bulunmadığı için hayvanlar telef olmaktadır.

9 Mart – Leglëgy (Leyleklerin gelişi): Bugün de “gît”tir. Takvimlerde bu gün, 9 Mart soğuğu ve fırtınası olarak kaydedilmektedir.

12 Mart: İlkbaharın (wesar) başlangıcıdır. 12 Hazirana kadar devam eder. Ayrıca bu tarih ayıların ininden çıktığı tarihtir. Bu gün de “gît”tir.

17 Mart – Ziyara ‘adari: Rivayetlere göre, Diyarbakır yöresinde olan bir türbenin halk tarafından 17 Mart -özellikle Cuma- günü ziyaret edilmesiyle yaygınlaşan bir költürdür. Buna göre ziyarette kurbanlar kesilir, yemekler dağıtılır. Hasta olanlar, ‘kadersiz’ler vb. sıkıntılara düşenlerin uğrak yeridir. Yine rivayetlere göre, medrese talebeleri (feqî) de burayı ziyaret ettikten sonra evlerine dönerlermiş. Yani bu tarihten sonra medreselerde tedris dönemi sona erer ve talebeler dağılmaya başlarlar (Feqî ziyara ‘adarî d’ benî vilêy). Yeni tedris dönemi ise ekim ayındadır. Medresenin bu süre içerisinde tatilde olmasının sebebini, havaların ısınmasının yanı sıra kırsal kesimde iş sezonunun başlamasıyla açıklamak mümkündür. Ayrıca bu tarih, kasım ayı itibarıyla teslim alınan “**butkoni**”¹¹ların sahiplerine teslim edildiği bir tarihtir. Bunun Zazaca’daki ifadesi de şöyledir: “Ziyara ‘adari d’ butkonon kenî vila”. Tecrübelerle göre bu gün mutlaka yağışlı geçer. Hatta “gît” olur. Hava durumları iyi seyredip etraf yeşillenmeye başlamışsa bu günde yaşanabilecek muhtemel “gît”ten dolayı bunun zarar görmesi mukadderdir.

Mart-nisan arası farelerin yavrulama dönemidir¹².

Mart ayı ağaçların dikilmeye başlandığı aydır.

4.2. NİSAN (NÎSON)

Yılın ikinci ayı olan nisan, Akadca’da *nisannu* şeklinde geçmekte ve taze mahsul, turfanda anlamına gelmektedir¹³.

---

ifade etmek için kullanılan bir kelimedir. “**Puk**” da tipi, fırtına anlamına gelir. “**Bagêr**” ise ‘puk’tan daha şiddetli olan tipi ve fırtınalar için kullanılır. Türkçedeki karşılığının ‘boran’ olduğu söylenebilir.

11 **Butkoni:** Bir kimseye -ücretli veya ücretsiz- bakılmak üzere emanet olarak bırakılan bir veya birkaç küçük-büyükbaş hayvan için müstamel bir tabirdir. “**But**” da bu bakım karşılığında verilen ücrettir.

12 Bu süre yaklaşık 70 gündür. Fareler dışında kedi, köpek, kurt, tilki, sansar ve sincabın da yavrulama süresi 70 gündür. Diğer hayvanlardan bazılarının da yavrulama süreleri şöyledir: At, eşek ve manda 12 ay; inek 9 ay; koyun-keçi 5 ay; tavuk ve kuş türleri 20 gündür. Ayrıca bazen bu yavrulama döneminde bir gecikme de meydana gelebilir. Yavrulama döneminde doğumun gecikmesine Zazaca’da “**mitrêq**” adı verilir.

13 Nişanyan, *a.g.e.*

7 Nisan – Avadîg/Gomêşqiron: Bu tarih de büyük bir “gît”tir. Rivayetlere göre, zamanın birinde, bu günde çok kar yağmış ve ardından çok şiddetli bir don olmuş. Hayvanlara verilecek yiyecek tedarik edilemediğinden birçok büyükbaş (camış, manda gibi) hayvan telef olmuştur. Bu sebeble bu ismi almıştır. Bunun yanında takvimlerde 7–12 Nisan tarihleri arasında “Sitte-i Sevr” adında bir fırtına kayıtlıdır ki, “Altı öküz/büyükbaş” anlamına gelen bu ifade hem verdiğimiz bu tarihle hem de anlamı itibariyle örtüşmektedir.

12–22 Nisan – Şiliya varonê/asteron: “Gît” olup yağmurun çokça yağdığı günlerdir.

22 Nisan – Gharqê palon: Takım (Palan) yıldızı -ki yedi yıldızdır- bu tarihten itibaren kaybolur. 12 Haziran günü tekrar görünmeye başlar. Zamanın birinde bu tarihte çok kar yağmış. Hayvanlara verilecek kuru yaprak bağlarının bulunduğu ağaç (velgêr) evin hemen arkasındaymış. Kar o kadar çokmuş ki, lekenlerle bile evin arkasına gidilememiş. Şu satırlar da bunun şiirsel ifadesidir¹⁴:

Vîst-di yê nîson
Gharqê palon
Dara şonî pey bonî
Vor lekon
Nêreson pey bonî

Nisan, her türlü fide (şitil) ekiminin yapıldığı aydır. Kedilerin yavrulama dönemi bu aydadır.¹⁵

4.3. MAYIS (GULON)

Yunancada *Máios*, Latince de ise *Maius* olan bu kelime Rumi takvimin üçüncü ayı olup Mayıs başında bayramı kutlanan Roma tanrıçası anlamına gelmektedir¹⁶. Mayıs ayının Zazaca’daki karşılığının ise *Gulon* yani “aşma gulonî” (güller ayı) ifadesinden geldiğini söylemek mümkündür. Zira yağın yağmurlarla her taraf yeşillenmiş kırdaki, bayırdaki çiçekler, güller açmıştır. Bu bakımdan bu ismi almıştır, denilebilir¹⁷.

14 Bu tarih, takvimlerde “Kasım” (kış) günlerinin sonu; ertesi gün ise hıdırellez olup “Hızır” (yaz) günlerinin başlangıcıdır.

15 Genelde Zazalar arasında nisan ayındaki yavrulama ve ekim işlerinin pek de bereketli olmadığı inancı hâkimdir.

16 Nişanyan, *a.g.e.*

17 Takvimlerde 5 Mayıs tarihi “Gül mevsimi” olarak kaydedilmektedir.

7 Mayıs – Gaxemil: Yağan yağmurlardan dolayı her taraf yeşillenmiştir. Otların, çayırların bol olduğu bu dönemde büyükbaş hayvanlar iyice doyduğu için böyle bir ismi almıştır.

Mayıs ayı, geyik türü (paskuvî) yabani hayvanların yavrulama dönemidir (Sêr yenu miyon). Dolayısıyla -yaygın inanışa göre- Allah'ın rahmetinin bir eseri olarak bu ayda geceleri hiç yağış olmaz.

Genelde buğday ve arpa gibi tahıllar sonbaharda ekilir. Ancak ilkbaharda ekileni vardır. Buğdayın (gheli/genim) ilkbaharda ekilenine “**wesari**” veya “**hêwed**” adı verilir. Arpa (cew) da aynı şekildedir. Havanın durumuna¹⁸ göre nisanın sonu veya mayısın başında ekimi yapılır. Nohut (nehêy), bezelye (şuêly) ve mercimek (mişoşi) de arpa gibidir. Mısır¹⁹ ise mayısın başında ekilir. Pirinç (riz) ve darı (kurêk) da mayısın sonlarına doğru ekilir.

4.4. HAZİRAN (HÉZRON)

Arapça bir kelime olan haziran Rumî takvimin dördüncü ayıdır.

Havanın durumuna göre bazı cins tahılların ekimi bu ayın başına yapılmaktadır. Tavşan ve tilkilerin yavrulama dönemidir. Dutların da olgunlaştığı aydır. Ayrıca otların biçilmeye başlandığı bir dönemdir.

12 Haziran gündönümüdür (ruajagêr). Yaz mevsiminin başlangıcıdır. Bu tarihten itibaren gündüzler kısaltmaya başlamaktadır. Kışa dönüşü ifade eder²⁰. Ayrıca takım (palan) yıldızının tekrar görülmeye başlandığı tarihtir.

4.5. TEMMUZ (TEMUZ)

Akadca'da bir Babil ve Asur tanrısının adı²¹ olarak geçen Temmuz, Rumî takvimin beşinci ayıdır.

Qirixê payiz: 15 Temmuzdan sonra dağlık alanlarda çıkan, kardelene (külbiza) benzeyen ve soğukların (sonbahar) başlangıcının bir işareti olarak kabul edilen bir bitki çeşididir.

Bu ayın sonu itibarıyla yüksek yaylalarda buğdaylar ekilmeye başlanır. Bu ekim işine Zazaca'da “*cite kerdış*” veya “*cite romitiş*” adı verilir. Bu iş, şimdilerde

18 ilkbaharda beklenmedik bir anda havanın bozulması durumuna Zazaca'da “**dêfiel**” adı verilir.

19 İki çeşit mısır vardır. Biri normal olanı ki buna Zazaca'da “**girgil**” adı verilir. Diğeri ise darı gibi başaklı olanıdır ki bu da bazı yörelerde “**lâzut**” (Ermenice bir kelimedir. Bkz. İlhan Ayverdi, *Kubbealtı Lugatı*), bazı yörelerde ise “**girgilê xaşig**” diye tesmiye edilir.

20 Bilindiği gibi milâdî takvimlerde mevsimler ayın 21'i itibarıyla başlamaktadır. Bunun Zaza kültüründeki karşılığı da üç dört günlük farkla bu tarihe (ayın 25'i) denk gelmektedir. Hadd-i zatında 14 Haziran (Milâdî 27 Haziran) günü, takvimlerde gündüzlerin kısaltmaya başladığı gün olarak kaydedilmektedir. Benzeri durum Aralık ayı için de geçerlidir.

21 Nişanyan, *a.g.e.*

traktörlerle yapılırsa da eskiden -ve şimdi ise ulaşımın zor olduğu yüksek yerlerde- özellikle bu iş için hazırlanmış özel hayvanlarla (gêy/gayê cite) -ki Zazaca'da bunlardan enenmiş/iğdiş edilmiş olanlarına "gêy/gayê xesnaye" diye isim verilir-yapılır(dı). İki öküz "nîri" adı verilen boyunduruğa bağlanır. Boyunduruğa bağlı olup "engâz" adı verilen demir veya sert ağaçtan yapılmış karasabanla tarla sürülür. Tohum atıldıktan sonra üzeri iyice örtülür (*sak kerdîş*) ve işlem tamamlanır.

Diğer yandan hasat dönemidir, bu ay. Ekinlerin biçildiği ve harman alanına (cuyîn) taşındığı zaman dilimidir. Eskiden -ve halen ulaşım imkânlarının bulunmadığı yüksek yaylalarda- ekinler **cuyîn**²² adı verilen harman alanına taşınır. Ekinin bir miktarı bu alana serilir. Boyunlarından birbirine bağlanan iki üç öküzle -öküzün yeterli olmadığı durumlarda ilaveten eşekle- harman alanındaki ekinler dövülür. Harmanın daha iyi ayrışması için de yaba/diren/dirgenler (**mêliyev**) kullanılır. Ekinler iyice dövüldüğünde daneler başaklarından ayrılır. Geride kalan saplar da kırılıp saman haline gelir. Son işlem ise daneleri samandan ayırma işidir. Bunun için de hafif rüzgârlı bir gün beklenir. İyice dövülüp ufalanan ve alanda toplanan harman direnlerle (mêliyev) esinti yönüne göre savrulur. Rüzgârla savrulan saman bir tarafa gider, toplanır. Daneler de olduğu yerde birikir. Biriken daneler kalburla (**serrede**) bir daha ayrıştırılır. Bu şekilde taş, ot ve başak gibi kalburun üstünde birtakım şeyler kalır ki, bunlara Zazaca'da "zing-ri" diye isim verilir. Harman alanındaki bu işlemden sonra -verilecekse- tahılın zekât kısmı da ayrılır ve ardından eve taşınmak üzere torbalara doldurulur. Eve getirildikten sonra "pêrcun" adı verilen kalburdan daha dar delikli bir elekte elenir. Burada "xiluer" ve "dimuer" adı verilen yabancı cisimler ayıklanır. Son olarak da "zivêle" adı verilen ve tahtadan yapılmış tepsi/sini ile savrulur tahıl iyice ayıklanır. Ardında öğütülmek üzere değirmene götürülür.

Bazı meyve ve sebzelerin olgunlaştığı aydır.

4.6. AĞUSTOS (TEVAX)

Yunancada *Avugustos*, Latince de *Augustus* olan bu kelime Roma imparatoru Octavianus'un (M.Ö 30 – M.S 18) lakabıdır. Rumî takvimin altıncı ayı olan ağustos, Latince de artırmak, büyütme, yüceltme (otorite) gibi anlamlara gelen *augere* kelimesi ile de irtibatlıdır²³. Zazaca'daki isminin ise hayvanların yakalandığı şap (tevex) hastalığından geldiği söylenebilir. Zira hayvanlar bu hastalığa genelde bu ayda yakalanırlar (Heywon tevex kotu).

22 Bu yerler, ekmek sacının iç tarafı gibi hafif oval ve genişçe yerler olup iç kısmı iyice düzeldikten sonra çamurla güzelce sıvazlanır ve kuruduktan sonra kullanılmaya başlanır.

23 Nişanyan, a.g.e.

4.7. EYLÜL (KEŞKÊLON)

Akadcada *elulu* şeklinde olup hasat zamanı, bağbozumu anlamına gelmektedir²⁴. Yılın yedinci ayıdır. Zazaca'daki ismini ise “*keşk*”²⁵ adı verilen bir tür tarhadan almış olması muhtemeldir. Çünkü “**keşk**” bu ayda yapılır.

12 Eylül sonbaharın başlangıcıdır. Leyleklerin dönüşü bu aydadır.

Mehseri: Bağbozumu demektir. Eylülün sonu, ekimin başında yapılır²⁶.

Eskiden bu ayın sonlarına doğru dölleme için koçlar, koyunların içine salınırdı.

4.8. EKİM/TEŞRÎN-İ EVVEL²⁷ (DIŞRÎN VERÊN)

Arapçada Teşrin kelimesinin kökü olan (أَلشَّرُّنُ) [eş-Şernu] kelimesi, yarmak ve kayadaki yarık anlamına gelmektedir²⁸. Kelime kökündeki bu anlam, bu ayda yapılanlarla bir bütünlük arz etmektedir. Zira bu ay, pek çok tohumun toprağa atıldığı bir aydır. Bu ayın “ekim” şeklinde Türkçedeki söyleniş de bu anlamla aynı paraleldedir. Zaza kültüründe bu ayla ilgili şu hususlar kaydedilebilir:

Jaraf: Bu ayda yağın yağmurlarla “*ziçê payiz*” adı verilen birtakım otlar biter. Henüz bir yaşında olan hayvanlardan bu otu yiyenler bu hastalığa yakalanır (jaraf donî wera). Soğuk algınlığına benzeyen bu hastalık (illet) uzun bir süre devam eder. Nisana kadar süren bu hastalığa yakalanan hayvan genelde ölür. Bazen buna benzer bir rahatsızlığa küçük çocukların da yakalandığı söylenmektedir.

Ceviz, maza/*mazêr* (mazî), palamut (bolî/bêri), kara meşe/*azgilêr* (şarbolî) gibi ağaçların tohumları bu ayda toprağa atılır.

Bu ayın sonu itibarıyla pek çok tahıl türünün ekimi yapılır. Buğday, arpa gibi bir kısım tahıl ürünü daha erken bir dönemde ekilir. Bu şekilde toprağa atılan tohum biraz çıkıp yeşerdikten sonra o haliyle karın altında kalması sağlanır. Bu işleme Zazaca'da “*qïrom*” adı verilir. Bazen ise bu ekim işi için havaların iyice soğuması beklenir. Bunun sebebi de bu şekilde tohumun, yeşermeden direkt karın altında kalması istenir. Böylece tohum bir nevi doğal derin dondurucuda dondurulmuş

24 Nişanyan, *a.g.e.*

25 **Keşk**, ekşitilip süzülen bir ayrıla yapılır. Karıştırılarak kaynatılan ayrına dövme ilave edilip pişirilir. Daha sonra beklemeye bırakılarak soğutulur. Bu şekilde katılaştıktan sonra elle veya kaşıkla küçük parçalar halinde serilen çarşafı konularak güneşte kurutulmaya bırakılır. Kışın ise tekrar kaynatılıp tüketilir.

26 Takvimlerde de 8 Teşrin-i Evvel (Ekim), bağbozumu zamanı ve fırtınası olarak kaydedilmektedir.

27 Teşrin-i Evvel ve Sâni ile Kânûn-i Evvel ve Sâni gibi ay isimleri 10 Ocak 1945 tarihinde çıkarılan bir yasayla Ekim, Kasım, Aralık ve Ocak şeklinde değiştirilmiştir. Bkz. Nişanyan, *a.g.e.*

28 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Dâru'l-Meârif, Kâhire, trs., s. 2251; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, Muessesetu'r-Risâle, Beyrût, 2005, 8. Baskı, s. 1209.

olunur. İlkbaharda karlar eridikten sonra da yeşermeye başlaması beklenir. Ayrıca sonbaharda ekilen buğdaya *Zazaca*'da “*pencki*” şeklinde bir isim verilir.

25 Ekim – Şiliya kelverdon: Bir hafta on beş gün süren bir yağış dönemi-dir²⁹. Bu yağış dönemine böyle bir ismin verilmesinin sebebi ise döllemesi için bu tarihte tekelerin keçilerin arasına salınmasıdır. Bunun *Zazaca*'daki ifadesi de şöyledir: “*Kelon verdon ra miyon bizon.*”

4.9. KASIM/TEŞRÎN-İ SÂNÎ (DIŞRÎN PEYÊN)

Kasım, Arapçada bölen, taksim eden anlamında bir kelimedir. Rumî takvim-deki ikinci teşrin olup sonbaharın son ayıdır.

Havalar iyice soğumaya başladığı için bu ayın sonlarına doğru hayvanlar “*donga*” adı verilen ahırlara kapatılıyor. Yine bir önceki ayın sonlarından itibaren başlanan tahlil ekimleri -havanın durumuna göre- bu ayın sonlarına doğru devam eder.

4.10. ARALIK/KÂNÛN-İ EVVEL (KONUN VERÊN)

Arapça lügatlerde “*kânûn*” kelimesine ocak, şömine anlamı verilmektedir. Ayrıca mecazen sakil/ağır adam anlamına da gelmektedir. Bu kelimenin Rumca olduğu ve kânûn-ı evvel ve âhir olmak üzere iki Rumî ayın olduğu belirtilerek bunların kış mevsiminin kalbinde bulunan iki ay olduğu kaydedilmektedir. Buna mukabil Araplara göre bu ayların “*herrârân ve hebbârân*” isminde iki ay olduğu ve bunların da kışın en şiddetli iki ayı olduğu ifade edilmektedir.³⁰ Bu ay, adını -yaygın rivayete göre- iki bayram arasına gelen zi'l-kaade ayına halk arasında verilen aralık ayı adından almaktadır³¹.

12 Aralık: Gündönümüdür (ruajagêr). Kış mevsiminin başlangıcıdır. Bu tarihten itibaren gündüzler uzamaya başlamaktadır. Yaza dönüşü ifade eder³².

12 Aralık–22 Ocak – Çeli/Çelo Verên (Erbain/Zemberir/Karakış³³): İki tane çeli vardır. Bunlardan ilki kırk; ikincisi ise elli gün devam eder. İlki eril (nêr); ikincisi de dişil (may) olarak kabul edilir. Kırk gün süren bu soğuk hava dönemi 12 Aralık (Konun Peyên) itibariyle başlar. İlk çeli, yeri etkiler. Toprağın donmasıyla birlikte soğukların ve de kışın başladığı kabul edilir.

29 Bu tarih, takvimlerde “Hızır” (yaz) günlerinin sonu ve fırtına olarak kaydedilmektedir. Ertesi gün ise “Kasım” (kış) günlerinin başlangıcıdır.

30 el-Cevherî, *es-Sihâh*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrût, 1990, 4. Baskı, c. 6, s. 2189; İbn Manzûr, *a.g.e.*, s. 3943; Fîrûzâbâdî, *a.g.e.*, s. 1298; Zebîdî, *ag.e.*, c. 36, s. 67.

31 Nişanyan, *a.g.e.*

32 Takvimler 14 Kânûn-ı Evvel (Ocak)'i gündönümü fırtınası olarak kaydetmektedir. Daha fazla bilgi için “**Haziran**” başlığının ilgili dipnotuna bkz.

33 Bu tarih şu an kullandığımız takvimlerde birkaç gün daha erken başlamaktadır. Erbain/Zemherir (9 Kanun-ı Evvel/Aralık–17 Kanun-ı Sani/Ocak), Hamsin ise (18 K. Sani/Ocak–7 Mart) tarihleri arasındadır.

4.11. OCAK/KÂNÛN-İ SÂNÎ (KONUN PEYÊN)

23 Ocak-12 Mart – Çeli/Çelo Peyên (Hamsîn): Elli gün süren bu ikinci çeli dişi (may) olarak kabul edilir. Bu süre içerisinde cemreler düşer. Cemrelerden sonra havalar yumuşamaya (nermaya) başlar³⁴. Bu dönemin bitimiyle birlikte ilkbahar (wesar) mevsimi başlar.

Bu iki ay arasında Ermeni Ortodoksları haçı suya atarlar.

17-19 Ocak – Piné Qêrs: Zazaca'da “pin” genç evlat demektir. “Qers” ise şiddetli soğuk demektir. Rivayetlere göre yaşlı bir kadının (pîre) genç evladı (pin) bu tarihte (17 Konun Peyên) silahını kuşanıp atıyla ava çıkmış. Dönüş yolunda şiddetli bir kar fırtınası olmuş (puk) ve delikanlı yolunu kaybetmiş. Tipiye daha fazla dayanamayan genç avcı, hayatta kalabilmek için, zaten soğuktan donmak üzere olan atını boğazlamış. İç organlarını çıkararak kuytu bir köşeye, bir kayanın altına çekmiş ve atın kafesine girmiş. Bu arada yaşlı kadın da gözü yollarda, endişeli bir bekleyişe girmiş. Bu tedirginlikle bir dışarı çıkıyor, bir içeri giriyor. Dışarı çıktığında, çok soğuk olan havanın etkisiyle karamsarlığa kapılıyor ve “*Pinêm çaw bibu, nika rêw ra sêrd vera misêl bîyo.*” (Evladım bu soğukta her neredeyse, şimdiye kadar çoktan donup gitmiştir.) şeklinde söyleniyormuş. İçeri girdiğinde ise sobanın başında ısındığından evladı için ümitleniyor ve “*Pinêm çaw bibu, nika xu rê ho weş, rêw xelesîyo.*” (Evladım her neredeyse, şimdi çoktan kurtulmuş ve sağlıklıdır.) cümlesini durmadan tekrarlıyor, diğer yandan evladının sağ salim eve dönmesi için de dualar ediyormuş. Delikanlı da tıpkı yaşlı annesinin bu birbirine zıt iki halini aynı anda yaşıyormuş. Yani hava ayaz olduğunda içinde bulunduğu kafes/deri de soğuktan büzülüyor ve delikanlı içinde sıkışıyormuş. Hava biraz yumuşadığında ise kafes genleşiyor ve genç, içinde rahatlıyormuş. Bu şekilde bir gece kafeste kalan genç avcı, ertesi gün hava açtığında yola çıkmış ve evine dönmüş. İşte Zaza kültüründe çok önemli olan bu efsane sebebiyledir ki, her yıl bu tarihin çok soğuk ve sert (wişka/puk) geçtiği/geçeceğine inanılır. Bu tarih de “gît”tir.

31 Ocak – Tuşkek/Kavirêk: Efsaneye göre, kışın artık bittiğine inanan ve buna sevinen çepiç (tuşk) ile kuzu (kavir) hoplayıp zıplamaya ve eğlenmeye başlamışlar. Uzun bir süredir içeride (donga) kapalı kalan bu iki kafadar, kışın bittiği ve baharın geldiği zehabına kapılmışlar. Bu sevinçle çepiç olanı şunu söylemiş:

Ez tuşko tuşkêk leto (Ben gücü yerinde bir çepicim)
Mi gon o kueçê kueto (Geven ve dal kemirdim)

³⁴ Cemrelerle ilgili bilimsel bir araştırma yapılmıştır. Yapılan araştırmaya göre, içinde hava, su ve toprağın bulunduğu kavanozlar ısıtılmış ve sonuçta ilk olarak havanın daha sonra suyun ve son olarak da toprağın ısındığı görülmüştür. Bkz. A haber tv kanalı, 01.03.2012, saat: 22.50.

Nî çorê m' helîya ([Ona rağmen] ne yağlarım eridi)
Nî z' şonê m' delîya (Ne de çobanım keyifsiz oldu)

Kuzu olanı da şöyle demiş sevinçten:

Ez kaviro kavirêko leto (Ben gücü yerinde bir kuzuyum)
Mi puş o palax kueto (Ot ve kabuk kırıntıları kemirdim)
Nî dimê mi helîya ([Ona rağmen] ne kuyruk yağım eridi)
Nî z' şonê m' delîya (Ne de çobanım keyifsiz oldu)

Ancak bunların şu kumpastan haberleri yok: Ocak (konun peyên) ayı, şubatın “bana bir gün ödünç ver, ben bu çepiç ile kuzunu başını yakayım” diyerek bir gün istemiş³⁵. Şubat, ocağın bu dileğini kabul etmiş. Ocak da ödünç aldığı bu günü çok şiddetli bir soğuga çevirmiş ve kafadarların ölümüne sebep olmuş. Bu yüzden ocaktaki gün fazlalığı ve şubattaki gün eksikliğinin bundan kaynaklandığı inancı da vardır. Bu tarihin -ki “gît”tir- çok soğuk ve sert (wişka) geçeceği kabul edilir.

Zaza kültüründe “Kara Çarşamba” diye kabul edilen üç çarşamba vardır³⁶. Bunlardan biri “*Konun xelas, çarşeme Xidlîyas*” diye tabir edilen Kanun-ı sâninin bitiminden hemen sonraki ilk çarşambadır. Bu kabule göre bu çarşambalar da “gît”tir. Bu ilk çarşambada şöyle bir adet bulunmaktadır: Evlenme çağına gelmiş genç kız ve erkekler, ileride evleneceği kişiyi rüyada görebilmek için yatmadan evvel bol tuzla yapılmış çörekler yerler. Gördükleri rüyada bunun işaretleri aranır. Artık rüyasında kim kendisine su verirse veya hangi evde su içerse yahut hangi eve yakın bir çeşmeden su içerse o haneden biriyle evlenileceğine inanılırdı. Bu şekilde kısmetini arayıp bulanların hikâyeleri bile anlatılır.

Bununla birlikte buradaki “*Xidlîyas*”ın Hıdır ve İlyas’ın buluşması olarak kabul edilen “**Hıdırellez**”in Zaza kültüründeki farklı bir yansıması şeklinde düşünülebilir. Nitekim burada iki Hıdır’ın varlığı kabul edilmektedir. Bunlardan biri “*Xidirê kurwon*” (Dağların Hıdır’ı) diğeri de “*Xidirê arwon*” (ab-ı hayat için Hıdır)’dur.

4.12. ŞUBAT (SIBAT)

Akadcada vurma, çarpma ve yıkma anlamlarına gelen şubat, Rumî takvimin son ayıdır. Bu ayla ilgili olarak şunlar kaydedilebilir:

35 Talep edilen bu gün, borç olarak istendiği için bazı yörelerde bu tarihin adı “**qàrd**” (Ar. Borç) olarak da bilinmektedir.

36 Diğer ikisi için “**Zipê**” başlığına bkz.

Ayaların yavrulama dönemidir, bu ay. Kedilerin kızışma dönemidir (*Pisîng vîrrnêw kenî*).

7 Şubat – Cuyîné vor: çok kar yağdığı ve biriken karlar harman alanındaki birikintiye benzediği için bundan kinaye olarak bu tarihe bu isim verilmiştir. Bu tarih de “gît”tir³⁷.

14 Şubat – Kîla Sibatî: Rivayetlere göre, Yahudiler Hz. İsa’yı öldürmek için kovalamışlar. Hz. İsa da kurtulmak için ibadethaneye sığınmış. Takip edenler, onu burada sıkıştırıp öldürmeye çalışmışlar. Bu esnada mucizevî bir şekilde etraf nurlanmış ve Hz. İsa ortadan kaybolmuştur. Onun bu şekilde öldürüldüğüne inanan Ermeniler, her yıl bu tarihte ateş yakarlarmış. Adını buradan alan bu tarih, Zaza kültüründe “gît” olarak kabul edilir ve havanın kötü geçeceğine inanılır³⁸.

Zîpê³⁹ (Şubatın son dört günü ile Martın ilk dört günü): Sekiz gün yedi gece devam eden ve takvimlerde kocakarı soğukları (Berde’l-acûz/Eyyam-ı husûm) olarak geçen günlerdir. Genelde yağışlı (kar veya yağmur) geçer. “Gît” olarak kabul edilir. Bu dönemde mutlaka yağışın yağması gerektiği inancı vardır. Hatta bunun için şöyle bir ifade kullanılır: “*Wa zîpon d’ bîvaru, çîta varon wa bîvaru. Wazon wa gûn bîvaru.*” (Bu günlerde yağsın da ne yağarsa yağsın. İsterse kan yağsın.) Rivayetlere göre, geçmiş peygamberler döneminde meydana gelen pek çok helak bu günlerde yaşanmıştır. Bu sebeple bu günler halk arasında tabiri caizse lanetli günler olarak kabul edilir. Nitekim bu günlerde pek çok şeyin yapılması uğursuzluk olarak kabul edilir. Mesela, saç sakal kesilmez, ağaç dikilmez, düğün yapılmaz. Ayrıca ikinci “Kara Çarşamba” da “zîpê” günleri içerisindedir. Bu günde yolculuk yapılması uğursuzluk sayılır. Güzel şeylerin yenilip içilmesi ve giyilmesi gerekir. Ayrıca evde bulunan yiyeceklerden her bir çeşidinden birazının sadaka olarak dağıtılması da bu güne ait adetlerdendir. Üçüncü “Kara Çarşamba” da bu günlerden sonra gelen çarşambadır.

5. HAFTA (HEFTI)

Hafta kelimesi Farsça bir kelime olup yedi günlük bir zaman dilimini ifade eder. Zazaca’da haftanın günleri (ruajê hefti) şöyledir:

37 Takvimlerde bu tarih, birinci cemrenin havaya düştüğü gün olarak geçmektedir. Ayrıca fırtına kaydı da vardır.

38 Bu tarih de takvimlerde ikinci cemrenin suya düştüğü tarih olarak kaydedilmektedir. Üçüncü ve son cemre ise 22 Şubatta toprağa düşmektedir. Ayrıca cemreler için bkz. “**Ocak/Kânûn-i Sâni**” başlığı.

39 Bu asıl Zîpê’lerden önceki Çarşamba günü olduğu kabul edilen ve Zazaca’da “zer zipê” (zur zipê) diye isimlendirilen bir yalancı zipê daha vardır.

- 1- Şeme (Cumartesi)
- 2- Kirî/Bazar (Pazar)
- 3- Dişeme (Pazartesi)
- 4- Sêşeme (Salı)
- 5- Çarşeme (Çarşamba)
- 6- Paşeme (Perşembe)
- 7- Cum'a/Yeni (Cuma)

Hafta ile ilgili olarak şunlar kaydedilebilir:

- Di/hîrî... heftê tîyara ver...* : Bundan iki/üç... hafta önce...
- Di/hîrî... heftê tîyara pey...* : Bundan ik/üç... hafta sonra...
- Badên di/hîrî... hefton...* : İki/üç... hafta sonra...
- Di/hîrî... hefton ra yo...* : İki/üç... haftada bir...
- Hefti ra di/hîrî... hêw...* : Haftada iki/üç... kez...
- Hefti ra hefti...* : Haftadan haftaya...
- Her hefti...* : Her hafta...
- Zerê yo/di... hefti d'...* : Bir/iki... hafta içinde...
- Hemo heftêk nêqedîya...* : Henüz/daha bir hafta bitmedi...
- Çend heftê mend/viyert...?* : Kaç hafta kaldı/geçti...?

6. GÜN (RUAJ/RUAC/ROC)

Yirmi dört saatlik bir zaman dilimini ifade eder. Bunun için Zazaca'da "ruaj/ruac/roc" kelimesi kullanılır. Şemsî ve kamerî olmak üzere iki çeşit gün hesabı vardır. Şemsî gün, güneşin doğuşundan doğuşuna olan zaman dilimidir. Kamerî gün de güneşin batışından batışına olan zaman dilimidir. Günümüzde durum biraz farklı olsa da eskiden Zazaların kamerî gün hesabını daha çok kullandığı söylenebilir. Mesela, özellikle, Perşembe günü akşam vakti için Cuma akşamı ifadesi kullanılır (*Emşu şewa yeni/cum'e wa*)⁴⁰. Hatta bu vesileyle akşam namazından sonra Yâsîn vb. sureler okunur ve ölmüşlerin ruhuna hediye edilir. Bu gelenek az da olsa varlığını devam ettirmektedir.

40 Nitekim bazı yörelerde bu geceye (şewa cum'e/Cuma gecesi) has olmak üzere evde var olan veya yeni yapılan/pişirilen şeylerden komşulara da ikram edilir. Ölmüşlerin hayrına/sevabına yapılan bir tür paylaşım olan bu âdete Zazaca'da "şom ya merdon" (ölülerin akşam yemeği) adı verilir.

Gün etrafında oluşmuş kültür şu şekildedir:

Êru (bugün), *siba/meştbî* (yarın), *bîyor/disibê* (iki gün sonra), *bitiyor* (üç gün sonra), *sittiyor* (dört gün sora), *kitiyor* (sonraki beşinci gün)

Vizêr (dün), *perê* (dünden önceki gün), *perarê* (önceki üçüncü gün), *bitirperarê* (önceki dördüncü gün), *sitirperarê* (önceki beşinci gün)⁴¹

Namaz vakitleri: *Siba/serêsibê* (sabah), *nîmruaj/hel/taştari* (öğle), *yeri/esr* (ikinci), *meghreb* (akşam), *êşa* (yatsı)

Êru-siba...: Bugün-yarın

Êru nê siba...: Bugün değil yarın...

Siba nê bîyor...: Yarın değil öbür gün... *Mec.* Çıkmaz ayın başı/onbeşi...

Sibê/serêsibê şîma xêri bu!: Hayırlı sabahlar, günaydın!

Serêsibê serêsibê (şînê/a ça/sekenî...?): Sabah sabah (nereye gidiyorsun/ne yapıyorsun...?)

Her ruaj...: Her gün...

Ruaj ruaj dirî...: Günden güne

Ruajvetî: Gündoğumu/doğu

Ruajawon: Günbatımı/batı

Ruaj/tije: Güneş, *Ruaj/tije vejîya*: Güneş doğdu, *Tîja ruajî*: Güneş ışığı/ışınları

Ruajî: Oruç, *Aşma rujî*: Oruç ayı

Nomê ruajon: Günlerin isimleri⁴²

Qismê rujî (Günün kısımları): *Şefeq* (şafak/tan), *serêsibê* (sabah), *hele/nîmruaj/taştari* (öğle), *yeri* (ikinci), *meghreb/şon* (akşam), *şewe* (gece), *mîyon şewe* (gece yarısı)

Şefêqî est...: Şafak attı/tan yeri ağardı...

Siba/Hele/Şon diya...: Sabah/Öğlen/Akşam oldu...

Şewe (mîyon) hot cê ra şîya...: Gece yarısını çoktan geçti...

Şewa cumê/ bimbarek: Cuma gecesi/mübarek gece

Ruajê cum'î...: Cuma/... günü

Ruajê/şewa 'arfa: Arefe günü/gecesi

Ruajê/şewa ruaşonî: Bayram günü/gecesi

Ruajo verên/diyîn...: İlk gün/ikinci gün/...

Ruaj peyên: Son gün

Şewa verên/diyîn...: İlk gece/ikince gece/...

Şewa peyên: Son gece

Ruaj vîst çar saetî...: Günün yirmi dört saati...

41 Bu ve bundan önceki ifadeler, tesbit edebildiğimiz kadarıyla, diğer dillerde olmayıp sadece Zazaki'ye ait hususiyetlerdir.

42 Bu isimler için "Hafta" başlığına bkz.

Ruaj vîst çar saeti yo: Gün yirmi dört saattir.

Wextê fatar (diya): İftar vakti (girdi)

Wextê paşîf (qediya): Sahur vakti (çıktı)

Wextê nimaj (diya): Namaz vakti (girdi)

Wextê werdişê nonî/cêmi (Yemek yeme vakitleri): *Arayî* (kahvaltı), *sêparî* (öğle ile kahvaltı arasındaki ara öğün/kahvaltı), *tâştî/nimruaj/bele* (öğle yemeği), *somî* (akşam yemeği)

Bu mevzuyu, son olarak, şu kafiyeli ifadelerle bitirelim:

Ruajî bîy dêrgî (Günler uzadı)

Pîzey bîy vêrgî (Karınlar kurt gibi acıktı)

Kevonê bîy kergî (Ev hanımları da tavuk misali ağırdan alıyorlar)

SONUÇ

Dil, insanlar arasında iletişimi sağlayan en önemli unsurdur. Bu iletişimi yerine getirirken dil, gerek kendi ‘iç dinamiğinin mamulâtı’ olan birtakım kelimeleri gerekse başka dilden ‘hicret’ eden kelimeleri kullanır. Dilin, iletişimin hizmetine sunduğu bu kelime, muhtelif açılardan tasnif edilmeye müsaittir. Başka dilden gelen ‘muhacir’ (yabancı) kelimeler, dinin etkisiyle dile giren veya üretilen kelimeler, günlük dilde sık kullanılan kelimeler, mutlak olarak ‘zaman’a ait kelimeler şeklinde bazı tasnifler yapılabilir. Her ilim dalının kendine has teknik terimleri de bu tasnifin diğer boyutunu oluşturmaktadır. İşte, konuşma dilinde her ne kadar kadîm bir dil olsa da yazı dilinde henüz yeni bir gelişim seyrinde olan Zazaca’nın -en kapsamlı haliyle- ‘zaman’a ait bu kültürünü salt kayıt altına alma gayesi güden bu tebliğimiz, âcizane, kendi çapında bir teşebbüste bulunmuştur. Umarız ki, bu girişim kısmen de olsa bir boşluğu doldurmuş ve beklenen hizmeti ifa etmiştir. Bir ‘ilk olma talihsizliğini’ yaşayan bu tebliğ, muhtelif yörelerde yapılabilecek çok daha kapsamlı çalışmalarla ikmal edilip daha da mükemmel hale getirilebilir. Ayrıca bu çalışma, ileride yapılabilecek Zazaki bir takvimin altyapısını oluşturabilen bir basamak olarak kabul edilebilir.

KAYNAKÇA

(Sözlü Kaynaklar)

Ali VERGİ, Bayırlı Köyü, Genç-Bingöl, (79).

Kamil VERGİ, Bayırlı Köyü, Genç-Bingöl, (83).

Sıddık ERDOĞAN, Sudurağı (Ayizan) Köyü, Karlıova-Bingöl, (78).

Tevfik TANIK, Bayırlı Köyü, Genç-Bingöl, (62).

(Diğer Kaynaklar)

A Haber, tv kanalı, (Yayın tarihi, 01.03.2012, saat: 22.50).

AYVERDİ, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük (Kubbealtı Lugatı)*, Kubbealtı Neş., 2. Baskı, İstanbul, 2006.

EL-CEVHERÎ, *es-Sihâh*, Dâru'l-İlm li'l-Melâîîn, 4. Baskı, Beyrût, 1990.

EZ-ZEBÎDÎ, *Tâcu'l-Arûs*, Matbaatu Hukûmeti'l-Kuveyt, Kuveyt, 1965.

FİRÛZÂBÂDÎ, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, Muessesetu'r-Risâle, 8. Baskı, Beyrût, 2005.

İBN MANZÛR, *Lisânu'l-Arab*, Dâru'l-Meârif, Kâhire, trs.

NİŞANYAN, Sevan, *Sözlerin Soy Ağacı (Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü)*, Everest Yay., İstanbul, 2010.

Diyanet Takvimi (2012).

Fazilet Takvimi (2012).

19. YÜZYILDA BİR ZAZA KADIN ŞAİR: HEYRAN XANIM DÜNBÜLÎ

Bedrettin BASUĞUY

Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Araştırma Görevlisi.

- **Özet:**

19. yüzyılda yaşamış önemli Zaza şairlerinden biri olan Heyran Xanım Dünbülü, Fars ve Azeri klasik şiirinin önde gelen şairlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Heyran Xanım, Dünbülü emirleri silsilesinden olan Kerimxan Dünbülü'nin kızıdır. Nahçıvan'da eğitim-öğretimini almış; Arapça, Farsça, klasik Azerbaycan ve Fars Edebiyatı'nı okumuştur. Fuzuli edebiyat mektebinin takipçilerinden ve klasik Azeri/Fars şiirinin tanınmış şairlerindedir. Yaklaşık 4500 beyitlik divanı gazel, kaside, rubai ve benzeri türlerden yazılmış şiirlerden oluşmaktadır. Divanında Azerice ve Farsça şiirler yazan Heyran Xanım, bir aşk şairi olarak aruzun hece ölçüsüne yakın ve sade halk dilinde şiirler yazmıştır.

- **Anahtar Kelimeler:**

Heyran Xanım, Dünbülü, Şiir, Edebiyat, Divan, Aşk

GİRİŞ

Yazılı kaynaklarda Dünbülî, Dunbeli, Dünbeli, Dunbali, Donboli, Dınbılı, Dübülü, Dübeli, Dumbili, Dumbülü, Dumbuli, Dımbeli (Dumbeli), Dımbıl, Dımıllı, Dumuli, Dumılı, Dumli gibi farklı yazılışlarla karşımıza çıkan Dünbülü kelimesinin anlamı ve Dünbülîlerin kökeni hakkında muhtelif rivayetler mevcuttur. 14. yüzyılda yaşamış olan Mecdeddin Yakub Firuzabadi

(1329-1414) Arapça olarak yazdığı El -Kamusu'l- Muhit adlı ünlü sözlüğünde, bu sözcüğün doğru biçiminin Dunbul olduğunu ve bunun daha önceleri Musul civarında yaşamış olan bir Kürt aşiretinin adı olduğunu kaydeder¹. Yine meşhur Farsça sözlük Lügatnâme'de Dünbülî'ler bir Kürt aşireti olarak tanıtılmaktadır². Karl Hadank gibi bazı yabancı yazar ve araştırmacılar, Dımıllilerin ve Goranların köken olarak da Kürt olmadıklarını, Deylemlilerin soyundan olduklarını ve Hazar Denizi'nin güneybatısından geldiklerini ileri sürmüşlerdir³. Bunlara göre "Dımılı" sözcüğü de "Deylem" sözcüğünününden dönüşmüştür. Örneğin Artur Christensen'e göre, "Deylem" sözcüğü, seslerin yer değiştirmesi (métathèse) sonucu "Dımılı"ye dönüşmüştür⁴. Şerefname'de Dünbülîler'in kökeni hakkında iki rivayet zikredilmektedir. Birinci rivayete göre Dünbülîler Şam Araplarından olan İsa adındaki bir şahsa nispet edilmektedirler⁵. Şerefname'de geçen ve yazarın sıhhatine itibar ettiği diğer rivayet ise Dünbülî aşiretlerinin Botan Vilayeti'nden geldiği ve Kürtler arasında kendilerine Botan Dünbülîleri denildiği şeklindeki rivayettir⁶. Dünbülîlerin kökeni ile ilgili diğer bir görüş de köken itibarıyla Bermekîlere dayandıkları yönündedir. Buna göre Dünbülîlerin aslı Abbasi Devleti'nin önemli vezirlerinden ve Harun Reşid'in hocalarından olan Yahya Bermekî'ye dayanmaktadır⁷. Kökenleri hakkında farklı görüşler olsa da Dünbülîlerin günümüzde yaşayan Zazaların ataları olduğu büyük oranda kabul görmektedir.

Tarihi kaynaklarda Dünbülîler'in yaşadıkları ve göç ettikleri bölgeler olarak Şam, Hakkari, Cezire ve nihayet Azerbaycan'da bulunan Xoy bölgeleri zikredilmektedir⁸. Yine kaynaklar önceleri Musul civarında ikamet eden Dünbülîlerin daha sonraları Azerbaycan ve İran'ın diğer bazı bölgelerine göç ettiğini bildirmektedirler⁹. Dünbülîlerden önemli sayıda alim ve şair yetişmiştir ki bunlardan biri de tebliğimizin konusu olan Heyran Hanım Dünbülî'dir.

1 El-Fîruzâbâdî, *el-Kâmusu'l-Muhît*, Beyrut 1987, s. 1293.

2 Muhammed Muîn-Seyyid Ca'fer Şehîdî, *Lugatnâme*, Tahran 1998, V, 11122.

3 Malmisanij, *Kird, Kırmanc, Dimili veya Zaza Kürtleri*, Deng Yayınları, 1996, s. 11.

4 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Malmisanij, *Kird, Kırmanc, Dimili veya Zaza Kürtleri*, Deng Yayınları, 1996.

5 Şerefxanê Bidlisî, *Şerefnâme*, Çev: Ziya Avcı, İstanbul 2007, s. 401; Huseyn Mir Ca'ferî, "Caygâh ve Karkerd-i Hanedân-i Dünbülî Der Târîh-i İran", *İsfahan Un. Edebiyat Fak. Dergisi*, 3, 1388, s. 2.

6 Bidlisî, *Şerefnâme*, s. 402; Mir Ca'ferî, "Caygâh ve Karkerd-i Hanedân-i Dünbülî Der Târîh-i İran", s. 2.

7 Mir Ca'ferî, "Caygâh ve Karkerd-i Hanedân-i Dünbülî Der Târîh-i İran", s. 2.

8 Bâbâ Merdûh Rûhanî, *Târîh-i Meşâhîr-i Kurd*, be-kûşîş: Muhammed Mâcîd Merdûh Rûhanî, Tahran 1383/1962, III, 87.

9 Rûhanî, *Târîh-i Meşâhîr-i Kurd*, III, 87.

HEYRAN XANIM'IN HAYATI VE ŞAHSİYETİ

Azeri-Fars klasik şiirinin önemli temsilcilerinden biri de hiç şüphesiz Heyran Xanim'dır. Şiirlerinin her beytinde yürek çarpıntıları duyulan Heyran Xanim'ın eserleri, uzun yıllar boyunca tozlu raflarda, edebiyattan bibehe ellerde kalmış, hak ettikleri değerin farkına ancak çok zaman sonra varılabilmektedir. Eksiksiz bir "Divan" sahibi olan Heyran Xanim'ın adı, Azerbaycan edebiyatını konu alan tezkirelere düşmemiş, onun yaratıcılığı hakkında edebî kaynaklarda pek fazla malumat verilmemiştir. Yalnızca II. Dünya Savaşı arifesinde Güney Azerbaycan Edebiyatçılarından olan Mehemedeli Terbiyet'in Farsça yazdığı "Danışmendân-i Azerbaycan" adlı eserde şair hakkında çok kısa malumat verilmektedir¹⁰.

XVIII asrın ikinci yarısında Nahçıvan'da doğan Heyran Xanim'ın hayatı ve şahsiyeti hakkında elimizde yazılı bir belge bulunmamaktadır. Vefat ettiği şehir ve defnedildiği mezar hakkında kesin bilgiler bulunmadığı gibi şairin ölüm tarihi hakkında da net bir bilgi yoktur. Bu nedenle şair hakkındaki malumatı şiirlerindeki işaretlerden, kendisi hakkında yazdığı mısralardan, şiirlerinde ele aldığı sosyal ve tabii hadiselerden öğrenmekteyiz.

1826 yılında Kuzey Azerbaycan'ı ele geçirmek amacıyla sınır boyuna asker çıkarma kararı alan Kaçar Hanedanı'ndan Feteli/Feth 'Eli Şah, oğlu ve veli ahtı Abbas Mirza'nın komutası altında gönderdiği orduya sınırı geçme emrini verdi. Fakat hücumu geçen İran ordusu ilk çarpışmada mağlup olunca geri çekilmek zorunda kaldı. Rus ordusu ile beraber Azerbaycan ahalisinin de baskısına maruz kalan İran askerleri, Tebriz'in güneyindeki Merağa şehrine sığındı¹¹. Daha sonra ordunun geri çekildiğini gören Abbas Mirza yol üzerindeki şehirlerin halkını da İran'a göç etmeye mecbur bıraktı¹². İşte bu esnada Nahçıvan-Tebriz arasında geri çekilen ordu ve göçürülen ahali arasında Heyran Xanim ve ailesi de bulunmaktadır¹³.

22 Şubat 1828 tarihinde Kaçar Sülalesi yönetimi altındaki İran'la Çarlık Rusya'sı arasında imzalanan Türkmençay Antlaşması ile Aras'ın kuzeyindeki topraklar Rusların eline geçmiş ve tarihte bir bütünlük arz eden Azerbaycan coğrafyası ikiye bölünmüştür¹⁴. Azerbaycan'ın ikiye bölünmesi insanî dramları da beraberinde getirmiştir. Vatanından ayrı düşmenin acısını kalbinin derinliklerinde hisseden Heyran Xanim da ömrü boyunca yurduna hasret kalmıştır. Üs-

10 Bkz. Muhammed Ali Terbiyet, *Danışmendân-i Azerbaycan*, Tahran trs. s. 126.

11 Cihat Aydoğmuşoğlu, "Abbas Mirza ve Dönemi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 19, C. 4, 2011, s. 133.

12 Ali Kafkasyalı, "İran Türkleri ve İran Türk Edebiyatı", Atatürk Un. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 24, 2004, s. 114.

13 Cennet Nağiyeva, *Heyran Xanim Seçilmiş Eserleri*, Baku, 2006, s. 5.

14 Aydoğmuşoğlu, "Abbas Mirza ve Dönemi", s. 133.

telik akrabalarının her birinin Urmiye, Merağa ve Tebriz gibi farklı yerlere göç ettirilmesi¹⁵ Heyran Xanım'ın acısını daha da arttırmıştır. Bu firak ve ayrılıkların derinden yaraladığı Heyran Xanım, bir teselli kaynağı olarak şiire sarılmış, vatanına kavuşma arzusunu lirizmin yoğunluğuyla dolu şiirlerinde dile getirmiştir. Bu firak derdini dillendirdiği Farisi bir şiirinde Heyran Xanım;

هر کجا بینید شخصی متحن   بیکس و بیچاره و دور از وطن
هر کجا بینید دور افتاده ای   تن بدست مرگ و حسرت داده ای
از من و از محنتم یاد اورید   از دل پر حسرتم یاد اورید¹⁶

Diyerek kimsesiz, vatanından ayrı düşmüş ve yüreğinin hasretle dolu olduğunu ifade etmektedir. Yine gurbet acısıyla yazdığı bir Azerî şiirinde de;

Ne növ nezme çekim aşinələrin qamini
(Nasıl şiire dökeyim tanışların gamını)
Nece deyim ki uzaq düşmüşəm mən onlardan
(Nasıl diyeyim ki onlardan uzak düştüyümü)
Yadında var mı senin lutfun ile bir muddet
(Hatırlar mısın senin lütfün ile bir müddet)
Vefalı dostlar ile mehriban idik candan
(Vefalı dostlar ile samimi idik candan)
Nece ki lö'lö-i mercan birleşer telde
(Lu'lu'u-Mercan'ın telde birleşmesi gibi)
Bizim de birliğimiz mühkem idi xeyli zaman
(Bizim de birliğimiz muhkem idi hayli zaman)
Hezar heyf qırıldı o tel bugün ehbab
(Binler teessüf kırıldı o tel bugün dostlar)
Cefa-yi dehrden olmuş cihanda sergerdan/
(Feleğin cefasıyla olmuş cihanda şaşkın)
Biri Morağadadır, diğeri Urumiyye'de
(Biri Merağa'dadır diğeri Urumiye'de)
Birine mesken olub burada Gûşeyi- Zindan¹⁷
(Birine mesken olmuş burada Zindan Köşesi)
Şairin bu beyitleri, ailesinin Nahçıvan'dan göç ettiğine, Güney Azerbaycan'da

15 Nağıyeva, *Heyran Xanım Seçilmiş Eserleri*, s.5.

16 Meryem Müşerref, "Nigahî be Şî'r-i Bânû Heyran Dünbulî", *Mecelle-i Hüner*, 53, 1373, s. 126.

17 Nağıyeva, *Heyran Xanım Seçilmiş Eserleri*, s.5.

birbirlerinden ayrı düşüp Urumiye, Merağa ve Tebriz'de gurbet hayatı yaşadıklarına işaret etmektedir. Danişmendân-i Azerbaycan müellifi, Heyran Xanım'ın Tebriz'de doğduğunu iddia etmişse de bunu delillendirmemiştir¹⁸. Şairin eserlerini dikkatle gözden geçirdiğimizde bu iddianın yanlış olduğu anlaşılmaktadır. Heyran Xanım, Farsça yazdığı bir şiirinde nesebi ile ilgili şunları söylemektedir.

پرسی اگر ز نسبت «حیران» دلفگار

Eğer yaralı Heyran'ın nisbesini sorarsan

از خادمان شیر خدا . شاه دین . علی است

Allah'ın aslanı, dinin şâhı, Ali'nin hâdimlerindendir

باشد ورا حسب . ز عزیزان نخجوان

Onun kökeni Nahçıvan eşrafına dayanmakta

او را ولی . نسب ز کریم خان دُنْبُلُی است¹⁹

Fakat nesebi Kerim Xan Dünbülü'dendir

Bu şiirden de anlaşıldığı gibi Heyran Xanım köken itibariyle Nahçıvan'daki Dünbülü hanedanına dayanmaktadır²⁰. Baba Merduh Rûhani Farsça yazdığı Târih-i Meşâhîr-i Kurd adlı eserinde Heyran Xanım'la ilgili şunları belirtmektedir.

“Xanım Heyran Dünbülü, Dünbülü Emirleri silsilesinden olup Kerimxan Dünbülü'nin kızıdır. Nahçıvan'da doğmuş bir müddet Urumiye'de yaşamış ve daha sonra Tebriz'de hayatını devam ettirmiştir²¹.”

Heyran Xanım'ın Tebriz'de ikamet ettiğine dair şiirlerinde bazı işaretler varsa da Urumiye'de yaşadığına dair herhangi bir şiirine rastlamadık. Muhtemelen Urumiye'de kısa süre ikamet ettikten sonra hayatının geri kalan kısmını Tebriz'de geçirmiştir. Nitekim 1827 yılında Tebriz'de baş gösteren veba hastalığını şiirine konu edinen Heyran Xanım şunları yazmaktadır:

ای خدا مسلمین هلاک شدند

Ey Huda Müslümanlar helak oldu

نوجوانان به زیر خاک شدند

Gençler toprağın altına doldu

18 Terbiyet, *Danişmendân-i Azerbaycan*, s. 126

19 Emin Sadîkî, “*Heyran Xanım*”, *Mecelle-i Hüner*, 9, 1372, s. 74.

20 Alauddin Tekş, “*Heyran Xanım*”, *Mecelle-i Armağan*, 2, 1352, s. 125.

21 Rûhanî, *Târih-i Meşâhîr-i Kurd*, I. 351.

مادران دل شکسته و نالان

Anneler kalbi kırık ve iniler

مرده شویند بهر فرزندان

Çocuklar dahi öldüler

نه عزاداری است و نه احسان

Ne yas tutulur ne de bir ihsan

نه کسی را تلاوت قرآن

Ne kimseye tilavet-i Qur'an

چو که رحم تو هست بی پایان

Rahmetin sonsuz olduğundan

بخش ما را به خاطر ایشان

Bizi onların hatırına bağışla

ای خدا این بلا شدید شده

Ey Huda bu bela ağır oldu

فرج از خلق نا پدید شده"

Halktan kurtulan görünmez oldu

Güçlü bir sevgi şairi olan Heyran Xanım şiirlerinde aşktan, sevgilinin vefasızlığından ve aşkın yarattığı hayal kırıklığından bahseder. Denilebilir ki aşk Heyran Xanım'ın şiirinin aslı mihverini teşkil etmektedir. Bu bağlamda Heyran Xanım coşkulu bir aşk şairi olarak kabul edilir". Şu beytinde yüreğindeki coşkulu aşkı vecîz bir ifadeyle haykırır:

ای مرغ سلیمانی برخیز و پر افشان باش

Ey Süleyman kuşu kalk ve pür efşan ol

رو خدمت جانانم سر شار و غزنجوان باش"

Git hizmet-i cânâna hoş dilli gazelhan ol

Şiirlerinden anlaşıldığı kadarıyla önceleri Heyran Xanım'a ilan-ı aşk edip daha sonra kendisini terk eden bir şahıs Hayran Xanım'ı ciddi manada yaralamıştır. Onun bu münasebetle yazdığı şiirler çok tesirlidir. Yarın bu vefasızlığından yakınan Heyran Xanım şöyle demektedir:

Vurdun ol qedr vefadan sen dem

Xatırımde ne şüphe qaldı, ne qem

Gülüşün qönce göz yaşın şebnem

22 Rûhanî, *Târîh-i Meşâhîr-i Kurd*, I, 351.

23 Müşerref, "*Nigahî be Şî'r-i Bânû Heyran Dünbulî*", s. 126.

24 Müşerref, "*Nigahî be Şî'r-i Bânû Heyran Dünbulî*", s. 126.

Meni aldattı bilmedim ne edem

Meni-biçareni zebun etdin

Qelbimi zar, qerki-xun etdin^e

Şair bu gibi şikayetlerle sevdiği şahsa olan ilgisini, ümit, arzu ve hayal kırıklıklarını bütün teferruatı ile beyan etmiştir.

Divanındaki diğer bir şiir şairin hayatının sonraki bir dönemini, başına gelmiş yeni bir felaketi açıklığa kavuşturmaktadır. Bu küçük şiirden anlaşılıyor ki o daha sonraları gönülsüz bir şekilde başka birisiyle evlendirilmiş, evlendiği kişi son derece mutaassıp olduğu için Heyran Xanım'ın özgürlüğünü kısıtlamış ve onu dört duvar arasında saklamak istemiştir. Hürriyetine düşkün olan Heyran Xanım, bu esaret durumuna itirazını şöyle anlatmıştır:

Meni zincirde saxladın, bu yeter

Doğrusu sen mene deyilsen er

Daima aç, susuz ve qelyansız

Oturum bu xerabede ne qeder

Bilmirem ruzigara neylemişem

Ki salıbdır kemendine bu toher^f

Şair için bu denli sıkıcı olan hayatının bu döneminin nasıl sonuçlandığı bizce aşikar değildir. Fakat kesin olan bir şey var ki o da Heyran Xanım'ın uzun bir hayat yaşadığıdır.

Belim büküldü kara saçlarım ağardı benim

Qocalmışam bu cefakar çerx elinden aman

Beytiyle şair ömrünün sonlarındaki dokunaklı halini belirtmiştir.

“Danışmendan-i Azerbaycan” müellifinin kaydettiğine göre o, Heyran Xanım'ın akrabalarından Hacı Qulam Hüseyin adlı bir zat ile görüşmüş, bu zat şairin 80 yaşında vefat ettiğini söylemiştir^v. Merdûhî de bu görüşü destekleyerek Heyran Xanım'ın 80 yıl yaşadığını belirtmiştir[^].

Heyran Hanım, XII yy. Gence'de yaşamış ve güzel rubaileri ile dünya edebiyatında tanınmış Mehseti'den sonra en geniş edebî külliyata sahip ikinci Azerbaycan kadın şairi olarak kabul edilmektedir²⁹. Divanından anlaşıldığı kadarıyla şiire yönelik fitrî bir kabiliyeti olan Heyran Xanım'ın iyi bir tahsil aldığı

25 Nağıyeva, *Heyran Xanım Seçilmiş Eserleri*, s.6.

26 Nağıyeva, *Heyran Xanım Seçilmiş Eserleri*, s.7.

27 Terbiyet, *Danışmendân-i Azerbaycan*, s. 126

28 Rûhanî, *Târîh-i Meşâhîr-i Kurd*, 1,351.

29 Yaşar Qarayev Vahidoğlu, *Azerbaycan XIX-XX . Yüzyıl Türk Edebiyatı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, “Heyran Xanım”, s.1.

görülmektedir. Şiirlerinde kullandığı dil, ibare ve imgeler Azerice'nin yanı sıra Farsça ve Arapça'ya olan hâkimiyetini de gözler önüne sermektedir. Yine şiirlerinde tasavvuf, felsefe, matematik ve tıp alanlarına ait çok sayıda kavram kullanmaktadır. Yine Farsça yazdığı şiirler onun bu dili kullanmasındaki maharetini de gözler önüne sermektedir.

HEYRAN XANIM'IN DİVANI

Heyran Xanım'ın şiirlerinin yegane nüshası ۱۹۶۵ yılına dek Tebriz'de Azerbaycan Edebî mirasını toplamakla meşgul olan Hacı Memmed Naççıvanî'nin şahsi kütüphanesinde saklanmakta idi. Bu nüshanın şairin sağlığında yazıldığı düşüncesi ağır basmaktadır. Zira kitapta bu düşüncüyü destekleyen unsurlar vardır. Şair bir şiirde Satıxkan adlı birisinden rengarenk ve kenarları nakışlı kağıtlar aldığını zikreder. Elde bulunan bu nüsha da renkli ve kenarları nakışlıdır. Bir diğer şiirinde hattı güzel olan bir hattattan zikretmektedir ki bu şiir, divanın bu hattat tarafından kaleme alındığına işaret etmektedir. Önceleri Tebriz'de olan bu nüsha daha sonra Bakü'ye getirilmiştir. Günümüzde bu nüsha Azerbaycan Cumhuriyeti El Yazmalar Enstitüsü'nde bulunmaktadır. Divanı'nın diğer iki nüshası ise Tahran ve Tiflis'te bulunmaktadır. Tahran'daki nüsha Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'nde bulunmaktadır³⁰.

Heyran Xanım'ın şiirleri tema ve üslup bakımından muasırlarından bazı farklılıklar arz etmektedir. Şair her ne kadar dînî şiir türlerinin etkin olduğu bir muhitte yaşamışsa da növhce, mersiye ve münacat türünde şiirler yazmamıştır. Şair'in diğer bir hususiyeti de şikayet tarzıyla da olsa kendi hayatını ve yaşadığı muhiti tasvir eden şiirler yazmasıdır. Bu şiirler şairin hayatı ve çevresi hakkında önemli bilgiler barındırmaktadır.

Heyran Xanım lirik şiirlerinde Fuzulî mektebinin takipçilerinden kabul edilmektedir³¹. Gazellerinde klasik şiirin önemli numunelerini gösteren Heyran Xanım, Gövsi Tebrîzî ve Fuzûlî gibi şairlere nazireler yazmışsa da bu nazirelerde üslubunu ve orijinalliğini korumuştur.

“Tutuştı gam oduna şâd gördüğün gönlüm
Mukayyed oldu ol âzâd gördüğün gönlüm³²”

Fuzûlî'nin yukarıdaki beytine yazdığı nâzire takdire şâyândır:

“Olubdu gam yatağı şâd gördüğün gönlüm

30 Müşerref, “Nigahî be Şîr-i Bânû Heyran Dünbulî”, s. 125.

31 Tekş, “Heyran Xanım”, Mecelle-i Armağan, 2, s. 123.

32 Zaman Esgerli, XIX. Esr Azerbycan Şeri Antologiyası, Baku 2005, s. 64,

Dağıldı gussededen âbâd gördüğün gönlüm
Diyâr-ı ğamde giriftar u destgâr oldu
Kemend-i firqate âzâd gördüğün gönlüm³³

Heyran Xanım'ın şiirlerinde kullandığı üslubun önemli bir özelliği de sadelik ve samimiyettir. Şiirlerinde kullandığı Farsça ve Arapça ibareler ise şiirlerinin gücünü arttırmıştır.

“Vaslına şâd, welé firqatine nâşâdem
Bilmirem sensiz işim nâle midir xende midir
Aklımı serden alıp xolq ara rüsvâ eyledin
Bu güneh dilber-i men sende midir bende midir³⁴”

Bu şiirde kullanılan “vasl, şâd, welé, firqat, nâşâd, nâle, xende, akl, ser, xalq ve rüsvâ” kelimeleri kökenleri itibariyle Farsça ve Arapça olup şiirde ustaca kullanılmıştır.

“Büyük Şaire: Heyran Xanım” adlı makalesinde şairin edebî mirasını değerlendiren Mirza İbrahimov şair hakkında şu değerlendirmeleri yapar:

“Heyran Xanım, hissiyat ve duyguları, fikir ve düşünceleri dar bir çerçeve içinde harmanlamaz. Bu meyanda şiirleri zamanına göre açık ve entelektüel bir dilde yazılmış, teşbihleri rengarenk boyalarla bezenmiştir. Şiirlerindeki tabii akıcılık, insanı alude eden yürek çırpıntısı, ahengdar bir nehir gibi bizi kucağına alır. Heyran Xanım şahsi hayatında ve şiirlerinde pak ve yüksek bir muhabbetin mugannisi idi. Hicran elemi ve visal arzusu ile çırpınan şaire saf bir kalp sahibi idi. O, her muhabbetin sadakat yoluyla saadete kavuşacağını aksi taktirde sonsuz bir elemle neticeleneceğini söyler³⁵”

ŞİİRLERİNDEN ÖRNEKLER

Azerice Şiir

Xâl-i siyehin, leb ile rüxsâr arasında / Bir mülkdü qalmış iki serdâr arasında
(Siyah benin, dudak ile yanağın arasında, iki serdar arasında kalmış bir ülke gibiydi.)

Veh, gör ne eceb xoş görüner, eyle tamâşâ/ Bir dâne benefşe bite gülzâr arasındada

33 Zaman Esgerli, *XIX. Esr Azerbycan Şeri Antologiyası*, s. 64

34 Nağiyeva, *Heyran Xanım Seçilmiş Eserleri*, s.9.

35 Nağiyeva, *Heyran Xanım Seçilmiş Eserleri*, s.10.

(Gül bahçesinde bir tane menekşe biterse ne kadar hoş görünür, onu seyret, bak.)

Ey dil olasan lâl, utan kim, nece verdin/ Bu nikbeti bedkâr ile xoşkâr arasında?
(Ey gönül, konuşma, lâl ol, utan! Sen iyi ile kötü arasında yaptığın tercihten utan.)

Gü şâh-i hebeş text-i melâhetde oturmuş/ Künc-i leb ile zülf-i siyâhter arasında.

(Sanki Habeş şahı, siyah saçların ile dudağının kenarında güzellik tahtında oturmuş bir sultan gibi.)

Ebrû-yi kaman ile gah-i zülf-i siyahın/ Bir can qalıb ol iki sitemkâr arasında.
(O iki zulmedici keman gibi kaşların ile siyah saçların- arasında bir can kalmış)
Dil ehd qılıb zülfün ile, sert budur kim/ Olmaya yalan qövl ile ilqâr arasında.
(Gönül, saçın ile sözleşmiş, ama şartı vardır; o da verilen sözde yalan olmaması, bu sözün tu-tulmasıdır.)

Gah çeşmüve, gah le'lüve mâyil olu könlüm/Biçâre qalıb mest ile huşyâr arasında.

(Gönlüm gah gözüne, gah dudağına meyletmiş; sar-hoş ile akıllı arasında çaresiz kalmış)

Şebxun getirib gülşen-i rüxsârma xettin /Bir qönçe qalıbdır bu qeder xâr arasında.

(Bıyıkların gül yüzlü yanağına gece baskını düzenlemiş, bu kadar diken arasında bir gonca kalmıştır.)

Heyran şeb-i hicranda eler yâd visalin/Heyrettedir ol cennet ile nâr arasında³⁶
(Heyran ayrılık gecesinde sana ulaşmayı hatırlar. O cennet ile cehennem arasında şaşkın kalmıştır.)

Farsça Şiir

ای حسن تو ریوده ز کف اختیار دل

پژمرده شد ز هجر رخت لاله زار دل

Ey ki güzelliğın elinden aldı iradesini gönlün

Yanağının ayrılığından pejmurde oldu lalezarı gönlün

گشسته خراب از غم تو شهریند جان

از دست شد ز فرقت رویت قرار دل

36 Vahidoğlu, *Azərbaycan XIX-XX . Yüzyıl Türk Edebiyatı*, "Heyran Xanım", s.2.

Senin kederinden harap oldu can şehri
Yüzünün ayrılığından kararı kalmadı gönlün

چون گلشنی که باد سمومی بر آن وزد
از سوزش فراق خزان شد بهار دل

Bir gülşen gibi samyeli vurmuş
Ayrılık yangınından hazan oldu baharı gönlün

ای من فدات روز و شبم بی جمال تو
جز آه و ناله نیست کنون کار و بار دل

Ey feda olduğum ki gecem günüm cemalin olmadan
Ah u nâlândan gayrı değildir şimdi yaptığı gönlün

از زلف دام ساخته از خال دانه ای
نیرنگها بریخت ز بهر شکار دل

Zuluften tuzak kurmuş benleri tane
İşaretler serpmiş avından gönlün

تیری که از کمان وی از روی ناز جست
هم در زمان نشست بین در کنار دل

Bir ok fırladı nazının yayından
Anında saplandı böğrüne gönlün

یک بار خود نگفتی کای مبتلای من
بی روی من چه سان گزرد روزگار دل

Bir kez demedin ey müptelam ki
Yüzüm olmadan nasıl geçsin zamanı gönlün

نالید دل چنان که فلک گوش خود گرفت
تا نشنود فغان من و آه زار دل

Kalp inlediği gibi felek kulağını kapattı
Ta ki duymasın figanımı ve âh u zarını gönlün

حیران نه یک دل از تو ریوده است آن جوان
در کوی وی فتاده چو تو صد هزار دل^{۳۷}

Heyran! Bir sen değilsin gönlünü çaldığı o gencin
Tutsak oldu onun yurdunda senin gibi yüz bin gönlün

SONUÇ

Geçmiş dönemlerdeki edebî mirasa baktığımız zaman kadınlar tarafından yazılan eserlerle nadiren karşılaşırız. Müstakil bir divan sahibi olan şairlerin sayısı ise bir elin parmaklarını geçmez. Sayıları çok az olan bu kadın şairler zor şartlarda hayatlarını devam ettirmişler, kendilerine biçilen sosyal statünün ağırlığı altında ezilirken duygu ve düşüncelerini şiirle dile getirmişlerdir. Heyran Xanım Dünbülî de bu müstesna şairlerden biridir.

Heyran Xanım'ın yaşadığı dönem siyasî keşmekeşliğin olduğu bir zaman dilimine denk gelmektedir. Gençlik dönemi İran'la Rusya arasında patlak veren savaşların doğurduğu insanî dramlara tanıklık yapmakla geçen Heyran Xanım'ın kendisi de bu dönemin mağduru olmuştur. 1826'da Kaçar Sülalesi yönetimindeki İran'la Rusya arasında çıkan savaş sonucunda İran ordusu ağır bir yenilgiye uğrayıp geri çekildi. Nahçıvan'dan Tebriz'e doğru geri çekilen ordu ve zorunlu bir göçe tabi tutulan ahali arasında doğum yeri olan Nahçıvan'ı terk eden Heyran Xanım ve ailesi de bulunmaktaydı. Ailesi Urumiye, Merağa ve Tebriz gibi farklı bölgelere dağılan şair, hayatı boyunca memleketinden ve ailesinden uzak düşmenin verdiği ıstırapla yaşamış, bu ıstırabını divanındaki muhtelif şiirlerinde dile getirmiştir.

Heyran Hanım, XII yy. Gence'de yaşamış ve rubaileri ile Dünya Edebiyatında tanınmış Mehseti'den sonra en geniş edebî külliyata sahip ikinci Azerbaycan kadın şairesi olarak kabul edilmektedir. Divanından anlaşıldığı kadarıyla şiire yönelik fitrî bir kabiliyeti olan Heyran Xanım'ın iyi bir tahsil aldığı görülmektedir. Şiirlerinde kullandığı dil, ibare ve imgeler Azerice'nin yanı sıra Farsça ve Arapça'ya olan hâkimiyetini de gözler önüne sermektedir. Yaklaşık 4500 beyitlik divanı gazel, kaside, rubai ve benzeri türlerden yazılmış şiirlerden oluşmaktadır. Divanında Azerice ve Farsça şiirler yazan Heyran Xanım, bir aşk şairi olarak aruzun hece ölçüsüne yakın ve sade halk dilinde şiirler yazmıştır.

Heyran Xanım lirik şiirlerinde Fuzulî mektebinin takipçilerinden kabul edilmektedir. Gazellerinde klasik şiirin önemli numunelerini gösteren Heyran Xanım, Gövsi Tebrîzî ve Fuzûlî gibi şairlere nazireler yazmışsa da bu nazirelerde üslubunu ve orijinalliğini korumuştur.

Hicran elemi ve visal arzusu ile çırpınan şair saf bir kalbin sahibi olarak şiirlerinde duygu yüklü bir dil kullanmıştır. Şair, her muhabbetin sadakat yoluyla saadete kavuşacağını aksi taktirde sonsuz bir elemle neticeleneceği düşüncesini şiirlerinde temel bir tema olarak işlemiştir.

KAYNAKÇA

- El-Fîruzâbâdî, *el-Kâmusu'l-Muhît*, Beyrut 1987.
- Muhammed Muîn-Seyyid Ca'fer Şehîdî, *Lugatnâme*, Tahran 1998.
- Malmisanij, *Kird, Kirmanc, Dimili veya Zaza Kürtleri*, Deng Yayınları, 1996.
- Şerefhané Bidlisî, *Şerefnâme*, Çev: Ziya Avcı, İstanbul 2007.
- Huseyn Mir Ca'ferî, "Caygâh ve Karkerd-i Hanedân-i Dünbülî Der Tarih-i İran", *İsfahan Un. Edebiyat Fak. Dergisi*, 3, 1388.
- Bâbâ Merdûh Rûhanî, *Târîh-i Meşâhîr-i Kurd*, be-kûşîş: Muhammed Mâcid Merdûh Rûhanî, Tahran 1383.
- Muhammed Ali Terbiyet, *Danişmendân-i Azerbaycan*, Tahran ts.
- Cihat Aydoğmuşoğlu, "Abbas Mirza ve Dönemi", *Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 19, C. 4.
- Ali Kafkasyalı, "İran Türkleri ve İran Türk Edebiyatı", Atatürk Un. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 24, 2004.
- Cennet Nağiyeva, *Heyran Xanım Seçilmiş Eserleri*, Bakü, 2006.
- Meryem Müşerref, "Nigahî be Şî'r-i Bânû Heyran Dünbulî", *Mecelle-i Hüner*, 53, 1373.
- Emin Sadîkî, "Heyran Xanım", *Mecelle-i Hüner*, 9, 1372.
- Alauddin Tekş, "Heyran Xanım", *Mecelle-i Armağan*, 2, 1352.
- Yaşar Qarayev Vahidoğlu, *Azerbaycan XIX-XX . Yüzyıl Türk Edebiyatı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, "Heyran Xanım".
- Zaman Esgerli, *XIX. Esr Azerbycan Şeri Antologiyası*, Baku 2005.
- Azize Ca'ferzade, *Azerbaycan Kadın Şairleri Antologiyası*, Baku 2005.

GENEL DİLBİLİM KAPSAMINDA İLK DÖNEM ARAP DİLBİLİM ÇALIŞMALARI ÖRNEĞİNDE ZAZA DİLBİLİM ÇALIŞMALARINDA METODOLOJİK BİR YAKLAŞIM

Arş. Gör. Ramazan KORKUT

Arş. Gör. Abdullah BEDEVA

Bingöl Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Arap Dili ve
Edebiyatı Bölümü, r_r_kor@hotmail.com

Bingöl Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Arap Dili ve
Edebiyatı Bölümü, abduhahbedeva@hotmail.com

● ÖZET:

Bilimsel çalışmalarda usulsüz vusul mümkün değildir. Bu durum dilbilim çalışmaları için de geçerlidir. Genel veya özel dilbilim çalışmalarının planlı-programlı, sistematik, kümülatif, işbirliği ve iş dağılımına, saha çalışmasına dayalı bir şekilde, bilimsel yöntem ve teknikler dahilinde ilerlemesi gerekir.

Zaza dili alanında yapılacak çalışmaların amacı, bu dili yok olmaktan korumak ve geliştirmektir. Zazaca özel dilbilim çalışmalarının da usul yönünden, işbirliğine, iş-görev dağılımına, dil ve edebiyat malzemelerinin derlenip toplanıp tasnif edilerek, genel dil bilim sınırları çerçevesinde, bilimsel bir yöntem dahilinde yürütülmesi gerekmektedir.

Genel dilbilim; dilin tanımı ve kaynağı, sentaks, morfoloji, leksiografya, fonoloji, onomastik, semantik gibi alt disiplinlere ayrılmaktadır. İlk dönem Arapça dilbilim çalışmalarında saha çalışması, dil-edebiyat malzemelerinin derlenip toplanması, sözlük-sentaks-morfoloji çalışmaları ve bu çalışmalarda takip edilen sema,

kıyas, icma, vb. metodolojiler, Kur'an'ın ve Hz. Peygamberin, bir dilin korunması ve yaşanması hususundaki yaklaşımları gibi konulardır. Bu uygulamaların Zazaca dilbilim çalışmalarının dini, insani, ahlaki, edebi, dilbilimsel temellerinin anlaşılıp tespit edilmesinde, Zazaca dilbilim alanında yapılabilecek çalışmaların sınıflandırılmasında ve bu konuda metodolojinin belirlenmesinde büyük katkılarının olabileceğini düşünmekteyiz.

Çalışmamızda öncelikle genel dilbilimin alt disiplinlerini inceleyeceğiz. İkinci olarak İlk dönem Arap dilbilimi ve edebiyatı alanında yapılan çalışmalardaki yöntemi ele alacağız. Zaza Dilbilimi ve Edebiyatı alanında yapılacak çalışmalarda takip edilebilecek yöntemi belirleyerek konuyu sonlandıracağız.

1. Dilbilim ve Alt Dalları

1.1. Genel ve Özel Dilbilim

Dilbilim; dili inceleyen bilim olarak tanımlanabilir. Diğer bir ifadeyle, dil olgusunun bütün genel ve özel niteliklerini, yani herhangi bir dile, bir dil öbeğine ait ya da bütün dillerde görülen özellikleri, dil olaylarını araştırma konusu edinen, dillerin ortak ya da tek özelliklerini inceleyen, konuları birçok bilim dalıyla ilişkili ve geçişme halinde bulunan, geniş çerçeveli, dilin yanı sıra öğretimi ve öğrenimini de inceleyen bilim dalı şeklinde tanımlanmıştır.¹ Dilbilim, Genel Dilbilim-Özel Dilbilim ve Karşılaştırmalı Dilbilim kısımlarına ayrılır. Genel Dilbilim, dil olgusunun kaynağını, dünya dilleri arasındaki benzer ve farklı yönleri, tüm diller için genel geçer kanunları tespit etmeye çalışan bir bilimdir. Özel dilbilim ise belirli bir dilin, dilbilimin çeşitli alt disiplinlerinin çerçevesinde bilimsel açıdan incelenmesidir. Karşılaştırmalı dilbilim iki veya ikiden fazla dili, dilbilimin alt disiplinleri çerçevesinde karşılaştırmalı olarak ele alıp bu diller arasındaki benzerlik ve farklılıkları tespit eden bir bilimdir.² Başka bir ifadeyle Genel dilbilim, dillerin ayrılıklarını bir tarafa bırakarak ortak özelliklerini, genel yasalarını, dile ait tümelleri ve evrensel görünüşleri inceler. Bu incelemenin belirli bir dille sınırlandırıldığı bilime, özel dilbilim denir.³ İki veya daha fazla dil arasındaki kıyaslamalardan hareketle yapılan dilbilim çalışmalarına ise karşılaştırmalı dilbilim denir. Bu çerçevede Zazaca Dil çalışmaları, Zazaca Özel Dilbilimi sınırlarında yer alır.

1 Aksan, Doğan, *Her Yönüyle Dil*, TDK yay., Ankara, 2009, s.24; Kıran, Zeynel; Eziler, Ayşe, *Dilbilime Giriş*, Seçkin yay., Ankara, 2010, s.44; Altınörs, Atakan, *Dil Felsefesi Sözlüğü*, Paradigma Yay., İstanbul, 2000, s. 21; Vardar, Berke, *Yirminci Yüzyıl Dilbilimi*, Multilingual yay., İstanbul, 1999, s.10; Üçok, Necip, *Genel Dilbilim*, Multilingual yay., İstanbul, 2004, s.13.

2 Aksan, a.g.e., s.24-25; Vardar, Berke, *Dilbilimin Temel Kavramları ve ilkeleri*, Multilingual yay. İstanbul, 2001, s.26.

3 Kaya, Mustafa, *Modern Arap Dilbilimi Çalışmaları*, EKEV Akademi Dergisi, Sayı:36, Erzurum, 2008, s.339.

1.2. Dilbilimin Başlıca Alt Disiplinleri:

1.2.1. Sesbilim ve Fonoloji:

Sesbilim, dillerdeki ses oluşumunu, sesin muhabata ulaşma sürecini, dildeki seslerin özelliklerini, ses değişimlerini pozitif bilim yöntemleriyle inceleyen bir disiplindir. Çünkü bu disiplin, dil seslerinin fiziki yönüyle ilgilenir.⁴ Fonoloji ise, sözün ses özelliklerinin kelimedeki vurgu, ton, ezginin anlamla olan ilişkisini, yani ses-anlam ilişkisini dilbilim yöntemlerine dayanarak inceleyen bir disiplindir.⁵ Arapça'nın ses yönü Tecvid ilmi kapsamında detaylıca incelenirken, fonetik yönü asırlar önce İbn Cinni tarafından ele alınmıştır.⁶

Örneğin Arapça'da harflerin mahreçleri ve sıfatları, işmam, imale, kal-kale, teshil, kalb gibi tecvit ve sarf ilimlerinde incelenen hususlar da sesbilim kapsamındadır.⁷ Zazaca Dilbilimi alanında yapılacak çalışmalarda Zaza Dilinin Sesbilim yönünden incelenmesi, Zazaca Harflerin mahreç ve sıfatlarının belirlenmesi, Zazaca'nın ses yapısına uygun bir alfabenin oluşturulması, dildeki ses olayları/değişimlerinin incelenmesi gerekir.

1.2.2. Biçimbilgisi (Morfoloji-Sarf)

Bir dili meydana getiren kelimeleri; kök, ek, türetim yolları, eklerin görevleri, çekimleme gibi biçim yönünden inceleyen alt disiplindir.⁸ Bu disiplinin Arapçadaki karşılığı "*sarf*"tır. Arapça'da Sarf, bir tek aslın çeşitli anlamları elde etmek için çeşitli misallere dönüştürülmesi,⁹ şeklinde tarif edilmiştir. Arapça'nın biçimbilgisi yönünden muazzam bir zenginlik arz etmektedir. Ele alınan bir kelimedeki ism-i zaman, ism-i mekan, geçmiş zamanın olumsuzluğu, şaşma kipleri, küçültme isimleri gibi yirmi dört kelimenin çekim imkanı bulunmaktadır. Arapçada mastarlar semai ve kıyasi olmak üzere ikiye ayrılır. Semai mastarların isminden anlaşılacağı gibi kaynağı konuşulan dildir. Kıyasi mastarların kaynağı, sınırlı sayıdaki fiillerin mastarlarının geldiği kalıplardır.¹⁰ Buna göre konuşma dilinde olmasa bile, birçok mastar benzerlerine kıyaslanarak türetilmektedir.

Zaza dilinin morfolojik/biçim bilgisi açısından incelenmesi gerekmektedir. Zira biçim bilgisinin doğru anlaşılıp uygulanması, yeni kelimelerin türetilmesi, Zazaca'nın diğer diller içindeki yerinin tespit edilmesi açısından önemlidir.

4 Aksan, *a.g.e.*, I, .25-26; Kıran, *a.g.e.*, s. 238-239, Vardar, *Dilbilimin Temel Kavramları ve İlkeleri*,s.156.

5 Aksan, *a.g.e.*, I, 28; II, 66; Kıran, *a.g.e.*, s. 239, Vardar, *Dilbilimin Temel Kavramları ve İlkeleri*, s.156-157.

6 Ünlü, Demirhan, *Tecvid*, TDV yay., Ankara, 2005, s.39.

7 Ünlü, Demirhan, *a.g.e.*, s.39.

8 Aksan, *a.g.e.*, I, 29; Ünal, Şükrü, *Dil ve Kültür*, Nobel yay., Ankara, 2010, s. 124-125.

9 Zencanî, İzzuddin, *'Izzi fi's-Sarf*, Mektebet-u Yasin, İstanbul, 2008, s.188,

10 Racihi, Abduh, *Tatbiku's-Sarfî*, Daru'n-Nahdeti'l-Arabiyye, Beyrut, 2004, s.66.

1.2.3. Dizim bilgisi (Sözdizimi/Sentaks/Nahiv)

Dilbilimin cümle içinde kelimelerin yeri ve göreviyle ilgilenen alt disiplindir.¹¹ Bu kavram Arapça'da binlerce yıl önce Nahiv kelimesiyle karşılanmış ve nahvin, dili hatadan, bozulmadan koruduğu, bu ilmin cümle içinde kelimelerin i'rab ve bina yönünden son hallerinin incelendiği bir ilim olduğu ifade edilmiştir.¹² Sözdizimi bir dilin temelini oluşturur. Söz diziminin bozulması dilin bozulmasına, varlık sebebini yitirmesine neden olur.¹³

Zazaca söz diziminin tespit edilmesi ve pratikte uygulanması bu dili yok olmaktan kurtarır. Ancak Zaza dilinde gramer belirlenirken, saha çalışmasıyla tüm ağzları dikkate almak, gramer kurallarını buna göre oluşturmak gerekir. Zazaca Türkçe'nin etkisinde kaldığı gibi, Zazaların Türkçe konuşmaları da Zazaca gramerin etkisinde kalmıştır. Bu durum Zazaların hem Türkçe hem de Zazaca konuşmalarını olumsuz etkilemektedir. Örneğin Bingöl Türkçe ağzındaki “*Sen Odur nereye gidiyorsun*” ifadesi, Bingöl Zazaca'sındaki “*Tı hé şin ça*” cümlesindeki gramer yapısının, Türkçe konuşmaya yansımalarıdır. Bu nedenle yazılı ve sözlü Zazaca iletişimin sağlıklı olabilmesi ve Zazaca'nın varlığını devam ettirmesine imkan tanınması, aynı zamanda Zazaların Türkçe veya Zaza dili konuşmada da başarılı olabilmesi Zaza dili gramer yapısının belirlenmesi zorunluluktur.

1.2.4. Sözlük Bilgisi (Leksioğrafya)

Sözlük bilimle yakından bağlantılı olan bu disiplin, sözlük hazırlama yöntem ve tekniğiyle ilgilenir.¹⁴

Zaza Dili sözlük çalışmalarında, sözlük hazırlama tekniklerinin önceden ve doğru belirlenmesi gerekir. Klasik Arap Dili çalışmalarında metodoloji başlığı altında sözlük çalışmalarındaki metodolojiyi ele alacağız. Bundan sonra Zazaca sözlük çalışmalarında alternatif bir yöntem ortaya kayacağız.

1.2.5. Sözcükbilim (Leksoloji)

Anlambilim (Semantik), Adbilim (Onomastik) temel oluşturan sözlükbilim, bir dilin kelime varlığını biçim, anlam ve adbilim gibi açılardan inceleyen bir disiplindir.¹⁵ Bir dilin kelime varlığı ile kelime dağarcığı farklı şeylerdir. Kelime varlığı dilin kullanılan ve kullanılmayan kelimelerinin tümünü ifade eder. Keli-

11 Aksan, a.g.e., I, 29; Kıran, a.g.e., s.243.

12 el-Meylânî, Muhammed b. Abdurrahim, *Şerhu'l-Muğnî*, Salah Bilici Yay., İstanbul, 1995, s.1.

13 Özkan, Fatma; Musa, Bağdagül; *Yabancı Dillerin Türkçenin Söz Dizimi Üzerindeki Etkisi*, Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı yay., Bilig Dergisi, Yaz/2004, Sayı 30, s.96.

14 Kıran, a.g.e., s.241; Aksan, a.g.e., I, 32; Vardar, *Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, s.184.

15 Vardar, *Dilbilim Sözlüğü*, s.184; Aksan, a.g.e., I, 31; Kıran, a.g.e., s. 242.

me dağarcığı ise, günlük konuşmalarda her alanın kendine mahsus kelimelerini de içine almak üzere kullanılan kelimeleri ifade eder.¹⁶ Klasik Arap Dili sözlük çalışmalarında muazzam bir sözcükbilim çalışması sergilenmiştir. Ele alınan kelimeler anlambilim yönünden, dil ve edebiyattaki kullanımları açısından biçim yönünden (sarf) derinlemesine incelenmiş ve kendine mahsus sistematikleri olan ciltler dolusu sözlük çalışmaları yapılmıştır.

Zaza dili alanında yapılacak sözlük çalışmalarının, anlambilim, adbilim, biçimbilim ile bağlantılı bir şekilde ele alınıp, Zaza dilinin kelime varlığının bu açılardan derinlemesine incelenmesi gerekmektedir. Zaza dilinin kelime varlığının tespit edilmesi gerekir. Bunun için kullanılacak yöntemleri ilerleyen kısımlarda ele alacağız.

1.2.6 Lehçebilim:

Bir dil içinde veya o dilin yayıldığı farklı bölgelerde, çeşitli etkenlerle ayrıştığı lehçeleri ve ağızlarını inceleyen disiplindir. Lehçebilim, dilin genel ve özel nitelikleri kadar, aynı dilin farklılaşmasının toplumsal-kültürel, coğrafi-siyasi ve psikolojik nedenlerini de araştırır.¹⁷

Lehçebilim kapsamında, Zazaca lehçelerinin belirlenmesi ve karşılaştırılması, lehçe farklılıklarının toplumsal-kültürel, dini, coğrafi-siyasi ve psikolojik nedenlerinin araştırılması gerekmektedir.

Zaza dili ve edebiyatı alanında belirlenecek yöntemlere ışık tutması için, ilk Dönem Arap dili ve edebiyatı alanındaki çalışmalara göz atmamız uygun olacaktır.

2. İlk Dönem Arap Dilbilimi ve Edebiyatı Çalışmalarında Yöntem

Günümüz Zaza Dilbilimi ve Edebiyatı çalışmaları, sözlü kültürden yazılı bir kültüre geçiş sürecinin devamı düzeyindedir. İlk dönem Arap Dilbilimi çalışmalarında da aynı şekilde, sözlü kültürden yazılı bir kültüre geçiş süreci yaşanmıştır. Bu süreç içinde dil ve edebiyat çalışmalarında kullanılan yöntemlerin, Zaza Dili ve Edebiyatı'nın metinleşme sürecinde kullanılabilecek veya en azından dikkate alınabilecek yöntemler olduğunu düşünmekteyiz.

Arap Dili fasih varlığını ve gramerini, gelişmesini ve bu alandaki çalışmaların sürdürülmesini Kur'an'a, Kur'an'ın yazılı hale getirilmesine borçludur. İlahi bir vahiy olan Arapça Kur'an'ın kitap haline gelmesi ve çoğaltılması sözlü bir geleneğe dayanan Arap Dili-Edebiyatı ve Kültüründe metinleşme hareketle-

16 Kıran, a.g.e., s. 241-242; Vardar, *Dilbilim Sözlüğü*, s.182.

17 Vardar, *Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Multilingual yay, İstanbul, 2007, s.143; Aksan, a.g.e., I, 32-33.

rinin sistematik başlangıç noktası sayılabilir. Çünkü ilerleyen dönemlerde İslam Arap yarımadasının dışına çıkmış ve Arap olmayan kimseler Müslüman olmuştur. Buna bağlı olarak Araplar yabancı milletlerle temas kurmuş ve Arap dilinde lahn (dil bozulması) olayları, ortaya çıkmıştır. Bu durum Kur'an dili olan Arapça'nın bozulmaya başlamasına, Arapça'nın bozulması Kur'an'ın yanlış okunmasına, dolayısıyla yanlış anlaşılmasına kadar varmıştır. Çok geçmeden bu dil bozulmasının karşısında başta Hz. Peygamberin konuya temas eden teşvikleri, sonra Peygamber Ashabının dilin bozulması karşısındaki yaklaşımları Arap dilinin bozulmaktan kurtarılması için gramer çalışmalarının başlamasına vesile olmuştur. Diğer taraftan Hz. Peygamber hayattayken insanlar Kur'an'dan anlamakta güçlük çektikleri kelime ve mefhumları ona sormakta ve öğrenmekteydi. Hz. Peygamber'den sonra gerek ashab, gerekse Kur'an ve Hadisi anlamaya ve hüküm çıkarmaya çalışan İslam alimleri bu iki temel kaynaktaki kelimelerin hangi anlama geldiğini belirlemek için Arap şiirine başvurmuş, Kur'an'ın daha iyi anlaşılması için dil ve anlam merkezli tefsir çalışmalarını başlatmışlardır.

Arap dili temelinde başlayan sözlük, gramer, sarf, fıkıh usulü, çalışmalarında; Kur'an ve Hadisteki garip, anlaşılması güç kelimelerin açıklanmasına, karşılaşılan sorunları Kur'an ve Hadis temelinde çözmek için dini metinler çerçevesinde icra edilen dil ve edebiyat merkezli çalışmalarda, temelde Sema ve Kıyas yöntemleri kullanılmıştır. Bunun yanı sıra İcma, Istishab, İstidlal, İstihsan gibi yöntemler de kullanılmıştır.¹⁸

2.1. Dil Çalışmalarında Sema Yöntemi:

Sema; dili bozulmamış Arapların ağızından alınan dil malzemesini ifade eder. Bu malzeme Kur'an-Hadis'teki ifadeler, Cahiliye dönemi ile İslami dönemde Arap dilinin bozulmaya başladığı zamana kadar yaşamış olan kimselerin şiir ve nesir türünden sözlerinin kayıt altına alınmasıdır.¹⁹ Bu tanıma göre Sema, yazılı veya sözlü olarak halk arasında kullanılan dil ve edebiyatla ilgili dini ve dini olmayan fasih malzemenin derlenip toplanmasını ifade eder.²⁰

Buna göre Gramer-sözlük çalışmaları ve diğer dilbilim çalışmaları sözlü ve yazılı dil malzemesinin, dil sahasından toplanarak işlenmesinden ibarettir. Bu malzeme sema yoluyla toplanır. Sema'dan kastedilen dil ve edebiyat verilerinin halk ağızından ve yazılı metinlerden toplanarak bir araya getirilmesidir. Bu anlamda Sema'nın bir alan araştırmasıdır.

İlk dönem Arap dilbilimcileri ve edebiyatçıları, dil ve edebiyat malzemelerini

18 Celaluddin Suyûti, *el-İktrah fi İlm-i Usûli'n-Nahv*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, 2006, s.180-187.

19 Suyûti, *a.g.e.* s.20-25.

20 Bakırcı, Selami, Demiryak, Kenan, *Arap Dili Grameri Tarihi*, Erzurum, 2001, s.55.

sema yöntemiyle toplamış, tasnif etmiş ve kural haline getirmiştir. Bu malzemeyi toplamak için çöllere yolculuk yapılmış ve dil-edebiyat malzemesi Bedevi Araplardan toplanmıştır.²¹ Topladıkları malzeme ile küçük risaleler ve büyük sözlükler telif etmişlerdir

Ünlü Arap Dilbilimcisi Halil b. Ahmed uzun yıllar Necd, Tihame ve Hicaz çöllerinden dil ve edebiyat malzemesi toplamıştır. Topladığı malzemeyle Arapça nahiv/gramer, sözlük ve aruz-kafiye alanlarında geniş çaplı dilbilim ve edebiyat çalışmaları yapmıştır. Halil b. Ahmed'in Kitabı'l-'Ayn isimli 8 cilt halindeki sözlük çalışmasını, Edebiyat literatüründe kendi alanındaki ilk eser hüviyetini taşıyan Arüz ve Kafiye isimli eserini tamamen çöllere yaptığı yolculuktan, saha çalışmasıyla topladığı dil ve edebiyat materyalleri işleyerek telif etmiştir.²² Ünlü Arap Dilcisi Halil b. Ahmed, telif ettiği Kitabı'l-'Ayn eserinde, Kelimenin anlam sahasını Arap şiirindeki kullanımından, Kur'an ve Hadisteki kullanımlarından örnekler getirerek izah etmiştir.

Aynı şekilde İmam Şafî, çölde uzun yıllar Hüzeyl Kabilesinin yanında kalmıştır. Şafî bu uzun süreli ikametinin sayesinde kazandığı dil melekesiyle, Arapça olan Kur'an ve Hadisleri anlama hususunda kendine mahsus bir usul geliştirmiştir. Usul bilgilerini er-Risale isimli fıkıh usulü kitabında bir araya getirmiştir. Bu usul bilgisi Kur'an ve Hadis metinlerini anlama ve bunlardan hüküm çıkarma metodolojisi mahiyetindedir. Şafî, bu usulden hareketle, Kur'an ve Hadis merkezli, kendine mahsus müstakil bir fıkıh mezhebi kurmuş, mezhebine dair temel kuralları er-Risâle isimli kitapta toplamıştır. Şafî'nin dil ağırlıklı fıkıh usulü kitabının yanında edebiyat alanında Şiir Divanı mevcuttur.²³

Esmâî, çöldeki seyahatleri esnasında, Kitab eş-Şat (koyun kitabı), Kitab el-Hayl (at kitabı), Kitab en-Nebat ve's-Şecer (bitki ve ağaç kitabı), Kitab el-İbil (deve kitabı), Kitabb ed-Delv (su kuyusu kovaları) gibi isimlerle, adı geçen varlıkları ve bu varlıklarla ilgili ince detayları ifade eden kelimeleri küçük risaleler halinde telif etmiştir.²⁴

Bir dilin Gramer kurallarını belirleyen, yine o dilin bozulmamış, asliyetini yitirmemiş sözlü ve yazılı malzemesidir. İlk dönem Arap dili gramer çalışmalarında sadece bir kabilenin konuştuğu Arapça değil, dili bozulmayan bütün Arap kabilelerinin Arapçası dikkate alınmıştır. Fasih Arap kabilelerinin dil kullanım-

21 Saîd el-Afğanî, *min Tarihi'n-Nahv*, Darau'l-Fıkr, Beyrut, tsz., s.19; Şatır Ahmed Muhammed, *el-Mûcez fî Neş'eti'n-Nahv*, Kahire, 1983, s.23-24.

22 Yılmaz, İbrahim, *Arap Edebiyatında Arüz*, Araştırma yay., Ankara, 2009, s.1; Demirayak, Kenan; Çöğenli, Sadî, *Arap Edebiyatı Kaynakları*, Erzurum, 2000, s. 123, s.141; Şatır, Muhammed Ahmed, a.g.e., s.51-52.

23 Afğanî, a.g.e., s.25; Muhammed Ebu Zehra, *İmam Şafî*, çev.Osman Keskioglu, DİB yay., Ankara, 2000, s. 39-40.

24 Bakırcı, Selami; Demirayak, Kenan, a.g.e., 11.

ları bizzat yerinde tespit edilmiş ve bunlardan yaygın olanı kural haline getirilmiştir.

Basralılar Arapça gramerini, yaygın olarak kullanılan fasih dil ve edebiyat verilerine hareketle belirlemişlerdir. Yaygın kullanıma aykırı kullanım kullanımlar fasih olmayan bir kabileye aitse reddedilmiştir. Fasih ve sözü dilde hüccet olan bir kabileye aitse ise nadir (az kullanılan) veya şaz (kural istisnası) olarak kabul edilmiştir. Şaz ve nadir kullanımlar muhafaza edilmiş, ancak kural olarak kabul edilmemiştir. Kûfe dil ekolü, yaygın ve yerleşik kurallara aykırı kullanımları (şaz, nadir) da dikkate almış ve bunları da dil kuralı olarak kabul etmiştir.²⁵

Edebiyatın Şiir, Nesir, Atasözü, Deyim, Hikaye vb. yazılı ve sözlü ürünlerinin toplanması ve derlenmesi de Sema yoluyla olmuştur. Bu konuda da Arap dilcileri dilleri bozulmayan kabileleri dolaşmış ve topladıkları malzemeleri derleyerek tasnif ve telif etmişlerdir. Buna bağlı olarak adı geçen edebi alanlarda Şiir divanları yazılmış, edebi nesre yönelik, atasözleri ve deyimlere yönelik çok sayıda eser telif edilmiştir.²⁶ Arap edebiyatçıları şiir ve nesir gibi edebi ürünleri toplama da seçici ve hassas davranmışlardır.²⁷ İlk dönemde toplanan edebi ürünler dilbilimin her alanında kullanılmıştır. Gramer alanında kuralların belirlenmesi, ispatlanması, Arap dilinin morfolojik, semantik açılardan çalışılması, sözlük çalışmalarında edebi mahsullerden faydalanılmıştır. Ayrıca hareketle sözcüğün anlam sahasının belirlenmesinde, Kur'an ve Sünnetin yorumlanması ve hüküm çıkarılmasında edebi malzemeden çokça yararlanılmıştır.

Günümüz dilbilim ve edebiyat çalışmalarında da Sema yöntemi önemini korumaktadır. Nitekim gramer, sözlük, morfoloji, lehçebilim, şive-ağız gibi dilbilim alanlarındaki çalışmalarda bozulmamış halk dilinin yazılı-sözlü ürünlerini ve verilerini dikkate almak ve dilbilim çalışmalarını bu ürün ve veriler üzerinde yürütmek bir zorunluluktur. Aynı şekilde edebiyatın şiir ve nesir alanlarında atasözleri, deyimler, hikâye, öykü, tekerleme, ninni vb. edebi ürünlerin de kaynağı, bozulmamış halk ağzı ile yazılı edebi ürünlerdir ki, bu alana dair malzemelerin derlenip toplanmasının tek yolu Sema yöntemidir.

2.2. Dil Çalışmalarında İstidlal Yöntemi:

İstidlal Arap dilbilim çalışmalarında yazılı veya sözlü malzemeyle bir dil kuralının ispatlanması veya belirlenmesi anlamına gelmektedir. Burada sözlü malzemeden kastedilen bozulmamış dilsel kullanımdır. Yazılı metinlerden kas-

25 Afğanî, a.g.e., s.72,73; ez-Zubeydî, Abdullatif b. Ebubekir, *İ'tilâfu'n-Nusra fi İhtilâfi Nuhati'l-Kufeti ve'l-Basra*, Mektebetu Nehdeti'l-Arabiyye, Beyrut, 1987, s.46.

26 İlgili Eserler İçin Bkz.:Demirayak, Kenan; Çöğenli, Sadi, a.g.e., s.15, s.43, s.80.

27 Çetini M. Nihad, *Eski Arap Şiiri*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1973, s.57-58.

tedilen şiir ve nesir türü edebi ürünler ile Kur'an ve Hadislerdeki dil malzemesi, kullanımıdır. Bu durum dil kurallarının veya kullanımının belirlenmesinde bozulmamış sözlü ve yazılı dilin araştırılarak esas alınmasıdır.

Buraya kadar incelemeye çalıştığımız ilk dönem Arap Dil Bilimi Çalışmalarındaki Yöntemi maddeler halinde şöyle sıralayabiliriz:

1. Gramer, Sözlük, Morfoloji, Sesbilim, Lehçebilim gibi Arap dilbilimi alanlarında Sema', Kıyas, İstidlal, yöntemleri kullanılmıştır.

2. Gramer kurallarının belirlenmesinde, sözlük ve diğer dilbilim çalışmalarında esas alınacak yazılı veya sözlü dilin bozulmamış olması şartı benimsenmiş ve buna bağlı olarak dili esas alınacak ve alınmayacak fert ve toplum belirlenmiştir.

3. Dilbilim çalışmalarında güvenilir yazılı dil malzemesinin yanı sıra sözlü dil malzemesi de dikkate alınmıştır.

4. Gramer, sözlük, morfoloji gibi dilbilim çalışmaları, belirli bir kesimden değil, dili doğru kullanan bütün kesimlerden yapılan alan araştırmasından ve derlemelerden yapılmıştır.

5. Sözlük çalışmaları masa başında değil, bizzat halkın arasına girerek, dilin bozulmadığı toplumların içinde kalmak suretiyle yapılmıştır.

6. Şiir, Nesir, atasözleri ve deyimler türünden edebi ürünler, yazılı ve sözlü alan araştırmasından hareketle kayıt altına alınmış ve bu alanlarda çok sayıda eser telif edilmiştir.

7. Dilbilim çalışmaları bir tek açıdan değil, ulaşılabildiği her açıdan (gramer, sesbilim, morfoloji, anlambilim, sözcükbilim, sözlükbilim vb.) sistematik, birikimli bir şekilde işbirliği suretiyle belirli bir disiplin içinde icra edilmiştir.

3. Zazaca dilbilimi çalışmalarında takip edilebilecek metodolojik öneriler

3.1. Genel Dilbilim Metodolojileri Temelinde Zazaca Dilbilim Çalışmaları

Bir bilim dalının var olması için o bilim dalının iyice belirlenmiş ve sınırlandırılmış bir konusunun ve bu konuyu inceleyecek bir yönteminin olması gerekir. Her bilimde konu ile yöntem arasında diyalektik bir bağ vardır.²⁸ Dilbilimin konusu bütün yönleriyle genel ve özel anlamda dildir. Modern dönemde Genel dilbilim metodolojileri “eşzamanlı” ve “art zamanlı” olarak belirlenmiştir.²⁹ Bu nedenle öncelikle eşzamanlı ve artzamanlı dilbilim yöntemini açıklamamız uygun olacaktır:

28 Kıran, *a.g.e.*, s. 43.

29 Aksan, *a.g.e.*, I, 30.

Eşzamanlı Yöntem: Dilin zaman mefhumunda, değişme ve gelişmelerden bağımsız olarak, mevcut kullanımından hareketle incelenmesidir.³⁰ Örneğin Bingöl İli ve çevresinde konuşulan Zazaca'daki eşanlamlı ve zıt anlamlı kelimelerin veya farklı bölgelerde konuşulan Zazaca'nın ses bilim açısından incelenmesi eşzamanlı dilbilim yöntemi kapsamına girer. Çünkü böyle bir inceleme yaşayan ve konuşulmakta olan bir dilden hareketle bu yöntem bir dilin yaşayan ve konuşulmakta olan durumunu belirlemeye yönelik olduğundan betimlemeli dilbilim yöntemi olarak da isimlendirilebilir.

Art Zamanlı Yöntem: Art zamanlı dilbilim yöntemi, dilin gelişmeli olarak tarihi sürecinin paralelinde incelenmesidir.³¹ Örneğin “صلاة” kelimesinin Arapça'da ilk kullanımının “Dua” anlamında olduğu, bu anlamın Arap şiirinden bazı örneklerle ortaya konulması, İslam'dan sonra kelimenin “Namazı” ifade edecek bir anlam kazandığını ortaya koymak art zamanlı dilbilim yöntemi kapsamında değerlendirilebilir. Zazacadaki “nımaj” “desmaj” “ruweji” “zıka” gibi dini kavramların, “xale-êmk-ap-xal” gibi akrabalık anlamına gelen kelimelerin Zazaca'ya ne zaman girdiği, bu kelimelerin günümüzdeki kullanımının belirlenmesi ve diğer dillerle karşılaştırılması, kısaca kelimenin tarihi süreci içinde bağlantılı olduğu dini, sosyo-kültürel, psikolojik açılardan incelenmesi art zamanlı dilbilim yöntemi olarak değerlendirilebilir.

Zazaca Dilbilim alanında yapılacak çalışmalarda öncelikle dilbilimin alt dallarından birinden çalışılacak konunun belirlenmesi, eşzamanlı veya art zamanlı yöntemlerden birinin, çalışılacak konunun mahiyetine uygun diğer yöntemlerle birlikte kullanılması gerekir.

3. İlk Dönem Arapça Çalışmaları Temelinde Zazaca Dilbilim ve Edebiyat Çalışmalarında Yöntem

İlk dönem Arap dilbilim ve edebiyatı çalışmalarındaki yöntemden hareketle, Zaza dilbilim ve edebiyatı alanında yapılacak çalışmalarda aşağıdaki yöntemler uygulanabilir:

1. Zazaca dilbilim ve edebiyat çalışmalarında Dini boyutun dikkate alınması gerekir. Bu anlamda Zazaca mevlitler Zaza dili ve Edebiyatı açısından önemli yazılı metinlerdir. Bu metinlerin, Zazaca edebiyatı açısından, gramer, sözlük, morfoloji açılarından incelenmesi gerekir.
2. Zazaca seslerin tümünü ifade edebilecek doğru bir alfabe oluşturulması,
3. Zazaca dilbilimi ve edebiyatı alanındaki sözlü ve yazılı malzemelerin toplanması, bu alanlarda yazılı eserlerin verilmesi,

30 Aksan, a.g.e., I, 30.

31 Aksan, a.g.e., I, 30.

4. Zazaca dilbilim çalışmalarının, genel dilbilimin alt disiplinleri kapsamında yürütülmesi, bu çalışmalarda metodolojinin belirlenmesi,

5. Zazaca dilbilim çalışmalarının işbirliği ve iş dağılımı prensibine göre yürütülmesi, birikimli olarak ilerlemesi gerekir. Bunun için biri diğerinden kopuk çalışmalar yerine görev dağılımı, görüş-fikir alışverişi esaslarına dayanan kolektif bir çalışma prensibiyle hareket edilmesi,

6. Zazaca sözlük ve gramer çalışmalarında belirli bir bölgenin Zazacasının değil, Zazaca konuşan bütün bölgelerdeki Zazacanın kelime hazinesinin araştırılması, sözlüklerde yer verilmesi

7. Zazaca sözlük, gramer ve morfoloji çalışmalarında orijinalliğini yitirmemiş, yabancı tesirlerden en az etkilenmiş kırsal kesimlerde konuşulan Zazacanın esas alınması.

8. Zazaca dilbilimi ve edebiyatı saha çalışması kapsamında, Zazacadan başka bir dil bilmeyen yaşlı neslin ağzından dil ve edebiyat malzemesinin toplanması, bunun için kırsal kesimlere gidilmesi, video ve ses kaydı tekniklerinin kullanılması, yaşlı kimselerin biyografik, otobiyografik konuşmalarının kayıt altına alınarak incelenmesi.

9. Mevcut çalışmalara baktığımızda Zazaca dil çalışmaları çoğunlukla Zazaca-Türkçe şeklindedir. Gerek sözlük, gerekse dilbilgisi çalışmalarının Zazacadan Zazacaya yapılması da gerekmektedir. Örneğin ele alınan Zazaca bir kelimenin eş-zıt anlamlıları, anlam ve kullanım sahası; Zazaca atasözleri, şiiirler ve mevlitlerden hareketle belirlenmeli ve Zazaca cümleler içinde kullanılmalıdır.

KAYNAKÇA

- Aksan, Doğan, *Her Yönüyle Dil*, TDK yay., Ankara, 2009
- Altınörs, Atakan, *Dil Felsefesi Sözlüğü*, Paradigma Yay., İstanbul, 2000
- Bakırcı, Selami, Demirayak, Kenan, *Arap Dili Grameri Tarihi*, Erzurum, 2001
- Çetini M. Nihad, *Eski Arap Şiiri*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1973
- Demirayak, Kenan - Çöğenli, Sadi, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, Erzurum, 2000
- el-Meylânî, Muhammed b. Abdurrahim, *Şerhu'l-Muğnî*, Salah Bilici Yay., İstanbul, 1995
- ez-Zubeydî, Abdullatif b. Ebubekir, *İ'tilâfu'n-Nusra fi İhtilafi Nuhati'l-Kufeti ve'l-Basra*, Mektebetu Nehdeti'l-Arabiyye, Beyrut, 1987
- Kaya, Mustafa, *Modern Arap Dilbilimi Çalışmaları*, EKEV Akademi Dergisi, Sayı:36, Erzurum, 2008
- Kıran, Zeynel - Eziler, Ayşe, *Dilbilime Giriş*, Seçkin yay., Ankara, 2010
- Muhammed Ebu Zehra, *İmam Şafîî*, çev.Osman Keskiöğlü, DİB yay., Ankara, 2000
- Özkan, Fatma - Musa, Bağdagül, *Yabancı Dillerin Türkçenin Söz Dizimi Üzerindeki Etkisi*, Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı yay., Bilig Dergisi, Yaz/2004, Sayı 30
- Racihî, Abduh, *Tatbiku's-Sarfî*, Daru'n-Nahdeti'l-Arabiyye, Beyrut, 2004
- Saîd el-Afğanî, *Min Tarihi'n-Nahv*, Darau'l-Fıkr, Beyrut, tsz.
- Suyûtî, Celaleddîn, *el-İktrah fi İlm-i Usûli'n-Nahv*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, 2006
- Şatır, Ahmed Muhammed, *el-Mûcez fi Neş'eti'n-Nahv*, Kahire, 1983
- Üçök, Necip, *Genel Dilbilim*, Multilingual yay., İstanbul, 2004
- Ünalın, Şükrü, *Dil ve Kültür*, Nobel yay., Ankara, 2010
- Vardar, Berke, *Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Multilingual yay., İstanbul, 2007
- _____ *Dilbilimin Temel Kavramları ve İlkeleri*, Multilingual yay. İstanbul, 2001
- _____ *Yirminci Yüzyıl Dilbilimi*, Multilingual yay., İstanbul, 1999
- Yılmaz, İbrahim, *Arap Edebiyatında Arûz*, Araştırma yay., Ankara, 2009
- Zencanî, İzzuddin, *'Izzî fi's-Sarf*, Mektebet-u Yasin, İstanbul, 2008

ZAZACA KONUŞAN ALEVİLERİN ETNİK KİMLİĞİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Fevzi RENÇBER

Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı Araştırma
Görevlisi, renberfevzi@hotmail.com

GİRİŞ

Etnik kimlik, “Bir toplumsal gurubu diğerlerinden farklı kılan kültürel değer, karakter ve normlardır. Birbirine kültürel bağlarla bağlı olan insanları ifade eden bu kavram kolektif kimliğin dini, milli, kültürel ve alt kültürel formlarını bünyesinde toplar. Etnisite, bir kavmin veya toplumsal bir kurumun özelliklerini ve adetlerini ifade eder. Her ne kadar ırk faktörünün belirleyiciliği bir ölçüye kadar söz konusu ise de, etnik farklılıklar sosyal olarak üretilmekte ve korunmaktadır. Dolayısıyla diğer unsurlardan tecrit edilmiş, yalnızca tek faktöre dayalı bir kimlik yapısı düşünülemez. Etnik kimlik; bir toplumda üyelerinin dil, din, ırk, ata yurdu gibi karakteristiklerin kültürle birleşmesi, diğerlerinden kendini farklı algılayan ortak bir kültür etrafında inşa ettikleri aktivitelere katılan insan topluluğunu ifade eder. Özet bir ifadeyle bireyin kendisini farklı bir kültüre veya guruba ait olduğunun farkına varmasına “etnik kimlik” denir.”¹

Kimlik konusu geçmişte de münazara edilmekle beraber günümüzle kıyaslandığında bu kadar yoğun olarak tartışılmamıştır. Kimlik sorunu ve tanımı 21. yüzyılın konusu ve günümüz siyasi, ekonomik ve içtimai problemleri neticesin-

1 M. Ali Kirman, *Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü*, Rağbet Yayınları İstanbul-2004, s.75-77.

de meydana gelen sosyal olgunun bir sonucudur. Diyebiliriz ki, “İnsanlık tarihi, belki de insan onuru ile bu kadar oynandığına hiç şahit olmamıştır. Kimlik inşa etme faaliyetleri, doğrudan insan onurunu tahrip etmektir. Bir başkasının, ya da bir toplumun kim olduğunu belirlemek üstelik de tarihten, her türlü gerçeklikten uzak olarak birilerinin çıkarları doğrultusunda belirlemek insan onurunu hiçe saymaktan başka bir şey değildir. Hiç kuşkusuz, kendi varlığının farkında olan her insan, doğal olarak kim olduğunun da farkındadır veya farkında olmak istemektedir. Kendi varlığının farkında olan her insan, öncelikle, diğer insanların, kendisinin de onlar gibi bir insan olduğunun farkında olmalarını ister. Kimlik insanın varlık yapısı, kendini algılama biçimi, kişinin yaşamda kendine biçtiği-uygun gördüğü rolü içine alır.”²

Bu girişten sonra asıl konumuza geçecek olursak, Zazaların bir kısmı Alevi inancına sahiptirler. Söz konusu, Zazaca konuşan Aleviler olunca etnik kimlikleri araştırmacıların ilgisini çekmektedir. Zazaca konuşan Aleviler Tunceli merkez olmak üzere Bingöl, Elazığ, Erzincan ve Sivas illerinde ikamet etmektedirler.³ Zazaca konuşan Alevilerin Aleviliği, özel olarak Hz. Ali ve Ehl-i Beyt sevgisi etrafında düğümlenmiş bir inançtır. Günümüz Türkiye coğrafyasında yaşayan Alevi toplumunun Türkçe, Arapça, Kürtçe ve Zazaca dilleriyle konuştukları bilinmektedir. Ancak Alevi toplum sınıflandırılırken etnik kökenleri hakkında birtakım görüşler ileri sürülmektedir. Şöyle ki; Türkçe konuşan Alevilere Türk, Arapça konuşan Alevilere Arap, Kürtçe konuşan Alevilere de Kürt denmektedir. Fakat Zazaca konuşan Alevilerin etnik kimliği söz konusu olunca birçok fikir ortaya atılmaktadır. Kanaatimizce Zazaca konuşan Alevilerin etnik kimliği bağlamında ortaya konulan görüşler, bilimsel nitelikten yoksun, ideolojik kaygı ve mülahazalara dayalı bir refleksle ortaya atılmaktadır. Yaptığımız bu çalışmada Zazaca konuşan Alevilerin siyasal ve ideolojik tartışmalardan uzak, tarihi ve bilimsel veriler ışığında etnik kökenleri araştırılmıştır. Bu bağlamda, çalışmada Zazaca konuşan Alevilerin etnisite olarak kendilerini Kürt mü, Türk mü, Farsî mi, yoksa Zaza olarak mı kabul ettikleri sorularına cevap aranmıştır. Araştırmamızın yöntemi, hazırlanan anket sorularının deneklere sorulması ve alınan cevaplar ışığında verilerin analiz edilmesinden ibarettir. Araştırmamızın alanı; başta Tunceli, Elazığ, Erzincan, Bingöl gibi Zazaca konuşan Alevilerin yaşadıkları farklı bölgelerdir. Araştırmanın objektif ve bilimsel amaçlı olduğu deneklere belirtilmiş, deneklerin soruyu sağduyulu olarak cevaplamaları istenmiş ve deneklerin kimlik bilgileri istenmemiştir.

2 Hasan Onat, “Küreselleşme Sürecinde Kimlik, Din ve Türkiye’nin Bazı Gerçekleri, *Demokrasi Platformu*, 2006, S.5, s.117-139.

3 Zazaların yerleşim bölgeleri hakkında bkz. Hayri Başbuğ, *İki Türk Boyu Zaza ve Kurmanclar, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara-1984, s.77-78.*

Araştırmamızda Alevi inançlı Zazaların etnik kökenleri üzerine yapılan değerlendirmeleri yaptıktan sonra, yaptığımız alan araştırmalarında elde ettiğimiz veriler ışığında, vakadan hareketle Zazaca konuşan Alevilerin kendilerini nasıl tanımladıkları sorusuna cevap vereceğiz. Geçmişten günümüze Zazaca konuşan Alevilerin etnik kimliği güncelliğini yitirmeyen bir konudur. Yapılan araştırmalara baktığımız zaman Zazaca konuşan Alevilerin etnik kökeni konusunda birbirinden farklı görüşler ileri sürülmektedir. Zazalar Türk, Kürt veya Farsî olarak gösterilmiş ve nihai bir sonuç elde edilmeden tartışma günümüze kadar gelmiştir.

Bu görüşler: “Zazaca konuşan Alevilerin Kürt oldukları veya Kırmanç, Zaza, Bohtinan, Sorani ve diğerlerinin birlikte Kürtlüğü meydana getirdikleri; Zazaca konuşan Alevilerin Türk oldukları veya Türklüğü Anadolu’da meydana getiren Yörük, Türkmen ve benzeri unsurlardan biri olarak en azından Turanî bir kavim olabilecekleri; Zazaca konuşan Alevilerin Kürt veya Türk olmayıp farklı bir ırk ve kültürel kimliğe sahip oldukları”⁴ ve son olarak Zazaca konuşan Alevilerin İran kökenli kültürel özellikleri taşımasından dolayı Farsî oldukları şeklindedir.

“Araştırmacılar incelemeye aldıkları kitlenin tarihine, diline, folkloruna, gelenek ve göreneklerine, dini inançlarına, sosyal yapılarına v.s. hususiyetlerine vakıf olamadıklarından, konuyu değerlendirmede hataya düşmüşler ve böylece meseleyi karmaşık bir hale sokmuşlardır.”⁵ Şimdi Zazaca konuşan Alevilerin etnik kimlikleri hususunda iddia edilen görüşleri ayrıntılı olara inceleyelim.

A- ZAZACA KONUŞAN ALEVİLERİN TÜRK OLDUĞU İDDİASI

“Zazaların Türk soylu oldukları görüşü daha ziyade onların Horasan-Türkistan’dan gelmiş oldukları görüşünden güç almaktadır. Dersim isyanının ünlü lideri Seyyid Rıza ve birçok Zaza dede bu kanaattedirler. Zazaca konuşan Alevilerin Türk soylu olabilecekleri konusunda gösterilen ikinci delil halk inançlarıdır. Eski Türk inançlarından birçok kült Zazalar arasında da yaşamaktadır. Bu görüşü savunanlar yabancı halk bilimcilerinden İrene Melikoff’u kaynak göstermektedir. Melikoff, “Kürtçe veya Zazaca’yı sonradan konuşmayı öğrenen ve konuşan Alevileri Türk kökenli Türkmen aşiret ve boyları olarak zikretmektedir.”⁶

Vartolu Alevi inançlı bir Zaza olan merhum M. Şerif Fırat Alevilik ve Bektaşiliğin Şii- Caferi kanaldan Türkistan’a geldiğini; Horasan, Nişabur ve Türkistan’da Türkler arasında taraftar bulduğunu; Şamanlık’tan da renk alan bu inanç biçiminin Hakk yolunda fani olmak esasına dayandığını; öncülerinin Şeyh

4 Yaşar Kalafat, *Balkanlar’dan Uluğ Türkistan’a Türk Halk İnançları*, Kültür ve Sanat Yayıncılık, İstanbul- 2007, s.196.

5 H. Şelic, *Zaza Gerçeği*, Dicle –Fırat Yayınları, s.6.

6 Geniş bilgi için bkz. Cemal Şener, *Alevilerin Etnik Kimliği*, Etik Yayınları İstanbul-2002, s.17-19.

Lokman-ı Horasani, Ebu'l-Asım-ı Gürgani, Muhammed-i Tusi, Şeyh Beyazıd-ı Bestami, Ebu'l Hasan-ı Harakani olduğunu; Ahmed Yesevi döneminde tarikatın tekâmülünün tamamlandığını; Ahmet Yesevi'nin hizmeti yürütmesi için Hacı Bektaş-ı Veli'yi Anadolu'da görevlendirdiğini; Moğol ve Timur akınlarıyla bu bölgelerden Türk aşiretlerinin Anadolu'ya geldiklerini; Çaldıran savaşından sonra Tunceli, Akçadağ, Kahramanmaraş, Erzincan, Kemah, Sivas havalisine yerleştiklerini; dillerinin ise % 70'nin Türkçe, % 30'nun Part Türklerinin Zaza-Dimili şubesindeki kelimelerden meydana geldiğini; kimlik olarak da kendilerini "Alevi-Bektaşî ve Hüseyinî" olarak nitelendirdiklerini; tarikat ayinlerinde, ayinlerini Türkçe yaptıklarını; Hz. Muhammed ile Hz. Ali'nin aralarında Türkçe konuştuklarına inandıklarını belirtmektedir.”⁷

Cemal Şener; Dersimli Alevilerin süreç içerisinde can güvenliği nedeniyle Dersim dağlarına çekilmek zorunda kaldıklarını, kendilerini gizlemek için de Kürtçe öğrenmelerinden dolayı Kürtleştirilmiş ya da Zazalaştırılmış Kızılbaş Türk aşiretleri olduğunu, Aleviliğe özgü dinsel erkânlarının Türkçe yapıldığını, dolayısıyla Dersimli Alevilerin Zazaca konuşan Türkler olduğunu ifade etmektedir. Bununla beraber, kendisini Kürt veya Zaza olarak ifade eden, Kürtçe veya Zazaca konuşan Alevi kesimin son yıllarda Kürtçülük veya radikal sol rüzgârından etkilenen azınlık olduğunu zikreder. Ayrıca, Osmanlı'nın Türkmen-Alevi karşıtı olması, Türkmenlerin canlarını kurtarmak için Kürt bölgesine sığınmaları ve dağ köylerine çekilmelerinin Kürtçe ve Zazaca'nın öğrenilmesine sebep olduğunu söyler.⁸ Şener, tarihsel süreç içerisinde zamanın şartlarına göre Türkmen boylarının bir bölümünün dillerini unutarak Zaza ve Kürt kabilelere karıştığını ifade etmektedir.

Nazmi Sevgen; Zazaca'nın karma bir dil olduğunu, bu dilin aslının Türkçeden geldiğini, Zazaca'ya Farsça ve Arapça'dan geçen kelimelerin zaman içinde Türkçeleşerek yer bulduğunu iddia eder. Dolayısıyla Zazaca konuşan Alevilerin Türk olduğunu, bu Alevilerin zaman içinde sosyal etkileşimlerin doğal neticesi olarak Arapça ve Farsçadan kelimeleri sosyal hayatta özümseyerek Türkçeleştirdiğini söyler.⁹

Hayri Başbuğ, Zazaların eski Türklerin torunları olduğunu; Zazalar ile Subar Türkleri arasında büyük benzerlikler bulunduğunu iddia etmektedir. Buna delil olarak Sümer, Subar Türklerinin hâkimiyet alanlarının geçmişte ve günümüzdeki benzerliğini göstermektedir. Başbuğ; "Dicle, Fırat ve Murat Havzala-

7 Yaşar Kalafat, *Balkanlar'dan Uluğ Türkistan'a Türk Halk İnançları*, Kültür ve Sanat Yayıncılık, İstanbul-2007, s.197-198; Orhan Türkdoğan, *Türk Toplumunda Zazalar ve Kürtler*, Timaş Yayınları, İstanbul-2008, s.152-153.

8 Cemal Şener, *Alevilerin Etnik Kimliği*, Etik Yayınları İstanbul-2002, s.20-30, 189-190.

9 Nazmi Sevgen, *Zazalar ve Kızılbaşlar*, Kalan Yayınları, Ankara-1999, s.159.

rında geçmişte Sümer, Subar Türkleri yaşıyordu. Şimdi de Zaza Türkler yaşamaktadır.” diyerek coğrafi benzerliklerden dolayı Zazaların Türk olduğunu ifade etmektedir.¹⁰

Yaşar Kalafat, Sezai Öztürk, İsmail Onarlı, Hayri Başbuğ, Nazmi Sevgen, Cemal Şener ve M. Şerif Fırat özet olarak; Zaza bölgesini de içine alan Anadolu’da, Yunus Emre geleneğinin temsil ettiği Ahmed Yesevi Sufizminin baskın olduğunu; Zaza Alevi halk sufizminin de Türkmen sufizminin bir parçası ve ortağı olduğunu kabul ederler.¹¹

Zazaca konuşan Alevilerin Türk olduğunu iddia edenlerin göz önünde bulundurmaları gereken husus şudur: “Kültürün şekillenmesinde başat etken dindir. Din kimliğin inşa edilmesinde etkin olan öğelerden sadece birisidir. Din, hiçbir zaman tek başına kimlik inşa etmeye yetmez. Ancak, bütünüyle dinden uzak bir kimlikten söz etmek de mümkün değildir. İnsanın dine karşı tutum ve tavırları bu etkinin düzeyini ve niteliğini değiştirmektedir. Din hiçbir zaman bireysel ve toplumsal kimliğin oluşumunda tek aidiyet ögesi olmaz; ancak bugün gelinen noktada, küresel kimlik krizinden çıkabilmek için, dinin desteğine ihtiyaç olduğunu söylemek mümkündür.”¹²

B- ZAZACA KONUŞAN ALEVİLERİN KÜRT OLDUĞU İDDİASI

“Zazaca konuşan Alevilerin Kürt olduğuna inanan hemen hemen yoktur. Ancak Zazaca konuşan Alevilerin Kürt olarak gösterilmeleri, geçmişte doğu isyanlarında, günümüzde de bölücü terör itibariyle, T.C. karşıtı bir ittifak olarak benimsenmiştir.”¹³ Zazaca konuşan Alevilerin Kürt olduğunu savunanlar olduğu gibi bunların Kürt olmadığını savunan araştırmacılar da bulunmaktadır. Nazmi Sevgen, bunların Kırmanç olmadığını, ayrıca Zazaca’nın da Kırmançça’nın bir lehçesi olmadığını söyler.

Mesut Özcan, Dersim Atasözleri adlı kitabında Zazaca konuşan Alevilerin Kürt olduklarını ifade eder. M. Nuri Dersimi, Medlerin Dersimli Zazaların atası olduğunu; İ. Nuri Paşa da Med dili ile Zaza dili arasında yaptığı karşılaştırmada Zazaların Kürt olduğuna ve Zazaca’nın Kürtçe lehçesi olduğuna atıfta bulunmaktadır. Ayrıca Zazaları Kırmançlardan ayırmanın ve sanki apayrı milli

10 Hayri Başbuğ, *İki Türk Boyu Zaza ve Kurmanclar*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara-1984, s.13-24.

11 Orhan Türkdoğan, *Türk Toplumunda Zazalar ve Kürtler*, Timaş Yayınları, İstanbul-2008, s.156-157.

12 Hasan Onat, “Küreselleşme Sürecinde Kimlik, Din ve Türkiye’nin Bazı Gerçekleri, *Demokrasi Platformu*, 2006, S.5, s.117-139.

13 Yaşar Kalafat, *Balkanlar’dan Uluğ Türkistan’a Türk Halk İnançları*, Kültür ve Sanat Yayıncılık, İstanbul-2007, s.196; Orhan Türkdoğan, *Türk Toplumunda Zazalar ve Kürtler*, Timaş Yayınları, İstanbul-2008, s.245-246.

bir sorun varmış gibi ele alma gayretinin yanlış olduğunu belirtir.¹⁴ Yaptığımız alan araştırmalarında Zazaca konuşan Aleviler içinde kendilerini Kürt olarak görenlerin bulunduğunu gözlemlediğimizi belirtelim.

C- ZAZACA KONUŞAN ALEVİLERİN FARİSİ OLDUĞU İDDİASI

Zazaca konuşan Alevilerin etnik kimliği konusunda ileri sürülen diğer bir görüş Zazaların Farisi olduğudur. Bu tez İran asıllı olan Oset boyunun dili olan Osetce ile Zazaca arasındaki dilsel benzerliğe dayanır.¹⁵ Bu iddia Zaza dilinin Farsçaya olan benzerliğinden dolayı itibar görmüştür. Kimi araştırmacılar Zazaları eski İran'ın savaşçı kavmi Deylemlilerle, Dimililerle, Gilanlılarla ilişkilendirirken, kimileri de eski çağ İran kavimlerinden Delamitlerle bağ kurmaktadır.¹⁶ Zazaların 700-1200 yılları arasında çeşitli sebeplerden dolayı Dersime gelip yerleştikleri, buranın yerli halklarıyla kaynaşarak bugünkü Dersim halkını oluşturdukları ileri sürülmektedir. Bazı yazarlar (Orhan Türkdoğan), Zazaca konuşan Alevilerin Farisi olmadığını fakat dolaylı olarak Zazaca konuşan Alevilerin İranileşmiş Türkler olduğunu söyler.¹⁷

Albay Sheil, Josef Mark Wart, P. Lerchs ve Martin Van Bruinessen Zazaların Farisi olduğunu ifade eden araştırmacılarıdır. Zazaların Farisi olduğunu söyleyenlerin yanında Zazaların Sümerlerle yakın alakalarının olduğunu ileri süren yazarlar da bulunmaktadır.¹⁸

D- ZAZACA KONUŞAN ALEVİLERİN AYRI BİR ETNİK KİMLİK OLARAK ZAZA OLDUĞU İDDİASI

Ülkemizde ve yurtdışında birçok araştırmacı; özellikle Yusuf Halaçoğlu, Ziya Gökalp, Nazmi Sevgen, Kemal Badıllı, Abdülmelik Fırat, Oscar Mann, V. Minorsky, Friedrich Müler ve Wilhelm Tomaschek tarafından dillendirilen bu teze göre Zazalar Kürt ya da Türk değildir. Zazaca da zannedildiği gibi Kürtçenin bir lehçesi değildir. Dolayısıyla Zazaca bilenlerin Kürtçeyi anlamaması bu tezi kuvvetlendirmektedir.¹⁹

Diyarbakır'da 1316 yılında neşredilen Mela Ehmed-i Xasi'nin mevlit kitabının başında şu izahlarda bulunmaktadır: "Diyarbakır vilayet-i celilesine tabi

14 Mesut Özcan, *Dersim Atasözleri*, Kaynak Yayınları, İstanbul-1993,s.8-9.

15 Nazmi Sevgen, *Zazalar ve Kızılbaşlar*, Kalan Yayınları, Ankara-1999, s.163-164.

16 Ali Kaya, *Başlangıcından Günümüze Dersim Tarihi*, Can Yayınları, İstanbul-1999, s.18-30.

17 Orhan Türkdoğan, *Türk Toplumunda Zazalar ve Kürtler*, Timaş Yayınları, İstanbul-2008, s.36.

18 Nazmi Sevgen, *Zazalar ve Kızılbaşlar*, Kalan Yayınları, Ankara-1999, s.33, 149-152.

19 <http://tr.wikipedia.org/wiki/Zazalar>,13-03-2011.

Lice kazasına mülhak Hezan karyeli (köylü) Ehmedü'l-Xasi Efendinin Zaza lisanıyla telif eylediği iş bu mevlid-i şerif litografya matbaasında ta'b ve neşredildi." Bu eser Zazacanın ayrı bir lisan olduğunu kabul etmekle beraber Zazaların Zaza olarak kabul edildiğine de işaret eder.²⁰

H. Şelic, "Zaza Gerçeği" adlı kitabında; "Adımız Zaza, konuştuğumuz dil de Zazaki'dir. Kürt ve Kürtçe kavramları ile alakamız yoktur." diyerek, Zazaların ayrı bir millet olduğunu ifade etmektedir.²¹

E-ANKET SONUÇLARI

Çalışmamızın buraya kadar olan kısmında bu konuda çalışma yapan araştırmacıların Zazaca konuşan Aleviler hakkındaki görüş ve değerlendirmelerini ele almış bulunmaktayız. Kanaatimizce bu araştırmalarda dile getirilen görüşler bütün bütün bilimsel olmayıp ideolojik, sosyolojik veya farklı unsurların etkisi altında ortaya çıkmıştır ve araştırmacılar çalışmalarında az ya da çok bu unsurlardan etkilenmişlerdir Burada hangi araştırmacının daha doğru sonuçları elde ettiğini irdelemek ya da sonuçları değerlendirmek gibi bir amacımız yoktur. Bizim asıl amacımız alan araştırmacılarından ziyade araştırmaya konu olan kitlenin kendisini nasıl gördüğünü, aidiyet olarak kendisini hangi kimlikle ifade ettiğini tespit etmek ve bu çerçevede etnik kökeni ortaya koymaktan ziyade vaka olarak Zazaca konuşan Alevi toplumunun kendisini nasıl gördüğünü tespit etmektir. Şunu hemen belirtmeliyiz ki Zazaca konuşan Alevilerin kendilerini nispet ettikleri köken hakikatte o kökene ait oldukları anlamına da gelmeyebilir. Ancak biz günümüzde özellikle azınlıkların siyasal ve ideolojik boyutta farklı amaçlar doğrultusunda yönlendirildikleri ya da kullanıldıkları gerçeğini göz önünde bulundurup Zazaların kendilerini ifade biçimlerini ortaya koyarak vakayı tespit ettik. Yaptığımız araştırma Tunceli, Bingöl, Elazığ, Erzincan yörelerinde toplam 823 denek üzerinde farklı değişkenleri esas almaksızın tek ve net bir soru sorulmak suretiyle gerçekleştirilmiştir. Çoktan seçmeli sorumuz şu şekildedir:

20 Geniş bilgi için bkz. Ek-1 (Tayyip Okıç, *Çeşitli Dillerdeki Mevlitler ve Süleyman Çelebi Mevlidinin Tercemeleri*, Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi, 1975, S.1, s.30.)

21 H. Şelic, *Zaza Gerçeği*, Dicle –Fırat Yayınları, s.6.

(Resim-1)

Zaza Aleviler Olarak Etnik Açıdan Kendinizi Nasıl Tanımlıyorsunuz?

A TÜRK	☐
B KÜRT	☐
C-ZAZA	☒
D-DİĞER (BELİRTİNİZ)	

NOT: ELDE EDİLEN SONUÇLAR TAMAMEN BİLİMSEL AMAÇLI KULLANILACAKTIR. DOLAYISIYLA ANKETİMİZE KATILAN KİŞİLERİN KİMLİK BİLGİLERİ İSTENİLMEKTEDİR. ŞİMDİDEN TEŞEKKÜRLER

Yaptığımız araştırma sonucunda araştırmaya katılan deneklerin % 70'i (560) gibi büyük bir çoğunluğu kendilerini Zaza Aleviler olarak tanımlamışlardır. Buna karşılık % 20'si (160) Türk Aleviler olarak kendilerini gördüklerini belirtirken, % 10'u (80) ise kendilerini Kürt Aleviler olarak gördüklerini belirtmişlerdir. Araştırmamızda 23 kişilik bir gurubun anketteki çoktan seçmeli sorumuzun iki veya üç seçeneğini birlikte işaretlediklerini gördük. Bu kesimin cevaplarını tepki oyu olarak değerlendirdik.

Tabloya bakıldığında deneklerin üst kimlik olarak kendilerini % 70 oranında Zaza Alevi olarak görmeleri, etnik köken olarak kendilerini Zaza olarak tanımlamalarının yanında aynı zamanda inanç bakımından Alevi olarak da tanımlamaları din ve milliyetin çoğu zaman birbirinden ayrılmadığını, dinin aynı zamanda kimlik vasıtası olduğunu göstermektedir. Bölgedeki insanların çoğunluğunun Zaza olarak kendilerini kimliklendirmeleri büyük oranda aynı kültür, örf-adet, gelenek ve görenekleri paylaştıklarını bize göstermektedir.

Ayrıca araştırma yapılan bölgede diğer deneklerin %20'sinin kendilerini Türk, %10'unun da Kürt Alevi olarak nitelendirmeleri bir bakıma farklı etnik ve kültürel unsurların barış içinde bir arada yaşayabileceklerinin de göstergesidir. Ülke geneli (% 99 Müslüman olarak) dikkate alındığında alt dini kimlik olarak insanların kendilerini Alevi biçiminde ifade etmeleri Türkiye'de farklı alt kültür, inanç ve yaşayışların bir arada bulunduğunu gösterir.

Daha önceki çalışmaların verileri de Zazaların kendilerini diğer kimliklerden ayrı olarak "Zaza Alevi" şeklinde nitelendirmeleri dikkate alındığında araştırmamızda elde edilen verilerin önceki verileri doğruladığı görülmektedir. Dolayısıyla araştırmamızın verileriyle önceki çalışmalar arasında bir uygunluk söz konusudur.

SONUÇ

Kimlik; kişinin kendisini nasıl gördüğü, nasıl değerlendirdiği, kendisinin ne yaptığı, ne yapmadığı, ne olduğu, ne olmadığı konularını içine alan özelliklerin toplum ve birey vicdanındaki dışa yansımadır. Kimlik; dil, din, ırk ve kültürel öğelerin tamamını bünyesinde özümsemenin adı olarak ortaya çıkan ortak sonuçtur. Dolayısıyla çalışmamızda, araştırmacıların Zazaları nasıl tanımlandıkları değil, Zazaların kendilerini nasıl tanımladıkları sorusuna cevap bulmaya çalıştık. Etnik köken ve kimlik sorusunun cevabı, Zazaca konuşan Alevilerin kendilerinde bulunmaktadır. Bu sebeplerden dolayı çalışmamızda vakadan, olgudan hareketle elde ettiğimiz verileri objektif bir biçimde değerlendirdikten sonra Zazaca konuşan Alevilerin kendilerini etnik kimlik olarak nasıl gördükleri sorusunun cevabını vermeye çalıştık. Araştırmamız esnasında kendileriyle görüştüğümüz birçok Zaza Alevi değişik sebeplerden dolayı kimlik olarak kendilerini farklı tanımladıklarını ifade etmişleridir. Kendileriyle görüşülen denekler bu sebeplerin tarihi, dini ve siyasi sebepler olduğunu ifade etmişlerdir. Bu sebeplerin neler olduğu, konumuzun sınırları içinde görmediğimiz için çalışmamızda bu konuyu açıklamayı uygun bulmadık. Sonuç olarak Zazaca konuşan Alevilerin büyük bir çoğunluğunun Zaza olarak kendilerini kabul ettiklerini söyleyebiliriz.

Ek-1:Zazaca Mevlid kitabının kapağındaki yazı.

KAYNAKÇA

- Başbuğ, Hayri, *İki Türk Boyu Zaza ve Kurmanclar*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara-1984.
- Kalafat, Yaşar, *Balkanlar'dan Uluğ Türkistan'a Türk Halk İnançları*, Kültür ve Sanat Yayıncılık, İstanbul-2007.
- Kaya, Ali, *Başlangıcından Günümüze Dersim Tarihi*, Can Yayınları, İstanbul-1999.
- Kirman, M. Ali, *Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü*, Rağbet Yayınları İstanbul-2004.
- Okiç, Tayyip, *Çeşitli Dillerdeki Mevlitler ve Süleyman Çelebi Mevlidinin Tercemeleri*, Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi, 1975, S.1, s.30.
- Onat, Hasan, "Küreselleşme Sürecinde Kimlik, Din ve Türkiye'nin Bazı Gerçekleri, *Demokrasi Platformu*, 2006, S.5, s.117-139.
- Özcan, Mesut, *Dersim Atasözleri*, Kaynak Yayınları, İstanbul-1993.
- Sevgen, Nazmi, *Zazalar ve Kızılbaşlar*, Kalan Yayınları, Ankara-1999.
- Şelic, H., *Zaza Gerçeği*, Dicle-Fırat Yayınları.
- Şener, Cemal, *Alevilerin Etnik Kimliği*, Etik Yayınları İstanbul-2002.
- Türkdoğan, Orhan, *Türk Toplumunda Zazalar ve Kürtler*, Timaş Yayınları, İstanbul-2008.

ZAZACA KİTAPLARIN TANITIMI

Yrd. Doç. Dr. Nusrettin BOLELLİ

Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Müdürü

● Özet:

Son yıllarda birçok bilim adamı, Zazaca alanında yeni çalışmalar yapmaktadır. Ancak maalesef bu eserlerin çoğu değişik lehçelere göre yazılmaktadır. Yazı dilinde birliği sağlamak için en kısa zamanda çalışmaların başlatılması gerekir. Ülkemizin bazı üniversitelerde yüksek lisans, bazılarında ise lisans seviyesinde “Zaza Dili ve Edebiyatı Bölüm”ü açılmış bulunmaktadır. Bu bölümlerde, bilimsel çalışmalar yapılmaktadır. Kısa bir zaman içinde Zaza dili ve kültürünün, dünya dilleri arasında layık olduğu yerini alacağına inanmaktayım.

GİRİŞ

İnsanlar, fikir, düşünce ve icatlarını başkalarına ve gelecek nesillere aktarmak için muhtelif vasıtalardan faydalanmışlardır. Bu vasıtaların başında konuşma geliyor. Yazı yaygın halde kullanılmadığı asırlarda insanlar, hafıza (ezber) yoluyla fikirlerini sonraki nesillere aktarmışlar. Örneğin şairlerin şiirleri, hikayeler, masallar, örf ve âdetler ve bazı meslekler hafıza yoluyla veya uygulamalı olarak sonraki nesillere aktarmışlar. Atalarımız, “Bir lisan bir insandır.” demişler. Yüce Peygamberimiz; “Kim bir kavmin dilini öğrenirse onların şerrinden emin olur.” buyurmuştur.

İslam dininin gelmesiyle okuma-yazmaya önem verildi. Nitekim Kur'ân-ı Kerim'in ilk inen ayetinde şöyle buyurulmaktadır: "1. Yaratan Rabbinin adıyla oku! 3. Oku! Rabbin sonsuz kerem sahibidir. 4. O rab ki kalemlle yazmayı öğretti. 5. İnsana bilmediği şeyleri öğretti."¹ Başka bir ayette; "2-3. Yayılmış ince deri üzerine, satır satır yazılmış kataba (andolsun)"² İslam'dan sonra okuma yazma yaygın hale geldi ve her cami, namaz vakitleri dışında bir medrese gibi kullanıldı.

İnsanların dillerinin ve renklerinin ayrı olması, yüce Allah'ın ayetlerindedir.³ Ayrıca Yüce Allah bir ayette: "Ey insanlar! Doğrusu biz sizi bir erkekle bir dişiden yarattık. Ve birbirinizle tanışmanız için sizi milletlere ve kabilelere ayırdık. Mubakkak ki Allah katında en değerli ve en üstünüünüz O'ndan en çok korkanınızdır..."⁴ buyurmuştur.

Zamanımızda dünya üzerinde yaşayan insanlar, yaklaşık 6300 dili kullanmaktadırlar.⁵ Ülkemizde yaşayan Zaza soydaşlarımız da tarihin çok eski asırlarından beri Zazaca konuşmaktadırlar. Ancak bu milletin mensupları, muhtelif sebeplerden dolayı, uzun zaman dillerini yazıya dökememişler. Bilgi, beceri, şiir, hikaye, atasözü, masal, roman, bilmece, duâ, örf-âdet ve geleneklerini sözlü olarak sonraki nesillere aktarmışlardır.

ESKİ İMPARATORLUKLARDA YAZI ARAÇLARI

Yazı malzemeleri ve özellikle kağıt icat edilmeden önce Sümerler ve Eski Mısırlılar, önemli tarihî ve ticari belgeleri kiremit tabletlere yazarak muhafaza etmişlerdir.

Sümerler M.Ö. 3500 yıllarında bilinen ve sembolün sesi belirlediği ilk yazıyı kullandılar. Bu yazı Akadlar, Elamlılar, Babilliler, Asurlular, Hititler ve Urartuların elinden geçerek değişikliğe uğratıldı ve Fenikelilerde fonetik dil oldu. Fenikeliler kendi alfabelerini çivi yazısından yararlanarak geliştirdiler.

1 Alak suresi, 96/ 1,23-5.

2 Tur suresi, 52/ 2-3.

3 Bkz. Rum suresi, 30 /22.

4 Hucurât suresi, 49/ 13.

5 Bugün yeryüzünde 6800 çeşit dil konuşulmaktadır. Bir milyonun üzerinde insanın konuştuğu dil sayısı 2200'dür. Bunların yazıları da vardır. Dünyada ancak 300 dil "işlek dil" sınıfına girmektedir. Diğerleri basit kabile dilleridir. Türkçe, dünyanın en yaygın dillerinden birisidir. Aralık 1997'de "Language Today" (lenguic tudey = günümüzde dil) adlı derginin yaptırdığı bir araştırmada Türkçe, 12 ülkede 200 milyon (*bugün 250 milyon*) kişi tarafından konuşulmaktadır. Sıralama şöyledir:

1. Çince (1,2 milyar) / 1 ülkede

2. İngilizce (330 milyon)/ 115 ülkede

3. İspanyolca (300 milyon) / 20 ülkede

4. Hintçe/Urduca (250 milyon) / 2 ülkede

5. Arapça (250 milyon) / 24 ülkede

6. Türkçe (200 milyon) / 12 ülkede konuşulmaktadır. (Bkz.

Babillerde bulunan en eski yazıtlar, taş tabletlere kazınarak işlenmiş ve her biri bir sözcük ya da düşünceyi temsil eden işaretlerdir (ideograms). Daha sonra en yaygın yazıt aracı olarak tablet şeklinde yapılan kil oldu. Ardından ideogramlar çivi yazısının hecesel işaretlerine dönüştü. Fakat simgesel işaretlerin bir kısmı varlığını sürdürdü ve bunlardan alfabetik sesleri simgeleyen başka işaretler ortaya çıktı.

Mısırlılar M.Ö. 3100 yıllarında hiyeroglifleri geliştirdiler ve alfabe tipine geçmediler. Bilgi dikili taş üzerine yazı ve hiyeroglifler merkezindeydi. Mısırlılar M.Ö. 2500 sıralarında ana yazı aracı olarak taş ve ağaç yerine papirüs ve fırça kullanmaya başladılar. Böylece yazıyla iletişim aracında uzay içinde “taşınabilirlik” kolaylığı sağlandı. Papirüs kütüphaneleri kuruldu. Yazı sanatının bu gelişimiyle katiplik mesleği gelişti. Hiyeroglif önce gerçek objeleri anlattı, ardından fikirler ve heceleri anlatmak için kullanıldı. Mısır yazısı M.Ö. iki binlerin ikinci yarısında 24 sessiz harfli alfabeden oluşan Fenike yazısının gelişmesine model oldu. Bu alfabeden Samî oradan da Latin alfabesi oluştu. Yunanlılar M.Ö. 200 yılında hayvan derisinden parşömeni geliştirdiler. M.S. 150’de ilk kez, parşömen, yuvarlak rulo yapma yerine, kitap yapmak için sayfalar içine katlandı. Çin’de, yazılı iletişim aracının geliştirilmesine tekstilden yapılan kağıt eklendi. Tekstil parşömenden daha ucuz bir hammaddeydi ve bu da kağıt üretimi fiyatlarını düşürdü. Sonradan, lambanın siyah isinden yapılan mürekkep yazı biçimine yeni bir tarz kazandı. Çinliler M.S. 105’de kağıt ve mürekkep yapmaya başladılar. M.S. 450’den sonra Asya’da “blok basım” kullanılmaya başlandı. M. 868’de en eski blok basımlı kitap Diamond Sutra’dır. Katipler, ustalıklarını artırmaya başladılar. 8. yüzyılda Bağdat’ta ve 9. yüzyılda Mısırda İslam rejimi kağıt üretimini yaygınlaştırdı. Onuncu yüzyılda kağıt üretimi hızla yayılmaya başladı. Avrupa’da ise, kilisenin egemenliğindeki orta çağlara ulaşıldığında, yazı ve bilim tümüyle kilisenin tekelinde ve kontrolundaydı.⁶

KİL TABLET NEDİR

Mezopotamya’da İ.Ö. 3500’e doğru yazının bulunuşunda sonra, taze yumuşak kil levhalar kullanılmaya başlandı. Bu tabletler daha sonra güneşte kurutulur ya da önemli belgelerin yazıldığı parçalar fırınlanarak sertleştirilir, böylece bozulmaları önlenirdi. Genellikle elde tutulacak büyüklükteki bu levhaların bir bölümü hafifçe dış bükeydi; kenar uzunlukları 2-30 cm arasında değişiyordu. Yazılar ucu sivri piktogramlar, daha sonra da pahlı (çivi yazısı) bir kamış kalemle, yumuşak kil yüzeye bastırılarak yazılıyordu.

Ön Asya ve Yakın Doğu’daki yüzlerce buluntu yerinde arşiv (Mari’deki krallık sarayında odaların zemininde, ekonomik ve yasal metinlerden, diplomatik yazış-

6 - www.toplumdusmani.net/modules/wfsection/article.php?articleid=

malardan oluşan on binlerce çivi yazılı tablet bulundu) ya da kitaplık (Ninova'da Asurbanibal kitaplığı olarak anılan yapıda yirmi binden fazla kil tablet ele geçti) olarak toplanmış yüz binlerce tablet ortaya çıkarıldı. Sümerce, Akkadca, Babil ve Asur dillerinde yazılmış metinlerden oluşan bu tabletlerin kimileri birkaç satırdan, kimileri de birçok yazı sütunundan meydana geliyordu. Edebî ve dinsel metinleri, mektupları, sözleşmeleri, yasaları, ekonomik, toplumsal ve siyasal yaşamla ilgili bilgileri içeren bu tabletler, eski toplumların uygarlıklarının tanınmasına önemli ölçüde katkıda bulunmuştur.⁷

Yaptığımız araştırmayla vardığımız sonuca göre ilk yazılı Zazaca eser, Ehmedê Xasî tarafından yazılan "Mevlit"tir. 1899 yılında Diyarbakır'da baskıya verilen ve 400 adet basılan "Mewlidê Nebî" isimli eser, Zazaca ilk eserdir. İkinci kitap ise 1903 yılında Osman Efendiyo Babij tarafından yazılan, ancak 1933 yılında Şam'da Celadet Ali Bedirxan tarafından basılan "Biyîşê Pêxemberî"dir.

Zazaca'yı ilk olarak başlı başına bir dil olduğunu, yaptığı derleme, araştırma ve incelemeleriyle kanıtlayan ilk dilbilimci Oskar Mann'dır. Oskar Mann'ın 1903'ten 1907'ye kadar yaptığı araştırmalarını ilerletip kitap haline getiren Karl Hadank, "Die Mundarten der Zâzâ" adlı bilimsel eseri 1932 yılında kitaplaştırmıştır. Böylece İnanoloji dilbilimde Zaza dili bugüne kadar dilbilimcilerin hem fikirliliğiyle başlı başına olarak tanınma durumunu korumakta. Oskar Mann'dan önce Peter Lerch (1856), Friedrich Müller (1864), Albert van Le Coq (1901) gibi araştırmacı ve dilbilimcilerin eserlerinde de Zazaca hakkında folklorik yazın derleyip kısmen analiz de etmişlerdir.⁸

W.B. Henning (1954), D.N. MacKenzie (1961-95), T. L. Todd (1985; *A Grammar of Dimili [also known as Zaza]*, Michigan 1985, 277 s.), G.S. Asatrian / F. Vahman (1987-95), Joyce Blau (1989), P. Lecoq (1989), C. M. Jacobson (1993-97; *Rastnustena Zonê Ma / Handbuch für die Rechtschreibung der Zaza-Sprache*, Verlag für Kultur und Wissenschaft, Bonn 1993 / İstanbul 2001, Tj Yayınları; *Zazaca Okuma Yazma El Kitabı*, Bonn 1997 / İstanbul, Tj Yayınları), J. Gippert (1993-96), M. Sandonato (1994), Ludwig Paul (1994-98; *Zazaki: Grammatik und Versuch einer Dialektologie*, Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden 1998, 366 s.), Zülfî Selcan (1987-98; *Grammatik der Zaza-Sprache, Nord-Dialekt (Dersim)*, *Wissenschaft und Technik Verlag*, Berlin 1998) gibi dilbilimcilerin analiz ve araştırmaları günümüze dek sürmekte.

Tevhid-i Tedrisat Kanunu (Öğretim Birliği Yasası), Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından 3 Mart 1924 tarih ve 430 Kanun Numarası ile kabul edilmiş olan ve ülkedeki bütün eğitim kurumlarının Maarif Vekaleti'ne (Millî Eğitim Bakanlığı'na) bağlanmasını öngören yasadır.

7 - www.nedirnedemek.com/kil-tablet-nedir.

8 - diq.wikipedia.org/wiki/Oskar-Mann.

Cumhuriyetin kuruluşundan sonra uygulanan “Tevhidi Tedrisat Kanunu’ndan dolayı eğitim dili sadece Türkçe’den ibaret sayılmış, bu yüzden Zazaca ve diğer Anadolu dilleri kendilerini bir eğitim ortamında geliştirebilmek ve eğitim dili olabilme imkanı bulamamıştır. Eğitim dilinin sadece Türkçe’den ibaret olması medeniyetler beşiği olan Anadolu’nun çok dilli ve kültürlü yapısına büyük zarar vermiştir. Bundan dolayı Zazaca ve diğer etnik diller varlıklarını sürdürme noktasında unutulma ve ölü bir dil olma sınırına gelmiştir.⁹

Eski Cumhurbaşkanlarımızdan İsmet İnönü, Kürtçe konuşmayı ve bu dilde basılan plakları, kasetleri ve eserleri satmayı yasaklamıştır.¹⁰

Ancak, yaptığımız araştırmaya göre, 1980’li yıllardan sonra özellikle Avrupa’da yerleşen Zaza fikir ve bilim adamları, buldukları ülkelerde çok sayıda Zazaca kitap, dergi, makale yazıp yayınladılar. Bazı Avrupa ülkeleri, bu soydaşlarımıza maddi imkanlar sağladılar ve çalışmalarını teşvik ettiler. Bu araştırmamızda, Avrupa’nın Berlin, Stockholm, Köln v.s. gibi şehirlerinde basılan çok sayıda esere işaret edilmiştir.

12 Eylül 1980 askeri darbesinin baskılarından henüz filizlenmeye başlayan Kürt dili ve edebiyatı fazlası ile zarar gördü. 1980 Anayasasıyla Türkçe dışındaki dillerde eser yazma yasağı getirildi. Askeri cuntanın baskıları sonucu Kürt ede-

9 - mevzuat.meb.gov.tr/html/110.html.

10 - Başbakan Recep Tayyip Erdoğan, şöyle konuştu: “Şimdi şurası son derece önemli... Bakın ben size burada bazı belgeler göstereceğim... Bu belgeler, tarihe ışık tutan belgeler. Bu belgeler, bu ülkede on yıllar boyunca yaşanan zulmün, baskının, sindirmenin belgeleri. Bu belgeler, Türkiye’de 2002 yılına kadar sürdürülen inkar politikalarının belgeleri.

Belge 1: Bu Bakanlar Kurulu kararnamesi, diyor ki; Bağdat’ta, Necah Basimevi’nde Kürtçe olarak bastırılmış olan kitabın dağıtılmasının ve yurda sokulmasının yasaklanması ve mevcutlarının toplatılması kararlaştırılmıştır. İmza kim biliyor musunuz? İmza, Reisicumhur İsmet İnönü ve CHP’li bakanlar kurulu. CHP’li bakanların imzası var. Tarih: 4 Ekim 1944... Tabii Sayın Kılıçdaroğlu bunları öğrendi ki yeni bir şey söylüyor. Ne diyor? ‘Biz yeni CHP’yiz’ diyor ama yeri geldiğinde de ‘Biz Türkiye’nin en eski partisiyiz’ diyor...

Belge 2: Suriye’de yapıp yurdumuza sokulan 1763 ve 1764 sayılı Kürtçe plağın yurdumuza sokulmasının ve dağıtılmasının yasaklanması, mevcutlarının toplatılması kararlaştırılmıştır. 28 Ekim 1944... İmza: Reisicumhur İsmet İnönü ve CHP’li Bakanlar Kurulu.

Belge 3: Hoybuncu Kürtlerden Haço oğlu Süleyman Haço tarafından yazılarak 1948 yılında Halep’te bastırılan ‘Modern Kürt edebiyatından parçalar’ adlı kitabın yurda sokulmasının yasak edilmesi ve elde edileceklerin toplatılması kararlaştırılmıştır. 25 Kasım 1949. İmza: İsmet İnönü. Altta CHP’li bakanlar kurulu üyeleri...

Belge 4: Kürt Fukara Hayır Cemiyeti tarafından 1932 yılında El-Cezire’de bastırılan Kürt Fukara Hayır Cemiyeti Nizamnamesi adlı kitabın yurda sokulmasının yasak edilmesi ve elde edileceklerinin toplatılması kararlaştırılmıştır. 25 Kasım 1949. İmza: İsmet İnönü... Altta CHP’li bakanlar.

Şimdi geliyorum en önemli belgeye...

Belge 5: Ahmet Hani tarafından yazılan ve İstanbul’da Necmi İstikbal Matbaası’nda basılan **Memo Zin** adlı kitabın yasak edilmesi ve elde edileceklerinin toplatılması kararlaştırılmıştır. 13 Nisan 1950. İmza: Reisicumhur İsmet İnönü...

biyatına ve yazı diline ilgi duyan bu alanda bir şeyler üretebilenlerin büyük bir çoğunluğu zorunlu olarak Türkiye'yi terk etti.

Özellikle 1980'li yılların sonlarına doğru Zazaca'nın hem okurları ve hem de yazarları nispeten artmaya başladı. Bu artış 1990'lı yılların ortalarından itibaren daha bir belirginleşerek yeni bir sürecin başlamasına neden oldu.¹¹ Yeni süreçten şunu kastediyorum: Zazaca'nın farklı şive ve ağızları ile yazılan metinler, Zazaların okur-yazarları ve hatta üniversite eğitimi görmüşleri tarafından bile iyi bir şekilde anlaşılmıyordu.

Örneğin bir Dersimlinin yazdığını bir Bingöllü ya da bir Sivereklinin yazdığını bir Piranlı anlamakta güçlük çekiyordu. Dolayısı ile yazı dili etkili bir iletişim aracı olma fonksiyonuna sahip olamıyordu. Öte yandan şiveler ve ağızlar düşüncelerin duyguların yazılı bir biçimde ifade edilmesine yeterince olanak vermiyordu.

Yaptığımız araştırma sonunda son yıllarda edebiyatın hemen hemen her türünde Zazaca eserler yazılmış ve bu dille ile yazılmış ve basılmış eserlerin tasnifi şöyledir;

1. Mewlidler: 6 adet.
  2. Siyer Kitapları: 1 adet.
  3. Dinî kitaplar: 2 adet.
  4. Zazaca Şiir ve Diwan kitapları: 28 adet.
  5. Zazaca Alfabeler: 7 adet.
  6. Zazaca Atasözleri: 3 adet.
  7. Zazaca Dilbilgisi ve Yazım Kuralları: 22 adet.
  8. Zazaca Antolojiler: 2 adet.
  9. Zazaca – Türkçe, Türkçe- Zazaca Sözlükler: 15 adet.
  10. Zazaca Genel Kültür Kitapları: 72 adet.
  11. Zazaca Hikayeler ve Romanlar: 18 adet.
  12. Zazaca Tiyatro: 1 adet.
  13. Zazaca Folklor: 3 adet.
  14. Zazaca Tarih Kitapları: 26 adet.
  15. Zazaca Çocuk Kitapları: 13 adet.
- Tesbit edebildiğim toplam Zazaca Kitaplar: 219 Kitap
16. Zazaca Dergiler: 26 adet.

---

11 - www.eksizozluk.com/show.asp?t=kürtçenin+yasaklanması.

	ESERİN İSMİ	YAZARI	YAYINEVİ	BASILDIĞI YER	BASIM YILI	SAYFA ADEDİ
	ZAZACA MEVLİTLER	6 ADET				
1	Mewlîdê Kirdî,	Mela Ehmedê Xasî,	Hivda Yayıncılık	İstanbul,	2012	
2	Mewlîdi Nebi	Mella Kamil Puexî,	Vate Dergisi	İstanbul	2003	
3	Mewluda Peyxamber	Seyda Mella Mûsayê Celâlî,	Sembol Yayıncılık	İstanbul?	2007	
4	Mewlûdî Peyxemberî- Yusuf û Zelixa- Qesideye Kerbelayî,	Mela Mehemet Ali Hunîc,	Vate Yayınları	İstanbul	2004	119
5	Bîyîşa Pêxemberî (Mewlûda Nebî)	Mella 'Usmân Efendiye Babij,	Hawâre Yayınları	Şam,	1933	
6	Mewlidî Zazakî	Mela Mehemedî Muradan (trns. Merdimîn – N. Celalî)			2002	
	ZAZACA SİYER KİTAPLARI	1 ADET				
1	Siyer-i Nebi	Milla Cimayo Babij	Nubihar Yayınları	İstanbul	2008	104
	ZAZACA DİNÎ KİTAPLAR	2 ADET				
1	Aqîdetu'l İmanî (Kirdkî)	Mella Muhammed b.Mella Abdulğafur	Diyarbakır	Diyarbakır	1981	
2	Vateyê Qijkekî,	Seîdê Nûrsî, Çvr: Serdar Bedîrhan,	İstanbul,	İstanbul,	2010	95
	ZAZACA DİWANLAR	28 ADET				
1	Diwân Kirdkî (Zazakî) Şiir	W.K. Merdimîn	Wate Yayıncılık	İstanbul,	2004	99
2	<i>Gome (Siiri),</i>	Astare, Kemal ,				
3	<i>Adır u Asme (şiiri)</i>	Söylemez, Kamer ,	Piya Kitaplığı,	İstanbul,	1995	71
4	<i>Dersim Aşk Türküleri</i>	Özcan, Mesut ,	Kaynak Yayınları,			
5	<i>Rozê Yena (şiiri)</i>	Tornecengi, Hawar ,	Tij Yayınları,	İstanbul,		
6	<i>Hazar Dengiz ê Zerrê mı de-Tausend Zazaki-Deutsch,</i>	Astare, Kemal,				
7	<i>Wogen im Herzen, Kılami-Gedichte</i>					
	<i>Dûri şiya Nêzdi Ama (şiiri),</i>	Çelker, Xal ,				
8	<i>Misaibê mı mase (Zazaki ra Kılami)</i>	Dağ, Ali Himmet,				

9	<i>Lawıka cırê vaci, (şiri)</i>	Memê Koêkorta ,	Vate Yayınları,	İstanbul,	2004	
10	<i>Dêsan de Sûretê Ma Nimate</i>	Roşan Lezgin,	Vate Yayınları,	İstanbul,	2005	77
11	<i>Tayê Kılamê Dêrsimi</i>	Munzur Çam,		Stockholm,	1993	317
12	<i>Delala Çimrengê rê Qesîdeyî,</i>	Zulkuf Kışanak,	Vate Yayınları,	İstanbul,	2007	96
13	<i>Herakleitos,</i>	Malmîsanij,	Jina Nû,	Uppsala,	1988	51
14	<i>Min Hesretanda Mevirde, MEMO</i>	İlhamî Sertkaya,		Den Haag,	2002	70
15	<i>Azebe,</i>	Çetin Satici,	Sî Yayınları,	İstanbul,	2002	112
16	<i>Zerîya Min To de Mend,</i>	Îlhamî Sertkaya,	Medya,	Hollanda,	2003	71
17	<i>Roja Sîpîye,</i>	Çetin Satici,	Elma Yayınları,	İstanbul,	2003	83
18	<i>Dilopê Zerrî,</i>	J. İhsan Espar,	Vate Yayınları,	İstanbul,	2008	56
19	<i>Dejê Nimateyî,</i>	Newzat Valêrî,	Vate Yayinevi,	İstanbul,	2009	80
20	<i>Diz a Sêregi,</i>	Fexrî Ergun,	Arya Yayınları,	İstanbul,	2010	100
21	<i>Diwanê Muhammedê Kavarî</i>	Muhammedê Kavarî,		Diyarbakır,	2005	70
22	<i>Kilama Şilane,</i>	Îlhamî Sertkaya,	Pêrî Yayınları,	İstanbul,	2007	144
23	<i>Nupelda, Kuzeye akan nehirlere gibi</i>	Şerafettin Halis,				
24	<i>Kesreta Zerrê Mı,</i>	Xeyri (Hayri Dalkılıç)				
25	<i>Destur Bide...</i>	Kemal Astare,				
26	<i>Pukeleka</i>	Hasan Yıldız	Tij Yayıncılık	İstanbul,		
27	<i>Öyle yıkma Gülüşünü,</i>	Hasan Yıldız,				
28	<i>Sarê Gıney Goni Ro</i>	Memê Jêle	Tij Yayıncılık	İstanbul,		
	ZAZACA ALFABELER	7 ADET				
1	<i>Rastnustena Zonê Ma (Dımilki- Kırmancı-Zazaki/ Dersim ağzi)</i>	C.M. Jacobson	Tij Yayıncılık	İstanbul	1991	
2	<i>Elifba Zazaki</i>	U. Pulur		İstanbul		
3	<i>Elifba</i>	Yaşar Aratemür		İstanbul		
4	<i>Zıwanê Ma Alfaba</i>	Diljen, Haydar,		İstanbul	1996	90
5	<i>Rastnusteşê Kırmancı (Zazakî) Zonê Ma</i>	Grûba Xebata ya Vateyî		İstanbul	2005	110
6	<i>Pirtûkê Wêneyan bi ABC</i>	Alan Dilipak- Lerzan Jandil,	Rewşen Yayınları	Stockholm,	1993	34
7	<i>ABCê Ma,</i>	Kamer Söylemez-Eren Kılıç,		İstanbul,	2012	32

	ZAZACA ATASÖZLERİ:	3 ADET				
1	Dersim de Diwayi, qesê pi-kalikan, Erf u mecazi, Çibenoki, Xeletnaeni Dersimde dualar, atasözler, mecazlar, bilmeceler, şaşırtmacalar	Comerd, Muzır,				
2	Dersim Fablları -1,	Cengiz Daimi,	.....Yayınları,	İstanbul,		
3	Dersim Zaza Atasözleri,	Özcan, Mesut,	Kaynak Yayınları,	İstanbul,		
	ZAZACA DİLBİLGİSİ	22 ADET				
1	Kırmancci-Zazaca Dil Dersleri	Deniz Gündüz	Vate Yayınları	İstanbul		
2	Zazaca Dilbilgisi	Harun Turgut	Tij Yayıncılık	İstanbul		
3	<i>Gramerê Zazaki (Zuwanreznayi- Çermik-Siverek ağızı)</i>	Fahri Pamukçu	Tij Yayıncılık	İstanbul		
4	<i>Zazaki-Kırmancki-Dımilki (Elifaba)</i>	Pulur, U. ,	Tij Yayıncılık	İstanbul		
5	<i>Grammatik der Zaza-Sprache, Nord Dialekt (Dersim Dialekt)</i>	Selcan, Zilfi ,	Tij Yayıncılık	İstanbul		
6	<i>Grammar of Dimili (Also known as Zaza) Tırki, İngilizki</i>	Todd, Terry Lynn ,	Tij Yayıncılık	İstanbul		
7	<i>Razarê Dımilkî, Türkçe açıklamalı Zazaca gramer</i>	Çeko,	Almanya	Almanya	1997	185
8	<i>Türkçe Açıklamalı Zazaca Dilbilgisi (Palu-Bingöl diyalekti)</i>	Turgut, Harun,	Tij Yayıncılık	İstanbul		
9	<i>Zazalar ve Zaza dili</i>	Hadank, Karl ,	Tij Yayıncılık	İstanbul		
10	<i>Zazaca: okuma-yazma el kitabı</i>	Jacobson, C. M:	Tij Yayıncılık	İstanbul		
11	<i>Zonê Ma Zazaki</i>	İremet, Faruk ,	Tij Yayıncılık	İstanbul		
12	<i>Zonê Ma I</i>	Heyder ,	Tij Yayıncılık	İstanbul		
13	<i>Zonê Ma II</i>	Heyder,	Tij Yayıncılık	İstanbul		
14	<i>Zonê Ma III</i>	Heyder ,	Tij Yayıncılık	İstanbul		
15	<i>Zazaki (Dımilki),</i>	Çar, Gagan,	Tij Yayıncılık	İstanbul		
16	<i>Wendene Roştıya 1</i>	Dılpak, Alan,	Rewşen,	Berlin	1995	191
17	<i>Bınıvsne! Niyade!, Brengne 1</i>	Dılpak, Alan,	Rewşen,	Berlin	1995	142
18	<i>Tornêcengi, Hawar;</i>	Düzgün, Mustafa;	Tij Yayıncılık	İstanbul		
19	<i>Kürtçe Dil Dersleri, Zazaca</i>	Erdem, Turan,	Tij Yayıncılık	İstanbul		

20	<i>Wendene Roştiya 1</i>	Dılpak, Alan,	Tij Yayıncılık	İstanbul		
21	<i>Zazaki</i>	Paul, Ludwig ,	Tij Yayıncılık	İstanbul		
22	<i>Dersên Zuwenê Kurdi-Zazaki û Soniki,</i>	Turan Erdem- Orhan Erdem,	Arya Yayınları,	İstanbul	2012	240
	ZAZACA ANTOLOJİLER	2 ADET				
1	<i>Antolojiyê Hozanwanê Swêdi</i>	İremet, Faruk,		İstanbul		
2	<i>Antolojiyê Hikayanê kirmancî (zazakî)</i>	Munzur Çem,	Weqfa Kurdî,	Stockholm,	2005	158
	ZAZACA TÜRKÇE SÖZLÜKLER	15 ADET				
1	Zazaca -Türkçe Sözlük (Qesabendê Zazakî-Tirkî- Bingöl ağzi)	Harun Turgut,	Tij Yayıncılık	İstanbul	2008	
2	Türkçe -Zazaca Sözlük <i>Ferhengê Dimilki-Tirki / Zazaca-Türkçe Sözlük (Palu-Bingöl yöresi)</i>	Harun Turgut,	Do Yayıncılık	İstanbul	2008	
3	Türkçe -Kirmancca (Zazaca) Sözlük	Vate Çalışma Gurubu	Vate Yayıncılık	İstanbul	2009	
4	Türkçe-Zazaca Sözlük	Vate Çalışma Gurubu	Vate Yayıncılık	İstanbul	2009	
5	Ferhengê Kirmancî (Zazakî) - Tirkî	Vate Çalışma Gurubu	Vate Yayıncılık	İstanbul	2011	
6	Zazaca-Türkçe Sözlük (Ferhengê Dimilki-Tirki)	Malmisanij	Jina Nû Yayınları		1991	
7	Ferheng Kurdî-Tirkî (Zazakî)	Munzur Çem	Doz Yayınları	İstanbul	1991	589
8	Ferhengekê Kirdkî-Pehlevkî-Kurmanckî	Malmisanij	Stockholm,	Stockholm,	1997	38
9	Zazaca-Türkçe Sözlük	Mesut Özcan	Kaynak Yayınları	İstanbul	1997	
10	Zazakî-Tirkî, Tirkî-Zazakî Ferheng	Turan Erdem-Orhan Erdem	Doz Yayınları	İstanbul	1997	222
11	Türkçe-Kirmancca (Zazaca) Sözlük	Vate Grubu	Vate yayınları	İstanbul	2012	
12	Ferhengê Kirmancî (Zazakî)-Tirkî,	Vate Grubu	Vate Yayınları	İstanbul	2012	624
13	Ferheng-Vajname	Said.Verroj-Abdurrahman Uçaman	War Yayınları	İstanbul	2002	
14	<i>Ferhengê İdyomanê Kurdkî (Kirmancî/ Zazakî)</i>	Roşan Lezgîn,	Vate Yayınevi,	İstanbul	2005	110
15	<i>Ferhengi Kurmancî-Dimil3i-Tirkî/ Tirkî-Dimilî- Kurmancî</i>	Seîd Verroj,	War Yayınları	İstanbul	2003	512

	GENEL ZAZACA KİTAPLAR	72 ADET				
1	<i>Vateyi Qıckekî,</i>	Çvr: Serdar Bedirhân	Nûbihar Yayınevi,	İstanbul,	2010	95
2	<i>Arwûncî u Lûy</i>	Seyidhân Kurij (Arêkerdox),	Enstîtuya Kelepûrê Kurdî.,	Duhok,	2009	223
3	<i>Qehremaniya Vîta Zingure,</i>	Mehmûd Nêşite,	Enstîtuya Kurdî ya Amedê,	Diyarbakır,	2010	16
4	<i>Biza Kola Asnawî Kena</i>	Mehmûd Nêşite,	Enstîtuya Kurdî ya Amedê,	Diyarbakır,	2010	12
5	<i>Luya Risîyaye U Ap Elî</i>	Mehmûd Nêşite,	Enstîtuya Kurdî ya Amedê,	Diyarbakır,	2010	12
6	<i>Ali Haydar, Zaza halk inançları</i>	Dedekurban,				
7	<i>Etnizität und Nationalismus Etnische und kulturelle Identität der Aleviten, in Dersim,</i>	Aktas, Kazim,				
8	<i>Meselei, Musqulki u Kai,</i>	Astare, Kemal ,	Tij Yayınları			
9	<i>Gulbahare,</i>	Astare, Kemal ,	Tij Yayınları			
10	<i>Cêr Hard, Cor Asmen</i>	Astare, Kemal ,	Tij Yayınları			
11	<i>Haoma</i>	Ayata, Eshat,	Tij Yayınları			
12	<i>Namdarê Sêwregî,</i>	Berz, Koyo,	Tij Yayınları			
13	<i>Ewro şori, Meişti Bêri,</i>	Berz, Koyo,	Tij Yayınları			
14	<i>Na xumxum a</i>	Berz, Koyo,	Tij Yayınları			
15	<i>Siyamed û Xeca,</i>	Berz, Koyo (Arêkerdoğ)	Tij Yayınları			
16	<i>Begê Dımılıyan,</i>	Berz, Koyo,	Tij Yayınları			
17	<i>Bava Gul,</i>	Çarekız, Ç ,	Tij Yayınları			
18	<i>SORO,</i>	Deniz Gündüz,	Vate Yayınları,	İstanbul,	2012	525
19	<i>Bava Gul</i>	C. Çarekız	Tij Yayıncılık	İstanbul,		
20	<i>Ebe Yaraniye Kewtime Rae,</i>	Çelker, Xal ,	Tij Yayınları,			
21	<i>Luye be biza kole ra,</i>	Çem, Munzur,	Komkar Yayınları,	Köln,	1998	91
22	<i>Kulê 38i (Reportajî),</i>	Çem, Munzur,	Komkar Yayınları,	Köln,	1998	234
23	<i>Hotay Serra Usifê Qurzkızı,</i>	Çem, Munzur,	..... Yayınları,	İstanbul,	2002	
24	<i>Ez Çizviz Nêzana</i>	Dilêr, Azad,				
25	<i>Emma ya Tıxtori Heti (Gunilla Wolde)</i>	Diljen, Haydar: Çarnoğ),				
26	<i>Daka Phire u Lûya Dızde (Sanika Domana)</i>	Memê Koêkorta ; Özyurt, Hamdi,				
27	<i>Tani Estanîki u Deyirê Ma</i>	Espar, J. ,	Vate Yayınları,	İstanbul,	2004	

28	<i>Reuka doy (Mesel u Hêkati Vartoy),</i>	Memê Koêkorta				
29	<i>Budelaê Girşi</i>	Mergariji Heqi ,				
30	Vîrê Sedefe Welê Bazare ra,	Hamdi Özyurt,	Vate Yayınları,	İstanbul,	2004	61
31	Danoğê 38 i	Hıdır Aytaç	Tij Yayıncılık			
32	Ju Şeftâliye Hazar Şeftali	Samed Behrengi	Tij Yayıncılık			
33	Eve Tarixê Ho Têri Amaene	Hüseyin Aygün	Tij Yayıncılık			
34	Domanê Koçgiriye	C. Çarekiz	Tij Yayıncılık	İstanbul,		
35	Pasa u Villike Usar	Efendi Yıldız (Çvr: H. Tornêcengi)	Tij Yayıncılık	İstanbul,		
36	38 ra Jü Pelge (Tertela Dêrsimi)	Dr. Hüseyin Çağlayan	Tij Yayıncılık	İstanbul,		
37	Khalmemo S irr (Destane)	Memê Jêle,		İstanbul,		
38	Hesrete (Garod)	Hraçya Koçer (Xal Çelker)	Tij Yayıncılık	İstanbul,		
39	Qoçgiri u Qerebel	Cefo Çarekiz	Tij Yayıncılık	İstanbul,		
40	Reuka Doy	Memê Koêkorta	Tij Yayıncılık	İstanbul,		
41	Robinson Crusoe	Daniel Defoe (trc. Maj Bylock)	Weqfa Kurdî ya Kulturî	Stockholm,	2005	79
42	Welat ra Şanikê Şani	Xal çelker	Tij Yayıncılık	İstanbul,		
43	Külden Evler,	Cemal Taş,		İstanbul,		
44	Bıza Kole	Vedat Dalokay	Tij Yayıncılık	İstanbul,		
45	Roê kirmanciye,	Cemal Taş,				
46	Ebe Yaraniye kewtime rae	Xal Çelker	Tij Yayıncılık	İstanbul,		
47	Duri Şiya Nezdi Ama...	Xal Çelker	Tij Yayıncılık	İstanbul,		
48	BEYATNÂME	Şeyx Selaheddin Fırat,			1977	
49	<i>Herakleitos,</i>	Malmisanij	Jina Nû	Uppsala	1988	
50	<i>Hotay Serra Usifê Qurzkizî</i>	Munzur Çem	Roja Nû	Stokholm	1992	343
	" " " "	İkinci baskı	Deng Yayınları	İstanbul	2002	297
51	<i>Memik Axa Wo Dêrsimij</i>	Haydar Işık	APEC Tryck och Forlag	Stockholm,	1994	148
52	<i>Tanî Estanikî û Deyîrê Ma</i>	J. Eşpar (çvr. Rewşen),		Berlin,	1995	195
	" " " "Λ	" " " "	" " (İkinci baskı)	İstanbul,	2004	198
53	<i>Azebe,</i>	Çetin Satıcı,	SîYayınları,	İstanbul,	2002	112
54	<i>Derguş Çira Berbeno?</i>	Hamdi Özyurt,	Vate yayınevi,	İstanbul,	2005	22
55	<i>M. Koêkorta,</i>	Hamdi Özyurt- Daka Pire- İlüya Dizde				
56	<i>Dîvdîv (Sanika Şarî),</i>	Hamdi Özyurt,	Arya Yayınları,	İstanbul,	2002	21
57	<i>Wayê Hot Birayûn, Sanikan û Deyîranê Çewlîgî ra,</i>	Seyidxan Kurij,	Arya Yayınları,	İstanbul,	2002	128
58	<i>BERXA MI XERÎBÎYÊ DE</i>	Memê Koêkorta,	Vate Yayınları,	İstanbul,	2004	54
59	<i>Estanekanê Sêwregi ra,</i>	Feyza Adabeyî,	Vate Yayınları,	İstanbul,	2005	202

60	ŞALÎL Û BİLBİL,	Çetin Satici,		Köln,	2007	153
61	<i>Sanikan û Deyîrânê Lîcê Ra,</i>	Mihanî Licokic,	Vate Yayınları,	İstanbul,	2007	111
62	<i>Gula Çemê Pêrre,</i>	Munzur Çem,	Vate Yayınları,	İstanbul,	2007	561
63	<i>Rindo Kincanê Xo Şuweno,</i>	Ulf Löfgren, Çvr: J. Îhsan Espar,	Apec yayınları,	Stockholm,	2008	27
64	<i>XAFIL BELA,</i>	Murad Canşad,	Vate Yayınları,	İstanbul,	2008	85
65	<i>Nika Wextê Huyayîşî yo,</i>	Grûba Xebata ya Vateyi,	Vate Yayınları,	İstanbul,	2008	86
66	<i>Sanikanê Diyarbekirî ra Guldesteyêk,</i>	Roşan Lezgin,	Duhok	Duhok,	2009	175
67	<i>Veng û Vate</i>	Kovara Vateyi,	Vate Yayınları,	İstanbul,	2009	108
68	<i>Zîfêra Berî,</i>	Jêhatî Zengelan,	Vate Yayınları,	İstanbul,	2009	190
69	<i>Dejê Nimiteyi,</i>	Nevzat Valerî,	Vate Yayınları,	İstanbul,	2009	80
70	<i>Mêrdeyê Şewe,</i>	Berfin Zenderîoğlu-Mirza Metin, (çvr; Roşan Lezgin)	Avesta Yayınları,	İstanbul,	2011	104
71	<i>Zuwen Vinîbose</i>	Faxrî Ergun,	Arya yayınları,	İstanbul,	2012	249
	ZAZACA HİKAYELER	(ÖYKÜLER) VE ROMANLAR	18 ADET			
1	<i>Istaneki Zazaki, Zazaca Hikayeler</i>	Kaymak, Wedat,	Heddekel Yayınevi	Stockholm,	1994	109
2	<i>Kilama Pepûgî,</i>	Deniz Gündüz,	Vartan Yayınları,	Ankara,	2000	536
3	<i>Hikayeyê Koyê Bîngolî,</i>	Deniz Gunduz,	Vate Yayınları,	İstanbul,	2004	138
4	<i>Notre-Damea Parisî, Newe ra nuştowa, Her çi beno sanike (Roman), Karkerê Noni (romanê Maxim Gorki)</i>	Maj Bylock, Çvr: J. Îhsan Espar,	Weqfa kurdî ya Kulturî	Stockholm,	2005	87
5		<i>Said Çiya,</i>	Tij Yayınları,	İstanbul,	.....	
6		Çvr: Akay, Kemal	.....	.....	.....	
7	<i>Binê Dara Valêre de, “ “ İkinci Baskı)</i>	Roşen Lezgin,	Apec Yayınları,	Stockholm,	2002	72
8	<i>BEYI SE BENA?</i>	Îhsan Espar,	Vate Yayınları,	İstanbul,	2004	60
9	<i>Hewnê Newroze,</i>	Munzur Çem,	Vate Yayınları,	İstanbul,	2005	135
10	<i>Halin,</i>	Roşan Lezgin,	Komalê Yayınları,	İstanbul,	2006	107
11	<i>Omid Esto</i>	Hüseyin Karakaş,	Vate Yayınları,	İstanbul,	2007	111
12	<i>Gorse,</i>	Jêhatî Zengelan,	Vate yayınları,	İstanbul,	2007	109
13	<i>Ez Gule ra Hes Kena,</i>	Roşan Lezgin,	Vate Yayınları,	İstanbul,	2007	84
14	<i>Xafilbela,</i>	Murad Canşad,	Vate Yayınevi,	İstanbul,	2008	85
15	<i>Teberik,</i>	Alî Aydın Çiçek,	Vate Yayınevi,	İstanbul,	2010	95
16	<i>Hesrete</i>	[Hraçya Koçar (Garod)], Çvr: Çelker Xal (Çarnoği), Çiya, Said,	Tij Yayınları,	İstanbul,		
17	<i>Dersim'in Delileri,</i>	Nurettin Aslan,				
18	<i>Dersim Dile Geldi,</i>	Celal Yıldız,				
	TİYATRO	1 ADET				
1	<i>Kaya Tiyatroyi: Renge Awe</i>	Cuma Boynukara,				

	ZAZACA FOLKLOR	3 ADET				
1	Kejê Folklorê Kurdki ra	Aydın Bingöl	Tij Yayıncılık	İstanbul,		
2	<i>Folklorê Kurdî, Kurmanci û Dimilî,</i>	Çvr: Verroj, Seid	War Yayınları,	İstanbul,	2003,	
3	<i>Folklorê Ma ra Çend Numuney,</i>	<i>Malmisanij,</i>	Jînâ Nû Yayınları,	Balinge,	1991	
	ZAZA TARİHİ	26 ADET				
1	<i>Zaza Tarihi (Geschichte Der Zaza History Of The Zazas)</i>	V. Minorsky: Daylam V. Minorsky de Daylamites (English)Garnik Asatrian: Ermeni Siyasal Düşünce Sayfalarından				
2	<i>Yirminci Yüzyılın Başında Diyarbekir’de Kürt Ulusçuluğu (1900-1920)</i>	Malmîsanij				
3	<i>Dersim Zaza Ayaklanmasının Tarihsel Kökenleri</i>	Pamukçu, Ebubekir ,				
4	<i>Kırmanclar, Kızılbaşlar ve Zazalar,</i>	Cengiz, Seyfi ,				
5	<i>Zazalar</i>	Sevgen, Nazmi ,				
6	<i>Tertelê 38 i ser</i>	Serbestiye,				
7	<i>Programê Partiyê</i>	Serbestiye ,				
8	<i>Zazalar üzerine sosyolojik tetkikler</i>	Tankut, Hasan Reşit				
9	<i>İbrahim XIX yüzyılın ikinci yarısında Dersim sancağı</i>	Yılmaz Çelik,				
10	<i>Sanikê Vateyî,</i>	Kovara Vateyî,	Vate Yayınları,	İstanbul,	2009,	163
11	<i>Qehremaniya Vita Zingure,</i>	Mehmûd Neşite,	Enstituya Kurdî	Diyarbakir,	2010,	12
12	<i>Luya Rişiyaye û Ap Elî,</i>		Enstituya Kurdî	Diyarbakir,	2010,	12
13	<i>Begê Dimiliyân (Tarix u kulturê Çermug u Siweregi)</i>	Koyo Berz	Tij Yayıncılık	İstanbul,		
14	<i>Malmisanij Kird, Kırmanç, Dimili veya Zaza Kürtleri</i>	Malmisanij Herakleitos,	Vate Yayınları,	İstanbul,	1988	
15	<i>Karl Mundarten der Zâzâ</i>	Mann, Oskar,				
16	<i>Dersim’den Potreler,</i>	Akar, Hüseyin,				
17	<i>Dersim-Civarık, İki Uçlu Yaşa (Dr. Sait Kırmızı Toprak ve Sait Elçi Olayının İyüzü)</i>	Akar, Hüseyin,				
18	<i>Dersim, Şeherê Zazakî,</i>	Berz, Koyo,	Tij Yayınları,	İstanbul,		
19	<i>Başlangıçtan Günümüze Dersim Tarihi,</i>	Kaya, Ali				
20	<i>Belge ve Tutanaklarıyla Dersim Direnişleri,</i>	Kalman, M.,				

21	<i>Gimgim Zerreyê Ma de,</i>	Akman Gedik,	Vate Yayınevi,	İstanbul,	2004	
22	<i>Qoçgiri u Qerebel (Tarix u kulturi Qoçgiriye),</i>	Çarekız, Ç ,	Tij Yayınları,			
23	<i>Dersim Yazıları</i>	Çiya, Said,	Tij Yayınları,			
24	<i>Bir Senaryo-Dersim 38 / Bir Oyun-Fikret.</i>	Erenus, Bilgesu,				
25	<i>Dêrsim'ra ve Dare Estena Seyit Riza</i>	Gülmez Mehmet ,	Zed Yayınları,	İstanbul,	1996	191
26	<i>Koçgiri Olayı</i>	Öz, Baki Belgelerle,				
ZAZACA ÇOCUK KİTAPLARI		31 ADET				
1	<i>Emma Şina Tixtordê Dindanan hetî,</i>	Gunilla Wolde (çvr: Haydar Diljen)	Apec Yayınları,	Stockholm,	1997,	22
2	<i>Tûte Paste Çêdike, (Tûte yo Paste Virazena)</i>	Gunilla Wolde (Çvr: Haydar Diljen)	Apec Yayınları,	Stockholm,	1997	22
3	<i>Tûte Dıçe Derve,</i>	Gunilla Wolde (Çvr: Haydar Diljen)	Apec Yayınları,	Stockholm,	1997	22
4	<i>Lajeko Zimbêlin,</i>	Hadi Özyurt,	Vate Yayınları,	İstanbul,	2003	18
5	<i>Pire û Luye,</i>	M. Malsimanij,		Stockholm,	2004	24
6	<i>Rindê Kincan Xo ra dana,</i>	M. Malsimanij,		Stockholm,	2004	20
7	<i>Rindê Heywanan Nas Kena,</i>	M. Malsimanij,		Stockholm,	2004	20
8	<i>Rindê Baxçeyê Kaloyi De,</i>	M. Malsimanij,		Stockholm,	2004	20
9	<i>Rindê Vana Ê Min a,</i>	M. Malsimanij,		Stockholm,	2004	20
10	<i>Rindê û Keyeyê Xo,</i>	M. Malsimanij,		Stockholm,	2004	12
11	<i>Filit û Gulîzâr,</i>	M. Malsimanij,		Stockholm,	2004	28
12	<i>Kreşa Emmayê, Kerşa Emma</i>	Gunilla Wolde, Çvr: J.Îhsan Espar,	Apec Yayınları,	Stockholm,	2007	25
13	<i>Tûte û Malîn, Tûte û Maline,</i>	Gunilla Wolde, Çvr: J.Îhsan Espar,	Apec Yayınları,	Stockholm,	2007	24
14	<i>Tûte bi Pişe re dilîze Tûte Bi Pişê Kay keno,</i>	Gunilla Wolde, Çvr: J.Îhsan Espar,	Apec Yayınları,	Stockholm,	2007	24
15	<i>Emmaya Beravaji, Emmaya Eksî,</i>	Gunilla Wolde, Çvr: J.Îhsan Espar,	Apec Yayınları,	Stockholm,	2007	22
16	<i>Tûte Biçûk e, Tûte Hurdî yo,</i>	Gunilla Wolde, Çvr: J.Îhsan Espar,	Apec Yayınları,	Stockholm,	2007	24
17	<i>Morîs Berberî Het,</i>	Olsson, Lotta-Jönsson, Maria, Çvr: J.Îhsan Espar,	Apecê Yayınları,	Stockholm,	2009	28
18	<i>Morîs Merga Girde de</i>	Olsson, Lotta-Jönsson, Maria, Çvr: J.Îhsan Espar,	Apecê Yayınları,	Stockholm,	2009	28

19	<i>Morîs, û Serê Sibayî,</i>	Olsson, Lotta-Jönsson, Maria, Çvr: J. Îhsan Espar, Olsson, Lotta-Jönsson, Maria, Çvr: J.Îhsan Espar, Anna-Clara û Thommas Tidholm, Çvr: J. Îhsan Espar,	Apecê Yayınları,	Stockholm	2009	28
20	<i>Morîs Keyeyî Ewnîyeno,</i>	Olsson, Lotta-Jönsson, Maria, Çvr: J.Îhsan Espar, Anna-Clara û Thommas Tidholm, Çvr: J. Îhsan Espar,	Apecê Yayınları,	Stockholm,	2009	28
21	<i>TURE, Roşeno û Ewnîyêno,</i>	Anna-Clara û Thommas Tidholm, Çvr: J. Îhsan Espar,	Apecê Yayınları,	Stockholm,	2009	28
22	<i>TURE, Va Tureyî Hewa Fînenno,</i>	Anna-Clara û Thommas Tidholm, Çvr: J. Îhsan Espar,	Apecê Yayınları,	Stockholm,	2009	28
23	<i>Sanikê Vateyî,</i>	Kovara Vateyî,	Vate Yayınları,	İstanbul,	2009	163
24	<i>Qehremanîya Vita Zingure,</i>	Mehmûd Neşite,	Enstituya Kurdî	Diyarbakir,	2010	12
25	<i>Luya Risîyaye û Ap Elî,</i>		Enstituya Kurdî	Diyarbakir,	2010	12
26	<i>Luye Be Biza Kole ra,</i>	Komkar	Köln	Almanya,	1998	91
27	<i>Heywanê ma,</i>	Kamer SÖYLEMEZ-Eren Kılıç,		İstanbul,	2010	36
28	<i>Hacetî û Qavî,</i>	Kamer SÖYLEMEZ-Eren Kılıç,		İstanbul,	2010	28
29	<i>Zarzewet û Yemîş</i>	Kamer SÖYLEMEZ-Eren Kılıç,		İstanbul,	2011	43
30	<i>Der gefraBigo Wurm,</i>	Lerzan Jandil- Alan Dilipak- Kermo Çimvêşan,		Berlin,	2010	43
31	<i>Bıza Kole (Mesela Şake û bıza kole)</i>	Vedat Dalokay (Çvr: H. Tornêcengi)				
ZAZACA DERGİLER		26 ADET				
1976 dan beri diğêrleriye beraber Zaza dilinde de yazılan dergiler şunlardır:						
1	Ronahi Zürich 1976-78					
2	Roja Nu Stockholm 1979, 1990					
3	Dengê Komkar Frankfurt/M. 1980-83					
4	Mızgin Bonn 1986					
5	Armanc Stockholm, Sundbyberg 1979 f.					
6	Gaziya Welat Frankfurt/M. 1980					

7	Kurtuluş Yolu Köln 1985					
8	Die Brücke Saarbrücken 1985-86					
9	Hêlin Stockholm 1983-84					
10	Berbang Stockholm 1983					
11	Hêvi Paris 1983-86					
12	Berhem Stockholm 1988-90					
13	Kızıl Yol Bobigny/Fransa 1983-85					
14	Ayre Stockholm/ Skärholmen 1985-87					
15	Piya Skärholmen/İsveç 1988-92					
16	Waxt Darmstadt 1990-91					
17	Raştiye Fransa/Lübeck 1991-92					
18	Desmala Sure Londra 1991-94					
19	Şewq Hannover 1995					
20	Dersim İstanbul 1995-97 f.					
21	Pir İstanbul 1995-96 f.					
22	Kormışkan Stockholm 1995-97 f.					
23	Ware Frankfurt/M. Baiersbronn 1992-97 f.					
24	Tija Sodiri Frankfurt/M. 1995-97 f.					
25	Vate Dergisi,					
26	Şewçıla Dergisi,					
	Bu dergilerden son yedisi halen yayınlanıyor. (Ayrıca bak: Ek notlar, 1).					

TEKNOLOJİYE YENİK DÜŞEN KELİMELEER

Osman ÖZER

Yrd. Doç. Dr., Bingöl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, TDE Bölümü,
osmanaga@gmail.com

Dünya dillerini tetkik eden dil bilimciler dünya dillerinin yarıdan fazlasının can çekişen (*moribund*) yani etkin ve sağlıklı bir şekilde gelecek kuşaklara aktarılamayan diller, sınıfına dâhil olduğunu tespit etmişlerdir. Biz ve çocuklarımız öyle bir zamanda yaşıyoruz ki büyük bir ihtimalle iki nesil sonra pek çok dil ölmüş olacaktır (CRYSTAL 2001).

Eğer bir dil artık hiç kimse tarafından konuşulmuyorsa o dil ölmüş demektir. Crystal'a göre dil ölümü için birinci kıstas biyolojik ölümdür, yani insan ölürse dil de ölür. Başka bir yol yoktur, halk ölürse dil var olamaz (CRYSTAL, 2001). Ubıhça, bu dilin son temsilcisi olan Tefvik Eşenç'in 1992'de Türkiye'de ölmesiyle kaybolan diller arasına girmiştir. Elbette ki dil ölümü sadece insanın veya toplumun biyolojik olarak ölmesine bağlı değildir. Dil değişimi (*language shift*) dediğimiz bir diğer olguda topluluklar, biyolojik olarak yaşamaya devam ederler, fakat dillerini kullanmadıkları ve yeni nesillere aktarmadıkları için ana dillerinin katili konumuna gelirler. Dil değişimi sonucunda meydana gelen bu olguya dil ölümü değil dil intiharı (*language suicide*) diyoruz (Aitchison, 1981), çünkü bu durumda toplum kendi eliyle kendi kimliğini yok etmiş olmaktadır.

Dünyada -çoğunluğunu üst dillerin yazı diline henüz geçmemiş kollarının oluşturduğu- altı bin civarında dil bulunmaktadır. Bunların yüzde yetmişinden fazlasının, yirmi birinci yüzyıl sonunda ölüm tehlikesi ile karşı karşıya kalacakları

tahmin edilmektedir. Ölüm tehlikesi sınırının, bir dilin yeni kuşaklarca öğrenilmediği ve onlara aktarılmadığı için sahipsiz kaldığı noktada geçilmiş olduğu kabul edilmektedir (KARABULUT, 2004).

Dilde ölüm tehlikesi sınırının aşılmasının temel nedenlerinden birisi “*dil teması*”dır. Dil teması, bir toplumun kendisine yabancı bir kültürle “*esit olmayan sartlarda*” temasından kaynaklanan kültürel çatışma olarak özetlenebilir (ER-DENK, 2009).

İnsanlar topluluklar halinde yaşarlar. Toplu halde yaşayan insanlar arasında bildirişim kaçınılmaz bir ihtiyaçtır. Nitekim dil de insanın bu ihtiyacından doğmuştur. Aynı toplumun üyeleri arasında iletişim ve bildirişim nasıl bir ihtiyaç ve gereklilikse, topluluklar, milletler arası iletişim ve bildirişim de bir ihtiyaçtır. Tarihte aynı coğrafyayı paylaşan, iç içe ya da yan yana yaşayan topluluklar arasında, komşuluk, ticaret, turizm ve kültürel ilişkiler dolayısıyla dil ilişkileri de gerçekleştirmiştir. Günümüzde, çağdaş iletişim teknolojileri dolayısıyla, artık mesafe kavramı ortadan kalkmış, sadece yakın komşu ülkeler ve dilleri ile değil, dünyanın herhangi bir yerindeki diller ile de ilişkiler kurulabilmektedir (BURAN, 2006).

Diller arası ilişkide her dil bir diğerinden çeşitli unsurlar alır veya verir. Bu alış verişin temelinde ise iki ana öğe vardır: “İhtiyaç/bilgi” ve “moda/özenti”. Bir dil diğer dillerden ihtiyacı dolayısıyla “bilgi alıntıları” yapabilir. Bilgi alıntıları alıcı dile yeni bir kavram getirirler. Bu yüzden de genellikle kalıcı olurlar ve girdikleri dilin söz varlığı içinde uzun süre yaşayabilirler. Moda ve özenti alıntıları ise, bir ihtiyaçtan kaynaklanmayan ve alıcı dilin kavram dünyasına fazla bir şey katmayan alıntılardır. Bu tür alıntılar uzun ömürlü olmazlar, genellikle kısa bir süre içinde kullanımdan düşer ve unutulurlar (KARAAĞAÇ, 2002).

Dil, hem kültürün en güçlüileticilerinden biri hem de sınıfsal ilişkilerin araçlarından biri olarak toplumsal kuralları iletir ve pekiştirir. Dil ile kültürümüzü yaşayarak varlığınıza anlam veririz (DARDER, 2002). Bu aslında sadece sosyal alanda olup biten kültürel bir olgu değildir; bizatihi siyasete konu olan bir mücadeleyi de içerir. Zira kültür ve kimlik arasında bir aracı olan dil, önemli bir siyasal temsili yerine getirir. Bu bakımdan Freire’in de belirttiği gibi dil, toplumların demokratikleşme süreçlerinin en önemli yönlerinden birini temsil eder (DARDER, 2002).

En ilkel toplumlardan başlayarak en gelişmiş insan topluluklarına varıncaya kadar, bütün toplumların kendilerine göre birer kültürlerinin bulunduğu inkâr kabul etmez bir gerçektir. Bir kültür için vazgeçilmez önem taşıyan unsurlar, başka bir kültür için önemsiz sayılabilir. Toplumların ve dünyadaki milletlerin mozaik halindeki farklı görünümleri de genellikle kültür yapılarındaki bu farklılıktan kaynaklanmaktadır (KORKMAZ, 1995).

Dilin söz varlığı o dili konuşan toplumun sosyal yapısını ortaya koymaktadır. Dil, söz varlığıyla toplumdaki topluma değişiklik gösterir. Özellikle dilin hazinesi olan kelimeler; o dili konuşan toplumun anlayışı, karakteri, kültürü, coğrafyası ile yakından ilgilidir. Burada önemli olan her toplumun ihtiyaç duyduğu kelimeleri kendisinin yaratmasıdır. Bütün bunlar dilin sosyal yapısı ile ilgilidir. Tüm bunlar da o toplumun diline yansımaktadır. Nitekim Türkçede devenin rengini gösteren tek bir *devetüyü* kelimesi bulunduğu halde, Arap dilinde bu rengin ton farklarını gösteren, birçok kelimenin varlığından söz edilmesi, Arap toplumunun yaşayış özelliklerinden ve devenin Arap toplumundaki önemli yerinden ileri gelmektedir (KORKMAZ, 1995).

Kültür, genel bir anlatımla, *bir insan topluluğunun yüzyıllarca devam eden ortak yaşayışından doğan maddi ve manevi değerlerinin, birikimlerinin ve davranış tarzlarının bütünüdür* diye tarif edilebilir. Kültürü oluşturan unsurların nitelikleri bakımından maddi kültür ve manevi kültür olarak iki gruba ayırıyoruz. Ev bark şekilleri, kullandıkları çeşitli alet ve eşyalar, giyim kuşam tarzları, yemek ve beslenme şekilleri gibi, toplumların maddi yaşama düzeni ile ilgili olanları maddi kültür; dil, tarih, görenek, görenek, ahlak gibi yaşayışın manevi yönü ile ilgili olanları da manevi kültür içinde yer almaktadır.

Dil ile sosyal yapı ve sosyal yapıyı oluşturan toplum arasındaki bağlantı dil-kültür ilişkisini ortaya koymaktadır. Bir toplumun sözlü ve yazılı bütün kültürel değerleri dile aktarıldığı için, dil sosyal yapının ve kültürün sadık bir aynası durumundadır. (KORKMAZ, 1995)

Sonuç olarak; *Zazaca Zaza* toplumunun varlığı ile söz konusudur.

Kültürel varlıkların korunmasıyla dilin korunması arasında çok sıkı bir ilgi vardır. Bir toplumun tarih sahnesindeki varlığını devam ettirebilmesi kendi diline ve kültürüne sahip çıkması ve onu korumasıyla mümkündür.

Bir dilin kaybolmaması için o dilin konuşulması ve sonraki kuşaklara öğretilmesi gereklidir.

Zazalar dillerini unutma sürecine girmişlerdir. Kültürün ve neslin muhafaza edilmesi dolayısıyla dilin korunması gereklidir.

Teknolojinin gelişmesi sonucu kullanımdan düşmüş ama *Zaza* kültürünün önemli bir bölümünü oluşturan (*özellikle tarım, toprak, bitki, el sanatları, mutfak vs.*) alanlarda hayli zengin olmasına rağmen yok olup gitmektedir. Bu kelimeler artık kullanılmamakta teknoloji ile ilgili bu isimler bir sonraki nesillerle de aktarılmamaktadır. *Zazalara* ve yöre tarihine de ışık tutacak olan bu kelime hazinesinin bir an önce derlenmesi gerekmektedir. (ÖZER, 2010)

Teknolojinin gelişmesi sonucunda geleneksel tarım aletleri artık kullanılmamaktadır. Dolayısıyla da kültürün taşıyıcı unsuru olan bu kelimeler de tamamen

unutulmaktadır. Özellikle tarım alet ve edevatlarında bu net bir şekilde görül-
mektedir. Zaza kültürüne ışık tutacak bu kelimelerin bir an önce derlenmesi
gerekmektedir.

Bu bildiride kullanımdan hemen hemen düşmüş olan çiftçilikle ilgili terim-
lerin bir kısmını vereceğiz. Kelimeler Bingöl-Merkez-Bahçeli (Mirri) köyünden
derlenmiştir. Bu kelimeler yörelere göre farklılık göstermektedirler.

Kullanılan işaretler transkripsiyon alfabetesidir.

- aḳbı heḳbı : Heybe
aydāyış : Sulamak
benḳı : İki çuvalı at ya da eşek üzerinde tutmak için kullanılan kalın
ip.
berd : Ot yığını. Yaklaşık 30 bağ ya da patiledir.
bırḳo : Pulluğun taban kısmı
bostu, bostur : Nıḳı'nin ucunataklarak, harmandadövensürerken lazım
olan yuvarlak ağaç meşenünun zincirine bağlanır.
bueḡ : İki tarla arasındaki sınır, ya da su kanalı ile tarla arasındaki
sürülmemiş otluk bölüm.
būrı : Nadas
celi : Gırzı yığını
cıt : Çift sürmek.
cıtyer : Çiftçi
cüyi : Harman yeri
çāḳuḳ : Çekiç, tırpanı dövmek için kullanılır
çāp : İki fitir.
çunḡıl : Biçilmiş otu çevirip patil yapmak için kullanılan ucu çatallı
ağaç.
çūrezḡı : Tarla içinde sulanan kısım.
dahre, dare : Dahre
demçık : Tırpan sapında el ile tutulan kısım
destım. : Karasabanın elle tutulan kısmı
dım : Tırpanın sap kısmı
èstri : Öküz boynuzu, aletleri bilemek için kullanılan yağ erimesin
diye öküz boynuzunun içine konulur ve bu yağla bilenir.
filhūn : Sürülmüş tarla.
fitr : Ölçü birimi, fitir.

- fireze : Ekin biçildikten sonraki tarlanın hali.
- ğa : Öküz
- ğālī : Heşadan küçük olan ve içine tahıl doldurulan iki uclu torba
- ğastār : Rasnının ucuna bağlanan ağaçtan yapılmış V şeklinde bir parça, rasnıyı düğümlemek için kullanılır.
- ğırzı : Bağ yapılan ekin.
- ğıştūnı : Bir çeşit tahta parmaklık, bir kısmı deriden yapılmıştır. Buğday vb. biçerken parmaklara takılarak elde daha fazla tutamın birikmesini sağlar.
- gueşı : Başak
- halka, bilezik : Bilezik, kırım'ı dım'a bağlayan kısım.
- hart : Ege
- hartik : Küçük ege
- hat : Hat, tarla içindeki sulama kanalcığı
- her : Toprak
- heryār : Çok büyük çuval. İç,ine saman doldurulur.
- hêşā : Saman doldurulan iki uçlu büyük torba
- hirguêş : Üç çatalı ağaç, yaba.
- kama : Ahşaptan yapılmış tırpanı sıkıştırmak için kullanılır.
- karqâş : Tahtadan yapılan dikdörtgen sandık, iki tane yapılır genellikle katırın iki tarafına yük taşımak için asılır. üstten ve alttan da açılabilir.
- kazmı : Kazma
- kelmı : Hayvanların boynuna takılan yay şeklinde kalın meşe ağacı.
- kesıl : Buğday sapı
- kevd : Tutam.
- kırık : Fıtır'ın dörtte ikisi.
- kırım : Tırpan'ın sapsız demir kısmı.
- kırım : Tırpanla biçmek.
- kıynāt : Bir ölçü birimi, teneke.
- kitık, ketık : Ahşap kanca mueslanın ucuna çakılır.
- kued : Kod, ölçü birimi
- kuedık : Kod'un ¼'ü
- kuëk : Kök
- kulbe : Çapa.
- lezgı : Su birimi.

- libdı : Mesās'ın ucuna takılan demir ıspatula.
- māiç : Bırko ile mūeslāyı birbirine bağlar.
- meğlēm : Tahtadan yapılmış yaba, beş parmaklıdır.
- mér : Bel.
- mesās : Kiraz ya da vişne ağacından yapılmış parmak kalınlığında uzun sopa ve ucundaki avuç ayası büyüklüğünde demirden yapılmış düz kürek.
- meskār : Su kanalından tarlaya verilen suyolu.
- meşenū : Döven
- mıryer : Tırmık.
- mūeslā : Bırkoyu niriye bağlayan uzun tahta.
- nalçıh : Küçük balta, bir tarafı keser şeklindedir.
- nıri : Boyunduruk.
- pāli, pāle : Buğday biçmek için imeceye giden köylü.
- pātil : Yonca ya da darının çevrilerek bağ haline getirilmiş şekli.
- pus kerdış : Sulamak, özellikle darı sulamak için kullanılır. Burada suyun az ve yavaş gitmesi esastır. kuerek pus kēn, gelli āvdun.
- pyeğur : Buğdayı çömelerek değil yarı eğilerek ve buğday sapını tutam yapmadan biçmek.
- pyeleğ : Torba
- rāsni : Keçi kılından yapılmış kalın organ
- rebeği : Özellikle darı için harmanda dövensiz hayvanların gezdirilmesi.
- rıstım : Kök
- rişt : Meşinden yapılır kıtık ı bağlamak, için kullanılır.
- sāk : İki metre uzunluğunda 1 metre genişliğinde çatal bir meşe ağacı yine kalın meşe dallarıyla altlı üstlü örülür. Niriye bağlanarak sürülmüş tarla düzleştirilir.
- sāp : Sap, özellikle darının taneden ayrıldıktan sonraki kısmı.
- sāyē sıl : Hayvan gübresi taşımaya yarayan eşek katır gibi hayvanların sırtına vurulan birbirine yapışık iki büyük küfe.
- senū, : İki ayaklı çatal şeklinde toprağa çakılarak üstünde tırpan dövülür, tırpan örsü.
- sıl : Hayvan gübresi
- simer : Saman
- simula, simūn : İki kelminin ucunu birbirine bağlayan ip.

sirs	: Bırkonun ucundaki demir
sūnı	: Bileyi taşı.
şimel, şimyel	: Biçilmiş bağ yapılmamış ekin.
tarum	: Harman yerine konulan ekin.
tırpun	: Tırpan
torı	: Azık torbası.
tuerzın	: Balta.
unġāz	: Pulluk
unķıl	: Odun ve sap ya da gırzı taşımak için yük hayvanının üstüne konulan birbirine bağlı iki tane V şeklinde meşe
vāştüri	: Orak
vāy	: Sulama kanalı
vaydayış	: Harman savurmak.
vekā	: Fıtır'ın dörtte biri. Okka.
yuelç	: Ölçek, dönüm, dört fıtır.
vuyı	: Kürek
yābā	: Yaba
yeġā	: Tarla
zeht	: mesas'ın diğer ucuna çakılmış yaklaşık 1 cm uzunluğundaki demir çivi, bununla hayvanlar dürtülerek hareket etmesi sağlanır.
zenġrē	: Kazma
zergu	: Yeşil.
zingırı	: Elekten geçmeyen tahıl kabaları.

KAYNAKLAR

- AİTCHISON, Fean (1981), *Language Change: Progress or Decay?*, Fontana Paperbacks, New York.
- BURAN, Ahmet, (2006) Karma Diller ve İki Örnek; Klasik Osmanlıca ve Kürtçe, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 20, s. 19-35.
- CRYSTAL, David (1991). *Culture and Power in the Classroom. A Critical Foundation for Bicultural* _____ (1997), *The Cambridge Encyclopedia of Language*, 3rd ed., Cambridge Univ. Press, Cambridge.
- _____ (2001), *Language Death*, Cambridge Univ. Press, Cambridge.
- Education, Westport, Connecticut: Bergin and Garvey.

- Darder. Antonia (2002). *Reinventing Paulo Freire. A Pedagogy of Love*, Colorado: Westview, Pres.
- ERDENK, Erdem (2009) Dilin Mevzuatla Korunması: Ülke Örnekleri *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* Cilt: 11, Sayı:2, 2009
- KARAAĞAÇ, Günay, 2002, *Dil, Tarih ve İnsan*, Ankara.
- KARABULUT, Ferhat (2004), , “Dil Ölümü Sürecinde Kazak Türkçesinin Durumu”, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 2004, Cilt:2, Sayı:1, Manisa, s.67 - 87
- KORKMAZ, Zeynep 1995 *Dil-Kültür İlişkisi, Türk Dili Üzerine Araştırmalar I. Cilt*, Ankara, 1995, s. 669
- ÖZER, Osman (2010) “Zazaca Dil Derlemeleri” I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu, Bingöl, 2011.

EĞİTİM KÜLTÜR İLİŞKİSİ: ZAZA ATASÖZLERİNDE EĞİTİM

Yrd. Doç. Dr. Süleyman KARACELİL

Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Eğitimi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi,
suleymankaracelil@hotmail.com

GİRİŞ

Var olduğu günden itibaren duygu, düşünce ve inançlarını değişik yöntemlerle dile getiren insanoğlunun geliştirdiği en mükemmel iletişim sistemi dildir. Dil, bir milletin sahip olduğu kültür, gelenek, görenek, dünyaya bakış tarzı vb. birçok özelliği taşıyan ve bu değerleri sonraki nesillere aktaran en önemli araçtır. Farklı kültür-
lere ait özellikler dil aracılığıyla kavranabilir. Atasözleri de her millette var olan dil hazineleridir. “Her ulusun kendi yaratılışına ve içtimaî bünyesine uygun bir kanunu olduğu gibi kendisine has duygusu, zevki, edebiyatı ve halk edebiyatının en zengin kısmını teşkil eden atasözleri ve diğer bazı değerleri vardır. Herhangi bir ulusun içtimaî ve kültürel alanda ne gibi merhalelerden geçtiği, nasıl bir değişim evresi yaşadığı ve bugün ne durumda bulunduğu öğrenilmek istenirse o milletin, millî tarihi ve diğer hususî varlıklarının yanında atasözlerini de incelemek icap eder.”¹

Atasözleri, bir milletin kültürünü, inançlarını, geleneklerini ve yaşayış tarzını yansıtan ve yüzyıllar ötesinden günümüze taşıyan sözlü edebiyat ürünleridir. Atasözleri ait olduğu milletin yaşam tarzını, hayat tecrübesini, kültür seviyesini ve dünyaya bakışını, örf ve âdetlerini, inanışlarını ayrıca toplumsal ve doğal olay-

1 Dehri Dilçin, *Edebiyatımızda Atasözleri*, TDK Yayınları, Ankara 2000, s. XV.

ları dile getirir. Atasözlerinde kültürün bu özellikleri bazen gizli bazen de açık bir şekilde dile getirilmektedir.

Pek çok toplum gibi Zaza halkı da kendi kültürel zenginliğini oluşturan unsurlardan olan atasözlerini kulaktan kulağa, kuşaktan kuşağa taşımayı başarmıştır. Binlerce yıllık tarihe sahip olan Zaza halkının oldukça zengin bir atasözleri hazinesi bulunmaktadır.

Toplumların sahip olduğu kültürel değerler arasında ehemmiyet arz eden hususlardan birisi de eğitimidir. Toplum eğitimi etkilediği gibi eğitim de toplumu etkilemiştir. Eğitim anlayışının oluşturulmasında belirleyici rol oynayan unsurlar, toplumu oluşturan bireylerin yaşam felsefeleridir. Zaza kültüründe eğitim anlayışının vücut bulduğu pek çok hususun atasözleri çerçevesinde dile getirildiğini görüyoruz. Eğitim açısından Zaza kültürünün özelliklerini tanıma noktasında atasözleri son derece önemli bir kültür hazinesidir. Bu tebliğde Zaza atasözlerinden hareketle Zaza halkının eğitim anlayışı imkân nispetince tespit edilerek ortaya koyulacaktır.

Çalışmamızda görüleceği üzere Zaza atasözlerinin Türk atasözleri ile olan bazı benzerlikleri mevcuttur. Kabaklı'ya göre "Hemen bütün milletlerde benzer anlamlara gelen atasözleri vardır. Bu durum kavimler ve soylar arasında eski ve bilinmeyen manevi ilişkileri göstermektedir. Hangi milletten olursa olsun insanların düşünce yapısının çok defa aynı noktalarda birleştiği de şüphesizdir."² Kanaatimizce insanın var oluşundan bu yana üzerine eklenerek, kuşaktan kuşağa aktarılan atasözleri her şeyiyle tek bir millete ait olamaz. Bugün olduğu gibi geçmişte de yeryüzünde başka toplumlarla göçler, savaşlar, kültürel, siyasi ve ekonomik ilişkiler doğrultusunda etkileşim kaçınılmazdır. Bunun tabii sonucu olarak milletlerin kültürü, tarih boyunca iç ve dış tesirlerden etkilenerek çeşitlilik kazanmıştır. Bu nedenle bir kültür zenginliğinin ifadesi olarak ortaya çıkan, özlü anlatım araçları olan, farklı uluslara ait atasözleri arasındaki benzerlikler de tabiidir. Milletlerarası atasözlerindeki bu şaşırtıcı benzerlik, atasözlerinin sadece ulusun kendi içinde değil milletlerarası iletişim ve kaynaşmaya yol açan kültürel bir köprü görevi gördüklerini ispat eder. Kültür alışverişinde bulunmamış bir kültürün varlığından söz etmek mümkün değildir. Ancak biz burada asıl amacımız olmadığı için mevzubahis atasözlerinin Türkçe'de mevcut versiyonlarını dile getirmeyecek, mukayese çabasına girmeyeceğiz. Ayrıca bizim burada yaptığımız çalışma Zaza kültürünün eğitim anlayışını, bütün kaynakları ve yaşayan kültürü incelemek suretiyle gerçekleşmediği için dile getirdiğimiz hususlar Zaza "kültüründe eğitim anlayışı kesin olarak şu şekildedir", biçiminde yargı bildirmeyecektir. Burada Zaza kültüründe sık kullanılan kavram ve ifa-

2 Ahmet Kabaklı, *Türk Edebiyatı 1*, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 80.

delerden hareketle söz konusu olabilecek muhtemel yaklaşım ve manaları dile getirmiş olacağız.

İnsanın eğitilmesinde toplum tarafından etkili ve belirleyici olan her şey eğitimin sosyal temelleri olarak ele alınmıştır. Toplum tarafından etkili ve belirleyici olan konular atasözlerinde işlenmiştir. Dolayısıyla atasözlerini eğitim süreci içinde kullanmak öğrenim açısından oldukça etkili bir yöntem olacaktır. Bu nedenle halk biliminin en önemli ürünlerinden olan atasözleri eğitim amacıyla kullanılabilir. Bu anlayıştan hareketle Zaza atasözlerinde eğitim üzerine yaptığımız çalışma esnasında Mesut Özcan'ın Kaynak yayınlarından çıkan "*Dersim (Zaza) Atasözleri*" adlı eseri ile İbrahim Bukan'ın "*Zazaca-Türkçe Atasözleri ve Özlü Sözler*" isimli eserlerinden faydalandık. Bu iki çalışmanın varlığı, atasözlerin tespiti hususunda kapsamlı bir saha çalışması yapmamıza ihtiyaç bırakmadı. Buna rağmen büyük ölçüde ele aldığımız atasözlerini Zaza olarak bilinen kimselerle yüz yüze görüşerek teyide tabi tutmaya çalıştık. Eğitimle ilgili Zaza atasözlerine geçmezden önce atasözünün tanımı üzerinde kısaca durmak yerinde olacaktır.

Atasözü

Atasözü kavramı; Göktürk, Uygur ve Karahanlılar dönemlerinde "sab", "sav" sözcüğüyle karşılanmıştır. XI. asırda Yusuf Has Hacıb, Kutadgu Bilig'de sav yanında mesel ifadesini de kullanmıştır. Habeşçe "mesl, mesâle"; Ârâmice "meslâ, mâsâl" sözcükleri, Arapça'da "masal, mesel" ve çoğul şekliyle "emsal" biçimini almış ve bu sözcük "mukayese, karşılaştırma" anlamından atasözü kavramına doğru genişlemiştir. Arapça'dan Farsça ve Türkçe'ye geçen bu sözcük, mesel, durûb-ı emsâl, darb-ı mesel şekillerinde XX. asır başlarına kadar kullanılmıştır³.

"Halkın, doğal ve toplumsal olaylarla ilgili kanaatlarını belirleyen özlü, kısa, geleneksel halk anlatımı"⁴ şeklinde tanımı yapılan atasözlerinin "ilk söyleyicileri tespit edilemeyen, hayat prensibi olacak fikir ve düşünceleri, din, ahlâk, hukuk, iktisat, terbiye, gelenek ve görenek ile tabiat hâdiselerinden, teknikten vb. çıkacak kaideleri müşahhasan mücerrede giden yolla, bazen bir fıkra kılığında söz ve yazı ile nesillerden nesillere intikal ettiren hikmetli cümleler"⁵ şeklinde de tanımı yapılmaktadır. Bunun haricinde "Kuşaktan kuşağa halk ağzında dolaşan, kimin söylediği bilinmeyen, bir takım gerçekleri kısa ve öz bir şekilde ifade eden sözler"⁶, "milletin meydana getirdiği ve binlerce yıldan beri benimseyerek hayat düsturu edindiği hikmetli, özlü ve veciz sözler"⁷ ya da "nesilden nesile geçerek bugüne ulaşan ve atalarımızın

3 Şükrü Elçin, "Atalar Sözü", Türk Dünyası El Kitabı, TKAE Yayını, Ankara 1998, s. 453-454.

4 Orhan Acıpayamlı, *Halkbilim Terimleri Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 1978, s. 283.

5 Şükrü Elçin, *Halk Edebiyatına Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara 2004, s. 625.

6 Sabahat Emir, *Atasözleri ve Vecizelerin Açıklamaları*, Emir Yayınları, İstanbul 1983, s. 25.

7 Hasan Köksal, *Milli Destanlarımız ve Türk Halk Edebiyatı*, Toker Yayınları, İstanbul 2002, s.

hayat tecrübelerini, düşünce ve anlayışlarını öğüt hâlinde anlatan ve milletin ortak malı olan yalın sözler⁸ şeklinde de tarifler yapılmaktadır.

Daha kapsamlı ve geniş haliyle ifade edilecek olursak; bir ulusun geniş halk kitlelerinin yüzyıllar boyunca yaşadığı deneyim, gözlem ve bunlardan doğan düşüncelere dayanan; genel kural ve düstur niteliği taşıyan veya bir doğruyu ortaya koyan; söyleyeni unutulduğu için halkın ortak malı olan (anonim); kısa özlü ve kalıplaşmış; içinde yargı bulunan bir tümce değerindeki sözlerdir.⁹

Verilen tanımların ortak noktası, atasözlerinin yaşanan olaylar ve tecrübeler doğrultusunda, eskiden söylenmiş olması, söyleyeninin belli olmaması ve bu sözlerin insanlar tarafından benimsenmiş olması gerçeğidir. Atasözlerinin amacı ise; yol göstermek, ders ve öğüt vermek, insanların ibret alması için gerçekleri bildirmektir.

Eğitimde Aile ve Çevrenin Önemi

Aralarında gerçek veya uzlaşma bir akrabalık bağı olan yani bütün sosyal münasebetleri bir soy etrafında toplanmış zümrelere aile denir.¹⁰ Aile normal şartlarda insanların karşılaştığı ilk sosyal gruptur. Bu bakımdan fertlerin sosyo-kültürel değerleri ilk öğrenmeye başladıkları yer de aile ortamıdır. Çocuklar hem sosyo kültürel değerleri ve tutumları hem de özel bazı davranış biçimlerini anne-babayı örnek alarak öğrenirler.¹¹

Zaza atasözlerinde ailenin ehemmiyetinin kavrandığı ve bunun ifade edildiği dikkat çekmektedir. Ailenin merkezi buluşma noktası ve yaşam merkezi olan evin “Ev senindir cennet de olsa cehennem de olsa”¹² şeklinde değerlendirilmesi ve aidiyetin vurgulanması son derece önemlidir. Nitekim ev, insan karakterini şekillendiren ilk ve en önemli okuldur. Her insanoğlu en iyi ahlak terbiyesini evde alır. Çünkü bütün ömrü boyunca sürüp giden ve ölümle sona eren ahlak kurallarını orada öğrenmektedir.¹³

Ailenin sahip olduğu birçok fonksiyon yanında en önemlilerinden birisi belki birincisi eğitici bir özelliğe sahip olmasıdır.¹⁴ Çocuk aileden büyük ölçüde

---

200.

8 Fethi Gözler, *Türkçe Deyimler Türkçe ve Edebiyat Terimleri Sözlüğü*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1994, s. 171.

9 Şöhret Türkmen Aktaş, *Seçme Atasözleri ve Eleştirmeli Açıklamaları*, Akçağ Yayınları, Ankara 2004, s. 13.

10 Hilmi Ziya Ülken, *Sosyoloji*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1943, s. 268.

11 Feyzullah Eroğlu, *Davranış Bilimleri*, Beta Basım Yayım, İstanbul, 1996, s. 144.

12 Mesut Özcan, *Dersim (Zaza) Atasözleri*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1992, s. 16.

13 Samuel Smiles, *Karakter*, (çev. Mustafa Ertem), Doğan Kardeş Matbaacılık, İstanbul 1975, s. 27.

14 Hüseyin Akyüz, *Eğitim Sosyolojisinin Temel Kavram ve Alanları Üzerine Bir Araştırma*, MEB Yayınları, Ankara 1991, s. 238.

etkilenerek büyür. Bu durum “Her ot kendi kökünün üstünde yetişir¹⁵ atasözünde dile getirilmektedir. Her ne kadar aile eğitimin merkezi olsa da çocuğun etkilenmesi her zaman olumlu biçimde gerçekleşmez. Bir Zaza atasözünde de bu gerçeğe uygun olarak “Cesur bilgili insandan da gevşek insan olunur.(gevşek oğlu olunur)”¹⁶ denilmektedir. Ayrıca “Babası değirmenden geliyor oğlu şehri soruyor”¹⁷ atasözü de bu durumun farklı şekilde ifadesidir.

Aile; içinde büyüdüğümüz, değerleri ve alışkanlıkları kazandığımız, kendi değerlerimizi oluşturmada çok önemli rol oynayan ve daha tanımlanamayan pek çok şeyi bize yaşatan ve kazandıran kurumdur.¹⁸ Aile; çocuklarına kazandırdığı davranışlarla onların eğitim sürecini etkiler. Bu davranışların kimisi eğitime yardımcı olumlu unsurları barındırırken kimisi de olumsuz unsurları içinde barındırır.¹⁹ “Birey belirli bir toplum ve ona uygun belirli bir aile içinde biçimlenerek toplumsal bir aktör özelliğine kavuşur. Bunun anlamı toplumda ortaya çıkan, var olan sorunların büyük bir bölümü aile içinde de var demektir.”²⁰ Kötülük ve olumsuzlukların hâkim olduğu aile ve çevre sonuçta olumsuz unsurlarla bezenmiş bireylerin yetişmesine sebep teşkil etmektedir. “Kuru toprakta soğan filizlenmez gelişmez”.²¹ ve “Suyun akışı bendinden bozulmuş (iş baştan bozuk)”²² beyanlarıyla bu durumun Zaza kültüründe ifade edildiğini açıkça görmekteyiz.

Çocuk hem ailede daha fazla vakit geçirdiği için hem de ailede verilen eğitim bilişsel süreçlerin ötesinde olduğu için ailede verilen değerler eğitimi okulda verilen değerler sisteminden daha etkilidir.²³ Bireyin karakter eğitiminde öncelikli sorumlu kim denilirse şüphesiz bireyin ailesidir.²⁴ İşte “Her ağaç kendi kökleri üzerinde yükselir”²⁵, “İnsan aslına eklenirse ağaç olur yoksa çalır”²⁶ ifadeleri bu gerçeğin Zaza kültüründe bilindiği ve dile getirildiğini göstermektedir.

Her fert gerçekleştirebileceği muhtemel her davranışını, aldığı sosyal çevreye ve ortama uydurmak durumundadır. Fertlerin davranışları, çoğunlukla içinde buldukları yer ve sosyal ortama göre şekillenmekte ve bu davranışların sonuçları,

15 Özcan, *age*, s. 26.

16 Özcan, *age*, s. 28.

17 Özcan, *age*, s. 40.

18 Ali Rıza Erdem, *Etkili ve Verimli Eğitim*, Anı Yayıncılık, Ankara 2005, s. 52.

19 İbrahim Ethem Başaran, *Eğitime Giriş*, Sevinç Matbaası, Ankara 1989, s. 57.

20 Önal Sayın, “Aile İçi İlişkilerin Toplum ve Birey Boyutunda Çözümlemesi”, *Aile Yazıları 4: Evlilik Kurumu ve İlişkileri*, (der. Beylü Dikeçligil, Ahmet Çiğdem),: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, Ankara 1991, IV, 531, 536.

21 İbrahim Bukan, *Zazaca-Türkçe Atasözleri ve Özlü Sözler*, Suresur Yayınevi, Ankara 2011, s. 7.

22 Bukan, *age*, s. 8.

23 Komisyon, *Çocuk ve Aile*, Hayat Yayınları, İstanbul 2004, s. 71.

24 Ryan, K.-Bohlin, K. *Building Character in Schools*, Jossey-Bass Publishers, San Francisco 1999, s. 14.

25 Bukan, *age*, s. 18.

26 Bukan, *age*, s. 25.

toplumun kabul alanına göre olumlu veya olumsuz olarak değerlendirilmektedir.²⁷ “Dikeni olanla arkadaşlık olmaz”²⁸ ifadesi de olumsuz unsurları muhtevi çevreden ve bireylerden uzak kalmanın gereğine işaret etmektedir.

Son söz olarak ifade etmek gerekirse Zazaca atasözü olan “Doğru yapılan duvar yıkılmaz”²⁹ ifadesi işini doğru ve sağlam yapmanın yanında, çocuğu iyi bir şekilde eğitmenin ve ailede eğitimin önemini ifade etmektedir.

Okul Öncesi Eğitim

Çocuk psikolojisi üzerine yapılan çalışmalar, çocuğun şahsiyetinin temel özelliklerinin ilk beş yıl içinde, yani çocuk henüz ilkokula başlamadan önce oluştuğunu ortaya koymaktadır. Yine yapılan araştırmalara göre bu ilk beş yılda kazanılan özellikler, hayatın geri kalan kısmında da etkisini sürdürmektedir.³⁰ Buna bağlı olarak anne babaların, çocukların gençlik ve yetişkinlik dönemlerindeki hayatını son derece etkileyen çocukluk dönemine hassasiyetle eğilmeleri gerekmektedir. “İnsanın hayatı boyunca beyin ve sinir sisteminin en hızlı geliştiği dönem ilk beş yaş devresidir. En yoğun öğrenme bu dönemde görülmektedir. Yapılan araştırmalar okul öncesi dönemde kazanılan tecrübelerin, bireyin sağlıklı bir kişilik yapısı oluşturmasında, yeteneklerini en verimli şekilde geliştirebilmesinde, inanç ve değer yargılarının şekillenmesinde ve toplumda sorumluluk sahibi olabilmesinde etkili olduğunu göstermiştir. İnsanın hayatı boyunca öğreneceği şeylerin üçte ikisini 3-6 yaş arasında öğrendiği araştırmalarla açıkça ortaya konulmuştur”.³¹

Eğitimde özellikle okul öncesi dönem son derece önemli bir süreçtir. Bu hususa işaret eden bizim tespit edebildiğimiz tek bir atasözü olmakla birlikte nirengi noktasını barındıran “Çocuk küçükken terbiye edilir”³² atasözüdür. Bu ifade de Zaza kültüründe erken dönem eğitimin farkında olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır.

Kadına Bakış Açısı

Zaza kültüründe kadınların etkinlik düzeyinin ve ailedeki rolünün diğer doğu toplumlarına kıyasla farklı olduğu görülmektedir. Zazaların yaşadığı böl-

27 Eroğlu, *Davranış Bilimleri*, s. 71.

28 Bukan, *age*, s. 13.

29 Özcan, *age*, s. 20.

30 Süleyman Hayri Bolay-Mümtazer Türköne, *Din Eğitimi Raporu*, Ankara Mrk. İmam-Hatip Lis. Öğr. ve Mez. Vakfı, Ankara 1995, s. 113; Mehmet Emin Ay, “Aile Ortamında Yerine Getirilen İbadetlerin Çocuk Üzerindeki Etkileri”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 1994, sayı 1, s. 163.

31 Zeynep Nezahat Özeri, *Okul Öncesi Din ve Ahlak Eğitimi*, Değerler Eğitimi Merkezi, İstanbul 2004, s. 15.

32 Özcan, *age*, s. 21.

gelerde genelde ataerkil yapı dikkat çekerken Zaza kültüründe kadına verilen ehemmiyetin dikkat çekici boyutlarda olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Bu çerçevede “Evin direği erkektir” genel kanaatine mukabil Zaza kültüründe “Evin kadını evin direğidir”³³ denilmesi üzerinde durulmaya değer bir husustur. Bunun yanında kadının etkinlik ve gücünün ifadesi olan “Dişi söz erkek sözü keser”³⁴ atasözü de önemlidir. Ayrıca iyi ve özellikli kadınların övüldüğü “İyi kadın insanı gün ışığına çıkartır”³⁵, “Kız kendinden bir güldür”³⁶ “Kız bir güldür”³⁷, “Kadın saçıyla güzeldir”³⁸ atasözleri önemlidir.

Kadınların etkinliği ve söz sahibi olmasını destekleyen “Kadınlarla başa çıkılmaz”³⁹, “Yiğit yiğittir kadını da yiğittir erkeği de yiğittir”⁴⁰ ve “Aslan aslandır dişisi de erkeği de”⁴¹ denilmesi ayrıca erkeğin kadınının yanında sergilediği tavrı ortaya koyması açısından “Sabah kumar oynuyor akşam karısının yanında kendini övüyor”⁴² atasözü de kadının konumunu ortaya koyma açısından ehemmiyet arz etmektedir.

Diğer yandan “Kızın sükun olsun köy düşmanın olsun”⁴³ atasözü de cinsiyet olarak kadınlara verilen ehemmiyetin diğer bir ifadesidir. Kadınların yaptıkları iş ve çalışmaları takdir eden “Kadınların gecesi gündüzü belli olmaz”⁴⁴ sözü de bu bağlamda dikkat çekicidir.

Bütün bunlara ek olarak evin damadını eleştiren “Evin damadı evin eşeğidir”⁴⁵ ifadesine mukabil gelini ya da hanımları eleştiren atasözüne -var ise de- rastlamamış olmamız da dikkat çekicidir.

Çalışma Çaba ve Gayret

Başarı ve hedefe ulaşmak ancak çalışmak, çaba ve gayret sarf etmek suretiyle gerçekleştirilebilir. Çalışmanın, çaba ve gayret sarf etmenin önemi ve gereği Zaza kültüründe de sıklıkla dile getirilmektedir. Mesela “İnsan ekmezse biçemez”⁴⁶

33 Özcan, *age*, s. 17.

34 Özcan, *age*, s. 43.

35 Özcan, *age*, s. 27.

36 Bukan, *age*, s. 22.

37 Bukan, *age*, s. 22.

38 Özcan, *age*, s. 18.

39 Özcan, *age*, s. 16.

40 Özcan, *age*, s. 19.

41 Özcan, *age*, s. 38.

42 Özcan, *age*, s. 38.

43 Bukan, *age*, s. 41.

44 Özcan, *age*, s. 38.

45 Özcan, *age*, s. 42.

46 Bukan, *age*, s. 13.

“Ne ekersen onu biçersin”⁴⁷ atasözlerinde çalışmanın çaba ve gayretin önemi ifade edilirken, başarıya ulaşmada nirengi noktasının kişinin kendisi ve kendi çalışmaları olduğunu da “Ne yaparsan kendine yaparsın”⁴⁸, “Kimsenin kimsesi yok”⁴⁹, “Kimse kimsenin derdine ağlamaz”⁵⁰, “Yiyecek elin emeğiyle yenir”,⁵¹ atasözleri ortaya koymaktadır. “Ağlamayan çocuğa meme vermezler”⁵² ifadesi de bireyin kendisinin talepkâr olmasının başarmada esas olduğunu göstermektedir. Bunun haricinde çalışmanın ertelenmemesi her şeyin zamanında yapılmasının gereği “Bugünün işini yarına bırakma”⁵³ şeklinde dile getirilirken “Akan su toprakta iz bırakır”⁵⁴ ifadesiyle de az da olsa çaba ve gayretin devamlılığı ve sürekliliğinin başarıyı doğuracağı suyun toprakta iz bırakması misaliyle anlatılmaktadır.

Başarının düşmanı sayılabilecek çalışmamanın ve tembelliğin kötülüğü ise “Durgun su zamanla güneşin altında kokar”⁵⁵ atasözüyle ortaya konulmakta tembellik zemmedilmektedir.

Çocuğa Bakış

Çocuk tabiri iki yaşından ergenlik çağına kadar süren büyüme dönemi içinde bulunan insan yavrusu veya henüz erinlik dönemine erişmemiş kız veya erkek”⁵⁶ için kullanılan tabirdir. Çocuk tıp bilimlerinden toplum bilimleri, ruh bilimi, eğitim bilimleri kadar pek çok bilim dalının bundan sonra da farklı alanda dâhil olmak üzere araştırma konusu olmuş, bundan sonra da araştırma konusu olmaya devam edecektir. Biz ise burada Zaza atasözleri bağlamında çocuğa bakışı kısaca ele alacağız.

“Çocuklar evin gülüdür”⁵⁷, “Çocuktan cennet kokusu gelir”⁵⁸ atasözleri kültürde çocuğa verilen ehemmiyetin açık göstergesi olup, “Kavgâ daima çocuklar, köpekler üstüne olur”⁵⁹ atasözü de toplumda yaşanan sıkıntı ve problemlerin çocuk merkezli olduğunu ortaya koymaktadır.

Eğitim anlamda her çocuğun ailedeki sıraya göre avantajlı dezavantajlı oldu-

47 Özcan, *age*, s.18.

48 Özcan, *age*, s. 19.

49 Özcan, *age*, s. 33.

50 Özcan, *age*, s. 33.

51 Özcan, *age*, s. 18.

52 Özcan, *age*, s. 20.

53 Özcan, *age*, s. 33.

54 Bukan, *age*, s. 9.

55 Bukan, *age*, s. 9.

56 Ruşen Alaylıoğlu - A. Ferhan Oğuzkan, *Ansiklopedik Eğitim Sözlüğü*, Arif Bolat Kitabevi, İstanbul 1968, Çocuk maddesi.

57 Özcan, *age*, s. 19.

58 Bukan, *age*, s. 10.

59 Özcan, *age*, s. 44.

ğu bir takım durumlar vardır. Aile içerisinde küçük çocuk olmanın avantajlarının yanında olumsuzluğu söz konusu olsa da Zaza kültüründe küçük olmanın dezavantajlı olduğu “Evin küçüğü evin eşeğidir”⁶⁰ ifade edilmekte, olumlu tarafları vurgulanmamaktadır.

Eğitimin İmkânı Üzerine

Uzun bir süreç olan eğitim faaliyeti sonucunda bireyde istenen davranış değişikliklerini ortaya çıkarmanın, olumlu sonuçlar elde etmenin her zaman mümkün olup olmayacağı noktasında değişik görüşler ortaya konulmuştur. Bu konuda ileri sürülen 3 ayrı görüş vardır:

1. İyimser (Optimist) Görüş: Eğitimin gücünü ve etkisini savunanların görüşüdür. Bu görüş sahipleri başta Aristo olmak üzere, J.Locke, J.J. Rousseau, Descartes, Salzman gibi kimseler olup onlara göre insan ruhu yazılmaya hazır boş bir levha veya işlenmeye müsait bir balmumu gibidir. Bu görüş mensuplarına göre terbiyenin gücü ve etkisi büyüktür. İstenildikten sonra herkese amaçlanan eğitimin verilebilmesi mümkündür.

2. Kötümser (Pesimist) Görüş: Bu anlayışa göre kalıtım esas olup, eğitimin çok fazla etkisi olamaz çünkü eğitimle karakter değiştirilemez. Bu görüşü savunanların başında Schopenhaur gelmekte olup Şeyh Sadi, Lombrozo da bu kanaati paylaşanlar arasındadır. Bu görüş mensuplarına göre bireyin eğitilmesi zor, neredeyse imkânsızdır. Ancak bireyin yaratılıştan sahip olduğu hususlar eğitilebilir, aksi takdirde onun eğitilmesi pek mümkün değildir.

3. İzafiyeci (Relativist) görüş: Fransız psikologlarından Ribaud ve Clapared bu fikrin savunucularıdır. Buna göre; insanın yaratılışında bir takım esaslar vardır, terbiye bunları bazen değiştirir, fakat insanda olmayanı ise hiçbir şekilde veremez⁶¹.

Yukarıda belirtilen görüşler birbirine zıt gibi görünmekle birlikte uzmanlar tarafından dile getirilen görüşlerdir. Zaza kültüründe daha çok kötümser-pesimist görüşün hakim olduğunu, insanın değişmeyeceğine dair vurguların hakim olduğunu görmekteyiz. Mesela “Can çıkmayınca kadar huy çıkmaz”⁶², “Yılan öldürülmeyinceye kadar huyu çıkmaz”⁶³, “Beyaz koyun siyah olmaz”⁶⁴, “Tilki tüyünü değiştirir huyunu değiştirmez”⁶⁵ atasözlerinde bireyde değişmenin, değiştirmenin

60 Özcan, *age*, s. 43.

61 Bayraktar, *M. Faruk, İslam Eğitiminde Öğretmen Öğrenci Münasebetleri*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), İstanbul 1989, s. 19-25.

62 Özcan, *age*, s. 24.

63 Özcan, *age*, s. 26.

64 Özcan, *age*, s. 28.

65 Özcan, *age*, s. 31.

söz konusu olamayacağını vurgulandığını; diğer yandan “Çalı çalidan doğar -pis şeyden pis şey doğar”⁶⁶, “Asıl ve nesil aynı boydur”⁶⁷, “Herkes babasının oğludur”⁶⁸ atasözlerinde de her ne olursa olsun kişinin aslı ve kökeni ne ise kendisinin de o olacağını ve farklılığın olmayacağını dile getirildiğini görmekteyiz. Diğer yandan “Anasına bak kızını al”⁶⁹, “Yılanın yavrusu zehirsiz olmaz”⁷⁰, “Yılan yavrusu zehirsiz olmaz”⁷¹ atasözleri de bu düşüncüyü destekleyen dikkat çekici diğer atasözleridir. Ayrıca “Eğri kapı destekle düzelmez”⁷², “Eğri bacadan doğru duman çıkmaz”⁷³ atasözleri de aslın ve kökenin önemine işaret etmekte sonradan eğitilmenin çok kolay olmayacağı görüşünü desteklemektedir.

Eğitimde Bireysellik

Her ne kadar çocuklara verilen eğitim ve öğretim faaliyetinde çevre faktörlerinin etkisi ve önemi inkâr edilemese de aynı eğitimden geçen her çocuktan aynı sonucun alınmadığı da bir gerçektir. İşte Zaza kültüründe de “Beş parmak bir değil”⁷⁴, “İnsanın beş parmağı bir değil”⁷⁵ atasözleri bu hakikati ortaya koymaktadır. Bu ifade ayrıca eğitimde bireyselliğe dikkat çekmekte, herkese aynı eğitimin, aynı yöntem ve metodun geçerli olamayacağını ortaya koymaktadır. Zaza geleneğinde bireylerin farklılığına işaret eden bir başka atasözü de “Yer damar damardır insanoğlu kısım kısım”⁷⁶ sözüdür. Bu atasözü de herkesin bir ve eşit olmadığını, genel anlamda benzer veya aynı olsa da bireyler arasında davranış gelişimi ya da diğer hususlar bakımından farklılıkların olacağını, dolayısıyla onlara yaklaşımın da farklı olması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Tedricilik

Çocuk eğitimi bir süreç işidir. Ona kazandırılmak istenen davranışların onun bünyesine yerleşmesi, yavaş yavaş cereyan etmektedir. Onları yetiştirirken daima beklemek ve basit alıştırmaları bıkmadan, usanmadan tekrarlamak gerekir. Bundan dolayı anne-baba veya eğitimcinin bu kaideyi göz önünde bulundurarak sabırla ve azimle hareket etmesi gerekir.⁷⁷ Çocuğa kazandırılmak istenen bütün

66 Bukan, *age*, s. 9.

67 Bukan, *age*, s.14.

68 Bukan, *age*, s.19.

69 Özcan, *age*, s. 29.

70 Özcan, *age*, s. 31.

71 Bukan, *age*, s. 23.

72 Bukan, *age*, s. 9.

73 Bukan, *age*, s. 30.

74 Bukan, *age*, s. 30.

75 Özcan, *age*, s. 39.

76 Özcan, *age*, s. 23.

77 Savard C., *Çağdaş Pedagojiden Seçmeler*, (çev. Nejat Yüzbaşıoğulları), Milli Eğitim Bakanlığı,

iyi davranışlar yavaş yavaş ve ölçülü bir şekilde, bıktırıp usandırmadan, aşamalı olarak, benimseterek ve sevdirilerek yapılmalıdır.

Eğitimin bu yönü bilinerek yapılan faaliyetler başarıya ulaşır. Her ne kadar içinde eğitim sözü geçmese de Zaza kültüründe aşamalı ve tedrici eğitimin gereğini ifade eden “Azar azar oldu gitti tepeye çıktı”⁷⁸, “Akan su toprakta iz bırakır”⁷⁹ atasözleri son derece dikkat çekicidir. Bunun haricinde tedriciliğin yanında eğitim faaliyetleri için devamlılık ve sürekliliğin önemine işaret eden bizde de karşılığı olan “Damlayarak göl olur”⁸⁰ atasözü de tedrici eğitimin gereğini mesaj vermektedir. Aynı şekilde “Daha nal almadan at alıyor”⁸¹ atasözü de her şeyin bir zamanının olduğunu, süreç istediğini ve sabırlı olmak gerektiğini dile getirmektedir. Bunların haricinde “Sabreden insan selameti bulur”⁸² atasözü de sabrın önemine işaret etmektedir.

Teşvik ve Motivasyon

İnsanları tanımak; onları ihtiyaçları, istekleri, zayıf ve güçlü yönleri, sahip oldukları yetenekleri, değerleri, inanç ve tutumlarıyla bilmek demektir. Bunun sonucunda insanların davranışlarını önceden tahmin etmek aynı zamanda kontrol etmek, yönlendirmek, kendi davranışlarımızı, tutumlarımızı bu durumlara göre düzenlemek, iletişim içinde bulunacağımız çevremizi bu anlayışa göre oluşturmak dolayısıyla başarılı ve mutlu bir hayat yaşamak söz konusu olacaktır. Son dönemde insanların sergileyebilecekleri davranışları önceden kestirebilmek, onların inanç, tutum ve eğilimlerini araştırmak ve yönlendirmek günümüzün karmaşık sosyal yaşamı için bir ihtiyaç ve zorunluluk haline gelmiştir. Süreç içerisinde bu çabalar bir bilim dalını, insan mühendisliğini ortaya çıkarmıştır.

20. Yüzyılın sonundan itibaren bu alana büyük oranda ilgi ve yöneliş söz konusu olmuştur.⁸³ “Günümüzde motivasyon artık hemen bütün eğitimcilerin ilgilendikleri temel meseledir.”⁸⁴ Motivasyon (motivation/güdülenme); sözlükte en genel anlamıyla organizmayı belli bir nesneye veya duruma teşvik eden, eyleme sürükleyen, itici güç olarak tanımlanmakta olup⁸⁵ organizmayı hedefe ulaşmak

---

Ankara 1976, s. 43.

78 Özcan, *age*, s. 40.

79 Bukan, *age*, s. 9.

80 Bukan, *age*, s. 11.

81 Özcan, *age*, s. 24.

82 Özcan, *age*, s. 27.

83 M. Kay Alderman, *Motivation for Achievement*, Lawrence Erlbaum Associates Publishers, New Jersey 2004, s. XV.

84 Margery B. Ginsberg, Raymond J. Wlodkowski, *Diversity and Motivation*, Published by Jossey-Bass A Wiley Imprint, San Francisco 2009, s. 3.

85 Selçuk Budak, *Psikoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2000, s. 519.

için davranım yapmaya iten içsel ve dışsal olayların tümüdür.⁸⁶ “İnsanları istenilen nitelikte ve nicelikte görevini yapması için etkileme işlemine motivasyon denir”.⁸⁷ İnsan davranışlarını etkileyen çeşitli faktörlerden söz edilebilir. Ancak davranışın yönünü, şiddetini, kararlılığını belirleyen en önemli güç kaynağı olan motivasyonun⁸⁸ öneminin Zaza toplumunda kavrandığı ve dile getirildiği görülmektedir. Mesela “İnsan dürtmeyle iş yapar”⁸⁹, ifadesi bu gerçeği açıkça ortaya koymaktadır. Motivasyonla bireyin kendisi için zor görünen işleri başarabileceğini istek arzu ve motivasyon olursa başarılı sonuçlar alınabileceğini ifade eden “Eşeğin içinden gelirse attan iyi koşar”⁹⁰ atasözü de önem arz etmektedir. Ayrıca “Sana, adım altındır”⁹¹ ifadesi işe başlamanın asıl olduğu ve başlamaya yönelik teşviki ortaya koyduğu gibi “Karınca yola düşmüş demiş, Hacca gidiyorum, demişler gitme uzun yolda ölürsün. Karınca demiş bu yolda ölmek de bana yeter.”⁹² ifadesi de hedef doğrultusunda yola çıkmaya teşvik açısından önem arz etmektedir. Diğer yandan Zaza kültüründe olumsuz motivasyonun ve olumsuz söylemin kötü sonuçlarının farkında olduğunu gösteren “Birine delidir delidir deyince kendini deliliğe vurur”⁹³ atasözü de bireylere olumsuzlukla nitelendirmek yerine olumlu telkin, mesaj ve teşvik unsurlarının kullanılması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Hazır Bulunuşluk

Eğitim amacının gerçekleştirilmesi noktasında, bireyin fiziksel, zihinsel ve duygusal anlamda öğrenmeye hazır hale gelmesine ya da öğrenmeye hazır olma ölçüsüne hazır bulunuşluk denilmektedir. Hazır bulunuşluk kısaca bireyin bir davranışı yapmaya bilişsel, sosyal, duyuşsal ve psikomotor yönlerden hazır olma durumudur. Zaza kültüründe bu gerçeğin farkında olduğunu gösteren “Boynunda yuları olmayan atı meydana sürüp oynatma”⁹⁴ eğitimde hazır bulunuşluk ilkesini en güzel şekilde vurgulayan atasözü olarak dikkat çekicidir. Ayrıca “Her şey zamanında yenir”⁹⁵ ifadesi de hazır bulunuşluğun önemini ortaya koyan bir bakış açısı olarak dikkat çekmektedir. Görüldüğü gibi Zaza kültüründe eğitimin

86 Adnan Erkuş, *Psikoloji Terimleri Sözlüğü*, Doruk Yayınları, Ankara t.y., s. 22; Ziya Selçuk, *Eğitim Psikolojisi*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2007, s. 132.

87 İbrahim Ethem Başaran, *Yönetime Giriş*, A. Ü. Eğitim Bilimleri Fak. Yayınları, Ankara 1984, s. 149.

88 Nurettin Fidan, *Okulda Öğrenme ve Öğretme*, Alkım Yayınevi, Ankara 1996, s. 42.

89 Özcan, *age*, s. 35.

90 Bukan, *age*, s. 41.

91 Bukan, *age*, s. 38.

92 Bukan, *age*, s. 26-27.

93 Özcan, *age*, s. 37.

94 Özcan, *age*, s. 37.

95 Özcan, *age*, s. 25.

temel ilkelerinden birisi olan hazır bulunuşluk gerçeği bilinmekte ve bu halk dilinde de ifade edilmektedir.

Disiplin

Disiplin son yıllarda dünyanın her yerinde önem kazanan bir husus olarak dikkat çekmektedir. Disiplin Avrupa ülkelerinde de yasal ve dini çevrelerde politikada eğitimde aile içinde tartışılmaktadır.⁹⁶ Disiplin; çocuğun zihinsel duygusal ve kişilik gelişimini topluma yapıcı ve özdenetime sahip bir birey kazandırmak üzere eğitime sürecidir. Bu eğitimde anne baba bir otorite değil, rehberdir.⁹⁷ Bir başka ifadeyle disiplin, doğruların, kalıpların, karakterlerin, sağlamlığın ya da mükemmelliğin eğitimle ya da deneyimle öğretilmesidir.⁹⁸ Disiplin çocukları ve genleri kontrol etmek değil, onların kendilerine kontrol etmelerine yardımcı olmaktır. Ayrıca disiplin etme sadece vurma, öfkelenme, küstahça davranma şeklinde de algılanmaktadır ki bu da disiplini yanlış anlamaktır.⁹⁹ Nitekim Zaza kültüründe bu gerçeğin kavrandığını ve disiplin eğitiminin, şımartmanın önüne geçme noktasında önem arz ettiğini ifade eden “Yüz verdin mi astar isterler”¹⁰⁰ ifadesi önemlidir. Ayrıca “Ele gelen atı, atalarının sözünden çıkmayan evladı, kocasından erken kalkan kadını kolundan tut cennete at”¹⁰¹ ifadesi de bu çerçevede dikkat çekmektedir.

Sonuç itibarıyla eğitimde sevgi ve merhametten kastın disiplinsiz bir eğitim olmadığı, bireyin şımartılmayarak bir disiplin içerisinde belli kural ve kaidelere uymasının öğretilmesine dair gerçeğin Zaza kültüründe kavrandığı görülmektedir.

SONUÇ

Atasözleri, toplumun felsefesini yansıtan özlü sözler olarak bize sahip olduğu kültürün eğitime bakış açısı hakkında ipucu verirler. Kanaatimizce folklor ürünlerinden olan atasözlerinden yalnızca milli duyguların geliştirilmesinde değil, insanlığın ortak değerlerinin tanıtılması ve onlara karşı olumlu tutumlar kazanılmasında da faydalanılabilir. Doğal olarak folklor ürünleri eğitimde tek baş-

96 Thomas Gordon, *Çocukta Dış Disiplin mi? İç Disiplin mi?* (çev. Emel Aksay), Sistem Yayıncılık, İstanbul 2003 s. XIII; Tony Humphreys, *Disiplin Nedir? Ne değildir?* (çev. Berat Çelik), Epsilon Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 9.

97 Fitzhugh Dodson, *Sevgiyle Disiplin*, (çev. İpek Van Den Born), Kuraldışı Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 5.

98 Zig Zıglar, *Olumsuz Bir Dünyada Olumlu Bir Çocuk Yetiştirmek*, (çev. Özlem Suer), Beyaz Yayınları, İstanbul 1998, s. 357.

99 Humphreys, *Disiplin Nedir? Ne değildir?*, s. 11-12; Lee Salk, *Çocuğun Duygusal Sorunları*, (çev. Erzem Onur), Remzi Kitabevi, İstanbul 1990, s.78-79.

100 Özcan, *age*, s. 39.

101 Özcan, *age*, s. 38.

larına değil, tamamlayıcı birer unsur olarak kullanılırlar. Halk bilimi uzmanları çalışmaları ile onları kaybolmaktan kurtarıırken eğitim işi ile ilgilenenler de onları bir şekilde eğitim alanına taşımalıdır. Halk bilimi uzmanlarının derledikleri bütün malzemeleri doğrudan eğitimde kullanmaları doğal olarak beklenilmez. Bu iş farklı bilim alanlarından ve eğitimle ilgilenenlerin çabaları ve işbirliği ile olacaktır. Yaptığımız çalışmada da görüldüğü gibi nesilden nesile günümüze kadar aktarılan atasözleri -diğer kültürlerde olduğu gibi- Zaza kültürünün yaşam şartları ve gelenekleri hakkında önemli bir mirastır. Nitekim Atasözlerinin uzun ömürlü olmasında, kuşkusuz verdikleri öğütlerin eskimezliği ve çağların yıpratıcı etkisine direnebilme gücü büyük rol oynamaktadır. Atasözleri sadece verdikleri mesaj ve öğütlerin yanında toplumların yaşama biçimlerinden çıkarılmış davranış kuralları oldukları gibi, o toplumun inanışlarını, töre ve geleneklerini, dünyaya bakış biçimini de yansıtır.

Zaza geleneğinde ailede eğitime verilen önem dikkat çekici boyutlardadır. Ailenin en iyi eğitim merkezi olduğunu ve çevrenin önemini ifade eden atasözleri ile küçük yaşta eğitimin gereğine işaret eden atasözleriyle bir araya getirildiğinde eğitimin en temel konusu olan okul öncesi eğitimin gereğinin bilindiği ve bu hususun dikkatle vurgulandığı sonucuna götürmektedir.

Zaza kültüründe de eğitime bakışı sergileyen özellikle bireylerin çalışmaya sevk ve teşvik edildikleri, eğitimin imkanı çerçevesinde geniş çapta değerlendirilmelerin yapıldığını görmekteyiz. Ayrıca eğitimde bireysel farklılıklara dikkat çeken atasözlerinin mevcudiyeti, tedrici eğitim metodunun bilinmesi ve vurgulanması, teşvik ve motivasyonun farkındalığının dile getirilmesi, eğitim ilke ve metotlarından hazır bulunuşluğun bilincinde olunması dikkat çekicidir. Ayrıca eğitimde disiplinin gereği de atasözlerinde vurgulanan önemli unsurlardandır.

Çalışmamızda üzerinde durulması gereken en önemli hususlardan birisi de çocuğun dövülmesi ve şiddete yönelik başka kültürlerde sıkça rastlanan mesajların bu kültürde bulunmayışdır. Ayrıca klasik manada ataerkil yapıya sahip olunmaması ve erkek çocuğun lehinde ayrımcılığın söz konusu olmayışı da Zaza kültürünün dikkate değer yönleri olarak üzerinde durulması gereken önemli hususlardır.

Burada belirtilmesi gereken bir husus da Zaza atasözlerinde verilen eğitim mesajlarının tamamının günümüz eğitim anlayışıyla örtüşmediği gerçeğidir. Ayrıca bazı konularda birbirine muhalif görünen bazı eğitim ilke ve anlayışlarının da bu çerçevede dikkat çeken bir başka nokta olduğunu özellikle belirtmeliyiz. Sonuç olarak eğitimin bir sabır ve süreç işi olduğunun bilincinde olan Zazalar,

sabrı önermekte¹⁰², “Söylemekle iş olmaz”¹⁰³ diyerek eğitimin gerçekleşmesi için söz değil icraatın gerekliliğini vurgulamaktadır. Eğitimde metot ve yöntem gerektiğini usulsüz ve yöntemsiz çabaların ma’kes bulmayacağı gerçeğine de “Her şeyin (herkesin) bir usulü var”¹⁰⁴ ve “İşini bilmeyen insan her zaman pişman olur”¹⁰⁵ diyerek işaret eden Zazaların eğitime önemli ölçüde değer verdiklerini görüyoruz. Ancak vakıada bunların ne kadar gerçekleştirilebildiği ise ayrı bir çalışma konusu olarak bu alanda çalışan araştırmacıları beklemektedir.

KAYNAKÇA

- Acıpayamlı, Orhan, *Halkbilim Terimleri Sözlüğü*, TDK Yayınları, Ankara 1978.
- Aktaş, Şöhret Türkmen *Seçme Atasözleri ve Eleştirmeli Açıklamaları*, Akçağ Yayınları, Ankara 2004.
- Akyüz, Hüseyin *Eğitim Sosyolojisinin Temel Kavram ve Alanları Üzerine Bir Araştırma*, MEB Yayınları, Ankara 1991.
- Alaylıoğlu, Ruşen- Oğuzkan, A. Ferhan, *Ansiklopedik Eğitim Sözlüğü*, Arif Bolat Kitabevi, İstanbul 1968.
- Alderman, M. Kay, *Motivation for Achievement*, Lawrence Erlbaum Associates Publishers, New Jersey 2004.
- Ay, Mehmet Emin, “Aile Ortamında Yerine Getirilen İbadetlerin Çocuk Üzerindeki Etkileri”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 1994, sayı 1.
- Başaran, İbrahim Ethem, *Eğitime Giriş*, Sevinç Matbaası, Ankara 1989.
- _____, *Yönetime Giriş*, A. Ü. Eğitim Bilimleri Fak. Yayınları, Ankara 1984.
- Bayraktar, M. Faruk, *İslam Eğitiminde Öğretmen Öğrenci Münasebetleri*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı (İFAV), İstanbul 1989.
- _____, “Ailenin Eğitim Görevi”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 1995, sayı 2.
- Bolay, Süleyman Hayri - Türköne, Mümtazer, *Din Eğitimi Raporu*, Ankara Mrk. İmam-Hatip Lis. Öğr. ve Mez. Vakfı, Ankara 1995.
- Budak, Selçuk, *Psikoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2000.
- Bukan, İbrahim, *Zazaca-Türkçe Atasözleri ve Özlü Sözler*, Suresur Yayınevi, Ankara.
- C., Savard, *Çağdaş Pedagojiden Seçmeler*, (trc. Nejat Yüzbaşıoğulları), Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara 1976.
- Dilçin, Dehri, *Edebiyatımızda Atasözleri*, TDK Yayınları, Ankara 2000.
- Dodson, Fitzhugh, *Sevgiyle Disiplin*, (çev. İpek Van Den Born), Kuraldışı Yayıncılık, İstanbul 1998.
- Elçin, Şükrü, “Atalar Sözü”, Türk Dünyası El Kitabı, TKAE Yayını, Ankara 1998.
- _____, *Halk Edebiyatına Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara 2004.

102 “Sabreden insan selameti bulur” bkz. Özcan, *age*, s. 27.

103 Özcan, *age*, s. 22.

104 Özcan, *age*, s. 27.

105 Özcan, *age*, s. 27.

- Emir, Sabahat, *Atasözleri ve Vecizlerin Açıklamaları*, Emir Yayınları, İstanbul 1983.
- Erdem, Ali Rıza, *Etkili ve Verimli Eğitim*, Anı Yayıncılık, Ankara 2005.
- Erkuş, Adnan, *Psikoloji Terimleri Sözlüğü*, Doruk Yayınları, Ankara t.y.
- Eroğlu, Feyzullah *Davranış Bilimleri*, Beta Basım Yayım, İstanbul, 1996.
- Fidan, Nurettin, *Okulda Öğrenme ve Öğretme*, Alkım Yayınevi, Ankara 1996.
- Ginsberg, Margery B.- Wlodkowski, Raymond J., *Diversity and Motivation*, Published by Jossey-Bass A Wiley Imprint, San Francisco 2009.
- Gordon, Thomas, *Çocukta Dış Disiplin mi? İç Disiplin mi?* (çev. Emel Aksay), Sistem Yayıncılık, İstanbul 2003.
- Gözler, Fethi, *Türkçe Deyimler Türkçe ve Edebiyat Terimler Sözlüğü*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1994.
- Humphreys, Tony, *Disiplin Nedir? Ne değildir?* (çev. Berat Çelik), Epsilon Yayıncılık, İstanbul 2003.
- Kabaklı, Ahmet, *Türk Edebiyatı 1*, Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, İstanbul 1994.
- Komisyon, *Çocuk ve Aile*, Hayat Yayınları, İstanbul 2004.
- Köksal, Hasan, *Milli Destanlarımız ve Türk Halk Edebiyatı*, Toker Yayınları, İstanbul 2002.
- Özcan, Mesut *Dersim (Zaza) Atasözleri*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1992.
- Özeri, Zeynep Nezahat, *Okul Öncesi Din ve Ahlak Eğitimi*, Değerler Eğitimi Merkezi, İstanbul 2004.
- Ryan, K.,-Bohlin, K. *Building Character in Schools*, Jossey-Bass Publishers, San Francisco 1999.
- Salk, Lee, *Çocuğun Duyusal Sorunları*, (çev. Erzem Onur), Remzi Kitabevi, İstanbul 1990.
- Sayın, Önal "Aile İçi İlişkilerin Toplum ve Birey Boyutunda Çözümlemesi", *Aile Yazıları 4: Evlilik Kurumu ve İlişkileri*, (der. Beylü Dikeçligil, Ahmet Çiğdem), Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, Ankara 1991.
- Smiles, Samuel *Karakter*, (çev. Mustafa Ertem), Doğan Kardeş Matbaacılık, İstanbul 1975.
- Selçuk, Ziya, *Eğitim Psikolojisi*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2007.
- Ülken, Hilmi Ziya *Sosyoloji*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1943.
- Ziglar, Zig, *Olumsuz Bir Dünyada Olumlu Bir Çocuk Yetiştirmek*, (çev. Özlem Suer), Beyaz Yayınları, İstanbul 1998.

ZAZACA'NIN KÜRTÇE'Yİ ANLAMA YETERLİLİĞİ

Yrd. Doç. Dr. Abdulmuttalip ARPA

ÖZET

İki dil arasındaki dil birliği, o dillerin köklerinin hangi gruptan geldiği temel alınarak ortaya konur veya o dillerdeki en eski kelimelerin, sözcüklerin göz önüne alınması ile de anlaşılır. Bundan dolayıdır ki dil bilimciler, dillerin köklerini araştırırken temel olarak dilde bulunan en eski ifade şekillerini kendilerine dayanak olarak alırlar. Bu anlamda dilbilimciler, çiçek isimleri, hayvan isimleri, doğadaki cisimlere verilen diğer isimleri, dilsel kurallar eşliğinde bir değerlendirmeye tabi tutarak o dilin hangi dil grubundan geldiğine ve hangi dillerle bir diyalekt içerisinde olduğu konusunda varsayımlarını öne sürerler.

Anadolu'nun verimli topraklarında kendine yer edinmiş kadim milletlerden biri de Zaza milletidir. Zazalar günümüzde Anadolu'nun birçok yerinde varlıklarını idâme ettirmektedirler. Tarihsel süreçte Zazaların yerleşim yerleri, göçlerin, savaşların, kapitülasyonların ve ipek yolunun kesiştiği noktalar olmuştur. Bundan dolayı Zazaca, Zazalarla birlikte veya Zazalardan sonra Dicle ve Fırat nehirleri (eski Mezopotamya) arasına yerleşen halklardan kelimeler ödünç almış veya bu dillerden etkilenmiştir.

Günümüzde Zazaca üzerinde yapılan tartışmalardan biri de Zazaca'nın müstakil bir dil mi yoksa bölgede baskın dil ve kültür durumunda olan Kürtçe'nin bir lehçesi mi olduğu meselesidir. Konuyla ilgili dilbilimciler farklı görüşler ileri sürmüşlerdir.

Ancak konuyla ilgili ileri sürülen görüşler iyi tetkik edildiğinde çoğunun, dilbilimsel veri ve dayanaklardan yoksun, daha çok ideolojik mülahazalara mebni bir şekilde olduğu görülmektedir.

Bu çalışmada dilsel tartışma ve her türlü ideolojik kaygulardan uzak bir şekilde Zazaca'nın Kürtçe'yi anlama yeterliliği ve durumu ortaya konmaya çalışılacaktır. Çalışmada Nitel Araştırma Yöntemlerinden Yarı Yapılandırılmış Görüşme Metodu uygulanacaktır. Dolayısıyla elde edilecek veriler incelenen alan araştırmaları bulgularıyla sınırlı olacaktır.

GİRİŞ

Bu araştırmamızda dile dayalı bir çalışma yapacağımızdan konuya bir altyapı oluşturacağı mülahazasından hareketle önce dil, dilin özellikleri, önemi ve dil ile ilintili bazı kavramlar hakkında bilgi vermek istiyoruz.

Dil: Bir sesli işaretler sistemi olan dil, aynı toplulukta yaşayan veya aynı milletten olan insanların anlaşabilmelerini sağlayan en gelişmiş iletişim aracıdır. (Ulmann, 1975: 23). Dilin kaynağı çok eskilere dayanır ve dilin kendinden doğma kuralları vardır. Dil, toplumun ortaklaşa meydana getirdiği ve kullandığı canlı bir varlık, sosyal bir kurumdur.

Ana dil: Bugün ses yapısı, şekil ve anlam bakımından birbirinden az ya da çok farklılaşmış bulunan dil veya lehçelerin, kök bakımından bilinmeyen bir tarihte birleştikleri ortak dil: Ana Türkçe, Ana Moğolca, Ana Altayca, Lâtince vb.

Ana dili: İnsanın doğup büyüdüğü aile ve soyca bağlı bulunduğu toplum çevresinden öğrendiği, bilinçaltına inen ve kişilerle toplum arasındaki ilişkilerde en güçlü bağı oluşturan dil.

Lehçe: Bir dilin izlenemeyen ondan ayrılmış koludur. Coğrafi ve kültürel etmenler bu ayrılmada rol oynar. Lehçelerde, ses, şekil ve kelime ayrılıkları çok büyüktür. (Temmmâm, 1958: 184). Bazı dilciler, büyük ayrılıklarda lehçeyi başka bir dil olarak kabul etmeyi de önerirler. Çuvaşça ve Yakutça, Türkçenin lehçeleridir. Yakutlar, Sibirya'nın kuzeyinde otururlar, Şamanist ve Ortodoks'turlar. Çuvaşlar ise Volga'nın iki kolunun kesiştiği bölgededirler ve Ortodoks dinindedirler.

Şive: Bir dilin izlenebilen tarihi dönemlerinde ayrılmış koludur. Ayrılıklar, lehçede olduğu kadar değildir. İstanbul'da *gelirim* derken, Türkistan şivesinde *kelür men* denir. Ayrılık yazı diline girmiştir. Sınıflamalar da yazı dillerine göre olur.

Ağız: Ağız (parler, mundart) ise, aynı lehçe içinde daha küçük yerleşim bölgelerine özgü olan ve daha küçük ayrımlara dayanan konuşma biçimidir. (Aksan, 2002: 141-142). Bir başka ifadeyle dilin yalnız söyleyiş farklılığı gösteren koludur. Bu fark yazı diline girmez.

Karadeniz ağzı, Konya ağzı gibi . *Geliyorum* yerine *geliyom* der, fakat *geliyom* diye yazmaz.

Yalnız, ilim terimi olarak yapılan bu ayırım, günlük kullanışta karışıktır. Konya şivesi, İstanbul lehçesi gibi... Konuşma dilinde nasıl olursa olsun her ülkenin tek bir resmi yazı dili ve alfabesi vardır. Bunun için yazı diline, kültür dili veya edebi dil de denir.

Aynı ağzının içinde söylenişi ve yazılışı farklı kelimeler de olabilir. *Almayayım* yerine *almiim* denmesi gibi.

Dilin Özellikleri

1. Dil canlı bir varlıktır: Bunu, dilimizdeki bazı kelimelerin zamanla yok olmasıyla (budun), bazı kelimelerin anlam değişikliğine uğramasıyla (yavuz: kötüyüğit), başka dillerden kelimeler alınmasıyla (misafir), sonradan türetme yoluyla yeni kelimeler oluşturulmasıyla (bilgisayar) açıklayabiliriz. Öyle ki, artık Türkçenin lehçeleri arasındaki ortaklıklar fark edilemeyecek kadar azalmış, Türkçenin kolları anlaşılmasız derecede büyük değişikliklere uğramıştır.

2. Dil sosyal bir kurumdur: Sosyaldir, çünkü milletin veya halkın ortak varlığıdır. O halk, dilindeki kelimeler ve anlamları üzerinde anlaşmıştır. Dil, sosyal yapıdaki değişimleri yansıtır. Kurumdur, çünkü temel kuralları vardır.

3. Dil, düşüncenin göstergesidir. Bir insanın düşünce dünyasını konuşmasından anlayabiliriz; biz de konuşmalarımızı düşünce dünyamızın el verdiği ölçüde ayarlayabiliriz.

DİLİN MİLLET HAYATINDAKİ YERİ VE ÖNEMİ

Dil, hiç şüphesiz, bir milletin tarih sahnesinde var olması geleceği açısından önemli meseleler arasında yer almaktadır. Konunun önemini ifade etme bakımından, mevzuyla ilgili bir şeyler söyleyebilmemiz ve yazabilmemiz için, aslında dilin mahiyetinin ne olduğuna, neleri kapsadığına, tarihi süzgeçten geçip günümüze kadar nasıl geldiğine, istikbalimiz açısından onun olmazsa olmazımız olup olmadığına bakmamız ve buna göre değerlendirmemiz gerekmektedir. Dil, varlığın kendi var oluşunu ifade etmesi açısından olmazsa olmaz unsurlarından biridir. Her ne kadar o, seslerin, heceler, kelimelerin ve cümle gruplarının anlamlı ve ahenkli bir şekilde bir araya geldiği bir semboller bütünü olsa da, onu milletlerin varlığı, devamlılığı ve geleceği açısından değerlendirdiğimizde dil; bir milletin kendisini, yaşayışını, kültürünü, inancını, devlet anlayışını, tarih şuuruunu, geleneklerini, göreneklerini, eğitimini, teknolojisini, mimarisini, musikisini,

yeme-içme şeklini, giyimini, mutfak kültürünü, yatmasını, kalkmasını; başka bir ifadeyle folklorunu; iç ve dış dünyasını söz ve yazıyı kullanarak ifade ettiği, asla vazgeçilmesi mümkün olmayan şah damarı niteliğinde bir unsurdur. Ünlü düşünür Wittgenstein: “Dilimin sınırları dünyamın sınırlarıdır” ifadesindeki gerçekle, dilin sadece düşünceyi aktaran kuru bir ifade unsuru olmadığını, aynı zamanda dilin, kişinin dünyayı algılama biçimi olduğunu ifade etmektedir. Bu açıdan dil, düşünce şeklimizle de yakından ilgilidir.

Günümüzde Arapça, İngilizce, Fransızca gibi dilsel altyapısını sağlamış, edebi olarak da yüksek seviyede ve sürekli bir gelişim içerisinde olan diller olduğu gibi bunun yanında bu vasıfları yakalayamayan hatta sadece sözlü şekilde devam eden diller de vardır. Maalesef bu çalışmada ele alacağımız Zazaca ve Kürtçe dilleri daha gelişim ve olgunlaşmasını yakalayamamış diller arasındadır.

Zazalar, büyük Hint-Avrupa dil ailesinin İrani dillerine ait bir dil olan Zazaca’yı konuşan ve Türkiye’nin çoğunlukla Doğu Anadolu Bölgesi’nde yaşayan bir halktır.

Günümüzde Zazalar Doğu ve Güneydoğu Anadolu’nun Fırat ve Dicle su havzasında ve dağlık alanlarda yaşarlar. İskan ettikleri yer enlem 37,8°- 42° ve boylam 37,8°- 40° arasında yer alan bölgede (Aktüel, sayı:8, s.34) il olarak Sivas’tan Karlıova’ya, Gümüşhane’den Urfa’ya kadar uzanır. Yoğunluk olarak Bingöl ve Tunceli’de yaşarlar. Bu iki ilde nüfusun çoğunluğu oluştururlar. Erzinçan, Elazığ, Sivas, Diyarbakır, illerinde ise azınlık durumundadırlar. Kangal, Zara, Ulaş, İmranlı, Hafik, Gürün (Sivas), Varto (Muş), Gerger (Adıyaman), Hınıs, Mutki (Bitlis), Sason, Kozluk, Gercüş (Batman) , Dicle, Ergani, Hani, Lice, Kulp, Çermik, Çüngüş (Diyarbakır) ilçelerinde de yaşamaktadırlar. Ayrıca İstanbul, Ankara, Bursa, Kocaeli, İzmir, Mersin, Aksaray şehirleri ve birçok ilçeye göç etmiş Zaza mevcuttur. Almanya, Avusturya, İsviçre, Hollanda, Belçika, Fransa, İsveç, Danimarka gibi Avrupa ülkelerinde bulunan Zaza sayısı tahminen 500.000’dir. (Aktüel, sayı:8, s.34-39) Cambul (Kazakistan) Batum (Gürcistan) ve Musul bölgelerinde de Zazalar vardır. Zazalar’ın nüfusu hakkında kesin ve sağlıklı bir bilgi mevcut değildir. Genellikle dünyadaki Zaza nüfusuna dair olarak 1 milyon ile 2 milyon arasında değişen tahminler mevcuttur.

Yukarda görüldüğü gibi Anadolu’nun birçok yerinde varlıklarını idâme ettiren Zazalar, tarihsel süreçte yerleşim yerleri, göçlerin, savaşların, kapitülasyonların ve ipek yolunun kesiştiği noktalar olmuştur. Bundan dolayı Zazaca, Zazalarla birlikte veya Zazalardan sonra Dicle ve Fırat nehirleri (eski Mezopotamya) arasına yerleşen halklardan kelimeler ödünç almış veya bu dillerden etkilenmiştir.

Zazaca’nın yerel olarak Zazaki, Dersimce, Dımilki, Şo-Bê gibi birkaç farklı adlandırması vardır. Edebi anlamda bir hayli zaaf içerisinde olan Zazaca’ya en

önemli eser olarak Ehmedê Xani'nin Mewlid adlı kitabı (1899 m) ile Usman Efendiyo Babic tarafından Arap alfabesiyle yazılmış Zazaca mevlid (Şam, 1933) gösterilmektedir.

Latin alfabesine esas alınan Zazaca yazılış sistemi (Dilbilimci Prof. C.M. Jacobson'un Zazaca'ya uyarladığı alfabe, Jacobson Alfabeti), 1980'li yıllarda İsveç, Fransa ve Almanya gibi ülkelere göç eden Zazalar'ın gayetleriyle yayıldı ve Türkiye'de Zazaca dergileri ve kitaplarının yayınlanmasına yardımcı oldu. Bu alfabede 32 harften oluşur. 1980'lerden itibaren Zazaca olarak birçok dergi ve kitap yayınlandı. Yine günümüzde sayısı 6'yı bulan Zazaca mevlitler telif edildi. Zazaca'nın yaşatıldığı en önemli alan ise müzik olarak değerlendirilebilir. Sılo Qıç, Rençber, Sey Qaji, Dewres Baba, Rençber Aziz, Mehmet Çapan, Hüseyin Doğanay gibi halk ozanları Zaza Halk Müziğinin 20.yy'daki başlıca önemli temsilcileridir. Bunun dışında 90'lı yıllardan itibaren Metin - Kemal Kahraman, Ahmet - Mikail Aslan, Nilüfer Akbal, Yılmaz Çelik, Avni Polat, Vengê Sodiri, Grup Munzur gibi sanatçılar ve müzik grupları da Zaza Müziğini batı müziğiyle tanıştırmışlardır.

Alevi Zazalarda ibadet dilinin Zazaca olması Tunceli'de bu dilin geçmişte kutsal kabul edilmesine neden olmuştur. Yörede Zazaca'dan bahsedilirken "Zonê Xızırı" (Hızır'ın Dili) diye bir kutsama deymi kullanılır. Tunceli Zazaca'sında yazılı hale getirilen yüzlerce "dêse" (deyiş, Alevi müziğinde ilahi) vardır.

Günümüzde Zazaların etnik anlamda sınıflandırılması politik bir tartışma konusu olmuştur. Bu tartışmada genel hatlarıyla öne çıkan üç grup ve tezleri mevcuttur. Birinci grup Zazaları başlı başına ayrı bir etnisite olarak görmekte; ikinci grup Zazaları Kürt olarak saymakta; Üçüncü grup ise Zazaları Türk olarak değerlendirmektedir. Hatta geçmişte bazı Ermeni araştırmacılar tarafından, Zazaların Ermeni kökenli bir halk olduğu iddiası da ortaya atılmıştır. Bu iddianın bir başka çeşidi de, Doğu Anadolu'da yaşayan Ermenilerden bazılarının Osmanlı'nın son dönemlerinde Zaza'ya dönüştüğü şeklindedir.

Zazaların etnik kimliğine yönelik bu tartışmalar beraberinde dilleri üzerinde de bir tartışma başlatmış; bu bağlamda Zazaca'nın müstakil bir dil mi? yoksa yaşadıkları yerler itibarıyla baskın dil ve kültür konumunda olan Kürtçe, Türkçe ve Farsça'nın bir kolu ve uzantısı mı? şeklinde fikirler ortaya atılmıştır. Bu tartışmalar arasında en çok gündeme gelen ve sıcaklığını devam ettiren görüş Zazaca'nın müstakil bir dil olduğu ile Zazaca'nın Kürtçe'nin bir lehçesi olduğu düşünceleridir.

Bu çalışmada Zazaların etnik ve dilsel kökenleri arayışı içerisine girilmeyecektir. Çalışmanın hedefi o da değildir. Çalışmada dilsel tartışma ve her türlü ideolojik kaygılardan uzak bir şekilde Zazaca'nın Kürtçe'yi anlama düzeyi ve yeterliliği or-

taya konmaya çalışılacaktır. Amaç iki dil arasındaki mesafe hakkında bir fikir elde etmek ve sosyal bilimcilere bu yönde bir veri oluşturmaktır. Araştırmada tespitlerin ortaya konması için Zazaların yaşadığı farklı bölgelerden farklı yaş, cinsiyet, konum ve meslektan katılımcılar seçilmiştir. Çalışmada *Nitel Araştırma Yöntemlerinden Yarı Yapılandırılmış Görüşme Metodu* uygulanacaktır. Dolayısıyla elde edilecek veriler incelenen alan araştırmaları bulgularıyla sınırlı olacaktır.

YÖNTEM

Bu başlık altında araştırmanın modeli, örnekleme, verilerin derlenmesi ve çözümlenmesi konuları ele alınmıştır.

Araştırmanın Modeli

Araştırmamızda “nitel araştırma yöntemi” esas alınmıştır. Nitel araştırma “gözlem, görüşme, doküman analizi gibi nitel veri toplama yöntemlerinin kullanıldığı, algıların ve olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konulmasına yönelik nitel bir sürecin izlendiği araştırmadır.” (Yıldırım-Şimşek, 2008:39). Araştırma için tarama türünde nitel bir araştırma deseni yapılarak görüşme yoluyla veri toplanmıştır. “Görüşme tekniği, nitel araştırmaların yanında nicel araştırmalarda da kullanılmaktadır. Ancak nitel araştırmalarda görüşme kişilerin bakış açısını ortaya çıkarmayı amaçlar. Bu nedenle görüşülen kimselerin anlam dünyasını, duygu ve düşüncelerini anlamak, nicel görüşmelerdeki gibi yüzeysel değil daha derin bilgi edinmek asıl amaçtır.” (Kuş, 2003: 87). Bu nedenle nitel görüşmeler; eğitimciler, siyaset bilimciler ile sosyologlar ve diğer sosyal bilimciler için temel araştırma alanları olarak dikkat çekmektedir.

Nitel araştırma yöntemlerinden olan “görüşmeler” ile ilgili alan yazında farklı sınıflandırmalar bulunmaktadır. M. Smith tarafından görüşmeler “yapılandırılmış (structured)”, “yarı yapılandırılmış (semi-structured)” ve “yapılandırılmamış (unstructured) görüşmeler” olarak sınıflandırılmıştır. (Smith, 2003: 128).

“Yarı yapılandırılmış görüşmelerde araştırmacı görüşülene yönelteceği belli başlı soruları hazırlar. Ancak görüşme esnasında soru sırasına uymak zorunda değildir. Yeni sorular sorma gereğini hissederse onları da görüşülene sorar.” (Mil, 2007: 8). Önceden belirlenmiş soru başlıkları altında açık uçlu soruların olması, derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilebilmesi için yanıtlayıcının soruları serbestçe yanıtladığı bir görüşme türü olması münasebetiyle “yarı yapılandırılmış görüşme” yönteminin, bu araştırmada amacı gerçekleştirme açısından daha işlevsel olacağı düşünülmüştür. Bu doğrultuda araştırmamızda, seçtiğimiz bölgeler özelinde Zazaca'nın Kürt dili karşısındaki durumunu tespite yönelik derinlemesine bilgi toplayabilmek amacıyla tarafımızca görüşme türlerinden “yarı yapılandırılmış” görüşmeler tercih edilmiştir

Katılımcılar

Araştırma, 2012 yılı itibariyle Türkiye’de Zazaların yoğunluklu olarak yaşadığı Doğu ve Güneydoğu’daki illerde (Bingöl, Diyarbakır, Elazığ, Tunceli, Erzincan, Şanlıurfa) ikamet eden farklı yaş ve meslek gruplarından oluşan toplam on kişinin katılımıyla gerçekleştirilmiştir. Katılımcılar seçilirken sadece Zazaca bilip hiç Kürtçe bilmeyen ilkesine bağlı kalınmıştır. Çalışmada gönüllülük esasına dayalı olarak ilgili kişilerle görüşülmüştür. Bu kişilerin seçiminde köy ve şehir merkezi gibi ikamet yerleri, eğitim düzeyleri, genel kültür seviyeleri ve çevrelerindeki diğer Kürtlerle beraber yaşayıp yaşamadığı gibi bir takım hususiyetlere dikkat edilmiştir.

Çizelge 1. Katılımcıların dağılımı

	Bay	Bayan
Cinsiyet	6	4
Okuma-yazma bilmeyen	0	1
İlköğretim mezunu	1	1
Lise mezunu	2	1
Üniversite mezunu	3	1
Kürt bölg. bulunma	3	3
Zazaca eğitim alan	1	0
Zazaca Medyayı takip eden	1	0
Dini eğitim almayan	5	3

Çizelge 1’de görüldüğü üzere katılımcı kişiler erkek ve kadınlardan müteşekkil olup yaşları, eğitim düzeyleri ve diğer yabancı dil bilme durumları birbirlerinden farklılık arz etmektedir. On katılımcınının 6’sı erkek, 4’ü ise bayanlardan oluşmaktadır. Katılımcıların çoğu şehir merkezinde yaşamakta aralarında kırsal kesimde yaşayanlar da vardır. Ayrıca katılımcılardan bir kısmı Kürt nüfusun daha yoğun ve baskın olduğu bölgede yaşarken bir kısmı da Kürtlerle yaşamalarında herhangi bir ilişki ve iletişimde bulunmamıştır. Yine katılımcıların dini eğitim durumları da birbirinden farklılık göstermektedir. Katılımcı kişilerin görüşleri aktarılırken görüşme sırasına uygun olarak K1, K2, K3... şeklinde kodlama sistemi kullanılacaktır.

Verilerin Toplanması

Yarı yapılandırılmış olarak gerçekleştirdiğimiz görüşmeler için Kürtçe’den din, siyaset, sağlık, spor, eğitim ve genel kültür gibi farklı alanlardan günlük ha-

yatta sık kullanılan, bilimsel ifade ve kavramlar içermeyen, edebî düzeyleri sade olan sekiz tane cümle hazırlanmıştır. Seçilen cümleler sade bir tarzda olup, belli bir ihtisas gerektirmeyen rahatlıkla anlaşılması mümkün olan cümlelerdir. Burada tüm yönleriyle Zazaca'nın Kürtçe'yi anlama oranını ölçmeye kısacası aralarındaki mesafeyi tespit etmeye amaçladık. Görüşmeler ortalama 30–60 dakika arası sürmüş ve anlatılanlar olduğu gibi bilgisayara not edilmiştir. Bu kapsamda görüşmelerde, katılımcılara aşağıdaki cümlelerin anlamları sorulmuştur.

1-Ez tenê jibo xuda iman dıkım û jibo wı ibadet dıkım.

“Ben yalnız Allah'a iman eder, ona ibadet ederim.”

2-Kuçık çi nêr be çi mê be her kuçike.

“Köpek dişi de olsa erkek de olsa köpektir.”

3-Paqqi bingeha tendüristiya jiyanêye.

“Temizlik sağlıklı yaşamının temelidir.”

4-Devlet isal zêdehi li muçeyên karkeran nake.

“Devlet bu sene işçi maaşlarına zam yapmayacak.”

5-İsal lı pêşbirka piştananê de bavê ehmet bı ser ket.

“Bu sene güreş müsabakasını Ahmed'in babası kazandı.”

6-İsal zıvistanê berf zehf bari lê belê baran hındık bari.

“Bu kış kar çok fazla yağdı, yağmur ise az yağdı.”

7-Perwerdeya xwandekaran meha ilonê dest pê dike.

“Öğrencilerin eğitim dönemi eylül ayında başlayacak.”

8-Ez xwarina şivê saet 8(hêştê)de dixwım saet 10(dêhan) da ji dirazim.

“Ben akşam yemeğini saat 8'de yer, saat 10' da da uyurum.”

Verilerin Çözümlemesi ve Yorumlanması

Görüşmeler sonrasında betimsel analiz aşağıdaki işlemler gerçekleştirilerek yapılmıştır.

1. Gerçekleştirdiğimiz tüm görüşmelerin, üzerinde hiçbir değişiklik yapılmadan dökümleri yapılmıştır.

2. Elde edilen veriler sistematik ve açık biçimde işlenmiş, veriler okunmuş ve düzenlenmiş, anlamlı, mantıklı biçimde bir araya getirilerek doğrudan alıntılar seçilmiştir.

3. Betimlenen malumat daha sonra açıklanmış, yorumlanmış, neden-sonuç ilişkileri incelenmiştir. Bu çerçevede ortaya çıkan temalar ilişkilendirilerek, ileriye yönelik tahminlerde bulunulmuştur. Böylece bulgular tanımlanmış ve yorumlanmıştır.

Ayrıca oluşturulan tematik çerçevenin ve verilerin güvenilirliğini sağlamak için nitel araştırma ve alan bilgisine sahip iki uzmanın görüşüne başvurulmuştur.

BULGULAR VE YORUMLAR

Katılımcıların Zazaca'nın günlük hayatta konuşma durumları

Bu kapsamda tüm katılımcılara Zazaca'yı ne derece konuşabildikleri, Zazaca herhangi bir eğitim alıp-almadıkları, aile bireyleri arasında iletişimin hangi dille sağlandığı, sosyal hayatta Zazaca'ya ne derece yer verdikleri gibi bir takım sorular yöneltildi. Bu anlamda tüm katılımcıların Zazaca'yı yaşadıkları kültürel çevre ve aile ortamında öğrendikleri, dil üzerinde herhangi bir özel eğitim almamış olmalarından sahip oldukları dilin sadece sözel düzeyde işlediği görüldü. Eğitim aşamasına geçemeyen dilde edebî yönün zaafa uğradığı, dolayısıyla dilin statik bir yapıda kaldığı tespit edildi.

Katılımcıların günlük hayatta sosyal çevrede Zazaca'yı pek konuşmadıkları daha çok Zazaca'yı aile bireyleri arasında özellikle de anne-baba gibi büyükleriyle konuştukları gözlemlendi. Katılımcılardan çoğu ailede konuşulan dilin Zazaca olduğunu belirtirken, K6 ve K7 ailesinde tamamen Türkçe'nin konuşulduğunu ifade etti. Bu bağlamda kırsal kesim ve şehir merkezinde yaşayanların dillerinde seri ve akıcılık noktasında bir farklılığın yanında dilin anlam boyutunda da seviye farklılıklarının olduğu müşahade edildi.

Yine katılımcılara ailede Kürt bireyin olup-olmadığı, Türkçe bilmeyen bir Kürtle karşılaşıldığında Zazaca-Kürtçe dilleriyle ne derece anlaşabildikleri gibi sorular soruldu. Bu anlamda katılımcılardan biri hariç tümü ailelerinde Kürt bireyin bulunmadığı, evlilik vs. konularda daha çok Zazaları tercih ettikleri yönünde sözler ifade etti. Katılımcılar, bundan dolayı dilsel düzeyde Kürtçe'den pek etkilenmediklerini, bir Kürtle karşılaştıklarında anlaşılabilirlik oranlarının % 10-15 civarında olduğunu, bunun da iki dil arasındaki ortak kelimeler sayesinde gerçekleştiğini belirttiler.

Katılımcıların Kürtçe ve Zazaca yazılı ve görsel medya takip durumları

Bu bağlamda katılımcılara sorduğumuz sorular neticesinde katılımcılar, Kürtçe yazılı ve görsel medyayı dilin anlaşılmasından dolayı takip edemediklerini, zaman zaman bazı müzikleri dinlemek için Kürtçe yayın yapan bazı kanallara başvurduklarını ifade ettiler. Zazaca yayınlar noktasında ise katılımcıların bir kısmı herhangi bir Zazaca yayın hakkında bilgi sahibi olmadığını dolayısıyla bu yayınları takip etmediğini belirtirken bir kısmı da bu yayınları takip ederken anlama noktasında bir sıkıntıyla karşılaşmadıklarını ancak söz konusu

programların cazibesizliği ve aralıklarla yapılmasından ötürü sağlıklı bir takip yapamadıklarını belirttiler.

Önemli günlerde okunan Kürtçe ve Zazaca mevlitleri dinleme ve anlama ile ilgili olarak da katılımcıların çoğu bu mevlitleri dinlediklerini; Kürtçe mevlidi % 15, Zazaca mevlidi ise % 80 civarında anladıklarını belirttiler. Katılımcılardan üç tanesi de bu mevlitleri hiç dinlemediklerini ifade ettiler.

Kürtçe'yi anlama düzeyleri

Bu kapsamda katılımcılara Kürtçe'den sekiz tane farklı cümle teker teker okunmuş, kelime kelime tekrar edilerek ne anladıkları sorulmuş, cümle bazında anlayamadıkları durumu tespit edildiği anda kelime kelime anlayıp anlamadıkları test edilmiştir.

1-Ez tenê jibo xuda iman dıkım û jibo wı ibadet dıkım.

“Ben yalnız Allah'a iman eder, ona ibadet ederim.”

Dinsel ifade ve kelimeleri içeren cümleye katılımcıların verdiği cevaplar birbirine yakın derecede olmuştur. Katılımcılardan K5 ve K10 cümlelerin anlamını konteks yardımıyla tam anlarken diğer katılımcılar da “Ez”, “İmân”, “İbadet” ve “Xudâ” gibi kelimelerin anlamlarını bildiler. Burada dikkatimizi çeken husus temel dinsel kavramların müntesibi Müslüman olan dillerde orijinal lafzî yapılarını aynen korumalarıdır. Ayrıca katılımcılardan din eğitimi alanların bilinen kelimeler üzerinden kültürel birikimleri yardımıyla kısmen de olsa yakın anlamlar verdikleri görüldü. Katılımcıların cümlelerin anlamına verdikleri birkaç cevap şu şekildedir.

K4:Allah iman versin ve onunla ibadet edeyim.

K6: Ben yalnız Allah'a iman ediyorum ne ibadet ediyorum.

K7:Ben sana ibadet ederim.

K9:Allah'a iman ve ibadet et.

2-Kuçik çi nêr be çi mê be her kuçike.

“Köpek dişi de olsa erkek de olsa köpektir.”

Kürtçe'de kullanımı yaygın bir atasözü olan cümlelerin anlamını hiçbir katılımcı bilemedi. Cümleden sadece “Kuçik” kelimesine birtakım anlamlar verildi. Bu çerçevede K1, K5, K6 kelimeye doğru anlam verirken, benzerlik ve çağrışım yoluyla K4, K7 “Kaşık”, K9 da “Küçük” anlamını verdi.

3-Paqji bingeha tendüristiya jıyanêye.

“Temizlik sağlıklı yaşamanın temelidir.”

Sağlıkla ilgili olan bu cümleye katılımcıların hiçbirisi cümle düzeyinde anlam veremedi. Bazı katılımcılar cümleden hiçbir şey anlamazken K1, K2, K4, ve K6 “Pa-qiji” kelimesine “Temizlik” anlamını verdiler. Ayrıca katılımcılardan K4 Zazaca’daki çağrışımı üzerinden “jiyanêye” kelimesine “Kadın” anlamını, K9 da “Tendüristiya” kelimesine Farsça bilgisinden hareketle “Sağlıklı” anlamını vererek kelimeye doğru anlamını verdi. Söz konusu kelime Zazaca’da kullanılmamaktadır.

4-Devlet isal zêdehi li muçeyên karkeran nake.

“Devlet bu sene işçi maaşlarına zam yapmayacak.”

Ekonomi ile ilgili olan cümleye katılımcıların verdikleri cevaplar birbirinden farklı olmuştur. Cümleye hiçbir katılımcı tam doğru anlamı veremedi. Kelime düzeyinde “Devlet” ve “Nake” kelimelerini tüm katılımcılar bilirken, K1 “Karkeran” ve “Zêdehi”, K6 “İsal”, K9 “Karkeran”, K10 da “İsal” ve “Karkeran” kelimelere doğru anlam verdiler. K5 Cümleye cümle düzeyinde en yakın anlamı veren katılımcı oldu. Verdiği cevap şu şekildedir.

K5: “Devlet bu yıl kalkınma yapamadı.”

5-İsal lı pêşbirka piştananê de bavê ehmet bı ser ket.

“Bu sene güreş müsabakasını Ahmed’in babası kazandı.”

Sporla ilgili olan cümleye katılımcılar cümle düzeyinde anlam veremediler. Katılımcıların çoğunluğu Zazaca’da da kullanılmasından dolayı “Bavê” ve “Ser” kelimelerinin anlamlarını bildiler. Bir kısmı da bu kelimelere ek olarak “İsal” kelimesini bilirken, K10 ayrıca “Pêşbirka” kelimesine de anlam verebildi.

6-İsal zıvistanê berf zehf bari lê belê baran hındık bari.

“Bu kış kar çok fazla yağdı, yağmur ise az yağdı.”

İklimle ilgili kelimelerin yer aldığı cümleye katılımcılardan K5, K6, ve K10 doğru anlam verdiler. Katılımcıların tümü Zazaca’da kullanılmalarından dolayı “Zıvistanê” ve “Zehf” kelimelerini anlarken bazıları da bu kelimelere ek olarak “Burf” ve “Bari” kelimesine de anlam verebildiler. Katılımcıların verdiği cevaplardan birkaçı şöyledir.

K4: Bu kış çok soğuk geçti.

K5: Bu kış kar çok yağdı, yağmur az yağdı.

K7: Bu yıl kar çok yağdı, yağmur az yağdı.

K9: Bu sene kış kar çok yağdı, bari yağmur...az olsa

7-Perwerdeya xwandekaran meha ilonê dest pê dike.

“Öğrencilerin eğitim dönemi eylül ayında başlayacak.”

Eğitimle ilgili olan cümleye katılımcıların hiçbirisi cümle düzeyinde anlam veremedi. Zazaca'da var olduğundan "Dest" kelimesini katılımcıların hepsi anlar-ken bazıları da bu kelimeye ilaveten "Dike" kelimesinin anlamını da bildi. Ayrıca K2 "Xwande" ve "Meha" kelimelerine de doğru anlam verdi. K2 de Zazaca'daki çağrışımı üzerinden "pê" kelimesine "Arka" anlamını verdi.

8-Ez xwarina şivê saet 8 (hêştê) de dixwim saet 10 (dêhan) da ji dirazim.

"Ben akşam yemeğini saat 8'de yer, saat 10' da uyurum."

Günlük hayatta sık kullanılan ve sade bir yapıda olan cümleye katılımcılardan K5 anlamı genel olarak verebildi. Katılımcıların çoğunluğu kelime düzeyinde "Ez", "Saet" ve "Hêştê" kelimelerine Zazaca'da kullandıklarından dolayı rahatlıkla anlam verirken K6 ve K10 bu kelimelere ek olarak "Dixwim" kelimesine de doğru anlam verdiler. Ayrıca K9 "Dirazim" kelimesine doğru anlamı verirken sahip olduğu Farsça altyapısı sayesinde bu kelimeyi anladığını ifade etti. Burada incelemeye tabi tuttuğumuz bu iki dilin Farsça'yla yakın bir ilişki içerisinde olduğu hususu dikkatten kaçmamaktadır. Konu farklı bir açıdan bir çalışmaya tabi tutulabilir. Katılımcıların cümle düzeyinde verdikleri cevaplardan birkaçı şu şekildedir.

K4: Ben saat sekiz'de kalkarım, saat ikide de çıkarım.

K5: Ben yemeği akşam 8'de yerim, saat 10'da uyurum.

K9: Saat 8'den 10'a kadar uzattık.

SON DEĞERLENDİRME

Zazaca'nın Kürtçe'yi anlama oranını belirleme amacıyla Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesi kapsamında Zaza vatandaşlarla yapılan mülakatlar neticesinde katılımcıların dilleri anlama oranlarının birbirinden farklı olduğu tespit edildi. Katılımcılar arasındaki bu farklılığın oluşmasında; yaş oranları, kırsal/şehir yaşamı, eğitim ve kültürel durumlar gibi faktörlerin belirgin bir derecede etkili olduğu gözlemlendi. Araştırma sonucunda elde edilen düşünce ve kanaatleri şöyle sıralamak mümkündür:

1-Mülakat esnasında katılımcıların verdiği cevaplarda Arapça kökenli dinî kavram ve öğelerin orijinal halleriyle iki dilde de varlıklarını aynen korudukları gözlemlendi. Bu durum, müntesibi Müslüman olan milletlerin dillerinin genelinde geçerli bir durumdur. Oysa batı dillerinde söz konusu kavramların karşılıkları kendi dillerinden ürettikleri kelimelerle sağlanmıştır. Kanaatimizce Müslüman halkların kutsal olarak algıladıkları dinî kavramlara duymuş oldukları saygı ve hassasiyet bu kavramların orijinal halleriyle kalmasına vesile oldu.

2- Mülakat esnasında katılımcıların yaş oranlarının farklılığı, kırsal bölge ve şehirde yaşama gibi etkenlerin Zazaca'yı anlama ve konuşma noktasında

bir kapasite farklılığına yol açtığı mülhaza edilmiştir. Bunda Eğitim dili olan Türkçe'nin zihinsel düzeyde düşüncelerin oluşum ve şekillenmesinde baskın rol oynaması en önemli etken olarak görülmekle birlikte, çevrede ve aile bireyleri arasında giderek Türkçe'nin yaygın halde konuşulmaya başlaması da bu duruma etki eden önemli faktörlerdendir. Keza modern dönemle birlikte oluşan dil ve kültürel düzeydeki zihinsel karmaşıklar Zazaca'nın yavaş yavaş erimesine sebebiyet vermektedir. Tabi bu arada kırsal kesimde yaşayanların yukarda bahsi geçen sözkonusu etkenlerden az derecede etkilenmeleri saf dillerini kullanabilmelerine kısmen de olsa etki etmiştir.

3-Mülakat esnasında kültürel düzeyleri yüksek olmalarına rağmen katılımcıların Zazaca yazılı ve görsel medyaya pek ilgi duymadıkları görülmüştür. Mevcut Zazaca yayınların adeta araya sıkıştırma tarzında az derecede yapılması ve kalitesiz oluşu bu duruma sebep olarak gösterilmektedir. Böyle bir durumda bu dilin bilgi, birikim ve müktesebatının tüm yönleriyle sergileneceği görsel bir yayın organının oluşturulması bir ihtiyaç olarak görülmektedir.

4-Her ne kadar son dönemlerde bazı yayınlar yapılmaya başlandıysa da eğitim dili olmaması sebebiyle Zazaca günümüze kadar varlığını sözel düzeyde sürdürmüştür. Sözel tarzda işleyen bu dil, kullanım kapasitesi olarak günlük hayatın idamesi için gerekli olan belirli bir düzeyle sınırlı kalmıştır. Eğitim diline geçememesi dilin işlevsiz dolayısıyla DA statik (donuk) kalmasına yol açmış, edebî anlamda dilde bir gelişme kaydedilememiştir. İşte bu gerçeğe bağlı olarak bölge insanının okullarda seçmeli Zazaca dersi almalarının bir gereklilik olduğu, konunun uzmanları ve M.E.B. tarafından değerlendirilmesinin ihtiyaç olduğu düşüncesindeyiz.

Son söz olarak aynı coğrafyada birçok konuda aynı kaderi paylaşmış, ortak birçok öge ve unsura sahip bu iki milletin dilsel düzeyde olgudan hareketle birbirlerini ne kadar bir alan çalışması yaptık. İdeolojik ve önyargıların hakikatlerin önünde bir perde gibi durdukları bilinen bir gerçektir. Bu düşünceden hareketle olgunun en sağlıklı karar mekanizması olacağına inanarak bu mütevazı çalışmayla iki dil arasındaki mesafeyi ölçmeye yönelik bir resim çekmeye çalıştık. Çekilen resimle İki dil arasındaki ilişkinin şekli ve boyutu hakkında yorum başta Sosyal bilimciler olmak üzere dinleyici ve okuyucu verecektir.

KAYNAKLAR

Aksan, Doğan (2003), Her Yönüyle Dil (Ana Çizgileriyle Dilbilim), Ankara.
Aktüel Dergisi, Sayı:8, Eylül 1990.

Kuş, Elif, *Nitel-Nicel Araştırma Teknikleri*, Anı Yayıncılık, Ankara 2003.

Malcolm Smith, *Research Methods in Accounting*, SAGE Publications, London -Thousand Oaks, New Delhi, 2003.

Mil, Burak, *Nitel Araştırma Tekniği Olarak Görüşme*, Nitel Araştırma, Detay Yayıncılık, Ankara 2007.

S. Ullmann, *Devru'l-Kelime fî'l-Luga*, çev. Bişr, Kemal, Mektebetü'ş-Şebâb, Kahire, 1975.

Temmâm Hassân, *el-Luga Beyne'l-Mi'yâriyye ve'l-Vasfiyye*, Mektebetu el-Angeloel Mısriyye, Kahire, 1958.

Yıldırım, Ali-Şimşek, Hasan, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2008.

ZAZALARDA AŞİRET GELENEĞİ: GÖKDERE VE KASIMAN AŞİRETLERİ ÖRNEĞİ

Yrd. Doç. Dr. Mehmet KAYA

Bingöl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü,
kasimanli@gmail.com

● ÖZET:

Zaza tarihi ve Zaza aşiretlerini incelerken aşiretlerin bu perspektif içinde önemli bir yeri olduğu kabul edilmektedir. Bir aile, kan birliğinin sınırlarından öteye taşıyıp da daha geniş bir alanı kapsadığı zaman, doğal olarak aşirete dönüşür. Geleneksel kapsamlı bir ailenin kalabalık üyeleri aşiret adını alan bir topluluğu oluşturmaktadır.

Zaza aşiretler, genellikle Fırat ve Dicle havzasına yerleşmişlerdir. Bu bölgede yaşayan aşiretler yaşam alanı olarak genellikle ovalık alanları tercih etmişlerdir. Bunlardan Palu ve Kovancılar civarındaki aşiretler ise M.S. 1500'lerden günümüze kadar bu bölgede yaşamışlardır.

Palu ve Kovancılar'daki Zaza aşiretleri şunlardır: 1.Gökdere Aşiretleri: a.Hacı Aşireti, b.Parsi Aşireti, c.Dekon Aşireti, 2.Kasıman Aşireti. Gökdere, Palu ilçesinin bir köyünün ismi olmasının yanı sıra bir coğrafi sahaya verilen addır. Bu amaçla bu bölgedeki Aşiretlere Gökdere Aşiretleri adı verilir. Kasıman Aşireti'nin ise, Adıyaman'ın Gerger ilçesinden 1495-1500 yılları arasında Palu ve çevresine gelerek Palu Beyi Karacemşit Bey'in himayesine girdikleri, Palu'nun fethinde Karacemşit Bey'e yardım ettikleri ve Palu'yu birlikte fethettikleri bilinmektedir.

● Anahtar Kelimeler:

Zaza Aşiretleri, Kasıman, Gökdere.

● Abstract:

While examining Zaza history and tribes, they are regarded as important. A family naturally turns into a tribe when they spread on a very large area exceeding kindredship. The crowded members of a large traditional family compose a community called tribe.

Zaza tribes generally settle down Euphrates and Tigris river valley. Those who live around these fields generally preferred to settle down the bottom land to live. Tribes around Palu and Kovancular have lived in this area from A.D 1500 until present.

The tribes in Palu and Kovancular are as follows:

1-Gökdere tribes: a) Hacı tribe, b) Parsi tribe, c) Dekon tribe,

2-Kasıman tribe. Gökdere that is also a name of village in Palu is a name given to a geographic area. That's why the tribes in the field are called Gökdere Tribes. Kasıman Tribe is known having come from Gerger district of Adıyaman to Palu and its surroundings between the years of 1495 and 1500 and having been taken under the protection of Karacemşit Bey. It is also known that they collaborate with Karacemşit Bey to conquer Palu.

● Key Words:

Zaza Tribes, Kasıman and Gökdere

GİRİŞ

Palu'daki Zaza aşiretlerini incelemek ve araştırmak için, önce Palu'nun tarihinden kısaca bahsetmek gerekir. Çünkü Palu tarihi olmadan bazı aşiretler hakkında doğru bilgi vermek mümkün değildir. Palu ve çevresine yerleşen Zaza aşiretlerinin büyük kısmı, daha önce bu çevrede iskân etmedikleri, Karacemşit'in Palu fethine katıldıkları ya da Karaçemşit Bey'in Palu beyi olduktan sonra buraya geldikleri tahmin edilmektedir.

1. Palu'nun Tarihçesi

Palu, Urartular döneminde "Sebarities", Roma ve Bizans döneminde "Romanopolis" olarak isimlendirilmiştir¹. Palu adı, bir başka görüşe göre, yöre insanların meşe tohumları için kullandıkları "Palut"tan gelmiştir². Palut kelimesi daha sonra da Palu adını almıştır. Palu kelimesinin aslı Balu olup, Rum ağzında Balous'dur. Harput ile Çabakçur arasında kalan yöreye verilen addır³. Ayrıca Palu bölgesine Palahovid adı da verilmiştir.

1 Nurettin Ardiçoğlu Harput Tarihi, İstanbul, 1964, s. 8.

2 Mehmet Kaya, Kara Çemşit Bey ve Palu'daki Aşiretler, (Basılmamış Lisans Tezi), Elazığ, 1987,

3 Bilge Umar, Türkiye'deki Tarihsel Adlar, İstanbul. 1993, s. 111-112, 149-150

Palu, çok eski bir Tarihe sahip olup ilk çağlardan beri önemli bir yerleşim alanı olmuştur. Palu'nun ilk yerleşim merkezi, halen ilçe sınırları içerisinde bulunan Murat nehri kıyısındaki Aşmuşat'tır⁴. Antik kaynaklarda burası "Arşumusa" olarak anılmaktadır. Kısaca Palu'dan bahsedecek olursak; Palu, bölgenin en eski yerleşim birimleri arasındadır. Bölgeye Sümerler, Hurriler, Mitaniler, Hititler hâkim olmuştur. Asurlar, M.Ö. 1115 tarihinde Kızılırmak'tan Van'a kadar uzanan bölgeye hâkim olmuşlardı⁵. Urartu hükümdarı Menoa (M.Ö. 810-875) da, Zağros Dağları'ndan Palu'ya kadar olan bölgeyi istila etmiş⁶ ve Palu'ya, Urartuların yazıtlarından biri dikmiştir. M.Ö. 625-550 yıllarında bölgeye Medlerin hâkim olduğu ve M.Ö. 550'den sonra ise Perslerin hâkimiyet kurdukları anlaşılmaktadır⁷.

Palu bölgesi, M.Ö. 330'lu yıllarda Büyük İskender'in hâkimiyetine ve M.Ö. 140 tarihinden itibaren de Partların yönetimine girmiştir⁸. M.S. 297 yılında Sasanilerle Romalılar arasındaki anlaşma ile Elazığ, Tunceli, Eğil, Ergani, Palu, Hakkâri ve Cizre⁹ Romalıların yönetimine girmiştir. Sasani imparatoru II. Sapor, 279-341 tarihleri arasında Eğil, Harput Palu ve Dersim'i yeniden Sasanilerin yönetimine katmış¹⁰, ancak Romalılar, bölgeyi 387 yılında yeniden ele geçirecek hâkim olmuşlardır. Bölge, 395 senesinde kurulan Bizans İmparatorluğu hâkimiyetine girmiştir. Bizanslılar, Palu'ya Romanopolis adını vermişlerdir.

Bizans zamanında, Hz. Ömer döneminde, Halid Bin Velid komutasındaki İslam orduları, 639'da Diyarbakır, Maden, Palu ve Kiğı bölgesini fethetmişlerdir¹¹. Hz. Ali dönemindeki iç karışıklıklar nedeniyle, bölge tekrar Bizans'ın eline geçmiştir. Emevi halifesi Abdulmelik, 700-701 yılında bölgeyi Bizans'ın elinden almıştır¹². 915-917 yıllarında ise Palu, Abbasilerin yönetimine girmiştir. Daha sonra bölge Hamdaniler'in (930-980), Büveyhoğulları'nın (980-984) egemenliğinde kalmıştır. Bölge, 984-1084 tarihleri arasında Mervaniler'in egemenliğinde kalmıştır¹³.

Selçuklu akınlarından sonra, önce Mengücek Beyliği, 1087 yıllarında ise Çubukoğulları Beyliği'nin yönetimine giren Palu, 1114 yılında Artuklular'ın yönetimine geçmiştir. 14. asrın başlarında İlhanlılar'ın eline geçen bölge, 1363

4 Yusuf Bakıcı, Palu'yu Tanıtma Bülteni, Palu, 1983, s. 1-3

5 Kemalettin Köroğlu, Urartu Krallığı Döneminde Elazığ, 1993, s. 58-69

6 M. Selçuk Ar, Urartu Kılavuzu, İstanbul, 1944. s. 20-22

7 M. Salih San, Doğu Anadolu ve Muş'un İzahlı Kronolojisi, Ankara, 1982. s. 103-108

8 M. Şemsettin Günaltay, İran tarihi, Ankara, 1987, s. 257-261

9 Oktay Akşit, Roma İmparatorluğu Tarihi, İstanbul, 1985, s. 133

10 Oktay Akşit, a.g.e., s. 313

11 Said Paşa, Diyarbakır tarihi -1302

12 M. Salih San, a.g.e. s. 106

13 Süleyman Yapıcı, Palu Tarih-Kültür, İdari ve Sosyal Yapı, Elazığ, 2004, s. 28

tarihinde Dulkadiroğulları, 1444 tarihinde ise Akkoyunlu hâkimiyetine geçmiştir¹⁴. 1507'de Safeviler'in, 1515'te ise Osmanlıların yönetimine geçmiştir. Palu ve çevresi, Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı yönetimine girmiştir. Karacemşid'in Palu beyi olmasıyla, birçok aşiret bölgeye gelerek yerleşmeye başlamıştır.

2. Palu'daki Zaza Aşiretleri

Palu'nun merkez ilçe ve köylerinde yaşayan Kurmanç ve Zazaların büyük bir kısmı herhangi bir aşirete mensup değildir. Palu'da; Kurmanç aşiretleri olarak Beritan ve Kejikan aşiretleri yer alırken, Zaza aşiretleri olarak da, Kasıman, Hacı, Dekon, Parsi aşiretleri yer almaktadır.

Palu'da bulunan aşiretlerin kesin olarak nerelerden, nasıl geldiklerini bilinmemektedir. Yerleşik aşiretler olduğu gibi; İran, Irak bölgesinden gelen aşiretlerin olduğu da tahmin edilmektedir. Bu aşiretlerin genelinin Zaza, Kurmanç, Sünni ve Şafii¹⁵ olması dikkat çekicidir.

Palu hükümdarı Karacemşid, Osmanlı saltanatına bağlılığını bildirirken, aynı zamanda aşiretler de bağlılığını bildirmiştir.

Şeyh İdris-i Bitlisi'nin birinci hedefi; Kürt boyları ve emirleri Yavuz Sultan Selim'e biat ettirmek, ikinci hedefi ise¹⁶ 1514 Çaldıran Savaşı'nda Kürt emir, boy ve aşiretlerinin Osmanlı'nın yanında savaşmalarını sağlamaktır¹⁷.

Kürt coğrafyasında yabancıların egemenliği Timur ve Yavuz Sultan Selim döneminde başlamıştır. Daha önce bölgeyi işgal eden güçler, kurumsallaşma sürecini tamamlamamışlardır¹⁸. Bu aşamadan sonra, Zaza aşiretlerde feodal yapı güçlenmiş ve bu aşiretler herhangi bir gücün egemenliğine girmeden yaşamışlardır. Osmanlı-İran savaşlarında Osmanlı'nın yanında yer alarak destek vermişlerdir.

Zaza aşiretlerini incelerken Kürt aşiretlerini ayrı olarak değerlendirmek ya da bilgi edinmek, incelemek son derece zordur. Çünkü Zaza ve Kürt aşiretlerinin birçok ortak özellikleri bulunmaktadır¹⁹.

Aşiretler halinde yaşayan Kurmanç ve Zazaların idareleri bey, ağa ya da şeyhlerin elinde idi. Aşiret reisleri, genellikle emirlerin egemenliğini tanıyıp itaat etmişlerdir²⁰.

14 Dilave Akkoyunlu, Akkoyunlular ve Bayburt, Ankara, 1992, s. 43-44

15 Yılmaz Öztuna, Devletler ve Hanedanlar, Ankara, 1996 s. 509-511

16 Basıl Nikitine, a.g.e., İstanbul, 2010, s. 239

17 Medeni Ayhan, a.g.e., s. 163

18 Medeni Ayhan. Kürdistan Filozofu Ahmed-i Hani, Ankara, 1996, s.163

19 Waid Jwaich, Kürt Milliyetçiliğin Tarihi, İstanbul, 1999, s. 55

20 Muhammed Emin Zeki Beg, Kürtler ve Kürdistan Tarihi. İst. 2011. s.349

Aşiretlerde aşiret reisleri, ağalar ya da beylerin fonksiyonları oldukça fazladır. Bey'in otoritesi kesin ve son olmakla birlikte, onun üzerinde aşiret yaşlılarının belli bir denetimi vardır. Yaşlıların oyları, her zaman önemli bir ağırlık taşır.

Palu bölgesindeki aşiretlerde, toprak ağalığından ziyade, soy, sop ya da sü-lale kavramı²¹ ön plana çıkmaktadır. Bu aşiretlerin bir diğer özelliği ise, şubeleri arasında birlik ve beraberlik olması ve dış güçlere karşı her zaman tek yumruk halinde olmalarıdır²².

Aşiretlerin dikkat çekici bir özelliği, aşiret mensuplarının Sünni ve Şafii mezhebinden olmalarıdır. Aşiret mensuplarının çoğunluğu, Şeyh Said'in büyük dedesi olan Şeyh Ali Septi'nin müntesibi olduğu Nakşiliği benimseyerek bu aileye mürit olmuşlardır²³.

Bölgedeki Zaza aşiretlerinde göçebelik kısmen mevcuttur. Aşiret mensuplarının çok az kısmı hayvancılıkla uğraşırlar. Aşiretlerde, yayla-göçebe sistemi mevcuttur. Ziya Gökalp'e göre, Zazalardan yalnızca Zıkti aşireti göçebedir²⁴. Bingöl ve çevresinde yaşayan Zıktiler'in, 70-80 yıl önce göçebe oldukları bilinmektedir.

Bölgede sadece Zazaca konuşan ve Zaza olarak bilinen tek yer Palu değildir. Sivrice, Maden, Dicle, Hani, Lice, Bingöl, Solhan, Genç ve Tunceli gibi yerleşimlerde de Zazaca konuşulmaktadır²⁵.

Bölgede pek çok Zaza aşireti mevcuttur. Palu bölgesindeki aşiretlerin geçim kaynaklarını, önceleri, tarım ve hayvancılık oluşturmuştur. Günümüzde ise göçler nedeniyle, nüfusun çoğunluğu köyleri terk edip şehirlere yerleşmiş ve çeşitli meslek dallarıyla ilgilenmeye başlamışlardır. Bunun dışında, bölgeden Avrupa'ya göç edip orada yaşayanların sayısı da az değildir.

2.1.Gökdere Aşiretleri

Gökdere, Palu'da bir nahiyeye verilen isim olmakla beraber, aynı zamanda bir coğrafi sahaya verilen addır. Bu vesile ile bölgede yerleşmiş olan aşiretlere Gökdere (Gövdere) aşiretleri denmektedir. Bunlar; Hacı, Parsi ve Dekon aşiretleridir.

21 M. Şerif Fırat, Doğu İlleri ve Varto Tarihi, Ankara, 1983. s. 6-7

22 Hayri Başbuğ, İki Türk Boyu Zaza ve Kurmançlar, Ankara. 1984. s. 71

23 Orhan Türkoğan, Zazalar ve Kürtler, İstanbul. 2008. s. 79-80

24 Feyzullah Demirtaş, Mirdesi Hükümdarları Palu ve Eğil Hükümetleri ve Çermik Beyliği, Elazığ, 2005, s. 69

25 Mehmet Kaya. a.g.e. s. 41

2.1.1. Hacı Aşireti

Aşiret, Gökdere (Ardurek) Köyü'nü kapsamakla birlikte, bölgenin Güney kısmına düşmektedir. Ardurek, Züver, Ğaydmem, Zohba köyleri de aşiret mensuplarının yaşadığı yerlerdir. Aşiretin kurucusu Koç Mehmet Bey olarak kabul edilmektedir. Aşiret mensuplarının ileri gelenleri hacı ve âlim oldukları için, aşiret, Hacı adıyla anılmıştır.

Hacı aşiretinin menşei hakkında bildiklerimiz sözlü tarih ve aşiret mensuplarının yaşlılarından öğrenilenlerden ibarettir. Bölgeye, Urfa ilinin Siverek ilçesinden geldikleri ve bölgeye yerleştikleri²⁶, bir diğer rivayete göre ise Kasıman aşireti ile aynı olup, bölgeye Eğil'den gelmişlerdir²⁷. Bu görüşü, Kasıman aşiret mensupları da kabul etmektedir. Rivayetlerden biri de, Hacılar'ın, 1500'lü yılların başında Bucak'tan ayrılan Koç Mehmet Bey'in yönetiminde Palu'ya gelip Cemşit Bey'le birlikte fetih faaliyetine katılması biçimindedir. Aynı zamanda, Hacılar'ın, Yavuz Sultan Selim dönemindeki Çaldıran Savaşı'na katıldıkları ve savaş dönüşünde Gökdere bölgesinin bir kısmını alarak buraya yerleştikleri de ifade edilmektedir²⁸

2.1.2. Parsi Aşireti

Gökdere'nin Kuzey doğusuna yerleşmişlerdir. Aşiretin, Doğusunda Dekon aşireti, Batısında Palu ilçesinin Merkez köyleri, Kuzeyinde Kasıman aşireti, Güneyinde ise Hacı aşireti bulunmaktadır.

Parsi, Farsça "pers" kelimesinden gelmektedir. Zazaca'da ise (toplayan) anlamına gelmektedir. Parsi aşireti, Gökdere aşiretinin ikinci grubunu teşkil etmektedir. Menşei hakkında çeşitli rivayet ve bilgiler şöyledir: Bir rivayete göre; Aşiret, İslam Peygamberi'nin amcası Hz. Abbas'ın soyuna dayanmaktadır²⁹. Diğer bir rivayete göre; aşiret İran menşelidir. Buna göre, Yavuz Sultan Selim, bölgedeki İran hâkimiyetine son verdikten sonra, bu aşiret mensupları İran'a gitmeyip, Osmanlı hâkimiyetini benimsemiş ve günümüze kadar gelmişlerdir³⁰. Eldeki verilere göre ikinci görüş daha isabetli gibi durmaktadır. Çünkü aşiretin yerleştiği köylerden biri olan "Parsi" günümüzde varlığın devam ettirmektedir. Aşiretin bir bölümünün ise, kan davası yüzünden, Tunceli ve çevresine gidip yerleştiği ve Tunceli'ye giden bu aşiret mensuplarının, Tunceli'de, Sur Aşireti olarak adlandırıldığı bilinmektedir.

26 Süleyman Yapıcı, a. g. e, s. 327

27 Süleyman Yapıcı, a. g. e, s. 327

28 Mehmet Kaya, a.g.e. s. 44

29 S. Yapıcı-M. Kaya, a.g.e. s. 327. s. 46

30 Feyzullah Demirtaş a.g.e. s. 69

Parsi Aşireti'nin şubelileri aşağıdaki gibidir:

1-Ahmedan Şubesi: İsmi, şubenin reisi olan Ahmet'ten almıştır. Parsiyan Köyü'ne yerleşenler bu ad ile anılmaktadır.

2-Devreşan Şubesi: İsmi şube reisi Devreş'ten almıştır. Devreş adındaki şahıs, kabilesi ile Tu'ya gelerek buraya yerleşmiştir.

3-Çerkezan Şubesi: İsmi şube reisinden almıştır. Kabilesi ile birlikte Köklüce'ye gelerek yerleşmiştir.

4-Osmanan Şubesi: İsmi Osman adlı şube reisinden almıştır. Onlar da Hor köyüne yerleşmişlerdir³¹

2.1.3.Dekon Aşireti

Bölgedeki Zaza aşiretlerinin en küçüğüdür. Dekon aşireti hakkında yeterli bilgi olmamakla birlikte, aşiret mensuplarından edinilen bilgiye göre, çeşitli Zaza kabilelerinin farklı bölgelerden gelip birleşmesi ile bu aşiretin oluştuğu görüşü kabul görmektedir. Aşiret, Palu'da aşağıdaki köylerde yerleşiktir: Zohpa, Pekani, Tenzut, Mırri, Mihalan.

2.3. Kasıman Aşireti

Kasıman aşireti, adını aşiret reisi olan Kasım Bey'den almıştır. Kasıman aşireti; Palu, Kovancılar ve Karakoçan'ın dağ ve vadi karışımı olan yerleşim alanında mukimdir.

Aşiret reisinin Allahverdi Bey olduğu yönündeki ifadeler doğrulanmamıştır. Muhtemelen, Allahverdi Bey, Cemşit Bey'in torunudur. Demirtaş'a göre, Allahverdi Bey denilen kişinin Cemşit Bey'in torunu olma ihtimali yüksektir³².

Aşiretin menşei hakkında pek çok görüş vardır. Aşiret mensuplarının şecerelerinin var olduğu iddia edilmektedir. Ancak, bu şecereye ulaşma imkânı bulunamamıştır.

Bölgenin en büyük Zaza aşireti olan Kasıman aşiretinin, 1400'lü yılların başında, Eğil'den Adıyaman ilinin Gerger kazasına, oradan da Palu'ya 1490'lı yıllarda geldikleri, Palu Beyi Kara Cemşit Bey'in öncü kuvvetlerinde görev aldıkları ve Palu'nun Yukarı Bulanık mıntıkasını fethederek buraya yerleştikleri tahmin edilmektedir³³.

Aşiret, adı "mezra" olarak bilinen Kasımağa Mezrası'nı merkez edinmiştir. Kasım Ağa, bir süre sonra Aşağı Bulanık bölgesini alarak topraklarını genişletmiştir. Kasım Ağa'nın Hasan, Mahmud, Resul, Mehmet, Bekir, Keko, Yusuf ve

31 Süleyman Yapıcı, a, g. e. s. 327-328

32 Feyzullah Demirtaş, a.g.e., s.69-70

33 Zekeriyâ Yıldız, Kürt Gerçeği, İstanbul, 1992, s. 97

Vene adıyla 8 erkek çocuğu bulunmaktadır. Kasım Ağa'nın bu oğulları, aşirete mensup şubeler oluşturmuşlardır.

Kasıman Aşireti'nin şubeleri aşağıdaki gibidir:

Hasanan Şubesi

Bu şube, aşiret reisliğini günümüze kadar getirmiştir. Aşiretin lider şubesidir. Kasım Ağa'nın oğullarından olan Hasan Ağa, kardeşleri Mahmut, Resul ve Mehmet, Kasım Ağa mezrasından ayrılarak Hasanan şubesini oluşturmuşlardır. Hasan Ağa'nın ölümünden sonra Hüseyin Ağa ve kardeşi Davut Ağa aşiretin liderliğini yapmışlardır. O dönemde Palu beyi olan Cemşit Beyin torunlarından Abdullah Bey, kendisine itaat etmeyen ve vergi vermek istemeyen Hüseyin Ağa'yla birlikte aşiretin ileri gelen mensuplarını Sekrat'a davet ederek hile ile öldürtmüştür³⁴.

Hüseyin Ağa'nın vefatından sonra yerine İsa Ağa geçmiştir. Bu dönemde, Palu beyleri ile mücadele, aşiretin ününü artırmıştır. Mezra Köyü, "İsa Ağa Mezrası" olarak anılmaya başlamıştır. İsa Ağa'nın oğulları; Haydar, Hüseyin, Şibli, Ahmet ve Ağa'dır. İsa Ağa'nın ölümünden sonra aşiretin lideri Haydar Ağa olmuştur. Haydar ve kardeşi Hüseyin Meman Köyü'ne, Şibli ve Ağa kardeşler Demirci Köyü'ne, Ahmet ise Sarıbuğday Köyü'ne yerleşmiştir. Bu tarihten sonra aşiret merkezi Meman Köyü olmuştur.

Haydar Ağa'nın erkek çocuklarının olmaması nedeniyle, Hüseyin Ağa'nın Tahir Ağa isimli oğlu aşiret reisliğine geçmiştir. Bunun haricinde Hüseyin Ağa'nın; İsmail Ağa, İbrahim Ağa ve Kasım Ağa olmak üzere üç çocuğu vardır. Tahir Ağa'dan sonra yerine geçen oğlu Hüseyin Ağa, aşirete en parlak devrini yaşatmıştır. Bu dönem, Osmanlılarda 2. Abdülhamit dönemine denk gelmektedir. 2. Abdülhamit, 1890 yılında, Hamidiye Alayları'nı kurarken Hüseyin Ağa'yı Miralay rütbesi ile görevlendirmiştir.

2.Abdülhamit'in miralay olarak görevlendirdiği Hüseyin Ağa'dan beklentileri aşağıdaki gibidir: Doğu Anadolu'daki aşiretlerden askeri güç olarak faydalanmak, bölgedeki merkezi otoriteyi yeniden sağlamak, devletin İslam birliği politikasını bölgenin Müslüman halkına hissettirmek, Ermenilerin bölgedeki yıkıcı faaliyetlerine engel olmak³⁵

Hüseyin Ağa'nın ölümüyle, oğlu Ali Ağa aşiret reisi olmuştur. 1925 yılında, Şeyh Sait İsyanı'na destek veren aşiret, Cumhuriyetin modern yapısına uyarak feodal özelliğini kaybetmiştir.

34 Mehmet Kaya, a. g. e, s. 52

35 Zekeriya Yıldız, a.g.e. , s. 97-98.

Bekran Şubesi

Kasım Bey'in oğullarından Bekir ve Keko, Karakoçan'a bağlı olan Tırkan'a yerleşerek Bekran Şubesi'ni oluşturmuşlardır.

Venan Şubesi

Kasım Beyin oğullarından Vene, Yukarı Kurukan; diğer oğlu Yusuf ise Aşağı Kurukan'a giderek buraya yerleşmiş, Kasıman Aşireti'nin Venan şubesini oluşturmuşlardır. Halen, aşiret mensuplarının bir kısmı bu köylerde mukimdir.

SONUÇ

Aşiretlerle ilgili olarak yapılan bu araştırmada varılan en önemli husus, Cumhuriyet'le birlikte aşiretlerin eski fonksiyonlarını yitirmeleri olmuştur. Aşiret mensuplarının büyük çoğunluğu çevrelerini, köy hayatını terk edip şehirlere göç etmiştir. Bu durum, aşiret geleneğini zayıflatmış, eski dönemlerde varolan toplumsal ilişkiler günümüze kadar gelememiştir. Başta Kovancılar ve Elazığ olmak üzere, Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde ve Avrupa'nın birçok ülkesinde bulunan aşiret mensuplarındaki aşiret kimliğinin, eskiye oranla azaldığı ve hatta kaybolmaya yüz tuttuğu dikkat çekmektedir.

Bölgedeki aşiretlerden özellikle Kasıman Aşireti'nin etkin olduğu ve belirli bir nüfuzla sahip olduğu söylenebilir. Kasıman Aşireti mensuplarının, sosyal medya üzerinden gönül bağlılıklarını devam ettirdiklerini görmekteyiz.

KAYNAKÇA

Akkoyunku, Dilaver, Akkoyunlar ve Bayburt, Ankara, 1992.

Akşit, Oktay, Roma İmparatorluğu Tarihi, İstanbul, 1985.

Ar, M. Selçuk, Urartu Kılavuzu, İstanbul, 1994.

Ardınçoğlu, Nurettin, Harput Tarihi, 1964.

Ayhan, Medeni, Kürdistan Filozofu Ahmedi Xani, Ankara, 1996.

Bakıcı, Yusuf, Palu Tanıtma Bülteni, Palu, 1983.

Başbuğ, Hayri, İki Türk Boyu Zaza ve Kurmaçlar, Ankara, 1984.

Demirtaş, Feyzullah, Mirdasi Hükümdarları-Palu Eğil Hükümetleri ve Çermik Beyliği, Elazığ, 2005.

Fırat, M. Şerif, Doğu İlleri ve Varto Tarihi, Ankara, 1983.

Günaltay, M. Şemsettin, İran Tarihi, Ankara, 1987.

<http://tr-tr.facebook.com/pages/Kas%C4%B1man-A%C5%9Fireti-E%C5%9Fir%C3%AA-Qas%C4%B1man/125043000861599>

- Jwaich, Waid, Kürt Milliyetçiliği Tarihi, İstanbul, 1999.
- Kaya, Mehmet, Kara Çemşid Bey ve Palu'daki Aşiretler, (Yayınlanmamış Lisans Tezi), Elazığ, 1987.
- Köroğlu, Kemalettin, Urartu Krallığı Dönemi Elazığ, İstanbul, 1993.
- Muhammet Emin Zeki Bey, Kürtler ve Kürdistan Tarihi, İstanbul, 2011.
- Nıkıtne, Basıl, Kürtler, İstanbul, 2010.
- Öztuna, Yılmaz, Devletler ve Hanedanlar, Ankara, 1996.
- Said Paşa, Diyarbakır Tarihi 1302.
- San, M. Salih, Doğu Anadolu ve Muşun İzahlı Kronolojisi, Ankara, 1982.
- Türkdoğan, Orhan, Zazalar ve Kürtler, İstanbul, 2008.
- Umar, Bilge, Türkiye'deki Tarihi Adlar, İstanbul, 1993.
- Yapıcı, Süleyman, Palu, Tarih-Kültür-İdari ve Sosyal Yapı, Elazığ, 2004.
- Yıldız, Zekeriya, Kürt Gerçeği, İstanbul, 1992.

ZAZAKÎ MASAL, HİKÂYE VE ROMAN KİTAPLARININ HAZIRLANMASI

Yrd. Doç. Dr. Vehbi TÜREL
Bingöl Üniversitesi Öğretim Üyesi

1. Giriş

Kişilerin kendi dillerini iyi öğrenebilmesi için kendi öz dillinde ifade edilen ve yazılan ninni, mani, hikâye (öykü), masal, fıkra, atasözü, şiir, tekerleme, bilmece, fıkra, özdeyiş, deyim, roman, biyografi, anı, gezi yazısı, deneme, makale, mektup, sohbet yazıları (söyleşi), otobiyografi, tiyatro, röportaj, nutuk (söylev), hutbe, vaaz, meal, tefsir, gazete, fikir ve düşünce kitapları, fabl, televizyon, sinema, internet vb. bütün kaynaklardan faydalanması gerekir. Kişilerin kendi dillerini geliştirmesi ve kendilerini etkili bir şekilde ifade edebilmeleri için de kendi dili ile çevresinde olup bitenleri ifade eden, öğreten, kişilerin fikir ve bakış açılarını zenginleştiren okul, üniversite, konferans, internet gibi bütün kurum, değer ve eserlerden yararlanması gerekir. Bir milletin toplulaşması, sağlam temeller üzerine kurulması ve geleceğe güvenle bakabilmesi ve sağlam adımlarla atabilmesi için kendi dilini tam olarak öğrenmesi hem pedagoji açısından hem de epistemoloji açısından ekmek, su ve hava gibi vazgeçilemez unsurlardan biridir.

Bu çalışmada, The Hans Rausing Endangered Languages Project ve UNESCO sitelerinde verilen bilgiye göre 50 ile 100 yıl arasında yok olma tehdidi altında bulunan Zazakî (Kirdkî / Dimilî) de halk arasında söylenen ve daha çok yalnız yaşlı kesim tarafından bilinen bazı masal, hikâye, roman ve destanların

Kürt halkına kazandırılması ve bu maksatla Zazakî masal, hikâye ve roman materyallerinin hazırlanmasında yapılması gereken bazı hususlar açıklanacaktır.

2. Zazakî Masal, Hikâye ve Roman Kitabı Çalışması Yapma

1.1. Ön Çalışma

İlk yapılması gereken şey yaş gruplaması yapmaktır. Yaş gruplaması 3-5 yaş grubu, 6-11 yaş grubu, 12-15 yaş grubu, 16-19 yaş grubu, 20-25 yaş grubu ve 25-ve yukarısı yaş grubu şeklinde belirlenebilir. İkinci olarak yapılması gereken şey konuları belirlemektir. Bunlar hayvanlarla ilgili masal, hikâye ve romanlar, günlük yaşantılarla ilgili olanlar, güzel davranışları yaygınlaştırmayı hedefleyenler, kişilerin öz güvenini artırmayı hedefleyenler, geleceğe yönelik olanlar, doğaya yönelik olanlar, bilime teşvik edenler, kaliteli yaşama yönelik olanlar, Kürtlerin (Kurmanc, Kırd / Zaza, Soran, Goran ve Lor) tarihi, tarihteki Kürt devletleri ve devlet yöneticilerinin adil ve cesur hükümdarlıkları ile olanlar şeklinde belirlenebilir.

Konuları belirledikten sonra, belirtilen konularla ilgili ön çalışma yapılması gerekir. Ön çalışma değişik şekillerde yapılabilir.

Bunlar:

1-Belirtilen konu ile alakalı Kürt kültüründeki (Kurmanc, Kırd / Zaza, Soran, Goran ve Lor) sözlü, yazılı ve görsel masal, hikâye, roman ve destanlar araştırılmalıdır. Özellikle kayda geçmemiş, sadece sözlü olarak daha çok yaşlı kesim tarafından bilinen bütün masal, hikâye, roman ve destanların bir an önce kayıt altına alınması gerekir. Bu maksada yönelik, bu alanda yüksek lisans yapan öğrenciler belli bir program çerçevesinde bu tür çalışmalara yönlendirilmelidir. Bugün, yazılı olarak da birçok internet sitesindeki (Zazakî Net, Zazakî Org, İstanbul Kürt Enstitüsü, Kürt Dili Dernekleri siteleri gibi) bütün masal ve hikâyelerden faydalanılmalıdır. Bunlardan oluşan küçük ölçekli dahi olsa bir arşiv / kaynak merkezi oluşturulmalıdır. Elde edilen bütün kaynaklar, profesyonel bir şekilde arşiv kurallarına göre kaynak merkezinde tasnif edilmeli, konu ve içeriğe göre araştırmacılar tarafından kullanılır bir hale getirilmelidir (Gibbert et al. 2006).

2-Kürt kültürüne yakın olan Fars kültüründeki benzer kaynaklardan faydalanılabilir.

3-Kürtlerin büyük çoğunluğu İslam dinine mensup olduğu için İslami toplumlarda mevcut olan benzer konulardaki masal ve hikâyelerden faydalanılabilir.

4-İnternetin giderek yaygınlaştığı ve dünya ülkelerin küresel bir köye dönüştüğü günümüzde dünyadaki bütün mevcut kültürlerdeki benzer konularla ilgili güzel ve öğretici masal, hikâye ve romanlardan faydalanılabilir (Şekil 1'e bakınız).

Şekil 1: Dünya klasiklerinden Kurmanci Kürtçe'sine uyarlanmış bir klasik örneği
(<http://www.youtube.com/watch?v=TrAEFFtic48&feature=related>)

Zazakî masal, hikâye ve roman konularını seçerken dikkat etmemiz gereken diğer bir husus ise, konu, çeşit ve içerikleri bütün Kürt (Bidlisî 1998, Ciwan 1992, Gökalp 1992, Hesepûr 1992) grupları kapsayacak şekilde olması gerektir. Kürtler değişik grup (Kurmanc, Kird / Zaza, Soran, Goran ve Lor) ve mezheplerden (Şafi, Alevi, Caferi, Hanefi, Yezidi), oluştuğu ve hatta değişik dinlere sahip olduğu için (Müslüman, Yezidi, Hıristiyan) Zazakî masal, hikâye, roman ve destanlar da bu zenginliğe ve çoğulculuğa yer verilmelidir.

Aynı şekilde, Kürtçenin bütün kollarında (Kurmanc, Soran, Goran ve Lor) olduğu gibi Kirdkî / Zazakî kolunda da değişik şiveler konuşulduğu için, masal ve hikâye kitapları hazırlamada bütün şivelere (Çewlig şivesi, Dersim şivesi, Xani şivesi, Dijle şivesi, Palu şivesi, Siverek şivesi, Varto şivesi vs.) yer verilmelidir. Yalnız burada yapılması gereken en önemli şey, bir taraftan esasta dilin ortak özellikleri öne çıkarılırken, öbür taraftan aşamalı olarak değişik şivelere değişik kelime ve anlatımlar bu masal ve hikâyelere serpiştirilmelidir. Böylece, nihai hedef olan dil standardına eklektik bir yöntemle ulaşılır veya en azında bu alanda bu şekilde katkı sağlanır.

1.2. Masal, Hikâye ve Roman Kitapları Hazırlama

Çok eskilerde masal, hikâye, roman ve destanlar sadece sözlü olarak aktarılırdı. Daha sonraları bunu yazılı aktarım izledi. Bunu takiben önce duyumsal (radyo, kasetçalar) ve sonrada görsel (televizyon, video) yayın dönemi başladı. Günümüzde ise, bütün bunları aynı dijital platformda birleştiren ve hedeflenen okuyucu kitlesine çok kolay ve etkili bir şekilde sunan Çok Ortamlı medya teknolojisi (DVD Rom, CD-ROM, Internet) bile mevcuttur. Bu nedenle, masal, hikâye ve roman kitaplarını hazırlama konusuna üç ayrı başlık altında bakmamız gerekir.

2.2.1. Kitap Olarak Masal, Hikâye ve Romanları Hazırlama

Günümüzde artık eskisi gibi tek seçenek olmasa da klasik kitap halinde hazırlanan masal, hikâye, roman ve destanlar çok yaygın bir biçimde kullanılmaktadırlar. Sözlü ve görsel masal ve hikâye anlatımından sonra çocukların ilk karşılaştığı ve faydalandığı masal ve hikâye türü kitap halinde basılan olanlarıdır.

Kitap halinde basılan masal ve hikâyeleri hazırlamak için ihtiyaç duyulan elemanları (a) (Uzman) Dilbilimciler, (b) Ders Materyali Uzmanları ve (c) Ressam, fotoğrafçı veya Grafikçi şeklinde üç kategoriye ayırabiliriz. Konusu belirtildikten sonra, hedeflenen yaş grubunun anlayacağı bir dille açık bir şekilde yazı diline dökülmelidir.

2.2.2. Duyumsal ve Görsel Olarak Masal, Hikâye ve Romanları Hazırlama

Duyumsal ve görsel masal, hikâye ve romanlar ile kastedilen şey, radyo programları, kasetçalar, video ve televizyon programları için hazırlananlardır. Hatta sinemayı da bu alana dâhil edebiliriz.

Bugün birçok filmin konusu sadece bir masal veya hikâyeye dayanmaktadır. Kürt dilinin şaheseri sayılan Mem û Zîn'in konusunun da bir aşk hikâyesine dayanmakta olduğunu hepimiz biliriz. Aynı şekilde dünyaca ünlü, 26 film yöneten, 15 filmin yapımcılığını yapan 64 filmin senaryosunu yazan, 114 filmde oyuncu olarak rol alan, 12 ulusal ve uluslar arası ödül alan ve yaşamı boyunca kalemi, senaryoları ve yönettiği filmlerle ve yazdığı makale ve kitaplarla Kürtlere yapılan haksızlıkları dile getiren ve getirmeye çalışan ve bu nedenle ömrünün son yılları sürgünde geçen ve sürgünde ölen Yılmaz Güney'in çalışmalarının birçoğu benzer masal, hikâye, yaşanmış olay ve destanlara dayanmaktadır. Cigerxwîn'un eserleri ve Şivan Perver'in türküleri de (Kelom) bundan farklı değildir.

Duyumsal ve görsel olarak basılan masal ve hikâyeleri hazırlamak için ihtiyaç duyulan elemanları (a) (Uzman) Dilbilimciler, Ders Materyali Uzmanı, (b) Fotoğrafçı, (c) Ses Mühendisi, (d) Uzman Kameracı, (e) Ses ve Video Editörü, (f) Senaryo Yazarı, (g) Arşiv / Doküman Uzmanı vs şeklinde belirtebiliriz. En asgari seviyede, bu elemanlara ihtiyaç duyulmaktadır.

2.2.3. Çok Ortamlı Olarak Masal, Hikâye ve Romanları Hazırlama

Çok Ortamlı olarak masal, hikâye ve romanlar sunma veya hazırlama yöntemi gün geçtikçe daha da yaygın hale gelen ve erişimi gittikçe de kolaylaşan modern ve pedagojik olarak da çok etkili olan bir yöntemdir. Çok Ortamlı masal ve hikâyeler evlerde bireysel olarak kullanıldığı gibi, okullarda da hem bireysel hem de grup olarak da kullanılmaktadır.

Çok Ortamlı programlar, eğitim alanında gün geçtikçe daha çok amaç için ve özellikle de dil öğrenmede kullanılmaktadır (Türel 2011a, Türel 2010). Çok ortamlı masal ve hikâyeler tamamen tek dijital platformda ve değişik elemanların (ses, metin, animasyon, grafik, resim, video, geri dönüşüm gibi) bir arada sunmasından oluştuğundan dolayı böyle bir çalışma için şu elemanlara ihtiyaç duyulmaktadır. Bunlar: (a) (Uzman) Dilbilimciler, Ders Materyali Uzmanı (Tasarımcı), (b) Grafik Tasarımcısı, (c) Ses Mühendisi, (d) Uzman Ses ve Vido Editörü, (e) Ressam, (f) Ses Aktörleri, (g) Müzisyen, (h) Animasyoncu, (i) Programcı ve (j) Hedeflenen Kullanıcı Temsilcileri (Türel 2011b: 447-53, Türel 2004:140-41).

İster kitap ister duyuşsal ve görsel veya çok ortamlı olarak masal, hikaye ve roman hazırlansın, bunları hazırlarken psikolojik ve pedagojik olarak dikkat edilmesi gereken bazı hususlar vardır. Örneğın, kullanılan karakterler isim, kılık ve kıyafet açısından Kürt halkını yansıtmalıdır (Şekil 2'e bakınız).

Şekil 2: Geleneksel kıyafetleri ile Kürt kadınları

Masal ve hikayelerde karakter isimleri için Heval, Zelal, Delal, Kendal, Berzan, Vil, Gul, Zirab, Surgul, Engur, Rojın, Rêjın, Rojda, Rêjda, Rezon, Rezan, Mircon, Zirab, Xezal vs. şeklinde Kürtçe olmalıdır. Hatta kitap seri isimleri de, Mem û Zîn serisi, Heval û Zelal serisi, Zelîxa û Yusuf serisi, Gêwend serisi, Welat serisi, Zawda serisi, Karker serisi, Welat Kalık Mi serisi, Saîdî Kurdî serisi, Ehmedê Xanî serisi, Zozan serisi, Zon serisi, Zıman serisi, Selaheddînî Eyubî serisi şeklinde Kürtçe (Kurmanç, Kırdki / Zazaki, Sorani, Gorani ve Lori) olmalıdır.

Aynı şekilde, kullanılan bütün karakter resim ve figurları giyim olarak, örneğın, şalvarlı ve puşılı bir şekilde otantik Kürt kültürünü yansıtacak şekilde olması gerekir (Şekil 3).

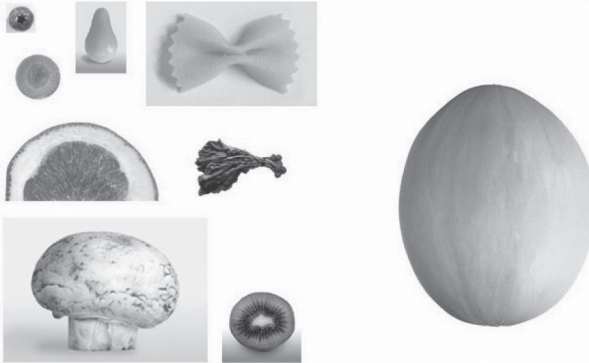
Şekil 3: Geleneksel milli kıyafetleri ile Kürt çocukları

Bunun gibi, Kürt tarihinde önemli yeri olan veya Kürt halkı tarafından bilinen, sevilen ve sayılan kişilerin (Sellahaddînî Eyubî, Ehmedê Xani, Sheikh Rezza Talabani, Feqîyê Teyran, Mahmud Bayazîdî, Celadet Bedîr Xan, Osman Sabrî, Qanate Kurdo, Saidî Kurdî (Nursî), Êlî Şer, Şex Said, Seyid Rıza, Xazî Mihemmed, Mola Mustafa Barzanî, İbrahim Ehmed, Sîrko Bekas, Şivan Perver, Nizamettin Arıç, Yılmaz Güney, Leyla Qasım, Ape Musa (Musa Anter), Vedat Aydın, İzzetin Hoca (İzzetin Yıldırım), Leyla Zana, Yaşar Kemal, Yaşar Kaya, Kemal Burkay, Hatip Dicle, Ahmet Türk, Ehmed Kaya, Celal Talabani, Mesut Barzanî, İbrahim Tatlıses, Mâhsûn (Kirmizigül), Şehrîbane Kurdî vb kişiler) hayatlarını veya hayatlarının bir kısmını ele alan, veya Kürt halkı için verdiği mücadeleleri konu alan masal, hikaye ve romanlar hazırlanabilir.

Masal ve hikayeleri hazırlamada günümüzde çok güçlü, birçok boyutlu, pedagojik olarak çok etkili ve erişimi kolay olan dijital Çok Ortamlı eğitim teknolojilerinden faydalanmamız gerekir. Çok Ortamlı (Multimedia) dijital eğitim teknolojisinin gücünü basit bir şekilde göstermek için aşağıdaki iki şekli ve bir örneği göstermemiz yeterli olacaktır (Şekil 4, 5)

Şekil 4: Çeşitli meyve ve sebze resimlerinin bir arada tutulan resimleri

Şekil 5: Şekil 5'deki çeşitli meyve ve sebzelerin bir araya getirilerek dijital bilgisayar ortamında çocuk ve gençlerin dikkatini çekecek hale getirilmesi.

Bütün bunlar, çocuklarımızın ve gençlerimizin masal, hikaye ve romanları daha iyi anlamalarını sağlar, kitap okumaya teşvik eder, kendilerine olan öz güvenlerini artırır.

REFERANSLAR

- Bidlîsî, Ş. (1998). *Şerefname*, Hasat Yayınları, İkinci Baskı, İstanbul.
- Ciwan, M. (1992). *Türkçe Açıklamalı Kürtçe Dilbilgisi (Kurmanc Lehçesi)*, Weşanên Jîna Nû, Birinci Baskı, Swêd.
- Çok Ottamlı Medya Örneği: <http://www.youtube.com/watch?v=kczfOZlavK4&feature=related>
- Dünya Klasiklerinde Kürtçeye Çevrilmiş Hikaye: <http://www.youtube.com/watch?v=TrAEFFtic48&feature=related>
- Gibbert, J., N. P. Himmelmann, & U. Mossel. (2006). *Essentials of Language Documentation*, Walter de Gruyter GmbH & Co. KG, D-10785 Berlin, Germany.
- Gökalp, Z. (1992). *Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler*, Sosyal Yayınlar, Birinci Baskı, İstanbul.
- Hesepûr, E. (1992) *Nationalism and Language In Kurdistan*, Mellen Research University Press, Kanada.
- Kısakürek, N.F. (1969). *Son Devrin Din Mazlumları*. Büyük Doğu Yayınları, İstanbul, Türkiye.
- Kürtçe Müzik Örneği: <http://www.youtube.com/watch?v=naKg8c1ZOd4>
- Kürtçe Müzik Örneği (Vatan sevgisi ile alakalı Kürtçe müzik örneği): http://www.youtube.com/user/SehribanaKurdi?ob=0&feature=results_main
- İstanbul Kürt Enstitüsü Web Sitesi / Enstituyakurdi Web Sitesi: <http://enstituyakurdi.org/index.php?newlang=turkish>

The Hans Rausing Endangered Languages Project Sites: <http://www.hrelp.org/>

Türel, V. (2011a). Beginning Kurmanji Kurdish. CALICO Journal, 28(3), 766-76.

Türel, V. (2011b). Zazaki'nin Geliştirilmesi için İlk Yapılması Gerekenler, Bildiri Kitabı, I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu - 13 -14 Mayıs, pp. 447- 453, Bingöl, Türkiye.

Türel, V. (2010). Advanced Turkish. ReCALL, 22(3), 396-401.

Türel, V. (2004). *Design of Multimedia Software: Investigating the Design of Some Elements of Interactive Multimedia Listening Software for Autonomous Intermediate Language Learners*. Unpublished Ph.D. Thesis, The University of Manchester, UK.

Yılmaz Güney'in Kürt gençlerine (Kurmanç, Kird/Zaza, Soran, Goran ve Lori) yönelik son konuşması: <http://www.youtube.com/watch?v=naKg8c1ZOd4>

Yılmaz Güney'in Kürt Gençlerine Yönelik Son Konuşması: <http://www.youtube.com/watch?v=ABi2jowC6yg>

Zaza – Der: <http://zazader.org/>

Zazaki Net: <http://www.zazaki.net/>

Zazaki Org: <http://www.zazaki.org/index.php?newlang=english>

'MEFTÛN' MAHLASIYLA ÜNLÜ BİR DÜNBÜLÎ EDİBİ: ABDURREZZAK BEG

Yrd. Doç. Dr. Mustafa KIRKIZ

Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

- Özet:

Dunbuliler; İran'ın Hoy şehrine yerleşmiş ve bu şehrin idaresini ele alarak, uzun bir müddet burayı hakimiyetleri altında tutmuşlardır. Onlar burada çeşitli hizmetler yapıp, burayı âlim ve aydınlar için bir cazibe merkezi haline getirebilmişlerdir. Abdurrezzak Beg, (H.1176- H.1243) Hoy'de ikame edip, bölgenin idareciliğini yapan Dunbuli ailesine mensup bir şahıstır. O bölgede Dunbuli olarak bilenen ve Dunbuli soyu hakkında kitap yazan ender kişilerden biridir. Küçük yaştan itibaren rehin olarak ailesinden uzaklaştırılmıştır. İlim tahsilini de bu zaman diliminde yapmış, büyük bir edebiyatçı ve tarihçi olarak ün yapmıştır. Ancak Dunbuli boyunun konuşma dili olan Dimilice/Zazaca'da herhangi bir eser yazmamıştır.

- Anahtar Kelimeler:

Abdurrezzak Dunbulî, Dunbulî, Hoy, Edebiyat, Zaza

GİRİŞ

İnsanoğlu tarih boyunca karşı karşıya kaldığı bazı olaylardan ötürü veya içindeki daha güzel yaşama arzusunun yönlendirmesiyle, yaşamakta olduğu coğrafyanın değişikliğine başvurmuştur. Büyük medeniyetler bu yolla göç edip başka bölge ve devletlerde kendilerine yer bulabilmişlerdir.

Bu nedenlerden dolayı Medlerin de yaşadığı bölgede büyük bir nüfus hareketliliği olduğu tarihçiler tarafından kabul edilmektedir¹. Söz konusu bölgenin bir parçası olan Mezopotamya, aynı hareketliliğe yoğun bir şekilde maruz kalmıştır. Hz. Nuh'un bu bölgede insanları dine davet ettiği ve Tufan'ın da bu bölgede yaşandığı düşünüldüğünde, olay daha da netlik kazanır. Diğer taraftan dünyanın ilk medeniyeti olan ve insanlığa ilkyazı mirasını bırakan Sümer adındaki milletin de bu bölgede yaşayıp, tarihe karışması, durumu daha da açıklığa kavuşturur. Aynı zamanda Hz. İbrahim gibi birçok peygamberin bu bölgeye gönderildiği ve çoğunun davetlerine burada devam ettikleri de bilinmektedir. Bundan yola çıkarak bu bölgede öteden beri büyük bir nüfus hareketliliği yaşanmış ve insanların zorunlu olarak veya isteyerek hicret etmeleri söz konusu olmuştur. Nitekim Dunbulî toplumu da bu göç hareketliliğinden nasibini aldığı anlaşılmaktadır.

Rivayetlere göre bu toplumun yaşamış olduğu bilinen ilk coğrafya Irak'ın Musul şehri civarındır. Belli bazı sebeplerden ötürü Dunbulîlerin büyük bir kısmı buradan kuzeye ve kuzeydoğu bölgelerine göç etmişlerdir². Söz konusu toplum, günümüzde Kuzey Irak'tan başlayarak doğu ve güneydoğunun birçok iline yerleşmişlerdir. Bunların bir kısmı İran'a, bir kısmı Azerbaycan'a ve küçük gruplar halinde de Ermenistan'a gitmişlerdir³. Ayrıca Siirt, Ağrı, Mardin ve Muş illerinde de bu boya bağlı olup, Kırmancî lehçesini konuşan bazı aşiretler bilinmektedir.

Bu topluluk, İslam dinine olan bağlılığından olsa gerek geçmişten beri konuştukları ana dilleriyle herhangi bir eser yazıp tarih içinde varlıklarına kaynak teşkil etmemişlerdir. Bununla birlikte başka dillerde çeşitli konularda kitap yazıp kendilerinden bahsedebilmişlerdir. Bu da onların ırkçı tavır ve düşünce içinde olmadıklarını, insanlığın ve İslam'ın hizmetinde fedakârca davranmalarına delâlet etmektedir. Fakat onların bu ihlâslı davranışı kabul görmediği gibi, aynı soya mensup bazı insanlarca eleştiri nedeni olmuş ve olmaktadır.

Şu da bir gerçektir ki, herhangi bir toplumun varlığını gerçek olarak ispat edebilen o toplumun dilidir. Tarihte birçok soyun dillerin gölgesinde kaldığı ve sonunda başka toplumun içinde eriyip yok olduğu bilinmektedir. Diğer taraftan nüfusları az olmalarına rağmen bazı toplulukların, dillerinin siyasi yelpazede kullanıldığından ötürü, başka soy ve dilleri kendi içlerinde eritip büyük devletler kurarak uzun zaman tarihte kendilerinden bahsedebilmişlerdir. Bundan yola çıkarak bir milletin tarih sahnesinde kalabilmesi için, soyunun yanında dilini de zamanın şartlarına göre barışçıl bir şekilde devam ettirmesi gerekmektedir. Çünkü bir dil milletsiz olamayacağı gibi bir millet de dilsiz olamaz. Dünyanın

1 <http://tr.wikipedia.org/wiki/Medler,30/03/2012>.

2 http://www.donboli.info/_fpclass/feedback.htm. 02.04.2012.

3 <http://namvaran.persianblog.ir/post/334>. 29.03.2012.

ilk medeniyetleri olarak bilinen Sümer, Asur ve Babillerin akıbetinin de bundan başka nedenlere bağlanmaması gerekir.

İNSANLIK VE DİLLER

Dünyadaki dillerin farklı oluşunun kanımca insanlığın devamı için önemli bir parametredir. Yüce Allah, Kuran'da şöyle bir beyanda bulunmaktadır: “*O'nun delillerinden biri de, gökleri ve yeri yaratması, lisanlarımızın ve renklerinizin değişik olmasıdır. Şüphesiz bunda bilenler için (alınacak) dersler vardır.*”⁴ Ayete göre dillerin her biri bir ilahi ayettir. Ayetin, Yüce Allah'ın kudretinin büyük olduğuna bir delil anlamına geldiği de bir gerçektir. Ayetin bu anlamı bir az açıldığında şu yorumlar yapılabilir:

- Dillerin her birinin anlaşılması açısından bilmeyenler için diller birer ayet olarak kabul edilebilir. Çünkü herhangi bir dil, onu bilmeyen her şahıs için bir delil ve mucizedir. Diğer bir tabirle önceden öğrenilmeyen dillerin sonradan öğrenilmesi çok zor bir durumdur. İnsanları onu anlamasında aciz bırakabilir.

- Yüce Allah, bütün dilleri biliyor ve ona göre sahiplerine muamele yapmaktadır. Bu açıdan bakıldığında dünyada hiç kimse var olan dillerin hepsini bilemez. Dolayısıyla bu konuda Yüce Allah dışında bütün varlıklar bütün dilleri bilmekten acizdirler.

- Dillerin ve renklerin ihtilafı insanların ihtilafına delalet etmektedir. Şayet renkler ve diler aynı olsaydı, o zaman insanlar ittifak içine gireceklerdi. Bu da dünyadaki hayatın iflasına neden teşkil ettiğine bir belirtidir. Çünkü bu şekilde hayatta tek dizelik zorunlu bir hale gelir, dünyadaki bütün gelişmeler ve var olma mücadelesi durur. Ayrıca hayatın devamı, bir taraftan da yanlışların yapılması ve ihtilafın varlığına bağlı olarak görülmektedir. Örneğin Arapçadaki teknik ilimler olan “Tecvit, Sarf, Nahiv ve Belagat”ın çıkışının ana nedeni, sahabe döneminde şu ayette yapılan bir yanlış okumadan ileri gelmektedir:

وَأَذَانٌ مِّنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ إِلَى النَّاسِ يَوْمَ الْحَجِّ الْأَكْبَرِ أَنَّ اللَّهَ بَرِيءٌ مِّنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ⁵

Hacc-ı Ekber (en büyük hac) gününde Allah ve Resulünden insanlara bir bildiri- dir: Allah ve Resulü müşriklerden uzaktır.

Rivayetlere göre Araplardan birisi ayette geçen وَرَسُولُهُ kelimesini esreli okuyup يُرَسُولُهُ kelimesine atıf etmesiyle ortaya çıkmıştır. Asıl olan ise söz konusu kelimenin اللَّهُ kelimesine atıf edilmesiydi. Bazı rivayetlerde bu olay, Hz. Ömer'e, bazılarına göre de Hz. Ali'ye götürülmüş ve bunun üzerine o şahsın öğretilmesi için sahabeden birisine veya Ebu'l-Esvedi el-Dueliye talimat verilmiştir⁶. Mafih bu yanlıştan sonra Arap dili için bir temel atılmış ve bugüne kadar ortaya

4 Rûm, 30/ 22.

5 Tevbe, 9/3.

6 Zamahşerî, Carullah b. Ömer, *Tefsîr'ül-Keşşâf*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 2006, c.2/237.

konulan Arapça'nın bütün teknik ilimleri tedrici olarak yerlerini almışlardır. Nitekim söz konusu yanlışlar olmasaydı, şimdilerde yukarıda geçen ilimlerim varlığından bahsetmek mümkün değildi. Dolayısıyla bu açıdan dillere bakıldığında onların ne kadar büyük bir öneme sahip oldukları ortaya çıkmaktadır.

Yüce Allah, insanlar için ayrılığın ne kadar önemli olduğunu diğer bir ayette de şöyle söylemektedir: *Allah dileseydi hepinizi bir tek ümmet kıları; fakat O, dilediğini saptırır, dilediğini de doğru yola iletir. Yaptıklarınızdan mutlaka sorumlu tutulacaksınız.*⁷Anlaşılan insanların tamamı bir millete ait olsaydı hayat ya durur ya da çok yavaş bir tarzda devam edebilirdi. Dolayısıyla şu anda dünyada olan bütün gelişmeler ve teknolojik ilerlemeler, bu seviyede olamazdı. İlahi tecelli insanları değişik ümmet ve milletlere dağıtıp aralarındaki hayat yarışını devam ettirerek, gelişmelerinin önünü açmıştır. Bu bağlamda farklı dillerin insanlar tarafından kullanılması, onların arasında rekabeti ve sonunda da gelişmeyi getirmektedir. Mamafih Dunbulî/Zazaca da yukarıda geçen bu ihtilaftan pay alması gerekmektedir. Çünkü o, dillerin var olma şartlarını göz önünde bulundurduğumuzda kökü çok derinliklere kadar gitmektedir. Ancak o da yüzlerce lehçe ve dil gibi yok olmaya mahkûm kaldığı görülmektedir.

DUNBÜLÎ, DIMİLÎ VEYA ZAZA DİLİ

Dunbulî/Zaza dili, tarihin derinliklerine kadar gittiğinin açık beyanı onunla çoğu İrani diller arasındaki kelime ortaklığından anlaşılmaktadır. Her toplum az veya çok, konuştukları lehçe veya diline farklı şekillerde eserler yazarak hizmet yapmışlardır. Bu boya nispet edilen birçok yazarın varlığına rağmen, konuştukları dilde tespit edilen herhangi bir eser yazmamışlardır. Bu soya kan bağıyla bağlılığı bilinen Abdurrezzak Dunbulî de bunlardan biridir. Zira o, mensubu olduğu dil veya lehçede herhangi bir eser yazmamıştır. Ancak mensubu bulunduğu milletin tarihini yazmaya çalışmıştır.

Rivayetlere göre “Dunbul” kelimesi sözlükte “Kunfuz” vezninde olup, asıl memleketleri Musul olan Kürtlerin bir boyudur.⁸ Anlamı hakkında değişik bilgiler verilmektedir. Avrupalılar ise bunların kökeni hakkında farklı bazı görüşler serdetmişlerdir. Bazı kaynaklara göre de Dunbul aslında Diyarbakır bölgesinde kalan bir dağın adıdır. Anlam olarak da dağın kendisi çok kayalıklı olup, ona yakın olan bir dağın arasına büyük taşlar girerek aralarında ulaşımın sağlanmasına mani olmaktadır.⁹Ancak şimdiye dek Diyarbakır bölgesinde bu isimde bir dağın varlığından bahsedilmemektedir. Mamafih bu millet hakkında birçok fark-

7 Nahl, 16/93.

8 Fîrôzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-Muhit*, Muesesetü'r-Risâle, Beyrût, 1994, s.1293; İbnHacar, *Askalâni, Tebsîrû'l-Muntebihbi-Tahrîri'l-Muştebeh*, el-Mektebe el-İlmiyye (tdk., Muhammed Ali Neccar), Beyrût, trs.,c.2, 575.

9 <http://namvaran.persianblog.ir/post/334>. 29.03.2012.

lı rivayet nakledilmektedir. Kanımca ilginç olan bu konu hakkında bilgisi olan ve olmayan herkesin bazı hükümlere varmasıdır. Bir milletin veya soyun tespit edilebilmesinde rol oynayan şart ve faktörlerin denklemini yapmadan sonuca varmak mümkün değildir. Bu da bir gerçektir ki sahipsiz kalanların sahipleri daha fazla olur.

ABDURREZZAKDUNBÜLÎ "MEFTÛN" HAYATI VE ESERLERİ Doğum Yeri ve Tarihi

Abdurrezzak Beg, bazı rivayetlere göre 1175'te bazı rivayetlere göre de 1176'da tarihinde İran'ın Hoy şehrinde Dunbulî bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gözlerini açmıştır. 1186 senesinde rehin olarak Şiraz'a götürülmüştür. Ancak o, burada ilim tahsiline başlamış ve yaklaşık on dört sene öğrenin ve öğretimine devam etmiştir. Aynı zamanda o, Sultan Kerim Hân ez-Zend ve Feth Ali Şah el-Kaçar'ın dönemine rastlamaktadır. Babası Necef Kulî Hân, Hoy ve Tebriz'de Beylerbeyi olarak görevde bulunmuştur¹⁰. Abdurrezzak, 1141'de hac ibadetini yerine getirmek için Hicazı ziyaret etti ve geldikten iki sene sonra da vefat etmiştir¹¹. Bazı tarihçilere göre o, 1243'te 68/69 yaşlarında vefat etmiştir¹². Bazı tarihçilere göre de 1262'de yaklaşık 86 yıl yaşadıktan sonra ölmüştür¹³. Fakat onun bu iki farklı ölüm tarihinin aynı eserde geçmesi sıkıntılı görünmektedir. Bize göre o 1243'te vefat etmiş, ancak Farsça altıyla dört arasında tersten de olsa biraz benzerlik vardır. Bu ihtilafın bu nedenle meydana geldiğini düşünmekteyiz.

O, daha on yaşlarındayken, abisi Fazıl Ali Hân'a karşı rehin alınarak Şiraz'a götürülüp, orada yaklaşık on dört yıl göz hapsinde tutulmuştur. Bu zaman zarfında o boş durmayarak büyük âlim ve edebiyatçılarla görüşüp hep ilim tahsili yapmış hem de edebiyatla uğraşarak zamanını geçirmiştir¹⁴. Onun ilme ve edebiyata olan sevgisi küçük yaştan itibaren başlamış ve bu ilişki, onu eser yazmaya cesaretlendirmiştir.

Abdurrezzak, Kerim Hân Zend vefat edene kadar Şirâz'da ikamet ediyordu. Ancak onun vefatında sonra Kaçar ailesinin istilası sırasında 1199 yılında oradan alınıp, İsfahan'a götürüldü ve orada yaklaşık altı ay zorunlu ikameye tabi tutulmuştur¹⁵. O, İsfahan'da olsun, Şiraz'da olsun vaktinin çoğunu okuma ve

10 Baba MerdûhRuhânî (Şîva), *Tarih MeşâhîrêKurd*, İntişaratêSuruş Tahran, 1382, c.1 /92-93; Nahcuvânî, Hacı Hüseyin, *Dergi, Danış Gedeî Edebiyat Tebrîz*, Sayı:1, FerwerdenîMahî, 1328,SalêDuvem, s.1-2.

11 Baba Merdûh, *a.g.e.*, c. 93.

12 Tahrânî, *a.g.e.*, c.11/281.

13 Tahrânî, *a.g.e.*, c.11/245.

14 Tahrânî, Ağa Buzurgîez-Zerî'a İla Tesânîfi'î-Şî'a, Dâru'l-Advai, Beyrût, 1403, c.11/323; Nahcuvânî, Hacı Hüseyin, *a.g.d.*, s. 2.

15 Ebu'l-Feth, Hekîmîyan, *FihristêMeşâhîrê İran*, İntişârâtêDanışgâhîMilî İran, Tahran, 1357, c.

okutmaya geçirmekteydi. Âlim ve ediplerin toplumuna gitmeyi kendine adet edinmişti. Yukarıda adı geçen abisi ise 1194'te Tebriz'de meydana gelen depremde vefat etti. Babası ise ayağından yaralandı ve 1199'da o da hakkın rahmetine kavuştu¹⁶. O, bundan sonra da bir müddet zorunlu ikameye tabi tutuldu. Fakat yaklaşık altı ay gözetim altında kaldıktan sonra serbest bırakıldı.

Nesebi

Abdurrezzak Beg, İran'ın Hoy şehrinde yaklaşık 200 yıl önce beylerbeyi olarak görev yapan ve Dunbulî bir aileye bağlılığı bilinen Nefes Kuli Han'ın oğludur. O, bu nesebe mensubiyetten hiçbir zaman geri kalmamıştır¹⁷. Bundan olsa gerek, Dunbulîlerin tarihi hakkında "Riyâdu'l-Cenne" adlı bir eser de yazmıştır.

İlmi Kişiliği

Abdurrezzak Beg, ilk tahsiline Hoy şehrinde ailesinin yanında başladı. İkinci tahsil dönemi ise yukarıda geçtiği üzere Şiraz'da on dört yıl rehin kaldığı süre içerisinde durmadan çalışarak geçti. Kısa bir zaman dilimi içinde Farsça, Arapça ve Türkçe yazılan şiir divanlarını öğrendi ve bu konuda imtiyaz sahibi oldu¹⁸. Aynı zaman zarfında tarihe olan merakından olsa gerek büyük ilerlemeler kaydetti. Bu konularda belli bir birikime sahip olduktan sonra da zamanını hep mütalaa yaparak geçirdi¹⁹. Nihayet eserlerinden anlaşıldığı gibi, şiir, edebiyat ve tarih ilimlerinde telif yapabilecek düzeye ulaştı. Fars edebiyatında birçok eser yazabilmiş ve bu konuda ismini tarih sayfalarında kaydedebilmiştir. Bundan dolayı bazıları onu tarihçi, tefsirci, edebiyatçı ve Arapçacı olarak tanıtmışlardır. Ebu'l-Kasım Mirza onunla ilgili şöyle söylemektedir: "Şayet olgun insanların sohbetini istiyorsan, Tebriz'de yaşamakta olan Hacı Fadıl ve Abdurrezzak Beg gibi büyük insanların sohbetlerini dinle ve tavsiyelerine kulak ver: "Çok çalışıp az yemek yiyerek, akla uygun hareket etmektir"²⁰

Şairliği ve Edebi Kişiliği

Abdurrezzak Beg, İran'ın Farsça ve Arapça yazan ve yakın çağda yaşayan ünlü şairlerinden biridir²¹. Onun yazdığı şiirler hakkında Bahar mahlaslı İranlı Melikuş-Şuara şöyle söylemektedir: " O, şiirde Selçukîlerin şairlerinin metodu-

---

2/214-215; <http://91.98.46.102:90/details.aspx?id=1377>. 29.03.2012.

16 Nahcuvânî, Hacı Hüseyin, a.g.d., s. 2.

17 <http://www.donboli.info/abdolrazzag1.htm>, 29-03-2012.

18 Nahcuvânî, Hacı Hüseyin, a.g.d., s. 3.

19 Ebu'l-Feth, Hekîmiyan, a.g.e., c. 2/213.

20 Ferhad, FelahatHuah, *Fasıl Name TahasusîEdebiyatı Farisi*, Altıncı Sene, Sayı: 25, Bahar,89, s. 44-67.

21 Baba Merdûh, a.g.e.,c.2/ 93.

nu işlerken, nesirde ise İranlı edebiyatçıların üslubunu takip etmektedir.²² O, şair olduğundan dolayı “ Meftun” mahlasıyla ün yapmıştır. Şiirlerinden biri de şöyledir:

تعالی اللہ کہ را باشد جوتو منظور خوش منظر*** سمن سیما وسنبل موی وسوسن بوی ونسرین بر
زخیل خوبرویان سهی قامت تو را دیدم*** پری دیدار وگل رخسار وخوش گفتار ومہ پیکر
لب وزلف وخط وچشم تو ای رشک سیہ چشمان*** شکر ریز وعبیر آمیز وعنبر بیز وغارتگر
دریغ از روز وصل توکہ دورم از تو ودارم*** بہ سرخاک وبہ کف باد وبہ چشم آب وبہ دل آذر
بہ حال زار من رحمی کہ باشد در غم عشقت*** زخم زرد ودم سرد ودلم گرم وتنم لا غر
جدا از محفل وصل تو دارم تا سحر شبہا*** بہ لب آہ وبہ دل نالہ بہ تن داغ وبہ جان آخگر

Yüce Allah, kiminle olursa, o ne güzel bakılan ve ne güzel manzara olur.
Gümüş sima, sümbül kıllı, sosun kokulu ve nesrin üstlü olur.

Kaşlarının o çok güzelliğini ve senin endamının gölgesini gördüm.

Perî görünümlüm, gül yüzlüm, tatlı sözlüm ve ay şeklinde olan,

Ey! Kara gözlüm dudakların, zülfün, ben ve gözlerin,

Şeker sıralayan, abîr isteyen ve amberi koklayan ve hücum eden,

Sana ulaşma günü yalandır. Çünkü senden uzağım ve seni ediniyorum,

Başımın üzerinde toprağı, elimde rüzgâr, gözlerimde su ve içimde ateşi,

Benim ahımdan ötürü, kendi aşkına bir rahmet gerekiyor.

Rengim sararmış, yanaklarım soğumuş, içim sıcak ve bedenim zayıftır.

Senin kavuşma meydanından ayrı olmam, geceleri sabaha kadar bekliyorum,

Dudakta ah, kalpte inleme, bedende dağ ve ruhta da dert çekiyorum²³.

Abdurrezzak, yazdığı eserleriyle bölgenin bilginleri arasında yer almıştır. O, Fars edebiyatının yanında Arap edebiyatında da büyük bir ilerleme kaydetmiştir. Zira o bazı kitaplarında Arap şiirini incelerken, bazılarında da bu iki dilin ince-liklerini karşılaştırmaktadır. İran’ın Melikü’ş-Şu‘ara’sı olarak ün yapan “Bahar” mahlaslı şairi, Abdurrezzak’ın Hadaikü’l-Cinan adlı kitabı hicri on ikinci yüz-yılın en güzel kitabı olduğunu söylemektedir²⁴. Onun, şiirin methiye sanatında daha fazla ilerlediği dile getirilmektedir. Bu da onun küçük yaştan itibaren rehlin olarak yaşamasından kaynaklansa gerek.

Eserleri

Abdurrezzak Meftun, farklı bilim dallarında yirmiye yakın eser yazmıştır. En çok dikkat çeken eseri ise Dunbulülerin tarihi hakkında yazdığı eseridir. Onun bilinen eserleri şunlardır:

22 <http://www.donboli.info/abdolrazzag1.htm>, 29-03-2012.

23 Nahcuvânî, Hacı Hüseyin, *a.g.d.*, s. 10-11.

24 Nahcuvânî, Hacı Hüseyin, *a.g.d.*, s. 3.

1- **Hedâik'1-Udebâ:** Adurrezzak'ın bu kitabı Farsça olup 24 hadikadan (bahçeden) oluşmaktadır. İçerik olarak Arap ve Acem şairlerin inşa ve yorumlarını, sözlerindeki fesahat ve belagati kapsamaktadır. Aynı zamanda kral ve vezirlerin dinin temel konuları, ahlak, siyaset, dil, tarih ve adaları hakkında yazdığı anlaşılmaktadır. O, eserini 1243 yılında sultanın naibi olan Abbas Mirza adına yazmıştır²⁵.

2- **Nigârıstanı Dârâ:** Bu eserini, Feth Ali Şah Kaçar döneminde yaşayan şairlerin durumu ve seçme şiirlerinden örnekler şeklinde telif etmiştir²⁶.

3- **Riyâdü'l-Cenne:** Bu eser ise Dunbulülerin soyu hakkında yazdığı kitabıdır. Bunun bir nüshası el yazması olarak Tahran'da Bahar mahlaslı milli şairin kütüphanesinde bulunmaktadır.²⁷Başka bir nüshası ise İran'ın çağdaş şairlerinin reisinin yanında kalmaktadır. Bu kitap, Dunbulülerin ecdatlarının hayatı ve onlarla ilgili ilginç ve ender olan bazı hikâyeleri kapsamaktadır²⁸.

4- **Muhtar Name:** Bu eser, vezinli olarak Muhtar b. Ebî Ubeyd es-Sekefi'nin savaşları anlatmaktadır. Üslubu ise Firdevs'inin Şehname'sine benzemektedir. Beş bin beyte yakın bir hacimdedir. O, bunun yazılışını 1240'ta tamamlamıştır²⁹.

5- **Measiré Sultaniye:** Bu kitap Farsça yazılmış olup, Feth Ali'nin saltanatının başladığı günden ölümüne kadar ortaya koyduğu eserleri hakkında telif edilmiştir³⁰.

6- **Hedaikü'l-Cinan:** Abdurrezzak'ın bu kitabı Şiraz'daki hayatı ve o dönemde Şiraz'da yaşamış olan şair ve fazilet sahibi insanların hayatını konu edinmekle birlikte Kerim Hân Zend'in döneminden Muhammed Hân'ın dönemine kadar olan zamanı da ele almıştır³¹.

7- **Besîret Nâme:** Onun bu eseriyle ilgili eserin ismi dışında herhangi bir bilgiye rastlanılmadı.

8- **Tecribetü'l-Ahrar ve Tesliyetü'l-Ebrar:** Bu kitapta Dunbulülerin Hasebi nesebinden bahsetmekle beraber kendi dönemindeki meşhur olan âlim ve şairlerin meziyetlerinden bahsetmekte ayrıca kendine ait bazı şiir ve nesirleri de kitaba almaktadır. Bu kitap, Hicri 12.yy'a kadar sarkmıştır³².

9- **Divan-u Şiir:** Bu eseri hakkında da herhangi bir malumat elde edilememiştir.

25 Nahcuvânî, Hacı Hüseyin, *a.g.d.*, s. 7; Ferhad, Felahat, *a.g.d.*, s. 44-67.

26 Nahcuvânî, Hacı Hüseyin, *a.g.d.*, s. 8; Ferhad, Felahat, *a.g.d.*, s. 44-67.

27 Tahrânî, *a.g.e.*, c.11/323; Ferhad, Felahat, *a.g.d.*, s. 44-67.

28 Nahcuvânî, Hacı Hüseyin, *a.g.d.*, s. 12; Ferhad, Felahat, *a.g.d.*, s. 44-67.

29 Nahcuvânî, Hacı Hüseyin, *a.g.d.*, s. 9; Ferhad, Felahat, *a.g.d.*, s. 44-67.

30 Nahcuvânî, Hacı Hüseyin, *a.g.d.*, s. 8; Ferhad, Felahat, *a.g.d.*, s. 44-67.

31 Nahcuvânî, Hacı Hüseyin, *a.g.d.*, s. 4; Ferhad, Felahat, *a.g.d.*, s. 44-67.

32 Nahcuvânî, Hacı Hüseyin, *a.g.d.*, s. 5-6; Ferhad, Felahat, *a.g.d.*, s. 44-67.

10- **Mesneviy  Nazu-Niyaz:** Bu eserini Husrev ile Őir n hakkında yazmıŐtır³³.

11- **Mesneviy  Humayun Name:** O, bu eserini Muhtar Sekefi'nin hayatı ve kişiliği hakkında yazmıŐtır³⁴.

12- **Mesneviy  Selim ve Selma:** Onun bu eserini ömrünün sonlarında yazdđđı nakledilmektedir³⁵. İsminden de anlaŐıldđđına göre bu mesnevi bir aşk hik yesini konu almaktadır.

13- **Cami' u Hakan :** Abdurrezzak Meftun bu eserini Feth Ali'nin tarihi ve eserleri hakkında yazmıştır. Bu kitabın bir nüshası, onun el yazması olarak Tahran'ın Milli Kütüphanesinde bulunmaktadır³⁶.

14- **Redatu'l-Adab ve Cennet 'l-Elb b:** Onun bu eseri ise Arap Şairlerinin hayat hik yeleri, Şiirleri ve  nl  ArapÇa Şiirleri hakkındadır. Kitap ArapÇa telif edilmiŐtir³⁷.

15- **Hakayik 'l-Envar:** Bu eserini de FarsÇa yazmıştır. Konusu ise Arap ve Acem Şairlerin durumunu ve onların Şiirlerindeki bazı nükteleri işlemektedir. O, bu eserini 1230 yılında telif etmiŐtir³⁸.

16- **Kulliyat-ı Divan-u Gazaliyat:** Feth Ali'nin methiyesi Şeklinde yazdđđı eseridir³⁹.

17- **Hadike:** Bu kitabı Arap Şairlerinin Şiirlerinde kullandıkları FarsÇa kelimeleri iÇerir ve dili ise FarsŐadır⁴⁰.

18- ** bret Namey  (Tercümeyi Faris  T rk ):** Bu kitabı Krosinsk  olarak bilinen Şahıs Latince Şeklinde yazmıştır. Yazar yirmi altı sene İsfahan'da kalmış ve Safev  devletinin yıkılıŐını kendi gözleriyle müŐahede ederek yazmıştır. Abdurrezzak Beg ise onun bu kitabını FarsÇaya tercüme etmiştir. Kitap, İran'ın Muntazam Nasir  Kütüphanesinde bulunmaktadır⁴¹.

19- **Őerh-  MeŐa'ir Mulla Sadr:** Bu kitap, onun el yazması Şeklinde Meclis Kütüphanesinde mevcuttur⁴².

Eserlerini göz önünde bulundurduğumuzda onun en çok önem verdiği ilmin edebiyat ve Şiir olduğu anlaşılmaktadır. Yazdđđı bir kitabın da Dunbuliler hakkında olduğu gözükmektedir. Anlaşılan Abdurrezzak, sadece onların nesebi,

33 Nahcuv n , Hacı Hüseyin, **a.g.d.**, s. 9; Ferhad, Felahat, **a.g.d.**, s. 44-67.

34 Nahcuv n , Hacı Hüseyin, **a.g.d.**, s. 10; Ferhad, Felahat, **a.g.d.**, s. 44-67.

35 Nahcuv n , Hacı Hüseyin, **a.g.d.**, s. 9; Ferhad, Felahat, **a.g.d.**, s. 44-67.

36 Nahcuv n , Hacı Hüseyin, **a.g.d.**, s. 9; Ferhad, Felahat, **a.g.d.**, s. 44-67.

37 Nahcuv n , Hacı Hüseyin, **a.g.d.**, s. 7; Ferhad, Felahat, **a.g.d.**, s. 44-67.

38 Nahcuv n , Hacı Hüseyin, **a.g.d.**, s. 7; Ferhad, Felahat, **a.g.d.**, s. 44-67.

39 Nahcuv n , Hacı Hüseyin, **a.g.d.**, s. 10; Ferhad, Felahat, **a.g.d.**, s. 44-67.

40 Nahcuv n , Hacı Hüseyin, **a.g.d.**, s. 7; Ferhad, Felahat, **a.g.d.**, s. 44-67.

41 Nahcuv n , Hacı Hüseyin, **a.g.d.**, s. 9; Ferhad, Felahat, **a.g.d.**, s. 44-67.

42 Nahcuv n , Hacı Hüseyin, **a.g.d.**, s. 9; Ferhad, Felahat, **a.g.d.**, s. 44-67.

adet ve kültürleri hakkında kitap yazmıştır. Onların dilinde yazdığı herhangi bir eseri bulunmamaktadır. Bizce Hoy bölgesinde Dunbulice bilinmediği için onunla ilgili herhangi bir bilgi verilmemiştir. Dolayısıyla onun bu çalışması, geçmişte yaşamış ve yok olmuş olan milletlerin hakkında yapılan bir araştırmaya benzetilmektedir.

Hocaları ve Öğrencileri

Abdurrezzak Beg, Şiraz ve Tebriz'de uzun zaman kaldı. Hayat hikâyesinde Hac dışında başka bir yere gidişinden bahsedilememektedir. Dolayısıyla onun ilim tahsili Şiraz ve Tebriz dışında olmamıştır. Yukarıda kapalı bir şekilde; onun Şiraz ve Tebriz'deki âlim, şair ve fazıl insanlarından faydalandığı belirtilmektedir. Bu bağlamda o, bu iki şehirde hem öğrenmiş ve hem de öğretmiştir. Ancak ne hocaları ne de öğrencileri belli olmamıştır. Veya bizdeki kaynakların azlığından ötürü, söz konusu şahısların kim olduğu belli olmamıştır.

Hoy'deki Dunbulîlerin Âlim ve Aydınları

Tarihçiler, birçok ünlü insanı bu aileye nispet etmişlerdir. Söz konusu bu şahıslar, her biri kendi meşguliyet alanına göre insanlara bir hayli hizmet yapmıştır. Ancak kendi dilleri için herhangi bir hizmetleri bize ulaşmamıştır. Ancak Abdurrezzak Beg, milletin tarih ve kültürüne “Riyadü'l-Cenne” adlı eserinde yer vermiştir. Şehir, uzun bir fetret dönemi yaşadıkdan sonra orada yeşeren Dunbulî idarecilerinin şehirde sergiledikleri çalışma, ticaret, emniyet, eğitim ve terbiyeyle bölgeden oraya birçok edebiyatçı ve ilim adamının Hoy'e gitmesini sağlamıştır. Bundan dolayı Hoy, Dunbulîlerin idareciliği döneminde altın dönemini yaşamıştır⁴³. Bu dönemde burada yaşayan âlimlerden bir kısmının adı şöyledir:

Mulla Abdunnebi Tusûcî, Mîrzâ Muhammed Rıdâ Hindî, Abdurrezzak Beg Dunbulî, Mîrzâ Muhammed Ali İsfahânî, Mîrzâ Hasan Tusûcî Şeyhu'l-İslam, Berk iHûyî, Harif Cendekî Hûyî, Muhr Ali Hûyî, Seyyid Emin Keşmîrî, Sağır Tebrîzî, Harad Mâzenderânî, Salik Hûyî, Mîrzâ Hasan Fanî Riâdî, Mîrzâ Mehdi Munşî, Mehcûr Hûyî, Sahib Sultân Dunbulî, Şevrîde Hûyî, Mîrzâ Habîb Han Dunbulî, Hayran Dunbulî, Mîrzâ Muhammed Ali Dunbulî, Mîrzâ Abdurresûl Fenâ Riyâdî, Mîrzâ Muhammed Mehdi Tusûcî ve Menzûr Şîrâzî⁴⁴ adında birçok âlim yetişmiş veya refah merkezi olduğundan dolayı bunlar bölgeden Hoy'e akın edip gelmişlerdir. İsmi zikredilmeyen birçok âlimin daha olduğu muhtemeldir. Bunun da Dunbulî emirliğinin orada kurduğu sıcak ilişkiden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Çünkü bu dönemden sonra buraya dışarıdan ilim

43 <http://91.98.46.102:90/details.aspx?id=1377>. 29.03.2012.

44 <http://91.98.46.102:90/details.aspx?id=1377>. 29.03.2012.

ve edebiyat adamlarından gelenlerin olmadığı gibi, orada ikame edenlerden de gidenler vardır.

SONUÇ

Abdurrezzak Dunbulî, Hoy Şehrinde yetişen bariz bir edebiyatçıdır. Fars ve Arap şairleriyle ilgili birçok araştırma yapıp, şiirlerinde tahliller yapmıştır. O, Dunbulî soyuna mensup olmasına rağmen, bu dilde herhangi bir eser yazabilmiş değildir. Ancak onların tarihi ve nesebiyle ilgili “Riyadü'l-Cenne” adında bir kitap yazdığı bilinmektedir. Bu da usulde geçen şu kaideye ”Tamamı elde edilmeyen bir şeyin, tamamı terk edilemez” uygun olması az da olsa gönüllere bir teselli kaynağı olmuştur. Ayrıca Abdurrezzak Beg’in, yirmiye yakın eser telif ettiği ve bunların çoğunun şiir, edebiyat ve tarihle ilgili olduğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan o bir dönemde siyasi gelişmelerden ötürü sıkıntı çekmiş olsa da neticede eserleriyle farklılığını ortaya koyarak Dunbulîlerin bir nebze de olsa dünyasına güneş gibi doğmaktadır. Diğer taraftan bu çalışmamızla İran’ın Hoy Şehrinin uzun bir süre Dunbulîlerin idaresinde kaldığı da anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

Kuran-ı Kerim.

Kuran- Kerim Meali, Diyanet Vakfı.

Baba Merdûh Ruhânî (Şîva), *Tarih Meşâhiré Kurd*, İntişarâte Suruş Tahran, 1382.

Ebu'l-Feth, Hekîmîyan, *Fihristé Meşâhiré İran*, İntişarâte Danışgâhî Milî İran, Tahran, 1357.

Ferhad, Felahat Hohî, *Fasıl Name Tahasusî Edebiyatî Farisî*, Altıncı Sene, Sayı: 25.

Fîrôzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhit*, Muesesetü'r-Risâle, Beyrût, 1994.

<http://91.98.46.102:90/details.aspx?id=1377>. 29.03.2012.

<http://www.donboli.info/abdolrazzag1.htm>. 29-03-2012.

<http://tr.wikipedia.org/wiki/Medler>, 30-03-2012.

<http://www.donboli.info/abdolrazzag1.htm>. 29.03.2012.

http://www.donboli.info/_fpclass/feedback.htm. 02.04.2012.

<http://namvaran.persianblog.ir/post/334>. 29.03.2012.

İbn Hacar, Askalânî, *Tefsîrü'l-Muntebih bi-Tahrîri'l-Muştebeh*, el-Mektebe el-İlmiyye (tdk., Muhammed Ali Neccar), Beyrût, Trs.

Nahcuvânî, Hacı Hüseyin, *Dergi, Danış Gedeî Edebiyat Tebrîz*, Sayı:1, Ferverdenî Mahî, Duvem, 1328.

Tahrânî, Ağa Buzurg *ez-Zerî'a İla Tesânîfi'ş-Şi'a*, Dâru'l-Advai, Beyrût, 1403.

Zamahşerî, Carullah b. Ömer, *Tefsîrü'l-Keşşâf*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye Beyrût, 2006.

DİLİN TERBİYE EDİLMESİ: MAKİNE, FABRİKASYON VE YALNIZLIK

Hasip BİNGÖL

Şair, Edebiyat Mezunu, hasipbingol@gmail.com

- Özet:

Dil incelemeleri ve dile ilişkin çalışmalar; kuşkusuz bu çalışmalarını icra edenlerin bilgi birikimleri, düşünme biçimleri, analiz kabiliyetleri, inançsal arka planları, dünya görüşleri ve fikri ideolojileri ile dolaylı yahut dolaysız az veya çok ilintilidir. Dilin yazı ile ilişkisinde bu etki dâba belirginleşmekte ve mütecemmid olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sunum-çalışmamda, milliyetçilik ve ulus inşasına tekabül eden modern dil yaklaşımlarından biri olan “mekanist dil teorisi” (mechanical theory of language) çerçevesinde Zazakî çalışmaları irdelemeye çalışacağım. Yine bağlamda “sadeleşme” ve “özleşme” hususunu kritik edeceğim. Bu noktadan olmak üzere, söz konusu teori ve düşünceler çerçevesinde şekillenen dilsel yaklaşım biçimlerini, dile ilişkin çalışmalarını irdelemeye, bizce problem teşkil eden hususları ortaya koymaya gayret edeceğim.

- Anahtar Kelimeler:

Dil, makine, özleşme, sadeleşme, ulus, Zazakî

GİRİŞ YERİNE

Her toplumun diliyle ilişkisinde -bu ilişki, ister yazı dilinde ister sözlü dilde olsun- birtakım problemlerle karşılaşmakta, aynı zamanda pek çok yeni problem de ortaya çıkmaktadır. Özellikle dilin sözlü alandan yazılı alana dâhil edilmesi¹ yahut taşınmasında birçok sorunsal belirir. Öyle ki söz konusu neden[ler]

1 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Walter J. Ong, *Sözlü ve Yazılı Kültür, Sözün Teknolojileşmesi*,

den ötürü kimi zaman tebarüz eden sorunlar ‘dil’in, dilde yapılmış çalışmaların önüne geçer. Dilin önüne geçen problemler, kuşkusuz bir zaman sonra ‘dil’in doğasında içkin anlatım ve anlaşma dâhil ‘dil’den kaynaklı kazanımların önüne geçerek dil’in sönümlenmesine neden olmaktadır. Bilinçli yahut bilinçsiz olsun, dil’in sönümlenmesine sebep çalışmalar, peşinen dilin esas ve birincil gayesi olan “anlatma ve anlaşma” yanını göz ardı etmiş olur. Böylece dil, asıl bağlamından koparılıp artık iletişimin değil iletişimsizliğin aracı haline gelmektedir. Çeşitli sebeplerden ötürü çok geç sayılabilecek bir zaman diliminde yazıya aktarılmaya çalışılan Zaza dili, özellikle standart bir imkâna henüz kavuşmadığından, sözünü ettiğim problemlerle daha çok karşılaşmaktadır. Bir yandan dilin ihtiva ettiği kültürel, folklorik, sanatsal vb. çalışmalar henüz tam anlamıyla yazıya aktarılmamışken yapılmakta olan standardizasyon çalışmalarında takip edilen yöntem eksik kalmaktadır. Öyle ki bu tür çalışmalar, Zazakî adına henüz işin başında olunmasına rağmen, neredeyse yazı ile uğraşan hemen herkes, dilin yapısını ve sesini bir yana bırakarak kelimeler alıntılama yoluna gidiyor, yine özensiz ve gelişigüzel uydurduğu kelimelerle yazı yazıyor. Böylece söz konusu durum, ortaya konan metinlerin sahibinden başkasının anlamasına imkân tanımıyor. Bu yola başvurulmasının elbette pek çok sebebi olsa gerek. Kanımca ortaya konan yazıların anlaşılabilirliğini engelleyen dilsel tutumun asıl belki de en önemli sebebi, bu dilde ürün vermeye çalışanların ‘dil’in kendisini değil de politik-ideolojik tutumlarını referans almalarından kaynaklanmaktadır. Bir başka sebep de dile ilişkin bilgi, birikim, söz dağarı, beceri eksikliğinin telafi etme endişesi ile birleşerek meydana getirdiği komplekstir. Anlam ihtiyacını giderme, dili zenginleştirme ve yeni anlamlara karşılık bulma işi bir telaş halini alınca, dil adına ortaya bir dizi tuhafıklar çıkıyor. Oysa “Dilbilim bize bir dilin kendi başına «zengin» veya «yoksul» olmayacağını söyler. Dil bir iletişim aracıdır ve her dil, kendisini konuşan topluluğun iletmek ihtiyacında olduğu anlamları iletmeye yeter. İletilecek yeni anlamlar belirirse, dil de, kendi bünyesi içinde, bu anlamları taşıyacak yeni biçimler bulabilir. Bütün diller gelişmeye açıktır. Dili konuşan topluluğun ihtiyaçlarına göre dil alabildiğine zenginleşebilir, incelenebilir.”² Dolayısı ile bir dilin zenginliğini belirleyen kıstas, sözcük sayısından ziyade ifade etme biçiminde oynadığı roldür. Nüansları, ince anlamları, mecazları, soyut anlamlar dünyasını, karmaşık ilişkileri aktarmada eksik kaldığına inanılan bir dil, o dili konuşan ve dil çalışmaları yapanlar tarafından peşinen “zengin”leştirilmesi gereken bir dil olarak kabul görüyorsa, bu kabuliyet aynı zamanda o dilin “ilkel”liğine de gönderme yapmaktadır. Bilinmelidir ki her dil, anlamsal dünyayı ifade etmeye elverişlidir. Anlamsal ifadede yeterli olamayan bir dil, söz dağarı/ kelime hazinesi

---

(Metis Yayınları, 3. Basım, Ocak 2003, İstanbul).

2 Murat Belge, *Sanat ve Edebiyat Yazıları*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s.12

bakımından ne denli zengin olursa olsun, bir anlam ifade etmeyecektir. Bu durum sözcük yığını, sözlük kabarıklığı ve niceliksel şişkinlikten başka bir şey değildir. Dillerin zenginliği ve yoksulluğunu yaşanan yerin şartları da belirler. Bir dilde herhangi bir anlama karşılık sözcüğün bulunmaması, o dilin yoksulluğuna delil teşkil etmez. Sadece o anlamsal ihtiyacın söz konusu olmadığı gösterir. “Şu halde, «yoksul» dil veya «ilkel» dil diye bir şey olamaz. Her dil, hiç değilse potansiyel olarak, en karmaşık ilişkileri anlatmaya yeter. Tabii bu arada, «ilkel» diye bilinen bir dilde bir anda anlatılan son derece ince nüansları, «gelişmiş» diye bilinen dillerde ancak uzun cümlelerle anlatabildiğimizi de ekleyebiliriz. Diller bu anlamda «eşit»tir, ama kültürler eşit değildir.”³

DİL, YAZI VE HAYAT

Yazıya dayanan ve varoluşu yazı ile devam ettirme uğraşı, çabası taşıyan kültürler açısından yazı, aynı zamanda bir hayatıyet göstergesidir. Yazı, hiç şüphesiz bütün gücünü “**dil**”den alır. Bir paradoks olarak dilden gücünü alan, dille var olan yazı, aynı zamanda dili donduran, dilin canlılığını kısıtlayan bir özelliği de barındırmaktadır. Salt söze dayanan dillerin belki de yegâne *katı* kısmını gramer oluştururken, dilin yazı ile ilişkisinde bu katılıklara yeni katılıklar eklenmektedir. Denebilir ki yazı ile dile eklenen en belirgin katılık, dilin canlılık hüviyetini yitirmesidir. Böylece artık dil, farklı bir kimlik kazanmakla karşı karşıya kalıyor. Dilin, en önemli özelliği olan canlılığından mahrum bırakılması, bir boşluk ve eksiklik yaratmaktadır. Bu eksiklik kuşkusuz “**anlamsal**” bir eksikliktir. Hayatın idamesi gereği bu anlamsal ihtiyaç giderilmek, telafi edilmek durumundadır. Bu noktada dile ilişkin yeni anlayışlar, kimi teoriler imdada yetişecektir. Ulus devletler öncesinde, buna modernite öncesi de denebilir, yazıya dâhil kimi kültürlerde “**eşraf**” ve “**avam**” dili olmak üzere dil, iki ayrı cephe üzerinden bir yol seyrederken, ulus-devletlerle beraber, süreçte bu ikiliği aşma ve “**birlik**” oluşturma iddiası ile bir başka kötülük dile taşınmaktadır.

Birlik fikriyatının büyüyle ete kemiğe bürünen ulus-devletler, elbette dil’i sahipsiz bırakmayacak ve göz ardı etmeyeceklerdi. Görünürde dildeki ikiliği giderme ve dili anlaşılır hale getirme durumu, aslında dili politik ideolojilere kurban etmenin el çabukluğudur. Dolayısıyla modern hayatın “**dil birliği**” çabası, genel anlamda dilleri ideolojilerin, statükoların ve politik eğilimlerin tekeline hapseden bir anlayışa tekabül eder. Bu durum, bizi dilleri birer “**kelime yığınları**”ndan ibaret gören kimi teorilerle karşı karşıya getirmektedir. Artık bu noktada diller giderek anlamsız bir kimliğe bürünecek, binlerce yılın birikimi olan ince nüanslar, teferruatlar, mecazlar ve dilin soyut yanı bir kenara bırakıla-

3 a.g.e., s.12.

caktır. Böylece kelimeler, ruhları olan birer kültür ve düşünce taşıyıcısı olmaktan çıkarılarak şey'leşecektir.

Dil, canlı bir organizma olmanın gereği olarak zamana ve yaşam koşullarına uyum sağlar. Buna paralel olarak değişebilir, hatta kimi zaman farklılaşabilir. Ancak biz bunu pek fark etmeyiz. Zira dilin değişmesi, ani, hızlı ve tersyüz edecek şekilde tebarüz eden bir şey değildir. Dil, kendi iç dinamiğinin zorunlu kıldığı kadar bir değişime izin verir. Aksi halde, düşünce tekâmülü hiçbir zaman gerçekleşemez. “Dil durmaksızın değişir, ama biz konuştuğumuz dilin değiştiğini hissetmeyiz. Dilbilimin çelişkisi olarak gösterilir bu durum. Nesnelere değişmezliği, hareketsizliği yönünde bir yanılgıya düşürür bizi dil. Dünya sürekli bir akış ve değişim içindeyse de, hep aynı cümleleri, aynı kelimeleri kullanırız. (...) Kelimeler aynı kalmasa, ne düşünce ne de toplum hayatı mümkün olabilir. Herkesin kendine göre bir gerçek benimsemesini önleyen gene dildir. Dil, bizi, başkalarının, birlikte yaşadığımız kimselerin gerçeklerini benimsemeye ve kendi gerçekimizi onlarınkine uydurmaya zorlar. Buna karşı gelene deli gözüyle bakılır. Kaldı ki deli de deliliğini başkalarına göstermek için çevresinde konuşulan dili konuşmak zorundadır. Çünkü ipe sapa gelmeyen kelimeler kullanıp anlamsız sesler çıkarırsa dilin de dışına çıkar ve toplumdan bütün bütün kopar.”⁴

Dilin dışına çıkmak, toplumla bağının azaltmak dilin hayatla ilişkisini kesmektir. Deliliğin de ötesine geçen bu anlayış, dilin bireyselleştirilmesi, anlamsızlaştırılması olarak yorumlanabilir ancak. Bu da kişisel fantazmalardan başkaca bir şey değildir. Dilin değişebileceğini, gelişebileceğini söyledik. Hatta değişim, kimi zaman da bünyesindeki kelimeleri kendiliğinden tasfiye de edebilir. Bu durum son derece anlaşılır, doğal olandır. Dillerin doğasında bunlar olurken bu durumu tersyüz edip dilin canlılık fonksiyonunu göz ardı ederek dile dışarıdan müdahale etmek, modern ulusçuluğun dışı vuran hastalıklı halidir. “Dolayısıyla dil bütün milliyetçiliklerin erken aşamalarında aydın kesimin, *intelligentsia*'ların en çok ilgi duyduğu alan olmuş, millî özelemler siyasetten önce edebiyat (ve sanat) düzeyinde biçimlenmeye başlamıştır.”⁵

Bu hastalıklı durum, dilleri birer meta olarak gören anlayışa denk düşer. Bu anlayış, kuşkusuz dilin paraya tahvil edilebilen bir şey olması yani kapitalleştirilmesi demektir. Dilin asıl fonksiyonlarından uzaklaştırılıp bağlamından koparılması işi, yukarıda izah etmeye çalıştığımız gibi modern ulus-devletler sürecinin nihai sonuçlarından biridir. Kapitalist düşünce kendini bireyler üzerine inşa eder. Hedefi toplum olmasına karşın toplumu direkt muhatap almaz. Varoluşunu, toplumun bireyselleşmesine borçludur. Varoluşun en önemli ve anlamlı kısmı olan dil, hiç şüp-

4 Joseph Vendryes, *Dil ve Düşünce*, Çev. Berke Vardar, Multilingual Yay. İstanbul, s.34

5 Murat Belge, *Militarist Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s.109. (Dil-milliyetçilik ilişkisi hakkında geniş bilgi için bkz. s. 108-113)

hesiz ki “toplum”a aittir. Dil, toplumsal bir ifade aracıdır. Onu toplumdan ayrı bir şey olarak düşünmemiz söz konusu olamaz. Zira tek kişilik, bireysel bir dil mümkün değildir. Dil, toplumun ortak bir değeri, toplumsal bir “ürün” ve çoğu zaman toplum tarafından doğal süreç içinde şekillenmesine rağmen, dilin yaratıcısı toplumlar değildir. Bizatihi insan ile birlikte vardır hatta insan dil’in içine doğar. Tam da burada kapitalist düşünce ile dil, bir çatışma alanı oluştururlar.

Dili doğal mecrasının dışına çıkarma çalışmaları, bir yandan dilin canlılığı, tefekkür etme ve anlaşma yanını yerinden ederken, diğer yandan kapitalist anlayışa hizmet eder. Sözüünü ettiğimiz husus, dilin yazıya aktarılmaması, ortak bir iletişim aracı haline gelmemesi, belli bir standarda kavuşmaması, hatta sadeleşmesi değildir. Tersine eleştirmimize sebep olan, standardizasyon, anlaşılabilirlik, ortak anlaşmayı sağlama adına dil çalışmalarını yürütenlerin başvurdukları yöntemler ve ideolojik kaygılar nedeniyle dilin bireyselleştirilmesidir. Bu da yazıların sadece yazarları tarafından anlaşılmasına sebep olmaktadır. Dilin toplumsallık bağlamından koparılmasıdır. Bireyselleştirilen dil, anlaşma aracı özelliğini yitirdiğinden, artık kendisinden beklenen fonksiyonları yerine getiremez. Dil, salt sözcüklerden ibaret bir konuşmalar dizgesi değildir. Dilin en önemli hususlarından biri de düşünceyi taşıyan bir şey olması. Dille düşünce sürekli bir iletişim halinde olup birbirlerini etkilerler. Dil düşünceyi, düşünce de dili etkiler. “Gerçekten de, dil bireyin bilincini oluşturan, benliğini biçimlendiren temeldir; bilincin köklerine, bilinçaltının derinliklerine uzanan başlıca insansal işlevdir. Düşünce, us, bilgi, buluş insansal anlamda ancak dille anlam kazanır. Düşünsel-ruhsal oluşum etkeni olan dil, dünyayı anlığımızın [anlama gücü, entelekt] egemenliği altına sokan temel araçtır, başlıca anlatım yöntemidir.”⁶ Düşünce ancak dille bütünleşerek kendisinden beklenen görevi yerine getirir. Zira “dil basit bir yardımcı değil, düşünmenin vazgeçilmez ortağıdır. İnsan beyninde kelimeler nesnelere imgeleriyle birlikte doğmuşlardır.”⁷ İnsanı anlamlı kılan, onu diğer varlıklardan ayıran yönü, dil ve düşünce birlikteliğidir. Dilin hayatla ilişkisi, onun düşünce ile kurduğu ilişkiden geçmektedir. Dilin bireysel bir araç haline getirilmesi, hayatla bağlarının koparılması ve yalnızlaştırılması anlamına gelir ki, bu da dilin “şey”leşmesi ve kapitalizmin bir aracı haline gelmesi demektir.

Modern ulus-devlet düşüncesi ve Kemalist jakobenliğin hışmına uğrayan, henüz tam olarak yazı dili haline gelememiş olan Zaza dili, sözüünü ettiğim bireyselleştirme, yalnızlaştırma ve düşünce ile bağlarının koparılmasından payına düşen nasibini almış ve kendini muhafaza edememiş bulunmaktadır. Bu dilde

6 Berke Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, Multilingual Yayınları, İstanbul, 2001, s.12-3

7 Joseph Vendryes, *Dil ve Düşünce*, Çev: Berke Vardar, Multilingual Yayınları, İstanbul, 2001, s.14

yazan, ortaya ürün koyan ve özellikle dilsel çalışmalar yapanların takip ettikleri yöntem, öyle görünüyor ki dilin yazıyla ilişkisi belli bir standarda gelmeden dil'i yerinden edecektir. Öyle ki yapılan çalışmalarda dilin iç dinamikleri, mevcut söz dağarı göz ardı edilmekte, anlamsal ihtiyaç dilin kendi sözcükleri ile değil de alıntılanan yahut üretilen sözcüklerle giderilmeye çalışılmaktadır. Hiçbir dil saf olmayıp salt kendi sözcükleri ile hayatına devam edemez. Bir başka deyişle hiçbir dil, doğası gereği kendi kendine yetemez. Her dilde mutlaka ödünçlenen kelimeler söz konusudur. Ancak, diller bünyesine kattıkları sözcükleri genel anlamda yapısına uydurur, yerleşik hale getirir. Alıntılanmış sözcükler, her ne kadar köken olarak başka dillere ait olsalar da artık kullanıldığı dilin bir parçası haline gelmiş olurlar. Zaza dilinde de tarihsel süreç içinde birçok sözcük alıntılanmış ve sözcükler dilin yapısına uyum sağlayıp dilin malı olmuştur. Başta Arapça olmak üzere Farsça, Fransızca, İngilizce, Latince, Kurmancî, Yunanca, Ermenice, Rusça vb. pek çok dilden sözcükler transfer edilmiştir. Alıntılanan ve yerleşik hale gelen sözcükler, politik-ideolojik kaygılardan hareketle yok sayılarak yerine, salt aynı dil ailesinden olduğu için Kurmancî, Soranî ve/ya Farsî sözcük alıntılama yoluna gitmek, dilin doğasına, canlı varlık olması vasfına aykırılık oluşturmaktadır. Kaldı ki bu durum, dilin iletişim ve anlaşma aracı özelliğinin tamamen dışarıda bırakılması anlamına gelmektedir. Her şeyden evvel dilin anlaşma aracı olduğunu bir an olsun göz ardı etmemek gerekir.

Örneğin Arap lisanından Zazakî'ye geçen ve dilin bünyesine yerleşen pek çok sözcük, bu nedenlerden olsa gerek, tercih edilmemektedir. Ar. «**îqaz**» yerine Kur. «**bal**», Ar. «**hal, wazîyet**» yerine Sor. «**rewş**», Ar. «**bimbarek**» yerine Far. «**pîroz**», Ar. «**munasebet**» yerine Kur. «**pêwendî**», Ar. «**tefsîr, tabîr**» yerine Sor. «**şirove**», Ar. «**tesîr**» yerine Kur. «**bandor**», Ar. «**qaîde**» ve Fr. «**method**» yerine Kur. «**awa**», Ar. «**beyanat**» yerine Kur. «**daxuyanî**», Ar. «**qewet, qudret**» yerine Kur. «**hêz**», Ar. «**menfaet, fayda**» yerine Kur. «**berjewendî**», Ar. «**xususî, şexsî**» yerine Sor. «**taybet/î**», Ar. «**heq**» yerine Kur. «**maf**» vb. pek çok sözcük dolaşıma ve kullanıma sokulmuş durumdadır. Yine Fr. «**program**» yerine Far. «**bername**», Za. «**keşkêlon**» yerine Lat. «**oktobre**», Za. «**ercîyaye**» yerine Kur. «**hêja**», Itl. «**tîyatro**» yerine Sor. «**şano**», Ar.+Fr. «**tenkid, kritik**» yerine Far.+Sor. «**rexne**», Ar.+Fr. «**acayîb, enteresan**» yerine Kur. «**balkêş**», Ar.+Fr. «**teşkilat, organizasyon**» yerine Kur.+Sor. «**rêxistin**», Ar.+Za. «**mutehassis, karşinas**» yerine Sor. «**pispor**», Ar. «**mudafa, pawtiş**» yerine Sor. «**parastin**», Za.+Fr.+Ar. «**keyê, famîlya, aîle**» yerine Kur. «**malbat**», vb. pek çok sözcük bir çırpıda dilden atılmakta ve yerine dilin konuşanları tarafından kullanılmayan, dile yabancı sözcükler dile dâhil edilmek istenmektedir.

Bütün bu çabalar, ulus inşasının **dil'e** tekabül eden tarafı olsa gerek. Bu çabalar, politik olarak anlaşılabilir. Ancak bu çabaların ilmi ve dilin geleceğini ga-

rantiye alan çalışmalar olarak sunulmak istenmesi ve dil üzerinden yürütülüyor olması son derece problemlidir. Sözü ettiğimiz “**politik dilsel**” çalışmaların nihai hedefi, müşterek bir dil yaratma kaygısıdır. Bunu gerçekleştirmenin yolu, dil’in yazıya yontularak aktarılmasından geçer. Bu türden önyargılı çalışmalarda, gözden kaçırılan en önemli nokta, etnisite ile dilin bir müşterekte birleştirilme çabalarıdır. Oysa dilleri farklı olup da ortak etnisiteden gelen uluslara örnek verebileceği gibi tersi durum da, ırk bakımından birbiriyle hiçbir ilişkisi olmayan, ancak aralarında kültür ilişkisi, kültür bağları görülen uluslar da vardır. (Örneğin Hint-Avrupa dil ailesinden dillerin birçok uluslarda konuşulduğu gibi).⁸ Dil ortaklığına bakılarak kan birliği bulunduğu sonucuna varılabileceğini ileri sürmek, bir dil ailesinin insanbilimsel bir aileye denk düştüğünü sanmak yanlıgı olur⁹ görüşünü dile getirir Saussurre.

Bu bilgilerden hareketle, *Zaza* dilinin de dâhil olduğu Hint-Avrupa dil ailesine genel hatlarıyla baktığımızda, sözü ettiğimiz durumla karşılaşmaktayız. **Cermenler** İngilizce, Almanca, Felemenkçe, Flamanca, Lüksemburgca vd.; **Latin** kökenli **Romanslar** Fransızca, İspanyolca, İtalyanca, Portekizce, Rumence, Galıçya vd., yine **Slavlar** Rusça, Sırpça, Hırvatça, Boşnakça, Lehçe, Bulgarca, Makedonca, Slovence, Slovakça vd. dilleri konuşmaktadırlar. Bu tespit, etnisitelerle dillerin aynı olmayabileceğinin, akraba dillerin de etnisitelerinin farklı olabileceğinin göstergesidir. Yukarıda ismi geçen hiçbir konuşma sistemi bugün “**lehçe**” olarak ifade edilmemekte, her biri bağımsız bir dil olarak kabul görmektedir.

DİL: ULUSAL ARAÇ

Bir konuşma sisteminin dil mi lehçe mi olduğu hususu, dilbilimin konusudur. Bu konu gramerciler ve filologlara bırakılamayacak denli önemlidir. “Normatif anlayış egemen günümüzde: bu böyledir, şu şöyle; bu doğrudur, şu yanlıgı! Dilbilimi ilgilendiren birçok sorunların normatif nitelikli dilbilgisi (normatif gramer) anlayışıyla ele alınmasının sonucu bu durum. Bir bilim değıldir dilbilgisi; pratik ve sınırlı bir uygulamadır. Dilbilgisi anlayışıyla doğru-yanlıgı çelişkisi aşılabilir, gerçeğin gökkuşağı kucaklanamaz. Dili, değışmez kalıplar içinde tutuklama eğilimindedir dilbilgisi ve onu koruyacağım derken mummyalaştırmaya yönelir. Ama her zaman ondan daha güçlüdür dil; bu kalıpları parçalayarak kendi iç yapı[sı]yla toplumsal yapının çizdiği evrim yolunu izlemeye devam eder. Görülüyor ki, olayların gerçek yüzü dilbilgisi anlayışıyla aydınlatılamaz. (...) Tek çıkar yol, dilbilim anlayışını benimsemek ve onun sunduğu yöntemleri uygulamaktır.¹⁰”

8 Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileri İle Dilbilimi*, TDK , Ankara 1990, c.1, s.102

9 Ferdinand de Saussure, *Genel Dilbilim Dersleri*, Çev. Berke Vardar, Multilingual, İstanbul, 2001, s.312

10 Berke Vardar, *Dilbilim Yazıları*, Multilingual Yayınları, İstanbul, 2001, s.20-21

Dilbilimin öngördüğü kriterlerle ancak bir konuşma dizgesinin “dil” mi “lehçe” mi olduğu tespit edilebilir. İşin akademik ve ilmi yanı bu olmakla beraber, günümüz dünyasında dilbilimin tespitleri tek başına söz hakkına sahip olamayabiliyor. Filologlar, yeryüzünde belli bir dili incelerken, dilbilimciler (linguist) dil denen kurumu bütün olaylarıyla ele alırlar, değişik tipleri üzerinde dururlar. Öteden beri lehçe ve ağız adı verilen dilin değişik biçimlerini türlü bakımlardan incelerler.¹¹ Öyle ki “dil” ve “lehçe” arasında hiçbir kesin ve “doğal” sınır yoktur. Bir dilin iki varyantı kültürel bir bağlamda lehçe olarak, diğer bir bağlamda bütünü ayrı diller olarak da tanımlanabilir. “Dil ve Lehçe” sorusu, tanımlamalara ve özelliklere bağlı olarak kısmen keyfi olabilir.¹²

Tanımlamaları birçok dış unsur etkiler, belirler. Bir dille bir lehçe arasındaki ayrılığın ne olduğunu söylemek güçtür. Çoğu kez, lehçe bir yazın ürettiği için dil adını taşır. Portekizce ve Felemenkçe için durum bu şekildedir. Anlaşılabilirlik son derece önemlidir. Birbirlerini anlamayan kişilerin değişik diller konuştuğu doğal olarak söylenir.¹³ Burada artık keyfi bir durum takınamaz. Bu keyfilik, Zaza dili etrafında yoğun tartışmalara sebep olmakta, yapılan çalışmalara olumsuz olarak yansımaktadır. Bu tartışmanın hedefi kuşkusuz Zazakî'nin kökenine ilişkin soru(n)dan kaynaklıdır. Esas hedef, bu konuşma sistemi hangi kökenden gelmekte yahut hangi kökene bağlanabilir. Kaldı ki bir dilin iki varyantından çok öte bir şeye tekabül eden Zazakî ve Kurmanckî, sözü edilen dilsel ve kültürel bağlamdan kopartılıp siyasal bir alan üzerinden tartışmaların merkezini oluşturmaktadır. “Akademik görüş son derece nettir, Zazaca ayrı bir dildir. Lehçenin standardı bellidir, iki dil karşılıklı olarak, özel bir eğitim almadan ve tam teşekküllü cümlelerle konuşulduğunda birbirini anlayabilir mi anlayamaz mı... Zazaca ve Kurmanci birbirini anlayabilen diller değildir. Dolayısıyla teknik olarak bunlar iki ayrı dildir.¹⁴” Tartışma, Zazakî'nin bağımsız bir dil olduğunu ileri sürenlerle Kürtçenin lehçelerinden biri (Zazakî, Goranîce, Kurmancî, Soranîce vb.) olarak görenler arasında geçmektedir. “Gerek bilimsel yaklaşım, gerekse dünya çapında baktığımız zaman bugünün trendlerine uygun olan yaklaşım; Kürtçe ve Zazaca'yı iki ayrı dil olarak kabul etmektir. Buna karşılık bu görüş Kürtler arasında çok şiddetli bir tepki topluyor, duygusal bir fırtına yaratıyor. İkinci olarak, Zazaların kendisi de tastamam ikiye bölünmüş durumda. Bir yarısı bu bir lehçedir diyor, diğer yarısı bu ayrı bir dildir. (...) İrani diller disiplininde iki ayrı dil kabul edilir. Zazaca Kürtçe'ye nazaran çok daha arkaik özelliklerini koruyan, yani eski İranca hakkında daha fazla bilgi veren enteresan bir dildir. Kurmanci dili fazlasıyla ev-

11 Aksan, a.g.e, s.141

12 Ludwig Paul, I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu, Bingöl Üniv. Yayınları, Bingöl, 2011, s.20.

13 Geniş bilgi için bkz. Ferdinand de Saussure, Genel Dilbilim Dersleri, s.287-9

14 Sevan Nişanyan, <http://www.ntvmsnbc.com/id/25146755>, erişim tarihi, 04.04.2012

rilmişken Zazaca çok daha muhafazakâr öğelerini korumuş olan bir İrani dildir. Benim anladığım kadarıyla Zazaca ile Kürtçe arasındaki fark, mesela İspanyolca ile İtalyanca arasındaki farktan çok daha fazladır.¹⁵ Lehçe ve dil ayrımına gidenler, salt Türkiye bağlamı veya bu dili konuşanlar değil elbet. Aralarında pek çok yabancı dil uzmanları vardır. P.I. Lerch, E. B. Soane, F. Müller, Minorsky, Oscar Mann, Karl Haddank, Joyce Blau, Jost Gippert, Ernst Kausen, Georg Budruss, Terry Lynn Todd vb. isimleri saymak mümkündür. Özellikle Türkiye’de tavrını lehçeden yana koyanların dayandıkları tezler, dilbilimsel kıstaslardan ziyade tarihsel birliklilik, ortak kader anlayışı, konuşma sistemlerindeki müştereklerdir. Lehçeciler, özellikle dil çalışmalarında sözü edilen müşterekleri ön plana çıkarmakta ve yeni müşterekler yaratma anlayışını gütmektedirler.

Yaptığı çalışmalarla yazılı literatür olarak Zazakî’ye büyük katkılar sunan Vate Çalışma Grubu *-herkes lehçe fikrinde birleşme de geneli bu kanıdadır-* lehçe fikrinin belki de en katı savunucusu olarak bilinir. Yaptıkları çalışmalarda özellikle müşterekler üzerinde durmakta ve yeni müşterekler oluşturmaktadırlar. Muhtelif neşriyatlarda, lehçe fikrini benimseyenlerce tercih edilen kimi sözcükler dikkatleri çekmektedir. Zazakî kökenli olsun yahut çok önceleri alıntılanan ve dilde yerleşik hale gelen pek çok yabancı sözcük tercih edilmeyip yerine, müştereklerin çoğaltılması adına olsa gerek, Kurmancî ve/ya Soranca’dan sözcüklerin dile transfer edildiğine rastlamaktayız. Bu düşünceyi besleyen itici güç, Kürt ulusunun bir birlik etrafında toplanması, Kürtçe’nin lehçelerinin birleştirilip yakın gelecekte ortak ve tek bir Kürtçe oluşturma tahayyülüdür. Bu fikir, sadece anadili Zazakî olan kimi lehçeciler tarafından değil aynı zamanda kimi Kurmanclar tarafından da benimsenmektedir. Elbette lehçe fikrini savunan herkes kategorik olarak bu görüşü savunuyor denemez. Denebilir ki, pek çoğu ortak bir lisandan yanadır. Sözü edilen “lehçe”lerin harmanlamasıyla oluşan ve adına Kürtçe denilen dil. Birlik fikri ile dil, tüm fonksiyonlarından arındırılıp salt ulus birliğini sağlayan bir araç haline geliyor. Yani dilin araçsallaştırılması, dille düşüncenin bağının koparılması, dilin yerinden edilmesi demektir. Bu bağlamda tercih edilen alfabe, Latin alfabesinin Celadet Ali Bedîrxan tarafından Kurmancî için uyarlanmış biçimidir. Aşağıda çeşitli neşriyattan rastgele aldığımız kimi sözcükleri karşılaştırmalı olarak incelediğimizde ne demek istediğimiz daha bir açıklığa kavuşmuş olur.

Sözcük	Zazakî -I	Zazakî -II	Türkçe
Armanç	Ghaye	Hedef	Amaç
Awa	Qayde	Metod	Yöntem
Babet	Mewzu	Xusus	Konu
Bakur	Zimi	Şimal	Kuzey

15 a.g.link.

Bal	Dîqet	Hîş	Dikkat
Balafir	Teyare	.....	Uçak
Balafirgeh	Meydonê Teyarî	Aîrport	Havaalanı
Balkêş	Enteresan	Ecayb	İlginç
Bandor	Tesîr	...	Etki
Başur	Verruac / Veroc	Cenub	Güney
Berhem	Eser	.....	Ürün, Eser
Berjewendî	Menfaet	Fayde	Çıkar, Menfaat
Berpirsîyar	Mesul	.....	Sorumlu
Beş	Leti	Qisim, Şagh	Bölüm,
Beşdar	Îştîraq	Îltîhaq	Katılım/cı
Bingeh	Hêm, Temel	Esas	Temel, Ana
Brêz	Muhterem	Ercîyayî	Sayın
Buha	Vaya, Fiyet	Qiymet	Fiyat, Eder
Buk	Veyve / Vêwe	.....	Gelin
Car	Dor, Hew, Rey	Gering	Kez
Cemawer	Teşkilat	Organîzasyon	Kurum,
Civat	Cemaet	.....	Toplum
Çand	Kultur	Zagon	Kültür
Çapemenî	Medya	.....	Medya
Dadgeh	Mehkema	Adlîye	Mahkeme
Dagir	Îşgal	....	İşgal
Daxuyanî	Beyanat	Eşkera	Açıklama
Derbar	Derheq	.....	Hakkında
Dil	Zerrî	Qelb	Gönül, Yürek
Edî	Hînî	.....	Artık
Endam	Aza	.....	Üye
Godarnayîş	Şinawtiş / Eşnawitiş		Duymak
Hawa	Şikil	Qeyde	Biçim
Hêz	Qewet	Zixmî	Güç
Kingê	Key	Çi wext	Ne zaman
Kon	Xeym	Çadir	Çadır
Leşker	Esker	.....	Asker
Malbat	Key	Famîlya, Aîle	Aile
Nakokî	Tenaquz	Tezad	Çelişki
Navend	Mîyan / mîyon	Merkez	Merkez
Navgîn	Wasita, Wesîle	Qasid	Aracı, vasita
Netewe	Şar	Mîllet	Ulus
Niqaş	Munaqaşa	Cedel	Tartışma

Parastin	Mudafa	Pawtiş	Savunma
Persgirek	Mesela	Problem	Sorun
Pêşkeş	Teqđim	Arz	Sunma
Peyman	Aqît	Muqawele	Sözleşme
Pîroz	Bimbarek	.....	Kutlu,
Pispor	Mutehassis	Karşinas	Uzman
Qad	Meydan, Saha	Raşte	Alan, Meydan
Rewş	Wazîyet	Hal	Durum
Ristasazî	Nizam	Statuko	Düzen,
Rochelat	Ruacveti / Rocvete	Şerq	Doğu
Sazgeh	Muessese	Tesîs	Kurum, Kuruluş
Sedem	Sebeb	Qey	Gerekçe, Neden
Serkewte	Muwafaq	Serfiraz	Başarı/lı
Sipas	Teşekkur	Berxudar	Teşekkür
Şano	Tîyatro	.....	Tiyatro
Şirove	Tefsîr, Tabîr	Fikir	Yorum
Şopnayîş	Taqîb kerdîş	Ryêç çarnayîş	İzlemek
Taybet	Şexsî,	Xususî	Özel
Têkoşîn	Mucadele	.....	Mücadele
Teşe	Şekl	.....	Biçim
Weşan	Neşir	Vetiş	Yayın,
Yewteşeyî	Standart	Yewşekil	Standart
Zanist	Îlim	Zonay	Bilim
Zarawa	Lehçe	Dîyalekt	Lehçe

Tablo 1: Çeşitli neşriyattan alıntıladığımız kimi sözcüklerin karşılaştırmalı tablosu

Diğer taraftan, tavrını Zazakî'nin müstakil bir dil olduğundan yana koyanlar ise iki ayrı görüş etrafında toplanmış bulunmaktalar. Birinci grup, Zazaların ayrı bir ulus ve Zazakî'nin bağımsız bir dil olduğunu dile getirir. Ancak bu düşüncede olanların tek bir görüş içinde oldukları söylenemez. Kimisi herhangi bir ilmi düşünce olmaksızın hissi olarak ayrı bir dil olmaktan bahsederken, kimisi de ciddi ilmi dayanaklardan hareket etmektedir. İkinci grup ise Zazaların Kürt etnisitesinin bir parçası olduğunu/olabileceğini, ancak Zazakî'nin bağımsız bir dil olduğunu ileri sürmektedir. Bu iki ayrı görüşü savunanların bir kısmı, dilbilimsel çalışmaları referans alırken, kimileri ise dil adına herhangi ilmi bir dayanak aramaz. Birinci görüşü savunanların ikinci gruptan ayrıldıkları husus; tarihsel arka plan, ortak kültürel miras ve siyasal birliktelik şeklinde özetlenebilir. Bur türden

görüşler gündemde olmakla beraber, bizi ilgilendiren husus, dilbilim verileri ışığında meselenin izahıdır. Dilbilim terimi, dilin genel ve özel bütün niteliklerini, benzerliklerini ve farklılıklarını, dilin ortak ya da tek özelliklerini, dil olaylarını inceleyen, araştırma konusu edinen, konuları bakımından birçok bilim dalıyla ilişkisi bulunan geniş kapsamlı bir bilim dalıdır.¹⁶ Ancak, dil çalışmalarının politik bir zemin üzerinden tartışılıyor ve yapılıyor olması, dilin halktan bağımsız, dar bir alana sıkıştırılması demektir. “Bundan sonra, dilsel «kullanım», dilciler için bir ölçüt olmaktan çıkacaktır. Bunun yerine halktan ve halkın dili kullanımından bağımsız, şu veya bu biçimde tanımlanmış bir «dilsel doğruluk», dil çalışmalarında kılavuz durumuna gelebilir. Bu «doğruluk», kitle kullanımından kaynaklanmadığına göre, küçük bir uzman grubunun saptadığı bir şey olacaktır. Eğer ortada birden fazla uzman grubunca temsil edilen ayrı görüşler varsa, bunlardan hangisinin akademik dil çalışmasına yön vereceği -Türkiye gibi bir ülkede- bir politik denge sorunudur.¹⁷”

Dil etrafında yapılan tartışmalar, salt Zazakî etrafında ve Zazalara has bir durum değildir. Yakın geçmişte Türkçe etrafında koparılan fırtınalar ve ortaya atılan görüşler, son derece tanıdık gelmektedir. “**Hüseyin Kâzım Kadri**, büyük bir Turan sorunu çerçevesinde Türk diline şöyle bir gelecek tasarlıyor: Türkistan-ı Çini’den Avusturya hududlarına kadar uzanan kıtaat-ı vesî’ada mutemekkin akvam-ı Turaniyye arasında münasebet-i siyasiyye husulünü te’min etmek üzere **Türk lisanının muhtelif lehçelerini birleştirmek** [*vurgular bana ait*] lüzumunu bu gün değilse bile yarın bütün şiddetiyle hissedeceğiz: çünkü her kavm ve millet günün birinde kendi lisanı etrafında toplanmağa mecburdur. (...) bu muhtelif lehçeler arasında daha ziyade rikkat ve nezaket kesbeden Osmanlı Türkçe’sini Türkistan’ın her tarafında umumi bir lisan-ı edebî ve fennî ve millî olmak üzere kabul etmek daha muvafık olur sanırım.¹⁸” Lehçelerin müşterekliğini savunuların genelde yaptıkları şey, takındıkları tavır kendi konuştukları lehçeyi merkeze almak olmuştur. “Burada da dil, Türk ırkının politik birleşmesinin sağlanması için gerekli bir araç. Yazar, olayı biraz da kendinden yana yontup, kendi bildiği Osmanlı Türkçesi’ni böyle bir birleşmenin temeli olarak kabul ettirmek istiyor. Türkçe’nin özleştirilmesinin bugünkü aşamasına vardığımızda, Asya’daki Türklerin dillerinden daha uzaklaşmış durumdayız oysa.¹⁹” Bu noktada bir husus dikkatleri çekmektedir. Zazakî dil çalışmaları ve standardizasyon çabası içinde olan kimi lehçeciler, ortak Türkçe adına Osmanlı Türkçesi’ni merkeze alanlardan farklı olarak, Zazakî’yi standardize ederken Kurmancî hatta Soranca fonetiği

16 Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim I*, TDK, Ankara1990, s. 24

17 Belge, a.g.e., s. 24

18 a.g.e., s.24

19 a.g.e., s.24

göz önünde bulundurmakta ve çalışmalarını bu fikir üzerine bina etmektedirler. Bir bütün olarak dil standardizasyonu üzerinde çokça mesai harcayan ve bugüne değin yaklaşık 6.000 sözcüğü standardize eden *Vate Çalışma Grubu*'nun Artuklu Üniversitesi'ndeki 20. toplantısında Mehmed Malmîsanij, konuşmasının bir yerinde “Nika ma nêşkenê heme lehçeyan bikerîn têmîyan û yew ziwano homojen virazîn. Coka ganî ma kurdî wayîrê yew politikaya ziwani bin. Politika zî na ya ke her lehçe wa herinda xo de standardîze bibo. La gama ke standardîze bena, ganî lehçeyanê bînan zî xo vîr ra nêkero. Ma kirdî gama ke ma xebata standardîzekerdişî kenê, ma lehçeyanê bînan xo vîr ra nêkenê. Ganî lehçeyanê bînan de zî wina bo.”²⁰ diyerek, bu hususa dikkatleri çekmektedir. Buradan da anlaşılıyor ki, *Vate Çalışma Grubu* müşterek bir dil inşasından şimdilik vazgeçmiş bulunmakta ve her “lehçe”nin kendi geleceğini kendi dinamikleriyle sağlaması yönünde bir fikre varmıştır. Ancak dil çalışmalarının müşterek dil oluşturma kaygıları üzerinden yürütülmesi, yakın gelecekte dile ait pek çok özelliğin kaybolmasına, giderek dilin bin yıllardır süregelen kendi kimliğinden uzaklaşmasına neden olacaktır. Böyle bir yöntemle dilsel çalışmaların yapılıyor olmasının izahı, olsa olsa Kurmanc/Kirdas nüfusun Zazalara göre çok olması ve yine Kurmancî literatürün Zazakî'ye oranla daha fazla olması ile açıklanabilir. Bir bakıma nice-liğin şehvetine kapılma olarak da okunabilir bu durum.

TERBİYE: SADELEŞME, ÖZLEŞME

Üzerinde yaşadığımız Ortadoğu coğrafyasında bizlere miras kalan ve adına yenilik, reform yahut devrim dediğimiz “değişim” kültürü, her zaman merkezi-yetçi olmuştur. Hemen her “yenilik” tepeden inme bir yolla gelmiştir. Bizzat halkın talebiyle, tabandan gelen değişim arzusunun itici kuvvetiyle meydana gelmiş bir yenilik örneğine tesadüf etmek son derece güç. Zira bizde gelenek “iyi bir şey ise devlet getirir” kültürü üzerine bina edilmiştir. Bu durum hayatın her alanına sirayet etmiştir. İster siyasal, ister toplumsal, ister dinî, isterse dil'e ilişkin olsun. Buyurgan, vesayetçi bir “yenilik” anlayışı söz konusu. “Türkiye tarihinde hemen hemen her yenilik konusunda ilk itki tepeden, «resmi» kanaldan gelmiştir. Değişiklik gereğini duyan yazar, edebiyatçı ve düşünürler belki vardı, ama onlar da ancak devletin inisiyatifıyla ortaya çıktılar.”²¹ Bu kültürel atmosfer, her birimizin zihinlerini otoriterliğe meyletmiş, gücün üstünlüğüne inandırmıştır. Hatta hemen çoğumuz ortaya koyduğumuz çalışmaların itirazsız kabul edilmesini arzuluyor, yapılan eleştirilere tahammülsüzlük gösteriyoruz. Öyle ki siyasal otoriterlik, hayatın her alanına olduğu gibi bilimsel çalışmalara da sirayet etmiştir.

²⁰ Mehmed Malmîsanij, <http://www.zazaki.net/haber/grba-xebate-ya-vatey-mrdn-de-kombye-989.htm>, erişim tarihi, 04.04.2012

²¹ Belge, a.g.e., s.16

Nasıl ki Cumhuriyetin ilanından sonra dilin sadeleşmesi, özcülüğü adına tutulan yol, izlenen yöntem Türkçeyi telafisi mümkün olmayan bir yola sürükledi, dilin anlamla, nüansla, ruhla, geçmişle ilişkisini kesti, Türk modernleşmesini kopya eden Türkiye'deki öteki halkların da, dilsel çalışmalarda ortak standart bir dil yaratma adına benzer yöntemleri izlemeleri, kendi dillerini geri dönülmez bir yola sürüklemektedir.

Ortak standart bir dil, günümüz modern dünyasında elbette çok önemli ve zorunludur. Teknolojinin hızla ilerlediği bir dönemde, bu zorunluluk giderek artmakta ve ortak bir anlaşma sistemini oluşturmanın önemini elzem hale getirmektedir. İtirazımıza sebep husus, ortak standart bir dilin oluşması değil, bunun nasıl ve hangi yöntemlerle yapıldığıdır. Gelişen, zenginleşen dillerin hemen hepsi ortak bir anlaşma sistemini inşa etmişlerdir. Hatta standartlaşan dillerde, zaman zaman anlaşmanın sıhhati açısından sadeleşmeye de başvurulur. Sadeleşmenin çeşitli sebepleri söz konusudur. “Dilin **sadeleşmesi**, hem uygarlaşma, hem ulusallaşma için zorunlu görülmektedir. Kapitalizm-öncesi üretim ilişkilerine dayanan, despotik ve bürokratik toplumlarda, halkınkinden ayrı, ağdalı bir seçkin dilinin bulunması, sonra da, modernleşme sürecinde bu dilin “anakronik”leşmesi doğaldır. Ancak, dil değiştirerek bir toplumu kalkındırma ülküsü, o dönemin Osmanlı aydınına özgü bir şey olmalı.²²” Ortak ve sade bir dilin oluşmasında dikkat edilmesi gereken nokta, “**özcülük**”tür. Dilleri, yukarıda sözünü ettiğimiz geri dönülmez ve kültürel mirasla, anlamla ilişkisini koparan “**öz dil**”, “**arı dil**” anlayışıdır. “Dil, bir tarih mahsülü ve tarihi bir varlık olmakla, asla statik kalmayıp mütehavvil olmakla, asla saf kalmaz. Hiçbir dil, “saf” değildir; yani “Öz dil” diye bir şey olamaz. Her dil mutlaka ve behemehâl, başka dillerden sesler, kelimeler, terkipler alır; hattâ Dil’in en sert kısmı olan Gramer’inde dahi az ya da çok etkilenmeler olur. Ancak, bütün bu alıntılar, şayet Dil sıhhatli ise, o dilin potasında eritilir; eritilir de o dilin bir parçası olur. Saf Dil veya Öz Dil aramak, bir yandan bulûğa ermemiş çocuksu bir zihnin, diğer yandan da daha tehlikeli ve dehşet uyandıran bir başka şeyin dışlaşması (objektivasyonu) olmaktadır: **İrkçilik!** Zira, bu anlayış, bidâyetinde Tanrı Teâlâ tarafından sâdece ve yalnız belirli bir cemiyete özel paket içerisinde inzal edilmiş, başka dillerden bütünüyle farklı ve onlarla hiçbir suretle karışmamış bir ütöpik “**sterilize dil**” anlayışına dayanır ki bu da, gayri kaabil-i içtinab bir zarûret ile, bidâyetinde Tanrı Teâlâ tarafından, sadece ve yalnız “belirli” bir cemiyet olarak özel paket içerisinde halk edilmiş, başka cemiyetlerden bütünüyle farklı ütöpik bir “**sterilize soy**” anlayışına varır ki bu da “**sterilize ırk**”tan başkası değildir. Öyleyse, Öz Dilcilik’in gerçek adı İrkçilik’tan başkası olamaz. Yani, Saf Dil / Öz Dil aramak, Saf İrk

aramakla sûret-i mutlakada ve tam ve hakikî manasıyla eş-değerdir.²³

Arı dil, öz dil düşüncesinin varacağı potansiyel nokta, tasfiyeciliktir. Dilde yerleşik hale gelen, dilin öz malı durumuna gelmiş bulunan ve bir mirasın taşıyıcısı sözcükler, dilin özleşmesi adına yavaş yavaş dilden atılmak istenmektedir. Bu durum, diğer diller karşısındaki komplekslerden kaynaklı olsa gerek. Aşağıda, çeşitli yayınlardan rastgele seçtiğimiz ve tablo olarak verdiğimiz kimi sözcükleri irdelediğimizde sözünü ettiğimiz tasfiyeciliğin Zaza dilinde de başladığını görmekteyiz.

Sözcük	Zazakî	English	Türkçe
Agahdarî	Zonayîş, Malumat	Information, Declaration	Bilgi, Duyuru ilan
Agahdarîgeh		Information desk	Danışma
Asteng	Manî, Engal	Obstacle, barrier	Engel
Astengdar, e-	Seqet, -e	Disabled	Engelli
Avêrtek	Transîtfî	Transitive	Geçişli
Bandir	Serdestî	Hegemony	Egemenlik
Caname	Zamîr	Pronoun	Zamir
Çip	Xurt	Doughty, Authoritative	Güçlü, Sağlam
Dibistan	Mektebe	School	Okul, ilkokul
Dilgermiye	Zerrîweş	Friendly	Samimi, içten
Dozger, -e	Dewager, -e, Muddeî	Prosecutor	Savcı
Dubare	Tekrar, Reynê, Newe ra	Again	Tekrar, Yeniden
Fermî	Resmî	Formality	Resmî
Gelemerî	Eghleb, Umumî	General	Genel, umumî
Girîngî	Pax, Ehemmiyet, Qiymet	Severity	Önem
Jîyan	Heyat, Cuyayîş	Life	Yaşam
Komar	Cumhuriyet	Republice	Cumhuriyet
Komçe	Grub	Group	Grup
Komelnas	Şarşinas, -e	Sociologist	Toplumbilimci
Naverok	Tedeî, Munderîcat	Content	İçerik
Pêşniyaz	Teklîf	Proposal	Öneri
Pirtuk	Kîtab	Book	Kitap
Qedêr	Teber	External/ly	Dış /dışında
Qewin	Zixm, Şednayî	Impervious	Sağlam, dayanıklı
Reben	Belengaz, Bêmecal	Poor	Zavallı
Rojev	Ajanda	Agenda	Gündem

23 Durmuş Hocaoğlu, "Linguistik Domino-I: "Dil"e Dâir Muhtasar Bir Prolog"., *Muhelif*, Yıl: 1., Sayı: 46., s.09

Tevgêr	Hereket, Têgêrayîş	Attitude, behavior	Davranîş, Devinim
Xaçepers	Pazle,	Puzzle	Bulmaca
Xervê	Rojawan	West	Batı
Veçîneke	.....	Option, Alternative	Seçenek
Zanakirarî	.....	Computing	Bilgişlem

Tablo 2: Ortak dil endişesinden hareketle Zazakî'ye kazandırılmak istenen kimi sözcükler

Tablo 2'de dil adına ilginç bir manzara ile karşılaşırız. Birinci sütunda kökenini tam olarak bilemediğimiz, ancak çoğunluğu bugün Kurmanckî ve Sorankî'de kullanılan sözcüklerdir. İkinci sütundaki karşılıkları ise, bir kısmı Zazakî orijinli bir kısmı da Zaza diline çok önceleri girmiş ve dilin bünyesinde yerleşik hale gelmiş sözcüklerdir. İlk sütunda gösterilen ve dile alıntılanan sözcüklerin tercih sebebi, öyle görünüyor ki ortak dil endişesinden kaynaklı tasfiyecilik anlayışına dayanmaktadır. Zira başka bir durumla izah etmek, son derece güçtür.

MEKANİSİST DİL TEORİSİ

Ulusçu üniter düşüncenin dile ilişkin tutumu, dili sıradanlaştırıp bir araç olarak görülmesini sağlamaktır. Araçsallaşan ve mekanik bir fonksiyon kazandırılan dil, bütün kültürel birikimi geriye iter, onu anlamsal dünyasından koparır. Böylece dile müdahaleyi kolaylaştırır. Bu bağlamda dolaşıma sokulan fikir, ortak bir anlaşma dizgesinin oluşturulacağı, dilin söz dağarının zenginleştirileceği ve eğitim başta olmak üzere hemen her alanda kendi kendine yeter bir ifade aracı haline geleceği yönünde yapılan dilsel propagandalar. Bu yöntemle muhtemel eleştirilerin de önüne geçilmiş olur. Aslında bu durum, denebilir ki dilin mekanikleştirilerek seri üretime geçmesi yani fabrikasyon bir özelliğe bürünmesidir. Artık bundan böyle rahatlıkla sözcükler üretilebilir, dışarıdan alınan ses parçaları montajlanıp “yeni sözcükler” dile kazandırılabilir. Böylece ağzımızda ruhu olan bir dilin sözcükleri değil, mekanik bir soğukluğun ızdırabı durmaktadır. Elbette, bütün bu olup bitenler bir karar vermişlikle, mekanistik teorinin vukufiyeti çerçevesinde yapılıyor denemez. Ancak, yapılmakta olan çalışmalar en nihayetinde, sözünü ettiğimiz problemleri taşımakta, söz konusu teoriyle izahı mümkün kılmaktadır.

“Mekanisist Teori, adından da anlaşılabilirliği üzere, özü itibarıyla Dil olgusuna “mekaniksel” modelli bir açıklama getirmekte olup, Newton ve Galilei tarafından 17'nci asırda temellendirilen Mekanistik Fizik'in müteakip asırlardaki terakki ve tekâmülünün ve elde ettiği azametli başarılarının bir sonucu olarak zamanla

yayılan ve yaygınlaşan Mekanistik Felsefe'nin Dil sahasındaki bir uzantısıdır. Mekanistik Felsefe, bütün Evren'i basit bir mekaniksel cihaza, bir "makina"ya, çarkları muntazaman çalışan bir "mekaniksel saat"e indirgeyen ve bu cihazın bu muntazam çalışmasını açıklamakta çok ileri seviyede bir muvaffakiyyet elde eden Mekanistik Fizik'in Fiziksel Varlık Alanı'ndaki bu başarısını bütün var-oluş alanlarına teşmil eden bir felsefedir. Bu bakımdan, Mekanistik Felsefe, bir bilim dalı olan Mekanistik Fizik'in asli gayesini de aşmaya; bu bilimi bir enstümana tahvil edip kullanarak onun vasıtasıyla bütün tazammun ve şumulü ile hem cansız tabiat, hem canlı tabiat, hem de ruhi ve içtimai varlık alanlarını mekaniksel prensiplere irca ederek, "külli", "total" ve hatta bir bakıma da, Doğru ve Hakikat'i ise suret-i mutlakada kendi tekeline almakla "totaliter" bir açıklama modeli getirmeye yönelmiş bir felsefedir. İşte, Mekanistik Dil Teorisi, böyle bir felsefi zemin üzerine oturmakta ve Dil vakasını, bütünüyle mekaniksel prensiplere irca etmeye teveccüh etmektedir. Buna göre; Dil, esas itibariyle, mekaniksel birer araç olan "kelimeler"den müteşekkil bir vasıta, bir manada bir "kelimeler yığını" olmaktadır: Ruhsuz, maneviyatsız bir yığın! İmdi; madem ki, Dil, bir mekaniksel araç olan kelimelerden mürekkep bir yığındır; o halde, bu mekaniksel araçlar üzerinde istenildiği gibi manüplasyona bulunma imkânı doğmaktadır. Zira, birer mekaniksel araç haline dönüştürülen kelimelerin arka-planındaki bütün ruhi ve manevi dünya silinmekte ve bütün kelimeler, "mekaniksel araç" olmak nokta-i nazarından birbiriyle eş-değer olmaktadırlar. Şu halde; birbiriyle eş-değer hale getirilen bu kelime denen mekanik cihazlar, bir başkası ile yer değiştirilme işlemine tabi tutulabilirler. Zira, nasıl ki, birer cihaz olmaları hasebiyle kullandığımız herhangi bir cihazı (buzdolabı, çamaşır makinası, otomobil v.s.) aynı fonksiyonu ifa edebilecek bir başkası ile değiştirmenin bir zararı mevzu-u bahs olamazsa, kullandığımız herhangi bir kelimeyi de bir yenisi ile değiştirebiliriz; hatta bu düşünce, bir milletin dilinin bütün kelimelerinin *kaffeten* ve *kamilen* "yenileri" ile değiştirilebilmesine, yani o milletin dilinin *kaffeten* ve *kamilen* bir "yenilenebilmesine" veya, o dilin "bir başka dil" haline dönüştürülebilmesine imkan ve meşruiyet vermektedir. Tabiatıyla bu teorinin bu aşırı hadde varması durumunda, ortaya çıkacak olan Yeni Dil, eskisinin herhangi bir surette bir devamı, bir mütekâmili değil, onun bütünüyle tagayyür etmiş (gayrilemiş; bir başkası olmuş; transmutasyon geçirmiş) şekli, daha doğrusu, bambaşka bir dil olacaktır.²⁴

Politik düşüncelerin gölgesinde yapılan dil çalışmaları, bu teoriden bihaber olsa dahi, Dil'i sözü edilen tuzaklara düşmekten kurtaramaz. Telafisi imkânsız bir yola sürükler. Bugüne değin kendini yazılı bir kültüre dayanmadan günümüze kadar sözlü olarak taşımış ve konuşmacılarına tevarüs etmiş olan Dil, ulusçu anlayışa kurban edilmiş olur.

24 Durmuş Hocaoğlu, Linguistik Domino,

SONUÇ

Dil, insanın kendini gerçekleştirebildiği en önemli araçtır. Şüphesiz insan, kendini diliyle var eder. İster dışarıdan isterse bizzat bir dilin konuşanları tarafından dile yapılan sözünü ettiğimiz türden müdahaleler, sömürgeci anlayışa hizmet edecektir. Müdahalelerin gadrine uğramış dilin, her halükarda geçmişiyse bütün bağları koparılır. Böylece konuşulan dil, -kimse kendini aldatmasın- sömürge dili olmaktadır. Ahlakî ve doğru olan bütün dillerin yaşama hakkını savunmak, her dilin kendini geliştirmesine olanak sağlamak, dillerin ifade zenginliğini yine dillerin kendi bünyesinde taşıdıkları iç dinamiklerle yapmaktır. Dillerin mutlak surette birbirlerini etkiledikleri, bir alışverişe girdikleri gerçeği de göz ardı edilmemelidir. Ancak, bilinçli bir müdahaleden kaçınmalıdır.

Türkiye’de resmî dil dışındaki bütün diller bir yasaklamaya tabi tutuldu, yok sayıldı, aşağılandı. Bütün olanaklardan mahrum bırakıldı. Para etmez, hiçbir kıymeti harbiyesi yok muamelesi gördü. İnsanlar kendi dillerine yabancılaştırıldı. Dilini terk etmemekte ısrar edenler çeşitli yaptırımlarla karışlaştı, cezalara çarptırıldı. Öyle bir atmosfer yaratıldı ki, bu coğrafyada Türkçe dışındaki sair dillerin konuşanları, “anadillerinin” beş para etmez olduğuna inandırıldı. Bir aşağılık kompleksi yaratıldı. Ebeveynler ‘anadili’ni çocuklarından esirgediler. İsrar edip konuşan çocukların ağzına biberler sürüldü, öğretmenlerine jurnallendi.²⁵ Dünyanın hemen her yerinde dil yasaklarının mantığı aynı olmuş, benzeri yöntemler uygulanmıştır. “İnsanlar, dilleri yüzünden aşağılık duygusuna kapılmaya, ondan utanç duymaya, daha fazla küçük düşmemek için dili kullanmaktan kaçınmaya ve doğal olarak çocuklarını aynı deneyimden korumaya başlar. Eğer insanlar onları geri bırakan ve hâkim dili iyi konuşamamaları yüzünden onları sosyal ilerlemeden mahrum bırakan şeyin atalarının dili olduğunu düşünürlerse, korunmaya karşı ters yaklaşmakta ve (okullardaki gibi) dil koruma projelerini desteklememektedirler. Ve bu düşünceler –eski dilin anlamsız olduğunu, engel teşkil ettiğini, eski dili konuşan yaşlıların geri kafalı veya cahil olduğunu düşünebilen- gençler arasında yayıldığında olumsuz yaklaşımların tüm toplumu sarması işten bile değildir.”²⁶

Sözü Harold Pinter’in *Dağh Dili* (1998) oyununda geçen ve Crystal’in aktardığı bir sahne ile hitama erdirelim. “Dinleyin şimdi. Siz dağlısınız. Duyuyor musunuz? Diliniz öldü. Yasaklandı. Dağlı dilinizi burada kullanamazsınız. Ya-

²⁵ İrlanda’da, Japonya’da, Alaska’da ve dünyanın pek çok yerinde benzeri durumlar yaşanmış, yaşanıyor. Hatta Alaska’da Tlingit’ler anadillerini konuştuklarında ağızlarına sabun sürülmüş. Bir Tlingit, ‘Ne zaman Tlingit konuşsam, ağzıma sabun tadı geliverir’ diyerek, yaşatılan muameleyi aktarır. Bu konuda geniş bilgi için David Crystal’in *Dillerin Katli* çalışmasınının 97-110 sayfalarına bakılabilir.

²⁶ David Crystal, *Dillerin Katli*, Profil Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2010, s.106

sak. Anladınız mı? Konuşamazsınız. Kanuna aykırı. Sadece başkentin dilini konuşabilirsiniz. Burada izin verilen tek dil o. Dağlı dilinizi burada konuşmaya kalkarsanız çok fena cezalandırılırsınız. Bu askeri bir emir. Kanun bu. Diliniz yasak. Ölü. Kimsenin sizin dilinizi konuşmasına izin yok. Sizin diliniz artık yok.²⁷

KAYNAKÇA

1. AKSAN, Doğan, *Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim I*, TDK Yayınları, Ankara, 1990.
2. BELGE, Murat, *Militarist Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.
3. BELGE, Murat, *Sanat ve Edebiyat Yazıları*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.
4. CRYSTAL, David, *Dillerin Katli*, Profil Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 2010, s.107
5. GÜLTEKİN, Sebahattin, Xebata Gramerî, Weşanên Enstîtuya Kurdî, Stenbol 2010.
6. SAUSSURE, Ferdinand de, *Genel Dilbilim Dersleri*, Çev: Berke Vardar, Multilingual, İstanbul, 2001.
7. TURGUT, Harun, *Türkçe-Zazaca Sözlük*, Do Yayınları, İstanbul, 2010
8. VARDAR, Berke, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*, Multilingual Yayınları, İstanbul, 2001.
9. VENDRYES, Joseph, *Dil ve Düşünce*, Çev: Berke Vardar, Multilingual Yayınları, İstanbul, 2001.
10. PAUL, Ludwig, I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Bingöl, 2011.
11. ONG, Walter J., *Sözlü ve Yazılı Kültür, Sözüün Teknolojileşmesi*, Metis Yayınları, 3. Basım, İstanbul 2003.
12. *Newepel*, Rojnameyê Kulturî, 1-22 sayıları
13. *Vate*, Kovara Kulturî, Tüm sayılar (1-37)
14. HOCAOĞLU, Durmuş, "Linguistik Domino-I: 'Dil'e Dâir Muhtasar Bir Prolog"., <http://www.durmushocaoglu.com/dh/yazi.asp?yid=4263432> , (29.03.2012)
15. HOCAOĞLU, Durmuş, "Linguistik Domino-II: Dil Hakkındaki Üç Teori", <http://www.durmushocaoglu.com/dh/yazi.asp?yid=4266090> , (29.03.2012)
16. Mehmed Malmîsanij, <http://www.zazaki.net/haber/grba-xebate-ya-vatey-mrdn-de-kombye-989.htm>
17. NİŞANYAN, Sevan, <http://www.ntvmsnbc.com/id/25146755> (02.03.2012)

BİNGÖL YÖRESİNDE YAŞAYAN ZAZALARDA YAYLACILIK GELENEĞİ

Doç. Dr. Alaaddin YÜKSEL

Bingöl Üniversitesi Ziraat Fakültesi, Toprak Bilimi ve Bitki Besleme Bölümü

Yrd. Doç. Dr. Abdulvahap BAYDAŞ

Bingöl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

Ali Rıza KURTARAN

Biyolog, Bingöl Üniversitesi İdari ve Mali İşler Daire Başkanı

● **Özet:**

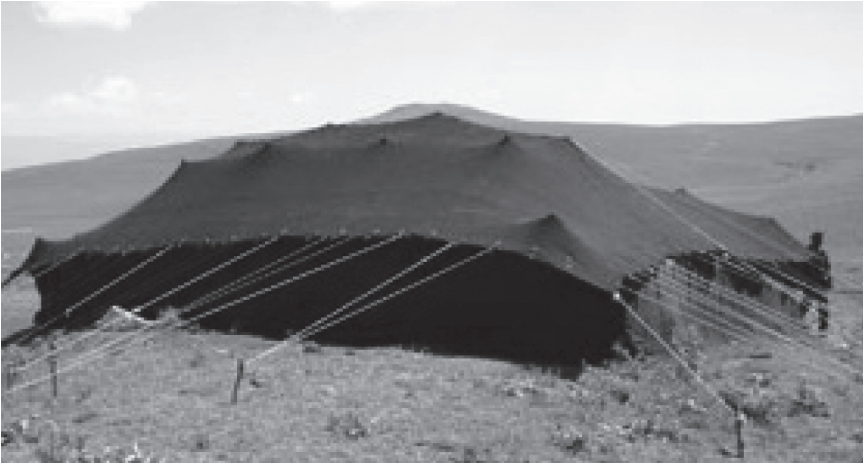
Zazaların yoğun olarak yaşadığı Bingöl yaylaları, tarih boyunca ilgi çekmiş ve önemli bir şöhrete kavuşmuştur. Günümüzde olduğu gibi, eski tarihlerde yaşayan medeniyetlerde ve Osmanlılar Dönemi'nde de Bingöl'de yaylacılık faaliyetleri oldukça yaygın bir şekilde yapılmıştır. Evlıya Çelebi, Anadolu'daki çeşitli yaylaları sayarken, bu yaylalar içinden en güzel, en seçme, en meşhur ve en beğenilen yaylaların Bingöl'deki yaylalar olduğunu söylemiştir.

Karlıova'da Bingöl Yaylası, Solhan'da Şerafettin Yaylası, Genç'te Çötele (Çotla) Yaylası ilin belli başlı yaylaları arasında yer almaktadır. Ayrıca Kartal Yaylası, Horık Yaylası, Mergmir Yaylası, Hesarek Yaylası, Metan Yaylası, Karlıova'da Hırhal ve Çavreş Yaylası, Kiğı'da Kiğı Yaylası ve Dağın Düzü Yaylaları ile Adaklı'da Karer Yaylası önemli yaylalardır. Yukarıda sayılan yaylalar, başta hayvancılık olmak üzere yöre ve bölge halkının geçim kaynağının sağlandığı, yüzyıllardır Zazalar ve Kurmançların yaygın bir şekilde kullandığı görülmektedir. Dolayısıyla, uzun yıllardır kullanıldığı için yaylacılık gelenek ve kültürünün oluştuğu anlaşılmaktadır. "Bingöl Yöresinde Yaşayan Zazalarda Yaylacılık Geleneği" adlı çalışma Zazaların kullanmış olduğu önemli Bingöl Yaylaları ve kültürel olarak oluşan yaylacılık geleneğini ele alınmıştır.

GİRİŞ

Yayla, yüksek yerlerdeki derin akarsu vadileriyle yarılmış yüksekte kalan düz arazi anlamına gelmektedir. 1998 yılında yürürlüğe giren 4342 sayılı Mera Kanunu'nda yayla; "çiftçilerin hayvanları ile birlikte yaz mevsimini geçirmeleri, hayvanlarını otlatmaları ve otundan yararlanmaları için tahsis edilen veya kadimden beri bu amaçla kullanılan yer" olarak ifade edilmektedir. Tanımdan da anlaşılacağı üzere yaylalar fazla engebeli olmayıp düz ve otlaklarla kaplı, suyu bol olan hayvancılıkla geçimlerini sağlayan topluluklarca yılın belirli aylarında hayvanlarına taze ot temini ve aynı zamanda hayvansal üretimlerini (süt, peynir, yağ gibi) yapmak amacıyla kullanılmaktadırlar.

Ülkemizde de yaylacılık faaliyetleri, genellikle kısa mesafelerde insanların kendi hayvanlarını yaz aylarında tipik olarak yüksek meralara, sonbahar ve kış aylarında da düşük rakımlı meralara götürmek suretiyle yapılmaktadır. Yüksek mera ve yaylalarda çadır ve Kılçadır (Köm) (**Resim 1**) tabir edilen geçici yerlerde barınma sağlanırken aşağı kesimlerde kalıcı barınma yerleri bulunmaktadır. Bu yaylalarda hayvanların beslenmesi için gerekli olan otun temin edilmesi ve hayvansal ürünlerin sağlanması yaylacılığın temelini oluşturmaktadır.

Resim 1. Yaylalarda Kullanılan Bir Kılçadır (Köm)

Bingöl yaylaları tarih boyunca ilgi çekmiş, haklı bir şöhrete kavuşmuştur. Günümüzde olduğu gibi, eski tarihlerde yaşayan medeniyetlerde ve Osmanlılar Dönemi'nde de Bingöl'de mera ve yaylacılık faaliyetleri oldukça yaygın bir şekilde yapılmıştır. Evliya Çelebi, Anadolu'daki çeşitli yaylaları sayarken, bunların içinden en güzel, en seçme, en meşhur ve en beğenilen yaylanın Bingöl Yaylası (**Resim 2**) olduğunu ifade etmiştir.

Resim 2. Bingöl Yaylasından Bir Görünüm

Bingöl'ün 825.300 hektar arazi varlığının 432.471 hektarı çayır-mera ve yayla alanları olup, bu alanın toplam arazi varlığı içerisindeki oranı % 52,4'tür. Kaba yem üretiminin en kolay ve en ucuz karşılandığı yer olan çayır-mera ve yaylalar (**Resim 3**) Bingöl için son derece önem arz etmektedir.

Resim 3. Genç Çötele (Çotla) Yaylası Kepir Mevkiinden Bir Görünüm

TÜRKİYEDE YAYLACILIK

Ülkemizde yaylacılık faaliyetleri, yoğun olarak Akdeniz, Ege, Karadeniz, İç Anadolu ve Doğu Anadolu Bölgelerimizde devam etmektedir. Genel olarak yaylalar, 1500-2000 metre olan orman sınırının hemen üzerinden başlayıp, bölgeler arası farklılıklarla 3000-3500 metreye kadar yüksekte olabilirler. Bingöl ilinin de bulunduğu Anadolu bölgesi yüksek yaylaların yer aldığı zengin coğrafi alanlara sahiptir.

Yurdumuzda yaylacılık faaliyetlerini 3 ayrı kategoride değerlendirmek mümkündür.

1. Göçebe hayvancılıkla geçimlerini sürdüren köy topluluklarının yaylacılık faaliyetleri,
2. Yılın belirli bir zamanında yaylaya çıkma, yayla şenlikleri biçiminde devam eden yaylacılık faaliyetleri,
3. Yayla turizmi faaliyetleri.

Ülkemizde yaylacılık faaliyetlerini sürdüren grupların birbirinden ayrı özelliklerdeki coğrafi bölgelere dağılımı ve bu dağılım içinde yaylaların gösterdiği farklı morfolojik özellikler yaylacılığın her bölgede birbirinden farklı şekillerde uygulanması sonucunu doğurmuştur. Yerleşiklerin yaylacılığı, göçebe ve yarı göçebelerin yaylacılık faaliyetlerinden çok daha farklı özellikler taşımaktadır. Göçebelikte, tamamen hayvancılığa dayalı ekonominin gereği oluşan göçler, devamlı olarak yaylak ve kışlak alanlar arasında sürdürülür.

Göçebelikle yerleşik hayat arasındaki hayat tarzı olan yarı göçebelikte ise göçler mevsime bağlı ve periyodiktir. Yerleşik yaylacılık, tarımın yanı sıra hayvancılık yapan, yaz aylarında hayvanların daha iyi beslenebilmesi ve daha iyi ürün elde edebilmek için hayvan sürüleriyle birlikte 2-3 ay yaylalara çıkan dağ, orman ve ova köylülerinin ekonomik faaliyetidir. Türkiye’de gerçek göçebe grupların sayısı belirli bölgelere iskân edilmeleri sonucu yok denebilecek ölçüde azalmış ve giderek bu hayat tarzının ortadan kalkmış olmasına rağmen göçer hayvancılık faaliyetini sürdüren yarı göçebe ve yaylacı grupların varlığı devam etmektedir.

Yaylacılık, halk takvimi ve meteorolojisinden halk ekonomisine, halk veterinerliğinden halk tıbbına, beslenme ve halk mutfağından halk hukukuna kadar geniş bir geleneksel kültür yapısını bünyesinde barındırır. Yılın 4-5 ayını tüm yaşam faaliyetleriyle birlikte yaylada geçiren topluluğun oluşturduğu kültürel yapının bu zenginlikte olması normaldir.

BİNGÖLDE YAYLACILIK GELENEĞİ

Bingöl yöresi sahip olduğu dağlık ve yüksek platolar ile geniş yayla alanlarına sahip olduğundan yaylacılık faaliyetleri bölgede önem arz etmektedir. Zengin doğal bitki örtüsü, su kaynakları ve bol oksijenli havaya sahip olan çayır-mera ve yayla alanları ilin arazi varlığının yaklaşık olarak % 50'sini oluşturması mera ve yaylacılık faaliyetleri için elverişli bir ortam oluşturmaktadır. Zengin doğal bitki örtüsüne sahip olan bu yaylalarımızdan elde edilen et, süt, peynir, çökelek, tuluk peyniri, yağ, hayvan yünü vb hayvansal ürünler bölgeye ve ülkeye ekonomik katkı sağlamaktadır. Ancak son zamanlarda bazı dışsal ve içsel nedenlerden dolayı, eskisi gibi hayvancılık yapılmadığından bu ürünlerde azalma meydana gelmiştir.

Karlıova'da Bingöl Yaylası, Solhan'da Şerafettin Yaylası (**Resim 4**), Genç'te Çötele (Çotla) Yaylası ilin belli başlı yaylalarıdır. Öte yandan; Kartal Yaylası, Harık Yaylası, Mergmir Yaylası, Hesarek Yaylası, Metan yaylası, Karlıova'da Hırhal ve Çavreş Yaylası, Kiğı'da Kiğı Yaylası ve Dağın Düzü Yaylaları ile Adaklı'da Karer Yaylası Bingöl'ün diğer önemli yaylalar arasındadır.

Resim 4. Şerafettin Yaylası Zengin Bitki Örtüsü

Bu zengin yaylalarda, yayla hayatı mayıs ayı sonu ile haziran ayının başından ekim ayına kadar süren bir dönemi kapsamaktadır. İklim ve ekolojik koşullara bağlı olarak bu süre değişebilmektedir. Yaylalarda çadırların ve kömlerin yerleşme yerlerini belirleyen en önemli etken su kaynaklarına yakın olup olmamasıdır. Bölgedeki yaylaların genel olarak kimler tarafından kullanılacağı önceden belli olup yüzyıllardır devam eden sahiplik söz konusudur. Her köyün kendi yaylası ve yerlerine gidecek olan göçerler ve köylüler tarafından çadırlar kurulur ve böylece yayla hayatına başlanmış olunur. Eskiden beri yayla bölgelerinde kıl çadırların (Köm) kurulmasına rağmen, bu kıl çadırların yenilenmesinde karşılaşılan zorluklar ve terörden dolayı meydana gelen göçler ile birlikte, son yıllarda yerini beyaz çadırlara bırakmıştır. Çadır kurulacak alanların yerleri düzeltilerek, hayvanların çadırlara zarar vermesini önlemek amacıyla çadır çevresi yaklaşık 1 m yüksekliğinde taş du-

varlarla çevrilmektedir. Bu nedenle de bir kez çadır yeri olarak düzenlenmiş yerler her yıl yayla sezonunda periyodik olarak kullanılabilir (Resim 5).

Resim 5. Yaylalarda Kurulan Çadırlar ve Koyun Sürüleri

Yüksek platolarda yer alan, zengin bitki örtüsü, berrak ve buz gibi doğal kaynak sularına sahip olan bu yaylalarda günlük hayat çok erken başlamakta, hayvanlarda otlatılmaya çıkarılmakta ve diğer işlere bakılmaktadır. Bölgede yer alan yaylalarda genellikle koyun ve keçi sürülerinden oluşan küçükbaş hayvancılık faaliyetleri yapılmakta ve bu hayvanlardan elde edilen ürünler ekonomik olarak değerlendirilmektedir (Resim 6, 7). Yaylalarda küçükbaş hayvanlar sürüler halinde otlatılmaktadır. Engebeli olmayan, zengin su kaynaklarına sahip olan düz yaylalarda koyun sürüleri ile yapılan hayvancılık eğimli arazilerde ve daha çok geven ile diğer bitki örtüsünün yoğun olduğu alanlarda yerini keçi sürülerine bırakmaktadır.

Resim 6. Genç Çötele (Çotla) Yaylasında Keçi Sürüsü

Bingöl bölgesindeki Zazaların yoğun bir biçimde kullandığı bu yaylalarda keçi ve koyunlar sağıldıktan sonra elde edilen sütlerden peynir, çökelek, yoğurt ve tereyağı gibi ekonomik değeri olan hayvansal ürünler imal edilmektedir. Üretilen bu hayvansal ürünler Bingöl başta olmak üzere bölgedeki diğer iller ve ülke geneline gönderilmektedir. Doğal ve organik olan bu ürünlerin pazarlama problemi olmamakta ve aşırı rağbet görmektedir.

Resim 7. Bingöl Yaylalarında Koyun Sürüsü

Ayrıca yaylalardaki bu hayvanlardan elde edilen diğer bir ürünü ise yüzyıllardır Zazalarda devam eden bir gelenek olan ve yaygın bir şekilde kullanılan küçükbaş hayvanların yünü oluşturmaktadır. Yaylalarda koyunların yün kırımı toplu halde genellikle temmuz ayında yapılmakta ve elde edilen bu yünler Bingöl başta olmak üzere bölgeye satılmaktadır. Yaylalardaki hayvanlardan elde edilen diğer önemli bir gelir kaynağı da canlı hayvan satışlarından oluşmaktadır. Erkek kuzular ve tekeler damızlık olanları ayrılmakta, geriye kalanları ise yaylada beslendikten sonra canlı olarak kasaplara veya bölgedeki canlı hayvan satışı yapan tüccarlara satılmaktadır. Otlama dönemi bittikten sonra yaylalardan inen köylüler, göçerler kışı yerleşik olan köylerde veya daha sıcak olan bölgelerde geçirirler.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Zazaların yoğun olarak yaşadığı Bingöl yaylalarındaki bu zengin doğal bitki örtüsü mera ve yaylacılık ilkelerine göre kullanıldığı takdirde öncelikle bölgedeki bitki örtüsünün verimi artacak ve bununla birlikte hayvansal kaynaklarda ekonomik olarak ciddi anlamda artış sağlayacaktır. Böylece hem Bingöl hem

de ülke ekonomisine önemli oranda katkıların sağlanacağı ve bölgenin refah ve huzurunun daha da artacağı tahmin edilmektedir.

Bingöl mera ve yaylalarının sahip olduğu doğal güzellikler ve verimli bitki örtüsü ile asırlardır yerleşik Zaza ve Kurmançların başlıca geçim kaynağını oluşturmuştur. Ancak bu meralarımızın aşırı ve yanlış kullanımları sonucunda verimlerinin düştüğü, mera kalite derecelerinin de bu doğrultuda olumsuz etkilendiği bilinmektedir. Bingöl Yaylası başta olmak üzere yöredeki tüm yaylalarımızın eski bitki örtüsüne kavuşması ve yaylaların verimli bir şekilde kullanılabilmesi için aşağıdaki hususlar önerilmektedir;

- Yaylalardaki küçükbaş hayvan sürülerinden elde edilen hayvansal ürünlerin marka haline getirilmesi ve pazarlanmasının tüm Türkiye'ye yapılması sağlanmalıdır.

- Yaylaların çoğunda daimi kalacak bir yer bulunmayıp, genellikle barınma yerleri olarak çadırlardan oluşmaktadır. Bu yaylalarda kalıcı yerlerin oluşturulması da önem arz etmektedir.

- Bölge yaylarındaki bitki örtüsünün ıslahı için mera ve yayla planlarının yapılması sağlanmalı, yayım faaliyetleri artırılmalı ve kırsal kesime ulaştırılmalıdır.

- Orman içi ve kenarında yasal olarak yasak olsa bile, fiili olarak bütün ormanlarda yapılan otlatmacılığın yeni mera kanununa rağmen engellenemeyeceği şüphesizdir. Bu nedenle gerek ormancılık gerekse hayvancılık ve gerekse ilgili diğer alanlarda çalışan bilim adamları, araştırmacılar ve bürokratlar yasakçı olmayan çözümler üretmeye çalışmalıdır. Özellikle bölgemizdeki kıl keçilerinin varlığı ve yine hayvanlara kışın yemlik sağlamak için yapılan meşe sürgünlerinin kesilmesi uygulamaları da bunun bariz örneğini oluşturmaktadır.

- Bölgedeki orman içi meralar ile yaylaların ıslahı ve verimliliğinin artması, köylülerin hayvancılık üzerindeki olumlu etkisini arttıracak ve köylünün orman üzerinde tahripkâr etkisini azaltacaktır. Ormandan kaçak odun kesme ve satma durumunda olan köylüye bu yolla hayvansal ürün satma olanağı verildiği ölçüde köylünün yalnız orman içinde otlatma yapılması ile baskını değil, usulsüz kesimler ile ormana yapılan zararlar da azaltılmış hatta tamamen kalkabilecektir.

- Bingöl yöresindeki yaylalarda yörede yaşayan Zazaların yüzyıllardır devam eden geleneksel yaylacılık faaliyetinin, terör vb nedenlerle geçmişteki yoğunluğunu kaybetmiş olmasına rağmen bu geleneğin tekrar canlandırılması için yaylacılık faaliyetlerinin iyi bir planlama ile tekrar eski yapısına kavuşturulması sağlanmalıdır.

- Yörenin bu zengin doğal kaynaklarında yaylacılık yöntemlerine göre çalışmalar yapıldığı takdirde öncelikle meralardaki bitki örtüsünün verimi artacak ve bununla birlikte hayvansal kaynaklarda ciddi anlamda artış sağlayacaktır. Böylece hem Bingöl hem de ülke ekonomisine önemli oranda katkıların sağlanacağı ve bölge refah ve huzurunun daha da artacağı söylenebilmektedir.

KAYNAKLAR

1. Baydaş, A., Yüksel, A., Günerigök, O., (Editörler), 2011. Bingöl İli Sanayi Potansiyeli Profilleri Kitabı, 425 sayfa, Bingöl.
2. Yılmaz, E. 1998: "Göçebe hayvancılığa dayalı yaylacılık". Doğu Akdeniz Ormanlık Araştırma Enstitüsü Dergisi, 4:151-169.
3. Reis, M., Yüksel, A., Akay, A.E., Tonguç, F., 2005. Türkiye'de Orman İçi ve Orman Üstü Alanlarda Sürdürülebilir Meracılık Faaliyetlerinin Çevre Sorunları Ve Biyolojik Çeşitlilik Bakımından İrdenmesi, Korunan Doğal Alanlar Sempozyumu, 08-10 Eylül 2005, Isparta.
4. Bakır, O., 1987. Çayır-Mera Amenajmanı. Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Yayınları No: 992, Ders Kitabı No: 292, 362 sayfa, Ankara.
5. Uluocak, N., 1978. Kırklareli Yöresi Orman İçi Mera Vegetasyonunun Nitelikleri ve Bazı Kantitatif Analizleri. İ.Ü. Orman Fakültesi Yayınları, İ.Ü. Yayın No: 2407, Orman Fakültesi Yayın No: 253, 116s., İstanbul.
6. Alinoğlu, N., and Cornelius D. R.,1961. *Grazing Lands of South Eastern Turkey*.
7. Tunçdilek, N. 1964: "Türkiye'de yaylalar ve yaylacılık". D.Ü. Coğrafya Enstitüsü Dergisi, 14:15-28.

DERSİM'İN SOSYAL YAŞAMINDA "QOL, SALESOR, CIRM VE KELEPUR" KAVRAMLARI

Hıdır EREN

50. Yıl Süheyla Artam İlköğretim Okulu Müdürü.
hidir_eren@hotmail.com

1.GİRİŞ

Her toplumun kendi geçmiş yapıp - etmelerinin oluşturduğu bir kültürleri ve buna bağlı olarak geliştirdikleri kavramlar ve kişilikleri vardır. Bu kavramlar ve kişilikler o toplumda görülen değişim ve çalkantılarla ifadelerini bulurlar. Bu kavram ve kişilikler açıklanmaya çalışılırken yapılan araştırmalarda güdülen yöntem belirleyici olmaktadır. Tarihi açıklama çabalarında, kolaycı bir yol seçilmeyecekse eğer, gereken bilgilerin doğrudan tarihin içinde olduğu, tarihin kaynağının da toplumun kendi iç ilişkileri ile toplumlar arası ilişkiler olduğu unutulmamalıdır.

Toplum olaylarının çeşitliliği ve çok yönlülüğü bu olayları tarihi boyut içinde kavramamızı gerektirmektedir.¹ Bu olaylar mekanik olaylar değildir. Tarihin dışında gerçekleşmezler. Tarih içinde bir anlam, bir yön, bir biçim edinirler. Toplum olayları ve ilişkileri kendileri oluşan, kutsal yasaların biçimlendirdiği değil, tarihsel seyir içerisinde kendi yasalarını koyan olay ve ilişkilerdir. Tüm toplumlarda yaşanan olay ve ilişkiler o toplumların yaşam serüveninin ta kendisidir. Toplumların yaşam serüveninde birçok ayrıntı vardır. Bazı ayrıntılar vardır ki,

---

1 SEZER, Baykan, Sosyolojide Yöntem Tartışmaları, İstanbul,1993, s:80

kendinden önceki olayların ölçülerini-deneylerini içinde taşırlar. Bazı ayrıntı ve olaylar toplumun yaşantısında ve tarihinde hiçbir iz bırakmadan sırra kadem basarlar. Bazı ayrıntılar da ancak kendisinden sonra gelen olaylarla bir anlam kazanırlar. Ve yine bazı ayrıntılar, bütüne yön verir türden olurlar.

Bildirimize konu olan kavramlar yazılı kaynakların eksikliği nedeniyle ağırlıklı olarak sözlü tarih okumalarına dayanmaktadır. Sözlü tarih okumaları yapılırken, söz konusu toplumun tarihi boyutlarını bilmezden gelerek ve kendi sınırları içinde açıklama gayreti ile; tek bilgi toplama yolunun doğrudan gözlem ve alan çalışması olduğu gibi bir yanılısma içinde olmamak gerekir. Bu, bizi “Batılı Beyaz Adamın” yerlilerin günlük yaşantısına duyduğu ilgi noktasına götürebilir. Alan çalışmalarının neredeyse tamamında bu tehlike mevcuttur. Söz konusu tehlike nedeniyle alan çalışmaları yapılmamalı gibi bir sonuç da çıkarılmamalı. Ancak, alan çalışmalarının çıkış noktasının “Beyaz Adam” olduğu hep akılda tutularak, çalışmalara koyulmak gerek. Onunla aynı zihin dünyası içine düşmemeye gayret edilmeli, aradığımız şeyin tarihin içinde olduğu unutulmamalıdır.

Bütün bunların yanı sıra, alan çalışmalarında can alıcı sorunlarından bir de elde edilen bilginin nasıl ve ne amaçla kullanılacağıdır. Örneğin, Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili bazı bilgileri o günün dünyasında Osmanlı İmparatorluğunun dünya siyasetini belirlediğini göstermek için kullanabileceğiniz gibi, aynı bilgileri bu imparatorluğun yağmacı/talancı olduğunu kanıtlamak için de kullanabilirsiniz. Her hangi bir kişiye, onu bırakalım, herhangi bir yazılı belgeye bile soracağınız soruya göre istediğiniz cevabı almanız hiç de güç değildir.

Yine, belirtmeden geçemeyeceğim bir başka önemli nokta da dil ile kavramlar arasında ki korelasyondur. Varlık dünyasını anlamamızı dilimiz sağlar ve herkes gerçek dünyayı ancak kendi dilinde kategorize edilmiş biçimiyle görür. Tarihsel seyir içerisinde, toplumun kendi içinde ve çevresindeki toplumlarla ilişkilerinde anlamını bulan olayları ve kavramları içinden çıktığı dilin mantalitesinden koparıp, onun anlam dünyasından uzak ele aldığımızda bu kavramları anlama ve anlamlandırmada yeterli hassasiyeti göstermemiş oluruz.

2. TARİHSEL SEYİR İÇERİSİNDE DERSİM ÖRGÜTLENMESİ

Uzun yıllar boyunca “Aşiretler Konfederasyonu” biçiminde yönetilmiş olan Dersim, yarı-otonom yaşam biçimiyle kendine özgü bir örgütlenme biçimi oluşturmuştur. Aşiretler konfederasyonu biçiminde örgütlenmiş olduğunu söylememden herhangi bir devlet otoritesine hiçbir zaman bağlı olmadığı anlamı çıkarılmamalıdır.

Dersim'deki bu aşiretler konfederasyonunun en önemli karakteristiği hiçbir aşiretin sivrilerek (güçlenerek) diğer aşiretleri kendi egemenliği altında bir araya

toparlayamamasıdır. Bu nedenle de, uzun süren bu örgütlenme yapısı; içinden sivrilen, diğer aşiretleri kendi bünyesine katabilen bir aşireti çıkaramamıştır. Neredeyse, Dersim’deki her aşiretin öyküsünde; “Ma sero hoyt aşiri diyay are-Üzerimizde yedi aşiret birikti” sözü geçer. Bunun anlamı sivrilmekte olan aşirete, diğer aşiretler tarafından gerekli güce erişebilme fırsatının verilmemesidir. Güçlenip diğer aşiretler üzerinde baskı oluşturabilecek boyuta ulaşmakta olan her aşiret diğer aşiretler için bir tehlike arz etmekte ve söz konusu aşiret diğer aşiretler tarafından tabiri caiz ise budanmakta, eşit seviyeye getirilmektedir. Görülen o ki Dersimi aşiretlerin hem kendi içinde hem de kendi dışında yoğun bir çatışma serüvenleri var. Ve bu durum her aşiretin silahlı birimlerinin olmasını zorunlu kılmıştır.

1.1 QOL VE SALESOR

Her toplum olayı karşımıza başka toplum olaylarının bir sonucu olarak çıkar ve kendisi de başka toplum olaylarının nedenini oluşturur.² Dersimi aşiretler hem dışarıdan hem de içeriden gelecek tehlikelere karşı kendilerini sürekli koruma ihtiyacı duymuşlardır. Her aşiretin kendisini koruyabilmesi için de ihtiyaç duyduğu silahlı birimleri olmuş ve bu birimler aşiret üyeleri arasından oluşmuştur. Aşiretin erkek nüfusunun neredeyse tamamı silahlıdır. Ancak, herhangi bir eylemlilik anında tüm aşiret bireyleri bu birimler içinde yer alır kuralı yoktur. Daha çok bu anlamda kendini kanıtlamış kişilerden oluşurlar. Önemli sayıda silahlı güçleri bulunan ve kendi bölgelerinde başlarına buyruk yaşayan bu aşiretlere sadece sivil idareciler değil, çoğu zaman devletin askeri güçleri de söz geçirememektedir. Dersim bu bölgelerden biridir ve Natanyan’dan iki yıl önce (1876) yılında Anadolu’yu dolaşan Burnaby’nin Erzurum’daki İngiliz konsolosundan duyduğu bir olay, bölgedeki güç dengesini ve aşiretlerin hakim konumunu çok iyi özetlemektedir. Burnaby’nin aktardığı olay, ‘Dersim Kürtlerinin yarı bağımsız bir halde yaşadıklarını’ belirten Natanyan’ın sözlerini destekler niteliktedir. Anlatılan olay, Erzincan’da konuşlanıp, Dersim’e hareket için bekleyen piyade binbaşısının, Dersim güçlerinin baskınına uğraması; tüm askeri ile birlikte esir alınıp Dersim’e götürülmesi, orada bir konuk gibi ağırlanıp gerekli ikram ve muhabbetten sonra kendisine bir Arap atı hediye edilerek serbest bırakılması olayıdır.³ Ki bu olay gibi onlarca olay sayılabilir. 1921 Koçgiri olayında da Ovacık aşiretlerinin birlikleri (qol) bir araya gelerek Koçgiri aşiretlerine yardıma giderler. “Qol” diye tabir edilen birlikler bir araya gelerek Dersim ordusunu (Eskerê Dêsimi) oluştururlar. Bazen dış birimlere karşı bazen de içeride bir aşirete karşı

2 SEZER, Başkan, Sosyolojide Yöntem Tartışmaları, İstanbul,1993, s:82

3 YARMAN, Arsen, Palu Harput 1878, I. Cilt/Adalet Arayışı, İstanbul, 2010, s: 111,112,113,114,115

birleştikleri olmuştur. Ancak, bu birlik tüm aşiretlerin ittifakı ile olur diye bir durum söz konusu değildir. Bazen 3-5 aşiret, bazen 6-7 aşiret bir araya gelir. Tüm Dersimi aşiretlerin bir araya geldiğine şahit olunmamıştır.

Aşiretin oluşturduğu bu silahlı birimler daha çok ait oldukları aşiret ile adlandırıldıkları gibi, birliği komuta eden kişinin adıyla da anıldıkları olur. “Qole Demenu, qole Heyderu, qole Qocu, qole Xidê Alê İsmê gibi...” Bu silahlı birimin başındaki kişiye de “salesor” denir. Türkçe’de bunun karşılığı “silahına güçlü, atak kişi”dir. Xidê Alê İsmê, Useno Mozık, Qopo, Hesê Khewe, Sılo Qıç, Zeyenê Topi, Poles Muzır, Sılo Sur ve diğerleri için kullanılabilir sıfat budur, ki zaten yöre halkı da bu tanımlamayı kullanmıştır. Bunlar arasında Xide Ale İsmê’nin “qol”u disiplini ve adaleti ile Dersim’de ün salmıştır.

Aşiretler, kendilerine sığınan kimseleri hep korumuş, onlara yer ve yurt vermiş, kimden kaçmışlar ise asla onlara teslim etmemişlerdir. Bunun aksi bir harekette bulunan her hangi bir aşiret diğer aşiretler içinde “düşkün” sayılır, kimse kendilerine itibar etmez. Ancak, sığınmacıların gerekçelerinin kabul edilebilir olması gerekir. Çevrelerine zulüm etmiş, ya da toplumca hoş karşılanmayacak bir eylemde bulunmuş kimseleri hiçbir aşiret kabul etmez. Pezgewran aşiretinden Aliye Bori, oğlu Mehmed’in aşiret içerisinde öldürülmesi ve öldüren kişiye yönelik aşiretin herhangi bir yaptırım uygulamaması sonucu, başka aşiretlere sığınır. O aşiretlerden edindiği kuvvetlerle yedi yıl boyunca (kendisi vurulana kadar) Pezgewran aşireti ile çatışır. Dersim tarihi bu gibi örneklerle doludur.

“Qol” dediğimiz askeri birimin lideri “salesor” olarak adlandırılır. Salesorun sevk ve idare ettiği “qol” zamanla aşiret adı yerine o kişinin adı ile de anılır. Çevre köy ve kasabalarda veya devlet kayıtlarında Dersim’de “Salesor” denen bu kişilere “sergerde/eşkîya” tabiri kullanılmaktadır. Ancak, eşkîya/sergerde kavramı, üretimden kopuk köy ya da kasaba yaşamının dışında, yerleşim birimlerinden uzak genel anlamda dağa çıkan üç-beş kişinin her tür fizyolojik ihtiyacını vurgun ve talan ile karşılayan çete oluşumunun karşılığı olarak açıklamasını bulur. Bu sergerde/eşkîya denen unsurlar bazen bir araya gelip guruplar oluştururlarken bazen tek başına hareket edenleri de olabilir. Karın tokluğundan cinselliğe kadar (bunun için dağa kadın da kaldırır) her tür ihtiyacı zora dayalı olarak gidermeye çalışırlar. Eşkîya/sergerde, para karşılığı varlıklı kişilerin gizli/açık silahşorluğunu da yapar. Onlar için evler yakar, pusu atıp insanlar da öldürür.

Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti döneminde, Zazaca’daki “Salesor” sözcüğüne karşılık kullanılan “Sergerde” kelimesinin anlamına bakıldığında “kötü işler için elebaşı”, “başbelası”, “kötü olumsuz işlerde elebaşı”, “başbozuk” gibi anlamlarla karşılaşılır. Yine, bazen de aynı sözcüğe karşılık “Eşkîya” sözü kulla-

nılmaktadır ki; eşkiya da, “Dağda, kırdı yol kesip haraç alan kişi. Haydut. Şaki” anlamına gelmektedir.

Bu kavramlardan herhangi biri Dersimi “qol” ve “salesor” kavramları ile örtüşmeyeceği gibi, her hangi bir aşiret liderine de yakıştırılmaz. Burada Andaranik’in bir anısını anmadan geçemeyeceğim. Dersim’e yaptığı seyahatte Sihen’den yanına aldıkları bir Zaza ile birlikte iki erkek bir kadın arkadaşlarıyla Wen’ke giderken ormanlık bir alanda bir Zaza “qol”una rastlarlar. Yanlarındaki Zaza, tüm değerli şeylerini kadına vermelerini söyler. Söyleneni yaparlar. Zaza birliği erkekleri inceden inceye ararken, kadına asla yaklaşmaz. Bunu bir not olarak düşer ve tüm seyyahlara, Dersim’de seyahat ederlerken yanlarında bir kadın arkadaş bulundurmalarını salık verir.⁴

Koçgiri olayı sonrası gelip Dersim’e sığınan Koçgirili Cığız Mehmet Ali, birkaç yıl Abasan aşiretinin yanında kalır. Bir gün Koçgiri’ye geçerek oradan evli bir kadını kaçırap getirir. Karısı kaçırılan kişi eşinin izini bir yıl sonra Dersim’de Seyit Rıza’nın mıntıkasında bulur ve durumu Seyit Rıza’ya iletir. Seyit Rıza bunları yüzleştirir. Kadının kaçırıldığını anlayınca, önce kadına sorar. Kadın zorla kaçırıldığını, eski eşini istediğini belirtir. Kadının kocasına da eşinin Cığız Mehmet Ali’nin çocuğunu taşıdığını bu şartlarda kabul edip edemeyeceğini sorar. Kadının eşi de her koşulda eşini kabul edeceğini söyleyince, kadın kocasına verilip Koçgiri’ye gönderilir. Ardından da Cığız Mehmet Ali’nin ölüm emri verilir!..⁵

Burada Dersimi aşiretlerin kadına verdiği önem ve kendilerine sığınmış da olsa, kim olursa olsun ahlaki olmayan davranışlarına asla müsaade etmedikleri; öyle “sergerde/eşkiya” gibi davrananlara yaşam hakkı tanımadıkları görülür.

1.2 CIRM VE KELEPUR

Toplum olayları tarih içinde oluşur ve tarih içinde bir anlam edinirler. Dolayısıyla araştırdığımız tarihi olaylar ve kavramlarla ilgili doğru çıkarımlarda bulunabilmek için söz konusu olayları tarih içinde doğru olarak yerleştirmemiz gerekir. Bunun için de ele aldığımız olayın anlaşılabilmesi için olayın bağlı olduğu koşulların neler olduğuna bakmalıyız.

“Kelepur” yani talan ve yağma sadece Dersimi aşiretlere özgü bir vaka değildir. Dönemin Anadolu’su incelendiğinde bunun neredeyse Anadolu’nun her yerinde rastlanır bir durum olduğu ve Dersim’de yaşananların bunların yanında oldukça masum kaldığı görülür. “Kürtler yalnızca vergi ödememek ve askere gitmemekle kalmayıp canlarının istediği gibi talan ediyor, adam öldürüyorlar. Kim karşı gelirse hem canından hem malından oluyor. Ancak şunu belirtmeliyim ki

4 ANDRANİK, Dersim-Raywan u Cografya, Weşanxaneyê Vateyi, İstanbul, 2010, s:47

5 ÇAREKIC, Cefo, Qoçgiri u Qerebel, Wejjiyaşe Tiji, İstanbul, 2002, s:34,35,36

bu işler Hristiyanların başına geldiği gibi Müslümanların başına da gelmektedir. Diyarbakır ve Muş arasındaki dağlarda yaşayan Ruşkutan, Şeyh Dodan, Sasun Mutki aşiretleri, Hristiyan ve Müslüman ayırt etmeksizin dilediklerini yapıyorlar. Diyarbakır'da bulunduğum sırada malları yüzünden en az üç tane Müslüman beyi Kürtler tarafından öldürüldü. Daha kuzeyde Eleşkirt, Karakilise, Diyadin ve Beyazıt civarında da durum farklı değildir.”⁶ Diyerek Dersim'de KELEPUR olarak adlandırılan olayın sadece Dersim'e özgü olmadığını gözler önüne serer. Bu vurgun ve talanlara Anadolu'nun bir çok yerinde, hem de o kadar sıklıkla rastlanır olunmuştur ki, Osmanlı Devlet'inin bu gibi talan, yağma ve eşkıyalıklardan korunmak için Batılı elçiliklerin yardımına baş vurduğu görülecektir.

Berlin antlaşmasınının 61. Maddesine dayanılarak İngiltere; “1878 yılının sonlarında Sivas (albay Wilson), Erzurum (binbaşı Trotter), Van (yüzbaşı Clayton) ve Kayseri'ye (yüzbaşı Cooper) askeri konsoloslar atamış ve onları ıslahat tedbirlerini izlemekle görevlendirmiştir. “Bu subaylar, haritacılık, istihkam, levazım gibi ordunun teknik sınıflarına mensup, topografik verileri olduğu kadar her türlü istatistiki bilgiyi toplayacak ve değerlendirebilecek nitelikte elemanlardı. Ayrıca, istihbarat konusunda birikim ve deneyimleri vardı. (...) Bu subayların Babıali'ye nasıl yardımcı olacakları da anlatılır. İngiltere Dışişleri bakanı R. Arthur Salisbury' 14 Nisan 1879 tarihli mektubunda şunları söyleyecektir; “Sizin ve size yardımcı olmak üzere atanan subayların görevi dolayısıyla, konsolosluk mıntikanızdaki nüfusun değişik sınıflarının durumunu incelemek, Osmanlı otoritesinin işine yarayabilecek nitelikte her türlü bilgiyi toplayarak, ekonominin nasıl işleyebileceği, idarenin nasıl basitleştirilebileceği ya da daha etkili bir hale getirilebileceği konusunda tavsiyelerde bulunarak ve İdarenin ve Yargının her türlü baskı ve yolsuzluğuna ilişkin dikkatinize gelen bilgiler konusunda uyarıda ve protestoda bulunarak Osmanlı otoritelerine yardımcı olmaktır. Merkezi hükümetin müdahale etmesi gerektiğini düşündüğünüz her olayı uygun önlemleri alması konusunda Babıali'ye gereken uyarıların yapılabilmesi için Majestelerinin Hükümetine ve İstanbul'daki büyükelçiliğe bildireceksiniz. (...) Görev bölgenizin pek çok yerinde eşkıyalığı bastırmak için etkili bir kamu gücünün oluşturulması çok önemli bir gerekliliktir. Yetkililere bu önlemin önemini anlatmak ve her türlü çabayı desteklemek konusunda elinizden geleni yapacaksınız.” (Bu askeri konsolosların yazdıkları raporlar genellikle Ermeniler, Kürtler, Abazalar ve Lazlara dair olmuş, çoğunlukla da sırasıyla; Sivas, Van, Diyarbakır ve Ankara vilayetleri ile İzmir Sancağından yollanmıştır.”⁷

Yazılan raporların birinde; Palu'daki Ermeni köylerinin hem Kürtler hem de Ermeniler tarafından nasıl yağmalandıkları (Çorbacı Ermeniler olarak bilinen

6 YARMAN, Arsen, age, s:138

7 YARMAN, Arsen, age, s:7,8,22

gurup), her defasında şikayetçi oldukları ancak bir çözüm bulunamadığı anlatılır. "...Bu koşullar altında en çok hırsızlık olaylarına rastlanmaktadır. Wilson'un Layard'a gönderdiği bir rapora göre, özellikle Tokat ve Amasya köylerinde at hırsızlığı son derece yaygınlaşmıştır.(...) savaşın yarattığı yıkım, kolluk kuvvetlerinin güçsüzlüğü, imparatorluğun içinde bulunduğu mali durum ve siyasal belirsizlik 1870'lerin sonlarında Anadolu'nun birçok şehrinde çok ciddi asayiş sorunlarına neden olmuştur. ..."⁸

Osmanlı Devleti'nin Rusya ile yaptığı anlaşma sonrası Anadolu'nun değişik yerlerine yerleştirdiği Çerkezler buldukları yörelerdeki köy ve kasabalara vurgun ve talanlar düzenleyerek, bu yöre halklarını canından bezdirirler. Konya Ereğli'sine yerleştirilen Çerkezlerin az olmalarından dolayı (-ki gelen tüm Çerkez grupları silahları ile gelmiş ve silahtan arındırılmamışlardır) uysal kalırlar. Ancak, "...Sivas vilayetinde durum bambaşka'dı. Sayıları çok olan Çerkezler adeta bir aşiret düzeni içinde yaşamaktaydılar. Fırsat buldukları yerlerde Hristiyanların ve Müslümanların arazilerini zorla zapt ediyor, soygundan da geri kalmıyorlardı. Bu silahlı aşiretlerin beyleri şehirdeki mahkemeleri de sindirdiklerinden, kendilerine devlet müdahaleden aciz kalıyordu."⁹ Görünen o ki Dersim'de yaşananların bunların yanında esamesi bile okunamaz.

1878'lerde Anadolu'daki siyasi durum anlatan raporların birinde; "Ancak şunu üzülerken belirteyim ki, Padişah'ın huzuruna kabul olduğumdan beri on bir hafta geçmesine rağmen ne bir büyük komiser tayin olunmuş ne de defalarca Osmanlı hükümetine arz edilen bunca üzüntü ve felaketlere çözüm olacak başka bir tedbir alınmıştır. Aksine, söz konusu bölgelerin durumu günden güne kötüleşmektedir. Ahaliye yönelik zulüm ve düşmanlıklar devam etmektedir. Yeni rezaletler çıktığı haberini getirmeyen posta pek nadirdir. Köylere sataşan ve hücum eden birtakım eşkiya çeteleri cezasız kalmaktadır. Yollar her zamankinden fazla emniyetsiz olmuştur. Bu kötü idareden etkilenen çaresizler günden güne adaletten daha da mahrum olmaktadırlar. ..."¹⁰ Yine, Erzincan Ermenilerinin kendilerine saldıran, talan ve yağmada bulunan Çerkezlerden şikayeti sıkça söz konusu olacaktır.

"Avagyian, Osmanlı hükümetinin uzun bir süre boyunca Zeytun, Sason ve Muş'taki Ermeniler üzerinde tam bir denetim sağlayamadığına ve bunlarda vergi ödemeyen ve "yarı-bağımsız" yaşayan Ermenileri denetim altına almak için Çerkezleri kullandığına dikkat çekmektedir"¹¹ Ki aynı uygulama Dersim için de hayata geçirilmiş, Bayburt'tan Eğin'in Ovacık'a sınır köylerine bu anlamda yoğun nüfus yerleştirmeleri yapılmıştır. Ancak, süreç içerisinde bu civar köy ve

8 YARMAN, Arsen, age, s:35,36

9 YARMAN, Arsen, age, s:36

10 YARMAN, Arsen, age, s:24

11 YARMAN, Arsen, age, s:48

kasabalara yerleştirilen nüfus (-ki yörede bunlara “Barasorlular” denir) Dersimlileri denetim altına almak bir yana, kendileri Dersimlilere vergi/cırm verir hale gelmişlerdir. Korunmalarını daha iyi sağlayabilmek için, Dersimlilerle “Kirvelikler” bağlamış, dostluklarını ilerletme gayreti içinde olmuşlardır.

Osmanlı-Rus harbi sonrasında ağır vergilerden ve de başlayan kıtlıktan dolayı, “...Nüfusu iki yüz bine yaklaşan Erzurum’da yaklaşık on bin kişi açlıktan ölüür”¹² Bu koşullarda, devlet Dersim vergi vermiyor, eşkıyalık yapıyor diyerek, Dersim’e düzenlediğı askeri hareketları meşru kılmaya çalışır.

“1878-1880 yılları arasında yaşanan kıtlık nedeniyle bütün bölge halkının acılar çektiğı açıktır, ancak hem devlet hem de yerel beylere vergi vermek zorunda kalan ve göçebe Kürt aşiretlerinin saldırılarına maruz kalan Ermeni köylüsü bu durumdan en çok zarar gören kesimlerin başında gelmektedir. Bununla birlikte pek çok gözlemci Kürtlerin büyük bir bölümünün de benzer bir çifte vergi baskısı altında kaldığına dair raporlar hazırlamışlardır.”¹³ “Bazı yerlerde reaya çifte vergilendirme kurbanı oluyordu. Yasal olarak devletin vergi memurlarına, yasadışı olarak da yerel beylere vergi ödemek zorundaydılar”¹⁴

Merkezileşmeden önce köylüler sadece mültezimlere vergi öderlerken, merkezileşme ile birlikte “...çiftçiler hem hükümetin koyduğu yeni vergileri hem de ayanlara manevi olarak verdikleri kiralari ve resimleri (vergi) ödeme...” durumunda kalırlar. Osmanlının bu yüksek vergilerine bir de toprağın ekimini zorunlu kılmak için çıkardığı 1858 tarihli Arazi kanunnamesi eklenince (Bu Kanunnameye göre; “Tapu sahibi zilyetlik haklarını kaybetmemek için araziye ekip biçmek zorundadır ve geçerli bir sebebi yoksa, bir toprak üç yıl sürülmezse tapu elinden alınmaktadır.”) Dersimli köylüler ekilir biçilir arazilerini Çarsacak Beylerine ve göçmen nüfusa kaptırır ve dağlık - ormanlık olan, mültezimlerin ve devlet bürokrasisinin zor ulaşabileceğı iç Dersim’e çekilmek zorunda kalırlar. Hiç değilse hayvanlarını “ağnam/kamçur” vergisinden kurtarmış olabilmelerini bir şans sayarlar. Aynı topraklarda yaşayan Ermeniler de İstanbul’a gurbete gitmek durumunda kalırlar.¹⁵ Ancak, bu toprakların kendilerine ait olduğunu her fırsatta dile getirerek, her hasat mevsiminde hakları olarak gördükleri cırm/vergiyi alır, alamadıkları yerlerde de zora başvurarak “kelepur” denilen eylemliliğe girişirler.

Aşiretlerin hem kendi içinde hem de aşiretler arasında bir hukukları vardır. Dahası, kendi dışındaki (çevrelerindeki) köy, kasaba ya da aşiretlerle de bir hukukları ola gelmiştir. Kendi dışındaki (Dersimi aşiretler dışında) aşiret, köy,

12 YARMAN, Arsen, age, s:49

13 YARMAN, Arsen, age, s:53

14 YARMAN, Arsen, age, s:99

15 YARMAN, Arsen, age, s:90

kasabalarla hukukları yöneten-yönetilen; koruyan-korunan tarzında gelişmiştir. Dersimi aşiretler nezdinde bu çevredeki köy ve kasabalarda yaşayanlar Dersimi aşiretlerin vatanı içinde yerleşmiş, bu topraklarda üretim yapmakta olanlardır. Üretimlerini de Dersimi aşiretlerin gözetimi ve güvenliği altında yürütmektedirler. Bu gözetim ve güvenliğe karşılık her yılın hasat mevsiminde ürettiklerinden belli miktarlarda, adına “cırım/vergi” denen bir pay ödemekle yükümlüdürler. Bu anlamda Alevi Hormek aşiretinin, müsaderelelerin ötesinde toprak tazminatı koparmaya çalıştığı da tarihi bir vakiadır.¹⁶ Yine dönemin ünlü Dersim şairlerinden Sey Qajî; Dersimi aşiretlerin söz konusu topraklarını Türklere bırakarak gelip dağların doruklarına sığınıp yayığa ve silaha sarılmalarından dolayı sitem etmekte, söz konusu arazilerde Dersimi aşiretlerin tekrar yerleşerek zenginleşip devletli olmalarını istemektedir.¹⁷ Görünen o ki Dersimi aşiretlerin bu çevre köy ve kasabalar üzerinde hak iddiaları vardır. Ve bu doğrultuda hareket etmekte de bir behis görmemektedirler.

Bu kollama ve gözetleme bağlamında, bir aşiret bir başka aşiretin alanına giremez. Aralarındaki hukuk gereği, bu bir çatışma nedenidir. Çevre köy ve kasabalar bu anlamda paylaşılmış, her aşiretin etki alanı belirlenmiştir. Bu durum sadece çevre köy ve kasabalarla da sınırlı değildir. Kendi içinde de (iç Dersim) bu tarz uygulamaları olmuştur. Özellikle Ovacık kazasının ova köyleri bu statüdedir. Burada fiili olarak uydu köy, çevre köy ilişkisi gözlenir. Ovadaki köyler serbest üretim yapabilmek için (ki, bu köylerin serbest üretim yapabilmelerini onların koruyuculuğunu üstlenen aşiret sağlar) korumalarında oldukları aşirete her hasat sonrası vergilerini öderler. Dersimlilerin çevrelerindeki “köylülerden yıllık vergi talep edip aldıkları”¹⁸ kitaplara da konu olacaktır.

Ovacık aşiret liderlerinden Polis Munzur, Kemah’ın birkaç köyünden vergi almaktadır. Her vergi almaya gittiği köyde, muhtarlık odasında ağırlanır, kendisine ikramlarda bulunulur; o günün sabahında da hayvanlar yüklenerek Polis Munzur Ovacık’a doğru uğurlanır. Yine Ovacık aşiretlerinden Topuzoğlu Eğin’in bazı köylerinde aynı biçimde ağırlanır ve yolcu edilir. Hozat aşiret liderlerinden Yusuf Ağa ya da Çemişgezek ve Hozat aşiret liderlerinden Diyap Ağa’da Eğin, Arapkir, Kemah ve Divriği’nin köylerinde aynı şekilde karşılanır ve yolcu edilirler. Ve bu aşiretlerin hiç biri diğer aşiretin alanına girmez. Oralardan ne vergi talep edebilir ne de “kelepur” alabilir. Aksi halde, o yörelerden “cırım” alan aşiretler ile karşı karşıya gelir. Çünkü, bu köy ve kasabalara yönelik bir başka aşiretten gelecek saldırılara karşı koyan daima koruma ve gözetlemeyi üstlenen

16 YARMAN, Arsen, age, s:53,54

17 CENGİZ, Daimi, Sey Qajî, Dizeleriyle Tarihe Tanık Dersim Şairi, Horasan Yayınları, İstanbul, 2010, s:211

18 YARMAN, Arsen, age, s:101

aşiretin silahlı birimleridir. Söz konusu köylere diğer aşiretlerden vuku bulan saldırılar ile ilgili cemaat saldırıyı yapan aşiret ile o köyü koruma görevi üstlenen aşiret arsında yapılır. Saldırıya uğrayan köy sakinleri cemaatlerde yer alamaz ya da cemaat yapamazlar.

Aşiretlerin kendi aralarındaki kan davası ve üstünlük çekişmeleri sonucu birbirlerine vurguna gitmeleri aşiretler arasında “kelepur” olarak adlandırılmıştır. “Kelepur” sadece aşiretler arasında değil, uzak diyarlardan da (Bayburt, Gümüşhane, Erzurum, Harput, Sivas gibi yerlerden de) alınmıştır. Bu durum, diğer toplumlarda da farklı isim ve kavramlarla da olsa yaşanmıştır. Ancak, “kelepur” ile “cırım” kavramları karıştırılmamalı. “Kelepur” daha çok hasım aşirete ya da vergi ödemeyenlere yönelik iken, “cırım” koruması üstlenilen köy ve kasabalardan alınan bir nevi vergidir.

Bu arada, devlet de Dersim’de elinin ulaştığı yerlerden vergi almıştır. Devlet de bu vergileri alırken, tahsildarların yanına silahlı birimlerini (Jandarma) katmayı ihmal etmemiştir. İster Dersim’de olsun, ister Erzurum-Erzincan’da isterse Toroslarda olsun; devletin vergi tahsildarları geldiğinde insanlar mal-davarlarını mağaralara sürüp saklamıştır. Daha düne kadar, Dersimi aşiretlere vergi/cırım ödeyenler o günden sonra (Eyaletten vilayete geçiş sürecinden sonra) Türkiye Cumhuriyeti devletine vergi verir olmuşlardır. Dersimi aşiretlerin kendilerine “cırım” ödeyenlerin bunu gönül hoşluğu içinde ödedikleri elbette söylenemez. Vergi ödeyenler, her kime olursa olsun, vergilerini gönül hoşluğu içinde ödemezler. Bu dün de böyleydi, bu gün de böyledir.

Dersimi aşiretlerin, çevrelerinde işletilen maden ocakları gelirlerinden aldıkları vergi zora dayalı olmuştur. Maden işletmecileri ile aralarında yukarıda sözünü ettiğimiz güvenlik-korumaya dayalı bir hukuk yoktur. Maden işletmecileri bu hakkı devletten (Osmanlı, Cumhuriyet Hükümeti) aldıklarını, korumalarını da bu güçlerin kolluk kuvvetlerinin sağladığını söylerken; Dersimi aşiretler ise her defasında bu toprakların kendilerine ait olduğunu, bu insanlar tarafından topraklarının talan edildiğini söylemişlerdir (“Herdé maye Herdé Dewresi nine munis kerdêne/Toprağımız olan Derviş toprağını hep bunlar sömürdü”). Bu toprakların Osmanlıya mı Dersimliye mi ait olduğunu tartışmıyorum. Dersimlilerin bu yerler hakkındaki düşünceleri ve kendilerini bu toprakların sahibi olarak görmeleri, bunun sonucunda da, kendilerini haklı bulmalarıdır söz konusu olan.

Dersimli “cırım” denen verginin kendi hakkı olduğunu her fırsatta dile getirir. “Karekin Sırvantsdyants Dersim’in Zazaca konuşan Kızılbaş aşiretlerine mensup bir köylüden, bu korunma vergisinin İslam diniyle bağlantılı olarak değerlendirildiğini duymuştur. Kuşkusuz söz konusu olan son derece özgün bir yorumdur ve İslam’ın hakim yorum tarzından biri olarak görünmemektedir, zira bu vergi

Hız. Ali aracılığıyla Allahın bir emri olarak meşrulaştırılmaktadır. “Bir keresinde Haso’ya, ‘tanrı sadece padişaha vergi vermeyi emretmiştir, bu neyin vergisi’ diye sordum. ‘Biz de tanrının emriyle alıyoruz. Çünkü, Allah Hz. Ali’yi dünyaya gönderdiğinde ‘git vaaz et, sana inananlar benim askerim olacak, silahla yaşamları lazım’ demiş. Hazreti Ali’de ‘ya Hüda, peki onlara kim ekmek, giyecek hazırlayacak’ diye sorunca, Allah; ‘sana inananlar kazançları içinden sana ekmek ve giyecek versinler, askerlerim de onlara koruyucu olsun’ demiş. Biz de vergi verenleri koruyor, gerektiğinde canımızı veriyoruz. Vergisini ödemeyenleri de ya çalarak ya öldürerek Allah’ın emrini yerine getiriyoruz. Çalarken de namuslu insanlara rastlamayalım diye Allah’a yalvarıyoruz. Yalanla, hileyle, haksız yoldan zorbalıkla servet sahibi olanları soymak istiyoruz. Para olsun, hayvan olsun, haksız yoldan kazanılmışları kısmet etsin istiyoruz. İşte böyle bizim kazandıklarımızı Allah’ın zaferi, biz onun araçlarıyız, sadece’ dedi.”¹⁹

Dersim’de “cırım” olarak adlandırılan vergi biçiminin neredeyse aynı başka bölgelerde de “hafır” olarak adlandırılır. Hewsen, Anahide Ter Minassian ve Barsoumian’dan yapılan alıntılarla Sason Ermenilerini anlatırken Dersim ile çevresindeki köy ve kasabaları anlatır gibidir. Dersimlinin “CIRM” dediğine, burada “HAFİR” denir. Sason Ermenileri yarı-özerk konumlarını sürdürebilmek için, kendilerini çevreleyen Kürt aşiretlerine “HAFİR” diye adlandırılan, “bir tür yıllık haraç anlamına gelen bir vergi...”öderler. (...) Sasunlular kendilerini rahat bırakmaları için mahalli Kürt beylerine hububat, hayvan, zirai malzeme, keza giysiler ve yöenin gümüş ve demir madenlerinden bir kısım yıllık haraç(hafır) olarak ödüyorlardı.”... Hafır denen şeyin, “...tam olarak korunmalık anlamına geldiği belirtilir. Buna göre Kürt aşiretler, Ermeni köylülerden onlara saldırmama ya da başka saldırganlara karşı onları koruma karşılığında bu vergiyi almaktadırlar. (...)HAFİR denen bu vergi türüne Muş, Van, Ağrı civarında sıklıkla rastlandığı anlatılır.”²⁰ Dersimliler bunu sadece Ermeni köylüye karşı değil; aynı gerekçeyle (koruma gerekçesiyle) Kürt ve Türk köylüye ve hatta Zaza köylüye karşı da uygularlar.

SONUÇ

Dersim’in sosyal yaşamı içerisinde yer bulan “qol”, “salesor”, “cırım” ve “kelepur” kavramları esas anlamlarını Dersim toplumunun tarihsel serüveni içerisinde bulurlar. Kıt imkanlar ile irdelemeye çalıştığımız bu kavramlar Dersim toplumunun yaşam biçimini hakkında bizlere ip uçları sunmaktadır.

Dersim toplumu içinde “qol”, “salesor” ve “cırım” kavramları övünç kaynağı iken (kimi aşiretlerce “cırım” da iyi karşılanmamaktadır) “kelepur” kavramı genel

19 YARMAN, Arsen, age, s:107

20 YARMAN, Arsen, age, s:105,106

olarak tasvip edilmemektedir. Görülen o ki, bu eyleme başvurma sebebi o günün Anadolu'sunda yaşanan kıtlık ve karmaşa ile alakalıdır. Ve neredeyse tüm toplumların, tarihin bir zamanında bu tarz serüvenleri olmuştur.

Tüm Dersimi aşiretler vurguna/talana (kelepura) gitmez. Dahası bazen aşiret içerisinde bu anlamda bir konsensus sağlanmadan kimi ailelerin (Pêr) bu işe tevessül ettiği, aşiretin geri kalanınca bu eylem tarzının tasvip edilmediğine de sıkça rastlanır. Son sözleri dönemin ünlü şairi Sey Qaji'nin dizelerinden çıkan sonuçlarla kısaca bağlayalım. Şairimize göre;

1. “Kelepur”, hiçbir Dersimi aşiret içinde kabul göremeyecek bir vakadır. Böyle bir olayın yaşanmasıyla içinde bulunulan aşiretin hukuku ayaklar altına alınmış, aşiretin şeref ve haysiyetiyle oynanmıştır. Bu, eylem alenen bir çapul olduğu gibi aşiretini de hiçe saymadır. Bu tür olayları gerçekleştiren kişi ya da kişileri bu eylemlerinden dolayı rezil edeceğini anlatır.

2. Şairin, “kelepur” ile ilgili kişiler üzerine yazdığı manilerinden anlaşılabilir ki, bu tür işleri yapan kişiler sayılıdır. Konuya dair yazdığı manilerin neredeyse tamamında “Memê Yıvışi ve Memo Qol” u anmaktadır. Kelepura gitmenin insanın canına mal olacağını, kelepurdan gelen malın haram olduğunu belirterek, Memo Qol'u doyumsuz ve sınırsız kelepur düşkünlüğünden dolayı yerer.²¹

KAYNAKÇA

ANDRANİK, Dersim-Raywan u Cografya, Weşanxaneyê Vateyi, İstanbul, 2010

AYGÜN, Hüseyin, Eve tarixe Ho Têri Amaene, Wejiyaîşe Tiji, İstanbul, 2007

CENGİZ, Daimi, Sey Qaji, Dizeleriyle Tarihe Tanık Dersim Şairi, Horasan Yayınları, İstanbul, 2010

ÇAREKIC, Cefo, Qoçgiri u Qerebel, Wejiyaîşe Tiji,, İstanbul, 2002

FIRAT, M. Şerif, Doğu İlleri ve Varto tarihi (Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü) MEB Yayınları, Ankara, 1983

KSENOPHON, Anabasis (Onbinlerin Dönüşü), Çev. Tanju Gökçül, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1968

KURT, İ. Metin, Sancaktan Eyalete, 1550-1560 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 1968

MİRZA, Yismayil, Silema 1, İstanbul, 2004

ÖZKAYA, Yücel, Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık, A.Ü.D.T.C.F Yayınları No: 273, Ankara, 1977

21 CENGİZ, Daimi, Sey Qaji, Dizeleriyle Tarihe Tanık Dersim Şairi, Horasan Yayınları, İstanbul, 2010, s:200,20
CENGİZ, Daimi, age,s:230,231,232

SEVGEN, Nazmi, Zazalar ve Kızılbaşlar, Kalan Yayınları, Ankara, 2000

TAŞ, Cemal, Roê Kırmanciyê, Wejiyaişe Tiji, İstanbul, 2007

ULUĞ, Naşit, Tunceli Medeniyete Açılıyor, Cumhuriyet Matbaası, Ankara, 1939

YARMAN, Arsen, Palu Harput 1878, I. Cilt/Adalet Arayışı, İstanbul, 2010

Dergiler

Dersim, İstanbul, 1995-1997

Desmala Sure, Londra, 1991-1994

Munzur, Ankara, 2000-2012

Tija Sodiri, Frankfurt, 1995-2001

Ware, Baiersbronn, 1992-2003

ZAZALARDA MEVLİD VE SİYER GELENEĞİ

Murat VAROL

Öğretim Görevlisi, Bingöl Üniversitesi Zaza Dili ve Kültürü Uygulama
ve Araştırma Merkezi Müdürü, muratvarol@msn.com

- **Özet:**

İslam tarihi ve kültüründe mevlid ve siyer kitapları önemli bir yere sahiptir. Yüzyıllar boyunca insanlar kalplerinde duydukları peygamber aşkını ve sevgisini bu eserler ile dile getirmişlerdir. Zazalarda da mevlid önemli bir yere ve ayrı bir öneme sahiptir. Öyle ki Zazaca yazılan ilk telif eser, Molla Ahmed-i Xasi'nin 1891 yılında yazdığı ve 1899 yılında neşredilen "Mevlidê Nebi" adlı eseridir. Zazaca olarak şimdiye kadar altı adet mevlid yazılmıştır.

Zazaca'da siyer yazımı, mevlid yazımı kadar yaygınlık kazanmamıştır. Zazaca hazırlanmış tek siyer eseri olan "Siyerê Nebi" adlı eser, yakın bir zamanda yazılmış ve baskısı yapılmıştır.

Bu çalışmada Zazaca hazırlanmış olan 6 mevlid ve 1 siyer kitabı incelenecek, bu eserlerin farklı zamanlarda yapılan transkripsiyonları karşılaştırılacak, eserler hakkında şimdiye kadar yapılmış olan çalışmalara değinilecek ve eserler bölümlerine göre ayrıntılı olarak incelenecektir.

- **Anahtar Kelimeler:**

Mevlid, Siyer, Zazaca Mevlidler, Zazaca Siyer

GİRİŞ

Müslümanlığın hak din olarak kıyamete kadar devam edecek olması dolayısıyla; hem Kuran'ı Kerim'e hem de Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed (s.a.v)'e ayrı bir değer addedilmiştir. Peygamber Efendimizin hayatta olduğu süre zarfında

ona duyulan sevgi ve muhabbet; onun vefatından sonra da katlanarak artmıştır. O'ndan sonra gelen nesiller O'nu görememenin hüznünü yaşamışlardır.

Peygamber Efendimize duyulan bu sevgi ve muhabbet, zamanla onun hakkında kitaplar yazılmasına ve O'na dair daha çok bilginin ortaya çıkarılması için yeni çalışmaların yapılmasına zemin hazırlamıştır. O'nun şahsi hayatını anlatan ve O'nun örnek kişiliğini yansıtan eserler, zamanla yeni alanlar oluşturmuştur. Oluşan bu yeni alanların başında da siyer ve mevlid gelmektedir. Zaman içerisinde bu iki tür, aynı zamanda bilim insanlarının araştırmalar yapabilecekleri iki farklı alan haline gelmiştir. Bugün sadece mevlid ve siyer eserleri yazılmamakta; aynı zamanda yazılan mevlid ve siyer eserleri üzerine ilmi çalışmalar da her geçen gün artmaktadır.

1.KAVRAMSAL OLARAK MEVLİD'İN TANIMI

Mevlid hakkında yazılan eserleri incelediğimiz zaman, bu kavram için birbirine benzer ama farklı tanımların yapıldığını görmekteyiz.

“Arapça ve bir kelime olan ‘mevlid’ vilâdet sözcüğünden türetilmiş olup, çoğulu mevalid'dir. Bu sözcük Arap dilinde umumi anlamda bir zaman ismi olarak, ‘herhangi birinin doğduğu zaman’ bir mekan ismi olarak ‘herhangi birinin doğduğu yer’ ve ayrıca ‘doğma, doğum’ gibi anlamlar ifade ediyor olmakla birlikte, hususi olarak Hz. Muhammed (s.a.v.)’in ‘doğduğu zaman’, ‘doğduğu yer’ ve ‘doğumunu anlatan manzum eser’ gibi anlamları da ihtiva eder.”¹

“Doğma, doğum yeri, doğum zamanı” manalarına gelen mevlid, İslami Türk Edebiyatı'nın en sevilen türlerindedir. Edebi bir terim olarak ise, Hz. Muhammed'in özellikle doğumu başta olmak üzere, hayatının çeşitli safhalarından (peygamberliği, miracı, diğer mucizeleri ve vefatı) kısaca bahseden, çoğunlukla manzum olan ve mesnevi nazım şekliyle kaleme alınan eserlerin genel adıdır.”²

“Sözlükte ‘doğum yeri ve zamanı’ anlamına gelen mevlid kelimesi, Hz. Peygamber ile ilgili asıl kullanımını yanında, zamanla tasavvuf çevrelerinde Mısır başta olmak üzere, Arap dünyasında velilerin doğum yıl dönümlerini de kapsayacak şekilde geniş bir anlam kazanmıştır.”³

“1. Hz. Muhammed'in doğumunu, hayatını anlatan mesnevi, 2. Bu mesnevinin okunduğu dini tören, 3. Doğum, doğma, 4. Doğum yeri, insanın doğduğu yer.”⁴

1 Soner Akdağ, “Süleyman Çelebi'nin Mevlid'i Üzerine”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 36, Erzurum, 2008, s.85

2 Ramazan Ekinci, “Erzurumlu Osman Sirâceddin ve Mevlid-i Şerifi” *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 9, Sayı 2, 2011, s.262

3 Ahmet Özel, “Mevlid”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 29, Ankara 2004, s.475

4 TDK, *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 10.Baskı, Ankara, 2005, s.1384

“1. Doğum, doğma, velâdet, 2. Doğulan yer, 3. Doğulan zaman, 4. Hz. Muhammed’in doğumu, 5. Hz. Muhammed’in doğum menkıbesi ve hayatı ile ilgili eser, 6. Süleyman Çelebi’nin bu konudaki meşhur ve yaygın eseri.”⁵

“Arap ve Türk Edebiyatlarında Hz. Muhammed’in doğumu başta olmak üzere, hayatı, mucizeleri, gazaları, ahlakı, vefatı, hilyesini övgü ile anlatan eser.”⁶

“Hz. Muhammed’in doğum yıl dönümü olan 12 Rebiülevvel gününe rastlayan gecede yapılan dini törenler ile bu törenlerde okunmak üzere yazılmış manzum eserlere mevlid denir.”⁷

Bütün bu tanımlamalara dikkat edildiğinde iki özellik göze çarpmaktadır. Genel itibari ile mevlidin doğma, doğum anlamına geldiği; özel anlamı itibari ile Hz. Muhammed’in hayatını anlatan eserler olduğu herkesin kabulü olan bir tanımdır. Peygamber Efendimizin hayatı yazılırken; doğumundan önceki hadiselerden başlanılarak, vefatına kadar ki bütün hadiseler (doğumu, çocukluğu, gençliği, peygamberliği, hicreti, savaşları vb.) ayrıntılı olarak işlenir.

2.KELİME ANLAMI OLARAK SİYER’İN TANIMI

Mevlid kelimesi gibi siyer kelimesi için de farklı tanımlamalar mevcuttur.

“Peygamberimizin hayatını ve savaşlarını anlatan eserlerdir. Manzum veya nesir halde olabilirler. Manzum olanlarda mesnevi nazım şekli kullanılır. Lirik bir söyleyiş tarzı ile tarihi gerçeklere dayanan eserlerdir.”⁸

“Siyer, sözlükte “davranış, hal, yol, âdet, bir kimsenin ahlakı, seciyesi ve hayat hikâyesi” gibi anlamlara gelen sîret kelimesinin çoğuludur... Sîret ve siyer Hz. Peygamber’in hayatı, onun hayatını konu edinen bilim dalı ve bu dalda yazılan eserler için terim olarak kullanılmıştır... Siyer yalnızca Hz. Peygamber’in hayatı için kullanılan bir terim haline gelmiş, sîret ise başka şahsiyetlerin hayatlarını anlatan”⁹ eserler olarak yaygınlık kazanmıştır. “Hz. Muhammed’in hayatını anlatan kitap.”¹⁰

“1. Siretler, karakterler, huylar, 2. Hâl tercümeleri, 3. Hz. Peygamberin hayatını konu edinen eser, 4. Fıkıhın milletlerarası konuları ihtiva eden dalı.”¹¹

“Siyerler ve tarihler, aynı zamanda sosyal hadiseleri tespit eden birer tarihi

5 D. Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, Bahar Yayınları, 11.Baskı, Ekim 1996, İstanbul, s.767

6 İskender Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Ötügen Yayınları, 6.Baskı, İstanbul, 2000, s.275

7 İskender Pala, *Mevlid*, Kapı Yayınları, 1.Baskı,, İstanbul, 2009, s.1

8 İskender Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, s.356

9 Mustafa Fayda, “Siyer ve Meğazi”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 37, Ankara, 2004, s.319

10 TDK, *Türkçe Sözlük*, s.1780

11 D. Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük*, s.990

kaynak olmak hüviyetleriyle daha çok Peygamberimizin beşeri şahsiyeti üzerinde durmuşlardır; risâlet makamındaki ulvi şahsiyetine ise aynı nispette dikkati çekmemişlerdir.”¹²

3.MEVLİD VE SİYER TÜRLERİNİN İLK ÖRNEKLERİ

Peygamber Efendimiz (s.a.v.), hayatı boyunca örnek şahsiyeti ve hayatı ile insanlara en büyük rehber olmuştur. Onun ahlakı ve örnek hayatı ise Müslümanlığın ikinci büyük kaynağıdır. Öyle ki Kuran-ı Kerim’den sonra en çok itibar edilen dini hükümler Peygamber Efendimizin yaşamından alınmaktadır. Hal böyle olunca O’nun hayatına ayrı bir itina gösterilmiş ve O’ndan görülen her şey ayrı bir değer kazanmıştır.

Siyer ve mevlid eserlerini muhteva bakımından bir değerlendirmeye tabi tuttuğumuzda genel itibari ile mevlid kitapları Peygamber Efendimizin doğumundan önceki bazı mucizeleri ve Peygamber Efendimizin doğumunu anlatırken; siyer kitaplarında ise Peygamber Efendimizin hayatı bir bütün olarak ele alınmakta, O’nun hayatına dair bütün safhalar hakkında bilgi verilmektedir.

Mevlid türü ve mevlid törenleri hakkında, günüzümde dahi birtakım tartışmalar devam etmektedir. Bu tartışmanın ana çıkış noktası ise mevlidin bi’ad olup olmadığı ile ilgilidir.¹³ Hz. Peygamberin sağlığında onun doğum yıl dönümü kutlanmadığı gibi Hulefâ-yi Râşidîn dönemiyle Emevi ve Abbasi devirlerinde de mevlid ile ilgili uygulamaya rastlanmamaktadır.¹⁴

Hz. Peygamberin vefatının ardından toplantılarda, meclislerde sürekli onun hayatı, meziyetleri anlatılır. Nihayetinde Harunreşid’in annesi (ö.790) Hz. Peygamberin doğduğu evi mescit durumuna getirir. Hz. Peygamberin doğum günü olarak kabul edilen Rebiülevvel ayının 11.-12. gecesini yaklaştığında burası ziyarete açılarak

12 Salih Suruç, *Peygamberimizin Hayatı*, Cilt 1, Nesil Yayınları, İstanbul, 2008, s.20

13 Hz. Peygamber zamanında ve ondan sonraki birkaç asır boyunca kutlanmayan mevlidin dini açıdan meşruiyeti ulema arasında tartışılmıştır. Maliki Fakihi İbnü’l Hâc el-Abderi (ö.737/1336) bid’at konularına geniş yer verdiği el-Medhal adlı eserinde mevlidin Resulullah devrinde ve ona son derece bağlı olan ashap ve tâbiîn zamanında kutlanmadığını, dolayısıyla bid’at olduğunu söyleyerek mevcut uygulamalara şiddetle karşı çıkar...İbn-i Teymiyye de mevlid kutlamalarını bid’at olarak karşı çıkar ve kutlanmaması gerektiğini söyler. Bu görüşe karşı çıkan birtakım alimler ise Peygamber Efendimiz’in dünyaya gelmesi sebebiyle sevinmenin, onun doğum günü münasebetiyle muhtaçlara yardımda bulunmanın, Resul’ü Ekrem’e dair şiirler okumanın, güzel elbiseler giyerek sevinç gösterisinde bulunmanın birer güzel amel olduğunu, dolayısıyla mevlid kutlamalarının bid’at-ı hasene sayılması, halk arasında görülen ve dinen hoş karşılanmayan davranışların bundan ayrı düşünülerek önlenmesi gerektiğini belirtmişlerdir. (Ahmet Özel, “Mevlid”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 29, Ankara 2004, s.477-478)

14 Ahmet Özel, “Mevlid”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 29, Ankara 2004, s.475

törenler düzenlenir. Daha sonraları da bu bir gelenek halinde devam eder.¹⁵

Sünni Müslümanlarda ise ilk resmi mevlid töreni Selçuklular'ın Erbil Atabeyi Ebu Said Muzafferüddin Gökbörü (ö.1232?/1233?) zamanında yapılır. Atabeyi Ebu Said Muzafferüddin Gökbörü'nün emriyle düzenlenen törenlerden sonra, "mevlid töreni düzenleme" Sünni Müslümanlar tarafından adeta kutsal bir gelenek olarak kabul edilir ve kısa sürede dünyanın dört bir yanına yayılır. Osmanlılar da III. Murad devrinde kutlanmaya başlanır.¹⁶

Hz. Peygamber için düzenlenen mevlid törenleri ile birlikte özellikle X. yüzyıldan itibaren "mevlid yazma" bir geleneğe dönüşür. Mevlitler önceleri mesnevi tarzında yazılmış "Siyer-i Nebiler", "Şemal-i Şerifler" olarak karşımıza çıkar. Zira meşhur hadis alimi Tirmizi (ö.892)'nin IX yüzyılda yazdığı Şemal-i Şerif ve Muhammed b. İshak (ö.850)'in yazmış olduğu Siyer ilk mevlit örneklerindedir. Mevlid adının geçtiği ilk eser ise İbnü'l- Cevz (ö.1201)'in Mevlid'ün-Nebi adlı eseridir.¹⁷

İlk Türkçe mevlid metni hakkında kaynaklarda açık bilgi yer almamakta ve Süleyman Çelebi'nin 812'de (1409) kaleme aldığı Vesiletü'n-necât adlı mesnevinin ilk mevlid olduğu görüşü yaygın bir şekilde kabul görmektedir.¹⁸ Vesiletü'n Necat, Arapça bir tamlama olup, "Kurtuluş Vesilesi (Yolu)" anlamına gelmektedir. Müellif Süleyman Çelebi, mezkûr eserine her ne kadar bu ismi vermişse de halk, bu eseri "Mevlid" diye bilmiş ve öyle isimlendirmiştir.¹⁹ Eser yazıldığı dönemden itibaren Osmanlı coğrafyasının hemen her yerinde özellikle Hz. Peygamber'in doğum günlerinde okunmuş, bestelenmiş, çeşitli dillere çevrilmiş, ve nazîreleri yazılmıştır.²⁰

Süleyman Çelebi Mevlidinin bugüne kadar yaşamasının, halk toplulukları tarafından sevilip okunmasının nedeni, dilinin sadeliği ve anlatımının güzelliğidir. Başka mevlidlerde bu niteliği taşıyan beyitlerle bölümler, sonradan Süleyman Çelebi mevlidinin içine alınarak yaşama olanağı bulmuşlardır.²¹ Türk Edebiyatı'nda da üzerinde en çok çalışma yapılmış mevlidler arasında Süleyman Çelebi'nin Vesiletü'n Necat adlı eseri ilk sıralarda yer almaktadır.²² Vesiletü'n Necat'a gösterilen muazzam ilgiden dolayı, diğer şairlerin yazdıkları mevlidler,

15 Semra Alyılmaz, "Mevlid ve Türk Edebiyatı'nda Mevlid Türü", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 13, Erzurum, 1999, s.197

16 Semra Alyılmaz, "Mevlid ve Türk Edebiyatı'nda Mevlid Türü", s.197

17 Semra Alyılmaz, "Mevlid ve Türk Edebiyatı'nda Mevlid Türü", s.197

18 Hasan Aksoy, "Mevlid; Türk Edebiyatı", *DİA*, Cilt 29, Ankara, 2004, s.482

19 Soner Akdağ, "Süleyman Çelebi'nin Mevlid'i Üzerine", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 36, Erzurum, 2008, s.85

20 A.Necla Pekolcay, "Mevlid", *DİA*, Cilt 29, Ankara, 2004, s.486

21 Hasibe Mazıoğlu, "Türk Edebiyatı'nda Mevlid Yazan Şairler", *Türkoloji Dergisi*, C.IV, S.1, 1974, s.60

22 Bu konu hakkında yapılan en kapsamlı çalışma, Necla Pekolcay tarafından hazırlanan "Mevlid" adlı eser kabul görmektedir.

çok fazla rağbet görmemiş ve çoğu zaman Süleyman Çelebi mevlidinin geri planında kalmışlardır.²³

Mevlid hakkındaki tarihi bilgileri bu şekilde ele aldıktan sonra siyer hakkında da bilgi vermek gerekirse; fıkıh terimi olarak siyerin ilk defa ne zaman ve kimin tarafından kullanıldığına dair kesin bilgiler olmamakla birlikte, bazı tarihi veriler terimleşmenin II.(VIII) yüzyılın ortalarına doğru Ebu Hanife'nin gözetiminde gerçekleşmiş olabileceğini göstermektedir.²⁴ Mevlid kitapları daha çok manzum şeklinde yazılırken, siyer kitaplarında ekseriyetle nesrin kullanıldığını görmekteyiz.

4. ZAZACA MEVLİD VE SİYER ESERLERİ

İslamiyet'in ilk yüzyıllarında Müslüman olan Zazalar da, Müslümanlığa sıkıca bağlanmış ve Peygamber Efendimize karşı olan sevgi ve muhabbeti yüreklerinde hissetmiş ve yaşamışlardır. Peygamber Efendimize duyulan sevgi ve muhabbetin bir sonucu olan mevlid ve siyer eserleri, Zaza edebiyatı açısından önemli bir yere sahiptir. Zazaca'da şimdiye kadar altı mevlid, bir tane de siyer kitabı yazılmıştır.

4.1.Zazaca Mevlidler

Zazaca alanında şimdiye kadar yapılan araştırmalara göre, ilk Zazaca telif eser, 1892 tarihinde yazılan ve 1899 tarihinde basımı yapılan Molla Ahmed-i Xasi'ye ait olan Zazaca mevliddir.²⁵ Zazaca mevlidler arasında en çok kabul görmüş ve en çok tanınan mevlid, Molla Ahmed-i Xasi'nin bu eseridir. Ayrıca Zazaca mevlidler üzerine yapılan çalışmalar dikkate alındığında, en fazla çalışmanın da yine bu mevlid üzerine yapıldığı açıkça görülecektir. Zazaca hazırlanmış mevlidleri, yazıldığı tarihlere göre sıralayarak, şu şekilde inceleyebiliriz.

4.1.1.Molla Ahmed-i Xasi - Mewlidê Nebî

Molla Ahmed-i Xasi, Zaza tarihi ve kültürü açısından farklı bir yere sahiptir. Denilebilir ki Molla Ahmed-i Xasi'ye atfedilen değer ve kıymet, Zaza tarihi boyunca hiç kimseye gösterilmemiştir. O Zazaca yazının miladı ve en kuvvetli halkası olarak bilinmektedir. Onun diline gösterdiği önem ve kıymet takdir ile karşılanmaktadır.

Xasi'nin ve eserinin adı ve şöhreti, mevlidin yayınından itibaren Zaza halkı

23 Sadık Yazar, "Cismî ve Mevlidi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt-1, Sayı-2, 2008, s.449

24 Mustafa Fayda, "Siyer ve Meğazi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 37, Ankara, 2004, s.3

25 Murat Varol, "Zazaca Sözlükçülüğün Tarihi, Sorunları ve Çözüm Yolları", *1.Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu*, 13 Mayıs 2011, Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2011, s.360

arasında dalga dalga yayılmaya ve anılmaya başlar. O gün bugündür, Zazalar arasında; doğum, sünnet, adak, düğün, ölüm üzerine veya hac dönüşü ya da başka bir nedenle, hayır için verilen yemeklerde, davetlilere Zazaca mevlidin mollalarca ve makamla okunması gelenek haline gelmiştir.²⁶

Osmanlı döneminde, medrese eğitimlerini tamamlamalarını müteakip Diyarbakir, Lice, Siverek, vs. gibi Zaza muhitlerinde müftülük görevlerinde bulunan Yusuf Sami Efendi, Molla Ahmedi Xasi Efendi, Osman Babij Efendi gibi Zaza din âlimlerinin, resmi dil olan Osmanlıca ile o dönemin din ve edebiyat dili olan Arapça ve Farsça'yı mükemmel derecede bilmelerine ve Kürtçe'yi de konuşup yazabilmelerine rağmen, kaleme aldıkları ... kitaplarında ana dilleri olan Zazaca'yı kullanmaları, üzerinde önemle durulması gereken bir husustur.²⁷

Mevlid üzerinde yapılan çalışmalara geçmeden önce, Molla Ahmed-i Xasi'nin hayatını yakından tanımak ve tanıtmak ile başlamak en doğrusu olacaktır. Kaynaklarda Xasi'nin hayatı şöyle anlatılmaktadır:

Molla Ahmed-i Xasi, 1867 yılında Diyarbakır'ın Lice ilçesine bağlı Hazan nahiyesinde dünyaya gelmiştir. Babasının adı Hasan, annesinin adı da Medine'dir. Aslen Bingöl'ün Genç ilçesi Külçe köyündendirler. Dedesi Molla Osman, Hazan'da imamlık yapmış ve sonrasında da ailesi buraya yerleşmiştir. Ahmed-i Xasi'nin iki kardeşi vardır; birinin adı Mehmet Emin, diğerinin adı ise Mustafâ'dır. Ahmed-i Xasi üç defa evlenmiştir. Sadece son eşinden bir kızı olmuştur. Xasi, medrese eğitimini Diyarbakır'da tamamlamıştır, icazetini de Müftü İbrahim Efendi'den almıştır. Xasi aynı zamanda bir mutasavvufudur. Bir dönem memurluk yapmış ve sonrasında kendi köyüne müderris olarak tayin edilmiştir. Buradan da Lice müftüsü olarak atanır, fakat kısa bir süre sonra istifa eder. Tekrardan Hazan'a döner ve hayatının geri kalan kısmını burada geçirir. 18 Şubat 1951 yılında da vefat etmiştir. Mezarı Hazan'dadır.

Molla Ahmed-i Xasi, Osmanlı Devleti'nin hâkim ideoloji ve bakış açısı ile farklı düşüncelere sahiptir. Xasi, zaman zaman bu farklı düşünmenin bedelini sürgün ile öder. Hayatının bu kısmı kaynaklarda şöyle anlatılmaktadır:

Sistem ile devamlı sorunlar yaşardı. Bu yüzden de zaman zaman tutuklanmıştı. Dönemin hükümeti ile arasında epey bir ihtilafı durumlar olmuştur. Seyda doğru bildiği şeyleri yüksek sesle söyler ve yönetimi tenkid ederdi. Bu yüzden Seydayı Rodos'a sürgüne gönderirler. Xasi sürgün hakkında şöyle der: "Bir gece evdeydim. Evimin kapısı çaldı. Kapıyı açtım, baktım ki bir memur. Dedi ki: 'Efendi, nahiyedeki ilim adamları bir mesele üzerinde fikir birliğine varamadılar. Vali Bey, gelip bu meseleyi çözmeni istiyor.' Dedim ki hemen gidip

26 Cihat Kar, "Zaza Dili Araştırmalarının 150 Yıllık Geçmişi Üzerine-1 (1857-2001)", *Çime*, 8.Sayı, Almanya, 2007, s.10

27 Siwonic, "Osmanlı Döneminde Zaza Kimliği", *Çime*, 3.Sayı, Almanya, 2005, s.25

geri döneyim. Ceketimi-kaftanımı omuzlarımın üzerine attım, sigaramı yaktım ve gittik. O gece beni sürgün ettiler.²⁸

“Arapça, Farsça, Türkçe, Kürtçe ve Zazaca bilen Molla Ahmed-i Xasi; aynı zamanda kalemi güçlü bir şairdir. Xasi'nin, Zazaca mevlid kitabını yazmasının da ilginç bir hikâyesi vardır. Kürt yazar Musa Anter, anılarında, bu hususla ilgili olarak şunları kaydediyor: “Bir gün Kurmanc Kürt Şeyhler [Xasi'ye] demisler ki, ‘Zazalar nedir ki? Düşün, Ehmedê Xanî, Melayê Cizîrî, Feqiyê Teyran’ı bir yana bıraksak da, Melayê Batê gibi, içinizde bir mevlit yazacak kimse dahi olmamıştır.’ Molla Hassê [Xasi] şaka olarak yapılan bu tarizi bahane ederek, ‘Vallahi ben Zazaca bir mevlit yazmadan bu evden çıkmayacağım’ demiş, bir hafta içinde de bugün elimizdeki Zazaca mevlidi yazmıştır.

Buna benzer bir rivayet, bir başka kaynakta da şöyle aktarılır: “Bazı Kürt hocalar, kendileri [Xasi] ile şakalaşarak, ‘Siz Zazaların bir tek kültürel birikiminiz var mı? Yok. Halbuki bizim sayısız eserlerimiz var’ dediklerinde, Seyda [Xasi] üzülür ve ‘bekleyin size göstereceğim’ der. Bir Cuma günü Cuma namazından sonra evine kapanır yazmaya başlar, diğer Cuma günü namazdan evvel bitirip evden çıkar, alimlere giderek, ‘alın size Zaza edebiyatının küçük bir numunesi’ der, yazdığı mevlidi gösterir. Mevlidi inceleyen ulema hayretler içinde kalır, kendilerini tebrik ederler.”²⁹

Arap alfabesi ile orijinal metin olarak ilk defa 1899 tarihinde Diyarbakır Litografya Matbaası’nda 400 adet basılan Molla Ahmed-i Xasi'nin mevlidi, ilk defa 1985 tarihinde Malmisanj tarafından Arap harflerinden Latin harflerine çevrilmiş ve “Hêvî” dergisinde yayımlanmıştır. Kitabın ikinci transkripsiyonu, 1994 tarihinde Mihani tarafından yapılmış ve Fırat Yayınları tarafından basılmıştır. Molla Mehamedê Kavari de 2005 yılında mevlidin üçüncü bir defa transkripsiyonunu yapmış ve kendi şiirlerinden oluşan birkaç ekleme ile matbaada baskısını yapmıştır. W.K.Merdımın tarafından da 2008 yılında Arap harflerinden Latin harflerine çevirisi yapılmış ve sayfanın bir yüzünde Arap harfleri, diğer yüzünde de Latin harfleri olmak üzere Hivda İletişim tarafından baskısı yapılmıştır. Eserin son transkripsiyonu ise Roşan Lezgin tarafından 2008 tarihinde yapılmıştır. Bu metin de Zazaki.net sitesinde ve Newepel adlı Zazaca gazetesinin 2-17 arasındaki sayılarında bölüm bölüm neşredilmiştir.

Molla Ahmed-i Xasi tarafından yazılan; 16.5 x 24.5 ebatında ve 14 bölümden oluşan 29 sayfalık Zazaca manzum eserdeki beyit sayısı 366’dır. Eserin sonunda, düzyazı ile Zazaca kısa bir bölüm de yer almaktadır.³⁰ Kitabın birinci sayfasında-

28 Bkz: Mela Ehmedê Xasî, *Mewlîd*, Hivda İletişim, İstanbul, 2008, s.6

29 Cihat Kar, “Zaza Dili Araştırmalarının 150 Yıllık Geçmişi Üzerine-1 (1857-2001)”, *Çıme*, 8.Sayı, Almanya, 2007, s.10

30 Cihat Kar, “Zaza Dili Araştırmalarının 150 Yıllık Geçmişi Üzerine-1”, s.9-10

ki Osmanlıca kısa açıklamada eserin “Zaza Lisanı” ile yazıldığı belirtilmiştir.³¹

Eserin basımı ile ilgili yapılan yazışmalar resmi kayıtlarda şu şekilde geçmektedir. Diyarbakir Vilayeti tarafından Maarif Nezareti’ne gönderilen yazıda Lice kazasına bağlı Hizan köyü ulemasından Ahmedê Xâsê Efendi’nin Zaza lisanı ile telif ettiği Mevlid-i Şerif’in basım ve yayın izni talep edilmiştir. 25 Zilkade 1316 (6 Nisan 1899) tarihindeki belgede, Diyarbakir’de mukim talebeden Ahmed Efendi’nin “Zaza lisanı”yla yazdığı Mevlid-i Şerif’in basım ve yayınına ruhsat verildiği bilgisi yer almaktadır. Aynı vesikada, Zazaca Mevlid-i Şerif’in basım ve yayın izni alındıktan sonra Diyarbakir’de 400 adet basıldığı belirtilmektedir.³²

Molla Ahmed-i Xasi’nin hayatı, kişiliği ve sanatı hakkında geniş bilgi verdikten sonra, eserin kendisine geçebiliriz. Molla Ahmed-i Xasi’nin mevlidini bölümlere göre şu şekilde incelemek mümkündür:

1.Bölüm: Bu bölüm mevlide giriş kısmıdır ve ekseriyetle Allah’a ham ve sena edilen beyitler mevcuttur. 21 beyitten oluşan bu bölümde şükür de ana koulardan biridir.

Ez bi bismillâhî iptida kena / Raziqê aman û xasan kena.

Her nefes de vaci hemd û şukrê to / Vacîb o bê şubhe ancî heqqê to.³³

2.Bölüm: “Tertîbê Mewlûdi û Fazlê Wendişî” başlığını taşıyan bu bölüm, 45 beyitten oluşmaktadır. Bu kısımda mevlidin fazileti, tertibi ve önemi anlatılmaktadır. Xasi, okunması düşünülen mevlidin gece okunmasını ister. Bunun nedenini ise Peygamber Efendimizin gece vakti dünyaya gelmesine bağlar.

Ger bipersî wendişê roc û şewe / Wendişê şew baştir o hergû hewe.

Çunki şew bî ame şahê enbiyan / Na dunya hem Mekke de ey aşiqan.³⁴

3.Bölüm: Bu bölüm “Çinbîyayîşê Eşyan û Sîrrê Homay” başlığını taşımakta olup, 16 beyitten oluşmaktadır. Bu bölümde kâinatın henüz yaratılmadan önceki demi, Allah’ın hikmeti ve kudreti anlatılmaktadır. Xasi, aynı zamanda bu kısımda Allah’ın tarif ve tasvir edilemeyeceğini de anlatmaktadır.

Ne eno erd û enî ezmanî bî / Ne perî cîn û ne însanî bî.

Nêşkeno yew zî biko tarif hema / Cewherê marîfetê Xellaqê ma.³⁵

4.Bölüm: “Xelqê Peyxemberî Ma û Xelqê Eşyan” başlığını taşıyan bu bölüm

31 Yaşar Aratemür, “Arkaik Kaynaklardan Modern Kaynaklara Zazaca ve Zazalar”, *I.Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu*, 13 Mayıs 2011, Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2011, s.231

32 Ercan Çağlayan, “Osmanlı Belgelerinde Zazalar ve Zazaca Üzerine Notlar”, *I.Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu*, 13 Mayıs 2011, Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2011, s.281

33 Mela Ehedê Xasî, *Mewlîd*, Hivda İletişim, İstanbul, 2008, s.13-15

34 Mela Ehedê Xasî, *Mewlîd*, s.21-23

35 Mela Ehedê Xasî, *Mewlîd*, s.35-39

29 beyitten oluşmaktadır. Bu bölümde Peygamber Efendimizin nurunun yaratılışı ve bu nurun geçirdiği fasıllar anlatılmaktadır.

Wexto nûrê Ehmedî anya tera / Bê hîsab yê kerd heya Rabbê xu ra.

Wexto yê çilkî ku yê rab î berî / Hergû yew bi ruhê yew peyxemberî.³⁶

5.Bölüm: “Emrê Homay o Qey Qelem” adını taşıyan bu kısım, 17 beyitten oluşmaktadır. Bu bölümde tahayyülün ağırlığını koruduğu bir bölüm olup, Peygamber Efendimizin nurunun Allah-u Teala tarafından yaratılışı anlatılmaktadır.

Va: “Binusne yew çinîko xeyrê min / Hem Muhammed qasid o qey emre min”

Xaliqî va: “Ewwel û axir ez a / Yo zî mehbûbê min o aşiq ez a”³⁷

6.Bölüm: Toplam 40 beyitten oluşan bu bölüm “Xelqê Ademî Yo Nûre Peyxemberî Yo Kewte Paştey Yê” adını taşımaktadır. Bu bölümde Hz. Adem’in yaratılması ve yaratılan bu bedene ruh verilmesi ile Peygamber Efendimizin ruhunun Hz. Adem’e derç edilmesi anlatılmaktadır.

Badê cû Adem tamam kerd şekle yê / Hezretî Cibrîlî pif kerd ruhê yê.

Weqto Adem çim gina gişta şede / Ay ku nûrê Mustafayî haw tede.³⁸

7.Bölüm: Bu kısım “Eştîşê Ademî Yo Cennet Ra û Mardişê Kalikanê Peyxemberê Ma” başlığını taşımakta olup, toplam 22 beyitten oluşmaktadır. Bu kısımda Hz. Adem’in Allah-u Teala’nın emrine uymayıp cennetten atılması ve Peygamber Efendimizin adını anarak affedilmesi anlatılmaktadır. Son beyitlerde ise Peygamber Efendimizin nurunun taşındığı Peygamberlerden bazılarının isimleri sayılmaktadır.

Badê cû ku Ademî bêemrê kerd / Xaliqî va: “Yê bigirî berzî erd!”

Va: “Di bextê ay Muhammedî de wa / Min efu ke Rabbî ez bêçare wa.”³⁹

8.Bölüm: Bu kısım 28 beyitten oluşmakta olup, “Abdullahî û Cuhûdê Şamîyan û Waştîşê Amîna Ci Rê” adını taşımaktadır. Bu bölümde artık Peygamber Efendimizin nuru babası Hz. Abdullah’a geçmiştir. Kâfirler de bunu fark ederler ve Hz. Abdullah’ı öldürmek için plan üstüne plan yaparlar. Ancak Allah-u Teala her defasında Hz. Abdullah’ı korumaktadır. Bu bölümde ayrıca Hz. Abdullah’a Peygamber Efendimizin annesi olacak olan Hz. Amine’yi istemeleri de anlatılmaktadır.

Weqto dî kewtî dima zey vergê har / Şî bi yê berxê ciwanî hey hewar.

Pêrû piya şî yew tera nêbi kemî / Labelê hafiz bi Rabbê Alemî.⁴⁰

36 Mela Ehmedê Xasî, *Mewlîd*, s.43-47

37 Mela Ehmedê Xasî, *Mewlîd*, s.51-53

38 Mela Ehmedê Xasî, *Mewlîd*, s.61-69

39 Mela Ehmedê Xasî, *Mewlîd*, s.71-73

40 Mela Ehmedê Xasî, *Mewlîd*, s.81

9.Bölüm: 27 beyitten oluşan bu bölüm, “İntiqalê Nûrê Peyxemberî Yo û Hewnanê Amîna Yo” adını taşımaktadır. Bu bölümde artık Peygamber Efendimizin nuru Hz. Amine’ye geçmiştir. Hz. Âmine her ay rüyasında bir Peygamber görmekte ve onlardan karnında taşıdığı zat için müjdeli haberler öğrenmektedir. Bu bölümde Peygamber Efendimiz henüz annesinin karnında altı aylık iken yetim kalışı da anlatılmaktadır.

Badê cû nûro ku ma kerdo sena / Ame bi meyman bi qaybê Amîna.

Va: “Zerrey min bî di nîmî wey lemin! / Xaliqî verda yetîm no hemlê min!”⁴¹

10.Bölüm: “Welednayîşê Peyxemberî Ma Yo” adını taşıyan bu bölüm, 18 beyitten meydana gelmektedir. Bu bölümde Peygamber Efendimizin doğumu anlatılmakta olup, bu kutlu doğum anı ekseriyetle Hz. Amine’nin ağzından anlatılmaktadır. Son beyitler ise “Merhaba” ile başlamakta olup, Peygamber Efendimizin yeryüzüne intikal etmesi ile duyulan sevinç ve coşku anlatılmaktadır.

Amîna va: “Weqto bi duyey şewî / Ez têna menda di xelwe bê yewî.

Merhaba ey Rehmeten lî’i-Alemîn / Merhaba ya men şefî’u’l muznîbîn.”⁴²

11.Bölüm: Kısa bölümlerden biri olan bu kısım, 17 beyitten oluşmaktadır ve bu bölüm “Henî Ecaýıban o Amey Wucûd Şewê Mewlûdî” adını taşımaktadır. Bu bölümde Peygamber Efendimizin doğduğu gece meydana gelen bazı olağanüstü olaylar anlatılmaktadır. Bin yıldır sönmeyen ateşin sönmesi ve Save gölünün bir anda kuruması gibi olaylar bu olağanüstü olaylar arasında yer almaktadır.

Adirê yîne çiray nêbi çinê / La şewê Mewlûdî de yo bi çinê.

Behrê Sawa zuwa bi yo zî a şewî / Aw tede nêmende esla yew hewî.”⁴³

12.Bölüm: Bu bölüm “Helîmay Sadîyan” adını taşımakta olup, 24 beyitten oluşmaktadır. Bu bölümde Peygamber Efendimizin sütannesini olan Hz. Halime’ye verildiği üç yıl anlatılmaktadır. Bu bölümde ayrıca Peygamber Efendimizin altı yaşında annesini, sekiz yaşında da dedesini kaybetmesine yer verilmektedir.

Amîna va: “Hewnî min de bi beyan / Go bido yê şit Helîmay Sadîyan”

Emrê ye weqto tamam bî şeş serrî / Amîna zî şî dunya ra a serrî.”⁴⁴

13.Bölüm: 51 beyit ile en uzun bölüm olan kısım, “Nuzûlî Wehy û Mîracî” adını taşımaktadır. Bu bölümde Peygamber Efendimize ilk vahyin gelmeye başladığı an ve sonrası ile Peygamber Efendimizin Miraç’ı anlatılmaktadır. Miraç esnasında Peygamber Efendimizin gördüklerine de genişçe yer verilmektedir.

41 Mela Ehmedê Xasî, *Mewlîd*, s.87-95

42 Mela Ehmedê Xasî, *Mewlîd*, s.97-101

43 Mela Ehmedê Xasî, *Mewlîd*, s.105

44 Mela Ehmedê Xasî, *Mewlîd*, s.109-115

Arde “Îqra bîsmî” qelbê yê de va / Tavilî ş abi Muhemmed Mustafa.

Vak u: “Yew linge tîya ra nêşkena / Berzî ger berzî hema ez vêşena”⁴⁵

14.Bölüm: Mewlidin son kısmı olan bu bölüm 11 beyitten oluşmakta olup, “Haza Du’a û Mewlîdî’n-Nebî” adını taşımaktadır. Bu bölümde Molla Ahmed-i Xasi artık mevlidini tamamlamış ve dua etmektedir.

Ya Îlahî kemterîn û qasir ê / Ma heme Rabbê ti zanî nazir ê.

Ma se ra vazdîn, çiniko ma mecal / Xeyrê yew dergahê to ya Zulcelal.⁴⁶

Bölümlerin analizinden önce Molla Ahmed-i Xasi’ye ait mevlidin şimdiye kadar beş farklı kişi tarafından transkripsiyonunun yapıldığını belirtmiştik. Bunlar arasındaki farklılıklardan ve benzerliklerden de bahsetmek yararlı olacaktır.

4.1.1.1.Mevlid’in İsimlendirilmesi

Molla Ahmed-i Xasi’ye ait mevlidin Arap harflerinden Latin harflerine çevirisi yapılırken, eserin isimlendirilmesinin farklı farklı isimlerle yapıldığını görmekteyiz. Malmisanij, Mewlidê Nebî; Mihani, Mewlûdê Nebî; Molla Muhammed Kavari, Mevludî Zazaki; W.K.Merdımin, Mewlîd; Roşan Lezgin, Mewlidê Kirdî şeklinde eseri isimlendirmiştir. Bu farklı isimlendirmelerin kişilere göre değişiklik göstermesinde fikri farklılıklar ve bakış açısının etkili olduğu düşünülmektedir.

4.1.1.2.Harf ve Kelimelerin Farklı Okunuşu

Bazı beyitlerdeki harflerin, farklı çevirilerde, farklı harflerle çevrildiği ve okunduğu görülmektedir. Bunlardan sadece bir tanesine örnek vermek gerekirse; mevlidin ikinci kısmı olarak sayacağımız başlık şu şekilde farklı biçimlerde çevrilmiştir:

Malmisanij: Enû Mebhesê Tertîbê Mewlûdî û Fezeley Wendişî

Mihani: Eno Mebhesê Tertîbê Mewludê Fedley Wendişî

Mala Muhammed Kavari: Eno Mebhesi Tertibi Mewlud û Fedli Wendişu

W.K.Merdımin: Eno Mebhesê Tertîbê Mewludî û Fazlê Wendişî

Roşan Lezgin: Eno Mebhesê Tertîbê Mewlûdî û Fezley Wendişî şeklinde çevirmektedir.

4.1.2.Osman Efendiyo Babij-Biyêşê Peyxemberi

Osman Efendiyo Babij, 1852 yılında dünyaya geldi. Gerçek adı Osman Esad’dır. Halk arasında Osman Efendiyo Babij olarak bilinmektedir. “Bab” doğ-

45 Mela Ehmedê Xasî, *Mewlîd*, s.119-127

46 Mela Ehmedê Xasî, *Mewlîd*, s.135

duğu köyün ismi olup, Türkçesi Kapıkaya'dır. Babası Siverek müftülüğü yapmış olan Hacı Eyüp Efendi'dir. Osman Efendiyor Babij; Zazaca, Kürtçe, Arapça ve Osmanlıca bilmektedir. 1905 yılında başladığı Siverek müftülüğü görevini 24 yıl yürütmüştür. 23 Mart 1929 yılında, 82 yaşındayken vefat etti. Kabri Siverek'tedir.⁴⁷

Osman Efendiyo Babij, mevlidini 1903 yılında yazmıştır. Ancak mevlidi kendi ölümünden 4 yıl sonra yani 1933'te Celadet Ali Bedirxan tarafından Arap harfleri ile Şam'da basılmıştır. Eserin latin harflerine ilk transkripsiyonu Malmisanij tarafından yapılmış ve Hevi dergisinin dördüncü sayısında, 1985 yılında yayımlanmıştır. Son olarak da eser, 2007 yılında Diyarbakır Kürt Enstitüsü tarafından basılmıştır.

Osman Efendiyo Babij'a ait mevlid sekiz bölümden oluşmakta olup, toplamda 196 beyitten meydana gelmektedir. Eserde her bir bölüme ayrı bir isim verilmesi de her bölümde ayrı bir olay anlatılmaktadır. Mevlidi bölümlere göre şu şekilde incelemek mümkündür.

1.Bölüm: Besmele ile başlayan bu bölüm toplam üç beyitten oluşmaktadır. Zazaca mevlitler arasında en kısa giriş, Osman Efendiyo Babij'a ait bu üç beyitlik giriştir.

Binamê Hûma ez do kena îbtida, / Xaliqê nê 'erd û azmîn yad kena.

Bibo 'efû gunayê ma vêrdo, / Gunehkarey ki 'emre xo di kerdo.⁴⁸

2.Bölüm: Toplam 26 beyitten oluşan bu bölümde, mevlitin faziletlerinden ve mevlit okumanın öneminden bahsedilmektedir.

Ey cema'etên şima zî ser te ser. / Qedrê mewlûdî bizanîn serr bi serr.

Ya Xuda, no yo rica ma rûsiyan, / 'Ef kerî ma û birasnî tu b'înan.⁴⁹

3.Bölüm: Toplam 19 beyitten oluşan bu bölümde, kainatın yaratılması ve Peygamber Efendimizin nurunun Hz. Âdem'den başlayarak silsileler halinde Peygamber Efendimize ulaşması süreci anlatılmaktadır.

Kaf û nûn ard pê het, emrê kerd, / Bîbûcad 'erd û azmîn, germ û serd.

Nûrdê xo ra kerd bî nûrê Ehmedî, / Ay nûrî ra xelq kerd ta Muhemmedî.⁵⁰

4.Bölüm: Bu bölüm 22 bölümden oluşmakta olup, Peygamber Efendimizin anne ve babasının evliliği ve Hz.Amine'nin Peygamber Efendimize gebe iken gördüğü bir rüya ve bu rüyanın tefsirine yer verilmektedir.

Amîne va: A şew ame veng mi rê, / Va: Nika ti mayêk a Ehmed yê

47 Bkz: Ahmet Kırkan, "Mewlîdê Osman Efendiyo Babijî", *The Zaza People: History, Language, Culture, Identity*, 28-30 October, Yerevan, 2011

48 Usman Efendi "Biyîşê Pêxemberî", *Hêvî*, 4.Sayı, Fransa,,1985, s.98, (Transkripsiyon: Malmisanij)

49 Usman Efendi "Biyîşê Pêxemberî", s.100

50 Usman Efendi "Biyîşê Pêxemberî", s.100

Paştê to ra -va- yeno lajên teber, / O bibo dinya di rašto pêxember (peyamber).⁵¹

5.Bölüm: 48 beyitten oluşan bu bölüm, en uzun kısımdır. Bu bölümde Peygamber Efendimizin dünyaya geldiği gece; Hz. Amine'nin gördükleri, yaşadıkları ve Peygamber Efendimizin doğumu anlatılmaktadır. Bu bölüm aynı zamanda “merhaba” bölümüdür.

Perdey çeşman (çiman) dê min kû werziya, / Bol ‘ecebî dî mi, o çax eşkera.
Merheba, ey melhema pîzey kulan / Merheba, ey serwerê pêxemberan.⁵²

6.Bölüm: Bu bölüm 43 beyitten oluşmaktadır. Bu bölümde Peygamber Efendimizin mucizelerinden ve Mirac’a yükselmesinden söz edilmektedir.

Va ki, engiştanê ê pêxemberî / Aw ard û werd ci ra bol ‘eskerî.
Mescida Qudsî di du riket nemaz, / Kerd û înan ard bi Ellay bol niyaz.⁵³

7.Bölüm: 18 beyitten oluşan bu bölüm, bir önceki bölümün devamı niteliğindedir. Bu bölümde de Mirac hadisesinden bahsedilmektedir.

Va ki: Mî’racê şîma zî bî niyaz, / Da şîma wû kerdi bî panc wext nimaz.
Kam ki nê pancî biyaro rind bi ca, / Mehşerê Kubra di ancax o bî şa.⁵⁴

8.Bölüm: 17 beyitten oluşan bu kısım, dua bölümüdür. Osman Efendi diğer mevlitlerden farklı olarak bu bölümdeki beyitlerde kendi künyesini de söylemektedir.

Ey dima ti ummetê pêxemberî / Şa kerî ya reb ti roja mehşerî.
Hem viraşdoxê kitabê xasekî / Lajê muftîdê keandê Sewrekî.
Yanî ‘Usman Es’ed û ti ey qijî / Lajê Hac Eyûb Efendî Babijî.⁵⁵

4.1.3.Molla Mehamed Eli Hun-Mewlid

Zaza dili ve edebiyatı açısından önemli mevlidlerden biri olan Molla Mehamed Eli Hun’un mevlidi, yazıldığı tarihi itibari ile çok eskidir. 1971 yılında yazılan bu mevlid, ancak 33 yıl sonra yayınlanmıştır. Eser 2004 yılında Vate Yayınları tarafından basılmıştır. Toplam 120 sayfadan oluşan eserde, aynı zamanda Yusuf ile Züleyha ve Kerbela kasideleri de yer almaktadır.

Eser Mehmet Uzun tarafından kaleme alınan bir yazı ile başlamaktadır. Bu yazıda Molla Mehamed Eli Hun’un hayatı, sanatı ve eserleri konu edinmektedir. Bu yazı aynı zamanda mevlid henüz basılmadan önce Vate dergisinin 18. sayısında 2002 yılında yayınlanmıştır.⁵⁶

51 Usman Efendi “Biyîşê Pêxemberî”, s.102

52 Usman Efendi “Biyîşê Pêxemberî”, s.103-104

53 Usman Efendi “Biyîşê Pêxemberî”, s.106-107

54 Usman Efendi “Biyîşê Pêxemberî”, s.109

55 Usman Efendi “Biyîşê Pêxemberî”, s.109-110

56 Bkz: Mehmet Uzun, “Mela Mehmed Elî Hunî û Edebiyato Kirdkî (Zazaki)”, Vate, Hûmare:18,

Molla Mehamed Eli Hun, halk arasında sevilen ve saygın bir yere sahip olan bir âlimdir. Onun kendi diline ve kültürüne gösterdiği önem ve ehemmiyet, halk arasında takdirle karşılanmış ve onun saygınlığını daha da arttırmıştır. Aynı zamanda çok sayıda şiirleri de olan Molla Mehamed Eli Hun, şiirlerinde kullandığı akıcı ve anlaşılır bir *Zazaca* ile herkesi kendine hayran bırakmaktadır.

Onun yazdığı mevlid de halk arasında bilinir hale gelmiş ve en anlaşılır dil kullanılan mevlid şeklinde halkın hafızasında yer edinmiştir. Mevlid hakkındaki ayrıntılı bilgiler vermeden önce Molla Mehamed Eli Hun'u tanımakta yarar olacaktır.

Molla Mehamed Eli Hun, 1930 yılında Palu'dan 50 kilometre uzaklıkta olan ve Elazığ'ın Palu ilçesi ile Bingöl'ün Genç ilçesi arasında bulunan Beyhan beldesinde dünyaya gelmiştir. Gerçek adı Mehmet Ali Öztürk'tür. Yedi çocuklu bir ailenin ikinci çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Çocukluğu Elazığ, Siirt, Şırnak gibi illerde geçmiştir. Diyarbakır, Bismil, Silvan ve Cizre'de ilim görmüştür. Kendi deyimiyle daha küçüklük yaşlarında içine okuma aşkı, şevki girmiştir ve bu hayatı boyunca da devam etmiştir. Molla Mehamed Eli Hun, 25 yıl fahri imamlık yapmış, sonra da emekliye ayrılmıştır.

Molla Mehamed Eli Hun'un mevlidi, ilk olarak 2004 yılında *Vate* dergisinin 22. sayısında yayımlanmıştır. Mevlid toplam dört bölümden oluşmaktadır. Bölümlere göre mevlidi şu şekilde analiz etmek mümkündür:

1.Bölüm: “Bîsmillâhîrrehmanîrrehîm” adını taşıyan birinci bölüm toplam 65 beyitten oluşmaktadır. Bu bölüm aynı zamanda mevlidin giriş kısmıdır. Bu kısmın ilk beyitlerinde hamd ve şükür ağırlıktadır. Bu bölümde Peygamber Efendimizin nurunun taşınması, doğumu ve sonrası genişçe yer almaktadır.

Peyxembêr ma rind' rindûn o, peyxembêr însûn, cindûn o / Wi serekî hemînûn o, biwan mewlîd peyxemberî.

Ummetey xwi r' ken şefa'et, sek' ame dinya kerd hîmmet / Yi va: “Ummet!”, yi va: “Ummet!”, biwan mewlîd peyxamberî.⁵⁷

2.Bölüm: Mevlidin en kısa bölümü olan bu kısım, 15 beyitten oluşmakta olup “Du'ayê Mewlîdî Şerîfî” adını taşımaktadır. Bu bölüm baştan sona kadar dua bölümü olup, peygamberlerin hatrına, halifelerin hatrına ve kutsal mekanların hatrına duaların kabul edilmesi istenmektedir.

Qey xatîr hezretî Qur'an, sekerat id' ma mek' têşan / Ti ma r' nesîb bikir îman, ya Reb du'an ma bik' qebul!

Hamnan, payîz 2002, s.56-66
57 Mela Mehamed Elî Hûnî, *Mewlid*, Vate Yayınları, İstanbul, 2004, s.34-39

Qey xatîr namey Semedî, qey xatîr namey Ehmedî / Qey xatîrî Muhammedî, ya Reb du'an ma bik' qebul!⁵⁸

3.Bölüm: 93 beyitten oluşan bu uzun bölüm “Mîracî Peyxemberî” adını taşımaktadır. Bu bölümde Peygamber Efendimizin göğe yükselmesi, öncesi ve sonrası detaylı bir şekilde anlatılmaktadır.

Ti hêvêr namey Homay vaj, ti namey yi r'benî muhtaç / Peyxembêr ard panc wext nimac, peyxembêr ma veca Mîrac.

Ti xeberey Mîrac bira, pey Zazakî beşnaw mi ra / Ez yew du'a wazen tu ra, peyxembêr ma veca Mîrac.⁵⁹

4.Bölüm: “Wefatî Nebî” adını taşıyan bu bölüm, 69 beyitten oluşmakta olup, mevlidin son bölümüdür. Bu bölümde Peygamber Efendimizin hastalığı, ashabına son nasihatleri, vasiyeti ve vefat etmesi anlatılmaktadır.

Dinya bena fanî fanî, nêbena mal qey însanî / Miren çiqas însan ganî, dinya ra şî peyxembêr ma.

Bîg'i desmacû, bik'i nimacû, ti ca verdên keynû, lacû / Tica verdên text û tacû, dinya ra şî peyxembêr ma.⁶⁰

4.1.4.Molla Kamil Puexi-Mewlidi Nebi

Molla Kamil Puexi tarafından yazılan Mewlidi Nebi, 2003 yılında İstanbul'da basıldı. Toplam 65 sayfadan oluşan eserde, sadece mevlid yer almamaktadır. Eserde ayrıca Merg, Welati Ma, Şîret, Dunya, Gueş Bide, 'umır, Heyat u Dinya, Pili Yê Allay şiirleri de yer almaktadır. Eserin Arap harflerinden Latin harflerine çevirisi ve baskıya hazır hale getirilmesi W.K.Merdîmin tarafından yapılmıştır.

Molla Kamil Puexi, 1938 yılında Bingöl'e bağlı Ortaköy'de dünyaya gelmiştir. 12 yaşında Kuran-ı Kerimi okumaya başlamıştır. Yukarı Akpınar'da 6 yıl boyunca medrese eğitimi aldı ve Mardin ile Diyarbakır'da medrese eğitimini tamamladı. Önce kendi köyünde fahri imamlık yaptı. Sonrasında Bingöl'ün başka bir köyünde 19 yıl boyunca kaldı. Buradan sürgün ile Genç'e gitti. Genç'te üç buçuk yıl kaldı ve orada emekliye ayrıldı.⁶¹

Molla Kamil Puexi'nin yazdığı Mewlidi Nebi, aynı zamanda 2003 yılında Vate dergisinin 19. sayısında da yayımlanmıştır. Mevlid, Bingöl ağız ile yazıldığı için, sayfa altlarında bazı kelimelerin farklı yazım biçimleri de gösterilmiştir.⁶² Her iki baskıda da mevlidin Hicri 1420/Miladi 1999 yılında yazıldığı notu da yer almaktadır.

58 Mela Mehemed Elî Hûnî, *Mewlid*, s.40

59 Mela Mehemed Elî Hûnî, *Mewlid*, s.41

60 Mela Mehemed Elî Hûnî, *Mewlid*, s.49

61 Bkz: Mela Kamil Puexi, *Mewlidi Nebi*, İstanbul, 2003.

62 Bkz: Mela Kamilê Puexî, “Mewlidî Nebî”, *Vate*, Hûmare: 19, Zimistan-Wisar 2003, s.76-82

Mewlidi Nebi kitabının mevlid kısmının hemen sonrasında 8 tane şiir yer almaktadır. Bu şiirlerden de anlaşılıyor ki Molla Kamil Puexi aynı zamanda kalemi kuvvetli bir şairdir. Zira şiirlerindeki ahenk ve anlam unsurları kendisini güçlü bir şekilde belli etmektedir. Bu şiirlerin bir diğer özelliği ise saf ve anlaşılır bir Zazaca ile yazılmalarıdır. Şiirlerde genel itibari ile ölüm, hayatın sona ermesi, memleket, dünya ve ahiret, dünyaya bağlanılmaması gerektiği gibi konulardan bahsedilmektedir.

Molla Kamil Puexi tarafından yazılan Mewlidi Nebi, toplam 104 beyitten oluşmaktadır. Mevlid tek parça halinde yazılmış olup, parçalara ayrılmamıştır. Beyitlerdeki anlam ilişkisinden hareketle mevlidi şu şekilde bölümlere ayırıp analiz etmemiz mümkündür.

1.Bölüm: Mevlid'in ilk 17 beytinde, Allah'ı Teala'nın azametinden ve şanından bahsedilmektedir. Bu kısım aynı zamanda tefekkür ve şükür bölümüdür.

Pê Allay Mewlid Nebi xwi r' wuneno / Allah wahari canun u camidun o.

Allah zat u sifetun xwi d' yo ten u / Bê yı çewrê Rab nêken, nêvinenu.⁶³

2.Bölüm: Mevlid'in 18. ile 48. beyitleri arasında Hz. Âdem'in yaratılması, nuru Muhammed'in Hz. Âdem'e nakşedilmesi, Hz. Âdem'in cennetten atılması ve Hz. Âdem'in Hz. Muhammed'in (s.a.v.) adını anarak affedilmesi gibi olaylar anlatılmaktadır.

Piyor umêni vatin: -In çı yo, çinê niyo? / Yın ra va: -ın nuri Muhammed Nebi yo.

Diy Muhammed nusyo kıştê Allahi d' / Wa: Qey xatir ın Muhammed 'ef bîd.⁶⁴

3.Bölüm: 49. beyitten itibaren Peygamber Efendimizin nurunun taşınması anlatılmaktadır. Bu kısımdan sonra Mevlid'in sonuna kadar Hz. Muhammed'in (s.a.v.) doğumu öncesi, doğumu esnasındaki mucizeleri ve sonrası anlatılmaktadır.

Umêyış tu şayan ıb riy erdun de / Kueşk saray Kesrun rijiyêb' İrun de.

Eg şıma wazên cennet yedi şıma b' / Muhammed rê salawat biyarin dewam.⁶⁵

4.1.5.Molla Mehemedê Muradon-Mewlidi Zazaki

Molla Mehamedê Muradan tarafından yazılan; W.K.Merdimın, N.Celali tarafından transkripsiyonu yapılan Mewlidi Zazaki, Zazaca alanında yazılmış beşinci mevliddir. Mevlid, Vate dergisinin sonbahar 2003 yılındaki sayısında ya-

63 Mela Kamil Puexi, *Mewlidi Nebi*, İstanbul, 2003, s.1

64 Mela Kamil Puexi, *Mewlidi Nebi*, s.2-3

65 Mela Kamil Puexi, *Mewlidi Nebi*, s.5-7

yımlanmıştır. Ayrıca mevlidin sonunda Ferhengek (Sözlükçe) başlığını taşıyan iki sayfalık kısımda, mevlidde geçen ve çoğunluğu Arapça-Farsça olan toplam 71 kelimenin Zazaca karşılığı verilmektedir.

Molla Mehamedê Muradon, Genç ilçesine bağlı Muradan köyünde 1952 yılında dünyaya gelmiştir. Köyün imamı olan babasından ilk eğitimini almıştır. Sonrasında ise Muş'ta eğitimini tamamlamıştır. Molla Mehamedê Muradon, 1976 yılında göreve başlamıştır. İlk görev yeri Bingöl'ün Yedisu ilçesi olmuştur. Burada bir buçuk yıl çalıştıktan sonra tayinini Genç'e alır. 1977 yılında imamlık için yapılan sınavı kazanır ve bu görevi için Solhan'a gider.

1980 askeri darbesinde, yönetime el konulduktan sonra Kiğı'ya sürgüne gönderilmiştir. O da bunu kabul etmez istifa eder ve Mardin Kızıltepe'ye gider. Şeyh Selahaddin Medresesi'nde iki-üç yıl ders verir. Sonrasında istifasını geri alır ve Çorum iline tayin edilir. Burada bir yıldan uzun bir zaman kalır ve Palu'ya döner. Burada yeni bir medrese yapar ve beş yıl boyunca eğitim verir. Sürgün kararı kaldırıldıktan sonra Genç'e geri döner ve burada vazifesine devam eder.

Molla Mehamedê Muradon, Mardin Kızıltepe'de iken Zazaca şiirler yazmaya başlar. Hem mevlidini hem de şiirlerini kasetlere kaydeder ve 1999-2000 yılında mevlidini yazıya döker, tamamlar. Mevlidinin ismi de Mewlidê Zazakî'dir.⁶⁶

Molla Mehamedê Muradon tarafından yazılan Mewlidî Zazakî, toplam 7 kısımdan ve 204 beyitten meydana gelmektedir.⁶⁷

1.Bölüm: Bu bölüm mevlidin giriş kısmıdır. Şükür ve şefaatin ön plana çıktığı bu kısım, 17 beyitten oluşmaktadır. Bu bölümde ayrıca mevlidin öneminden de söz edilmektedir.

Allah, nûmê xaliqî mawo 'elim, / Hem 'ezim u hem kerîm u hem rehîm.

Ma tu rî vaj' mewlidî Ehmed Resûl, / Mertebê yi Allah hetî zaf qebûl.⁶⁸

2.Bölüm: "Xelqê Nûrî Peyxember" başlığının taşıyan bu bölümde, Peygamber Efendimizin nurunun yaratılması anlatılmaktadır. Toplam 22 beyitten oluşan bu bölümde, ayrıca yeryüzünün farklı evrelerinin yaratılması da anlatılmaktadır.

Xelqî kerdî nûrî Ehmed' serwerî. / Seyyîdî mexlûqê pîyorin, rehberî.

Ay hebîb ra hes biker bi rûh û can, / Cehde û sunet yi bigir ey ciwan.⁶⁹

3.Bölüm: 26 beyitten oluşan bu bölüm, "Neqlî Nûrî Hetî Ecdad' Hebîbî" başlığını taşımaktadır. Hz. Âdem'e derç edilen Peygamber Efendimizin nuru,

66 Bkz: Murad Canşad, Mewlidê Kirmançkî, Zazaki.net, 27 Şubat 2010, http://www.zazaki.net/haber/mewlid_kirmanck-397.htm

67 Murad Canşad, "Mela Mehamedê Muradan", *Nûbihar*, Sayı 118, İstanbul, 2012, s.67

68 Mela Mehamedê Muradan, *Mewlidî Zazakî*, Vate, İstanbul, 2003, s.18

69 Mela Mehamedê Muradan, *Mewlidî Zazakî*, s.19-20

silsile halinde yüzyıllarca taşınır. En sonunda bu Nur, Peygamber Efendimizin dedesi Abdulmutalib'e, oradan babası Abdullah'a, oradan da annesi Amine'ye ulaşır. Ve en sonunda o nur, esas sahibine yani Hz. Muhammed'e (s.a.v) ulaşmaktadır.

Ademî va: Qıymetî nûrî bizûn, / Çunkî nûrî peyxamber' axirzemûn.

Weqta varûn nivarên kerdî du'a / Qey xatir nûr bînî meqbûl her weha.⁷⁰

4.Bölüm: Bu bölüm 35 beyitten oluşmakta olup, "Weladetî Peyxamberî Ma" başlığını taşımaktadır. Bu kısımda umumiyetle Peygamber Efendimizin doğumu anlatılmaktadır. Doğum öncesinde meydana gelen mucizeler ve olaylardan söz edilmektedir. Yine bu kısımda doğum öncesi ve sonrası, Peygamber Efendimizin annesi Hz. Amine'nin ağzından anlatılmaktadır.

A şewi d' kerdî a berî cennetî, / Hem ayê ezmûn qey şahî ummetî.

Hûn d' mi ra va "Nûmê yi Muhammed û, / Efdelî mexlûqûn o, oEhmed û.⁷¹

5.Bölüm: 18 beyitten oluşan bu bölüme, "Merhaba" ismi verilmiştir. Bu kısımda Peygamber Efendimizin yeryüzüne gelmesi ile duyulan sevinç ve coşku anlatılmaktadır. Bu bölümün bazı beyitlerinde dualar yer almakta ve şefaet de istenilmektedir.

Pîyori 'alem pê ûmeyîş yi bi şa, / Eşq û cezbe ra pîyorin va: Merheba.

Merhaba, peyxamberî axirzeman / Tî şefa'et biki m arî, el-eman!⁷²

6.Kısım: Bu bölüm 31 beyitten meydana gelmektedir. Bir önceki kısmın devamı niteliğindedir. Bu bölümde Peygamber Efendimizin doğumu sonrasındaki bazı olaylara da değinilmektedir.

Ay ki tu nişnasnî kafir' adir î, / Yi vînên o c adi qehrî Qadir î.

Bik'i şefa'et ti m arî ruejî qîyam / Ma gunehkarî zelil, tim-tim, dewam.⁷³

7.Bölüm: "Wesfê Hebibî, Hem Du'a" adını taşıyan bu bölüm, 55 beyit ile en uzun bölüm olma vasfına sahiptir. Bu bölümde Peygamber Efendimizin ahlakı, davranışları, kişiliği anlatılmaktadır. Son beyitlerde ise dua edilmektedir.

Mu'cizo pîl tu rî Qur'anî Kerîm. / Hedya kerdû tu rî ay Rebbî Rehîm.

Ma rî lazim ma bîyer exlaq Resûl, / Çunkî exlaqî yi pîl û zaf qebûl.⁷⁴

4.1.6.Abdulqadir Muşeki-Mewlid-i Nebi

Gerçek adı Abdulkadir Arslan'dır. Bingöl merkeze bağlı Muşek Köyü'nden olduğu için Abdulqadir Muşeki adı ile bilinmektedir. Hala Bingöl'de imamlık ya-

70 Mela Mehemedê Muradan, *Mewlidî Zazakî*, s.21

71 Mela Mehemedê Muradan, *Mewlidî Zazakî*, s.23

72 Mela Mehemedê Muradan, *Mewlidî Zazakî*, s.25

73 Mela Mehemedê Muradan, *Mewlidî Zazakî*, s.27

74 Mela Mehemedê Muradan, *Mewlidî Zazakî*, s.28

pan Abdulkadir Muşeki'nin eseri, Zazaca yazılmış son mevliddir. Mevlid toplam 15 bölümden oluşmakta olup, Arap Alfabeti ile yazılmıştır. Mevlidin matbaa ya da yayınevi tarzı baskısı henüz yapılmamış olup, fotokopi tarzında çoğaltılmıştır. Ayrıca mevlidin Latin Harfleri ile transkripsiyonu henüz yapılmamıştır.

Eserin Latin harflerine transkripsiyonunun yapılması Abdulkadir Arslan tarafından istenilmemektedir. Bu nedenle diğer mevlitler gibi her bir bölümü ayrı ayrı ele almak ve örnekler vererek açıklamak mümkün olmayacaktır. Sadece mevlidin bölümlerinden ve mevlidin beyit sayısı hakkında bilgi verilecektir.

Eser toplam 278 beyit ve 15 bölümden oluşmaktadır. Bölümlerin isimleri şu şekilde geçmektedir. “Bismillah, Mevlidin ortaya çıkışı, mevlit adabı, cahiliye devri, Adem aleyhisselam, Ecdadı Nebi (a.s), Nebi (a.s)'nin çocukluğu, Nebi (a.s)'nin ahlakı, hamilelik, dünyaya gelme ve vefat, Taif, Hicret, Uhud Savaşı, Merhaba, Dua”

4.2.Zazaca Siyerler

Siyerler, Hz. Muhammed (s.a.v)'in hayatının anlatılması ve öğrenilmesi açısından önemli bir yere sahiptir. Zaza edebiyatında siyer türünde şimdiye kadar sadece bir tane eser yazılmıştır. Bu eser de Milla Cımayo Babij (Cuma Özusan) tarafından hazırlanan Siyerê Nebi isimli eserdir.

4.2.1.Siyerê Nebi-Milla Cımayo Babij

Zaza yazımının tek siyer kitabı olan Siyerê Nebi, 2009 yılında Nûbihar Yayınları tarafından basıldı ve toplam 104 sayfadan oluşmaktadır. Kitabın girişinde Milla Cımayo Babij'in Zazaca biyografisi yer almaktadır.

Osman Özusan, 1946 yılında Siverek'te dünyaya gelmiştir. Babij aşiretindedir. 5 yaşında Kur'an'ı Kerim'i okumaya başladı. Molla Halit'ten sonra Fikri Hoca'nın yanında ders almıştır. Sulu Cami İmamı Molla Ramazan'dan Arapça dersini aldı. İlk ve orta öğrenimini Siverek'te tamamladı. Sonra İstanbul Haydarpaşa Sağlık Koleji'nde okudu. Açıköğretimden İmam Hatipliği bitirdi ve imamlığa başladı. Dört buçuk yıl Hilvan ve Siverek'te imamlık yaptıktan sonra, sağlık memurluğuna döndü. Bu görevine devam ederken aynı zamanda Anadolu Üniversitesi, önlisans bölümünü bitirdi. 1982 yılından beridir Bursa'da oturmaktadır. Arapça ve Farsça bilmektedir. Dört çocuk babasıdır.⁷⁵

Özgeçmiş kısmından sonra, kitapta aynı zamanda yarım sayfalık bir önsöz yer almaktadır. “Vaten A Verên” başlığını taşıyan bu bölümde Cuma Özusan, kitabın muhtevasından genel olarak şöyle bahseder.

75 Bkz: Milla Cımayo Babij, *Siyerê Nebî*, Nûbihar Yayınları, İstanbul, 2009, s.4

Ben bu eserde, Hz. Muhammed'in (s.a.v) hayatını baştan sona anlattım. Böyle kitaplara siyer adı verilmektedir. Mevlidler sadece Peygamber Efendimizin doğumundan bahsetmektedirler. Şimdiye kadar Dımılı dilinde siyer yazılmamıştır.⁷⁶

Milla Cımayo Babij, bu önsöz kısmından sonra esas kısma giriş yapar. Eser Destpêk, Qısım 1-21 ve Peynî başlıklarını taşıyan toplam 23 bölümden oluşmaktadır. Eserin tamamı da toplam 906 beyitten oluşmaktadır.

Destpêk: Başlangıç-giriş anlamına gelen Destpêk kısmı toplam 26 beyitten oluşmaktadır. Özusan bu bölümde adeta Peygamber Efendimizin hayatını kısaca anlatır.

Bi namede Ellahî, mi girot dest qelemî / Verî çinê bi çiyên, îcad kerd nê alemî.

Ez şew'û roj Ellay rê, hemdî nêkena kemî. / Zeydê yaxerî varna, ma ser rehm û keremî.⁷⁷

1.Bölüm: Siyer'in asıl girişi sayabileceğimiz Qısım-1'den itibaren Peygamber Efendimizin hayatı anlatılmaya başlanır. Toplam 33 beyitten oluşan birinci bölümde, Cuma Özusan hızlı bir giriş yapar. Birinci beyit Peygamber Efendimizden önceki dönemi anlatırken, 33. beyite gelene kadar Peygamber Efendimize vahiy indiğini bile görüyoruz. O kısımlar şöyle anlatılır.

Cebraîlî va, biwan, bol tersna ê Hebîbî / Ey vat, wenden nêzana, qarşidê nê telebî.

Ayet-ayet da wenden, musna ci tek bi teki, / Pêxemberî zî ey ra, tekrar kerde bi feki.⁷⁸

2.Bölüm: 28 beyitten oluşan ikinci bölümden itibaren Peygamber Efendimizin tebliğ, irşat dönemi başlamıştır. Aynı zamanda bu bölümde ilk Müslümanlar olan Hz. Hatice, Hz. Ebubekir, Hz. Ali'den de söz edilmektedir. Bu bölüm aynı zamanda artık Peygamber Efendimizin irşat, tebliğ döneminde çektiği sıkıntılarının da başlangıcı sayılmaktadır.

Xetîca îman kerdibi, Ey rê pêrin ra verî, / Ney ra çend rojî dima, xeber da Ebûbekrî.

Pêxemberî zî sifte, teblîx kerde mîyanî, / Merdimandê xu rê ey, o çax wendê Qur'anî.⁷⁹

3.Bölüm: Müslüman olanların sayısı her geçen gün artmaktadır. Aynı zamanda kâfirlerin de baskısı her geçen gün daha şiddetlenmektedir. Ve böylece Peygamber Efendimizin emri ile bir grup inanan Habeş'e giderler. Bu bölüm

76 Milla Cımayo Babij, *Sîyerê Nebî*, s.7

77 Milla Cımayo Babij, *Sîyerê Nebî*, s.9

78 Milla Cımayo Babij, *Sîyerê Nebî*, s.12-14

79 Milla Cımayo Babij, *Sîyerê Nebî*, s.16

aynı zamanda Hz. Hamza ve Hz. Ömer'in de Müslüman olduğunu görmekteyiz. Bu bölüm 50 beyitten oluşmaktadır.

Resulî vat, koçkerên, şîrên hetê Hebeşî, / Uja înan qebûl kerd, girdê înan Necaşî.

Hemze o roj bi îslam, qureyş lerza bi tersî / Pîzeyê înan di mend, heme kîn û hewesî.⁸⁰

4.Bölüm: Bu bölümde Peygamber Efendimizin irşat vazifesi anlatılmaya devam etmektedir. Peygamber Efendimizin gösterdiği mucizelere rağmen kâfirler yine de inanmamakta ve Hz. Muhammed'e (s.a.v.) zulüm etmeye devam etmektedirler. Bu bölüm beyit sayısı bakımından az olan bölümlerden biri olup, 20 beyitten oluşmaktadır.

Bol merdiman meyl kerden, vînayên hîdayetî, / Labelê şarê Mekke, terk nêkerdin înadî.

Şaîr û edîbê ci, qarşîdê belaxatî, / Bêhes û bêveng mendin, mojnay teslîmiyêti.⁸¹

5.Bölüm: 15 beyitten oluşan bu bölümde, inananların sayısı hızla artmaktadır. Mekke'deki kâfirler bunun önünü alamayınca, boykota başvurmakta ve inananlarla alış-veriş yapmama kararı almaktadır. Bu bölüm aynı zamanda üç yıl süren zorlu inanç dönemini anlatmaktadır.

Ma bibirnim înan ra, zewacî, hem al-vêrî / Ê do bol perişan bên, çin yo ney ra rindêrî.

Kaxidên ser nuşt înan, îmza kerdin bi zerrî / Darda kerdin Kahbe di, û vindert hîrê serrî.⁸²

6.Bölüm: Bu bölümün esas konuları arasında "Hüzün Yılı" ve Peygamber Efendimizin "Mirac"ı gelmektedir. Peygamber Efendimiz eşi Hatice ve amcası Ebûtalib'i kaybetmiş ve kalbinde derin bir yara açılmıştır. İçindeki sıkıntı ve kederi atmak için Taif'e gitmiş ama orada da müşrikler tarafından çok kötü karşılanmıştır. Ancak tüm bu olanlardan sonra bir gece Peygamber Efendimizin Mirac'a yükselmesi, içindeki bütün sıkıntıları alıp götürmüştür. Bu bölüm 37 beyitten meydana gelmektedir.

Ney ra dima bol nêşî, înan ser amey hewrî, / Ebûtalib, Xetîca, pêdima şîn overî.

Şewên berd heta Qudsî, akerd Ey rê virarî, / Azmînî abîyay o wext, O şî, vîna ê Yarî.⁸³

80 Milla Cımayo Babij, *Sîyerê Nebî*, s.19-21

81 Milla Cımayo Babij, *Sîyerê Nebî*, s.24

82 Milla Cımayo Babij, *Sîyerê Nebî*, s.26

83 Milla Cımayo Babij, *Sîyerê Nebî*, s.28-30

7.Bölüm: 29 beyitten oluşan bu bölümde, Peygamber Efendimizin çektiği çileler ve sıkıntılar artık had safhaya ulaşmıştır. Medine'den Mekke'ye gelen Müslümanlar; Peygamber Efendimizden Medine'ye gelmelerini isterler, O da bunu kabul eder.

Medîne ra bol kesî, amey celeb-celebî, / Vîcyay Pêxemberî ver, bi hurmet û edebî.

Vatên, wa bêro ma het, bi israr û telebî, / Nê qisey biyê o çax, cayêndo bi neqebî.⁸⁴

8.Bölüm: Bu bölümden itibaren Peygamber Efendimizin Mekke'den çıkıp Medine'ye doğru yol almaya başladığını görüyoruz. Bu bölümde ayrıca Hicret esnasında Peygamber Efendimiz ile Hz. Ebubekir'in Sevr Dağı'nda kaldıkları süre de ayrıntılı olarak anlatılmaktadır. Bu kısım toplam 25 beyitten meydana gelmektedir.

Şopa înan geyrayê, ê merdimê bêxeyrî, / Resûl û embazê ci, resaybîn koyê Sewrî.

Înan uja ravêrna, hîrê rojî şewî. / Înan rê' myanî ardê, nan û şit dayê jewî.⁸⁵

9.Bölüm: Bu bölümde artık Peygamber Efendimizin yolculuğu sona erer ve Medine'ye ulaşırlar. Medine'de onları Ensar karşılamaktadır. Herkes Peygamber Efendimizin kendi evinde kalmasını isterken; O, devesinin ipini serbest bırakır ve deve Eyüp Ensari'nin kapısında durur. Bu kısım 17 beyittir.

Pêxemberî va, verdên şîro kamcî mekanî, / Ez do ey rî meyman ba, bizerrî û biganî.

Şi keyên ver mexel bi, keyê Eyub Ensarî. / Hewt mengî ey xizmet kerd, şeref vîna bi barî.⁸⁶

10.Bölüm: Bu bölümde Medine halkının Peygamber Efendimize gösterdikleri hürmet ve sevgi anlatılmaktadır. Ayrıca bu bölümde ilk yapılan mescitten ve Peygamber Efendimizin kendi hane halkı için ek olarak yaptığı kısımdan da söz edilmektedir. Bu bölüm 12 beyitten meydana gelmektedir.

Va, mescîdên viraza, erd erîna Resulî, / Viraştena ci di zî, girweya zeydê fêlî.

Bi fêlana kirîştê, qandê mescîdî lincî, / Çendî zî oday viraşt, qandê xu û qeç-qulî.⁸⁷

11.Bölüm: En uzun bölümlerden biri olan bu kısım 84 beyitten oluşmaktadır. Bu bölümde artık İslamiyet'i kabul etmeyenlere karşı cihat anlayışının ön plana çıktığı bölümdür. Ayrıca bu bölümde Bedir Savaşı'nın öncesi ve sonrası ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır.

84 Milla Cımayo Babij, *Sîyerê Nebî*, s.32

85 Milla Cımayo Babij, *Sîyerê Nebî*, s.35-36

86 Milla Cımayo Babij, *Sîyerê Nebî*, s.39

87 Milla Cımayo Babij, *Sîyerê Nebî*, s.40

Ellay ra îzîn ame, qandê herb û cîhadî. / Îslaman xu hadre kerd, bi malî, bi ewladî.

Amey nezdîyê Bedrî, a menga remezanî. / Ebûsufyan reyabi, sistey kewt înan ganî.⁸⁸

12.Bölüm: Bu bölümde baştan sona kadar Uhud Savaşı'ndan söz etmektedir. Okçuların, Peygamber Efendimizi dinlememeleri ve yerini terk etmeleri genişçe yer almaktadır. Uhud Savaşı'nın tüm safhaları detaylı verilmektedir. Bu bölüm toplam 60 beyitten oluşmaktadır.

Kişten di pûtperestî, kişten di ehle raştî, / Îslaman kerd bi xu rê, koyê Uhudî paştî.

Kafirân vinî kerd bi hendê da-vîst merdimî. / Şehîdê Îslama zî, nêbî hewtay ra kemî.⁸⁹

13.Bölüm: Bu bölüm toplam 67 bölümden oluşmakta ve Hendek Savaşı anlatılmaktadır. İlk beyitlerde Uhud Savaşı'ndan sonra Müslümanların yaşadıklarına yer verilmektedir. Hendek Savaşı'nın kazanılmasıyla Müslümanlar artık eskisinden daha da güçlü bir hale gelmişlerdir.

Ma xendeqên bikenim, vat Hezretî Selmanî. / Ma bi neyna reyayên, qarşîdê bol duşmanî.

Pêxemberî qebûl kerd, nê fikrî bi tamamî. / Pancas rojî girweyay, çöşmê sûk muslîmanî.⁹⁰

14.Bölüm: Hendek Savaşı'ndan sonra Müslüman olanların sayısı her geçen gün artmaktadır. Bu bölümde ayrıca Peygamber Efendimiz ile Yahudiler arasında yapılan anlaşmadan da söz edilmektedir. Bu bölümde Hudeybiye Antlaşması'na genişçe yer verilmekte olup, bu bölüm toplam 45 beyitten meydana gelmektedir.

Amey Xudeybîye di, xeber riştîn Qureyşî. / O wext Osman şî Mekke; va, nîyameym qandê lejî.

Sistey kewt kafiran' myan, amey verdê Resûlî. / Qandê werê ameyiş, ronay şertî, usûlî.⁹¹

15.Bölüm: 23 beyitten oluşan bu kısa bölümde, Hayber'in Fethi anlatılmaktadır. Bu zafer ile Müslümanlar daha da güçlenmiş ve İslamiyet'in ulaştığı sınırlar daha da genişlemiştir.

88 Milla Cımayo Babij, *Sîyerê Nebî*, s.42-44

89 Milla Cımayo Babij, *Sîyerê Nebî*, s.52-54

90 Milla Cımayo Babij, *Sîyerê Nebî*, s.57

91 Milla Cımayo Babij, *Sîyerê Nebî*, s.64

Aşt û naştî di geyray, nêveraday duşmanî. / Vera Hayberî vicyay, pawitên nê zemanî.

Vatên, kam do ma dest ra, bigîro nê Heyberî? / Îslamî resay uja; ê xurtî, cengawerî.⁹²

16.Bölüm: Bu bölümde Peygamber Efendimizin, hükümdarlara gönderdiği mektuplardan bahsedilmektedir. Bazı hükümdarlar bu mektuplara büyük bir önem verip, Peygamber Efendimizin elçilerini güzel bir şekilde ağırlarken, bazı hükümdarlar ise bu davet mektuplarını kabul etmemektedir. Bu bölüm 30 beyitten meydana gelmektedir.

A serr Hezretî Nebî, qandê teblîxê dînî, / Riştbi hukumdarên rê, eshaban ra çendînî.

Elçîyan rê hürmet kerd, hukumdarên bol vêşî. / Xelatan aray kerdin, bi zerryênda bol weşî.⁹³

17.Bölüm: Hicretin yedinci yılında gerçekleştirilen Hac ziyareti, bu bölümde anlatılmaktadır. Bu bölümde ayrıca Osman Bin Ebutalha, Halid Bin Velid, Amr Bin As gibi kişilerin Müslüman olmasına da yer verilmektedir. Bu bölüm 29 beyittir.

Serra hewtî di Nebî, qandê hecc û tawafî, / Vicya bi eshaban a, bêşek û bêxîlafî.

Hîrê girdê Qureyşî, serra heştîna Koçî, / Kewtîn dîndê Îslamî, terk kerdin raya pûçî.⁹⁴

18.Bölüm: En uzun bölüm olan bu kısım, 111 beyitten meydana gelmektedir. Bu kısımda umumiyetle Mekke'nin fethinden bahsedilmektedir. Fethin öncesi ve sonrası tasvirlerle ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır.

O çax hîrê kıştan ra, dekewtîn myandê Mekki. / Akerdên bi dua û, bi tekbîrana fekkî.

Gîrot kilîda Kahbî, ê merdime xasekî, / U bi destan a şikna, ê putan tek bi tekî.⁹⁵

19.Bölüm: Bu bölümde Huneyn Muharebesi anlatılmaktadır. Mekke'nin Fethi'nden sonra, Kureyş Kabilesi'nin hemen hemen hepsi Müslüman olmuştur. Ancak Müslüman olmayan ve bu durumdan endişe duyan kabileler de bulunmaktadır. Bunların amacı Mekke'ye aniden baskın düzenlemektir. Ancak bunların bu düşüncesi açığa çıkar ve Peygamber Efendimiz bir ordu hazırlayarak, Müslümanları savaşa hazır bir hale getirir ve savaşılır, savaş da kazanılır. Bu bölüm toplam 27 beyitten meydana gelmektedir.

92 Milla Cımayo Babij, *Sîyerê Nebî*, s.68

93 Milla Cımayo Babij, *Sîyerê Nebî*, s.71

94 Milla Cımayo Babij, *Sîyerê Nebî*, s.75

95 Milla Cımayo Babij, *Sîyerê Nebî*, s.83-85

Amey hetê Huneynî, pêro zî silehdarî. / Hurna kiştan zî waştên, biden pêre zerarî.

Rona xu het ra o roj, melekan ra eskerî. / Îslaman xu şideyna, înan rê da zaferî.⁹⁶

20.Bölüm: Bu bölümün ilk satırlarında yeni yeni yerlerin fethedildiği ve Müslümanlığı kabul edenlerin sayısının katlanarak arttığı anlatılmaktadır. Sonrasında ise Peygamber Efendimizin hayatının son kısımları anlatılmaktadır. Peygamber Efendimiz 63 yaşına gelmiş, Kuran'ı Kerim'in yeryüzüne inmesi tamamlanmıştır. Bu aynı zamanda Peygamber Efendimizin görevinin sonuna geldiğinin en büyük işareti sayılmaktadır. Peygamber Efendimiz de bunun farkındadır. Bütün ahabını çağırarak ve "Veda Hutbesi" ile Müslümanlara seslenecektir. Bu bölüm 72 beyitten oluşmaktadır.

Pêxemberî bol çî vat, ma neql nêkerd hemînî. / Va, şahid bi ya Rebbî, tekar kerd hîrê finî.

Ardbi ayetên Ey rê, kerdbi tamam Qur'anî. / Ebûbekir bermayê, bi zerrîy û biganî.⁹⁷

21.Bölüm: Bu kısım Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed'in son günlerini anlatmaktadır. Günden güne Peygamber Efendimizin rahatsızlığı ilerlemektedir ve hastalığının on ikinci gününde Peygamber Efendimiz vefat eder. Bu bölüm 68 beyitten oluşmaktadır.

Roja duwêsê mengî di, û wextê vera şanî. / Serwerê hurna dinî, ê hebîbê Rehmanî.

Melek-ul Mewtî dest di, terikna nê mekanî. / Resa Refîqê Ala, veradabi ê ganî.⁹⁸

Pêynî: Kitabın son bölümü olan bu kısımda Milla Cımayo Babij siyeri bitirdiğini söyleyip, dua etmektedir. Milla Cımayo Babij aynı zamanda bu eser sayesinde halk arasında adının söylenmesini istemektedir. Son beyitte de yazarın bitiş tarihi beyit içerisinde verilmektedir. Bu kısım 8 beyitten oluşmaktadır.

Namê mi wa bivacyo, mi dim mîyanê şarî. / Nan û awa mi bibo, nêkena ah û zarî.

Ma tamam kerd kitabî, newe mengda adarî. / Na serr' dima serr'bena, resen adi hezarî.⁹⁹

96 Milla Cımayo Babij, *Sîyerê Nebî*, s.88

97 Milla Cımayo Babij, *Sîyerê Nebî*, s.95

98 Milla Cımayo Babij, *Sîyerê Nebî*, s.101

99 Milla Cımayo Babij, *Sîyerê Nebî*, s.104

SONUÇ

Zazaca siyer ve mevlidler, ekseriyetle diğer dillerde yazılan siyer ve mevlidler ile benzerlik göstermektedir. Peygamber Efendimizin nurunun taşınması, Hz. Amine'nin hamileliği, doğum öncesi ve sonrasındaki mucizeler vb. temalar diğer mevlidlerde olduğu gibi Zazaca mevlidlerde de görülmektedir. Hakeza Peygamber Efendimizin hayatının baştan sona anlatıldığı siyer eserleri ile Zazaca siyer de ayrı doğrultudadır.

Zazaca siyer ve mevlidler bakımından önemli ve zengin bir dildir. Mevlid türü, Zazaca yazınında en fazla yer bulan türlerden biridir. Mevlidler üzerine yapılan çalışmalar ve değerlendirmeler de her geçen gün artmaktadır.

Zazaca'nın klasik yazınında da kendisini en çok gösteren mevlid eserleridir. Şiir ve diğer türlerde, Zazaca'nın klasik bir edebiyat alanı pek bulunmamaktadır. Roman, öykü, hikaye ve hatta şiir bile Zazaca'nın modern türleri arasında yer almaktadır. Klasik edebiyat açısından en önemli ve en kaydadeğer tür olarak karşımıza mevlidler çıkmaktadır.

Zazaca mevlidlerin bir diğer özelliği ise hepsinin Arap harfleri ile yazılmış olmalarıdır. Molla Ahmed-i Xasi ve Osman Efendiyo Babı'nın mevlidlerinin yazıldığı dönemde, Zazaca yazımı için henüz Latin harflerine geçilmemişti ve Arap harfleri kullanılmakta idi. Ancak diğer dört mevlid Cumhuriyet'in ilanında sonra yazılmışlardır ve bu dönemde Zazaca yazını için Latin harfleri kullanılıyordu. Mevlidleri yazanların hepsi medrese hocası veya imam olduğu için Arap harfleri ile yazma geleneğini devam ettirmişlerdir. Zira bugün bile medrese hocaları veya imamlar, Zazaca yazını noktasında Arap alfabesi ile yazmaya devam etmektedirler. Yazdıkları bu eserler de daha sonraları başkaları tarafından transkribe edilmekte ve yayınlatılmaktadır.

Zazaca'nın klasik edebiyatı çerçevesinde değerlendirilebilecek, başka eserlerin ve çalışmaların olduğu da bir bilinen bir gerçektir. Bu çalışmaların da ortaya çıkartılması ve bunların basılması, Zazaca alanındaki eserlere ciddi bir artış sağlayacaktır. Bu aynı zamanda, Zazaca'nın edebiyat alanında ilerlemesine ve daha sağlam adımların atılmasına da yardımcı olacaktır.

KAYNAKÇA

- AKDAĞ, Soner, "Süleyman Çelebi'nin Mevlid'i Üzerine", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 36, Erzurum, 2008, s.81-98
- AKSOY, Hasan, "Türk Edebiyatı", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 29, Ankara, 2004, s.482-484
- ALYILMAZ, Semra, "Mevlid ve Türk Edebiyatı'nda Mevlid Türü", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 13, Erzurum, 1999, s.195-202

- ARATEMÜR, Yaşar, "Arkaik Kaynaklardan Modern Kaynaklara Zazaca ve Zazalar", *I.Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu*, 13 Mayıs 2011, Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2011, s.227-246
- CANŞAD, Murad, "Mela Mehemedê Muradan", *Nûbîhar*, Sayı 118, İstanbul, 2012, s.67-68
- CANŞAD, Murad, "Mewlidê Kirmanckî", 2010, <http://www.zazaki.net/haber/mewlid-kirmanck-397.htm>
- ÇAĞLAYAN, Ercan, "Osmanlı Belgelerinde Zazalar ve Zazaca Üzerine Notlar", *I.Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu*, 13 Mayıs 2011, Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2011, s.271-290
- DOĞAN, D. Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, Bahar Yayınları, 11.Baskı, İstanbul 1996.
- EKİNCİ, Ramazan, "Erzurumlu Osman Sirâceddin ve Mevlid-i Şerifi" *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 9, Sayı 2, 2011, s.262-289
- FAYDA, Mustafa, "Siyer ve Meğazi" *Diyanet Vakfı Yayınları*, Cilt 37, Ankara 2004, s.319-324
- KAR, Cihat, "Zaza Dili Araştırmalarının 150 Yıllık Geçmişi Üzerine-1 (1857-2001)", *Çıme*, 8.Sayı, Payız 2007
- KIRKAN, Ahmet, "Mewlîdê Osman Efendiyo Babijî", *The Zaza People: History, Language, Culture, Identity*, 28-30 October, 2011, Yerevan
- LEZGİN, Roşan, "Xerepnayîşê Mewlûdê Xasî", 2010, <http://www.zazaki.net/yazi/xerepnays-mewld-xas-81.htm>.
- MAZIOĞLU, Hasibe, "Türk Edebiyatı'nda Mevlid Yazan Şairler", *Türkoloji Dergisi*, C.IV, S.1, 1974, s.31-62
- Molla Ehmedê Xasî, *Mewlîd*, Hivda İletişim, İstanbul, 2008. (Transkripsiyon W.K.Merdımın)
- Molla Ehmedê Xasî, *Mewlûdê Nebî*, Fırat Yayınları, İstanbul, 1994 (Transkripsiyon: Mihanî)
- Molla Ehmedê Xasî, "Mewlidê Kırdî", 2008, <http://www.zazaki.net/file/mewlide-kirdi.pdf> (Trankripsiyon: Roşan Lezgin)
- Molla Kamil Puexi, *Mewlidi Nebi*, İstanbul, 2003.
- Molla Kamilê Puexî, "Mewlidî Nebî", *Vate*, Hûmare: 19, Zimistan-Wisar 2003, s.76-82
- Molla Mehmed Eli Hunî, "Mewlidî Peyxemberî", *Vate*, Hûmare: 22, Wisar 2004, s.56-71
- Molla Mehemed Elî Hûnî, *Mewlid*, Vate Yayınları, İstanbul, 2004,
- Molla Muhammed Kavarî, *Mewlûdî Zazakî*, İstanbul, 2005.
- Molla Mehemedê Muradan, *Mewlidî Zazakî*, Vate, İstanbul, Payız 2003, s.18-32
- Milla Cımayo Babij, *Siyerê Nebî*, Nûbihar Yayınları, İstanbul, 2009.
- ÖZEL, Ahmet, "Mevlid", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 29, Ankara 2004, s.475-482
- PALA, İskender, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Ötüken Yayınları, 6.Baskı, İstanbul, 2000.
- PALA, İskender, *Mewlid*, 1.Baskı, Kapı Yayınları, İstanbul, 2009.
- PEKOLCAY, A.Necla, "Mevlid", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 29, Ankara, 2004, s.485-486
- PEKOLCAY, Necla, *Mewlid*, Sufi Kitap, 1.Baskı, İstanbul, 2005.
- SİWONIC, "Osmanlı Döneminde Zaza Kimliği", *Çıme*, 3.Sayı, Amnan-Payız 2005, s.22-25
- SURUÇ, Salih, *Peygamberimizin Hayatı*, Nesil Yayınları, Cilt 1, İstanbul, 2008.
- TDK, *Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 10.Baskı, Ankara, 2005.
- Usman Efendi "Biyîşê Pêxemberî", *Hêvî*, 4.Sayı, s.98, Fransa, 1985, (Transkripsiyon: Malmisanij)
- UZUN, Mehmet, "Mela Mehmed Elî Hunî û Edebiyato Kırdkî (Zazakî)", *Vate*, Hûmare:18, Hamnan, payız 2002, s.56-66
- VAROL, Murat, "Zazaca Sözlükçülüğün Tarihi, Sorunları ve Çözüm Yolları", *I.Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu*, 13 Mayıs 2011, Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2011, s.351-368
- YAZAR, Sadık, "Cismî ve Mevlidi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt1, sayı2, 2008, s.448-478

XOYBÛN DE CAYÊ KIRDAN

Ahmet KASIMOĞLU

Endamê Grûba Xebate ya Vateyî

ahmetkasimoglu@mynet.com

Her vaş kokê xo ser o reseno

Her teyr zûnê xo ya wanena

Kam ke eslê xo înkâr keno

Tor erzeno rêça xo û şino

Vateyê Verînanî Ma

1. TARÎXÊ XO RA TÊRÎ AMEYÎŞ

Çewres serrî beno ke, ez ha mîyanê kultur û sîyasetê Kurdan de ya. Mi zaf çî dîyî, zaf çî vîyarnayî. Ez hem dewlete, hem zî şarê xo yê kurdan nêzdî ra şî-nasnena.

Hela ke ma tarîxê xoya yenî têrî, ma vînenê ke kirdî û kurmancî, verî ra hetan ewro têkişt de û pîya ciwîyayî. Tarîxê ma pîya virazîyayo. Kulturê ma pîya alawîyayo. Tarîx û kulturê ma, cêra nêbeno. Cografyaya ma ha tîye zere de ya. Dînê ma yew o.

Ziwanê ma kirdkî û kurmanckî manenî piye. Her di zî diyalektê ziwanê kurdkî yî. Ziwanzanê dinya û kurdologî, kirdan zî kurd vînenî. Vanî “Kirdî, Kurd î”.

Kirdî û kurmancî yewbînan ra tam fehm nêkenî. Kirdî verîna cehd kenî kurmanckî musenî û eke beşkê nusenî zî, la kurmancî goş kirdkî ya nêkuwenî.

Keynayê kirdan bizewijo şêro dewa kurmancan, hîrê aşmî cuwa pey sey înan kurmanckî qalî kena. La keynayê kurmancan veywa ma bo, hetan peynîyê emrê xo kirdkî hol nêmusena.

Dewlete hetan serranê peyinan, estbîyayîşê kurdan înkâr kerdbi. Vatîn “Kurdî, Tirk î”. Nê serranê peyinan de fekê xo bedelnayo, na rey vana, “Kirdî, Kurd nîyî”.

Ma cuwa ver cîranê armenîyan bî. Kurdî ga, bize û cite dima bî, tîcaret û sanayî destê armenîyan de bî. Coka tarîxê kirdan de, rîyeçê armenîyan zî esta. Hayîstan û Tirkîya ewro hê têfek ra vanê, “Kirdî û Kurdî, pêra cîya yî”. Wazenî ma cêser bifînî!

2. XOYBÛN RA VER KIRDÎ

2.1. Komela Kurdan (Komela Ezmî Qawî ya Kurdan)

Sereyê seserrê vîstin ra nat, kurdan zî sey mîletanê bînan, waştbi ke erdê bawkalanê xo de xoser o biciwîyî. Amey têhet Dîyarbekir, Dêrsim û Îstanbul de rey-rey aşkera, rey-rey bi nimitikî ya komelan û partîyan de organize biyî.

Kurdanê Dîyarbekirî, 1900î de bi nimitikî ya “**Dîyarbekir de Komela Pîl û Qeyim a Kurdîstan**” yan zî bi nameyo bîn a, “**Komela Kurdan**” organîze kerda. Ronayoxê komele Fîkrî Efendîyê Dîyarbekirî, Mistefayê Hecî Emerî, Mela Seîdê Licêyî, Mela Wisivê Xoşînî, Mela Ehmedê Xasî, Kurdîzade Ehmed Ramîz, Xelîl Xeyalî û Mela Selîmê Gonigî biyî.

Nê serran de kirdan ziwan, edebiyat û kulturê xo ser o xebatê neweyî dest pêkerd biyî. Na komele giranê xo dana ziwan, edebiyat û kulturê kurdan ser o xebitîyena. Dewlet pê hesiyena û nêy şanena ra, her yew hetêk a kena vila, şawena surgunan. Na komele seba kirdan mîladek a. A roj ra pey kirdan, kirdkî nuştîş ra fek verada. Hetan davîst serranê peyinan.

2.1.1. Mela Ehmedê Xasî / Seydayê Xasî (1866 - 18 sibate 1951)

Bawkalê eyî Mela Osman dewa Şîn ê Dara Hênî ra ameyo Hêzan. O dewa Hêzan ê Licêyê de ameyo dinya. Kîtabê eyî “Mewlîdê Kirdî”, destpêkê edebîyatê ma kirdan ê nuştêkî yo. 25 adare 1899 de Dîyarbekir de 400 nusxe çap biyo. Kurdîstan de reya verine no kîtab, bi kurdkî çap bibi. Gerreyê Zîya Gokalpî ser o surgunê Rodosî biyo.

“**Melayê Xasî mewlida Zazî**   **Bi zarê Zazî çêkiriye, ne tazi**
Cengnama Kurd û Ermen nivîsî   **Wek agir berdî me diîsî”**. Cîgerxwîn¹

1 Cîgerxwîn, Dîwana Yekan û Sewra Azadî, Deng, r 397

2.1.2 Kurdîzade Ehmed Ramîz Beg (1878 - 1940)

Dewa Xosorê ya Licê ra yo. Badê xebatê Komela Kurdan 1904 de surgun biyo Qahîre. Uca de nameyê “Komela Kurdan” ser o xebatê xo domnaya. Unîversîteyê El Ezherî de beşa kurdî wendo. Tîya de çapxaneyê “Sadel Ekrad” ronayo. 1906î de mewlîdê Melayê Batêyî û kîtabê xo “Emîr Bedîrxan”, pê nasnameyê “**Lutfî**” ya uca de weşanayî.

Êlule 1908î ra pey Komela Aversîyayîş û Hetkarîyê Kurdan ê Îstanbulî de xebitîyeno. 1909î de Elfabeya Kurdî ya Xelîl Xeyalî yî tîya de weşaneno. Dewlet badê cu na komele muhir kena. 1910 de beno mudirê “Wendegêhê Meşrûtiyê”. 1912 de surgun beno Kastamonu. Badê serewedaritîşê kurdan ê 1925, Ehmed Ramîz xo nêdano dest, şino Misir uca ra zî vîyareno Suriye. Peynîyê emrê xo Şam de vîyarneno û tîya de dinyayê xo bedelno.

2.1.3 Mela Selîmê Gonîgî (1856-1914)

Eslê xo dewa Dara Hênî Şîn ra yo. Bawkalê ey şîyî Ezîzan, o uca ra şîyo Qelencûx de ca dayo xo. Kirdkî, kurmanckî, erebkî, fariskî, tirkî, sorankî û gorankî zanaynî.

Mela Selîm **1894**î de surgunê Medîne beno. Tîya de Seyîd Ewdilqadirê Şemzînanî û Hecî Musa Begê Xoytelî sinasneno. Wextê Hecî de axa, beg, şêx û zanayeyî kurdan yenî têhet, vateyê xo kenî yew û uca de sond wanenî ke seba xoserîyê Kurdîstanî bixebîtî.

1909î de pa Seyîd Elî ya bîyo endamê Komela Aversîyayîş û Hetkarîyê Kurdan. O pa embazanê xo wesarê **1913** de Şêrwana Sêrtî de bi nimitikîya Komela Îrşadî organîze keno.

Badê cu Bidlîs de beno xelifeyê Seyîd Elî û Şêx Şahabedînî. Nameyê înan ser o papazê armenîyan de mişewere keno. Sazîyê Îrşad vera desthilatîyê osmanîyan serewedarena.

Şer kenî vîn û xo erzenî Konsolxaneyê Rusan. Herbê Dinya yê Yewine dest pêkeno, eskerê rusan tepiya ancîyenî Rusya. O pa embazan keyeberê zindanê Bidlîsî de darde benî.

2.1.4 Xelîl Xeyalîyê Motkan

1865î de dewa Zender a Motkan de ameyo dinya. Ey 1909î de Elfabeya kurdî ya tewr verîn, bi herfê erebkî ya Îstanbul de nuşta. Fikrê ronayîşê Komela Hêvî ya Wendekaranê Kurdan, o dano. Xelîl Xeyalî kovara Rojî Kurd de wina nuseno; “Mi hikmetê nuştîşê erebkî, fariskî yan tirkî nuştîşê ê zanayanê ma kurdan ra teway fehm nêkerdo”.²

2 Kürt Talebe-Hêvî Cemiyeti, Rojî Kurd, Humara 2, r 227

2.2 Komela Aversîyayîş û Hetkarîyî Kurd (Kürt Terakki Ve Teavûn Cemiyeti)

Na komele hetê Seyîd Evdilqadir û Emîn Elî Bedîrxanî ra, 19 êlule 1908î de Îstanbul de saz bîya. Şaxê na komeleyî payîzê 1908î ra nat Dîyarbekir, Xarpêt, Bidlîs, Musil, Bexda, Muş û Erzirom de abîyî. Adare 1909î de hûmarê endamanî na komele resenî 80.000 kesan. Temmuze 1909 de zî qefelîyaya.

Reya verin a ke kurdî, teberê welatê xo de, osmanîyan ra ciya na komele de organîze bîbîyî. Îstanbul de kirdan ra Sadîyê Paloyî, Dîyarbekir de Hecî Extî, Dr Fuad Berxo û Şêx Şerîf Efendî gelek aktif biyî. Ehmed Ramîz Beg zî agêyreno Îstanbul û na komele de ca geno.

Y.C. ya madenij qey cinîyanî kurdan, kovara Rojî Kurd (30.08.1913) de wina nusena, “Camerdî ma nêzan î. Cinîyî ma zî bîyî qurbanê camêrdan, hem nêzan î û hem belengaz î.”³

2.3 Komela Heskerdoxanê Kurdîstan (Kurdistan Muhiban Cemiyeti)

Ma nuşteyê sekreterê na komele Nurî Dêrsimî ra pêzanî ke na komele 1912î de Îstanbul de saz bîya. Serekî komele Mîle Xidir bîyo. Mîralay Xelîl Beg, birayê ey Hesên, Elî Paşayê Erzinganî, Sey Îvrayîmê Pilemuriye û Xelîlê Dîvrîgî tede aktif biyî.⁴

2.4 Komela Hêvî ya Wendekaranê Kurdan (Kürt Talebe-Hêvî Cemiyeti)

1912 de Îstanbul de abena. Herbê Dinya ra pey xebatê xo vindardena. Herb ra pey newe ra dest pêkena hetan 1922. Komela cîwananê kurdan a tewr verîn a. Xelîl Xeyalî pêşniyazê awankerdişê, komele keno. Hêvî, Îstanbul de kurmanckî û sorankî ya dersa kurdkî zî dana. Namdaranî komele ra Dr Fuad Berxo, Tayîb Elî Efendî û Nurî Dêrsimî kird bîyî.

2.5. Komela Berzbîyayîşî ya Kurdan (Kürt Teali Cemiyeti)

19 teşrîne 1918 de abena. Kurdî zî sey mîletê bindestanê bînan, badê Cengê Dinya yê Yewine; yew heta binî tesîrê prensîbê Wîlsonî de, heto bîn ra tayînkardişê qederê xo yê mîletan de manenî û rew xo hesîyenî. Na komela kurdan, xoserîyê Kurdîstan wazena.

3 Kürt Talebe-Hêvî Cemiyeti, Rojî Kurd, Humara 4, r 119

4 Dêrsimî, Nurî, Hatratim, r 27

Kirdan ra Dr Fuad Berxo û Hecî Extî na komele de xebatkarê aktîfî bîyî.

Dewlete 4 hezîrane **1919** de şaxê Dîyarbekirî yê na komele qefelnena û berê aye muhur kena. Dima ra şaxê Xarpêt û Sêrt zî muhur dana piro. A roje ra pey û hetan serrê 2005î Tirkîya de, bi nameyê Kurd yan Kurdîstan a, yew komel yan sazî ronênîyena.

Serrê 2005î de Dîyarbekir de Komela Kurd a Dîyabekir (Kurd-Kom) niya pêra.

2.6 Hereketê Qoçgîrî

Serrê **1921î** de eşîrê Qoçgîrî serekîyê Elişan Beg û Heyder Begî de pa piştgirîya Komela Berzbîyayîşî ya Kirdan, vera hukmatê Tirkîya serewedarenî. Aşma temmuze de kirdan eştbî qereqolê Çulfa Eli yê Zarayî û Refahiye ser.

Kurdî fermandarê alayîya şeşin Bînbaşi Xalis kişenî. **6 adare 1921** de hereketê Qoçgîrî dest pêkeno, peynîyê **hezîranê 1921** de vengê kirdan cêbirîyeno. Nuredîn Paşa û Osmano Leng rojawanê Dêrsimî de kerra ser o kerra nêverdenî, qatliameko zaf pîl virazenî.

Peynî de **Elişan Beg û Heyder Beg** pê xap a yenî dest û kişiyenî. Elişêr û Nurî Dêrsimî xo nêdanî dest û şînî Dêrsim de xo seternenî.

2.7 Komela Azadî (Komîteya Xoserîyî Kirdan)

1921 ra pey kurdî xo mîyan de newe ra yenî pêhet û bi nimitikî na komele saz kenî. Azadî rêberîyê Xalit Begê Cibran û Wisif Zîya Begî de Îstanbul û tay bacaranî kirdan de organîze bena. Xalit Beg wesînenno, Sadiyê Telheyî Amerika ra dano ardiş. Yado û Sadiye Telheyî pa Teyîb Eli ya xebitîyenî, mesajê Azadîyî Dîyarbekir ra gêni resnenî Erzirom. Tay vanî Teyîb Eli sekreterê Azadî bîyo. Dr Fuad Berxo serekê şaxê Azadî yê Dîyarbekir bîyo.

2.8 Serewedaritîşê Elkêyî

Alayîya 18 in a peyayan, Şirnex ra 1924 de şîna Elkê ke berzo Nasturîyan ser o. Tiya de Mulazim Eli Riza kekeyê xo Wisif Zîya Beg ra telgrafek geno. Mesajê telgrafî xelet fehîm kenî. Şewê 3–4 êlule de zabîtan ra Îhsan Nurî, Rasîmê Wanî, Xurşîte Ertoşî û Tewfîq Cemîl pa eskerê kirdan ê bînan, serewedarenî. Sernêkuwenî. Dewlet Wisif Zîya Beg **10.10.1924** de û Xalit Begê Cibran **20.12.1924** de tepîşnena û finena zindanê Bidlîsî.

2.9 Serewedaritîşê Kirdan o 1925î

Dewlet Erzirom ra veng dana Şêx Seîd, la o hayîk vejîyeno xo nêdano dest. **27 çele 1925** de kuweno rayîr. Şuşar, Kanîreş, Melekan, Çan, Cebaxçûr, Darahênî, Licê û Hênî ser ra şîno reseno Pîran.

Şêx Seîd Licê ra Dr Fuad Bexoyî rî qasid şaweno. O qasidî ra vano, "Şêx Seîd wa Licê ra agêyro şêro, hetanî peynîyê wesarî dewanê Sîwanî de, xo bise-terno. Wa kesî xo ro pênehesno" ⁵O dewa Serdê ra wazeno şêro Sîwan. Hêverî qey xatirê Salih Begî şino Hênî, uca ra Şêx Evdîrehîm ey beno Pîran. Pîran de kirdî bêwext tîfing teqnenî. Kirdî tîyede warzenî pay, xo mîyanê şer de vînenî. Serewedaritîşo bêtedarîk, **13 sibate 1925** de dest pêkeno.

2.9.1 Dara Hênî

15 sibate 1925 de Şêx Seîd şino Dara Hênî. Sadiq Begê Valêrî, Selîm Axayê Girnosî (Hecî Koloz), Wisif Axayê Dara Hênîyî û Derwêş Axayê Kupaî zî hetê ey kenî, dest nano bajarî ser. Feqî Hesenê Modanî kenî walî. Dara Hênî bena paytexta kurdan ya demekî.

2.9.2 Cebaxçûr

Yadî pa embazanê xo ya, verî ra tedarîkê xo dibi. **16 sibate 1925** de eşt Qonaxê Hukmatî ser o vist xo dest. Kirdî tîya de zî guleyek nêteqnenî, finenî xo dest. Roja bîne Şêx Şerîf, Şêx Hesen, Şêx Mistefa û Yado keyeyê Arifê Farisî, Koşka Belek de kom benî. Îdareyê Cebaxçûrî û Cepheyê Pali-Xarpêt û Gêxî-Erzînganî ser o derg û dila qîsey kenî.

Yado û Sadiyê Telheyî Xezik ser ra, fermanarê cepheye Xarpêtî Şêx Şerîf û birayê xo Husên Efendî, Govdereyî ser ra şînî, erzenî Palîyî ser. Şêxê Palî hetê înan genî, qet guleyek nêteqnenî û Pali zî finenî xo dest.

21 sibate 1925 de hukmatê Tirkîya "*idareyo orfî /sıkiyönetim*" îlan keno.

2.9.3 Xarpêt Sereştîş

Kurdî Pali ra şînî erzenî Xarpêt ser, 24 sibate 1925 de finenî xodest. Şêx Şerîf û Hesen Xeyrî Beg **9 adare 1925** de telgraf ancenî Dêrsim. "**Vengê xo mekê û paweyê ma bê.**" ⁶

Esker xo hetê Meletî ya tepiya anceno. Şêx Şerîf kal o, bêtaqet o, vînyayê bîya kêm, fermanarî de sist maneno. Aqilmendê ey Hesen Xeyrî Beg zî dizerrî maneno. Mîyanê Xarpêtî de telaşe û teşqale beno têra. Êdî giregirê Xarpêtî na rey, hetê dewlete gênî.

Kurdî xo tepiya ancenî, yenî heta gemê Mendo yê Çewlîgî. Eskerî tîya de finenî dame, ê wazenî teslîm bibî. Necîb Axayê Oxçîyan, tay dêrsimîjî û eskerê

5 "Mele Xalid", *Fehmî Fîrat Kîye?* Kovara Bîr, Humara 7, Îstanbul, 2007, r 213

6 Aydın, Osman, *Kürt Ulus Hareketi*, Doz, İstanbul, 2006, r, 112

tirkan resenê gazîney nê eskeran. **3 nîsane** de kurdî qerar gêni, piştîya xo şanenî koyan. Şêx Şerîf şino şikeftê Koyê Metan. Seîdê Began kuweno vernîyê eskeran, Şêx Şerîfî şikefte de tik-teyna tepişenî.

Şêx Evdilayê Melekan erzeno Gimgim ser û gêni xo dest. Şêx Evdirehîm şino erzeno Maden û Erxenî ser o. Kirdî, cayê kirdan ê ke dest eşto ci, heme finenî xo dest.

Şêx Hesên ganî bi Teyîb Elî ya bişînî Gêxî ser o. Teyîb Elî tira heridîyaye bîyo, mudirîya Fexranî ca nêverdeno nêşino. Şêx Hesên nêşkeno xo biresno Gêxî.⁷

2.9.4 Bedenê Dîyarbekir

Şêx Seîd pa darahênîyîjan, licêyîjan, pîranîjan, hênîyîjan şino, **7 adare 1925î** de dormaleyê bedenê Dîyarbekir gêno. Hetê rojhelatê bedenî de Heqî Begê Licêyî, rojawan de Emerê Farî yê Botîyan fermandar bîyî. Tay çekdarî, rojawanê bedenê ra kuwenî wer, la pey ra destek nêgenî û zereyê bedenî de pîyor kişîyenî. **26 adare 1925î** de pê xetê tren a Riha ser ra destekê sîleh û eskerî reseno Dîyarbekir. Kurdî tîya zî xo tepîya ancenî, vejîyenî koyan ser.

2.9.5 Dardekerdiş

Dîyarbekir de **6 nîsane 1925** de Mehkemaya Îstiklalî ya Şerqî ronîyena. **14 nîsane 1925** de Şêx Seîd û daçewres embazê xo, Pirdê Gimgimî ser o tepîşîyênî. A roje Seyîd Evdilqadirî pa embazan a, Îstanbul de gêni bindest.

14 nîsane 1925 de zindanê Bidlîsî de, pê qerarê Dîwanê Herbî, Xalit Begê Cibran û Wisif Zîya Begî darde kenî. **17 nîsane 1925** de Dr Fuad Beg, Şêx Eyub û Bekçî Hesên, verê bedenê Serayî de, **27 gulane 1925** de Seyîd Evdilqadir, Seyîd Mehmed, Sadiyê Paloyî, Kemal Fewzî Beg, Avûkat Mehmed Tewfiq / Hecî Extî û Xoce Eskerî, vernîyê Camîya Pîl de darde kenî.

2.9.5.1 Dr Fuad Berxo (1887-17 nîsane 1925)

Eslê xo keyeyê Hecî Qadîran ê Çêrmûgê Dîyarbekirî ra, lajê Hecî Îbrahîm Efendî yo. Sermîyanê Komela Hêvî ya Wendekaranê Kurdan û Komela Berzbîyayîşê Kurdan bi.

Serekê Komîteya Xoserî(Azadî)yî ya Dîyarbekirî bi. Bi qerarê mehkema ya darde beno. Mudirê zindanî ra wazeno ke, hela xo ya peyin, pa xanimê xo ya ravîyarno. Pîya manenî, a roje ra ci rê lajêk peyda beno. Avukat Mehmed Fuad

7 “Dirihî, Ehmedê”, *Yado*, Kovara Vate, Humara 34, Îstanbul, 2010, r, 32

Erkmen. Lajê ey o pîl Muzaffer, bi qerarê mehkema ya, seba vîrardişî peynameyê xo bedelno keno **Öldürülenoglu**.⁸

Vernîyê sêdarî, sereyê xo keno berz û ewnîyeno bedene û hetê koyan a vano;
“Şewêka tarî yan bîya nîme, yan nêbîya
Deşt ha hun da koyê bermenî, aşm berz nêbîya”⁹

2.9.5.2 Avukat Mehmed Tewfîq / Hecî Extî / Bawê Tûjo

Licê ra yo. Sermîyanê Komela Berzbiyayîşî ya Kurd biyo. Konferansê na komele yê Silvan de xoserîya kurdan ser o qalî keno. Seba nêy vecenî mehkema. Ey mehkema de îfadeyê xo bikurdkî ya dabi. Na reya verîn bî ke, kurdek tirkî zano la îfadeyê xo bi kurdkî dano.

O, Qedrî Cemîl Paşa, Cercîszade Fîkrî, Eliyo Licêyic yenî têhet qerarêk gênî. Ey sey temsîlkarê xo şawenî hetê Mehmed Berzencî. Îngilizî vernî ci gênî, ey teslîmê Tirkîya kenî.

Hela darde beno, qalê xo ya peyin de qîreno û vano, “*Bicî Kurd û bicî Kurdistan*”.¹⁰

2.9.5.3 Şêx Seîd û Embazî

29 hezirane 1925 de Şêx Seîd û 45 embazê ey, teberê bedenî de vera Berê Koyî yê Dîyarbekirî de darde benî. Nînan ra 30 kes kird î :

Şêx Evdilayê Şêx Mehmedî, Şêx Şerîfê Şêx Mistefayî, Feqî Hesen Fehmîyê Silêmanî, Sadiq Begê Husênî, Şêx Îbrahîmê Şêx Xalitî, Şêx Eliyê Şêx Xalitî, Şêx Celaledînê Şêx Xalitî, Şêx Evdilayê Şêx Xalitî, Şêx Hesen Fehmîyê Şêx Ehmedî, Îzet Begê Mehmedî, Mehmed Begê Îzetî, Mistefa Begê Eliyî, Mehmedê Mistefa Begî, Salih Begê Seîdî, Şêx Ademê Şêx Mehmedî, Qedrî Begê Hesen Fexrîyî, Mela Mehmedê Reşîdî, Hecî Xalitê Hecî Wisifî, Mela Emînê Hecî Xalitî, Evdê Erebi / Mela Eliyê Rustemî, Silêmanê Hesenî, Mela Cemilê Xelîlî, Silêmanê Emerî, Silêmanê Şerîfî, Mehmedî Mala Heydo, Teharê Mih Melayî, Şêx Eliyê Şêx Musayî, Wisifê Silêmanî, Eliyê Hesenî yê Badan, Teyîb Eliyê Îsmail Heqîyî Mutowlîyan.

Teharê Mihê Melayo kurikîjî, a şewe zindan ra remeno, herindê ey de hemalêk bêkesî tepîşenî û darde kenî. Çew bina pê nêhesîyeno ke o remayo!

Na mehkema 11 temmuze 1925 de hewelîyena Xarpêt. 22 temmuxe de Farê Şemê Mîyalûnî, 23 teşrîne de Hesen Xeyrî Bego dêrsimij û Mehmed

8 Kovara Bîr, *Dr Fuad*, “Seîd Verroj”, Humara 9, r 195

9 Kovara Bîr, *Dr Fuad*, “Seîd Verroj”, Humara 9, r 195

10 Cîgerxwîn, *Şîrê HecîExtî, Cindîyê Zazan*, Evdirehmanê Çeto

Celalzadeyî, 14 çile 1926 de hîrê lajî, zama û vistewreyê Dêrdê Mîranî ya sineyij darde kena. Dozgerê na mehkema Ahmet Sureyya **24 adare 1926** de beyan dano ke; na mehkema hetan a roje **156** tenî darde kerdî. Na mehkema hetanî peynî, ceza daya **41.678** kesan, **1.054** kesî zî darde kerdî.¹¹

2.9.6 Xoverrodayîş

Roja ke vecîyeno koyan ser hetan kîşîyeno, cuyê Yadoyî de ma xoverrodayîşê kirdan vînenî. Yado bi şeş embazanê xo ya, şino Koyê Hesarî, Qulê Heşî (Qulê Yadi) de ca dano xo.

Esker Pali ra nat dest pêkeno; adir erzeno banan, axuran û merekan veyşneno. Cinî, camêrd, qic, pîl, piştik, kal nêvano û keno merekan, pa alef a veşneno.

Çekdarê kurdan, koyan ser o qefle bi qefle benî vila. Nameyê înan beno “*qefleyê firaran*”. Emerê Farisî, Hus Wesmanan, Îb Mihani, Eminê Mikî, Hecî Koloz, Hesê Began, Husên Efendî, Musê Mehmed Eli, Selîm Begê Cibran, Şêx Tehar, Şêx Evdîrehîm, Şêx Mistefa, Arif Farîs, Yado ûêb vejîyenî koyan û şikeftan de ciwîyenî.

Deştê duzî doşekê Yad î, nê koyê berzî balişnê Yad î, asmîn û howr libeyfê Yad î

Payîzo verîn, mezraya Dolan ya Oxçîyan de vîyarneno. Wesarê 1926î de esker bi milîsan a erzeno Dolan ser. O şino Xoşkar, Gemê Qere Cehnem, Kela Siya, Koyê Bîngol, Koyê Çotela, Koyê Hesar, Koyê Koz, Koyê Metan, Koyê Şêm, Koyê Xamirpêrt, Koyo Sipî, Wareyê Kanîreş, Wareyê Mêrgemîr, Wareyê Şerevdîn. Êdî her cayê Kirdane benî wareyê ey.

Dewlet nêşkena qefleyanê firaran de şêro sere, na rey dest nana cinî û gedeyanê înan ser. Cinîyê ey Rabîa û lacê înan Çerkezî benî qampa Xarpêti, uca ra pa cebaxçûrijanî bînan a surgun kenî Qeyserî.

Peynîya amnanê 1927î de esker dest nano cinî û qicanê şêxanê çanijan ser o, beno Qereqolê Fexranî. Çend qefleyê firaran xeber şawenî yewbînan rê û erzenî qereqolî ser, cinî û qican tira gêni. Tîya de Umê Zerrî yo ekragij, Îbrahîm Hes Mexsiyo karêrij û Şêx Atikê Şêx Hesenîyo çanij kîşîyenî. Yado zî vergolim û gozekê lînga xo ra darba giran gêno. Karêr ra Xidirê Alan yeno darbanê ey daru keno, beno weş. Biney leng maneno.

2.9.7 Qirkerdiş, Înkâr, Surgun, Asîmîlasyon û Otoasîmîlasyon.

3 gulane 1925 de Encumenê Wezîran tamîmek keno vila, “Çapemenîya din-ya û Tirkîya de meselê kurdan sey serewedaritîşê kurdan nîşan diyêno. Ma nika

11 Ateşoğulları, Kamil, *Ölüm Cezası*, Doruk, Ankara, 1997, r 83 – 84

ra pey no hereket îrtîcî û şexsî ramojnî. A roje ra pey nameyê **serewedarîtîşî kurdan ê 1925** bedilyeno û beno “**Hereketê Şêx Seidî**”. La serekê mehkemayî Mazhar Mufît, salon de vera Dr Fuad Berxo vabi, “Şima hemin verê xo tadabi, hetê Kurdîstanî ya”.

Tirkîya **24 êlule 1925** ra pey, *Planê Îslehetî yê Rojhelatî*¹² gore yew heta eskerê xo Kurdîstan de kena vila, heto bîn ra estbîyayîşê kurdan înkâr kena, înan surgun kena her yew erzena kuncikêk Anadoluyî û êdî vana, “Kurdî, Tirk î”. Tayê rayîr ra qir benî, tayê bin ra anêgêyrenî, ey cayan de manenî û asîmîle benî.

Dewlet serra bîn heywanan şanena xo ver, bolig bolig bena Dîyarbekir. Embaran kena veng, zadê dewijan kena werê estoranê xo, çîyo ke maneno şanena ra. Êdî xela kuwena Kirdane.

Zimistanê 1926î ra hetan 1927 qirkerdiş û surgunî yê kurdan de yew mîlyon ra zêder kurdî yenî kiştiş. 8611 dewî yenî veşnayîş, 15.062 kesan kenî kijik.¹³

2.10 Binê Xete

Payîzê 1927î de heme qefleyê firaran vateyê xo kenî yew, pa 700 astoran a bi cînî û qicanê xo ya kuwenî pêdimî û şînî Binê Xete. Serek Şêx Evdîrehîm o. Şêx Teharê Pîran û Hecî Kolosê Girnosî nêşînî Binê Xete. Dewa Çêlbîranê Gêlî de gerreyê dewican ser o, esker dorûverê dewe gêno. Bi mîtralyozan 80 astoranî firaran kişenî. Her kes şaş beno, hetêk a vazdeno. Ciniyî veng danî camêrdan û vanî, “*Şima remenî, cinîyanê xo kamî rê verdenî !*”

Çend çekdarê cîwanî, na qale ser o tepîya agêyrenî û xo xar kenî mîtralyozan ser. Esker şaş beno her yew hetêk a remeno şîno. Di teyare yenî çekdaran ser o, bombayan û guleyan varnenî. Nêmroj ra pey, çekdarî verê xo tadanî Koyê Qerejdaxî ya.

A roje ra pey di teyareyî her roj kuwenî pêdimî yenî, guleyan û bombayan varnenî înan ser. Mêrgemîrê Qerejdaxî de, Yado paştî ser o qelibiyeno û nano teyare ya. Pilot darbe gêno û teyare kuwena, teyareya bîn reyna nîna. Mîyanê 10 -12 rojan de xo resnenî Binê Xete.

3. XOYBÛN

Gelek axa, beg, şêx û pîlanê kurdan ke tedayê dewlete ver remaybî, şîbî Binê Xete. Tay merdimê zanayeyî sey Bedîrxanan zî nîyenê înan het a komela Xoybûn sazkenî. Manayê Xoybûn, kirdkiyê dêrsimijan de “*Xobîyene*” û yê çewlîgijan de “*Xobîyayîş*” o. Xoybûn û komela Taşnak a armenîyan yew deme piya xebitîyayî.

12 Bayrak, Mehmet, *Şark Islahat Planı*, Özge, Ankara, 2009

13 Bedirhan, Prens Sureyya, *Kürt Davası ve Hoybun*, Med, İstanbul, 1994 r, 59–66

Xoybûn wazena ke, erdê kurdano ke bindestê Tirkîya de mendo, uca dewleta xoser ya kurdan pêrano.

Na komele 1926 de Rewanduz de kombîyayîşê keyeyê Seyîd Tahayî de xebatê xo dest pêkena. Komele Beyrûd de 5 citaşme 1927 keyeyê Vahan Papazyani de kongreya xo ya yewin ana pêser. Tîya de, kirdan ra Mehemed Elî Ewnî Beg teyna tede bîyo. Ê kurdî ke nizamnamey Xoybûn wend bî, verê heyeta selahîyetdarî de Sondê Xoybûnî wanenî û biyî endamî Xoybûn.

Armyê Xoybûn: Binê şoqê tije de xencerek, pelekê darî û weşeyêk xeleyî biy.

Muhirê Xoybûn ser o bi ziwane fransizkî (Hoyboun-L.N.K-Komite Central) û bi herfanê erebkîya nameyê Xoybûn ê kurdî nuştebiyo. L.N.K (Ligue Nationale Kurde). Kirdkî yê nêy wina yo: Xoybûn – **Yewîya Mîlî yê Kurdan. Komîteya Merkezî.**¹⁴

Xoybûn seba kurdperwerîyê kurdan, komeleke modern a. Xebatê xo de giranê daya kaxit û qeleme. Xebatê xo ya sîyasî de ziwane îngilizkî, fransizkî, tirkî, erebkî û kurdî gurêneya. La sey heme sazîyê kurdan, Xoybûn zî nuşteyanê xo de çîrey ca nêdayo kirdkî.

Na komele teyna Surîye de ney; Fransa, Amerîka, Misir û zaf cayê Kurdîstan de zî organîze bîya. Xoybûn pê vilawekan, kerdenê xo resnaya şarê kurdî û dinya alem pê hesnaya.

Fransizan rayîr dabi ke Xoybûn, Heleb û Beyrûdî de biguriyo. La Îngîlîzan Musil de destûr nêdabi ke Xoybûn tede bixebitîyo.

Amnanê 1929î de Bêhemdûnê Beyrudî de kongreya diyin virazîyena. Na kongre de pa keyeyê Bedirxanan, Memduh Selîm Beg, Haco Axa, Emînê Pêrixanî, Yado û Sadîyê Telheyî zî ca gêni. Ê benî paşayê Xoybûn. Armenîyan sey dîyarî, qamçîyê sîminî dabî înan. Ciniyê Sadîyê Telheyî Cemîla Xanim zî bîya meymanê na kongreyî

Kirdan ra Mehemed Elî Ewnî Beg, Yado, Dr Ehmed Nafîz Beg, Arif Ebas, Nuredîn Zaza, Nurî Dêrsimî û Şêx Evdîrehîm, Xoybûn de sey sermîyan yan zî aktîvîstan cayê xo geni.

3.1.1 Yado (01.07.1889-1929)

Belgeyanê dewlete ra ma pê hesîyenî ke, Yado Binê Xete de seba Xoybûn zaf gureyayo. Belgeyê serekwezîriye yê **24.10.1928** de walîyê Mêrdînî Tewfîk Hadî dano zanayîş ke eşqîya Yado dorê Dandanî ya Sitewrê de panc qatirî û herêk barî

14 Alakom, Rohat, *Xoybûn Örgütü*, Avesta, İstanbul, 2011 r, 191

ardî şelênayî, berdî Binê Xete. Na mesela romanê *Qertalê Kurdistanî* de wina ca giroto: Yadoyî eşto Garnîzonê Sitewrê ser û gelek silêh û cebîlxane visto xo dest û xo de berdo.

Belgeyê **09.07.1929** Arşîvê Serekwezîrîyê de yo. Yado şîyo Heleb û pa Ekrem Cemîlpaşa ya otel de mendo. Kor Husên Paşa zî Serê Xete ra ardo vîyarnayo Binê Xete.

Belgeyê **10 êlulê 1929** Mufetîşê Umumî yê Talî gore, Yado pa vîst suwarîyan a, nêzdîyê dewa Axwêrana Pîle ya Dîyarbekîr ser ra şîyo hetê Palî ya.

Sereyê êlule 1929 de, Yadîn Paşa û Sadîyê Telheyî, pa çekdaranê vîjnayeyan seba gureyê Xoybûn şîni Kirdane. Ala kurdan û vilawekanê Xoybûnî zî xo de benî, uca kenî vila. Welat sey verî nêbîyo. Embazî Yadoyî yê ke efi dima agêyrabî Kirdane, zafane bibî mîlîsê dewlete. Nê rojan ra rojêk pa Têlî ya, Zîvêr ra vîyareno ke şero Koyo Sipî. Yew zîvêrij perseno vano, “In Yadê Begûn o?” O agêyreno vano, “Ê Yad Mehmed Ebas ke vûnî ino yo, *hem şîyo dewlet çim a, hem şîyo mîlet çim a*”.

Muhafîzî Yadîn Paşayî ra dezayê ey Polêsê Îsmal, vistewreyê ey Mehmedîyê Ezîmşêr û dest û çowayê ey Mihê Qilç, hîrê heme mîyanê Darê Hesûnî Alzûn de, bi destê eskeran û mîlîsan kişîyenî. Sadîye Telheyî ef waşto. Êdî Yado tenya mendo, mîyaneyê ey şîkiyo.

Seidê Began wazeno ke Yado zî teslîm bibo. Wesîneno game de tede qalî keno. O qala xoya peyin de vano: “*Tî û hukmatê tu, şima bêbext î! Ez nê hukmatî ra ef nêwazena!*”

Yadîn Paşa şîno Hebsor, uca de Têlî vîneno, nêwazeno ke Têlî xo ya bero. Têlî qebûl nêkena, vana, “Ez bimrî bimûnî, tu ya yena. Tu teyna nêşawena”. Lacê xo Cezayîrî emanetê waya xo kena. Yado waya xo Ayla ra xatîr wazeno û vîyerrê Royê Murad ra vîyarenî. Dewanê zîktêyîjan ra şînî Ulyan. Têlî Ulyan de kişîyena.

Yado û di embazî xo a şewe Mistan de şîni keyeyê Musayê Mehmed Elî. Xo rê fişekan peyda kenî û pêwerê xo gêni û kuwenî rayîr. Kurnêl ra pey, botîyanîjan ra Telheyê Keçelî û Şukê Ehmê Deyî rayîrê înan ser o meterîs girêdayo, ê ke yenî çepraz gule nane pa. Hêverê Mihê Evdî, dima ra Yado benî darbice.

Yado û Marke mîyanê gema mazêran ra vîyarenî û şîni hetê newala Hêdîgê. Esker çarneno çeperneno, çar hetî ra müfreze erzeno ser. Çeteyê hukmatî û eskerî sey morcelayan heta-het gêni. Ê hetanî şan, xo mîyanê kerreyan de setirnenî. Nêverdenî kes nêzdîyê înan bibo.

Eskerî şîni cor ra bi mîtralyozan gule varnenî înan ser. Esker şîno ser, mîlîsan ra vanî “sereye ey tira kerên!”; Hesê Heydî yo vazenaniş kardî erzeno ci, sereye Yadî tira keno.

Mihê Evdî ke bîyo darbice, xo kaş keno binê dirrikêran û xo tede nimneno. Dereyê Reşîjî hîrê aşmî ey kenî weye, darbê ey kenî weş û şawenî. O zî beno milîsê dewlete.

Esker sereyê Yadoyî beno çarneno, la kes nêvano “No sereyê Yadi yo”. Mîyanê şarî de beno vila, vanî: “O yo ke Hêdigê de ameyo kiştiş, peyayê Yadin Paşa yo”. A roje ra pey Yado bîyo “**efsane**”. Cayo ke kişiyayo tede defin bîyo, nameyê ucayî zî bîyo Hokê (Wekê) Yadi.

Yew rojnamewanê Vatanî 1952 de yeno Çewlîg. Çewlîgican ra efsaneyê Çewlîgî “Uzun Boylu Yado” goşdareno û badê cu bultenê Çewlîgî de ey dano wendoxanê xo nasnayiş.

Badê kiştişê Yadoyî, surgunê Rabia û Çerkezî Qeyserî ra darîyeno we. Ê şinî Qisle de manenî. Çerkez uca bi destê eskerî ya yeno kiştiş (1934). Rab dadîyê xo Gule rî xeber şawena. A şina Qisle pîya agêyrenî Cebaxçûr. Rabîa bena ser-wird, bena cinîya vîya û bêkese. Şargê ra El Elî de zewicîyêna, hîrê aşmî cuwa pey hemile manena û cê bena. A bi keynaya xo Dilşa ya hetan 1960, tikûtêna ciwîyena.

Yadi verê ameyîşê Binê Xete, keynaya Sadîyê Telheyî Gulşa remnabî û berdibî Seyfan de emanetê Şêx Mistefayê Çanî kerdibî. Badê cu Gulşa xo de beno Binê Xete.

Yado hela ke agêyreno Serê Xete, Gulşa hêna emanetê Şêx Mistefayî keno. Xebera mergê Yadoyî ke resena Binê Xete. Şêx Mistefa, Gulşa lajê xo Şêx Niyazî rê mare keno. O nêweşî ver mireno. Şêx Mistefa na rey mareyê veywa xo, feqîyê xo Mela Husênê Şemsan rê birneno. Serrê 1952 de badê hemin Şêx Mistefa zî, pa keyeya agêyreno Çewlîg.

Yadin Paşayî tarîxê kurdan de bi qehremanîya xo ca girewto. Nameye Yadoyî yê ke mi tesbît kerdî, nê yê: *Bingöllü Yado, Uzun Boylu Yado, Yado, Yade Began, Yade Erwasî, Yade Mehmud Ebasî, Yadin, Yadin Axa, Yadin Paşa, Yado, Yado Axa, Yado Paşa, Yadoyê Dimilî, Yadoyê Navdar, Yabaza, Zaza Yado.*

Bi zanayîşê mi hetanî ewro, tarîxê kurdan de çi kesî hendê ey nameyê xo nêdayo welatê ma. *Banê Yadin Paşayî, Cayo ke Yado teyare Vista, Çirê Yadi / Kaniya Yado / Yado Çeşmesi, Gemê Yadi, Gomeyê Yadi, Howkê / Wekê Yadi, Newala Yadi, Mezêl Cîne Yadi, Qejîtê Yadi, Qulê Yadi, Warê Yadi, Xirbê Yadi...*

Panc hênîyan ra yo tewr namdar, ho rayîrê Xarpêtî ser o. Dewlete nameyê nê hênîyî hîrê rey bedilnayo: Bilaloğlu Çeşmesi (1944), Yüzüncü Yıl Çeşmesi (1981) û Atapark (1996). Kirdî bi rike, tîya ra vanî “Çirê Yadi”, kurmancî vanî “Kaniya Yado”, ê ke zîwanê xo nêzanî zî vanî “Yado Çeşmesi”. Çî ko esto tay axa, beg û şêxî kurdan Yadoyî ra mixil wenî.

Mi gore, o hem “*efsaneye Çewlîgi*” yo û hem zî bîyo “*sembolê egîtiyi yê 1925*”.

Qeydê nufusî yê dewlete de hema zî nameyê ey, Yadîn nê “Yahaza” nuşte yo!

Kamiran Bedirxan, Yadoyî ser o di kitabî nuştî. Le Calvaire du Kurdistan / **Qiralê Kurdistan**. Bi kurmancî nušto, badê cu pa Adolphe de Falgerolle ya açarnayo Fransizkî. Der Adler Von Kurdistan / **Qertalê Kurdistan**, pa Herbert Oertelî ya almankî nušto. Îlhamî Kaplan, no kitabê almankî açarnayo tirkî. **Kürdistan Kartalı**.¹⁵

3.1.2 Mehemed Elî Ewnî Beg (1897-1952)

Eşîrê Sêwregî babijan ra lacê Evdilqadir Ewnî Efendiyê Mehemed Elî Axa(Lacê Henî) yo. Birayê ey Necmedîn Ewnî, Bexda de wezîrîyê awdayîşî de xebitîyayo û badê cu fikrê xo yo sîyasî ser, gure ra gêriyayo.

Wendişê xo Sêwregî de dest pê kerdo. Îstanbul de 1911 de zıwan û edebîyatê fariskî wendo. Unîversîteyê Ezherî 1913 de şaxê Tarîx û Cografya wendo. Mêmânxaneyê Sadel Ekradî de mendo. 1922î de şîno Heleb. Gulanê 1922î de dîwanê Melîk Farûqî yê Misirî de, açarnayîşê zıwananê rojhilatî û erebkî de beno mutercîm. Ferman û ewraqê ke Mehemed Elî Paşayî ra mendibî inan paweno. Tîya de alimanê Misirî û oryantâlîstanê ewropayîjan de beno şînasî. 1927î de beno ronayox û temsîlkarê Xoybûnî yê Qahîreyî.

Ronayoxê binî yê Xoybûnî:

1.Memduh Selîm Beg 2.Mistefa Şahîn Begê Berazî 3.Celadet Bedirxan 4. Xelîl Ramî Bedirxan 5.Sureyya Bedirxan 6.Dr Şukrî Sekban 7.Mistefa Şewqî, Bexda 8.**Mehemed Elî Ewnî Beg**, Qahîre 9.Mamend (Mihemed) Remzî Efendî, Hewlêr 10.Sidiq (Qadir) Efendî, Eşîra Hemewendî 11.Ebdulxaliq Efendî, Kerkûk 12.Silêman Beg (Sîlahşor), Rewanduz 13.Osman Beg, Rewanduz.¹⁶

Wendişê xo qedînenno wazeno ke hîn agêyro welat. Hukmat nêverdeno o bêro Tirkîya. O seba zıwanê kurdkî û dîyalektanê kurdkî ser o, hîrê persî persayo:

Zıwanê kurdkî, senî beno yew zıwano pak û zelal ?

Kurdî lehçeyanê yewbînan ra, senî fehm bikerî ?

Kurdkî, senî aver şîna û kuwena ser ?¹⁷

Hetan ewro, cewabê nê persan hema çew nêşkayo bido.

15 Kaplan, İlhamî, *Kürdistan Kartalı*, Mezopotamya, 2002

16 Ehmed, Kemal Mezher *Di Belgeyên nehênî yên Bîrîtanyayê de Endamê Xoybûnê*, 2011

17 “Wisif Zozanî”, *Ji bo yekîtiya zımanê Kurdî*, Nûbihar, humara 116, r 88-90

Kirdkî, kurmanckî, sorankî, gorankî, erebkî, fariskî, tirkkî û fransizkî hol zanaynî.

Kovara Hawarî de nameyê Lacê Henî ya nuştê. Eserê Mihemed Elî Ewnîyî nê yî:

Şerefnameyê Şerefxanê Bidlisî 1930, Bibliyografyayê Teymurîyan ser o, Mektubê Ewnîyî 1936. Tarîxê Kurd û Kurdistan, Qahîre 1939. Namdarê Kurd û Kurdistanî, Qahîre 1947. Şerefnameyê Erebkî, Qahîre 1948. Tarîxê dewlet û mîrnişîyên Kurdan: Qahîre 1948. Mehemed Elî Ewnî û Kurdê Dimilî, Qahîre 1948. Seyahatnameyê Misirî, Qahîre 1952. Ferhengê Erebkî-Kurdkî.

Mabeynê 1948 û 1952 de zaraveyanê(diyalektanê) kurdkî ra gelek çekuyî arêdabî. Qayîl bi ke ferhengo erebkî û kurdkî binuso. Şeş hebî defteran nuseno. Qicî ey destnuştêyê nê ferhengî danî “Komela Kurdî ya Îlmî yê Bexdayî”. Nika no ferheng vînbîyaye yo. Qijanê ey, badê mergî babiyê xo ya, kitabî ey ê binî dayî Universiteyê Qahîreyî.

11 temmuze 1952 de Qahîre de şino rehma Homayî. Hukmatê Herêma Kurdîstan, 1-6 teşrîne 2007î de Hewlêr de seba rêzgirotiş û yadkerdîşî ey, şeş rojî yew festîval organîze kerdîbî.¹⁸ Kemal Mezher Ehmed seba ey vano, “*Eskerê tarîxê kurdan ke nêameyo nasnayîş*”.

3.1.3 Dr Ehmed Nafîz Beg (1899 - 1968)

Dr. Ehmed Nafîz Beg Paxir Maden ra lajê Mela Wisivî yo. Wendîşê xo yo verîn Maden de, yo mîyanîn Diyarbekir de, yo berz zî Unîversîta Îstanbulî de waneno. Uca Keyeyê Cemîl Paşayan, Keyeyê Bedirxanîyan û Dr Fuad Berxoyî de embazê keno.

Serrê 1923î de şaxê komela Azadî de ca gêno û beno doktorê alayîya tirkan. Serewedaritîşê 1925î de, pa babî û merdimanê xo ya ca gêno. Kurdan şer kerdo vîn, Dr Nafîz û babî zî kewtî zîndan.

Serrê 1928î de, Dr. Nafîz zindan ra vicîyeno teber. Embazî û dostî ey şîbî Binê Xete û uca de komela Xoybûn ronaybî. Badê serewedaritîşê Agirîyî her cayê Kurdîstanê Tirkîya de teda zêdîyena. Naçarê ver Dr Ehmed Nafîz çengleyê birayê xo yê qicî Nûredîn ke hema yewindes serre yo geno, pa Arif Ebasî û cinîya 1 êlule 1930î de Entab ra vîyareno Heleb.

Dr. Ehmed Nafîz bi hetkarîyê kurdan a şino Şam. Keyeyê Elî Zilfo Axayî de, benî meyman. Tîya de Mîr Celadet Bedirxan, Ekrem Beg û Qedrî Begê Cemîlpaşayan, Haco Axa, Qedrî Can, Hemza Begê Miksî, Memdûh Selîm Beg, Mistefa û Bozanê Berazîyan naskeno û beno endamê Xoybûn.

18 “Wisif Zozanî”, Mehemed Elî Ewnî, Nûbihar, humara 118, r 5-10

Doktor Şam de muayenexaneyek akeno. Tîya de “Komela Hetkarîyî ya Kurdanê Belengazan” abena. Sereyê amnanî 1932î de Dr. Ehmed Nafiz beno serekê na komeleyî ya Şamî. Hesen Axa Haco zî beno serekê yê Cizîrî. Kurdê veyşan û teyšanî ke tirkan vera remay û ameybî Binê Xete, hetkarîyê înan kenî.

1932 ra pey Bedirxanî destê xo Xoybûn ra ancenî. Şam û Beyrûd de dest bi xebata ziwan û vetîşî Hawar, Ronahî, Stêr û Roja Nû kenî. Dr. Nafiz zî pa înan a hewildano.

Peynîyê 1932î de, Dr. Nafiz beno doktorê hukmatê Firansizan û dewa Eyndîwerê ke, nêzdiyê sinorê Tîrkiya û Iraqî de ya muayenexaneyek akeno. Tîya de şarî tedawî keno.

Wexta ke kovara Hawar 15 gulane 1932 de çap û vila bî, êdî Dr. Nafiz kuncika doktoreyî de nuştê û persê wendoxanê Hawar yê ke sihetî ser o bîyî, cewab dano nînan.

1940 de, Dr. Ehmed Nafiz bajarê Qamişlo de ca gêno û tede kilînîkek akeno, şew û roj nêweşanê Cizîrî tedawî keno. Her pancşeme şino nêweşê Amûdê belaş tedawî keno.

1946î de Komela Xoybûn şiyena ra. Serekeyî Dr. Ehmed Nafizî de Komela Azadî û Yewîyîya Kurdan nîyena pêra. Badê weşiyayîşê Komara Mehabadî, na komele zî bena vila.

Sereyê 1950î de Dr. Nafiz, Medam Ivon a zewicîyeno. Lajê înan Cem Qahîre de maneno. Keynayan ra Hulya ha Kanada û Leyla zî Beyrûd de ciwîyena.

Serrê 1960î de Dr. Nafiz nêweş kuweno, şino Heleb. Tîya de kilînîkek akeno. 1968î de şino Beyrûd ke Nêweşxaneyê Amerîka de tedawî bibo. Uca şino rehma Homay. Medam Ivon wesîyetê ey ana ca, tirmê ey Beyrûd ra ana, Dugîrê de de-fin kenî.

Ey bi hezaran xizan û belengazî belaş tedawî kerdîbî. Nê belengazî nêweşîyê surince, gerr, tîfo, ta û werem (tuberkuloz) ra pawitîbî.

Bêşik Dr. Ehmed Nafiz rêberê doktorê kurdan ê Cizîr bi. Şaro ke pîsî û gemarî ver merdê, tedawî keno û zafînê înan merg ra xelesneno. Doktorê emelîyatî nêbi, la naçarê ver her roj dades pîzeyê nêweşan qeleşnaynî, emelîyat kerdê.

Cîgêrayoxo erjîyaye yê Binê Xete, Konê Reş ey dano ma sinasnayîş:

“Ez bi çimê gelek kesan ke Xoybûn de gureyeyî ewnîya; keyeyê Cemîl Paşayî, Haco Axa, Berazîyan ra hetan Sînemxan, min nêdî û çew ra nêşnawitbi ke kesî vera Dr. Ehmed Nafiz yan Nûredîn Zazayî yew qala xerab vato/a. Dr. Ehmed Nafiz doktor û welatparêzê kurdan o ke ma çi rey xo vîr ra nêkenî”.¹⁹

19 Konê Reş, Qamişlo

Bajarê Qamişlo de bi nameyê Dr Ehmed Nafiz a, nêweşxaneyek awan bîyo. Dr Hiznî Haco no name, seba wefadarîyê ey dayo no nêweşxaneyî. Cizîr ra bi desan merdiman nameyê lajanê xo Ehmed Nafiz panayo. Rehmê Homay eyî ser o bo, wa cayê inan hemin cennet bo!

3.1.4 Nuredîn Zaza (1919-07.01.1988)²⁰

Birayê Dr Ehmed Nafiz Begî yo. Maden de yeno dinya, Lozan de şino rehmê Homay. Dewletê Tirkîya teda kekeyê ey kena. Deyax nêkenî, kekeyê xo dima 1930î de şino Binê Xete. 1938î de pa Cîgerxwîn, Qedrîcan, Osman Sebrî û kekeyê xo ya **Kulûbê Ciwananê Kurdan** ronaybî. Unîversîteyê Lozanî de masterê xo keno. Wiesbadenê Almanya de pa 17 embazanê xo yê kurdan, **Komela Wendekaranê Kurdan ya Ewropa** roneno. Kurdan reya verîn a ke Ewropa de yew komele akerdibî.

1956î de agêyreno Suriya. Beno serekê Partîya Demokrat a Kurdîstanê Suriya (PDKS). Unîversîteyê Şamî de zî dersdarey keno. Serranê 1960 de Suriya, Lubnan, Urdun û Iraq de kuweno hepis. Haketî ey Hawar û Ronahî de bi nameyê Nûredîn Ûsîfî ya weşanîyayî.

Serrê 1972 de Gilberte Fevre ya zewijîyeno û tira lajêk peyda beno, Cengo. 1982î de kitabê xo “Ma vie Kurde” (Ciwîyê Mino Kurdî) nuseno. Ciniya ey cirê redakte û çap kena. Nuredîn Zaza û kirdê Sêwregî Yilmaz Guney pîya benî ronayoxê Enstitûya Kurdî ya Parîsî. Mîr Celadet Bedîrxan, seba ey vato, “O Çexovê Kurdan o”.

3.1.5 Arîf Ebas (1900-19.3.1984)

Madenij o. Îstanbul de Unîversîteya Zîretî wendo. O zî Komela Hêvî de xebitîyayo.

Dr Ehmed Nafiz, Nuredîn Zaza, Şewket Zulfî Beg, Mewlana Rifat Begzade û pa cinî û lajê xoya piştik a serrê 1930î de vîyarenî Binê Xete.²¹ Hem beno endamê Xoybûnî, hem zî 1946 ra pey Komela Azadî û Yewiyîyê Kurdan de beno hesabdar. O, heta peynîyê emrê xo uca de maneno. Lajê ey Dr Dara, riyeçê Dr Ehmed Nafiz Begî ra şîyo, Lezgîn zî hema ho Binê Xete de ciwîyeno. Lezgîn hîrê heme lajanê xo zî merdimanê xoya zewejneno. Tira Ebas Rêzan ameyo nika ho Dîyarbekir de dersdarê keno.

20 Zaza Nuredîn, *Bir Kürt Olarak Yaşamım*, Peri, İstanbul

21 Zaza Nuredîn, *Bir Kürt Olarak Yaşamım*, Peri, İstanbul

3.1.6 Dr Nurî Dêrsimî (1890 - 22 tebaxe 1973)

Dêrsim de Komela Heskerdoxanê Kurdîstanî, Komela Hêvî ya Wendekaranê Kurdan û Komela Berzbîyayîşê Kurdan de sermîyan bîyo. Hereketê Qoçgîrî ra pey şino Dêrsim de xo seterneno. 1937 de seba hawarê Dêrsimî xo resneno Binê Xete.

O komela Xoybûn de xebitîyeno. Heleb de şino rehma Hoday û Efrîn de defin beno. Ma rê di kîtabî erjîyayeyî yadîgar kerdî. “Yadîgarê Mî” û “Tarixê Kurdîstanî de Dêrsim”.²²

3.1.8 Şêx Evdirehîm 1900-temmuze 1937

Birayê Şêx Seîdî yo. Ê teber a kirdkî, la keye de kurmanckî qal kenî.

Serewedaritîşê Kurdan yê 1925î de, tîfîngo verîn Pîran de o teqeno. Erzeno Madenî ser o, geno xo dest. Hetan payîzê 1927î paştê xo şaneno koyan. Hela ke şînî Binê Xete, serek o bîyo. Ef ra pey o zî agêyreno, kerdenê dewlete ke pêarqîlîyeno, 1933 de hêna şino Binê Xete. Vateyê ey o namdar, “*Pilonê xo ra vaci, teslîmbîyayîşê Şêx Evdirehîmî çin o*!”²³

Xoybûn, pa 15 çekdaran Şêx Evdirehîm (Cemîlê Seyda, Tewfîqê Seyîdxan, Şêx Mîzbahê Bokarbê, Şerreşê Mêrdînê, Yuzbaşî Yusuf Ziya Yıldırım ûêb) şawena gazîne Dêrsimî. Temmuze 1937 de rayîr ra, deştê Bismilî de yenî kîştîş.

3.2 Ef

Dewletê Tirkîyan ewnîyane ke se kena nêkena, nêşkêna vernîya xebatê Xoybûnî bigêro, ef vecena. Şêx Elîrîza û paştgêrî, tepeya agêyrenî erdê xo ser. Agêyrayîşê înan kêmaneya pîl ê kurdan mojnena ra. Herkes pêhesîyeno ke mîletê Kurd, hema fikrê îdareyê xoserî ra dûrî ya.

Meclîsa Tirkîya **16 gulane 1929** de qanûna efi, Rojnameyo Resmî de neşîr kena. Name “qanûnê efi” bi, la eslê xo de qanûnê teslîmbîyayîşî yê çekdaranê kurdan bi. Keyeyê Şêx Seîdî, Ehmed Begê Cibran, Hesên Began, Husên Efendî, Ehmedê Îskan, Emînê Pêrixanê heme peyser agêyrenî. Dewlete sîlehê înan tira gêna, yê xo nana nînan dest a û kena mîlîsê xo.

Mufetîş Abîdîn Ozmen, nîsana 1929î de lacê Şêx Seîdî Şêx Selahedînî rê bi destan mektubêk şaweno ke, “Dewlete, seba şîma qanûnê efi vecena. Şîma agêyrî ma erd zî, milk zî danî tu û merdimanî tu”. Şêx Selahedîn zî nêy ser gêyreno a şino Erzirom.

22 Dêrsimî, Dr Nuri, *Hatîratım*, Doz, İstanbul, 1997

23 Şêx Fexredînê Teharî, Dîyarbekir

3.3 Serewedaritişê Agirîyî

No serewedardeyîş bi destê Xoybûnî organîze bibi. Tîya de ma, kirdan ra çewî nêvînenî. Peynî de kurdî no şer zî kenî vîn. Nêy ra pey xebatê Xoybûnî vera-vera tepîya şina.

Dewlet badê şerî, doşê Koyê Agirîyî de mezeleko sembolik virazena û berkolle de wina dana nuştîş: *“Kurdîstano xeyalî, tîya de defîn bîyaye yo!”*.

4. TERTELEYÊ DÊRSIMÎ

Meclîsa Tirkîya, serrê 1935 de Qanûnê Tuncelî vecena. 4 çile 1936 ra hetan 1940, her cayê Dêrsimî veyşnena, kena xirabe. Şarî Dêrsimî qir kena û yê ke mendî şawena surgunan.

Hewt rêberê Dêrsimî 15.11.1937 Meydana Şireyî ya Xarpêtî de darde bîyî. Hewt heme zî kird bî. Goreya vateyan tirmê înan veşnayî û rojawanê bajarî de mîyanê yew weke de welê înan vay daya. Nê rêberî kirdan nê yî:

Seyîd Rizayê Ebasan û lajê ey Reşîk Husên, Seyîd Husênê Şêxan, Fındiqê Qamerê Wisifan, Hesenê Cebraylê Demenan, Hesenê Ulkîyeyê Kureyşan, Elîyê Mîrza Elîyê Kureyşan. Seyîd Riza û Seyîd Husên qala xo ya peyin de wina vanî:

“Ez nêskaya zuran û hîleyanê sima de sêrê sere, no mi rê bî derd. Mi ki vera sima de çok ronêna, wa no ki sima rê bibo derd.” Seyîd Riza 15.11.1937

“Xatir ve sima qomo! Ez zanen ke, yê ma la yo, yê sima ki qelfeo (qefle yo) ! Naynu ke teselîya xo ma ra gurete, nafa ki cêrenê ra sima ser. Mevazê ke axlerê Dêrsimî ke estî dare, ma xelesîme.” Uşênê Seidi (Seyîd Husên) 15.11.1937

5. KOMARA MEHABADÎ YA KURDAN

Komara Mehabad a Kurdan 22 çile 1946 de pa piştgerîya Sovyetan, Meydanê Çarçira yê Mehabadî de îlan bî. Serkomar Qadî Mihemed bi. Sereyê 1947 de Sovyetan piştgerîyê xo tepiya ant û komare şîya we.

Qazî Mihemed, Evdîlqasim Sedrî Qazî û Seyfî Qazî 31 adare 1947 de Meydanê Çarçirayî de darde benî. A komar ra seba kurdan marşa millî *“EyReqîb”* ya ke Dîldar bi sorankî nuştîbî manena. Na marşe nika bi kurmanckî zî wanenî. Malmîsanij û Roşan Lezgîn na marş açarnaya kirdkî, la hetan ewro hetê kirdan ra hema cayêk de nêameya wendiş.

Goreyê Prof. Dr. Kemal Mezher Ehmed, Qazî Mihemed zî pa vîst embazanê xo ya, bibî endamê Xoybûnî.

6. KOMELA AZADÎ Û YEWÎYÎYA KURDAN

1947 de kurdî Binê Xete de na komele saz kenî. Dr Ehmed Nafiz serek, Cigerxwîn sekreter, Arif Ebas zî hesabdarê komeleyî biyî.

Na komele çend çîyanê erjîyayan kena. Çewres wazname şawena San Fransisco. Çend qasidan û nuşteyanê xo resnena, Komara Mehabadî. Îngîlîzan û Emerikanîyan de yena pêhet.

Temsîlkarê nê dewletan vanî: “Şima embazî dewleta Mehabadî yî, şima embazî Sovyetî yî.” Sefirê Amerîka yeno keyeyê Dr Nafiz û vano, “Kamîran mi rê vato, hevsarê rêzanîyê kurdan, destê rojawan ra vicîyayo kewto destê rojhelatîyan. Ez wazena ca bikerî, no rasto yan nê.”

Dr Ehmed Nafiz nameyê komele ser o vano ke; “Nika mîletê ma kurdan ha zindanêk asinîn de girote ya. Roşnayî çî rey rîyê ma rê nêdano. Rojhelatî no zindan de, ma rê qulikêk akerda, coka ma pîyorin verê xo tadayo no roşnî. La eke rojawa bieşko ma rê berê xeyrêk akerda, ma pêro pîya xo çarnenî a heta.”

1947 de hêverî Komara Mehabadî û cuwa pey zî Komela Azadî û Yewîyîya Kurd şîyenî ra.²⁴

7. EWRO KIRDÎ

7.1. Grûba Xebate ya Vateyî

Dapancês serrîyo ke kirdanê Ewropa, seba standardkerdiş û averberdişê zîwanê kirdkî “*Grûba Xebate ya Vateyî*” naya pêra. Şeş serrîyo ke kombîyayîşanê xo bajaranî Kurdîstanî de pa embazanê welatî û metropolî ya virazena. Ez zî ha tede ya.

Hetan nika 35 kîtabê kirdkî û 37 humarî kovara Vateyî weşînayî û kerdî vila.

7.2. Înstîtutê Zîwan û Kulturê Kirmanckî yê Berlînî (IKK)

2001 de awa bîya. 20 kes dest erzeno ci ke na komele saz bikerî. 20.11.2001î de bi destûrê mehkemaya almanan Înstîtu karê xo dest pêkeno. Endamê nêy 27 kes î. Hetan nika zîwan, edebîyat û tarîxê kurdan ser o semîner û konferansî dayî. Kayê Hesrete dayo kaykerdiş. Wazenî ke seba perwerdekerdişê tûtan, kîtaban hadre û vila bikerî.

7.3. Prof. Mehmed Siddik Kaya

Kîtabê xo “*The Zaza Kurds of Turkey*” (Kurdê Zazayî yê Tirkîya) de kirdan dano nasnayîş. Reya verîn a ke yew nuştoto kird wareyê enternasyonâlî de kirdan

24 Cigerxwîn, *Jînenîgarîya Min*, APEC, 1995, r 263

- ke hema ra zî dinya de weş nêni sinasnayîş- ser o bi îngilizkî etnografîk yew etud kerdo. Lîteratûrê dinya de, qey ma kirdan a, bê çend meqaleyî ke filolojî ser o nusîyayî, hema zî çîkek nêameyo nuştîş.

Ma kîtabê ey ra pê hesiyên ke, kirdî “şarê cayî” yî. Ma eşkenî xo ra bivajî, ma şarê orijînalî yê Kirdane yî. Şarê ma tim na cografya ser o ciwîyayo û hema zî ma hê na cografya ser o ciwîyenî. Badê ke şarê bîn ameyî destnayo erdê ma ser, qismen bibo zî ma kulturê xo, edetê xo, ananê xo, erja xo, nasnameyê xo ya kulturî vîn nêkerdo û pawito.

Salih Begê Hênî, no halê ma wina ardibi ziwan, “**Ma welatê xo de bêwelatî**”.

Dewlete het de statuyê ma kirdan qet çînî yo. Kirdî ca beno est î, la ca yeno qet çîn î. Seba ke ma statuyê “şarê cayî” bigêrî, her çî ra ver ganî ma bibî endamê WCIP* î.²⁵

8. TÊVERNAYÎŞ

Eke ma se serra vîstin ra nat, xebatê komelane yan sazîyê bînî yê kurdan têveran, ma vînenî ke; destpêkê na seserre de kurdan mîyan de cayê kirdan, reqebetê kirdan, payayê kirdan esto. Ma no halê xo, mîyanê xebatê Komela Pîl û Qeyîm a Kurdîstanî de vînenî. Na komele ke şiyena ra, êdî zanaye û alîmê kirdan yan terkwelat benî, yan sey Mela Ehmedê Xasî badê surgunê ya zaf xo pawenî. Na komele seba kurdan mîladek a negatîf a. Ney ra pey zanayeyê kirdan, hîn kirdkî nênusenî. Tirkî, erebkî, fariskî, fransizkî, îngilizkî yan zî kurmanckî nusenî.

Hereketê kurdan ê 1925î de kurdî wazenî ke seba mîletê xo statuyek bigêrî û coka, serewedarenî. Şer kenî vîn la heto bîn ra xo qezenkerde hesebnenî. Çunke reya verîne ke kurdî seba heqanê mîletî xo, warîştî pay û bîyî ganfeda. Şarê ma hetan serranê verînan zî, daîreyanê hukmatî de vatên, “*A serra ke ma da eskerê Kemalî rê!*” Goreyê sosyologan kurdî, xo tîya de serkewte vînenî.

Xoybûn tarîxê kurdan de organîzasyona polîtîk û modern a. Zaf cayê Kurdîstan de organîze bîya. Ewropa, Qahîre û Beyrûd de temsîlkarê Xoybûnî bibî yî. Propagandayê xo resneya çar hetî dinya ya. Waştî ke tenya erdê Tirkîya ser o dewleta xoser pêrano. Sazîyeke Kurdîstanî ya. Vengê xo resnayo dinya alem. Meselê kurdan, bîya meselê enternasyonalî.

25 Kaya, Mehmed S, *The Zaza Kurds of Turkey*, London, 2011

*World Council of Indigenous People (Konseya Şarê Cayîyan a Dinya)

9. QALA PEYIN

Sey her millet heqê kurdan zî esto ke xo bi xo îdare bikerî, qeder û ameyoxê xo bigirî xo dest. Eke Tirkîya raşta wazena bibo yew dewleta modern û demokratîk, her çî ra ver ganî milletê kurdan bişinasno û heqanê milî û demokratîk yê kurdan qebul bikero.

Hetanî ewro Tirkîya de kurmanc û kirdî sey yew miletî ciwîyayî. Kurmancî dest nerzî birayanê xo kirdan, o wext heqê kirdan esto ke xo ser o îdareyê xo biwazî û ameyoxê xo, bifînî xo dest.

Par Sempozyumê Ziwanê Kirdkî yê Universîteyê Çewlîgî de şert erzîyabi verê qalkerdoxan ke teblîxê xo wa ziwanê kirdkî ya nêdî. Homa pîl o, emser îdareyê unîversîteyî no şerto ecêb wedart!

Ma tarîxê xo, pê ziwanê xo ya nêusenî. Heyfê ma kirdan nîyo ke hema ra zî herindê tarîxê xo de, ma sanikanê şarî goşdarenî. Eke ma kirdî wazenî sey şarî, linganê xo ser o vinderî, ganî ma kirdî zî her tim, her ca de bi kirdkî ya bifikirî, qalî bikerî, bi kirdkî biwanî û binusî. Vateyê verînanê ma ya “Dar pê gilane xo gurrena”.

Nê bi kirdkî Televîzyonê ma esta, nê bi kirdkî radyoyê ma esta û nê zî bi kirdkî rojnamê mayo rojane esto. Aşme de ma pê di humarê rojnamê Newepelî ya qîmê xo anî!

Hetan davîst serre kirdkî serbest nêbo û nêbo ziwanê perwerdeyî; neslê ma ra zî bivîyaro, o wext şarî ma ziwanê xo do xo vîra bikero.

Beyanatê UNESCO (19 sibate 2012) gore “*Kirdkî ha sekrat de ya*”. Eke vernî ci nêgêrîyo nêzdî ra darîyena we û bena vîn. Êdî ziwanê kirdkî, beno yew ziwano vînbîyaye û merde. Ma ke o çax vajî kirdkî ziwano xoser o, çî bibo? Nêvajî kirdkî dîyalekta kurdî ya se beno! Kirdî zî pa ziwanê xoya benî vîn û benî tarîx

KAYNAKÇA

- Alakom, Rohat, *Xoybûn Örgütü*, Avesta, İstanbul, 2011
Aras, İlhami, *Adım Şeyh Said*, İlke, İstanbul, 1997
Ateşoğulları, Kamil, *Ölüm Cezası*, Doruk, Ankara, 1997
Aybars Ergün, *İstiklal Mahkemeleri*, Ayraç, Ankara, 2009
Aydın, Osman, *Kürt Ulus Hareketi*, Doz, İstanbul, 2006
Aygün, Hüseyin, *Eve Tarîxê Ho Têrî Amaene*, Tîj, İstanbul, 2007
Bayrak, Mehmet, *Şark Islahat Planı*, Özge, Ankara, 2009

Bedirhan, Kamîran Ali, *Kürdistan Kartalı*, Mezopotamya, İstanbul, 2002
Bedirhan, Prens Sureyya Bedirhan, *Kürt Davası ve Hoybun*, Med, İstanbul, 1994
Bulmuş, Ahmet, *Çevlikte Yaşadılar*, Çapxaneyâ Güner, Ankara, 2009
Cigerxwîn, *Jînenîgarîya Min*, APEC, 1995
Cigerxwîn, *Dîwana Yekan û Sewra Azadî*, Deng, İstanbul, 1991
Çem, Munzur, *Dêrsim Merkezli Kürt Aleviliği*, Vate, İstanbul, 2009
Dêrsimî, Dr Nuri, *Hatıratım*, Doz, İstanbul, 1997
Dêrsimî, Dr Nurî, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, Doz, İstanbul, 1992
“Ehmedê Dirihî”, Yado, *Kovara Vate*, humara 34, İstanbul, 2010, r 26-44
“Ehmed, Kemal Mezher” *Di Belgeyên nehênî yên Brîtanyayê de Endamê Xoybûnê*, 2011
Elî Ewnî, Mihemed, *Kovara Nûbihar*, hûmara 116, r.88, İstanbul
Eriş Tahsin-Özsoy Felat, *1925 Kürt Direnişi*, Pêrî, İstanbul, 2007
Evren, Dursun, *Koçgiri Kürt Aşiretleri*, Perî, İstanbul, 2008
Hîşyar Serdî, Hesên, *Görüş ve Anılarım*, Med, İstanbul, 1994
Kaya, Mehmed Salih, *The Zaza Kurds of Turkey*, London, 2011
Kürt Talebe Hêvî Cemiyeti, *Hîngerê Zimanê Kurdî*, bgst, İstanbul, 2008
Malmîsanij, *Bitlisli Kemal Fevzi*, Stockholm, 1993
Malmîsanij, *Dîyarbekir’de Kürt Ulusçuluğu*, Vate, İstanbul, 2010
Malmîsanij, *Kürt Talebe-Hêvî Cemiyeti*, Avesta, İstanbul, 2002
“Mele Xalid”, *Fehmî Fırat Kîye*, Kovara Bîr, Humara 7, İstanbul, 2007, r 213
“Seîd Verroj”, *Dr Fuad*, Kovara Bîr, Humara 7, İstanbul, 2007, r 191-196
Zaza, Nureddin, *Bir Kürt Olarak Yaşamım*, Perî, İstanbul, 2000
Zekî Beg, Mehammed Emin, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, Nûbihar, İstanbul, 2011
“Wisif Zozanî”, *Ji bo yekîtiya zimanê Kurdî*, Humara 116, İstanbul, r 88-90
“Wisif Zozanî”, *Mihemed Elî Ewnî*, Nûbihar, Humara 118, İstanbul, r 5-10

9. QALA PEYIN

Sey her millet heqê kurdan zî esto ke xo bi xo îdare bikerî, qeder û ameyoxê xo bigirî xo dest. Eke Tirkîya raşta wazena bibo yew dewleta modern û demokratîk, her çî ra ver ganî milletê kurdan bişinasno û heqanê milî û demokratîk yê kurdan qebul bikero.

Hetanî ewro Tirkîya de kurmanç û kirdî sey yew miletî ciwîyayî. Kurmançî dest nerzî birayanê xo kirdan, o wext heqê kirdan esto ke xo ser o îdareyê xo biwazî û ameyoxê xo, bifînî xo dest.

Par Sempozyumê Ziwanê Kirdkî yê Universîteyê Çewlîgî de şert erzîyabi verê qalkerdoxan ke teblîxê xo wa ziwanê kirdkî ya nêdî. Homa pîl o, emser îdareyê unîversîteyî no şerto ecêb wedart!

Ma tarîxê xo, pê ziwanê xo ya nêusenî. Heyfê ma kirdan nîyo ke hema ra zî herindê tarîxê xo de, ma sanikanê şarî goşdarenî. Eke ma kirdî wazenî sey şarî, linganê xo ser o vinderî, ganî ma kirdî zî her tim, her ca de bi kirdkî ya bifikirî, qalî bikerî, bi kirdkî biwanî û binusî. Vateyê verînanê ma ya “Dar pê gilane xo gurrena”.

Nê bi kirdkî Televîzyonê ma esta, nê bi kirdkî radyoyê ma esta û nê zî bi kirdkî rojnamê mayo rojane esto. Aşme de ma pê di humarê rojnamê Newepelî ya qîmê xo anî!

Hetan davîst serre kirdkî serbest nêbo û nêbo ziwanê perwerdeyî; neslê ma ra zî bivîyaro, o wext şarî ma ziwanê xo do xo vîra bikero.

Beyanatê UNESCO (19 sibate 2012) gore “*Kirdkî ha sekrat de ya*”. Eke vernî ci nêgêrîyo nêzdî ra darîyena we û bena vîn. Êdî ziwanê kirdkî, beno yew ziwano vînbîyaye û merde. Ma ke o çax vajî kirdkî ziwano xoser o, çî bibo? Nêvajî kirdkî dîyalekta kurdî ya se beno! Kirdî zî pa ziwanê xoya benî vîn û benî tarîx

KAYNAKÇA

Alakom, Rohat, *Xoybûn Örgütü*, Avesta, İstanbul, 2011

Aras, İlhami, *Adım Şeyh Said*, İlke, İstanbul, 1997

Ateşoğulları, Kamil, *Ölüm Cezası*, Doruk, Ankara, 1997

Aybars Ergün, *İstiklal Mahkemeleri*, Ayraç, Ankara, 2009

Aydın, Osman, *Kürt Ulus Hareketi*, Doz, İstanbul, 2006

Aygün, Hüseyin, *Eve Tarîxê Ho Têrî Amaene*, Tîj, İstanbul, 2007

Bayrak, Mehmet, *Şark Islahat Planı*, Özge, Ankara, 2009

Bedirhan, Kamîran Ali, *Kürdistan Kartalı*, Mezopotamya, İstanbul, 2002
Bedirhan, Prens Sureyya Bedirhan, *Kürt Davası ve Hoybun*, Med, İstanbul, 1994
Bulmuş, Ahmet, *Çevlikte Yaşadılar*, Çapxaneyâ Güner, Ankara, 2009
Cigerxwîn, *Jînenîgarîya Min*, APEC, 1995
Cigerxwîn, *Dîwana Yekan û Sewra Azadî*, Deng, İstanbul, 1991
Çem, Munzur, *Dêrsim Merkezli Kürt Aleviliği*, Vate, İstanbul, 2009
Dêrsimî, Dr Nuri, *Hatıratım*, Doz, İstanbul, 1997
Dêrsimî, Dr Nurî, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, Doz, İstanbul, 1992
“Ehmedê Dirihî”, Yado, *Kovara Vate*, humara 34, İstanbul, 2010, r 26-44
“Ehmed, Kemal Mezher” *Di Belgeyên nehênî yên Brîtanayê de Endamê Xoybûnê*, 2011
Elî Ewnî, Mihemed, *Kovara Nûbihar*, hûmara 116, r.88, İstanbul
Eriş Tahsin-Özsoy Felat, *1925 Kürt Direnişi*, Pêrî, İstanbul, 2007
Evren, Dursun, *Koçgiri Kürt Aşiretleri*, Perî, İstanbul, 2008
Hîşyar Serdî, Hesên, *Görüş ve Anılarım*, Med, İstanbul, 1994
Kaya, Mehmed Salih, *The Zaza Kurds of Turkey*, London, 2011
Kürt Talebe Hêvî Cemiyeti, *Hîngerê Zimanê Kurdî*, bgst, İstanbul, 2008
Malmîsanij, *Bitlisli Kemal Fevzi*, Stockholm, 1993
Malmîsanij, *Dîyarbekir’de Kürt Ulusçuluğu*, Vate, İstanbul, 2010
Malmîsanij, *Kürt Talebe-Hêvî Cemiyeti*, Avesta, İstanbul, 2002
“Mele Xalid”, *Fehmî Fırat Kîye*, Kovara Bîr, Humara 7, İstanbul, 2007, r 213
“Seîd Verroj”, *Dr Fuad*, Kovara Bîr, Humara 7, İstanbul, 2007, r 191-196
Zaza, Nureddin, *Bir Kürt Olarak Yaşamım*, Perî, İstanbul, 2000
Zekî Beg, Mehammed Emin, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, Nûbihar, İstanbul, 2011
“Wisif Zozanî”, *Ji bo yekîtiya zimanê Kurdî*, Humara 116, İstanbul, r 88-90
“Wisif Zozanî”, *Mihemed Elî Ewnî*, Nûbihar, Humara 118, İstanbul, r 5-10

ZAZACA MEVLİDLER VE MÜZİKAL OLARAK İCRA EDİLİŞ TARZLARI

Mehmet TIRAŞCI

Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk Din Mûsikîsi Anabilim Dalı
Araştırma Görevlisi, mtirasci@hotmail.com

- **Özet:**

Günümüz İslam dünyasında icrâ edilen en önemli dini ritüellerden biri mevlidlerdir. Hemen her İslam toplumunda bir gerçeklik olarak varlığını sürdüren bu mevlidler üzerinde birçok araştırma yapılmasına rağmen, ülkemizin doğusunda bulunan mevlidler ciddi bir bilinmezlik içerisinde. Son iki yıldır Güneydoğu ve Doğu Anadolu bölgesinde yaptığımız araştırmalar neticesinde, özellikle son yıllarda çok sayıda mevlid yazıldığını ve icra edildiğini öğrendik. Bunlardan tespit ettiğimiz kadarıyla Türkçe'den başka dillerde icra edilmekte olan mevlidler, yirmisi Kürtçe, altısı Zazaca ve biri Arapça olmak üzere toplamda yirmi yedi kadardır. Bu tebliğimizde, Güneydoğu ve Doğu Anadolu bölgesinde icra edilen veya burada yazılan Zazaca mevlidler, bunların merasimleri ve müzikal icrâsı üzerinde duracağız.

- **Anahtar Kelimeler:**

Zazaca, Mevlid, Mûsikî, Dini Ritüel.

- **Abstract:**

In Islamic world of today, Mevlids are one of the most religious rituals. Although a lot of research on these as a reality that has existed in almost every Islamic society, mevlids to the east of the country is in a serious uncertainty. Southeastern and Eastern Anatolia region of the last two years as a result of our research, especially in recent years, we have learned mevlid written and is being executed. Which is being conducted

as far as we found them mevlid languages other than Turkish, twenty-seven with a total of twenty Kurdish, six of the Zaza language, and Arabic is one. In my notification, I will focus on the execution of their ceremonies and musical in Zaza language mevlids of Southeastern and Eastern Anatolia region performed.

● Key words:

Zaza Language, Mevlid, Music, Religious Rituals

1. GİRİŞ

İslam devletinin kurulması ve gelişmesi ile insanların kültür ve sanat hayatında büyük değişimler meydana gelmiştir. İnsanın içindeki güzeli arama duygusu ile ortaya çıkan sanatlar, çeşitli şekillerde zuhür etmiş ve bu gerçekleşirken içinde bulunduğu ortamlardan etkilenmiştir. Hiç şüphesiz, Hz. Peygamber ve ümmetin ona olan sevgisi, İslam sanatlarını etkileyen ve bu sanatlara kaynaklık eden en mühim unsurlardandır. İslam edebiyatında da, Hz. Peygamber konulu birçok eser vücûda gelmiştir. Hilye, Muhammediyye, Siyer, Şefaatname, Şemal ve Mevlid bunlardan sadece birkaçıdır.

Mevlidin kelime anlamı; doğma, velâdet, doğum yeri ve doğum zamanı demektir. Bu kelime zamanla özel bir anlam kazanarak, tek başına kullanıldığında Hz. Peygamberin doğumu manasına gelmiştir.¹ Terim anlamı olarak ise mevlid; İslam edebiyatında, temel konu olarak Peygamber Efendimiz (s.a.v)'in doğumunu konu alan fakat aynı zamanda genel manada onun nurunun yaratılmasından, doğumundan önce meydana gelen olaylardan, doğumu ile meydana gelen mucizelerden, nübüvveti öncesi ve sonrası yaşananlardan, miraç hâdisesinden ve vefatından bahseden manzum ve mensur eserlere verilen isimdir.² Mevlid metinleri genellikle mesnevî nazım biçimi ile yazılmıştır. Hemen hemen benzer bölüm başlıkları bulunan bu mevlidler yaklaşık 600 ile 1400 beyit arasında telif edilmiştir.³

1 Şemseddin Sami, *Kâmus-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2010, s. 1433.

2 Mevlidle alakalı eserleri incelediğimizde tanımının aşağı yukarı şu şekilde yapıldığını gördük: Hz. Peygamberin doğumunu anlatan manzum eserlere denir. Hâlbuki Mevlidleri incelediğimizde içeriğinde yalnızca Hz. Peygamberin doğumunun anlatılmadığı açıktır. Bu, ancak mevlidin kelime anlamı olabilir. Bu tebliğ notunda incelediğimiz mevlidlerde de görülecektir ki; daha birçok konu mevlidlere kaynaklık etmiştir. Bizim kanaatimizce Hz. Peygamberin doğumu hadisesi mevlidlerin temel konusudur. Fakat tek konusu değildir. Zira örneklerden bu anlaşılmaktadır. İkinci mevzu ise, Mevlidler incelendiğinde genelinin manzum olmasının yanında mensur olan edebi eserler de vardır. Dolayısıyla genel tanımların dışına çıkıp biraz farklı bir tanım yapmayı daha uygun bulduk. Bu konuyu İslam Edebiyatı ile meşgul olan hocalarımızın takdirlerine sunuyoruz.

3 Mustafa Tatcı, "Mevlid Türüne Dair Bazı Değerlendirmeler", *600. Yılında Bir Kutlu Doğum Şaheseri, Uluslar Arası Mevlid Sempozyumu*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Bursa 2009, s. 132.

İlk örnekleri X. yy'da görülmeye başlanan mevlidler, Müslümanlar tarafından rağbet görmüş ve birçok dilde yazılarak günümüze kadar ulaşmıştır. Ülkemizde ise, yer yer dindeki yeri ile tartışmalara maruz kalsa da, toplumumuzda bir gerçeklik olarak kendini göstermektedir. Hatta Anadolu'da güzel sesli iyi bir mevlidhan, hep el üstünde tutulmuş, kimi zaman imam-hatipler dîni bilgisi ile değil, iyi mevlid okuması ile değerlendirilir hale gelmiştir.

Bu çerçevede mevlid hakkında birçok araştırma yapılmış, birçok farklı branşta incelemeler mevzu olmuş, hatta bu konuda sempozyumlar düzenlenmiş ve bunlar kitap olarak da neşredilmiştir. Bununla beraber ülkemizin doğusunda ve güneydoğusunda okunan mevlidler hala araştırılmaya muhtaçtır. Son iki yıldır bulunduğunuz Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yaptığımız araştırmalar neticesinde halen icra edilen yirmi yedi adet mevlid tespit ettik. Bunlardan altısı Zazaca, biri Arapça ve yirmisi Kürtçedir. Bu mevlidlerin metin incelemesini ve okunuşlarını inceleme fırsatı bulduk.⁴

Bu tebliğimizde öncelikle, İslam edebiyatında ortaya çıkan mevlidlerin tarihi hakkında kısa bir bilgi verdikten sonra, sırası ile günümüzde halen icrâ edilen Zazaca mevlidlerden ve bunların nasıl icra edildiğinden bahsedeceğiz.

2. TARİHTE İLK MEVLİDLER VE MEVLİD MERASİMLERİ

Hiz. Peygamber (a.s.), Mekke-i Mükerrreme'de Suku'l-Leyl denilen çarşıda "Şu'ab-ı Tâlib" veya Zukâk-ı Mevlid" denilen sokakta Rebiülevvel ayının 12. günü, 571 senesinde dünyaya gelmiştir.⁵ Bu kutlu olay, İslam dünyasında da aynı tarihin seneyi devriyesinde kutlanmış ve bu hadiseden ilham alan Müslümanlar Hiz. Peygamberin dünyaya gelişi anısına mevlidler yazmıştır.

Tarihte ilk mevlidler Arap dünyasında ortaya çıkmıştır. Bu isimle ortaya çıkan ilk eser; Ebu'l-Ferec el-Cevzi'nin Mevlidü'n-Nebî veya Arus isimli eseridir.⁶ Merasim şekline dönüşmesi ise Mısır Fatimî Devleti'nde Muiz Lidinillah (972-975) zamanındadır. Bu tarihten itibaren mevlid merasimleri resmi olarak kut-

4 İsimlerini zikretmeden örnek vermek gerekirse, son yıllarda mevlid ile ilgili birkaç tane sempozyum düzenlenmiştir. Bunlara ait tebliğ notlarını incelediğimizde, mevlidlerin tarihi, müellifleri, edebi yapısı, müzikal incelemeleri vs. gibi konular ele alınmıştır. Yüzlerce mevlid ismi zikredilirken, halen ülkemizde başka dillerde var olan onlarca mevlid hakkında bir bilgiye rastlayamadık. Niyetimiz kimseyi zemmetmek değildir. Bilakis bu, çalışmamızın amacını oluşturmaktadır. Gün yüzüne çıkmamış bu eserleri tanıtabilirsek, bizim için yetecektir.

5 Halil Can, "Dini Müsiki Ders Notları, Mevlid", *Müsiki Mecmuası*, İstanbul 1974, Yıl; 26, Nu. 292, s. 23.

6 Süleyman Eroğlu, "Edebi Bir Tür Olarak Mevlidler, Şekil Özelliklerine Dair Bazı Değerlendirmeler." *Yazılışının 600. Yılında Bir Kutlu Doğum Şaheseri, Uluslar Arası Mevlid Sempozyumu*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Bursa 2009, s. 101.

lanmıştır. Bununla birlikte mevlid, tasavvuf çevrelerinde Mısır başta olmak üzere Arap dünyasında, Hz. Peygamberin yanında velilerin doğum yıl dönümlerini de kapsayacak şekilde geniş bir anlam kazanmıştır. Bir ara resmi mevlid merasimleri yasaklansa da, Erbil Atabeği Muzafferüddin Kökböri (1190-1233) zamanında tekrardan resmi olarak kutlanılmaya başlamıştır.⁷ Yeniden başlayan pek ihtişamlı ve parlak bu mevlid merasimlerinde, Endülüs'ün ünlü hadis âlimi İbn Dihye (ö. 1236)'nin, İslam âleminde ilk mevlid manzumesi olarak kabul edilen *Kitâbü't-Tenvîr fî Mevlidi's-Sirâci'l-Münîr* adlı eseri okunmuştur.⁸

Türk Edebiyatı'nda ise, Türkçe olarak yazılan ilk mevlid; Ahmed Fakih (ö. 1252)'in *Çarbnâme* adlı eseridir.⁹ Bundan başka Türk İslam edebiyatında iki yüzden fazla mevlid eseri vardır.¹⁰ Ayrıca Türk edebiyatında bunlardan başka mevlide benzer Muhammediyye isimli eserler de ortaya çıkmıştır.¹¹ Osmanlı coğrafyasında en çok yayılan ve okunan mevlid ise şüphe yok ki, Sultan Yıldırım Bayezid Han'ın imamı olan Süleyman Çelebi'nin (ö. 1410) *Vesiletü'n-Necât* isimli eseridir. Emir Sultan'a (ö. 1429) mensup bir mutasavvıf olan Süleyman Çelebi'nin mevlidinde, bu yönde işaretler bulunmakta ve ayrıca Aşıkpaşa'nın (ö. 1333) *Garibnâme*'si ve Erzurumlu Mustafa Darîr'in (ö. 14. yy) *Siyer-i Nebî*'sinden etkilenmeler bulunmaktadır.¹²

Zamanla Türkler arasında da rağbet kazanan mevlidler Sultan III. Murad Han zamanında 1587 senesinde resmen devlet teşrifatında yer almıştır.¹³ Mevlid merasimlerine olan ilginin artması ile 1676 yılında Tevkî Abdurrahman Paşa tarafından yapılan bir "Kanunnâme" ile bu merasimler bir nizâma bağlanmış ve yine Osmanlı'da saraydan başka Mekke'de Hz. Peygamberin doğduğu evde mevlid merasimi yapılmıştır.¹⁴

Osmanlı'nın yükselişte olduğu yıllarda mevlid merasimi oldukça debdebeli ve teferruatlı bir biçimde gerçekleşiyordu. Sultan Ahmed Camii'nde Rebiülevvel ayının on ikinci gecesi, padişahın da katıldığı bir merasim düzenleniyor, bu merasimde devrin en ünlü mevlidhanları tarafından mevlid okunuyordu. Tören

7 Ahmet Özel, "Mevlid", *Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara 2004, XXIX, 475.

8 Nuri Özcan, *Türk Din Mûsikîsi Ders Notları*, İstanbul 2001, s. 36.

9 Hasan Aksoy, "Mevlid; Türk Edebiyatı", *Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara 2004, XXIX, 482.

10 Ayrıntılı bilgi için bkz. Hasibe Mazioğlu, "Türk Edebiyatında Mevlid Yazan Şairler", *Türkojoloji Dergisi*, 1974, c. VI, sa. I, s. 31-62; Necla Pekolcay, *İslamî Türk Edebiyatı*, İstanbul 1981, s. 206-207.

11 S. Nüzhet Ergun, *Türk Mûsikîsi Antolojisi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1942, s. 12.

12 Özcan, *Türk Din...*, s. 37.

13 Özcan, *Türk Din...*, s. 35.

14 Ayhan Altınkuşlar, Ruhi Kalender, Nuri Özcan, *Dinî Mûsikî 1*, Kalem Yayınları, Ankara 1996, s. 67.

sırasında şerbet ve şeker dağıtılıyor, tören sonunda da mevlidhanlara kıymetli hediyeler veriliyordu. Osmanlının son dönemlerinde bu törenler saray içinde de yapılmaya başlanmıştı.¹⁵

Ayrıca Osmanlı'da, kadınlar arasında "İstanbul Mevlidi" adında bir menkıbe okunuyordu. Bunlardan başka Mevlid-i Ali, Mevlid-i Fâtıme, Mevlid-i Hasan ve Mevlid-i Hüseyin adında mevlidler de yazılıp okunmuştur. Fakat bu mevlidler belli zamanlar ve bir kısım insanlardan başkasına hitap etmemiştir.¹⁶

3. ZAZACA MEVLİDLER

Ülkemizde bulunan Zaza kökenli vatandaşlarımız tarafından yazılmış altı adet mevlid tespit ettik. Bunların ilki ve en meşhur olanı Ahmed b. Hasan el-Hâsî (Mela Ehmedé Xasî)'nin mevlididir. Bunları sırası ile şöyle sıralayabiliriz:

3.1 Ahmed el-Hâsî, *Mevlid*

Ahmed Hâsî, 1866 yılında Diyarbakır'ın Lice ilçesi Has köyünde dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini babası Molla Hasan'dan almıştır. Kendi köyünde bulunan müderrislerden ders aldıktan sonra asıl eğitimini Diyarbakır Ulu Câmii yanında bulunan tarihi Mesûdiye Medresesi'ndeki Müftü Hacı İbrahim Efendi'nin rahle-i tedrisinde tamamlamış, icazet almıştır. Daha sonra yaklaşık on yıl çeşitli memuriyetlerde bulunmuş ve sonrasında Diyarbakır müderrisliğine atanmıştır. Bir süre sonra Lice müderrisliğine gelir ve sonrasında Lice müftüsü olur. İki yıl görev yaptıktan sonra cumhuriyetin kurulması ile görevinden istifa eder. Nakşibendî tarikatına müntesip olan Ahmed Hâsî aynı zamanda bu tarikatta hilâfet makamına yükselmiştir.

Siyasi iktidar ile yer yer anlaşmazlık yaşayan Ahmed Hâsî birkaç yılını da sürgünde geçirmiştir. Sonrasında serbest kalsa da baskıların artması sebebi ile Hezan'a yerleşerek burada yaşamının sonuna kadar mütevacı bir hayat yaşamıştır. 1951 yılında vefât ederek burada toprağa verilmiştir.

Ahmed Hâsî'nin *Mevlid*'i ilk olması açısından önemli bir kaynaktır. Eser, *Vesiletü'n-Necât* ile karşılaştırıldığında, Kürtçe mevlidlere göre daha edebî¹⁷ bir yapıya sahiptir. On dört bölümden oluşan eser; Fâilâtün Fâilâtün Fâilün vezni ile yazılmıştır. Yirmi dokuz sayfa ve selam-salât bölümleri hâriç üç yüz elli bir

15 Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1951, II, 521-522.

16 Pakalın, *Osmanlı...*, s. 524.

17 Eserin edebî yapısı için bkz. Adnan Oktay, "Klasik Edebiyat Teknikleri ile Bir değerlendirme: Melaye Ehmedé Xasî'nin Kırmancca (Zazaca) Mevlidi", Zaza Halkı; Tarih, Dil, Kültür ve Kimlik Sempozyumu Tebliğ Notu, Erivan 2011.

beyitten oluşan *Mevlid*'in orijinal nüshası 1898 yılında Diyarbakır'da yayınlanmıştır. Bu matbû nüshanın baş sayfasında bulunan ibâre şöyledir: “*Diyâr-ı Bekir Vilâyet-i Celîlesine tâbî* Lice Kazası’na mülhak Hezan karyeli Mekrûmetlû Ahmed el-Hassî Efendi’nin Zaza lisânı ile te’lif ettiği işbu *Mevlid-i Şerif*... *Vilâyet-i mezkûre Litografya matbaasında tab’ ve neşr edildi.*”¹⁸ Günümüze kadar birçok baskısı yapılan bu eserin bahsettiğimiz ilk neşrine ait kapak resmi şöyledir:

Resim 1: Ahmed el-Hâsî'nin *Mevlid*'i

Salât kısımlarını da başlık zannederek, bazıları *Mevlid*'i on altı bölüm olarak tasnif etse de incelememiz sonucu on dört başlıktan müteşekkil olduğunu gördük. Bölüm içeriği olarak ise diğer mevlidlerden çok farklı değildir. Her birine “bahis” denilen bölümler şu konuları içerir: Hamdele, mevlid okumanın fazileti, Allah’ın ezeliliği, kâinatın yaratılışı, Allah’ın kaleme yazmayı emretmesi, Âdemî nurun yaratılması, Âdem (a.s.)’in Cennet’ten kovulması, Hz. Peygamberin anne ve babasının evliliği, Muhammed’i nûrun Âmine annemize intikâli, velâdet,

18 M. Tayyib Okıç, “Çeşitli Dillerdeki Mevlidler ve Süleyman Çelebi Mevlidinin Tercemeleri”, *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, 1975, sa. 1, s. 30.

doğum sırasında meydana gelen müzicevî olaylar, Hz. Peygamberin sütanneye verilmesi, vahyin nüzûlu ve mîraç, son olarak dua bölümü.¹⁹

3.2 Osman Esad Efendi; *Biyîşé Peygamberî*

Osman Esad Efendi, 1852'de Siverek'te dünyaya gelmiştir. Eğitiminin ardından çeşitli görevlerde bulunmuş, 1905'te Siverek müftülüsü olmuş ve bu görevi yirmi dört yıl devam ettirmiştir. 1903'te kaleme aldığı mevlidini neşretmek için teşebbüslerde bulunsa da buna ancak 1933'te Şam'da eserinin basılması ile muvaffak olmuştur. 1929 yılında vefat etmiştir.

Mevlid geleneğinin Sünnî kimseler arasında yaygınlaşması nedeniyle Osman Efendi güney lehçesinde bir mevlid yazma ihtiyacı duymuştur.²⁰ *Biyîşé Peygamberî* isimli bu mevlid eseri sekiz bölüm ve 196 beyitten oluşmaktadır. On birli hece ölçüsü ile yazılmış eseri farklı nüshaları bulunmaktadır. En son basımı 2007 yılında Kürt Enstitüsü tarafından "*Mevlido Dimili*" ismi ile basılmıştır.²¹

3.3 Mela Hunij, *Mevlid-i Peygamberî*

Mela Hunij, 1930'lu yıllarda Elazığ Palu'da bulunan Hun Köyü'nde dünyaya gelmiştir. Çeşitli şehirlerde eğitim gördükten sonra köyüne dönerek yirmi beş yıl imam-hatiplik yapmıştır. 1971'de tamamladığı *Mevlid-i Peygamberî*, beş bölüm ve 266 beyitten oluşmaktadır. Diğer mevlidlerden farklı olarak on altılı hece ölçüsü ile yazılmıştır. Mevlid eseri 2004 yılında İstanbul'da Vate Yayınevi bünyesinde neşredilmiştir.²²

3.4 Mela Kâmil; *Mevlid-i Nebî*

Mela Kâmil, 1938'de Bingöl'de dünyaya gelmiştir. Çeşitli yerlerde tamamladığı eğitiminin ardından imam-hatipliğe başlamış ve farklı yerlerde hizmet verdikten sonra Genç'in bir köyünde bu görevden emekli olur. 1999'da telif ettiği eseri *Mevlid-i Nebî*, on birli hece ölçüsü ile yazılmıştır ve 104 beyitten oluşur. 2003 yılında İstanbul'da neşredilmiştir.²³

19 Mela Ehmedé Xasî, *Mevlid (Editör: Huseyn Sîyabend)*, Hivda İletişim Yayınları, İstanbul 2012.

20 Zülfü Selcan, "Zaza Dilinin Tarihi Gelişimi", I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu Tebliğ Notu, Bingöl 2011, s. 14-15.

21 Murad Caşad, "Kirmanca(Zazaca) Mevlidler", *Günlük Gazetesi*, Tsz.; <http://www.baweri.com/>

modules.php?name=News&file=article&sid=717

22 Caşad, Kirmanca...

23 Caşad, Kirmanca...

3.5 Mele Muhammed el-Murâdânî el-Gencî, *Mevlid-i Zazakî*

Mele Muhammed el-Murâdânî el-Gencî, Bingöl Genç'in Muradan köyündendir. 1952'de dünyaya gelmiş ve ilk eğitimini babasından almıştır. Daha sonra Muş'ta eğitim görüp imam-hatipliğe başlamıştır. Emekliliğin ardından Bursa'ya yerleşmiştir ve hâlen burada müderrislik yapmaktadır.

Mevlid-i Zazakî isimli eserinin elimizde bulunan nüshası üç risaleden oluşmaktadır. Birinci bölüm; *Zazaca mevlid*, ikinci bölüm; akide ve üçüncü bölüm ise; Bedüzzamân'ın *İkinci Mektup*'unun içerir. Konumuzu ilgilendiren mevlidi ise; sekiz fasıldan müteşekkildir. Bunlar şöyledir: Hamdele, Muhammedî nurun yaratılışı, Muhammedî nurun intikâli, velâdet, merhaba, velâdet sonrası, Peygamberimizin vasıfları ve son olarak Arapça dua bölümü.²⁴

3.6 Abdülkâdir Arslan, *Mevlid-i Nebî*

Abdülkâdir Arslan, Bingöl merkez Muşek köyündendir ve hâlen burada imam-hatip olarak görevini sürdürmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından geçtiğimiz yıl bir ilk olarak TRT bünyesinde okunan *Zazaca Mevlid* programında görev almış ve canlı olarak bu mevlidi icrâ etmiştir.

Mevlid-i Nebî isimli eseri, yakın zamanda yazılan mevlidlerdendir. On beş bölümden oluşan mevlid şu bölümlerden müteşekkildir: Bismillah, mevlidin ortaya çıkışı, mevlid edebi, câhiliye devri, Âdem (a.s.)'in yaratılması, Nebî (a.s.)'in ecdâdı, Nebî (a.s.)'in çocukluğu, ahlâk-ı Nebî, hamilelik, velâdet ve vefât günü, Tâif, hicret, Uhud, merhaba, dua.²⁵

4. ZAZACA MEVLİD MERASİMLERİ

Mevlidler başlangıçta Hz. Peygamberin doğumunu kutlamak maksadı ile yapılan merasimlerde okunmak üzere yazılmıştır. Günümüzde ise, kandil gecelerinde, sünnet ve düğün merasimlerinde, cenaze sırasında ve ölümlerin sene-i devriyesinde, kutlamalarda, önemli gün ve gecelerde ve daha birçok amaçla okunmaktadır. Bu nedenle günümüzde mevlid denince mevlid merasimi akla gelmektedir.²⁶

Ülkemizde okunan *Zazaca* mevlidlerin, merasimlerdeki tarzını ve birazdan müzikal olarak icra şeklini verirken, örnekleri ile Türkçe okunan mevlid merasiminin karşılaştırmasını da yapmak istiyoruz. Buradaki asıl amacımız, ana diller farklı olsa da nasıl içinde yaşanılan kültür ortak oluyor, bunu göstermek. Araştırmamızda gördük ki, aslında müthiş bir ortak kültür var. Ufak farklılıklar ancak bu kültüre zenginlik katıyor. Fakat beslenen ana damar aynı yola çıkıyor.

24 Muhammed el-Murâdânî, el-Gencî, *Mevlid-i Zazakî*, Basılmamış eser tsz.,

25 Abdülkâdir Arslan, *Mevlid-i Nebî*, Basılmamış eser tsz.

26 Ahmet Çakır, *Müziğe Giriş*, Dem Yayınları, İstanbul 2009, s. 91.

Öncelikler mevlid merasimlerinin yapılma zamanları her yerde aynıdır. Yukarıda bahsettiğimiz mevlid merasimi zamanları, ülkemizin doğusunda da aynı şekildedir. Bu merasimler oldukça yaygındır ve genelde cami imamları ve dinî bilgiye sahip kişiler tarafından okunmaktadır. Mevlidi okutan bir şahıs ise mevlid önceden haber verilir ve halk davet edilir. Mevlid ikramı dağıtılır.

Zazaca mevlid icra edilirken, özellikle Güney Doğu'ya yakın bölgelerde ortaya konulan bir tepsi üzerine biraz tuz, buğday, şerbet (şekerli su) vs. bırakılır. Mevlid bittiğinde o tepsi cemaate dağıtılır. Oradakiler bir tutam tuz, bir bardak şerbet ve yedi tane buğday alır ve bunları çiğnemenen yutar. Artan tuz ve buğday mevlid sahibinin erzaklarına eklenir ve bunun bereket getireceğine inanılır. Yine bazı çevrelerde ise mercimek gibi bakliyatlar da konur ve mevlid sonunda onlardan yemek yapılarak dağıtılır. Bunun bereket getireceğine inanılır.

Diyarbakır'a yakın bazı bölgelerde ise eski bir âdete göre mevlid sırasında daha ilginç bir hadise dikkat çekiyor. Mevlid sırasında bir tepsiye cüzdanlar koyuluyor ve mevlidden sonra herkes kendi cüzdanını alıyor. Okunan mevlidin bereketinin maddi anlamda o cüzdana intikal edeceği düşünülüyor.

5. ZAZACA MEVLİD İCRASININ MÜZİKAL OLARAK İNCELENMESİ

İnsanlar, geçmişten günümüze birçok alanda müzik ile iştigal etmiş olsa da, onun en büyük inkişaf yeri dînî müzik olmuşur. Birçok dinde müzik çeşitli şekillerde kullanılmıştır. İslam Tarihi'nde ise müzik; dînî maksat ile çeşitli formlara ayrılmış ve büyük bir gelişme göstermiştir. Bu formlardan biri de günümüzde icra edilen mevlidlerdir.

Günümüzde serbest olarak okunan mevlidlerin, eskiden bestelendiği ve bu beste ile okunduğu da olmuşur. Örneğin; ülkemizde en fazla icra edilen mevlid olan *Vesiletü'n-Necât*'ın bestelendiği ve bu beste ile icrâ edildiği bilinmektedir. Bu mevlidin yazıldığı asır olan XV. yy'da bizzat Süleyman Çelebi tarafından bestelenmiş olduğunu düşünenler bulunmaktadır.²⁷ Bunun gibi Sinâneddin Yûsuf Çelebi (ö. 1565) tarafından bestelenmiş olabileceği de bize oluşan bilgiler arasındadır. Fakat daha kesin bir bilgiye göre XVII. yy'da Bursalı Sekban²⁸ adlı bir müzikşinas tarafından bestelenmiş ve bu beste ile XIX. yy'a kadar okunmuşur.²⁹

27 Ergun, *Türk Müsikîsi...* s. 12.

28 Bursalı Sekban, II. Mahmud zamanında başhânedendir. Mevlidin her satırını ayrı ayrı sanatlı bestelemiş, bu beste Mevlidçibaşı Osman Efendi ile kendi talebelerinden birine öğretilmiş ve bu yolla yayılmıştır. Notası yazılmamış olan bu beste başkalarından gizlenmiş ve zamanla unutulmuşur. En son Hüdâî dergâhı şeyhi Rûşen Efendi'den sonra da bu besteyi bilene rastlanmamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ekrem Karadeniz, *Türk Müsikîsi Nazariye ve Esasları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1981.

29 Özcan, *Türk Din...*, s. 37.

Zazaca mevlidler icrâ olarak, Türkçe ve Kürtçe mevlid icrâsına benzemektedir. Yer yer bölgesel farklılıklar icra etmekle birlikte özellikle Bingöl ve çevresinde mevlid okumaya geçmezden evvel, okunacak bahrin konusuna da uygunluk arz edecek bir aşır³⁰ okunur. Türkçe mevlide başlamadan evvel de aynı şekilde bir aşır okunur. Zazaca mevlid okumaya başlamadan bazı bölgeler de ise Kürtçe mevlidlerin icrâsında âdet olan, Ahzab sûresi 56. âyet okunur. Bununla beraber Zazaca mevlidlerde bölüm aralarında da isteğe bağlı olarak aşır okunmaktadır.

Türkçe mevlidlerde her bahirden önce, okunacak o bahrin makamında bir tevşih³¹ okunur. Zazaca mevlidlerde ise isteğe bağlı olarak, mevlid aralarında ilâhî ve kasîde de okunmaktadır. Bu tür eserler okunurken Zazaca olanlar tercih edilmekle beraber farklı dillerde icrâlar da mevcuttur.

İcranın müzikallığı için ise şöyle bir tespit yapabiliriz. Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu'da dinî icra yönünden gelenek gördüğümüz kadarıyla batıya göre biraz zayıftır. Özellikle yaşlılar ilâhî okumayı tercih etmiyorlar. Yeni nesil ise mûsikîye daha yakınlar ve makamları uygulamaya çalışıyorlar. Bu sebeple de bu çevrede bestelenmiş farklı dillerde ilâhîleri okuyorlar.

Âşikârdır ki; bir bölgede icra edilen dinî mûsikî ile yerel mûsikî birbirinden zıt olamaz. Bu çerçevede ülkemizin doğusunda mevlidler icra edilirken, bizim tespit ettiğimiz kadarıyla buranın halk mûsikîsine yakınlık teşkil ediyor. Burada yaygın olan Uşşak makamı, mevlidlerde de en fazla kullanılan makamdır. Bunu yine aynı aileden olan Hüseyinî ve Hicâz makamı takip ediyor. Fakat şunu da belirtmek isteriz ki; yer yer makamlar bölgeden bölgeye değişiyor. Bizim tarif ettiğimiz şekli ise çeşitli şehirlerde okunan mevlidlere göre yapılan bir taksimdir. Burada her şehir ayrı ayrı müzikal icrâlar yönünden incelenmelidir. Zirâ gördüğümüz kadarı ile ülkemizin doğusunda daha el değmemiş, incelemeye muhtaç meseleler bulunmaktadır. Bunu da araştırmacıların bilgilerine sunarız.

Zazaca mevlidlerde başlangıç bölümünden merhaba bölümüne kadarki kısım Uşşak makamında okunmaktadır. Fakat icralar gayet basit ve az sanatlı olarak icra edilmekte, çoğu zaman Uşşak dörtlüsü etrafında gezinmeler yapılmaktadır. Merhaba bölümüne gelindiğinde ise Hüseyinî makamına geçilir ve bu makamda gayet güzel nağmeler tegannî edildikten sonra bölüm bitirilir. Burada bütün cemaat ayağa kalkar ve bölüm bitene kadar ayakta durur. Hâlbuki Türkçe mevlid okurken yalnızca *Velâdet Bahri*'nin sonunda ayağa kalkılır ve kısa bir dua ile bahir bitirilir.

30 Eskiden on âyetlik bir bölümü içerdiği için Kur'ân'ın okunan bir bölümüne denirdi. Günümüzde âyet sayısına dikkat edilmeksizin icrâ edilen Kur'ân'a da bu tabir kullanılmaktadır.

31 Bu tevşihler hakkında örnek eserler için bkz. Rauf Yekta, Ahmed Irsoy, Ali Rifat Çağatay, *Türk Mûsikîsi Klasiklerinden İlâhîler*, İstanbul Konservatuvarı Yayınları, İstanbul 1931, c. 1.

Mevlid sırasında Hz. Peygamberin doğumuna sıra gelince ayağa kalkılması İmâm-ı Sebki (ö. 1355)'den kalma bir adettir.³² Bir çeşit saygı ve hoş geldin ifadesi olan bu kalkış salâvatlarla sona erer. Bu ülkemizde okunan tüm mevlidler için geçerlidir. Zazaca mevlidlerde de merhaba bölümünün tamamı okunurken ayakta durulur. Bu sırada farklılıklar olmakla birlikte genel olarak eller de bağlanır.

Zazaca mevlidlerde her bölümden sonra nakarata benzer bir ifadeyle cemaate salâvat getirilir. Eserden esere değişen Zazaca bu nakarat bölümleri genelde Türkçe olarak: “*Allah rasûlü (a.s.)’ın ismi anıldığında salâvat getiriniz.*” gibi sözlerden oluşur.

İsteğe bağlı olarak Zazaca mevlidlerin sonunda bir münâcât da okunabilir. Bu münâcât tespit ettiğimiz kadarıyla Hicâz makamında okunuyor. Bundan sonra bir dua yapılıyor ve mevlid merasimi bitip, yeme içme ikram kısmına geçiliyor.

KAYNAKÇA

- Ahmed Hâsî, *Mevlid* (Editör: Huseyn Sîyabend), Hivda İletişim Yayınları, İstanbul 2012.
- AKSOY, Hasan, “Mevlid; Türk Edebiyatı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara 2004, XXIX, 482.
- ALTINKUŞLAR, Ayhan; KALENDER, Ruhi; ÖZCAN, Nuri; *Dinî Mûsikî 1*, Kalem Yayınları, Ankara 1996.
- ARSLAN, Abdülkâdir, *Mevlid-i Nebî*, Basılmamış eser tsz.
- CAN, Halil, “Dinî Mûsikî Ders Notları, Mevlid”, *Mûsikî Mecmuası*, İstanbul 1974, Yıl; 26, Nu. 292, s. 23.
- CANŞAD, Murad, “Kirmanca(Zazaca) Mevlidler”, *Günlük Gazetesi*, Tsz.; <http://www.baweri.com/modules.php?name=News&file=article&sid=717>
- ÇAKIR, Ahmet, *Müziğe Giriş*, Dem Yayınları, İstanbul 2009.
- ERGUN, S. Nüzhet, *Türk Mûsikîsi Antolojisi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1942.
- EROĞLU, Süleyman, “Edebi Bir Tür Olarak Mevlidler, Şekil Özelliklerine Dair Bazı Değerlendirmeler.” *Yazılışının 600. Yılında Bir Kutlu Doğum Şaheseri, Uluslar Arası Mevlid Sempozyumu*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Bursa 2009, s. 101.
- IRSOY, Ahmed; YEKTA, Rauf; ÇAĞATAY, Ali Rifat; *Türk Mûsikîsi Klasiklerinden İlâhîler*, İstanbul Konservatuvarı Yayınları, c. 1, İstanbul, 1931.
- KARADENİZ, Ekrem, *Türk Mûsikîsi Nazariye ve Esasları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1981.

32 Pakalın, *Osmanlı...*, s. 524.

- MAZIOĞLU, Hasibe, "Türk Edebiyatında Mevlid Yazan Şairler", *Türkoloji Dergisi*, 1974, c. VI, sa. I, s. 31-62
- Muhammed el-Murâdânî, el-Gencî, *Mevlid-i Zazakî*, Basılmamış eser tsz.,
- OKIÇ, M. Tayyib, "Çeşitli Dillerdeki Mevlidler ve Süleyman Çelebi Mevlidinin Tercemeleri", *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi*, 1975, sa. 1, s. 30.
- OKTAY, Adnan, "Klasik Edebiyat Teknikleri ile Bir değerlendirme: Melaye Ehmedê Xasî'nin Kırmancca (Zazaca) Mevlidi", *Zaza Halkı; Tarih, Dil, Kültür ve Kimlik Sempozyumu Tebliğ Notu*, Erivan 2011.
- ÖZCAN, Nuri, *Türk Din Mûsikîsi Ders Notları*, İstanbul 2001.
- ÖZEL, Ahmet, "Mevlid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara 2004, XXIX, 475.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Basımevi, II, İstanbul, 1951.
- PEKOLCAY, Necla, *İslamî Türk Edebiyatı*, İstanbul 1981.
- SELCAN, Zülfü, "Zaza Dilinin Tarihi Gelişimi", *I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu Tebliğ Notu*, Bingöl 2011.
- Şemseddin Sami, *Kâmus-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2010.
- TATCI, Mustafa, "Mevlid Türüne Dair Bazı Değerlendirmeler", *600. Yılında Bir Kutlu Doğum Şaheseri, Uluslar Arası Mevlid Sempozyumu*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Bursa 2009.

KÜRT GAZETECİLİĞİ VE ZAZACA

Nevzat ANUK

Mardin Artuklu Üniversitesi, Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü, Kürt Dili ve Kültürü
ABD, Yüksek Lisans Öğrencisi, nevzatanuk@gmail.com

● Özet:

Bu çalışma; ilk Kürt gazetesi olarak kabul edilen ve 1898'de Kahire'de yayımlanmaya başlayan Kürdistan gazetesinden günümüze kadar yayımlanmış ve yayımı devam etmekte olan Kürt gazetelerinde Zazaca'nın yerine odaklanacaktır. Bakir bir alan olan bu konuyu incelerken; yayımlanmış olan bu gazetelerin kendi döneminin siyasi ve kültürel konjonktürü içinde tekabül ettiği noktalar göz önüne alınacaktır. Konunun arka planının daha iyi anlaşılması ve günümüze kadar içinden geçtiği sürecin belirlenmesi için yöntem olarak kronolojik bir tarama yapılacak ve istatistikî verilerle Zazaca'ya verilen yer izah edilmeye çalışılacaktır. Bu çalışma aynı zamanda gazetelerin, aydınlarla kitleler arasındaki ilişkinin kurulmasındaki rolünün anlaşılmasına da odaklanmaktadır. Çalışmanın kapsamı, ağırlıklı olarak, Türkiye sınırları içinde basılan Kürt gazetelerinde Zazacanın yeri olduğu gibi, bu yayınlarda neşredilmiş Zazaca metinler olacaktır.

GİRİŞ

İlk Zazaca metnin yer aldığı gazete olarak kabul edilen ve 15 Mayıs 1963'te İstanbul'da tek bir sayı yayımlanan *Roja Newê* gazetesi, bu çalışmanın ilk adımıdır. Sonraki yıllarda yayımlanacak neredeyse tüm Kürtçe gazetelerde Zazaca metinler yer alacaktır. *Roja Newê* gazetesinden sonra Zazaca metin sayısının ciddi bir artış gösterdiği ikinci gazete olarak kabul edilen gazete, 1977-1978 tarihleri arasında 12 sayı yayım yapabilen *Roja Welat* gazetesidir. 31 Mart 2011'de yayım hayatına başla-

yıp halen yayımını sürdüren ve tümüyle *Zazaca* çıkan ilk gazete olan *Newepel* gazetesine kadar olan süreç çalışmamıza konu olacaktır.

İkinci Meşrutiyet Dönemi, 29 yıl askıda kalan ilk Osmanlı anayasasının, 24 Temmuz 1908'de yeniden ilân edilmesiyle başlayan ve 5 Kasım 1922'de Osmanlı Devleti'nin tasfiyesiyle sona eren dönemdir¹. Osmanlı İmparatorluğu'nun bu döneminde nispeten rahatlayan azınlıklar, gayr-ı müslim halklar geniş hareket alanı bulmuş ve kendileri ile ilgili basın-yayın faaliyetlerinde bulunmuş, eğitimsel, kültürel ve toplumsal çalışmalarını yürütmüşlerdir. Bu dönemin olumlu havasından Kürtler de faydalanmış, cemiyetler, okullar kurmuş; kitaplar, gazeteler yayımlamışlardır.²

Cumhuriyetin ilanından sonra tek ulus şiarıyla hareket eden Türkiye Cumhuriyeti Devleti, diğer azınlıklara oranla Kürtlere daha yoğun bir kuvvetle yönelmiş, inkâr ve asimilasyon çalışmalarına başlamış ve tüm kültürel, dilsel ve eğitim haklarına yönelik yasaklamalar getirmiştir. Bu çerçevede sert yaptırımlar uygulanmış ve bu yaptırımlar Kürtlerin hareket alanını minimize etmiştir. Tüm bu uygulamalar neticesinde, Kürtlerin yazınsal faaliyetleri minimum düzeye inmiş ve 1960'lara kadar yapılan yayımların bir elin parmaklarını geçmeyecek kadar az olmasına sebep olmuştur. Bu durum diğer tüm Kürtçe yazınsal üretim alanlarını etkilediği gibi Kürt gazeteciliğini de ciddi bir şekilde etkilemiştir. Türkiye'de 1961'e kadar bilinen, legal/illegal yollarla yayım yapmış ve Kürtçeye (Kurmanci) yer verebilen *Agri* (1929-1930), *İleri Yurd* (1958) gazeteleri dışında başka gazete bulunmamaktadır. Bu gazetelerden *Agri* gazetesi, Ağrı İsyanına liderlik yapan İhsan Nuri Paşa'nın çıkardığı illegal gazetedir.³ *İleri Yurd* ise Diyarbakır'da yayımlanan, 1958'de Musa Anter'in gazetenin başına geçtiği döneme kadar politik konulardan uzak duran, Musa Anter'le birlikte politikleşen ve yer yer Kürtçe metinlere yer veren bir gazetedir. Musa Anter'in Kürtçeye yer vermesiyle birlikte hakkında onlarca dava açılan gazete, baskılara dayanamayıp kapanmıştır.⁴

Kürt yazını, Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren değişik dönemlerde anayasal düzenlemelerle, darbelerle ve pratik uygulamalarla sekteye uğratılmıştır. 12 Eylül 1980 askeri darbesinden sonra 19 Ekim 1983'te *Resmi Gazete*'de yayımlanan 2932 sayılı yasa, "*Türk Devleti tarafından tanınmış bulunan devletlerin birinci resmi dilleri dışındaki herhangi bir dille düşüncelerin açıklanması, yayılması ve yayınlanması*" ifadesiyle Kürtçe bütünüyle yasaklanmıştır.⁵ Bu yasa Turgut Özal döneminde, 12 Nisan

1 **İkinci Meşrutiyet**, http://tr.wikipedia.org/wiki/%C4%B0kinci_Me%C5%9Frutiyet, 4.04.2012

2 GAZEL, Ahmet Ali & ORTAK, Şaban. *İkinci Meşrutiyet'ten 1927 Yılına Kadar Yayın İmtiyazı Alan Gazete ve Mecmualar (1908-1927)*, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi / Journal of Graduate School of Social Sciences; Cilt 7, Sayı 1 (2006): Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi; 224

3 Malmîsanij&Lewendî, Mahmud. *Li Kurdistana Bakur û Li Tirkiyê Rojnamegeriya Kurdî (1908-1981)*, Jîna Nû, İsveç, 1989, s.95

4 KAYA, Fetullah. *Kürt Basını*, Hivda, İstanbul, 2010, s.71-73

5 M. Malmîsanij, *Türkiye ve Suriye'de Kürtçe Kitapçılığının Dünü ve Bugünü*, Vate Yayınevi, İstanbul, 2006, s.16-17

1991'de yürürlükten kaldırılmıştır. Aradaki 8 yıllık zaman zarfında Kürt yayınları baskılardan yine nasibini almış ve üretim minimum düzeyde kalmaya devam etmiştir. Kürt basım-yayım faaliyetlerini çoğunlukla rahatlatan bu yeni durum, yazınsal üretimin ciddi bir şekilde artmasına olanak sağlamıştır. 1991'deki bu yasal düzenleme, Kürtçe yazımın artarak devam ettiği ve Kürt gazeteciliğinin de ikinci kez soluklanacağı dönem olacaktır.

1991'deki düzenlemeden sonra Kürt enstitüleri, yayınevleri, kültür merkezleri gibi çok çeşitli Kürt kurumları kurulmaya başlamış ve kültürel faaliyetler yaygınlaşmıştır. 18 Nisan 1992'de Kürt dili, tarihi ve kültürü üzerine çalışmalar yapmak için kurulan Kürt Enstitüsü'nün Kürtçe-Türkçe tabelası 3 saat sonra indirilse bile⁶ bu yasal düzenleme Kürtler için yapısal ve kurumsal anlamda değişimin başlangıcıdır.

90'lardan günümüze Türkiye'deki Kürt gazeteciliği ciddi bir ivme kazanmıştır. Kürt gazeteciliğinin gelişimine paralel olarak Zazacanın da yazımı gelişecek, yaygınlaşacak ve neredeyse tüm Kürtçe yayım yapan gazetelerde Zazaca da yerini alacaktır. *Roja Newê* (1963) gazetesi, Zazacanın basım araçları içinde yer alışı açısından dönüm noktasıdır. Bu gazeteden sonra Türkiye'de çıkacak olan ve Kürtçe yayım yapacak olan tüm gazetelerin kaderi, Kurmanccanın olduğu gibi Zazacanın da kaderi olacaktır. Basım-yayım alanında Zazaca ve Kurmanccanın kader birliği tarihsel olarak hiç ayrılmamış; aksine birbirine güç vererek günümüze kadar ulaşmıştır. 19. yy. ortalarından günümüze birçok Zaza aydın, yazar ve âlimi, Kürt basım-yayım faaliyetlerinde ve sosyal-siyasal faaliyetlerde Kurmanclarla, Soranlarla amaç birliği içinde olmuş ve tüm bu alanlarda işbirliği içinde çalışmışlardır. Roşan Lezgîn, bu tür faaliyetlerde bulunacak olan bazı şahsiyetleri şöyle sıralamaktadır:

20. Yüzyıl başlarında gelişen ilk modern Kürt Milliyetçiliğinde bu gruba (Zaza Kürtlerine N.A.) ait aydınların rolü çok büyüktür. Lice ilçesi Xosor (Yalımlı) köyünden olan yayıncı, yazar ve siyasetçi Kurdîzade Ehmed Ramîz Beg, Bidlîs (Bitlis) ili Motkan (Mutki) ilçesinden olan dilbilimci, yazar ve siyasetçi, ilk Kürtçe Alfabeyi (Arap harf sistemiyle N.A.) hazırlayan Xelîl Xeyalî (Motki) Efendî, Xarpêt (Elazığ) ili Maden ilçesinden siyasetçi Dr. Nafîz Beg, kardeşi yazar ve siyasetçi Nuredîn Zaza, yine Ruha (Urfa) ili Sêwregî (Siverek) ilçesinden ünlü Kürt siyasetçileri Mustafa Remzi Bucak ve Faîq Abîk Bucak, Dêrsim (Tunceli) Nazimiye (Qîsle)'den Dr. Şivan (Sait Kırmızıtoprak), Çewlîg (Bingöl)'den Seîd Elçi ilk akla gelen şahsiyetlerdir. Mela Selîm Efendî, Seyîd Rîza, Faîq Abîk Bucak, Dr. Şivan ve Seîd Elçi gibi şahsiyetler Kürt Milli hareketlerinde liderlik derecesinde yer almışlar.⁷

6 YÜCEL, Müslüm. *Kürt Basın Tarihi Tekzip*, Aram, İstanbul, 1998, s.88

7 LEZGÎN, Roşan. Toplumsal Kürt Gruplarından Zazalara Genel Bir Bakış, <http://www.zazaki.net/haber/toplumsal-kurt-gruplarindan-zazalara-genel-bir-bakis-291.htm>, 04.04.2012

Kürt gazeteciliğinin diğer göze çarpan önemli bir özelliği de çok dilliliğin tesis alanı olmasıdır. Yayımlanan birçok Kürt gazetesinde birden fazla dil kullanılmıştır. Tamamı Kürtçe olan gazeteler hariç, düzensiz olarak, tüm Kürt gazetelerinde Türkçe, Fransızca, Kürtçe (Zazakî, Kurmancî, Soranî, Goranî) gibi birçok dil/lehçe aynı anda kullanılmıştır. 1960'lardan sonra çıkan Kürt gazetelerinde, Zazaca açısından baktığımızda, Zazaca yazan yazarların küçük bir kısmı hariç, neredeyse tüm yazarlar aynı zamanda Kurmanca ve Türkçe de yazmıştır/yazmaktadır.

Cumhuriyet döneminden sonra yayımlanan Kürt gazetelerinde, Celadet Ali Bedirxan'ın Latin-Kürt Alfabetiyle yayım yapılmıştır.⁸ Sonraki dönemlerde literatüre "Bedirxan Alfabeti" olarak geçen alfabe sistemi, Kürtçe yazılmış gazetelerde Kurmancide, Soranî ve Goranîde olduğu gibi Zazakî yazılan metinlerde de kullanılmıştır. Güncel bazı tartışmalara konu edilmeye çalışılan "Zazaca için bir alfabe seçilmesi/oluşturulmalı" söylemiyle, 50 yılını geride bırakacak olan tüm bu yayım külliyyatı göz ardı edilmektedir. Bu söylem, politik bir refleks gibi görünmektedir.

1. BASIM-YAYIM VE MATBAA

Gazetecilik veya basım-yayım alanında temel unsur olarak matbaa görülebilir. Modernleşmenin temel dinamiği olarak matbaa, genel olarak tüm uluslarda ulusal bilinç, milliyetçilik, kimlik, ulus inşası, eğitim, aydınlanma gibi tüm konularda en etkili faktör olarak ön plana çıkmaktadır. Kürt gazeteciliği ve yayıncılığının, diğer tüm toplumlarda olduğu gibi, gelişimi ve yaygınlaşması matbaanın kullanımıyla ilişkilidir.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde Doğu illerinde 1855 yılları sonrası matbaa kurulmaya başlanmıştır. İlk olarak Erzurum'da 1856 yılında kurulmuş, daha sonra Diyarbakır'da 1868 ve Van'da 1889 yılında kurulmuştur. Bütün bu matbaalar hükümet tarafından kurulmuş olup Türkçe yayım yapmaktaydı.⁹

Cumhuriyet döneminden önce Osmanlı İmparatorluğu sınırlarındaki Kürtlerde matbaanın kullanımı 1900'lerin başlarına tekabül etmektedir. 1898'de Kahire'de *Kürdistan* gazetesinin basıldığı bir "Kürdistan Gazetesi Matbaası" bulunmaktaydı. 1911'de Ferecullah Zekî El-Kürdî adlı Bir Kürd'ün Kahire'de Metbe'a Kürdistan İlmîye (Kürdistan Bilimsel Matbaası) adında bir matbaasının var olduğu bilinmektedir.¹⁰ Liceli Kürdîzade Ehmed Ramîz ve Mutkili Halil Hayali ile arkadaşlarının 1908'de İstanbul'da bir Kürt basımevi açtıkları, 1910'larda yine İstanbul'da bir Diyarbakırlıya ait Matbaa-î Amedi'nin var olduğu ve burada Kürt-

8 Ayrıntılar için bkz: BEDİRKAN, Celadet Alî & LESCOT, Roger. *Kürtçe Gramer*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2009,3. Baskı,s.3-7

9 HASSANPOUR, Amir. *Kürdistan'da Milliyetçilik ve Dil*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2005 s.276

10 HANIOĞLU, M. Şükrü. *Bir Siyasi Düşünür Olarak Dr. Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1981, s.111'dan Akt: Fetullah KAYA

lerle ilgili kitapların da basıldığı bilinmektedir.¹¹ Huseyîn Huznî Mukrîyanî 1914 yılında Almanya'dan Arapça basım harfleri ve küçük bir basım tezgâhı satın alarak 1915 yılı başlarında Halep'e getirmiştir. Birçok Kürtçe dergi basılan bu matbaa daha sonra 1925 yılında Bağdat'a oradan da Revandûz'a taşınmıştır.¹² Türkiye Kürtlerinden ilk kez Ekrem Cemil Paşa, 1918 yılında Diyarbakır'da bir matbaa satın alarak burada *Gazî* gazetesini basmıştır.¹³

2. CUMHURİYET ÖNCESİ KÜRT GAZETELERİ

Cumhuriyet öncesi dönemde II. Meşrutiyetin ilanından önce bilinen ilk gazete olan *Kürdistan* (1898) gazetesi¹⁴ dışında başka bir Kürt gazetesine rastlanılamamıştır. 24 Temmuz 1908 II. Meşrutiyetin ilanından sonra Osmanlı İmparatorluğunda, Cumhuriyet dönemine kadarki yayımlarda ciddi artış görülmektedir.

Kürt Gazeteciliğinin kökenini milliyetçilikten aldığı ileri sürülebilir.¹⁵ Bu dönem; *Kürt Teavün ve Terakki* gazetesi (1908 İstanbul), *Şark ve Kürdistan* gazetesi (1908 İstanbul), *Kürdistan* gazetesi (1909 İstanbul), *Peyman* gazetesi (1909 İstanbul), *Amîdi Sevda* gazetesi (1909 Diyarbakır), *Jîn* gazetesi (1919 İstanbul), *Gazî* gazetesi (1919 Diyarbakır), *Bangî Kurdistan* gazetesi (1922 Süleymaniye) olmak üzere toplam dokuz gazetenin yayımlandığı bilinmektedir.¹⁶

Bilinen bu gazeteler dışında bu dönem, *Ayın Tarihi Mecmuası*'nda (1927-1928), II. İkinci Meşrutiyet'in ilanından 1927 yılına kadar yayın imtiyazı alan gazete ve mecmualar listesinde¹⁷ şimdiye kadar Kürt basını ile ilgili yapılmış çalışmalarda hiç bahsedilmemiş olan üç yeni yayın karşımıza çıkmaktadır. Gazete veya dergi olduklarına dair herhangi bir kaydına rastlanmayan, 2 Ağustos 1325 tarihinden 26 Temmuz 1927 tarihine kadar ruhsat verilen gazete ve mecmuaların isimleri şunlardır:

11 MALMÎSANIJ. *Yüzyılımızın Başlarında Kürt Milliyetçiliği ve Dr. Abdullah Cevdet*, Jîna Nû Yayınları, Upsala, 1986, s.42

12 KAYA, Fetullah. *Kürt Basını*, Hivda Yayınları, İstanbul, 2010, s.62-63

13 Ekrem Cemil Paşa. *Muhatasar Hayatım*, Kürt Enstitüsü Yayınları, Brüksel, 1989, s.33'dan Akt: Malmîsanij

14 IZADY, Mehrdad M. *Bir El Kitabı Kürtler*, Doz Yayınları, İstanbul, 2011, 3. Baskı, S.318

15 KREYENBROEK, Phillip&ALLISON, Christine. *Kürt Kimliği Ve Kültürü*, İçinden: HASSANPOUR, "Kürt Medya Kültürünün Yaratılması", Avesta, İstanbul, 2008, s.91

16 Ayrıca Bkz: Malmîsanij&Lewendî, Mahmud. *Li Kurdistanê Bakur û Li Tirkiyê Rojnamegeriya Kurdî (1908-1981)*, Jîna Nu, İsveç, 1989

17 GAZEL, Ahmet Ali & ORTAK, Şaban. *İkinci Meşrutiyet'ten 1927 Yılına Kadar Yayın İmtiyazı Alan Gazete Ve Mecmualar (1908-1927)*, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi / Journal Of Graduate School Of Social Sciences; Cilt 7, Sayı 1 (2006): Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi; 224

Kirmanç

İsmi: **Kirmanç**, Lisani: Türkçe-Kürtçe, Sahib-i İmtiyazı: Ahmed Ramiz E., Müdür-i Mesulü: Ahmed Ramiz E., İlmühaber Tarihi: 23 Mart 1326¹⁸ (5 Nisan 1910 N.A.)

Cudi

İsmi: **Cudi**, Lisani: Türkçe-Kürtçe, Sahib-i İmtiyazı: Hüseyin Kenan Paşa, Müdür-i Mesulü: Hüseyin Kenan Paşa, İlmühaber Tarihi: 27 Mart 1326¹⁹ (9 Nisan 1910 N.A.)

Yine *Meşrutiyetin İlanından Beri Türkiye’de Neşrolunmuş Gazete Ve Mecmualar* çalışmasında, I. Meşrutiyet’in ilanından Ağustos 1325/1909 tarihine kadar mülga Matbuat-ı Dahiliye Müdüriyetinden ruhsat verilen gazetelerle mecmuaların isimleri²⁰ listesinde **Kürt** adında bir isim kaydı bulunmaktadır.²¹

II. Meşrutiyet’in ilanı ile birlikte gazete ve mecmua imtiyazı almak için Matbuat Müdürlüğü’ne dilekçe yazmak yeterli olmuş ve yukarıda adları geçen; *Kirmanç* ve *Cudi* isimli yayımlara imtiyaz verildiği görülmüştür. Ancak imtiyaz verilen bu isimlerin adı geçen gazete veya mecmuaları çıkarıp çıkarmadıkları ise bilinmemektedir. Lice’nin Zazalarından olan Ahmet Ramiz Efendi’nin, *Kirmanç* adlı yayım başvurusu ile ilgili, hem yayım isminden hem de, müracaatçının Ehmed Ramiz Efendi olmasından, planlanan yayımın Zazakî lehçesiyle yapılmış/yapılması hedeflenmiş olabileceği ihtimalini akıllara getirmektedir. Kürt basını ile ilgili çalışmalarda şimdiye kadar pek bilinmeyen bu isimler gibi, bu bilgiler, daha birçok yayımın izlerine ilerde rastlanacağına dair ipuçları vermektedir.

3. CUMHURİYET’TEN ROJA NEWÊ’YE KÜRT GAZETELERİ

Cumhuriyetin ilanından sonra Kürt yayımları, yasal düzenlemelerle yasaklanmış ve bu alanda yapılan veya yapılmaya çalışılan yayımlar engellenmiştir. Tüm bu engel ve yasaklamalara karşın, *Roja Newê* (1963) gazetesinin çıkışına kadarki süreçte bilinen toplam dört gazete mevcuttur. Bu gazeteler ya ilk sayısında ya da birkaç sayı yayım yapıldıktan sonra ya kapatılmış veya baskılara dayanamayıp kapanmıştır. Bu

18 Gazel, Ortak. *İkinci Meşrutiyet’ten 1927*, S.245

19 Gazel, Ortak. *İkinci Meşrutiyet’ten 1927*, S.245

20 Gazel, Ortak. *İkinci Meşrutiyet’ten 1927* S.245

21 “Meşrutiyet’in İlanından Beri Türkiye’de Neşrolunmuş Gazete ve Mecmualar”, *Ayin Tarihi*, No: 41, (Ağustos 1927), s. 2350-2358; “Meşrutiyet’in İlanından Beri Türkiye’de Neşrolunmuş Gazete ve Mecmualar”, *Ayin Tarihi*, No: 42, (Eylül 1927), s. 2451-2457; “Meşrutiyet’in İlanından Beri Türkiye’de Neşrolunmuş Gazete ve Mecmualar”, *Ayin Tarihi*, No: 44, (Teşrin-i sani 1927), s.2650-2654; “Meşrutiyet’in İlanından Beri Türkiye’de Neşrolunmuş Gazete ve Mecmualar”, *Ayin Tarihi*, No: 45, (Kanun-ı evvel 1927), s.2810-2816; “Meşrutiyet’in İlanından Beri Türkiye’de Neşrolunmuş Gazete ve Mecmualar”, *Ayin Tarihi*, No: 52, (Temmuz 1928), s.3556-3561; “Meşrutiyet’in İlanından Beri Türkiye’de Neşrolunmuş Gazete ve Mecmualar”, *Ayin Tarihi*, No: 53, (Ağustos 1928), s.3641-3651 Akt: GAZEL&ORTAK s.224

süreçte yayım yapabilen gazeteler; *Agri* (1929-1930), *İleri Yurd* (1958), *Silvan Sesi* (1962), *Dicle-Fırat* (1962) gazeteleridir.²²

4. ROJA NEWÊ'DEN NEWEPÊL'E

15 Mayıs 1963'te İstanbul'da tek sayı yayım yaptığı bilinen *Roja Newê* gazetesinden 1991'de yapılan 2932 sayılı kanunun düzenlenmesine kadarki dönemde Kürtçe yayım yaptığı bilinen ve Zazacaya da yer vermiş, ulaşabildiğimiz tek gazete *Roja Welat* (1977) gazetesidir. 2932 sayılı kanun düzenlenmesinden sonra birçok Kürt gazetesi yayımlanmaya başlayacaktır. Biz bu çalışmada 1991'de belirtilen düzenlemeden sonra çıkan birçok gazeteyi; yayımı bitmiş gazeteler ve yayımı devam eden gazeteler başlıklarıyla iki bölümde ele alacağız.

4.1. YAYIMI BİTMİŞ GAZETELER

4.1.1. Roja Newê (1963)

Roja Newê (Yeni Gün N.A.) gazetesinin 15 Mayıs 1963 tarihinde İstanbul'da birinci sayısı yayımlanmıştır. Başka sayısına rastlanamayan gazetenin tek sayı yayım yapabildiği bilinmektedir.²³ Gazetenin isminin hemen altında *Kürtçe-Türkçe Gazete*, "Aylık Siyasi, Edebi ve Düşünce Gazetesidir" ibaresi yazılmıştır. Zazaca lehçesinde bilinen ilk Zazaca isimli gazete olan Roja Newê gazetesi ayrıca Zazaca lehçesiyle yazı yazılmış olan ilk gazete olarak bilinmektedir. *Roja Newê* gazetesi Kürtçe (Zazaca ve Kurmanca) ve Türkçe yayın yapmış olup içinde iki Zazaca metin, ayrıca küçük bir Türkçe-Kurmanca-Zazaca sözlük yayımlamıştır. İlk Zazaca metinler bulundurması açısından son derece önemli olan bu gazete 8 sayfadan oluşmuştur.

Roja Newê gazetesinin künyesi şöyledir: Gazete Sahibi: Doğan Kılıç Şihhesenanlı, Sorumlu Müdür: Halil Kılıçkaya, Genel Yayın Yönetmeni: Hasan Buluş, Temsilciler; Diyarbakır: Abdurrahman Efhem (Dolak), Ankara: Selim Hangül, Siverek: Zülküf Karahan, Fiyat: 100 Krş, Ebat: 40,8X28.7 cm'dir.²⁴

Bilinen ilk Zazaca isimli *Roja Newê* gazetesinde yayımlanmış olan iki Zazaca metinden birincisi gazetenin dördüncü sayfasında "Macera î Silêmonî Gince" başlığıyla yazılmış olan hikâye,²⁵ ikincisi ise yine gazetenin dördüncü sayfasında yer alan, Bingöl yöresinin düğün şarkılarından biri olan "Xona Heci" adlı şarkıdır. "Xona Heci" şarkısının bir kısmı, Malmîsanij'in 1985'te *Hêvî* (Umut N.A.) dergisinin üçüncü sayısında yayımladığı şekliyle aşağıdaki gibidir:

22 Ayrıntılı bilgi için bkz: Malmîsanij, Lewendî, *Li Kurdistanê Bakur*, (1989)

23 Malmîsanij&Lewendî, *Li Kurdistanê Bakur*, (1989), s.159

24 Malmîsanij&Lewendî, *Li Kurdistanê Bakur* (1989), s.159-161

25 *Hêvî*, *Kovara Çandîya Giştî*, Hejmar 3, Parîs, Sebat 1985, r. 107-108

“XONA HECÎ

Serê bonê Hacı yo meydon o,
Binê bonê Hecî yo meydon o.
Yo meydonê astoron o,
Riza Beg mayîni kay dano.
Reş çawişo merdarin o,
Keno arê xortonê Kirdon o
Verê yîne dono çi ca k' giron o,
Inşala yo tira nêmono.
Her way vona, he way vona,
Herway vona Xona Hecî.
Çimê to siya yê ze eçkicî,
Biriyê to qeytanê gicî.
Ti Homê kena ti gu mi rê vecî,
To vîni hema tiya ra vecî.
Ti şermayena etya vecî,
Mi rê bê verê bonê ‘Elî Qicî.”

Roja Newê gazetesinde yayımlanan bu şarkının üzerinde yer alan metinde, bu şarkının Bingöllü bir kızın Birinci Dünya Savaşı'na gidip şehit olan nişanlısına atfen söylediği ve daha sonra da düğün şarkısı olarak okunduğu yazılmaktadır.²⁶

4.1.2. Roja Welat (1977)

Roja Welat (Vatanın Günü N.A.) gazetesi 15 Eylül 1977'de ilk sayısını yayımlamıştır. Gazete Türkiye'de toplam 12 sayı yayım yapabilmıştır. “Rojnameya Siyasî û Çandî ya 15 Rojî/15 Günlük Politik ve Kültürel Gazete” üst başlığıyla yayımlanan gazete Kürtçe (Zazaca-Kurmanca)-Türkçe yayım yapmıştır. 1977'e kadar yayım yapan tüm gazeteler içinde, *Roja Newê*'den (1963) sonra Zazaca'ya yer veren ikinci gazete olarak bilinen *Roja Welat* gazetesi bu yönüyle önem kazanmaktadır. *Roja Welat* gazetesi bünyesinde, Zazaca şiir, haber, türkü, efsane, masal gibi türlerde metinler barındırmıştır. Bu gazetenin ilk sayısındaki künyesi şöyledir: Sahibi: Mustafa Aydın, Yazı İşleri Müdürü: Sıddık Bozarslan, Her Ayın 1'inde ve 15'inde Çıkar, Yönetim Yeri: Sümer Sokak, 12/2, Demirtepe/Ankara, Abone Şartları: Altı aylık:50, Yıllık: 100 TL. Dış Ülkeler İçin İki Katıdır. Baskı: Aral Ofset-İstanbul-1977²⁷

Tüm Kürtçe metinlerinde Bedirxan Alfabesi kullanılan *Roja Welat* gazetesindeki Zazaca metinler sırasıyla aşağıdaki gibidir:

26 *Hêvî*, Kovara Çandîya Giştî, Hejmar 3, Paris, Sebat 1985, r. 113'den akt: Roşan Lezgîn, *Newpel, rojnameyo kulturî yo 15 roje*, sayı:24, Diyarbakır, 01-05 Adare 2012, s.1

27 *Roja Welat, Rojnameya Siyasî û Çandî Ya 15 Rojî/15 Günlük Politik ve Kültürel Gazete*, sayı:1, Ankara, 15 Eylül 1977, s.16

-Yıl: 1 Sayı: 2 sayfa: 15, “Gulê” (türkü), yazarı belirtilmeyen bu türkünün Türkçe çevirisinde “Gül” altında “Dersim dolaylarından bir türkü (Dımılı lehçesiyle)” yazısı bulunmaktadır. Yine aynı sayfada “Lawka Usê Seydali” başlığıyla Zazaca bir türkü ve Türkçe çevirisinde “Usê Seydali’nin Türküsü” başlıklı bir türkü yer almıştır. Her iki türkü de Zazacası ve da Türkçe çevirileriyle yayımlanmıştır.

-Yıl: 1 Sayı: 3 sayfa: 12, “Xezal” adlı türkü Türkçe çevirisinde “Gazel” adı ve “Dersim yöresinden bir halk türküsü” ifadesiyle yayımlanmıştır.

-Yıl: 1 Sayı: 4 sayfa: 12, Koremore adlı bu fablın altında “Bu fabl Dersim yöresinden derlenmiştir” açıklamasıyla yayımlanmıştır. Türkçe çevirisi ise, “Köryılan” şeklindedir.

-Yıl: 1 Sayı: 5 sayfa: 10, “Çuxure”, “Derleyen: Zılfı, Bu türkü Dersim yöresinden derlenmiştir. 1938 Dersim olayları üstüne söylenmiştir. Çuğur Dersim’de bir köydür” ibareleri bulunan türkünün hem Zazacası hem de Türkçe çevirisi söz konusudur.

-Yıl: 1 Sayı: 7 sayfa: 11, Rošta Ma (Aydınlığımız) adında Zazaca bir şiire yer verilmiştir. Altında BIRA-Stembol yazmaktadır.

-Yıl: 1 Sayı: 10 sayfa: 11, “Xwo Naske” (Kendini Tanı) başlıklı, BIRA’nın yazdığı Zazaca şiir ve yine aynı sayfada, Elbazî (Dostluk) başlıklı, ABEKİR’in yazdığı diğer Zazaca bir şiir yer almaktadır.

-Yıl: 1 Sayı: 11 sayfa: 7, “Şerê ke Wertê Bra û Waude Biqedenîme, Neqên û Zalimên ra Dust Dêst Pê Kême” (Erkek ve kız kardeşler arasındaki savaşı bitirelim, haksızlara ve zalimlere karşı elbirliği yapalım N.A.), Xarpit, H. Kaya’nın yazdığı Zazaca uzun bir yazı yer almaktadır.

-Yıl: 1 Sayı: 12 sayfa: 15, bu sayfada Türkçe çevirisine “Kisa” diye aktarılan ve “Dersim yöresinden bir türkü” diye altına not geçilen bir türkü yer almıştır. Zazaca yazılan kısmı baskı hatası nedeniyle tarafımızca okunamamıştır.

4.1.3. Rojname (1991)

Rojname (Gazete N.A.) gazetesi 29 Aralık 1991’de İstanbul’da yayımlanmıştır. Ahmet Zeki Okçuoğlu’nun sahipliğinde çıkan bu gazete sadece prova sayısını yayımlayabilmiştir. Türkiye’de tamamı Kürtçe (Kurmancî-Zazakî) olarak yayımlanan ilk gazete olma unvanını taşıyan bu gazete, 40 sayfa olarak çıkmıştır. Resimli ve renkli olan bu gazete Türkiye’de 60.000, İsveç’te 6000 sayı basılmış olup kimi kaynaklara göre 30.000, kimi kaynaklara göre ise 40-45 bin satmıştır. Çok rağbet gören bu gazete ilk sayısından sonra Türkiye gündemini hayli meşgul etmiş ve adından söz ettirmiştir. *Rojname* gazetesinin künyesi şöyledir: Doz Yayınevi adına Sahibi: Ahmet Z. Okçuoğlu, Genel Sorumlu: Eşref Okumuş, Avrupa Sorumlusu: Ali Coşar, Sorumlu Yazı İşleri Müdürü: Ferhat Tugan, Fiyat: 7000 YTL, Ebat: 37X27,5²⁸

28 Malmîsanij&Lewendî, *Li Kurdistanê Bakur* (1989) s.125-128)

40 Sayfasından 38'i Kurmanca ve 2 sayfası Zazaca çıkan gazetede ki Zazaca metinler şunlardır:²⁹

- "Yapmîş û Etmîş'î rê Bes o!" – Mehemed Malmîsanij
- "Kitabê Ma Yê Kirdki (Zazakî)"
- "Xatir Be To 2932" – M. Ali Eren³⁰

Gazetede çıkan yazılar ve yazan yazarlar bakımından çok çeşitli ve geniş bir yelpazeye sahip olduğu görülmektedir. Spordan kültür-sanata, ekonomiden mutfağa kadar çok geniş bir içeriğe sahiptir.³¹

4.1.4. Azadî (1992-1993)

"Rojnameya Hefteyi ya Nûçeyî û Şiroveyî" (Haftalık Haber ve Yorum Gazetesi N.A.) yazısıyla, 17-23 Gulan (Mayıs N.A.) 1992'de İstanbul'da yayıma girer. Çıkan 104 sayısının 66'sı toplatılan *Azadî* gazetesinin³² künyesi şöyle; Süreç İnşaat Turizm ve Yayıncılık Tic. Ltd. Şti. adına, Sahibi ve genel yayın yönetmeni: İkramet Oğuz, Sorumlu yazı işleri müdürü: Sedat Karakaş, Hukuk müşavirleri: Ercan Kanar, Eren Keskin, Kamber Soypak, Adres: Atatürk bulvarı Emlek Bank Apt. B Blok No:146 K.7 D.28 Aksaray-İstanbul, Baskı: Metinler Matbaası, Dağıtım: Birleşik Basın Dağıtım AŞ

Azadî gazetesi, Kürtçe (Kurmanci-Zazakî/Dimilî)-Türkçe yayım yapmıştır. Toplam 104 sayı çıktığı bilinen gazetede, birçok Zazakî/Dimilî metnin bulunduğu, dönemin diğer Kürt gazeteleri gibi çokdilli yayın yaptığı görülmüştür. Bu gazetede Zazaca yazan yazarlardan bazıları şunlardır: Munzur Çem, Seyitxan Kurij, Reşit Kara, Xıdır Yıldırım, M. Lewendi, Xeyri Dedê, Hûmanê Çiyan, Endam Ronas.

Azadî gazetesi 12 sayfa olarak yayım yapmış ve ortalama her sayıda yaklaşık bir sayfasını Zazacaya ayırmıştır. Tüm yazılarda Bedirxan Alfabetini kullanmıştır. Bu gazetenin görebildiğimiz 52. sayısına kadarki sayılarında toplam 29 sayısında Zazakî metin yer almaktadır.

4.1.5. Medya Güneşi (1992-1995)

Nisan 1988'de aylık olarak yayımlanmaya başlayan *Medya Güneşi*, 16. sayısına kadar Türkçe yazı ve yorumlara ağırlık veren bir dergidir. 16. sayısından sonra boyut

29 Rojname gazetesindeki metinlerin ilk ikisi Malmîsanij tarafından yazılmış ve M. Ali Eren'in yazısı da yine Malmîsanij tarafından Zazacaya çevrilmiştir. Bu bilgi Malmîsanij'la yaptığımız görüşmede bana kendisi tarafından söylenmiştir.

30 Malmîsanij & Mahmud Lewendî, *Li Kurdistana Bakur û li Tirkîyê Rojnamegerîya Kurdî (1908-1992)*, Öz-Ge Yayınları, İstanbul, 1992, ikinci basım, s.401-404

31 Kaya, *Kürt Basını*, S.201

32 Kaya, *Kürt Basını*, S.203

değiştiren *Medya Güneşi* bu sayı itibariyle tabloid boyutta çıktı ve “15 Günlük Haber ve Yorum Gazetesi” başlığıyla gazete halini aldı.³³ 16. sayısından sonra Kürtçe (Kurmançî-Zazakî)-Türkçe yayım yapan gazete bünyesinde birçok Zazaca metne yer verdi. 63. Sayısına kadar neredeyse tüm sayılarında Zazaca tam sayfa ya da en az Zazaca bir sütun yer almıştır. Zazacaya ciddi oranda yer veren bu gazetenin Zazaca yazılan sayfaları “ZAZAKÎ” sayfası adı altında yayımlanmış veya eğer sütun ayrılmışsa sütunun başında yine “ZAZAKÎ” ibaresi yer almıştır. Bedirxan alfabesiyle Kürtçe yazılan bu gazetenin künyesi şöyledir: Sahibi: Cemal Özçelik, Genel Yayın Yönetmeni: Osman Aytar, Yazı İşleri Müdürü: Salih Bal, Yönetim Yeri: Guraba Hüseyinağa Mah. Dağarcık Sok. Mehmet Han. No:32/B D:23 Aksaray/İstanbul

Medya Güneşi gazetesinin dikkat çeken özelliği ise Zazaca haber metinlerinin ilk defa, her Zazakî sütunundaki/sayfasındaki sayısal çokluğudur. Dönem açısından Zazacaya yer veren diğer gazetelerde çoğunlukla folklorik eserler ve röportajlar yer alırken bu gazetede Zazaca haberlere çokça yer verilmiştir. Bu gazetede; Malmîsanij, Seyîdxan Kurij, Munzur Çem, Dr. Ali Kılıç, Koyo Berz gibi yazarlar yer almıştır.³⁴

4.1.6. Welat (1992-1994)

Kürtçe (Kurmançî-Zazakî-Soranî) yayım yapan *Welat* gazetesi haftalık olarak yayım yapmıştır. İlk sayısı 22-28 Şubat 1992’de yayımlanan *Welat* gazetesi, “Rojnameya Hefteyî” (Haftalık Gazete N.A.) üst başlığıyla yayımlanmış olup fiyatı 3000 TL’dir. *Welat* gazetesi toplam 114 sayı yayım yapmıştır. Toplam sayfa sayısı 16 olan gazetenin künyesi ise şöyledir: İMC Basın Yayın Ltd. Şti. adına Sahibi Zübeyir Aydar, Genel Yayın Yönetmeni: Abdullah Keskin, Yazı İşleri Müdürü: Mazhar Günbat, Adres: Başmusahip Sok. Talas Han 16 Kat:3 No: 301, Cağaloğlu/İstanbul

Welat gazetesinde Zazaca yazan yazarlar arasında; J. Espar, Seyîdxan Kurij, Lerezan Jandil, Mihem Himbelij, Koyo Berz, Sevinç Özipek, Boxlanij, Atilla Halis, Faruk Yakup gibi isimler yer almıştır. *Welat* gazetesi dönem olarak düşünüldüğünde, ilk ciddi yazar ve metin çeşitliliği sağlamış olup ciddi bir yazı külliyatı oluşturmuştur. Gazete 114 sayısı boyunca neredeyse tüm sayılarında Zazacaya yer vermiştir. Aşağıda gazetenin ilk on sayısındaki Zazaca metinler verilmiştir.

-Yıl:1 Sayı:1 Sayfa:10. “Kurdkî qise biki biwani û binusî”, J. Espar.

-Yıl:1 Sayı:2 Sayfa:10. “Hukumatî pîron vit ward çiyekî nêverda”, J. Espar.

33 Yücel, *Kürt Basın Tarihi Tekzip*, S.104-105)

34 *Medya Güneşi* ve daha sonra yayımlanan *Roj* ve *Nû Roj* gazeteleri benzer çizgide yayım yaptığı bilinmektedir. Yaptığımız arşiv taramalarında herhangi bir sayısına ulaşamadığımız, 20 Haziran 1995’te yayıma başlayan ve 26 sayı çıkan *Roj* gazetesinin (Bkz. Yücel. *Kürt Basın Tarihi Tekzip*, s.104), Zazacaya yer vermiş olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü hem *Medya Güneşi*, hem de *Nû Roj* gazeteleri Zazacaya yer vermiştir.

-Yıl:1 Sayı:3 Sayfa:6. “Îlmê folklorî û folklorê ma”, J. Eşpar.

-Yıl:1 Sayı:4 Sayfa:6. “Xwirteya ziwani pabestey xwirtey yan zî bê hêzey a milleta”, J. Eşpar. “Malmîsanij Kam o?”, J. Eşpar.

-Yıl:1 Sayı:5 Sayfa:6. “Xwirteya ziwani pabestey xwirtey yan zî bê hêzey a milleta (2)”, J. Eşpar.

-Yıl:1 Sayı:6 Sayfa:6. “Zekîye Alkan vilika newrozî ya”, J. Eşpar.

-Yıl:1 Sayı:8 Sayfa:6. “Xasî zey yew zerencê koyanê Kurdistanê pabestey welatê xo bi”, Musa Anter (Türkçeden çeviren: J.Eşpar). “Mela Ehmedê Xasî”, Malmîsanij.

-Yıl:1 Sayı:9 Sayfa:13. “Folklorê Dimilkî ra ‘Diyarbekiro Xopano’ û ‘Ez Çîzvîz Nêzano”, J. Eşpar

-Yıl:1 Sayı:10 Sayfa:12. “Na Xumxum a”, J. Eşpar.

4.1.7. Dengê Azadî (1994)

“Rojnameya Hefteyi ya Nûçeyi û Şiroveyi” (Haftalık Haber ve Yorum Gazetesi N.A.) yazısıyla, ilk sayısı 20-29 Gulan (Mayıs N.A.) 1994’te yayımlanmıştır. *Dengê Azadî* gazetesi, İstanbul 2 nolu DGM tarafından kapatma kararı verilen ve bu kararın Yargıtay’ca onaylanması sonucu, 13 Mayıs 1994 tarihinde kapatılan *Azadî* gazetesinin³⁵ devamı olarak yayım hayatına başladığı bilinmektedir. *Dengê Azadî* gazetesi toplam 26 sayı yayımlanabilmiştir. Sürekli toplatma kararları ve cezalar yüzünden 13-19 Çiriya Paşin (Kasım N.A.) 1994’te çıkan 26. sayı bu gazetenin son sayısıdır. *Dengê Azadî* gazetesi’nin künyesi ise şöyle: Süreç İnşaat Turizm ve Yayıncılık Tic. Ltd. Şti. adına Sahibi: Behram Alabay, Sorumlu yazı işleri müdürü: Bilal Akdeniz, Genel Yayın Yönetmeni: Nevin İl, Haber Merkezi Müdürü: Mehmet Baran, Bilgi İşlem: Serkan Akyıldız, Hukuk müşavirleri: Eren Keskin, Selim Okçuoğlu, Mehmet Peköz, Adres: Atatürk bulvarı Emlek Bank Apt. B Blok No:146 K.7 D.28 Aksaray-İstanbul, Baskı: Serler Matbaası. Dağıtım: Birleşik Basın Dağıtım AŞ. Buha(fiyat): 10.000

Dengê Azadî gazetesi Kürtçe (Kurmancî- Zazakî/Dimilî)-Türkçe yayım yapmıştır. *Dengê Azadî* gazetesi her sayısı 12 sayfa çıkmış ve birçok Kürtçe (Kurmancî ve Zazakî) yazıya yer vermiştir. Birçok Zazakî/Dimilî metnin bulunduğu bu gazetede; Seyîdxan Kurij, Endam Ronas, Humane Çiyan, Kemal Akay gibi yazarlar Zazaca yazmışlardır. Bu metinler yazılırken Bedirxan Alfabesi kullanılmıştır. Bu metinler sırasıyla;

35 ‘Azadî Gazetesi Kapatıldı’, *Dengê Azadî, Rojnameya Hefteyi ya Nûçeyi û Şiroveyi*, 20-29 Gulan 1994, İstanbul, s.1

-1. Sayı 6. Sayfada “Vatenê Verênan-4” Endam Ronas’ın derlediği birçok atasözü

-2. Sayı 6. Sayfada “Vatenê Verênan-5” Endam Ronas’ın derlediği birçok atasözü

-9. Sayı 6. Sayfada “Hema Erê Nibû Delalê” adlı Hûmanê Çiyan’ın bir şiir çevirisi

-13. Sayı 6. Sayfada “Gola Xamîrpêt’i” Kemal Akay’ın yazısı ve bir şiiri

-24. Sayı 6. Sayfada “Merdimo Tersunik” adlı Seyitxan Kurij’in masal derlemesi

-26. Sayı 6. Sayfada “Yo Deyr mır Vaj Seben” adlı Hûmanê Çiya’nın 3 şarkı derlemesi ve yazısı

4.1.8. Jîyana Nû (1994-1995)

Jîyana Nû (Yeni Yaşam N.A.) gazetesi “Haftalık Devrimci-Sosyalist Haber Yorum Gazetesi” üst başlığıyla 1-7 Ekim 1994 tarihinde ilk sayısını yayımlamıştır. Kürtçe (Kurmancî-Zazakî) ve Türkçe olarak çıkan gazete, kültür-sanat sayfasında neredeyse tüm sayılarında Zazacaya yer vermiştir. Bu metinler Bedirxan Alfabetisiyle yazılmıştır. Gazetenin son sayısı 22 Nisan 1995 tarihli 29. sayıdır. Bu gazetenin toplatılmayan sayısı kalmamıştır.³⁶ *Jîyana Nû* gazetesinin künyesi şöyledir: ZEL Yayıncılık San. ve Tic. Ltd. Şti. Adına İmtiyaz Sahibi: Selman Çıman, Yazı İşleri Müdürü: Mustafa Yılmaz, Genel Yayın Yönetmeni: Nesimi Kesen, Genel Koordinatör: Ahmet Önal, Haber Merkezi: Mehmet Şen, Ertan İldan, Ali Demir, Kazım Ay, Hukuk Müşavirleri: Doğan Zengin, Ercan Sezgin, Perihan Şahin, MERKEZ: Çakırağa Mah. Çakırağa Camii Sok. Utku Ap. No: 18/7 Aksara/İstanbul

Jîyana Nû gazetesinde yazan Zazaca yazarlar şunlardır; Seyidxan Kurij, İlhami Sertkaya, İ. Çağlayan, E. Fırat, Setxan ZER, Bover Aslan, Kemal Astore.

4.1.9. Ronahî (1995-1996)

Ronahî (Aydınlık N.A.) gazetesi, 21 Mayıs 1995’te yayın hayatına başlamış ve toplam 72 sayı yayım yapmıştır. 10 Ekim 1996 tarihinde İstanbul 2. Asliye Ceza Mahkemesi tarafından yayımı durdurulmuştur.³⁷ “Rojnameya Nûçeyî û Şiroveyî/Haftalık Haber ve Yorum Gazetesi” başlığıyla yayım yapan gazetenin künyesi şöyledir: Evin Turizm İnşaat ve Yayıncılık Tic. Ltd. Şti. adına Sahibi: Burhan Erdem, Sorumlu Yazı İşleri Müdürü: Şükran Erdem, Hukuk Müşaviri: Av. Selim Okçuoğlu, Yönetim Yeri: Atatürk Bulvarı Emlak Bank Apt. B Blok No:146/28, Aksaray/İstanbul.

36 Yücel, *Kürt Basın Tarihi Tekzip*, s:105

37 *Ronahî, Rojnameya Nûçeyî û Şiroveyî*, Sal.1, Hejmar.31, 17-23 Çile yê Pêşîn, 1995, İstanbul

Ronahi gazetesi, Kürtçe (Zazaca-Kurmanca)-Türkçe yayım yapmıştır. Munzur Çem ve Seyîdxan Kurij bu gazetede Zazaca yazan başlıca yazarlardandır.

4.1.9. Welatê Me (1995)

Kürtçe (Kurmancî-Zazakî-Soranî) yayım yapan *Welatê Me* (Vatanımız N.A.) gazetesi haftalık olarak yayım yapmıştır. *Welatê Me* gazetesi, “Rojnameya Hefteyî” (Haftalık Gazete N.A.) üst başlığıyla yayımlanmış olup fiyatı 25.000 TL’dir. *Welatê Me* gazetesinin künyesi şöyledir: ROZA Basın ve Yayıncılık Adına Sahibi: Aynur Bozkurt, Yayın Yönetmeni: Mazhar Günbat, Yazı İşleri Müdürü: Mehmet Gemsiz, Haber Sorumlusu: Suut Kılıç, Redaktör: Sami Tan, Adres: Ayhan Işık Sokak No: 23/3, Beyoğlu/İstanbul

Welatê Me gazetesinin 10. Sayısından (22 Ocak 1995) 42. sayısına (3 Eylül 1995) kadarki sayılarına ulaşabildik. Ulaştığımız bu sayılarında, gazete düzensiz olarak birçok Zazaca metne yer vermiştir. Bu gazetenin Zazaca yazan yazarlarından bazıları şunlardır; Cemal Pîranij, Memo Darrez, Dizikîj, H. Anavar. Aşağıda gazetenin görebildiğimiz sayılar içinde yer alan Zazaca metinleri sırasıyla vereceğiz:

-Yıl:1 Sayı:10 Sayfa:13. “Yew Fîlm Yew Srmıyan Platoon”, Cemal Pîranij.

Sayfa:15. “Norwec di ina aşmî”, Memo Darrêz.

-Yıl:1 Sayı:19 Sayfa:6. “Herê ma ra qîsê bikerê”, Memo Darrêz

-Yıl:1 Sayı:24 Sayfa:13. “Împaratoriya Waştöxey”, Cemal Pîranij.

-Yıl:1 Sayı:27 Sayfa:13. “Kîştêkê literaturî ma”, Memo Darrêz.

-Yıl:1 Sayı:30 Sayfa:15. “Pîran, cay şêhîdan”, Dizikîj

-Yıl:1 Sayı:42 Sayfa:11. “Alewiye ser (1)”, H. Anavar

4.1.10. Azadîya Welat (1996)

Azadîya Welat gazetesi 21 Ocak 1996 tarihinde İstanbul’da yayım hayatına başlamıştır. *Rojnameya Hefteyî* (Haftalık Kürtçe Gazete N.A.) üst başlığıyla yayıma başlayan gazete Kürtçenin; Zazakî, Kurmancî, Soranî ve Goranî lehçeleriyle yayım yapan ilk gazete olması itibariyle oldukça önemli bir konuma sahiptir. *Azadîya Welat* gazetesi ilke olarak ulusal anlamda tüm Kürt lehçeleri arasında bir standart Kürtçe oluşturmayı hedeflemiştir.³⁸ Dil, kültür, edebiyat, sanat, tarih gibi birçok alanda yayımlar yapacak olan *Azadîya Welat* gazetesinde Zazacaya çokça yer verilmiş olup, bunun yanı sıra düzenli olarak neredeyse tüm sayılarında köşe yazıları, haberler, folklorik yazılar yer almıştır. *Azadîya Welat* gazetesinin ilk sayısındaki künyesi şöyledir: ZERYA Basın ve Yayıncılık San. Tic. Ltd. Şti. Adına Sahibi: Celalettin Yöyler, Yayın Yönetmeni: Mehmet Gemsiz, Yayın Kurulu: Sami Tan, Aynur Bozkurt, Rah-

mi Batur, Yazı İşleri Müdürü: Düzgün Deniz, Müessese Müdürü: Tahir Eldemir, Adres: Ayhan Işık Sok. No: 23/3 Beyoğlu/İstanbul³⁹

Azadiya Welat gazetesinin ulaşabildiğimiz sınırlı sayılarında Zazaca yazan yazarların bazıları şunlardır: Lerzan Jandil, Roşan Lezgîn, Engîn Roştî, Mihem Himbelîj, Memed Drewş, Hüseyîn Girit.

4.1.10. Hêvî (1996-1999)

24 Aralık 1996'da yayım hayatına başlayan *Hêvî* (Umut N.A) gazetesi, Kürtçe (Zazaca-Kurmanca)-Türkçe yayım yapmıştır.⁴⁰ *Hêvî* gazetesi haber dili olarak Türkçeye ağırlık vermiş olmakla birlikte hatırı sayılır yoğunlukta Kürtçe (Zazaca-Kurmanca) de yer almıştır. Mayıs 1999'a kadar yayım hayatını sürdüren *Hêvî* gazetesi 121 sayısı yurtiçinde, 7 sayısı ise yurt içinde hazırlanıp yurt dışında basılarak toplam 128 sayısı yayımlanmıştır.⁴¹ "Haftalık Haber Yorum Gazetesi" üst başlığıyla yayımlanan *Hêvî*'nin künyesi şöyledir: Evin Turizm İnşaat ve Yayıncılık Tic. Ltd. Şti. Adına Sahibi: Mehmet Ali Atılğan, Sorumlu Yazı İşleri Müdürü: Cem Bozarslan, Genel Yayın Yönetmeni: Mehmet Fehim Işık, Hukuk Müşaviri: Ayşen Terkan, Yönetim Yeri: Tarla başı Cad. Kalyoncu Kulluk Mah. No:232 Daire: 4 Beyoğlu/İstanbul.

Hêvî gazetesi Zazaca metinlere bazen tam sayfa bazen de dağınık şekilde yer vermektedir. *Hêvî* gazetesinde Zazaca yazan yazarlardan bazıları şunlardır: Munzur Çem, Seyîdxan Kurij, Kemal Unal, Endam Ronas, Simo, Kemal Astore.

4.1.11. Nû Roj (1996)

Nû Roj (Yeni Gün N.A.) gazetesinin ilk sayısı Ağustos 1996'da çıkmıştır.⁴² Haftalık olarak yayım yapan *Nû Roj* gazetesi, Kürtçe (Kurmanca-Zazaki) ve Türkçe olarak yayım yapmıştır. "Haber yorum Gazetesi/Rojnameya Nûçeyî û Şiroveyî" üst başlığıyla yayım yapan gazetede Bedirxan Alfabetesi kullanılmış olup "Çand" (Kültür N.A.) sayfasında Zazacaya yer vermiştir. Yaptığımız arşiv çalışmalarında bu gazetenin sadece 4 sayısına ulaşabildik. 6, 34, 35, 36. sayılarını gördüğümüz gazetenin künyesi şöyledir: Nûjen Basın Yayıncılık San. ve Tic. Ltd. Şti. Adına İmtiyaz Sahibi: Alper Aslan, Yazı İşleri Müdürü: Mahide Mutlu, Hukuk Müşaviri: İbrahim İnce, Kültür ve Toplum-Yaşam: Nesimi Aday, Yönetim Yeri: Çakırağa Mah. Çakırağa Camii Sok. Utku Ap. No: 18/7 Aksara/İstanbul

35. Sayısının 8. Sayfasında Vate Çalışma Grubunun; Derheqê Kirmanckî de (Kirdkî) Kombiyayîşê II. ê Stockholmî 28-31 ê Adare 1997 başlığıyla Zazaca toplandı sonuç bildirgesi metni yer almaktadır.

39 *Azadiya Welat, Rojnameya Hefteyî*, Sal.1, Hejmar.1, 28 Rêbendan-4 Reşemî, İstanbul, 1996

40 Yücel, *Kürt Basın Tarihi Tekzip*, s.103

41 Kaya, *Kürt Basını* s.207

42 Yücel, *Kürt Basın Tarihi Tekzip*, s.106

4.1.12. Pêşe Roj (1997)

16-22 Ağustos 1997'de yayım hayatına başlayan *Pêşe Roj* (Gelecek N.A.) gazetesi, "Rojnameya Nûçeyî û Şiroveyî Yê Hefteyî/Haftalık Haber Yorum Gazetesi" Kürtçe (Zazaca/Kurmancca)-Türkçe yayım yapmıştır. Sadece ilk sayısını görebildiğimiz gazetenin künyesi şöyledir: SOR Bas. Yay. İthalat, İhracat, Tekstil San. ve Tic. Ltd. Şti. Adına İmtiyaz Sahibi ve Sorumlu Yazı İşleri Müdürü: Aytekin Demir, Hukuk Müşaviri: Ercan Sezgin, Toplum-Yaşam: A. İbrahim, Yönetim Yeri: İstiklal Caddesi Terkoz Çıkmaçı Karaaslan Kat: 1 No: 112 Beyoğlu/İstanbul

Görebildiğimiz ilk sayısının ikinci sayfasında *Vate* dergisinin ilanı Zazaca olarak verilmiştir. Kaç sayı yayımlandığı hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamadığımızdan bununla ilgili bilgi verememekteyiz.

4.1.13. Roja Teze (1999-2000)

Roja Teze (Yeni Gün N.A.) gazetesi 3 Temmuz 1999 tarihinde yayım hayatına başlamış olup Mayıs 2000 tarihine kadar yayım yapabilmıştır. Bu süre zarfında toplam 74 sayı yayım yapan gazete Kürtçe (Zazaca-Kurmancca)-Türkçe yayım yapmıştır. Kürtçe yazılarının tamamında Bedirxan Alfabeti kullanılmış olup Zazacaya da oldukça geniş yer vermiştir. Örneğin; Munzur Çem'in düzenli olarak hemen her sayısında *Raye* (Yol N.A.) adında köşesi vardır ve Munzur Çem düzenli olarak Zazaca köşe yazısı yazmıştır.

Munzur Çem ve Seyîdxan Kurij, Kemal Unal gibi yazarlar bu gazetede Zazaca yazan yazarlardan bazılarıdır. Zazacaya genişçe yer veren *Roja Teze* gazetesi Mayıs 2000'de kapanmıştır.⁴³

4.1.14. Munzur Haber (2003-2006)

2003'te yayım hayatına başlayan *Munzur Haber* gazetesi, gazete isminin hemen altında Zazaca "Ho Nas Bîke ke, Sar To Nas Bîkero" (Kendini Tanı ki Başkası Seni Tanısın N.A.) ibaresiyle yayımlanmıştır. "Haftalık Siyasi Haber Yorum Gazetesi" üst başlığıyla yayım yapan gazete 12 sayfa olarak yayımlanmıştır. Toplam 46 sayı yayım yapan gazetenin son sayısı, 25 Nisan 2006 tarihli 46. ve son sayısıdır. *Munzur Haber* 7. sayısında Tunceli Barosunun Kirmanckî/Zazaca "Haklarınızı Biliyor musunuz?" ilanı verilmiş, onuncu sayısı itibari ile manşetlerini ve yaklaşık 3-4 sayfasını Kirmanckî/Zazaca olarak çıkarmaya başlamıştır. Bu gazetenin künyesi şöyledir: İmtiyaz Sahibi ve Sorumlu Yazı İşleri Müdürü: Ender Can Cevahir, Genel Yayın Yönetmeni: Hüseyin Aygün, Avrupa Temsilcisi: Yasar Kaya, Adres: Moğultay Mah. Yuvam İş Hanı Kat: 2 Tunceli.

43 Kaya, *Kürt Basını*, s.207

Munzur Haber gazetesinde Zazaca yazan yazarların bazıları şunlardır: Hüseyin Aygün, Yasar Kaya, Mehmet Karer, Xal Çelker, Mehmet Doğan, Mehmet Gülmez, Hıdır Eren, Hüseyin Aslan, Hıdır Aytaç, Hawar Tornêcengi, Zele Mele.⁴⁴

4.1.15. Newede Dersim (2009-2010)

Newede Dersim (Yeniden Dersim N.A.) gazetesi 20 Nisan- 3 Mayıs 2009 tarihinde 15 günlük gazete olarak yayımına başlamış ve toplam 2 yılda 23 sayı yayım yapmıştır. Kürtçe (Kurmançî-Zazakî)-Türkçe yayım yapan gazetenin 23. ve son sayısı 6 Kasım 2010 tarihinde yayımlanmıştır. Gazetenin künyesi şöyledir: Sahibi: Vedat Emir, Sorumlu Yazı İşleri Müdürü: Erdal Tekin, Yönetim Yeri: Moğultay Mah. Sanat sok. Arıkanlar iş hanı kat:3 No:208 Tunceli/ Tel. 0428 212 55 26.

Toplam 23 sayı yayım yapan gazetenin gördüğümüz sayıları sırasıyla; 1, 2, 3, 4, 5, 6, 8, 10, 11, 13, 19, 20, 21, 22, 23 numaralı sayılardır. Tüm bu sayılar içerisinde her sayıda en az bir sayfa ve bazen 2 sayfası Zazacaya ayrılmıştır. *Newede Dersim* gazetesinde yazan bazı yazarlar şunlardır: Lerzan Jandil, Haydar Diljen, Roşan Lezgîn, Lorin Demirel, Haydar Işık, İlhami Sertkaya, Cemal Taş, Hasan Sağlam, Ali Aydın Çiçek, Ferat Y. Mirzali.

4.1.16. Dersim Hayat (2010)

Dersim Hayat gazetesi “Aylık Yerel Kültürel Gazete” üst başlığıyla Nisan 2010 tarihli ilk sayısını yayımlamıştır. Şimdiye kadar düzensiz süreyle toplam 8 sayı yayım yapan gazete, Zazacaya bazen bir, bazen de iki sayfa yer vermektedir. 16 sayfa olarak yayım yapan gazetenin künyesi şöyledir: Hayat Yayım Basım Yayın Matb. Org. San. Tic.Ltd. Şirketi Adına Sahibi: Devrim Tekinoğlu Yazı İşleri Müd. Ceren Özdemir, Adres: Katip Mustafa Celebi Mah. Sadri Alışık Sok. No: 13 Kat: 1 D.4-5 Beyoğlu-İstanbul.

Dersim Hayat gazetesinde Zazaca yazan bazı yazarlar şunlardır: Hawar Torne-cengi, Xıdır Eren, Erdoğan Emir, Saheyder Veroz, Doğan Munzuroğlu, Ali Ekici, Mesut Keskin, Sezai Demirbilek.

4.2. YAYIMI DEVAM EDEN GAZETELER

4.2.1. Azadîya Welat (2006)

21 Ocak 1996 tarihinde İstanbul’da haftalık olarak yayım hayatına başlayan *Azadîya Welat* (Ülkenin Özgürlüğü N.A.) gazetesi, 15 Ağustos 2006 tarihinden sonra günlük yayımlanmaya başlamıştır. Kürt Gazeteciliği tarihi açısından en uzun

44 Bu bilgiler *Munzur Haber* gazetesi yazarları ve Avrupa temsilcisi Yaşar KAYA ile yaptığımız şahsi yazışmalardan alınmıştır.

süre yayım yapan gazete olma unvanına sahip olan *Azadiya Welat*, günlük yayıma geçmesiyle birlikte yine Kürt Gazetecilik Tarihi açısından, Türkiye’de günlük yayım yapan ilk Kürtçe gazete olmuştur.⁴⁵ *Azadiya Welat*, yayımlandığı günden beri onlarca defa yargılanmıştır ve birçok ceza almıştır. Çok defa katma cezası alan bu gazete, cezalı olduğu dönemlerde de başka isimlerle yayımını sürdürmüştür. Örneğin 2007’de *Dengê Welat*, 2009’da *Rojev*, 2010’da *Rojeva Welat* gibi isimlerle yayım yapmıştır. İlk dönemlerde düzensiz olarak Zazacaya yer veren gazete, Zazacanın yer aldığı ilk günlük Kürtçe gazete olmuştur. Son dönemlerde düzenli olarak bir sayfasını Zazacaya ayıran gazete halen yayımına devam etmektedir

4.2.2. Dersim (2010)

8 Aralık 2010’da yayım hayatına başlayan *Dersim* gazetesi aylık olarak yayım yapmaktadır. Yayımına halen devam eden gazete, hemen her sayısında bir tam sayfasını Zazacaya ayırmaktadır. Kürtçe (Zazaca-Kurmancca)-Türkçe yayım yapan gazetenin Sahibi ve Sorumlu Yazı İşleri Müdürü İsmail yıldızdır. Fiyatı 2 TL’dir.

Dersim gazetesi 12 sayfa yayım yapmaktadır. Zazaca yazan yazarlardan bazıları ise şunlardır: Hasan Sağlam, Lorin Demirel, Haydar Işık, Mehmed Nêşite, Ali Şeker, Hakan Aday, Bedriye Topaç, Mesut Özcan, Ferhat Mirzali. Genel olarak Bedirxan Alfabesi ile yayım yapan gazetede bir-iki yazar Bedirxan Alfabesinde olmayan “ı, ğ, ü” harflerini kullanmaktadır. Gazetenin yazarlarıyla yaptığımız görüşmelerde, alfabe kullanımındaki düzensizlikle ilgili, birkaç yazarın ısrarla kendi inisiyatifini kullandığını ve dolayısıyla bu düzensizliklerin meydana geldiğini söylediler. Şubat ayında 14. sayısı çıkan gazete yayımına hala devam etmektedir.

4.2.3. Gazete Semsûr (2010)

1 Eylül 2010 tarihinde ilk sayısını yayımlayan *Gazete Semsûr* (Adıyaman Gazetesi N.A.), aylık olarak yayım yapmakta ve 8 sayfa, 4 sayfası Kürtçe (Zazaca-Kurmancca) 4 sayfası ise Türkçe olarak çıkmaya başlamıştır.⁴⁶ Daha sonra 12 sayfa yayımlanan gazete “Yerel, Edebi, Kültürel ve Siyasi Gazete” üst başlığıyla yayım yapmaktadır.⁴⁷ Yayım hayatı 2. yılına giren *Gazete Semsûr*, bazen Zazaca metinlere yer vermektedir. Tüm sayılarındaki Kürtçe metinlerde düzenli olarak Bedirxan Alfabesini kullanmıştır.

45 Kaya, *Kürt Basını*, s.208

46 *Semsûr Gazetesinin İkinci Sayısı Çıktı*, <http://www.yuksekovahaber.com/haber/semsr-gazetesinin-2.-sayisi-cikti-39058.htm>, 03/04/2012

47 *Gazete Semsûr*, 2012 Ocak, sayı.17, sayfa.12

4.2.4. Newepel (2011)

Kürt Basın Tarihinde baştan sona sadece Zazakî lehçesiyle yazılan ilk gazete olma özelliğine sahip olan *Newepel* (Yeni Sayfa N.A.) Gazetesi ilk sayısını 31 Mart 2011'de yayımlamıştır. Ön kapağında gazetenin isminin üzerinde “Rojnameyo kulturî yo 15 roje” (15 günlük kültür gazetesi N.A.) ibaresiyle yayımlanan gazete Zazaca için oldukça önemli bir dönüm noktası sayılabilir. Diyarbakır'da yayım hayatına başlayan gazete; Dil, Kültür ve Sanat Derneği (*Ziwan-Kom*) bünyesinde kurulmuş ve bu derneğin yayım organı olarak yayım hayatına başlamıştır. Gazetecilik alanına konu olabilecek neredeyse tüm alanlarda yazıların çıktığı gazetenin ilk sayısındaki künyesi şöyledir:

Dil, Kültür ve Sanat Derneği adına imtiyaz sahibi ve sorumlu yazı işleri müdürü: Sıdkı Zılan, Yayın Kurulu: Sait Aydoğmuş, Ahmet Kasımoğlu, Neymetullah Gündüz, Editörler: Roşan Lezgin, Bilal Zılan, Redaktör: Roşan Lezgin, Adres: Lise Cad. 2. Sok. Adalet Apt. No: 3 Yenişehir/Diyarbakır.⁴⁸

Newepel gazetesi yayımlarında alışlagelmiş yazarlardan ziyade, yeni ve geniş bir yazar kitlesine yer vermiştir. *Newepel*'in birinci yılını geride bıraktığı 24. sayısında, gazetenin editörü ve redaktörü olan Roşan Lezgin'nin yazısında, *Newepel* gazetesinde 24. sayıya kadar toplam 75 yazarın olduğu belirtilmektedir. Ardından bu yazarların isimlerini sıralanmakta ve yazar sayısını daha da arttırmayı hedeflediklerini yazmaktadır. Kürt gazetecilik tarihi alanında *Newepel* gazetesi yazar kadrosuyla da bir ilk sayılabilir. Bu güne kadar yayım yapmış tüm Kürt gazetelerindeki Zazaca yazan yazar kadrosuna baktığımızda, her bir gazetede iki elin parmaklarını geçmeyecek sayıda yazar vardır. *Newepel*'deki bu sayısal çokluk dikkate değerdir.

Newepel gazetesinin ön plana çıkan diğer bir özelliği ise sürekli dizilerin yer almasıdır. Örneğin ilk sayısından son sayısına kadar (15-31 Mart, 24. sayıya kadar) düzenli olarak her sayıda Ehmedê Dirihî'nin hazırlamış olduğu *Bitki Sözlüğü* dizisi. Ve yine benzer şekilde görsel materyallerle de desteklenmiş olan Roşan Lezgin'in *Hayvan İsimleri* dizisi bu alana örnek gösterilebilir. *Newepel* gazetesi şimdiki kadarki tüm sayılarında düzenli olarak Bedirxan Alfabesini kullanmıştır.

Tablo 1. Zazaca'ya Yer Veren Gazeteler**

	Gazeteler	Dil/Lehçe	Tarih	Sayı	Yer	Alfabe
1.	Roja Newê	Kürtçe(Z, K) – Türkçe	1963	1	İstanbul	Bedirxan
2.	Roja Welat	Kürtçe(Z, K) – Türkçe	1977	12	İstanbul	Bedirxan

48 *Newepel, Rojnameyo kulturî yo 15 roje*, 31 Adar 2011, humare.1, Diyarbakır, s.8

3.	Rojname	Kürtçe(Z, K)	1991	1	İstanbul	Bedîrxan
4.	Azadî	Kürtçe(Z, K)– Türkçe	1992	116	İstanbul	Bedîrxan
5.	Medya Güneşi	Kürtçe(Z, K) – Türkçe	1992	63	İstanbul	Bedîrxan
6.	Welat	Kürtçe (Z,K,S)– Türkçe	1992	114	İstanbul	Bedîrxan
7.	Dengê Azadî	Kürtçe(Z, K) – Türkçe	1994	26	İstanbul	Bedîrxan
8.	Jîyana Nû	Kürtçe(Z, K) – Türkçe	1994	29	İstanbul	Bedîrxan
9.	Ronahî	Kürtçe(Z, K) – Türkçe	1995	72	İstanbul	Bedîrxan
10.	Welatê Me	Kürtçe(Z, K, S) – Türkçe	1995	46	İstanbul	Bedîrxan
11.	Azadîya Welat	Kürtçe(Z,K,S,G) – Türkçe	1996	?	İstanbul	Bedîrxan
12.	Hêvî	Kürtçe(Z, K) – Türkçe	1996	128	İstanbul	Bedîrxan
13.	Nû Roj	Kürtçe(Z, K) – Türkçe	1996	?	İstanbul	Bedîrxan
14.	Pêşa Roj	Kürtçe(Z, K)– Türkçe	1997	?	İstanbul	Bedîrxan
15.	Roja Teze	Kürtçe(Z, K) – Türkçe	1999	74	İstanbul	Bedîrxan
16.	Munzur Haber	Kürtçe(Z, K) – Türkçe	2003	46	Tunceli	Belirsiz
17.	Newede Dersim	Kürtçe(Z, K) – Türkçe	2009	23	Tunceli	Bedîrxan
18.	Dersim Hayat	Kürtçe(Z, K) – Türkçe	2010	8	İstanbul	Belirsiz
19.	Azadîya Welat	Kürtçe(Z, K)	2006	Devam	Diyarbakır	Bedîrxan
20.	Dersim	Kürtçe(Z, K)– Türkçe	2010	Devam	İstanbul	Bedîrxan
21.	Gazete Semsûr	Kürtçe(Z, K) – Türkçe	2010	Devam	Adıyaman	Bedîrxan
22.	Newepel	Kürtçe(Z)	2011	Devam	Diyarbakır	Bedîrxan

** Z: Zazakî, K: Kurmancî, S: Soranî, G: Goranî

SONUÇ

Bu çalışma: Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinden 1963'te *Roja Newê*'nin yayımlanmasına kadarki geçen süreçte, Kürtçe çıkan gazetelerde sebepleri kendi döneminin yasal, politik ve kültürel atmosferinden kaynaklı olarak Zazaca'nın yeterince yer almamış olduğu sonucuna varmaktadır. Bu duruma sebep olan birçok

etken saymak mümkün olmakla birlikte, belirleyici etkenin, Zazaca yazar/yazabilen kişilerin, Kurmanci yazanlara nazaran nicel olarak az olması göze çarpmaktadır. O döneme kadar Zazaca ile Kurmanci arasında görünür bir sınır/çizgi olmamasına rağmen, Zazaların basım-yayım alanlarında farkındalık oluşturma bağlamında daha edilgen durdukları görülmektedir. 1963'e kadar birçok Zaza yazarın çıkmış olan bu Kürt gazetelerinde yer almış olmaları bu durumu teyit eder niteliktedir. Aynı zamanda bu kişilerin Kurmanci yazmalarına rağmen, kısmen Zazaca yazmış olmaları, Zaza-Kurmanc ilişkisinde başka bir sosyo-kültürel gerçekliğe işaret etmektedir.

Demografik, kültürel ve siyasal araçlar bakımından farklı imkânlarla sahip bu toplulukların sosyo-kültürel ve politik gerçekliği, kendini gazetelerdeki Zazaca metinlerin nitel sınırlarında da göstermiştir. Aynı zamanda tarihsel bağlamda Zazaca'nın yazı dili oluşturamamış olması, bu gerçekliğin bir diğer sebebi olarak düşünülebilir. Her ne kadar söz konusu dönemler için görünür bir piyasa vurgusu yapmak mümkün olmasa da, yazılan metinlerin ulaşılan kitlenin niceliği bağlamında dönemin reel-politiğine göre şekillendiğini söylemek mümkündür. Lehçe ve etnik kimliğin modern dönemlere dair bir klasifikasyon olduğunu hesaba kattığımızda, Zazaca'nın özerk bir kimlik olarak kendini kurmasının araçlarından da bu sosyo-tarihi etmenlerden dolayı mahrum olduğunu söyleyebiliriz. Zira 20. yüzyıl başlarında, aynı zamanda bugün bildiğimiz ilk yazılı Zazaca metinlerin yazarlarından, Mela Ehmedê Xasî, Osman Efendiyo Babij gibi ve Xêlîl Xeyalî Motkî, M. Elî Evnî gibi, Zaza yazarların öte taraftan Kurmanci, Farsça, Arapça, Osmanlıca/Türkçe de yazdıklarını hatırd tutmak, bu durumun sebepleri ile ilgili başka bir gerçekliğin nedenlerini anlamak açısından faydalı olacaktır.

Nicelik olarak Zazaca metinlerin gazetelerde az olması ile Kurmanci arasında da bir paralellik olduğunu söylemek mümkün. Her ne kadar Kurmanci metinler kantitatif anlamda Zazaca'dan fazla olsa da benzer bir yazınsal problematiğin Kurmanci için de görünür olduğunu söyleyebiliriz. Bu duruma sebep olan bir diğer önemli nokta ise, Türkiye Cumhuriyeti'nin idarî ve yasal düzenlemelerin örmüş olduğu yasal duvarlardır. Siyasal ve toplumsal taleplerin bastırılması sonrasında, Kürtleri kontrol etmenin, aşamalı asimilasyonun en önemli ayaklarından birini, onları yazınsal alandan mahrum etmek olmuştur. Bu mahrumiyet, Kürtlerin (Zaza Kurmanc) sosyolinguistik farklılaşmasını daha da derinleştirmiş, dilin yazılı alana aktarılmasını engellemiştir. Böylece Kürtçe daha sözel kalmıştır. Bu durum önemli oranda Kürtlerin (Zaza-Kurmanc) dünyadaki gelişmeleri, edebi, haber alma ve yazınsal alanların diğer bütün veçhelerinde Türkçe okuyup Türkçe yazmalarına, her iki topluluk arasında ortak yazı dilinin Türkçe olmasına sebep olmuştur. Dilin standartlaşması, yazı dili haline gelmesinde "iktidar" unsurunu hesaba kattığımızda, bundan mahrum olmanın ortaya çıkardığı dilsel sorunların, Zazaca-Kurmanci bağlamında kristalize olduğunu görmek mümkündür.

Gregory Jusdanis'in *Gecikmiş Modernlik ve Estetik Kültür, Milli Edebiyatın İcat Edilişi* adlı ünlü çalışmasında vurgu yaptığı gibi, gazetelerin; milli edebiyat ve milli dilin oluşturulmasındaki rolü büyük yer kaplamaktadır. Bu bağlamda, Zazaca'nın, Zaza edebiyatının ve Zazalara dair ortak duygusal ve toplumsal imgelerin nüvelerini gazetelerde aramak mümkündür. Aynı zamanda Zaza folkloruna dair örneklerin, sözel alandan yazılı alana aktarılmasında gazetelerin öncü bir rol üstlendiğini söylemek mümkündür. Zazaca ile ilgili dilbilimsel ve alfabetik düzenlemelerin ilk olarak gazetelerde -ve dergilerde- tecrübe edildiğini söylemek, bu rolün önemini anlamak açısından gereklidir. Her ne kadar günümüzde farklı siyasi ve politik tartışmaların gölgesinde kalsa da, yarı-standart bir Zazaca'nın, kendini gazeteler üzerinden düzenleyip kurduğunu söyleyebiliriz. Gazetelerin bu rolünde, alfabe seçimi ile ilgili sistemde, Kurmancî ile Zazakî'nin benzer bir yöntem izlediği görülmektedir. Küçük tipografik farklar olsa da Kürt gazetelerinde Zazaca ile Kurmancî'nin Celadet Bedirhan'ın sistematize ettiği alfabe ile yazıldığı görülmektedir. Bunu en somut haliyle 1 numaralı tablodan görmek mümkündür. Her ne kadar ortak bir alfabe tercihi olsa da, başlangıçta bir takım tipografik farklar göze çarpmış, sonraki dönemlerde; alfabe tercihi, siyasal ve politik anlamda farklı konumlanmaların nişanesi olarak kendini göstermiştir. Zaza kimliği ile ilgili tartışmalarda farklılaşmaya bağlı olarak, alfabe seçimi de farklılaşmıştır. İçinde Zazaca metinlerin yer aldığı toplam 24 ayrı gazete içinde *Munzur Haber* (2003-2006) ve *Dersim Hayat* (2010) gazetelerinde genel anlamda, herhangi bir alfabe sistemine riayet etmeden yazıldığı görülmüştür. Bu durumun *anlaşma* açısından standart bir Zazacanın oluşmasını engellediğini söylemek çok zorlama olmasa gerek. Benzer durumun günümüzde de devam ettiğini, Dersim ve diğer bölgelerdeki Zazalar arasında bir takım dilsel benzerliklerin kurulmasının da önünde engel olduğunu özellikle vurgulamak gerekmektedir.

Bir kitle iletişim aracı olarak gazetelerin, münevverlerle kitleler arasında bağ kurmak için önemli bir araç olduğunu söylemek gerekmektedir. Bu bağın Zazaca özelinde yeterince kurulduğunu söylemek mümkün olmasa da, bir farkındalık yarattığını vurgulayabiliriz. Günümüze doğru içerik ve kapsam olarak daha da çeşitlenen bu süreç, başlangıçta gazetelerde Zazaca'nın yoğunlukla folklorik ürünlerle (hikâye, masal, fıkra, tekerleme) temsil edilmesini sağlamış, önemli oranda Zazaca'yı lokalizeetmiştir. 90'ların ortasından sonra nispeten bu içerik farklılaşmasının Zazaca yazılmış türlerin olmamasından kaynaklandığını da hatırdı tutmak, konunun anlaşılmasını daha da kolaylaştıracaktır. Kürt kimliği içinde Zazaların varlığı, gazetelerde önemli oranda tartışılmıştır. Başlangıçta Zazaların Kürt kimliği ile ilgileri, mevzu bahis olmasa da, Zazaların ayrı bir kimlik olarak gündeme getirilmesinden sonra, bu konunun Zazaların kimlik vurgularını önemli oranda gazetelerin gündemine de taşımıştır. Bu bağlamda, tam da gazetenin misyonuna paralel olarak, Kürt gazetelerinde, etnik kimlik tartışmaları, edebi (roman, hikâye, mevlit) ve folklorik ürünlerin neşredilmesinin örneklerini görmek mümkündür.

Bölgesel, mezhepsel ve dilsel farklılaşmaya bağlı olarak *Zazaların*, Kürt gazetelerinde, ortak/standart bir isimlendirmelerinin olmadığını söylemek gerekmektedir. Ekseriyetle *Zaza* ile ilgili, yayımlanmış gazetelerde, *Kird/Kirdkî*, *Kirmanc/Kirmanckî*, *Dimil/Dimilî* ve *Zaza/Zazakî* isimlendirmesinin kullanıldığını söyleyebiliriz. İlk *Zazaca* gazete olarak kabul edilen, *Roja Newê*'de bu isimlendirme *Zaza/Zazakî* şeklinde olsa da, sonraki dönemlerde genel adlandırmanın, *Kirmanc/Kirmanckî*, *Kird/Kirdkî* şeklinde yoğunlaştığı görülmektedir. Kürt (Kurd) ve *Kirmanc* ile benzer olan, sadece fonolojik bir farklılıktan kaynaklanan bu kullanımın politik sebepli olduğu söylenebilir.

Son olarak gazete isimlerden hareketle, Kürtlerin ortak toplumsal talep ve beklentilerinin içeriğini okumak; siyasal, politik ve kültürel mücadelelerinin şeklini ve kapsamını anlamak mümkün görünmektedir. Büyük oranda ulus-devlet kurma, umut (Hevî) özgürlük talepleri ve kitlelerin aydınlanması (*Bangî Kurdistan*) amaçlı olarak yürütülen politikaların kendini gazete isimleri üzerinden somutlaştırdığını görmek mümkündür. Birçok gazete isminde (*Roja Newe*, *Newepel*, *Riya Teze*, *Nüroj*, *Roja Nû*, *Dema Nû* vs.) tarihsel ve toplumsal başarısızlık kabul edilmiş, gazete *yeni bir başlangıcın* aracı olarak görülmüştür. Buradan hareketle, Kürtlerin psiko-sosyal aynası olarak gazetelere işlevsellik yüklendiğine dikkat çekmek gerekir. Böylece gazetelerin kültürel unsurların neşri ve iletişim gibi sosyal ihtiyaçlara ek olarak siyasal bir özne olarak kodlandığını belirtebiliriz.

KAYNAKÇA

- Azadîya Welat, Rojnameya Hefteyî*, Sal.1, Hejmar.1, 28 Rêbendan-4 Reşemî, İstanbul, 1996
- BEDİRXAN, Celadet Alî & LESCOT, Roger. *Kürtçe Gramer*, Avesta Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2009
- Dengê Azadî, Rojnameya Nûçeyî û Şiroveyî*, 20-29 Gulan 1994, İstanbul
- GAZEL, Ahmet Ali & ORTAK, Şaban. *İkinci Meşrutiyet'ten 1927 Yılına Kadar Yayın İmtiyazı Alan Gazete Ve Mecmualar (1908-1927)*, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi / Journal Of Graduate School Of Social Sciences; Cilt 7, Sayı 1 (2006): Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 223-256
- Gazete Semsûr, Yerel, Edebi, Kültürel ve Siyasi Gazete*, 2012 Ocak, sayı.17
- HASSANPOUR, Amir. *Kürdistan'da Milliyetçilik ve Dil*, Avesta Yayınları, İstanbul, 2005
- İkinci Meşrutiyet*, http://tr.wikipedia.org/wiki/%C4%B0kinci_Me%C5%9Frutiyet, 04.04.2012
- HÊVÎ, Kovara Çandîya Giştî*, Hejmar 3, Parîs, Sebat 1985
- KAYA, Fetullah. *Kürt Basını*, Hivda, İstanbul, 2010
- KREYENBROEK, Phillip & ALLISON, Christine. *Kürt Kimliği Ve Kültürü*, Avesta, İstanbul, 2008
- JUSDANIS, Gregory. *Gecikmiş Modernlik ve Estetik Kültür, Milli Edebiyatın İcat Edilişi*, Metis, İstanbul, 1997

- LEZGÎN, Roşan. *Toplumsal Kürt Gruplarından Zazalara Genel Bir Bakış*, <http://www.zazaki.net/haber/toplumsal-kurt-gruplarindan-zazalara-genel-bir-bakis-291.htm>, 04.04.2012
- LEZGÎN, Roşan. *Newpel, rojnameyo kulturî yo 15 roje*, sayı:24, Diyarbakır, 01-05 Adare 2012
- MALMÎSANIJ&LEWENDÎ, Mahmûd. *Li Kurdîstana Bakur û Li Tirkîyê Rojnamegeriya Kurdî (1908-1981)*, Jîna Nu, İsveç, 1989
- M. MALMÎSANIJ, *Türkiye ve Suriye’de Kürtçe Kitapçılığının Dünü ve Bugünü*, Vate Yayınevi, İstanbul, 2006
- MALMÎSANIJ. *Yüzyılımızın Başlarında Kürt Milliyetçiliği ve Dr. Abdullah Cevdet*, Jîna Nû Yayınları, Uppsala, 1986
- MALMÎSANIJ&LEWENDÎ, Mahmûd, *Li Kurdîstana Bakur û li Tirkîyê Rojnamegerîya Kurdî (1908-1992)*, Öz-Ge Yayınları, ikinci basım, İstanbul, 1992
- IZADY, Mehrdad. *Bir El Kitabı Kürtler*, Doz Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2011
- Newepel, Rojnameyo kullturî yo 15 roje*, 31 Adar 2011, humare.1, Diyarbekîr, 2011
- Roja Welat, Rojnameya Siyasi Ê Çandi Ya 15 Roji/15 Günlük Politik Ve Kültürel Gazete*, sayı:1, Ankara, 15 Eylül 1977
- Semsûr Gazetesinin İkinci Sayısı Çıktı*, <http://www.yuksekovahaber.com/haber/semsr-gazetesinin-2.-sayisi-cikti-39058.htm>, 03/04/2012
- RONAHÎ, *Rojnameya Nûçeyî û Şiroveyî*, Sal.1, Hejmar.31, 17-23 Çile yê Pêşîn, İstanbul, 1995
- YÜCEL, Müslüm. *Kürt Basın Tarihi Tekzip*, Aram, İstanbul, 1998

SİVEREK VE ÇEVRESİNDE YAŞAYAN ZAZALARDA DOĞUM GELENEĞİ

Zelal ÖZAĞAÇHANLI

● ÖZET:

İnsan hayatının en önemli geçiş dönemlerinden ilki olan “doğum” kendi içerisinde birçok psikolojik ve sosyolojik olayı barındırmaktadır. Bu ruhsal etkiler, öncelikle bebeğin sahibi olan anne ve baba ile diğer yakın akrabalarını etkilemekle birlikte genişleyen bir çerçevede içerisinde birçok yaklaşım ve inancı da beraberinde getirmektedir. Türk toplumunda bu etki henüz gençlerin evlenmesi ile kendini göstermektedir.

Siverek ve çevresinde yaşayan Zazalarda da doğum; soyun devamlılığını sağlamak ve ailede ocağı tütürecek bir neslin varlığı, insanlar için çoğu zaman bir gurur ve sevinç kaynağı olmuştur. Özellikle kırsal kesimdeki aileler, nüfuslarının kalabalık olması ile o yokluk içerisinde kendilerini güçlü ve dayanıklı hissederken diğer taraftan da evlat sahibi olmanın vermiş olduğu toplumsal saygınlık, çocuk sahibi olma isteğini güdüleyen sosyolojik etkilerin başında gelmektedir. Bunun yanı sıra, evlat sahibi olma isteğinin insan fitratındaki yeri ve geleceğe güvenle bakma hususunda kadın ve erkeğin kendisinden duyduğu güvenden de söz edilebilir. Sözünü ettiğimiz bu genel yargı, doğum olayına bakışı ortaya koymakla birlikte kırsal yerleşmenin hakim olduğu Siverek ilçesinde kendisini farklı inanış ve uygulamalarla göstermektedir.

Siverek ilçesinde yaşayan Zazalarda doğum ile ilgili adet, gelenek ve göreneklere ile doğum olayının içerisinde barındırılan birçok inanış ve kaçınma söz konusudur. Bunlardan ilki doğum öncesi inanış, kaçınma ve uygulamalardır. Bu kaçınmalar içerisinde; kısırlığı giderme ve gebe kalma, dinsel-büyüsel nitelikte olanlar, halk bekimliğinde aranan çareleri kapsamaktadır. Bununla birlikte hamilelikte yaşanan ‘Aşerme’ olayına buna bağlı toplumsal bakış açısı ve getirilen yorumlar tüm bu inançları barındırır. Aşerme dönemi

ile ilgili en önemli yaklaşım, bu dönemde bazı kaçınma ve inanışlara bağlı olarak gıda tüketime dikkat ediliyor olmasıdır. Hamile kadının yahut çevresinin, doğacak çocuğun cinsiyetine, fiziksel ve kişisel özelliklerine varana dek içinde buldukları beklenti hali, aşerme dönemi ile ilgili birçok kaçınma ve inanışın doğmasına neden olmuştur. Doğum olayının gerçekleşmesi ile bu olayın beraberinde getirdiği farklı kaçınma ve uygulamalar ise; 'Bebeğin Tuzlanması' ve annenin bakımı için yapılanlar, bebeği görme ziyareti, bebeği nazardan korumak için yapılan uygulamalar, loğusalıkta bebeği gizli güçlerden koruma amaçlı Kırk Basması denen olayın gerçekleşmemesi için alınan önlemler, sütü gelmeyen loğusa kadın için halk hekimliğinde dinsel-büyüsel nitelikte aranan çareler ve çocuğa yönelik bazı geleneksel tedavi yöntemleri ve inanışları kapsamaktadır.

1. DOĞUM ÖNCESİ İNANIŞ KAÇINMA VE UYGULAMALAR

1.1. Kısırlığı Giderme ve Gebe Kalma

Doğum öncesi ile ilgili ilk aşama kadının hamile kalmasıdır. Kadının hem eşi ve akrabalarına karşı hem de toplumsal çevre içerisinde saygınlık kazanmasında çocuk doğurması büyük bir etkiye sahiptir. Geleneksel kesimde kısır kadın, çevresi tarafından dışlanırken diğer taraftan da eşinin gözüne giremeyen ve annelik zevkini tadamayan kadın büyük bir eziklik duyar¹.

Bunun için evlendikten bir müddet sonra çocuk olacağını gösteren fizyolojik belirtiler kendisinde baş göstermeyen kadın kuşku duymaya başlar. Bu süre uzadıkça da kadının kısır olma kuşkusu ve korkusu onu, bu kusurdan kurtulmak için çeşitli çareler aramaya zorlar².

Siverek'te de kısırlığın giderilmesi için kadınların aldığı tedbirler üç grupta değerlendirilebilir.

1.1.1. Dinsel-Büyüsel Nitelikte Olanlar

Ülkemizde birçok yerleşim yerinde insanlar dilek ve temennilerinin gerçekleşmesi için yatır denilen ve mübarek olduğuna inanılan kimselerin mezarlarını ziyaret ederler. Buralarda kurbanlar kesip dualar eden insanlar ayrıca ziyaret olarak tanımadıkları bu yerlere çaput bağlama, para atma gibi inanışlarla isteklerinin gerçekleşeceğine inanırlar. Siverek ilçesinde de birçok temenniye içlerinde barındırarak gidilen ziyaret yerleri, birçok dileğin gerçekleşmesi için olduğu gibi kısırlığın çözümünde duaya başvuran kadınların uğrak yeri olan "Koç Ali Baba" türbesi halk söyleyişiyle (Koşbaba)'dır³.

1 Nesrin Baraz, *Halkbilimine Genel Bakış*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 1998, s. 42.

2 Pertev Naili Boratav, *100 Soruda Türk Folklorü: İnanışlar, Töre ve Töreler, Oyunlar*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1994, s. 143-144.

3 Müzeyyen Altıntaş, *Siverek Merkez*, 1960 Doğumlu, Okuryazar, Ev Hanımı

Bununla birlikte çocuğu olmayan kadınlar Mardin çevresinde bulunan “Sultan Şeyhmus” adlı ziyarete giderler. Oradaki incir ağacındaki incirlerin çocuğu olmayanlar için bir şifa kaynağı olarak görülmektedir. Bu gidişten sonra hamile kalan, kişi adak için tekrar gider. Erkek çocuk olursa “Şeyhmus” kız çocuğu olursa “Sultan” ismi takılır⁴.

Kısırlık tedavisinin inanca dayalı dinsel nitelik taşıyan bir başka boyutu da ilçede kısır kadınların “Ocak” diye tabir edilen yerlere gitmeleridir. Buna göre dua, üfûruk ve afsunla birçok derde çare olduğuna inanılan kimselerin evine giden kadın hem çocuğunun olması için üzerine dua okutur hem de muska alır⁵. Siverek merkezde “Ocak” diye tabir edilen evlere olan inanç oldukça yaygındır.

1.1.2. Halk Hekimliğinde Aranan Çareler

İlaç sektörünün henüz sözünün dahi edilmediği zamanlarda, halk hekimliği ve yan alanı diyebileceğimiz “kocakarı” ilaçları ile insanlar tedavi olmakta idiler. Halk hekimliği, bilinen tıbbi müdahalelerden farklı olarak belirli hastalıkların tedavisinde faydası olduğu düşünülen yöntemler ile bu işin erbabı olmuş kimselerin eliyle yapılan bir tedavi yöntemidir. Günümüzde halk hekimliği ve bitkisel tedavi yöntemleri azımsanmayacak derecede varlığını korumaktadır. Hatta günümüzün natürel eczaneleri diyebileceğimiz aktarlarda da baharattan başka birçok hastalığın tedavisinde etkili olduğu bilinen bitkiler satışı sunulmaktadır.

Halk hekimliği kısırlığın tedavisinde insanların başvurduğu yöntemlerden birisidir. Bunun için Siverek ilçesindeki bazı köylerde kısır kadınlar, halk hekimliği kapsamında birçok tedavi yöntemine başvurmaktadır. Bu tedavi yöntemleri ve alınan önlemler şu şekildedir:

- Bir kazanın içersine maydanoz, saman ve süt konarak bir süre kaynatılır. Kaynar su bir leğene konarak çocuğu olmayan kadın bu karışımın buharına oturtulur⁶.
- Eskiden uygulanan bir yöntemdir. Sumak ekşisi, menengiç dalı, fıstık dalı bir kazanda kaynatılıp leğene boşaltılır. Çocuğu olmayan kadın buharında oturur⁷.

1.1.3. Tıbbi Önlemler

Birçok kırsal kesimde olduğu gibi Siverek ilçesinde de kısırlıkla ilgili en genel yargı, bu problemin daha çok kadınlarda aranmasıdır. Bu yüzden çocuk ol-

4 Bedriye Tüysüz, *Halebi Köyü*, 1945 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

5 Fatma Ocaklı, *Karpuzcu Köyü*, 1943 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

6 Sakine Şenocak, *Narlıkaya Köyü*, 1966 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

7 Yaşar Yağır, *Siverek Merkez*, 1954 Doğumlu, Okuryazar, Ev Hanımı.

madığı zaman tedavi arayışına ilk girişen kadın olur. Çoğu zaman ise erkek için kısırlık teşhisi ve tedavisi onur zedeleyici bir olay olarak dahi algılanabilmektedir. Siverek'te de eğer kadın kısır ise ve tedavi yöntemleri sonuç vermiyorsa, erkek kadını boşayabilir. Yahut ikinci bir eş alabilir. Fakat kısırlık erkekte ise erkek bunu genellikle kadına baskı yaparak bastırma yolunu seçebilir⁸.

Günümüzde, kısırlık özellikle kadınlar için büyük ölçüde sorun olmaktan çıkmıştır. Nitekim uygulanan Tüp bebek yöntemleri ile bugün birçok kadın çocuk sahibi olabilmektedir. Bu yöntemin belirli bir ekonomik gücü gerektiriyor olması kırsal kesimde bir çare olarak uygulanmasını zorlaştırır da günümüzde gelişen ilaç tedavileri ve cerrahi müdahaleler ile de çocuk sahibi olunabilmektedir.

1.2. Aşerme

Hamile kadının en sıkıntılı dönemlerinden birisi aşerme dönemidir. "Aşerme" deyiimi esasında "aş yerme" deyiminin zamanla yuvarlanarak halk dilinde uygun bir şekilde ifade edilmiş halidir. Buna göre, belirli bir dönem yemeklerden ve yemek kokusundan tiksinen kadın, diğer taraftan da hangi şart ve ortamda olursa olsun canının istediğini yeme ihtiyacı duyar. Aşerme dönemi ile ilgili en önemli yaklaşım, bu dönemde bazı kaçınma ve inanışlara bağlı olarak gıda tüketimine dikkat ediliyor olmasıdır. Hamile kadının yahut çevresinin, doğacak çocuğun cinsiyeti, fiziksel ve kişisel özelliklerine varana dek içinde buldukları beklenti hali, aşerme dönemi ile ilgili birçok kaçınma ve inanışın doğmasına neden olmuştur.

Siverek ilçesinde de aşerme dönemi ile ilgili bazı tespit, inanış ve kaçınmalar söz konusudur. Buna göre, kadının hamile kaldıktan kırk gün sonra aşermeye başlayacağı ve anne karnındaki bebek 3 ile 5 aylık olduğunda aşermenin sona ereceğine inanılmaktadır⁹.

Aşeren kadının canı ne isterse, çocuğa yarar sağlayacağı düşüncesi ile istediği şey temin edilir ve anne adayına yedirilmeye çalışılır. Çünkü bu isteklerin anneden değil çocuktan kaynaklandığı düşüncesi hakimdir¹⁰. Ayrıca annenin canı bir şeyi çok istediği zaman yenmezse "yemesen çocuk şaşır olur".deyiimi kullanılarak yemesinde ısrar edilir¹¹.

8 Asya Yetik, *Aşağı Karabahçe Köyü*, 1961 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

9 Güler Ordu, *Siverek Merkez*, 1946 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

10 Nezihe Tekçe, *Ediz Köyü*, 1964 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

11 Süreyya Modanlı, *Yücelen Köyü*, 1942 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

1.3. Gebe Kadının Kaçınmaları ve Uygulamaları

Türk toplumunda anne olacak kadın, gebe, hamile, yüklü gibi tanımlamalarda betimlenmektedir. Bu dönem hem hamile kadın hem de yakın çevresi bakımından oldukça kritik bir devredir. Gebe kadın karnındaki bebeğin zarar görmemesi için kendisine çok dikkat eder. Bu dikkat ve temkin, yalnızca anne adayı tarafından değil eşi ve yakın çevresinde de kendisini hissettirir.

Hamilelik döneminde iyi beslenmesi gereken kadına, bebeğe zarar gelir düşüncesi ile ağır işler de yaptırılmaz. Bu ve buna benzer tedbirler dışında kaynağı psikolojik olan inanç ve kaçınmalar da hem hamilelik dönemindeki kadının hem de yakın çevresinin bilinçaltında sakladıkları kaygılarının bir sonucu olarak ortaya çıkar.

Bu inanış ve kaçınmalara, özellikle geleneksel yapısı bozulmamış toplumlarda daha fazla rastlanılmaktadır. Siverek ilçesinde de gebe kadının birçok noktada kendisine dikkat etmesinin yanı sıra sözünü ettiğimiz inanış ve kaçınmalar konusunda da duyarlılık sahibi oldukları görülmektedir.

Buna göre, Siverek ilçesinde gebe kadınların hamilelik dönemine yönelik inanış ve kaçınmaları şu şekildedir:

- Hamilelik döneminde kadın bebeğin cinsiyetini, erkek ise, saklı tutar. Bunun nedeni nazardan korkup bebeğe zarar geleceği düşüncesidir¹².
- Hamile kadın mezar ziyaretine gitmez özellikle “yatır” denilen yerlerin mezar ziyaretleri sonucunda çocuğun cildinde “nişan” denilen bir leke veya “ben” oluşacağına inanılır¹³.
- Hamile kadının diş çektirmesi iyi değildir¹⁴.
- Hamile kadının gecenin geç bir saatte banyo yapması doğru değildir¹⁵.

1.4. Çocuğun Cinsiyeti

Anne ve Baba adayı ile yakın akrabaların en çok merak ettikleri husus, doğacak çocuğun cinsiyetidir. Ancak buna rağmen özellikle kırsal kesimde ilk doğacak çocuğun erkek olması temennisi oldukça yaygındır. Düğün günü gelen misafirlerin içinde erkek çocuğu olan kişinin çocuğunu gelinin kucağına oturtması bu temenninin yansımasıdır.

Erkek çocuk sahibi olma arzusunun temelinde yatan sebep ise soyun devamlılığını sağlamaktır. Eskiden hamile kadının fiziksel özellikleri, hamilelik dönemindeki beslenme şekli ve başka bazı yöntemlerle çocuğun cinsiyeti hakkında

12 Mülkiye Aran, *Deliktaş Köyü*, 1960 Doğumlu, Okuryazar, Ev Hanımı.

13 Sultan Baksi, *Ediz Köyü*, 1951 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

14 Ayser Naryaprağı, *Siverek Merkez*, 1941 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

15 Ayşe Kanmaz, *Konurtepe Köyü*, 1967 Doğumlu, ilkokul Mezunu, Ev Hanımı.

tahminde bulunurken, günümüzde gelişen teknoloji ile birlikte gebeliğin üçüncü ayından itibaren çocuğun cinsiyeti öğrenilebilmektedir. Siverek ilçesinde de ult-rason, çocuğun cinsiyetini öğrenmek için başvurulan en yaygın yöntemlerden biridir. Fakat daha çok eskiden uygulanan ve inanılan ancak hala hatırdaki kalan cinsiyet tahmin etme ile ilgili inanışlar ise şunlardır.

- Hamile kadının karnı sivri olursa doğacak bebek kız yuvarlak olursa erkek olacağına inanılır¹⁶.
- Hamile kadın ekşi aşerirse doğacak bebeğin cinsiyeti kız, tatlı aşerirse bebeğin erkek olduğuna inanılır¹⁷.
- Hamile kadının güzelleşmişse doğacak çocuğun kız olacağına inanılır¹⁸.

2. DOĞUM VE ANNE BAKIMI

Ortalama hamilelik süresi olan dokuz ay sonunda, anne karnındaki bebeğin biyolojik bazı süreçlerden sonra anne karnından dış dünyaya çıkması olayını doğum olarak tanımlayabiliriz. Ancak bu basit tanım içerisinde anne adayını için oldukça zor anları barındırır. Bunun yanı sıra bebeğin sağlıklı bir şekilde dünyaya gelebilmesi için de annenin doğum yapmasına yardımcı olacak kişinin çok dikkatli olması gerekmektedir. Bu yüzden Siverek ilçesinde de doğum bu konuda belirli bir deneyime sahip olan ve kırsal kesimde “ebe” olarak tanımlanan kişilere ya da hastanede yaptırılmaktadır.

Günümüzde hastanelerde yapılan doğum oranı evde gerçekleşen doğum oranlarından daha fazladır. Fakat doğum evde yapılacak ise köyde bu konuda tecrübeli olduğu bilinen yaşlı kadınlar annenin doğum yapmasına yardımcı olurlar¹⁹.

Bebek dünyaya geldiği anda bir hafta boyunca göbeğinin üzerine toz halindeki kahve dökülür. Bunun sebebi çabuk kuruyup düşmesini sağlamaktır²⁰. Kendiliğinden düşen göbek bebeğin akıbeti konusunda etkili olacağı inancına bağlı olarak rastgele bir yere atılmaz. Buna göre, ilerde çocuğun evine bağlı olması için evin bahçesine, ya da okusun adam olsun diye okulun bahçesine, ya da çocuğun ilerde hangi meslek erbabı olması isteniyorsa aile için örnek olan kişinin arkasından atılır²¹. Siverek'te, çok gezip dolaşan insanlar için “Göbeği sokağa atılmış” deyimini kullanılır²².

16 Nezihe Tekçe, *Ediz Köyü*, 1964 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

17 Emine Arslan, *Siverek Merkez*, 1946 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

18 Sabiha Geyik, *Siverek Merkez*, 1964 Doğumlu, İlkokul Mezunu, Ev Hanımı.

19 Şefika Gonca, *Altaylı Köyü*, 1952 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

20 Nesrin Kamışlı, *Siverek Merkez*, 1950 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

21 Sultan Karar, *Bayırözü Köyü*, 1946 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

22 Nesrin Karacabey, *Deliktaş Köyü*, 1963 Doğumlu, Okuryazar, Ev Hanımı.

Doğumdan sonra bebeğe önceden hazırlanmış kıyafetleri giydirilir ve bebek kundaklanır. Eskiden üç aylık olana kadar kundaklanırken günümüzde en fazla yirmi gün kundakta tutulmaktadır²³.

Doğum gerçekleşikten sonra orada bulunanlardan birisi bebeğin babasına aile büyüklerine müjdeli haberi verir. Doğan erkek çocuğu ise sevinçle haberi alan kişiler müjdeyi iletene bahşış verirler²⁴.

Doğumdan sonra bebeğin olduğu kadar annenin bakımı da oldukça önemlidir. Doğum yapan kadının kırk gün boyunca sağlığına çok dikkat edilir. Kırk gün içinde ölen kadının cennetlik olduğuna inanılır²⁵.

Loğusalık döneminde anneye iyi geldiğine inanılan bazı yemekler yapılır. Bunların başında, sadeyağ, un ve şekerden yapılan “bulamaç” yine un, sadeyağ, tuzdan yapılan “cacurun” denilen yemektir. Bu iki yemek bir hafta boyunca yapılır²⁶. Ayrıca loğusa kadına bol tatlı yemesi tavsiye edilir²⁷.

2.1. Doğum Sonrası

2.1.1. Bebeğin Tuzlanması ve Bakımı

Bebek dünyaya geldikten sonra ailede oluşan temel düşünce çocuğun her türlü hastalıktan ve çocuğa zararı dokunabilecek her türlü gizil güçten onu korumaktır. Çocuğun sağlıklı bir yaşam sürmesi için geleneksel yöntemler bir tedbir niteliğinde olup eskiden daha çok uygulanan bu yöntemler günümüzde de zaman zaman uygulanmaktadır. Siverek ilçesinde doğumdan sonra bebeğin ileride sağlıklı ve güçlü olması için alınan tedbirler şunlardır:

- Bebek doğduktan sonra iki ya da üç gün sonra tuzlanır. Tuzlama işi, suyun içine tuz karıştırılır. Bebeğin gözleri hariç her yerine sürülür. Bir gün çocuk böyle kalır. Bebeğin tuzlanmasındaki maksat bebeğin, vücudunda oluşabilecek muhtemel pişiklere engel olmandır²⁸.
- Bebeğin her bir gözüne birer damla limon suyu konur. Bundaki amaç gözün çapaklanması ve mikrop kapmasını engellemektir²⁹.
- Çocuğa kırkı çıkana kadar rezene çayı gün içerisinde içilir. Bu çayın çocuğa uyku verdiği ve çocukta oluşabilecek ağrıları giderdiği düşünülür³⁰.
- Bebeğin gözleri güzel olsun diye gözlerine toz sürme çekilir³¹.

23 Nedret Kargın, *Peynirci Köyü*, 1966 Doğumlu, İlkokul Mezunu, Ev Hanımı.

24 Saliha Yetik, *Begdeş Köyü*, 1967 Doğumlu, İlkokul Mezunu, Ev Hanımı.

25 Melahat Kaya, *Kavallık Köyü*, 1961 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

26 Sedriye Özer, *Ayrancı Köyü*, 1947 Doğumlu Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

27 Gazal Ağırtmatlıoğlu, *Konurtepe Köyü*, 1948 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

28 Ziyet Özmodanlı, *Altaylı Köyü*, 1976 Doğumlu, İlkokul Mezunu, Ev Hanımı.

29 Hediye Başaranoglu, *Kayalı Köyü*, 1958 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

30 Ziyet Altıntaş, *Siverek Merkez*, 1955 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

31 Aliye Çiftçi, *Karabahçe Köyü*, 1952 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

- Bebeğin bağırsakları temizlensin diye doğduğu ilk iki gün su ve şeker kaynatılıp soğutulup içirilir³². Bu şerbetin ayrıca sarılığa karşı koruyucu olduğu düşünülmektedir³³.

2.1.2. Bebeğe İsim Koyma

Dünyadaki bütün eşyalarda olduğu gibi insanın da bir isme sahip olması gerektiği kanısı temelinde dinsel ve sosyolojik birçok düşünceyi barındırır.

Kişinin ismi, ona kimlik kazandıran ilk soyut nesnedir. Topluluk içerisinde ayırt edilmesi ve tanınip bilinmesi için çocuğa konulan isim, henüz sosyal bir kimlik kazanmamış olan bebeğe ailesi tarafından kazandırılan ilk kültürel değerdir.

Konulacak ismi seçecek kişilerden neden o ismin seçildiğine ve adını konuluş şekline kadar geçen süreç içerisindeki inanış ve kaçınmalar bağlamında değerlendirildiğinde, bu yaklaşım güç kazanmaktadır. Çünkü Siverek ilçesinde eskiden, günümüzde daha nadir görülmekle birlikte, çocuğa konulacak ismin belirlenmesinde en etkili kişilerin büyük anne ve büyük baba oldukları bilinmektedir³⁴.

Aileden ölmüş bir yakının³⁵ aile büyüklerinden birinin veya dini faktörden ötürü İslam büyüklerinin isimleri³⁶ ya da Kur'an-ı Kerim'de geçen bir ismin tercihi çocuğa ad koyma konusunda eskiden takip edilen yolların en yaygın olanlarıydı. Günümüzde konan isimler daha çok popüler isimler arasından belirlenmektedir³⁷.

Siverek ilçesinde çocuğun isim koyma töreni oldukça sadedir. Dini inanış gereği ortalama üç gün içinde bebeğe isim koyan kişi aile büyüğü veya dini bilgisi yerinde olan kişiler tarafından yapılır³⁸. İsim koyacak kişi öncelikle abdest alır ve bebeğin bir kulağına ezan, diğer kulağına da kamet okuduktan sonra üç defa "senin ismin ..... olsun!" diye söyler³⁹. Bazı aileler de çocuğa aile büyüklerinden birinin ismi konulduğunda göbek adı takılır. Göbek adı olarak "Nur" yaygın takılan bir isimdir⁴⁰.

2.1.3. "Bebeği Görme Ziyareti"

Doğumdan sonra akraba ve komşular çeşitli hediyelerle anne ve bebeği görmeye gelirler. İlçede bu ziyarete "bebeğin yanına gitme", "Bebeği Görme" denir.

32 Emine Görüş, *Siverek Merkez*, 1936 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

33 Meral Ocaklı, *Yoğunca Köyü*, 1968 Doğumlu, İlkokul Mezunu, Ev Hanımı.

34 İmhan Parlak, *Kavalık Köyü*, 1956 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

35 Fatma Ocaklı, *Karpuzcu Köyü*, 1943 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

36 Müzeyyen Altıntaş, *Narlıkaya Köyü*, 1966 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

37 Hatun Sonka, *Çanakçı Köyü*, 1942 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

38 Havva Özen, *Divan Köyü*, 1948 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

39 Ayşe Başaran, *Çağa Köyü*, 1964 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

40 Safiye Bayram, *Siverek Merkez*, 1963 Doğumlu, İlkokul Mezunu, Ev Hanımı.

Bu ziyaretin amacı ailenin sevincine ortak olma ve getirilen hediyelerle küçük de olsa aileye yardımda bulunmaktır⁴¹. Ayrıca bu ziyaret anneye verilen değer bir göstergesi olarak algılanmakta bu yüzden büyük önem taşımaktadır⁴².

Bebeği görmeye giden yakın akrabalar bebek kız ise altın küpe erkek ise cumhuriyet veya çeyrek altın takarlar. Bunun dışında bebeğe ve anneye kıyafet veya varsa bebeğin eksik eşyaları tamamlanır⁴³.

2.1.4. Bebeği Nazardan Koruma

Nazar dilimize Arapçadan girmiş bir kelimedir. Kelime anlamı “bakmak” olan nazar⁴⁴, bakmanın niyetine ve sonucuna göre özellikle İslam ülkeleri başta olmak üzere birçok ülkede aynı bağlamda değerlendirilmektedir.

Nazar, insanların kıskançlık ve çekememezlik duygularının negatif bir güç olarak bakışlar yolu ile karşı tarafa verdiği yıkıcı etki olarak tanımlanmaktadır. Bunun yanı sıra bir kişiye yahut eşyaya duyulan aşırı sevgi de nazara sebep olan etmenlerden sayılır. Hz. Muhammed’in “nazar insanı mezara, deveyi kazana koyar”. Hadis-i Şerif’i Türk Toplumunda ve İslam ülkelerinde nazarın etkisinin bu denli benimsenmiş olmasında belirleyici faktörlerin başında gelmektedir. Yeni doğmuş bebeklerin ve çocukların henüz temiz, güçsüz ve zayıf olmaları, onların çok çabuk nazardan etkileneceği inancını kuvvetlendirdiği için bebeğe nazar değmesin diye doğumdan itibaren önlemler alınmaktadır.

Siverek ilçesinde nazardan korunma konusunda alınan tedbirleri incelediğimizde bu önlemlerin bir kısmı İslam inancı ile bağlantılı yaklaşımlar olmakla birlikte birçoğu da eski şaman inancının kalıntılarıdır. İlçe genelinde, yeni doğmuş bebeği ve çocukları nazardan korumak için yapılan kaçınmalar ve inanışlar şu şekildedir:

- Bebeğin alnına sac karası, kazan karası bunlar yoksa is sürülür⁴⁵.
- Bir miktar tuz alınıp dualar okunarak çocuğun üzerinde çevrilir. Bu tuz ateşe atılır. Yetişkinler için de kullanılan bu yöntemle kişinin nazardan kurtulacağına inanılır⁴⁶.
- Çocuğun sağ omzuna muska takılır. Muskanın içine üzerlik tohumu da konulabilir⁴⁷.
- Beyaz parlak olan “Şep” denilen zamanla eriyen bir taş takılır⁴⁸.

41 Fatime Karakayalı, *Siverek Merkez*, 1966 Doğumlu, İlkokul Mezunu, Ev Hanımı.

42 Hatun Sonka, *Çanakçı Köyü*, 1942 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

43 Aliye Çiftçi, *Karabahçe Köyü*, 1952 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

44 Pertev Naili Boratav, *100 Soruda Türk Folklorü: İnanışlar...*, s. 103.

45 Emine Arslan, *Siverek Merkez*, 1946 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

46 Sultan Karar, *Bayırözü Köyü*, 1946 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

47 Melahat Kaya, *Kavalık Köyü*, 1961 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

48 Mülkiye Aran, *Deliktaş Köyü*, 1960 Doğumlu, Okuryazar, Ev Hanımı.

- Çocuğa “kendil ağacı” denilen yabancı bitkinin dalı oyularak en üst kısmına bir delik açılır bir çengelle sağ omzuna yada bir kolye gibi boyna takılır. Bu tahta parçası bazı evlerin girişine de takılarak “kötü nefesten korur” bizi denilir⁴⁹.
- “Mazi” denilen bilye büyüklüğünde üzerinde top top girinti çıkıntı olan bitki bebeğin omzuna takılarak nazardan korunacağına inanılır⁵⁰.
- Bebeğin üzerine nazar boncuğu takılır⁵¹.
- Bir kaşığın içine bir parça “kurşun” konularak ateşte eritilir. Bebek ve annenin üzerine bir örtü atılır. Bir kabin içine su koyup anne ile bebeğin başının üzerinde tutulur. Eriyen kurşun suya dökülür. Bu işlem üç defa yapılır. Böylelikle kem gözlerden korunmuş olur⁵².
- Bebeğin bulunduğu odada üzerlik tohumu yakılır. Dualar eşliğinde çıkan duman odada gezdirilir⁵³.

2.1.5. Loğusalık ve Kırk Basması

Halk dilinde “loğusa” tabiri yeni doğum yapmış kadın için kullanılır⁵⁴. Loğusalık dönemi halk arasında kırk günlük bir süreyi kapsar ki bu dönem hakkında bir çok inanış ve kaçınma söz konusudur.

Loğusalığın kırk güne kadar yayılmış olmasının temel nedeni ise İslam fıkhına göre nifas yani doğum kanı denilen kanamanın kırk güne kadar devam edebileceği görüşüdür. İslam dininin loğusalık dönemi hakkındaki hükümleri daha çok fithi konular üzerinde ağırlık kazanmıştır⁵⁵.

Loğusalık döneminin halk nezdinde değerlendirilmesi “kırk basması” gibi tanımlamalar üzerine yoğunluk kazanmıştır. Kadına ve bebeğe sataşan bu tehlikeli perinin varlığından bahsedilip, bazen insan görünümüne girse de ayakları ters olduğuna inanıldığından lohusalı kadına gece dikkat etmesi tembihlenir⁵⁶.

Siverek ilçesinde loğusa kadınlara “kırklı kadın” denilmektedir⁵⁷. Kırk basması hem bir olay hem de bir varlık daha çok peri olarak kabul edilir. Fatime Kıyam kırk basmasını şu şekilde anlatır: “Daha çok uyurken veya geceleyin kırk basması olur. Dağınık saçları, karanlıktan yüzünü tam seçemedim. Bağırarak is-

49 Ayser Naryaprağı, *Siverek Merkez*, 1941 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

50 Adalet Tatlı, *Siverek Merkez*, 1957 Doğumlu, Okuryazar, Ev Hanımı.

51 Fatime Karakayalı, *Siverek Merkez*, 1966 Doğumlu, İlkokul Mezunu, Ev Hanımı.

52 Medine Yükksekaya, *Siverek Merkez*, 1962 Doğumlu, İlkokul Mezunu, Ev Hanımı.

53 Zehra Özgeyik, *Siverek Merkez*, 1963 Doğumlu, İlkokul Mezunu, Ev Hanımı.

54 Ayser Yağır, *Siverek Merkez*, 1960 Doğumlu, İlkokul Mezunu, Ev Hanımı.

55 Sultan Yıldız, *Siverek Merkez*, 1958 Doğumlu, İlkokul Mezunu, Ev Hanımı.

56 Gülten Güler, *Gözelek Köyü*, 1969 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

57 Remziye Akdağ, *Siverek Merkez*, 1958 Doğumlu, İlkokul Mezunu, Ev Hanımı.

tedim ama bir türlü sesim çıkmadı. Kendimi felçli gibi hissettim. Kolumu ve bedenimi hareket ettiremiyordum. Yastığımın kenarında çengelli iğne vardı. Ondan korkmuş olacak ki bana yanaşmadı. Sabah kalktığımda dudağım uçuklamış ve iki gün sütüm yoktu.”⁵⁸.

Kırk basması annede gerçekleşebileceği gibi bebekte de olabileceği ve bu yüzden hem anne hem de bebeğin zarar görmemesi için alınan önlemler ile bu konuda inanışlar şu şekildedir:

- Kırkı çıkmamış kadın asla yalnız bırakılmaz. Yanında mutlaka kendisinden yaşıca büyük biri kalır. Gece de yalnız bırakılmaz. Oda zifiri karanlık olmalı⁵⁹.
- Eskiden kırkı çıkmamış kadın kırk gün evden dışarı çıkmazdı⁶⁰.
- Bebeğin ve annenin yastığının altına ekmek bırakılır⁶¹.
- Doğum yapan kadını ve bebeği cinlerden korumak için kadının yastığına büyük bir iğne iliştilir. Bebeğin yastığına da çengelli iğne takılır⁶². Doğum yapan kadının yemek yiyeceği tabağın içine büyük iğne konur. Bunun sebebi ise kadını gizli güçlerden korumaktır⁶³.
- Bebeğin yastığına dua ve Kur'an konur⁶⁴.
- Yeni doğum yapmış kadının yatağının etrafına ip çevrilirdi. Böylece anne ve bebeğin kırk basmasından korunacağına inanılır⁶⁵.
- Eğer iki kırklı kadın aynı ortamda bulunmuşsa üzerlerinde taşıdıkları iğne veya çengelli iğnelerini değiştirirlerdi. Aksi taktirde bebeklerden birinin öleceği yada aklını yitireceğine inanılırdı⁶⁶. Fakat bugün bu inanç etkisini yitirmiş durumdadır. Çünkü hastanede yapılan doğumlar, bir odanın içinde birden fazla kırklı kadının bir arada bulunması bunun kanıtıdır.
- Kırklı bebeğin odasına çiğ et getirmek iyi değildir⁶⁷.
- Bebeğin odasına yeni alınmış bir şey getirildiğinde bebek yüksekte tutulur ve o eşyanın üzerinde üç defa geçirilir⁶⁸.
- Kırklı bir kadınla karşılaşıldığında “senin kırkın sana benim kırkım bana” der⁶⁹.

58 Fatıme Kıyam, *Siverek Merkez*, 1949 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

59 Ayten Kılıç, *Siverek Merkez*, 1960 Doğumlu, ilkokul Mezunu, Ev Hanımı.

60 Ayşe Gerger, *Siverek Merkez*, 1930 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

61 Ceylan Yılmaz, *Siverek Merkez*, 1935 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

62 Sultan Güney, *Siverek Merkez*, 1940 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

63 Mürvet Avcı, *Siverek Merkez*, 1951 Doğumlu, Okuryazar, Ev Hanımı.

64 Suzan Gerger, *Siverek Merkez*, 1949 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

65 Esma Geyik, *Siverek Merkez*, 1940 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

66 Ayşe Gerger, *Siverek Merkez*, 1930 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

67 Aliye Çiftçi, *Karabahçe Köyü*, 1952 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

68 Fatma Ocaklı, *Karpuzcu Köyü*, 1943 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

69 Şefika Gonca, *Altaylı Köyü*, 1952 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

- Bebeğin kırkı çıkmadan odasına beşik konmaz. Eğer konacak olursa bebek dışarı çıkarılır öyle getirilir. Yoksa bebeğe kırk basması olacağına inanılırdı⁷⁰. Bebek beşiğe konacakken üç defa yatağa yatırılıp kaldırılır⁷¹.

2.1.6. Kırk Çıkarma

Doğumdan sonra kırk günün dolmasına “kırk çıkarma” denir. Kırk günü dolmuş anne ve çocuk için “kırk çıkarma” işleminin yapılması gerekir⁷². Kırk çıkarma işlemini aileden veya komşulardan yaşça büyük birinin yapması doğru bulunur⁷³. Kırk çıkarmadan sonra anne ve bebeğin birçok tehlikeden kurtulmuş olacağına inanılırdı ve bundan sonra anne daha rahat hareket eder. Bunun için Siverek ilçesinde kırk çıkarma şu şekilde yapılır:

- İlk önce su hazırlanır. Bebek yıkanmak üzere hazırlanır. Yıkama işi özel “kırk tası” ile yapılır. Küçük sarı bir tas olan kırk tası ortasında bir çıkıntı olup o çıkıntının etrafında kırk tane küçük çengel şeklinde sallanan şeyler olur⁷⁴. Kırkı çıkaran kişi üç defa ellerini suya batırır⁷⁵. “Cinlerin ve canavarların kırkı çıksın bizim çocuğun da kırkı çıksın” denir⁷⁶. Çocuk yıkanır. Çocuğun yıkandığı su toprağa dökülür. Çocuk yıkandıktan sonra anne “kırk tası” ile banyo yapar⁷⁷.
- Kırk çıkarma kırk gün dolmadan yapılırsa o çocuğun “aklının yarım” ya da çok “yaramaz” olacağına inanılır⁷⁸.
- Kırk çıkarma yapılırken suyun içerisine altın atılır⁷⁹.

2.1.7. Sütü Gelmeyen Kadın İçin Yapılanlar

Anne sütü yeni doğan bebeğin temel gıda maddesidir. Bebeğin sağlıklı gelişimi bağışıklık sisteminin güçlenmesi için anne sütüne ihtiyacı vardır. Bebeğin her türlü sorumluluğunu taşıyan anne için bebeğin beslenmesi çok önemlidir. Loğusalık döneminde yeterince sütü olmayan anne çeşitli çarelere başvurur. Anne sütünün çoğalması, annenin yeterli ve sağlıklı beslenmesi ile emzirme tekniklerini bilmesine bağlıdır. Bebek bakımı konusunda yeterli eğitime sahip olmayan

70 Yaşar Yağır, *Siverek Merkez*, 1954 Doğumlu, Okuryazar, Ev Hanımı.

71 Ziyet Altıntaş, *Siverek Merkez*, 1955 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

72 Esmâ Geyik, *Siverek Merkez*, 1940 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

73 Suzan Gerger, *Siverek Merkez*, 1949 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

74 Ceylan Yılmaz, *Siverek Merkez*, 1935 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

75 Mürvet Avcı, *Siverek Merkez*, 1951 Doğumlu, Okuryazar, Ev Hanımı.

76 Fatime Kıyam, *Siverek Merkez*, 1949 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

77 Ayşe Gerger, *Siverek Merkez*, 1930 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

78 Zehra Korkmaz, *Siverek Merkez*, 1949 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

79 Ayten Kılıç, *Siverek Merkez*, 1960 Doğumlu, ilkökul Mezunu, Ev Hanımı.

kırsal kesimdeki kadınlar, özellikle eskiden, anne sütünün çoğalması için çeşitli inanışlarla bağlantılı yöntemlere başvurmuşlardır. Bu inanışlar ve yöntemler şu şekildedir:

- Sütü gelmeyen anne “süt boncuğu” denilen beyaz bir boncuk takar⁸⁰.
- Bolca tatlı şeyler yedirilir⁸¹. Elma, kurutulmuş erik suda kaynatılır. Komposto şeklinde hazırlanan meyve karışımından anneye yedirilir⁸².
- Dualar okutulur⁸³.
- Siverek dışında, bavuş denilen yerde, halk arasında “süt kuyusu” denilen ve ziyaret olarak tabir edilen yere gidilir. Nohut haşlanıp kuyunun üzerinde çocuklara dağıtılır. Böylelikle anne sütünün artacağına inanır⁸⁴.

2.1.8. Diş Hediği

Bebeğin gelişim süresinde biyolojik anlamında kritik olarak değerlendirilen dönemlerden biri de bebeğin dişlerini çıkarmaya başladığı dönemdir. Bebeğin ilk dişini çıkarması sevinçle karşılanır ve bir törenle kutlanır. Siverek'te “diş hediği” denilen bu törende buğday ve nohut kaynatılıp çocuğun başından aşağıya dökülür⁸⁵.

“Diş hediği” yapılacağı gün yakın akrabalar ve komşular çağrılır⁸⁶. Buğday ve nohut haşlanır. Soğuduktan sonra içine şeker, kuru üzüm, leblebi karıştırılır. Bir örtü serilir ve çocuk o örtünün üzerinde oturtturulur⁸⁷. Diş çıkaran çocuğun etrafında yedi kız çocuğu oturtulur ve hepsinin başından aşağıya dökülür. Bir tepsiye makas, bıçak, altın, kağıt, tarak gibi bazı meslekleri temsil eden araçlar konur ve çocuğun önüne konan tepside çocuk hangi nesneyi alırsa ona göre ilerde o mesleği tercih edeceğine inanılır⁸⁸. Makası alırsa terzi, tarağı alırsa kuaför, olacağına inanılır. Diş hediği yapılmasında çocuğun diğer dişlerini daha rahat çıkarması, dişlerinin daha sağlam olması ve çocuğun rızkını artırma gibi temennilerde bulunmak için yapılır⁸⁹. Giden komşu ve akrabalar hediyeler alırlar⁹⁰.

80 Zeynep Üçkardeş, *Siverek Merkez*, 1953 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

81 Nezihe Tekçe, *Ediz Köyü*, 1964 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

82 Ayşer Naryaprağı, *Siverek Merkez*, 1941 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

83 Sabiha Geyik, *Siverek Merkez*, 1964 Doğumlu, İlkokul Mezunu, Ev Hanımı.

84 Sultan Karar, *Bayırözü Köyü*, 1946 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

85 Melahat Kaya, *Kavalık Köyü*, 1961 Doğumlu, Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

86 Aliye Çiftçi, *Karabahçe Köyü*, 1952 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

87 Meral Ocaklı, *Yoğunca Köyü*, 1968 Doğumlu, İlkokul Mezunu, Ev Hanımı.

88 Fatime Kıyam, *Siverek Merkez*, 1949 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

89 Yaşar Yağır, *Siverek Merkez*, 1954 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

90 Şefika Gonca, *Altaylı Köyü*, 1952 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

Bebeğin üst dişini çıkarması daha iyi, alt dişini çıkarması bir kişinin ölümüne delalet eder diye inanılır⁹¹. Bunu engellemek için bebek iki metre yükseklikten aşağı atılır. Çocuğu tutan biri olur. Bunun kötülükleri def edeceğine inanılır⁹².

2.1.9. Çocuğa Yönelik Bazı Geleneksel Tedavi Yöntemleri ve İnanışlar

Doğan bebeğin, doğduğu günden ya da sonradan olan hastalıklarının tedavi edilmesi için geleneksel tedavi yöntemleri çok yaygın uygulanır. Bu geleneksel tedavi yöntemleri şu şekildedir:

- Çocuk su ile afsunlanır. Çeşitli dualar okunarak suya iğne⁹³, para⁹⁴ atılarak dualar okunup çocuk o suyla yıkanır. Böylelikle hastalıktan arınacağına inanılır⁹⁵.
- Sacın siyahı sürülür⁹⁶.
- Ay ışığında kara bir örtüyle çocuğun başı ve gözü bağlanır ve bir süre bekletilir. Hastalıktan bebeğin bu şekilde korunacağına inanılır⁹⁷.
- Sirkeyle ateşi düşürürler⁹⁸.
- Ateşi olan çocuğa soğan sürülür⁹⁹.
- “Hıyar çemberi” denilen bitki ezilip anne sütüyle karıştırılıp, çocuğun karnı ağrımaması diye içirilir¹⁰⁰.
- “Avze” denilen bitki anne sütünde eritilip içirilir. Bağışıklık sistemi güçlensin diye¹⁰¹.
- Çocuğun sancısını kesmek için “Anason” kaynatılıp içirilir¹⁰².
- Bebeği doğan aileler, doğan çocuğun saçını yedi yaşına kadar kesmez. Çocuk yedi yaşına geldiği zaman, aile adadığı bir kurban ile çocuğun saçını keser¹⁰³.
- Çocuk her ay ateşlenip hastalanıyorsa. Buna “ay düşmesi” denir ve çocuk dua okuyan bir yere götürülür. Üzerine dua okunur, soğan koklatılır. Oku-

91 Remziye Akdağ, *Siverek Merkez*, 1958 Doğumlu, İlkokul Mezunu, Ev Hanımı.

92 Adalet Tatlı, *Siverek Merkez*, 1957 Doğumlu, Okuryazar, Ev Hanımı.

93 Fatime Karakayalı, *Siverek Merkez*, 1966 Doğumlu, İlkokul Mezunu, Ev Hanımı.

94 Aysır Yağır, *Siverek Merkez*, 1960 Doğumlu, İlkokul Mezunu, Ev Hanımı.

95 Ziyet Altıntaş, *Siverek Merkez*, 1955 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

96 Suzan Gerger, *Siverek Merkez*, 1949 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

97 Ayten Kılıç, *Siverek Merkez*, 1960 Doğumlu, İlkokul Mezunu, Ev Hanımı.

98 Saadet Gülel, *Siverek Merkez*, 1935 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

99 Fatime Karakayalı, *Siverek Merkez*, 1966 Doğumlu, İlkokul Mezunu, Ev Hanımı.

100 Leyla Demir, *Yücelen Köyü*, 1967 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

101 Remziye Akdağ, *Siverek Merkez*, 1958 Doğumlu, İlkokul Mezunu, Ev Hanımı.

102 Emine Baykan, *Siverek Merkez*, 1966 Doğumlu, Okuryazar, Ev Hanımı.

103 Şefika Gonca, *Altaylı Köyü*, 1952 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

tulmuş su içirilir¹⁰⁴. Bunun için çocuğa yörede hala uygulanan ve “ceviz bağlama” denilen bir muska yapılır. Bu muska bir ceviz alınıp dualarla okutulup bir derinin içine konur ve çocuğun ya omzuna takılır ya da yastığının altına konur. Böylelikle çocuk periyodik ateş basması ve hastalıktan korunur¹⁰⁵.

- Korkan çocuk alınına ince bir çizgi halinde jilet sürülür, akan kan göz kapaklarına sürülür. Böylelikle çocuğun korkusunun alındığına inanılır¹⁰⁶.
- Boş beşiğin sallanması iyi değildir¹⁰⁷.
- Sarılık olan bebeğin üzerine sarı bir tülbent atılır. Sarı boncuk takılır ve şekerli su yapılıp içirilir¹⁰⁸.

Bu gelenekler hala geçerliliğini korumaktadır. Günümüzde hastalanan çocuk doktora götürülse bile bu inançlar hala etkisini korumakta ve devam etmektedir.

SONUÇ

Bütün folklor olaylarında olduğu gibi Siverek ve çevresinde yaşayan Zazalarda da doğum geleneği halk ruhunun tarihî oluşunda birer nirengi noktasıdır. Siverek ve çevresinde yaşayan Zazalarda doğum gelenekleri Geçmişten günümüze süregelen farklı bir kültürün ritüellerini yansıtmaktadır. Demek ki her folklor olayında olduğu gibi Siverek ve çevresinde yaşayan Zazalarda doğum geleneği, muayyen bir zaman ve mekân dahilinde, hayat şartları muayyen bir halk zümresinin psikososyal bir davranışından ibarettir. Bu davranış, başlangıçta belli bir objeyi hedef seçtiği halde, zamanla fonksiyonel manasını kaybetmiş ve ananeleşerek halk hafıza ve alışkanlıklarında yaşamaya devam etmiştir. Buradan hareketle Siverek ve çevresinde yaşayan Zazalarda doğum geleneği, sadece halkın yaşayışı değil, aynı zamanda o yaşayışı sevk ve idare eden düşüncelerin bütünüdür. Bahsettiğimiz gelenek ve görenekler bize Zazalar hakkında bilgi vermekle kalmayıp yıllardan beri hayatı yorumlamaları, yaşayış tarzları yani onları var eden düşünce sistemleri hakkında bize en güzel örneği sunarlar. Bir bakıma bu folklorik özellikler Siverek ve çevresinde yaşayan Zazaların davranışlarının biçim ve karakteristik özelliğini ortaya koyan bir realitedir. Bu realiteden hareketle geniş ve farklı bir kültüre sahip olan Zazaların yoğun yaşadığı alanlarda Zaza tarihi bünyesinde Zaza kültürünü yansıtacak saha araştırmaları yapılarak bunların araştırmacılar tarafından kayıt altına alınmasıyla dil ve kültür birliği sağlanmış olur.

104 Melahat Kaya, *Kavalık Köyü*, 1961 Doğumlu, Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

105 Aliye Çiftçi, *Karabahçe Köyü*, 1952 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

106 Fatime Kıyam, *Siverek Merkez*, 1949 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı.

107 Sıtkı Yeniay, *Siverek Merkez*, 1950 Doğumlu, İlkokul Mezunu, Serbest Meslek.

108 Sinan Üçyol, *Siverek Merkez*, 1940 Doğumlu, Okuryazar, Emekli.

KAYNAKÇA

BARAZ, Nesrin (1998), *Halkbilimine Genel Bakış*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.

BORATAV, Pertev Naili (1994), *100 Soruda Türk Folklorü: İnanışlar, Töre ve Töreler, Oyunlar*, Gerçek Yayınevi, İstanbul.

Yerel Kaynaklar:

- Adalet Tatlı, *Siverek Merkez*, 1957 Doğumlu, Okuryazar, Ev Hanımı
- Aliye Çiftçi, *Karabahçe Köyü*, 1952 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı
- Asya Yetik, *Aşağı Karabahçe Köyü*, 1961 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı
- Ayşer Naryaprağı, *Siverek Merkez*, 1941 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı
- Ayşer Yağır, *Siverek Merkez*, 1960 Doğumlu, İlkokul Mezunu, Ev Hanımı
- Ayşe Başaran, *Çağa Köyü*, 1964 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı
- Ayşe Gerger, *Siverek Merkez*, 1930 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı
- Ayşe Kanmaz, *Konurtepe Köyü*, 1967 Doğumlu, İlkokul Mezunu, Ev Hanımı
- Ayten Kılıç, *Siverek Merkez*, 1960 Doğumlu, İlkokul Mezunu, Ev Hanımı
- Bedriye Tüysüz, *Halebi Köyü*, 1945 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı
- Ceylan Yılmaz, *Siverek Merkez*, 1935 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı
- Emine Arslan, *Siverek Merkez*, 1946 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı
- Emine Başkan, *Siverek Merkez*, 1966 Doğumlu, Okuryazar, Ev Hanımı
- Emine Görüş, *Siverek Merkez*, 1936 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı
- Esmâ Geşik, *Siverek Merkez*, 1940 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı
- Fatime Karakayalı, *Siverek Merkez*, 1966 Doğumlu, İlkokul Mezunu, Ev Hanımı
- Fatime Kıyam, *Siverek Merkez*, 1949 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı
- Fatma Ocaklı, *Karpuzcu Köyü*, 1943 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı
- Gazal Ağırmatlıoğlu, *Konurtepe Köyü*, 1948 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı
- Güler Ordu, *Siverek Merkez*, 1946 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı
- Gülten Güler, *Gözelek Köyü*, 1969 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı
- Hatun Sonka, *Çanakçı Köyü*, 1942 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı
- Havva Özen, *Divan Köyü*, 1948 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı
- Hediye Başaranoğlu, *Kayalı Köyü*, 1958 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı
- İmhan Parlak, *Kavalık Köyü*, 1956 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı
- Leyla Demir, *Yücelen Köyü*, 1967 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı
- Medine Yüksekaya, *Siverek Merkez*, 1962 Doğumlu, İlkokul Mezunu, Ev Hanımı
- Melihat Kaya, *Kavalık Köyü*, 1961 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı
- Meral Ocaklı, *Yoğunca Köyü*, 1968 Doğumlu, İlkokul Mezunu, Ev Hanımı
- Mülkiye Aran, *Deliktaş Köyü*, 1960 Doğumlu, Okuryazar, Ev Hanımı
- Mürvet Avcı, *Siverek Merkez*, 1951 Doğumlu, Okuryazar, Ev Hanımı
- Müzeyyen Altıntaş, *Narlıkaya Köyü*, 1966 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı
- Müzeyyen Altıntaş, *Siverek Merkez*, 1960 Doğumlu, Okuryazar, Ev Hanımı
- Nedret Kargın, *Peynirci Köyü*, 1966 Doğumlu, İlkokul Mezunu, Ev Hanımı
- Nesrin Kamışlı, *Siverek Merkez*, 1950 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı
- Nesrin Karacabey, *Deliktaş Köyü*, 1963 Doğumlu, Okuryazar, Ev Hanımı

Nezihe Tekçe, *Ediz Köyü*, 1964 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı
Remziye Akdağ, *Siverek Merkez*, 1958 Doğumlu, İlkokul Mezunu, Ev Hanımı
Saadet Gülel, *Siverek Merkez*, 1935 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı
Sabiha Geyik, *Siverek Merkez*, 1964 Doğumlu, İlkokul Mezunu, Ev Hanımı
Safiye Bayram, *Siverek Merkez*, 1963 Doğumlu, İlkokul Mezunu, Ev Hanımı
Sakine Şenocak, *Narlıkaya Köyü*, 1966 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı
Saliha Yetik, *Begdeş Köyü*, 1967 Doğumlu, İlkokul Mezunu, Ev Hanımı
Sedriye Özer, *Ayrancı Köyü*, 1947 Doğumlu Okuryazar Değil, Ev Hanımı
Sıtkı Yeniay, *Siverek Merkez*, 1950 Doğumlu, İlkokul Mezunu, Serbest Meslek
Sinan Üçyol, *Siverek Merkez*, 1940 Doğumlu, Okuryazar, Emekli
Sultan Baksi, *Ediz Köyü*, 1951 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı
Sultan Güney, *Siverek Merkez*, 1940 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı
Sultan Karar, *Bayırözü Köyü*, 1946 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı
Sultan Yıldız, *Siverek Merkez*, 1958 Doğumlu, İlkokul Mezunu, Ev Hanımı
Suzan Gerger, *Siverek Merkez*, 1949 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı
Süreyya Modanlı, *Yücelen Köyü*, 1942 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı
Şefika Gonca, *Altaylı Köyü*, 1952 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı
Yaşar Yağır, *Siverek Merkez*, 1954 Doğumlu, Okuryazar, Ev Hanımı
Zehra Korkmaz, *Siverek Merkez*, 1949 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı
Zehra Özgeyik, *Siverek Merkez*, 1963 Doğumlu, İlkokul Mezunu, Ev Hanımı
Zeynep Üçkardeş, *Siverek Merkez*, 1953 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı
Ziynet Altıntaş, *Siverek Merkez*, 1955 Doğumlu, Okuryazar Değil, Ev Hanımı
Ziynet Özmodanlı, *Altaylı Köyü*, 1976 Doğumlu, İlkokul Mezunu, Ev Hanımı

MERKEZ ŞİVESİNİN BATI SINIRLARINDAKİ GOVDERE AĞZININ SESBİLİMSEL YÖNDEN İNCELENMESİ

Arş. Gör. Memet Ali DEMİRDAĞ

Mardin Artuklu Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü
malidemirdag@artuklu.edu.tr

1. GİRİŞ

Govdere (Palu/Gökdere) ağzı, Zazakı'nın Merkez Şivesinin Batı sınırlarında bulunan yaklaşık 40 köyde konuşulmaktadır¹.

Merkez Şivesi, geniş bir coğrafyada yaşayanlar tarafından iletişim dili olarak kullanılmasına ve mevcut yazılı kaynaklara göre en eski metinlere sahip olmasına rağmen, son yıllara kadar akademik camianın dikkatini celp etmemiş ve haliyle bilimsel araştırmalara yeterince konu olmamıştır. Genelde Merkez Şivesinin, özelde Govdere ağzının kenarda tutulması, yöre insanların gayretli çalışmalarıyla bir nebze kırılma da, henüz istenilen seviyede, kalitede ve sayıda çalışma yapılmamıştır.

Merkez Şivesini, diğer Şivelere ayıran önemli özelliklerinden biri kendine has, zengin bir ses dünyasına sahip olmasıdır. AŞağıda da görüleceği üzere, Mer-

---

1 Govdere/Guevdere, beylik/hükümetler döneminde Palu'ya bağlıydı ve Palu Beyliğinin toprakları bugünkü Bingöl iline bağlı 10 köyü de kapsamakta olup yaklaşık 40 köylük bir mıntıkaydı. Beyliklerin ilgasından sonra bucak merkezi olarak yeniden teŐkilatlandırılan Govdere'nin merkezi Ardurek olup 33 köyden müteşekkildir.

kez şivesi sesbilimsel (phonological) özellikleri nedeniyle diğer şivelere nispetle daha fazla *büküm*² (*inflexion*) özelliklerine sahiptir. Yani bu şivenin biçimbilimi (morphology), sözdizimi (syntax), sözcük-biçim (word-form), sözcükbilimi (lexicology) büyük oranda sesbilimi tarafından belirlenmiştir. Ancak şivenin bu sesbilimsel özellikleri paradoksal şekilde yazı/n dilinde handikap olarak karşısına çıkmaktadır. Zazakî'yi ölçünlü (standard) yazı diline getirme çabası içinde olan hemen her kesim, şivenin bu sesbilimsel özelliklerinden dolayı çalışmalarda ona ağırlığınca/yeterince yer vermemektedir. Bu tercih de, Merkez şivesini iletişim aracı olarak kullanan topluluk tarafından farklı argümanlarla eleştirilmektedir.

Bu çalışmada, sesbilimin sunduğu kavram ve terimlerden yararlanılacaktır. Gereken yerlerde önemli kavramlar, anlatım akışı içinde veya dipnotlarda kısaca açıklanacaktır. Yine ihtiyaç duyuldukça, Uluslararası Fonetik Alfabe³ (IPA)'ye de başvurulacaktır.

Çalışma, Zazakî için zenginliğinin alameti olan ve yok olmayla karşı karşıya kalan bu ağzı, hiç olmazsa kayıt altına almayı amaçlamaktadır.

Günümüzde dilbilimiyle (linguistics) uğraşan bilim insanlarının en önemli sıkıntılarından biri kavram karmaşasıdır.⁴ Dilbilimin dahi herkes tarafından kabul edilen, genel geçer bir tanımının olmaması sorunun büyüklüğünü gösteren iyi bir örnektir. Sesbilgisi (phonetics) ve sesbilim (phonology) de konularının iç içe ve ortak olması⁵ hasebiyle uygulamada birçok kişi tarafından karıştırıldığından aşağıda çok kısa bir şekilde iki bilim dalı arasındaki farkı açıklamaya çalışacağız.

Sesbilgisi, insan dilinin seslerinin nasıl oluşturulduğunu, hangi nitelikleri taşıdığını, ses dalgalarıyla nasıl aktarılıp dinleyene ulaştırıldığını ve nihayet dinleyenin bu sesleri almasını, kısacası, dilin ve haberleşmenin ses yönünü inceleyen bilimdir.⁶ Sesbilim ise, doğrudan doğruya dildeki öğelere eğilerek bu öğelerdeki sesbirimlerle⁷ (phoneme), onların görev, diziliş ve değişimleri ile biçimbirimlerin⁸ (morpheme) söylenişini inceleyip bunların kurallarını belirlemeye çalışır.⁹ Toparlırsak, sesbilgisi, konuşma sırasında konuşanda, dinleyende meydana gelen eylemleri ve haberleşmenin fiziksel özelliklerini ortaya koymaya yönelirken; ses-

2 Sözcüğün değişik dilbilgisi işlevlerini yerine getirirken kök ya da gövdesindeki değişimleri anlatır. Örneğin; *dest* 'el' → *dêst*, *dîst* < *destî* 'eller'; *her* 'eşek' → *hêr*, *hîr* < *herî* 'eşekler'

3 International Phonetic Alphabet 'IPA', her sesi ayrı bir sembolle gösteren özel bir alfabedir. IPA hakkında kapsamlı bilgi için *Handbook of the International Phonetic Association* adlı esere başvurulabilir.

4 Laurie Bauer, *The Linguistics Student's Handbook*, Edinburgh, 2007, s. 107.

5 John Clark ve Colin Yallop, *An Introduction to Phonetics and Phonology*, Oxford, 1990, s. 2; David Crystal, *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, 6th edition, Oxford, 2008, s. 365.

6 John Clark ve Colin Yallop, *Introduction*, s. 2; David Crystal, *Dictionary*, s. 365.

7 Bir dilin ses dizgesinin en küçük birimi, *anlam ayırt edici* soyut birim.

8 Dildeki anlamlı en küçük birim; örneğin, kalem, defter vb.

9 Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Ankara, 1995, s. 26.

bilim, seslerin haberleşmede nasıl etkili olduğunu, nasıl anlam farkları doğurduğunu, yani ses özelliklerinin anlaşmaya katkısını aydınlatmaya çalışır. Tanımda dikkati çeken yön, sesbilimin seslerin görev ve yapılarıyla ilgilendiğidir. Sesbilimin amacı ise, bir dilde bulunan seslerin birbirinden ayırt edici olan yapılarını göstermek, dünya dillerindeki ses dizgesinin doğasını ortaya koymak, dillerdeki seslerin işlevlerini incelemektir.¹⁰

Örneğin; *vare* ‘oğlak’, *ware* ‘yayla’, *har* ‘kuduz’, *harre* ‘filiz’, *heli* ‘tüneme yeri’, *teli* ‘diken’, *keli* ‘tosun’, *kel* ‘teke’, *kelle* ‘kelle’, *ke’le* ‘taze tereyağı’, *kela* ‘çoşku’ sözcüklerindeki seslerin fiziksel özelliklerini incelemek sesbilgisinin konusuyken, bunların birbirinden anlamca büsbütün ayrı birlikler haline getiren özellikleri, sesbirim birleşmelerini sesbilim inceler. Yine *bie’kar* ‘işsiz’, *biekar* ‘bekar’ sözcüklerinde olduğu gibi anlam farkını yaratan vurgunun görevinin, çeşitli incelik ve ayrıntılarını saptamak da sesbilimin görevidir.

Sesbirimler ikiye ayrılır:¹¹

a. Parça sesbirim (segmental phoneme): Ünlü (vowel), ünsüz (consonant), kayanünlü (diphthong), yarıünlü (semivowel).

b. Parçaüstü sesbirim (suprasegmental veya non-segmental phoneme): vurgu (stress), ton (tone), ezgi (intonation) vb. yazıda pek de gösterilemeyen birimlerdir.

Çalışmada gerektilçe kullanılan olan IPA, yazı sistemlerinde görülen tutarsızlıkları gidermek, bütün dillerde çıkarılan sesleri yazabilmek ve ‘bir ses bir sembol’ ilkesini gerçekleştirmek için geliştirilen özel bir alfabledir.¹² Bu alfabe, her bir sesi ayrı bir sembolle göstermekte ve bu sembollerin her biri yalnızca bir sesi temsil etmektedir. Sesbilgisel çevriyazısı da denilen IPA alfabesiyle yazılan sesbirimcikler¹³ (allophone), [...] olarak köşeli ayraçlar arasında, sesbilimsel çevriyazısı ile yazılan sesbirimler ise /.../ olarak yatık iki çizgi içinde, yazılarda kullanılan alfabenin harfleri de <...> ile gösterildi.

IPA’ya, her bir sesbirimin karşılığı olan sembollerin kullanımındaki zorluktan ve okur tarafından rahat anlaşılammama kaygılarından ötürü zorunlu olmadıkça yer verilmedi. Yazılı dildeki tercihimiz olan Bedirxan Alfabesi ise, Govdere Zazakîsinin ses dünyasını incelemeye ve tanıtmaya yönelik bu çalışmadaki zenginliği -her ölçünlü yazı alfabesi gibi- yansıtamayacağı düşünüldüğünden kullanılmamıştır. Burada daha önceki çalışmalardan da yararlanarak geliştirilen özel sesbilimsel alfabe tercih edilmiştir. Zazakîyi sesbilgisel ve sesbilimsel yönleriyle

10 Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil*, s. 28.

11 Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil*, s. 58; David Crystal, *Dictionary*, s. 365.

12 IPA, *Handbook of the International Phonetic Association: A Guide to the use of the International Phonetic Alphabet*, 8th edition, Cambridge, 2007, s. 3-4; John Clark ve Colin Yallop, *Introduction*, s. 76-77; David Crystal, *Dictionary*, s 490-491.

13 Aynı sesbirimin duyulabilir, fakat anlam ayırımına yol açmayan farklı gerçekleştirmeleridir.

araştıran Keskin'in konuyla ilgili çalışmaları¹⁴ genel çerçevemizi oluşturmada yararlandığımız başlıca kaynaklardı.

Şu ana kadar süregelen Zazakî Alfabe hakkındaki tartışmalarda Merkez şivesine yeterince yer verilmemesi, kanaatimizce tartışmanın en ciddi handikapıdır. Selcan kabataslak Zazakîyi iki lehçeye bölmeyi ve Merkezi Güneye eklemlemeyi tercih etmiş ve çalışmalarında da bu şiveye pek yer vermemiştir.¹⁵

Daha başlangıç/giriş mesabesindeki bu çalışmanın mezkûr tartışmalara bir nebze de olsa katkı sağlaması bizim için mutluluk kaynağı olacaktır. Siyasi olduğu için dışlayıcı nitelikler taşıyan tartışmaların bir an önce üretken, bilimsel ve ufuk açıcı tartışma zeminine kaydırılması birçok kişinin ortak temennisidir.

2. DÖKÜM VE DAĞILIM

Bir sesin bir dilde bulunup bulunmadığı sözcükler arasında anlam farkına yol açıp açmamasına bağlıdır. Tablo 1'deki örneklerde de görüleceği üzere Govdere ağzında toplam 50 ses bulunmaktadır.

Tabloda ses dökümü ve dağılımları Bedirxan Alfabesi, sesbirimsel çevriyazısı ve IPA olarak verilmiştir. Örnekler de Govdere ağzının ses gelişimini, hem tarihi süreç içindeki gelişimini yansıtabileceği hem de günümüz ağızlarıyla kıyaslanabileceği sözcüklerden seçilmeye çalışılmıştır.

Tablo 1. Govdere Ağzının Ses Döküm ve Dağılımları

	Alfabe	Ses	IPA	Örnekler (Sesbirimsel yazıma göre)
1	<a>	/a/	[a]	abirna-, adir, bacar, karmicin, palaziya-, kærna, ruişîya
2	<a><e>	/æ/	[æ]	ærrik, 'hælaw, 'læymin, 'sæydun, 'æç, 'ægit, 'ærd, 'æşq
3	<b>	/b/	[b]	bunger, bargirun, bîewe, berz, cebæxna-, nebyes, kelab
4	<c>	/c/	[dʒ]	cina-, cieser, cinek, bacilkî, giecunê, vaciya-, puinc,
5	<ç>	/ç/	[tʃ] [tʃʰ]	çim, çarrber, çehergueşe, çengile, taçarna-, xîça-, gueçin
6	<d>	/d/	[d]	daqueç, darlîçik, denumit-, duiş, cumyerd, guevend, dim

14 Mesut Keskin, *Zur dialektalen Gliederung des Zazaki*, Johann Wolfgang von Goethe Üniversitesi, Institut für Vergleichende Indogermanische Sprachwissenschaft, 2008, Yayınlanmamış YL Tezi, <http://publikationen.uni-frankfurt.de/frontdoor/index/index/docId/6253>, (Erişim Tarihi: 20.04.2012), s. 32-34, 42-47, 156-159; Mesut Keskin, "Zazaca Üzerine Notlar", Herkesin Bildiği Sır: Dersim Tarih, Toplum, Ekonomi, Dil ve Kültür, Der. Şükrü Aslan, İstanbul, 2010, s. 221-242; Mesut Keskin, "Zazacadaki Alfabe Sorununa Bir Bakış ve Çözüm Önerisi" *I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu, 13-14 Mayıs 2011, Bingöl*, 2011, s. 327-349.

15 Zülfü Selcan, "Zazaca Alfabe ve Alfabetik Sıralama" *I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu, 13-14 Mayıs 2011, Bingöl*, 2011, s. 263-270.

7	⟨e⟩	/e/	[ɛ]	engışt, erşawit-, Guevdere, ærrikê, punce, şunpuer, xeşya
8	⟨ê⟩	/ê/	[e]	ê, êrna-, êsaye, gêra-, sêcyê, sêrsibê, ‘ælewiyê, çimvêşun
9	⟨f⟩	/f/	[f] [ɸ]	fatisiya-, fekuars, fu‘huş, qæfelna-, neft, qafik, sifiryan
10	⟨g⟩	/g/	[g]	gerguiş, gebæxna-, arguid, cîrgiya-, çimzeng, tengal
11	⟨g⟩	/g/	[j]	‘gen, ‘germ, gun‘ger, ‘gîec, ‘gî, ‘gîrya-
12	⟨x⟩	/ğ/	[ɣ]	ğælfæ, ğæræqiya-, ğilikin, ciğære, kerdueğ, mæduir
13	⟨h⟩	/h/	[h]	halahala, her, hetekna-, huma, hun cîhat, kihun, nahal
14	⟨h⟩	/h/	[ħ]	‘hæş, ‘hunzar, ‘hæwiya-, ‘li‘hêf, ni‘hæ, du‘hnin, tæ‘hn
15	⟨i⟩	/i/	[i]	iha-, imşo, ina, lîlik, kuling, liha, pişkil, sinacîer, pişwerd
16	⟨î⟩	/î/	[i]	‘îcazet, încik, îzna-, tîqtîqæ-, tatîr, sîlperz, vîeciya-, kînc
17	⟨j⟩	/j/	[ʒ]	je‘hr, jun, kejê, pijik, qija-, ğij, nijgil, tuij, tîjê, muij, kijik
18	⟨k⟩	/k/	[k] [kʰ]	karwun, kelapuir, kevnar, keynek, varek, kerd, pekiya-
19	⟨k⟩	/k/	[c] [cʰ]	ha‘k, na‘k, pa‘k, sa‘k, pêyi‘k, bui‘k, ‘kelaxsi, ‘kî, ‘kîp
20	⟨l⟩	/l/	[l]	laser, lawa-, luecin, bueçquel, pungal, velk, pelpelik
21	⟨l⟩	/l/	[ɫ]	‘lapik, ‘læymin, ‘lînc, ‘lîş, ‘za‘lim, væ‘lg, sa‘l,
22	⟨m⟩	/m/	[m]	mare, mecik, mîzbin, kuarfæ‘hm, mêmun, mierdim
23	⟨n⟩	/n/	[n]	nume, nasalna-, nieme, bazilcun, cuanat, ten, purn, yen
24	⟨n⟩⟨ng⟩	/ŋ/	[ŋ]	qunz, tunzî, ceng, kuing, reng, pîsing, tîrşing, vinga-
25	⟨o⟩	/o/	[ɔ]	oğir, otobos, olad, otir, bo, do, lo, no, sol, to, toq, tore, yo
26	⟨p⟩	/p/	[p] [pʰ]	pedakerd-, pêyek, pêmwawit- purz, bapîrik, tepiya, wep
27	⟨q⟩	/q/	[q]	qafik, qabqab, qælebna-, ‘ælæqna-, daqueq, æ‘hmaq
28	⟨r⟩	/r/	[r]	raşuna-, ræ‘hn, rena-, aresiya-, derze, kîyeker, vîrace
29	⟨r⟩	/rr/	[r]	rui, rue, ruc, cirræ-, dirrik, zærre, çirr, særr, birra, gærre
30	⟨s⟩	/s/	[s]	seqærna-, siriya-, sobna, alişksuir, serd, mæ‘hsere,
31	⟨s⟩	/s/	[sʰ]	‘sayer, ‘sæydwun, ‘sîy, ‘simæq, mæq‘sæd
32	⟨ş⟩	/ş/	[ʃ]	şa, şiya-, şimit-, şamalna-, şit, şima, şinasna-, şueşne
33	⟨t⟩	/t/	[t] [tʰ]	taraşiya-, tengune, tiemiyun, atisna-, penckuet, vîst
34	⟨t⟩	/t/	[tʰ]	‘tæyr, ‘ting, ‘ta‘l, ba‘tal
35	⟨u⟩	/u/	[u]	unayen, unca-, unvard, kurmunc, pepuk, umnun, vum
36	⟨v⟩	/v/	[v]	va, vahart, verg, vêna-, viya, vorluek, vara-, vaş, reverda-
37	⟨w⟩	/w/	[w]	waşt-, werd-, wend-, wek, alawit-, bînterşew, way, wîya-

38	⟨x⟩	/x/	[χ]	xapêna-, xeyrwahar, xuivero, muxtar, dexalet, qixa-
39	⟨y⟩	/y/	[j]	yeni, yarî, yers, yega, vayver, dəqnaye, debiya-, kirbas
40	⟨z⟩	/z/	[z]	zantarnaye, zaclun, zîyarî, aliziya-, palaz, zuma, zimistun
41	⟨z⟩	/ʒ/	[ðˤ]	ʻzot, ʻzuʻlim, ʻzuʻlmat,
42		/ʔ/	[ʕ]	ʻærd, ʻæraq, ʻîşa, ʻuc, cemʻæt, læʻnet, mæʻæş, zîrʻæt
43		/ʔ/	[ʔ]	hiʻ, nîyeʻ, Qurʻun, teʻsîr, muʻmîn,
44	⟨o⟩	/ua/	[ua]	astuar, cuar, guaz, îsuat, kuar, sual, suarni, tuale, zuar
45	⟨o⟩	/ue/	[ue]	bueç, çuek, gueçîn, kue, luecin, muerr, puel, querç, ruet-
46	⟨u⟩	/ui/	[ui]	çakuiç, guid, kuil, muirr, nequir, puirr, xuidik, zuir
47	⟨u>û⟩	/ui/	[ui]	buîl, duîr, guîn, kuî, luî, muî, tuîyer,
48	⟨îya⟩	/ia/	[ia]	bîa, cîa, lîa, mîa, nîac, nîard, pîa, sîa, vîal
49	⟨ê⟩	/ie/	[ie]	bîe, dîes, dîeza, gîec, mîerde, pîeş, rîeç, rîezil, sîem, sîene
50	⟨îyu⟩	/iu/	[iu]	bîu, nîu, mîun,

2.1. Ünlüer ve Kayanünlüer

2.1.1. Ünlüer

Akciğerlerden gelen havanın ses yolunda herhangi bir engelle karşılaşmadan akışı ve ses tellerinin titreşmesi sonucu oluşan sese ünlü denir.¹⁶ Aşağıda da görüleceği üzere Govdere ağzında 8 ünlü bulunmaktadır.

Tablo 2. Govdere Ağzının Ünlüleri

	Ön	Öne Yakın	Merkez	Arda Yakın	Art
Kapalı	î		i		u
Kapalıya Yakın					
Yarı Kapalı	ê				
Orta					
Yarı Açık		e			o
Açığa Yakın			æ		
Açık			a		

16 Kamile İmer; Ahmet Kocaman; A. Sumru Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, İstanbul, 2011, s. 253; Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Ankara, 1995, s. 186.

Uzun /u/ sesinin Govdere ağzında bulunmaması hâlihazırda devam eden ses tartışmalarına farklı bir boyut katabilir. Bu sesin varlığının tartışma konusu edilmesinin temel sebebi, Zazakî'nin kuzey ağızlarında bulunmayan bir ses olmasındandır, fakat gözden ısrarla kaçırılan aynı sesin güney ağızlarında belirgin bir biçimde bulunmasıdır.¹⁷ Govdere ağzında bulunmayan bu sesin yerine istikrarlı bir şekilde kayanünlüler kullanılmaktadır: /ui/, /uî/.

dûr > *duir*, *duîr* 'uzak',   *kûl* > *kuil* 'yara',   *pûrr* > *puirr* 'kabuk'
tûyer > *tuiyer* 'dut ağacı',   *lû* > *lui* 'tilki',   *mû* > *muî* 'kıl'

Aslında çoğu ağızlarda bulunan açık/alçak ünlünün [æ] varlığı, şimdiye kadar dikkatleri çekmemiştir. Bunu, alfabedeki harfleri arttırmamaya, yazımındaki zorluğa ve sadece bazı seslerle beraber ortaya çıkmasına bağlayabiliriz¹⁸. Diğer ağızlarda çoğu zaman /e/'in bir değişkesi, bazen de /a/'nın değişkesi olarak yazılan /æ/ sesi, /ğ/, /'h/, /'l/, /q/, /rr/, /'s/, /'t/, /x/ ve /' gibi kalın seslerden önce veya sonra ortaya çıkmaktadır.

ğæm 'gam',   *æ'hmaq* 'ahmak',   *hælim* 'halim',   *hælarw* 'pekmez',
læymin 'kirli', *dæqnaye* 'nasırlı',   *ærrik* 'vay be!',   *sæydwun* 'avcı',
tæyr, 'kuş',   *xæber* 'haber',   *ærd* 'yeryüzü',   *ægit* 'yiğit'
æşq 'aşk'   *mæq'sæd* 'maksat'   *æç* '-çocuk dilinde- vurma'

Govdere ağzındaki /o/ seslerinin bir kısmı /ew/ kayanünlüsünün yuvarlaklaşması (rounding) ve tek ünlüleşmesi (monophthongisation) sonucu ortaya çıkmıştır. Bu ses durumunun daha iyi görülebilmesi için ilk örnekler yabancı dillerden ödünçlenen sözcüklerden seçilmiştir.

ewlad > *olad* 'evlat',   *qews* > *qos* 'kavis'   *tewq* > *toq* 'ekmek sacı',
ewtir > *otir* 'öyle',   *rewt* > *rot* 'sırık', *sewl* > *sol* 'ayakkabı',
tewre > *tore* 'torba',   *vewr* > *vor* 'kar' *yew* > *yo* '1 -bir-'
dew > *do* 'köy'   *şew* > *şo* 'gece',   *aw* > *awk* > *awk* > *ok* 'su'

Bu /o/ sesinin /ew/ kayanünlüsünün yuvarlaklaşması sonucu ortaya çıktığı, son seslemi /ew/'den gelişen bir sözcüğün ünlüyle başlayan herhangi bir ek aldığına tekrar ortaya çıkmasından da rahatlıkla anlaşılır.

pîsing lewun xue liest 'kedi dudaklarını yaladı'
inî wîrdî zî yow 'her ikisi de birdir'

17 Zülfü Selcan, "Zazaca Alfabe" s. 266.

18 Sınırlı sayıda sözcükte bulunan bazı ünsüzlerin yazımında dahi ısrar eden Merkez şivesini kullanan yazarların, aynı önemi ünsüzlerde göstermemeleri dikkat çekicidir.

Diğer ağızlarda seslemin sonuna getirilen /-î/ çoğul eki, Govdere ağzında çoğu zaman düşmekte¹⁹ (elision) ve sözcüğün son seslemindeki ünlü kırılmaya uğramaktadır. Örneğin; tekil sözcüklerin son sesleminde bulunan /e/, çoğullarda /ê/ veya /î/'ye, /ê/ ve /i/ ise, /î/'ye dönüşmektedir. Kapalı ünlüler ise sonlarına /-î/ ekini almaktalar.

<i>dest 'el' → dēst, dist < destî 'eller'</i>	<i>her 'eşek' → hēr, hîr < herî 'eşekler'</i>
<i>fek 'ağız' → fêk, fik < feki 'ağızlar'</i>	<i>verg 'kurt' → vêrg < vergî 'kurtlar'</i>
<i>vil 'çiçek' → vil < vili 'çiçekler'</i>	<i>kıft 'omuz' → kıftî < kıftî 'omuzlar'</i>
<i>mêrr 'bel' → mîrr < mêrrî 'beller'</i>	

Diğer bir son ünlü düşmesi (apocope) gelişmesi ise diğer ağızlarda yer alan vurgusuz /e/ ve /i/'nin genellikle düşmesidir. Sözcüklerin cinsiyetini belirten /-e/ takısı da aynı akıbetle karşılaşır.

<i>gule > guli > guil 'gül'</i>	<i>hengaze > engaze > engazi > engaz 'saban'</i>
<i>leşe > leşi > leş 'leşl'</i>	<i>sinzyêre > sinzyeri > sinzyêr > sinzyêr 'alıç ağacı'</i>

Son ünlünün düşmesine farklı başka örneklerde verilebilir. Örneklerde de görüleceği üzere vurgulu son ünlü /e/ tamlamalarda düşmektedir.

nume + tu > numêy tu 'adın' çaqe + mi > çaqiy mi 'dizim'

Yukarıda açıklanan son ünlünün düşmesi kuralı /di/, /ki/, /zî/ gibi ilgeç ve bağlaçların da son ünlüsünü kapsayabilmektedir. Bu sözcükler son ünlüleri düşünce kendilerinden önceki sözcüğe göre artbiçimce²⁰ (enclitic) durumuna geleerek ona eklenir. Bu eklenme aynı zamanda çift sesleme²¹ (ambisyllabicity) de neden olur.

kiye di > kiyê'd 'evde' sük di > suikid 'çarşıda' bêynate di > binate'd 'arasında'
ez zî ama > êz'z (êz=îz) umo 'ben de geldim' ez ki ama > ez'k umo 'ben de geldim'
to rê vano > tu'r vunu 'sana söylüyorum'
şeytan vano ki, tiya ra şoyi > şeytun vunu'k, êtiya ra şue şeytan diyor ki, buradan git.'

Govdere ağzını eski ve yeni İran dilleriyle karşılaştırsak, çoğu İrani dilde /-a-/ olan ses, bazı ağızlarda /-a-/ olarak kalırken bazılarında /-o-/'ya dönüşmekte, Govdere ağzında ise büyük ölçüde /-u-/'ya, bazen de /-i-/'ya dönüşmek-

19 Bir sözcükteki bir ünlünün, ünsüzün veya seslemin düşmesidir.

20 Yapısal olarak tümce içinde bulunması kendinde önce gelen sözcüğe bağlı olan biçimlerdir.

21 Bir dildeki seslendirmede iki ünlü arasındaki ünsüzlerin her iki yandaki sesleme üye olmasına izin veren kural; örneğin *ra-har, ra-ha-rid*.

tedir. Bu /u/ya dönüşmenin her üçü de genizsil sesler olan dudaksıl /m/, dişsil /n/ ve artdamaksıl /ŋ/ etkisiyle geliştiği açıktır.

zimistan > *zimiston*, *zimistun* 'kış',   *nan* > *non*, *nun* 'ekmek',
ganger > *gonger*, *gunger* 'azrail',   *giran* > *giron*, *girun* 'ağır',
kalan > *kalon*, *kalun* 'çapa',   *zama* > *zoma*, *zuma* 'damat'

2.1.2. Kayanünlüler ve Yarıünlüler

Aynı seslem içinde yer alan ve başlangıçta duyulan sesin bitişte yerini başkasına bırakması yoluyla gerçekleşen ünlüye kayanünlü denir.²² Sesbilgisi açısından ikiye ayrılabilen kayanünlü, sesbilim açısından tek bir birim oluşturmaktadır. Tablo 1.de de gösterildiği gibi Govdere ağzında 7 belirgin kayanünlü bulunmaktadır: /ua/, /ue/, /ui/, /uî/, /îa/, /îe/ ve /îu/. Bir de 7 belirsiz kayanünlü vardır ki, bunlar ya çok az sözcükte kullanılırlar ya da başka bir sesbirimin değişkesi/ sesbirimciği olarak bulunurlar ve sonlarına bir ünlü geldiğinde kayanünlü özelliklerini kaybederler. Bu kayanünlülerdeki ikinci ses, /y/ ve /w/ yarıünlülerinden birisidir: /ay/, /ey/, /êy/, /îy/, /aw/, /ew/ ve /ow/.

Bu kayanünlülerden /ua/, /ue/, /ui/ ve /uî/da ilk ses olarak arka kapalı yuvarlak ünlü /u/ gelmekte, ikinci ses olarak da düz ünlülerden, yani /a/, /e/, /i/, /î/den biri gelmektedir. /ua/ ve /ue/ diğer ağızlarda /o/ sesbirimine karşılık gelirken, /ui/ ve /uî/ ise çoğunlukla /û/ya bazen de /u/ya karşılık gelmektedir.

/o/ > /ua/:

astuar 'at',   *cuar* 'yükari',   *guaz* 'ceviz',   *isuat* 'biber',   *kuar* 'kör',
suarni 'saçak',   *ruec* 'güneş',   *zuar* 'zor',   *sual* 'tuz',   *tuale* 'kabuk'

/o/ > /ue/:

bueç 'kuyruk',   *çuek* 'diz',   *kue* 'dağ',   *luecin* 'baca',   *gueçin* 'çuvaldız',
muerr 'mühür',   *puel* 'bez',   *sarquet* 'başiaçık',   *querç* 'yaban',   *armudu*

/û/ > /ui/:

çakuîç 'çekiç',   *guid* 'top',   *kuil* 'yara',   *muirr* 'beniz',   *nequir* 'gaga',
puirr 'kabuk',   *zuir* 'yalan',   *xuîdik* 'alışık',   *olmama* 'durumu'

/u/ /û/ > /uî/:

duir 'uzak',   *guin* 'kan',   *kui* 'kabak',   *lui* 'tilki',   *buil* 'emekleme',
muî 'kıl',   *buî* 'koku'   *çuîli* 'kabuk',   *ruînarr* 'içeri'   *tuîyer* 'tut ağacı'

22 Kamile İmer; Ahmet Kocaman; A. Sumru Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, s. 172; Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil*, s. 192.

/ia/ ve /ie/ kayanünlülerinde ise ilk ses ön kapalı düz iken, son sesler merkez açık ve ön yarı-kapalı düz ünlü gelmektedir. Diğer ağızlarda /ia/ kayanünlüsü /i/, /y/, /a/ sesbirimlerine ayrılmakta ve iki ayrı seslem biçimine gelmektedir. /ie/ kayanünlüsü ise /ê/ sesbirimine karşılık gelmektedir.

pîya > *pia* 'birbirine', *bîya* > *bía* 'getir!', *nîyac* > *niac* 'yenge' *cîya* > *cía* 'ayrı',
méya > *mía* 'getirme!' *vîyal* > *vial* 'söğüt', *sîya* > *sía* 'siyah', *liya* > *lia* 'ya',
bé > *bie* '-siz', *dés* > *dies* 'duvar', *déza* > *dieza* 'testi', *géc* > *giec* 'deli',
rêç > *rieç* 'iz', *rêm* > *riem* 'irin', *rêzil* > *riezil* 'zincir', *sêm* > *siem* 'gümüş',
zên > *ziên* 'eyer' *mérde* > *mierde* 'koca', *sêne* > *siene* 'gögüs',

/iu/ kayanünlüsünde ise ilk ses ön kapalı düz iken, ikinci ses olarak da arka kapalı yuvarlak ünlü /u/ gelmektedir. Diğer ağızlardaki karşılığı örneklerle değişmektedir. Bu özelliği nedeniyle yeni gelişmekte olan bir ses veya bir 'lect' olarak değerlendirilebilir.

bi yo > *biu* 'olmuş', *nû* > *niu* 'yoksa', *miyan* > *miun* 'ara',

Bazı dilbilimcilere göre, kayanünlüler uzun ünlülerin dilsel değerini taşımaktadırlar.²³ Şayet bu görüşe itibar edilirse *guaz*, *bueç vb.* sözcüklerdeki kayanünlülerin diğer ağızlarda uzun /ô/ya dönüşmesi gerekecektir. Bu da yeni tartışmaları beraberinde getirecektir.

Kayanünlülerin yabancı dillerden alınan ödünç sözcüklere de uygulanmış olması ve diğer birçok şive ve ağızlarda bulunmaması bu özelliğin sonradan gerçekteleştiğinin ve geliştiğinin göstergesi olabilir.

Son sesleminde kayanünlü bulunan tekil sözcüklerin çoğul yapılması da şu şekildedir: Son sesleminde /ui/ ve /ue/ kayanünlüsü bulunuyorsa, bu kayanünlü /ui/ye dönüştürülerek çoğul yapılmaktadır.

muind 'kuşak' → *muind*=*müندی* 'kuşaklar', *guid* 'top' → *guid*=*güdi* 'toplar'
bueç 'kuyruk' → *buîç*=*boçi* 'kuyruklar', *sarquet* 'başıaçık' → *sarquit* 'başıaçıklar'

Yarıünlüler ise, ünlüyle ünsüz arasında bulunan seslerdir. Bu sesler söyleyiş ve akustik açısından ünlü gibidirler, çünkü ünsüzlerin kapanma veya sürtünme gibi doğal sesbilgisel özelliklerini çağrıştırmazlar ve de işlev açısından ünsüz niteliği taşırlar.²⁴ Govdere ağzında **2** yarıünlü bulunmaktadır: /w/ ve /y/. Her iki ses, aynı zamanda kaynaştırma harfi olarak da kullanılmaktadır.

23 Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil*, s. 192.

24 Kamile İmer; Ahmet Kocaman; A. Sumru Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, s. 268; Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil*, s. 193.

Diğer ağızlarda /y/ olan sesler Govdere ağzında bazen /w/'ye dönüşebilmektedir. Bu dönüşmeye yabancı dillerden ödünçlenen sözcükler de dahildir.

yusuf > *wisif*

Merkez ve Doğu Bingöl ağızlarında /w/ öne çıkmakla beraber, Batı Bingöl ve Govdere ağızlarında /y/ daha fazla tercih edilmektedir.

Bıra^wo qíc: birayo qíc 'küçük kardeş'   *telir^wo siya: teliyo siya 'kara diken'*

İrani dillerde /h-/ sesiyle başlayan bazı sözcüklerde de yukarıdaki değişimin benzeri gerçekleşmektedir. /h-/ sesi düşen sözcük bazı ağızlarda /a-/ ile bazılarında ise /o-/ ile başlarken, Govdere ağzında büyük ölçüde /u-/ , bazen de /i-/ ile başlamaktadır.

hembaz > *ambaz, ombaz: umbaz, imbaz 'arkadaş'*,

hem^wer > *am^wer, om^war: um^war 'yaşıt, akran'*

hemnan > *amnan, omnon: umnun, imnun 'yaz'*,

hemarit- > *amarit-, omarit-: umarit- 'say-'*,

Bu ağızda /h/ sesiyle ilgili diğer önemli bir ses özelliği ise, diğer ağızların çoğunda /h/ olan sesin Govdere ağzında genellikle /y/'ye bazen de /w/'ye dönüşmesi, nadiren de /h/ olarak kalması veya düşmesidir.

hers > *wers 'ardıç'*,

huşk > *wışk 'kuru'*,

huye > *wiye 'kürek'*,

honik > *wenik 'serin'*,

buk > *wik 'çocuk'*,

her di > *wirdi 'her ikisi'*,

hêgin > *yegin 'yatkın'*,

hêga > *yega 'tarla'*,

hîşar > *yaşar 'akıllı'*

mihîn > *miyin 'kazık'*

hêrs > *yers 'küsme'*

heling > *yeling, yelig 'çiriş'*,

hengur > *enguir 'üzüm'*,

beste > *este 'kemik'*

herd > *'erd 'yeryüzü'*

Avestaca gibi Eski İrani dillerde sözcüğün başında /x/ olan /h/ sesinin, Govdere ağzında bazen /y/ veya /w/'ye dönüşmesi, ara sıra da düşmesi sözkonusudur.

hêni > *yeni 'pınar'*,

huya- > *wuya-'gül-'*

herîna- > *êrna-'satın al-'*

Govdere ağzında ön türeme (prothesis) görülebilmektedir.

erê > *hero 'hey'*

esir > *yesir 'esir'*

Yarıünlüler yabancı dillerden alınan ödünç sözcüklerde ses türemesi-ön türeme (prothesis) şeklinde karşımıza çıkabilir. Özellikle doğrudan Türkçe'den veya

Türkçe üzerinden alınan /o-/, /ö-/, /u-/ ve /ü-/ ile başlayan sözcükler Govdere ağzında [wA-] ile başlar: /wa-/, /we-/ ve /wi-/.

oda > *wade*, *ortak* > *wertax*, *orta* > *werte*, *ocak* > *wicax*, *oyun* > *wiyin*, *okka* > *weqa*
ördek > *werdek*, *ölçek* > *welçek*,
usta > *wista*, *'y'ular*²⁵ > *wilar*,
üsküre > *wiskira*, *ütü* > *witi*

2.2. Ünsüzler

Akciğerlerden gelen havanın ses yolunda bir daralma, kapanma veya engellenme ile karşılaşması sonucu çıkarılan sese ünsüz denir. Ünsüzler engelin türüne ya da yerine göre sınıflandırılırlar, bir bölüm ötümlüken diğer bölümü de ötümsüzdür.²⁶

Tablo 3. Govdere Ağzının Ünsüzleri

		Dudaksıl (-Dişsil)	Dişsil- Dişyuvasil	Damaksıl- Dişyuvasil	Art Da- maksıl	Da- maksıl	Küçük Dilsel	Yutak- sıl	Gırtlak- sıl
Patlamalı/ Patlamalı- Sızıntılı Ünsüzler	Ötümsüz	p	t 't	ç	k	'k			'
	Ötümlü	b	d	c	g	'g	q		
Sürtümlü Ünsüzler	Ötümsüz	f	s 's	ş	x			'h	h
	Ötümlü	v	z 'z	j	ğ			'	
Genizsil Ünsüzler		m	n		ŋ				
Yanünsüzler, Düz/Art Damaksıl		l				'l			
Titreşimli Ünsüzler, Çarpmalı/ Titrek			r rr						
Yarıünlüler		w		y					

25 Türkçe'den ödünç alınan sözcüklerin çoğu, Türkiye Türkçesi değil de, Doğu Anadolu ağzlarının da dâhil olduğu Azeri Türkçesi kaynaklıdır. Bu sözcükte de görüldüğü gibi Azeri ağzlarında sözcük başındaki /y/ düşmektedir.

26 Kamile İmer; Ahmet Kocaman; A. Sumru Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, s. 254; Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil*, s. 194.

Govdere ağzında 2 yarıünlü hariç 33 ünsüz bulunmaktadır. Diğer şive ve ağızların bazılarında görülmeyen /**h**/, /**ʌ**/, /**ŋ**/, /**rr**/, /**s**/, /**t**/, /**ʃ**/, /**ʎ**/ sesleri Govdere ağzında bulunmaktadır. /**h**/, /**ʎ**/ (ayn) ve /**rr**/ sesleri çok belirgin bir şekilde kullanılırken, /**s**/, /**t**/ ve /**ʃ**/ sesleri, istisnai birkaç sözcük hariç, Arapça'dan ödünçlenen sözcüklerde yaşamaktadırlar.

Tablo 1'de de görüleceği üzere 6 sesbirimin **-/ç/, /k/, /k/, /p/, /t/, /f/-** IPA sembolleriyle gösterimleri ikişer sesbirimcik biçimindedir: [tʃ] [tʃʰ]; [k] [kʰ]; [c] [cʰ]; [p] [pʰ]; [t] [tʰ] ve [f] [Φ]. Yukarıda da ifade edildiği gibi bu sesbirimcikler anlam ayırımına yol açmadıklarından ayrıca Tablo 3'te gösterilmelerine gerek duyulmamıştır.

Ünsüzler arasında üzerinde en fazla durulacak ses gırtlaksıl bir ses olan /**h**/dir. Ünlüler bölümünde de zikrettiğimiz gibi, diğer ünsüzlerden farklı olarak yarıünlü /**w**/ ve /**y**/ sesbirimleriyle sık sık yer değiştirmektedir. Bazı ağızlarda düşen [-Ah-] sesi, Govdere ağzında yaşamaktadır. Ancak bu sesin hem iç türeme²⁷ (epenthesis) olup olmadığı hem de /**r**/ sesiyle ilişkisi açıklanmaya muhtaçtır.

war, wayir: wahar 'sahip'   nal: nihal, nahal'iki yıllık inek'   vart: vahart 'yağış'
rar, rayir: rahar 'yol'   kar: kihar, kahar 'iki illik keçi'   kan: kibun 'eski'
dartiş: dahartiş 'kaldır-'   pan: pi'hun, pu'hun 'düz, yassı'   çar: çeber, 'dört'²⁸
gark:gahark 'kez, sıra'

İlginç olan aşağıdaki örnekte de görüldüğü gibi bu kullanım bazı yabancı sözcüklere de uygulanmıştır.

Tabir > Tabar

Diğer ağızlarda daha sık görülen göçüşmenin²⁹ (methathesis), yani ünsüzlerin yer değiştirmesi olayına Govdere ağzında nadiren rastlanılır. (Koyu olanlar Govdere ağzıdır.)

*bargir > **bergir** > beygirçaryek > **çerek** > çeyrek   derwiş > **doreş** > dewreş*
*herwos > hewros > **wers**   karwan > **karwun** > kewran   hergoş > **argueş** > awreş*

Bu örnekteki göçüşme ise açıklanmaya muhtaçtır.

iftar > fitar 'iftar'

Govdere ağzında, Bingöl ağızları da dahil olmak üzere diğer tüm ağızlarda görülen ötümsüz dişil /**s**/nin ötümlü dişil /**z**/leşmesi gerçekleşmez.

27 Bir sözcüğün içinde fazladan sesin türemesidir.

28 Çewres 'kırk' < çeber+es, /**h**/nin /**w**/ye dönüşmesi.

29 Sözcük içinde seslerin, genellikle ünsüzlerin yer değiştirmesidir, ses aktarımı da denilir.

sewbina > **sobna** > *zewbina* > *zobina* > *zovina*
se > **sê** > *zey* > *zê*   *se ke* > **se ki** > *zey ke* > *ze ke*

Zazaki'de [ŋ] sesi, Türkçedeki gibi [n] sesinin bir değişkesi, yani sesbirimciği olarak değil /ŋ/ ve /n/ gibi iki ayrı sesbirim olarak karşımıza çıkar:

ten 'kişi, şahıs': *teng* 'dar'

Kuzey şivesinde ve Merkez ile Doğu Bingöl ağızlarında sıkça rastlanılan /b/'nin /v/ veya /w/'ye dönüşmesi nadiren görülür.

Æbdulah > **Ævdila** 'Abdullah',   *taba* > *tarwê* 'herhangi bir şey'
zibil > **zivil** 'çöp'

Govdere ağzının da içerisinde bulunduğu Palu-Bingöl şivesinin ayırt edici ses özelliklerinden bir diğeri de diğer ağızlarda /j/ veya /z/ olan sesin çoğunlukla /c/ sesi olarak söylenmesidir.

laz → *laj* → *lac* 'erkek evlat'   *dez* → *dej* → *dec* 'ağrı'   *gez* → *gej* → *giec* 'deli'
vaz- → *vaj-* → *vac-* 'söyle-'   *qiz* → *qij* → *qic* 'çocuk'   *roze* → *roj* → *ruec* 'güneş'

Arapça'dan ödünçlenen sözcüklerin sonunda veya bazen ortasında bulunan sızmalı bir gırtlaksı olan /h/ çeşitli durumlarda eriyip kaybolmaktadır. Bu kaybolma nadiren de olsa /'h/ sesi için de sözkonusudur.

Ævdila < 'Abdullah', *Ella* < 'Allah',   *fæqi faqih* 'medrese öğrencisi'
muer < *mubr* 'mühür'
mefte < *mifta'h* 'anahtar'

/h/ sesinin düşürülmesi diğer şivelerde İrani sözcüklere de uygulanmaktaysa da Govdere ağzında buna nadiren rastlanır.

paşa < *padişah* 'padişah'   *zaf* < *zahf* 'çok'

Bir başka ünsüz düşmesi de olumlu ve olumsuz 'dilek, istek ve emir' kipi alan sonu üst damaksıl akıcı ünsüz olan /ɾ/ sesiyle biten sözcüklerdeki bu sesin düşmesi olayıdır.

bikir > *bik* 'yap!'   *biger* > *big* 'al!'
mekir > *mek* 'yapma!'   *megir* > *meg* 'alma!'

Yukarıdaki açıklamadan devam edersek, bazen de anlamca olumlu 'dilek, istek ve emir' kipi olmasına rağmen biçim olarak bu ek görülmeyip düşebilir. Olumsuzluk öneki ise düşmez.

abikir = bikır a > akir > ak 'aç!'

bipakir = pabikir > pakir > pak 'tak!'

a mekir = mekir a > a mek 'aç!'

pa mekir = mekir pa > pa mek 'takma!'

Govdere ağzında diğer Palu-Bingöl ağızlarında olduğu gibi bazı iç ses türemeleri (epenthesis) görülmektedir. Sürtünmeli dişsil /z/ sesinden sonra genizsil art damaksıl /ŋ/ türemesi nadiren de olsa görülür.

hezar > hanzar > honzar > 'hunzar '1000'

pîyaz > pîyanz > pîyonz > pîyunz 'soğan'

qaz > qanz > qonz > quinz 'kaz'

tazi > tanzi > tonzi > tunzi 'tazi'

Damaksıların /g/, /k/ düşmesi (veya türemesi) nadiren de olsa görülmektedir.

berg < her 'her', pelg < pel 'yaprak'

Govdere ağzında az da olsa iç ses düşmesine (syncope) de rastlanılmaktadır.

cift > cit 'çift' cins > cis 'cins' dest + nimac > desmac 'abdest'

Govdere ağzında az da olsa /r/ nin /l/ ye dönüşmesine rastlanılmaktadır.

fırqa > felqe 'parça' roqle > lueqle 'bağırsak'

Govdere ağzında diğer bazı ağızlarda daha sık görülen /k/ ile /'k/ ve /g/ ile /'g/ sesleri arasında değişkenini ötesinde bir ayırım söz konusudur:

Tekil formunda /a/ sesinden sonra gelip /k/ sesiyle biten sözcükler çoğul yapılırken son ses /'k/ ye dönüşür.

/bak/ 'yumurta' → /ba'k/ 'yumurtalar'

/nak/ 'tığ' → /na'k/ 'tığlar'

/pak/ 'temiz' → /pa'k/ 'temizler'

/sak/ 'tapan' → /sa'k/ 'tapanlar'

/tak/ 'Tabir' → /ta'k/ 'Tabirler'

/wak/ 'baci' → /wa'k/ 'bacılar'

Tekil formunda /k/ sesiyle biten ve bu sestemden önce gelen /i/ veya /e/ seslerinin bulunduğu sözcükler çoğul yapılırken /i/ ve /e/, /i' / ye; /k/ sesi ise /'k/ ye dönüşür.

/pêyek/ 'topuk' → /pêyi'k/ 'topuklar'

/birk/ 'siğil' → /bir'k/ 'siğiller'

/g/ ve /'g/

/giro-/ 'al-' → /'gen/ 'alır'

/gun'ger/ 'Azrail' /bun'ger/ 'loğ'

/germ/ 'sıcak' → /'germ/ 'çorba'

/bigêr/ 'gez!' → /bi'gêr/ 'al!'

Tekil formunda /a/ sesinden sonra gelip /g/ sesiyle biten sözcükler çoğul yapılırken son ses /'g/'ye dönüşür.

/paɡ/ 'örtme' → /pa'ɡ/ 'örtmeler'

/xaɡ/ 'ham' → /xa'ɡ/ 'hamlar'

Tekil formunda /g/ sesiyle biten ve bu sestemden önce gelen /i/ veya /e/ seslerinin bulunduğu sözcükler çoğul yapılırken /i/ ve /e/, /i/'ye; /g/ sesi ise /'g/'ye dönüşür.

/veŋɡ/ 'ses' → /v'iŋ'ɡ/ 'sesler'   /liŋɡ/ 'bacak' → /liŋ'ɡ/ 'bacaklar'

2.3. Ünsüz ve Ünlülerin Dağılımı

Govdere ağızı ünsüz ve ünlü dağılımlarında Zazakînin diğer ağızlarıyla aynı özellikleri taşır. Sözcüklerdeki ünsüz ve ünlü birleşimleri bakımından diğer Kürt lehçeleriyle aynı olan Zazakîde en yaygın ünsüz (C) ve ünlü (V) birleşimleri CV ve CVC şeklinde olanlardır.

CV →	bê '-sIz'	ca 'yer'	çi 'ne'	pi 'baba'
CVC →	bar 'yük'	çim 'göz'	gaz 'dişleme'	del 'dişi köpek'
CVCC →	dest 'el'	hest 'koyu'	kerɡ 'tavuk'	teng 'dar'
VC →	aþ 'amca'	ez 'ben'	êr 'bugün'	or 'gebe hayvan'
VCV →	alu 'tükürük'	erê 'geç'	ini 'bu'	îta 'bura' uca 'ora'
VCC →	alb 'kova'	erc 'kıymet'	owc 'kusur'	

3. PARÇALAR ÜSTÜ SESBİRİMLER

Dilin çeşitli düzlemlerinde saptanabilen birimlerin her birine parça (segment) denir. Sesbilgisinde sese denk düşen ve algılanabilen en küçük birim iken, sesbilimde parça ve parçaüstü ulamlar (category) ana bölümlenmeyi oluşturur. Söz zincirinde tek bir parçaya indirgenemeyen ya da birden çok parçayı örten, bürünsel³⁰ (prosodic) nitelik taşıyan seslerin özelliği parçaüstü olarak tanımlanır.³¹ Parça sesbilimi, anlam ayırt edici birimleri çözümlerken parçaüstü sesbilimi *vurgu*, *ton*, *ezgi* gibi tek parçadan daha fazla birimi ilgilendiren özellikleri çözümlenmektedir.

3.1. Vurgu

Vurgu (stress), sözcük ve sözdizimsel yapılarda *sözcük*, *öbek* ve *tümce* vurgusu olarak üç düzeyde incelenir. Her üç düzeyde, o düzeyi oluşturan birimlerden biri

30 Sesbilimde ritimdeki, tondaki, konuşma hızındaki, yükseklikteki değişkenliklere bürün denilmektedir.

31 Kamile İmer; Ahmet Kocaman; A. Sumru Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, s. 211-212; Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil*, s. 228.

diğer birimlere göre daha kuvvetli ve belirgin bir biçimde oluşturulur ve birincil vurguyu taşır. Diğer birimler, birincil vurguyu taşıyan birime göre daha zayıf vurguya sahiptir. Kısacası, bir sözcükteki veya öbektteki bir seslemi, öteki seslemlerden daha belirgin, daha baskılı bir biçimde söyleme; böylece kimi zaman yeni bir anlam ortaya koymaya vurgu denir.³²

Zazakî'de sözcüklerdeki vurgu, çoğunlukla gövdenin son sesleminde olur.³³ Bu seslemden ses hafifçe yükselir. *Vurgulanan heceyi göstermek için “ işaretini kullanacağız.*

guaz' → *guazer*', *'ceviz ağacı* *sipe* → *sipeleç*' *'beyazımsı*, *Şunpuele*' *'sarkık*,
arguid' + *vaş*' → *arguidvaş*' *tek*' + *tena*' → *tektena*' *her*' + *teli*' → *herteli*'
kîye' + *ber*' → *kêber*' *çim*' + *pihun*' → *çimpi'hun*

Zazacada vurgu sözcük düzeyinde sesbirimsel olabilmektedir yani aynı sesbirimleri içeren sözcükler arasında anlam farkı belirtebilir. Vurgu farkının anlam farkı yarattığı durumları şöyle gösterebiliriz:

a) Aynı sesbirimleri içeren yer ve cins adları birbirilerinden vurgu örüntüleriyle ayrılmaktadırlar.

Yer adı	Cins Adı
Ġêy'dik	ġêydik'
'Sa'yer	'sayer'
Gua'zerek	guazerek'

Örneklere de görüldüğü gibi birincil vurgu, yer adlarında ilk seslemedeyken, cins adlarda ikinci seslemededir.

b) Önek ve önedat alan sözcüklerde vurgu bu ektedir.

bie'kar 'işsiz' (ilk seslem vurgulu),

biekar 'bekar' (ikinci seslem vurgulu)

c) Vurgunun sözcükler arasında anlam farkına yol açtığı bir başka durum da kök sözcükler ve vurgusuz sonekler ile oluşturulmuş sözcüklerde görülür.

una 'böyle', *u'na* 'o -dişil- getirir'

Ekler: Ek, önek veya önedat ise vurgulanır.

bie'kar, *pie'ser*, *cie'ser*, *a'birna-*, *de'birna-*,

32 Kamile İmer; Ahmet Kocaman; A. Sumru Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, s. 258; Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil*, s. 229.

33 Ludwig Paul, "Zazaki", *The Iranian Languages*, ed. Gernot Windfuhr, s. 545-586. London, 2009, s. 547.

Bileşik Sözcükler: Vurgu genellikle son hecededir.

sîr' + kuetek' → sîrkuetek',

arguid' + vaş' → arguidvaş'

tek' + tena' → tektena'

her' + teli' → herteli'

Tamlama Vurgusu: Govdere ağzında vurgu daima izafe ekinde ve ikinci sözcüğün son seslemindedir.

qælemê Remzun'

'sayerê Me'h'medi'

Yüklem Vurgusu: Govdere ağzında cümlelerde vurgu yüklemde ve yükleme en yakın sözcüktedir.

Şumê taştari daykê mi potîb'.

Cümle Vurgusu:

Ævdila vizêr deftir mi girotib'.

Ævdila vizêr deftir mi' girotib.

Ævdila vizêr deftir' mi girotib.

Ævdila vizêr' deftir mi girotib.

Ævdila' vizêr deftir mi girotib.

Anlamca vurgulamayı daha fazla belirtmek için, vurgulanacak sözcük yüklemden hemen önce getirilir.

Ævdila vizêr deftir mi' girotib.

Ævdila deftir mi vizêr' girotib.

Vizêr deftir mi Ævdila' girotib.

3.2. Ton

Ses oluşumunda titreşim sayısının az ya da çok oluşuna ton (tone) denir.³⁴ Titreşim sayısı arttıkça ton yükselir. Ton, sesin yüksekliği veya alçaklığı, tizliği ya da pesliğidir. Konuşma zinciri içinde alçalan ve yükselen tonlar anlam ayırıcı olarak kullanılabilirler. Ağır, hâkim, kayıtsız, alaylı vb. tonlar vardır.

/hi/ → ne? (yükselen tonla)

/hi/ → evet, anladım (alçalan tonla)

34 Kamile İmer; Ahmet Kocaman; A. Sumru Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, s. 242; Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil*, s. 230.

3.3. Ezgi

Sesbilimde cümlenin melodisini oluşturan ve seslemeden büyük öğeler üstündeki ton değişiklikleri ezgi (intonation) olarak tanımlanır.³⁵ Bir bakıma, seslem için ton neyse cümle için de ezgi odur. Bürün dizgesinde üç tür ezgi bulunmaktadır; biten ezgi, süren ezgi ve soru ezgisi. Zazakî de perde ayrımının yapılar arasındaki işlev farkını belirten dil grubunda bulunduğundan bir ezgi dilidir.

Ezgi dillerinde, sesi yükselme-alçalma düzeyleri 1-2-3-4 olarak belirtilir. 2 orta perdeyi, 3 konuşma sırasında sesin yükselmesini ve 1 alçalmasını belirtir. 4 ise uç duygularda -kızgınlık, sevinç, hayret vb.- sesin çıktığı perdeyi belirtir.

³binêna² şeker¹ 'biraz daha şeker istiyorum'

¹binêna şê²ker³ 'biraz daha şeker ister misin?'

cua²pê³ 'daha sonra yaparız?'

cua³pê³ 'peki, daha sonra ne oldu?'

Soru cümleleri yükselen tonla biterler. Bu nedenle de Govdere ağzında soru şekli kullanmadan da, sadece bir yükselen tonla sorulabilir.

²Cityer ho cit² kenô³?

Bileşik cümlelerde ezgi her cümlecik için ayrı ayrıdır.

²Aşık kelbiya³, ²def dirîya³.

Çocuğun anadilini edinimi sırasında dilin sesleri ve ses dizgesiyle birlikte, parçalarüstü sesbirimler de onun zihninde yer eder; konuşmasında temel nitelikler olarak belirir. Bu niteliklerin değiştirilmesi ya da unutulması güçtür.³⁶ Kendi yerel ağzındaki /e/ sesini [ɛ] olarak telaffuz etmeye alışan Govdereli bir çocuğun bu sesi diğer ağız ve şivelerdeki [ə]'ye yaygınlaştırması buna güzel bir örnektir. Hatta çoğu zaman bu belirleme Türkçeyi de etkilemekte ve Zaza çocukları daha sonra öğrendikleri Türkçeyi aksanlı konuşabilmektedirler.

SONUÇ

Çalışmada da gösterilmeye çalışıldığı gibi Govdere ağzı, sesbilim bakımından Zazakînin en aykırı ağızlarından biridir. Sesbiliminin kifayete bilinmesinin, sesin etkilediği biçimbilim, sözdizim, sözcük-biçim ve sözcük bilgisini anlamak açısından ne kadar hayati olduğu gösterilmeye çalışıldı.

35 Kamile İmer; Ahmet Kocaman; A. Sumru Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, İstanbul, 2011, s. 128; Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil*, s. 230.

36 Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil*, s. 236.

Zazakiyî ölçünlü dil haline getirme çabası içinde olan her kesimin genelde Palu-Bingöl şivesinden, özelde Govdere ağzından yeterince yararlanamamalarının en önemli sebebi yukarıda da değinilmeye çalışılan sesbilimsel özellikleridir. Hem konuşmada hem de yazmadaki zorluğun temelinde kayanünlülerin çokluğu yatmaktadır. Diğer ağızların kayanünlüleri genellikle /y/’li ve /w/’li iken, Govdere ağzındaki kayanünlüler iki ünlüden oluşmaktalar ve bu da hem anlaşılmayı ve hem de yazılmayı güçleştirmektedir. /y/’li ve /w/’li kayanünlülerin özellikle tamlamalarda kendini belirgin bir şekilde göstermeleri bir diğer zorluk sebebidir. Tamlamalardaki ses değişimleri, özellikle de düşmeleri, biçimbilim ve sözdizimi belirlediğinden diğer ağızları konuşup yazanlar tarafından çoğu zaman anlaşılmaz bulunmaktadır.

Dikkatlerden kaçan bir başka husus da, Palu-Bingöl şivesi ile diğer şiveler arasındaki geçiş noktasında bulunan ağızların çok daha rahat yazıya geçirilebilir özellikler taşıdıklarıdır. Merkez şivesinin Kuzey şivesiyle bulunduğu noktada Varto ağzı, Güney şivesiyle bulunduğu noktada ise Bermaz/Keydan ağızları bulunmakta ve bu ağızlar ölçünlü dil çabalarında ayrı bir önem taşımaktadırlar.

KAYNAKÇA

- Ahmet, Kasimoğlu, “Bitkilerin Zazaca Adlandırılması” *I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu*, 13-14 Mayıs 2011, Bingöl, 2011, Bingöl Üniversitesi Yayınları, s. 247-262.
- C. M. Jacobson, *Zazaca Okuma-Yazma El Kitabı*, Düzeltilmiş 2. Baskı, İstanbul, 1999, Tij Yayınları.
- David Crystal, *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, 6th edition, Oxford, 2008, Blackwell Publishers.
- Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, 5. baskı, Ankara, 1995, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Harun Turgut, *Zazaca-Türkçe Sözlük*, 2. baskı, İstanbul, 2006, Tij Yayınları.
- Harun Turgut, *Türkçe-Zazaca Sözlük*, 1. Baskı, İstanbul, 2008, Do Yayınları.
- Harun Turgut, *Türkçe Açıklamalı Zazaca Dilbilgisi*, 2. Baskı, İstanbul, 2009, Tij Yayınları.
- IPA, *Handbook of the International Phonetic Association: A Guide to the use of the International Phonetic Alphabet*, 8th edition, Cambridge, 2007, Cambridge University Press.
- John Clark ve Colin Yallop, *An Introduction to Phonetics and Phonology*, 1st edition, Oxford, 1990, Blackwell Publishers.
- Kadri Yıldırım; İbrahim Bingöl; Roşan Lezgîn; (Amadekarî), *Edebiyatê Kirmanckî ra Nimûneyî (Zazaca Edebiyatından Örnekler)*, 1. Baskı, Mêrdîn, 2012, Weşanê Enstîtuya Ziwananê ke Tirkîya de Ciwiyenê ya Unîversiteya Artuklu ya Mêrdîni.
- Kamile İmer; Ahmet Kocaman; A. Sumru Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, 1. Basım, İstanbul, 2011, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Laurie Bauer, *The Linguistics Student’s Handbook*, 1st edition, Edinburgh, 2007, Edinburgh University Press.

- Ludwig Paul, *Zazaki: Grammatik und Versuch einer Dialektologie*, (Beiträge zur Iranistik, Band 18), 1st edition, Wiesbaden, 1998, Dr. Ludwig Reichert Verlag.
- Ludwig Paul, "The Position of Zazaki among West Iranian Languages", ed. Nicholas Sims Williams, s. 163-177, *Proceedings of the Third European Conference of Iranian Studies held in Cambridge, 11th to 15th September 1995*, Part I, Old and Middle Iranian Studies, Wiesbaden, 1998, Dr. Ludwig Reichert Verlag.
- Ludwig Paul, "Kurdish Language", *Encyclopedia Iranica*, 2008, <http://www.iranicaonline.org/articles/kurdish-language-i>, (Erişim T.: 20.04.2012).
- Ludwig Paul, "Zazaki", *The Iranian Languages*, ed. Gernot Windfuhr, s. 545-586. London, 2009, Routledge.
- M. Malmîsanij; Mehmet Uzun; J. İhsan Espar (Basıma Hazırlayanlar), *Ferhengê Kirmanckî (Zazakî)-Tirkî Kirmanca (Zazaca)-Türkçe Sözlük*, Genişletilmiş 3. Baskı, İstanbul, 2009, Weşanxaneyê Vateyî.
- M. Malmîsanij; Mehmet Uzun; J. İhsan Espar (Basıma Hazırlayanlar), *Türkçe-Kirmanca (Zazaca) Sözlük Ferhengê Tirkî-Kirmanckî (Zazakî)*, Genişletilmiş 3. Baskı, İstanbul, 2009, Weşanxaneyê Vateyî.
- Mesut Keskin, *Zur dialektalen Gliederung des Zazaki*, Johann Wolfgang von Goethe Üniversitesi, Institut für Vergleichende Indogermanische Sprachwissenschaft, 2008, <http://publikationen.uni-frankfurt.de/frontdoor/index/index/docId/6253>, Yayınlanmamış YL Tezi (Erişim Tarihi: 20.04.2012).
- Mesut Keskin, "Zazaca Üzerine Notlar", Herkesin Bildiği Sır: Dersim Tarih, Toplum, Ekonomi, Dil ve Kültür, Der. Şükrü Aslan, İstanbul, 2010, İletişim Yayınları, s. 221-242.
- Mesut Keskin, "Zazacadaki Alfabe Sorununa Bir Bakış ve Çözüm Önerisi" *I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu, 13-14 Mayıs 2011*, Bingöl, 2011, Bingöl Üniversitesi Yayınları, s. 327-349.
- Robert Lawrence Trask, *A Dictionary of Phonetics and Phonology*, 1st edition, London, 2005, Routledge.
- Seyîdxan Kurij, *Arwûnçî û Lûy: Sonikî Çoligî*, Çapa Yewin, Duhok, 2009, Enstîtuya Kelepûrê Kurdî.
- Zülfü Selcan, "Zaza Dilinin Tarihi Gelişimi" *I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu, 13-14 Mayıs 2011*, Bingöl, 2011, Bingöl Üniversitesi Yayınları, s. 110-141.
- Zülfü Selcan, "Zazaca Alfabe ve Alfabetik Sıralama" *I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu, 13-14 Mayıs 2011*, Bingöl, 2011, Bingöl Üniversitesi Yayınları, s. 263-270.

ZAZACA'DA PARTİKELLER

M.A. İlyas ARSLAN

Köln Üniversitesi Genel Dilbilimleri mezunu, Düsseldorf Üniversitesi Dilbilimi Doktora Öğrencisi, Arslanelias@gmx.de

Kısaltmalar

ABC Vurgu, [ODAK], ,...‘ Anlamsal Çeviri,{...} Olası Ekleme, [ABC] Anlamsal Özellikler, [?...] Tam Çevirisi Değil, (....) Tali Öğe, /.../ Phonem Yazılımı, MP Modal Partikel, SP Seslenme Partikeli, DP Derece Partikeli, AP Aşama Partikeli, ZP Zaman Partikeli, OP Odak Partikeli, YP Yön Partikeli

İçindekiler

1. GİRİŞ

2. PARTİKELLER

3. ZAZACADA PARTİKELLER

3.1 Pekiştiren Modal Partikeller

3.1.1 Modalpartikellerin İşlev ve Özellikleri

3.2 Seslenme Partikelleri

3.2.1 Eril Seslenme Partikelleri

3.2.2 Dişil Seslenme Partikelleri

3.2.3 Seslenme Partikellerinin İşlev ve Özellikleri

3.3 Yoğunlaştıran Derece Partikelleri

3.3.1 Derece Partikellerinin İşlev ve Özellikleri

3.4 Aşama Partikelleri

3.4.1 Aşama Partikellerinin İşlev ve Özellikleri

4 ÖZET

5 EKLER

5.1 Partikellerin Genel Tablosu

5.2 Kaynakça

5.3 İnternet Kaynakları

1. GİRİŞ

İlgili makale master tezim olan “Partikeln im Zazaki - Zazaca’daki Partikeller” in özetidir. Bu metinde Kuzey (Dersim) Zazaca’sında kullanılan edatlar ve ilgeçler kapsamlı olarak ele alınmayacak, sadece partikel alt bölümünde 47 adet partikel üzerinde durulacaktır. Partikellerin en önemli dört ana grubu incelenecek, diğer gruplara da örneklerde kısmen yer verilecektir. Örnek olarak kullanılan cümlelerin yazımlarındaki hatalar yazım kurallarına göre düzeltilmiştir. Arşiv belgeleri D=Dersim’37-38, A=Genel, G=Tarih ile ilgili metinler olarak tasnif edilmiştir. Örneklerin arkasında metin numarası, grup kısaltması ile birlikte verilmiştir.

2. PARTİKELLER

Partikeller, tek başına bir anlam ifade etmeyen, kullanıldığı cümle içerisinde cümlenin veya kelimenin anlamını derinleştiren, değişik boyutlar kazandıran sözcüklerdir. Bu anlamda partikeller yalnız başına cümlenin ögesi olamaz ve herhangi bir soruya cevap veremezler. Birlikte kullanıldıkları cümlenin diğer öğelerine göre anlam kazanırlar veya anlamları tamamlarlar. Partikeller çeşitli gramer işlevlerini de üstlenebilirler. Morfolojik olarak partikeller çekimlenmez, ek almaz ve sıfatlar gibi karşılaştırılmazlar. En önemli partikel kümeleri: Modal, Seslenme, Derece, Aşama, Odak, Zaman, Olumsuzluk, İnfinitif, Yön ve Cevap Partikelleridir. Dillerin yapısına göre bunlara yeni gruplar da eklenebilir. (Bkz. Kärna, 2005; Krivonosov, 1989; Weydt, 1989a)

Partikeller söyleneni tamamlayan, genişleten, yoğunlaştıran işlevleri dolayısıyla birçok dilde cümlenin vazgeçilmez öğeleridir. Özellikle günlük kullanılan dilde partikeller büyük bir öneme sahiptir. „*Bu ögenin tanımı sadece Sözdizimsel ve Anlamsal Aspekt ile mümkün değildir, çünkü partikellerin bir bölümünde anlamsal-denotatif manası ne kadar az olsa da kommunikatif pragmatik işlevi de o kadar büyüktür*”¹ Partikeller, gramerde cümlenin diğer öğeleri kadar önemli öğelerden sayılmasa da özellikle bazı dillerde kullanılmamaları cümlenin anlamını eksik bırakmaktadır.

3. ZAZACADA PARTİKELLER²

3.1 Pekiştiren Modal Partikeller

1. ala 'mal'

Kelime türü: Modal Partikel, Bağlaç

Anlamsal özellikler: [Tahmin], [Nezaket], [Yumuşatma]

1 Helbig, G. & Buscha, J., 1991: 479 dan Türkçeye çevrilmiştir.

2 Partikeller kendi işlevinde italik olarak, gramer işlevinde alt çizgili, diğer işlevler de ise normal yazılmıştır.

(1a) *Ala êwro retia hode şêyr kêrê 'Macht es euch mal heute gemütlich'*³.
(A5) (MP)

(1b) *Ala rêe naê ra pers kêrê, kamê ho esto 'Fragt Sie mal, ob sie jemanden hat'*. (D13) (Bağlaç)

2a. *belkia* 'vielleicht, eventuell'

Kelime türü: Derece, Modal, Cevap ve Odak Partikeli; Modal Kelime

Anlamsal özellikler: [Sanma], [İhtimalsızlık], [Sürpriz], [Güçlendirme]

(2a) *Ma va ke, belkia made amo 'Wir dachten, dass er vielleicht mit uns gekommen sei'*. (A3) (MP)

(2b) *Belkia dı roji ra tepia yeno 'Er kommt vielleicht in 2 Tagen'*. (DP)

(2c) *Hewa belkia bena gêrm 'Das Wetter wird vielleicht warm'*. (S⁴: 658)
(Modal Kelime)

3. *de* 'bloß'

Kelime türü: Modal Partikel, İsmi de hali (Lokatif)

Anlamsal özellikler: [Modallik], [İzin], [Güçlendirme]

(3a) *Ya, ya, de berê 'Ja, Ja, ihr sollt bloß weg bringen!'* (A3) (MP)

(3b) *Waa ey suke dera 'Seine Schwester ist in der Stadt'*. (Lokatif)

4a. *endi* 'schon, überhaupt, endlich'

Kelime türü: Modal, Derece, Zaman Partikeli

Anlamsal özellikler: [Onay], [Aciliyet], [Ummama]

(4a) *Pilenia Wayıri endi mıra awsena 'Ich sehe die Hohheit des Gottes schon'*.
(A3)(DP)

(4b) *Lilika mı, qedayê to endi ra urzê, ma kewtime herêy 'Stehe schon(mal) auf mein Schatz, wir haben uns verspätet'*. (A15)(MP)

(4c) *Endi usaro 'Es ist schon Frühling'*. (ZP)

5a. *Ero/Nêro/ro* 'denn, doch'

Bkz. Partikel 21 (5b).

3 Bu çalışmanın orijinali Almanca olduğu için Zazaca örnekler Almanca çevirileri ile birlikte verilmiştir.

4 S ile işaretlenen örnekler Sayın Dr. Zülfü Selcan'ın *Zazacanın Grameri*, Berlin, 1998 kitabından alınmıştır.

6. gumano 'vermutlich, wahrscheinlich'

Kelime türü: Modal, Cevap Partikeli; Edat

Anlamsal özellikler: [Tahmin], [Ummama]

(6a) O *gumano* NÊweso 'Er ist *vermutlich* krank'. (MP)

(6b) O guMAno nêweso 'Er ist wahrscheinlich krank'. (Edat)

7. hama 'aber'

Kelime türü: Modal Partikel, Bağlaç

Anlamsal özellikler: [Onay], [Güçlendirme], [Sürpriz], [Ummama], [Şaşıрма]

(7a) *Hama* beznê ho şi 'Er/Sie wurde *aber* blas'. (A6) (MP)

(7b) İyê ke nia danê, hama nêvinenê 'Diejenigen, die schauen aber nicht sehen'. (A3) (Bağlaç)

8a. hona 'noch, eben, erst'

Kelime türü: Modal, Derece, Zaman, Odak Partikeli; Bağlaç; Zarf

Anlamsal özellikler: [Güçlendirme], [Gecikme], [Değişim], [Dönüşüm]

(8a) Aşiri ke koti tengê, *hona* zübini ardi ra ho viri 'Nachdem die Stämme in Not geraten sind, haben *erst* aneinander gedacht'. (D5) (MP)

(8b) Ma ke xeleşiyame *hona* hêfê ho bıce 'Wenn wir überleben, räche dich *erst*'. (D2)(ZP)

(8c) Vore nia *hona* senik voray bi 'Es hatte *erst* so wenig geschneit'. (D1) (DP)

(8d) Hona ke rewê ra urze so 'Solange es noch früh ist, stehe auf und gehe'. (S: 673) (Bağlaç)

(8e) O hona yêno 'Er kommt erst jetzt'. (Zaman Zarfi)

9a. hora 'ja, nur, bloß'

Kelime türü: Modal, Derece, Cevap Partikeli; Fiil Eki

Anlamsal özellikler: [Onay], [Güçlendirme]

(42a) *Hora* jü bira biyo 'Es war *nur* ein Bruder'? (A6) (DP)

(42b) *Hora* Demenu pê tıfangê xode merdi 'Nur Demenu starben hinter eigenen Waffen'? (A12) (MP)

(42c) Mı o melem kerdenê hora 'Ich hatte die Creme auf meine Haut getragen'. (A18) (Fiil Soneki)

10. ke 'denn, doch, halt'

Kelime türü: Modal, Infinitiv Partikel; Bağlaç

Anlamsal özellikler: [Onay], [Sürpriz], [Ummama]

(10a) Heni *jède* hayleme kenê *ke* 'Die machen *doch* so *sehr* (lauten) Lärm!' (MP)

(10b) Ez son *ke*, bvinine 'Ich gehe, *um zu* sehen' oder 'Ich gehe, *damit* ich sehe'. (IP)

(10c) Hero *ke* remeno,... 'Der Esel, *der* wegläuft,...'. (S: 661) (Bağlaç)

11a. ki 'auch, jedenfalls, wenn auch'

Kelime türü: Modal, Derece Partikeli; Bağlaç

Anlamsal özellikler: [Onay], [Özen], [Kuşku] [Güçlendirme], [Zayıflama]

(11a) Ney o *ki* hêni kerdo.. 'Auch es hat er so gemacht!' (A7) (DP)

(11b) Olvozê ma *ki* mektev de bi 'Auch unsere Freunde waren in der Schule'. (S:659) (MP)

(11c) Ya bize, ya *ki* caverdê 'Entweder nimm (es) *oder* laß (es)!' (S: 670) (Bağlaç)

12. ma 'denn, schon, doch, ja'

Kelime türü: Modal Partikel, Şahıs Zamiri

Anlamsal özellikler: [Onay], [Güçlendirme], [Modallik]

(12a) *Ma* se beno ez oncia yenune 'Was ist *denn*, komme ja wieder'. (A15) (MP)

(12b) *Ma* biseveknê, ya Wayır 'Beschütze *uns* lieber Beschützer!' (A3) (Şahıs Zamiri)

13. nika 'eben, bloß, halt'

Kelime türü: Modal, Zaman Partikeli; Zarf

Anlamsal özellikler: [Güçlendirme], [Beklenti]

(13a) *Bira*, tı *nika* vana, beno *ke*, o Mesiho '(Bruder), meinst du *eben*, kann *denn* sein, dass er der Messias ist?' (A3) (MP)

(13b) Heya, *nika ma?* Ma se bikerime?'Ja, jetzt *eben?* Was machen wir?' (A3) (ZP)

(13c) *Nika* rınd vinena 'Siehst du *jetzt* besser?' (Zaman Zarfi)

14. qa 'doch, denn, schon, eben, bloß'

Kelime türü: Modalpartikel

Anlamsal özellikler: [Onay], [Kani], [Beklenti]

(14a) *Qa* tı nas kena 'Du kennst *doch*'. (A15) (MP)

(14c) *Qa* şıma *ki* çiyê vacê 'Sagt ihr *auch doch* etwas'. (A15) (MP)

15a. qe 'überhaupt, gar'

Kelime türü: Modal, Derece, Aşama, Cevap, Olumsuzluk Partikeli; Soru Zarfı

Anlamsal özellikler: [Onay], [Ummama], [Derecelendirme], [Sinirlama]

(15a) *Nia qe* beno 'Geht es denn *überhaupt* so?' (A15) (MP)

(15b) *Na rozu ey qe* thoa nêwerd 'Er hat die Tage *gar* nichts gegessen'. (A3) (DP)

(15c) *Cêniya dey qe* çiyê nêva... 'Seine Frau hat *gar* nichts gesagt..'. (A15) (AP)

(15d) *Qe(y)* phit na qese *qe* khav keno 'Wie soll der Säugling das Gesagte *überhaupt* verstehen?' (D9) (MP) (Soru Zarfı)

16. sola⁵ '[?denn, ?wesentlich, ?bloß]'

Kelime türü: Modalpartikel

Anlamsal özellikler: [Modallik], [Beklenti]

(16a) *Sola* mîrodê ma bîkero 'Er soll [*denn*] unsere Wünsche verwirklichen!' (A1)(MP)

(16b) *Va sola* wayirê weşiyê de bêaxiriye bo 'Soll er im Leben nicht glücklich sein!' (A3)(MP)

17 thoa 'überhaupt, eigentlich, schon einmal, gar, irgendetwas'

Kelime türü: Modalpartikel

Anlamsal özellikler: [Sinirlama], [Güçlendirme]

(17a) *Fadê, erê thoa* bıza ma ita ra 'Fade, ist unsere Ziege *überhaupt* hier?' (A7) (MP)

(17b) *Ey thoa* nêkerdo 'Er hatte *überhaupt* nichts getan!' (A3) (MP)

5 Yalnızca dilek kiplerinde belirir.

18. va⁶ 'halt, ruhig, nur, doch'

Kelime türü: Modal Partikel

Anlamsal özellikler: [Güçlendirme], [Kani], [Modallik]

(18b) Êwro rocê Xızırío, *va* ravêro şêro 'Heute ist Xızırfasten, soll *ruhig* weitergehen'. (D3) (MP)

(18c) *Va* oncia mîde bımanê 'Sollen *ruhig* bei mir bleiben'. (D2) (MP)

19a. ya 'ja'

Kelime türü: Modal, Cevap Partikeli; Ünlem, Fiil Eki⁷, Bağlaç

(19a) *Ya* Duzginê minê Kemerî'(Ja) mein lieber Duzgin der Felsen!' (A1-Duzgin) (MP)

(19b) *Ya* tijiya serê sodırî'(Ja) liebe Morgensonne!' (A1- Düâyê Tiji) (MP)

20. zeke 'doch, eben'

Kelime türü: Modalpartikel

Anlamsal özellikler: [İddia], [Güçlendirme]

(20a) *Ez zeke* şiyô meyitu ser 'Ich bin *doch* zu Beerdigung gegangen'. (D6) (MP)

(20b) *Zeke ez* tora pilune 'Ich bin *doch* älter als du'. (MP)

3.1.1 Modalpartikellerin İşlev ve Özellikleri

Bu partikellerin bütün işlevlerini sınamak bu metinde mümkün olmadığından sadece bazı yöntemler denenecektir.

1. Varlık Testi: Cümlede var olup olmama karşılığı.

(MP⁸1) (Ala)⁹ bê ita 'Komm (mal) her'. (A3)

(MP 2) (*De*) so'gehe nun!' (A3)

(MP 3) (*Hama*) esker zof qırr bi 'Sind (*aber*) viele Soldaten gestorben'. (D1)

(MP 4) (*Hona*) des-dı serriya 'Sie ist (*erst*) dreizehn Jahre alt!' (A3)

(MP 5) Niya (*qe*) beno 'Geht es (*überhaupt*) so?' (A15)

(MP 6) (*Qa*) tı nas kena 'Du kennst (*doch*)'. (A15)

(MP 7) (*Sola*) mîrodê ma bıkerô 'Er soll ([*denn*]) unsere Wünsche verwirklichen!' (A1)

6 Geçmiş zamanda kullanılmaz.

7 ya kerdene = açmak.

8 MP = Modal Partikel.

9 Parantez içindeki (..) öğeler mecburi öğeler olmadıklarından kullanılmayabilirler.

Partikeller cümleye eklenmediği takdirde cümlenin gramer yapısı ve esas manası değişmemekte, sadece iletişimsel yapısı sekteye uğramaktadır.

2. Vekillik Testi: Partikellerin aynı cümle içerisinde paradigmatal yapıda birbirlerinin yerine kullanılmaları.

(AT8) *Hama* beznê ho şî 'Er/Sie wurde blas'. (A6)

(AT9) {*Hama/endi/ero/erê/hora/ma/qa/zeke*} beznê ho şî 'Er/Sie wurde
{*Aber/schon/ero/erê/ja/denn/doch/doch*} blas'.

Aynı cümlede birbirlerinin yerlerine kullanılan partikeller elbette ki metine bağlı olarak cümlenin anlamsal ve iletişimsel manalarına farklı nüanslar vermektedirler.

3. Yan Cümle Eklenmesi: Partikellerin kullanıldığı cümleye yan bir cümle eklenirse iletişimsel işlevleri daha da belirginleşmektedir.

(MP 10) (Ala) bê ita {çaye uza vındena}'Komm (mal) her {Warum wartest du dort}'.

(MP 11) (*De*) so {kewta herey}'gehe nun {bist spät}'!

(MP 12) (*Hama*) esker zof qırr bi {taê ki xeleşiy}'Sind (*aber*) viele Soldaten gestorben{einige haben überlebt}'.

(MP 13) (*Hona*) des-dı serriya {honde ki pile niya} 'Sie ist (*erst*) dreizehn Jahre alt {sie ist nicht so alt}'!

(MP 14) Nia (*ge*) beno {tı se kena}'Geht es (*überhaupt*) so {was machst du}'?

(MP 15) (*Qa*) tı nas kena {a malime}'Du kennst (*doch*) {die Lehrerin}'.

(MP 16) (*Sola*) mîrodê ma bıkerô {eke Wayır vengê mı heşino pê}'Er soll ([*denn*]) unsere Wünsche verwirklichen {Falls der Beschützer mich hört}'!

(MP 17) *Hama* beznê ho şî {nêzonen çıra}'Er/Sie wurde blas{weiss es nicht,warum}'?

4. Cümlenin İçeriğine Uymayan Partikellerin Cümleye Eklenmesi: Partikellerin farklı içerikleri her cümle yapısında kullanılmalarına izin vermemektedir.

(MP 18) *Sola tı nas kena 'Du kennst [*denn*]' (Bkz. MP 6, MP 15).

(MP 19) *Ala des-dı serriya 'Sie ist *mal* dreizehn Jahre alt!' (Bkz. MP 4, MP 13)

(MP 20) *Qe des-dı serriya 'Sie ist *überhaupt* dreizehn Jahre alt!' (Bkz. MP 4, MP 13)

Bildirme tümcesinde *sola* ünlem yoğunluğu nedeniyle MP 18 misalinde kullanılamaz. *Ala* partikeli ünlem yoğunluğu nedeniyle MP 19 ve *qe*-partikeli MP 20 örneğinde soru yoğunluğu nedeniyle kullanılamaz.

5. Dağılım Analizi: Partikellerin çeşitli cümle tiplerindeki dağılımları incelenmiştir.

6. İntention: Bütün partikeller kullanımında söyleyenin niyeti ve vermek istediği bilgiler bağlamında incelenmiştir. Özellikle *del/mal/va* partikelleri ile söylenmek istenen dikkati çekmektedir. Bu partikeller özel bir grup oluşturmakta olup bir ifadeye bağlı olarak kullanılmaktadırlar.

De/Ma/Va o vazo 'Er soll bloß sagen'.

(MP 21) O vazo 'Er soll sagen'

(MP 21) *De o vazo 'Er soll sagen' {Wenn du mir nicht glaubst}. Aufforderung einer dringenden.*

(MP 21) *Ma o vazo 'Er soll sagen'. {ich sage es nicht} Eine bestätigende Antwort wird erwartet.*

(MP 21) *Va o vazo 'Er soll sagen' {ist egal, was er sagt}. Der Sprecher erwartet keine Bestätigung.*

3.2 Seslenme Partikelleri

Zaza dilinde bir dizi Seslenme Partikelleri mevcuttur. Bu partikeller seslenilen kişi ile bağlantılı olup bazı sözdizimsel işlevleri de vardır. Bu tip partikeller genelde cümlenin başında belirir ve diğer partikellerle beraber kullanılabilirler. Bu Seslenme Partikelleri yaşlılar arasında ve daha genç olanlara karşı kullanılır, daha yaşlı kesime asla kullanılamaz.

3.2.1 Eril Seslenme Partikelleri

21(5b). Ero/Nêro/ro¹⁰

Kelime türü: Seslenme, Modal, Yön Partikeli; Fiil Eki, Vokatif, Ünlem

(21a) *Ero bira, Pilê ma kata şiyô 'Ero (Bruder), wo ist unser Alter hingegangen?' (D12)(SP)*

(21b) *Ero Heso 'Ero Heso!' (D3) (Vokatif) (SP)*

(21c) *Pırodê ero pırodê 'Schlagt!' (A1) (MP)*

10 Cümlenin başında *Ero* sonunda ise *ro* olarak yer alır. *Nêro* ise *Nê+* *êro* kelimelerinin kaynaşmasından oluşur.

(21d) ii Gos'ro qesunê mı sernê ro 'Hört mir zu ro'! (Fiil Eki) (SP)

(21e) - ne ucuzluğu ero¹¹ 'Was für ein Angebot ero'. (A16)

22. lao

Kelime türü: Modal, Seslenme Partikeli; Vokatif, Ünlem

(22a) *Lao* Heso tı qe vengê ho mekê. ' (*Junge*) Heso, sag du *gar* nicht'. (A15)
(SP)

(22b) *LAO* hêni mevaze« (*Junge*) sag nicht *halt* so was'! (A1) (MP)

(22c) Lao Heso '(Junge) Heso'! (A15) (Vokatif)

23. piyo/piyem

Kelime türü: Modal, Seslenme Partikeli; Vokatif, Ünlem

(23a) Milet zubini nêwazeno *piyo piyo*..'Keiner mag keinen (*piyo piyo*)..' (A12) (SP)

(23d) Se bikerine *piyo* 'Was soll ich machen (*piyo*)'? (A12) (MP)

24. ba(w)o

Kelime türü: Seslenme Partikeli, Vokatif, Ünlem

(24a) *Bao bao* nıka qe kes nêvirazeno ' (*Bao bao*) heutzutage macht keiner'. (A15) (SP)

(24b) Bao çeku biya' (Bao) bring die Waffen'! (A15) (Vokatif)

(24c) Dayê hal yamano, bao hal yamano ' (Daye, Bao), unsere Lage sieht nicht gut aus'! (A1) (Ünlem)

25. bıko

Kelime türü: Modal, Seslenme Partikeli; Vokatif, Ünlem

(25a) *Bıko* lerze mekê ' (*Sohn*) beeile dich nicht'! (A1-Hewa derê laçi-2) (MP)

(25b) *Ero bıko*, so Parsank ' *Ero* (*Sohn*), gehe nach Parsank'. (D13) (SP)

(25c)¹² - Bao çıko ' Papa, Was ist *denn*'? - *Thoa* çino bıko. 'Ist nichts Sohn'. (D13) (Vokatif)

11 Bu Cümlede (21e) ero kullanılan yerde Zazaca da ro olması gerekiyor.

12 Baba ve oğul arasındaki bir konuşmadan alıntıdır. Bao partikel olarak kullanılmamıştır, çünkü daha genç olan bir insan gerçekten babası olmayan bir insana "bao" diye seslenemez.

26. xorto

Kelime türü: Modal, Seslenme Partikeli; Vokatif, Ünlem

(26a) Xêr 've sılamet *xorto* 'Herzlich Willkommen (*Junge*)'! (A1) (SP)

(26b) *Vaze xorto!* T₁ nia koti 'ra yena, kata sona 'Sag (*Junge*)! Wo kommst du her und wo gehst du hin'? (A1) (MP)

(26c) *Xorto*, tora van, urze'ra ho ser 'Junge, sage dir, stehe auf'!' (A3) (Vokatif)

27. bira

Kelime türü: Modal, Seslenme Partikeli; Vokatif, Ünlem

(27a) Se vana *bira* 'Was sagst du (*Bruder*)'? (A12) (SP)

(27b) Zulımkar bi *bira*, zulımkar 'Er war sehr grausam, (*Bruder*) grausam'! (A6) (MP)

28. balo/balem

Kelime türü: Seslenme Partikeli, Vokatif, Ünlem

(28a) *Balo ez* tora van '(*Kind*) ich sage dir'. (SP)

(28b) *Balo* (*Kind*)!' (Vokatif)

3.2.2 Dişil Seslenme Partikelleri

Dişil Seslenme Partikelleri, Eril Partikellerle aynı tarzda kullanıldıkları için tekrarlama gereği duyulmamıştır. Bölüm 5.1 deki tabloda Eril Partikellerin dişil karşılıkları mevcuttur.

3.2.3 Seslenme Partikellerinin İşlev ve Özellikleri

1. Varlık Testi: Cümlede var olup olmama karşıtlığı.

(SP 1) (*Ero*) Sıma ke voz danê '(Falls) ihr rennt'.

(SP 2) (*Lao*) Heso tı qe vengê ho mekê. 'Heso, sag du *gar* nicht'.

(SP 3) (*Bao*) Çheku biya' Bring die Waffen'!

(SP 4) (*Erê*) No mordem dirvetino 'Dieser Mann ist verletzt'.

2. Vekillik Testi: Partikellerin aynı cümle içerisinde paradigmatal yapıda birbirlerinin yerine kullanılmaları.

(SP 5) {*Ero/lao/piyo/bao/biko/xorto/bira/balo*} sıma ke voz danê 'Falls ihr rennt'.

(SP 6) {*Erê/lê/khlê/dakhılı/dıkê/ çênê/waê/delê*} sıma ke voz danê 'Falls ihr rennt'.

(SP 7) *Erê/lê Hesô tı qe vengê ho mekê 'Hesô, sag du *gar* nicht'.¹³

Seslenme Partikellerinin özellikleri:

- Eril ve dişil diye iki gruba ayrılırlar
- Seslenme Partikeli işlevinde seslenilen kişi ile ilgilidirler
- Modal Partikel işlevinde bütün cümlenin anlamına bağlı olabilirler
- Normalde vurgusuzdurlar ama çift kullanımda vurgulu olurlar
- Genelde cümlenin başında yer alırlar

3.3 Yoğunlaştıran Derece Partikelleri

Yoğunlaştıran Derece Partikelleri kavram olarak İngilizce deki *intensifier* kavramına dayanır (Quirk/Greenbaum 1984: 478). “*Kuvvetlendiren ve zayıflatan olarak ikiye*”¹⁴ ayırabileceğimiz “*Derecelendirme Partikelleri öncelikle cümledeki anlamın içeriğini derinleştirmektedir*”¹⁵. Bu grup partikeller bir ölçek üzerinden belli bir alana işaret eder. Bağlı olduğu ögenin alt ve üst sınırlarını belirler.

37(2b). belkia 'vielleicht, eventuell'

Bkz. 2a

38. bile 'sogar, noch, nicht einmal'

Kelime türü: Derece, Odak Partikeli

Anlamsal özellikler: [İhtimalsızlık], [Sürpriz], [Ummama]

(38a) Ison roza pakaê *bile* nêşikino têy bifeteliyo... 'Man kann *nicht einmal* bei dem schönen Wetter da laufen...'. (A5) (DP)

(38c) Tı ke ama, ez ita nêbiya, kılîte çêy *bile* tode niyo 'Als du kamst, war ich nicht hier, *sogar/nicht einmal* den Schlüssel des Hauses hast du'. (A15) (MP)

39. dayi 'sogar, noch, nicht einmal'

Kelime türü: Derece, Odakpartikeli

Anlamsal özellikler: [Ummama], [İhtimalsızlık]

(39b) Malime *dayi* biye sa 'Sogar die Lehrerin freute sich'. (S: 659) (DP)

(39c) Namê ma çênu *dayi* dayê vatenê 'Sogar uns Mädchen hat man Mama 'dayê' genannt'. (D17) (DP)

13 Hesên erkek olduğu için dişil partikellerle çağrılmaz.

14 Weydt, H. & Hentschel, E.: *Handbuch der deutschen Grammatik*, Berlin & New York, 1990, S. 289f.

15 Helbig, G. & Buscha, A.: *Lexikon deutscher Partikeln*, Leipzig, 1988, S. 38f.

40(4b). endi 'schon, überhaupt, endlich'

Bkz. Partikel 4a

41(8b). hona 'noch, eben, erst, nicht einmal'

Bkz. Partikel 8a

42 (9b). hora 'ja, nur, bloß'

Bkz. 9a

43 (11b). ki 'auch, jedenfalls, und, und auch, recht'

Bkz 11a

44 (15b). qe 'überhaupt, gar'

Bkz Partikel 15a

45. satnebi 'beinahe'

Kelime türü: Derece, Zaman Partikeli; Zaman Zarfi

Anlamsal özellikler: [Aşama], [Sinirlama], [Komperation]

(45a) Ez *satnêbi* heREY kewine 'Ich wäre *beinahe* spät'. (DP)

(45b) Ez *satNÊbi* herey kewine 'Ich wäre beinahe spät'. (Zarf)

46a. tene 'etwas, bißchen, wenig'

Kelime türü: Derece, Aşama, Zaman Partikeli; Zarf

Anlamsal özellikler: [Aşama], [Sinirlama], [Mukayese]

(46a) M₁ *tene* perê day cı kewul nêkerd 'Ich gab *bisschen* Geld, nahm nicht an'. (A4) (DP)

(55b) Xortu *tenê* qaytê domanu kerd 'Die Jungen haben auf die Kinder *etwas* aufgepasst'. (A15) (AP)

(46b) *Ala tene* vinderê 'Wartet mal *bisschen*'. (A7) (ZP)

(46c) Estanbol de *tenê* ciranê ma estê 'Wir haben in Istanbul einige Nachbarn'. (A15) (Zarf)

47. teyna 'allein, nur'

Kelime türü: Modal, Derece Partikeli; Zarf

Anlamsal özellikler: [Tecrit], [Ayirim], [Siniflandirma], [Derecelendirme]

(47a) *Teyna* lazek şî mektev 'Nur der Junge ging zur Schule'. (S: 660) (MP)

(47b) *Teyna* DEwe qori keru 'Nur das Dorf soll er/sie beschützen'. (A3) (DP)

(47c) Ni teyna zamanê inam kenê 'Die werden nur einige Zeiten glauben'.
(A3) (Zarf)

48a. xêyle 'ziemlich, ziemlich (viel, lange)'

Kelime türü: Derece, Aşama, Odak Partikeli; Zarf, Modal Kelime

Anlamsal özellikler: [Komperation], [Ummama], [Sinirlama], [Aşama]

(48a) Ma ke xêyle kewtime düri 'Als wir uns ziemlich entfernt haben..', (A18)
(DP)

(48b) Hêni xêyle reqêşiya 'So hat er (ziemlich) lange getanzt'. (A18) (AP)

(48c) Xêyle mend veciya ame.. 'Einige (Zeiten) blieb er, dann ist er aufgetaucht'. (A12) (Zarf)

49a. zof 'sehr, viel, ziemlich'

Kelime türü: Derece, Aşama, Odak Partikeli; Zarf, Modal Kelime

Anlamsal özellikler: [Aşama], [Sinirlama], [Mukayese]

(49a) Na dêwe zof hêwla 'Dieses Dorf ist sehr schön'. (D13) (DP)

(49b) Ma ewro zof qefeliayme 'Wir sind heute sehr ermüdet'. (D13) (AP)

(49c) Zêyneli zof esker qırr kerdo 'Zeynel hat viele Soldaten getötet'. (D5)
(Zarf)

3.3.1 Derece Partikellerinin İşlev ve Özellikleri

1. Varlık Testi: Cümlede var olup olmama karşılığı..

(DP 1) Mı (tene) pery day cı kewul nêkerd 'Ich gab (bisschen) Geld, nahm nicht an'. (A4)

(DP 2) Malime (zof) BIye sa 'Die Lehrerin freute sich sehr'.

(DP 3) (Hora) Jü bıra BIyu 'Es war (nur) ein Bruder'?

(DP 4) Cêniya DEY (qe) çiê nêva...'Seine Frau hat (überhaupt) nichts gesagt'.

(DP 5) Tı WAA mı (ki) caê de nêdiye 'Hast du (auch) meine Schwester irgendwo gesehen'?

2. Vekillik Testi: Partikellerin aynı cümle içerisinde paradigmatal yapıda birbirlerinin yerine kullanılmaları.

(DP 6) Têyna Memed Ali Cığız kou de mendo 'Nur Ali Cigiz blieb in den Bergen'. {Alle andere sind schon längst tot}

(DP 7) *Hora* Memed Ali Cığız kou de mendo 'Ali Cigiz blieb *ja* in den Bergen'. {Sind die andere eventuell auch da oder nicht}

(DP 8) Memed Ali Cığız *bile/dayi* kou de mendo 'Sogar Ali Cigiz blieb in den Bergen'. {Müssten noch einige in den Bergen geblieben sein, wenn Ali es auch geschafft hat}

(DP 9) [Memed Ali Cığız *ki*] kou de mendo '[*Auch* Ali Cığız] blieb in den Bergen'. {Wie alle andere}

(DP 10) Memed Ali Cığız [kou de *ki*] mendo 'Ali Cigiz blieb [auch in den Bergen]'. {Er blieb nicht nur in den Bergen, sondern auch in der Stadt und Dorf usw.}

Cümlelerin odağının ve anlamının Derece Partikeli *,ki'* nin yer değiştirmesi ile birlikte nasıl değiştiğini DP9-DP10 örnekleri açıkça göstermektedir. DP5-DP10 örnekleri de farklı partikellerin neden olduğu farklı varyasyonları vermektedir.

3.4 Aşama Partikelleri

“Aşama Partikellerinin temel işlevi iletişimsel alanda değil, Derecelendirme Partikellerinde olduğu gibi anlamsal alandadır (Modal Partikellerden farklı olarak Derecelendirme Partikellerindeki gibi).”⁶¹⁶

50. daha 'noch, (nicht) mehr'

Kelime türü: Derece, Aşama, Odak Partikeli; Zarf

Anlamsal özellikler: [Aşama], [Sinirlama], [Mukayese]

(50a) *Ma daha* se bo 'Was sollte denn *noch* passieren?' (A6) (DP)

(50b) Hardê Çarekızı u Gınızu de, pilê ma Sey Rızay ra Cığız *daha* jêde yêno naskerdene 'In der Region Çarekız und Gınız war der Cigiz *mehr* bekannt als Sey Rıza'. (A6) (AP)

(50c) Amıka mı daha bêkare viyê 'Meine Tante war noch ledig'. (D14) (Zarf)

51. heve(na) 'außergewöhnlich, etwas, bißchen'

Kelime türü: Aşama, Odak Partikeli; Zarf

Anlamsal özellikler: [Aşama], [Sinirlama], [Mukayese]

(51a) O ewro *hevena* RIND gurino 'Er arbeitet heute *außergewöhnlich* gut'. (DP)

(51b) O ewro heVENa rınd gurino 'Er arbeitet heute bisschen besser'. (Fil Öneki)

16 Helbig, G. & Buscha, A.: *Lexikon deutscher Partikeln*, Leipzig, 1988, S. 46f.

52. *jêde* 'sehr, mehr, mehr als, außergewöhnlich'

Kelime türü: Aşama Partikeli; Zarf

Anlamsal özellikler: [Aşama], [Sinirlama], [Mukayese]

(52a) Hewa ki ewro *jêde* germa 'Das Wetter ist auch heute *sehr* heiß'. (A15)
(AP)

(52b) *Jêde* nêşikina 'Mehr kannst du nicht?' (A3) (Zarf)

53. *nia* 'so'

Kelime türü: Aşama Partikeli; Zarf

Anlamsal özellikler: [Aşama], [Sinirlama], [Mukayese]

(53a) Milet *nia* jê muloçike amenê şiyenê 'Man ging und kam *so* wie Ameisen'. (A5) (AP)

(53c) Ma *nia* tenê beme hira 'Wir gehen so bisschen spazieren'. (A5) (Zarf)

54 (15c). *qe* 'überhaupt, gar'

Bkz. Partikel 15a

55 (46b). *tenê(na)* 'etwas, bißchen'

Bkz. Partikel 46a

56(48b). *xêyle* 'ziemlich, ziemlich (viel, lange)'

Bkz. Partikel 48a

57 (49b). *zof*'sehr, viel, ziemlich'

Bkz. Partikel 49a

3.4.1 Aşama Partikellerinin İşlev ve Özellikleri

1. Varlık Testi: Cümlede var olup olmama karşılığı.

(AP¹⁷1) BEse (*jêde*) wes qesey kerdenê 'Bese hatte (*sehr*) gut erzählt'.

(AP 2) O EWro (*xêyle*) rınd gurino 'Er arbeitet heute (*ziemlich*) gut'.

(AP 3) Hewa KI ewro (*tene*) germa 'Das Wetter ist auch heute (*bißchen*) heiß'.

(AP 4) Cêniya DEY (*qe*) çiyê nêva...'Seine Frau hat (*überhaupt*) nicht gesagt'.

17 AP = Aşama Partikeli

(AP 5) Ma KE (*heve*) kotime düri., 'Als wir uns (*etwas*) entfernt haben..', .

Aşama Partikelleri çoğunlukla vurgulu olurlar ve bağlı oldukları öge ile birlikte cümlenin odağını oluştururlar. Bu partikeller kullanılmadığı takdirde vurgu ile cümlenin odağı değişebilmektedir. Bkz. AP 1-5.

2. Vekillik Testi: Partikellerin aynı cümle içerisinde paradigmatal yapıda birbirlerinin yerine kullanılmaları.

(AP 6) Bese *qe* wes qese nê¹⁸kerdenê 'Bese hatte *gar* nicht gut erzählt'. {Viele andere konnten besser erzählen}

(AP 7) Bese *bile* wes qese kerdênê 'Sogar Bese hatte gut erzählt'. {Alle andere konnten eher, wenn auch Bese gut erzählen konnte}

(AP 8) Bese *xêyle* wes qese kerdênê 'Bese hatte *ziemlich* gut erzählt'. {Nicht alle konnten so gut wie Bese erzählen}

(AP 9) Bese *jêde* wes qese kerdêne 'Bese hatte *aufsergewöhnlich* gut erzählt'. {Bese hatte unerwartet gut erzählt}

(AP 10) Bese *zof* wes qese kerdêne 'Bese hatte *sehr* gut erzählt'. {Bese hatte am besten erzählt}

4 ÖZET

Dildeki partikeller en çok günlük yaşamdaki sohbetlerde kullanılır ve bu sohbetlerin çeşitli nedenlerden dolayı asgariye indiği Zazaca gibi dillerde partikel gibi ince detaylara ulaşmak hayli sorunludur. Bu nedenden dolayı alan çalışması yerine var olan metinlerin büyük bir çoğunluğu taranarak bir kısım partikel tespit edilmiştir. Taranan metinlerde en çok ünlemler ve Modal Partikellere rastlanmıştır. Özellikle Zazaca'ya da çevrilen "Hz. İsa'nın Yaşamı" Filmi çok Diyalog içerdiğinden dolayı hayli partikel içermektedir.

Günlük yaşamda çok az ve sınırlı kullanılan Kuzey Zazaca'sında incelenen partikellerin dışında daha birçok partikel bulunmaktadır. Pekiştiren Modal Partikeller, Seslenme Partikelleri, Derece Partikelleri ve Aşama Partikellerinin kümeleri örneklerle birlikte ele alınmıştır. Yer yer konuşma (sohbet) olumsuzluk partikelleri, Zaman, Odak, İnfinif, Yön ve Cevap Partikellerine kısa yer verilmiştir.

Zazaca da yer alan bir dizi partikel zarf, bağlaç gibi diğer işlevler de görmektedir.

18 qe- Partikel işlevinde olumsuzluk eki alır, ama zarf olarak almaz.

5 EKLER

5.1 Partikellerin İşlevsel Dağılımı

	SP	MP	DP	AP	ZP	CP	OP	OLP	YP	ZA	ÜN	BA	MK	VO
ala	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
balo/gurzê	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	+
bao/dakhılı	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	+
belkia	-	-	+	-	-	+	+	-	-	-	-	-	+	-
bıko/dıkê	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	+
bile	-	-	+	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	+
bıra/waê	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	+
daha	-	-	+	+	-	-	+	-	-	+	-	-	+	-
dayi	-	-	+	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-
de	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
endi	-	+	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-
ero/erê ¹⁹	+	+	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-	+
gumano	-	+	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	+	-
hama	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	-	-
heve(na)	-	-	-	+	-	-	+	-	-	+	-	-	+	-
hona	-	+	+	-	+	-	+	-	-	+	+	+	-	-
hora	-	+	+	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-
jêde	-	-	-	+	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-
ke	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+	+	-	-
ki	-	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
lao/lê	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	+
ma	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
nia	-	-	-	+	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-
nıka	-	+	-	-	+	-	-	-	-	+	-	-	-	-
piyo/khilê	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	+
qa	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
qe	-	+	+	+	-	+	-	+	-	+	-	-	-	-
satnebi	-	-	+	-	+	-	-	-	-	+	-	-	-	-
sola	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
tavi	-	+	-	-	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-
tene(na)	-	-	+	+	+	-	-	-	-	+	-	-	-	-
teyna	-	+	+	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-	-
thoa	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
va	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
xêyle	-	-	+	+	-	-	+	-	-	+	-	-	+	-
xorto/çênê	+	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	+
ya	-	+	-	-	-	+	-	-	-	-	+	-	-	-
zeke	-	+	-	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-	-
zof	-	-	+	+	-	-	+	-	-	+	-	-	+	-

Kısaltmalar: SP Seslenme Partikel, MP Modal Partikel, DP Derece Partikeli, AP Aşama Partikeli ZP Zaman Partikeli, CP Cevap Partikeli, OP Odak Partikeli, OLP Olumsuzluk Partikeli, YP Yön Partikeli, ZA Zarf, Sİ Sıfat, BA Bağlaç, ÜN Ünlem, MK Modal Kelime, VO Vokatif, FE Fiil Eki

5.2 KAYNAKÇA

- Altman, Hans & Hahnemann Suzan (2005). Syntax fürs Examen (Linguistik fürs Examen, Band: 1): Studien und Arbeitsbuch. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Baerentzen, Per (1989). Syntaktische Subklassifizierung der Fügewörter im Deutschen. In: Weydt, H.(Hrsg), Sprechen mit Partikeln. Berlin, New York: Walter de Gruyter. S.19-29.
- Bedir Khan, Emir Celadet & Lescot, Roger (1986). Kurdische Grammatik (Kurmanci-Dialekt). Bonn: Verlag für Kultur und Wissenschaft.
- Blau, Joyce Par (1989). Gurani et Zaza. S. 336-340 In : Schmidt, Rudiger (Hrsg), Compendium Linguarum Iranicarum. Wiesbaden: Reichert.
- Bußmann, Hadumod (1990²). Lexikon der Sprachwissenschaft. Stuttgart: Kröner.
- Caglayan, Hüseyin (1998). Dersim, eine alevitische Oase im Islam. In: Ware (1998). Baidersbronn; Nr. 12, S. 176- 181.
- Caglayan, Hüseyin (1995). Die Schwäche der türkischen Arbeiterbewegung im Kontext der nationalen Bewegung (1908- 1945). Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Dogan, Mehmet & Kilic, Ismail (1998). Dersim-Genozid in den Jahren 1937/38. In: Ware (1998). Baidersbronn; Nr. 12, S. 168-174.
- Gippert, Jost (1996). Die historische Entwicklung der Zaza-Sprache: Vortrag vom 4. Mai 1996, Veyve Kitavu, Mannheim. In: Ware (1996). Baidersbronn; Nr. 10, S. 148-153.
- Gülensoy, Tuncer (1986): Doğu Anadolu Osmanlıcası Etimolojik Sözlük denemesi; (...Türkiye Türkçesi- Kurmanc ve Zaza Ağızları). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Helbig, Gerhard & Helbig, Agnes (1988). Lexikon deutscher Partikeln. Leipzig: VEB.
- Helbig, Gerhard & Buscha, Joachim (1991). Deutsche Grammatik: Ein Handbuch für den Ausländerunterricht. Leipzig, Berlin, München: Verlag Enzyklopädie. Langenscheidt.
- Hentschel, Elke & Weydt, Harald (1983a). Kleines Modalwörterbuch. In: Weydt, H.(Hrsg),Partikeln und Interaktion: Reihe Germanistische Linguistik; 44. Tübingen: Niemeyer.
- Hentschel, Elke(1983b). Partikeln und Wortstellung. In: Weydt, H.(Hrsg),Partikeln und Interaktion: Reihe Germanistische Linguistik; 44. Tübingen: Niemeyer.
- Henschel, Elke & Weydt, Harald (1989). Wortartprobleme bei Partikeln. In: Weydt, H.(Hrsg), Sprechen mit Partikeln. Berlin, New York: Walter de Gruyter. S. 3-18.
- Ibscher, Katrin (1999). Modalpartikeln im Unterricht Deutsch als Fremdsprache. Jena: Polygraphische Werkstätten.
- Jakobson, C. M.(2001) : Rastnusnena Zonê Ma (Dimilki-Kirmancki-Zazaki). Estemol: Vejiyayise Tiji.
- Kärnä, Aino (1983). Abtönung im Finnischen und im Deutschen. In: Weydt, H.(Hrsg),Partikeln und Interaktion: Reihe Germanistische Linguistik; 44. Tübingen: Niemeyer.
- Kehl-Bodrogi, Krisztina. Neuere Entwicklungen unter Zaza in Europa. In: Ware (1998). Baidersbronn; Nr. 12, S. 164- 167.
- Kisakürek, Necip Fazli (1990). Son Devrin Din Mazlumları 'Die Armen der Religion letzter Zeiten'. Istanbul: Büyük dogu Yayinlari.
- König, Ekkehard & Stark, Detlefa & Requardt, Susanne (1990). Adverbien und Partikeln: ein deutsch-englisches Wörterbuch. Heidelberg: Julius Gross.
- Krefeld, Thomas (2004). Einführung in die Migrationspolitik: Von Germania italiana ind die Romania multipla. Heidelberg: Gunter Narr.
- Krivososov, Alexsej (1989). Zum Problem der Klassifizierung der deutschen Partikeln. In: Weydt, H.(Hrsg), Sprechen mit Partikeln. Berlin, New York: Walter de Gruyter. S. 30-38.

- König, Ekkehard; Detlef Stark; Susanne Requardt (1990). Adverbien und Partikeln: ein deutsch-englisches Wörterbuch. Heidelberg: Groos.
- Kwon, Min-Jae (2005). Modalpartikeln und Satzmodus: Untersuchungen zur Syntax, Semantik und Pragmatik der deutschen Modalpartikeln. München.
- May, Corinna (2000). Die deutschen Modalpartikeln: wie übersetzt man sie (Bonner Romanistische Arbeiten; Bd.69). Frankfurt am Main: Europäischer Verlag der Wissenschaften.
- Neuendorf, Dagmar (1989). Überlegungen zur textuellen Wirkung von Modalpartikeln. In: Weydt, H.(Hrsg), Sprechen mit Partikeln. Berlin, New York: Walter de Gruyter. S. 511- 523.
- Ormelius-Sandblom, Elisabeth (1997). Die Modalpartikeln ja, doch und schon: Zu ihrer Syntax, Semantik und Pragmatik. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.
- Paul, Ludwig (1998). The Position of Zazaki among West Iranian Languages. In: Ware (1998). Bayersbronn: Nr. 12, S. 187- 195.
- Paul, Ludwig (1994). Zaza-Sprache und ihre Stellung. In: Ware (1994). Bayersbronn: Nr. 6, S. 46-49.
- Rudolph, Elisabeth (1989).Partikeln in der Textorganisation. In: Weydt, H.(Hrsg), Sprechen mit Partikeln. Berlin, New York: Walter de Gruyter. S. 498- 510.
- Rudolph, Elisabeth (1979). Zu Klassifizierung der Partikeln. In: Weydt, H.(Hrsg), Die Partikeln der deutschen Sprache. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Selcan, Zilfi (1998a). Die Entwicklung der Zaza-Sprache. In: Ware (1998). Bayersbronn; Nr. 12, S. 152- 163.
- Selcan, Zülfü (1998b). Grammatik der Zaza-Sprache: Nord-Dialekt (Dersim-Dialekt). Berlin: Wissenschaft & Technik.
- Ware (Zeitschrift der Dimili-Kirmanc-Zaza-Sprache und Kultur). Bayersbronn: 1992-1998
- Weber, Ursula (1983). Zur Bedeutung von Partikeln in Instruktionsdialogen. In: Weydt, H.(Hrsg),Partikeln und Interaktion: Reihe Germanistische Linguistik; 44. Tübingen: Niemeyer. S. 301- 311.
- Wegener, Heide (1989). Eine Modalpartikel besonderer Art: Der Dativus Ethicus. In: Weydt, H.(Hrsg), Sprechen mit Partikeln. Berlin, New York: Walter de Gruyter. S. 56-73.
- Weydt, Harald (Hrsg.) (1977a). Aspekte der Modalpartikeln: Studien zur dt. Abtönung. Tübingen: Niemeyer.
- Weydt, Harald (Hrsg.) (1989a). Die Partikeln der deutschen Sprache. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Weydt, Harald & Hentschel, Elke (1990). Handbuch der deutschen Grammatik. Berlin; New York: De Gruyter.
- Weydt, Harald (Hrsg.) (1983). Partikeln und Interaktion: Reihe Germanistische Linguistik; 44. Tübingen: Niemeyer.
- Weydt, Harald (Hrsg.) (1989b). Sprechen mit Partikeln. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Weydt, Harald (Hrsg.) (1977b). Ungelöst und strittig. In: Weydt, H.(Hrsg), Aspekte der Modalpartikeln: Studien zur deutschen Abtönung. Tübingen: Niemeyer. S. 217-225.
- Wolski, Werner (1986). Partikellexikographie: Ein Beitrag zur praktischen Lexikologie. Tübingen: Niemeyer.

5.3 İnternet Kaynakları

Karte der iranischen Sprachen <http://titus.uni-frankfurt.de/didact/karten/iran/iranm.htm>

Stamm <http://titus.uni-frankfurt.de/didact/idg/iran/iranstam.htm>

Paul, Ludwig <http://www.cais-soas.com/CAIS/Languages/zazaki.htm>
Kärnä, Aino(2005). http://www.linguistik-online.de/22_05/kaernae.html#back3
Kausen, Prof.Dr. Ernst <http://homepages.fh-giessen.de/~hg8429/wordtexte/Zaza.doc>
Kwon, Min-Jae (2005). Modalpartikeln und Satzmodus: Untersuchungen zur Syntax, Semantik und Pragmatik der deutschen Modalpartikeln. http://edoc.ub.uni-muenchen.de/archive/00004877/01/Kwon_Min-Jae.pdf
Silcan, Zilfi (1998). http://www.zazaki.de/deutsch/aufsaetze/EntwicklungZSpr_A5.pdf
Vural, Sergül (2000). Der Partikelgebrauch im heutigen Deutsch und im Türkisch. <http://www.uni-mannheim.de/mateo/verlag/diss/vural/vural.pdf>

MEWLÎDÊ ZAZAKÎ Û MEWLÎDÊ MELA KAMÎLÊ PUEXÎ; HETE EDEBÎYATE QLASÎKÎ RA QRÎTÎKÊK

Ahmet KIRKAN

Zanîngehê Mêrdîn Artuqlî, Enstîtuyê Zuwanê Ciwîyenê, Wendekarê Lîsansê Berzî,
Mamoste / Açarnayox

- Destpêk
- Beşa Yewine
- Cuya Mela Kamîlê Puexî û Eserê ci ‘Mewludê Nebî’
- Beşa Dîyine
- Mewlîd, Mewlîdê Kurmancî,
- Mewlîdê Dimilî, Mewludê Nebî
- 3.1. Mewlîd
- 3.2. Mewlîdê Kurmancî
- 3.3. Mewlîdê Dimilî
- 3.4. Mewludê Nebî
- 4. Mewlîdê Nebî
- 4.1. Nasdayena Mewlîdî
- 4.1.1. Tedeyêye ci
- 4.1.2. Çimeyê ci
- 4.2. Xususiyetê Mewlîdî
- 4.2.1. Beşê ci
- 4.2.2. Xususiyetê Zuwanê ci
- 4.2.3. Çend Metnê Nimuneyi
- 5. Hete Edebîyatê Qlasîkî ra Xususiyetê ci
- 5.1. Hûnerê Edebî
- 5.2. Weznê Mewlîdî
- 6. Encam

- Xusala:

Mela Kamilê Puexî 1938 de Puex de ameyo dinya. Puex Çewlig de nameyê yew mintqa û eşîre yo. Ey Puex de dewa Duedûn de dest bi wendiş kerdo. Wendişê xo Az, Sipêni û Xezik de dewamnayo. Dima, Diyarbekir û Mêrdîn de tehsilê medreseyi qedênayo.

Tehsilê medreseyi dima Mela Kamil dewa Miyûnin de dest bi fexrî îmamiye kerdo. Dima şono dewa Duedûn û uca de newês serrî maneno. Qanuno Bingeyi yê 1982yî yê Komara Tirkiya ke yeno ray dayene, seke çewligijan zêde-zêde nê Qanunê Bingeyi rê "ney" vato, umûmê Çewligî de şesti û çar melayî ameyê nefî kerdene. Mela Kamilê Puexî zî nefî biyo bi Dara Hêni, uca de, dewa Rotcûn de nêzdîyê çar serran mendo. Mela Kamil uca ra teqawit biyo, demêk esnafîye kerda.

Nameyê Mewlidê Mela Kamili "Mewlidê Nebi" yo. Ey mewlidê xo 1999 de nuşto. O vano, mi rojêka zimistanî dest pêkerd, miyanê des-pançês rojan de mewlidê tamam kerd. Mewlidê ey 104 beytan ra yeno meydan. Hergu rêza xo yewendes heceyan ra pê yena.

Yê Mela Kamili mewlid ra teber bi kirmanckî xeylê şîrê xo zî estê.

- Çekuyê Kilîdî:

Mewlid, Mela Kamilê Pexî, Edebîyate Qlâsik

- ABSTRACT:

A precinct in 1938, Bingöl, and Mela Kamil Puexî Puex'de was born with the name of tribal, religious texts in literature, producing Zaza is one of the authors. Kamil Puexî Mela 'Mewlidî Nebi' wrote his mevlidini 1999. In this study, after giving general information on the Prophet's Birthday present briefly introduced five Zaza Prophet's Birthday, which was written by Mela Mevlit'e Puexî'nin Kamil, especially given the weight of the work of language and form. The work of classical literature as well as examination techniques are discussed both in terms of shape. Portions of the work, verse, language and style, the language used in feature of the vocabulary used (simple, derived, compound) used words from other languages, characteristics of sentences (simple, compound and sequential), in the work of literary arts (language and art, metaphor and meaning in terms of integrity) in the text have been traces of classical literature. For this reason, assessments about the value of literary works of classical literature review techniques are included. In this study, priority is given to operate the detection of the text. Following the linguistic traits of the work examined the poet's thoughts and reflections Mevlit'e fantasy world, the work analyzed in terms of literary arts, focused on concepts such as the poetic features. Thus, through the works of classical literature tried to determine the traces. As a result, the relationship between classical literature, this study revealed.

- Key words:

Mawlid, Mela Kamilê Puexî, Clasical Literature

1. DESTPÊK

Mewlîd ferheng de zayeni, wextê zayeni ya zî cayê zayenî yo. Xususen qandê bîyîşê Hezretî Muhemedî nuştêyêke pesnê ci dano o yo. Edebîyat de mewlîd, nuştêyêki zayena Hz. Muhemedî û cuyê ci, heskerdişê pêxamberî bi pesn dayîşa qalkenê û bi terzdê mesnewîya nusîyayê. Nê nuştêyi seredi roja bîyîştê pêxamberî, rojê qendîla, şewa qedrî, veyveyê sunnetî dê, veyvan dê, şînan dê û cîya cîya cayan de vaneyênê.

Pîrozkerdişê roja bîyîştê pêxamberî tewr sifte Misir de dewrê Fatimîyan de (969-1171) destpêkerd o. Fatimîya tena roja bîyîşê Hezretê Muhemedî nê, Hz. Elî û Hz. Fatîma û xelîfeyê zemanî zî roja bîyayenda ci, bi mewlîda pîroz kerda. Nê pîrozkerdişî dewrê verênan dê musulmanê sûniya mîyan de qebûl nêbiyê. Tayn zanayeyê musulmana nê pîrozkerdişî bidet qebûlkerdê û semedê men dê ci xebityayê. Mabenê musulmananê sûniyan de pîrozkerdişê mewlîdî tewr sifte, merdimê nêzdiyê Selahettîn Eyûbî Atabegê Hewlerî (Mîrê Erbîlî) Ebu Seîd Muzafferûddîn Gokborûyi 1207di tertîb kerdo. Dima nê pîrozkerdişê dewam kerdo û çöşmeyê Bexdad û Nisebên ra, şarî qandê ne pîrozkerdişê qefle qefle hetê Hewlêra şîyê. Nê pîrozkerdişê dima wetenandê musulmanan dê vilabîyo.

Tarîxdê îslamîdi warê mewlîdî de nuştêyo tewr sifteyin eserê Ebûl Cewazî (mergê ci 1200) “Mewlîdun Nebî” yo. Dewrê dimayêyan de mîletê cîya cîya nê warî de xeylê eserî dayê. Sedsera 14.di Erzirom de Mistefa Darîrî “Tercûmetûd Darîr” nusna yo. Mewlîdêko bîn zî dewrê Mehmed II îdi nusîya yo. Seserra 15.di Sûleyman Çelebî “Vesîletûn Necat” nusna yo. No mewlîd Kurdîzade Ehmed Ramîzî tadayo kirdasî ser. Mewlîde Kirdasî yo tewr verên mewlîdê Melayê Bateyî yo. Mewlîdê Melayê Bateyî dimilîya mîyan dê zî xeylê meşhûr o. Qismêke Kirdasîya nê mewlîdî wanenê.

Mewlîd sere ra hita soyn itîqadê ehlê sûnnetî, quwet û îradeyê Homayî, alem çinebiyayîş ra xelqkerdişê ci, sifetê pêxamberê mayê ki qet yewna kesî di çinê îzeh keno. Her çekuyêke ci di heskerdişê pêxamberî boy dano. Berzeya pêxamberê ma, pêxamberan de bînan rê bi tewr şiklêke weşa û bi tewr îfadeyanê wecîzana îzeh beno.

Mewlîdî de hema hema hûnerê edebî pêro estê. Tewr veşî zî cînas, teşbîh, tekrîr virajîya yo. Bêqasureya beşan tim wazîya yo û bi no hala kitab yekpare biyo. Mewlîd de banderkerdiş û hîssîyat armancê sifte yo. No tewr raveyî xususîyetê mewlîdan o.

2. CUYA MELA KAMÎLÊ PUEXÎ Û ESERÊ CÎ ‘MEWLUDÊ NEBÎ’

Mela Kamîlê Puexî 1938di Çewlig de mintiqaya Puex de ameyo dinya. Puex Çewlig de nameyê yew mintîqa û eşîre yo. Dewa Duedun de perwerdeyî

destpêkerd o. Wendişê xo Az, Sipênî û Xezik de dewamnayo. Diyarbekir û Mêrdîn de wendena xo tamam kerda û îcazet girota. Badê îcazet girotiştê xo Mîyûn de melayeyi kerda. Dima Duedun de melayeyi kerda. Newês serî ujadi wezîfe kerdo.

1982di referandum de, Qanuno Bingeyî yê 1982yî yê Komara Tirkîya ke yeno ray dayene, seke çewligijan zêde-zêde nê Qanunê Bingeyî rê “ney” vato, umûmê Çewligî de şeştî û çar melayî ameyê nefî kerdene.¹ No nefy de Mela Kamîl, Dara Hênî rê dewa Rotcûnî rê nefy bîyo. 4 serî ujadi wezîfe kerd o û dima teqawît bîyo, demêk esnafîye kerda.

Mela Kamîlê Puexî mewlîdê xo 1999di nusnayo. O vano, mi rojêka zimistanî dest pêkerd, mîyanê des-pancês rojan de mewlid tamam kerd No mewlid 104 beytîyo. Her rezilê ci 11 heceyo. W.K. Merdimînî transkrîbê kerd o. 2003di weşanxaneyê Vateyi çapkerdo.

Yê Mela Kamîlî mewlid ra teber bi kirmanckî xeylê şîrê xo zî estê.²

3.BEŞA DÎYÎN

3.1 MEWLÎD

Mewlîd, çekuyêka erebkî ya. Manaya xo welidîyayîş o, dinya ameyîş o. Dîn û edebîyat de mewlîd yeno manaya eseranê menzuman ke nê eserî dinya ameyîş û heyatê Hezretî Muhemedî ser o ameyê nuştene. Bîyayîşê Hezretî Pêxamberî hîkaye kenê. Beyte bi beyte yenê nuştene, her beyte, xo mîyan de wayîrê qafîye ya.

Mewlîd ferheng de zayeni, wextê zayeni ya zî cayê zayenî yo. Xususen zî qandê bîyîşê Hezretî Muhemedî nuştayêke pesnê ci dano o yo. Edebîyat de mewlîd,nuştayêki zayena Hz. Muhemedî û cuyê ci, heskerdişê pêxamberî bi pesn dayîşa qalkenê û bi terzdê mesnewîya nusîyayê. Nê nuşteyi seredi roja bîyîştê pêxamberî, rojê qendîla, şewa qedrî, veyveyê sunnetî dê, veyvan dê, şînan dê û cîya cîya cayan de vaneyênê.

Mîyanê musulmanan de seba bimbarek kerdişê roja bîyayîşê Hezretî Pêxamberî, tewr verê, demê Fatimîyan de dest bi merasîman beno. Tewr verê, wextê înan de merasîmê mewlîdî yenê tertîb kerdene û na roje yena bimbarek kerdene. Nê merasîmî benê tore û mîyanê musulmanan de vila benê. Her welat de mewlîdî yenê nuştene. Her şar bi zîwanê xo ya nuşeno. Mavajê, kirdaskî de mewlîdê Mela Ehmedê Bateyî namdar o, tirkî de yê Silêman Çelebî.³

Pîrozkedîşê roja bîyîştê pêxamberî tewr sifte Misir de dewrê Fatimîyan de (969-1171) destpêkerd o. Fatimîya tena roja bîyîşê Hezretê Muhemedî nê, Hz.

1 Murad Caşad, nuştayê ci serê înternetî ra gêrîya yo.

2 Puexî, Mela Kamîlê, “Werrkîna İnî Melay Mumtazî Biûmênî Yew Ca”, Roportajkerdox: W. K. Merdimîn, Kovara Vateyî, Nr. 17, Wisar 2002

3 Murad Caşad, cîya cîya cayan de nuştayê ci.

Elî û Hz. Fatîma û xelîfeyê zemanî zî roja bîyayenda ci, bi mewlîda pîroz kerda. Nê pîrozkerdişî dewrê verênan dê muslumanê sûniya miyan de qebûl nêbiyê. Tayn zanayeyê muslumana nê pîrozkerdişî bîdet qebûlkerdê û semedê men dê ci xebityayê. Mabenê muslumananê sûniyan de pîrozkerdişê mewlîdî tewr sifte, merdimê nêzdiyê Selahettîn Eyûbî Atabegê Hewlerî (Mîrê Erbîlî) Ebu Seîd Muzafferûddîn Gokborûyi 1207di tertîb kerdo. Dima nê pîrozkerdişa dewam kerdo û çöşmeyê Bexdad û Nisebên ra, şarî qandê ne pîrozkerdişa qefle qefle hetê Hewlêra şiyê. Nê pîrozkerdişa dima wetenandê muslumanan dê vilabîyo.

Tarîxdê îslamî de warê mewlîdî de nuşteyo tewr sifteyin eserê Ebûl Cewazî (mergê ci 1200) “Mewlîdun Nebî” yo. Dewrê dimayêyan de mîletê cîya cîya nê warî de xeylê eserî dayê. Sedsera 14.di Erzirom de Mistefa Darîrî “Tercûmetûd Darîr” nusna yo. Mewlîdêko bîn zî dewrê Mehmed II îdi nusîya yo. Seserra 15.di Sûleyman Çelebî “Vesîletûn Necat” nusna yo. No mewlîd Kurdîzade Ehmed Ramîzî tadayo kirdasî ser. Mewlîdo Kirdasîyo tewr verên mewlîdê Melayê Bateyi yo. Mewlîdê Melayê Bateyi dimilîya miyan dê zî xeylê meşhûr o. Qismêke Kirdasîya nê mewlîdî wanenê.

Bê zuwandê Kurdî û Dimilî cîya cîya zuwanandi zî mewlîd nusîyayo. Zuwanê ki mewlîd nusîyayo : Tirkî, Erebkî, Fariskî, Arnawudkî, Zuwanê Cawa, Boşnaqkî, Rumkî, Çerkeskî, Urduki, Tatarkî û cîya cîya xeylê zuwanan de nusîyayo.

Ma do qalê mewlîdanê Dimilî û Kirdasî bikerê labelê edebiyatê Tirkan de zî mewlîd zaf est o. Nê mewlîdan ra 63 hebî tespît biyê. Nê mewlîdan ra tewr raveyi ci kamcînê û nuştuxê ci kamî, qalê nînanî kes bikero se hîna rind beno:

I. MEWLÎDÊ SÛLEYMAN ÇELEBÎ: Nameyê mewlîdê ci “Wesîletûn Necat” o. Mewlîdo ki tewr sifte nusîyayo. Nika zî hela rojandê pîrozan de no mewlîd waneyêno. No mewlîdî rê beste zî virazîyaya.

II. MEWLÎDÊ ŞEMSEDDÎN SÎWASÎ: Şemseddîn Sîwasî mutesewwif o. Terîqeta Xelwetîye de raya Şemsîye akerd a. 80 ser cuydar biyo. Emrê xo pêro rayda wendiş û tehsîlî de ravernayo. Eserê xo 1580 de telif kerdo. Mewlîdê ci awnayîn destpêkeno:

“Ey hûdawend-î tûwana padişah
Yerde gökde senden özge yok îlah

Yog-iken eşyayı îcad eyledîn
“Kûn” dedîn vîrani abad eyledîn.”

III. MEWLÎDÊ TAHÎR NADÎ: Tahîr Nadî Sîwas de Homayî dayo. 1876 maya xo ra bîyo, 1952 de şîyo rehmet. Mewlîdê ci 27 pelî yo. Çaxoki Mêrdîn de mamosteyeyi kerda se nêweş kewto. Ellahî rê duayi kerdê ; “Eger ez weş ba se ezo pêxamberî rê mewlîdê binusna.” Bîyo weş tepîya mewlîd nusnayo. Mewlîdê ci awnayîn destpêkeno:

“Nam-i haqqi îbtîda yad edelîm
Dillerî ma’mûr û abad edelîm.

Kilalim tewhîdî zati kîbrîya
Ta kî bulsun nur-î îman încîla.”

Beşê mewlîdî şeş hebîyê. Nê goreyê rêza ci awnayînê:

- I.”Mûnacaat: Ellahî vero geyrayiş û xo bextê ey çekerdene,
- II. Wîladet: Bîyîş ya zî zayena pêxamberê ma, No beş qalê bîyayena pêxamberê ma kena,
- III. Rîsalet: Hz.Muhemedî rê pêxambereyi ameyayîşî qal kena,
- IV. Mî’rac: Azmîn vijyayîşê pêxamberê ma, cennet û cehnimî diyayîşê ci,
- V. Rîhlet: Mergê pêxamberê ma,
- VI. Dua: Nuştox qandê xo û musilmana duayi keno.

3.2. MEWLÎDÊ KURMANCÎ

Mewlîdê kirdasiya miyan de oyo ki tewr balkêş mewlîdê Melayê Bateyî yo. Nameyê nuştoxî Huseyn o. 1414 ê miladî de ameyo dinya û 1495 de şîyo rehmet. No mewlîd nika Kurda miyan de xeylê meşhur o.

Nê mewlîdî ra mûnacaatê ci kes vajo se:

“ Hemdê bê hed bo Xwedayê ‘alemîn
Ew Xodaye daye me dîne mûbîn

Em kirina ummeta xeyr-ul beşer
Tabî’ê wî muqtedayê namîwer

Ew Xodayê malikê mûlkê ‘ezîm
Dayê me mîrasa Qur’ana kerîm”⁴

4 M.Xalid SADÎNÎ, Mela Huseynê Bateyî, Weşanen Nûbihar,İstanbul 2010

3.3. MEWLÎDÊ DİMİLÎ

Dimilîdi cayê mewlîda zaf mûhîm o. Çunke mewlîdî, bingehê edebîyatê nuştekiyê. Zazakî anca bi mewlîdana nasbiya, eserê nuştekiyî en sifteyênî mewlîdiyê. Mewlîd bingeyê edebîyatê kirmanckî yê nuştekiyo. Sey hîma esasî yo. Edebîyatê kirmanckî bi mewlîdan a dest pêkerdo û mewlîdan ser o awan biyo. Kirmanckî de eserê tewr verênî, eserê tewr pîlî mewlîd ê.

Sey xeylê ziwanan kirmanckî zî seserra newêsine de dest bi dayîşê eseranê nuştekiyan kerdo. Qedîyayîşê seserra newêsine de û destpêkê seserra vîstine de di eserê hêcayî pê ardê. Seke sebebê xo yeno zanayene, nê di eseran dima kirmanckî xeylê wext bê eser menda. 1970 ra dima hem eserê klasikî xeylê hem zî eserê modernî tédima dayê. Ewro kirmanckî xeylê waran de wayîrê eseranê muhîman a.⁵

Ewro Zazakî de panc heb mewlîdî estê. Nê eserî û nuştovanê ci kes nasdayene do se:

3.3.1. EHMEDÊ XASÎ Û MEWLÎDÊ NEBÎ

Ehmedê Xasî nuştoto tewr verên yê kirdkî (kirmanckî, zazakî, dimilkî) yo. Serra 1867 (hîcrî: 1283) de nehîyeya Licê Hezan de maya xo ra biyo. 18 sibate 1951 de Hezan de şîyo rehmet.. Mezelê ey Hezan de yo.

Nameyê ey Ehmedê Sofî Hesenî yo. Mîyanê şarî de bi nameyê Xasî, Ehmedê Xasî, Seydayê Xasî û Xoceyo Xasî zî sinasiyeno. Nameyê perdê ey Hesen, marda ey zî Medîna ya. Nameyê kalikê ey Mela Osman, nameye bawkaldê ey Emer û nameyê kalikê kalikê ey zî Xan Ehmed o. Eslê xo eşîra Zîktî ra dewa Xasan (bi tirkî: Külçe) ra yo. Xasan, serê sînorê Dara Hênî û Licê de mezrayêka qijkek a. Kalikê ey Mela Osman ameyo Hezan de melayî kerda û êdî na dewe de mendo.

Di birayê binî yê Ehmedê Xasî zî estbîyê. Nê, Mehemed Emîn û Mistefa yê. Mistefayî qijekiye de wefat kerdo. Xasî hîrê vinî zewijîyayo. La tena ciniya eya peyêne ra yew kêna ey rê biya. Kênaya xo birazayê xo Mela Arifî ya zewijnaya. Mela Arifî demeyêk Camîya Girde yê Dîyarbekirî de melayîye kerda.

Xasî tehsilê xo Medreseyê Mesudiye yê Dîyarbekirî de tamam kerdo. Îcazetê xo destê muderris Mûftî Îbrahîm Efendî ra girewto (Hîcrî, 1 rebûlaxir 1320). Perwerdeyê tesewufî zî verê şêxê neqşebendî Şêx Evdilqadirê Hezanî het tamam kerdo. Îcazetê şêxeyî girewto la çî rey şêxeyî nêkerda.

Xasî, wextê xo de memurîye zî kerda. Mesela hezîrana serra 1330 (H.) de qandê muderrisîya merkezê Dîyarbekirî tayîn beno. Dima temmuza 1331 (H.) de bi se qurîş meaşa qandê muderrisîya dewa xo Hezanî tayîn beno. Badê ke demeyêk nê wezîfeyî keno, na vîni qandê mûftîyîya Licê tayîn beno la demeyêko

5 Murad Caşad, cayo ki raverde.

kilm dima o bi xo nê wezîfeyî ra îstîfa keno. Mûftîyîya ey di serrî û di aşmî de-
wam kena.

Badê ke îstîfa keno, agêreno dewa xo Hezanî û hetanî mergê xo uca
ciwîyeno.

Ey kitabê zazakî yo tewr verên Mewlîdê Kirdî 1892 de nušto, 1899 de
Diyarbakir de çapxaneyê Lîtoğrafya de 400 nusxeyê ey ginayê çape ro û vila
bîyê. No kitab hetanî nika çend rey transkirîbeyê alfabeya latînkî bîyo. Ehmedê
Xasî bi erebkî, fariskî, tirkî û kurdkî (kirdkî, kurmanckî) nušto. Mûleme'a ey
meşhur a.⁶

Mewlîddê ey ra despêkê ci awnayîn o:

Bismilahirrehmanirrehîm

Ez bi bismillâhî ibtida kena. / Raziqê 'aman û xasan pîya kena.

Rebbî, hemd û şukrî ancax to rê bê. / Kîbr û medh û fexrî pêro to rê bê.

Çende ray bê masiwa bê hemdê ma. / Labelê nêrê hisaban çendê ma.

Hemd û şukrê to eda qet nêbenê. / Ma ser a Rebbî, ti zanê, vînenê.

Halê miskîn û feqîr û naqisan; / rûreş û zerresiyahê zey hesan.

Her nefes de vacê, hemd û şukrê to. / Wacib o bêşubhe ancî heqqê to.”⁷

3.3.2. MELA MUHEMEDO HUNIJ Û MEVLÎDÎ PEYXEMBERÎ

Mela Muhemedo Hunij, 1930 de qezaya Paluya girêdayê dewda Hun de
ameyo dinya. Mela Muhemed pîyê xo Mela Husenî hetî destpêkerd o. Diyar-
bekî, Sêrt, Şirnex û Cizredî wendo. Badê îcazet girotrnda xo ageyrayo dewa xo
û uja de melayeyî kerda. Mela Muhemedê Hunijî 25 serî dewa xo di melayeyî
kerda tepîya dewlet bê meaşda teqawîteyî Mela Muhemedo Hunij ujara giroto
û melayêndo yewna ardo uja.

Mela Muhemedo Hunij warê edebîyatê qlasîkê kirdkî de edîbo ki tewr veşî
eser dayo oyo. Heme eserê xo bi zuwanêke sadeya dayê. Panc heb kitabê cîyê
çapkerdeyî est ê:

- a. Yûsuf û Zelîxa
- b. Mewlîdê Pêxamberî
- c. Qesîdeyî
- d. Hîkmet û Edebîyat
- e. Xezayî Uhudî

6 www.zazaki.net, nuštoxî

7 Roşan LEZGÎN, arşîwe cî yo xususî

Mela Muhemedo Hunijî mewlîdê xo 1971 di temam kerd o. No mewlîd 5 beşo û 266 beyt o. her rêzilê ci 16 heceyo. No xususiyeta mewlîdê Mela Muhemediya. Mela Muhemedo Hunij nê mewlîdê xo di hem heskerdişê pêxamberî hem zî heskerdişê zuwandê xoyê zikmakîqalkena.

Mewlîdê ci ra beşê no yo:

“Medîna sukey peyxembêr, îslamî heyne bîy sey vêr
Xelîfeti resay ‘Umêr, dînya ra şî peyxembêr ma

Medîna sukey Qur’anî, hezek’ peyxember bî ganî
Xelîfeti kewt ‘Usmanî, dînya ra şî peyxembêr ma

Medîna yew suka guler, tede defin bî peyxember
Xelîfe bi ‘Elî Heyder, dînya ra şî peyxembêr ma”⁸

3.3.3. MELA MUHEMEDÊ MURADAN Û MEWLÎDÎ ZAZAKÎ

Mela Mehemedê Muradan, dewa Dara Hênî Muradan de 1952 de ameyo dînya. Tehsilê xo pêrê xo Melayê Muradani ra hetî destpêkerd o. Mûş de îcazeta xo giroto, 1976 de melayeyê destpêkerd o. Melayeyi abirya tepîya Mêrdîn Qoser de Medreseya Şêx Selaheddîn de hîre serî ders dayo. Mewlîdê xo 1999-2000 de temam kerdo.

Mewlîdê Mela Muhemedê Muradan “ Mewlîdî Zazakî” 7 beşîyo û 204 beytîyo. Her rezilaci 11 heceya. W.K. Merdimin û N. Celalî transkrîbê kerdo. Kovara Vate de humara 21 de weşaneyîyayo.

Mewlîdî Zazakî ra beşa awnayîna:
“Hukmî yi qaîm o ta Weqtî qîyam.
Pe yi cehdey xwi şînasnen xas û ‘am.

Kûm ko vêr xwi tadû yi ra kafir û.
Kûm benû wa bibû cey yi adir û

Xaliqî dabi hebîb’ xwi eqlo tam.
Hes nikerdi ena dînya ra dewam.”⁹

8 Mela Mehemed Elî Hunî (Hunij); Mewlid, Weşanxaneyê Vateyî, İstanbul 2004, r.3

9 Mela Mehemedê Muradan; ‘Ez Ina ze yew Mûsîbetek Vinena’ ; Roportajkerdoxs: W.K Merdimin-N. Celalî, Kovara Vateyî Stenbul 2003, r.4-17,

3.3.4. OSMAN ESAD EFENDÎYO BABIJ Û BÎYÎŞÊ PÊXAMBERÎ

Usman Efendîyo Babij 1852 de Sêwregi de ameyo dinya. Pîyê xo Hecî Eyub Efendî muftîyê Sêwregi biyo. Ey 1882 de tehsilê xo tamam kerdo û 1884 de dest bi memurîye kerda, bîyo azayê Mehkemeya Bîdayetî yê Sêwregi. 1905 de dest bi muftîyîya Sêwregi kerdo, hetanî wefatê xo (1929) vîst û çar serrî muftîyîya Sêwregi dewam kerda.

Kirmanckî de mewlîd û esero nuşteki yo diyin yê Usman Efendîyê Babiji yo. Nameyê mewlîdê ey “Bîyîşê Pêxemberî” yo. Ey mewlîdê xo 1903 de nuşt. 8 qisman û 196 beytan ra yeno meydan. Hergu rêza xo yewendes heceyan ra pê yeno. No mewlîd xeylê wext neşr nêbiyo, dima 1933 de Şam de neşr biyo.

Mewlîdê ey ra çend beytî:
“Ya îlahî hurmetê Pêxemberî,
Ey cenabî Mistefa tacê serrî!

Hurmetê ‘hersandê çimê sadiqan,
Adirê kulanê pîzey aşîqan.

Hurmetê ey yarê xarê Ehmedî,
Hem ‘Umer Faruq u Şahê Sermedî.

Hurmetê Tewrat û Încîl û Zebur,
Nurê Furqan, Cennet û Xilman û Hur.

Qedrê Osman xelîlê Muhemedî,
Hem ‘Elîyyul Mûrtaza lajê dedî.”¹⁰

3.3.5. MELA KAMÎLÊ PUEXÎ Û ESERÊ CÎ ‘MEWLUDÊ NEBÎ’

Derheqê Mela Kamîlî ma cor de malumat dabî . No semed ra ma do awtîyadi di finî nêkerê. Xo ra nuştêyê ma zî ney seroyo coy ma do beş de bînî de ney sero derg vinderê.

10 Cuma Ozusan, arşûwê cî yo taybet,

4. MEWLUDÊ NEBÎ

4.1. NASDAYENA MEWLÎDÎ

4.1.1. TEDEYÊYE CÎ

Eser de Mela Kamîl qalê hemd û pesnê Homayî keno û bi neya destpêkeno. Raştaraşt mewlîdanê Tirkî de bi no şikla destpêkerdiş edet o. Eser bi besmeleya destpêkerdo.

“Bismillahirrehmanirrehim

Pey Allay Mewlîd Nebi xwi r’ wuneno
Allah wahar canun u camidun o

Weqta g’ Allay waşti g’ mexluq yi vinu
Pey emri “kun” ‘erd u ezmun ard meydu

Allah zat u sifetun xwi d’ yo ten u
Be yi cewne Reb neken, nevinenu”

Dima Mela Kamîl xelqbîyayen Ademî ra, cenet û cehenemî ra behs keno. Xususen Mela Kamîl ney sero xeylê vinderêno.

“Îrado ezeli weqta g’ umi hal,
Waşt Allay Adem virazu zaf delal.

Ven da Cebrail ra va: Hela be itya!
Parcek herr bigir erdun ra biya itya!

Ume erdun ra guret herr ta bi fiam,
Yo ceng zi qebre Nebi ra wesselam.”

Badê cû hema meseleya wîladetî û her meng dê ju pêxamber ameyayîşî ci qal bena.

“Weqto g’ nuri Muhemed Adem ra vejya,
Ume paşte Şit Pexmeri d’ Şu’le da.

Baje ume paştun pakun d’ geyreni,
Benate yin d’ yew xirab nevineni.

Ednan a cuar heta g' Adem reso,
Her kes vunu, tede ixtilaf esto.”

Badê cû beşa merheba yena. Na beşa “merheba” mewlidan de xeylê muhîm a.
Çunke pexember ameyo dinya û o dem de goreyê bawerî O yo uja de.

“Merheba, ti rehberê her kesun i,
Merheba, ti piyore derdun dermun i.

Merheba, ti eşrefî wir d' dinyun i,
Merheba, ti peyini pexmerun i.

Merheba, ti sulala d' qureyşli yi,
Merheba, ti paşte ummet hevî yi.”

Badê cû qalê mîracê pexemberî beno. Mîracîyye edebîyatê rojhelatî de beşêna cîya cîyaya. Labelê xususen mewlidan de mîrac behs beno û na mesela sero vinderêno. Mela Kamîlê Puexî mewlîdê xo de beşa mîracî nênusnaya.

Tewr bado zî qismê “Dua” estoki nuştox awtîyadi hem qandê xo hem zî qandê musulmana afû wazeno.

“Umidware rehm u ihsani tu yi,
Hem talibi ‘ef u xufrani tu yi.

Kumo g' hazir mewlîdi Nebi biyo,
‘Ef gunun yi r’, qet yo şubhe cine yo.

Ya Reb! Ti vineni, hem eşnaweni,
Gune ma hisab neben, n’umaryeni.”¹¹

4.1.2. ÇIMEYÊ CÎ

Mela Kamîl verêverkan çimeyê xo Melayê Bateyî û Mela Ehmedê Xasê ra gêno. Hem wezîfedar bîyayene xo de îmameyî kerdena ci hem zî lîteraturê dînî zanayena ci nê herdî çimeyan ra kerameyê girotena ci rê sebeb beno.

Suka ki Mela Kamîl tedede ciwîyeno bi zuwanê xo ya kirdmanckî ya. Awtîya de yanê Çewlig de hem cuya ciwîni hem zî dînî de zuwanê zikmakî şuxulêno. Ay semed ra no babeta eserê meydan vetenê muhîm o û hewce yo.

11 *Mela Kamle Puexî; Mewlîdî Nebî, Kovara Vateyî, Stockholm 2003, nr.19, r.79*

4.2. XUSUSÎYETÊ MEWLÎDÎ

4.2.1. BEŞÊ CÎ

Ma hîna verî vaki, ê her mewlîdî 6 hebî beşê ci estê. Mela Kamîl zî mewlîdê xo, sey mewlîdanê bînana, goreyê nê beşa tenzîm kerd o. Ma nê beşa reyna vacê se:

I. Mûnacaat: Ellahî vero geyrayiş û xo bextê ey çekerdene,

II. Wîladet: Bîyîş ya zî zayena pêxamberê ma, No beş qalê bîyayena pêxamberê ma kena,

III. Rîsalet: Hz.Muhemedî rê pêxambereyi ameyayîşî qal kena,

IV. Mî'rac: Azmîn vijyaişê pêxamberê ma, cennet û cehnimî dîyayîşê ci,

V. Rîhlet: Mergê pêxamberê ma,

VI. Dua: Nuştox qandê xo û musilmana duayi keno.

Ma nika rêzeyêna beşa û her beş de beyta tewr verneyên û tewr peyneyin vacê se beşê mewlîdî do eşkera bê.

I. Mûnacaat: Na beşdi nuştox Ellahî vero geyreno.

Beyta verneyên:

**“Pey Allay Mewlid Nebi xwi r’ wuneno,
Allah wahar canun u camidun o.”**

Beyta peyneyên:

**“Şu’le da tu wertey dinya, Mekke de
Ruaşn tu tari wera da derun de.”**

II. Wîladet: Bîyîş ya zî zayena pexemberdê maya. No beşdi qalê bîyayenda pexemberdê ma beno.

Beyta verneyên:

**“Weqto g’ nuri Muhemed Adem ra vejya,
Ume paşte Şit Pexmeri d’ Şu’le da.”**

Beyta peyneyên:

**“Be tu cewne nevinen, neflnasnenu
Tu peyxamber, din tu heq; tesdiq kenu.”**

III. Rîsalet: Hz.Muhemedî rê pexembereyi ameyayîşî qal keno.

Beyta verneyên:

**“Şeri’eto g’ pexmerun ard ib dinya,
Milletun u cem’etun re bib’ cila “**

Beyta peyneyên:
“**Umeyiş tu şayan ib riy erdun de**
Kueşk saray kesrun rijyeb’ İrun de.”

IV. Mi’rac: Mela Kamîlî de na beş çina.

V. Rihlet : Mergê pexemberdê ma yo. Na beş mewlîdê Mela Kamîlî de cîya cîya cayan de vajîyaya.

VI. Dua: Nuşttox qandê xo û musulmana duayi keno.

Beyta verneyên:
“**Umidware rehm u ihsani tu yi**
Hem talibi ‘ef u xufrani tu yi.”

Beyta peyneyên:
“**Be tu cewne nevinen, neflinasnenu**
Tu peyxamber, din tu heq; tesdiq kenu.”

4.2.2. XUSUSÎYETÊ ZUWANÊ CI

Kirmanckî (zazakî, kirdkî) de mewlid manaya corine ra teber wayîrê manayêka bine ya xususi yo. Mewlid bingeyê edebîyatê kirmanckî yê nuşteki yo. Sey hîma esasî yo. Edebîyatê kirmanckî bi mewlidan a dest pêkerdo û mewlidan ser o awan bîyo. Kirmanckî de eserê tewr verênî, eserê tewr pîlî mewlîd ê.

Nameyê Mewlîdê Mela Kamîlî “Mewlîdê Nebî” yo. Ey mewlîdê xo 1999 de nuşt. O vano, mi rojêka zimistanî dest pêkerd, mîyanê des-pancês rojan de mewlid tamam kerd. Mewlîdê ey 104 beytan ra yeno meydan. Hergu rêza xo yewendes heceyan ra pê yena.

Mela Kamîlî zuwanê dimilî de fekê Çewlig xo rê bingeh giroto. No metin de tayn çeku û vateyê ki manayê ci rind fehîm nêbeno est ê. No wezîyet serê mewlîde de hem pozîtîf hem zî negatîf tesîr kenê. Çunke êdî têkîliya şaranê zazayan xurt a. Her kotî de zazayî estê se pê ra xeberdar ê. Bi neya tena fekê Çewliga nustene, mintiqayê bînan de fehîm nêbîyayene virajeno.

Mela Kamîl, mwlîdê xo de zaf çekuyê Erebî nusnayê. Nînan ra tayn numuneyî;

Nebî, selewat, camîd, ummet, mexluq, îxtîlaf, mucîze, zat, sîfat, şerîet, seyya-rey, tebîbê îns û can, qetl û qîtal, qureyşî û haşîmî, sened û musned, hîdayet, şafî, eşref, rehmeten lîl alemîn, qutb, qîyamet, îhsan, faxîr...

Zuwanê metnî pak, sade û goreyê metnê dîniya asan o. labelê goreyê fekê dewer dê xo şuxulnayîşê ci fehîm bîyayena ci kemî kerda.

4.2.3. ÇEND METNÊ NİMUNEYİ

Ya kerimo, ya ti umide min i!
Ti şefa'et bik' guna w xetun mi ri

Be tu cewne nevinen, neşnasnenu
Tu peyxamber, din tu heq; tesdiq kenu.

Eg şima wazen cennet yedi şima b'
Muhemed r' selewat biyarin dewam.

Umidware rehm u ihsani tu yi
Hem talibi 'ef u xufrani tu yi

Kumo g' hazir mewlidi Nebi biyo
'Ef gunun yi r', qet yo şubhe cine yo

Ya Reb! Ti vineni, hem eşnaweni
Gune ma hisab neben, n'umaryeni

'Ef bide qey xatiri Muhemedi
Ummete yi şadan kir cennet xwi di

Ya Reb! Ma be tu cewne nevendeni
Lewra veng' ma ancax ti eşnaweni

Vendayiş xwi d' 'efe gunun xwi wazen
Red mekir lewra, ya kerim u rehman!

Ti settar u hem xeffari 'eybun i
De 'ef bik' gunahun ma piyoruni

Ma perun tabi' ummete yi fikir
Hem gunun, qusurun katib 'ef fikir

'Erşi e'lay pey lingun tu şeref da
Qatun ezmun pey rinde tu ruaşn da

Emsal tu n'umo benate pexmerun d'
Ze tu cumerd n'umo min wir di dinyun d'

Tu kerim, comerde wir di dinyun i
Ummete tu faxire insanun i

Ti umide qewmun u milletun i
Hem ummetun, ‘eşir u qebilun i

Ya kerimo! Ya ti hadi qey ma re!
Ti şefa’et bik’ guna w xetay ma re

Be tu cewne nevinen, neşinasnenu
Tu peyxamber, din tu heq; tesdiq kenu

Eg şima wazen cennet yedi şima b’
Muhemed r’ selewat biyarin dewam.¹²

5. HETE EDEBÎYATÊ QLASÎKÎ RA XUSUSÎYETÊ CI

5.1. HÛNERÊ EDEBÎ

Hûnerê Edebî dewrê verênan ra heya nika nuştoxan şuxulnayê. Eserêke bê hûner nusîyayê kışta edebîyatî ra zaf qiymet îfade nêkenê.

Hûnerê Edebî goreyê zuwanzanan pişk pişk abiryayê û îzeh bîyê. Ma do na xebata xo de goreyê teqsonomîyê zuwanzanan nê, metnî mîyan de hûneranê tewr meşhuran bigeyrê.

5.1.1. **Îktîbas:** Semedê wateye pêt kerdene şîir de ayet û hedîs vateno. Mîsalê ci:

“Weqta g’ Allay wa ti g’ mexluq yi vînû
Pey emrî **“kun”** ‘erd û ezmûn ard meydû”

“Ey ti sînayê hebîbî îns û can!
Qey xatîr tu virazya erd û ezman”

5.1.2. **Îltîfat:** Demo ki şîir de mijarê îzeh beno se bi heyecana yewna şexs ya zî yewna çî rê xîtab kerdeno. Mîsalê ci:

“**Ey ti sînayê** hebîbî îns û can!
Qey xatîr tu virazya erd û ezman”

“**Ey Muhemmed!** Ti rua nê dinya yî
Pey tu şîyayê ûmê, xelîsyeyî.”

---

12 *Mela Kamle Puexî; Mewlidî Nebî, Kovara Vateyî, Stockholm 2003, nr.19, r.79*

5.1.3. **Îstîiare:** Hîrê xususîyetê nê hunerî estê:

- Çeku wateyo mecazîya şuxulêna,
- Armanc teşbih o,
- Wateyo raşt çino.

Mîsalê ci:

“Ey Muhemmed, ey ti **enwaru’l-huda!**

Hem sened û mesnedî kurey dinya!”

5.1.4. **Îstîfham:** Cuhabê persa xo zanayena pîya wateyî bi perskerena pêt kero cû pers perskerdene rê vajê no. Mîsalê ci:

“Hewa yo ruej ûnya pa tê Adêm ra

Va: Ey Adem! In çi nur ho paştê **tu da?**”

“Yin va: Merg çi yo? Ma nê dî nê vîna **wo?**

Yi va: Merg her kesî beno herr şîtya wo.”

“Yin va: Çarey în çi yo, çine **nîyo?**

Va: Çarey în werdî darê xelî yo.”

5.1.5. **Îştîqaq:** Di çekuyê ke eynî kok ra yenê ya zî zeydênê yew rêze ya zî yew beyte de şuxulnayeno. Mîsalê ci:

“Ey Muhemmed, ey ti enwaru’l-huda!

Hem **sened û mesnedî** kurey dinya!”

“Her teref tarî, cehalet hakim bi

Zulm û heqaret **qetl û qîtal** zaf bi”

5.1.6. **Mubalexe:** Gurweyêk, şexsêk, çiyêk semedê heyecanî ra zaf werdî fînayene ya zî zaf gird kerdeno. Mîsalê ci:

“Diy Muhemmed nusyo ki tê Allayî d’

Va: Qey **xatirî in Muhemmêd** ‘ef bid”

“Ti **settar û hem xeffarî** ‘eybûn î

De ‘ef bik’ gunahûn ma pîyorunî”

5.1.7. **Husnî Talîl:** Çiyêk ya zî sebebêk nimitene û gurweyê ki benê bi sebebêke weşa girêdayeno. Mîsalê ci:

“ Erş î e’lay pey lingûn tu şeref da
Qatûn ezmûn pey rindê tu ruaşn da”

5.1.8. **Nîda:** Semedê heyecanî ra şaîr ya zî nuştox şexsêk ya zû çiyêke re xîtab keno. Mîsalê ci:

“**Ya Reb!** Ti vînenî, hem e nawenî
Gunê ma hîsab nêbên, n’ûmaryenî”

“**Merheba,** tu tarî ruaşnker dinya di
Cay cehalet d’ îlm û îrfan ronabi”

“**Ey ti sîney** a iqûn d’ vîn nêbenî!
Ta qîyamet ven dên tu, fixan kenî”

“**Ya kerîmo,** ya ti umîdê min î!
Ti şefa’et bik’ guna w xetûn mi rî”

5.1.9. **Tekrîr:** Semedê heyecanî ra yew çeku pêsero pêsero tekrar kerdeno. Mîsalê ci:

“**Merheba,** ti rehberê her kesûn î
Merheba, ti pîyorê derdûn dermûn î”

“**Merheba,** ti eşrefî wir d’ dinyûn î
Merheba, ti peyinî pêxmerûn î”

“**Merheba,** ti sulala d’ qureyşî yî
Merheba, ti pa tê ummet hêvî yî”

5.1.10. **Tenasûb:** çekuyê ki wateyê ci sey pêyayo, pîya şuxulnayeno. Mîsalê ci:

“Sey dinya zaf çî vira t, hey êsenî
A m û ruej, **seyyarey, astareyî**”

“Ti umîdê **qewmûn û milletûn** î
Hem ummetûn, ‘eşîr û qebîlûn î”

“Umîdwarê **rehm û îhsanî** tu yî
Hem talibî **‘ef û xufranî** tu yî”

5.1.11. **Teşxîs û Întaq:** Çiyê ke bêganîyê înan rê şexsiyet dayene û qiseye dayeno. Mîsalê ci:

“**Erşî e’lay pey lingûn tu şeref da**
Qatûn ezmûn pey rindê tu ruaşn da”

“Ûme geyra, behs’ Adêm qet çine yo
Dar, kerri pîyor vûn “Muhemmed nebî yo”.

5.1.12. **Tezad:** Çêkuyê ke wateyê ci eqşê pêyo pîya şuxulnayeno. Mîsalê ci:

“Pey Allay Mewlîd Nebî xwi r’ wûneno
Allah wahar **canûn û camîdûn o**”

“Amîne va: Ez teyna menda îtya
Bê **cinyûn, cûmêrdûn** tersû ez îtya.”

“Yo beyraqa kesk terefi **mexribî**
Yo terêf **şerq** yo zî sêr bûn Ke’be d’ bî.”

5.2. WEZNÊ MEWLÎDÎ

Wezn û şemaya qafiyeya metnî bi bo şikla tesbît bîya.

5.2.1. Şemaya qafiyê ya Mevlidî Nebî

“Mewlidi Nebî”, mesnewî yo û şemaya qafiya ci : aa, bb, cc, dd, ee, ff... ye:

a_____ wuneno

a_____ camidun o

b_____ vinu

b_____ meydu

c_____ dewam

c_____ tamam.

d _____ ten u

d _____ nevinenu

5.2.2. Weznê Mevlidî Nebî

Demo ma rêze goreyê akerde û girote bîyayene xêz kerd, ma dî ki no eser goreyê weznê arûze nêameyo nustene. Ma kamcî qalibê weznî ard ver bi ci zaf zîhaf vijya meydan. Qandê cû ma eşkenê vajê ke no metin goreyê weznê heceyî 11 in ameyo nustene.

Nur to ruaşn da pêro dînya, hemini : heceyêk veşî yo.

- . . -/ . . . -/ . . . -

Riy erdûn d' tarî nêverda derûn di

- - - ./ - . - ./ . - -

Ey ti sînayê hebîbî îns û can

- . - ./ . . - -/ - . -

Qey xatir to virazya erd û ezman

- . - ./ . - . -/ . - -

Umîdwarê gunekarûn pîyor ti yî : heceyêk veşî yo.

. - . ./ . . -/ - - . -

Ti sulaley Qureyşiy Haşîmûn î : heceyêk veşî yo.

. . . -/ . - - / . - . -

omeyîş to rahîbûn d' heyecûn da

. . - ./ . - - ./ . - -

'Way, way!' vatîn derûn û hem deştûn da.¹³

- - - . -/ . - . -/ - - -

' Eyni şew Ebdulmüttelib Ke'be d' bi

- . - - - - . - . - -

Qey ta'mir Ke'bi xebat re meşxul bi

- . - . . . - . - - -

Amine va: Ez teyna menda itya

. . . . - - . - . - -

Be cinyun, cumerdun tersu ez itya.

. - - . - - - . - - -

Mi diy car heb cini umey caye min

. - - - . . . - . . -

13 *Mela Kamle Puexî; Mewlidî Nebî, Kovara Vate yî, Stockholm 2003, nr.19, r.79*

Zaf bedew b', rindiye yin ruaşn da min.

- . - - . . - . - . -

Lewun Awke Kewser werdib belu bi

. - - . - - - - . . -

Rindiye yin d' cewne cini cine bi.

- . . - - . . . . -

6. ENCAM

Mela Kamîlî metnê xo goreyê weznê heceyî, terzê mesnevîya nusnayo. No terz mewlîdanê bînan dê çino. Çunkê mewlîdê bînî xususen Ehmedê Xasê î Usman Esad Efendîyo Babîj goreyê weznê Aruzî nusîyayê. Metnê Mela Muhemed Hunijî nê metna mîyan de tewr edebî û sade metno.

Mela Kamîlî mewlîdê xo bi zuwanê Dimîlîya û fekê Çewlîga nusayo. No hem fehm bîyayene hem zî fehm nêbîyayene xo di pîya ano.

Ma na xebata xo di metnê Mela Kamîlî goreyê teknîkanê edebîyatê qlasîkî rexne û qrîtîk kerd. No nirxanden de ma metn vete meydan. Metin goreyê wezn, şemaya qafiyeyî, hûnerê edebî û beşê mewlîdî tedqîq kerd.

Armancê ma metnî teknîkê edebîyana îzeh kerdene û qiymetê ci eşkera kerdene bî. Mela Kamîl her çend fekê Çewlîga binuso zî metino ke ma destane de mewlîdanê bînan ra cêr nîyo.

Goreyê beşanê mewlîdî mîrac kemî yo. Labelê no kemî bîyayene sewbîna beşan sero zaf vinderdena orte ra wedarîya yo.

AD ALINIR MI VERİLİR Mİ?

BİNGÖL'DEKİ SOYADLARI BAĞLAMINDA BİR ÇALIŞMA

Arş. Gör. Farız YILDIRIM-Arş. Gör. Bilgütay DURSUNOĞLU

Bingöl Üniversitesi

farizyildirim@hotmail.com, bilgutaydursunoglu@gmail.com.

● Özet:

Ad/ isim, asgari bir ötekinin, bir şeyi dini, kültürel, sosyal vs. gibi pratik ve pragmatik referanslarla tanımlama, tanınır kılma çabasının bir ürünüdür. Bu yönüyle dilin temelinde yer alır. Doğada/çevrede benzer şekilde bulunan sayısız şey, dilin/ adın farklılaştırarak işlevsellik kazandırma fonksiyonuyla bilinirlik kazanır (mesela benzer katı özelliklere sahip cisimlerin, taş, kömür, elmas vs. şeklinde farklılaştırılması). Bu mantık, aynı zamanda insanın türsel özgünlüğünü sağlayan düşünsellikten, tarihselliğe kadarki bütün referanslarını determine eden dilin de temel işleyiş mekanizmasıdır.

Bu çalışmada ad'ın gramer ve kültür kodları üzerinden, Zaza dili ve kültürünün hakim olduğu Bingöl ve yakın çevresinde, dikkat çekici bir yoğunluk ve nitelikteki (Çoğunun "b" harfiyle başlaması, günlük dilde ve yazı dilinde kullanılmadıkları için çoğunun telaffuz ve anlam sorununun olması vs.) aile/ soy adlarının olası kültürel nedenselliği ve yansımalarına bakılacaktır. Bu bağlamda bir saha çalışmasıyla, kaynak kişilerden bu adların nasıl alındığı ya da verildiği, varsa o ailenin uzak ve yakın geçmişindeki öyküsü derlenecek, elde edilen veriler kelimelerin etimolojisi de gözetilerek tartışılacaktır.

Bu bağlamda; kültür, dil, bellek etkileşimine de girilecek, işin teorik çerçevesi konusunda başta dilbilim, kültürel antropoloji ve folklor olmak üzere çeşitli bilgi sahaları referans alınacaktır.

1. AD BİLİMİ VE AD KONUSU

1. 1. Ad bilimi

Bu yazının konusunu teşkil eden kişi adları (anthroponymy/antroponimi), esasında ad biliminin (onomastic/onomastik) alt dallarından birisidir. Ad konusunda genel bir kapsamı ifade eden ad biliminin diğer alt dalları ise şunlardır: yer adlarıyla uğraşan yer adları bilimi (toponymy/toponimi), dağ adlarıyla uğraşan, dağ adları bilimi (h/oronymy/ h/oronimi) göl, nehir, ırmak vs. su adlarıyla uğraşan su adları bilimi (hidronymy/hidronimi). Bu konuda önemli bir kitap yazan Saim Sakaoglu, ad bilimini esas itibariyle dil bilim ile ilişkilendirir ve gelişimi hakkında şunları söyler:

“Ele aldığı konunun genişliği dolayısıyla birçok bilim dallarının yakın yardımına ihtiyacı olan Toponymie ve Anthroponymie aslında genel dil biliminin ayrılmaz bir parçası, hatta bir bölümüdür. Dilcilerin yeterince ele almamaları yüzünden, ilgili bulunduğu çeşitli bilim dallarınca araştırılmaya başlanınca, bağımsız bir bilgi dalı olma eğilimini göstermiş ve sonunda Fransız bilginlerinden Auguste Longnan tarafından bağımsızlığı ilan edilmiştir. Belçikalı bilginlerden Codefroy Kurtt da bu bilim dalına Toponymie adını uygun görmüştür. (...) bu ad ülkelere göre başka başka adlarla ifade edilmiş, hatta bazılarınca sadece toprak dili dahi denilmesi uygun görülmüştür. Aşağı yukarı 1888 yılından itibaren söz konusu olan Toponymie ve Anthroponymie oldukça geniş bir bilim çevresi geliştirmiştir ve bugün öbür bilim dalları gibi, üniversitelerde bağımsız olarak kürsü halinde okutulmaktadır (1951). Genç bir bilim olmasına karşılık, ki bu özellik bütün linguistik disiplinlerini içine almaktadır, kısa bir bocalama devresi geçirdikten sonra 1938 yılı Temmuz’unda Paris’te birinci, 1947 Temmuz’unda yine Paris’te ve nihayet 1949 Temmuz’unda Brüksel’de üçüncü uluslar arası kurtulayı toplamakla büsbütün bir bilim disiplini olarak, daha toplayıcı bir ad olan Onomastique bilimleri adıyla ortaya çıkmıştır.”¹

Ad konusu ve bu konudaki araştırmalar, ulusal oluşumların gündeme getirdiği ya da tetiklediği bir husus olmakla birlikte, ulusalcı perspektifle girilen dil ve tarih çalışmalarıyla da yakından ilişkilidir. Ad konusu ideolojik anlamda her yönden biricikliğinin vurgulanmasına çalışılan ulusun tarihi ve dilinin geçmişi hakkındaki muhtemel ipuçlarını barındırması açısından oldukça önemlidir.² Bu doğrultuda tarihi kalıntılar ve eski metinler, öncelikli olarak yer adları (toponimi) ve kişi adları (antroponimi) başlıkları altında taranmıştır. Yer adlarının ulusun tarihinin aydınlatılması, hatta muhtemel zorlamalarla götürülebildiği kadar

1 Saim Sakaoglu, Türk Ad Bilimi I, Giriş, TDK Yay., Ankara, 2001, s.137-138.

2 Örneğin dünyanın herhangi bir yerindeki Türkçe yer adları, kişi adları oralardaki Türk yaşayışına gönderme yapacağı için, tarih-dil teorileri ve bunların köken bilgisine açıklıklar getirecektir.

eskilere götürülmesine katkısı söz konusuysen, aynı şekilde kişi adlarıyla birlikte derlendiğinde dilin sadeleştirilmesi ve özleştirilmesine de katkısı büyüktür. Bu çalışmada Cumhuriyetin dil politikasıyla ilişkilendirilen “soyadı meselesi”, buna güzel bir örnek teşkil eder. Latin alfabesi, Medeni Kanun vs. ile Türkçe ad almak teşvik edilirken, Soyadı Kanunu’yla bu defa Türkçe soyadı almak yasal zorunluluk haline getirilir. Türklük vurgusunu örseleyen/ baskılayan yabancı adların (Arapça-Farsça) tasfiyesi sağlanarak (Hasan, Hüseyin, Ali adları yerine Alp, Mete, Oğuz vs.) milli bilince önemli bir katkı yapıldığı söylenebilir.

1.2. Adın/ismin tanımı

İsim, asgari bir ötekinin³, bir şeyi⁴ dini, kültürel, bilimsel, sosyal vs. gibi sayısız pratik ve pragmatik referanslarla tanımlama, tanınır kılma çabasının bir ürünüdür. Bir bilmecede söylendiği gibi isim, esasında “Her şeye lazım.” olan şeydir. Bu yönüyle dilin temelinde yer alır. Doğada/çevrede benzer şekilde bulunan sayısız şey, dilin/ adın farklılaştırarak işlevsellik kazandırma fonksiyonuyla bilinirlik kazanır (mesela benzer katı özelliklere sahip cisimlerin, taş, kömür, elmas vs. şeklinde farklılaştırılması). Bu mantık, aynı zamanda insanın türsel özgünlüğünü sağlayan düşünsellikten, tarihselliğe kadarki bütün referanslarını determine eden dilin de temel işleyiş mekanizmasıdır.

İsimler, varlık ve mefhumların, fiiller ise hareketlerin adlarını oluşturur.⁵ Zaten kainatta varlık ve hareket olmak üzere iki unsur vardır. Bu iki unsurdan birincisi canlı cansız, maddi manevi bütün varlıklar, mefhumlar, vasıflar, şahıslar, hadiseler, hülasa tek tek var olan, mekan ve zaman içinde bir yer işgal eden nesnelere. İkinci unsur ise bu nesnelere zaman ve mekan içindeki her türlü hareketleri, oluşları, yapış ve kılışlarıdır. İşte isim kökleri nesnelere kendilerinin fiil kökleri ise nesnelere hareketlerinin dildeki karşılıklarıdır. Burada isimle, geniş anlamda fiil dışında kalan her şeyin (sıfat, zamir, zarf) kastedildiğini vurgulamakta fayda var. Fiillerin de isimlerin hareketlerini adlandırdığını, diğer bir deyişle onların da hareketlerin adları olduğunu düşünürsek, dili isimlerden ibaret bir yapı olarak tanımlamak da yanlış olmayacaktır. Bu bağlamda dar ve geniş anlamda isim ayrımını vurgulamak maksadıyla, bundan sonra bu yazının yoğunlaşacağı, dar anlamda isim (özel isim, cins isim) için “ad” tabiri kullanılacaktır.

1.3. Adın ayırma ve bağlama görevi

Adların temelde ayırma görevi vardır. Bu farklılaştırmanın temel amacı ise, paradoksal şekilde içselleştirmektir Buna kişi adları üzerinden bakıldığında,

3 Bu çıkarım, adın genel itibarıyla alınmayıp, bilakis verildiği fikrine dayanır.

4 Bu kapsama canlı, cansız bütün varlıklar, mefhumlar, hareketler, fikirler vs. girer.

5 Muharrem Ergin, Türk Dil Bilgisi, Bayrak Yay., İstanbul, 2000, s.109.

adın bu fonksiyonuyla öncelikle kişiyi ayırt edici kılarak belirttiği, sonrasında da matuf olduğu anlam doğrultusunda onu tek tek fertlerin bilincine ve bir sosyal gruba (aile, toplum, devlet vs.) eklediği/tanıttığı görülür.

Toplumsal hayatın gelişmesiyle birlikte adın fonksiyonları da artar. İlk etapta dar bir çevrede bireyi vurgulayan ad, daha geniş ve kalabalık bir çevrede emsallerinden ayırt edilmesi için ikinci bir ada daha (soyadı ya da bunun yaygınlık kazanmadığı dönemlerde kişi adının, benzer görevi yapabilecek herhangi bir unvan, özellik, meslek, memleket vs. adıyla birlikte zikredilmesi gibi) gereksinim duyar. Bu şekilde bireyi modern çağda nüfus tesciline uyumlu hale getirerek, ona devlet katında vatandaşlık hak ve hukuku kazandırır ve bu bağlamda kamusal alandaki hareketliliğine meşruiyet sağlar.

1.4. Ad alınır mı, verilir mi?

Adın doğası gereği genel itibarıyla alınmayıp verildiği söylenebilir. Dünyayı dil vasıtasıyla anlamlandıran insanın kendisi olduğu için, insan dışı varlıklar istisnasız bu hükme tabidir; fakat insanın kendi adı konusunda çeşitli istisnalar söz konusudur. İnsanın kendisine ad vermesi, fizyolojik tekamülü ve devletle olan ilişkileri (nüfus tescili) bağlamında sorunlu bir süreçtir. İnsan hazır/yeterli bir düşünsel olgunluk ve dil becerisiyle dünyaya gelmediği için kendi adı konusunda ilk etapta belirleyici değildir. Bu durum nüfus tescili dolayısıyla modern çağda bir zorunluluğa dönüşürken, kişi öngörülen bir olgunluk seviyesine ulaştığında ise, kendi adı konusunda ya bu anlamda liberal yasa hükümlerine dayanarak ya da bu konudaki kısıtlamalar karşısında mahkeme kararıyla inisiyatif kullanabilmektedir. Esasında bireyin bu tasarrufları bile anadili dolayısıyla bağlanmak zorunda kaldığı bir kültür ortamının ürünü olacağı için, dolaylı olarak etki altındadır ve mutlak anlamda bağımsız bir tasarrufu söz konusu olmayacaktır.

Adın alınmayıp, verildiğine istisna bir durum ise, resmi soyadı uygulamalarıdır. Sözgelimi ülkemizde 1934 yılında uygulamaya sokulan Soyadı Kanunu ile her aileye bir defaya özgü soyadı seçme hakkı tanınmıştır. Bu soyadlarını aynı soydan geldikleri için kullanmak zorunda olanların da yine yasa hükümleri ya da öngörülen geçerli mazeretler dolayısıyla mahkeme kararıyla soyadlarını değiştirme hakkı söz konusudur. Öte yandan evlilik durumunda kadının kendi soyadı konusundaki kısmi ya da tam tasarrufu (sadece kendi ya da eşinin soyadını kullanmanın yanı sıra her ikisini de bir arada kullanma hakkı) da adın alınmasına örnek teşkil eder.

1.5. Ad-soyadın kökeni ve ad ver(il)me

Adın yeryüzündeki varlığı, insanın yeryüzündeki varlığıyla paraleldir. Adem; kutsal metinlerde ilk insanın adı olarak geçer. Bu da başta dil bilim, antropoloji,

nöroloji olmak üzere dilin kökeni konusunda ortaya atılan teorilerde, çeşitli bilim dallarının görüşlerinin yanı sıra kutsal metinleri de ön plana çıkarır. Çünkü ilk adın yaratıcı tarafından veriliyor olması (İlk ad koyucu, yarattığı yeni varlığa Tevrat'ta Adam, Kur'an ve İncil'de Âdem der.), bazı ayetsel izahatlar öncesi dilin semavi kökenine yönelik ilk açık vurgudur.⁶ Bu durum ayetlerle de tasdik edilir. Sözelimi Kuran'da "Ve (Allah) Âdem 'e isimlerin tümünü öğretti." (Bakara /31) ayetinde geçen "esma(isimler)" tabiri, Yuhanna İncili'nin ilk ayetlerinde geçen: "Başlangıçta Kelam vardı" ifadesi, yine Tevrat'ın "ve adam her birinin adını ne koydu ise, canlı mahlukun adı o oldu. Ve adam bütün sığırlara ve göklerin kuşlarına ve kır hayvanına ad koydu" ayetleri dilin ortaya çıkışına yönelik semavi bilgiler olarak değerlendirilmektedir. Görüldüğü üzere dil, Kuran ve İncil'de doğrudan, Tevrat'ta insan icadı şeklinde dolaylı bir ihsan olarak vurgulanmaktadır.⁷

Esas itibarıyla, dilin nasıl doğduğu konusu, modern dil bilimi ile bu bilimle yakın olarak çalışan antropoloji ve nöroloji gibi bilim dallarının araştırma konusudur.⁸ Dilin köken bilgisine yönelik dini söylemler, yine bu anlamda Âdem adının literatürde ilk kişi adı olarak geçiyor olması, bu konuda araştırma yapan bütün bilim dallarının ilgisini çekmektedir.

İnsanların daha kalabalık ve yerleşik hale gelmesiyle, toplumsal hayatta daha belirgin bir ayırt edilmenin gerekmesi ve aynı zamanda soyun devamlılığının sağlanması işlevini görmesi için ikinci bir ada ihtiyaç duyulmuştur. İşte soyadının köklerini, kişilerin adlarının önüne veya arkasına eklenen, daha çok ün veya lakap niteliğinde ya da kişinin ailesel, yöresel ilişkisini gösteren bu ikinci adlara dayandırmak mümkündür.⁹

Ad, bütün kültürlerde salt belirtme görevinin ötesinde hem adı verenin hem de adı alan kişinin ona atfettiği değerler bağlamında dikkat çekici bir anlam özelliğine/yoğunluğuna sahiptir. Mesela Arap geleneklerinde adın gökten indiği inancına binaen ad verilmeden evvel, fal bakılırken, eski Türklerde kişiye kalıcı bir ad verilmesi için büyüüp bir kahramanlık göstermesi beklenirdi.¹⁰ İslam'da da buna önem verilir, ad verilmesi esnasında çeşitli dualar ve çocuğun kulağına ezan okunmasıyla desteklenen ritüeller tavsiye edilir. Hakikaten de adın veril-

6 Yaratıcı, kendi adı/adları konusunda da tayin edicidir. Sözelimi Kuran'da Allah'ın sıklıkla bahsi edilen 99 adının tamamı olmasa da, birçoğu yer almaktadır.

7 Dilin bir ihsan olarak vurgulanması dışında, dilsel çeşitlilik konusunda da çeşitli imalar söz konusudur. Hucurat 17'de "Ve birbirinizle tanışmanız için sizi kavimlere ve kabilelere ayırdık." ifadesi, dil farklılığının sebebine vurgu yaparak, insanlığın sayısız farklı dile bölünmüş olmasını, bir ceza olmanın ötesinde şükredilmesi gereken bir lütf olarak gösterir.

8 Hidayet Aydar-İsmail Ulutaş, "Dilin Kökeni: Kur'an-ı Kerim ve Diğer Kutsal Kitaplara Göre Dil Olgusu" -<http://turkcede.org/dil-uzerine-yazilar/578>.

9 Bilal Cengiz, Türk Hukukunda Ad ve Adın Değiştirilmesi, Adalet Yayınevi, Ankara, 2011, s.7.

10 Türk Ad Bilimi I, s.44

dikten sonra, insanın kişiliğiyle bütünleşme gibi önemli bir özelliği vardır. Onun için hemen her kültürde ad ver(il)meye kutsiyet atfedilir ve kişiye doğru/uygun ad verilmesine dikkat edilir. Ada başlangıçta atfedilen anlam ve çağrışım değeri, kişinin karakter ve yaşam serüveni doğrultusunda giderek genişler. Nihayetinde ise ad, adeta kişinin yer yüzündeki hikayesinin özeti olur.

Ad verilirken izlenen yol, genelde içinde bulunulan zaman ve mekanın objektif yansımalarının duyusal anlamdaki ifadeleri, ya da bunların subjektif yorumlarıdır. Başka bir ifadeyle insanın algılama ve muhakeme/ analiz etme yeteneğidir. Mesela ad verilecek kişinin belirgin bir özelliği, içinde bulunulan günün önemi, adı verenin etkilendiği önemli bir kişi, yine onun önem verdiği değerler gibi sayısız örneklerle bir ad arasında mantık ilgisi kurularak bağlamsallaştırma yapılabilir.

Başta soyadı olmak üzere, anne-baba adı, doğum tarihi vs. gibi tescil kaideleleriyle benzersizliği sağlanan adın, insan-toplum ve insan-devlet ilişkilerinin karmaşılaştığı modern çağımızdaki fonksiyonu hayati öneme sahiptir. “Gerçekten de ad, bir ev veya araba satın alırken okula kayıt yaptırırken, askere alınırken, evlenirken, bankada hesap açtırırken belgelerde karışıklığı ve yanlışlığı önleyen en önemli etkidir.”¹¹ Bununla birlikte nüfus tescil ve planlamasıyla modern devletin el attığı ad konusunun, salt toplum-devlet ilişkilerini düzenleme amacı yoktur. Matuf olduğu kültürel kodlarla, toplumun dil ve tarih bilincine katkı yapmakla kalmaz, bunun sonraki nesillere aktarımını da sağlar.

Devlet adın belirlenmesi konusunda çeşitli yasa hükümleriyle bazen “isim babalığı” rolü üstlenebilmektedir.¹² Bunun temelinde ise modern devletin “ulusal” niteliği yatmaktadır. “Özellikle 19. yüzyıldan itibaren tamamen ulusal saiklerle gerekçelendirilerek, merkezi devletler siyasal sınırları içerisinde kalan halkı türdeş bir bütün haline getirmek, bir başka ifade ile uluslaştırmak için yoğun bir çaba içerisine girdiler. Kendi siyasal sınırlarında meşru güç kullanma tekeline sahip devletler ulusal bir dil, ortak bir eğitim sistemi, zorunlu askerlik yükümlülüğü gibi nüfusu kendi içerisinde türdeşleştirici ve diğerlerinden farklılaştırıcı politikalar izlediler.”¹³ İmparatorluklar sonrasında ulusal politik vizyonla tarih sahnesine çıkan devletler, kuruluş esnasında ya da kuruluşunu tamamladıktan sonra ulusal niteliğin garantisini sağlayacak “ulusal kültür” inşasına giriştiler. Bu, ilk oluşumlarda istisnai doğal bir süreç şeklinde gelişirken, daha sonraları taklit edilebilir bir form haline geldi. Milli bilinç olarak da nitelendirilebilecek bu

11 Türk Hukukunda Ad, s.18-19.

12 Kişinin adı üzerindeki hakkının bir kişilik hakkı olarak algılandığı çağımızda, devletin bu konudaki belirleyiciliği çeşitli eleştirilere sebebiyet vermektedir.

13 Hüseyin Sadoğlu, Türkiye’de Ulusçuluk ve Dil Politikaları, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2010, s.20.

sürecin en önemli ayağını ise dil politikaları oluşturmuştur. Bu bağlamda hem konuyla ilişkisi hem de durumu örneklemesi açısından Cumhuriyet'in dil politikalarına bakılması faydalı olacaktır.

2. MİLLİ BİLİNÇ BAĞLAMINDA AD KONUSU

2.1. Dil planlaması ve cumhuriyetin dil planlaması

Bir yandan ulusal kimlik duygusunu güçlendirmek ya da değiştirmek, öte yandan ulusal sınırlar içerisinde sağlıklı bir iletişim gerçekleştirmek isteyen her devlet, özellikle çok dilli siyasal birimlerde yeni bir normun seçimi, değiştirilmesi, geliştirilmesi ve benimsetilmesi süreçlerini kapsayan dil planlamasına girer. Heinz Kloss bu planlamayı, maddi planlama ve statü planlaması, Wurm ise içsel ve dışsal planlama olarak ayırır. Kloss'un maddi planlaması Wurm'un içsel planlamasına, statü planlaması ise dışsal planlamasına karşılık gelir. Buna göre içsel planlama (maddi planlama) bir dilin daha çok iletişimden kaynaklanan sorunlarını gidermeye çalışır ve söz konusu dilin somut formundaki değişikliği ifade eder. İçsel planlama da kendi içerisinde yaratıcı ve sınırlandırıcı müdahaleler şeklinde kategorize edilir. Yaratıcı müdahale yazılı olmayan bir dilin yazılı hale dönüştürülmesini, alfabe ve imlâsının standart hale getirilmesini ve yeni sözcüklerin üretimini içerir. Sınırlandırıcı müdahaleler ise, coğrafi ve toplumsal farklılaşma karşısında standartlaştırmayı ya da dilin yabancı etkilerden temizlenmesi amacıyla özleştirmeyi ifade eder.

Dışsal planlama (statü planlaması), aynı siyasal sınırlar içerisinde bulunan ve birbiriyle ilişki halindeki dillerin yasal statüsünü düzenlemeye yönelik bir müdahaleyi anlatır. Pratikte bu müdahale, kamusal yaşamın çeşitli alanlarından yalnızca bir dilin ya da çok sayıda dilin kullanılması kararının uygulanmasıdır. Örneğin resmi işlemlerin hangi dilde yapılacağı, eğitimin hangi dilde gerçekleştirileceği vs. dışsal planlama uygulamalarıdır. Özellikle sınırları içerisinde dilsel azınlıkları, göçmenleri barındıran devletlerde dışsal planlama bir zorunluluk haline gelir. Dışsal dil planlaması beraberinde uygulayıcısının tarzına göre iki farklı durum ortaya çıkarır: resmî tek dillilik (asimilasyonist strateji) ve çok dillilik. Resmî tek dillilik, azınlık dillerinin tederici bir şekilde kamu yaşamından kalkacağı varsayımından hareketle, bir devletin genellikle çoğunluğun konuştuğu dili resmî dil olarak belirlemesi biçiminde tezahür eder. Bu yöntem, resmî dilin dilsel azınlıklar tarafından benimsenmesi amacıyla yasaklayıcı da olabilir, özendirici de. Mesela; resmî dilin dilsel azınlıklar için zenginlik, güç ve prestij elde etmenin etkili bir aracı olarak işlev görmesi, özendirici bir etki yaratır. Resmî çok dillilik ise bir devletin siyasal sınırları içerisindeki birden fazla dile resmî statü tanımını, bu dilleri eğitim, iş dünyasında, devletin kimi fonksiyonlarında yasal

olarak kullanılmasını ifade eder.¹⁴ Farklı uygulamaları olan çok dillilik prensibi, yüksek maliyetine rağmen ulusal bütünleşmenin daha etkili bir çözümüdür. Zîra eğitim, kültür ve ekonomik alanlardaki güvenceler ayrılıkçı eğilimlerin sönmesini sağlar.

Bu bilgiler ışığında Güneş Dil Teorisi'ne kadar, Cumhuriyet'in dil konusunda yaptığı içsel planlamayı, şu şekilde kategorize etmek mümkündür:

Yaratıcı Müdahale

Sınırlandırıcı Müdahale

Alfabe Değiştirme

Arapça-Farsça Sözcüklerin Tasfiyesi

Sözcük Derleme

Sözcük Türetme

Yaptığı devrimlerle ulus eksenli bir devlet niteliği belirleyen Cumhuriyet'in önder kadrosu, farklı etnik yapılardan teşkil nüfustan bir ulus yaratmaya çalışır. Farklılıkların ardılandığı bu sistemde, öncelenen unsur ise Türk ulusal kimliğidir. Anayasal anlamda “vatandaşlık bağı” irtibatı dışında, devletin meşruiyetini sağlayacak ulusal kültürün oluşumu için de çeşitli adımlar atılır. Başvurulan araçlardan birisi de dildir. Amaç üç dilden mürekkep Osmanlıcaya karşı çağdaş bir ulus dili yaratmaktır.¹⁵ Bu konuda diğer devrimlerle ters düşmeyecek, bilakis onlara katkı yapacak adımlar atılır. Yeni devletin Batılı perspektifi bağlamında eskiyi (Osmanlıcanın sembolize ettiği Doğu ya da İslam medeniyeti) hatırlatacak dil bakiyelerinin temizlenmesine girişilir. Bunun ilk adımı Arap alfabesinin yerine Latin harflerinin kabulüdür. Türkçenin ses çeşitliliğini karşılamaması, nisbi zorluğu dolayısıyla okuma-yazma oranının düşük olmasındaki haklı ve gerçekçi sebeplerin dışında esas olanın, eskiyle köprüleri atmış yeni ve milli bir ulusun dilini oluşturmak olduğu açıktır. Bu anlamda tedrici olarak ilerleyen sürecin diğer bir aşaması da, dil konusunda devlete yol gösterecek bilim ve danışma kurumlarının oluşturulmasıdır. Dil Encümeni, Dil Heyeti, Türk Dili Tetkik Heyeti; sırasıyla dil uygulamaları konusunda belirleyici olmuşlardır. III. Türk Dil Kurultayında (24 Ağustos 1936) ortaya atılan ve zamanla benimsenen Güneş Dil Teorisi'ne kadarki dil uygulamalarına, dilin özleştirilmesine yönelik katı bir tasfiyeci anlayış hâkim olmuştur. Bu sınırlandırıcı müdahaleye karşın dilden çıkarılmak istenen Arapça-Farsça unsurların yerine halk ağzından sözcük derleme çalışması, yine Türkçe köklerden yeni kelimeler türetme şeklinde yaratıcı müdahaleler de söz konusudur. Sözelimi “er, subay, kurmay, genel, özel, evrensel, kutsal, ısı, ergen-

14 Türkiye'de Ulusçuluk ve Dil Politikaları, s.37-44.

15 Türkiye'de Ulusçuluk ve Dil Politikaları, s.295.

lik, kıvanç” gibi kelimelerin bizzat Atatürk tarafından türetildiği söylenir.¹⁶ Halk ağzından söz derleme çalışmaları da yine Atatürk’ün imzasını taşıyan 21 Kasım 1932 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla başlamıştır. Devlet vazifesine dönüşen söz derleme faaliyetleri, illerde valilerin, ilçelerde kaymakamların başkanlığında Söz Derleme Heyetlerince yürütülür. Belediye başkanları, askeri birliklerin komutanları, eğitim ve sağlık personeli, bütün okullardaki müdür ve öğretmenler bu heyetlerin doğal üyeleridirler. Ayrıca Halk Fırkasının taşra birimleri ve Halkevleri çalışmalara aktif olarak katılmışlardır. Böylece resmi ve yarı-resmi çok sayıda kamu kurumunun on altı aylık çalışması sonucunda Türk Dili Tetkik Cemiyetinin merkezine toplam 129.792 fiş ulaştırılmıştı. Tarama çalışmalarına önce derleme fişlerinden başlanmış, ardından yerli ve yabancı Türkologların ve klasik Türkçe eserlerin gözden geçirilmesi suretiyle yaklaşık 125.000 tarama fişi elde edilmiştir. Bu çalışmanın sonuçları 1934 yılında Osmanlıca’dan Türkçeye Söz Karşılıkları; Tarama Dergisi adıyla yayınlanmıştır.¹⁷ İçsel dil planlamasının bu katı tutumu 1936’da III.Türk Dili Kurultayında ortaya atılan Güneş Dil Teorisi’yle¹⁸ hızını kaybeder ve esasında uç bir teori olmasına rağmen, dil planlamasında orta yolun bulunmasına katkı yapar. Bu dönemde en eski dilin Türkçe olduğu kabulüne istinaden dildeki yabancı unsurların tasfiyesine gerek duyulmaksızın, sadece etimolojik tahlillerine girilerek onların Türkçe oldukları kanıtlanmaya çalışılır.

Cumhuriyetin dışsal dil planlamasının detayları ise daha çok yasa ve kanun hükümlerinde belirginleşir. 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun 2. maddesinde resmi dilin Türkçe olduğu, 12. maddesinde de Türkçe okuyup yazma bilmeyenlerin milletvekili seçilemeyecekleri ifade edilir.¹⁹ Türk hukukunda, Anayasa dışında muhtelif yasal düzenlemelerde de Türkçe kullanılmasına ilişkin hükümler yer almaktadır. “Yasal düzenlemelerin önemli bir kısmı eğitim alanına ilişkindir. Bununla beraber eğitim alanı dışında kalan çeşitli alanlarda ilgili mevzuatta da Türkçe kullanımı ile ilgili hükümler bulunmaktadır. Anayasada yer alan ‘kanunla

16 Türkiye’de Ulusçuluk ve Dil Politikaları, s.246.

17 Türkiye’de Ulusçuluk ve Dil Politikaları, 243-244.

18 Sesini düzen altına alan (...) insan, ilk defa güneşe karşı duyduğu sevgi, hayret, korku ve ilgisini ifade etmeye çalışmıştı. İlkel topluluklarda “güneş kültü” nün rolü de ilk anlamlı sözcüğün güneşe yönelmiş olmasını desteklemekteydi. Öte yandan fizyolojik araştırmaların gösterdiği gibi insanın doğal olarak çıkarabileceği ilk ses“a” sesi olmalıydı. Bu “a” sesinin sürekli tekrarlanması, sonunda yarım ünsüz ile birleşip “ağ” biçiminde (a, aa, aaa..=ağ) ilk sözcüğü ortaya çıkarmıştı. Böylece ilk insanın telaffuz ettiği anlamlı ilk sözcük, güneşin somut varlığını ifade için kullandığı “ağ” ile yine güneşe atfedilen birtakım nitelikler (güç, kudret, ışık, aydınlık, renk, bereket vb.) olmuştu. İşte bu noktada “ağ” sözcüğünün eski Türk lehçelerinde “yaratmak”, “renk değiştirmek”, “ışık”, “gök”, “zeka”, “ateş” anlamlarıyla kullanılması, ilk ilkel dilin Türkler tarafından yaratıldığının kanıtı sayılmaktaydı. Teorinin “Güneş-Dil Teorisi” olarak adlandırılmasının nedeni de buydu (Türkiye’de Ulusçuluk ve Dil Politikaları, s.249).

19 Türkiye’de Ulusçuluk ve Dil Politikaları, s.275-276.

yasaklanmış dil' ifadesi 2001 yılında yapılan değişiklikle 26. maddeden çıkartılmıştır. Bununla beraber Siyasi Partiler Kanununun 43. maddesinin III. fıkrasında, siyasi partilerin tüzük ve programlarının kanunla yasaklanmış dillere çevrilmesinin mümkün olmadığı belirtilmiştir. Hangi dillerin yasak olduğuna ilişkin bir kanun hükmü bulunmamaktadır.”²⁰ Bu madde birey ile devlet arasında cereyan edecek tüm eylem ve işlemlerin Türkçe olarak gerçekleştirileceği anlamına gelir ve açık bir şekilde dışsal planlamanın resmi tek dillilik prensibine vurgu yapar.

Bu yazının da konusunu teşkil eden soyadı meselesinin çıkış noktası olan Soyadı Kanunu'ndaki bazı hükümler, resmi tek dillilik (dışsal planlama) için alt yapı oluşturur. Yakın zamandaki bazı uygulamalar ise, (Türkçe okunuşu esas alınan Türkçe olmayan adların nüfus tescili, TRT 6 örneği, yerel dil ve edebiyatlarına yönelik üniversitelerdeki çalışmalar vs.)²¹ resmi çokdilliliğe doğru bir gidiş izlenimi vermektedir

2.2. Bir dil planlaması olarak Soyadı Kanunu

Cumhuriyet döneminde devrim/inkılap düzeyindeki birçok uygulamanın ilk sinyallerini Osmanlı döneminde görmek mümkündür. Nüfus konusu da böyledir. “İlk defa 1298 (1882) tarihli Nüfus Nizamnamesi gereğince yapılan nüfus yazımında kişilerin adlarının yanında, sanatı, şöhreti, baba adı ve ana adının yazılması Nizamnamenin 2'inci maddesinde hükme bağlanmıştır. Burada şöhret sözcüğünün aile adı anlamında kullanılması ile yazılı belgelerde ilk defa bir anlamda 'soyadı' yer almıştır. Ülkemizde Cumhuriyetin kuruluşunu izleyen yıllarda yapılan hukuk devriminin en temel yasası olan ve kişiler arasındaki özel yaşam ilişkilerini düzenleyen Medeni Kanunda soyadının kazanılmasına ve korunmasına ilişkin kurallara yer verilmiş olmasına rağmen Medeni Kanunda soyadı taşımayı zorunlu kılan herhangi bir kural bulunmamaktaydı.”²² Medeni Kanunun yanı sıra, harf devrimi de soyadı konusunda yapılacak düzenlemeye bir hazırlık evresi teşkil eder. Nitekim “1928 harf devriminden sonra çok sayıda kişi Türkçe ad almak için ad değiştirme talebinde bulunmuştur. Harf devriminin akışına uygun olarak adların Türkçe adlarıyla değiştirilmesinin haklı sebep teşkil ettiği doktrinde ifade edilmiştir.”²³ Soyadı konusundaki bu ilk uygulamalar, 1934 yılında kabul edilen Soyadı Kanunu ile kesin hükme bağlanmıştır. Yasa ile “...herkese

20 Nuray Ekşi, Vatandaşlık Hukukumuzda Türkçe Olmayan Ad ve Soyadı Meselesi, Beta Basım Yayım, İstanbul, 2008, s.45.

21 Hatta Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün Bitlis'in Güroymak ilçesinden bahsederken bölgenin eski adını (Norşin) tercih etmesini de, bu bağlamda bir adım olarak değerlendirmek mümkündür.

22 Türk Hukukunda Ad, s.8-9.

23 Vatandaşlık Hukukumuzda Türkçe Olmayan Ad ve Soyadı Meselesi, s.34.

öz adından başka bir soyadı kullanma zorunluluğu getirilmiş, bu döneme kadar herhangi bir soyadı bulunmayanların ne şekilde soyadı kazanacağı da bu kanunda düzenlenmiştir. Bu kanunun 4.maddesi soyadı seçme vazifesi ve hakkını evlilik birliğinin reisi olan kocaya vermiştir. (...) Soyadı Kanununun kabulü ile soyadı seçme hakkı, kanununun 7.maddesine göre iki yıl ile sınırlı tutulmuştur. Bu nedenle artık soyadının seçme yolu ile kazanılmasının uygulama imkânı kalmamıştır.”²⁴. Soyadı yasasının cumhuriyet devrimleri arasındaki önemini; din, mezhep, sınıf ve altkimlik gibi ayrımları gizleyerek tek bir ulusal kimliğin içselleştirilmesi şeklinde vurgulamak mümkündür. Bu yönüyle Kemalizm’in laiklik, halkçılık, ulusçuluk ilkeleriyle olduğu gibi²⁵ dil devrimiyle de yakından ilgilidir. “Atatürk, I. Türk Dili Kurultayından sonra Meclis kürsüsünden yaptığı konuşmada, Türk dilinin kendi benliğine, aslındaki güzellik ve zenginliğe kavuşması için, bütün devlet teşkilatımızın dikkatli, alakalı olmasını isteriz diyordu.”²⁶ Bu doğrultuda atılan adımlardan birisi de Soyadı Kanunu’dur. Toplumsal ve idari fonksiyonları dışında kanuna eklenen “Aile reisleri tarafından alınacak soyadlarının, her şeyden önce ‘yabancı ırk ve millet isimlerinden olmaması gerekir.” sınırlaması; Bakanlar Kurulunun 24 Aralık 1934 tarihinde çıkardığı Soyadı Tüzüğü’nde “Yeni takılan soyadları Türk dilinden alınır” hükmüyle daha da belirgin hale getirilir. Bu eklemeler de gösteriyor ki Soyadı Kanunu 1936’da hız kesecek dilde özleştirme politikasıyla yakından ilgilidir. Bu doğrultuda dilin özleştirilmesi, Arapça-Farsça unsurlardan arındırılması için girişilen sözcük derleme çalışmalarının bir benzeri de ad konusunda yapılar.

“ 2525 Sayılı Soyadı Kanunu, 21 Haziran 1934’te kabul edilir. Bu arada sayıları fazla olmayan soyadı ile ilgili kitapların yanında doğrudan adlarla ilgili pek çok kitap yayımlanır.”²⁷ Bir yıl içerisinde sayısı onu bulan kitaplardan tespit edilenleri şunlardır:

- Abdi-İbrahim Şevki, Öz Türkçe Adları
- M. Cavit-O. Saffet, Türk Adları
- M. Zeki Vural, Öz Türkçe Kadın ve Erkek Adları
- Akın Karaoğuz, Öz Türk Adları Kılavuzu I
- K. Ş. Orbay, Öz Türkçe Adlar ve Sözler
- Erhan Sanater, Soyadı Kanunu ve Öz Türkçe Adlar
- Niyazi Ramazan Yüregiroğlu, Atalarımızın Adları
- Murat Uraz, Türk Adları

24 Türk Hukukunda Ad, s.39-40.

25 Türkiye’de Ulusçuluk ve Dil Politikaları, s.256.

26 Türkiye’de Ulusçuluk ve Dil Politikaları, s.255.

27 Türk Ad Bilimi I, s.50-52.

Öz Türk Adları

Bütün kitapların Soyadı Kanunu'ndan sonraki bir yıl içerisinde yayınlanması, bunların pratik referanslarının dışında, bu konuda bir devlet teşvik ya da müdahalesini muhtemel kılmaktadır. Hemen hemen bütün kitaplarda “öz” kelimesinin kullanılması, dildeki “özleştirme” politikasına gönderme yapar. Soyadı işlerinin yürütülmesi için organize bir çabanın ürünü olan bu ilk ad kılavuzlarından sonraki yirmi yıl boyunca yayınlanan tek kitap Emin Refik Kırış'ın 1939'da yayınladığı Türk Adları kitabıdır. Bir sonraki kitap Osman Özdemir'in 1959 yılında Konya'da yayınladığı Türk Kadın ve Erkek İsimleri adlı kitaptır. 1959'dan sonra bu konuda çeşitli yayınlar olmakla birlikte, 1990'dan sonra bu tür kitapların niteliklerinde belirgin bir farklılık ortaya çıkar. O da söz konusu kitapların çoğunluğunun İslami geleneğe uygun ad verilmesiyle ilgili bilgilerin ağırlıklı olarak verildiği kitaplar olmasıdır.²⁸

Görüldüğü üzere Soyadı Kanunu, ilgili yasa hükümlerinden, ad-soyadı kılavuzlarına kadar birçok yönden dil planlamasıyla yakından ilişkilidir. Soyadı Kanununun dil konusundaki işlevini gösteren diğer bir husus da yasayla halka verilen 2 yıllık sürenin dolamsından sonra devletin aldığı idari tedbir kararıyla ortaya çıkar. Söz konusu idari uygulama, bu yazının konusunu oluşturan Bingöl'deki öz Türkçe soyadlarının da varlık sebebi olduğu için, ayrı bir başlık altında değerlendirilecektir.

2.2.1. İdari tedbir olarak soyadı meselesi ve Bingöl örneği

Soyadının doğum, evlenme, evlat edinilme, seçme ve idari karar ile kazanılması gibi farklı alınma şekilleri vardır. Bunlardan idari kararlar soyadı verilmesi, Soyadı Kanunu'na göre süresi içerisinde seçme hakkını kullanmayanlara uygulanmıştır. “1934 yılında kabul edilen Soyadı Kanunu ile herkese soyadı seçmek hususunda iki yıl süre ile bir imkân tanınırken bu sürenin sonunda Soyadı Nizamnamesi'nin 29. maddesinde (25.03.2009-2009/14848 S.Tüz./9.madde ile mülga), bir soyadı seçmemiş olanlara vali veya kaymakam veya bunların memur edeceği kişiler tarafından soyadı seçilip o kişilerin Nüfus Kütüklerine yazdırılması hükmüne yer verilmiş, bu suretle söz konusu süre içerisinde soyadı seçmeyen kişilerin soyadlarını idari bir karar ile alacağı kabul edilmiştir.”²⁹ Bingöl'deki soyadları da büyük oranda bu yöntemle belirlenmiştir. Görüşülen bazı yetkililer, muhtemel bilgi ve belgeler konusunda arşiv taramalarına müsaade etmemekle birlikte, bu düşüncüyü tasdik edici sözlü bilgiler vermişlerdir. Yapılan birçok

28 Türk Ad Bilimi I, s.54-55.

29 Türk Hukukunda Ad, s.40.

görüşmede detaylarını bilmemekle birlikte, halk arasındaki genel kanaatin de bu şekilde olduğu görülmüş, soyadlarının yaşadıkları bölgeye gelen memurlar tarafından belirlendiği söylenmiştir. Nitekim 2007 yılında yayınlanan bir telefon rehberi³⁰ baz alınarak bu bağlama girebilecek soyadlarına bakıldığında, bazı soyadlarının dikkat çekici bir alfabetik seyir izlediği görülür. Aynı bölgede yaşayan insanların soyadları genelde aynı harfle başlayıp, bazen tek harf ile ayırt edilebilecek özellikler göstermektedir.

Yakın akrabalık derecelerine rağmen, her aileye farklı bir soyadı verilmesi de dikkat çekici bir durumdur. Bu, ulus yapılanmasıyla pek uyuşmayan, bölgedeki güçlü aşiret bağlarının zayıflatılmasına yönelik bir uygulama gibi durmaktadır.

O dönemde devletin dil ile ilgili uygulamalarından hareketle söz konusu memurların soyadı tayininde “öz Türkçeci” bir yaklaşımla hazırlanmış, tıpkı dil çalışmalarındaki gibi içinde halk ağzından derlenmiş Türkçe sözcüklerle birlikte Türkçe köklerden türetilmiş/ uydurulmuş kelimelerin de olduğu isim kataloglarına başvurdukları söylenebilir. 1 Nisan 2010 tarihinde Cihan Haber Ajansı kaynak gösterilerek www.bingolonline.com sitesinde çıkan bir haber,³¹ Bingöl’le alakalı olmamakla birlikte, bir idari tedbir olarak ulaşım, iletişim ve okuma-yazma oranının diğer bölgelere nazaran daha düşük olduğu Doğu bölgelerde³² daha fazla olmak üzere, muhtemelen bütün ülke sathında uygulanmış bu yöntem dikkat çeker. Haber şöyledir:

“Uydurma soyadları köylüleri zora soktu

Köylüler, Soyadı Kanunu çıktığı zaman bölgeye gelen nüfus memurlarının ellerindeki deftere bakarak sırayla soyadı verdiğini iddia etti. Vatandaşların en büyük sıkıntısı ise soyadlarının çoğunun anlamsız olması.

Batman merkeze bağlı Demiryolu (Tilmerç) köyünde yaşayan bütün ailelerin soyadı ‘T’ harfi ile başlıyor.

30 Bingöl 2007 Alfabetik Telefon Rehberi, Türk Telekom.

31 Yayın tarihinin 1 Nisan olması, haberin mizahi içeriğinden yararlanmak istendiği izlenimini vermektedir. Yine Batman’la alakalı bir haberin Bingöl’le hangi yönden ilişkilendirildiği vurgulanmamakla birlikte, bunun soyadlarıyla alakalı benzer bir durumun Bingöl’de de olduğuna/yaşandığına yönelik örtük bir ima olması muhtemeldir. Bunun dışında arama motorlarına çeşitli anahtar kelimeler girildiğinde, elektronik ortamda konuyla ilgili çıkan sonuçlardan biri de www.bingolhaber.com adlı sitede 5 Ekim 2010 tarihinde yayınlanan “Soyadı Kanunu Değişikliği Meclis’te” başlıklı birkaç satırlık haberdur. Bunun dışında kayda değer bir bilgiye rastlanmamıştır.

32 Sözelimi, DİE verilerine göre 1935’te merkez ve yedi ilçesiyle nüfusu 62.924 olan Bingöl’de, 1940 yılına gelindiğinde okuma yazma oranı erkeklerde %6.4, kadınlarda ise %1’dir (Akif Arda, Bütün Yönleriyle Çewlık Bingöl, Doz Yayıncılık, İstanbul, 2006). Okuma-yazma oranının yanı sıra, yayla hayvancılığı dolayısıyla yaygın olan göçebe kültür de merkezden gelen haber ve gelişmelerden bölge insanının zamanında haberdar olmasını engellemiştir.

Köydeki soy isimlerden bazıları şöyle: ‘Tago, Tegrek, Tekik, Tekşut, Teleke, Tengiz, Terece, Tergek, Tezdiğ, Tınığ, Tidim, Tıgrik, Tikit, Tikiz, Tilim, Tındaş, Tingez, Tingoz, Tinig, Tiren, Tirman, Tişik.’

Demiryolu köyünün bölgede kullanılan Kürtçe ismi ‘Tilmerç’. Nüfus memurları bundan esinlenerek soyadlarını ‘T’ harfinden vermiş. 320 öğrencisi bulunan Demiryolu Köyü İlköğretim Okulu’ndaki öğrencilerin yüzde 70’inin soyadı ‘T’ ile başlıyor. Farklı olanlar ise ya sonradan köye gelmiş ya da dava açarak soyadını değiştirmiş. Köy Muhtarı Ekrem Beydüz, soyadlarının rast gele yazıldığını belirterek ‘Soyadı Kanunu sırasında köyümüze gelen nüfus memurları, köyümüzün Kürtçe isminin Tilmerç olması nedeniyle herkese ‘T’ ile başlayan soyadı verdi. Verilen birçok soyadının da anlamı yok.’ dedi.”

Referans alınan telefon rehberindeki soyadlarının izlediği alfabetik seyir göz önünde bulundurulduğunda, yukarıdakine benzer bir uygulamanın Bingöl’de de olduğu sonucunu çıkarmak mümkündür. Bunun en bariz delili bazen tek harf farklılığına kadar inen, fonetik benzerliklerdir. Yapılan incelemede hemen her harfte, birbirlerinin türevleri sayılabilecek adlara tesadüf edilmiştir. Bazıları aşağıda listelenmiştir:

A	Barcedoğmuş	Burtakuçin
Arik	Barçedoğmuş	Burtankoçi
Aris	Barçturmuş	Burtankoçin
Ariş	...	Burtkoçin
Aruk	Basatuğrul	...
Ayık	Basayoğul	Cucuboğa
Ayık	Basılğan	Cücuboğa
...	Basılğanay	...
Atkovayçin	Basugay	Elaldı
Atkovayçin	Basuğuy	Elaltıntaş
...	Başuğuy	Elaltunbay
Ayceman	...	Elaltunkara
Ayçeman	Burtaçkıray	Elaltuntaş
	Burtakoçin	Elaltunteri
B	Burtakuci	Elaltunterin
Barcadurmuş	Burtakucin	Elbahadır
Barçadurmuş	Burtakuçi	Elgörmüş

Elhakan	...	Tongilli
...	Tokay	Tonkaba
Maybarskan	Tokiz	..
Maybasan	Tokuş	Ulcay
Maybasilcan	Toluay	Ulgay
Maybasilgan	Tomaka	

Yapılan incelemede, yukarıdakilere benzer türetmelerin en fazla “b” harfinde yapıldığı görülmüştür. Bu türden soyadı çeşidi fazla olmakla birlikte, söz konusu adlar, “aydın, bayram, bulut, çelik, demir, kılıç, yıldız” gibi anlam yönünden daha açık soyadları kadar yaygın değildir.³³ Bu adların tek harf farklılığıyla değişmesi, türetmenin açık kanıtı olmakla birlikte, söz konusu adların tayinin tek elden gerçekleştiğinin de ispatıdır. Birbirinin varyantı olan ad sayısının fazlalığı, işi ada karar verenin anlık tesadüfî bir kararı olmaktan çıkararak, referans alınmış belli bir isim kataloguna işaret eder. Bu muhtemelen, yasal süre içerisinde soyadı almamış ailelere, idari tedbir olarak soyadı verilmesi için hazırlanmış öz Türkçe adlar ve bunlardan türetilmiş/uydurulmuş kelimelerin olduğu bir ad/soyadı katalogudur. Nüfus memurları, gittikleri her yerde bu isim kataloglarından belli bir mantık ve sistematik doğrultusunda faydalanmışlardır. Sözelimi bir bölgeye “b” harfiyle başlayan soyadları verilirken, başka bir bölgeye “c” harfiyle başlayan soyadları, alfabetik sıraya göre verilmiştir.

Dil devriminden bahsedilirken halk ağzı ya da eski Türkçe metinler referans alınarak sözcük derlendiği ve bu öz Türkçe köklerden kelime türetimi yapıldığı söylenmişti. İsim kataloglarında da, incelenen rehberde yansıdığı kadarıyla, aynı yöntemin takip edildiği görülmüştür. Derlenmiş öz Türkçe bir ad referans alınarak, kelimenin birçok varyantı türetilmiş, bu ise doğal olarak, ortaya ciddi bir anlam sorunu çıkarmıştır. Bu nedenle bir kök referans alınarak türetilmiş kelimeler, ya da iki farklı kökün gelişigüzel birleştirilmesine çoğu zaman anlam atfetmek oldukça güçtür. Bu zorluklara rağmen, telefon rehberindeki bazı soyadlarının Türkçe köken bilgisi için bir inceleme yapılarak, söz konusu adların çeşitli etimolojik sözlüklerdeki karşılıklarına bakılmıştır. İncelen soyadları ve kaynaklarda geçen anlamları şu şekildedir:

33 Örneğin “aydın” rehberde yaklaşık yüz ailenin soyadı durumundayken, “basuğuy” sadece birkaç ailenin adı durumundadır. Bunda söz konusu adların kişiler tarafından (daha muteber görüldükleri için) seçilmiş olma ihtimalinin yanı sıra, sonradan yapılmış olan soyadı değişikliklerinin de etkili olduğu söylenebilir.

ANŞİN

Ansın- “Halk ağzında ‘İşleri oluruna bırakmak; söz söylemek isterken söylememek, tutulup kalmak’ şeklindedir.” (Tuncer Gülensoy “Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü”)

BAĞATARHAN

Bağa:

-Kağlumbağa

-Kaplumbağanın kabuğu (Tarama Sözlüğü)

-Kaplumbağa. Türkiye Türkçesinde úaplu baúa > kaplumbağa (Tuncer Gülensoy “Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü”)

Tarhan ~ Tarkan:

-Kişi adı ; İslamlıktan önce verilmiş olan bir addır, ‘bey’ demektir. (DLT) (Tuncer Gülensoy “Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü”)

BERDİBEK

Berdi:

-Bataklıklarda yetişen bir tür saz, hasır otu, kova (Hasan Eren “Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü”)

Bek:

-Sert, katı

-Sağlam (TDK Türkçe Sözlük)

-Avcının saklanıp av hayvanı beklediği yer, pusu (Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü)

BÜLÜKTEMÜR

Bülük:

-Tavuk

-Bölük

-Çocukların erkeklik oğanı (Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü)

-“bülük(bilik) ‘piliç’ Eren’e göre, kümes hayvanlarını çağırmak için kullanılan bili bili (>bülü bülü) gibi birtakım çağırma kelimelerden –k küçültme ekiyle kurulmuştur. Ağızlarda ‘piliç’ olarak geçen biliç > bülüç (>bülüş) de –ç küçültme ekiyle kurulmuş bir türevidir. (Hasan Eren “Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü”)

Temür:

-Demir (Kişi Adları Sözlüğü)

CAV ~ CAF

Cav:

-Büyük çuval

-Savaş, düşman

-Balık ağı örmeye yarayan mekik

-Yağ

-Hayvanların erkeklik organı (Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü)

-Yüksek ses

-Haber

-Şöhret, nam (Tarama Sözlüğü)

Caf:

-Halk ağzında “sert mizaçlı”

-Çok süslü kadın (Sevan Nişanyan “Sözlerin Soyağacı”)

CUCUBOĞA

Cucu:

-Tandırda pişirilen pide

-Bir çeşit Ağustos böceği

-Çocuk dilinde “kuş”

-Tavuk vb. çağırmakta kullanılan ünlem

-Halk ağzında “semerci” (Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü)

Boğa:

-Damızlık erkek sığır (Türkçe Sözlük)

-Damızlık erkek sığır

-Bal yapan dişi arı(Kişi Adları Sözlüğü)

ÇAMUKA ~ CAMUKA

Camuka: Küçük hamsi (Türkiye Türkçesi Ağızlar Sözlüğü)

Çamuka:

-Rum. Gümüş balığına benzer bir balık (Güncel Türkçe Sözlük)

-Lat. Atherina hapsedus (Asalakbilim Terimleri Sözlüğü 1970, Biyoloji Terimleri Sözlüğü 1998, Su Ürünleri Terimleri Sözlüğü, Zooloji Terimleri Sözlüğü1963)

ÇAVLI

- Henüz ava alıştırlmamış doğan yavrusu (Güncel Türkçe Sözlük)
- Şahin kuşu (Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü)
- Şöhretli, meşhur (Tarama Sözlüğü 1965)
- Ünlü, şanlı; henüz ava alıştırlmamış doğan yavrusu (Kişi Adları Sözlüğü)

ÇİBİK

- Civciv
- Alkış (Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü)
- “(çepik)(yerel) ‘alkış, el çırpma’ Ağızlarda çipik, cibik, şepik, şipik, olarak da geçer. Dankoff’a göre Ermeniceden alınmıştır. Yalnız Anadolu ağızlarında kullanıldığı göze çarpıyor.” (Hasan Eren “Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü)

ÇUR

- Kumarda kaybedene verilen son hak ve bir miktar para
- Bir çeşit oyun
- Sarışın, açık renkli
- Kapıp kaçma (Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü)
- Su (Sevan Nişanyan “Sözlerin Soyağacı”)

DİRİK

- Az pişmiş, diri
- İshal
- Sincap, böğürtlen (Türkiye Türkçesi Ağızları Sözlüğü)
- Diri, canlı, yaşayan, sağlıklı (Kişi Adları Sözlüğü)

GAFGAR

- (gafgarıt) (Kıbrıs) ‘enginar’ (Hasan Eren “Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü)

KERA

- (Kerağ) Halk ağzında ‘kenar, kıyı’ (Tuncer Gülensoy “Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü”)

TOKİZ

-Dokuz

-Kalın ve sık dokunmuş kumaş (Kişi Adları Sözlüğü)

-tokı(u)- dokumak (Tuncer Gülensoy “Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü”)

YALMAN

-Eğik, eğinik, mail

-Sarp, dik

-Kesici ve batıcı araçların kesen ve batan bölümü (Tuncer Gülensoy “Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü”)

SONUÇ

Ad/isim, asgari bir ötekinin, bir şeyi dini, kültürel, bilimsel, sosyal vs. gibi sayısız pratik ve pragmatik referanslarla tanımlama, tanınır kılma çabasının bir ürünüdür; bir bilimcede söylendiği gibi isim, esasında “Her şeye lazım.” olan şeydir. Bu yönüyle dilin temelinde yer alır. Fiillerin de isimlerin hareketlerini adlandırdığını, diğer bir deyişle hareketlerin adları olduğunu düşünürsek, dili isimlerden ibaret bir yapı olarak tanımlamak da yanlış olmayacaktır.

Dünyayı dil vasıtasıyla anlamlandıran insanın kendisi olduğu için, kendi adı konusunda bazı istisnalar dışında, ad genel anlamda alınmaz, verilir. Bu bağlamda birçok kültürde kutsiyet atfedilen kişi adı konusunda, otantik yaklaşımlar söz konusudur.

Ad, ulusal oluşumların paralelinde önem kazanmış bir konudur. Adın, milli kimlik ya da milli bilinç bağlamında ulusun dilinden olması/ alınması için direkt ya da dolaylı devlet müdahalelerinden söz edilebilir. Devlet bu konuyu dil planlaması kapsamında işler. Bu durum, adın bir kişilik hakkı olarak görüldüğü çağımızda ciddi bir eleştiri konusudur.

Ad, milli tarih ve dil çalışmaları için aynı zamanda anıtsal bir hüviyet taşır. Dünyanın herhangi bir yerinde, herhangi bir ulus dilindeki adlar, o ulusun tarih ve dil süreçlerine de ışık tutar. Adın yeryüzündeki varlığı, ilk insanın ve dilin yeryüzündeki varlığıyla paraleldir. Bu bağlamda dilin doğuşuyla alakalı teorilerde başvurulması gereken önemli bir kıstastır.

Soyadı konusu, ulusal devletin toplumu organize etme iddiasının, bir yönüyle de karmaşıklaşan toplumsal ilişkilerin düzenlenme gereğinin bir sonucu olarak, nüfus tescili meselesini ortaya çıkarır. Bu bağlamda Türkiye Cumhuriyeti

tarihine bakıldığında, söz konusu düzenlemenin 1934 yılında kabul edilen Soyadı Kanunu ile yapıldığı görülmüştür. İlgili yasayla halka “Türk dilinden alınması” koşuluyla nisbi bir soyadı seçme hakkı tanınmış, iki yıl içerisinde bu hakkı kullan(a)mayanlara ise “idari tedbir” olarak kendisi soyadı vermiştir. Bu soyadı tayini, valilikler ve kaymakamlıkların güdümünde ve öz Türkçe isim katalogları referans alınarak gerçekleştirilmiştir. Çoğunun “b” harfiyle başlaması gibi büyük fonetik benzerlikler gösteren, bu yönüyle birbirinin türevi gibi gözüken, günlük ve yazı dilinde kullanılmadıkları için de telafuz ve anlam sorunu olan Bingöl'deki soyadları da büyük oranda bu yöntemle belirlenmiştir.

KAYNAKÇA

- Akif Arda, Bütün Yönleriyle Çewfik Bingöl, Doz Yayıncılık, İstanbul, 2006.
- Bilal Cengiz, Türk Hukukunda Ad ve Adın Değiştirilmesi, Adalet Yayınevi, Ankara, 2011.
- Bingöl 2007 Alfabetik Telefon Rehberi, Türk Telekom.
- Eren, Hasan, Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü, Kişisel Yayınlar, İstanbul, 1999
- Eyuboğlu, İsmet Zeki, Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü, Sosyal Yayınları, İstanbul, 2004.
- Gülensoy, Tuncer, Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2007.
- Nişanyan, Sevan, Sözlerin Soyağacı, Everest Yayınları, İstanbul, 2010.
- Hidayet Aydar-İsmail Ulutaş, “Dilin Kökeni: Kur’an-ı Kerim ve Diğer Kutsal Kitaplara Göre Dil Olgusu” -<http://turkcede.org/dil-uzerine-yazilar/578>.
- Hüseyin Sadoğlu, Türkiye’de Ulusçuluk ve Dil Politikaları, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, 2010.
- Muharrem Ergin, Türk Dil Bilgisi, Bayrak Yay., İstanbul, 2000.
- Nuray Ekşi, Vatandaşlık Hukukumuzda Türkçe Olmayan Ad ve Soyadı Meselesi, Beta Basım Yayım, İstanbul, 2008.
- Saim Sakaoğlu, Türk Ad Bilimi I, Giriş, TDK Yay., Ankara, 2001.
- Sami, Şemseddin, Kamus-ı Türkî, Türk Dil Kurumu Yayınları (Haz.Paşa Yavuzarslan), Ankara,2010.
- Türkçe sözlük(11.Baskı), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.
- www.bingolhaber.com
- www.bingolonline.com

İSLAM DİNİ TEMELİNDE DİLBİLİM AÇISINDAN ARAPÇANIN, KELİME VARLIĞI ALANINDA ZAZACA'YA ETKİSİ

Arş. Gör. Ramazan KORKUT

Bingöl Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatı, Arap Dili ve
Edebiyatı Bölümü, r_r_kor@hotmail.com

● Özet:

Sosyo-kültürel ve dini temasların zorunlu bir sonucu olan diller arasındaki etkileşim, genellikle kelime varlığı alanında tezahür eder. Bir dilin, tamamen diğer bir dilin kelime varlığının etkisinde kalması, fakirleşerek tükenmesi dil asimilasyonu olarak ifade edilebilir. Diller arası kelime transferini engellemek imkansızdır. Ancak kelime transferine yön vermek mümkündür. Dile girecek yabancı kelimelerin karşılığı varsa kullanılır; yoksa yeni bir kelime türetilir. Bu da imkansız olursa, kelime olduğu gibi alınır; ancak dilin bünyesiyle uyumlu hale getirilir. Bu sınırlar içinde, diller arası kelime alışverişi belirli bir düzeye kadar zararsız olmakla birlikte, dili geliştirir ve zenginleştirir.

Arap olmayanların İslam dinini benimsemesine ve dinin Arapça kaynağı olan Kur'an ve Sünnetin anlaşılması için gösterilen çabalara bağlı olarak, Arap dili Müslüman olan bütün toplumların dillerini, kelime varlığı alanında etkilemiştir. Arapça'dan etkilenen dillerden biri de Zazaca'dır. Tarih boyunca dini malumat, Arapça'dan Zazaca'ya genellikle sözlü, bazen de yazılı olarak aktarılmıştır. Bu süreçte Arapçadan Zazaca'ya birçok kelime girmiştir. Zazaca'ya giren Arapça kelimeler bu dili yok edecek, fakirleştirecek düzeyde olmayıp, diller arası doğal/fitri bir etkileşimin kaçınılmaz sonucudur. İslam'ın dil farklılığı karşısındaki olumlu tutumu asırlarca Zazaca'nın varlığına imkân sağlamıştır. Zazaca'daki Arapça kelimeler, Zazaca ile İslam arasında dini, kültürel bir

anlam bağı oluşturmaktadır. İslam, Zazaların sosyo-kültürel hayatlarını derinden etkileyerek bu kültürün manevi değerler cephesini dönüştürüp şekillendirdiği gibi, Zazaca'ya da damgasını vurmuştur. Dinin meydana getirdiği toplumsal, düşünsel ve kültürel değişimin dile yansımaması imkansızdır. Zira dil, toplumsal bir kurumdur.

Dilbilim çalışmalarının ham maddesi dilin bizzat kendisidir. Bu çalışmamızda Zazaca-Türkçe ve Arapça dil haznelerindeki benzer kelimelerden alacağımız numuneleri dini-kültürel temelleri çerçevesinde dilbilim laboratuvarında inceleyip tablil etmeye çalışacağız.

1. İslam'ın Tebliğ Sürecinde Dile, Dil Farklılığına ve Dil Asimilasyonuna Yaklaşımı

Toplumsal değişimlerin en baskın, belirleyici ve yönlendirici öğelerinden biri din fenomenidir. Din çerçevesinde meydana gelen sosyo-kültürel değişimler, bu değişimden etkilenen milletlerin dillerini de önemli ölçüde etkiler. Çünkü dil, kendisini kuşatan sosyo-kültürel ve çevresel durumların içinde şekillenir. Dil, bu durumların değişmesine (yani toplumsal değişime) bağlı olarak, sürekli kendisini yenileyen, farklılaşarak gelişen dinamik ve canlı bir karakter arz eder. Aynı dilin şimdiki hali, üç-beş yüzyıl önceki halinden değişiklik gösterir. Bu nedenle her dil, mensubu olduğu sosyo-kültürel, çevresel durumların ve bunlardaki farklılaşmanın derin izlerini taşır.

İslam dininin, Arap olmayan coğrafyalara yayılmasıyla birlikte, farklı dil ve kültürlerle mensup olan insanların İslam dinini benimsenmesine ve bu dinin temel kaynağı olan Kur'an ve Sünnetin anlaşılması için gösterilen çabalara bağlı olarak, Arap dili Arap olmayanların dillerini etkilemiş ve aynı zamanda bu dillerden etkilenmiştir. Arapçanın İslam dini temelinde, Arap olmayanların dillerini olumlu veya olumsuz yönde etkilediği, günümüzde farklı isim ve anlayışlar çerçevesinde de olsa çeşitli şekillerde değerlendirilip tartışılmakta ve bu anlayışlar düşünceden söze yansımaktadır. Tartışmaya açık olan hususlar şunlardır:

1. İslam dininin ana kaynağı olan Kur'an ve Sünnetin, tebliğ sürecinde, ibadet ve muamelat boyutlarında dil farklılığı konusundaki yaklaşımı nedir?

2. Asr-1 Saadette Arapça dışında, yabancı dil çalışmaları var mıydı? Varsa ne durumdaydı ve niçin yapılıyordu? İlerleyen dönemlerde Müslümanların tebliğ sürecinde dil farklılığına yaklaşımı ile İslam'ın yaklaşımı arasında nasıl bir paralellik vardır?

3. Arapça, İslam dinini benimseyen milletlerin mahalli dilini -olumlu veya olumsuz- nasıl etkilemiştir? O dildeki bazı kelimeleri tedavülden kaldırıp, bunun yerine kendi kelimelerini ikame ederek o dili fakirleştirmiş, zayıflatmış mıdır veya zenginleştirerek güçlendirmiş midir?

4. Arapça'nın Zazaca üzerindeki olumlu veya olumsuz ne tür bir etkisi olmuştur?

Öncelikle belirtmemiz gerekir ki, İslam dininin herhangi bir konudaki yaklaşımı, Kur'an ve Hadis merkezli doğru bir telakki ile anlaşılabilir.¹ İslam'ın yaklaşımını, Müslümanların yaklaşımı üzerinden değerlendirmek hataya neden olabilir. Zira İslam'ın yaklaşımı ile Müslümanların yaklaşımı arasında uyum kadar, uyumsuzluk da görülebilir. İslam'ın herhangi bir konuyla ilgili yaklaşımını, kendisiyle uyumsuz bir yaklaşımdan hareketle değerlendirmek, yanlış sonuçlara varmaya neden olur.

Burada karşımıza üç durum çıkmaktadır: Din, dini anlayış ve pratik. Din ile dini anlayış, teorik boyutu oluşturur. Yapılan uygulamanın, din ile uyumu veya uyumsuzluğu ise pratik boyutu oluşturur. Din ile din anlayışının, hak ve vakiya mutabık olması gerekir. Pratiğin ise din ile uyum içinde olması gerekir. İslam hak ve vakiya mutabık bir dindir.² Ancak dini anlayışlar, dini anlama tarzları için her zaman aynı şey söylenemez. Zira dini anlayış, din ile uyumlu olabilir, uyumsuz da olabilir. Dini anlayışın din ile uyumlu olması, dine aykırı olmaması gerekir. Buna teorik uyum diyebiliriz. Dini anlayış, din ile uyumluysa dini temsil eder. Uyumsuzluk varsa, dini anlayışın dinin kendisini temsil etmediği anlaşılır. Pratikteki uygulamalarının da, dinin kendisi ile ve doğru bir dini anlayış ile uyumlu olması gerekir. Dinin ruhuna ve özüne, yani bizzat kendisine aykırı olan teorik bir anlayış ile pratik bir yaklaşım, dini temsil etmez.

İslam'ın Tebliğ sürecinde dil konusuna, dil farklılığına veya asimilasyonuna yaklaşımını, yine İslam'ın kendisinden, yani Kur'an ve Hadisten hareketle bilinmesi, anlaşılması ve buna göre değerlendirilmesi gerekir. Müslümanların konuyla ilgili yaklaşımları da aynı şekilde, bu iki esastan hareketle değerlendirilmelidir. Bu konuda İslam'ın kendisi ve anlaşılma biçimi ile Pratikteki uygulamalar arasında bir uyum varsa vardır. Uyumsuzluk varsa, bu İslam'ın kendisine değil, yanlış bir İslam anlayışına veya Müslümanların kendisine mal edilir. Müslümanın işlediği günah ve zulüm veya yanlış bir İslami anlayış, İslam'ın kendisine mal edilemez. İslam'ın bu konudaki yaklaşımını, O'nun ana kaynağı olan Kur'an ve Sahih sünnetten hareketle görmeye çalışacağız. Konuya temas eden eski ve yeni bütün teori veya pratikleri, İslam'ın yaklaşımıyla uyum ve uyumsuzluk açısından değerlendirmek, çalışma-

1 Nisa, 4/59.

2 Ali İmran 3-19; Güneş kendi varlığına delil olduğu gibi; İslam'ın kendisi, ibadet boyutunun ferdi ve toplumsal mutluluğa ulaştırması, muamelat boyutunun insanlık arasında adaleti tesis etmesi; İslam'ın kaynağı olan Kur'an ve Sahih hadisler, Allah (cc) ve son Peygamber Muhammed (s.a.v) İslam dininin Hak olduğuna delildir. Bunun ayrıntılarını, İslam dininin bizzat kendisine, ana kaynaklarına ve buna taalluk eden ilimlerin sağlam, açık ve kesin delillerine bırakıyoruz.

mızın sınırlarını aşar. Aslında, İslam'ın konuya yaklaşımının ortaya konulması ve anlaşılması durumunda, bu konudaki uyum ve uyumsuzluklar da anlaşılabilir. Bununla birlikte ilerleyen kısımlarda, konuyla ilgili kırılma noktası sayılabilecek art niyetli bazı temel yaklaşımları değerlendirmeden de geçemeyeceğiz.

İslam dininin temel kaynağı olan Kur'an Arapça olarak indirilmiştir.³ Kur'an'ın muhatapları ise bütün insanlardır.⁴ Bu muhatapların ilk tabakasını oluşturanlar ve sonrakiler, kendi dillerinde nazil olan Kur'an'ı anlamaktaydı. Muhatapların büyük bir kısmı ise Arapça bilmediği için, Kur'an'ı Arapçasından anlama imkânına sahip değildir. Kur'an ise Arapça bilen ve bilmeyen bütün insanlara hitap etmekte ve mesajının bütün insanlar tarafından anlaşılmasını, İslam'ın bütün insanlığa ulaştırılmasını emretmektedir.⁵ Aynı durum Arapça olan hadisler için de geçerlidir.⁶ Böyle olunca, Arapça bilmeyenlere, Kur'an'ın ve Hz. Peygamberin Sünnetinin ulaştırılması konusunda, karşımıza dil ve dil farklılığı, dil asimilasyonu gibi problemler çıkmaktadır. İslam'ın temel ibadetlerini ifa etmenin, Arapça okuma öğrenmeyi zorunlu kıldığında şüphe yoktur. Peki bütün insanların Kur'an'ı anlamak ve yaşamak için Arapçayı anlaması da şart mıdır? Konuyla doğrudan ilgili olabilecek deliller şunlardır:

1. *“(Ey İnsanlar) Allah dileseydi hepinizi (aynı dine mensup) tek ümmet yapardı. Fakat verdiği şeylerle sizi imtihan etmek için ümmetlere ayırdı... Onlar hala cahiliye devrinin hükmünü mü istiyorlar? Kesin olarak inanacak toplum için, kimin hükmü Allah'ın hükmünden daha güzeldir?”*⁷

2. *“Biz seni ancak bütün insanlara bir müjdeleyici ve uyarıcı olarak gönderdik. Fakat insanların çoğu bunu bilmezler.”*⁸

3. *“Allah'ın (emirlerini-ayetlerini) iyice açıklasın diye Her peygamberi, yalnız kendi kavminin diliyle gönderdik. Allah dilediğini saptırır, dilediğini de dosdoğru yola iletir. O, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir.”*⁹

3 Yusuf, 12/2; Nahl, 16/44.

4 İbrahim, 14/2.

5 Nahl, 16/44-64; Muhammed, 47/24, Mâide, 5/67.

6 Kur'an ve Hadislerdeki hüküm ve hakikatları hayata aktarmak için anlama, yorumlama ve çıkarımlarda bulunma gibi hususlarda, Arapça bilenler arasında da bir sınıflandırma yapmak gerekir. Ashab'ın bu konuda bir sıkıntısı yoktu. Anlamadıkları hususlar olursa Hz. Peygambere soruyorlar, Hz. Peygamberden sonra ise, ashabin daha iyi bilenlerine soruyor, anlamak için Hadislere, kelimenin Arap şiirindeki kullanımına müracaat ediyorlardı. Sonradan gelenler arasında ise büyük oranda, anlayanlar, çok iyi anlayan sayısız müçtehit imamlar, müfessir ve muhaddisler bulunduğu gibi; anlamayanlar kadar yanlış anlayanlar da yok değildir. Zira her yanlış anlama, aynı zamanda anlamamadır. Konunun detayını ve örneklerini Fıkıh, Fıkıh Usulü, Tefsir-Hadis ve Kelam gibi ilimlere bırakıyoruz.

7 Maide, 5/48-50.

8 Sebe, 34/12.

9 İbrahim, 14/4.

4. “Ey İnsanlar! Gerçekten biz sizi bir erkek ve bir dişiden yarattık ve birbirinizi tanımanız ve tanışmanız için sizi kabilelere ve halklara ayırdık. Gerçekten Allah katında en iyiniz, (en değerli ve üstün olanınız sadece) Allah’tan en çok korkmanızdır. Şüphesiz Allah her şeyi bilir ve her şeyden haberdardır.”¹⁰

5. “Göklerin ve yerin yaratılması ile dillerinizin ve renklerinizin farklı olması, O’nun ayetlerindedir Şüphesiz bunda, bilenler için gerçekten ayetler vardır.”¹¹

6. “Siz insanlar için çıkarılmış en iyi ümmetsiniz. İyiliği emreder, kötülükten alıkoyar ve Allah’a iman edersiniz.”¹²

7. “Eğer sizi ele geçirecek olurlarsa, size düşman kesilirler, ellerini ve dillerini kötülükle size uzatırlar. Onlar sizin inkar etmenizi içten arzu etmişlerdir.”¹³

8. “(Ne var ki) müminlerin hepsi toptan seferber olacak değillerdir. Öyleyse onların her kesiminden bir grup da, din konusunda köklü ve derin bir bilgi sahibi olmak ve döndükleri zaman kavimlerini uyarmak için geri kalsa ya! Umulur ki sakınırlar.”¹⁴

9. Hz. Peygamber (s.a.v.), Medine’ye Hicretinden sonra, 625 yılında İslam dininin farklı toplumlara tebliği, sosyal ve siyasi ilişkiler kapsamında, kendisine gelen İbranice ve Süryanice mektupların okunması, anlaşılması ve bunlara aynı dilde cevap verilmesi için, Zeyd b. Sabitte (r.a.) İbranice ve Süryanice’yi öğrenmesini emretmiştir. Zeyd b. Sabit, kısa sürede, İbranice ve Süryanice okumaz yazmayı öğrenmiş, gelen mektupları Hz. Peygambere okumuş ve O’nun emriyle cevaplamıştır.¹⁵

Bu deliller bir arada değerlendirildiğinde şunlar söylenebilir: İnsanların dil, renk ve millet farklılığı Allah’ın varlığını ve birliğini, kudretini gösteren birer ayettirler. İnsanların farklı dil, renk ve milletlere ayrılması, birinin diğerini herhangi bir şekilde yok etmesi için, farklılık üzerinden, zulüm ve anarşi üretmeleri için değil, birbirini tanımaları ve kaynaşmaları içindir. Dil, renk ve millet farklılığı Allah tarafından takdir edilmiştir. Bunlar bir üstünlük veya aşağılık sebebi değildirler. Üstünlük ancak takvadadır. Kur’an varlığın, birlik içinde, farklılık arz ettiğini vurgulamaktadır. Bir taraftan dillerin, renk ve milletlerin farklılığından bahsedilmiş, diğer taraftan Müslümanların bir ümmet oldukları vurgulanmıştır. Varlık aleminde de mükemmel bir birlik, beraberlik içinde, en ince ayrıntıya

10 Hucurât, 49/13.

11 Rum, 30/22.

12 Âl-i ‘imrân, 3/110.

13 Mümtehinne, 60/2.

14 Tevbe, 9/122.

15 Tirmizi, İstizan, 22; Ebu Davud, İlim 2; İbn Sa’d, Ebû Abdillâh Muhammed el-Hasîmî, et-Tabakâtü’l-Kübrâ, Beyrut, tsz., II, 360; İbn Abdî’l-Berr, Muhammed, el-istîfâ fi Ma’rifeti’l-Ashâb, Beyrut, tsz., II, 540; İbnü’l-Esîr, Ebu’l-Hasan Ali b. Ebi’l-Kerem Muhammed b. Muhammed eş-Şeybanî, Üsdü’l-Gâbe fi Ma’rifeti’s-Sahâbe, Mısır, 1348, II, 279.

kadar farklılıklar mevcuttur. İnsan simaları aynı organları taşımakla birlikte, bir sima diğer bütün simalardan farklıdır. Parmak izlerinden, ses tonlarına kadar adeta sınırsız bir farklılık söz konusudur. Buna rağmen, tüm bu farklılıklar, insan mefhumunda birleşir ve birlik içinde farklılık suretiyle var olur. Allah (cc) bizden; birlik, beraberlik ve kardeşlik sınırlarında kalmak şartıyla; dil, renk ve millet farklılığına saygı duyarak, bu konudaki farklılıkların yaşatılmasını istemekte, inkar edilmesini yasaklamaktadır. İslam farklılıklardan rahatsız olmaz. Farklılığı zenginlik sayar, onu yaşatır ve yok edilmesine izin vermez. Allah, insanları dil, renk, millet açısından farklılaştırılmış, farklılıkların birliğe ve tanışmaya vesile olmasını emrederken, ırkçılığa dönüşmesini, farklılıklardan inkar ve anarşizm üretilmesini yasaklamıştır.

Kur'an, bir taraftan Hz. Peygamberin tüm insanlara uyarıcı ve müjdecisi olarak gönderildiği ifade etmiştir. Diğer taraftan her peygamberin, kendi kavminin diliyle gönderildiğini ve tebliğ sürecinde, toplumun ana dilini kullandığını ifade etmiştir. Üçüncü olarak, mü'minlerden bir kısmının dini ilimlerle uğraşmasının, dinde fıkıh ve derinlik kazanmasının gerekliliği üzerinde durulmuştur. Hz. Peygamber, yabancı toplumlarla dini, siyasi, sosyo-ekonomik ilişkileri sürdürmek amacıyla yabancı dil çalışmalarını başlatmıştır. Zeyd b. Sabite Süryanice ve İbranice öğrenmeyi emretmiştir. Buna göre İslam'ın tebliğ sürecinde dil farklılığına yaklaşımı, mahalli dilin öğrenilmesi ve Arapça dini malumatın bu dile aktarılması şeklindedir. Muhatabı önce Araplaştırmak, sonra İslam'ı öğretmek doğrudur. Arap olmayan milletlerin tümünün dini anlaması için Arapçayı tamamen anlamaları da şart değildir. Bazı insanların, din adamlarının veya istekli olan kimselerin Arapça öğrenerek dini malumatı, ana dile aktarmaları farz-ı kifayedir. Tebliğ sürecinde asıl olan, hedef toplumun dilinin öğrenilmesidir. Sonra, bu toplumdaki birileri, Kur'an ve Hadisi anlamak ve hayata aktarmak, bu kaynaklardan hareketle dini problemleri çözmek, dini malumatı mahalli dile, topluma aktarmak için Arapça öğrenir. Buna göre Kur'an, muhatabın kendi dilinde ona hitap edilmesini, mahalli dillerin, dini iletişimin yazılı ve sözlü alanlarında aktif olarak kullanılmasını istemektedir. İslam dil farklılıklarının herhangi bir şekilde ortadan kaldırılmasına müsamaha göstermez. Tebliğ sürecinde de bunu dikkate alır.

Kur'an, dilin ıslah ve irşat amacıyla faydalı işlerde kullanılmasını emreder. İnsanın dilden hareketle kendisine ve başkasına zarar vermesini, dilin ve dil çalışmalarının ifsat amacıyla kullanılmasını yasaklar. Dinin korunması ve yaşatılması için yazılı ve sözlü iletişimde aktif olarak kullanılmasını ister. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v) Bedir savaşında ele geçirdikleri esirlerden okuma yazma bilenlerini, on Medineliye okuma yazma öğretmesi karşılığında serbest bırakmıştır. Bu durum, cehaleti kaldırmaya yönelik olduğu kadar, ana dilde okur ve yazar olabilmenin önemini de ortaya koymaktadır. Çünkü Hz. Peygamber bu konuda önceliği ana

dile vermiş, bundan sonra yabancı dil çalışmalarını başlatmıştır. Bunun yanında Beni Sa'd yurdunda büyüdüğünü, Kureyşin en açık ve anlaşılır konuşan, ana dilini en iyi kullanan bir kimse olduğunu ifade etmiştir.¹⁶

Bir toplumun ifsadı ana dilinden başlarsa, bu toplumun ıslah ve irşadı da ana dilinden başlar. Tebliğ sürecinde mahalli dili kullanmanın amacı, ana dilden hareketle dinin tebliğ edilmesi ve açıklanması, böylece toplumun ıslah ve irşad edilmesidir. Nitekim ayette¹⁷ “*لِيبين لهم*” denilerek, Peygamberlerin, tebliğ sürecinde toplumun ana dilini kullanmaları, “*dini tebliğ ve beyan*” illetine bağlanmıştır. Ayetin işaret ettiği en önemli husus, Hakka davet ve tebliğ işiyle uğraşanların, buldukları toplumun dilini çok iyi bilmeleridir.¹⁸ Buna göre, asıl amaç dinin tebliğ ve beyanıdır. Mahalli dili kullanmak ise en uygun vasıta. Buna karşılık, mahalli dili amaç haline getirmek, dini ise vasıta konumuna düşürmek, dine ihanettir. Çünkü bu durumda amaç ile vasıta yer değiştirir; maksat ise dine değil, dile hizmet etmek olur. Böylece dini tebliğden beklenen maksat gerçekleşmez. Zira tebliğin maksadı Allah'ın emrine uymak, rızasını kazanmak için iyiliği emretmek ve kötülüğü yasaklamak suretiyle dine hizmet etmektir. Burada ise maksat, dine değil, dile hizmet etmektir. Amaç, vasıttan daha kutsaldır. Bu nedenle muhatabın nazarında amaç haline gelen dil hususu kıymet kazanırken, vasıta haline gelen din ise kıymetsizleşir. Buna dini kullanmak, din üzerinden dil ırkçılığı üretmek denilebilir. Burada tamamen bir yaklaşım farklılığı söz konusudur. “*Din*” için dili kullanmak ile, “*dil*” için dini kullanmak farklı şeylerdir. Buradaki ayırım, niyet ve yaklaşımla doğrudan irtibatlıdır. Tebliğ sürecinde tek dilli değil, çok dilli bir yaklaşım söz konusudur. İfsat için kullanılmakta olan bir dili; *ıslah ve irşat amacıyla* kullanmak için, dinî tebliğ sürecinde aktif hale getirmenin bir sakıncası yoktur. Günümüzde dilin, manevi-ahlaki ve dini değerleri zedeleyecek bir şekil ve muhtevayla kullanıldığını görmek mümkündür. Bu anlamda ayette “*Sizi ele geçirecek olurlarsa, size düşman kesilirler, ellerini ve dillerini kötülükle size uzatırlar. Onlar sizin inkar etmenizi içten arzu etmişlerdir*”¹⁹ denilmiştir. Buna göre dilden hareketle zarar verme, fert ve toplum maneviyatını bozarak, dini, ahlaki değerleri, toplumun varlığını kendisine inkar ettirmek pekala mümkündür. Hz. Peygamber'in tebliğ yaklaşımı, ulaşılabildiği her türlü imkanı, meşru bir tebliğ aracına dönüştürmek ve kullanmak olmuştur. Nitekim toplumu etkileme gücüne sahip olan şairler, şiirleriyle birlikte ihtida etmiş ve Hz. Peygamber bu şairleri şiirleriyle birlikte tebliğ sürecinde vasıta olarak kullanmıştır. Bundan şunu anla-

16 İbnu'l-Mulkin, Siracuddin Ebu Hafs Ömer b. Ali, el-Bedru'l-Münir fi Tahriri'l-Ehâdisi ve'l-Asâri'l-Vakiati fi Şerhi'l-Kebîr, Daru'l-Hicre, Riyad, 2004, VIII, 281.

17 İbrahim, 14/4.

18 Kur'an-ı Kerim Meali, TDV yay., Ankara, 2007, s. 254.

19 Mümtehinne, 60/2.

maktayız: Günümüzde televizyon, radyo, dergi, gazete, sinema gibi basın-yayın araçları; tiyatro, öykü, şiir, deneme gibi edebi türlerden de tebliğ sürecinde istifade edilebilir. Asıl olan, bu türlerin zararlı olmaktan çıkarılarak faydalı hale getirilmesidir. Mahalli diller için de aynı durum söz konusudur. İmkan nisbetinde bu dillerin tebliğ sürecinde kullanılması; zararlı olmaktan çıkarılarak faydalı birer araç haline dönüştürülmesi gerekir.

İslam'ın temel yaklaşımı, ezan, kamet ve namazın, namaza bağlı kıraat, zikir ve duaların, namaz sonrasındaki malum tesbihatların, Hacdaki özel duaların, tekbir, tehlil, telbiye ve tesbihatların Arapça olmasıdır. Çünkü bunlar, Allah tarafından belirlenmiş, beşeri müdahaleye hiçbir şekilde açık olmayan özel ibadetlerdir. Bu dua, zikir ve kıraatlerin Arapça olması, tıpkı Rûku ve secdelerin sayısı ve sırası gibi, Allah (cc) tarafından belirlenmiştir. Bu konuda Arap olsun olmasın herkes, adı geçen dini vecibeleri, belirlenen şekilde yerine getirmekle mükelleftir.

Kur'an'ın tercümesi imkansızdır. Meali caizdir. Kur'an'ın tercümesi, her yönüyle onun aslının yerine geçen bir metnin oluşturulmasıdır. Kur'an ilahi bir kelimedir. Beşer, kendi sözlerini kullanarak her yönüyle Kur'an'ın benzeri olabilecek bir metin oluşturmaktan, yani Kur'an'ı tercüme etmekten acizdir. Dolayısıyla namazdaki Kur'an kıraatı, tesbih, tehlil, tekbir ve diğer ibadetlere taalluk eden zikirler, ancak Arapça olabilir. Bunun dışındaki dini malumatın intikali, Arapça'dan mahalli dile aktarılmak suretiyle yapılır.

2. Zazaca'daki Bazı Arapça Kelimeler ve Özel İsimler

Zazaca'daki kelimelerin tümünü hali hazırdaki bir sözlükte, hatta birkaç sözlükte bulmak mümkün değildir. Zazaca'daki Arapça kelimeleri ve özel isimleri ele alacağımız bu bölümün başlığını, bu nedenle “*bazi*” kaydıyla sınırlandırmak zorunda kaldık. Saha çalışmasının yanı sıra, mevcut Zazaca sözlükleri ve mevlitleri esas alarak Zazacadaki Arapça kelimeleri tespit etmeye çalıştık. Zazaca kelimeleri ifade ederken çoğunlukla Bingöl Zazacasını esas aldık. Bunun yanı sıra Zazaca'daki Arapça Kelimelerin, Türkçe kullanımlarını da kaydettik. Ulaşabildiğimiz kelimelerin Arapça asılları, herhangi bir Arapça sözlükte bulunabilir.

Öncelikle Zazaca'daki Arapça kelimeleri, Türkçedeki Arapça kelimelerle kıyaslayarak tablo halinde verecek, sonra bu kelimeleri dilbilimin bazı alt disiplinleri açısından; dil-din ve kültür temelinde incelemeye çalışacağız.

2.1. Zazaca'daki Bazı Arapça Kelimeler

	Zazaca	Türkçe	Arapça
1.	Allah	Allah	آخر زمان الله
2.	Ahırzamon	Ahırzaman	الله

3.	Areq	Ter	عرق
4.	Axır	Evvel-Ahir-Sonunda	أخر
5.	Axret	Ahiret	أخرة
6.	Ayet	Ayet	آية
7.	Azon	Ezan	أذان
8.	Bad-Ba'd	Sonra	بعد
9.	Barikiy	Mübareklik	مبارك
10.	Bedêl	Bedel	بدل
11.	Bedr	Dolunay	بدر
12.	Belê	Evet	بلي
13.	Berat	Berat Etmek	برع
14.	Berkı	Bereket	بركة
15.	Beyt, Beytulla	Ev-Beytullah	بيت
16.	Bınbarık	Mübarek	مبارك
17.	Bısilmonı	Müslüman	مسلم
18.	Biemecal	Zavallı düşkün Yersiz	مجال
19.	Biemınnet	Minnetsiz	منة
20.	Bieqeyd	Kayıtsız	فيد
21.	Bieşik	Şüphesiz	شك
22.	Bilasev, Bilaheq	Sebepsiz, Haksız yere	حق- سبب
23.	Bina	Bina- Yapı	بناء
24.	Bîr	Su Kuyusu	بئر
25.	Buerak	Burak	براق
26.	Bueton	Buhtan-İftira	بهتان
27.	Caiz	Caiz	جائز
28.	Ceberut	Zorba	جبروت
29.	Cebır	Cebren-Zorlama	جبر
30.	Cebraıl	Cebraıl	جبرائیل
31.	Cefı	Cefa	جفاء
32.	Cehd	Gayret	غيرة الجهد
33.	Cehnımı	Cehennem	جهنم
34.	Celal	Celal-Büyükük	جلال
35.	Celb	Çağırma-Getirme	جلب
36.	Cemeat,	Cemaat	جماعة
37.	Cennet	Cennet	جنة
38.	Cerib, Ceribnayış	Tecrübe Etmek	جرب
39.	Cesed	Ceset	جسد
40.	Cewab	Cevap	جواب
41.	Cezi	Ceza	جزاء
42.	Cezmı	Cezbeye Gelmek	جذبة
43.	Cibiliyet	Yaratılış Asıl Maya	جبلیة
44.	Cınavet	Cünüp	جنب
45.	Cınaza	Cenaze	جنازة
46.	Cınd	Cin	جنّ
47.	Cıns	Cıns	جنس
48.	Ciron	Komşu	جار
49.	Cizyı	Cizye	جزية
50.	Comi	Cami	جامع
51.	Cubbi	Cübbe	جبة
52.	Cuz	Kur'an Cüzü	جزأ

53.	Cumea	Cuma	جمعة
54.	Dalıqnayi	Asılmış, Muallak	معلق
55.	Darba	Darbe, Vuruş	ضربة
56.	Debax	Dabaklamak	ديباغ
57.	Deccal	Deccal	دجال
58.	Defin	Defin	دفن
59.	Defter	Defter	دفتر
60.	Delalet	Dalallet	ضلالة
61.	Devrkerdiş	Devretmek	دور
62.	Dexalet	Rica Etmek	دين
63.	Deyn	Borç	دخل
64.	Din-İmon	Din-İman	دين
65.	Diqqet	Dikkat Etmek	دقة
66.	Diyar	El-Yabancı Yer	ديار
67.	Dor	Dönem-Oya-Yasin	دور
68.	Dua	Dua	دعاء
69.	Dunya	Dünya	دنيا
70.	Eabid	Kul	عبد
71.	Eacayib	Acayip, Hayret Veren	عجائب
72.	Eaceba	Acaba	عجبا
73.	Eaceli	Acele	عجلة
74.	Eacız	Aciz Çaresiz	عاجز
75.	Eadet	Adet Alışkanlık	عدالة
76.	Eadıl	Adaletli	عادل
77.	Eaf	Affetmek	عف
78.	Eafiyet	Afiyet	عافية
79.	Eahd	Söz Vermek	عهد
80.	Eahmeq	Ahmak	أحمق
81.	Eaibadet	İbadet	عبادة
82.	Eaibret	İbret	عبرة
83.	Eaidom	İdam	اعدام
84.	Eailm	İlim	علم
85.	Eainad	İnat	عناد
86.	Eaiqbal	İkbal	اقبال
87.	Eaisyon-Eaiteat	İsyan-İtaat	عصيان
88.	Eaîşa	Yatsı	عشاء
89.	Eaitibar	Saygınlık-İtibar	اعتبار
90.	Eaizzet	İzzet	عزة
91.	Eakil	Akıl	عقل
92.	Ealem	Alem	عالم
93.	Ealim	Alim	عالم
94.	Ealomet	Alamet	علامة
95.	Eam	Hala	خالة
96.	Eamel	Amel-İş	عمل
97.	Eamır-Eamr	Ömür	عمر
98.	Earazi	Arazi	أراضي
99.	Earazi	Arazi	أراضي
100.	Eard	Yer	أرض
101.	Eareb, Earebi	Arap, Arapça	عرب-عربية
102.	Earfat	Arafat	عرفات

103.	Earz	Irz-Namus	عرض
104.	Easi	Asi	عاصي
105.	Easl	Asıl	اصل
106.	Easr	Asır-Yüzyıl	عصر
107.	Eaşk	Aşk	عشق
108.	Eavdal	Abdal-DerViş	عبدال
109.	Eayb	Ayıp-Kusur	عیب
110.	Eayşa	Yatsı Vakti	عشاء
111.	Eaza	Aza	عضو
112.	Eazab	Azap	عذاب
113.	Eazeb	Bekar	أعزب
114.	Eazrail	Azrail	عزرائیل
115.	Ecel	Son-Bitim	أجل
116.	Ecnebi	Yabancı	أجنبي
117.	Edeb	Edep	أدب
118.	Ehmeq	Ahmak	أحمق
119.	Elvida	Elveda	وداع
120.	Emir	Emir	أمر
121.	Emonet	Emanet	أمانة
122.	Eqrıbatı	Akrabalık	أقرباء
123.	Esir	Esir	أثیر
124.	Evraq	Evrak	أوراق
125.	Exlâk	Ahlak	أخلاق
126.	Êzyet	Eziyyet	أذية
127.	Farz	Farz	فرض
128.	Feqi	Fakih	فقيه
129.	Feqir	Fark	فرق
130.	Fesadi	Fesat- Bozma	فساد
131.	Feth kerdış	Fethetme	فتح
132.	Feyz	Feyiz	فوز
133.	Fıkir	Fikir	فكر
134.	Fıtar	İftar	أفطار
135.	Firaset	Feraset	فراصة
136.	Fırqet	Ayrılık	فرقة
137.	Fohm	Anlamak	فهم
138.	Ğeriv	Yabancı	غريب
139.	Ğeyb, Ğeybî	Gayb-Gaybi	غيب-غيبى
140.	Ğıdar	Gaddar	غدار
141.	Ğıyalı, Xıyal	Hayal	خيال
142.	Hacet-İhtiyaci	İhtiyaç	حاجة
143.	Hal	Durum	حال
144.	Haşa	Hariç	حاشا
145.	Hebb	Tane	حبة
146.	Hecc-Zıkat	Hac-Zekat	حج- زكاة
147.	Hedd	Haddini Bilme	حد
148.	Hefız	Hafız	حافظ
149.	Helak	Yok olma	هلاك
150.	Helal	Helal	حلال
151.	Helqa	Halka	حلقة
152.	Hemalı,	Muska	حمةالة

153.	Hemd Şıkır	Hamdetme	حمد
154.	Hênbelî	Hanbeli	حنبللی
155.	Henêfi	Hanefi	حنفی
156.	Heqiqî	Hakiki	حقیقی
157.	Heq-nieheq	Hak, Haksız	حقّ
158.	Hêrb	Savaş	حرب
159.	Herf	Harf	حرف
160.	Herom	Haram	حرام
161.	Hesab	Hesap	حساب
162.	Hesud	Hasetçi	حسد
163.	Hevlnayîş	Değiştirme	حوّل
164.	Heya	Utanma	حياء
165.	Heyat	Hayat	حيات
166.	Heyret	Hayret	حيرة
167.	Heyron	Hayran	حیران
168.	Heyvon	Hayvan	حيوان
169.	Hezir	Hazır	حاضر
170.	Hezmkerdîş	Hazmetmek	حذم
171.	Hezur	Huzur	حضور
172.	Hiciz	Haciz	حجز
173.	Hicret	Hicret	هجرة
174.	Hidayet	Hidayet	هداية
175.	Hîlî	Hile	حيلة
176.	Hucrı	Hücre	حجرة
177.	Hukım	Hüküm	حكم
178.	Hukmat	Hükümet	حكومة
179.	Hurmet	Hürmet-Saygı	حرمة
180.	Huzn,	Hüzün	حزن
181.	Îcab	Gerektirme	ایجاب
182.	Îcad	İcat etme	ایجاد
183.	İcazet	Diploma	اجازة
184.	İdarı	İdare etmek	ادارة
185.	İflas	İflas etme	افلاس
186.	İfleh	Kurtulma	افلاح
187.	İğfal	Yanıltma	اغفال
188.	İhrom	İhram	احرام
189.	İkmal	İkmal-Tamamlama	اکمال
190.	İkrom	İkram	اکرام
191.	İlhom	İlham	الهام
192.	İmkon	İmkan	امکان
193.	İmom	İmam	امام
194.	Îmon	İman	ایمان
195.	İslom	İslam	اسلام
196.	İsraf	İsraf	اسراف
197.	İsrafıl	İsrafıl	اسرافیل
198.	İstiğfar	Bağışlanma Dilemek	استغفار
199.	Kafir	Kafir	کافر
200.	Keeabe Şerif	Kabe-i Şerif	کعبة
201.	Kefaret	Kefaret	کفارة
202.	Kefen	Kefen	کفن

203.	Kêfil	Kefil	كفيل
204.	Kelime şehadêt	Kelime-i Şehadet	كلمة الشهادة
205.	Kelom Qêdim	Kur'an-Kerim	كلام قديم
206.	Keyf	Keyif	كيف
207.	Kezeb	Yalancı	كذاب
208.	Kilom	Söz-Cümle-Türkü	كلام
209.	Kitav	Kitap	كتاب
210.	Lazım	Lazım	لازم
211.	Luğet	Lügat	لغة
212.	Mâcir	Muhacir	مهاجر
213.	Mal	Mal	مال
214.	Maliki	Malikî	مالكي
215.	Maven	Ara	مايين
216.	Maxluqat	Mahlukat	مخلوقات
217.	Medet	Medet-İmdat	امداد
218.	Mêdna	Medine	مدينة
219.	Medresa	Medrese	مدرسة
220.	Meealim	Öğretmen-Muallim	معلم
221.	Meftı	Anahtar	مفتاح
222.	Meğdur	Mağdur	مغذور
223.	Meğlub	Yenilgi-Mağlup	مغلوب
224.	Meğrev	Akşam Vakti	مغرب
225.	Mêhdi	Mehdi	مهدى
226.	Meħfezi	Kılıf-Mahfaza	محفوظة
227.	Meħkemâ	Mahkeme	محكمة
228.	Meħkum	Mahkum	محكوم
229.	Mêhr	Mehir	مهر
230.	Meħrum	Mahrum	محروم
231.	Meişet	Geçim	معيشة
232.	Mekki	Mekke	مكة
233.	Mekon	Yer	مكان
234.	Mektev	Mektep	مكتب
235.	Melcı	Siğınak-Melce	ملجأ
236.	Melek	Melek	ملك
237.	Meleket	Melekler	ملائكة
238.	Menfeeat	Menfaat	منفعة
239.	Menşur	Meşhur	مشهور
240.	Meqbul	Makbul	مقبول
241.	Meqom	Makam	مقام
242.	Merħeba	Merhaba	مرحبا
243.	Merħemet	Merhamet	مرحمة
244.	Meshep	Mezhep	مذهب
245.	Meshkerdiş	Meshtetme	مسح
246.	Meyıl	Meyil-Eğilim	ميل
247.	Mıfti	Müftü	مفتي
248.	Mıntıqa	Mıntka	منطقة
249.	Mıshef	Mushaf	مصحف
250.	Mıskin	Miskin-Fakir	مسكين
251.	Mısqal	Miskal	مثقال
252.	Mışori	İstişare	استشارة

253.	Mihrab	Mihrap	محراب
254.	Mikail	Mikail	ميكائيل
255.	Milad	Milat	ميلاد
256.	Mina	Mina	ميناء
257.	Minber	Minber	منبر
258.	Misvaq	Misvak	سواك
259.	Molid	Mevlüt	مولود
260.	Mucadelı	Mücadele	مجادلة
261.	Mudir	Müdür	مدیر
262.	Muebbed	Müebbet	مأبد
263.	Muezzin	Müezzin	مؤذن
264.	Munafıq	Münafık	منافق
265.	Murad	Murat-Muradına	مراد
266.	Murıd	Mürit	مرید
267.	Musibet	Musibet	مصيبة
268.	Musteheq	Müstehak	مستحق
269.	Muşekket	Belalı	مشقة
270.	Muşteri	Müşteri	مشتري
271.	Muxalefet	Muhalefet	مخالفة
272.	Muzdelifi	Müzdelife	مزدلفة
273.	Naqıs, Noqson	Nasık-Eksik	ناقص
274.	Nefes	Nefes	نفس
275.	Nefs	Nefs	نفس
276.	Nêhek	Haksız	حق
277.	Nehy	Yasaklama-Nehiy	نهي
278.	Neqıl	Nakletme-Taşıma	نقل
279.	Neqş	Nakiş	نقش
280.	Nêsib, Nesiv	Nasip	نصيب
281.	Nieamet	Nimet	نعمة
282.	Nikeh-Marı	Nikah	نكاح
283.	Nişon	Nişan	نشان
284.	Niyet	Niyet	نية
285.	Nur	Nur	نور
286.	Pırd Sırat	Sırat Köprüsü	صراط
287.	Qadir	Kadir	قدير
288.	Qal	Söz	قال
289.	Qalıb	Kalıp	قالب
290.	Qalubela	Kalu Bela	قالو بلي
291.	Qas	Ölçü Miktar	قاس
292.	Qayil	Razı-İstekli	راض - قائل
293.	Qazi	Kadı	قاض
294.	Qebr	Kabir	قبر
295.	Qebriston	Kabristan	مقبرة
296.	Qedım	Çekiç	قدوم
297.	Qêdim	Kadim-Eski	قديم
298.	Qefılna	Kapattı	قفل
299.	Qefılık, Kilit	Kilit	مقفل
300.	Qehr	Kahretmek	قهر
301.	Qehvı	Kahve	قهوة
302.	Qelem	Kalem	قلم

303.	Qerar	Karar	قرار
304.	Qesas	Kisas-İntikam	قصاص
305.	Qesd	Kasıt	قصد
306.	Qesem	Kasem-Yemin	قسم
307.	Qetl	Katl-Öldürme	قتل
308.	Qevalı	Kavale	قواله
309.	Qırar	Karar	قرار
310.	Qırbon	Kurban	قربان
311.	Qısı	Söz	قصة
312.	Qısmet,	Kismet	قسمة
313.	Qıymet	Kıymet	قيمة
314.	Qıyomet	Kıyamet	قيامة
315.	Qıblı	Kible	قيلة
316.	Qomet	Kamet	قامة
317.	Qulleteyn	Kulleteyn-Su Ölçüsü	قلتين
318.	Qur'on	Kur'an	قرآن
319.	Qura	Kura	قرعة
320.	Raşt	Sağ	راشد
321.	Raşta	Doğru	رشد
322.	Raştı	Düzlük	رشد
323.	Razıq	Razık-Rızık Veren	رازق
324.	Râzi	Razı	راض
325.	Rebb	Rabb	ربّ
326.	Red	Reddetmek	رد
327.	Rehet	Rahat Etmek	راحة
328.	Rehm	Ana Rahmi	رحم
329.	Rehm	Merhamet	رحمة
330.	Rehn	Rehin Almak	رهن
331.	Reis	Reis	رايس
332.	Resullah	Resulullah	رسول الله
333.	Rueh	Ruh	روح
334.	Ruxset	Ruhsat	رخصة
335.	Sadıq	Sadık	صادق
336.	Safi	Saf	الصافي
337.	Saleh	Salih	صالح
338.	Sarf	Harcama	صرف
339.	Sebeb	Sebeb	سبب
340.	Sebir	Sabır	صبر
341.	Sêbiy	Çocuk-Sabi	صبيّ
342.	Seccadi	Seccade	سجّادة
343.	Sedeqı	Sadaka	صدقة
344.	Seeat	Saat	ساعة
345.	Sehabı	Sahabe	صحابه
346.	Sêr Siwe	Sabah	صباح
347.	Seyda	Efendi-Hoca	سيد
348.	Seyyad	Avcı	صياد
349.	Sıkut	Sukut-Sessiz	سكوت
350.	Sıla	Salat Selam Okumak	صلاة سلام
351.	Sılawat	Salavat	صلواة
352.	Silom	Selam	سلام

353.	Sihhet	Sağlık-Sıhhat	صحة
354.	Sihir, Sirbaz	Sihir-Sihirbaz	سحر
355.	Silê, Silê Rehm	Sıla, Sıla-ı Rahim	صلة الرحم
356.	Sinayı	Övülmüş-Beğenilmiş	الثناء
357.	Sowt	Ses-Savt	صوت
358.	Suefi	Sofu	صوفي
359.	Sunnet	Sünnet	سنة
360.	Sunnet kerd	Sünnet Etmek	سنة
361.	Sunni	Sünni	سني
362.	Şafî	Şafii	شافعي
363.	Şahad	Şahit	شاهد
364.	Şefaat	Şefaath	شفاعة
365.	Şefqı	Şefkat	شفقة
366.	Şeh	Şeyh	شيخ
367.	Şehadet	Şehadet	شهادة
368.	Şehid-Şihid	Şehit	شهيد
369.	Şehvet	Şehvet	شهوة
370.	Şeker	Şeker	السكر
371.	Şeq	Çatlak	شق
372.	Şeyton	Şeytan	شيطان
373.	Şidna	İyice Bağlamak	شد
374.	Şikir	Şükür	شكر
375.	Şikna	Kırdı	شق
376.	Şik-Şuphi	Şek-Şüphe	شك
377.	Şia	Şia	شيعه
378.	Şii	Şii	شيعي
379.	Talebı	Talebe	طالبة
380.	Taqet, Taqetra kot	Takat-Güç	طاقة
381.	Taqsir	Taksir-Kusur	نقصير
382.	Tarix	Tarih	تاريخ
383.	Tawaf	Tavaf	طواف
384.	Tayr	Kuş	طير
385.	Teberruk	Teberrük	تبرك
386.	Tecavuz	Tecavüz-Saldırı	تجاوز
387.	Tecrubı	Tecrübe	تجربة
388.	Tedarık	Tedarik	تدارك
389.	Tedbir	Tedbir	تدبير
390.	Tefriqa	Tafrika-Ayrımcılık	تفرقة
391.	Tefsir	Tefsir	تفسير
392.	Têhir	Tehir-Erteleme	تأخير
393.	Têhrif	Tahrif etmek	تحريف
394.	Têhsil	Tahsil	تحصيل
395.	Tekbir	Tekbir	تكبير
396.	Telaq	Talak-Boşama	طلاق
397.	Telef	Telef Etme	تلف
398.	Tenezzul	Tenezzül Etmek	تنزل
399.	Teqdim	Takdim	تقديم
400.	Terk Kerd, Terikna	Terketti	ترك
401.	Têriqet	Tarikat	طريقة
402.	Tesedduk	Sadaka Vermek	تصدق

403.	Teslim	Teslim Olmak	تسليم
404.	Tevekkelti	Tevekkül	تَوَكَّل
405.	Tizbê	Tesbih	تسبيح
406.	Towbı	Tövbe	توبه
407.	Ucib	Ucba Düşme	عجب
408.	Uhrevi	Uhrevi	أُخْرَوِّي
409.	Umrı	Umre	عمرة
410.	Usıl	Usul	أصول
411.	Vacib	Vacip	واجب
412.	Vaxt	Vakit	وقت
413.	Ville-Bille-Talle	Vallahi-Billahi	والله
414.	Vuesiyed	Vasiyet	وصية
415.	Waziyet	Vaziyet-Durum	وضع-أوضاع
416.	Wekil	Vekil	وكيل
417.	Welew	Velevki	ولو
418.	Wezn	Ölçme	وزن
419.	Xabıs	Habis-Kötü	خبث
420.	Xatır	Hatır	خاطر
421.	Xelifi	Halife	خليفة
422.	Xelq	Halk-Yaratma	خلق
423.	Xêr	Hayır	خير
424.	Xerib	Yabancı	غريب
425.	Xet	Hat	خط
426.	Xeta	Hata	خطاء
427.	Xever	Haber	خبر
428.	Xılaf, Ğılaf	Gerçeğe Aykırı	خلاف
429.	Xırav	Harap etmek	خراب
430.	Xırav-Xırâvî	Kötülük	خراب
431.	Xıver	Haber	خبر
432.	Xıyar	Hıyar	خيار
433.	Xulası, Hulasa	Hülasa-Özet	خلاصة
434.	Xutbı	Hutbe	خطبة
435.	Yetim	Yetim	يتيم
436.	Zad	Yol-Aziğı	زاد
437.	Zamon	Zaman	زمان
438.	Zevaj	Evlenme	زواج
439.	Zevijnayı	Evli	متزوج
440.	Zıka	Zekat	زكات
441.	Zikir	Zikir	ذكر
442.	Zuir	Yalan	الزور
443.	Zulim	Zulüm	ظلم
444.	Zulmat	Karanlık	ظلمات

2.2. Zazaca'daki Bazı Arapça Özel İsimler

	Zazaca	Türkçe	Arapça
1.	Muḥemmed-Meḥemed-	Muhammet- Mehmet	محمّد
2.	İvrahim-İvrehim	İbrahim	ابراهيم
3.	Eaisa	İsa	عيسى

4.	Musa	Musa	موسى
5.	Dawıd	Davut	داوود
6.	Wusıf	Yusuf	يوسف
7.	Ealı	Ali	علي
8.	Ehmed-Yehmed	Ahmet	أحمد
9.	Silhedin	Selahattin	صلاحالدين
10.	Eaumer	Ömer	عمر
11.	Eausmon	Osman	عثمان
12.	Şemsêdin	Şemsettin	شمس الدين
13.	Nurêdin	Nurettin	نور الدين
14.	Husên	Hüseyin	حسين
15.	Hesen	Hasan	حسن
16.	Eabdulğefur	Abdulğafur	عبد الغفور
17.	Eavdirrehmon	Abdurrahman	عبد الرحمن
18.	Eavrehim	Abdurrahim	عبد الرحيم
19.	Eavdilla	Abdullah	عبدالله
20.	Remzon	Ramazan	رمضان
21.	Selmon	Selman	سلمان
22.	Xelil	Halil	خليل
23.	Weysi	Veysi	ويسى
24.	Eşref	Eşref	أشرف
25.	Mustfa	Mustafa	مصطفى
26.	Hemid	Hamit	حميد
27.	Husni	Hüsnü	حسنى
28.	Enwer	Enver	أنور
29.	Xalit	Halit	خالد
30.	Mirbeg	Mirbek	-
31.	Fexri	Fahri	فخرى
32.	Zilkif	Zülküf	ذالكفل
33.	Eaukaş	Ökkeş	عقاشة
34.	Ealık	Ali	-
35.	Cemla	Cemile	جميلة
36.	Fatma	Fatma	فاطمة
37.	Sosin	-	-
38.	Çavreş	-	-
39.	-	Hakan	-
40.	-	Teoman	-
41.	-	Atila	-
42.	-	Bilgütay	-
43.	-	Buğrahan	-
44.	Şazla	-	-
45.	Şay	-	-
46.	Gurci	-	-
47.	Teyr	-	-
48.	Hew	-	-
49.	Gulnaz	Gülnaz	-
50.	Bıra	-	-
51.	Baba	-	-
52.	Marya	Meryem	مرىم

53.	Eaît	Agit	-
54.	Muhbet	Muhbet	-
55.	Seîr		-
56.	Bêrwon	Berivan	-
57.	Hor	Huriye	حورى
58.	Xon	-	-
59.	Gulşara	-	-
60.	Zilêxa	Zeliha	-
61.	Dılş	-	-
62.	Hêdi	-	-
63.	Ağa	Ağa	-
64.	Paşa	Paşa	-
65.	Bes	-	-
66.	Guinc	-	-

2.3. Zazacadaki Bazı Coğrafi Özel İsimler

No	Zazaca	Türkçe	Arapça
1.	Turkiya	Türkiye	تركيا
2.	Enqerı	Ankara	انقرة
3.	Istanbuel	Istanbul	اسطنبول
4.	Binguel	Bingöl	بينغول
5.	Çolig	Bingöl	جولك
6.	Çapaxçur	Bingöl	جاباغجور
7.	Xarpiet	Elaziğ	الازيغ
8.	Erzurım	Erzurum	أرضروم
9.	Diyarbak	Diyarbakır	دياربكر
10.	Earebiston	SudiArabis.	السعودية العربية
11.	Mekkı	Mekke	مكة
12.	Medîna	Medine	مدينة
13.	Earfat	Arafat	عرفات
14.	Mina	Mina	مينا
15.	Muzdelifı	Müzdelife	مزدلفة
16.	Kues	Kös	كوس
17.	Şa'bon	Şaban	-
18.	Çiris	Çiris	-
19.	Pueğ	-	-
20.	Çêrmê	Ilıpınar	-
21.	Fexron	İçpınar	-
22.	Alıkrag	Yenibaşlar	-
23.	Belzer	Uzundere	-
24.	Dareyeni	Genç	-
25.	Çıraserdın	Soğukçeşme	-
26.	Kanitat	Çeşmebaşı	-
27.	Kue ealkuar	Kör Ali Dağı	-
28.	Awke Çem	Çem Suyu	-
29.	Awke Rue	Göynük Çayı	-
30.	Awke Murad	Murat Nehri	-
31.	Awke Lâ	Kös Deresi	-

32.	Derê lâ	Kös Deresi	-
33.	Derê Guazin	-	-
34.	Kızılırmex	Kızılırmak	-
35.	Guel Kêrî	-	-
36.	Çire Qas	-	-
37.	Mêrga Bel	-	-
38.	Çem	-	-
39.	Dewa Diyarin	-	-
40.	Arçug	Alatepe	-
41.	Armelu	Elmalı	-
42.	Kumluk	-	-
43.	Warı	(Yayla)	-
44.	Valyer	Çaytepe	-
45.	Germawe Qazi	Jeotermal Bir su	-
46.	Awke Zîew	Madeni bir su	-
47.	Çire Zîew	Su çeşmesi	-
48.	Dero Zua	Kurudere	-
49.	Yenoserdın	Soğukçeşme	-
50.	Yenêhefiz	-	-
51.	Çalyêr	Çaler	-
52.	Gêlon-Ulyon	Gelan	-
53.	Kerêgawon	Çobantaşı	-
54.	La xweri	(Derinçay)	-
55.	Dereğazon	Köy İsmi	-
56.	Keşkwari	Bir Yayla ismi	-
57.	Kumsarik	Bir Yayla ismi	-
58.	Parmuk	Ağaçeli	-
59.	Guazerek	Gaziler deresi	-

3. Zazaca'daki Arapça Kelimelerin Dilbilim Açısından Değerlendirilmesi

Zazaca'daki Arapça kelimelerin dilbilimsel açıdan değerlendirmesine geçmeden önce, dilbilimle ilgili bazı genel mülahazaları ele almamız uygun olacaktır.

1. Sözlük çalışması olarak isimlendirebileceğimiz Leksioloji veya leksik, bir dildeki kelime varlığını-hazinesini inceleyen dilbilimsel bir alt disiplindir. Bu disiplinin hammaddesi kelimedir.²⁰ Onomastik ise şahıs isimleri, yer adları, coğrafi isimler, nehir, göl, deniz vb. çok farklı alanlara yayılmış özel isimlerden hareketle değerlendirmelerde bulunan, bu isimlerin kökenini araştıran dilbilimsel bir alt disiplindir.²¹ Zazaca'da bulunan Arapça kelimelerin tespiti ve yorumlanması leksik; özel isimlerin tespiti ve yorumlanması ise onomastik bir yaklaşımdır. Sesbilim,

20 Vardar, Berke, Dilbilim Yazıları, Multilingual, yay., İstanbul, 2001, s. 71; Aksan, Doğan, Her Yönüyle Dil, TDK yay., Ankara, 2009, I, 32; Vardar, Dilbilim Sözlüğü, Multilingual, yay., İstanbul, 2001, s.12, s.132.

21 Ünalın, Şükrü, Dil ve Kültür, Nobel yay., Ankara, 2010, s. 128.

dillerdeki ses oluşumunu, sesin muhataba ulaşma sürecini, dildeki seslerin özelliklerini, ses değişimlerini pozitif bilim yöntemleriyle inceleyen bir disiplindir. Çünkü bu disiplin, dil seslerinin fiziki yönüyle ilgilenir.²² Fonoloji ise, sözün ses özelliklerinin kelimedeki vurgu, ton, ezginin anlamla olan ilişkisini, yani ses-anlam ilişkisini dilbilim yöntemlerine dayanarak inceleyen bir disiplindir.²³

2. Bir dilin kelime varlığını, diğer insanbilimleriyle analitik bir şekilde, sosyo-kültürel, dini-psikolojik, coğrafi-tarihi vb. birçok açıdan incelemek mümkündür. Aynı şekilde, kelime varlığını dilbilimin tüm alt disiplinleriyle de incelemek mümkündür. Bunun için de var olan sözlüklerin yanı sıra, dil sahasında kullanılan kelimeler, dini-edebi vb. metinlerde kullanılan kelimeler toplanır, alınan numuneler dilbilim açısından incelenip tahlil edilir ve sonuçlar ortaya konulabilir. Nitekim tüm dilbilim çalışmaları çoğunlukla bu şekilde icra edilmektedir. Semantik, onomastik ve fonoloji gibi dilbilim dallarında incelemelerde bulunabilmek için kapsamlı ve çok yönlü bir sözlük çalışmalarının yapılmış olması gerekir.

3. Dil toplumsal bir kurumdur. Hem etken hem de edilgendir; dönüşüp değişebilen esnek ve toplumsal bir yansımadır. Her dil, kendisini kullanan toplumsal bütünü, ideolojilerin,²⁴ dini, kültürel ve fiziki yapının, düşünsel ve soyut bir dünyanın, ahlak, inanç ve dünya görüşünün bir aynası olup, bu bütünü derin izlerini taşır. Tabir-i diğerle, bir toplumun dilinde bulunan kelimeler, o milletin sosyo-kültürel hayatının aynasıdır. Bu nedenle dilini iyi bilen toplumlar kültürünü kolayca kavramıştır. Dilini unutan toplumlar geçmişle bağını kesmiş, dayanıksız, her an yıkılmaya müsait bir yapıdadırlar.²⁵

4. Yeryüzünde saf dil yoktur. Zira toplumsal sosyo-kültürel ve dini etkileşimin zorunlu bir sonucu olarak, diller arasında bir etkileşim ve kelime transferi gerçekleşmiş ve gerçekleşmeye de devam etmektedir. Buna engel olmak imkansızdır.²⁶ Sosyo-Ekonomik, Kültürel ve Siyasi açılardan güçlü olan toplumların dili, kendisine nisbeten zayıf olan toplumların dillerini önemli ölçüde etkiler, aynı zamanda bu dillerden etkilenebilir.

5. Diller arası bu etkileşim, zoraki bir etkileme ve gönüllü-fitri bir seyirde etkileme, olmak üzere ikiye ayrılabilir. Zoraki etkileme, dilin varlığını ortadan kaldırmaya, toplumu sömürmeye, yönetmeye, hakimiyet altına almaya matuf

22 Aksan, a.g.e., I, .25-26; Kıran, Zeynel; Eziler, Ayşe, Dilbilime Giriş, Seçkin yay., Ankara, 2010, s. 238-239; Vardar, Dilbilimin Temel Kavramları ve İlkeleri, Multilingual yay., İstanbul, 2001, s.156.

23 Aksan, a.g.e., I, 28; II, 66; Kıran; Eziler, a.g.e., s. 239, Vardar, Dilbilimin Temel Kavramları ve İlkeleri, s.156-157.

24 Vardar, Berke, Dilbilim Yazıları, s. 145.

25 Sancak, Yusuf, Arap Dili Temelinde Söz-Anlam İlişkisi, Aktif yay., İstanbul, 2008, s. 48.

26 Daniel, G. Bates, 21. Yüzyılda Kültürel Antropoloji-İnsanın Doğadaki Yeri, Bilgi Üniversitesi yay., İstanbul, 2009, s.70-71, s.75.

kasıtlı bir dil asimilasyonudur. Nitekim İngiltere, Fransa ve İtalya gibi ülkelerin kolonilerinde, bu duruma açıkça şahit olmaktayız. Bu ülkeler, mahalli dili yok edecek bir yaklaşımla, kendi dillerini mahalli dilin yerine ikame etmeye çalışmış, mahalli dilleri yok olma noktasına getirebilmişlerdir. Gönüllü etkileme dini-sosyolojik etkileşimlerin doğal-fıtri sürecinde, diller arası bir kelime transferidir. Arap olmayan kimselerin gönül rızasıyla İslam'ı benimsemelerine bağlı olarak fıtri bir seyirde, din temelinde dillerine giren kelimeleri örnek gösterebiliriz.

6. Dil etkileşimlerinin, dil açısından zararlı olmaması için belirli sınırlar içinde, belirli ilkelere bağlı olarak cereyan etmesi gerekir. Bu etkileşim, söz dizimi ve kelime transferi şekillerinde gerçekleşir. Dil varlığının omurgası gramer-sözdizimidir. Dilin sözdizimini etkileyecek bir aşamaya ulaşan etkileşim, dilin varlığını tehdit eder. Diller arası kelime transferi belirli bir düzeye kadar zararsız olmakla birlikte faydalıdır.²⁷ Çünkü *her sözcük farklı bir uygarlığı dile taşır*.²⁸ Ancak dilin, tamamen diğer bir dilin kelime varlığının gölgesinde kalması, aktarılan kelimelerin mevcut kelimeleri tedavülden kaldırması, dili fakirleştirir. Alınan kelimelerin, dilin ses yapısına uygun hale getirilmeden alınması da dilin varlığını tehdit eder ve dilin, orijinalitesini yitirmesine neden olur. Bu nedenle diller arası doğal transferin gelişigüzel olmaması gerekir. Başka bir dilden alınacak kelimenin, dilde karşılığı varsa kullanılabilir, yoksa yeni bir kelime üretilebilir, bu da mümkün değilse alınacak yabancı kelime alınabilir. Alınan yabancı kelime dilin ses yapısıyla uyumlu hale getirilir.²⁹ Arapçaya geçen yabancı kelimelerin Arapça dil yapısına asimile edilerek alınması, Arapça'nın ses yapısı içinde eriyerek yabancılık izlerinin azalması buna örnektir. Bu durum Arap dilinde *"ta'rib olgusu"* şeklinde ifade edilmiştir.³⁰ Aynı durumu gerek Türkçe gerek Zazaca'da görebilmekteyiz. Örneğin Arapça *حال* kelimesi Türkçeye geçerken *"hal"* şeklinde geçerek *هال* şeklinde Arapça'daki yumuşak *ه* sesiyle okunmuştur. Oysa kelimenin Arapça aslı *ح* sesiyle okunmaktadır. Bu durumda kelime aslı Arapça olmakla birlikte Türkçeleşmiş bir kelime olarak kabul edilebilir. Yine Türkçedeki *"vaziyet"* kelimesi, *"وضع"* kelimesinden türemiştir. Türkçede *"ض"* harfini ifade edebilecek bir ses olmadığından kelime Türkçede *"ز"* sesiyle ifade edilmiştir. *"Hal"* *حال* kelimesi Zazaca'ya ise, Arapça aslına benzer bir sesle geçmiştir. Çünkü Zazaca'da bu kelimeyi karşılayabilen *ح* sesi mevcuttur. *"Vaziyet"* kelimesi ise Zazaca'da yaklaşık olarak *"ظ"* ile *"ز"* arasında bir sesle ifade edilmiştir. Arapça *"mubarek"* kelimesi Zazaca'ya *"bınbarık"* şeklinde geçmiştir. *عرض* kelimesi Zazaca'ya *"earz"* şeklinde geçmiştir. Çünkü Arapça *ع* harfini karşılayan

27 Özkan, Fatma; Musa, Bağdağül; Yabancı Dillerin Türkçenin Söz Dizimi Üzerindeki Etkisi, Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı yay., Bilig Dergisi, Yaz/2004, Sayı 30, s.96; Daniel, a.g.e., s.70-71.

28 Vardar, Berke, Dilbilim Yazıları, s. 146.

29 Özkan; Bağdağül; Yabancı Dillerin Türkçenin Söz Dizimi Üzerindeki Etkisi, s.97.

30 Mübarek, Muhammed, Fıkhü'l-Luğa ve Hasâisu'l-Arabiyye, Daru'l-Fıkr, Beyrut, 1981, s.291.

bir ses Zazaca'da mevcutken, ض sesini karşılayan bir ses birimi mevcut değildir. Arapça “*kitab*” kelimesi Türkçeye “*kitap*” Zazaca'ya “*kitav*” şeklinde geçmiştir. Bununla birlikte Arapçadan Türkçe ve Zazaca'ya oldu gibi geçen kelimeler de yok değildir. Arapça “*İslam*” kelimesi Türkçeye olduğu gibi geçerken, Zazaca'ya “*İslom*” şeklinde geçmiştir. Arapça حق kelimesi Türkçeye “*hak*” şeklinde yumuşak لsesiyle geçerken Zazaca'ya olduğu gibi geçmiştir.

7. Bir dil, güçlü yanları itibarıyla, diğer bir dilden fazla etkilenmezken, zayıf yanları açısından daha fazla etkilenir. Örneğin Arapların deniz-deryası olan çöl ve bu deryanın gemisi olan deve hakkında en ince ayrıntılarına kadar gelişmiş zengin bir kelime hazinesi mevcuttur. Aynı dilin denizcilik ve gemi konusundaki kelime hazinesi, çöl ve deve'yle ilgili kelimelerine nispeten çok zayıftır. Arap dili çöl ve deve ile ilgili hususlarda, bir başka dilden neredeyse etkilenmemiştir. Ancak çölde bulunmayan bitkiler ve bazı böcek ve hayvan isimleri deniz ve denizcilikle ilgili kelimelerde, diğer dillerden çok sayıda kelime transfer etmiş ve bu kelimeleri kendi ses yapısına uyarlayarak Arapçalaştırmıştır.³¹ Bu durum diller arası etkileşimin, dillerin zayıf ve güçlü yönlerine nisbeten farklılık arz edebileceğini göstermektedir. Aynı durum bütün diller için söz konusudur.

8. İslam'dan önce Arap dilinde yabancı tesirleri zayıftır. Zira Araplar çoğunlukla çölün-badiyenin bağrında yaşamış, yabancı toplumlarla etkileşimden nispeten uzak kalmışlardır. Arapların bu dönemde yabancı toplumlarla etkileşimi, çoğunlukla Şam-Yemen gibi yerlere yapılan ticari yolculuklar vasıtasıyla olmuştur. Bu süreçte Arapça, etkileşime girdiği dillerden, soyut anlamlı kelimelerden ziyade, somut anlamlı kelimeleri almıştır.³² İslam dini geldikten sonra, bu dinin temel kaynağı olan Kur'an ve Hadis, ferdi ve içtimai düzeylerde başlı başına bir değişim ve inkılap gerçekleştirerek Arapların sosyo-kültürel yapılarını derinden etkilemiş ve dönüştürmüştür. Buna bağlı olarak Arap dili için yeni bir dönem açılmıştır. Kur'an ile birçok Arapça kavram, semantik değişimlere uğramıştır. Kur'an, Arap dilinin kelime hazinesini, gramer, morfolojik ve fonetik yapısını derinden etkilemiş ve bu kapsamdaki çalışmaların hareket noktasını oluşturmuştur. Zira Arapların yabancılarla etkileşimlerinin sonucunda meydana gelen “*lahn*” dil hataları, dilin bozulmaya başlaması, Arapça olan Kur'an'ın yanlış anlaşılmasına neden olacak düzeye gelemeye başlamıştır. Bunu fark eden Arap dilcileri Kur'an'ın doğru anlaşılması gayesine matufen, Arapçanın bozulmasına engel olmaya gayret etmiştir. Bu gayretler günümüze kadar devam etmiş ve böylece Arap dili neredeyse dilbilimin bütün boyutlarında çalışılmıştır.³³ İslam, Arap yarımadasında yerleştikten kısa bir

31 Sancak, a.g.e., s. 46.

32 Mübarek, a.g.e., s.291.

33 Hafacî, Muhammed Abdükmü'min, Hayatu'l-Arabiyye, Daru'l-Cil, Beyrut, 1990, s.16, s.20, s.54; Said el-Afğanî, Min Tarihi'n-Nahv, Beyrut, tsz., s.8-17; Furat, Ahmet Subhi, Arap Edebiyatı

süre sonra, Arap yarımadasının dışına yayılmıştır. Arap olmayan yabancı milletler İslam'a girmiştir. Araplar bu milletlerle daha sıkı bir etkileşime geçmiştirler. Buna bağlı olarak Arapça üzerindeki yabancı tesirler, eskiye oranla artmıştır. İslam dini, yabancı milletlere ilk olarak Araplar tarafından ulaştırılmış ve çok sayıda yabancı millet, gönül rızasıyla İslam'ı benimsemiştir. İslam dininin temel kaynağı olan Kur'an ve Hadis Arapçadır. Yeni Müslüman olan kimseler, İslam'ı anlamak için Arapça'ya rağbet göstermiştir. Buna bağlı olarak Arapça, Arap olmayan bütün Müslüman milletlerin dillerini etkilemiştir. Bu etkileşim, asimilasyon anlamında zorunlu, dayatmacı bir etkileşim değildir. Zira Arap olmayan kimseler, İslam'ı gönül rızasıyla benimsemiş ve fitri bir seyir içinde Arapça'dan dillerine çok sayıda kelime geçmiştir. Zira, gönül rızasıyla İslam'ı benimseyen yabancı toplumların sosyo-kültürel yapıları, düşünceleri İslam dininin etkisiyle büyük ve derin bir dönüşüme uğramıştır. Bu toplumlar İslam'ı anlamak üzere, İslam dininin ana kaynağı olan Arapça Kur'an ve Hadisleri öğrenmek, anlamak, yaşamak ve tebliğ etmek gayesiyle Arapça öğrenmeye meyletmiş, din adamları bu amaçla Arapça nahiv (gramer), sarf (morfoloji), belağat çalışmalarına yönelmişlerdir. Böylece İslam, ibadet alanının yanı sıra muamelat alanında da, bu toplumların hayatlarını bütün boyutlarıyla kuşatmıştır. İslam'ın tebliğ sürecinde, dil farklılığı konusundaki yaklaşımı-tutumu, Müslüman olmak suretiyle Araplaşmak olmadığı gibi; farklı dillerin Arapça'nın etkisinde kalmak suretiyle fakirleşip-zayıflayarak varlığını yitirmesi de değildir. İslam'ın yaklaşımı, ibadetlerden namazın-ezan ve kametin, hutbenin, namaza taalluk eden tesbihatların, bazı hususi duaların Arapça olması; Kur'an'ın Arapçasından öğrenilmesi, ibadet maksadıyla namazda ve namaz dışında okunması, anlaşılması ve yaşanmasıdır. Kur'an'ı okuyabilen herkesin, onu anlama imkanı olmayabilir. Bu kimselere düşen O'nu anlamak için Arapça öğrenmektir. Arapça öğrenmeye ise herkesin imkanı yoktur. Bu durumda, toplumdaki birilerinin, örneğin dini ilimler tabakasının Arapçayı öğrenerek Kur'an'ı anlaması, onu tefsir ederek, meal ve tefsirleriyle birlikte mahalli dile aktarması farz-ı kifaye olur. Nitekim bu hususlara çalışmamızın başında da değinmiştik.

9. Modern dönemde dilde özleşme, öze dönme taraftarlarının da yaygın bir şekilde dile getirdiği, kırılma noktası sayılabilecek bir anlayışı değerlendirmek istiyoruz. Goldziher, İslam'ın yayılışı nedeniyle Arap yarımadasının dışına yayılan Kuzey Arapçasının Suriyede Süryanicenin, Mısırda Kıpticenin yerine geçtiğini, Süryanice ve Kıptice'nin varlığını ancak Hristiyan kiliselerindeki toplu ibadet-

---

Tarihi, Edebiyat Fak. Yay., İstanbul, 1996, s.111; Clement Huart, Arap İslam Edebiyatı, çev. Cemal Sezgin, Ankara, tsz., s.47; Muhammed Şatır, el-Mûcez fi Neş'eti'n-Nahv, Mektebetu Kulliyati'l-Ezheriyye, Mısır, 1983, s.3-4; Mehdi el-Mahzûmî, Mektebetu'l-'Asriyye, Beyrut, 1964, s.13-14.

lerde varlığını sürdürebildiğini ifade etmiştir.³⁴ Bu anlayışa göre İslam dini, Arap olmayan toplumlara girdikten sonra, Arapça bu toplumların mahalli dillerini yok ederek onların yerini almıştır. Arap olmayan toplumların dilleri, Arapçanın tesirinde kalarak zayıflamış, Arapça bu dillerdeki birçok kelimeyi tedavülden kaldırarak yerine kendi kelimelerini yerleştirmiş, mahalli dilleri fakirleştirmiştir. Müslümanlar ise İslam'ın tebliğ sürecinde, mahalli dilleri dikkate almamış ve bu dillerin asimilasyon ile yok olmasına yönelik bir yaklaşım sergilemiştir. Bu anlamda gerek müsteşrikler, gerekse onlarla aynı zihniyeti taşıyan çevreler, Arap olmayan kimselerin Müslümanlaşma ile birlikte aynı zamanda Araplaştırıldığı görüşünü ileri sürmüşlerdir. Bu anlayışı ve yansımalarını günümüzde açıkça görebilmek mümkündür. Mahalli dillerin Arapça'nın etkisiyle zayıfladığını ileri süren zihniyetler, mahalli dildeki bütün Arapça kelimelerin karşılığının bulunması ve bu kelimelerin dilden çıkarılması gerektiğini ileri sürmüşlerdir.³⁵ Bunu daha ileri götürerek namazın ve tüm ibadetlerin, mahalli dilde eda edilmesini ileri sürenler olmuştur.³⁶ Bu kimseler Hz. Peygamber'in, Selmanu'l-Farisiye yeni Müslüman olan Farsların Namazda Fatihayı Farsça okuyabileceklerine dair iznini kendilerine delil olarak kabul etmişlerdir. Buna göre sadece Arapça kelimelerin dilden çıkarılması bir yana, her millet kendi dilinde ibadet etmelidir. Ancak Selmanu'l-Farisi'nin verdiği ve İmam Azam Ebu Hanife'nin de benimsediği Fatihayı Farsçasından okuma fetvası: 1. Sadece Farsçaya mahsus olmak üzere, 2. Yeni Müslüman olan kimselerin Fatihayı Arapçasından öğreninceye kadar geçici bir süreliğine, 3. Daru'l-Harpte yaşayan, cehaletin kendileri için bir özür sayılabileceği kimselerin, 4. Fatihayı öğreninceye kadar namazdan uzak kalmamaları için verilmiş bir fetvadır. Bu fetva hususi ve geçici bir fetvadır. Tüm zamanlara ve mekanlara teşmil edilemez. Nitekim fıkıh kitaplarındaki yaklaşım bu şekildedir.³⁷ Bu fetvanın temel saiki dini hamiyettir. Namazın anadilde kılınması veya namaza bağlı olan zikirlerin anadilde okunmasını ileri süren zihniyetin hareket noktası ise milliyetçiliğin yansımasıdır. Oysa İslam bu anlamdaki bir milli hassasiyeti, cahiliye hamiyetini olarak nitelemiş ve kınayıp ortadan kaldırmıştır.³⁸ Günümüzde Fatihayı Arapçasından çok kolay bir şekilde öğrenebilecek kadar tekno-

34 Ignace Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, çev.Azmi Yüksel, Rahmi Er, İmaj yay., Ankara, 1993, s.13;

35 Özakıncı, Cengiz, *Dil ve Din*, Otopsi yay., İstanbul, 2011, s.45, s.62, s.67.

36 Örneğin bkz. Kaleli, Lütfi, *Dil, Din ve Kur'an Tartışması*, Can yay., İstanbul, 1998, s.17-25.

37 Nursî, Said, *Mektubât*, Tenvir Neşriyat, İstanbul, 1990, s. 375, s.410-411; Serahsî, Ebubekir Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl, *el-Mebsût*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2001, I, 138-139; İbn Abidin, Muhammed Emin, *Reddu'l-Muhtar ala'd-Durri'l-Muhtar Şerhi Tenvîri'l-Ebsâr*, Daru'l-Fıkr, Beyrut, 2000, I, 521-523; Kâsânî, Alauddin Ebubekir b. Mes'ud, *Bedayiu's-Sanayi' fi Tertîbi's-Şerayi'*, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabî, Beyrut, 1998, I, 299; Şaffî, el-Umm, *Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye*, Beyrut, 2002, I, 201.

38 Maide, 5/50.

lojik imkanlar mevcuttur. Goldziher'in ileri sürdüğü görüş, öncelikle Kur'an ve Sünnet'in yukarıda arz ettiğimiz ilkeleriyle uyumsuzdur. Zira İslam, Müslüman olmak ve İslam'ı anlayarak yaşamak için Araplaşma gibi bir şartı ileri sürmemiştir. Toplumda belirli kesimlerin, örneğin dini ilimler tabakasının veya buna gönüllü olan herhangi bir kimsenin Arapçayı öğrenerek Kur'an ve Sünnet anlaması, buna dair dini malumatı Arapça'dan mahalli dile aktarması farz-ı kifayedir. İbadet dili Arapça olmak zorundadır. Kelime-i Şehadet de Arapça getirilir; ancak mahalli dilde bu kelimenin ne anlama geldiğinin de bilinmesi zorunludur. Bunun dışındaki dini malumat ise Arapça'dan mahalli dile çevrilerek aktarılır. Böylece mahalli dil, tercüme faaliyetlerinde hedef dil olarak kullanılır ve yaşaması için kendisine büyük bir özgürlük alanı verilir. Yine İslam, toplumların bizzat kendi dillerinde irşad edilmelerini benimsemiştir. İslam dil, renk ve millet farklılığını Allah'ın bir ayeti saymıştır. Bunların bir üstünlük sebebi olmadığını ifade etmiştir. Farklı dilleri, kültürleri ve milletleri, farklı din mensuplarını asırlarca barış ve hoşgörü içinde bir arada yaşatmıştır. Farklılıklar, İslam sayesinde yaşamış ve yok olmaktan kurtulmuştur. İslam'ı girmelerinden bu yana, dillerini de yaşatan toplumlar buna açık bir örnektir. İslam'ın gösterdiği hoşgörü olmasaydı bugün Zazaca'nın varlığından bahsedilemezdi. İslam dininin dil, renk ve ırk farklılığına toleranslı, müsamahakar olan pratik ve teorik yaklaşımı, apaçık ortadadır. Kur'an dilleri Allah'ın birer ayeti olarak kabul etmiş ve Allah'ın ayetlerinin inkar edilmesini yasaklamıştır.³⁹ Nitekim çalışmamızın başında buna değinmiştik. Pratikte de Müslümanlar, İslam'ın bu anlamdaki teorik yaklaşımını sürdürmüşlerdir. Hz. Peygamber, henüz İslam'ın ilk yıllarında Arap olmayan toplumlarla ekonomik, siyasi ilişkiler ve dini tebliğ amacıyla yabancı dil çalışmalarını başlatmıştır.⁴⁰ Buna göre İslam farklılıkları yok eden bir din değil, aksine dil, renk, kültür ve millet farklılığına saygı duyan ve bunları geliştirerek yaşatan bir dindir. Müslümanların birçok konuda olabileceği gibi bu konuda da varsa, yanlış anlayış ve yaklaşımları veya yanlış pratikleri, bu kendilerine aittir. Böyle bir anlayış veya uygulamadan hareketle İslam'ı değerlendirmek ve bu dinin mahalli dilleri zayıflatarak fakirleştirdiğini, yok ettiğini ileri sürmek; bir müsteşrik yanılığısıdır. Avrupa'nın İslam alemine bölmek, parçalamak ve sömürmek maksadıyla kustuğu ırkçılık zehirinin fikir sancılarıdır. Zira bir toplumu ifsat etmenin hareket noktası, o toplumun dilidir. Önce toplumun dili ifsat edilir. Sonra dil üzerinden inkar, ırkçılık, fitne-fesat, derken dinsizlik; dinsizlikten hareketle anarşizm ve sefihlik üretilir. Dilden hareketle, toplumun diniyle, manevi değerleriyle, geçmişiyle bağlantısı kesilir. Geçmişiyle bağı kopan bir toplum, kimlik bunalımı yaşar ve kişiliksizleşir. Böylece her tarafa sürüklenebilir. İbadetin ana dilde yapılma çabası da bu sonuca götürmektedir. Çünkü bununla, İslam milletleri

39 Rum, 30/22.

40 Tirmizi, İstizan, 22; Ebu Davud, İlim, 2.

arasında birleştirici ve bütünleştirici olan en baskın ve belirleyici olan ortak bir dil vasıtası, ortadan kalkmış olur. Böylece birlik ve beraberlik darmadağın olur. Yine, İslam'ın hakim olduğu yerlerde, hakimiyeti süresince, onun gölgesinde varlığını devam ettiren mahalli dillerin varlığı ve yaşıyor olması bu zihniyetin aleyhindeki en açık delildir. Bu dillerden biri de, İslam'ın hakimiyeti boyunca Zazaca'nın kendisidir. Yine Osmanlı'nın dört yüz yıllık üç kıta hakimiyeti süresince mahalli dilleri yaşatması açık bir delildir. Fransa, İngiltere, İtalya gibi ülkeler ise kurdukları kolonileri sömürmek ve yönetmek için kendi dillerini dayatmıştır. Böylece mahalli dili yok edecek düzeyde zayıflatmış ve fakirleştirmişlerdir. Mahalli dil neredeyse tedavülden kaldırılmış, yaygın olarak İngilizce, Fransızca ve İtalyanca konuşulur olmuştur. Dört yüzyıllık Osmanlı hakimiyetine rağmen, Türkçe konuşabilen Arap sayısı parmakla gösterilebilecek kadar azdır. Her alandaki sömürgecilik faaliyetleri gibi, dil alanındaki sömürgecilik ve asimilasyon hususunun İslam'a yakıştırılması, tamamen bir kin, garaz ve cehaletin veya düşmanlığın ürünüdür. Bu durum, genel anlamda Müslümanlara da yakıştırılmaz. Çünkü İslam Müslümanları böyle bir yaklaşımdan alıkoymaktadır. Müslümanlarda böyle bir yaklaşım varsa, bu İslam'a değil ancak kendilerine mal edilebilir. Aksi halde, Müslüman'ın yaptığı zulmü, işlediği günahı da İslam'a mal etmek gerekir. Böyle bir şeyin imkansız olduğunu akıl ve basiret sahibi bir insan anlamakta zorlanmaz.

10. İslam dini, Arapların sosyo-kültürel hayatını, düşüncelerini derinden etkilemiş ve dönüşüme uğratmıştır. Bunun neticesinde Arap dilinde önemli bir semantik değişim meydana gelmiştir. Çünkü değerler dönüşmüş, düşünce ve inançlar, şirkten tevhide dönerek farklılaşmıştır. Bunun neticesinde dildeki değişimler kaçınılmaz olmuştur. Zira dil düşüncenin; düşünce dilin aynasıdır. Birindeki değişme, diğerini doğrudan etkiler. Arap dili için İslam'ın gelmesi, Kur'an'ın inmesi, başlı başına bir dönüm noktasıdır. Hayata yeni bir tevhit soluğu aldırın ve ona dini bir renk veren İslam, Arap diline de yeni bir soluk aldırılmış ve bu dili şirk dili olmaktan çıkarak tevhit diline dönüştürmeye ve ona dini bir renk kazandırmaya başlamıştır. Örneğin *صلاة* kelimesi sözlükte “*dua*” anlamına gelmekte iken, Kur'an ve İslam bu kelimeye tekbirle başlayıp selamla biten özel bir ibadet olan namaz anlamını kazandırmıştır. *كساة* kelimesi “*artmak ve arınmak*” anlamına gelirken, bu kelimeye mali bir ibadet anlamı kazandırılmıştır.⁴¹ Bunun gibi birçok kavram, kısa zamanda İslam'ın etkisiyle büyük bir semantik değişime uğramıştır. İslam kısa bir sürede toplumu baştan aşağıya değiştirdiği gibi, dili de dini bir renge büründürmüştür. İslam sadece Arapların değil; Arap olmayan kimselerin de sosyo-kültürel hayatlarını derinden etkileyerek şekillendirmiş, onların dillerini de etkilemiştir. Buna bağlı

41 İbn Manzur, Cemaleddin Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensari, XIV, Beyrut, tsz., 464; Razî, Zeynüddin b. Ebu Bekr b. Abdulkadir, Muhtaru's-Sihâh, Beyrut, 1988, s.375; Çelik, Ahmet, Kur'an Semantiği Üzerine, Ekev yay., Erzurum, 2002, s.55, s.66.

olarak Arapçadan mahalli dillere birçok kelime girmiştir. Kelimelerin birçoğu, Kur'an'ın etkisiyle inanç, yaşantı ve düşünce açısından büyük bir anlam değeri taşımaktadır. Bu kelimelerden birçoğu, girdikleri dillere, beraberlerinde yeni bir uygarlık ve hayat anlayışını da taşımıştır. Mahalli dile giren bu kelimeler incelenince, büyük bir çoğunluğunun dini bir muhtevayla bağlantılı olduğu anlaşılır. Bunlar iki kısımda değerlendirilebilir: Birinci kısım, anadilde karşılığı olan kelimelerdir. Örneğin Arapça “*talak*” kelimesinin Türkçedeki karşılığı “*boşama*”, Zazaca'daki karşılığı “*verdayış*” kelimesidir. İkinci kısım ise, anadilde karşılığı bulunmayan kelimelerdir. İbadete taalluk eden Arapça Kur'an okuma, zikirler, hutbe gibi dini sorumluluklar alanına giren kelimeler değiştirilemez.⁴² Dinin hayattaki yeri neyse, bu kelimelerin dildeki yeri de odur. Bu kelimelerin dilden çıkarılması, dinin hayattan çekilmesidir. Dinin toplumdan ve hayattan çekilmesi; ruhun bedenden çekilmesidir. Hak din, hayatın hayatıdır. İslam milletlerinin dirilmesinin olmazsa şartı dindir ve dinin ihyasıdır. Dinsiz bir millet idare edilemez. Dinsizlik anarşizm üretir.⁴³ Aynı şekilde dildeki dini kavramların dilden çıkarılması sekülerist bir yaklaşımdır. Dili dinden uzaklaştırmaktır. Bir tür dil sekülerleşmesidir. Oysa din dilde yaşar. Yani hem gönülde, hem söz ve davranış dilinde yaşar.⁴⁴ Dinin dildeki varlığının zayıflatılması, dinin dilden, dolayısıyla hayattan uzaklaşmasına, dinin dildeki varlığına son vermeye neden olur. Bu durum dili kullanarak toplumun kendisine, kendi kültürüne ve geçmişine yabancılaşmasına, geçmişiyile bağlarının kopmasına neden olur. Bu tür çabalar genellikle geri tepmiştir. Buna karşı olan anlayışların yeraltına inerek karşıt bir tepki oluşturmuş, dil ve dinlerine olan ilgileri daha da canlanmıştır.⁴⁵ Din ile hayat kabili tefrik olamayacağı gibi, dil ile dil de kabil-i tefrik değildir. Din olgusunun dili etkilemesi, sadece Arapça için söz konusu değildir. bütün diller, mensubu olduğu dinden etkilenmiştir.

Bu mülahazalar çerçevesinde Zazaca'daki Arapça kelimeleri Dilbilim açısından incelemeye geçebiliriz:

1. Zazaca'daki Arapça kelimeleri incelediğimizde, bunların çoğunlukla isim, ism-i fail, masdar vb. kullanımlardan oluştuğunu görmekteyiz. Arapçada harfe karşılık gelen kullanımlar nerdeyse yoktur. Arapça fiiller için de aynı durum söz konusudur. Zazaca'daki Arapça kökenli fiiller genellikle Arapça bir ismin alınarak Zazaca bir yardımcı eylemle kullanılmasıyla oluşturulmuştur. Örneğin “*kitav*”,

42 Şafî, el-Umm, I, 201; Nevevî, Ebu Zekeriya Muhyiddin b. Şeref, Kitabu'l-Mecmu' Şerhu'l-Muhezzeb li'ş-Şirazî, Dar-u İhyai't-Turasi'l-Arabî, Beyrut, 2003; III, 17; Konunun Değerlendirmesi için Bkz. Korkut, Ramazan, Şafii ve Hanefilerin Namaz Konusundaki İhtilafları ve Dayandıkları Deliller, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2010, s.61.

43 Nursi, Said, Sözlür/Lemeât, Envar Neşriyat, İstanbul, tsz., s.656.

44 Karaman, Hayrettin, Laik Düzendeki Dini Yaşamak, İz yayıncılık, İstanbul, 2006, s.75.

45 Daniel, a.g.e., s.76-77.

“*belka*” isim, “*qayil*” ism-i fail, “*cewab da*”, “*tecurbı kerd*”, “*sılawat ard*” “*afiyetıv*” ke-
limeleri, Arapça bir isme, Zazaca yardımcı fiilin eklenmesiyle meydana gelmiştir.
Zazacada Arapçada kullanılan harflere rastlayamadık.⁴⁶ Ancak Zazacadaki “*pê*”⁴⁷
edatının Arapça istiane anlamına da gelen “ب” harfi cerrine anlam ve kullanım
açısından yakınlığını tespit ettik. Örneğin “*mı pê qelem nuşt*”⁴⁸ veya “*mı pê zengeni
kena*”⁴⁹ ifadelerindeki “*pê*” edatı “*كتبت بالقلم*” ifadesindeki “ب” harfine kullanım ve
anlam yönüyle benzerdir. Bu kullanım İngilizcede de “*by*” şeklinde vardır. Örneğin:
“*I wrote by a pencil*”. Bundan hareketle Arapçanın Zazacayı Harf yönünde etkile-
mediği, etkilese bile çok zayıf bir etkilenmenin söz konusu olabileceği sonucuna
varmış bulunmaktayız.

2. Zazaca ses yönünden, Latin Alfabesinin yerine Arap-Fars alfabesiyle ya-
zılmaya, ifade edilmeye daha müsait bir dildir. Nitekim, asıl Zazaca mevlitlerin
Arap-Fars alfabesiyle yazıldığını görmekteyiz.⁵⁰ Zazacanın ses yapısındaki işmam⁵¹
gibi ses durumları, bazen Arapça olarak da ifade edilememektedir. Örneğin bir
“*est*” kelimesini Arapça değil; ancak Farsça -ile ifade edebilmekteyiz. Buna benzer,
Zazaca⁵² بۇراق kelimesi, بو harfinde dudakların hafif yumulmasıyla işmam yapmak
suretiyle telafuz edilir. Çalışmamızda, esas aldığımız Zazaca Sözlüklerin ve aslı
Arap-Fars alfabesiyle yazılan Ahmed-i Xasi'nin Latin Alfabesine dönüştürülmüş
Mevlidinin transkripsiyon sisteminde zayıflık gördük. Esas aldığımız Zazaca
sözlüklerde, بو sesinin “*Bue*” şeklinde ifade edildiğini görmekteyiz. Zazacadaki ق
sesi “*q*” harfiyle ifade edilmiştir. ع harfinin “*ea*” ile ifade edilmiştir. Bu semboller/
harfler asıl itibarıyla Zazacadaki sesleri ifade edememektedir. Ses yakınlıklarından
dolayı öncelikle bu kullanımları doğru varsayalım. Ancak, Zazaca'daki “ع” sesinin
bazen “*a*” sesiyle bazen de “*ea*” ifade edilmesi; “ح” sesi ile “*h*” seslerinin, Latin
alfabesindeki “*b*” ile ifade edilmesini kabul etmek zordur. Örneğin “*helsnayı*”⁵³
kelimesindeki “*b*” harfi, Arapça yumuşak “*h*” harfine karşılık gelirken, “*Helali*”⁵⁴
ve “*heskerdı*”⁵⁵ kelimelerindeki “*b*” harfi, Arapçadaki kara “ح” harfine tekabül eder.
Ancak her iki kullanım da “*b*” harfiyle ifade edilmiştir.⁵⁶ Bu durum bir trans-

46 Harften maksadımız, kendi başına bir anlamı olmayan, başka bir kelimeyle kullanıldığında anlam kazanan isimlerdir. Örneğin: Cer harfleri ve istifham harfleri

47 Türkçede ile edatı

48 Kalem ile yazdım

49 Kazmayla kazdım

50 Örneğin Bkz. Ahmedi Xasi, Mevlüt, Vate yay., tsz., İstanbul.

51 İşmam: Telafuz esnasında dudakları yumma

52 Burak, Kurbanlık hayvan

53 Oldu veya Olmadı

54 Helallik istemek

55 Sevmek

56 Bkz. Aydar, Mehmet, Zazaca-Türkçe Sözlük, Doruk yay., İstanbul, 2003; Vate Çalışma Grubu, Türkçe-Kurmanca-Zazaca Sözlük, Vate yay., İstanbul, 2001, s.96-98; Vate Çalışma Grubu, Ferhengê Kurmancki (Zazaki)-Tırkî, Vate yay., İstanbul, 2009, s.206-220.

kripsiyon hatasıdır. Bunun yerine, iki harfi (“ح” “ه” seslerini) bir birinden ayırt edecek farklı ifadeler kullanılabilirdi. Örneğin yumuşak “ه” “ه” şeklinde, kara “ح” sesi ise “ح” şeklinde ifade edilebilirdi. Aynı şekilde “Abıd” kelimesi ile “Eacayib” kelimelerindeki “ea” ile “a” seslerinin karşılığı “ع” harfidir. Bu farkları ifade etmek üzere sözlüklerin başına bir transkripsiyon sistemi yerleştirilebilirdi. Dil seslerinde oynama, dildeki söz birimlerinin farklı anlamlara müsait hale gelmesine neden olur. Zira sesbilim açısından kelimenin anlama delaleti doğrudan kendisini meydana getiren seslerle ilgilidir. Örneğin “taş-baş-yaş” kelimelerinden birini diğerinden ayıran husus, ses-harf değişikliğidir. Bu durum, Zazaca’daki sesleri ifade edebilecek doğru bir transkripsiyon sisteminin oluşturulmasını gerektirir. Aynı şekilde Arapça olup Türkçe ifade edilen birçok kelimenin de doğrudan Türkçe alfabeyle ifade edilmesi mümkün görünmemektedir. Örneğin yaratıcı anlamında Arapça’dan Türkçeye geçen “Halık” (خالق) kelimesindeki “h” harfinin yumuşak “ه” okunması durumunda kelime “helak eden-yok eden” anlamına gelir. Arapçadaki kara “ح” ile okunması “tırış eden” anlamına gelir. Bu kelime ancak “ح” harfiyle okununca istenilen anlamı verir. Bu karışıklığı gidermek için Arapça harflerin Latince karşılığı olabilecek bir transkripsiyon sistemi geliştirilmiştir.⁵⁷

3. Zazaca kelimelerde “h” ile başlayan kelimelerin büyük kısmı Arapçadaki ه sesine karşılık gelmektedir. ح sesi ile başlayan bir çok kelimenin Arapçadan geldiğini bununla birlikte bu sesle başlayan Zazaca kelimelerin bulunduğunu da gördük. Örneğin Zazaca “heskerdış” (sevmek) kelimesi ح sesiyle başlarken, “herom” “hılı”, “helka”, “hesen”, “heq” gibi bir çok Arapça kelime de ح sesiyle telafuz edilmektedir.

4. Zazaca ط ve ت seslerinin birlikte “t” sesiyle ifade edilmesi de bir hatadır. Örneğin “Tayr” (kuş, Arapçası طير) kelimesindeki “t” Arapça ط sesine; “Tıfing” (silah) kelimesindeki “t” sesi Arapça ت sesine karşılık gelmektedir.

5. Zazaca’da Arapçadaki “v” sesi bulunduğu gibi, Türkçedeki “v” sesi de bulunmaktadır. “Venik” (uyku), ve “Wel” (kül), kelimeleri buna örnektir. Sözlüklerde her iki sesin “v” ile ifade edilmesi transkripsiyon hatasıdır. Arapçadan Zazaca’ya geçen kelimeler “v” harfi üzerinden değil, sadece “و” harfi üzerinden geçmiştir. “V” ile başlayan kelimelerin büyük çoğunluğu, Arapça değil Zazaca’dır.

6. İslam’ın yaklaşımı, Kelime-i Şehadet, Ezan-Kamet ve Hutbenin; namazın tekbir ve selam dahil iftitahtan başlayarak selama kadar bütün sözlü ifadelerin Arapça olması, namaz sonrasındaki tesbihatların Arapça yapılmasıdır. Arapça ifade edilen bu zikirlerin, genel anlamda ana dildeki anlamının veya karşılığının bilinmesi de gereklidir. Abdest ve namaza niyetin ve namaz sonrasındaki duanın, hac, umre, tavaf, sa’y, oruç ve zekat niyetlerinin herhangi bir dilde

57 Bkz. Diyanet İslam Ansiklopedisi, TDV yay., Ankara, 2005, c.I, 5.

olması caizdir. Ancak Hacdaki özel tavaf dualarının, tekbir, tehlil ve telbiyelerin Arapça olması şarttır. Çünkü bunlar özel bir ibadete taalluk eden konulardır. Saydığımız hususlarda, hiçbir dilin Arapça'nın yerini tutması mümkün değildir. Zira bu hususlar İslam'ın simgesidir. Başka bir dil, saydığımız ibadetlerdeki sözlü ifadelerin Arapça karşılığını ifade edememektedir. Bu tür ifadelerin ortak bir dille, yani Arapçayla ifade edilmesi İslam'ın şiarıdır. Asya-Amerika-Avrupa, Arabistan kıtalarında ve dünyanın diğer tüm bölgelerindeki bu ortak kullanım, İslam'ı simgelemektedir. Böylece sosyolojik açıdan uygulamada birlik meydana gelmekte, Arapça üzerinden asgari bir müşterekle İslam temelinde birleştiricilik ve bütünleştiricilik sağlanmaktadır. Diğer taraftan din bir imtihandır. İslam'ın ibadetlere temas eden kısmında beşeri hiçbir müdahale mümkün olmadığı gibi söz konusu da olamaz. Zira namaz rükusunun bir, secdelerinin ise iki olarak, rükunun secdeden önce belirlenmiş olması, doğrudan Allah'ın emriyle olmuştur. Aynı durum ibadet dilinin Arapça olması için de geçerlidir. Muamelat konularında asıl olan, dini malumatın Arapçadan mahalli dile aktarılmasıdır. Tefsir, Hadis, Fıkıh, Akaid gibi bütün ilimlerde asıl olan, Arapçadan mahalli dile aktarımdır. Bu aktarım esnasında aslolan, Zazaca'da karşılığı bulunan kelimelerin Zazaca ifade edilmesi, bazen Zazaca kelime üretilmesi, bu da mümkün olmayınca kelimenin olduğu gibi alınması, özel kavramların da Arapça'dan Zazaca'nın yapısına uyarlanarak olduğu gibi alınması gerekir. Bu şekilde geçen Arapça kelimeler, Zazacayla İslam arasında bir bağ oluşturur. Bu bağın zayıflatılması, koparılması, dili dinden ayıklayarak uzaklaştırmaktır. Zazaca'daki birçok kelimenin ve kavramın anlamı, doğrudan dini ifadelerle yoğurulmuştur. Örneğin Zazaca'nın anlam dünyasındaki: "Holi", "xıravı", "raştı", "zur", "durıst", "hevaltı", "bıratı", "kılê adır", "duşmenâti", "Piexmer", "nımaj", "Rueji" vb. dini-ahlaki kelimelerinin ifade ettiği anlam ve kullanım sahası: "Allah", "Axret", "Cennet", "Cehnımı", "Zulm", "Heq", "Helal", "Herom", "Caiz", "İbadet", "Teêt", "İsyon" gibi aslı Arapça olan dini kavramlarla doğrudan bağlantılıdır. Nitekim "holi-xıravı" denilince, iyi-kötü ayırımının temelinde, dinin belirlediği değer yargıları vardır. Bu değer yargıları *Herom*, *Helal*, *Caiz*, *Sunnet* gibi mefhumların belirlediği anlamın etkisindedir. İyilik ve kötülüğün sonucu ise "Cennet" ve "Cehnımı" gibi kavramlarla doğrudan bağlantılıdır. "Holi merdım bena Cennet, Xıravı merdım bena Cehnımı", "Zurker Duşmen Allew", "Allê vat holi bıke, nıvat xıravı bıke", "Allah tu hevalon ra ca nıverd", "Allah tura razıv", "Humma toriştıv", "Yo ruejid ponc vaxt nımaj est", "Nımaj xu bıke, rueje xu birê, zıkê xu bıde, Allêr Piexmerır İsyon mekirê" vb. örnekler alabildiğine çoğaltılabilir.

7. Zazaca'ya Arapçadan geçen kelimeler, ağırlıklı olarak İslam dininin itikat/inanç, ibadet, muamelat ve ahlak alanlarındaki kavramlardır. İnanç alanında lafza-i celal ﷲlafzı her dilde olduğu gibi Zazaca'ya da Arapçadan olduğu gibi aktarılmıştır. Allah'ın (cc) isim ve sıfatları da Arapça ifade edilmiş ve Zazaca karşılıkları

izah edilmiştir. Örneğin: “*Ealim*” sıfatı “*Allah Te’ala her çi zon*” şeklinde ifade edilir. Zazaca’daki Peygamber kelimesi Farsçadır. Bu kelimeyi ifade etmek için “*Resullab*” (Allah Rasülü) kelimesi de kullanılmıştır. *İmon, İtikad, Melek, Axret, Qeder, Kur’on, Tovrat, Zebur, İncil, Mu’tezilî, Cebriya, Êl Sunnet Cem’et, Cebrail, Mikayil, Azrail, İsrâfil, Sırat, Cennet, Cehnımı, Şef’et, mizon, ‘eazav, cemâl ilâbi, hidayet, dalalet*” gibi kelimeler inanç, itikaldaki ilgili kelimelerdir. İslam, kendisinden önceki bütün semavi dinlerin esasları olan inanç esaslarını tafsilatıyla ele almış, zamanın geçmesiyle aslından uzaklaşarak şirke düşen, bozulan inancı aslına çevirerek düzeltmiştir. İslam, Arap olmayan milletlerin, eski batıl inançlarının bir kısmını ortadan kaldırırken, semavi dinlerin uzantısı olup da dejenerasyona uğrayan inançlarını düzeltmiştir. Böylece İslam’a giren toplumların inanç sisteminde büyük bir değişim meydana gelmiştir. Buna bağlı olarak İslam inancını ifade eden temel Arapça kavramlar da Zazaca’ya aktarılmıştır. “*Tevrat, İncil, Zebur, Kur’on, Cebrail, Mikayil, İsrâfil*” kelimeleri özel isimlerdir. Bunlar çoğunlukla hedef dillere olduğu gibi geçmiştir. Zazaca’ya da olduğu gibi alınmıştır. “*İmon*” kelimesinin sözlük anlamı “*inanmak, güvenmek*”tir.⁵⁸ İstilahta, Kur’an’ın ve Hz. Peygamberin tebliğ ettiği tevhid, nubuvvet, ahiret, kader, melek, kitaplara iman gibi inanç unsurlarını kalp ile tasdik, dil ile ifade etmekten hasıl olan nur; kulun cüz’i iradesini kullandıktan sonra Allah’ın, kalbine bıraktığı nur, şeklinde tarif edilmiştir.⁵⁹ Bu anlamda iman Arapçada da ıstilahtaki bir anlam kazanmıştır. Arapçada da ifade edilen ıstilahtaki anlam ancak “*iman*” kelimesiyle ifade edilebilmektedir. Bu anlamda “*iman*” kelimesi özel bir terimdir. Bu kelimenin Zazaca sözlük anlamı “*barveri*” şeklindedir. Ancak “*barveri*” kelimesi, kullanım açısından, iman kelimesinin ifade ettiği terim anlamını ifade etmemektedir. Nitekim Zazaca bilen her kimse, “*barver bık*” sözüyle “*imon bık*” sözünden farklı şeyleri anlamaktadır. Bu nedenle kelime Zazaca’ya olduğu gibi geçerek, Zazaca ses yapısına uyum sağlamış ve “*imon*” şeklinde kullanılmıştır. Zazaca’daki “*cennet, cehnımı, pırd sinat, axret, hidayet, delalet*” kelimeleri de inanç alanında Arapçadan Zazaca’ya geçmiştir. Aynı kelimelerin Arapçadaki sözlük ve ıstilah anlamları farklıdır. Sözlükte “*cennet*” bahçe; “*cehennem*” çukur; “*sırat*” sağ-sol bariyerleri olan belirli bir yol; “*ahiret*” son, sonuç; “*hidayet*” yol gösterme; “*dalalet*” ise şaşırma, yolu kaybetme anlamlarına gelmektedir.⁶⁰ Kur’an’ın nuzulü ve İslam Peygamberinin zuhuruyla, bu kelimeler semantik bir değişime uğramış, doğrudan inançla ilgili özel bir anlam kazanmıştır. Arap dilindeki bir kelimeyi Kur’an’da işleyerek ona özel bir anlam sahası açan alemlerin Rabbi olan Allah’tır (cc) Burada dikkati çeken bir husus, Arapça kelimenin kazandığı bu terim anlamının, genellikle sözlük anlamıyla da irtibatlı oluşudur. Örneğin, Kur’anda cennet kelimesi hem

58 Razî, Muhtaru’s-Sihâh, s.20.

59 Nursi, Said, İshârâtü’l-İcâz, Envar Neşriyat, İstanbul, tsz., s.46.

60 Çelik, a.g.e., s.102, s.135.

bahçe, hem de bildiğimiz Cennet anlamında kullanılmıştır.⁶¹ Dalalet kelimesinin yolu kaybetmek şeklindeki sözlük anlamının, ıstılah anlamıyla olan ilişkisi; Allaha, Cennete, Hakka, doğruya giden yolu ve yöntemi kaybetmek şeklindedir. Bu kelime Kur'an bütünlüğünde, insanın ruhlar aleminde "elest bezminden" aldığı emirden hareketle asıl vatanı olan Cennete gitmek üzere yola çıkmış bir yolcu olduğunu, yolculuğun uzun ve tehlikeli olduğu, dünyadan, kabirden, sırttan ebedi cennet veya cehenneme kadar uzandığını hatırlatmaktadır. Bu yolculuk esnasında insanın yol rehberi olan elçilerden ve Kur'an'dan ayrılarak Cennet yolunu kaybetmesi, dalalet olarak isimlendirilmiştir.⁶² Bu kelimeler mutlak bırakıldığında sözlük anlamları değil, ıstılahe anlamları anlaşılmalıdır. İstılahe anlam, adeta sözlük anlamını bünyesinde eritmiş ve kelimeyi sözlük anlamında kullanılmaktan uzaklaştırmıştır. Kelimeler böylece dini birer kavrama dönüşmüştür. Bu nedenle ilgili kelimeler, gerek Zazaca'ya, gerekse Türkçe'ye dini birer kavram olarak girmiştir.

8. "Hec", "umri", "se'y", "tavaf", "ihrom", "zaka", "azon", "komet", "tesbihat", "niyet", "silom", "sedeqi" gibi kelimeler Arapçadan Zazaca'ya ibadet alanında giren kelimelerdir. Bu kelimelerin Arapça ıstılah anlamları, sözlük anlamlarını bünyesinde eritmiş, özel bir ibadet anlamı kazandırmıştır. Sözlükte "Hac" kelimesi ziyaret etmek; "Ezan" bildirmek anlamındadır. İstılahta her ikisi özel birer ibadeti ifade eder. Bu kelimelerin ıstılah anlamları, onları sözlük anlamında kullanılmaktan uzaklaştırmıştır. Bu nedenle kelimeler Zazaca'ya olduğu gibi girmişlerdir. Ancak Arapçada "salat" ve "savm" Zazaca'da, Aslı Farsça olan "nımağ" ve "rueji" kelimeleri ile karşılanmıştır. Bu kullanımın sebebi, Zazaların veya Zazaların kendilerinden İslam'ı aldığı kimselerin, henüz Müslüman olmadan önce bu ibadetlerden veya benzerlerinden haberdar olabileceğini ve İslam'dan önce ibadetleri bu şekilde isimlendirmiş olabileceklerini akla getirmektedir. Nitekim önceki ümmetlere de namaz ve oruç farz kılınmıştır.⁶³ Bunun yanında bu ibadetlerin doğrudan Arapça karşılığı olarak "nımağ" ve "rueji" kelimeleri kullanılmış olabilir. Bu durum, bir kelimenin nasıl, hangi anlamda kullanıldığı, kelimelerde zamanla anlam genişlemesi, daralması veya kaymasının olabileceğini hatırlatmaktadır. Her halükarda, önemli olan toplumun kelimeyi ilk zamandan bu yana nasıl, hangi anlamda kullandığı, buna bağlı olarak kelimenin hangi anlamla özdeşleştiği ve dilin anlam yapısında nasıl yoğunluğudur.

9. Muamelat alanında Arapça'da Zazaca'ya kelimeler geçtiği gibi, Zazaca'da karşılığı bulunan kelimeler Zazaca ifade edilmiştir. Kimi Zaman kelime hem Arapça hem de Zazaca ifade edilmiştir. Arapça "nikah" kelimesi, Zazaca "mari" şeklinde ifade edilirken, "talak" kelimesi "telaq" ve "verdayış" şeklinde de ifade

61 Rahman, 55/46, Sebe 34/16.

62 A'raf, 7/172.

63 Bakara, 2/183, Meryem, 19/31.

edilmiştir. “*Hekk*”, “*Wekil*”, “*Kefil*”, “*Hicr*”, “*İflas*”, “*Telaq*”, “*şahad*”, “*varis*”, “*qesas*”, “*ticaret*”, “*zevaj*” kelimeleri Arapça’dan Zazacaya muamelat alanında geçen kelimelerdir. Bu kelimeler, Zazaca’nın yapısında kökleşerek adeta kemikleşmiştir. Bu durum Zazaların sosyo-kültürel yapılarının, düşüncelerinin İslam diniyle derin ve sıkı bir bağlantı içinde olduğunu gösterir. İslam’ın tesiri hayata, buradan da dile yansımıştır. İslam açısından muamelat alanındaki bu kelimelerin, Zazaca’daki veya Türkçedeki varlığı o kadar önemli değildir. Önemli olan adaletin tesisi için, bu kelimelerin bağlı olduğu değerlerin varlığı veya yokluğudur. Zazaca’daki bu kelimeler, sosyo-kültürel yapının dinle sıkı bir bağ içinde olduğunu gösterebilir. Ancak, bu durum, dinin muamelat kısmının yaşanılmakta olduğu anlamına gelmez. İslam için asıl olan, muamelat alanında kelimelerin değil, değerlerin yaşatılmasıdır. Kelimelere kıymet veren ise değerlerin varlığıdır. Bu anlamda, muamelatla ilgili anılan kelimelere, bir kutsallık atfetmenin gereksiz olduğunu düşünmekteyiz. Bununla birlikte, muamelatla ilgili olan kelimelerin, Zazacalaşarak sosyo-kültürel yapıyla bütünleştiğini görmekteyiz. Derine inildiğinde, bu kelimelerin dini, ahlaki, tarihi değerlerle bağlantılı olduğunu görülecektir. Bu kelimelerin değiştirilmesi; ifade ettikleri anlamların, dini, ahlaki ve tarihi boyutlarını katletmektir. Buna anlam katliamı da denilebilir. Anlam katliamı, bir toplumun dini, ahlaki ve kültürel değerlerine, tarihine, geçmişine ve kendisine karşı yabancılaşmasına; toplumsal bir kimlik bunalımının yaşanmasına neden olur. Bir dilin gelişmesi, yaşaması için yapılabilecek en büyük iyilik, o dilin mevcut kelimeleriyle oynamak değildir. Kullanılmayan kelimelerini kullanılır hale getirmek, yeni anlamları karşılamak için kelime üretebilmektir. Bunun için dilin, sözdizimi, morfoloji, leksik, semantik gibi dilbilimsel alanlarda çalışılması ve yazılı-sözlü iletişimde aktif olarak kullanılması mümkündür.

10. Arapça’dan Zazaca’ya ahlaki, tasavvufi alanda “*teriqet*”, “*sabr*”, “*qen’et*”, “*tevekkelti*” gibi kelimeler geçmiştir. Bu kelimeler, Zazaca’nın dini, kültürel açılardan derin bir anlam geçmişine sahiptirler. Bu kelimelerin değiştirilmesi, ifade ettikleri anlamların, dini anlam boyutunu katletmektir.

11. Arapçadan Zazaca’ya geçen kelimeler, artık Arapça değil, Zazacalaşmış kelimeler olarak kabul edilebilir. Bu durum her dil için söz konusudur. Bu kelimelerin kaldırılarak yerine başkalarının ikame edilmesi, dilin anlam sahasına müdahale etmek, bu sahayı bozmak, İslam diniyle Zazaca arasındaki köprülerin yıkılması, dinin dil ve hayat üzerindeki etkisinin zayıflatılması anlamına gelir. Din ise toplumun can, mal, namus, nesil ve akıl gibi toplumsal varlığın kendisine dayandığı ilkeleri koruyan bir sistemdir. Manevi değerlerin sevgi, saygı, şefkat, merhametin ve güzel ahlakın kaynağıdır. Dinin zayıflaması, toplumu manen intihara sevk eder. Namus, can, mal, nesil ve akıl tehlikeye girer. Buna bağlı olarak toplumda kaos ve anarşi hüküm sürmeye başlar. Akıl ve basiret sahibi en ufak bir teemmül ve tefek-

küre sahip bir insan bu durumun günümüz dünyasındaki tezahürünü görmekte zorlanmaz. Dolayısıyla Zazaca'nın bünyesindeki dini kavramların değiştirilmesi, dinin dil üzerindeki etkisinin zayıflatılması, toplumu felakete götürmenin hareket noktasıdır. Zira toplumu ifsat etmenin hareket noktası dili bozmaktır.

12. Zazaca şahıs isimleri ağırlıklı olarak Arapçadır. Bunun yanında Türkçe ile ortak kullanılan isimlerin yanı sıra⁶⁴, az da olsa mahalli isimler⁶⁵ de mevcuttur. Zaza şahıs isimlerinin çoğunlukla dini isimler olması, Zazaların sosyo-kültürel yapılarının İslam diniyle kabil-i tefrik olmayacak şekilde, ruh ve ceset gibi bütünleştiğini gösterir. Zaza isimleri daha çok İslami şahsiyetler esas alınarak tercih edilmiştir. Zaza isimlerinin kısm-ı azamının kaynağı din olduğu gibi; ahlak, fazilet, sevgi, saygı, şefkat, merhamet, komşuluk hakkı, adil davranma, doğruluk gibi bütün manevi değerlerin kaynağı da dindir. Bu anlamda Zaza toplumu dinle bütünleşmiştir. Dinin kaynağından uzaklaşmak, toplumun kendisini inkar etmesine, toplumsal bir kimlik bunalımı yaşamasına neden olur. Bu durum Zaza toplumunun, kendisini var eden manevi değerleri yok etmesine neden olur. İslam isim ile müsemmaye birlikte değer vermiştir. İsmi esas alıp müsemmayı ihmal etmediği gibi, müsemmayı esas alıp ismi de ihmal etmemiştir. Önemli olan ismin çağrıştırdığı, bağlantılı olduğu felsefi anlayış, isimlendirmeye temel oluşturulan inanç ve yaklaşım tarzıdır. Müsemmanın, isimlendirmeye temel oluşturan anlayışla bağlantısı da bir o kadar önemlidir. Kullanılan isimler, İslam'ın genel yaklaşımına, inanç sistemine ve dünya görüşüne uygun bir felsefeye dayandığı sürece meşru görülmüştür. İslam'ın dünya görüşüne, tevhid inancına aykırı olan; barış ve huzurun yok edilmesini hedefleyen, şirk, inkar, dalalet bağlantılı olan isimlendirmeler İslam nazarında, kullanan bir sahabe bile olsa, merduttur. Örneğin Hz. Peygamber, Hz. Ali'nin oğluna "*Harb*" ismini vermesine engel olmuş, Hasan isminin konulmasını uygun görmüştür.⁶⁶ İsimlendirmenin İslam'ın dünya görüşüne, tevhid inancına, İslamın yaklaşımına uygun olmak şartıyla Arapça olması şart değildir. Bununla birlikte tercih edilen ismin dini, ahlaki bir çağrışımının olması öncelikli tercih sebebidir. Zaza isimlerinin dini isimler olması, Zazalara mahsus değildir. Bilakis Arap olamayan bütün İslam toplumları için aynı durum söz konusudur. Bu durumu dininin, isimlendirme açısından toplum üzerindeki etkisi olarak değerlendirebiliriz. Bu etkiyi, Yahudilik ve Hristiyanlık ve diğer din mensuplarında da görmek mümkündür. Sosyo-kültürel yapı, etkisi altında kaldığı din veya dünya görüşünden hareketle isimlendirmeye gider. İsimlendirme genel olarak, toplumsal-kültürel yapının, mensubu olunan dünya görüşünün bir yansımasıdır. İsimlendirmenin toplumun dini, manevi ve ahlaki değerlerine, İslam'ın

64 Yüksel, Çetin, Yaşar vb.

65 Hor, Şazla, Hedi, Bıra vb.

66 Malik b. Enes, Muvattâ, Dahâyâ-17, Daru'l-Kalem, Dımaşk, 1991, II, 628.

dünya görüşüne aykırı olması, toplumun manevi açıdan intihara, isimlendirmeye temel teşkil eden ideolojiye sürüklenmesini ifade eder.

13. Zazaca coğrafi isimler, sadece Zazaca ifade edilenler; hem Zazaca hem de resmi olarak Türkçe ifade edilenler ve sadece Arapça ifade edilenler olmak üzere üç gruba ayrılır. Arapça ifade edilen yer isimleri, Türkçede de Arapça ifade edilmiştir. Zazaca'daki Türkçe yer isimlendirmeleri, Zazaca ile Türkçe arasında bir anlam köprüsü kurmuştur. Zazaca yer isimleri, mahalli dilde genellikle Zazaca ifade edilirken, Resmi olarak Türkçe ifade edilmektedir. Zazaca'daki Türkçe yer isimlendirmeleri yine Zazaca'nın ses yapısına benzetilerek kullanılmıştır. Örneğin "Türkiye" kelimesi "Turkiya", Ankara kelimesi "Enqeri", "İstanbul" kelimesi "İstanbuel" şeklinde kullanılmıştır. Zazaca karşılıkları da kullanıldığı sürece, temel coğrafi isimlerin Türkçe karşılığının kullanılmasının herhangi bir zararı olmamakla birlikte, kültürel bir zenginliğin oluşmasına, diller arası dolayısıyla kültürlerarası bir bağın oluşmasına yardımcı olur.

14. İslam dininin Zaza dili üzerindeki derin etkisi, bu kültürü de derinden etkilediğini ispatlamak için yeterlidir. Zazaca alanındaki çalışmaların İslam dininden kopuk bir şekilde icra edilmemesi gerekir. Zira İslam Zaza dili kadar Zaza edebiyatını da derinden etkilemiştir. Dolayısıyla bu alandaki çalışmaların verimli ve faydalı olması için din hususunun dikkate alınması şarttır. Dinden bağımsız bir dil çalışması, eksik olduğu kadar zararlı da olabilir. Zazaca dil çalışmalarının zararlı ve Zaza kültürüne aykırı çeşitli izlerle veya ideolojilerle veya Zerdüşizmle ilişkilendirilmesi,⁶⁷ Zaza kültürünün intiharı mahiyetindedir. Zira Zaza kültüründeki barış, kardeşlik, dostluk, saygı, sevgi, yardımlaşma gibi tüm ahlaki erdemler İslamla bütünleşmiş ve İslam bu değerlerin varlığının ve devamının teminatı haline gelmiştir. Dil çalışmalarının, Zaza kültürünün temeli sayılabilecek İslamla değil, bir zerdüşizm saplantısı veya çeşitli zararlı izim ve ideolojilerle ilişkilendirilmesi, Zaza kültürünü meydana getiren manevi değerlerin zayıflatılarak yok edilmesi sonucuna götürür. Zaza kültürünü ve bunun İslam ile olan derin bağını azıcık olsun bilen, insaf ve vicdan sahibi bir kimse, bu kültürün sosyalizm, komünizm veya zerdüşizm gibi anlayışlarla taban tabana zıt olduğunu, bu anlayışların mahiyeti bilindiği takdirde, Zazalar tarafından asla benimsenemeyeceğini anlamakta güçlük çekmez. Esef vericidir ki Zazaca alanındaki çalışmalar bu tür anlayışlarla bilinçli veya bilinçsiz olarak ilişkilendirilmektedir. Zazaların, bu doğrultudaki bir dil çalışmasına ihtiyacı yoktur. Kur'an hafızı olacak kadar İslam diniyle iç içe bir kültürde yetişmiş olan ünlü Zaza sanatçı Rençber Aziz, sosyalizme methiye dizerken, sosyalizmin mal ve kadın ortaklığı anlamına da geldiğini, yerleşik Zaza-

67 Örneğin bkz., Bukan, İbrahim, Zazaca Türkçe Atasözleri ve Özlü Sözler, Saresur yay., Ankara, 2011.

İslam kültürüyle taban tabana zıt olan yönlerini ya bilmemekteydi veya bunun Zaza kültürü açısından nasıl bir dejenerasyona mal olacağını hesaplamamaktaydı. Zaza dili ve kültürü çalışmalarının bu dil ve kültürün yapısına aykırı anlayışlarla ilişkilendirilmesi, çalışmaların İslam dininden uzaklaştırılması, Zaza dilinden hareketle, Zaza kültürüne yapılabilecek büyük bir ihanet olarak değerlendirilebilir. Çünkü bu durumda Zazaca'yı geliştirme amacıyla, bilinçli veya bilinçsiz olarak Zazaların dini, manevi, kültürel ve ahlaki değerlerine zarar verme, bu kültüre mensup olan kimselerin dinleriyle, kültürel geçmişleriyle, gelenekleriyle bağlarının kopmasına ve kendilerine yabancılaşarak toplumsal-manevi ve ahlaki bir çöküş yaşamalarına neden olur. Zazaca'nın dini ve toplumsal düzeylerde yaşatılmaması, atıl bırakılması durumunda da aynı durum söz konusudur. Dolayısıyla Zazaca'nın Zaza kültürüyle ve bu kültürün İslam diniyle iç içe olan derin kökleriyle bağlantılı bir şekilde çalışılması gerekir.

15. İslam dini açısından, her toplum gibi, Zazaların da dini, kendi dillerinde öğrenmeye hakları vardır. Nitekim günümüzde hala Zazaca'dan başka bir dil bilmeyen insanların sayısı az değildir. Bu kimselere dinin kendi ana dillerinde ulaştırılması zorunludur. Zazaca'nın yazılı ve sözlü dini iletişimde kullanılabilir hale getirilmesi gerekir. Çünkü dile hizmet etmek aynı zamanda dinin, toplumun ve kültürün yaşatılmasına da hizmet etmektir. Dini iletişimin sadece bir tek dil ile değil, ihtiyaca ve muhatap kitlenin durumuna göre birkaç dilde olması, hatta bütün dillerin dine, topluma ve yüce ahlaki değerlere hizmet edecek bir şekilde kullanılması mümkündür. Ortak bir dilin, örneğin Türkçe'nin yanı sıra, mahalli dillerin de, dini iletişimde kullanılabilir hale getirilmesi gerekmektedir. İnsanlar ikna etmenin en etkili yolu, onların kendi ana dillerini kullanmaktır. Bununla Zazaların en büyük ve temel kültürel değeri olan dinin, dolayısıyla Zaza kültürünü var eden temel manevi değerlerin yaşatılarak korunmasına ve geliştirilmesine hizmet edilir. Nitekim İslam'ın yaklaşımı da bu şekildedir. Çünkü din ve kültür, dilde yaşar; dil, kültürü ve dini yaşatır, yansıtır, güçlendirir ve şekillendirir.

SONUÇ

Arapça'dan Zazaca'ya geçen kelimelerin büyük kısmı dini içeriklidir. Bu kelimeler, Zazaca'ya yeni bir uygarlığı beraberinde taşımıştır. Dinsiz bir toplum yaşayamaz. Her toplumun mensup olduğu hak veya batıl bir din vardır. O din, her halükarda, mensubu olduğu toplumun kelime varlığını etkilemiş, kendisine ait kavramları o dile taşımıştır. Buna engel olmak imkansızdır. Zazaların İslamı benimsemesiyle birlikte en son ve hak din olan İslam, hayatlarının en ince ayrıntısına kadar Zazaları etkilemiş ve kültürü şekillendirmiştir. Bu süreçte Zazaca'ya geçen kelimeler, Zazaca'nın kültürel varlığı içinde yoğrularak kabil-i tefrik olmayacak bir şekilde kemikleşmiştir. Bu kelimeleri Zazacalaşmış kelimeler olarak

değerlendirmek mümkündür. Böylesi bir kelime akımı kaçınılmazdır. Zira sadece *Zazaca*'da değil, Türkçede ve diğer tüm Müslüman toplumların dillerinde de yaklaşık olarak aynı Arapça kelimelerden etkilenme söz konusudur. Bu etkileşim, *Zazaca*'nın varlığını tehdit edecek bir düzeyde değildir. Aksine *Zazaca*'nın gelişmesine, zenginleşmesine, varlığını sürdürmesine yardımcı olmuştur. *Zazaca*'daki bu kelimeler ve dini kavramlar, *Zazaca*'nın seküler bir dil olmadığını, *Zazaların* düşünce, inanç ve yaşantılarının, manevi-kültürel değerlerinin İslamla kabil-i tefrik olmayacak bir şekilde yoğrulduğunu göstermektedir. *Zazaca*'yı koruma ve yaşatma adına, İslam dininin etkisini zayıflatma girişimi veya *Zazaca*'nın sözlü ve yazılı dini iletişimde tamamen ihmal edilmesi; *Zazaca* ile kendisini var eden manevi-kültürel değerler arasındaki bağı koparır. Çünkü *Zazaca*'nın varlığının dayandığı bu değerler İslam diniyle doğrudan bağlantılıdır. Bu bağlantı ise *Zazaca*'daki aslı Arapça olup *Zazacalaşmış* kelimelerle sağlanmaktadır. İslam'ın dil farklılığına asırlar boyunca süregelen olumlu yaklaşımı, *Zazaca*'nın varlığını devam ettirmesine imkan sağlamıştır. Nitekim İslam, bir dilin yok olmasına, tüketilmesine değil, yaşatılmasına ve güçlendirilmesine taraftardır. Dün olduğu gibi bu gün de, tebliğ sürecinde *Zazaca*'nın dini iletişimde kullanılması mümkündür. İslam genel anlamda dilin müsbet gayeler, toplumun irşad ve ıslah gayesi, toplumun faydası için kullanılmasından yanadır. Dilin ve dil çalışmasının ifsada sebep olacak bir şekilde icra edilmesine karşıdır. Bu nedenle *Zazaca*'nın yazılı ve sözlü dini iletişimde kullanılır hale getirilmesi mümkündür. Bu anlamda, sağlam bir transkripsiyon sistemi oluşturulduktan sonra, *Zazaca* Kur'an meali yapılabilir, Kütüb-i Sitte *Zazaca*'ya çevrilebilir. Siyer, fıkıh gibi alanlarda *Zazaca* metinler inşa edilebilir. Dini değeri büyük kitaplar *Zazaca*'ya da çevrilebilir. Sözlü-yazılı dini irşad faaliyetleri kapsamında *Zazaca* da kullanılır hale getirilebilir. *Zazaca* alanındaki edebi çalışmalar toplumun ıslah ve irşadı için kullanılabilir. *Zazaca*'nın yazılı ve sözlü dini iletişimde ihmal edilmesi, toplumsal fayda-ıslah ve irşad esasına göre kullanılmaması, buna karşılık bilinçli veya bilinçsiz olarak manevi değerleri zedeleyecek bir tarzda\ ifsat gayesine matufen kullanılması, manevi bir sorumluluğu beraberinde getirecektir. Buna verebileceğimiz en açık örnek *Zazaca* atasözleri toplayan bir kitapçığın son kısmında Zerdüşte göndermede bulunulması, asırlarca İslam'ın tesiriyle yoğrulan *Zazaca*'nın bu atasözlerindeki olumlu anlam birikiminde, İslam'ın tesirinin dikkate alınmamasıdır. *Zazaların*, ateşe tapma anlamında bir dinleri yoktur. Düalist bir tanrı anlayışına, İslam nazarında şirke, ateşperestliğe mensup bir Zerdüşün peygamber olmasına, hele tevhid abidesi olan Hz. İbrahim olduğuna dair bir en ufak bir delil yoktur. Yine *Zazaca* dil çalışmalarının, *Zazaların* dini-manevi, kültürel değerlerine aykırı, kilise toprağında yeşeren bir takım ideoloji ve izimlerle ilişkilendirilmesi de dilin ifsat gayesine matufen çalışılmasına örnek olabilir. Bu durumda *Zazaca* dilbilim ve edebiyat çalışmalarının İslam diniyle

ilişkinin dikkate alınması ve Zazaca'nın sözlü ve yazılı dini iletişimde kullanılır hale getirilmesiyle, bu alandaki çalışmaların Zaza toplumunun varlığını intihara sürüklemeyecek bir gayeyle icra edilmesi daha makul görünmektedir.

KAYNAKÇA

Kur'an-ı Kerim.

EBU DAVUD, Süleyman b. el-Es'as es-Sicistânî, *Sünen-i Ebî Dâvûd*, Daru'l- Ma'rife, Beyrut, 2001.

TİRMİZÎ, Ebu İsa Muhammed b. İsa, *Sünenü't-Tirmizî*, Daru'l-Ma'rife, Beyrut, 2002.

AKSAN, Doğan, *Her Yönüyle Dil*, TDK yay., Ankara, 2009.

AYDAR, Mehmet, *Zazaca-Türkçe Sözlük*, Doruk yay., İstanbul, 2003.

BUKAN, İbrahim, *Zazaca-Türkçe Atasözleri ve Özlü Sözler*, Serêsur yay., Ankara, 2011.

CLEMENT, Huart, *Arap İslam Edebiyatı*, çev.Cemal Sezgin, Ankara, tsz.

ÇELİK, Ahmet, *Kur'an Semantiği Üzerine*, Ekev yay., Erzurum, 2002.

DANİEL, G. Bates, *21. Yüzyılda Kültürel Antropoloji-İnsanın Doğadaki Yeri*, Bilgi Üniversitesi yay., İstanbul, 2009

FURAT, Ahmet Subhi, *Arap Edebiyatı Tarihi*, Edebiyat Fak. Yay., İstanbul, 1996.

HAFACÎ, Muhammed Abdükmü'min, *Hayatü'l-Arabiyye*, Daru'l-Cil, Beyrut, 1990.

GOLDZİHER, Ignace, *Klasik Arap Literatürü*, çev.Azmi Yüksel, Rahmi Er, İmaj yay., Ankara, 1993.

İBN ABDİ'L-BERR, Muhammed, *el-istîâb fi Ma'rifeti'l-Ashâb*, Beyrut, tsz.

İBN ABİDİN, Muhammed Emin, *Reddu'l-Muhtar ala'd-Durri'l-Muhtar Şerhi Tenvîri'l-Ebsâr*, Daru'l-Fıkr, Beyrut, 2000.

İBN MANZUR, Cemaeddin Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensari, *Lisanu'l 'Arab*, Beyrut, tsz.

İBN SA'D, Ebû Abdillâh Muhammed el-Haşimî, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, Beyrut, tsz.

İBNU'L-MULKİN, Siracuddin Ebu Hafs Ömer b. Ali, *el-Bedru'l-Münîr fi Tahrici'l-Ehâdisi ve'l-Asârî'l-Vakiati fi Şerhi'l-Kebîr*, Daru'l-Hicre, Riyad, 2004.

İBNÜ'L-ESÎR, Ebu'l.Hasan Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed eş-Şeybanî, *Üsdü'l-Gâbe fi Ma'rifeti's-Sahâbe*, Mısır, 1348.

KALELİ, Lütfi, *Dil, Din ve Kur'an Tartışması*, Can yay., İstanbul, 1998.

KARAMAN, Hayrettin, *Laik Düzendeki Dini Yaşamak*, İz yayıncılık, İstanbul, 2006.

KÂSÂNÎ, Alaüddin Ebubekir b. Mes'ud, *Bedayiu's-Sanayi' fi Tertibi's-Şerayi'*, Daru İhyai't-Turasi'l-Arabî, Beyrut, 1998.

KIRAN, Zeynel; Eziler, Ayşe, *Dilbilime Giriş*, Seçkin yay., Ankara, 2010.

KOMİSYON Diyanet İslam Ansiklopedisi, TDV yay., Ankara, 2005.

KORKUT, Ramazan, *Şafii ve Hanefilerin Namaz Konusundaki İhtilafları ve*

- Dayandıkları Deliller*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2010.
- MALİK B. ENES, *Muvattâ*, Dahâyâ-17, Daru'l-Kalem, Dimaşk, 1991.
- MEHDÎ, el-Mahzûmî, *fî'n-Nahvi'l-Arabî*, Mektebetu'l-'Asriyye, Beyrut, 1964.
- ŞATIR, Muhammed, *el-Mûcezz fî Neş'eti'n-Nahv*, Mektebetu Kulliyati'l-Ezheriyye, Mısır, 1983.
- MÜBAREK, Muhammed, *Fıkhü'l-Luğâ ve Hasâisu'l-Arabiyye*, Daru'l-Fıkr, Beyrut, 1981.
- NEVEVÎ, Ebu Zekeriya Muhyiddin b. Şeref, *Kitabu'l-Mecmu' Şerhu'l-Muhezzeb*, Dar-u İhyai't-Turasi'l-Arabî, Beyrut, 2003.
- NURSi, Said, *İşarâtu'l-İcâz*, Envar Neşriyat, İstanbul, tsz.
- NURSi, Said, *Mektubât*, Tenvir Neşriyat, İstanbul, 1990.
- NURSi, Said, *Sözler/Lemeât*, Envar Neşriyat, İstanbul, tsz.
- ÖZAKINCI, Cengiz, *Dil ve Din*, Otopsi yay., İstanbul, 2011.
- ÖZKAN, Fatma; Musa, Bağdagül; *Yabancı Dillerin Türkçenin Söz Dizimi Üzerindeki Etkisi*, Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı yay., Bilig Dergisi, Yaz/2004, Sayı 30.
- RAZÎ, Zeynüddin b. Ebu Bekr b. Abdulkadir, *Muhtaru's-Sihâh*, Beyrut, 1988.
- AFĞANÎ, Said, *min Tarihi'n-Nahv*, Beyrut, tsz.
- SANCAK, Yusuf, *Arap Dili Temelinde Söz-Anlam İlişkisi*, Aktif yay., İstanbul, 2008.
- SERAHSÎ, Ebubekir Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl, *el-Mebsût*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2001.
- ŞAFÎ, *el-Umm*, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 2002.
- ÜNALAN, Şükrü, *Dil ve Kültür*, Nobel yay., Ankara, 2010.
- VARDAR, Berke, *Dilbilim Yazıları*, Multilingual, yay., İstanbul, 2001.
- VARDAR, *Dilbilim Sözlüğü*, Multilingual, yay., İstanbul, 2001.
- VARDAR, *Dilbilimin Temel Kavramları ve İlkeleri*, Multilingual, yay., İstanbul, 2001.
- VATE Çalışma Grubu, *Türkçe-Kurmanca-Zazaca Sözlük*, Vate yay., İstanbul, 2001.
- FERHENGÊ *Kurmancki (Zazaki)-Tırkî*, Vate yay., İstanbul, 2009, s.206-220.

TÜRKİYEDE ZAZACA NERELERDE KONUŞULUYOR

Rıdvan DOLGUN

Öğretmen/Zaza Dili ve Edebiyatı Yüksek Lisans Öğrencisi

dolgun@hotmail.com

● ÖZET

Ülkemizde çeşitli diller vardır ve bu diller konuşulmaktadır. Bunlardan bir tanesi de Zaza dilidir. Türkiye genelinde hangi bölgede, hangi ilde, hangi ilçede, hangi beldede veya hangi köyde Zaza dili egemendir? Farklı coğrafyalarda ayakta kalma mücadelesi veren ve kaybolmak istemeyen Zaza dilinin diğer dillere oranı nedir? Amaç bütün bu sorulara cevap niteliğindeki araştırmayı paylaşmaktır. Dilin gerçek konuşucu sayılarına ulaşmaktır.

● Anahtar Kelimeler

Zazaca, Dil, İl, Bölge, Sıralama, Oran, Araştırma

GİRİŞ

Dünyada 6500 civarında dilden bahsedilmektedir. Bu dillerden sadece konuşulanlar varlığını gösterir. Dünyanın her yerinde dilsel çeşitliliğe, önemli bir olgu olarak bakarlar. Ülkemizde ise varlığını sürdüren onlarca dil vardır. Bunlardan bir tanesi de Zaza dilidir. Sancılı bir süreçten geçen Zazaca, ülkemizin Doğu tarafında büyük oranda konuşulmaktadır. Farklı coğrafyalarda konuşulan bu dili bütünlük içinde değerlendirmek gerekir. Parçaların birleşimden bütünlük oluşur. Elbette ki dildeki ufak değişimler bulunan çevre dillerinden etkilenmiştir. Bu kural tüm diller için geçerlidir. Eğer bir dil kullanılmayı sürdürmezse

unutulacağını doğrulayan çok işaretler vardır. Daha basit bir deyimle çocukların konuştuğu dil hayati dildir. Çünkü çocuğun konuştuğu dil anadil ise gelecek adına endişe etmeye gerek yoktur. Fakat dilin ortak noktası yazı dili oluşturur. Yazı dili, bir dilin simgesidir.¹

Zazaca ülkemizin farklı coğrafik bölgelerinde Türkçe, Kürtçe ve Arapçayla iç içe yaşamaktadır. Küreselleşen dünyada her ne kadar ortak dil yaygınlaşsa da her dil bir değerdir. Büyük dillerin küçük dilleri yutmaya çalıştığı günümüz dünyasında her dil saygıyı hak eder. Her dilin korunmaya ve kollanmaya değer kılan yönleri vardır. Diller gün geçtikçe gelişir ve yayılır. Bu değeri korumak ve geliştirmek bu dili, iletişimde zorunlu araç olarak kullanan insanlara bağlıdır.

Zazaca, Türkiye’de özellikle İç Doğu Anadolu’da yoğunlukta konuşulan bir dildir. Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu ve İç Anadolu bölgelerinde ve göç nedeniyle bazı Avrupa ülkelerinde de konuşulan, Hint-Avrupa dil ailesine mensup olan Kuzeybatı-İrani bir dildir. Türkiye’de yüzyıllardır konuşula gelen Zaza dili incelenmesinde öncelikle şive, ağız, lehçe farklılığını bir kenara koyup öteye gitmek gerekir. Yani dilin geçmişten günümüze sürdürülebilirliğine ve yayılma alanına dikkat etmek gerekir. Dil çalışması ideolojinin üstünde tutulduğunda güzelliğini ayyuka çıkarır. Zaten aksi takdirde siyasi bir yaklaşım Zazaca’ya vurulan en büyük darbedir.

Bilimsel sınıflandırmada Zaza dili, dil ailesinin “Kuzeybatı İrani diller” grubunda yer alır. Zazaca, Türkiye’de Türkçe ve Kürtçe’den sonra en çok konuşulan üçüncü bir dildir. Zazaca, Türkiye’de iki ilde; Bingöl ve Tunceli’de en fazla konuşulan dildir. Bu ilin dışında Diyarbakır, Erzincan, Elazığ, Bingöl, Sivas, Muş, Urfa, Adıyaman, Malatya, Batman, Bitlis, Kayseri, İstanbul, Bursa, Antalya, Ekişehir, Aksaray gibi illerin bazı bölgelerinde de konuşulmaktadır.

Zazalar kendi dillerini genellikle Zazaki olarak adlandırır ve dilbiliminde de daha çok *Zazaki-Dimli* olarak tanınır. Bunun yanında yerel, *Kirdki*, *Dimilki*, *Zonê Ma*, *Dersimce* gibi kavramlar da Zazaca’nın yerel adlarıdır.

Hint-Avrupa dil ailesinin İrani diller grubuna ait olan Zazaca, Alman dilbilimci Prof. Dr. Jost Gippert ve LeCoq’a göre İrani dillerin Kuzeybatı kolunun *Hyrkani* (<Gurgân) alt grubuna aittir. Gilanice, Goranice, Mazenderanca, Beluçice, Sengserice dilleri de bu alt gruba aittir.

Zazaca’nın ülke genelinde en yoğun olarak konuşulduğu illeri, ilçeleri ve köylerin değerlendirmeye alınmıştır. Fakat pek bilinmeyen yerler de vardır. Mesela Aksaray ilinde Zazaca’nın konuşulduğu yerlerin olduğu bilinmez. Nedeni coğrafi ve kültürler arası kopukluktur.

1 David Crystal, *Dillerin Katli*, Profil Yayınları.2.Baskı. s.13-20

KONUŞULDUĞU İLLER

1. Bingöl (Merkez ve köylerinde, Solhan ve köylerinde, Genç ve köylerinde, Karlıova'nın köyleri yarısında ve merkezinde, Adaklı'nın birkaç köyünde, Kiğı ve Yedisu'da da Zazaca konuşulmaktadır)
2. Tunceli (Merkez, Nazmiye ilçe ve köyleri, Pülümür ilçe ve köyleri, Ovacık ilçe ve köyleri, Hozat ilçesinin bir kısmı, kuzey kısmındaki köyler)
3. Elazığ (Palu, Kovancılar, Karakoçan, Arıcak, Sivrice, Keban, Maden, Alacakaya, Baskil ve Elazığ merkezde, Doğu Bölgesi, Kuzeyi ve Güneyi)
4. Diyarbakır (Kuzey ve Batı bölgeleri: Çermik, Çüngüş, Ergani, Eğil, Dicle (Piran), Lice, Hani, Kulp, Hazro ve Bismil ve Silvan)
5. Urfa (Karacadağ, Siverek ve Bucak ilçesi)
6. Muş (Varto ilçesi, Yaygın ve köyleri, Malazgirt ilçesinin3 köyü)
7. Sivas (Zara, İmranlı, Ulaş, Kangal, Divriği, Hafık, Gürün, Ulaş, Kangal, ilçeleri)
8. Adıyaman (Gerger ve Samsat ilçesi ve merkezde konuşulmaktadır.)
9. Erzincan (Dağınık şekildedir; Merkez, Kemah, Üzümlü, Tercan, Çayırılı, İliç, Kemaliye, Refahiye ve Tunceli'ye yakın yerlerde)
10. Batman (Kozluk, Gerçüş'te 1 köy, Sason'un bir kısmında)
11. Bitlis (Mutki, Tatvan ve Ahlât'ta bir köy)
12. Erzurum (Hınıs, Çat, Tekman, , Aşkale, Horasan)
13. Malatya (Pütürge, Doğanyol, Arapgir, Arguvan ve Malatya Merkezde ve Doğu bölgesinde)
14. Ardahan (Göle'nin iki köyünde)
15. Aksaray (Ekecik bölgesinde 39 köyde)
16. Siirt (Kurtalan bölgesinde)
17. Mardin (Derik bölgesinde)
18. Konya (Meram ve Ereğli bölgesinde)
19. İstanbul (Ümraniye, Sultanbeyli ve birçok Merkez İlçesinde)
20. Bursa (Merkez ve ilçelerinde)
21. Karaman
22. Ankara (Merkezde ve Merkez ilçelerinde)
23. Mersin (Merkez ve Merkez ilçelerinde)
24. Adana (Merkezde ve Merkez ilçesi olan Yüreği ve Seyhan ilçesinde)
25. Gaziantep (İslâhiye Bölgesinde)
26. Kars (Sarıkamış Bölgesinde)

27. Kayseri (Sarız, Devele Bölgelerinde)
28. Manisa (Salihli)
29. İzmir(Gaziemir, Güzeltepe)
30. Gümüşhane (Şiran)
31. Eskişehir (Merkez İlçelerinde)
32. Bayburt (Birkaç Köyünde)
- 33.İğdır (1-2 köy)
34. Antalya

ZAZACANIN YAŞADIĞI COĞRAFYA

Zazalar, Zaza dili nüfusu tahminen 3 milyon olan, Doğu Anadolu'nun Fırat ve Dicle su havzasında yaşarlar. Zazalar Doğu, İç ve Güneydoğu Anadolu'nun Fırat ve Dicle su havzasında ve dağlık alanlarda yaşarlar. Sükun ettikleri yer enlem 37,8°- 42° ve boylam 37,8°- 40° arasında yer alan bölgede, il olarak Sivas'tan Karlıova-Bingöl Erzurum'a, Gümüşhane'den Urfa'ya kadar uzanır.

Ağırlıklı olarak Tunceli, Bingöl, Erzincan, Elazığ, Kuzey-Diyarbakır illerinde yaşarken, Kangal, Zara, Ulaş ve İmranlı (Sivas), Kelkit, Şiran ve Gümüşhane, Hınıs, Çat, Aşkale (Erzurum), Gerger (Adıyaman), Pötürge ve Arapkir (Malatya), Mutki (Bitlis), Sason (Batman), Sarız (Kayseri), Aksaray ilçelerinde de meskendirler. Bunun dışında İstanbul, Ankara, Bursa, Eskişehir, Adana, Mersin, Antalya ve birçok il ve ilçeye göç etmiş Zazalar mevcuttur.²

Bingöl, Tunceli, Diyarbakır, Elazığ, Erzincan illerinde nüfusun çoğunluğu Zazaca konuşmaktadır. Yine nüfusun önemlice bir bölümünü Zazaca konuşanlar oluşturmaktadır. Geri kalan illerde, Zazaca konuşan nüfusun, o ilin nüfusu içerisindeki payı ötekilerine oranla daha düşük düzeydedir. Sivas'ın Koçkiri yöresi ile Gümüşhane, Bayburt, İstanbul, Bursa, Aksaray ve Adana illerinde de bir miktar Zaza yaşamaktadır. Yine Sürgün veya göç nedeniyle Türkiye'nin öteki birçok ilinde de dağınık halde Zazaca konuşan insanlar yaşamaktadırlar. Zazaca'ya yakın bir Kurmanci konuşan Koçgiri Aşiretlerinin de bazı kabileleri Zaza kökenlidir.

ZAZACANIN DİLLERE ORANI/SIRALAMASI

Zazalar ve Zazaca üzerinde çok da bilimsel araştırma yapılmamıştır. Yapılan araştırmalar da gösteriyor ki Zazaca üzerinden mutlak değer tespitinde alt taba-

2 Prof.Dr. Ahmet Buran-Berna Yüksel Çak, *Türkiye'de Diller ve Etnik Gruplar*, Akçağ Yayıncılık, s.228-229

kaya inilememiştir. Elde edilen sayısal veriler gerçeği yansıtmamaktadır. Grafik düzenlemesine yarar mahiyetten öteye varılmamıştır. Yine de yapılan çalışmaları göz ardı edemeyiz. Bugüne kadar yapılmış bazı araştırmaların sonuçları ise aşağıda belirtilmiştir.

Milliyet gazetesinin 50 bin kişi ile yüz yüze görüşüp KONDA'ya 2007 yılında yaptırdığı ankete göre anadili olarak konuşulan dillerin sıralaması şöyle:³

1. Türkçe
2. Kürtçe
3. Zazaca
4. Arapça
5. Türkî diller
6. Balkan dilleri
7. Lazca
8. Çerkezce
9. Ermenice
10. Kafkas

Nitekim devlet tarihinde ilk kez 1965 Devlet İstatistik Enstitüsü'nde Zazalara yer verilmiştir. T.C 1965 Anadil Sayımı sonucundaki oranlar:
% 90 Türkçe % 7 Kürtçe % 1.2 Arapça % 1 Zazaca % 0.2 Lazca

1965 nüfus sayımına göre ise, Zazaların yoğun olarak yaşadıkları belli başlı şehirlerde anadili Zazaca olanların sayısı; Diyarbakır'da 57.943, Elazığ'da 30,939 Bingöl'de 30.928, Urfâ'da 16.917, Adıyaman'da 6.705, Erzurum'da 2.185, Bitlis'te 2.079 kişidir.⁴

Ali Tayyar Önder göre 1.000.000⁵, Ali Rıza Özdemir göre 2.000.000⁶, Unidet States Center For Word Mission Vakfının 1.300.000 civarında, Mesut Keskin'in araştırmasına göre ise Zazalardan 4 ila 6 milyon arasından söz etmektedir.⁷

KONDA 2011 Araştırmasına göre sayısal veriler ise şöyledir.⁸ Türkler 61.000.000, Kürtler 7.500.000, Zazalar 520.000- 1.300.000, Araplar 550.000-870.000

3 Milliyet, Konda 2007

4 1965 Genel Nüfus Sayımı, Devlet İstatistik Enstitüsü

5 Ali Tayyar Önder, age.s.221

6 Ali Rıza Özdemir. age.s.174

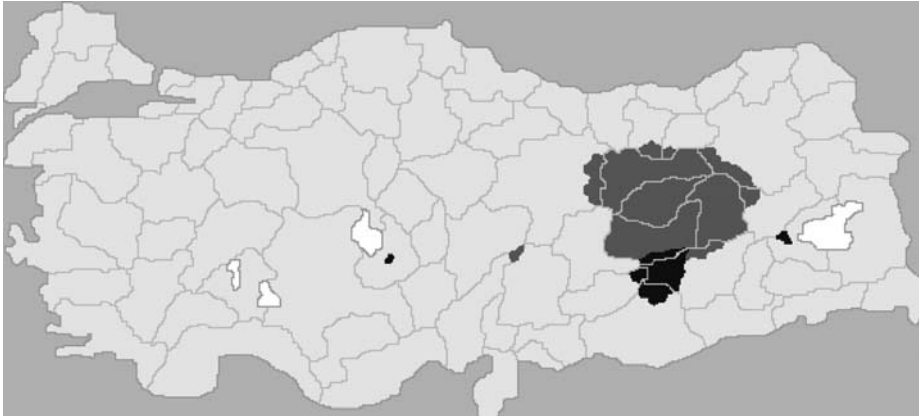
7 Mesut Keskin.agm,s.1

8 Konda 2011

Bu araştırmaların nasıl böyle bir sonuca vardığını merak edilmektedir. Sadece Zazaca'nın konuşulduğu Bingöl ilinde bu sayı 200 000 üzerindedir.

Prof. Ahmet Buram araştırdığı ve hazırladığı Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Dil Atlasında Türkiye'de oturanların yüzde 85'inin anadili Türkçe olduğunu söylemektedir. İkinci sırada yüzde 13 ile Kürtçe-Zazaca geliyor. Araştırmada, deneklerin anadilleri ve konuştukları dilleri belirlemek amacıyla iki ayrı soru sorulmuş. Bu sorular, "Anadiliniz hangisidir, yani annenizden öğrendiğiniz konuşma diliniz hangisidir? Ve "Aile içinde günlük yaşamda hangi dil kullanılmaktadır?" ifadesiyle deneklere yöneltildi. Bu sorulara alınan cevaplara göre, Türkiye'de oturanların yüzde 85'inin anadili Türkçedir. İkinci sıradaki anadil yüzde 13 ile Kürtçe-Zazaca, üçüncü sıradaki anadil yüzde 1.38 ile Arapçadır. Aralarında yakın bir ilişki bulunan anadil ile kimlik karşılaştırması, kimliklerin tutarlı belirlenmesinde de önem taşıyor.⁹

TÜRKİYE ZAZACA DİLİ YOĞUNLUK HARİTALARI

9 Ahmet Buran, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Dil Atlası, Biyografi Yayıncılık, İstanbul, 2009,

Harita 3: Zülfi Selcan, “Zaza Dili’nin Tarihi Gelişimi”, I.Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Aralık 2011, s.114

Harita 4: Zülfi Selcan, “Zaza Dili’nin Tarihi Gelişimi”, I.Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Aralık 2011, s.115

SONUÇ

Zazaca, yüzyıllardır konuşula gelen bir dildir. Zazaca gibi diller şaşırtıcı biçimde hiçbir yazılı kaynağı olmadan yirminci yüzyıla dek varlıklarını sürdürmüştür. Sonuç olarak yerinden edilmiş, dağıtılmış diller, yeni konuşucular edinememiş, eski konuşucularını bile koruyamamaktadır.¹⁰ Bu bağlamda Zazaca'ya gerçek konuşucu gereklidir. Çünkü dil konuşucularla devam eder. Bu dile sahip çıkmak günümüz modern kimlikler kaynağında ve dilbilim çalışmalarında çok önem arz etmektedir. Sahip çıkmak da ancak dili konuşmakla mümkündür.

Zazaca'nın ülkemizde nerelerde konuşulduğunu araştırmak biraz da zaman gerektiren bir çalışmadır. Bu araştırmanın verilerini kesinmiş gibi göstermek de doğru değildir. Neticede bu bir dil çalışmasıdır. İletişimini dille yapan insanların coğrafik boyutta tespit etmek ideolojik olarak algılanmamalıdır. Asıl mesele; Zazaca'yı bütünsel olarak değerlendirmektir.

KAYNAKÇA

- CRYSTAL, David, *Dillerin Katli*, Profil Yayınları. 2.Baskı.
- NETTLE Daniel-ROMAINE Suzanne, *Kaybolan Sesler*, Oğlak Yayıncılık, MiİLLİYET ,(2007), Yayın
- KONDA ,(2007) Araştırması
- SELCAN, Zilfi,(2011) "Zaza Dili'nin Tarihi Gelişimi", I.Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu, Bingöl Üniversitesi Yayınları, Aralık 2011
- Devlet İstatistik Enstitüsü
- BURAN, Prof. Dr. Ahmet, ÇAK, Berna, *Türkiye'de Diller ve Etnik Gruplar*, Akçağ Yayınları
- ÖNDER, Ali Tayyar, *Türkiye'nin Etnik Yapısı*, 52.Baskı, Kripto Yayınları, Ankara, Ocak 2012
- ÖZDEMİR ,Ali Rıza ,*Zazalar ve Türklük*, 2.Baskı, Kripto Yayınları, Ankara 2010.
- Unidet States Center For World Mission Vakfı
- Zazaki.net ,(2012)
- <http://tr.wikipedia.org>
- ŞENER, Cemal, *Türkiye'de Yaşayan Etnik ve Dinsel Yapılar*, Etik Yayınları, 5.Baskı, İstanbul, Ekim 2006.

A MENDA MAR MUSLUMANTİRA

İbrahim DAĞILMA

Musulmani ina welaté ma Zazo'nıd wexté Hz. Ömer'ra biya hakım. Aye çağ ra hatta ina çağ kom, qebla ma Zazon sey musulmanti xwu ser vınért. Pé vatiş İslom werzén, ronişén. Çenek, tayé gure ser ina nikense rına zaf guren xwu ser ina ken.

Musulmani Zazon mari sey awe şırına. Waht yew mesla yın biya, cad von: “Ma şın şeriat.” I nara, melati, seydati semed din Allah ser miyon Zazo'nıd yena heskerdiş. Milleté ma Zaza ser zaf kay vıraşt, yın zaf mazlumti di, çile ont, zulum o hekaret di. Reyna Zazé, din islom ser pay vınert.

Labele tayé amel, gure, kal milleté ma İslom ra duri. Cahilti, bidat, hurafe muyon yınéd ésta. Rına şiyayiş inson ma her weht reya haq sera.

Cini, mérik, con,extiyar... Ellah(c.c), Zazo'nır her çi. Weht sey zera xwu ra von “Homa!” deronıd aw pesén! Homa, her çi vıraşt; Rahim o Rahman. Pilti xwu ser vırazyayi xwu'd mejnon ra.

Zazé, Zafé meslon pé İslom o şura hal ken. Çare problemo şeriat, cemaat. Tay mesla rasén hukumat.

Din mabeyn ina milleté Zazo'nıd pé seran sera wehtan irtibat é komelkid cayé xwu gurewt. Malon her waht din muhafeze kerd. Medrese zeyde, talip ilim biya zed. Medresé ard Zazo'nd fikhé Şafii yen wendiş. İn ardon'ıd mezhebé Şafii yena zonayiş. Dersé Kuron, kıssé péxambero, şiyayiş alım o evliyon, fıkıh, amel sini yen kerdış, hadis... musnen. Tüt qışkék dersé xwu awil kiyon'ıd gen. Her

kiyed Kuron est. Millet, malon medresa malon diyanet ra ver depışana. Mesla komelkid goşdari malon medresa kena.

Şiyayış milleté mad ayeté “Allah mar bes, O çı hol yew wekil!” çılawa. Kaderir imon zıhm. Ayra tewekkül ser zeré yın hézına.

Dewenid guron bahçé, bax, ard piya vırazén. Çere, genim, cew xwu piya çinen. Yew binan tepişen. Binayte yınıd yewi esta. Dest erzen fakir o yetim. En verén kar yın vırazén. Sanki ina ayet yınir bena versi:

“Holi o teqva ser yew binan ardım bikeré.”

Aqrebati, xısmi beynati millete ma Zazo'nıd pita. Sıla-i rahim hema esta. Şew, réj, payız, wesar, roşan, merg, zewaj, néweşi, zoriyéđ şiyayış/ omayış, persayış/ pédesti zedon. Beyntari aqrebati o ciranti la nı erzen. Tewr heskerdış, des erdışid ciron xwu yew ling ver depışén. Haqqé cironi zon.

Nımaj, roje, zıka... Var néverdén. Nımaj, heyato. Yew merdim yew waht nımaj nıwyarnon. Eger nımaj yı rawyase ina yır sey merga.

Aşmé rojed tuton ra hetton pilon herkes roje xwu tepişen. Co roje xwu néwen.

Sedaqa, def e bela u musibet yena zonayış. Waht sey yew tut bıya, newé yew eşya omi gırewtış, yew néweşi vırazya, yew rayi duri ra ome cad yew sedaqa erzen teber. Sedaqa yın yan peré, yan cıl, yan çıké verdış. Ekser roje ine sedaqa xwu don. Ina dua semed sedaqa ken:

“Ya Rabbi ma bela, qaza, afat ra duri depeş, bı xelisin!”

Cami benayté Zazo'nıd key Ellah yén zanayış. Zere camiıd kes bı edebi néken. Cami pe des millet yena vıraştış. Camii her çiyé. Uca semed nımaj yen péser, guran xwu uca halken. Uca cay şura, mesle uca yen qıseykerdış. Zere cami pak tepişeyn.

Çi herom ra xwu duri tepişeyn. Çim kes mal, namus kes ser nében. Fal, sihr.. çi ko necis. Nazar ser inancé ko zıhm est. Ayra herkes xwu nazar ra hıfz ken. Ya yew sedaqa doni ya ayet é nazar keyed alleqnén. İna meslad cahiltiz zafa.

Cinnek, pé edep xwu werzén, ronéşen. Çimon xwu cumerdon, ğeribon ra duri tepişeyn. Waht vejye teber emré Ellah ser hımar u ripéş ancen xwu. Hımar yın ya çarşaf ya yew aba hiraye. Cini, zere key yena zonayış. Key pé des cini yen çarnayış. Cini daye tuton xwu va, yın terbiye kena.

Bırayi şit o ahret zaf. Gerçi, millet bırayi şit ra xwu kena. Né vazén caddé kismet be qevılne. Bırayi ahret, bawi/dayi ju bırayıra vera. Ay sey ju binonra hesken, kıymet doni ju binan ekser mabeyn xwu d bırayi u ahret vırazén.

Milletté ma Zazé, sond, adaq, néweşi, taziye ser vınena. Weht yew tut bı, yew zori fetilya, yew guré rınd ame verni yın; semed şıkr Ellah yew heywan waadnén.

Taziyed herkes cay wayér cenazıd vınen. Des erzen yı. Néverden key xwu d çiyé werdiş péş. Hiré roj ciran yı hér gured dest erzen yı. Cınaza néyna vındertiş, cad meyyit defin ken. Vasıyeté merik an ca. Leziyé vasıyet ser ına kelom yena vatış:

Kefen mı biya hazir
Ave mı ha giréyena
Melay he seri mı ver
Ronişt Kuron wıneyn
Azrail omay fék ber

Hini cara qet né şin
Mal dünya aya mıv
Né mend yew çaré
Ma Ellah ra ome
Ma he şin reyna Ellah

Kinç meyyit doni feqiron. Weht ze tut sebi merd, zan cir sual qebr çin. O tut cad şin cennet. Kam pé des xwu con xwu gırewt yir xelasi çina. Ziyaret mezelo yen kerdış. Kom şı mezal avil silom doni meyyitan. Bad uca ra merg xwu r Kuron wınen.

Roşayn Remezón u qurbon pé la yen kaşkerdiş. Weht roşayn omé verni şin nımaj roşan. Bad nımaj roşan cemaat roşaynon ju binayn persena. Uca ra herkes şin key xwu. Ya kiyed vınen mısafır qabul ken ya şin çiron u eqreba persen...

Aya adet ki millete ma Zaza, serda zaf sey muslumantiya. Maz ina adetan ra bahs çend heb kerd.

Şıma hemé yemon Ellah wé